

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1958.

1. SZÁM

TARTALMÁBÓL

VARGHA KÁLMÁN: Móricz Zsigmond kritikai fogadtatása

ZUZANA ADAMOVÁ: Magyar drámák a cseh színpadon a múlt század
második felében

FALLENBÜCHLNÉ AMBRUS GIZELLA: Ambrus Zoltán, a színikritikus

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Vargha Kálmán az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Zuzana Adamová a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetének tudományos munkatársa (Prága), Fallanbüchlné Ambrus Gizella író, Mezősi Károly gimnáziumi igazgató (Kiskunfélegyháza), Kiss Ferenc aspiráns (Debrecen), Bohuniczky Szeffi író, D. Szemző Piroska könyvtáros, Nagyrévi György hírlapíró, Vincze Géza ny. középiskolai tanár, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Hegedüs Nándor hírlapíró, Dienes András az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Szabó György az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Dobossy László egyetemi docens, az irodalomtudomány kandidátusa, Bródy Árpád ny. OTI igazgató, Kovács Győző aspiráns, Eckhardt Sándor egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Nagy Péter az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Bán Imre egyetemi docens (Debrecen), az irodalomtudomány kandidátusa, Hegedüs Géza főiskolai tanár, László Gyula egyetemi tanár, Bikácsi László művelődési minisztériumi osztályvezető, Fenyő István kiadóvállalati lektor, Törő Györgyi az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Kovalovszky Miklós a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa, Sziggyártó László általános iskolai igazgató, Belia György tudományos kutató.

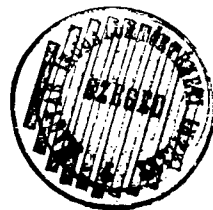
A következő számok tartalmából: Barta János: Vajda János pályakezdése, Basch Lóránt: Két literátor (Osvát és Babits), Bán Imre: Fejedelmeknek serkentő órája, Bóka László: A vers-elemzés problémái, Brisits Frigyes: Toldy Ferencről Gyulai Pálig, Czine Mihály: Móricz Zsigmond parasztabrázolásának kezdetei, Eckhardt Sándor: Balassi Bálint írói szándéka, Gyallay Domokos: Egy táj tükröződése irodalmunkban, Keresztury Dezső: Költemények magyarázása, Korompay Bertalan: A „Szózat”, eszmevilágához, Rónay György: Kassák és az izmusok, Sükösd Mihály: Hemingway világa, Szabolcsi Bence: Három régi magyar vers ritmusáról, Zolnai Béla: Ady-émlékek, Zolnai Béla: Kosztolányi, Nietzsche, Juhász. *Vita:* Tiborc Zsigmond: A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei, Komlós Aladár: Válasz Tiborc Zsigmondnak, V. Kovács Sándor: Pándi Pál tallózásaihoz, Hermann István: A kommentátor és Arany Jánosa (Válasz Barta Jánosnak), Barta János: Viszonzás Hermann Istvánnak. *Adatok és adalékok.* Busa Margit: Tompa Mihály ismeretlen versei, Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Berkovits Ilona: Zichy Mihály ismeretlen János vitéz illusztrációi, Grezsa Ferenc: Egy Juhász Gyula-vers története, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Kunszery Gyula: „Csokonainak egy ismeretlen költeménye”, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, D. Zöldhelyi Zsuzsa—Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordításai, Bory István: Jókai házasságlevele, Scheiber Sándor: Arany János ifjúkori elégiája: Gabuz Istók halálára, Scheiber Sándor: Két Móricz Zsigmond-dokumentum, Branyiczky Dezső: „Emlékek Annabáljára”, Boros Lajos: Kiegészítések a magyar irodalom helyi hagyományai c. füzetéhez, Fülöp Géza: Gárdonyi Géza levelei id. Szinnyei Józsefhez, Vargha Kálmán: Sebők Zsigmond meséi egy posztumusz Móricz-kötetben, Bodolay Géza: Adatok a soproni Magyar Társaság szabadságharc előtti életéből, Ungvári Tamás: Két „amerikás”, vers, Kosztolányi Dezső két ismeretlen cikke Csáth Gézaról (Közli: Réz Pál), Zoványi Jenő: Szathmári Pap János és Szathmári János, Kosztolányi Dezső levele Berda Józsefhez, Móricz Zsigmond levelei Veres Péterhez (Közli: F. Csanak Dóra), Törő Györgyi: Szépirodalmi Lapok, Barta János: Arany-adalékok, Borzsák István: Budai Ezsás élettrajzához, Horlai Györgyné: Népieség a prózában a szabadságharc után.

Szerkesztőség: Budapest, XI. Ménesi út 11—13. Telefon: 259—266

00645053

VARGHA KÁLMÁN

MÓRICZ ZSIGMOND KRITIKAI FOGADTATÁSA

Az első évtized 1909—1919

Egy nemzet irodalmának a kritikusai mindig akkor teszik le az igazi mestervizsgát, amikor egy új, váratlan, nagy tehetség jelenik meg a láthatáron. Mert mit ér évtizedek szorgalmas felkészültsége és gyakorlata, a hazai és külföldi irodalmak alapos ismerete, a jól tájékozottság, az elvek szilárdsága, az érzés biztonsága, vagy mit ér akár egy kötetnyi okos és hasznos recenzió a kritikus háta mögött, ha értetlenül áll az ismeretlenség sűrűjéből kitörő nagy író előtt, vagy éppen Herodesévé lesz a jövő évtizedek vagy a kortárs-évszázad irodalma egyik Messiásának.

Persze nem könnyű ez a vizsga, mert éppen a korszakjelző nagy tehetségek jelentkezése teszi gyakran semmissé a korábbi esztétikai normákat, formálja és módosítja a közízlést. Móricz Zsigmond jelentkezése a magyar irodalomban nem volt olyanféle robbanás, mint Petőfi feltűnése, vagy az *Új Versek* megjelenése. Móricz első írói évtizedének legalaposabb, legmélyebben elemző kritikus, Schöpplin Aladár mégis joggal mondja, hogy Móricz esetében a megszo-kott kritikai kérdések és kategóriák érvényüket és értelmüket veszítették.

Móricz kritikai fogadtatásának történetét sok szál köti egy nagyobb irodalomtörténeti folyamathoz: az a kérdés, hogy miként fogadta a kritika Móriczt éppen pályájának első évtizedében, szorosan összefügg a *Nyugat*-mozgalom egész történetével, és nem független Ady kritikai fogadtatásának tényeitől sem. Lényegében mégis elhatárolható, külön problémakör a Móricz műveit fogadó kritikai visszhangok elemzése és ha már mód nyílt az idevágó anyag teljességre törekvő összegyűjtésére és rendezésére, helytelen lenne várni az első vázlatos felmérés kísérlétével arra, míg az egész *Nyugat*-mozgalom első periódusainak alapos feldolgozása is megtörténik.

Ha nem is éppen vízvázlasztó, vagy értékmérő, de mindenesetre jelentős csomópont a század második évtizedének magyar irodalmában az a kérdés, hogy a kor írói és kritikusai hogyan fedezték fel, miként elemezték, kritizálták, vagy miként utasították el Móricz műveit. Ezen az egy vizsgálódási területen is megfigyelhető az új ízlésbeli, esztétikai, kritikai ideálok és normák kialakulásának, az eddigiek módosulásainak érdekes folyamata, amiről Schöpplin beszél. A tanulmányok és recenziók időrendjében szemünk láttára bontakozik ki irodalmi köztudatunk Móricz-képe, mely a sűrűn egymás után megjelenő Móricz művek és a művekre reagáló kritikák nyomán az első évtized vége felé már egyre mélyebb és árnyaltabb.

A frontok

A rendszerező első feladata annak felmérése, hogy milyen kritikai frontok alakultak ki Móricz művei körül. Arról már az anyag futólagos átolvasása is meggyőzhet bárkit, hogy túlsúlyban vannak az olyan írások, amelyek értékelik Móriczt, és ha kritizálják is, ha vitáznak

is vele, nagy tehetségét nem vonják kétségbe. Egy-két kisebb protestáns egyházi lap és néhány vidéki újság cikkéből derül csak ki olyasmí, hogy Móriczot minden jelentőség nélküli írónak tartja egy-egy kritikusa. De ezek száma elenyésző és e cikkek szerzőit el sem feledhette az irodalmi köztudat, mert meg sem tanulta a nevüket. Az is feltűnő, hogy Móricz művei kapcsán sok értékes, nagy jelentőségű tanulmány született az első évtizedben — Ady, Babits, Benedek Marcell, Fenyő Miksa, Hatvany Lajos, Ignótus, Kosztolányi, Schöpfungl írásai — amelyek a magyar kritika és esszé-irodalom legértékesebb alkotásai közé számítanak.

Ha mármost madártávlati felmérés után a kritika némi (nem erőszakolt) csoportosítására teszünk kísérletet, akkor megállapíthatjuk: a *Nyugat*, a *Huszádik Század*, a *Hét*, a *Vasárnapi Újság*, a *Világ*, a *Pesti Napló* kritikáiból egyöntetűen az derül ki, ha erősen kritizálják is (mint pl. Benedek Marcell a *Huszádik Században* megjelent kitűnő tanulmányában A *fáklyát*), hogy Móricz jelentős író, akinek a műveivel a beható, alapos tanulmány vagy kritika színvonalán kell foglalkozni. A *Népszavában* egyetlen kritikát jelez a Móricz-bibliográfia: Pogány József lelkes, meleg kritikáját A *tűznek nem szabad kialudni* c. kötetről, 1916-ból.² Érdekes módon az *Új Időkben* is csak dicsérő kritikák jelennek meg Móriczról a vizsgált periódusban, pontosan két bíráló: Farkas Pálé³ és Balla Ignácé.⁴ Azok a bírálatok, amelyek (bár itt-ott némi elismerést is tartalmaznak), de lényegük Móricz műveinek (de nem tehetségének) művészi tagadása, morális okokra hivatkozva történő elvetése, vagy *alapvető* kritikája, a *Budapesti Szemlében*, a *Budapesti Hírlapban*, a Milotay szerkesztette *Új Nemzedékben*, a *Katolikus Szemlében*, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokban*, a *Dunántúli Protestáns Lapban* és a jezsuiták szerkesztésében megjelent *Magyar Kultúra* hasábjain láttak napvilágot. Ilyen jellegűek Palágyi Lajos Móricz-kritikái is a Lándor Tivadar szerkesztette *Magyar Nemzetben*,⁵ vagy Szász Károly írása az *Urániában*.⁶ Nagyon érdekes, váltakozó irányú következtelenséget mutatnak Móriczzal kapcsolatban az *Élet* c. katolikus folyóirat kritikái. Néhol megrojják Móriczot erotikája, vagy a „paraszi vaskosságok” miatt, máskor a kispolgári ízlés előítéleteitől ment, érdekes, figyelemreméltó kritikák jelennek meg az *Életben*. Ezekből a kritikákban látszik, hogy még nem mondtak le végleg az *Élet* szerkesztői köreiből Móriczról — mint a *Harmatos Rózsa* írójáról. Ez a korai Móricz-regény ugyanis az *Életben* jelent meg és ha kritizálják is Móriczot, hogy vaskos és erotikus, kiderül a kritikákból, hogy a *Harmatos Rózsa*hoz hasonló írást máskor is szívesen közölnének tőle. De persze óvatos közeledési kísérleteikben, egy-egy Móricz könyv megjelenését kiváltó lelkes bírálatukban nem szabad csak szerkesztési taktikát gyanítani: az *Élet* szerkesztői a folyóirat egyes periódusaiban megpróbálkoztak a vallásos világnézet és a modern irodalmi törekvések egybehangolásával. Nem véletlen, hogy az *Életben* olyan írók vendégszerepelnek éppen ezekben az években, mint Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi. Móriczról is olyan értékes írások jelentek meg a folyóirat hasábjain, mint Hevesi Sándor, Halasi Andor, Boros Ferenc tanulmányai.

Az *Élet* szerkesztőségének belső köreiből tartozó munkatársak írásaiban azonban mutatkozik olyan törekvés is, amely sok *Nyugat*-ellenes táborból származó Móricz kritikában is felfedezhető, hogy Móriczot elszakítsák a *Nyugat* köreitől. Különösen az első években feszegetik ezek a kritikák, hogy Móricz mennyire számítható a *Nyugat* körébe, vagy mennyire csak a véletlen köti a *Nyugat* gárdájához. Farkas Pál az *Új Időkben* a *Hét krajcár* kötetről írva hangoztatja, hogy a magyar „műmodernizmus” kliséi közül friss elevevességgel

¹ Benedek Marcell, A pap, a dzsentrí, meg a paraszt, *Huszádik Század*, 1918. V.

² (p. j.) [Pogány József], *Népszava* 1916, 342. sz.

³ Fs. Pl. [Farkas Pál], *Új Idők* 1909, II. k. 100. l.

⁴ (Balla Ignác), *Új Idők*, 1911. III. 5.

⁵ P. L. [Palágyi Lajos], *Magyar Nemzet*, 1910. XII. 17. — [Palágyi Lajos], *Magyar Nemzet*, 1911. XII. 24. — P. L. [Palágyi Lajos], *Magyar Nemzet*, 1912. I. 23.

⁶ -ly [Szász Károly], *Uránia*, 1909. szeptember.

⁷ Farkas Pál i. m.

emelkedik ki Móricz eredetisége és magyarsága. Az *Élet*ben Andor József⁸ azt fejtegeti, hogy Móricz a legtehetségesebb írók közé tartozik, mentes a nyugatosok stílusától, csak az erotika művészi értékelése köti a *Nyugathoz*, legszebb novelláiból hiányoznak a nyugatos elemek. Majd azt az észrevételt is megkockáztatja, hogy Móricznak el kellene szánnia magát bizonyos kötelékek elszakítására. Nem véletlen, hogy ugyanez a cikk jelenti be az *Élet*ben megjelenő *Harmatos Rózsa* közlésének megindulását is. Kardos Albert arról vall az *Erdélyi Múzeumban*, hogy kellemesen csalódott Móriczban, mert a *Nyugat* gyanús stílusát várta tőle. Alexander Bernát a *Budapesti Hírlapban*¹⁰ óvja Móriczot, ne engedje, hogy erőtlén kezek dorongnak forgassák Mikszáth és Gárdonyi ellen. Némelyik 1909-ben megjelent kritikában nem nehéz felfedezni a Duk-duk-affér még friss emlékét, azt az akciót, amelybe az *Új Idők*nek Adyt sikerült beugratnia és szövetségei ellen fordítania. Olyan célzások hangzanak el, hogy a nagy tehetség ne hagyja befogni magát kis szövetségeseitől. Farkas Pál már említett cikke a tehetségteleknek a tehetségesek körüli stratégiájáról ír. Palágyi Lajos szerint Móricz „egy szerencsétlen, izlésben meghibbant iskola neveltje. . .”¹¹ Voinovich Géza is így fejezi be a *Sári bíró*ról szóló kritikáját a *Budapesti Szemlé*ben:¹² „Az író biztató tehetség, legtöbbet ígérő a *Nyugat* fiatal írói közt, akiknek irányához különben semmi köze.” Ennek a leválasztó, szelektáló szándékának egyik legnaivabb kísérlete Gyökössy Endre *Sárarany*-kritikájában olvasható.¹³ Gyökössy kiválasztja Móricz terméséből azokat az írásokat, amelyek az ő ízlésének is megfelelnek, ezek szerinte Móricz igazi írásai, a többi: engedmény a *Nyugat*nak. „A mélyelmerüléseket a lélek titkaiba. . . emberei életének finom rezgéseit. . . az igazi Móricz Zsigmond a maga és az egészséges magyarok gyönyörűségére írta.” „A Csitt-csatt — Móricz Zsigmond, a Tragédia (egyik elbeszélés kivételével) csak a — *Nyugat*.” Móricz Gyökössy szerint is tehetséges író, csak az a baj, hogy „sokszor enged ő is a talentuma árnyékában heverésző kritikusok derékbátort ízlésének”.

Ha kudarcot is vallottak ezek a leválasztási kísérletek, amelyek Móriczot „meg akarták menteni” a *Nyugat* körének hatásától, az irodalomtörténészek fel kell figyelnie ezekre a próbálkozásokra. Mi táplálta vajon ezeket az elképzeléseket, a hol színvonalasabban, taktikusabban, hol meg naiv módon megfogalmazott csábítgatásokat?

Már a múlt század utolsó évtizedében meginduló *A Hét* c. folyóiratot is mint a városi moderniséget támadta a konzervatív tábor. A *Holnap* és a *Nyugat* ellen intézett támadásoknak is egyik tétele, hogy a magyar vidéktől, a magyar élettől elszakadt a „modernisták” irodalma, hogy gyökértelen, kozmopolita, városi, külföldről importált irodalmat tenyésztene. Móricz első novelláskötetének éppúgy a magyar falu a színtere, és tárgya a falu élete, mint Gárdonyi, vagy Baksay Sándor műveinek. Másrészt Móricz írásainak olyan erős az élményi intenzitása, hogy akik nem ismerték személyesen Móriczot, csak olvasták, azoknak is érezniök kellett, hogy Móricz ismeri a magyar vidéket, a magyar faluból származik. Palágyi Lajos meg is jegyzi a *Sáraranyon* botránkozó kritikájában,¹⁴ hogy Móricz eltorzítva ábrázolja a magyar falut, pedig maga is törzsökös magyar. Londez Elek szerint¹⁵ „Mikszáth Kálmán óta nem volt írónk, aki annyira magyar lenne, mint Móricz Zsigmond.”

Azt is leírják többen ezekben a korai kritikákban, hogy Móricznak semmi köze sincs a *Nyugat* stílusához (Andor József, Kardos Albert). Ezt a tételt fejti ki 1912-ben Horváth János is a *Forradalom után* c. emlékezetes tanulmányában.¹⁶ Horváth szerint a

⁸ Szén [Andor József], *Élet*, 1909. X. 17.

⁹ Kardos Albert, *Erdélyi Múzeum*, 1909. XII.

¹⁰ Alfa [Alexander Bernát] *Budapesti Hírlap*, 1909. XII. 18.

¹¹ P. L. [Palágyi Lajos], *Magyar Nemzet*, 1910. XII. 17.

¹² v. g. [Voinovich Géza], *Budapesti Szemle*, 1910. XII.

¹³ Gyökössy Endre, *Élet*, 1911. I. 29.

¹⁴ Palágyi Lajos i. m.

¹⁵ L. E. [Londez Elek], *A Hét*, 1912. IV. 21.

¹⁶ Horváth János: *Forradalom után* (Vörösmarty és a mai stílusromantikusok), *Magyar Figyelő*, 1912. 3. k. 207—227. 1.

Nyugat íróira a stíliromantikus törekvések jellemzőek, ami Horváth János definíciója szerint „nem egyéb, mint a kifejezésnek a jelentéstől jüggetlen, önmagában is hatásos művészi tényezővé való kiképzése.” Móríczt viszont kiveszi Horváth, szerinte Móríc nem stíliromantikus, hanem „egy elkésett naturálista”, „nyelve népies (olykor igen durván az), és tőzsgyökeres”. Horváth János szerint az író Móríc Zsigmond nem is tartozik a Nyugathoz, csak a politikai egyűvétartozás köti a nyugatosokhoz.

Horváth János négy és fél évtizede megjelent tanulmánya óta tudunkkal nem történtek olyan jelentősebb kísérletek, amelyek a Nyugat stílusának tisztázásában többre jutottak volna. Továbbra is problémának érezzük azt, hogy beszélhetünk-e akár a Nyugat első évtizedében egységes nyugatos stílusról. Másrészt szintén megoldatlan probléma Móríc kapcsolata ezzel az ún. nyugatos stílussal. Az bizonyos, hogy az induló Mórícznak több köze van Jókaihoz, Mikszáthhoz, Gárdonyihoz, Baksayhoz, mint a Nyugat prózáíróihoz, és Mikszáthtal talán mindvégig megőriz némi rokonságot. De nem maradt nála nyom nélkül a kortársprózaírodalom hatása sem. Elég arra utalni, hogy az ez idő tájt divatos szimbolizmus Móríc prózájára is jellemző (*Sárarany, A fáktya*), azonkívül *A fáktya*ból oldalszámra idézhetnénk olyan szövegrészeket, amelyek a Horváth János tanulmányában (*A fáktya* megjelenése előtt öt évvel) megfogalmazott stílusromantika fogalmának megfelelnek.

A Nyugat és Móríc viszonyával kapcsolatban még egy kérdés felvetődhet. Egyes egyetemi előadásokból, egyetemi jegyzetekből 1948 után olyan vélemény volt lesűrhető, hogy Ady és Móríc elszigetelődött a Nyugat körén belül és ez a tétel az egyetemi hallgatók vizsgafeleleteiben sokszor oda torzult, hogy a Nyugat egymással szemben álló két táboráról beszéltek, és eltúlozták a Nyugat úgynevezett „belső harcait”. Az első évtized Móríc kritikái nem támogatják azt a fikciót, hogy Móríc (Adyval együtt) a Nyugaton belül valamiféle külön szigetet, vagy bástyát jelentett volna. Az bizonyos, hogy Móríc nem téveszthető össze egyetlen kortársával sem, az is nyilvánvaló, hogy minden korszakban a szürke átlagtehetségek jobban hasonlítanak egymásra, mint a kiemelkedő nagy zsenik, de a Nyugaton belül Móríc körül kialakuló belső harcoknak nyomát sem mutatják a kortársak kritikái. Ellenkezőleg: a Nyugat „vezérkara” megvédi Móríct a kívülről jövő támadásoktól. A Nyugat 1910. I. 1-én megjelenő számában Fenyő Miksa visszautasítja Alexander Bernát kritikáját és a Nyugatra vonatkozó célzását, hogy Móríct egyesek dorongnak akarják felhasználni. Három év múlva szintén Fenyő Miksa vág vissza fölényes-gúnyos lábjegyzetben a Móríct támadó Kéki Lajosnak, „valami Kéki nevű tanárnak a Budapesti Szemlében megjelent terjedelmes fecsegését” emlegetve.¹⁷ 1911-ben két vers ünnepli Móríct, mindkettőt a Nyugat köréhez tartozó költő írta: Ady híres verses-episztolája az egyik, a másik Füst Milán ódája Móríc-hoz. Babits *Gólyakalifája* is Mórícnek szóló ajánlással jelenik meg. De a „falakon kívül”, a többi orgánumban is Móríc nagy művészetét hirdetik a Nyugat munkatársai: a *Vasárnapi Újság* számos névtelen cikkében és egy nagy tanulmánnyal a *Husadik Században* Schöpfung, a *Hétben* Kosztolányi és Kárpáti Aurél, a *Pesti Hírlapban* Szász Zoltán, a *Pesti Naplóban* Hatvany Lajos. Amikor Tóth Imre, a Nemzeti Színház igazgatója 1913-ban visszaadja Móríc Csokonairól szóló darabját, a *Világban* Ady, a Nyugatban Szini Gyula tiltakozik.

Persze egy bontakozó tehetséget nemcsak bunkóval lehet agyonütni. De annak sincs semmi nyoma, hogy a Nyugatban valamerre terelni, elfordítani próbálták volna Móríc pályáját. A *Hét krajcár* után kiforrott már és megizmosodott annyira, hogy hiába próbálkozott volna bárki is ezzel. Ki is lett volna a Nyugathnál ilyen erejű vagy tekintélyű kritikus? Éppen az jellemzi a Nyugatban megjelent legértékesebb tanulmányokat is, hogy *nyomába járnak* Mórícnek, még ha el is hangzik némi kritika. Schöpfung is inkább felmér, összegez, helyretesz, irodalomtörténeti távlatot ad, — de semmit sem erőszakol kritikája tárgyára.

¹⁷ Fenyő Miksa, Móríc Zsigmond, *Nyugat*, 1913. II. 16.

Ebből az is következik, hogy nagyfokú hiszékenység és tájékozatlanság kellett a konzervatív irodalom táborában is ahhoz a reményhez, hogy Móricz a *Hét krajcár* kötet, a *Sár- arany* és *Az Isten háta mögött* megírása után vállalja majd azokat a korlátokat, amelyek szemléletben, ízlésben az *Élet*-beli munkatársi szereppel feltétlenül együtt jártak volna. Móricz ekkor már nem a *Harmatos Rózsa* útját akarta folytatni.

Az első kritikák

A csaknem egy évtizeden át helyét kereső Móricz Zsigmond révébeérkezéséről a köztudatban két szimbólum: egy eleven kép és egy lelkes cikk él. A képet maga Móricz rajzolta meg rendkívül szemléletesen, élményi hitellel az Osvát Ernő jubileumán felolvasott alkalmi írásában. Azt a pillanatot rögzíti ez a megemlékezés, amikor Osvát elfogadja a *Hét krajcár* kéziratát. A másik szimbólum Ady cikke, amelyből ma már minden iskolásgyerek idézni tudja, hogy Móricz felér egy forradalmi szabadsapattal. Azt is emlegetni szokták, hogy Ady felfedező gesztusa a *Toldi* íróját versben üdvözlő Petőfi pátozára emlékeztet. Az biztos, hogy valóban történelmi jelentőségű, szimbolikus értékű nagy szellemi találkozás és halálíg tartó barátság szép dokumentuma ez az Ady-cikk. Politikusabb és messzebbre villanó is, mint a többi *Hét krajcár*-kritika. Alighanem Móriczra is ez volt a legnagyobb hatással. Ady magyarázza először Móricz művészetét a paraszttá vedlett ku tanemesség történelmi tapasztalataiból, forradalmiságát a „letaposott nemesség” indulataiból és érzéseiből.¹⁸ Évtizedek múlva *Az életem regénye* koncepciójában nem nehéz felfedezni ugyanezt az Ady-megfogalmazta gondolatot. Jellegzetesen Ady-írás ez a lelkenedző kritika már azért is, mert Móriczot is csak úgy képes látni, hogy nyomban vonatkozásba hozza önmagával, a saját programjával, „harci terveivel”, a maga küldetésével, próféataságával: „ez a mi fajtánk, újra itt van egy ragyogó, kis ember belőle, tehát minket akar a jövőendő s reánk van szüksége.” Ady a maga igazolását látja mindenben és mindenkiben, ami megfogta, megragadta, vagy akár ellenérzését váltotta ki.

Az viszont sokkal kevésbé él a köztudatban, hogy a *Hét krajcár* kötetet általában ugyanazzal a nagy lelkesedéssel fogadta a kritika, mint Ady. Még Ady cikke előtt Kosztolányi így ír *A Hétben* Móricz első novelláskötetéről:¹⁹ „Ha olvasom, magam is egészen beleveszek.” A könnyű népies stílusáról azt vallja, hogy az ilyenféle hang egyébként idegen tőle, de Móricz stílusa hatalmas erejével ránehezedett és megmámorosította. Így fejezi be cikkét: „Nekem úgy tetszik, hogy most egy olyan valaki érkezett meg, akit már régen-régen vártunk.” Szintén Ady cikkét megelőzve, a *Vasárnapi Újság*²⁰ ezt írja Schöppflin Aladár: „Rég nem került kezünkbe új író új könyve, amelyikben ennyi örömünk lett volna, s meg vagyunk győződve, hogy mindenki úgy lesz vele — ízlés, irodalmi pártállás, felfogásmód különbségei ellenére, — aki figyelemre méltatja.” Elek Artur²¹ szerint „A Hét krajcár szerzője egyik legbiztatóbb tehetsége ma a magyar elbeszélő irodalomnak.” A tiszántúli népies elbeszélő, Móricz Pál²² azt írja a *Hét krajcár* ol, hogy „magyar parasztról ilyen szavakkal, ilyen lélekkel még nem írtak” Dutka Ákos így ír a *Nagyváradban*²³: „Móricz Zsigmondban feltétlenül a jövő évtized legolvasottabb novellistáját látjuk”. Lukács György ezzel a mondattal kezdi a *Huszádik Században*²⁴ megjelent kritikáját: „Az igazi meleg öröm hangján kell beszélni erről a kötetéről.”

¹⁸ Ady Endre, Móricz Zsigmond (És egy kötet elbeszélés. A címe „Hétkrajcár” *Nyugat*, 1909. VIII. 16.

¹⁹ Lehotai [Kosztolányi Dezső], *A Hét*, 1909. 30. sz.

²⁰ [Schöppflin Aladár], *Vasárnapi Újság*, 1909. 30. sz.

²¹ Elek Artur, *Az Újság*, 1909. IX. 18. 221. sz.

²² Móricz Pál, *Debrecen*, 1909. IX. 12.

²³ Dutka Ákos, *Nagyvárad*, 1909. XI. 20.

²⁴ L. Gy. [Lukács György], *Huszádik Század*, 1909. XII. 1.

Már az első novelláskötet alkalmat ad a kritikának arra is, hogy Móricz irodalomtörténeti helyét kijelölje. Erre a szerepre a legalkalmasabb kritikus, Schöpflin Aladár vállalkozik. Ő ír elsőnek, mindenkit megelőzve a *Hét Krajcár*ról. Cikke név nélkül jelenik meg a *Vasárnapi Újságban*,²⁵ de a bírálat erős történeti, irodalomtörténeti, irodalomszociológiai szemlélete Schöpflinre vall. Már azért sem kétes a szerző személye, mert amit itt a Hét krajcárról elmond Móriczzal kapcsolatban, az beolvaszta megtalálható Schöpflin irodalomtörténeti művében is és a cikk egyes tételei, megállapításai visszatérnek majd Schöpflin későbbi írásaiban. A rövid, tömör cikk kijelöli Móricz helyét a magyar irodalomban. Tisztán látja Móricz faluképének nagy újdonságát, parasztábrázolásának realizmusát elhatárolja a népszínműtől, másrészt Jókai idealizált népszemléletétől, Mikszáth és Baksay paraszttípusaitól. Rámutat arra, hogy Móricz szinte felfedezi a paraszti erotikát, azt a témát, amihez az eddigi magyar irodalom nem mert, vagy nem tudott nyúlni. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy Móricz ábrázolása nem etnográfikus jellegű, nincs benne keresett népiesség, hanem tisztán művészi célok vezetik. Felfedezi Móricz írói ökonomiáját is: „mindig eltalálja mit kell kimondani, mit elhallgatni.” Biztos érzékkel a naturalistáktól is elválasztja a Hét krajcár művészetét (anélkül, hogy néven nevezné a naturalizmust), amikor észreveszi, hogy Móricz „meglátja a nyomor sivárságában a szép vonásokat” is. Ennek a szemléletnek a gyökereit Móricz humanizmusában leli meg: „Közösséget tart mindemel, ami emberi s ezt a közösségérzést át tudja oltani belénk is.” Az első, alaposan kidolgozott szuggesztív erejű Móricz-kép — fővonásaiban ismétlődve a későbbi Schöpflin-tanulmányokban és hatást gyakorolva más szerzők cikkeire is — máig jelentős mértékben meghatározza Móriczról kialakult szemléletünket.

Schöpflin és több más kritikus is hangoztatja, hogy Móricz már az első kötetével kész, kiforrott íróként jelentkezett. „Alig tudok példát a magyar irodalomban, Arany Jánost kivéve — írja Fenyő Miksa²⁶ — hogy író készebben, hódítóbban, gazdagabban jött volna, mint Móricz Zsigmond.” Ezt ma is így látjuk, a teljes életmű kibontakozása és lezáródása után. A *Hét krajcár* már igazi Móricz-könyv. Móricz ellenzéke mégsem alakul itt még ki, ekkor még dicséri az *Új Idők*, a *Hét*, az *Újság*, ha némileg fanyalogva is, de elfogadja az *Élet*, a *Budapesti Hírlap*, a *Budapesti Szemle*. (A *Hét krajcár* első kiadása nem teljesen azonos azzal a kötetel, amelynek a képe a későbbi kiadások nyomán kialakult az irodalmi köztudatban. Az első kiadásban még nem szerepel többek közt a Tragédia, a Százszínselyem keszkenő. Némileg ez is magyarázza, hogy a *Hét krajcár* kötetet a konzervatív oldalon is elfogadják többnyire.* A *Hét krajcárt* csak Szász Károly támadja az *Urániában* 1909-ben és Bartha József majd egy év múlva, a *Katholikus Szemlében*.²⁷ Így mindenesetre korrekcióra szorul a Bóka László Ady-könyvében megfogalmazott kemény ítélet Móriczzal kapcsolatos része: „Nincs Ady korának irodalmi életéről súlyosabb ítéletünk annál, — írja Bóka²⁸ — mint az, hogy Adyt is, Móriczt is valósággal kivetette magából önálló tehetségük jelentkezésének szinte-szinte az első lépésénél.”

Szász Károly kritikájában²⁹ a mai olvasók számára az a (nyilván nem rosszhiszemű) *biztonság* a legmegdöbbentőbb, ahogy pálcát tör Móricz művészete fölött. Elismeri Móricz nyelvének tösgyökeres magyarságát és ezt különösen értékesnek tartja olyan időben, amikor az elbeszélő írók „egy része valósággal kerékbe töri szép magyar nyelvünket.” De más dicsérnivalót nem is talál a kötetben. Le is szögezi: „egyébként azonban nem mutat különösebb

²⁵ Schöpflin i. m.

²⁶ Fenyő Miksa i. m.

* A *Hét krajcár* első kiadása a következő novellákat tartalmazza: Hét krajcár, Márkus, Hímes tojások, Magyarosan, Aranyos öregek, Csipkés Komárominé, Sustorgós ropogós tafotába, A cica meg a macska, Bent a kupében, A kokas, A nagy fundus, Judith és Eszter

²⁷ b. j. [Bartha József], *Katholikus Szemle*, 1910. 1102. l.

²⁸ Bóka László, *Ady Endre élete és művei I.* Ady Endre pályakezdése. Bevezetés az Ady-kérdésbe, Akadémiai Kiadó, 1955. 75. l.

²⁹ Szász Károly i. m.

„qualitásokat.” „Tizenkét úgynevezett elbeszélés van a kis kötetben, közülük kilenc egészen jelentéktelen, a napilapok tárcáiban napról-napra olvasható efajta munkácskákkal egy színvonalon mozgó.” Igen figyelemreméltó Szász Károlynak az a megjegyzése, hogy Móríczt könyvében, akárcsak a gombamódra termő elbeszélő-kötetekben, alig találunk egy-egy jóra-
való, épkezláb történetet, legfeljebb hangulatrajzokat, életképeket, befejezetlen töredékeket. Móríczt Zsigmond elbeszélései sem nevezhetők voltaképpen elbeszéléseknek a szó igaz értelmében — véli Szász Károly. — Egy-egy alakot jól meg tud figyelni, és meg is rajzolja őket elég érdekesen; egy-egy helyzetet élénken állít elénk, de képzelő ereje gyenge arra, hogy mesét tudjon kigondolni. A fiatal Móríczt útját egyengető Elek Artur, aki maga is *Nyugati*-munkatárs és a modern irodalomhoz összehasonlíthatatlanul több köze van, mint Szász Károlynak, a barát óvatosságával szintén a cselekményesebb meseszöveg felé irányítaná Móríczt: ³⁰ „A meseformálás tehetsége persze csak olyan tehetség, mint a többi: magától van meg abban, akiben megvan — írja Elek Artur. — De akiben kevésbé van is meg, törekedhetik felé akaratalanul... le kell bírnia a rögtönzés lendületét, dajkálnia, érelnie kell magában alakjait és minden lehetőségbe beforgatva őket, alakítania történetüket. A legnagyobb íróknak is ez volt a dolgozási módjuk.” Szász Károly megrovása és Elek Artur gyöngéd kritikája egy ponton találkozik: mindketten cselekményesebb mesét kívánnak, kigondolt történeteket, amelyeknek helyzeteiben az író megforgatja figuráit. Mindketten egy korábbi elbeszélés-típus igényét állítják fel követelményként a novellista Móríczzal szemben. Lényegében Jókait, Mikszáthot kéri számon Mórícson.

Móríczt már a *Hét krajcár* kötettől kezdődően nagy tömegben faragja ki a magyar élet legkülönbözőbb alakjait, erős vonalú, plasztikus megformálással, olyan figurákat, amelyek merőben új típusok voltak a magyar irodalomban. A romantikus próza hagyományos meseszövegével nem sokat kezdetett volna típusainak lábraállításakor. Ahol mégis megpróbálkozik a régiebbfajta meseszöveggel, mint pl. *A fáklyában*, ott sem fogja össze a romantikusan bonyolított mese a regényt, inkább csak felesleges kolonc a regény folyamatában. De Szász Károly és Elek Artur egybehangzó észrevételei pontosan jelzik a Móríczt-féle novella egyik jellegzetességét: a regényes-bonyodalmas meseszöveg elvetését. Persze ez a változás nemcsak Móríczt jellemző és nem is nála kezdődik, Szász Károly is azon bosszankodik, hogy újabban gombamódra szaporodnak az ilyenféle elbeszélő-kötetek.

Ha egy új író tűnik fel, a kritika természetes gesztusa, hogy az új jelenséget hasonlíttani és viszonyítani próbálja már közismert írókhoz és életművekhez. Az irodalomtörténész számára ez akkor is érdekes, ha csak spontán asszociációkról van szó, vagy az összehasonlítás inkább negatív jellegű, ha azt akarja bizonyítani a kortárs-kritikus, hogy mennyire különbözik a bírálat tárgya a felhozott példától.

Az első években a hazai írók közül Baksay Sándor, a külföldiek közül Maupassant nevét írja le Móríczzal kapcsolatban leggyakrabban a kritika. Kardos Albert azt írja Mórícztől, „mintha Baksay ifjult volna meg naturalista köntösben és egy kis szocialista szájjal, de a népnyelv használatában nem hasonlít Baksayhoz.” ³¹ A többi kritika általában élesebben határolja el Móríczt Baksay hagyományától. „A magyar kálvinizmusnak középosztályát Baksay Sándor rajzolta meg erős kézzel, — írja az *Új Időkben* Farkas Pál ³² — Móríczt Zsigmond még mélyebbre pillantott és ugyanennek a tiszamenti kálvinizmusnak proletariátusát keresi fel újra és újra.” Baksayt kívül persze Gárdonyi, Mikszáth és Jókai neve is felvetődik, egy-két esetben Tömörkényt is emlegetik, Kéki pedig Tolnai Lajos nevét is leírja. A Jókai—Mikszáth hagyomány kérdése elsősorban Móríczt népiességének, parasztábrázolásának összefüggésében vetődik fel a kritikákban, e dolgozatban is ilyen vonatkozásban esik majd még erről szó.

³⁰ Elek Artur i. m.

³¹ Andor József i. m.

³² Farkas Pál i. m.

Maupassant-t inkább csak emlegetik a kortársak, de nem fejtik ki, miben vélik Móricz-rokonnak Maupassant-nal. Jellemző tünet az *Erdélyi Lapok* egyik névtelen pársoros és egyébként a *Hét krajcár* kötetet lelkesen üdvözlő kritikájának³³ fölüyes megjegyzése: „Hogy utánozza Maupassant-t — még kifejezési módjában is? Istenem, az nem olyan bűn.” A többi kritika Maupassant hatására vonatkozó célzásai még ennyi konkrétumot sem tartalmaznak, csak mint ösztönös irodalmi képzettársítások érdemelnek figyelmet. Bölöni György³⁴ Jules Renardra és Maupassantra gondol Móricz *Csitt-csatt* c. novelláskötetét olvasva: „egy finom, paraszt Maupassant” — írja Móriczról. Már Ady ugyanennek a Bölöninél inkább kitüntetett rokonitást jelentő hasonlatnak lekicsinylő változata ellen védi Móriczt: „Rossz májű s elrontott ember olykor kimondaná már róla, hogy írójuk a tyukodi Maupassant, mikor egy legoriginálisabb, senkihez nem hasonló művészet hirtelen közbeszól: néha-néha óvakodjunk nagy irodalmi nevekkel tréfálkozva játszani ütősdit, mert egyben-másban megárthat a nagy névnek.” Ady inkább azzal jelzi Móricz rangját, hogy három-négy novelláját dicsekedve mérné a legnagyobb orosz, vagy északi paraszttörténetekhez.³⁵

A *Sárarany* után Maupassant helyett már inkább Zolát emlegeti a kritika, elsősorban és nem alaptalanul Zola *La terre* c. regényét. De általában igaza van Schöpflinnek, hogy csak külső írói vonásokban hasonlít Móricz művészete Zolához. Fenyő Miksa Gottfried Keller *Seldwyla*-kötetét emlegeti ismételten,³⁶ Móricz novelláiról írva. Az *Isten háta mögött* megjelenése után a felszíni jelenségeket követő kritika persze „felfedezi” Flaubert hatását is. Sőt nem egy kritika Flaubert, sőt Zola nevével és ekkor már megállapodott tekintélyével kibebíti Móriczt. „A naturalista írók közül Móricz Flaubert irányához áll legközelebb — írja Kéki Lajos 1913-ban a *Budapesti Szemle*ben³⁷ —, anélkül azonban, hogy elemzésének finomságát, s előadásának szabatos tömörségét csak meg is közelítené.” Kéki Lajos Móricz ábrázolásmódját eltúlzott torzításnak véli, mégis meglepő következtetésekre jut: az vigasztalja, hogy a magyar falusi és kisvárosi élet erkölcsi és fiziológiai tisztasága [?] még az ingerült és kíméletlen színezésben is óriási magasságban áll a francia naturalistáktól rajzolt kép fölött. Kéki itt sajátos logikával a szuverén írói ábrázolásmódot etnográfiai kritériumként, ill. erkölcsi értékmérő eszközként fogja föl és alkalmazza.

1917 körül többen — köztük Schöpflin és Hatvany — Dosztojevszkijt emlegetik; minden bizonnyal elsősorban a *Szegény emberek* c. Móricz novella hatása alatt.

Végül az sem érdektelen, hogy Móricz első novelláskötetéből mely elbeszélésekre figyeltek fel a kortársak kritikája. Legtöbben a *Márkus* c. novellát emelik ki, a pap és az egyházra alapítványt hagyó harangozó mesteri dialógusát. Erre figyeltek fel Ady, Schöpflin, Szász Károly, Voinovich is. A *Judit és Eszter* és az *Aranyos öregek* szintén a többször említett novellák között szerepelnek. Szokatlan, hogy éppen a címadó novellát alig emlegeti egy-egy recenzió.

Népszemlélet, falurajz, parasztábrázolás

Az első évtized tanulmányainak, cikkeinek, visszatérő, állandóan napirenden levő problémája Móricz népszemléletének, falurajzának, parasztábrázolásának meghatározása és kritikája. Móricz az első tíz évben sem szorítkozik *kizárólagosan* falusi, paraszti témákra, de éppen ebben a periódusban többnyire paraszti környezetből merít, vagy a vidéki értelmiség rétegei: papok, tanítók életének mozzanatait rajzolja regényben, elbeszélésben egyaránt

³³ -andi, *Erdélyi Lapok*, 1909. VIII. 15.

³⁴ Bölöni György, *Világ*, 1910. V. 15.

³⁵ Ady Endre i. m.

³⁶ Fenyő Miksa, Móricz Zsigmond, *Nyugat*, 1913. II. 16. — Fenyő Miksa, Móricz Zsigmond új novellás könyve, *Nyugat* 1917. I. 1.

³⁷ Kéki Lajos, Móricz Zsigmond, *Budapesti Szemle*, 1913. II. 1.

Érthető, hogy a kritikák is elsősorban ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak Móricz műveinek elemzése során.

A sok színes leírásból, találó megfogalmazásból és finom elemzésből, amelyek Móricz paraszti figuráinak, falurajzáinak, nyelve népi sajátosságainak jellemzésére törekedtek, a következőkben csak a legfontosabb megállapítások puszta jelzésére és némi rendezésére szorítkozunk.

Szinte minden kritika megállapítja, hogy Móricz népszemléletének semmi köze a hagyományos, konvencionális népszínmű faluképéhez. A század második évtizedében úgy látszik a konzervatív irodalom éppúgy nem táplált már semmi illúziót a népszínmű iránt, mint a „nyugatos” körök, a „modernisták” tábora. Az 1910-es években már szinte irodalmi elismerés, rangjelzés a konzervatív körökben is az a megállapítás, hogy Móricznál nem a népszínmű népiességéről van szó. Az *Élet* egyik munkatársa, Andor József is fontosnak véli kijelenteni,³⁸ hogy amikor Móricz naturalizmusát bírálják, nem a régi népszínművet kívánják vissza. Schöpflich már Mikszáth és Baksay népiességét is elhatárolja és fölébe helyezi a „tradicionális népszínmű” szemléletének. Nemcsak Kosztolányi³⁹ ünnepli a *Hét krajcárban* „a minden népszínműtől ment magyarosságot”, de az *Új Idők* kritikusa, Farkas Pál is arról ír,⁴⁰ hogy Móricz a falu hazug romantikáját nem látja többé, a népszínművek hazafias zsargonját teljesen el tudja kerülni. „A népszínmű már szinte kompromittálta a magyar falut, mint irodalmi témát. „... Az ostoba népszínművek és a ragadósságig szirupizú novellák nagy tömegétől már émelygőssé vált a magyar falu — írja Lukács György.⁴¹ — Aminek minden motívumát annyira elcsépeletnek hittük már, hogy a nagyon szép és nagyon virágzó magyar novellairodalom úgy látszott, hogy vagy felszorult a főváros polgári világába, vagy máshol, proletár területeken például, kell keresnie anyagot, hogy lerázzon magáról minden elhasznátságot. De igazi költő számára csak új dolgok léteznek a földön és Móricz Zsigmond ránézett a magyar falura és olyat látott, amit előtte senki sem látott. . .”

Móricz és a népszínmű kapcsolata és különbsége konkrétabb formában vetődik fel a *Sári bíró*-ról szóló kritikákban. Voinovich Géza azt fejtegeti a Móricz darab kapcsán,⁴² hogy feltámasztható-e még a népszínmű. Ő is megállapítja, hogy sorvad ez a műfaj, a kor folyvást hangoztatja a nemzeti vonások megőrzésének fontosságát, mégis elhanyagolja a népszínműveket. Az utóbbi évtizedek népszínműveinek betyár-romantikája, megkövesedett meséje, analógiai másolt figurái lejárták magukat. A színpadra vitt örökös dáridók, az életből is kezdenek kikopni. A közönség érdeklődése is inkább az operett felé fordul. Az újabb népszínművek — Voinovich szerint — nem folytatták Szigligeti jelentős kísérleteit, a népszínmű visszasüllyedt a bohózat körébe. Aki a népszínművet új életre akarná kelteni, arra nehéz munka vár, mert a népszínművet át kellene teljesen alakítani külsejében, belsejében egyaránt. Voinovich szerint Móricz a *Sári bíró*-val még nem teremtette meg az új népszínművet, tehetsége fejlődéssel biztat: „Móricz Zsigmond úgy tetszik, keresi és eltúlozza a sötétebb vonásokat, de az a mentsége, hogy ezen a réven friss nyomokon jár, új utat keres, s talán eljut a nép realisabb rajzához.” Voinovich fejtegetéseiből az is kiderül, hogy az a népszínmű, amit Móricztól vár, nem sok közöset mutatna a régi, lejáratott népszínművel. Voinovich elemzése azokat a színeket is észreveszi Móricz darabjában, ami még a régi népszínműből átvett örökség: „... a tutyi-mutyi bíró, helyre feleségén, kissé mamlasz fiúkon, s talpraesett; nyelves menyasszonyán megakad egypár vonás a régi hagyományokból; a vén Varjú, a megszokott korhely faluszája, megjeleNIK a félkegyelmű falubolondja is, hogy a bírót nótába tegye. De az író itt sem tagadja meg magát: a bohózati elemek közé sötét színt kever. . .”

³⁸ Andor József, *Élet*, 1917. I. 28.

³⁹ Kosztolányi Dezső i. m.

⁴⁰ Farkas Pál i. m.

⁴¹ Lukács György i. m.

⁴² Voinovich i. m.

Gárdonyi nevét is a *Sári bíróról* szóló kritikák emlegetik Móríczt mellett, egyébként nem igen hozzák vele kapcsolatba. Általában a népszínmű megújulását, megtisztulását, fel-frissülését látta a korabeli kritika Gárdonyi sikeres vígjátékában, a *Borban*; a *Sári bírót* pedig mint ugyanennek a fejlődési folyamatnak új eredményét üdvözlük. „Mikor Gárdonyi Bor-át láttam, valami megrezzent bennem; — írja Laczkó Géza a *Nyugatban*.⁴³ — „Ez az élet” mondtam magamban. Más is azt hitte akkor, amit én, hogy a magyar paraszt színpadra állításában Gárdonyi kimondta az utolsó szót. És jött Móríczt Zsigmond a Sári bíróval. . . — és Gárdonyi elévült.”

A korabeli kritika többnyire Jókai és Mikszáth népiességétől is elválasztotta Móríczt művészetét, de ebben a kérdésben akadnak olyan megnyilatkozások is, amelyek némi folytonosság meglétére figyelmeztetnek. Ma sem tagadja senki, hogy Mórícznak némileg elődje, előzménye Mikszáth is, Jókai is. Jókaival kapcsolatban Móríczt is vallott erről. De teljesen jogos és érthető, hogy a kortársi kritika elsősorban azt hangoztatta, ami elválasztotta Móríczt az elődjétől, amiben merőben új volt. Schöppflin a múlt század 40-es éveitől számítja a magyar irodalom rousseauisztikus korszakát, a csöndes idilli faluképet. Ennek az idealisztikus népszemléletnek csak egy-egy fejlődési periódusa — Schöppflin gondolatmenetében — Jókai, majd Mikszáth és Baksay népiessége. Az újat szerinte Móríczt jelenti. A *Hét krajcár* kötet kritikájában megfogalmazott irodalomtörténeti vázlatot Schöppflin tovább mélyíti a *Sárarany* megjelenése után. Itt még sokkal konkrétabban fejti ki Móríczt népszemléletének újdonságát és a tények irodalomszociológiai okait is megkeresi. A mai nemzedék — magyarázta Schöppflin — megérzi, hogy a múlt századi liberalizmus rousseaui reminiscenciákból fakadó parasztképe részben a nemzeti nimbusz miatt, amely a falut körülvette, idealisztikusan stilizált lett. Ma már érezhető, hogy „ennek a parasztképnek bizonyos exotikum jellege van, kívülről van nézve és külső rétegeiben van ábrázolva. Közben az élet mind komplikáltabbá vált sodrában maga a paraszt, s élete is átalakult; a mai magyar paraszt minden konzervatívizmusa mellett is lényeges dolgokban más életet él, mint az ötven év előtti. Ez az átalakult paraszt-kép a maga teljességében először Móríczt Zsigmondnál jelentkezik. Ő abból az osztályból való, amely még csak egy, legfeljebb két generáció óta rajzolt ki a parasztságból, még erős gyökerekkel van hozzánőve — folytatja Schöppflin⁴⁴ — . . . Ő tehát a lelkében más képét hozta a falunak, mint a birtokos urak, papok és más urak fiai és ezek az emlékek fanyarabb ízű, kevésbé idillikus hangulatot vegyítenek gyermek és ifjúkori visszaemlékezéseibe. Szereti a falut, szenvedélyesen érdeklődik iránta, jobban, fontosabban, többoldalúan ismeri, mint a legtöbb elődje az irodalomban . . .” Voinovich is hangsúlyozza,⁴⁵ hogy Móríczt szemben Mikszáth humorával, és Gárdonyi filozófiai pillantásával, abban keresi eredetiségét, hogy teljes realitásukban, élethíven mutatja be alakjait, elfogultság, szépítés nélkül. Karinthy Frigyesnek a *Renaissance* c. folyóiratban 1910-ben megjelent cikke⁴⁶ a *Csitt-csatt* kötetről írva (nem véletlen, hogy pontosan ennek a kötetnek az elemzése során) másként vélekedik Móríczt népszemléletéről, mint Schöppflin. Móríczt művészetének több kitűnő vonását meglátja és kiemeli kritikájában, de szerinte Mórícznál nem beszélhetünk nagyobb törésről. „Annak, amit nálunk egészen a mai napig és még ezután is „népies”-nek neveztek és neveznek majd: a mi fogalmaink szerint való népirodalomnak Móríczt Zsigmond kétségtelenül mestere, tökéletes művésze, tökéletesebb, mint az eddigiek voltak — írja Karinthy. — . . . Forradalomról, új világfelfogásról (a magyar paraszt meglátásában) szó sem lehet. Móríczt Zsigmond felvette a fonalat ott, ahol Mikszáth, Tömörkény és a többiek elejtik: — fölvette és vitte tovább, fejlesztette, csiszolta, modernebbé és plasztikusabbá, művészibbé és egyszerűbbé dolgozta át azt a technikát, amivel irodalmunk

⁴³ Laczkó Géza, Móríczt Zsigmond a Nemzeti Színházban, *Nyugat*, 1911. IV. 16.

⁴⁴ Schöppflin Aladár, Móríczt Zsigmond, *Nyugat*, 1911. XII. 1.

⁴⁵ Voinovich i. m.

⁴⁶ Karinthy Frigyes, *Renaissance*, 1910. V. 25.

a magyar paraszt életét hagyományosan mindörökkön örökké hatóan megrajzolta.” Karinthy kategórikus kijelentéseit az egész móríci életmű távlatából ma már persze egyoldalúnak érezzük. De megjelenése idején nyilván spontán reakció lehetett egy új nyugatos „dogmatizmus” megszilárdulása ellen, Karinthy kritizmusának egyik jellemző hajtása. Egyébként maga Karinthy is hangoztatja a kritika végén, hogy „mindez vonatkozik azokra az elbeszélésekre, melyek most Csitt-csatt címen a Magyar Könyvtárban megjelentek. Más részeiről ismert novelláiban, regényeiben, darabjában Mórícz Zsigmondot, jól tudjuk — folytatja Karinthy — komolyabb és nagyobb igényű ambíciók vezetik...” Mindemellett e tartózkodó kritikában Karinthy nem lát nagy távlatot Mórícz művészetében. Karinthy sajátos elképzelése szerint az idealizmus és Zola naturalizmusa, e két ellentétes világfelfogás egyesüléséből fog kialakulni majd az új idők művészete, de az elkövetkező művészet inkább hasonlít majd Zola *Földjének* látásmódjához, mint ahhoz, ami Mórícz Zsigmond elbeszéléseit karakterizálja. Az *Így írtok ti* Mórícz-paródiái és a *Renaissance*-beli cikk lényegében fedik egymást, elsősorban a kritika ad kulcsot a paródia tökéletes megfejtéséhez. Bán Ferenc az *Újság* hasábjain két, Mórícz művészetét sok vonatkozásban fogékonyan megértő kritikában⁴⁷ érinti Mórícz és irodalmi elődjének kérdését. A *Magyarok* c. kötet bírálatában azt vallja, hogy Mórícz „új novellás kötetéből teljesen bizonyos, hogy a Mikszáthban is megtisztult Jókai rekonstruktor.”

Ma már nem vitás számunkra, hogy a két vélemény egymást kiegészítve fejezi ki az igazságot, továbbra is hangoztatva Mórícz nagy újdonságát a korabeli magyar irodalomban, de megkeresve ugyanakkor az előzményekbe visszanyúló gyökereit is.

Miként szakít Mórícz a stilizáló idealizmussal, helyesebben miért marad mentes már kezdetben ettől, milyen módon sikerül valószerű parasztalakokat formálnia? A korabeli kritika ezekre a kérdésekre is válaszol. Mórícz parasztábrázolása úgy szakad el az egzotikumra vadászó népieskedéstől, hogy a parasztban is az általános emberi vonások érdeklik. „Mórícz is érzi nagyon, hogy a paraszt az másfajta ember, mint pl. a városi, de ennél a pusztá kuriózitásnál jobban érdekli az, ami egyetemesen emberi benne” — írja Elek Artur.⁴⁸ Kosztolányi is éppen parasztábrázolásával foglalkozva jellemzi így Móríczot: ⁴⁹ „Szintetikusán lát és a legfőbb ravaszága a lélek.” Bölöni György szerint⁵⁰ Mórícz nem is rajzot ad elsősorban, hanem pszichológusként „felkutatja” a parasztot. Ezt Karinthy is így látja és szellemesen idekapcsolja Mórícz erotikus érdeklődését is: „becsületes, meleg, végigérzett és végiggondolt paraszt-pszichológiát akar adni: különös kedvvel és szinte szokatlan energiával mélyítve ekéjét minden pszichológiai kutatás melegegyába: a szerelmi élet sűrített légkörében világítja meg kedves parasztjait” — írja.⁵¹

Elsősorban Schöppflin⁴² és Lukács György⁵³ tulajdonít nagy jelentőséget annak, hogy Mórícz felfedezi a falu társadalmi rétegződését, hogy Móríczcal az eddig egységes, etnográfikus paraszti kép differenciálódik. „A különbségek drámái vannak megírva ebben a könyvben — írja Lukács György a *Hét krajcár*ról — az emberi és társadalmi különbözőségeké. Ami egységesnek látszott messziről, az ezer rétegre bomlik fel... Az alig látható társadalmi különbségek: az uraságig felcseperedő paraszt és a parasztságba lezúlló úr ellentéte.”

A korabeli kritika jó érzékkel azt is jelzi, hogy Mórícz valóságábrázolása nem másolása az életnek. „Oly kitűnően ismeri a népet — írja Móríczról Hevesi Sándor az *Életben*⁵⁴ — hogy felülemelkedhet a pusztá realizmuson és a stilizálás művészi erejével tud hatni.” Hogy a stili-

⁴⁷ -án [Bán Ferenc], Az *Újság*, 1911. II. 12. — Az *Újság*, 1912. VII. 14.

⁴⁸ Elek Artur i. m.

⁴⁹ K. D. [Kosztolányi Dezső], Mórícz Zsigmond három kis darabja, *A Hét*, 1911. IV. 9.

⁵⁰ Bölöni i. m.

⁵¹ Karinthy i. m.

⁵² [Schöppflin Aladár], *Vasárnapi Újság*, 1910. I. 2.

⁵³ Lukács György i. m.

⁵⁴ Tytly [Hevesi Sándor], *Élet*, 1911. IV. 16.

zálás Móricznál nem azt jelenti, amit Schöpfung kicsinylő értelemben használt az idejétmúlt falupoézisről szólva, az Kosztolányi megragadó erejű intuitív megfogalmazásából még világosabban kiderül: „Éppen abban látom az értékét, hogy sohase másol — írja Kosztolányi.⁵⁶ — Az ő parasztjai szellemesebbek, jobbak, vagy rosszabbak, nyersebbek, vagy pompásabbak, mint a valóságban élők. Láttunk már ilyen koncentrált parasztokat? Soha. De ha papíron, vagy színpadon mozognak előttünk, az igazakra gondolunk, akik élnek. Senkise foghatja rá, hogy analitikusan, etnografiával és tájszólással állítja elő alakjait. Ereje és eredetisége abban van, hogy többet ad, mint az élet.”

Móricz nyelvének népiességéről szinte minden kritika ejt néhány dicséző megjegyzést. De ezek többnyire csak jelzők, hogy friss, eredeti, zamatos, törlömtszett stb. Akad olyan nyelvészeti cikk is, Dénes Szilárdé,⁵⁶ amely már 1911-ben elsőnek hozza kapcsolatba az író fiatalkori népköltési gyűjtését stílusának népi jellegével. Barta Lajos Móricz három egyfelvonásosában népi hagyományok nyomát keresi.⁵⁷ De Móricz művészetének népköltészeti gyökereiről Babits mondta a legfontosabb szavakat egyik elfelejtett nyugatbeli kritikájában.⁵⁸ A műélvező hiteles pátoaszával beszél Móricz gyerekverseiről, a *Boldog világ* c. gyűjteményről. Móricz művészetében „a magyar nép szellemi munkájának lassú évszázadok alatt összegyűjtött kincse oly természetes és mélyről jövő kiömlést talált, mint a múlt században is igazán keveseknél” — írja Babits. A korabeli kritika átsiklott a *Boldog világon*, — majd a 40-es években Németh László fedezi fel újra⁵⁹ — Babits inyenccmódon ízlelgeti és olyan ízeket és színeket talál benne, amelyek nemcsak erre a gyerekkönyvre találóak, de kimondva, nevén nevezve, irodalmunk Móricz-képét is fontos vonásokkal gazdagítják. „Móriczban valóban mindig láttam ezt: a régi kincsek új birtokosát: a régi magyar irodalom jellemző durvasága, a magyar népköltészet klasszikus világossága élnek túl műveiben — írja Babits. — De egy könyvében sem látom annyira ezt az öröklött gazdagságot, mint állatmeséiben.” Babits, akit a közhelyekkel dolgozó tudatlanság sokszor nevezett életidegen esztétának, így ír Móricz nyelvről: „Nyelve a legmélyebbről jövő, századok zamatát magában rejtő magyar népi nyelv s nem az író tanult mesterkedése, hanem magának az *embernek* természetes hangja: a lelkében, a vérben van: ez az, amiben annyi „népies” társától különbözik. Ritmusa pedig: a parasztritmusgyártó, bohókás mesterkedése, amelyből nem hiányzik a falusi versfaragók természetes és bájos ügyetlenkedése és fontoskodó szócífrázgatása sem. Ötletei a bizarr népi fantázia édes gyermekei, melynek nincs kedvesebb, mint a lehetetlenség. . . Egyáltalán egy költőnk sem irt még gyerekverseket, melyek a népiekhez oly közel állanak, mint Móriczéi, előtte talán még a Gyulai-félék jutottak legközelebb.”

Végül a korszak kritikája azt a kérdést is felvetette, hogy a népiesség, a paraszti témakör nem megköthető-e, visszaszorító kerete Móricz művészetének.

Schöpfung — anélkül, hogy formálisan fölvetné ezt a kérdést — úgy válaszol, hogy konstataál minden olyan tágulást, új miliőt, amely arra mutat, hogy Móricz nem reked a parasztvilág ábrázolásába. Már 1915-ben tiltakozik az ellen, hogy Móriczban egyesek csak parasztrót látnak:⁶⁰ „Akik Móricz Zsigmondról még mindig mint a magyar parasztr speciális rajzolójáról szólnak — írja Schöpfung — azok nem veszik észre, hogy az író fellépése óta mind jobban eltért első tárgyaitól. Fölléptekor betették egy skatulyába, amelynek vignettájára ez van írva: „paraszttemák”, azóta sem tudják ebből a skatulyából kivenni”. Két év múlva pedig lelkesen ír arról, hogy *A tűznek nem szabad kialudni* c. novellagyűjtemény új, paraszti-

⁵⁶ lásd a 49. sz. jegyzetet.

⁵⁶ Dénes Szilárd, Móricz Zsigmond stílusa, *Magyar Nyelvőr*, 1911. VI. 15.

⁵⁷ Barta Lajos, *Nyugat*, 1913. VIII. 16.

⁵⁸ Babits Mihály, *Nyugat*, 1912. III. 16.

⁵⁹ Németh László, *Lányaim*, 194. 1.

⁶⁰ Schöpfung Aladár, Móricz Zsigmond kis darabjai, *Nyugat*, 1915. IV. 1.

ból városi emberré alakuló típusokat mutat be: „Most vonult be először [Móricz] írásaiba a falusi magyarságnak új, irodalmilag még alig érintett hőse: a Budapest-környéki paraszt, aki már a nagyvárosra tekintve végzi munkáját, a nagyváros szükségleteinek termel, asszonyában pedig lassankint kofává alakul az ismert magyar parasztasszonytípus. Hálás és kiaknázatlan terület ez, átmenete állapotában lehet itt megragadni a magyar parasztot.”

De logikusan, meggyőzően kifejtett ellenvéleményekkel is találkozunk.

Figyelemre méltó minden egyoldalúsága mellett Halmi Bódog észrevétele is,⁶¹ amit a *Sárarany*-ról szóló kritikájában mond: „Aki Turi Danira, erre a beteg, tépelődő analitikusra a magyar paraszt ruháját aggatta, az harsogó hangon tett tanuságot arról, hogy nem akar a falunál időzni.” Még érdekesebb ebben a vonatkozásban Nagy Lajos kritikája a *Magyarok* c. novelláskötetről, amely az *Új Élet* c. folyóiratban jelent meg 1912-ben.⁶² Nagy Lajos Móricz népiességéről már egyértelműen, mint írói korlátokról beszél. Szerinte elsőrangú az, amit e novellákban az író adott, az író pszichikai kvalitásai, de másodrendű az anyag, amit felszívhatott: parasztnovellák ezek „a szó értéksökkentő értelmében is”. „Nálunk a parasztról eddig még mindig így népiesen irtak — mondja Nagy Lajos — Móricz is népies. . . nagy és súlyos dolgokat a parasztokról csak úgy lehet írni, ha mellőzzük az efféle „szürdísztítményeket”. A stilusnak egyszerűnek, mert magasabbrendű lényeg közlésére iparkodónak kell lennie, tehát mintegy tiszta irodalmivá átszilizálnak kell lennie.” Nagy Lajos Móricz kritikájában sok egyoldalú túlzás is van, lényegében a maga irányát, művészi ideálját kéri számon Móriczon, amikor pl. a nyomor és a „fiatalokat meggyőtrő sexualitás rémarchát” hiányolja Móricz műveiben, de alighanem sok igazság is van fent idézett megjegyzéseiben. A *Hét krajcár*, a *Csitt-csatt*, a *Magyarok* elbeszélései között sok olyan darab is van, mely elsősorban harmonikus atmoszférájával fogja meg — ma is — az olvasót, de éppen ebben a kiegyensúlyozott harmóniában egy korábbi ízlésvilág él tovább, némileg tisztultabb, nemesebb változatban. Nagy Lajos kritikájának elfogultságát az is menthetővé teszi, hogy ő nemcsak megfogalmazta a nem-népies parasztábrázolás igényét, hanem még korábban egy kitűnő novellában, az *Özvegy asszonyok*-ban (1909) meg is valósította ezt az irodalmi eszményt. Ott téved azonban Nagy Lajos, ahol pesszimista jóslatot mond Móriczcal kapcsolatban. Szerinte ugyanis Móricz már el is érte (többek közt ezzel a novelláskötetével) „a számára fenálló művészi lehetőségek legmagasabb fokát”, mert Móricz speciálisan vidéki magyar kultúrájából, amely nem telt meg eléggé modern tartalmakkal, Nagy Lajos szerint nem is telik többre. Nagy Lajos felfogásához jár közel Kassák *Ma* c. folyóiratának egyik erősen sznobjellegű tanulmánya, Mácsa János 1917-ben megjelent cikke.⁶³ Azt fejtegeti Mácsa, hogy Móricz, akiben a *Sárarany* és *Az Isten háta mögött* alapján ha nem is a magyar irodalom legmélyebb, legátfogóbb, de legerősebb, legegényibb paraszti íróját ismerték el, most megállt, nem fejlődik tovább. „Erejét nem tudhatta fokozni (hiszen így is a maximum volt) — írja Mácsa János — de elmulasztotta kiszélesíteni, más területekbe kapcsolni erejének érvényesülést követő útjait.” Mácsa tanulmánya egyik korai példája annak a baloldali absztrakt sterilitásnak, amely gyakori jelensége volt a két világháború közötti szélsőbaloldali kritikának (pl. az erdélyi *Korunk* c. folyóirat számos irodalmi cikkére gondolunk), de 1945 után és még inkább 1948 után is nagy agresszivitással jelentkezett a kritikai életben. Mácsa is néhány elvont tételhez méri Móricz egész addigi működését. Azt fejtegeti, hogy a háború Móricz számára nagy erőpróbát jelentett, itt kellett volna magába asszimilálnia a jelent, de Móricz, fejlődésének ezt a kényszerű törvényét — Mácsa szerint — nem teljesítette. Ezzel szemben Móricz fejlődésének csak mélyebbre való „lehullámszája” (Mácsa kifejezése) következett be. Móricz *Szegény emberek* c. híres novellája már egy félévvel Mácsa

⁶¹ Halmi Bódog, *Máramaros*, 1910. VII. 14.

⁶² Nagy Lajos, *Új Élet*, 1912. X. — Az *Új Élet* 1912-ben indult, alcíme szerint „havi folyóirat a népművelés köréből”. Szerkesztette Bárczy István és Wildner Ödön (Kiadó a Rózsa-völgyi és Társa kiadó). Megszűnt 1914-ben.

⁶³ Mácsa János, Móricz Zsigmond, *Ma*, 1917. V. 15.

tanulmánya előtt megjelent a *Nyugat*-ban. Nagy feltűnést is kelthetett, Fenyő Miksa pár héttel a novella megjelenése után külön felhívja rá a figyelmet egy cikkben. Hatvány Lajos nem minden gúny nélkül a hivatalos körök felé, a megalakulandó népjóléti minisztériumnak ajánlja figyelmébe Móricz novelláját. Máczsa János lehullámzás-elméletét azonban nem zavarja ez a novella sem. Sajnos a cikk esztétikai fogékonysága nem olyan mértékű, hogy valószínűnek vélhetnénk, hogy Máczsa nem olvasta még tanulmánya megírása idején a *Szegény emberek*-et. Elismeri, hogy Móricz „életes frissességével”, igazságra való törekvésével elválíék Gárdonyi szentimentális, „betegspózos pepecselésétől”, Tömörkényi lapos szárazságától, de mögötte marad Barta Lajosnak. Barta elhagyja Móriczt „a szociális tömegéletbe szerveződött embereivel”.

Móricz népiessége Laczkó Gézáat sem elégíti ki, de talán az ő megfigyelése és érvelése a legrealisabb és legigazabb. Egyébként Laczkó azon kritikusok közé tartozik, akik általában igen alapos, néhol meg éppen kemény bírálatokat mondott Móricz műveiről, elsősorban színdarabjairól. Móricz háborús novelláiról szólva Laczkó külön foglalkozik a népiességgel, az irodalmi parasztábrázolással.⁶⁴ A paraszt ravaszságát már kitűnően megírta Mikszáth a *Kaszát vásárló paraszt*-ban, s az ilyesmit elég egyszer megírni — véli Laczkó. Móricz *Lucerna* c. elbeszélése Laczkó szerint nem ad semmi újat Mikszáth novellája után. „Móricz parasztjai kissé megöregedett Jókai-parasztok — írja Laczkó Géza. — ... Móricz s a mai paraszt közé az életfeltételek különbsége olyan határt von, hogy a művész, csak jóakarattal érdeklődéssel nézhet át hozzájuk, ami pedig sohasem ad igazi irodalmat, csak amolyan útleírás-félét, művészi munkává emelt néprajzi vázlatokat.” A fejlődés útja Laczkó gondolatmenete szerint egyrészt a városba szakadt paraszt átmeneti figurájának ábrázolása, másrészt új, nem paraszti típusok felé kell Móricznak fordulnia. Móricz tolla se pusztán a paraszt ábrázolására vésődött finom anyagból és töltetett meg a legidőtállóbb tintával. Bizonyítékul a *Reggeli kaszinózás* c. Móricz novellát hozza fel Laczkó: a minisztériumi kishivatalnokok csendes, háborús zúgoló-dásairól szóló elbeszélés, „döböntően élő, meggyőző művészi valóságát”. E novella alakjai Laczkó véleménye szerint valószínűbbek, mint a klágenfurti magyar huszároké, a kötet egy másik novellájában.

Az első évtized Móricz irodalma a népiesség, a parasztábrázolás kérdésében talán ezen a ponton, a Laczkó-megfogalmazta kritikában jutott a legmesszebbre, jelezve, hogy Móricz meggyőző erejű népszemlélete, amely 1908—1909 táján, mint a magyar próza újdonsága tűnt fel, itt már kiforrtta magát. Nyilván nemcsak az 1919 után politikai-történelmi útkeresés terelte Móricz figyelmét más tájakra, hanem az a körülmény is, hogy népi, paraszti élmény-köre a kilencszáztizes évek végére már kiaknázódott benne.

A 20-as 30-as évek népies reneszánsza már nyilván más gyökerű Móricznál és megnyilatkozási formáiban is különböző a korábbitól. Móricznak ebben az újabb fajta népiességében sok meseszerű (*Pillangó*), történelmi (*Rózsa Sándor*) és balladás vonás (*Barbárok*) is van.

*

Dolgozatunknak nem célja az első évtized Móricz-irodalmának tartalmi ismertetése, de problémáinak teljes feldolgozása sem. Csak a Móricz-irodalom egyik sarkalatos kérdésének, a népiességnek vázlatos bemutatásával akartuk érzékeltetni az első tíz év Móricz-kritikájának szemléleti és tematikai gazdagságát.

Schöpfung tanulmányai, kritikái és egy Ignóus-esszé

A Móricz-irodalom első évtizedének feldolgozása során nemcsak azért kell külön szólnunk Schöpfung Aladárról, mert ebben az időben ő írta a legtöbb tanulmányt és kritikát Móricz-

⁶⁴ Laczkó Géza, Móricz Zsigmond háborús novellái, Pesti Napló, 1917. 208. sz.

ról, és nem pusztán azért, mert a legtalálhatóbb, legmaradandóbb észrevételeket is nála találjuk. Elsősorban az emeli ki Schöppflin írásait a Móriczcal foglalkozó korabeli kritikák közül, hogy bennük rajzolódnak ki egy határozott koncepció körvonalai. Schöppflin szinte minden Móricz-könyvről írt ebben a periódusban. E kritikák nagyobb része névtelenül jelent meg a *Vasárnapi Újságban*. (Schöppflin szerénységének és lelkiismeretességének szép emlékei ezek a névtelen kis kritikai művek, amelyeket épp olyan gonddal és szeretettel dolgozott ki, mint nagy tanulmányait.) Már a *Hét krajcár* után tisztán látja nemcsak Móricz jelentőségét, de irodalomtörténeti helyét is, mégis minden újabb kritikája továbbfejleszti ezt az első élmények hatására alkotott Móricz képet. Minden Móricz-könyvet az egész addigi életmű belső törvényszerűségéhez mér. Nem mondja ki tételszerűen, de kritikai gyakorlatából látszik, hogy Móriczra is alkalmazza azt az elvet, amit Adynál tudatosított a magyar kritika, hogy egy-egy műalkotás kulcsa az egész életmű belső törvényeinek, irányának, írói igényeinek megértése. Az első évtized Móricz irodalma három kérdés körül forog: a népiesség, az erotika és Móricz realizmusának elfogadása, vagy tagadása. Schöppflin mind a három kérdésben mélyebbre jut, mint legtöbb kortársa, mert ő fejti fel legjobban a minden Móricz-mű mélyén lappangó alapszöveget. A népiesség kérdésében is — idéztük már — sok fontosat mond Schöppflin, de 1915-ben már azt is felismeri, hogy nem Móricz népiességének mikéntje és hogyanja az a kulcs, amely megnyitja az egész életmű belső világát. Móricz jelentőségét ettől az időtől kezdve abban látja, hogy felfedezte és nagy erővel ábrázolja az élet szűk lehetőségeinek abröcséi közt vergődő nagyraihivatott emberi életek tragédiáját. Móricz „témái bármennyire változatosak, nagyobb műveiben mind egy és ugyanazon gondolatra vezetnek vissza: megmutatni azokat a lelki, társadalmi és anyagi komplikációkat, amelyek az olyan emberek életéből támadnak, akikre valami kényszerű-élethelyzet nehezedik, amibe nem tudnak beletörődni, küzdenek ellene, emésztődnek, felemészthetnek miatta, de hasztalanul vergődnek”.⁶⁵ Majd így folytatja: „az embereknek ezt a típusát Móricz fedezte fel — nekem úgy tetszik, a téma dolgában, a magyar élet ábrázolásában ezzel hozta irodalmunkba a legnagyobb újságot, nem pedig a parasztlelet egyszerű rajzával, amelyben előzőivel szemben csak a szemlélet szempontja s az ebből származó ábrázolási mód új.” Ebben az összefüggésben Móricz e periódusban írt műveinek legjava (*Sárarany*, *Az Isten háta mögött*, *Árvalányok*, *A fáklya*) mélyebb értelmet kap. De csak ennek a kulcsnak a birtokában nyílnak meg olyan alkotások titkai is, mint pl. *A nagy óra* c. egyfelvonásos színdarab. Schöppflin fedezi fel, hogy jellegzetes móríci mű ez a kis színdarab, a cselekmény központjában jellemző Móricz-típussal, a helyét, hivatását, élete és házassága értelmét már nem találó asztalosmesterrel. A kritika átsiklott ezen a színdarabon, Schöppflin szerint se nagy alkotás, s ezzel egyetérthetünk, de éppen az életmű összefüggésében van jelentősége, ahogy a legátlagosabb Ady-vers is nagyobb távlatot kap Ady oeuvrejének belső rendszerében.

Ezzel a színdarabban kapcsolatban Schöppflin érdekes hatástörténeti megjegyzéseket is tesz. *A nagy óra* álomjelenetében a Freud-féle álomelmélet hatására gyanakszik. Sőt, szerinte Móricz darabja a Freud-féle tanítás illusztrálása egy konkrét esettel, vagy ha jobban tetszik, kihasználása irodalmi célra. Az egyfelvonásos álomjelenete valóban „hibátlan” a Freud-féle teória szempontjából is, de ez még talán nem feltétlen bizonyíték Schöppflin gyanúja mellett. Freud elmélete is általános emberi tapasztalatokra épül, többek közt arra, hogy az álomnak meg van az a hatalma, hogy a csonkán maradt emberi vágyakat, igényeket, nosztalgiaikat beteljesítse, hogy az ember rejtett, titkos dolgait felszínre dobja. Móricz színművében is erről van csak szó, talán nem többről. Nem egy elmélet alkalmazásáról. Abban mindenesetre új és modern Móricz álomjelenete, hogy nem egy zárt és rendezett világ, mint a XIX. századi művek (pl. Az ember tragédiája) álomjelenetei, hanem jól érzékelteti az éber valóság és az álomállapot élénk szimbiozist, a képzeletbeli és reális mozzanatok összemosódását az álomban.

⁶⁵ Lásd a 60. jegyzetet.

Az irodalmi hatások kérdésében is mindig józanul ítélkező Schöpfung megjegyzése mindezenre fontos adalék ahhoz a vitához, amely néhány évvel ezelőtt akörül forgott, hogy mikortól kezdve tételezhetünk fel freudista nyomokat Móricz műveiben.

Móricz realizmusának kérdésében is sokszor álproblémába futott az első évtized Móricz-irodalma. A legtöbb korabeli kritika azt mérícskéli, hogy Móricz egy-egy műve mennyire fedi, vagy mennyire torzítja a valóságot. Az e fajta kérdésekkel az idők végezetéig el lehet játszani: ahány egyéni tapasztalat és indulat, annyi választ lehet rá adni. A naturalizmust támadó kritikák szerzői észre sem veszik, hogy éppen ezzel a módszerrel maguk is milyen földhözragadt „naturalistákká” váltak. Schöpfung úgy kerüli el ezt a zsákutcát, hogy a mű egészében kifejeződő művészi igazság hitelét és erejét nézi és ahhoz méri a művet. „Móricz nem látja idealizáló rousseau-i szeművegen keresztül sem a falut, sem a kisvárost — írja Schöpfung⁶⁶ —, inkább sivárságai, kietlenségei számára van nyitva a szeme. Lehet, hogy túl sötétnek is látja, ez nála világfelfogás dolga, de mindenesetre megvan az az ereje, hogy olvasás közben magával tud vinni, meg tud nyerni a maga látásmódja számára, szinte rákényszerít, hogy az ő szemével lássuk a dolgokat. Ez az, amit művészi igazságnak nevezünk, bizonyos ellentétben a tárgyi igazsággal.”

A tárgyi igazsággal bizonyos mértékig szembeállított művészi igazság Schöpfung elméletében nem jelent valami élettől elszakadt művészet szemléletet. Ha az irodalom szociológia hatását nem a terminológiák sűrű vagy nem gyakori használatán mérjük le, hanem azon, hogy egy kritikus szemléletét mennyire hatották át az irodalom szociológiai megállapításai, akkor biztosan mondhatjuk, hogy ezekben az években Schöpfung szemléletében jelentkezik a legtisztább és legtermészetesebb módon az irodalom szociológia számos eredménye.

Ez a spontán irodalom szociológiai szemlélet és azon igény, hogy Móricz minden művében az egész életmű mondanivalóját fejtsse meg, vezette Schöpfungot arra, hogy felfedezze Ady és Móricz művének elvi összefüggéseit. Ady és Móricz neve a magyar kritikában először Schöpfung *Sárány*-ről szóló 1911-es tanulmányában került egymás mellé.⁶⁷ Schöpfung elsősorban abban látja a *Sárány* jelentőségét, hogy Jókai óta az első igazi társadalmi regény, az első kísérlet arra, hogy a nemzet társadalmának valamely szélesebb területét egy képpé fogja össze. „A mai fiatal generációt — írja Schöpfung — talán az különbözteti meg legjobban az előtte valóktól, hogy amíg ez mindenben elaprózta magát, emez próbál visszatérni a nagy stílushoz. Ezt látjuk Ady lírájában, amely ha egészében nézem, a grandiózus voltával ragad meg, ez teszi Móricz Zsigmond regényeit a mai irodalmi törekvések legjellemzőbb képviselőivé.” Az összevetés itt még erre az egy szempontra vonatkozik, de ezzel az idézett mondattal zárul a terjedelmes tanulmány, jelölve annak, hogy az író gondolatsora ebben a tételben ér nyugvópontot.

Hogy itt nemcsak egy futó ötlet sugallotta párhuzamról van szó, abból is látszik, hogy egy év múlva Schöpfung ugyanezt a gondolatot önálló tanulmányban dolgozza ki. A *Husadik Században* jelent meg *Az új magyar irodalom* c. tanulmánya, melynek alcíme: Ady Endre és Móricz Zsigmond.⁶⁸ Schöpfung tanulmánya elsősorban azokat a kritériumokat keresi, amelyek többnyire azonosak a *Nyugat* íróinál, és mint közös vonások kidomborítják a *Nyugat* sajátos jellegét, amelyek elkülönítik a *Nyugat* íróit a korábbi írónemzedékektől. Az ember belső életének gazdagabb rajzában véli megtalálni Schöpfung az egyik elkülönítő vonást. Szerinte ez köti Móriczot is az irodalom modern áramlatához. Turi Dani a magyar irodalom egyik legkomplikáltabb figurája. A másik vonás, amely a fiatalokat összeköti, az elégedetlenség szelleme, tisztán látják az új írók a magyar élet minden elmaradottságát és bűnét. Móricz „minden nagyobb munkája egy-egy indulatos tiltakozás a magyar élet valami jelensége ellen — írja Schöpfung. —

⁶⁶ [Schöpfung Aladár], *Vasárnapi Ujság*, 1911. XI. 19.

⁶⁷ Lásd a 44. jegyzetet.

⁶⁸ Schöpfung Aladár: *Az új magyar irodalom — Ady Endre és Móricz Zsigmond, Husadik Század* 1912. XI.

A maga módja szerint ő is forradalmi szellem — nem politikai forradalmár, mint Ady, inkább morális forradalmárnak lehetne mondani. Minden írónk közt ő mondja a leglesújtóbb kritikát a mai magyar társadalomra, ő mutatja fel legvézőbb sebeinket, mégpedig éppen azokon a társadalmi rétegeken, melyeket eddig az egészség, az érintetlen épség illúzióival vettünk körül.” Intellektuális nyugtalanság, fokozott lelki érzékenység, a lelki élet gazdagabb árnyaltsága, új értékek kialakítása jellemzi Schöpfung szerint az új nemzedéket. „Olyan világnézetet teremt ez a lelkiállapot — írja Schöpfung —, amelyben nem maradnak helyükön az eddigi értékek, új értékek alakulnak és régiak szűnnek meg.” A formában is innen ered az újnak keresése, a kísérletezés szelleme, amely legtipikusabban e nemzedéknek Ady és Móricz mellett legkiválóbb szellemén, Babits Mihályon figyelhető meg és ezek a vonások fűzik ezt az egész irodalmi mozgalmat Schöpfung szerint legszorosabban a politikai radikális mozgalmakhoz, mindkettőnek az a törekvése, hogy megküzdjön a régivel, a tradíciókban megcsontosodottal, hogy megteremthesse az újat. E közös elvi jegyeket viselő irodalmi mozgalmon belül Adyt és Móriczt szubjektív egyezések is összekötik. Schöpfung ezekről is beszél. Móricz is abból az országrészből jött, ahonnan Ady, de már olyan vidékről, melynek etnográfiai helyzete teljesen megállapodott. Társadalmi vonatkozásban Móricz vidéke is mobilis, meg nem állapodott, akárcsak Ady. Mindketten erősen kálvinista jellegű levegőben éltek le diákéveiket. Móricz, fejtegeti Schöpfung, némely egyezések mellett azonban másfajta anyag, mint költőtársa. Súlyosabb, energikusabb, kevésbé hajlékony természet, — Ady élénken kidomborodó asszonyos vonásaival szemben a férfi típushoz áll közelebb. A festői jellegű Adyval szemben Móricz egész természete inkább a formára irányul, mint a színre. „Jobban tapad a valósághoz, röghözkötöttebb s közelebb áll a magyar tradícióhoz — írja Schöpfung. — Egész írói egyénisége realisztikus s az erő irányában koncentrálódik. A lírikus Ady mellett az epikai jellemet testesíti meg.”

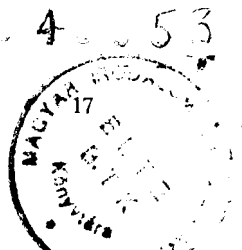
Ma már középiskolai dolgozatnak is talán túl sablonos cím: „Ady és Móricz kapcsolata”, Schöpfung összevetésének is vannak olyan elemei, amikből évtizedek folyamán elkoptatott irodalmi közhely lett, de mindez nem von le semmit Schöpfung tanulmányának irodalomtörténeti jelentőségéből, hogy ő jellemezte először Ady és Móricz egyéniségének és művészetének analógiáit, és ő emelte ki kettejük művészetéből azokat a vonásokat, amelyekben a Nyugat-mozgalom előremutató, a múltat tagadó jellege különösképpen kidomborodik.

Móricz erotikáját is az író egész művének mélyebb értelméből, a nagyobb összefüggésekből magyarázza és indokolja Schöpfung. Ahogy Móricz képei a vízió erejével ragadják meg az olvasót, dialógusai is néha valóságos hallási benyomásokat keltenek, mintha fonográf-felvétel lenne felfogva. Ez a teljes realitás magyarázza meg Móricznál a parasztbeszéd, „trágárságát”. De arra is rámutat Schöpfung, hogy ennél mélyebb, Móricz egész egyénisége energiájával kapcsolatos tényezők is magyarázzák intenzív, erotikus érdeklődését.⁶⁹ Amíg a konzervatív kritika egy része teljes értetlenségéről és botfülűségéről téve tanúságot, erkölcsi lazaságot emleget Móricz műveivel kapcsolatban, Schöpfung, a konzervatív oldalról a *Nyugat* egyik legmélyebb teoretikusává váló esztéta, mindig hangsúlyozza Móricz morális indulatát és erejét „Móricz Zsigmond nem nézi az amorális irónikus belenyugvásával az embernek ... a vívódását az élet lehetőségeivel — írja Schöpfung.⁷⁰ — Morális lélek, s ezért haragos, indulattól remegő felháborodással szemléli a harcot. A közönséges ember beleszületett az élet viszonyaiba öntudatlanul, vagy legjobb esetben fél-öntudattal él bennük, észre sem veszi őket. Móricz Zsigmond úgy áll velük szemben, tompulatlan látással, megszokottságuktól el nem fogult, friss ítélettel, mintha most került volna közéjük először, nem tud beléjük nyugodni, fellázad ellenük.”

Schöpfung kitűnő tanulmányaival szemben egyetlen hiányérzetünk marad, hogy írásai nem eléggé kritikus jellegűek. Tökéletesen érti és magyarázza az írókat, kitűnő pedagógikus ízlés-

⁶⁹ Lásd a 44. sz. jegyzetet.

⁷⁰ Lásd a 44. sz. jegyzetet.

fejlesztő hivatásuk is van Schöppflin tanulmányainak, ugyanakkor az író számára is fontos kinyilatkoztatásokat revelál és tudatosít. Nyilván Schöppflin írásainak is jelentős szerepük volt abban, hogy Móricz nem rekedt meg a paraszti tematikában és másrészt e kitűnő tanulmányok is megerősíthették Móriczot, hogy merjen tovább menni az eddigi, maga törte úton. Ahhoz is kitűnően értett Schöppflin, hogy minden műből felmutassa az értékeket, az új és továbbfejleszthető vonásokat. De az már nemigen derült ki a kritikáiból, hogy a *Kerek Ferkó* nem nagy regény, hogy a *Galamb papné* kevesebb, mint *Az Isten háta mögött*, hogy mik a *Sárarany*, vagy *A jáklya* hibái.

Néhol jelét adja annak is, hogy a mű, vagy az írói képesség határait is tisztán látja Móricz esetében is, a *Sárarany*ról pl. azt írja, hogy a regény feszültsége szinte már az irodalmi lehetőség korlátait is szétveti,⁷¹ de kritikai megjegyzéseit Móricznál mindig ilyen rejtett, félmondatos megjegyzésekben ejti el. Nyilván a kor irodalmi, ízlésbeli viszonyainak ismeretében volt ilyen óvatos a kritikában és ez is igen megbecsülésre méltó „irodalompedagógiai” szempont, amely mögött nem nehéz felfedezni az önmegtagadás kemény erőnyeit is. Az új irodalom törekvéseit és kész műveit elsősorban magyarázni és *megértetni* kellett a régihez szokott közönséggel. El kellett vezetni a közönséget Ady, Móricz, Babits művészetéhez és ennek érdekében a három nagy írónak talán egyetlen kortársa sem tett annyit, mint Schöppflin. Ha a Hét krajcár kötetet majdnem egyhangú lelkesedéssel fogadják is még, a *Sárarany* után már megélnék a Móricz-ellenes támadások, és Schöppflinben nyilván a kényszerű apologetikus szerep is visszaszorította a kritikust.

*

Schöppflin írásain kívül az első évtizedben kevés tanulmány tesz kísérletet arra, hogy Móricz művészetének belső törvényszerűségeit, az író minden művében megnyilatkozó, de a felszín alá rejtett mélyebb jelentését is megfejtse. Ebben a vonatkozásban még Ignótus 1918-ból való, a *Nyugat*ban megjelent arcképvázlatát kell megemlítenünk.⁷² Ignótus tanulmányának alap gondolata Móricz és Zola rokonságának hangsúlyozása. Ignótus szerint Móricz műve is szimbolista, mint ahogy Zolát is annak tartja, abban az értelemben, hogy Zola minden műve az egyetemesseggel viaskodó írás, amely az egyeshez mindig hozzáérzi, s ha nem is mondja mindig hozzá, de akarata ellen⁷³ is, belső kényszerűségből, kénytelen hozzáértetni a *mindent*. Az e fajta írói mű, már természetéből következik, sohasem lehet pallérozott stílusú — véli Ignótus. Móricz írói nyelve sem annyira magától értetődő, mint Jókaié, vagy Mikszáthé. Forró és nagy lélegzete, „apokaliptikus vizionáriussága” Zolával rokon, szédítő mélységei Kemény Zsigmondra emlékeztetnek. Az apokaliptikus látásmódot — Ignótus szerint — protestáns biblikus neveltetése is erősíthette Móriczban, mert az Újszövetség (az európai antikvitás örökségeként) vizionárius, apokaliptikus elemekkel tetézte meg a zsidó szentírást. Móricz szemlélete, úgy véli Ignótus, abban is rokon Zola naturalizmusával, hogy nem magukat a dolgokat látja, hanem azt, amit magából vetít ki a dolgokra; a dolgok, az események, a történetek lelkét. De ez a vizionárius epika tulajdonképpen leplezett líra: Móriczot a legkülönfélébb miliőkből ugyanazon témák, vagy vonatkozások érdeklik. Regényei, novellái, még akkor is elsőszemélyes elbeszélések, ha forma szerint nem is azok. Minden Móricz műnek van egy hőse, akinek személyén keresztül nézi az író a többi előforduló személyt. „S éppen ez az egy ember szemén, sorsán és történetén át való nézés az, — írja Ignótus — ami a Móricz látását s előadását szimbolikussá s apokaliptikussá teszi.” Ez a líra, már egyben romantika is és segítségére van Móricznak abban, hogy tágítsa az epikum határait.

Ignótus esszéje nem olyan szerény alázatú írás, mint Schöppflin tanulmányai, amelyek elsősorban szöveghű magyarázatok Móricz művéhez, Ignótus szabadabban csapong ötletei

⁷¹ Lásd a 44. sz. jegyzetet.

⁷² Ignótus: Arcképvázlat Móricz Zsigmondról, *Nyugat*, 1918. I. 16.

után. Más összefüggéseket villant föl, mint Schöpplin, merészebbeket, kevésbé evidenseket, de Móricz szimbolista hajlamú látásmódjának és az epikuma mélyén mindig ott lappangó, meghatározó erejű líraiságnak felfedezése nélkül szegényebb lenne Móricz-képünk. Különösen Móricz pályájának 1919 körül záródó első periódusában született nagyratörő műveinek (*Sárarany*, *A fáklya*) megközelítéséhez ad jó szempontokat Ignótus tanulmánya.

Azonkívül az Ignótus hangoztatta szimbolista vizionáriusság Móricz és Ady belső világának újabb analógiájára is fényt vet. (Ady és Móricz kapcsolatát nem akarjuk azzal a módszerrel mitizálni, ahogy az manapság divatos, élettelen, páros tablóképbe merevíteni a század két nagy magyar íróját, de minden köztük valóban meglevő belső rokonság észrevétele és elemzése csak közelebb vihet tökéletesebb megértésükhöz.)

A támadások

Egy képzeletbeli fiatal olvasó, aki az utolsó tíz-tizenkét év Móricz-irodalmából és publicisztikájából, vagy a mai iskola padjaiban ismerte meg az író, az első évtized Móricz-irodalmának végigolvasása után bizonyára elcsodálkozna, hogy milyen kevés szó esett az írók elleni támadásokban közvetlenül politikai kérdésekről, még olyan művek esetében is, amelyekről, mint a merész, harcos politikai állásfoglalás szép példáiról hallott az iskolában. A heves irodalompolitikai támadások kevés politikai kérdést kavartak fel az első évtized kritikáiban.

A támadások tüze Móricz erotikája és stílusának vaskos „trágár” népiessége ellen irányult. Ezért támadta Móriczot már Szász Károly is az *Urániában*,⁷³ később Bartha József a *Katholikus Szemlében*,⁷⁴ Andor József az *Életben*,⁷⁵ Kéki Lajos a *Budapesti Szemlében*⁷⁶ és az *Életben*,⁷⁷ Anka János szintén az *Életben*, Deák Viktor⁷⁸ és Bangha Béla⁷⁹ a *Magyar Kultúrában*, és talán a legnagyobb lánggal Palágyi Lajos, a *Magyar Nemzet* hasábjain megjelent három cikkében.⁸⁰

Ki lelkesedik ma már a *Sárarany* vagy *A fáklya* erotikájáért, és ugyanakkor miért váltanak ki bennünk mégis spontán ellenérzést, sőt tiltakozást Szász Károlyék kritikái?

E korszak több erotikus novellája ma is friss, kitűnő írás, a *Cica meg a macskán*, a *Csipkés Komárominén* éppúgy, nem érezzük az idők nyomát, mint a korszak két remek (erotikus légkörű) kisregényén (*Az Isten háta mögött*, *Árvalányok*). Ahol azonban az erotika valamiféle sajátos naturalista mitológiának válik fontos alkotóelemévé (különösen a *Sáraranyban*) ott ez az erotika az egész naturalista mitológiával együtt ma már elavultnak tűnik, illetve alighanem megszületése pillanatában is már az európai irodalom szintjéhez mérve idejétmúlt volt. „A nyers szavak sokszor szükségtelen, sőt megokolatlan használata valamikor forradalom volt, érthető túlzás — írja Benedek Marcell⁸¹ *A fáklyával* kapcsolatban. — Ma, ennek a forradalomnak eredményeképpen, mindent el szabad mondani ... Bizonyos undorító természeti processzusok — bármily virtuóz — leírása sem annyira modern, mint inkább a naturalizmus, csak azért is! korszakára emlékeztető dolog.”

Persze a magyar irodalmon belül nem volt ez a kérdés már ilyen elintéztet dolog, akadt például kritika — Anka Jánosé⁸² —, amely még az idillikus harmóniájú *Mese a zöld fűvön* c. Móricz novellán is megbotránkozik és megakad szeme „az éhes katonák erotikus mohóságának

⁷³ Szász Károly i. m.

⁷⁴ Bartha József i. m.

⁷⁵ Andor József i. m.

⁷⁶ Kéki Lajos i. m.

⁷⁷ Kéki Lajos, Móricz Zsigmond, *Élet*, 1912. XI. 24.

⁷⁸ Deák Viktor, *Magyar Kultúra*, 1917. VI. 20.

⁷⁹ B. B. [Bangha Béla] *Magyar Kultúra*, 1917. II. k. 995. l.

⁸⁰ Lásd az 5. sz. jegyzetet.

⁸¹ Benedek Marcell i. m.

⁸² a. j. [Anka János] *Élet*, 1915. IV. 18.

rajzán". Ezek az erotika-ellenes támadások tehát nem válogatnak. Az *Isten háta mögött* c. regénynek a mű egészéhez szervesen hozzá tartozó erotikáját éppúgy elvetették, mint a *Sárarany*, vagy *A jáklya* néhol iskolásan naturalista kinövéseit. Palágyi Lajos például Az *Isten háta mögött* kritikáját azzal kezdi, hogy ez a regény nem is olyan, amit megilletne az irodalmi bíráló, majd azzal a szónoki kérdéssel folytatja, hogy miképp lehet ily munkát egyáltalán kinyomtatni.⁸³ (*Esztétikai* szempontú kritikában csak Benedek Marcell részesítette Móricz erotikáját, de az ő írását nem is soroljuk ide az irodalomellenes támadások közé.)

Tehát Móricz első korszakának „csak azért is!” túlzásai némileg érthetőek, és indokoltak még a korszak hazai ízlésbeli, irodalompolitikai viszonyai között. Az egész életmű távlatából még inkább értelmüket nyerik a kor szűk ízléshatárait feszegető és botránkoztató szókimondásai. Móricz naturalista műveivel tört utat magában is és az irodalmi közvéleményben is olyan későbbi remekműveknek, mint a *Pillangó* vagy a *Boldog ember*, ahol már nem elhatározás kérdése, nem is vívmány a dolgok naturalista módon való nevén nevezése, ahol már minden figyelme az emberi élet teljességének korlátlan és gátlás nélküli kifejezésére irányulhat.

Amíg a konzervatív kritika a maga ízlésére hivatkozva bírálja Móricz erotikáját, vagy szókimondását, az csak a kétféle korizlés összecsapásának jellemző tünete és mint szubjektív ízlés megtámadhatatlan, vitathatatlan. De a legtöbb efajta kritika már összekeveri az ízlés és az erkölcs fogalmát, ami nemcsak a logika törvényszerűségeinek sérelmét jelenti, de Móricz esetében azt is, hogy a kritikus az etikából is rosszul vizsgálzik, mert lehet Móriczcal egyetérteni és lehet megtagadni is Móriczot, de nem lehet tagadni az egész életművén végigvonuló morális igényt, az ember, a társadalom, az egész lét kérdéseinek erkölcsi nézőpontról való szemléletét és ítéletét.

Másrészt ott vesztek el ezek a támadások minden hitelüket, amikor azzal utasítják el Móricz népies erotikáját, hogy a nép életétől, érzésvilágától mindez idegen. Egy idealizált, sohasem volt parasztsémához mérik Móricz típusait, elárulva, hogy népszemléletük minden életismeret nélkül való. Kéki Lajos pl. teljes kritikusi komolysággal rója meg Móriczot,⁸⁴ hogy „tréfáikban még finomlelkűnek rajzolt leányalakjai is nem egyszer ízléstelenek és neveletlenek.” Persze a Móricz naturalizmusát támadó kritikák mélyén is politika lapul. A naturalizmust nem pusztán mint művészi irányzatot utasítja vissza a konzervatív tábor, hanem mint a magyar élet, a magyar falu torzított ábrázolását. Ady már 1909-es kritikájában⁸⁵ megjósolta: „Persze, hogy a nacionalista műmagyarok, a nehézfejű impotensek s grófi és püspöki ispánok megint kiabálhatnak a magyar falu megbántása miatt.”

*

Említettük már, hogy az első évtized irodalma alig foglalkozik a Móricz-művek politikai vonatkozásaival, kevesen mérik fel Móricz műveinek szerepét és jelentőségét ilyen értelemben. Egyedül Schöpflin és Fenyő Miksa tesz erre kísérletet. Schöpflin — mint idéztük⁸⁶ — azt hangsúlyozza, hogy az Ady és Móricz névvel jelzett irodalmi mozgalom lényegében azt munkálja, amit a politikai radikalizmus. Schöpflin ugyanebben a cikkben, erről is esett már szó, oly módon különbözteti meg Móriczot Adytól, hogy forradalmi szellem, de nem politikai forradalmár, mint Ady. Fenyő Miksa Schöpflinnel vitázva azt vallja,⁸⁷ hogy Móricz is politikai forradalmár, mert „ami emberi dokumentumot az ő művészete szolgáltat, mindmegannyi fényes igazolása a politikai forradalomnak”. Majd így folytatja: „Ami forrongás a parasztság hatalmas testét megrázkódtatja, ami baj sorvasztja: mindez revellálódik Móricz Zsigmond elbeszélő művészetében.”

⁸³ Palágyi Lajos i. m.

⁸⁴ Lásd a 77. sz. jegyzetet.

⁸⁵ Ady Endre i. m.

⁸⁶ Lásd a 68. sz. jegyzetet.

⁸⁷ Fenyő Miksa, Móricz Zsigmond, *Nyugat*, 1913. II. 16.

Még feltűnőbb, hogy Móricz ellenzéke — 1918-ig — még ennyire sem figyelt fel az író műveinek politikai élére. Minden puszkaporukat Móricz naturalizmusára és erotikájára pazaroltak el. A *Sárarany* nagybirtokellenes célzatosságára egyedül Palágyi Lajos⁸⁸ tesz félmondatos megjegyzést: „az urak elleni gyűlöletnek szinte féktelen tombolással és tobzódással ad kifejezést”. Még a *Szegény emberek* sem vált ki nagyobb vihart. Igaz, ekkor már — Móricz szavait idézve — „minden lélek fűledt és fulladt volt és eltikkadva várta végét a rettenetes világégésnek”. Csupán a *Magyar Kultúra* egyik rosszhiszemű kritikusa, Várdai Béla⁸⁹ rója meg Móriczot a novella miatt, de megjegyzésének nincs politikai éle, csak a maga szűk és kicsinyes, morális mértékeihez igazítja Móricz megrázó pacifista novelláját, azt bizonygatva, hogy „a szerző valójában nem is a háború ellen beszél, hanem igazolja, ami belőle [vagyis a háborúból] következik...”

A *fáklya* megjelenése is egy ideig csak a protestáns felekezeti lapok vizeit kavarta fel. A legszenvedélyesebb támadások egyike a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*ban jelent meg,⁹⁰ abban a folyóiratban, amit 1858-ban Ballagi Mór alapított azoknak a szabadelvű protestáns eszméknek a terjesztésére, amit A *fáklya* papja, Matolcsy Miklós is a maga meggyőződéséként hirdet a regényben. De ekkor már évtizedek óta újra a konzervatív irányzat kerekedett felül a hazai protestantizmusban.

1918. május 30-án jelenik meg az *Új Nemzedék*ben Milotay István Móriczhoz intézett nyílt levele A *fáklyáról*.⁹¹ Ez a cikk volt az első éles politikai támadás Móricz ellen.

Milotay cikke előtt jelent meg a *Husadik Század*ban Benedek Marcell kítűnő kritikája ugyanerről a Móricz-regényről.⁹² Benedek Marcell cikke ahhoz, a Móricz-irodalomban elég ritka típushoz tartozik, amikor a kritikus minden Móricz-pártiság, vagy Móricz-ellenesség nélkül vizsgál meg egy Móricz-művet és erős kritikát mond. Az írói szándék és megvalósítás különbségére mutat rá Benedek cikke. Logikusan bebizonyítja, hogy A *fáklya* nem tudja megvalósítani azokat az írói célokat, amelyek életrekeltették ezt a regényt. Ami a regényben történik, azt nem sikerült Móricznak a tipikusság érvényével megalkotnia, pedig kiderül a regényből, hogy ez volt az író célja. „A pap, a paraszt és a dzsentrí egymáshoz való viszonyának egy nagy és komplikált társadalmi probléma megvilágításának indul a regény, — írja Benedek Marcell — de sem a pap, sem a paraszt, sem a dzsentrí nincs azzal az objektivitással, a típusnak azzal a meggyőző erejével rajzolva, ami ehhez szükséges volna.”

Milotay cikkének egyetlen tétele ennek a kritikai észrevételnek az eltűlése, vulgarizálása és irányzatos felhasználása. Hivatkozik is a *Husadik Század* kritikájára, hogy még az ő szemükben is egy „nagy ferdítés, egy Zola-módjára gyerekes és hazug lódtítás” Móricz regénye. „Látod, Zsiga, még a radikálisok, még Braun Róberték és Jászi Oszkárék is jobb véleményyl vannak fajtádról, mint te magad...” Milotay nyílt levelének nincs sok köze az irodalomhoz, lényegében rosszindulatú politikai támadás, az 1919 után felszított antiszemita uszítás is megmutatkozik már benne: „azt kell hinnem, hogy egyetlen reménységed az a másik népréteg, amely Galíciából szívárogo és árad be...”

Milotay nyílt levelét az irodalomtörténész csak mint tünetet jelzi: ebben az írásban új stílus, új polémikus hang jelentkezik: Milotay cikke nagyobb tehetséggel, de sokkal kisebb emberi tisztességgel támadja Móriczot, mint az író eddigi konzervatív ellenzéke. Az a sajtós kapcsolat, ami Benedek Marcell okos és tisztességes kritikája és Milotay denunciatív támadása között kimutatható, azt jelzi, hogy a magyar kritikai életben milyen nehéz és kocká-

⁸⁸ Palágyi Lajos, *Magyar Nemzet*, 1910. XII. 17.

⁸⁹ Várdai Béla, *Magyar Kultúra*, 1918. II. 20.

⁹⁰ A *fáklyáról*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1918. III. 17.

⁹¹ Milotay István: A *fáklya* — Levél Móricz Zsigmondhoz, *Új Nemzedék*, 1918. V. 30.

⁹² Benedek Marcell i. m.

zatos vállalkozás az igazság, az egyéni kritikai meggyőződés kimondása. A kimondott meggyőződés egy egészségtelen irodalompolitikai légkörben nyomban torz akusztikát kaphat.

*

1919 nemcsak Móricz írói pályájában jelent korszakhatárt. A következő évtized a Móricz-irodalom történetében is új fejezet. A kortársak kritikái mellé felzárkóznak majd a következő írói nemzedék tagjai, akik már másként néznek szembe Móricz művével, nekik már példa, vagy éppen nyomasztó előzmény, de bizonyos, hogy *mást* jelent számukra Móricz Zsigmond, mint a *Nyugat* első nemzedékének. 1922-ben jelenik meg Szabó Lőrinc első írása Móriczról, a következő évben Főjáié, majd egy év múlva Kodolányié. 1926-ban Németh László írja meg első tanulmányát Móriczról.

ZUZANA ADAMOVIČ

MAGYAR DRÁMÁK A CSEH SZÍNPADON A MŰLT SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A múlt század második felében a cseh kulturális élet élénk érdeklődéssel fordult a magyar irodalom felé. A lírai alkotások — főleg Petőfi művei — mellett a magyar színműirodalom egyes darabjai is eljutottak a cseh közönséghez. Ezeknek sorát Kisfaludy Károly *Szeget szeggel* című egyfelvonásos vígjátéka nyitja meg. Ez a darab J. L. Charvatecký fordításában 1867-ben jelent meg könyvalakban *Klin klinem* címen. A korabeli prágai színházak repertoárjának jegyzéke nem említi a darabot, amely valóban nem is került bemutatásra a cseh főváros színpadain. A továbbiakban még visszatérünk erre a vígjátékra későbbi vidéki előadásával kapcsolatban.

A cseh színpadon bemutatott első magyar színmű Szigligeti Ede *Rózsa* című vígjátéka, amely 1869. január 28-án került színre a prágai Ideiglenes Színházban.

Az 1869. év repertoárjában ott találjuk ugyan Gogol *Revizorát*, Osztrovszkij *A szegénység nem szégyen* és a *Vihar*, Szuhovo—Kobylin *Krecsinszkij házassága* című darabjait, a cseh F. V. Jeřábek a *Közvélemény útjai* és *Urának szolgálja*, valamint Karel Sabina *Hirdetés* című új tematikájú, új mondanivalót tartalmazó színműveit, túlnyomórészt azonban az 1869. év 438 előadása nem haladja meg a silány, sablonos darabok színvonalát. A repertoár egyhangúságában oázist jelent, újdonságként hat Szigligeti háromfelvonásos vígjátéka — írja a korabeli kritika a darab bemutatójáról. A *Cseh Thalia* című színházi folyóirat 1869. február 15-i számában olvassuk: „Szigligeti Rózsa avagy Szerelmi bajvívás című háromfelvonásos vígjátéka érdekes számunkra főleg azért, mert a Lajtán túli szomszédaink drámai irodalmának ez az első, nálunk bemutatott terméke. Szigligeti hazájában a legjobb vígjátéktípusok közé tartozik, de ha hírnevét nem is ismernők, ez a vígjáték kellő bizonyítékot nyújtana tehetségéről, amelynek nyoma látható a darab egész felépítésében, valamint a színpadi eszközök használatában. A Rózsa azonban olyan jellegzetesen magyar és főleg tárgya annyira más — a mi közönségünkől távoli — környezetből nő ki, hogy színpadunkon nem arathat a pestihez hasonló sikert”. A január 28-i bemutató után a darabot még egyszer játszották február 6-án; több előadást nem ért meg. A *Naše listy* (a későbbi *Národní listy*) című napilap színházrovatában foglalkozik a J. N. jelzésű kritikus a darabbal, aki nem más, mint a magyar irodalmat jól ismerő, Petőfi-rajongó Jan Neruda, a cseh irodalom kiváló alakja. Véleménye lényegében megegyezik a *Cseh Thalia* véleményével: „Szigligeti ismeri saját nemzetét, tud szájaize szerint írni, olyan paprikát talál fel neki, amely egyedül az ő ízlésének felel meg. Drámai művészete azonban nem olyan erős, hogy lelkesedéssel töltse el a külföldet is. Hiszen a mi Huszaink és Zsizskáink,¹ amelyek cseh színpadon viharos lelkesedést keltenek, sem olyan

¹ Neruda J. K. Tyl hasonló című darabjaira céloz. Josef Kajetán Tyl (1808—1856) a cseh haladó színműirodalom és színjátszás úttörője volt.

kiválóak drámailag, hogy pusztán költői értékükkel másutt is sikert arassanak. Szigligeti Rózsája nem egyéb, mint dramatizált anekdoták sorozata Toldi Miklósról, a nemzeti hősről. Az első felvonás jól indul, a második és a harmadik helyenként kedvezőtlenül érint. Ennek ellenére mindenütt megnyilvánul bizonyos színházi jártasság a jellemekben, amelyeket az élet után és a nép nézete szerint rajzol a szerző.” A gondos előadás és a kor kiváló színészeinek (Šimanovský, Pešková) játéka ellenére sem volt a darabnak nagy sikere. Nem segített ebben a fordítás sem, amely külön említést érdemel. A darab fordítója ugyanis Jan Ev. Purkyně, a világhírű cseh természettudós és orvos. Purkyně már 1833-ban felhívja nagy kortársai, J. P. Šafařík és F. Palacký figyelmét a magyar nyelvre és e nyelv közelebbi megismerésének szükségességére. Részt vesz 1865-ben Pozsonyban a magyar természettudósok kongresszusán; ugyanebben az évben megválasztják a Budapesti Királyi Orvosegyesület tagjává. A kongresszuson, ahol ő maga németül beszél, magyar nyelvű beszámolók is elhangzanak, melyeket nem ért. Innen hazatérve, csaknem hetvennyolc éves korában kezd magyarul tanulni.² Nagy segítségére voltak ebben több éves tanulmányai, amelyek fiziológiai szempontból foglalkoznak az emberi beszéddel, valamint rendkívüli nyelvtelhetsége. Érdeklődése az irodalomra is kiterjedt. Már régebben lefordította cseh nyelvre Goethe és Schiller dalait; breslaui tanári működése alatt háza az ott élő csehek kulturális központja volt. Kiadja lengyel fordításban Čelakovský *Cseh dalok visszhangja* című versgyűjteményét. Háromévi magyar nyelvtanulás után, nyolcvanegy éves korában hozzáfog Szigligeti Rózsájának cseh fordításához. A darab nyomtatásban nem jelent meg, de a kéziratpéldány a prágai Nemzeti Színház levéltárában tehetséges és kiváló nyelvérzékre valló fordításról tanúskodik. A csaknem száz évvel ezelőtt írt szöveg ma is friss és eleven, a magyar eredeti szellemes szófordulatai mitsem veszítenek humorosságukból. A Kórogi és Ország nevekkkel képzett szójátékok nehézséget okozhattak a fordítónak: a cseh szövegben e nevek változatlanul maradtak, így persze értelmetlenül hat a száraz kóróról, a rózsáról és az egész országról szóló vers. (I. felv.) — A korabeli cenzúra korlátoltságára vall a kézirat utolsó lapján a nagy vörös pecsétellátott játszási engedély megjegyzése, miszerint a kézirat 37. oldalán áthúzott mondat kivételével engedélyezik a darab előadását. Az áthúzott mondat így hangzik: „Ah! Így fölsége ámitott el!” (I. felv.) A „fölsége” szót „királlyal” kellett helyettesíteni, ami nyilván kevésbé konkrétan és személyhez kötöttnek tűnt a cenzor szemében.

Mint mondtuk, a darab két előadás után lekerült a műorról. Purkyně egy félévvel élte túl a bemutatót; 1869 nyarán 82 éves korában meghalt. Halála után vidéki szintársu-

² Jan Ev. Purkyně könyvtárának katalógusában a magyar nyelvtankönyvek és szépirodalmi alkotások jegyzéke tanúskodik a nagy tudós érdeklődéséről a magyar nyelv és irodalom iránt. Ezek a könyvek a következők: Bloch: *Taschenwörterbuch der ungarischen und der deutschen Sprache*. 1843. — Dall: *Praktische Lehrgang zur Erlernung der ungarischen Sprache*. Pest, 1858. — Dankovský: *Kritisch-ethimologisches Wörterbuch der magyarische Sprache*. Presburk, 1833. — Marton: *Ungarische Grammatik*. Wien, 1812. — *Schlüssel zu Neys Ungarische Grammatik*, Pest, 1861. — Oczkovski: *Der praktische Ungar*. Tünnau, 1840. — Rákosi: *Die ungarischen Zeitwörter mit ihren Bestimmungssilben*. Pest, 1864. — *Magyarische Grammatik*. Wien, 1858. — Riedl: *Ungarische Grammatik*. Pest, 1866. — Szamarjay: *Einteilung zur Erlernung der ungarischen Sprache*. Pest, 1865. — Toldy: *Béldi Pál*. Pest, 1863. — Fáy András: *Újabb eredeti meséi és aforizmái*. Pest, 1828. — Kemény Zsigmond: *Ködképek a kedély láthatárán*. Pest, 1863. — Jókai Mór: *Varchoniták*. II. kiadás. Pest, 1867. — Jókai Mór: *Egy magyar nábob*. Pest, 1858. — Jósika Miklós: *Böhmen in Ungarn*. Pest, 1840. — Jósika Miklós: *A csehek Magyarországon*. Pest, 1864. — Rákosi Jenő: *Színművek*. Pest, 1866. — Szabó Szigvart: *Klastromi történetek*. Pozsonyban, 1787. — Szigligeti: *Rózsa*. Budán, 1840. — Szilágyi: *A végzet útjai*. Pest, 1855. — *Újesszendei, név- és születésnapj közszüntések*. Nagyszombatban, 1840. — Vas Gereben: *A nemzet nap-számolái*. Pest, 1857. — Purkyně könyvtára ma már nincs meg. Ezt a jegyzéket a könyvtár eladásakor készített közjegyzői összeírás alapján a nemrég elhunyt O. V. Hykeš professzor állította össze. — A *Béldi Pál* c. drámát Szigligeti írta, a Toldy István szerkesztette sorozatban jelent meg, innen a téves adat.

latok előadásai bevételét Purkyně- emlékmű felállítására ajánlották fel. Az általa fordított *Rózsát* — tudomásunk szerint — sehol sem tűzték műsorra : nyilván nem ígért nagy kasszasikert.

Újabb magyar darabbal 1872-ben ismerkedik meg Prága. Rákosi Jenő *Aesopusa* ez, František Brábek fordításában, amely az Ideiglenes Színházban 1872. október 17-én került színre. A bemutatón kívül még kétszer játszották a darabot, amelynek helyenként kissé nehézkes és darabos cseh fordítása könyvalakban is megjelent (Prága, 1873.). Az *Aesopus*-ról a korabeli kritika mérsékelt elismeréssel ír. Régi klasszikusok és új szerzők, Molière és Scribe hatását véli rajta felfedezni Jan Neruda, a *Národní listy* színikritikusa.³ Rákosit mint az *V. László* című és hírből kiválónak ismert tragédia íróját mutatja be a cseh közönségnek. Az *Aesopus*ban kifogásolja a „szörnyű anakronizmusokat”. A tartalom rövid ismertetése után megállapítja, hogy az író meg lehetett elégedve a cseh bemutatóval és hogy a közönség kedvezően fogadta az újdonságot. A *Světlozor* (képes, kéthetenként megjelenő folyóirat) kritikusa hasonlóképpen ír a darabról: az anakronizmusokon kívül a tartalom szegénységét is kifogásolja: „öt felvonás helyett három is elég lenne”. Külön említést tesz a díszletekről, amelyek „lehetetlenek” voltak: összevegyült itt a gót stílus a bizáncival; az első felvonás a prágai Szent Jakab templom belsejét mutatja. „Jóból is megárt a sok!” — fejezi be a kritikát. Dr. Ambros a neves esztétikus Bécsből Prágába érkezett, hogy megtekintse az *Aesopus* cseh előadását.⁴ Vonzotta őt a hír, miszerint a prágai díszletek nagyszerű képet nyújtanak arról, hogy milyen volt Samoson, a görög szigeten az építészet 600 évvel Krisztus születése előtt. „Dr. Ambros el lehetett ragadtatva: szaracén stílusú minaretek, gótikus ablakok, bizánci kupolák, mindenekelőtt azonban a csaknem modern cseréptetők Ambros úr eddigi esztétikai ismereteit a lehető legfényesebb módon egészíthették ki” — olvassuk a gúnyos sorokat.

Magyar színművekről lévén szó, megemlítünk egy — a címe szerint ítélve — magyar tárgyú darabot: *Róza Sándor hírhedt magyar betyár* (*Róza Sándor pověstný bandita Uherský*), amelynek ezideig nem sikerült megtalálni kéziratát (nyomtatásban nem jelent meg) és megállapítani magyar forrásait és összefüggéseit. Ezt a darabot E. Dorn írta és Eliška Pešková híres cseh színésznő fordította — minden valószínűség szerint németből — csehre. Bemutatták 1874. augusztus 30-án a prágai Smíchovi Arénában.

Tizenkét évig nem látott Prága újabb magyar darabot. 1884-ben bemutatják Dóczy Lajos *Csók* című vígjátékát. Ez az első magyar színdarab a prágai Nemzeti Színházban. 1884. november 21-én tartották meg a bemutatót. Mindössze háromszor került színre; a kritika nem sok dicsérő szót pazarol sem magára a vígjátékra, még kevésbé az előadásra. A *Národní Listy* nov. 21-i számában úgy jelenti be az esti bemutatót, hogy ezt a darabot a Magyar Tudományos Akadémia gróf Teleki-díjjal tüntette ki. November 23-án azonban már élesen bírálja a drámai erőt nélkülöző mesét, amelynek gyenge szerkezetén a gyerekesen naivul megválasztott színpadi eszközök sem segítenek. A darab bája a hangulat költőiségében rejlik, amit azonban elég durva kézzel megérinteni, hogy csupán értéktelen foszlányok maradjanak belőle. Sajnos, ez történt a prágai bemutatón. Nem volt szerencsés választás műsorra tűzni ezt a darabot, a színház erőinek figyelembe vétele nélkül. A bemutató teljes készületlenségről tanúskodott, a színpadon uralkodó fejtelenségből a néző nem is érthette meg, miről is van szó tulajdonképpen. November 27-én a harmadik és egyben utolsó előadásról számol be a *Národní listy*. Ez az előadás éppoly kudarccal végződött, mint az első kettő. Nem annyira maga a darab, mint inkább a rendezés és a színészek az oka ennek. Jobban figyelembe kell venni a repertoár megválasztásánál a színház erőit — figyelmeztet még egyszer a kritikus. A *Pokrok* (Haladás) című lap nov. 22. számában dicséri a bemutatót és hozzáfűzi, hogy a magyarok joggal lehetnek büszkéek erre a darabra, amely cseh fordításban sem veszített bájá-

³ 1872. október 22.

⁴ *Národní listy*, 1872. okt. 23.

ból. (A fordítás Fr. Brábek és Jaroslav Vrchlický cseh költő műve). November 27-én azonban már ez a lap is kifogásolja a második és harmadik előadáson megmutatkozó készülletlenséget, felületességet. Pontosabban kellett volna betanulni a darabot, ügyelni minden kis részletre. Ez a darab tökéletes összejátékot igényel, ezt azonban nem kapta meg. Csak teljes, aprólékos megismerés és megértés után lehetne kellően értékelni Dóczy darabját. — A *Lumir* című irodalmi folyóirat 1884. december 1. számában hasonlóképpen emlékezik meg a *Csókról*. A darab finomsága — írja a kritika —, amelyben több a kiszámított szellemesség és fényes grácia, mint a bensőséges meleg érzés, jobban érvényesül olvasva, mint színpadon. A hosszadalmas, vontatott párbeszéddek sok helyütt nehézkesen hatnak.

A darabot november 28-ára negyedszer is műsorra tűzték, az előadásra azonban nem került sor. Az 1884. évi repertoár darabjaival, az *Egy pohár vízzel*, a *Sok hűhó semmiérttel* a *Lakméval* és a *Carmennel* — hogy csak a legfontosabbakat említsük — Dóczy Csókja, nem vehette fel a versenyt.

E három, nem túl nagy sikert arató magyar darab után 1889-ben színre került a prágai Nemzeti Színházban Csiky Gergely *Proletárok* című darabja, amely egycsapásra meghódította a cseh közönséget. (Fordította Fr. Brábek ; a darab nyomtatásban is megjelent, Prága 1889). A március 19-i bemutatót még öt előadás követte. A darabot Josef Šmaha kiváló rendezésében adták elő, aki szintén játszott a darabban : Mosolygó Menyhértet alakította.

A darab mondanivalója valóban új volt a polgári közönség számára, „végre egy értékes, érdekes mű oázisa a sablonos, ízléstelen munkák végtelen sivatagában” — üdvözli a darabot a kritika.⁵

Rendkívül érdekes és sok tekintetben tanulságos a *Proletárok* cseh sajtóvisszhangja. A napilapok, irodalmi és színházi folyóiratok részletesen számolnak be a darabról, csaknem egyhangú elismeréssel. Dicsérik Csiky realista ábrázolóművészetét, amely attól sem riad vissza, hogy a társadalom rút hibái elé tartsa oda a könyörtelen tükröt és arcába vágja a szalónok léha lovagjainak ; íme, ilyenek vagytok ! Érdekes, hogy egyetlen kritika sem foglalkozik a darab címével — nyilván egyenlőségi jelet tesznek a proletár és ingyenélő, talpnyaló, semmirekellő között. Nem is javasolják a cím megváltoztatását.

A kritika túlnyomórésztben úgy értelmezi a darabot, mintha az az *egész* magyar társadalom képét nyújtaná, mintha mindaz a romlottság, képmutatás nemcsak egy rétegre, hanem az egész magyar társadalomra jellemző lenne. A darabban valóban nincs meg a kellő arányosság a negatív alakok mély jellemrajza és a vonzó, rokonszenves hősök sablonos, lapos, vérszegény ábrázolása között. Nyilván ez is az oka annak, hogy a Zátonyi Bencék és Szederváry Kamillák háttérbe szorítják Irént és a Darvas Károlyt, nem tűnik ki kellően, hogy itt tulajdonképpen két világ áll egymással szemben. A kritikusok nagy része — hasonlóan a magyar kritikához — kifogásolja a pozitív alakok gyenge jellemzését és nem egy közülük sablonosnak, kevéssé meggyőzőnek tartja a IV. felvonás mindent kibékítő, mindent közmegelegedésre megoldó befejezését. Érthetetlen, írja az *Osvéta* (Művelődés) című irodalmi folyóirat színikritikusa, František Zákrejs, hogyan maradhatott Irén ilyen erkölcsi fertő közepette tisztán.⁶ Ezt valóban nehéz lenne pusztán Irén származásával magyarázni. Irén tisztasága, Darvas Károly fákó színekkel ugyan, de mégis szépen rajzolt alakja azonban azt bizonyítják, hogy a „proletárokkal”, az ingyenélők, haszontalan semmirekellők csoportjával szemben itt van a társadalom másik része, a dolgozó becsületes emberek többsége. Ezt a különbséget a kritika nem emeli ki és csudálkozik azon, hogyan lehet életképes az a nemzet, amelynek testén ilyen rákos daganat élésködik.⁷ Egyetlen vigasz talán az — olvassuk tovább —, hogy vannak olyan fiai, akik bátran elébe merik tartani a szörnyű tükröt.

⁵ *Květy* című folyóirat, 1889. 624. l.

⁶ 1889. II. rész, 936. l.

⁷ *Národní listy*, 1889. márc. 21.

Egyesek, mint pl. a *Květy* című szépirodalmi folyóirat kritikusa, részvétet éreznek a „proletárokkal” szemben. Ezek az ingyenélők, élősdiék eleven szemrehányásként állnak előttünk — írja — mint kegyetlen vád a viszonyok ellen, amelyek romlásukat okozták. Fenyegetve intik az emberi társadalmat, hogy ne forduljon el tőlük, nyújtson segédkezet, hogy ki-kerülhessenek az erkölcsi fertőből.⁸

Minthogy egyes kritikusok nem egy réteg bírálatának, hanem az egész magyar társadalom reális képének tartják Csiky darabját, érthetetlen számukra, hogyan engedhették ezt a darabot Magyarországon előadni. De ha már ott be is mutatták, nem lett volna szabad a magyaroknak megengedniük, hogy hazájukon kívül, ahol a darabnak erkölcsi célzata van, máshol is játsszák. A lovagias nemzet belső viszonyai a legrosszabb fényben jelennek meg itt.⁹ A *Jevišťe* (Színpad) című havi folyóirat, a műkedvelő színtársulatok és szórakoztató egyesületek lapja 1889. ápr. 1. számában így ír a prágai bemutatóról: A darab teljesen új, színpadon eddig ismeretlen környezetbe vezet. A téma nem sablonos, a magyar társadalom erkölcsait mutatja be mint a proletárok, ingyenélők, talpnyalók erkölcsait. A lehető legkedvezőtlenebb fényben tünteti fel a magyarok belső viszonyait és csodáljuk, hogy egyáltalán engedték játszani magyar színpadon. Nagyvárosi színpadra alkalmas, új anyagot nyújt ez a darab, „műkedvelő színtársulataink számára azonban erkölcstelensége miatt teljesen alkalmatlan”. Nem a darab szatirikus élet emeli ki tehát ez a kritika, amellyel az író kipellengérezi egyes rétegek romlottságát, hanem a magyar társadalom átfogó képének tartja azt, amely az „egyszerű vidéki közönségben” esetleg olyan bűnös gondolatokat ébreszthetne, hogy hátha itt is élnek hasonló alakok, hátha a cseh társadalom sem mentes ilyen „proletároktól”?

Vannak persze olyanok is, akik helyesebben látják ezt a kérdést, akik előtt tisztábban áll a darab mondanivalója. Nem egy kritika úgy értelmezi Csiky drámáját, mint a pesti társaság egy rétegének képét. „A pesti társaság egy része gőzfürdőben érezhette magát” — írja a *Světlozor* című szépirodalmi folyóirat.¹⁰ Nem csoda, hogy Csiky, akit az Akadémia többi műveitől elhalmozott jutalmával — olvassuk a *Národní listy* 1889. március 17-i számában, két nappal a prágai bemutató előtt — a *Proletárokat* jobbnak látta nem az Akadémiának, hanem egyenesen a színháznak benyújtani. Nyilván félt attól, hogy az Akadémia óvatos „őregei” ezt a „pesti intellektuális és nemesi proletáriátusnak könyörtelen őszinteséggel rajzolt képét” aligha fogadják nagy lelkesedéssel. Nem kétséges, hogy e sorok írója előtt világos volt Csiky tendenciája.

Lényegesen eltér az általános véleményről Jan Ladecký, a kiváló cseh kritikus cikke az általa szerkesztett *Cseh Thália* című folyóiratban,¹¹ amely a műkedvelő színtársulatok központjának lapja volt.

Jan Ladecký a múlt század második felének neves kritikusa — egyébként meglehetősen nacionalista tendenciájú bírálataiban — a realista művészet követelményével lép fel. Ebben a szellemben íródott a *Proletárok* kritikája is. Az általánosan kialakult véleménnyel ellentétben — amely egyhangúan dicséri Csiky darabját — Ladecký nem tartja kiváló alkotásnak a *Proletárokat*. Kifogásolja a tények száraz megállapítását. Ezzel még a törvényszéki tudósító sem elégedhet meg, hát még akkor az író, a művész?! — mondja — Gogol és Augier darabjaival hasonlítja össze Csiky művét — amazok javára. Gogol *Revizor* című darabját a humor teszi tökéletesebbé, ami Csikynél teljesen hiányzik, talán az egy Mosolygó kivételével — véli Ladecký. Legjobban észrevehető ez a III. és a IV. felvonásban; az utóbbi szerint egyenesen „szánalmas”. Majd gúnyosan hozzáteszi: „a szerző tehet-e erről, vagy az, aki a darabot cseh színpadra alkalmazta, nem dönthetem el, mert a magyar drámai alkotás zengő hírneve

⁸ 1889, 624. l.

⁹ *Národní listy*, 1889. márc. 21.

¹⁰ 1889. ápr. 5.

¹¹ 1889. 112. l.

még nem készítetett arra, hogy Brábek nyelvtana után nyúljak.” Ha Ladecký le tudta volna győzni nacionalista elfogultságát, felismerte volna, hogy igazságtalan volt Csikyvel szemben, hiszen a darabban nincs száraz leírás, minden szereplő külön-külön él, mindegyik — egy-két sápadtabb jellemzés kivételével — hús-vér figura. Humorban sincs hiány, több párbeszéd szípkorkázoan szellemes. A *Revizor* mellett természetesen Csiky darabja szerényebb mű. A cseh fordítás valóban nem mindig adja vissza a darab művészi értékeit. Brábek száraz, kínosan pontos, tanáros stílusa nem képes hűen tolmácsolni a pesti léha társaság nyelvének nyegléségeit, pedig ez szervesen hozzátartozik a darab figuráinak jellemrajzához.

Miért érdekes számunkra mégis Jan Ladecký bírálata? Ő az egyedüli a kritikusok közül, aki a darabbal kapcsolatban foglalkozik a tipikusság igényével. Ő az egyedüli, aki nemcsak hogy nem értelmezi Csiky darabját úgy, mint az egész magyar társadalom képét, hanem azt tartja, hogy az ingyenélők csoportja nem tipikus az egész magyar társadalomra nézve: „... Proletárok’, ingyenélők nemcsak Pesten, Prágában is vannak. De nem tipikusak sem ott, sem itt. Az egész társadalmat ostromozni nem egyedi esettel, hanem csak tipikussal lehet.” Az utolsó mondat igazságával egyetérthetünk ma is, mi is. De nem érthetünk vele egyet ebben a konkrét összefüggésben, Csiky darabjára alkalmazva. A pesti ingyenélők társaságának képe valóban nem az egész ország társadalmát mutatja és mint ilyen, egyedinek lenne mondható. De ez az „egyedi” nagyonis tipikus arra a társadalomra, arra a korra nézve, amely kitermeli és megtűri, sőt bizonyos mértékben támogatja is az ilyen jellemeket. Ezért és ennyiben tipikus Csiky darabja, ami nagyonis konkrét képet, sőt mondhatni, csaknem korképet nyújt a századvég nagyvárosi szalonjainak életéről. Ladecký a tipikus helyes és jogosult követelésében megáll a félúton: nem értelmezi azt történelmien. Nincs tisztában azzal, hogy minden kornak és minden társadalomnak megvan a maga tipikus jelensége, ami éppen azért mondható tipikusnak, mert csak akkor és csak ott fordulhatott elő. Csiky *Proletárok*jának jelentősége éppen abban rejlik, hogy nagyonis jellemző képpel és satirikus élességgel ostromozza az akkori magyar társadalom nagyonis jellemző tüneteit.

A darab belső felépítésében a cseh kritika orosz és francia hatásokat vél felfedezni. „A dráma belső feldolgozásában orosz, formáján francia hatás érezhető” — olvassuk a *Květy* című folyóiratban.¹² „Az orosz darabokkal rokon légkör...” írja M. A. Šimáček neves cseh író.¹³ „... az orosz szerzők sem ismernek kegyelmet a társadalom rajzában, Sardou is lerántja a leplet a szalonok lovagjairól, de olyan szorongás egyszer sem fogja el az embert, mint a magyar proletárok között...”¹⁴ „Az orosz darabokhoz hasonlít a jellemek rajzában és az alap gondolat mélységében, de míg azok túlságosan helyi jellegűek, ez általánosabb, hiszen ilyen alakok az egész világon találhatók...”¹⁵ Prága ekkor már ismerte Gogolt, Osztrovszkit, Szuhovo-Kobylint, Sardout, így tudjuk, kikkel mérték össze Csiky erejét!

A darabban azonban nyoma sincs kopírozásnak. A kritika külön kiemeli a *Proletárok* magyar jellegét. „A darabon érződik a párizsi mesterek hatása is, de szép példája ez annak, hogyan lehet mesterektől tanulni és mégis megmaradni saját nemzete fiának. Csak a technikát kölcsönözte a franciáktól, minden egyébben megmaradt magyarnak... nyoma sincs a hamis, francia esprit beteges csillogtatásának.”¹⁶ Orosz és francia hatás ellenére a darab tartalmával, párbeszédeivel, amelyek kifejezőek és tömörek, egész jellegével a magyar életből nőtt ki és erős önálló szellem félreismerhetetlen jegyét viseli magán — írja a *Květy*.¹⁷ „Mikor lesz végre nekünk is egy ilyen Csikynk?” — olvassuk a *Národní listy*ben.¹⁸

¹² 1889. 624. l.

¹³ *Světlozor* című folyóirat, 1889. március 22.

¹⁴ *Národní listy*, 1889. március 21.

¹⁵ *Zlatá Praha*, képes hetilap, 1889. március 22.

¹⁶ *Národní listy*, 1889. március 21.

¹⁷ 1889. 624. l.

¹⁸ 1889. március 21.

A darab nagy sikeréhez természetesen hozzájárult a rendezés és a színészek kiváló játéka. A prágai Nemzeti Színház együttesének legjobb erői, a cseh színjátszás nagyjai hozták közel a cseh közönséghez Szederváry Kamilla, Zátonyi Bence, Mosolygó és Irén alakját. Mosolygó hálás szerepében Josef Šmaha, a darab rendezője nyújtott felejthetetlen alakítást. Ibsen *Nórájában*, amit a *Proletárok* után tűzött műsorra a Nemzeti Színház, szintén játszik. A kritika ez alkalommal is megemlékezik a *Proletárokról* és megállapítja, hogy Šmaha játéka a *Nórában* méltó Mosolygó alakításához.¹⁹

A bemutató nagy sikeréről Ota Pinkas, a prágai Nemzeti Színház igazgatóhelyettese levélben értesítette a szerzőt. A *Národní listy* március 28-i számában közli Csiky válaszának cseh fordítását. (A levél magyar eredetijét sajnos ezideig nem sikerült megtalálnunk Prágában.) A cseh szöveg visszafordítása így hangzik: „A legnagyobb örömmel fogadtam szíves közlését a *Proletárok* című darabomnak a cseh Nemzeti Színházban való bemutatásáról és forró köszönetemet fejezem ki Önnek figyelmességéért. A kedvező fogadtatás, amelyben darabomnak része volt a nagylelkű, idegen, de a szabadság és nemzeti kultúra iránti törekvésekben velünk rokon nemzet fővárosában, mindig egyik legkedvesebb emlékem marad irodalmi pályámon. Kérem, fejezze ki legmélyebb hálám a Nemzeti Színház kiváló művészeinek, akik játszottak darabomban és fogadja megkülönböztetett tisztelem kifejezését, stb.”

Bátrán megállapíthatjuk, hogy Csiky Gergely *Proletárok* című vígjátéka jelentős állomás a prágai Nemzeti Színház történetében. Múltán sorakozik azokhoz a drámákhoz, amelyek reális ábrázolásmódjukkal, szatirikus élükkel és könnyörtelen igazmondásukkal leleplezve a régi rend korhadtságát, segítettek építeni az új világot.

Megemlékezünk itt még a *Cár futárja* (*Sztrogoff Mihály utazása*) című darabról, amely ugyan nem magyar mű, de melyet Verne regénye nyomán a magyar Csepreghy Ferenc írt át színpadra. A múlt század hetvenes éveiben a darabnak nagy sikere volt a német színpadokon és Prágában is. Itt 1877. június 10-én került bemutatásra az Új Cseh Színházban, ahol tizenhatszor játszották, ami szokatlanul magas szám ezekben az években. Nyilván nem véletlenül tűzték éppen ebben az időben műsorra ezt a darabot. Az orosz–török háború éve ez, azé a háborúé, amelyet a szlávok igazságos hadjáratnak tartottak a hódító törökök szemben. A csehek teljes rokonszenve természetesen az oroszok oldalán van; figyelemmel és szeretettel kísérnek mindent, ami valamilyen formában összefügg velük. Nagymértékben ezzel magyarázható a darab sikere és csak másodsorban indokolja ezt Verne magávalragadó fantáziája és a ragyogó, ötletes díszletek. Mély művészi értéke nincs a darabnak; amennyiben magyar vonatkozásban foglalkozunk vele, érdemes megjegyezni, hogy Csepreghy átdolgozását a kritika túlnyomórészt dicséri. Ő sem adott ugyan olyan drámát, amely a szigorú esztétikai követelményeknek megfelel, de meglehetősen gyakorlattal állította össze a gyors egymásutánban következő képek sorozatát, ami főleg azzal szórakoztat, hogy a darab egyszerű alap gondolatát több, valóban drámai jelenetben dolgozza fel.²⁰

Ugyanebben az évben a *Zenei és színházi közlöny* 1877. júniusi számában rövid kis hír emlékezik meg arról, hogy Poděbrady-ban (Prága közelében levő kisváros, ma ismert fürdőhely) diákokból álló műkedvelő színtársulat pünkösd hétfőjén három egyfelvonásos vígjátékot mutatott be, amelyek közül a második a *Szeget szeggel* című darab volt. Minden valószínűség szerint Kisfaludy Károly darabjáról van szó, noha a hír a szerzőt nem említi.

Valószínűleg a nagy kasszasiker készítette az Új Cseh Színházat arra, hogy a *Cár futárját* új betanulásban ismét műsorra tűzze 1878-ban. Az október 19-i bemutató után még ötször játszották a darabot, sokkal kisebb sikerrel, mint az előző évben. 1892-ben újra színre kerül, ezúttal a Nemzeti Színház színpadán. A bemutatót július 9-én, *Az ember tragédiája* prágai bemutatója előtt két héttel tartják meg. A nyári holszezonban a Verne–Csepreghy darabot

¹⁹ *Národní listy*, 1889. május 6.

²⁰ *Národní listy*, 1877. június 14.

nyilván közönségcsalogatónak szánták. A mozgalmas díszletek, meglepő fordulatok, ideg-
rázóan izgalmas történet meg is tették a magukét: a darabot minden alkalommal — összesen
tizenkétszer — telt házzal játsszák. A kritika ugyan lesújtó véleménnyel van Sztrogoff Mihály
kopott históriájáról, a valószerűtlen fordulatok láncolatáról, a szerzőkről („Menjen haza,
Csepreghy úr!” — írja a *Národní listy* 1892. július 12-én), de ez mitsem árt a darab közönség-
sikerének és nem akadályozza meg a *Cár futárja* későbbi (1893—94, 1898—99, 1903. évi)
felújításait sem. A hazai sikertől indítva az amerikai csehek műkedvelő színtársulatai is
játsszák a *Cár futárját*. A *Jevišť* (Színpad) című színházi folyóirat megemlíti (1892), hogy
Clevelandban a darab előadásának tiszta jövedelmét, 102,57 dollárt a Cseh Iskolai Alap
javára fordították. Pár hónappal később Chicagóban mutatja be a Verne—Csepreghy darabot
a Thalie Kolár nevű cseh műkedvelő színtársulat.

A magyar drámai művek csehországi szereplésének történetében jelentős évszám 1892.
Ekkor mutatják be Prágában *Az ember tragédiáját*, amely éveken át újra visszatér a cseh
színpadok műsorában. Madách Tragédiája csehországi előadásainak történetével külön tanul-
mány foglalkozik.²¹

²¹ Rákos Péter: Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához. *Irodalom-
történet*, 1956, 3. szám.

FALLENBÜCHLNÉ AMBRUS GIZELLA

AMBRUS ZOLTÁN, A SZÍNIKRIKIKUS

Ambrus Zoltán több, mint félszázados írói működése alatt állandóan foglalkozott színibírálattal. A színház mindig rendkívül érdekelte. Már gimnazista korában bírálta a Nemzeti Színházban. Első nyomtatásban megjelent írása is színibírálat: Björnson *Leonarda* című színművének kritikája. (*Fővárosi Lapok* 1879, 283. sz. T. Z. anagramma alatt.) 1882-ben már a *Függetlenség* színházi referense; még ugyanebben az évben a színibírálattól visszavonuló Péterfy Jenő a huszonegy éves fiatalembert beajánlja maga helyett színikritikusnak az *Egyetértés*hez. Ettől fogva csaknem mindig színházi referense egy-egy napilapnak, (*Magyar Hírlap*, *Pesti Napló*, *Pesti Hírlap*, *Magyar Nemzet*) közben folyóiratoknak is sűrűn ír színházi kritikát. (*Ország-Világ*, *Hét*, *Új Magyar Szemle*, *Jövendő*, *Magyar Figyelő*, *Nyugat*.) 1892-től mint a Nemzeti Színház dramaturgja a színdarabok tömegét bírálja. Élete utolsó évtizedében — a nemzeti színházi igazgatói évek után — a *Pesti Napló*nak ír színházi kritikát, egyideig sűrűn, később ritkábban, mert a délelőtti főpróbára járás már egyre jobban fárasztja. Utolsó színikritikája 1930. november 23-án jelent meg. (*A napos oldal*. Helge Krog színműve a Magyar Színházban.)

Hogy mennyire érdekelte a színház, mutatja, hogy a bírálatokon kívül is sokat írt színházról; több, mint öt évtizeden keresztül minden felmerült színházi kérdéshez hozzászólt; körülbelül száz általános színházi kérdéssel foglalkozó cikke van eltemetve a régi napi- és hetilapok hasábjain. Egy kötetre valót össze is gyűjtött ezekből *Tengeri kígyók. Örök színházi kérdések* címen. A kötet azonban — mely egyébként is csak csekély töredéke ilyen irányú cikkeinek — csupán terv maradt.

A színikritikák írása egyik legkedvesebb munkája, különösen, ha elég idő áll rendelkezésére. Szemben Brioux-vel, aki szerint a kritika értéke attól függ, hogy ki írja, s nem attól, hogy a kritikusnak mennyi ideje van véleménye megírására, ő azt mondja: „Aki a kritikaírásnak mind a két módját próbálta, a maga kárán tanulta meg, hogy az időkülönbség mekkora különbséget tehet.” (*Szerzők és kritikusok. Az Est*, 1914. jan. 3.) Bírálatait ahhoz képest, hogy mennyire volt módjában kedve szerint megírnia, különbözőképpen írja alá. Teljes névvel azokat jegyzi, amelyek megírására kellő gondot fordíthatott. A. Z. vagy (A. Z.) vagy (a. z.) aláírás annak a jele, hogy kevesebb időt fordíthatott a bírálat megírására, mint óhajtott volna, végül névtelenek azok, amelyeket egészen sietve kellett megírnia.

A kritika: „a műalkotás, mint amilyennek azt egy bizonyos szem egy bizonyos temperamentum, egy bizonyos egyéniség látja; ugyanaz a célja, mint a műalkotásnak, maga is műalkotás.” — mondja. (*Az irodalmi bírálatról. Szerda* 1906. 1. szám. 39. old.) De ennek a műalkotásnak magasrendű céljai is vannak szerinte: a nagy tömeg nevelését, vezetését kell megkísérelnie. „Az állami színházaknak éppen olyan fontos nevelő hivatásuk van, mint az iskoláknak”, „ennek a nevelő munkának nem a közönség ízlését, szórakozásvágyát, ösztöneit és gondolatbeli elmaradottságát kell szolgálnia, hanem tanítania kell a közönséget” viszont

a kritika legmagasabbrendű hivatása ellenőrizni „betöltik-e a színházak nevelő hivatásukat, hogy megfeleljenek-e annak a kötelességüknek, amely a színházakat kiemeli a pusztán szórakozó-helyek sorából.” (*A színházak és a közönség. Magyar Figyelő*, 1911. 89. old.) Ha elolvassuk például Bataille darabjairól, Knoblauch Faun-járól, Verneuil, Sacha Guitry meg egy sereg más külföldi darabról szóló bírálatát, látnunk kell, mennyire megfelelnek az ő kritikái ennek a magasabbrendű hivatásnak.

Színkritikusi pályájának első nagy szakasza a francia dráma virágkorára esik. A színházakban, főként a Nemzeti Színházban, többnyire francia darabok kerültek színre; ezekről kellett leggyakrabban írnia. Nem maga választotta meg kritikái tárgyát, nem irodalmi, hanem színkritikát írt; de író volt, és ami kezéből kikerült, mind írói munka volt. „Elkerülte a klasszikusokat” — írja róla egyik — tévedő — kritikusa. Shakespeare nyolc darabjáról írt, Sophocles, Plautus, Terentius, Lope de Vega, Calderon, Moreto, Racine, Molière, Lessing, Kleist, Schiller, Hebbel egy-egy darabját bírálta. Hogy több Meilhac és Lavedan darab került színre ebben az időben, mint klasszikus, az nem az ő hibája volt. (Mennyire méltányolta a klasszikusokat, mutatja, hogy a Nemzeti Színház műsorán sohasem szerepelt annyi klasszikus darab, mint éppen az ő igazgatósága alatt.)

A „nagy kortársak” közül Strindberg, Wedekind, Hauptmann, Pirandello, Shaw több darabját bírálta. Ezek megítélésében nem mindig volt egy véleményen legtöbb kritikus-társával; hogy a más véleményű bírálók értékelése volt-e helyes, vagy az üvé; azt csak egy későbbi kor lehet hivatva eldönteni.

Ibsen darabjait nagyon különbözőképpen értékelte, de Ibsenről az íróról mindig ugyanaz volt a véleménye, míg közben kortársai többször változott. A legnagyobb Ibsen-láz idején szigorú bírálatot ír a *Társadalom támaszairól*, de mint igazgató állandóan műsoron tartja Ibsen darabjait abban az időben, amikor divat volt Ibsent „átértékelni”. Az általa legjobbnak tartott *Rosmersholm*ról nem írt kritikát — a darab az ő fordításában került színre — a *Vadkacsa*ról nagy elismeréssel írt; *Nóra* hibáira rámutat, de méltányolja szépségeit is. Bírálata „nem egyszerű véleménynyilvánítás, vagy önkényes osztályozás, hanem megokolt bírálat, amelyik megmondja, hogy miért tetszik neki valami, vagy ha nem tetszik, miért nem.” (*A tehetség csődje. Pesti Napló* 1930. 169.)

Bírálatainak egyharmad része magyar darabról szól. Csak utolsó éveiben írt kevesebbet hazai szerzőkről. „Nem szívesen bizonyítgatom, hogy ez vagy az az író társam milyen rosszul végezte el azt, amire vállalkozott. Ugyanez okból magyar könyvről vagy színdarabról csak nagyritkán írok kritikát” — írja 1930-ban egy levelében.

Amennyire bántotta, ha magyar könyvről vagy színdarabról nem írhatott a legteljesebb elismeréssel, annál nagyobb az öröme, ha egy-egy magyar író társáról elismerően írhat. Milyen lelkesedéssel ír például Gárdonyi: *A bor* vagy Heltai Jenő *Tündérlaki lányok* című darabjáról! De a kevésbé sikerült darabokat is jóindulatúan bírálja, ha azt látja, hogy az író „bizonyos eszményeknek akar hódolni, bizonyos nemes tradíciót akar ápolni”, ha irodalmi törekvést lát megnyilatkozni a darabban. (*A színházak és az írók, Magyar Figyelő*, 1911. 188.)

A színház jó szelleme szerinte az irodalom, „az az irodalom, mely nem ismeri a farizeusok meg a kóklerok hazugságait, hanem a hegyipatakéhoz hasonló tisztaságban tör elő a mindig nyugtalan emberi lélek mélyéről.” (*Sok trükk és blöff. Az Est*, 1913. 230.)

A magyar szerzők közül sokkal baráti viszonyban van, de ez legkevésbé sem befolyásolja bírálataiban. Nem bókoltat senkinek, ezzel sok ellenséget szerez magának. „A hiúság a legigazságosabb kritikát sem bocsájtja meg, és ezt a kritikusok legjobbjainak is mindig tapasztalniuk kellett a saját bőrükön.” (*A tehetség csődje. Pesti Napló* 1930. 169.) Neki is tapasztalnia kellett.

Hogyan bírál? Ő maga így mondja el:

„Igyekszik képet adni a darabról, megkeresi, ami a fődolog, megbeszéli az ideát, melyet a darab főszínre dob, vagy amelyek tárgyalására a darab alkalmat ad, előadja impresszióit a

dolog architektúrájáról, veleszületett alkathibáiról, szembeötlő sajátságairól s rajta van, hogy kimutassa micsoda összefüggésben vannak ezek az ideák a társadalmat foglalkoztató egyéb áramlatokkal és micsoda összefüggésben vannak ezek a sajátságok egyéb általános irodalmi jelenségekkel. Figyelmét nem kerüli el a forma, melyben mindez jelentkezik, s mellesleg gondja van rá, hogy a színháznál uralkodó izlésnek meg a közönség predilekcióinak jó és rossz hangulatának melyek a főfaktorai.” (*A színházi kritika. Magyar Hírlap* 1895, 64.)

A darabokban természetesen elsősorban drámát keres. „Összeütközés és lelkiismeret nélkül nincs dráma.” (*A diktátor. Pesti Napló* 1927, 41.) De azért sokszor nagyon nagy elismeréssel ír olyan művekről is, amelyek mint drámák talán gyöngék, vagy egyáltalában nem is drámák, ha egyébként igazi értéket lát bennük. „Erős, hatalmas munka, a legtisztább, legfinomabb pszichológia” — írja Henri Becque *Párisi nőjéről*. „Végre, végre megint igazi költő szól hozzánk. . . aki igazán az életet láttatja a maga százszínű szomorúságában és igazi embereket vezet elénk” — írja Csehov *Cseresznyéskert* című darabjáról, amelyet „négyfelvonásos gyönyörű regény”-nek mond. (*Pesti Napló*, 1924, 191) „Igazi embereket látunk és hallunk, gazdag, bonyolult lelkiéletet élő embereket, akik finom, mély, nagyszerű érzéseiket megragadó nagyszerű formában tudják kifejezni.” (Beer—Hoffmann: *Der Graf von Charolais* című darabjáról, *Pesti Napló* 1925. 81.) „Mindez a legmélyebb igazság, ami egyet jelent a legtisztább poézissal.” (Hauptmann: *Hannele. Pesti Napló* 1897. 316.)

Igazi élet, igazi emberek. . . ez az, amit az irodalmi művekben elsősorban keres. Ha ezt megtalálja, a szerkezeti és egyéb hibákat csak „napfoltok”-nak tartja. Még Oszip Dümov Nyu-jában — amit pedig csak „regényből kitépott lapok”-nak nevez — is méltányolni tudja „a megindító, halk, finom zenét”, viszont a legjobban felépített darabban sem tud gyönyörködni, ha nem látja abban az igazi életet tükröződni. „A regényíró és a drámaíró ott kezdődik, ha valaki jól látja a természetet és jól látja az embert.” (*Haláltánc. Pesti Napló* 1924, 193.)

Mi az, ami szerinte érdekessé tehet egy-egy darabot, miben látja a színműírói hivatottságot — így mondja el egyik bírálatában: „Ha azt látom, hogy egy író, nem tudom mily megfigyelések alkalmával, valamely morális nyugtalanságot érzett, s ezt a morális nyugtalanságot közölni tudja velem, hallgatójával, pusztán azért, hogy két vagy három személyt beszéltes, akik ludasok — ha azt látom, hogy egy helyzetet, amely talán már nem ismeretlen előttem, meg tud világítani egy-egy gyűjtő szóval vagy mondással, úgy, hogy amikor látom, a dolog megkap, valami különös elégtétel-érzettel tölt el s később bevésődik az emlékezetembe — ha azt látom, hogy ugyanazokat az érzelmeket, amelyeket mindnyájan ismerünk, amelyek mindnyájunk mellében alaktalanul folyó lávaként kavarnak, s amelyekről mi csak dadogni tudunk: az író fényesre verve, ezüstpénzekként pattogtatja ki húrjából úgy, hogy ami előbb csak fájdalmasnak tetszett, most a szép hatását teszi ránk — ha azt látom, hogy ismerőseimet, a társaságokat és apró világokat, amelyeket magam is megfigyelni igyekeztem, oda tudja szorítani a színpad szűk kulisszái közé, úgy, hogy elterelvén figyelmemet esetleges vonásaikról, lényeges sajátságait világítja meg előttem — ha azt látom, hogy embereinek sorsában szimbolizálni tudja az életről való homályos képzeinket, vagy velünk rokon karaktereket, eme karakterükből logikusan következő cselekvéseik révén megriasztó helyzetekbe keverve meg tud leckéztetni bennünket szép hegedűszóban amit a legjobb cimboránknak sem engedünk meg, — ha azt látom, hogy meg tud eleveníteni világokat, amelyek bár nincsenek meg a valóságban, kedvesek, s talán azért kedvesek, mert már nincsenek, vagy sohasem voltak meg a valóságban — ha azt látom, hogy amik az életben furcsaságok gyanánt tűnnek fel előttünk, úgy tudja összegombolyítani, hogy derült hangulatból derült hangulatba vezet, s közben nem engedi észrevenni, hogy voltaképpen rászéd bennünket, mert hisz az életben derű és derű közt nincsen folytonosság — ha mondom, valamely színdarab hallgatásakor vagy közvetlenül utána látom mindezt, vagy ezek közül csak egyet-mást, talán egyetlenegy dolgot: akkor úgy vélem, határozott jelét láttam a színműírói hivatottságnak.” (*Nemzeti Színház. A kapi*

vár. *Magyar Hírlap* 1892. 334.) Ha ennek a hivatottságnak jelét látja, nem fukarkodik az elismeréssel.

„Az igazi művészet és jóízű kultuszát igyekezett szolgálni”, mint a Magyar Könyvtárban megjelent *Régi és új színművek* előszavában mondja; de egyáltalában nem volt az a mindennel elégedetlenkedő epés kritikus, amilyennek azok, akik csak kevés bírálatát ismerik, feltűntetni szeretik. Nagyon meleg hangon tud szólni, ha valami igazán megnyeri a tetszését. Milyen elragadtatással ír nemcsak a *János királyról*, *Bölcs Náthánról*, meg más klasszikus darabokról, hanem például Echegaray *Nagy Galeottojáról* és Bernardo *Montillájáról* — ez utóbbiról két hosszú cikkben — Hauptmann *Hanneljéről*, Giacosa *Mint a falevelek*, Romain Rolland *A szerelem és halál játéka*i című darabjáról is; és nemcsak a komoly műveket, a könnyedséget is tudja méltányolni, mint azt egy sereg francia vígjátékról írt kritikája tanúsítja. Még operetről is szívesen ír, ha az igazán tetszik neki, mint azt Hervé *Lilijéről* szóló elragadtatott cikke mutatja.

Szigorú kritikus: szigorúan bírálja az irodalmi ambíció nélkül írt hatásvadászó, a közönség ízléstelenségére vagy éppen alantas ösztöneire számító, erkölcsromboló darabokat, „az irodalom és művészet mezébe öltözködő pornográfiát”, a „blöfföt”. Az ilyenekről gúnyos, sokszor igen éles hangon szól, olykor csakugyan felboncolja ezeket, feltárja ürességüket, kimutatja hazugságaikat.

Nemcsak a darabokkal, a színészek játékával is behatóan foglalkozik bírálaiban; *Színházi esték* című kötetében és a Magyar Könyvtár füzetkéiben megjelent bírálaiból azonban kihagyta az előadásra vonatkozó részeket. Ebből többen azt következtették, hogy nem is írt a játékról. Pedig a színészi alakítások nagyon érdekelték. Párizsi tartózkodása (1885—1886) idején írt magánleveleiben és a *Nemzet* című napilapnak Flaneur álnéven írt *Párizsi Levelek*ben sűrűn ír nemcsak a látott darabokról, hanem a színészek játékáról is. Összehasonlítja a Théâtre Français és a Burg színészeinek játékát. Gyakori bécsi útjai során sokat jár ott is színházba. A Budapesten vendégszereplő külföldi színészeket mindig megnézi, bírálatot ír róluk. Köteteket lehetne összeállítani híres külföldi színészekről írt kritikáiból. Mikor 1892-ben az akkor még jóformán teljesen ismeretlen nevű Duse Eleonora először vendégszerepelt társulatával Budapesten — a városligeti színpadon — ő írja róla az első nagy magasztalásokat „az elragadtatás lázában”, „mintha öröktől fogva ismerős volna, mesebeli megtalált rokona mindazoknak, akiket a Szépnek homályos képzei nyugtalanítanak” — írja róla első játéka után. Szembeszáll a kritikusok egy részével, akik ezt a nagy művésznőt akkor még egyáltalában nem méltányolták. Duséra ezek a budapesti kritikák hívták fel a figyelmet; amint tovább ment a nyugati városokba, már mint nagy színésznőt fogadták, és egyre jobban ünnepezték. „Sajátos hatalma van megadni a Szépnek a sokat vitatott, de soha meg nem magyarázott szépnek a szenzációját” — írja következő vendégszereplése alkalmával. Később is nagyon sokszor ír róla. „Duse csak egy volt. Olyan színésznő, akihez fogható nem volt azelőtt és ezután se lehet soha” — írja három évtizeddel később is. Több cikket ír Sarah Bernhardttról is, de őt inkább csak nagy virtuóznak tartja. Dusén kívül még Arnoldson Sigríd operaénekesnő ejti „41.9 fokos deliriumba”. „Nemcsak kottákat énekel, mint annyian, hanem valamit a lelkéből is, amit annál könnyebben megtehetsz, mert neked van lelked, mint oly keveseknek” — írja róla egy *Mignon*-előadás után. A férfiak közül különösen Rossiról írt sokat és nagy elragadtatással. De a legnagyobb elismerés hangján ír a többi nagy külföldi művészről is. Salvini, Zacconi, Tyrolt, Mitterwurzer, Kainz, Bassermann, Moissi, Wegener; Judic, Suzanne Reichemberg, Réjane, Elisabeth Bergner, Orska, Germanova, Tilla Durieux — és még sokan mások a kevésbé híresek közül — sorra felvonulnak kritikáiban.

De nemcsak a külföldi színészek, a hazai művészek játékával is sokat foglalkozik. Olykor egy-egy darab előadását külön cikkben is bírálja. (Thurán Anna, János király előadásáról, Francia színművek a Nemzeti Színházban stb.) Részletesen ír egy-egy színészi alakításról, helyeselve a művész felfogását, vagy kifogásolva azt. (Pl. Jászai Stuart Máriaja, Szacsavay

Lear-je.) Hogy milyen nagy hatással van rá a művészi játék, maga mondja el Sudermann *Othón*ának kritikájában: Jászai játékanak hatása alatt megváltoztatta a darabról való véleményét.

A rendező munkáját is méltányolja, de: „a maga elrejtteni való helyére utasítva vissza”. Elítéli a német rendezésnek azt a fajtáját, amely „azon a címen okvetetlenkedik, hogy a külsőségekkel nem akarja elvonni a figyelmet magától a műtől. De ő a maga mókáival minduntalan odatolakszik a mű és a közönség közé.” „A régi, a blöffök és nagyképű rosszhiszeműségek nélkül, láthatatlanul dolgozó, természetes rendezés az egyetlen, amely igazán művészi” — mondja a moszkvai Művész Színház rendezéséről szólva, amelyet mintaszerűnek mond.

De mindezen kívül még sok más egyebet is találunk kritikáiban. Ritkán szorítkozik csupán a darab ismertetésére; legtöbb bírálatába egy-egy miniatűr tanulmány ékelődik: a szerzőről, annak más munkáiról, irodalmi irányokról, a darab történelmi szereplőiről stb. Lope de Vega *Király és pór* című darabjáról szólva a korabeli spanyol színházról ad képet, *A bor* kritikájában gyönyörűen jellemzi a magyar parasztot. „Ebbe a műfajba — írja a színházi és képkritikáról — minden belefér: tudás, filozófia, poézis”. Az ő bírálatai csakugyan ezt bizonyítják.

Nemcsak az új darabokról számol be lelkiismeretes részletességgel. A régebbi darabokról írt rövidke bírálatokban is rendszerint mond valami újat: a szerzőről, a darabról, annak régebbi előadásairól, a szerepek felfogásáról, a rendezésről stb. Közel ezernyi (a. z.) jellel vagy névtelenül írt beszámolója csaknem mindegyikében találunk valami figyelemreméltót.

„Széles látókör, filozófiai és tudományos ismereteken alapuló kivételes műveltség, a nézőpontok emelkedettsége, az analízis ereje, biztos ítélet, tisztánlátás. . .” jellemzik Ambrus Zoltán szerint Péterfy Jenőt, a kritikust. Ha alaposan ismerjük bírálatait, ugyanezt elmondhatjuk Ambrus Zoltánról is.

Az Irodalomtörténeti Intézet Kosztolányi Dezső levelezésének kiadását készíti elő. Kérjük, hogy akinek birtokában Kosztolányi-levél van, közölje az Irodalomtörténeti Intézettel (Budapest, XI., Ménesi-ut 11/13. A borítékra kérjék ráírni: Kosztolányi-levelezés.) Az Intézet azoknak a jelentkezésére is számít, akik nem akarják eladni a birtokukban levő Kosztolányi-levelet, de lehetővé teszik a levél lefényképezését.

MEZŐSI KÁROLY

PETŐFI SZÜLŐHELYÉNEK KÉRDÉSE HATVANY LAJOS: ÍGY ÉLT PETŐFI C. KÖNYVÉBEN*

1.

Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* c. művével csak egy vonatkozásban: *Petőfi szülőhelyének kérdésével kapcsolatban* kívánok foglalkozni. Erre elsősorban azért érzem indítatva magam, mert Hatvany többször hivatkozik „eleddig fájdalom, kéziratoss” tanulmányom bizonyos megállapításaira.¹ Hatvany ugyanis tanulmányozta *Az évszázados Petőfi-per* című, 1954-ben a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott értekezésemet. Róla általánosságban és egyes kérdésekre vonatkozóan is véleményt nyilvánít, bírálatot mond. Több megállapításom igazságát, kutatásaim eredményeit elismeri, de kérdéseket is intéz hozzám, s végső eredményben „nem követhet” oda, ahova tanulmányom elvezet: hogy a szülőhely kérdésében Petőfi nyilatkozatai a döntők. Válaszolniom kell tehát Hatvany kérdéseire is, de a problémák tisztázása érdekében tévedéseire is rá kell mutatnom.

A szülőhely vitairodalmának Hatvany *Egy szilveszteri éjszakáról* címen 80 oldalas fejezetet szentel. Mindenekelőtt újszerű Hatvanynak az egész vitáról vallott felfogása. Míg régebben az egyes városoknak Petőfi szülőhelyére vonatkozó vitáját a Homerosért folyt versengéshez hasonlították, benne legalábbis valami érdekességet láttak, a Petőfi iránt való rajongásból származtatták, s mindezek miatt a vitatkozó városokat és személyeket nem ítélték el: addig Hatvany erről az évszázados perről úgy vélekedik, hogy a szülőhelyről támadt „főlöleges vita nemcsak a nyomdafesték megszállottainak köszönheti annyiszor kiújult erejét, hanem inkább a tömegeknek, melyek a költő életének tragikuma és a művének szépsége iránt való fogékonyság híján, izgatottan lesték a heccmájszterek vitáját, akik, ha egyebet nem is, de a vita alapjának fogyásával egyenes arányban növekvő hévvel való vitatkozásnak mesterségéhez ugyancsak értettek.”²

Hatvany ezekből a soraiból három megállapítás domborodik ki: először is az, hogy szerinte a viták „főlöleges”-ek voltak; másodsor az, hogy megindítóik „heccmájszterek” voltak, akik csak a vitatkozás mesterségéhez értettek; s végül az, hogy a „tömegek” a vitákban még hibásabbak, mint a „nyomdafesték megszállottai”.

Mindenekelőtt a „tömegek” nevében kell szót emelnünk. Az ugyanis sehogy sem helytálló, hogy országunk lakosságát a szülőhely vitája „a költő életének tragikuma és a művének szépsége iránt való fogékonyság híján” érdekelte volna. Ez a megállapítás a magyar „tömegek”, azaz a magyar nép és közvélemény Petőfiről való ismereteinek, Petőfi iránt

* Mezősi Károly vitacikkét elsősorban értékes új adataiért adjuk közre, de továbbra is Kiskőröst valljuk Petőfi szülőhelyének. (Szerk.)

¹ Hatvany; *Így élt Petőfi*. I. 59., 60., 62., 65., 66., 135., 136., 137., 138., 139., 1.

² Hatvany: i. m. 126. l.

érzett megbecsülésének, szeretetének teljesen alaptalan, hamis lekicsinylése. Ellenkezőleg, a valóság az, hogy a tömegeket a szülőhely vitája is azért érdekelte, mert Petőfivel volt kapcsolatos, mert ismerte életének tragikumát, és mert rajongott Petőfi költészetéért. Tehát nem a tömegek ostobasága, hanem Petőfi szeretete, megbecsülése, Petőfi magukénak tudása, a hozzá mennél közelebb jutás vágya, a vele való kapcsolat büszke tudata volt a viták rugója. A tömegek is ezért érdeklődtek a viták iránt, s ezek a motívumok alakították ki Petőfi születéséről még a puszták pásztornépe körében elterjedt legendákat is. Nem „heccmájszterek”, hanem Petőfi-rajongók igyekeztek kideríteni a költő születésének rejtélyét, ha még sokszor dilettánsok voltak is, vagy erősen kiütközött, hogy törekvésüket lokálpatriotizmus fűti. Végül a vitát nem lehet „felesleges”-nek sem mondani, mert Petőfiről van szó, s a vita sarkpontja éppen Petőfinek szülőhelyéről tett ismételt kijelentései, vallomásai.

Egyébként a szülőhely kérdésében neves irodalomtörténészek is állást foglaltak. Több mint száz évvel ezelőtt *Gyulai Pál* sem mondott még mást Petőfi szülőhelyéről, mint amit száz a költő hirdetett: „Petőfi Sándor Félegyházán a Kiskunságban... született.”³ Ezután jöttek a felszólalások, viták. Maga Gyulai Pál is „visszahúzta” állítását, s az irodalomtörténet végeredményében a kérdésben elvetette Petőfi szavainak hitelességét.

Hatvany a vita feleslegességét természetesen olyan értelemben gondolta, hogy a kérdést már 1857-ben eldöntötték. Ezért vélte céltalannak, meddő küzdelemnek a vita minden későbbi folytatását. Ki is mondja Hatvany kereken: „Sárkány János pap, Gyulai Pál híres író... Petőfi kiskőrösi születését egyszer s mindenkorra megállapították.”⁴

Sárkány és Gyulai ugyan az első vita idején éppen ellenfelek voltak, s Gyulai volt az, aki nemcsak a vita idején, hanem később is váltig kitartott amellett, hogy a kiskőrösi keresztelési anyakönyv nem döntő bizonyíték; Gyulai gyűjtötte kezdetben a bizonyítékokat Petőfi félegyházi születésének igazolására, Hatvany mégis a két egykori vitatkozó fél közös eredményének tekinti Petőfi kiskőrösi születésének megállapítását. Gyulai cikkei az 1857. évi vita anyagában Hatvany is közli. Itt is olvashatjuk, hogy amikor még Gyulai is Petőfi félegyházi születésének bizonyítására gyűjtött adatokat, *Arany János*hoz is felvilágosításért fordult. Gyulai ekkor Arany Jánostól nyert értesülését így közölte: „arra tisztán emlékszik, hogy nem ott kereszteltnek mondá magát, ahol született.”⁵ Ezt tehát Petőfi mondta Arany-nak, jó barátjának és keresztkomájának, mert tudvalevőleg Petőfiék Zoltán nevű gyermekének keresztzülei Arany János és felesége voltak. A keresztelés kérdése így Arany és Petőfi közt természetszerűleg szóba került, és Arany nyilatkozatát Gyulai is először olyan értelemben közölte, hogy ez Petőfi kiskőrösi születésének mond ellent, mert Petőfi nem a keresztelés helyén született. A „tisztán emlékszik” kifejezéssel Gyulai megfelelő nyomatékot adott Arany János nyilatkozatának. Ekkor még Gyulai is azt bizonyígtatta, hogy az evangélikus gyereket Félegyházán nem lehetett megkeresztelni, mert ott evangélikus egyház nem volt, ezért vitték keresztelés végett Kiskőrösre.

Annál meglepőbb, hogy maga Gyulai Pál 1861-ben már így hivatkozik Arany Jánostól nyert értesülésére: „E mellett felemlítettem, hogy Petőfi egyik barátja homályosan úgy emlékszik, mintha hallotta volna Petőfitől, hogy nem ott született, hol keresztelték.”⁶ Hogy a „tisztán emlékszik”-ből miért lett Gyulai tollán „homályosan úgy emlékszik” és a korábbi határozott állításból: „mintha hallotta volna Petőfitől” — ez is olyan rejtély, amilyennel a születési vitában többször is találkozunk. A feltűnő csak az, hogy Gyulai Pál a kétféle

³ Új Magyar Múzeum, 1854. I. köt., 25. l.

⁴ Hatvany: i. m. 337. l.

⁵ Gyulai Pál: Petőfi szülővárosáról, a *Pesti Napló* 1857. jan. 14-i számában.

⁶ Gyulai Pál bírálatában (Szeberényi Lajos tanulmányáról), *Szépirodalmi Figyelő*, 1862. II. félév 1—3. számában.

nyilatkozat szerzője, s tőle feltétlen következetességet vártunk volna. Hatvany „nobilis jóhiszeműség”-nek írja Gyulai véleményváltoztatását, hogy ti. elállt Petőfi félegyházi születésének védelmétől, s „a döntő érvek hatása alatt” bizonyítottanak fogadta el Petőfi Kiskőrösön történt születését.⁷

Hatvany büszkén hivatkozik arra, hogy őt „Gyulai Pál avatta be a magyar irodalom-történetbe”, keze Gyulai Pál „kezéhez kulcsolódott”.⁸ Ha Hatvany követte is mesterét Petőfi szülőhelyének megállapításában, messze eltávolodott Gyulaitól magának a szülőhely vitájának értékelésében. Gyulai a szülőváros vitájáról szóló második cikkében is leszögezte még: „Az bizonyos, hogy Petőfi Félegyházát vallotta szülővárosának.” Hatvany nem közli munkájában ennek a cikknek egyes részeit, így azt sem, amelyikben Gyulai ezt írta: „azon némi 'ceskély kétségem eloszlatása végett, mely különösen Arany János töredékes, s velem inkább csak a kérdés kiderítése végett közlött emlékein alapszik, magánlevélben fogok folytatni t. Sárkány úr szívességéhez.” Gyulai tehát nem minden kétség nélkül adta fel a vitát. Nem is merte azt feltételezni, hogy Petőfi tudatosan valótlant állított szülőhelyéről, hanem csak annyit, hogy: „Petőfi tévedett... igen könnyen és akaratlanul is tévedhetett.” Gyulai Pál az egyetemi katedráról később is a kérdéstről így szólt: „Keresztlevele Kiskőröst ítélte nyertesnek, de nem ez döntötte el a vitát, mert máshol is keresztelhetnék volna, nemcsak szülőhelyén, hanem a városi jegyzőkönyv, mely szerint atyja 1823-ban a kiskőrösi mészárszékét árendálta.” Hozzáteszi még Gyulai: „Félegyháza is magáénak tartja őt, mit igazolni látszottak a költő eme szavai... ez a város születésem helye (a költemény alatt Félegyháza van írva).”⁹ Vagyis Gyulai nem ítéli el a kiskőrösi születéssel szemben vitatkozót, mint ahogy ezt Hatvany teszi.⁹

2.

A múlt században *Pásztor Ferenc* volt az, aki a hatvanas évektől újságcikkekben Petőfi félegyházi születésének elismertetése érdekében ismételten felszólalt. *Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza* c. művében az 1864., 1867. és 1872. évi születési vitákkal kapcsolatban szintén megemlítette Pásztor Ferencet. Róla csupán ennyit írt: „Mind a háromszor megindítója s mondhatni egyetlen folytatója Pásztor Ferenc félegyházi lakos volt, kinek állítólag csalhatatlan adatai voltak birtokában.”¹⁰

Hatvany Pásztor Ferencre gyakran hivatkozik. Pásztorról nyert értesüléseit és Pásztornak Petőfi születési perében vállalt szerepét Hatvany így ismerteti:

„Pásztor Ferencről, aki Félegyháza jussát Kiskőrössel, Szabadszállással... s a józan ésszel szemben három évtizeden át oly elszántan vitatta, hogy a viták parazsát, valahányszor úgy látszott: már-már kialszik, mindannyiszor felszítja, csak annyit sikerült a feledékeny félegyháziaktól megtudnom, hogy valamikor ügyvéd volt, aki a hatvanas évek folyamán Szolnokra költözött s a múlt század végén halt meg.”¹¹

Hatvanynak az a megállapítása, hogy Pásztor „a józan ésszel szemben” is vitatta Petőfi félegyházi születését, elfoglult nemcsak Pásztor Ferencsel szemben, hanem mindazokkal szemben, akik a költő kiskőrösi születését nem ismerték el, s éppen Petőfi nyilatkozatai alapján Félegyházát vallották vagy vallják a költő szülővárosának. — Nem gondolom, hogy Hatvany alaposan megfontolta Pásztorról tett fenti szavainak valódi értelmét. Valószínű, hogy idézett kijelentését csak a Pásztor Ferencsel szemben ismételten kifejezésre juttatott ellenszenve sugallta.

⁷ Hatvany: i. m. 79. l.

⁸ *Uo.* 12—13. l.

⁹ Gyulai Pál: *Petőfi költészete* c., 1878/79. évi egyetemi előadásainak jegyzete. Közzétette Szádeczky Lajos. — Ugyanez a *Budapesti Hírlap* 1882. okt. 15-i számában is.

¹⁰ I. köt., 30. l.

¹¹ Hatvany: i. m. 82. l.

Ha ugyanis valaki *Hatvany könyvéből* akarja megismerni Pásztor Ferencet: előtte a mindenre képes, cselszövő ügyvéd alakja bontakozik ki. Pásztor neve mellett Hatvany a lekicsinylő, sértő jelzők legváltozatosabb gyűjteményét sorolja fel. Szerinte Pásztor „rosszhiszemű” (79. l.); „alakoskodó” (85. l.); ő „Félegyháza szélmalomharcosa” (85. l.), „Félegyháza szívós propagandistája” (85. l.); „átszött ravaszságú mondattal adja magának a pártatlan tárgylagosság látszatát”; hamisít, mások nevében ír cikkeket a saját nézetei igazolására, hogy ezzel a „fogással... szavainak országos lármát felferő pesti visszhangot adjon” (95. l.); Pásztor „bajszövő” (95. l.); Gyulai Pál szavaira „tudatos rosszhiszeműséggel merészel hivatkozni” (96. l.); „a maga rossz ügyének védelmét, átlátszóan zugprókatori fondorlattal... vállalja” (95. l.); „megátalkodott makacssággal, Petőfinek félegyházi születése mellett, elszánt következetességgel voná le... hamis, végső következtetéseit” (96. l.); „mérges ember” (98. l.), „indulatos ember” (153. l.); cikkeiben „a kiskőrösieket megfenyegette” (104. l.); „töretlen vitakedvénék” csak Szolnokra költözése vetett véget (104. l.); de végül is szemét „abban a jóleső tudatban” hunyta le, „hogy a szelleme él. Mert földijeit mind mai napig sem mondtak le arról, hogy Petőfi születését a maguk városa számára foglalják le” (104. l.). Hatvany szerint a félegyháziak törekvése „donkihotei meddő küzdelem.” (104. l.) Pásztort a továbbiakban még „vitára mindig kész fiskális” (135. l.), „rabulistanak is kontár” (137. l.), „félegyházi intrikus” (337. l.) jelzőkkel illeti, aki „Félegyháza javára annyi hamis szöveget eszelt ki” (135. l.). Ám „hamis fogásainak alkalmazásában még a nem különösebben éleselméjű olvasó is minduntalan tettenérheti (137. l.); „nem a valóságra, hanem csak a maga nevének... valamely szennyezésben való forgalombahozatalára pályázt” (138. l.).

Ellenszenvesebb, rosszindulatúbb, minden csalásra képes ügyvédalakot regényben is aligha rajzoltak, mint amilyenek Hatvany munkájából Pásztor Ferenc jelleme élénk tűnik. Ezt a súlyos bírálatot pedig Pásztor csupán azért kapta, mert Petőfi félegyházi születését merte hirdetni, vagyis ugyanazt, amit Petőfi is vallott.

Nézzük hát meg: ilyen ember volt-e valójában Pásztor Ferenc, mint amilyennek őt Hatvany megrajzolta?

Hatvany maga megírja: a „feledékeny félegyháziaktól” csak annyit tudott meg, hogy Pásztor Ferenc ügyvéd volt, Félegyházáról Szolnokra költözött, s a múlt század végén halt meg. — Ez bizony nem sok. Semmiképpen sem elég ahhoz, hogy olyan jellemzés készüljön róla, mint amilyent Hatvany írt. Pásztorról közölt véleményét Hatvany életrajzi adatok ismeretének hiányában legfeljebb Pásztornak Petőfi szülőhelyével foglalkozó cikkeiből alakíthatta még ki.

Azért van azonban levéltár, azért vannak egyéb források, hogy ha az utókor feledékeny emberei valakiről kielégítő felvilágosítást adni nem tudnak, itt érdeklődjünk, keresünk adatokat, mielőtt egy ember jelleméről, tevékenységéről olyan végzetes következtetéseket vonnánk le, mint amilyeneket Hatvany Pásztorról megállapított. Ha Hatvany Pásztort annyira érdemesítette, hogy munkájában 32 helyen hivatkozzék rá, egyéniségéről, állásfoglalásáról, vitatkozó módszeréről olyan súlyos véleményt mondjon, mint előbb láttuk, méltán elvárhattuk volna, hogy Hatvany Pásztorral közelebről megismerkedjék. Ebben az esetben Pásztorról nem a fiskális torz regényhőse született volna meg. Hatvany munkájából az a törekvés, hogy Pásztor jellemvonásainak megrajzolásával az egész Félegyháza érdekében folyt születési pert megbélyegezze, vitathatatlanul kiűtközik.

Pásztor Ferencről mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy amikor Petőfi szülőhelyének megállapítása ügyében a második és harmadik vita alkalmával felszólalt (1864-ben és 1867-ben), még nem is ügyvéd, hanem *elemi iskolai tanító volt*. A félegyházi első osztályos gyermekeket tanította 1860-tól 1867-ig olvasásra és írásra.

Hatvany Pásztornak tulajdonítja, hogy: „Félegyháza kontra Kiskőrös pörét, amint láttuk, két évtizeden át egymásután négyszer... sikerült feltámasztania” (137. l.). Az olvasó

Hatvany könyvéből is tisztán láthatja, hogy Pásztornak a négy per közül az *elsőhöz*, az 1857. évihez, *semmi köze sem volt*. Az Sárkány János és Pákh Albert kontra Gyulai Pál póre volt. Dehogyan is lehetett volna az első vita idején még csak 16 éves Pásztornak bármi része az első perben! Minthogy azonban a múlt század második felében Petőfi szülőhelyéről négyszer támadt vita, Hatvany Pásztort mind a négyben ludasnak mondja. Pedig Ferenczi is csak három vita megindítását tulajdonítja Pásztornak: „Mind a háromszor megindítója s mondhatni egyetlen folytatója Pásztor Ferenc félegyházi lakos volt.”¹²

Bizonyos tévedések helyreigazítása végett tehát Pásztorról mindenekelőtt néhány *életrajzi adatot* kell közölnünk:

1841 júniusában született Kiskunfélegyházán. Atyja Pásztor László „mester ember” volt.¹³ Pásztor Ferenc „docens”, ahogy akkor az elemi iskolai segédtanítót is tisztelték, 1865-ben kötött házasságot Komjáti Annával, ugyancsak iparos szülők 16 éves leányával.¹⁴ Pásztor Ferenc 1860-ban, 19 éves korában lett helyettes tanító Kiskunfélegyházán, az egyik „tanítói állomás” megüresedése alkalmával. Ettől kezdve hét évig viselte a tanítói hivatalt évi 315 Ft fizetésért. Szegény ember volt, többször folyamodott a városi tanácshoz fizetés-előlegért, így 1864-ben is, azzal az indokolással, hogy a tanítói vizsga letétele végett Szegedre kell utaznia.¹⁵ Az ideiglenesen megválasztott helyettes tanítót ismételtelen felterjesztették kinevezésre. Ilyenkor jellemzésére ezt írták: „tanítói székét . . . folytonosan köz megelégedésre betöltötte”. Majd a városi tanács arról ad ki számára igazolást, hogy „Pásztor Ferenc elemi iskola tanító becsületes és példás magaviseletű egyénnek ismertetik . . .”¹⁶ A tankerületi főigazgató értesítette is a tanácsot, hogy a folyamodványt Pásztor Ferenc „altanító” végleges megerősítése érdekében „ajánlata kíséretében” felküldte a váci püspöknek. Ennek ellenére sohasem lett belőle kinevezett tanító. Ennek oka feleségétől való elválása volt. A félegyházi iskolaigazgató, prépostplébános emiatt Pásztor Ferencnek a tanítói állásból való elmozdítását kérte, „amennyiben úgyis csak helyettes tanító”. Pásztor nem várta meg az intézkedést. Kiskunfélegyháza város tanácsához intézett levelében tanítói állásáról lemondott.

Így ért véget Pásztor Ferenc tanítói pályafutása, ezért lett utóbb ügyvéd. Már előlétele alapján sem valószínű, hogy Pásztor az a fondorkodó, rókaalkú ügyvéd lett volna, amilyennek őt Hatvany jellemezte. Az 1864. és 1867. évi *vitában tehát mint tanító és nem mint ügyvéd vett részt*. Éppen abban az évben, 1867-ben vált meg a tanítói állástól, amelyben Petőfi félegyházi emléktáblájának leleplezése alkalmából másodszor szólalt fel Petőfi születési perében. Ugyanakkor, amikor Petőfi kiskőrösi születését a legmesszebbmenő evangélikus egyházi támogatással hirdették, Pásztor a maga városában mint elemi iskolai tanító is kegyvesztetté vált, magára maradt.

Pásztor szolnoki ügyvédeskedése és lapszerkesztősége idején is kapcsolatban maradt szülővárosával. Félegyházi újságokban írt cikkeket, verseket. Utóbb hazakerülve, a 48-as függetlenségi pártnak lett egyik vezető embere, Holló Lajos párthíve. Kiemelkedő szerepet töltött be Kiskunfélegyháza szellemi és társadalmi életében. 1898-ban bekövetkezett halála alkalmával a *Félegyházi Hírlap* kéthasábos vezércikkében így emlékezett meg róla:

„Egy minden szépért, jóért és nemesért lelkesedni tudó férfiú haláláról adunk hírt. Fáj lelkünknek leírni e szavakat: *Pásztor Ferenc meghalt*. A szegény, nyomorgó tanítóból lapszerkesztővé, íróvá, költővé, ügyvéddé lett Pásztor Ferenc, kinek nemes szíve folyton

¹² Ferenczi: *Petőfi életrajza*, I. köt. 30. l.

¹³ *Kiskunfélegyházi ó-plébánia*, Kereszteltek anyakönyve, VII. köt., 1841. évi 388. sz.

¹⁴ *Uo.* Házassultak anyakönyve, 1865. évi 64. sorsz.

¹⁵ *Kiskunfélegyházi városi levéltár*, Tanácsjegyzőkönyvek, 1860. évi 222. l., 1863. évi 269. sz., 1864. évi 392. sz. végzés.

¹⁶ *Uo.* 1863. évi 387., 1865. évi 276., 395. és 562. sz. határozat.

a közjóért dobogott, a multé.” — A cikk a továbbiakban megemlékezik Pásztor Ferenc irodalmi munkásságáról, honvédszobor leleplezésére írt költeményéről, népdalairól, történelmi tárgyú verseiről, s természetesen Petőfi szülőhelyének megállapítása érdekében írt cikkeiről is: „Legfontosabb működése volt a *Petőfi születési helye* tárgyában megindított kutatása és e tárgyban a fővárosi lapokban folytatott polémiája. Maga az öreg Toldy Ferenc is figyelemre méltatta cikkeit és híres irodalomtörténetében is megemlékezett Pásztor álláspontjáról.” — „Élete tele volt a közügyekért folytatott nemes küzdelmekkel . . . Majd ha a jelen régmúlt lesz, és a város történetírója a sárga fóliánsok közt kutat, találkozik Pásztorral és megismeri szívejóságát . . .”¹⁷

Még ha figyelembe vesszük is, hogy a Pásztorról írt fenti sorok nekrológban olvashatók, a maga városának megbecsülését fejezik ki, kétségtelen, hogy Pásztor Ferenc érdemes ember volt, s nem érdemelte meg Hatvany bírálatát, csak azért, mert a kiskőrösi születés ellen fel mert szólalni. Annak a félegyházi kisiparos családból sarjadt, feltörő, a köznek élő nemzedéknek volt egyik tagja, amely a 48-as eszmék szellemében élt, dolgozott, s amely ebben az időben csak Kiskunfélegyházáról olyan kiváló embereket tud felmutatni, mint Holló Lajos, Móra István, Móra Ferenc, akiket törekvéseikben Petőfi szelleme és Petőfi szeretete is vezetett.

Hatvanytól méltán el lehet várni, hogy Pásztor felé is a „sírontúli kiengesztelés szavát” hallatja majd, mint amilyen szépen megtette ezt Ferenczi, Endrődi, Kéry Gyula és Baróty Lajos emléke iránt, megállapítván: „mégsem lett volna szabad ezekkel a legjobb szándékú férfiakkal oly elbizakodottan polemizálnom”.¹⁸ Hatvany ugyanis senkit olyan alaptalanul meg nem vádolt, meg nem bántott, mint a már csaknem 60 éve halott Pásztor Ferencet.

Azt gondolhatnánk, hogy Hatvany elítélő kritikáját Pásztorral szemben utóbbinak *vitakozó módszere* váltotta talán ki. Hatvany ugyanis Pásztort nemcsak hamisítónak, alakoskodónak, hanem mérges, indulatos embernek is írja, aki a kiskőrösieket „megfenyegette”.

Ismételten átolvastam Pásztor cikkei, hogy megkeressem benne azokat a részeket, amelyekből Hatvany a fenti megállapításokat tehette. Mindenkinek módjában áll, hogy ugyanezt megtegye, hiszen Pásztor vitacikkei Hatvany is közölte. Ezekből a cikkekből az elfogulatlan olvasó csak azt láthatja, hogy a kérdésekhez Pásztor mindig mérsékelt hangon szólt hozzá. Soha nem folyamodott sem a gúny, sem a lekicsinylés eszközhöz. Érveit minden szenvedélyesség nélkül ismertette. A kiskőrösi Sárkány János ev. lelkészre pl. ilyen kifejezésekkel utal: „szíves volt megküldeni”, „... remélem, hogy a t. lelkész úr rövid megjegyzéscímért nem fog neheztelni”, majd a szerény „szabad legyen” szavakat használja.¹⁹ Hangsúlyozza, hogy felszólalásával nem keresi a maga dicsőségét. Zilahy Károllyal folytatott vitájában sincs semmi sértő hang, a meggyőzésre törekvő szavai is választékosak, nincs személyi élük. Amiben pedig Hatvany a kiskőrösiek „megfenyegetését” látja, így szól: „Ha a kis-kőrösiek e sorok ellen még protestálnak, meglehet, hogy akkor még bővebben fejtegetjük az ügyet. De a sok szöszaporítást elkerülendő, nagyon kíváncsok volna, ha — mint e becses lapokban is említve volt, valamelyik tudományos testület mondaná ki a fölött

¹⁷ *Félegyházi Hírlap*, 1898. febr. 10-i sz. — A Magyar Tudományos Akadémia kézirat-tárában R. U. I. 2-r. 78. sz. jelzéssel található Pásztor Ferenc: *Szeged vidéki népdalok* c. dalgyűjteménye (139 dal). A legtöbb népdalt a Kiskunságban gyűjtötte. Több népi dal a saját alkotása, miként a jegyzetben maga írta: „Mutatvány szerző sajtó alá rendezett költeményeiből” (77. l.). Erre a népdalgyűjteményre, melyet aztán magam is használtam, *Péter László* volt szíves felhívni a figyelmemet. — *Pásztor Ferenc Költeményei* 1870-ben nyomtatásban is megjelentek (Pest, Sipos Orbán kiadása, 176 l.). A kötet Pásztor Ferenc 1860—1870 közt írt költeményeit közli. Ezekből legjobban megismerhető Pásztor egyénisége, érzésvilága (pl. a *Jászkunság országgyűlési képviselőhöz, Katona József sírjándál, A honvédek, Petőfi gyermekkori lakában* [1867] c. verseiből).

¹⁸ Hatvany: i. m. 11. l.

¹⁹ *Uo.* 80—81. l.

az ítéletet, hogy Petőfi Félegyházán született-e vagy Kis-Kőrösön.”²⁰ — Hol itt a fenyegetés? Abban-e, hogy Pásztor érvei bővebb kifejtését helyezi kilátásba, vagy abban talán, hogy tudományos testület ítéletét vélte szükségesnek? Pásztor azonban hiába kérte ismételtlen, újságban, nyilvánosan a tudományos vizsgálatot, erre a tudományos intézmények nem vállalkoztak, pedig akkor még módjukban lett volna, hogy Pásztor érveit megvizsgálják, tanúit kihallgassák.

Pásztor hangja a Kiskőrös mellett felszólaló Rónay István iránt is kifogástalanul tisztelettudó. Kijelenti, hogy a vitát hajlandó befejezettnek tekinteni, „ha a nemzet tudósainak döntő ítélete az adatok nyomán Félegyházát nem ismerné el”. E cikkét ezekkel a szavakkal fejezte be: „Talán nem leszek szerénytelen, midőn záradékuil fölemlítem, hogy ezek elmondására följogosítva éreztem magamat.”²¹ Pásztor akkor már nem volt tanító, amikor így írt, de hangja ekkor sem változott. Végig megmaradt szerénynek, tárgyilagosnak, sőt engedékenynek. Pásztor hangjára csak azok a fülek rezonálhattak hamisan, amelyek minden felszólalásában Kiskőrös elleni alaptalan vádat láttak. Mérgesnek és indulatosnak is csak azok láthatják Pásztort, akik ellenkező véleménye miatt maguk jöttek indulatba. Azon pl. Hatvany nem ütközik meg, hogy a Kiskőrös mellett felszólalók írtak nem éppen dicséretes stílusban, a félegyháziak törekvését „viszketeg”-nek, „diridiri dongó”-nak stb. gúnyolván. Hatvany csupán a Félegyháza mellett történt felszólalást látja feltétlenül rosszindulatúnak, ha azonban valaki Kiskőrös érdekében nyilvánított véleményt, az Hatvany szerint már „logikus” és „jószándékú”, mint pl. Kálmán Farkas hozzászólása.²² Hatvanynak legalább annyit el kellene ismernie, hogy senkinek nem lehet bűnül felróni, ha hinni mer Petőfinek, abban is, amit a szülőhelyéről vallott, s még az sem elítélendő, ha valaki Petőfi szavahihetőségére keres bizonyítékokat. Hatvany könyvében mindenesetre nagyobb becsben állnak azok, akik a szülőhely vitájában végeredményben nem is Pásztort, hanem magát Petőfit cáfolták, s Pásztor egészen kíméletlen, méltatlan kritikát kapott azért, mert kiállt Petőfi szavahihetősége mellett.

Hatvanynak Pásztorral szemben gyakran megnyilatkozott ellenszenve csak egy esetben engedett fel, amikor Pásztornak a félegyházi Petőfi-emléktábla leleplezése alkalmából kiadott emlékfüzetéről szól. Hatvany szerint ebben a műben „tisztá örömrünk telhetik”.²³ Itt ugyanis Pásztor az országos jellegű ünnepségre való tekintettel kerülte álláspontjának, Petőfi félegyházi születésének hangsúlyozását. Ebben is inkább tapintatos engedékenységg volt, semmint „földröttébb diplomatikus” eljárás, amint Hatvany vélekedik, vagy mintha Pásztor a „félelmetes Gyulai Pál” jelenléte miatt lett volna kénytelen „vitázó szenvedélyét megfékezni”.²⁴

Hatvanynak Pásztorral szemben általában kifejezésre juttatott szubjektív vélekedései után vizsgáljuk meg hogy a *hamisítás vádját* Hatvany konkrétan mire is alapozta.

1. Hatvany *első vádja* Pásztor ellen az, hogy 1864-ben, a Zilahy Károllyal folytatott vita alkalmával Pásztor álnéven írt cikkeket, s így adatott, illetve adott saját magának igazat. Ez vonatkozik elsősorban az „I. S.” szignummal megjelent cikkekre. Hatvany ezt a leleplezését annyira biztosnak véli, hogy könyvében a cikket már nem is „I. S.”, hanem *Pásztor Ferenc* névvel közölte. Mindezt a hamisítást Hatvany a cikk „stílusából” következteti, s így ír: a „szerzőséget bizvást tulajdoníthatjuk neki, Félegyháza szélmalomharcosának”. Következik ezután az „alakoskodás”, „ravaszság”, „fogás” szavak használata a Pásztornak felrótt hamisítás megbélyegzésére.²⁵

²⁰ Uo. 97. 1.

²¹ Uo. 103. 1.

²² Uo. 108. 1.

²³ Uo. 98. 1.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 85. 1.

Míg az „I. S.” névrövidítéssel megjelent cikk szerzőségét Hatvany „bízvást” Pásztor-nak tulajdonítja, addig a „Cs. S.” aláírással megjelent hozzászólásról Hatvany már csak ezt írja: „Erős a gyanúm, hogy ennek a Cs. S.-nek nem csupán irálya, hanem írója is azonos I. S.-sel, tehát avval a bajszövő Pásztor Ferencel, ki a maga rossz ügyének védelmét, átlát-szóan zugprókatori fondorlattal e válogatott betűjelzések alatt vállalja.”²⁶ Hatvany azonban ezt a cikket könyvében már nem Pásztor Ferenc névén, hanem „Cs. S.” névrövidítéssel közölte, ahogy az újságban megjelent.

Pedig amennyi joggal az „I. S.” jelzetű cikket Pásztor cikkeként közölte, megtehet-te volna ugyanezt a „Cs. S.” aláírású cikkel is. Legalább következetes lett volna abban, hogy a „stílus” és „irály” alapján az egyik cikket ne „bízvást” tulajdonítsa Pásztornak, a másí-król pedig csak „gyanítja”, hogy Pásztor írta. Ha a „stílus” a szerzőség azonosságának meg-állapításában döntő lehet, akkor Hatvany miért nem állítja határozottan mindkét cikkről, hogy azokat Pásztor írta? Tudományos munkában alaptalanul nem gyanúsíthatunk, hanem csak a bizonyításnak van helye. Lehetséges, hogy alapos stílus tanulmánnyal két cikkről meg lehet állapítani a szerző azonosságát, Hatvany azonban ezzel a bizonyítással adós maradt. Ha pedig a bizonyíték hiányzik: ezt nem pótolja semmiféle ötletesség, újszerűség. Hatvany bizonyára már azt a Pásztor Ferencet is valami kitanult ügyvédnek vélte, aki 1864-ben Petőfi szülőhelyének kérdésében felszólalt, visszatérve Petőfihez és Gyulai Pál első állás-pontjához, s akit „zugprókatori fondorlat”-ként álneveken való cikkezőkkel vádol. Pásztor pedig ekkor még csak mindössze 23 éves elemi iskolai tanító volt.

Hatvany feltevése és vádjá Pásztorral szemben mindenesetre új, mert sem a cikkek megjelenése idején, sem később Pásztort alakoskodással, hamisítással senki meg nem vádolta. A *Szegedi Híradó* érdemes, neves szerkesztője, Szabados János is bizonyára rendelkezett némi ítélőképes-séggel, amikor 1864-ben „I. S.” és „Cs. S.” névrövidítéssel közölte a Zilahyval szemben Pásztor mellett kiálló két cikket. A Hatvanytól feltételezett fogás bizonyára feltűnt volna már a maga korában, elsősorban a lap szerkesztőjének, aki egyébként neves író, később a Petőfi-Társaság tagja és Szeged kulturális ügyeinek vezető embere volt. Szabados János az „I. S.” névrövidítéssel megjelent cikkhez még szerkesztői megjegyzést is fűzött, s ebben a szülőhely kérdésében Petőfi szavainak tulajdonított döntő jelentőséget. A legkülönösebb mármost az, hogy Hatvany még ennek a szerkesztői megjegyzésnek a szerzőségét is Pásztor-nak tulajdonítja: „Az is föltöttebb valószínű, hogy a cikket kísérő szerkesztői jegyzetet ugyancsak Félégyháza szívós propagandistája írta — mert ugyan ki más volna az országban, aki Gyula Pál 1857-es első cikkének a másodikban megcáfolt állításaira ne csupán emlékez-zék, hanem azokra, immár másodízben, tudatos rosszhiszeműséggel, még hivatkozni is merész-kedik?”²⁷

Az, hogy a fiatal félégyházi tanítónak a *Szegedi Híradó* szerkesztőségére olyan hatása lehetett volna, hogy nézeteit szerkesztői jegyzetként is erősíthette: egészen alaptalan és hihetetlen feltevés. Ha a hozzászólás szerkesztői jegyzetként jelent meg, annak szerzője Pásztor Ferenc semmiképpen sem lehetett.

²⁶ Uo. 95. l.

²⁷ Uo. 85–86. l. — Hatvany szerint: e szerkesztői jegyzet „minden sorából kiérzik, ugyancsak Pásztor Ferenc fogalmazta volt.” (86. l.). — A *Szegedi Híradót* Hatvany feltevése nyomán kissé alaposabban tanulmányoztam. Szerkesztőjének, Szabados Jánosnak ez volt a programja: „Szabadon, függetlenül, egyedül a józan ész s örök jog által vezetve haladtam előre, tömjént csak az érdemnek gyújtottam s nem féltem kimondani az igaz szót mindenütt, hol arra szükség volt.” (1864. évf., jan. 9-i sz.) Pásztor első cikke a lapnak ugyanebben a szá-mában jelent meg. — A szerkesztő lapja más cikkeihez is gyakran közölt megjegyzéseket „Szerk.” jelzettel, pl. Zilahy Károly cikkéhez is (*Petőfi végnapjai* c. cikkéhez). Pákh Albert pl. a *Vasárnapi Újság* cikkeit kísérte állandóan „Szerk.” jegyzetekkel. Ez általános szerkesztői szokás volt. Igen gyakori volt a kezdőbetűk névrövidítésével vagy más betűrövidítéssel közölt cikk is. Ilyenekkel a *Szegedi Híradó* minden számában találkozunk.

Nem helytálló azonban Hatvanynak az az érvelése sem, hogy Gyulai Pál második cikke után Magyarországon már senki sem akadt, aki nem emlékezett volna Gyulai állításaira, és ezekre „tudatos rosszhiszeműséggel” még hivatkozni is merészeljen. Akadt bizony olyan ember, mégpedig igen neves, aki Gyulai Pál első cikkére hivatkozva Félegyházát fogadta el Petőfi szülővárosának. Ez az ember *Toldy Ferenc* volt. Toldy előzőleg már szintén Kiskőröst vallotta, de 1864—65-ben megjelent irodalomtörténetében ismét Félegyházát fogadta el Petőfi szülőhelyének.²⁸ 1869-ben megjelent könyvében pedig „hibás”-nak írja azt a régebbi műveiben közölt állítást, hogy Petőfi szülőhelye Kiskőrös, majd így folytatja: „születése Félegyházán történt, mint azt Gyulai Pál már 1854 az Új M. Muzeumban állította volt...”²⁹

Toldy Ferencről már bizonyára Hatvany sem állítaná, hogy Gyulaira „tudatos rosszhiszeműséggel” merészt hivatkozni. Egyébként Toldy Ferenc Petőfi félegyházi születésének elfogadásakor egyenesen Pásztor Ferencre utalt, mint aki a kérdésről „positív alapon tudósít”. — Az már más lapra tartozik és az irodalomtörténet ingadozásának jellegzetes tünete, hogy hamarosan Toldy Ferenc is megint Kiskőröst hirdette Petőfi szülőhelyének.

Az a bizonyos „I. S.” hozzászólásában hangsúlyozza: „Megjegyzendő, hogy én nem kardoskodom Félegyháza mellett, melyhez semmi közöm, hanem csak az igazság felderítése fekszik szívemem...” — Hatvany bizonyára azt találta feltűnőnek, hogy az első per után nem félegyházi ember is akadt még, aki el merte fogadni igaznak azt, amit Petőfi hirdetett: hogy a szülővárosa Félegyháza.

Ilyen ember volt pedig a jelesebbek közül, a már említett Toldy Ferencen kívül pl. Petőfi egykori tanuló társa, *Szeberényi Lajos* is. Ő 1860-tól éppen *szegedi* ev. lelkész volt. Szeberényi még 1872-ben is ezt írta: „magam is azokhoz tartoztam, kik e szülőhelyet Félegyházán keresték. A kis-kőrösi születési anyakönyvből merített és a »Vasárnapi Ujság« 1857 januári számának valamelyikében Sárkány János által közölt kivonat e hiedelmekben meg nem tántorított. Mert hiszen, hogy Petőfit Kis-Kőrösön keresztelték, még legkevésbé sem zárta ki Félegyházán történt születését, sőt igen természetesnek találhatta bárki, hogy Félegyházán sem lutheránus, sem református egyház nem lévén, Petőfinek vallásos érzülettől áthatott szülői kedves gyermeköket a kis-kőrösi evang. templomba küldték el megkereszteltetni. Annyira nem zavart meg e különben kétségsbe nem vonható adat, hogy épen születésének félszázados emlékünnepeére szándékoztam egy kis röpiratban e dicsőséget Félegyházának vindikálni.”³⁰ Ezután felemlít néhány Félegyháza mellett szóló bizonyítékot, hivatkozik a *Szegedi Híradó*ban 1863-ban (helyesen: 1864-ben) megjelent cikkekre, s megjegyzi: „az ott megjelenteket még újakkal szándékoztam pótolni”. Végül megemlíti, hogy ettől a tervétől a Szécsényben eskü alatt kihallgatott Martiny Károly keresztszülő vallomása térítette el. (Itt csupán közbevetőleg említjük meg, hogy Martiny, aki mint diák a karácsonyi vakációra jött haza Kiskőrösre, legfeljebb a keresztelésre emlékezhetett, a születésre azonban semmi esetre sem. Vallomása tele van tévedéssel, valótlansággal. Ezeket vallomása közzététele után már Petőfi István is a legelésebben megróttta. Hatvany egyenesen „agyalágyult”-nak írja Martiny Károlyt. 126. l.) — Az „I. S.” valódi neve után kutatva, bennem is felmerült egy „gyanú”, hogy ez a hozzászóló Szeberényi Lajos lehetett. Ő ugyanis 1864-ben, amikor a vita a *Szegedi Híradó*ban folyt, Szegeden élt, s mint elmondja, Petőfi félegyházi születésének bizonyítására gyűjtött adatokat. Vezetéknévének és keresztnévének két utolsó betűje meg-

²⁸ *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, 1864—65. 383. l.

²⁹ Toldy Ferenc: *Irodalomtörténeti olvasókönyv*, Pest, 1869. II. 594. l.

³⁰ Szeberényi Lajos: Petőfi Sándor születése 50-ik évfordulóján 1823—1873. c. cikkében. (*Magyarország és a Nagyvilág*, 1872. dec. 29-i sz.)

egyezik a kérdéses rövidítéssel. Addig azonban, amíg a bizonyosság ki nem derülhet : maradjon ez csak „gyanú”.³¹

Szegeden Szeberényin és Szabados Jánoson kívül bizonyára sokan inkább Petőfinek hittek, mint a neki ellentmondóknak. Valószínű, hogy *Mikszáth Kálmán*ban is Szegeden, itteni újságíró és író korában gyökerezett meg az a tudat, hogy Petőfi Félégyházán született. Ő még a negyedik vita után is kitartott emellett, s 1882-ben, Petőfi pesti szobrának leleplezése alkalmából ezt írta : „Eljött Félégyháza is. Megnézni, amint lehull nagy szülöttjéről a lepel”.³²

Rendkívül különös dolog az, ha valaki cáfol, hitelétől megfoszt bizonyos érveket — mint Hatvany tette Pásztor állításairól —, majd egyes tételeit valóságként hirdeti. Azt ugyanis Pásztor tanúi közölték először, majd „I. S.” is megírta, hogy Petrovits István az 1822. év utolsó hónapjaiban Félégyházán már társbérlet volt. Abban az időben gyakori jelenség, hogy ugyanaz a bérlet egy időben két, három községben is, másokkal egy „compániába” állva, mézsárszéket bérelt. (Erre pl. Petrovitsnak Félégyházával kötött haszonbérleti szerződése is utal.) Ennek következtében tehát a költő születhetett Félégyházán is, abban az időben, amikor apja kiskőrösi mézsárszékbérlet volt.

A félégyházi tanúknak azt a vallomását, hogy *Petrovitsék 1822-ben Félégyházán már bérlet voltak*, Ferenczi Zoltán is állítja Petőfi-életrajzában, de *elfogadja ezt Hatvany Lajos is*. Hatvany könyvében is olvashatjuk : „1822. István kibérli Félégyházán a Hattyú vendéglőt...” (32. l.) Majd később ismét : „Petrovics István, mint kiskőrösi székbérlet, 1822-ben Félégyházán és Szabadszálláson is kibérelte a mézsárszéket...” (117. l.) Márpedig, ha valaki elfogadja azt, hogy Petőfi szüleit 1822-ben és Sándor fiuk születése idején Félégyházához már bérlet, fontos anyagi érdekek fűzték, akkor ennek egész *ésszerű következménye*, hogy a szülők 1822-ben itt lakhattak is, vagy akár csak rövidebb ideig tartózkodhattak, s így Petőfi születhetett Félégyházán. Ez *nem ellenkezik a „józan ésszel”*, mint ahogy Hatvany Pásztor álláspontjáról vélekedik.

Visszatérve még egyszer arra, hogy Pásztor álneveken írt cikkeket : ez sehogy sincs összhangban Hatvannak avval a megállapításával sem, mely szerint Pásztor „csak a maga nevének valamely szennazációban való forgalombahozatalára pályázott” (135. l.). Ha csak erre pályázott volna, akkor mindenképpen a cikkei alá odairta volna a saját nevét.

Összegezve tehát a fentieket : Hatvannak az az állítása, vagy akár csak „gyanú”-ja, hogy Pásztor Ferenc a maga álláspontjának erősítésére álneveken írt cikkeket, nem bizonyítható. Pásztor törekvéseinek befeketitése ellen egy már védekezni nem tudó, az élők sorából régen elköltözött ember nevében kellett tiltakoznunk.

2. Hatvany azonban Pásztorral szemben a hamisítás vádját *másodszor is*, még súlyosabb formában megkockáztatja. Ez *Petőfi Istvánnak* Pásztor által közölt levelével kapcsolatban történt.

Pásztor Ferenc ugyanis 1883-ban, Petőfi István halála után három évvel a *Koszorú*-ban egy levelet közölt. Azt állította, hogy a levelet Petőfi István írta neki, néhány nappal az 1867. okt. 13-án tartott félégyházi emléktábla-leleplezési ünnepség után. (Ezen az ünnepségen Petőfi István is jelen volt.) A levélben többek közt ez áll : „Ha tanúk emlékeznek arra, hogy Félégyházán szüleimnek gyermekük született, az Sándor és nem én.” Ezeket a sorokat Hatvany is közölte (a „szüleimnek” szó kihagyásával), s jegyzetként ezt írta hozzá : a levél Pásztor Ferenc „gyátrmánya, hogy ne mondjam : *hamisítványa* volt”.³³

Ezt a súlyos vádat Hatvany arra alapozza, hogy Pásztor a levelet csak Petőfi István

³¹ Szeberényinek az 1864. évi vita idején a *Szegedi Híradóval* szoros kapcsolata is volt. Az újság öt ismételt „lapunk munkatársának” írja (1864. ápr. 23-i és júl. 6-i sz.)

³² *Budapesti Hírlap*, 1882. okt. 15-i sz.

³³ Hatvany: i. m. 135. l.

halála után hozta nyilvánosságra, s felveti a kérdést: „mi oka lehetett Pásztor Ferencnek, hogy ezzel az okmánnyal a negyedik, 1872-es perben ne éljen? S hogy mialatt ez a vitára mindig kész fiskális Félegyháza javára annyi gyanús sofizmat eszelt ki, épp a maga tézisének igazát megföllebbezzethetetlenül bizonyító levélnek kiadását tizenegy esztendeig halogassa.”

Pásztor Ferenc 1883-ban a kérdéses Petőfi István-féle levélről a *Koszorúban* azt írta, hogy a levelet 1870-ben Reményi Ede hegedűművész Jászberényben elkérte tőle, „de sürgőseim dacára mind a mai napig nem adta vissza”. Pásztor tehát már itt maga részben megokolta, miért késlekedett a levél közzétételével: az eredeti levél nem volt nála.

Azt viszont Hatvany is jól tudja, hogy *Pásztor erre a levélre már 1872-ben, tehát Petőfi István életében hivatkozott*, róla ezt írta: „a költő testvéröccse: Petőfi Istvánnak hozzám intézett sajátkezű levele is Félegyháza mellett tanúskodik. Ez érdekes és nyomós levelet szintén az adatok közt találandja majd a közönség.” Pásztornak azt a cikkét, amelyben a fentieket írta, Hatvany is közölte.³⁴ Hatvany tehát tudta azt, hogy Pásztor nagyobb tanulmányban szándékozott kifejteni érveit, s jelezte, hogy Petőfi István levelét is itt közli.

A levél tehát már csak azért sem lehetett Pásztor „gyártmánya”, mert róla Pásztor már Petőfi István halála előtt 8 évvel újságban tudósított, mint amely *„Félegyháza mellett tanúskodik”*. Petőfi Istvánnak tehát lett volna módja arra, hogy Pásztort megcáfolja: ő nem írt olyan levelet, amely bátyja félegyházi születése mellett tanúskodik, amint azt Pásztor állítja! — Petőfi István azonban nem írt cáfolatot. Ez a körülmény azt bizonyítja, hogy a Hatvany szerint is *„megföllebbezzethetetlenül bizonyító levél”* nem Pásztor gyártmánya, hanem valóban Petőfi István levele volt.

Sőt, a levél már 1872-ben feltűnést keltett! A *Fővárosi Lapok* az egyik hozzászólásban a levélről ezt írta: „Vácról is kaptunk ez ügyben levelet, melynek írója azon ütközött meg, hogy Pásztor állítása szerint: Petőfi István is levélben nyilatkozott Félegyháza mellett, holott éppen ő tőle a »Vasárnapi Ujság« 1857-diki folyamában a következő levél jelent meg Brünnből. . .” Ezután a levél ismert része következik.³⁵ *Petőfi István még erre sem írt cáfolatot*, amikor két levelének ellentmondó tartalmát újságban feltűnően közzétették. Petőfi István hallgatásából mindenesetre arra kell következtetnünk, hogy valóban írt Pásztornak olyan levelet, amelyen bátyja félegyházi születésének lehetőségét elismerte.

Ha azonban Pásztor nem mondott volna igazat, ezt nemcsak Petőfi István, hanem *Reményi Ede is megcáfolhatta volna*. Pásztor ugyanis 1883-ban megírta, hogy a levelet Reményi Edének adta át, s tőle sürgőseire ellenére sem kapta vissza. Reményiről ezzel kapcsolatban csupán azt kell tudnunk, hogy 1883-ban, midőn Pásztor reá az eredeti levél átadását és sikertelen visszakérését említve hivatkozott, *még élt*, sőt még ezután 18 évig életben volt, mert éppen Pásztorral egy évben, 1898-ban halt meg. Ha tehát Pásztor olyan számító, fondorlelkű ügyvéd lett volna, mint amilyennek őt Hatvany megrajzolja, aligha mert volna Reményire hivatkozni egy fennálló kötelezettségével kapcsolatban. Tegyük még hozzá, hogy a *Koszorú* szerkesztősége sem közölt minden kritika nélkül olyan levelet, mint Petőfi István kérdéses és Pásztor Ferencről beküldött levele, hanem ezt a hitelesség szempontjából a közzététel előtt minden bizonnyal mérlegelte.

Hatvanynak Pásztor ellen felhozott második vádja tehát, hogy ti. a Petőfi Istvánnak tulajdonított levelet ő hamisította, megint csak semmivel sem bizonyított, sőt minden észszerű megfontolás e vád ellen szól.

Hatvany nagyon elvetette a sulykot, amikor Pásztor Ferencet olyan „rabulistának is kontár” embernek állította be, akit „hamis fogásainak alkalmazásában még a nem különösebben éleselméjű olvasó is minduntalan tettenérhet” (137. l.).

³⁴ I. m. 102. l.

³⁵ *Fővárosi Lapok*, 1872. aug. 31-i sz.

Hol hát a tettenérés? Csak ott, hogy Hatvany minden Pásztorral szemben felhozott vádja alaptalan. Téved Hatvany, amikor azt írja: „Petőfi István... Pásztor Ferenchez intézett leveléről, remélem, egyszer s mindenkorra sikerült megállapítanom, hogy merő hamisítvány...” (337. l.) Ezt megállapítania, még kevésbé bebizonyítania nem sikerült. Hatvany már az 1948-ki centenáriumi ünnepséget megelőzőleg Petőfi kiskőrösi születésének el nem ismerését „valóságellenes elfogultság”-nak, a kiskőrösi okmányokat „megdönthetetlen erejű” bizonyítékoknak tekintette. A városok szembenállásáról ekkor még ugyan úgy vélekedett, hogy az: „Jóhiszemű és önzetlen, sőt mi több, eszmei és eszményi elfogultság, mégsem veszedelem nélkül való.” A viták veszedelmét abban látja, hogy „a költő születési helye körül jóhiszeműen marakodó városok... érzelmeket és szenvedélyeket játszanak ki. Ami helyi vonatkozásban: ártatlan komikum — de országosan... tragikus ártalom”.³⁶ Amit Hatvany itt *Kiskunfélegyháza—Kiskőrös* c. cikkében írt, bevezetésnek szánta *Igy élt Petőfi* címen készülő könyvébe, „a három versengő város perének vitaanyaga elé”. Egyébként a három városnak kiegyezést javasolt az alábbi három pontban:

1. Petőfi Kiskőrösön született;
2. Félegyházának köszönheti legkedvesebb, gyermekkori emlékeit;
3. Szabadszállást érezte igazi otthonának, mert ott élte gondtalan serdülő korát...

Ez a kompromisszumos javaslat természetesen csak Kiskőrös számára lehet kielégítő, mert a vita nem azért folyt, hogy Petőfi mit köszönhet Félegyházának, vagy mit Szabadszállásnak, hanem azért, hogy a költő *hol született*. Mint láttuk, Hatvany a költő kiskőrösi születését fogadta el, ennek jegyében foglalt állást *Igy élt Petőfi* c. munkájában is.

Hatvany könyve már közel állott a nyomtatásban való megjelenéshez, midőn tudomást szerzett a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott, Petőfi szülőhelyének vitairodalmát összefoglaló, szülőhelyének megállapításával foglalkozó tanulmányomról. Munkámat kikérte, s így módjában állt, hogy még a hivatalos opponensek bírálata előtt róla véleményt mondjon, tételleivel kapcsolatban állást foglaljon.

Az a körülmény, hogy időközben Hatvany a kiskunfélegyházi Hattyú-ház fényképeinek megküldését kérte tőlem, alkalmat adott még könyve megjelenése előtt néhány levélváltásra; sőt személyes találkozásra. Hatvany Lajos egyik leveléből kitűnt már „elvi különbségeink kiegyenlíthetetlensége”, ahogyan ő írta.

A fenti körülmények Hatvanynak tanulmányomra vonatkozó megállapításaival kapcsolatban is válaszadásra köteleznek.

1. Mindenekelőtt köszönettel veszem azt, hogy Hatvany munkám tudományos értékét, kutatásaim bizonyos eredményeit elismeri. Törekvésemet sem olyannak látja, mint Pásztor Ferencét, sőt „a kutató szorgalmán kívül” javamra írja, hogy tanulmányom „a városok nemtelen perpatvarát annak alacsonyosságából Petőfi becsületbeli ügyének magas szintjére emelte.” (138. l.). Ez úgy értendő, hogy az eddigi vitatkozóknál alaposabban foglalkoztam azzal a kérdéssel: *a valódi szülőhely megtagadása* (ti. Kiskőrös megtagadása, amely helységet az irodalomtörténet Petőfi szülőhelyének állít) és Félegyházának szülővárosként hirdetése *összeegyeztethető-e Petőfi jellemével*? Petőfi ugyanis érett ifjúkorától és egész férfikorán át *következetesen* a Kiskunság és ennek egyik városa: Félegyháza szülőltének vallotta magát. Nemcsak költeményben tette ezt, hanem olyan fontos alkalmakkor, mint a házasságkötése, mint követjelölti fellépése. Félegyházi és kiskunsági születésűnek ismerte őt *életében* több barátja, akik erről naplóban, cikkeken, versben is, halála után pedig vallomásokban nyilatkoztak.

A szülőhely „megtagadásának” elfogadása esetén jön a másik kérdés: *miért tette ezt Petőfi?* — A válasz Toldy Ferencről *Ferenczi Zoltánig* és utána napjainkig: Kiskőrös „tót-

³⁶ *Népszava*, 1947. nov. 30-i sz.

nyelvűsége”, . . . „a szláv eredettől való ellenszenv” miatt. Az „ésszerű” magyarázatok kere-
sői — mert itt azután csak a fantáziának jut szerep, hogy ki tud elfogadhatóbbnak látszó és
tetszetősebb véleményt kigondolni — végül is eljutottak oda, hogy a „Világsszabadság aposto-
lát” a szülőhely kérdésében egyszerűen és félreérthetetlenül *sovínizmussal voltak kénytelenek
megvádolni*. Kivéve Gyulai Pált, aki Petőfiről nem mert mást feltételezni és hirdetni, csak
azt, hogy „tévedett”. A Toldy—Ferenczi-féle nézet él lényegében napjainkig. *Illyés Gyula*
többször kiadott *Petőfi* c. könyve szerint is: Petőfi kisgyermekkorát „A módos szinmagyar
parasztvárosban”, Félégházán töltötte, a büszke kiskunok között, „ami kétségtelenül csak
a föld legelső népét jelentheti. . .” Így: „*Neki van igaza, amikor később, dacolva az okmányok
bamba adataival, a köznapi lélektelen igazsággal, ezt a várost vallja szülőföldjének. . . Lelke itt
született meg és magyarnak született!*”³⁷

Hatvany úgy véli, hogy az ifjú Petőfiben a „tótok” vallása miatt való szégyenkezés
„. . .nem volt egyéb, mint egy önérzetes, de még kiforratlan fiatalember érzelmi reakciója
a faji és felekezeti üldözés ellen, melyben első gyermekkorától fogva elkeserítő része volt.”
(124. l.) — Hol és mikor? — kérdezhetjük. Ez merőben új adat, hogy Petőfinek faji és felekezeti
üldöztetésben volt része. — S vajon Petőfi 1848-ig sem forrt ki? Mert hisz ekkor, felnőtt férfi-
korában is kunsági, félégházi születésűnek vallja magát. De ugyanakkor a valóságnak meg-
felelően evangélikusnak is!

A Toldy—Ferenczi-féle magyarázat erősségét jelentette, hogy a múlt század második
felében, nacionalista korszaklemben születtek. De vajon szabad-e Petőfiről, a magyar ifjúság
örök eszményképéről azt hirdetni, hogy olyan elfogult volt, hogy még a szülőhelyét is meg-
tagadta? Megtehetette-e ezt éppen Petőfi, a legőszintébb magyar költő, aki mindig annyi ra-
gaszkodással ír szülei egyszerű környezetéről, mindarról, ami a maga és családja létével volt
kapcsolatban? *Nem Petőfi-hamisítás-e ez is?*

Tudvalevő, hogy Petőfi mennyire büszke volt jellemességére, igazmondására, becsüle-
tességére. „Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poeta voltam, de azt is fogja rólam mon-
dani, hogy szigorú erkölcsű ember valék. . .” Ezek az ő szavai.

Miért emelte volna ki Petőfi a maga jelleme legfőbb vonásaként az *őszinteséget, igaz-
mondást*? — „Oh, előttem nagybecsű az őszinteség, mert ez jó angyalom ajándéka; bölcsömbe
tette pólyának, s én elviszem koporsómba szemfedőnek”. Ezt is Petőfi írta. Máshol így szól:
„Mindig őszintén és hímzés-hámozás nélkül szoktam beszélni. Abban a pillanatban vágnám
ki nyelvemet, melyben nem úgy szólna, mint érez szívem.” Ezt pedig éppen a kiskun népnek
írta, választási proklamációjában, amikor ismételten, határozottan leszögezte: szülőföldje
a Kiskunság.

S nem Petőfi hirdeti-e Szilveszter szavával:

„. . . Inkább szeméten éhen vesszek el,
Inkább. . . . .
Lopok, szolgállok, koldulok,
Mint egy betűt írjak, mi nem
Lelkem forrásából fakadt,
Mint gondolatim legkisebbikére
Hamis pecsétet üssek.” (Az *apostol*, 14. rész.)

Aki pedig meg akarja ismerni *Petőfi esztétikáját*, csak barátjának, Arany Jánosnak
írt sorait olvassa el: „. . .én az az ember vagyok, ki az igazért a szépet is feláldozom. . .A mi
igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én aestheticám.”

Tanulmányomban külön fejezetet szenteltem arra, hogy Petőfi jellemének és költésze-
tének alapvonásait kidomborítsam. Kétségtelen, hogy őt kortársai, barátai éppúgy, mint

³⁷ Illyés Gyula: *Petőfi*, 1952. 8. l.

ellenfelei jellemes, őszinte embernek ismerték. Nem hiába volt ő büszke nevére, amelynek örök dicsőségét meghirdette. Az irodalmi kritika is osztatlan annak megállapításában, hogy Petőfi éppen olyan kiváló jellemű férfiú volt, mint amilyen nagy költő.

Szinte érthetetlen, hogy a jellemes, őszinte, igazmondó Petőfinek csak egyben nem akartak hinni: abban, hogy a szülőhelyéről is a valóságot hirdette. Feltételezték róla, hogy erről meg akarta tévesztetni a maga korát éppúgy, mint az utókort. Az irodalomtörténet képes tagadni, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyni Petőfi szülőhelyének azokat a bizonyítékait, amelyek közvetlenül tőle származnak, mint pl. Petőfi házassági anyakönyve, követválasztási proklamációja stb.

Hatvany Lajos értekezésében ezen a téren lát magasabb szempontot. Meg kell azonban mondani, hogy már Pásztor Ferenc is Petőfi becsületbeli ügyének fogta fel, hogy olyan prózai írásban, mint amilyen egy levél, szülőhelyéről a valóságot írta-e, vagy sem.³⁸

Hatvany Lajos szíves volt válaszolni arra a kérdésemre, hogy mivel tudja indokolni ő, Petőfi esetében, a szülőhely megtagadását. Hatvany a maga felfogását az alábbiakban közölte:

„Annyit éltem író társaságban, hogy meg tudom különböztetni a rosszat a jótól aesthetikai tekintetben, — s etikai tekintetben is, nem egyszer a magam kárára tanultam meg, hogy Ady, Móricz, Babits. . . Thomas Mann vagy Gerhardt Hauptmann művészi igazsága, csak ritka esetekben egyezik meg az emberi igazságokkal. Maga Goethe sem volt vele másként, amikor emlékiratait, *Költészet és Valóság* címen írta meg. Petőfi emlékéét legkevésbé sem sérti vele, aki őt a legkülönbek közé sorozza a kétféle igazság dolgában is. Ha paradoxiót akarnék hajszolni, azt mondhatnám, hogy a művészi igazság akkor is igaz, ha a tényeknek meg *nem* felel, ellenben a művésziatlenség akkor *sem* igaz, ha a tényeknek megfelel. Ilyen értelemben írta Arany az *Ars Poethica* ismert soraiban, Hazudni rút. Az ellen a morál, . . . stb. Petőfi tehát nem volt csaló, hanem költő, mikor tudván, hogy a születési helye, Nagy-Kőrös, mégis arról győzött meg, hogy a mi *látszik*, az *való*. Már ti. hogy a legmagyarabb költő, csakis félegyházi, kunfia, magyar s ha tán pápista nem is, de mindenesetre a maga jóvoltából kálvínista lehet” (A levélben tévesen írt Nagy-Kőrös helyett természetesen Kiskőrös értendő.)

Mindenekelőtt *Petőfi szavaival* szeretném megkérdezni Hatvany Lajostól: „Fölhivom mindazokat, széles-e világon, kik engem ismernek, nyilatkozzanak valamennyien, tapasztalták-e bennem csak árnyékát is a kétszínűségnek? ha igen, borítsa fejemet a nemzet megvétele”. — Hol tapasztalta Hatvany Lajos, mint Petőfi életének és műveinek elmélyülő kutatója, hogy Petőfi ismert külön „művészi igazságot” és külön „emberi igazságot”? Nem maga Petőfi írta-e meg és éppen Arany Jánosnak, hogy az ő esztétikájának alapja az igazság, a valóság? Mégpedig az etikai értelemben vett igazság.

Ha Petőfi csak költészetében hirdette volna szülőhelyének Félegyházát és a Kiskunságot érthető lenne a „művészi igazság” feltételezése. Ám Petőfiről azt állítják a Kiskőrös mellett érvelők, hogy pl. házasságkötése alkalmával a nemesi származására büszke apósa előtt akart kedvezőbb színben feltűnni, ezért vallotta magát félegyházi származásúnak. (Az após pedig tudvalevőleg az esküvőn nem is volt jelen.) Követjelölti fellépésével kapcsolatban pedig hajlandók kortesfogásnak minősíteni, hogy magát a Kiskunság szülöttének hirdette. Vagyis feltételezik, hogy Petőfi meg akarta tévesztetni azt a népet, amelynek érdekeiért, szabadságáért küzdött. Akik Petőfiről hajlandók így vélekedni, azok jól jegyezzék meg Petőfinek éppen a követválasztás alkalmával mondott szavait: „A képmutatás könnyű mesterség, minden bitang ért hozzá, de nyíltan, őszintén, a lélek mélyéből szólni csak a nemesebb szívek tudnak és mernek. . .”

Ily módon igyekeztem én Petőfi becsületének ügyévé tenni a szülőhelyről folyt vitákat. Leginkább annyit legyen szabad megkívánnom, hogy az mindenkinek engedjék meg, ha a kérdésben Petőfinek akar hinni, és ezt ne minősítsék elfogultságnak.

³⁸ Hatvany: i. m. 90. l.

Ami Hatvany levelének utolsó megállapítását illeti, hogy Petőfi „a maga jóvoltából kálvinista lehet”, vagyis, hogy evangélikus vallását is megtagadta, mert az a „tótok” vallása : nem áll. Evangélikus vallásának írja őt házassági anyakönyve is. Arról csak Kiskőrös mellett felszólaló tanúvallomás van, hogy Petőfi restellte evangélikus vallását, de semmi bizonyíték nincs arra, hogy vallását tagadta volna. Ferenczi is csak annyit mond : „szenvédélyes magyarságában még tovább ment ; nem szerette azt sem, hogy lutheránus. . .”³⁹ Petőfi tehát nem lett „a maga jóvoltából kálvinista”. A vallás önkényes megváltoztatását is csak azért igyekeznek Petőfi rovására írni, hogy ez alátámassza a szülőhely megtagadását.

Hatvany is egyébként úgy ismeri Petőfit, hogy ő „minden szavába a maga emberi egész igazát foglalta”. (19. l.) Csak akkor vélekedik róla másként, mikor a szülőváros kérdése kerül szóba. Ebben az esetben Petőfi is eltérhet az „emberi igazságtól” a „művészi igazság” kedvéért.

2. Hatvany szerint : „nem eléggé sajnálható, hogy. . . még 1954-ben is egy hatodfélszáz oldalas munkát” szánok a kiskőrösi érvek „megingatására”. (139. l.) Tanulmányomról elismeri, hogy az „logikus és elmés”, benne „tudós adatok és okos érvek” vannak, a kiskőrösi hamisításokat „szenvédélyes fürkésztelem egész leleményével” lepleztem le. Hiába „vonszoltam” azonban „tűzön-vízen keresztül” a kérdést : a szülőhely megállapítása „Petőfi életében és költészetében” éppenséggel nem is fontos. — A kiskőrösieknek pedig nem volt szükségük, hogy „efféle hamisításokkal játsszák el a maguk jogát”, mert hisz nekik „letagadhatatlanul és megcáfolhatatlanul föltétlen igazuk van”. (137—138. l.)

A szülőhely problémájának jelentéktelenségét a viták folyamán Hatvany előtt is már többen hangsúlyozták, de feltűnően mindig csak akkor, miután már maguk is jól belemélyedtek a vitába (mint Hatvany is 80 oldalon keresztül), s miután elkötelezték magukat Kiskőrös mellett. A kérdés bagatellizálása mint módszer jelentkezett. Munkámban azonban azt az álláspontot képviselem, hogy a kérdés éppen azért jelentős, mert szülőhelyéről Petőfi ismételten nyilatkozott, és mert az irodalomtörténet Petőfivel szemben foglalt állást. Ilyen értelemben van jelentősége minden adatnak, új érveknek, amelyet tanulmányomban a kérdés megvilágítására felsorakoztattam, minden hamisításnak, amelyre rámutattam.

Kezdjük mindjárt az elején : a kiskőrösi „szilveszteri éjszakát” Hatvany is *Dinka Jánosné* „keresztanya” vallomása szerint ismertette, mert hisz rajta kívül nem volt még egy tanú, aki Petőfi állítólagos kiskőrösi születéséről részleteket tudott volna elmondani. Hatvany is csak tanulmányomból döbbsent rá, hogy itt hamis tanúval állunk szemben, mert Petőfi keresztanyja *Dinga Sámuelné szül. Petyko Éva* és nem *Dinka Jánosné szül. Fekete Anna* volt. Hogy a hamis tanú leleplezésében „perdöntő igazam” van, azt éppen Hatvany írja. (60. l.) A hamis tanú helyett azonban szavahihető tanút nem tudnak állítani Petőfi kiskőrösi születésének igazolására, s ebben van a leleplezés jelentősége. Meg abban, hogy Petőfi kiskőrösi születését Ferenczi Zoltántól kezdve, minden tudományos és nem tudományos életrajz úgy írta le, ahogy azt özv. *Dinka Jánosné* ál-keresztszülő és hamistanú elmondotta, s ahogy azt kihallgatása alapján Neugebauer László közölte. Ilyen „forrás” azonban leleplezésem után már nem áll az irodalomtudomány rendelkezésére. Nem volt felesleges arra sem rámutatnom, hogy az irodalomtudomány milyen mulasztást követett el, amikor ellenőrzés nélkül hiteleseknek fogadott el hamis tanúvallomásokat a kiskőrösi születés igazolására. Az én „testem fáradtsága”, amit Hatvany szerint „nem kíméltem”, hogy a kiskőrösi anyakönyveket átböngésszem, nem tartott tovább két félnapnál. Eddig azonban évtizedek múltak el anélkül, hogy valaki is fáradságot vett volna — már csak *Dinka Jánosné* 1872. évi és 1880. évi ellentmondó, eddig is ismert kétféle vallomása alapján is — hogy utánanézzon : ki is volt Dingáné és ki Dinkáné Ferenczi is egyszerűen ugyanannak a névnek kétféle írását tétélezte fel.

A másik kiskőrösi koronatanú vallomását *Kéry Gyula* közölte. *Kurucz Zsuzsanna* volt ez, akit az irodalomtudomány Petőfi szoptatósajkjának tüntet fel, s aki díszsírhelyet kapot

³⁹ I. m. I. köt. 32. l.

a kiskőrösi temetőben. A Kiskőrösre menő kegyeletes látogatók az ottani „Petőfi-ház”-on kívül Kurucz Zsuzsannához zárandokoltak, aki évtizedeken át áltatta a látogatókat — mint kiderült — valóban dajkamesékkel, az ő „Sándorkájáról”: hogy a nagy költő nem is maradt volna életben, ha ő nem szoptatta volna. Pedig Kurucz Zsuzsanna Petőfi Sándor születésekor még csak 9 és fél éves volt! Ez különben nem is nekem, mint „szemes” embernek tűnt fel először, hanem megtaláljuk már *Sándor Józsefnek* Petőfi szabadszállási születésének bizonyítására írt munkájában. Én csupán megerősítettem és új adatokkal egészítettem ki azt, amit már Sándor állított: Kurucz Zsuzsanna hamis tanú volt. A kiskőrösi házassági anyakönyvből megállapítottam, hogy nem is 15 éves korában ment férjhez, amint állította, hanem 20 éves korában, 1833-ban, mégpedig mint „puella”, azaz hajadon. Ekkor Petőfi már 10 éves volt. — A hamis tanú: hamis tanú. Ha egyszer annak bizonyult, nyilvánvalóan tovább semmiféle szempontból sem lehet a vallomásra építeni. Hatvány mégis felteszi nekem a kérdést: „Vajon miért nem hajlandó Mezősi elismerni, hogy ez a gyerekleány, ha szoptatós nem is, de azért száraz dajka, azaz, hogy a gyermek gondozásával megbízott mindeneseány lehetett?” (62. l.) — Először is tanulmányomban ezt írtam: „... Kurucz Zsuzsanna nem lehetett Petőfi szoptatós-dajkája; legfeljebb csak szárazdajkája lehetett volna. Ő azonban a szoptatós-dajka szerepében tett vallomást...” (353.l.) Azt tehát nem vonom kétségbe, hogy Kurucz Zsuzsanna esetleg lehetett szárazdajka. Hogy azonban hamis tanú volt, és így Kéry Gyula, a Petőfi Társaság titkára által feljegyzett vallomása értéktelen: ez kétségtelen.

Nem értem egészen Hatványnak ezzel kapcsolatos másik kérdését: „... Mezősi, aki annyiszor és annyi joggal vonja kétségbe Kéry Gyula feljegyzéseit, miért épp ebben a kivételes esetben hisz neki? Attól tartok, azért, mert kiskunfélegyházi lelkének jól esik, hogy a dajkaság szót olyan értelemben veheti, melyben a kiskőrösi ál-keresztanya mellé állíthatja pellengére, az ugyancsak kiskőrösi ál-dajkát.” (62. l.) — Azt ma már természetesen nem lehet eldönteni, hogy Kurucz Zsuzsanna vallotta-e magát szoptatós-dajkának Kéry Gyula előtt, vagy csak Kéry írta annak. Semmi jogom sincs azonban arra, hogy evvel Kéry Gyulát megvádolhassam. Az tény, hogy Kéry részletesen leírta, miként lett Kurucz Zsuzsanna szoptatós-dajka Petrovitséknál, hogy őt mindig sült hússal táplálták, s hogy az ő szoptatásának eredménye lett a gyenge csecsemő megerősödése. Nem valószínű, hogy mindezt Kéry Gyula gondolta ki, Kurucz Zsuzsanna pedig ártatlan lenne a dologban. „Zsuzsi néni” nemcsak Kéry előtt vallotta magát Petőfi szoptatós-dajkájának, hanem így mutatkozott be ő minden Kiskőrösre látogató Petőfi-tisztelőnek. Nincs arról szó, hogy ebben Kéry Gyulának „hinnék”, hanem csak arról, hogy Kurucz Zsuzsanna egész jelentősége, irodalomtörténeti szereplése, dicsőítése (még odát is írtak hozzá!), semmivé vált, értékét veszítette. Hogy Kurucz Zsuzsanna szerepeltetésében ki a hibásabb: ő maga-e, vagy az irodalomtudomány? Inkább az utóbbi, mert arról is könnyű lett volna már Kéry Gyulának meggyőződnie, hogy Kurucz Zsuzsanna vallomása nem hitelt érdemlő. Nem lett volna szabad kritika nélkül elfogadni minden olyan adatot, vallomást, ami Petőfi kiskőrösi születésének igazolására használható fel, s nem lett volna szabad ezeket többre értékelni, mint magának Petőfinek a nyilatkozatait.

Az igazság az, hogy Kurucz Zsuzsanna is hamis tanú volt. Kár volt Hatványnak úgy feltüntetni, hogy ez a leleplezés csak az én „kiskunfélegyházi lelkemnek esik jól”. Ha az igazság kiderítése esetleg egyeseknek fáj is, másoknak talán jól esik, ez nem változtat azon, hogy tudományos munkának az igazság megállapítására kell törekednie.

3. Hatvány Lajos azt már az én tanulmányomtól függetlenül állapította meg, hogy az a *Kovácsay Ferencné, szül. Dinka Anna*, akinek vallomását még 1857-ben, az első per után közölte Pákh Albert *Vasárnapi Ujságja*, Torkos István kecskeméti ev. lelkész beküldött levele nyomán, szintén nem lehet azonos egy másik keresztanyával, a kiskőrösi anyakönyvbe bejegyzett *Kovácsay Zsuzsannával*, akinek férje *Viczián János*, ugyancsak keresztszülő volt. Már pedig Torkos István úgy írta, hogy ez az özv. Kovácsay Ferencné, szül. Dinka Anna Petőfit „saját kezével tartá a keresztvízre”. *Pákh Albert* is úgy ismertette ezt a közlést:

„Megszóltalt végre az is, a ki az élő emberek sorában e tárgyban leghitelesebb tanú. S ez nem más, mint Petőfi Sándornak még mai napig is Kecskeméten friss egészségben élő keresztanyja.”

Blázy Lajos kiskőrösi ev. lelkész viszont 1872-ben *néhai Viczián János* özvegýt, *Szenohraczki Zsuzsannát* szóltattatta meg a keresztanya szerepében. — Erre már Hatvany is kénytelen megállapítani, hogy a kiskőrösi keresztzülők körül teljes „zúr-zavar” uralkodik. (119. l.) Az valóban újabb rejtély, hogy Kovácsay Zsuzsannából hogy lett Szenohraczki Zsuzsanna. Hatvany végeredményében nem is vállalkozik a homály eloszlatására, hanem lemondóan írja: „ugyan ki az, aki a Dingák, Dinkák, Zsuzsannák és Annák rengetegében, akárkinek személyazonosságáért felelősséget vállalni merészkednék?” (78. l.)

Pedig nem is olyan nehéz rendet teremteni ebben a zúrzavarban. Csak meg kell néznünk, kik voltak a valódi keresztzülők, tettek-e ezek vallomást, vagy helyettük, szerepükben kik jelentkeztek.

A kiskőrösi keresztelési anyakönyv Petőfi következő keresztzülőit tünteti fel:

Martini Károly: Vallomást tett 1872-ben Szécsényben.

Martini Ludovika: Nem tett vallomást.

Dinga Sámuel: Nem tett vallomást.

Dinga Sámuelné (Éva, vezetékneve: Petyko): Helyette özv. *Dinka Jánosné*, szül. Fekete Anna ál-keresztanya szerepelt.

Viczián János: Nem tett vallomást.

Kovácsay Zsuzsanna (Viczián Jánosné): Nevében két „keresztanya” is nyilatkozott, mégpedig özv. *Kovácsay Ferencné*, szül. *Dinka Anna* (1857) és özv. *Viczián Jánosné*, szül. *Szenohraczky Zsuzsanna* (1872).

Vagyis csak egy hiteles keresztzülő tett vallomást: *Martini Károly*. A többi szavára semmit sem lehet alapozni. *Martini Károlyra* pedig azért nem, mert mint öreg, vak és süket ember sok valótlan-ságot összebeszélt. (Hatvany „agyalágyult” jelzőjét azonban túlzottnak véljük; Petőfi István valamivel enyhébben vélekedik *Martiny Károlyról*: „rosszul értesültek s egy aggságtól s nyomortól sújtott elme” kifejezést használja vele kapcsolatban.)

A hamistanúzások kiskőrösi kultuszára tehát Hatvany saját maga is talált adatokat.

3. Hatvany felrója nekem, hogy a kiskőrösi hamisítások leleplezése után „a félegyházi aggastyánok és szélhámosok minden egyes, még oly hihetetlen nyilatkozatát is készpénznek veszem”. Érthetetlennek tartja, hogy *Pásztor Ferencet* is, „aki nem a valóságra, hanem csak a maga nevének valamely szenzációban való forgalombahozatalára pályázott”, úgy állítom be, „mint aki az országos tekintélyekkel szemben bátran és egyedül állta Félegyháza... *sarát*”. (138. l.)

Hatvany téved abban, hogy a félegyházi tanúvallomásokat kritika nélkül igaznak fogadtam el. Tanulmányomban a félegyházi tanúvallomásokról ezt írom: „A félegyházi tanúvallomások természetesen éppen ilyen óvatosan kezelendők, s a még rendelkezésre álló úton meg kell vizsgálni e tanúk szavahihetőségét is”. (Kéziratomban 454. lapján.) Sőt, amint Hatvany láthatta, a félegyházi tanúvallomásokat levéltári adatokkal is ellenőriztem. E tanúvallomásokat annyira nem vettem „készpénznek”, hogy kritikai megvizsgálásuk szükségességét ismételt hangszúlyoztam (465. l.), de kifejeztem azt is, hogy ez ma már nem végezhető el. A felelősség a múlt századi irodalomtörténetet terheli, amely elmulasztotta a félegyházi tanúvallomások ellenőrzését, amikor ezt, a tanúk életében, még meg lehetett volna tenni. A félegyházi tanúvallomások mindenestre úgy értékelendők, hogy ezek Petőfi kijelentéseinek igazságát igyekeztek alátámasztani. Egyébként minden a szülőhely vitájában szobakerült helységnél az adatokat a következő értékelési sorrendben vizsgáltam: a) Petőfi saját nyilatkozatai, b) okmányadatok, c) tanúvallomások és d) egyéb figyelembe veendő körülmények. A tanúvallomások tehát felfogásom és bizonyítási módszerem szerint sem a legfontosabb bizonyítékok.

Pásztor Ferencről az előzőekben már szóltam. Azt az érdemét nem lehet elvitatni, hogy a múlt században kiállt Petőfi vallomása mellett, „országos tekintélyekkel szemben” is. Aho-

gyan viszont Hatvany Pásztort beállította, az rácsafol arra, amit Hatvany a saját munkájáról állít, hogy a születési vitával kapcsolatban közölt dokumentumokat „pártatlan jegyzetekkel kísérte”. (66. l.)

4. A kérdés lényegéhez nem tartozik szorosan hozzá, hogy *Petőfi István születésének dátumaiban* eltérő adatközlések történtek. Éppen én mutattam rá ezekre, s Hatvany is közölte egyik jegyzetében. (135. l.) Hatvany feltételezi, hogy amit a „zseni”, Petőfi Sándor tett a szülőhelyével, azt tette „egy olyan köznapi ember, . . . aminő Petőfi István volt”, születése idejével. Hatvany különösnek találja, hogy ez nekem nem tűnt fel, vagy ha feltűnt, miért hallgatók róla.

Hatvany hivatkozik arra, hogy Szabadszálláson utánanéztem Petőfi István születési adatainak, s erre az eddig közölt ellentmondások készítették. A Ferenczi munkáiban közölt 1826-os és 1827-es évszámmal szemben áll Bajza József helyes 1825-ös éve. Abból azonban, hogy Ferenczi 1889-ben és 1896-ban nem a helyes évszámot közölte, Bajza József pedig 1909-ben megint más évszámot, mégpedig a helyeset állapította meg, én *nem arra következtetem, hogy Petőfi István változtatgatta volna születésének évét*, hanem csak arra, hogy sajtóhiba folytán-e, vagy talán egy kis felületességből születésének évéről téves adatok láttak napvilágot. Vagyis nem tekintettem ezt „a köznapiból kiütköző különösség”-nek, amilyennek Hatvany véli. Dehogy is akart Petőfi István változtatni a születési idején, mint ahogy ezt bátyja esetében a szülőhelyről feltételezik! Inkább gondolok arra, hogy sajtóhiba folytán került forgalomba a téves adat, mint ahogy Hatvany Lajos munkájában is bizonyára sajtóhiba következtében áll az, hogy Petőfi István aug. 17-én, és nem aug. 18-án született, miként azt Bajza megállapította. (135. l.) Arról sem tehet Petőfi István, hogy pl. születése helyét *Szinnyei Kiskőrösre* tette. (Mindezekre munkám 74. lapján és a hozzá fűzött 46. sz. jegyzetben bővebben kitértem.)

Azt viszont már én találtam feltűnőnek, hogy Hatvany is említi Petőfi István „vizitben” történt születését (148. l.), pedig ennek az adatnak forrása Petőfi Istvánnak Pásztor Ferenc által közzétett ama levele, amelynek hitelességét Hatvany kétségbe vonta.

5. Kiskőrösön a legfontosabb helyi bizonyítéknak számít Petőfi ottani születésére a nagy költő „szülőháza”. Ha van szülőház, akkor Petőfinek ott is kellett születnie. — Viszont tanulmányomban rámutattam arra, hogy a „szülőház” hitelességéhez milyen kétség fér. — Ezzel kapcsolatban a kiindulópont az a kiskőrösi levéltári adat, hogy Petrovits István, midőn a kiskőrösi mézsárszékot kibérelte, *a szerződés szerint megkapta a mézsárszék mellett levő egy szoba, konyha és kamrából álló lakást is*. Semmi sem indokolja tehát azt, hogy ha Petrovitsék Kiskőrösön laktak, ne ide, a mézsárszék mellé költözzenek, hanem egy másik házat vegyenek bérbe; azt a Makovinyi-féle, 9. sz., szegényes kis házat, amelyet Petőfi-reliquiákkal megtöltve, Petőfi szülőházának hirdetnek. A reliquiák természetesen nem Kiskőrösön kerültek elő, hanem azokat a fővárosi Petőfi-Múzeum kölcsönözte az ugyancsak múzeummá átalakított kiskőrösi „szülőháznak”.

A szerződésbe foglalt adattal teljesen megegyező vallomást tett 1872-ben a *szegedi törvényszéken*, a kiskőrösi járásbíróság kérésére történt kihallgatása alkalmával özv. *Hauzer Farkasné*. A szegedi törvényszék ezt a tanúkihallgatási jegyzőkönyvet megküldte a kiskőrösi járásbírósnak, most is itt van, de teljesen elhallgatták, megfedelkedtek róla. A szülőhely vitairódalmában sohasem esett róla szó. A kiskőrösi „Petőfi-szülőház” hitelességét a haszonbérleti szerződésen kívül ez a vallomás teszi kétségessé. Hauzerné ugyanis azt vallotta, hogy ő Kiskőrösön Petrovitsékkal *egy házban lakott*. Ez a ház pedig a „Nagy Vendég fogadó féle ház a nagy piarcon”. Az egyik sarkon volt Hauzerék boltja, a másikon a mézsárszék (ezt a helyet ma emléktábla jelöli). A mézsárszék mellett „lakott Petrovics Istvány családjával és pedig az első kaputól balra az uczára egy szobából egy kamrából és konyhából állott lakása nevezett Petrovics Istv. családjának”. Hauzerné még azt is állította, hogy Petrovitsék Kiskőrösön „folyton az említett házban” laktak. Hauzerné szerint Petőfi ebben a piactéri egykori vendégfogadó épületében született. Vallomásában több téves adatot közölt, de az az állítása, hogy

Petrovitsék a mézsárszék melletti lakásban laktak, a lakóhelyiségeket tekintve is pontosan megegyezik a haszonbérleti szerződésben foglaltakkal.

A jelenlegi kiskőrösi „szülőházról” tudnunk kell még, hogy ezt *Ivánka Imre* (annak a kerületnek országgyűlési képviselője, amelyikbe Kiskőrös is tartozott, a múlt század második felében igen jelentős politikai és társadalmi szerepet betöltő ember) jelöltette meg emléktáblával. Csak arról nem szólnak az adatok, hogy milyen bizonyítékok alapján! Kiskőrösi tanúvallomások semmiesetre sem döntő érvényűek a „szülőház” megállapítására sem, mert e tanúvallomások közül éppen a legfontosabbaknak elismertek már hamisaknak bizonyultak.

Ha Hauzerné eddig még nem is került bele a szülőhely vitairódalmába, annál ismertebb a *fia, Hauzer Lipót*. Reá Ferenczi és Hatvany is hivatkozott. Hauzer Lipót ugyanis ezt írta: „*Petőfi velem egy házban, Kis-Kőrösön született*. Erről édesanyám is, ki még életben van Szegeden, s a költő anyjával legjobb barátságban állt, bizonytságot tehet.” — Hauzerné azonban Petőfi „szülőházáról” mint fennebb láttuk, olyan vallomást tett, aminek a Kiskőrös mellett érvelők jobbnak látták az elhallgatását. Hauzerné vallomásáról a Petőfi-irodalom sem vett tudomást, fia újságban közzétett hozzászólását azonban már bizonyítékként ismertették. Pedig, mikor minden kétkedés nélkül elfogadták azt, hogy Hauzer Lipót Petőfivel „egy házban” született, s ezt felhasználták Petőfi kiskőrösi születésének bizonyítására, ezzel azt is el kell fogadniuk, hogy Petőfi nem a Makovinyi-féle „szülőházban” született. Vagy talán a piactéren lakó Hauzerné fia is a Makovinyi-házban született?

Hauzer Lipótot *Hatvany* „méltatlanul elfeledettnek” mondja, s azt állítja, hogy „ez az okos ember. . . a vitába beleszólók közül az egyetlen, aki avval a kimondott igazsággal találta fején a szöveget, hogy a Petőfi születése körül, immár negyedszer támadt országos lármá, csakis annak a viszketegnek tulajdonítható: minőről sok ember nem tud lemondani még akkor sem, ha alaptalan állításaikkal szemben döntő érvek és tények állanak”. (126. l.) Hogy Hauzer Lipót egyáltalán nem találta fején a szöveget, az a fentiekből nyilvánvaló.

Hatvany forrásának megjelölése nélkül hivatkozik Hauzerné Szegeden történt kihallgatására is. Abban azonban téved, hogy Hauzerné „személy szerint nem ismerte a mézsárosékat”. (109. l.) Hauzerné ugyanis éppen azt állította, hogy „A Petrovics családdal jó ösmeretségben voltam”, sőt azt is vallotta, hogy jelen volt a gyermek születésénél, s többször vitt herbateát a gyermekágyban fekvő Petrovitsnének. — Hauzer Lipót írását maga Hatvany is közölte, mely szerint az ő anyja „a költő anyjával legjobb barátságban állt”. (109. l.)

A kiskőrösi „Petőfi-szülőház” hitelessége érdekében a fentebbi ellentmondásokat Hatvany „valószínű” magyarázattal igyekszik áthidalni. E szerint Petrovitsék, „miután 1821-ben Kiskőrösre költöztek, élhettek a szerződésadta jogukkal s egy ideig a fogadót lakták, de az elsőszülött fiuk már mindenesetre a születésről oly híressé vált Makovinyi-féle házban született”. (109. l.) Máshol Hatvany ezt írja: „A kiskőrösi fogadóban. . . Petrovicsék mindaddig laktak, míg nem a Kiskőrös 9. számú házba nem költöztek, — ahol Sándor fiuk született”. (47. l.)

Arra nézve azonban a Petőfi életrajzi irodalom és Hatvany sem mond semmiféle magyarázatot, hogy Petrovitsék *miért* költöztek volna a mézsárszék mellett levő lakásukból a 9. sz. házba, s arra sem, hogy *mikor* költöztek ide. Arra pedig egyáltalán nincs hiteles adat, hogy Petrovitsék a kiskőrösi 9. sz. Petőfi szülőházának megjelölt házban egyáltalán laktak.

6. Petőfit mindenki úgy ismeri, s ezt Hatvany is kiemeli, hogy — *a legmagyarabb költő*. — Hazaszeretetét mindig tetteikkel bizonyította, s végül hősi halálával pecsételte meg.

Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy Petőfi nemcsak magyarságát, hanem *magyar születését* is hangsúlyozta:

„Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én, . . .” (Élet vagy halál! 1848.)

Ha Petőfi magyar születésűnek vallotta magát, kinek áll jogában, hogy ebben Petőfinek ne higgyen, sőt ezt cáfolja? Mégis a költő kiskőrösi születésének bizonyítása során, kiskőrösi tanúvallomások alapján úgy beszélnek róla, mint „tót” születésű gyermekről, aki „eleintén” szlovákul beszélt. Ez a tanú az a bizonyos *Kurucz Zsuzsanna*, akinek hamis vallomását és dajkaságát fentebb már megvilágítottuk. Kéry Gyula jegyezte fel a „szoptatódajka” előadása nyomán, hogy a kis gyermek Petőfi dajkáját „Poczem Zsuzskó” szavakkal szólította. — A másik kiskőrösi tanú (Szenohraczki Zsuzsanna ál-keresztanya) szerint pedig Petőfi atyja is „babócskám van” kifejezéssel, vagyis szlovák szóval tudatta a szomszédokkal örömét, hogy fia született.

Hatvany Petőfiről nemcsak mint „a tót fiúnak született, legmagyarabb költő”-ről ír (101. l.), hanem szerinte Petőfi szüleinek nyelvére vonatkozólag „még Aranynak perdöntő szava is, ha jól sejtem, némi helyreigazításra szorul”. (200. l.) Arany János ugyanis, aki ismerte Petőfi szüleit, azt állította, hogy a költő atyja „bár felföldi kiejtéssel, jól beszélt magyarul s az anyja, bár nem mindig tisztán ejtette a magyar szót, de folyvást beszélte”. Ezt *Hatvany* írja így (200. l.). *Hatvany* tehát Petőfivel és Arany közlésével szemben inkább egyes kiskőrösi tanúknak hajlandó igazat adni, s ezért mondja Petőfit „tót” születésű gyermeknek.

A kérdés megvilágítására említjük meg, hogy már Petőfi atyai *nagyapja* lakott Valkón, pestmegyei magyar községben. Előbb és utóbb is Aszódon élt, amely mezőváros ugyan a XVIII. század végén és a múlt század elején még túlnyomóan szlovák lakosságú volt, de neki is, fiának, *Petőfi atyjának* is, mint mészárosoknak, akik jószágok vásárlása végett vásárokra jártak, tudniuk kellett magyarul. Petőfi atyja évekig élt a színmagyar Szabadszálláson, ide vitte feleségét is 1818-ban. — *Petőfi anyja*, ha máshol nem, Martiny evangélikus lelkészék házában és mint egy évig pesti cselédlány, már Szabadszállásra költözése előtt is valamennyire bizonyára megtanult magyarul. A Szabadszálláson töltött évek idején magyar nyelvtudása feltétlenül tökéletesedett. A szülők tehát születésüknél fogva lehettek idegen anyanyelvűek, de Sándor fiuk születésekor már folyékonyan kellett magyarul beszélniük, mert évekig magyarok közt laktak. Petőfi így jogosan vallotta, hogy ő *magyarnak született*. —

Ezt a problémát is csak a szülőhely vitája vetette fel. Az ti., hogy Petőfiről állíthassák : restellte „tót” származását és a „tót” Kiskőrösön történt születését, s ezért vallotta magát Félégyháza és a Kiskunság szülöttének.

7. Kiskőrösi tanúk arra is akadtak, hogy Petőfi először *Kiskőrösön járt iskolába*. Már Zilahy Károly is megemlítette, hogy Zselló Lajos, akkor még életben volt kiskőrösi tanító állítása szerint Petőfi tehetséges rajzoló volt.⁴⁰ *Hatvany* hitelt ad ezeknek a tanúvallomásoknak. Maga is megállapítja, hogy a kis Sándort szülei már 1827-ben, „ötödfél éves korában” Kiskőrösre küldték az ottani evangélikus iskolába, s a gyermek Martiny Mihály tiszteletesénél lakott.⁴¹ Kiss Béla nyug. kiskőrösi tanító szerint az első osztályos Petőfinek kiskőrösi iskolatársa is akadt, „néhai Vida János bácsi”. Ez az öreg ember beszélt Kiss Bélának régen, mikor még Kiss Béla is igen ifjú volt, hogy a kis Petőfi Vida Jánossal együtt bizonyos Mari néni lúdjának tollait akarta kitépni, hogy azokból író tollat faragjanak. Mari néni beárulta őket Magyar „professzornak”, s Petőfi is csak azért szabadult meg a pálcától, mert a leckét hibátlanul fel tudta írni a táblára. *Hatvany* ezt a tudósítást már maga is kételkedéssel fogadja : „Ha ebben a történetben, van valami igazság, akkor csak Petőfinek, 1827-es kiskőrösi iskoláztatása alkalmával történhetett”. (156. l.)

Petőfi első iskoláztatásáról a hiteles adat csupán az, hogy 1828-ban iratkozott be a kecskeméti evangélikus iskolába. Ekkor is még csak néhány hónappal múlt 5 éves. Hogy azonban már 4 és fél éves korában is járt iskolába, ludak tollát tépegette, hogy abból író tollat faragjon, és a leckét már hibátlanul fel tudta írni a táblára : ez a Petőfiről szóló legendák körébe

⁴⁰ *Petőfi Sándor életrajza*, Pest, 1864. 5. l.

⁴¹ l. m. 143., 155. l.

tartozik. — Petőfi István is azt írta, hogy bátyja először Kecskeméten járt iskolába. (1857. évi levele.)

8. *Fekete Lajos* édesanyjától hallotta, hogy Petrovitsné egy *Viczián nevű család* esti mulatságán lett rosszul, eltávozott, s másnap megtudták, hogy fia született. — özv. Dinka Jánosné 1872-ben a kiskőrösi járásbírószágon azt vallotta eskü alatt, hogy Petrovitsné a *mészárszékben* lett rosszul. Ugyanő 1880-ban már azt állította Neugebauer előtt, hogy Petrovitsné nála töltötte a Szilveszter-estét, mikor rosszul kezdte magát érezni.

Miután Hatvany Dinkáné emlékezéseit tanulmányomra való hivatkozással „kétes hitelességű”-nek mondja (57. l.), Fekete Lajos Petőfire vonatkozó tudósításairól viszont az a véleménye, hogy ezek „igazához nem fér kétség”. (58. l.)

Fekete Lajos Petőfi iskolatársa volt Sárszentlőrincen és Aszódon, tehát egyidősek voltak. Petőfiről szóló emlékezéseit 1907-ben közölte, vagyis mintegy 84 éves korában. Akkor is úgy, hogy az anyja beszélt el Petrovitsné rosszulletét a Viczián-családnál. Már csupán a közben eltelt hosszú idő miatt sem tulajdoníthatunk a kérdésben nagyobb jelentőséget Fekete Lajos közlésének. Ha maga meg lett volna győződve tudósítása fontosságáról, bizonyára már a nagyobb születési perek idején nyilatkozott volna, hisz jogász, pesti ügyvéd volt.

9. Feltűnő, hogy Hatvany a szülőváros problémájában elhallgatja *magának Petőfinek* a szülőhelyéről tett megnyilatkozásait, nem vizsgálja ezek értékét vagy a vallomások indító-okát. Pedig nyilvánvaló, hogy ezeket nem lehet a vitairadalom szemelvényeivel pótolni.

Elsősorban nem a *Szülőföldemen* c. költeményre gondolok, mert ez a vitairadalomban is sokat szerepelt, hanem pl. ennek a költeménynek ugyancsak Petőfi kézírásában fennmaradt első fogalmazására :

„Most először vagyok itten
Húsz év óta, hol születtem.”

Idé kíváncsiak volna Petőfinek szülőhelyéről tett prózai közlései. Ezek megvizsgálására és az irodalomtudomány állásfoglalásának megvilágítására szántam én nagyobb terjedelmet tanulmányomban.

Hatvany azt kéri könyvében, hogy küldjék el neki vagy a kiadónak azokat az életrajzi feljegyzéseket, amelyek könyvéből esetleg kimaradtak. — A szülőhely kérdésében pl. ilyen pótlás lehetne *Szuper Károly* naplójának az a része, amelyben Petőfit, mint pápai diákot, 1842-ben földijének, kiskunságinak, pontosabban : „*félegyházi születésű*”-nek írta.⁴² Természetesen érdekes az is, hogy ezt az adatot a napló későbbi kiadói és a rá hivatkozók hogyan tussolták el. — Amit *Petőfi életében* írtak a szülőhelyéről, annak bizonyára nagyobb a jelentősége, mint amit egyes tanúk a halála után vallottak. Már pedig Petőfi életében, sőt az ő és Jókai szerkesztésében megjelenő *Életképek* c. irodalmi lap 1848. jún. 18-i számában is egy hirdetés *Félegyházát írta szülőföldjének*. Ilyen adat pedig még több is van. Mindezek azt bizonyítják, hogy Petőfi következetes volt abban, hogy szülőhelyének Félegyházát vallja. Barátai állították, hogy magától Petőfitől hallották : a szülővárosa Félegyháza. Mindezek kifejtése részletesen megtalálható *Az évszázados Petőfi-per* c. értekezésemben.

Petőfiről *Arany János* egyszer ezt írta :

„... oly író, mint Petőfi, megérdemli, hogy tiszteletben tartsák meggyőződését, s ha ő feketét mond, ne igyekezzenek fehérre mázolni”.⁴³ Talán nem túlzás és elfogultság, ha e megállapítás érvényességét a szülőhely vitájában is figyelembe vesszük, fokozottabban, mint eddig tették.

⁴² *Színészeti Közlöny*, 1880. évf. 23. sz.

⁴³ *Petőfi Múzeum*, 1889. évf. 1. sz. 49. l. — Közli *Ferenczi Zoltán*.

A fentieket közvetlenül Hatvany munkája I. kötetének megjelenése után, 1955-ben írtam. A szülőhely problémájával kapcsolatos néhány érvelést Hatvany művének többi kötetében is találunk. Röviden ezekre is válaszolni kívánok.

10. A II. kötetben Hatvany azt írja, hogy „szülőhelyének ismételt letagadása” Petőfi „önszuggesztió”-jában leli magyarázatát. — „Petőfi valóban legfőlebb ha önmagát tévesztette meg, de sohasem hazudott” — írja Hatvany, s úgy véli, hogy miután *tisztázta* a költő „önszuggesztiójának okait, . . . nincs többé ellentét Petőfinek az igazsághoz való feltétlen ragaszkodása és a szülőhelyének ismételt letagadása közt”.⁴⁴

Hatvany nyilvánvalóan műve I. részében, a *Négy sérelem* c. fejezetben foglaltak közül az első, Hatvany szerint apáról fiúra szállt „sérelem”-re gondolt, mint Petőfi feltételezett „önszuggesztió”-jának okára. Ez az oka az lenne, hogy Petőfi „tót” születését szégyellte, s benne „a származása miatt megbántott embernek lázadó önérzete kavargott”.⁴⁵

Minderre azt válaszolhatjuk, hogy köztudomás szerint Petőfi reálisan látó, a valóságban élő ember volt. Az „önszuggesztió” feltételezése az ő esetében nem más, mint a kérdés megoldásához újszerű, de keresett és önkényes kitalálás. Az ilyen feltevés csak azokat tévesztetheti meg, akik Petőfi egyéniségét nem ismerik.

Hatvanynak az a vélekedése, hogy Petőfi „legfőlebb ha önmagát tévesztette meg”, legkevésbé sem áll, mert ha így lenne, akkor a szülőhelyről sohasem lett volna vita.

Mennyivel inkább *tisztázta* a problémát már száz évvel ezelőtt *Gyulai Pál*! Reá, mint mesterére, Hatvany is szívesen hivatkozik. Gyulai még az első vita idején, 1857-ben írta a következőket:

„Azt mindenki tudta, hogy szülei szláv eredetűek, a felvidékről származtak az alföldre, családnevök Petrovics, sőt e nevet, legelőször megjelent költeménye alatt, maga is használta az »Athenaeum«-ban. Neve és származása nem volt titok, mit, ha leplezni akart, sem leplezhetett a legkevésbé szülővárosa megtagadásával.”⁴⁶

Nyilvánvaló, hogy ez a minden szubjektivitástól mentes, tiszta, tárgyilagos vélekedés.

11. Hatvanynak azt a fentebbi állítását, hogy Petőfi „sohasem hazudott”, csak nyomatékosan hangsúlyozni, erősíteni szeretnénk. Ha ezt elfogadjuk, akkor nem lehet kétséges, hogy a szülőhelyéről is igazat mondott.

Hatvany azonban sajnálatosan csakhamar önmagával, a saját, Petőfiről, az ő jelleméről hirdetett megállapításával került súlyos ellentétbe. Ez először akkor történt, mikor szembe kellett néznie azzal a valósággal, hogy ez az igazmondó, jellemes ember *házasságkötése* alkalmával is Félégyházán történt születéséről tett hitet.

Magyarázatot azonban mindenre lehet találni, sőt ha kell, időszerűt és tetszetőset. Hatvany szerint ez a házasság „a népi sarj szerencsésen megvívott osztályharcának. . . diadala volt. . . Mégis amikor arra került sor, hogy Petőfi az esküvője után az anyakönyvbe jegyezze nevét, akkór nem kiskörösinek, tehát „tótnek”, hanem félégyházinak, vagyis magyarnak vallotta magát”.

Hatvany szerint Petőfinek ez a magatartása „érthető, tehát megbocsátható: . . . a fajtája miatt elszenvedett annyi igaztalan megaláztatás után. . . végre emelt — magyar fővel akart — magyar asszonya mellett az oltár elé állni”.⁴⁷

Megkérdeshetjük azonban: ha Petőfi a nemesi származású Szendrey-család rokonszenvét a maga *származásával* kívánta volna megnyerni, nem lett volna egyszerűbb, ha a Petrovits-család állítólag I. Lipóttól nyert magyar nemességére hivatkozott volna? Hatvany ugyanis bizonyítottan látja Petőfi nemesi származását. Petőfi maga is hivatkozott egy alka-

⁴⁴ Hatvany: i. m. 352. l.

⁴⁵ Uo. I. 405. l.

⁴⁶ *Pesti Napló* 1857. jan. 14. sz.

⁴⁷ Hatvany: i. m. IV. 70—71. l.

lommal, 1848-ban arra, hogy a nemességhez *tartozott*. Szükség volt itt *szülőhelytagadásra*? S meg lehet bocsátani bárkinek a házasságkötés alkalmával elkövetett megtévesztést, valótlán adatközlést? Éppen Petőfinek? „Önszuggesztíó” lenne-e ez is vagy mások megtévesztése?

Be kellene végre látniuk elsősorban a Petőfi-életrajzíróknak, hogy nincs itt helye semmi mellébeszélésnek. Petőfinek hinni kell, mert hinni lehet, s akkor egyszeriben megoldódik minden probléma.

12. Még súlyosabbnak minősül Petőfivel szemben Hatvanynak az a vádja, hogy midőn 1848-ban, a szabadszállási követválasztás alkalmával magát ismételtén a Kiskunság szülőlttének hirdette, ez — Hatvany szerint — „*korteszfogás*”, „*hamisság*”, „*fortély*” volt Petőfi részéről.

Meg kell itt őszintén mondanunk, hogy Petőfi ellen ilyen vádat azok a szabadszállási „kaputos urak” sem emeltek, akiket Petőfi „*Pilátusai*”-nak nevezett. — Bankós Károly tudósítása szerint Petőfire „*Rágalmakat, hazugságokat, becsutelenítéseket szórtak*”, a szabadszállási bíró azt is mondta: „hisz ez a Petőfi csak olyan sehonnai ember, redemptiója sincs neki, mégis követ akar lenni...”⁴⁸

Hatvany azonban nem hűségesen idézi a történelmi forrást, midőn ezt írja: „*ráolvas-ták az igazságot, hogy nem kun redemptus polgár, s hogy még csak nem is az ő földjük szü-lötté*”.⁴⁹

Azt ráolvaszták, hogy nincs redempciója, mert Petőfi atyja a redemptusi jogot anyagi tönkrejutásával, „*redemptus tanyaföldjének*” elárverezésével valóban elveszítette. Azt azonban, hogy Petőfi „*nem is az ő földjük szü-lötté*”, s hogy *A kis-kunokhoz* című röplapban Petőfi kiskunsági születését nem a valóságnak megfelelően, sőt „*korteszfogásból*” hirdette, csak Hatvany Lajos olvasta eddig Petőfi fejére. Ez méltán feltűnik és rosszul esik mindazoknak, akik Petőfiről másképp vélekednek. A vádat Hatvany azzal már nem tudja jóvá tenni, hogy itt is hangsúlyozza, Petőfi a „*legigazabb ember*”, „*fortélyra nem született ember*”. A választási röplapról is hiába állapítja meg, hogy ez „*Petőfi politikusi önfegyelmének legnevezetesebb, valósággal döntő erejű okmánya*”, midőn másrészről e nevezetes röplapot „*silány műfajnak*”, „*pamfletnek*” bélyegzi.

Petőfiről annyit mindenesetre tudni kell, hogy *ő nem műfajok szerint* hirdetett igaz vagy valótlan dolgokat, mert egyik legszebb költeményében, a *Szülőföldemen* címűben s ugyanígy a *Kiskunság* c. leíró versében is éppúgy a Kiskunságot hirdette szülőhelyének, mint a „*pamflet*”-ben, vagy Bankós Károlynak a választás előtt írt *levelében*. Sőt miután a választáson megbuktatták, s erről *cikket* írt, felkérve „*minden becsületes elvű szerkesztőtársát*” annak közlésére, ennek az újságcikknek is mindjárt az elején szülőhelyének írta a Kiskunságot: „*Lejöttem szülőföldemre Kis-Kunságba, proclamatiot osztottam szét a nép között...*”⁵⁰

Hatvany Lajos azt is jól tudja *Kelemen Mór* hagyatékából, hogy midőn 1848-ban Petőfit arra kérték fel, hogy a Kiskunsággal szomszédos Izsák községben vállalja el a követséget, ezt is azzal utasította vissza, hogy *csak szülőföldje, a Kiskunság kövele* akar lenni.

Ha azonban valaki utat téveszt, s Petőfinek szülőhelyéről tett következetes kijelentéseit nem fogadja el valóságnak, nem találja meg a problémából kivezető ösvényt. Így járt Hatvany is, aki előbb csak úgy vélekedett, hogy Petőfi Félegyházát „*a költő jogán*” avatta „*igazi szülőhelyévé*”,⁵¹ utóbb azonban, a szabadszállási választással kapcsolatban, olyan váddal járult hozzá Petőfi „*megkövezéséhez*”, amit még a „*vasvillás reggeli*” szervezői sem emeltek a költő ellen.

Ezért kell elhinni Petőfinek azt, amit éppen „*A kis-kunokhoz*” c. választási röplapjában írt: „*mindig őszintén és himezés-hámozás nélkül szoktam beszélni*”.

⁴⁸ *Pesti Hirlap* 1848. jún. 27. sz.

⁴⁹ Hatvany: i. m. IV. 427. l.

⁵⁰ Több lap közölte, így először a *Martzius Tizenötödike* 1848. jún. 19-i sz.

⁵¹ Hatvany: i. m. IV. 449. l.

KISS FERENC

JÓKAI MÓR : AZ ÚJ FÖLDESÚR

Az irodalomtörténet kezdettől fogva tudta, hogy *Az új földesúr* születése szorosan összefügg az 1860—61-es évek nemzeti mozgalmaival. Márcsak ezért is meggondolkodtató, hogy a mű elemzésében, értékelésében, az indító élmények és a regény egészének szoros, az esztétikum legapróbb mozzanataig ható összefüggéséről oly kevés szó esett.

Az anyag, amelyből a regény cselekménye épül, kétségkívül a Bach-korszakból való. A dohánymonopólium körüli zavarok, a bürokrácia, a rendőri, a besugói intézmények, a nagy tisztai árvíz s maga a passzív ellenállás félreérthetetlen jellemzői e kornak. Könnyű észrevenni, hogy a bonyodalom az ötvenes évek végén indul — az V. fejezetben ezt szinte évszámmal is jelzi a szerző — s az 1861-es országgyűlési választásokkal fejeződik be. Jókai, egy későbbi kiadáshoz írt utószavában (1895-ben) maga is bizonygatja, hogy Ankerschmidt s „az ál-Petőfi alakja, azután a bevándorolt hivatalnok csapat kíséretével, az új törvényt és rendeletet használó juris doktorokkal, a külföldi gazdászok, kiket a hibás tudományuk és ismeretlenségük jégre visz, s azok mellett a kárörvendő hazafi, aki szövetséges társának tartja a szegény legényt és az elemi csapást s belekacag a pusztító zivatar süvöltésébe, mind ennek a korszaknak a jellemalakjai”. — Ez az utószó így fejeződik be : „De szép idők voltak ! Mikor a protestánsok nagy gyülekezetén megjelentek a római katolikus egyházfejedelmek, mint jóakarató hallgatók, s a honszeretet és szabadság lángjától áthevülve egyesíték buzgó imáikat az üldözöttekével, kitartásra buzdítva őket mindhalálig.

De szép idők voltak !

Hála az égnek, hogy elmúltak !”

A gyanakvó olvasót, aki elsősorban a Bach-korszakot kéri számon *Az új földesúrtól*, Jókai bizonygatása aligha nyugtatja meg. „És ma már — írja az író ugyanebben az utószóban — szépen kell kérnem az olvasót, hogy higgye el nekem, hogy ez a regény évtizedekkel az ő születése előtt valóban így történt meg.”

Nem hasztalan ez a kérézés, hiszen ismeretes, hogy Jókai nagy páthosza, emberfelettivé fokozódott jellemei, koporsófeszegető bizakodása, legmélyebb és leggazdagabb indítékait a szabadságharctól s az azt előkészítő időktől kapta. Ezért ütődünk meg egy pillanatra, ha *Az új földesúrra* gondolunk, mely mértéktartó, szelid érzelmességével, csendes, jóságos humorával, fegyelmezett arányaival, békíthetetlennek látszó ellentéteinek feloldásával éppen a szabadságharcot megtorló gyűlölt Bach-korszakot szelídíti meg.

A látszólagos ellentmondást csak élesíti, hogy a nemzeti elégedetlenség 1861-ben, tehát a regény születésének napjaiban ölti a legnagyobb méreteket. 1848 után sohasem álltunk közelebb a negyvennyolcas igények teljesedéséhez mint éppen az 1859—61-es években. A kor magyarsága és sokan Európában így tudták ezt. S vajon éppen Jókai ne tudná, aki olyan érzékeny az uralkodó eszmék iránt? Ő éppen ekkor békülne ki a „megcsontosodott” ellenséggel? (Ankerschmidtet ugyanis Gyulaitól napjainkig szinte mindenki ilyen megcsontosodott ellen-

séges idegennek tartotta : Gyulai : *Bírálatok* 103. l., Zsigmond Ferenc : *Jókai* 195. l., Szerb Antal : *A magyar irodalom története*, Németh László : *Kisebbségben* 57. l., hogy csak néhány fontosabb véleményt említsünk.) Hihető-e, hogy a *Csataképek*, az *Egy magyar nábob*, *Kárpáthy Zoltán* után a *Politikai divatok*, *A szerelem bolondjai* és *A köszívű ember fiai* előtt váratlanul és érthetetlenül felülkerekedő megalkuvás iratja meg vele *Az új földesúr* c. művét?

A legsúlyosabb ítéletek éppen Ankerschmidt megmagyarosodása miatt érték Jókait. A mindenkori irodalomtörténetírás nagyon gyorsnak és valószínűtlennek érezte az asszimilációt. Sokan — éppen e regény miatt — hatvanhét előkészítésével vádolták Jókait. S mi több, a nemzeti lét nagy szorongatottsága idején Németh László a nemzeti tudat „meghibbantását” elsősorban a Haynau-féle „jött magyaroknak” tudja be. (I. m. 37. l.) Mai egyetemi jegyzeteink szerzőinek egy része méltányolja a regény ma is élvezhető szépségeit, de azért kitagadják irodalmunk folytonosságából, különösen a nemzeti erények erejéről, a nemesi vezetésről, s az osztrákok együttműködési készségéről vallott illúzióinak túlzott volta miatt. Ez az ítélet, néhány elismerő szó szomszédságában nem egészen igazságtalan. Benne mégis eliskadnak a regény tulajdonképpeni értékei, az elismertek pedig kuriózumnak tetszenek éppen az életrehívó erők, a sajátos írói módszer behatőbb vizsgálatának hiánya miatt.

Való igaz, legkevésbé a korrajzot illető bírálatokon csodálkozhatunk. Valóban joggal kételkedhetünk abban, hogy a büszke „megcsontosodott” győztes, aki fegyverrel őrzött kastélyából nézi az idegen, a bennszülött világot, néhány esemény hatása alatt megbékél, sőt azonosul ezzel a világgal. Azzal a világgal, melyet az ő fegyverei nyomán, az ő honfitársai tiportak nyomorúságba, koldussorba. Ez az átalakulás abban a Bach-korszakban veszi döntő lendületét, melyben győző és legyőzött ellenszenve kiengesztelhetetlen. Abban a Bach-korszakban, melyet Deák Ferenc — aki pedig sohasem túloz — néhány szóval így jellemez : „Elköltötte három, vagy talán több következő generáció jövedelmét, kizsaratolta az életerőt, földhözverte az ipart és kereskedelmet”. (Levele sógorához, Ostenhuberhez. 1861. jan. 9. Kónyinnál II. 580. l.) Abban a Bach-rendszerben, amely rendőri besúgókkal tapadt rá a kínlódo magyarság minden mozdulatára, mely a rabbal tartatta az őt őrző zsandárságot és katonaságot. Jellemző, hogy csak a zsandárság és csendőrség költsége az 1850 és 1857 közötti években, tehát *Az új földesúr* eseményeinek indulásakor öt és félmillióról tíz és félmillióra emelkedett. A mértéktelen és könyörtelen adóvégrehajtást bizony nem vették olyan egykedvűen a Garanyölgyiek. Az elkeseredést különösen súlyosbította a hazai nyelv, a nemzeti törvények, a hazai kultúra gúzsbakötése. A ma, de már a múlt magyarságának is, ha a Bach-korszakra gondolt, a walesi bárdok s Szondi apródjainak nagy átkozódása, vagy a *Blick* és a *Civilizátor* vitriolos gúnyolódása tolt emlékezetébe.

Vajon csak Jókai feledkezett volna meg erről, hogy oktan illúziókkal altassa el nemzetét? Ó, aki Világos után újra összeszedi erejét, hogy negyvenyolc emlékeinek pantheont építsen a nemzet szívében, aki szemével látta az Ankerschmidteket, akik — mint egyik rendőri jelentés írja — „szívesen isszák ugyan a magyar bort és szívják a magyar dohányt, sőt, szívesen keresnek gazdag magyar feleséget is — mégis — minden magyart a Kossuth híveiként akarnak megvádolni”. (Berzeviczy : *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. II. 149. l.) S az Ankerschmidtek is tudták, hogy létük összefügg a rendszerrel. Életrehalálra ment itt minden gyanús mozdulat : napirenden voltak a letartóztatások s a kivégzések. Vajon éppen csak Jókai ne tudott volna erről, aki maga sem állott jó hírben az elnyomók szemében?! *Hogy állunk hát e mű igazságával, értékeivel, hogy és mennyiben illeszthető be e regény Jókai életművének folyamataiba?*

„De szép idők voltak! Hála az égnek, hogy elmúltak!” Így fejezi be Jókai az utószót s ezt a befejezést hajlamosak lennének hatásos költői fogásnak venni, ha a regény elemzése és a korral való szembeállítás másra nem figyelmeztetne. Miközben előbb kitűzött feladatunkon munkálkodunk, láthatjuk majd, hogy valami mély és fontos igazság rejlik e messziről visszanező két mondat paradox líraiságában.

A regény 1863-ban jelenik meg, de a *Pesti Napló* 1862. január 4-i számának tárcarovatában már megtaláljuk az első részletet. A mű alapeszméje, egyes részletei és kerek kompozíciója azt erősítik, hogy a koncepció az országgyűlés hónapjában, tehát augusztus előtt már készen volt. Pontos filológiai igazolást sem a korabeli sajtó, sem az életrajzi adatok nem nyújtanak. Az események és a regény közelebbi vizsgálata azonban ez esetben felér a filológia bizonyosságával, s nélkülözhetetlen is kérdéseink megoldása szempontjából.

A nemzeti ellenállás folyama, mely 1861-ben már gátszakító erővel hömpölyög, elég messziről ered. A nemzeti közhangulat megértése érdekében tanulságos lenne nyomunkísérni ezt az áradatot, amint még búvópatakként kanyarog a Bach-korszak torlaszai között, de munkánk természete megengedi, hogy az előzményeket csak nagy vonalakban tekintsük át.

Tudjuk, hogy már az 1859-i vesztes olasz háború olyan konzekvenciákat hagy maga után, melyek a gőgös, büszke ifjú császárt s minisztereit politikájuk revíziójára készítik. A hadsereg állapota, a zavaros pénzügy s a kibontakozó magyar mozgalmak a monarchia létét fenyegetik. Bach bukása megerősíti a nemzet hitét a maga igazában s az abszolutizmus pusztulásában. Jellemző, hogy a magyar arisztokrácia, — a nemzet többi osztályairól nem is beszélve — a külföldi lapok, sőt az osztrák publicisztika is éles szemrehányásokkal temeti Bachot. Érthető hát, hogy a magyarság egyre biztosabb ügye győzelmében.

Bécsben azonban úgy hiszik, elég néhány apró, kegyes engedmény, néhány miniszter leváltása, a hűséges csendőr- és rendőrség, s a „birodalmi eszme” nem szenved csorbát. Ez a politika hozza világra 1858 szeptemberében a Thun dajkálta torzszülöttet: a protestáns pátenst. Magyarország most aztán nem akart többé „csendes” lenni. A *Szózat* és a *Himnusz* éneklése ekkor kezd hazafias szokássá válni. A pesti ifjúság minden alkalmat megragad a tüntetésre. A hatalommal való összetűzések napirenden vannak. A magyaros viselet, a tánc és a dal a nemzeti ellenállás szimbólumává nő. A Kazinczy-ünnepély, Jókai erdélyi körútja, a Batthyányi emlékének szentelt gyászmise nemzeti demonstrációvá szélesedik. A protestáns esperességek elutasító határozataival szolidáris a katolikus papság, s a hercegprimás hazafias pohárköszöntője annyira nem lojál, hogy a jelenlevő Albrecht főherceget gutaütés környékezi. A *Vasárnapi Ujság* bécsi tudósítása szerint Bécsben valósággal divat a magyar ruha, magyar tánc s a magyar dal. (Berzeviczy i. m. II. 378.)

A zúduló nemzeti indulat áradatát 1860 tavaszán súlyos események lendítik hullámhegyekké: a március 15-ét ünneplő jogászok közül Forinyák Gézát halálos sebesülés éri. Temetése valóságos nemzeti gyászünnep. És ilyen körülmények között jön a hír Széchenyi tragikus haláláról, melyben a zaklató kormányzervek bűnössége már ekkor nyilvánvaló.

Ez a robbanásig feszült helyzet kényszeríti ki az *Októberi diplomát*, mely engedményeivel semmit nem old meg, de a megyei élet visszaállítása és az országgyűlés összehívása révén szervezethez juttatja az ellenállást. A diploma fogadtatásától megrettent uralkodó ki is adja 1861 februárjában *Februári pátenst*, mellyel aztán végképp kesztyűt dob a megerősödött nemzeti közhangulatnak.

A pátenst merőben abszolutikus rendeleteit most már a konzervatívok *Sürgönyétől* a radikális *Magyarorszáig* az egész magyar sajtó egyértelműen visszautasítja. Kormánypárt alakítása lehetetlen, s az országgyűlés képviselői mind 48-as programmal lépnek választóik elé.

A napilapok rendre, fegyelemre intenek, hogy annál hatásosabbak, súlyosabbak, az egész világ előtt hitelesebbek lehessenek az országgyűlés határozatai. Ez a fegyelmezettség nagyon fontos alapvonása az országgyűlés síkjára tolódott küzdelemnek.

A határozati és felirati párt bevallott programja között nincs lényegbevágó különbség. Teleki László halála, az első felirat visszautasítása Deákot jelölte ki a nemzeti követelések szószólójául.

Az új földesúr politikai gyökereinek kutatását ráértünk volna itt kezdeni. Azért kellett messzebb mennünk, mert a deáki politika elemzendő komplexumában az előző évek eseményeinek tapasztalatai jelentős szerepet játszanak. Deákot nem kis részben éppen a vázlatosan idézett események erősítik meg abban a meggyőződésben, hogy a képviselőház nem tághat az V. Ferdinánd által szentesített negyvennyolcas jogoktól. Miután aztán az uralkodó visszatartja az első feliratot, teljessé lesz Deák győzelme. Ekkoriban mondja Deák egyik képviselőtársának: „No barátom, most már mind határozatisták vagyunk”.

Az országgyűlés második felirata — melyet Deák fogalmaz — közismert. Tudjuk, hogy Deák egy tapodtat sem enged még itt a negyvennyolcas vívmányokból. A kihívás nélkül, de határozott méltósággal, nagy erőt és eltökéltséget sugárzó nyugalommal, szigorú és éles okfejtéssel megalkotott válaszirát azóta a magyar politikai irodalom klasszikus alkotásává vált, s a *maga korában a nemzeti gondolkodás formáira elhatározó erővel hatott*.

Mikor Deák ezt a beszédét írja, már tudja, hogy az országgyűlés nem igen hozhat eredményt. A győzelem bizonyossága azonban minden sorában ott érződik. Nem olcsó alku ez az írás, nem folyamodvány, hanem program az eljövendő évekre. A Bach-korszak passzív rezisztenciájának kitartó elszánása, a nagy nyomás alól fellobbanó nemzeti szellem ígéretes izzása, a program sikerét illetően elég garanciának látszott.

A bizakodó közhangulatnak fontos összetevője a monarchia egyre problematikusabb nemzetközi helyzete. Olaszországban Cavour halálával, III. Napóleon visszalépésével ugyan enyhül a helyzet, de Lengyelországban felkelés fenyeget, romlik a monarchia németországi helyzete, s a balkáni népek új orientációja is nyugtalanságot okoz a Burgban.

Aztán meg az olaszországi helyzet sem zavartalan, hiszen Velence még osztrák kézen, s tudják Bécsben, hogy ez mindig háborúra adhat okot. Kossuth diplomáciai tevékenysége, Garibaldi magyarbarát nyilatkozatai, ígéretei komolyan figyelmeztetik Ausztriát helyzete válságos voltára.

Tudják tehát Deákék, hogy Ausztriának meg kell egyeznie a magyarsággal, mert különben minden nemzetközi fegyveres összecsapás összeomlást eredményezhet. „Pár év alatt vihar lesz Európában, — írja Kossuth Pulszkynak — vihar, minőt a világ keveset látott.” (Berzeviczy i. m. II.) Az idő tehát a számunkra eredménytelen olasz háború befejezése ellenére is nekünk látszik kedvezni itthon és külföldön egyaránt. Míg 1861-ig a magyar közjogi igényeket sokan anakronisztikusnak, célszerűtlen szeparatistikus törekvésnek tartották, Deák felirati beszédei, az országgyűlés fegyvermezzel kitartása és egysége feltűnő nemzetközi népszerűséget szerez a magyar ügynek. Az angol parlamentben pl. interpellációk hangzanak el érdeklünkben. Montalembert Károly, híres francia politikus, rajongó szeretettel ír Deákról és a magyar ügyről. Augusztus óta az angol újságok Amerika ügyei mellett legtöbbet Magyarországgal foglalkoznak. Következtesen védelmünkre kél többek között a párizsi *Patrie*, a londoni *Saturday Review* s a *Daily News*. A *Neue Frankfurter Zeitung* pl. remekműnek mondja Deák második feliratát, mely szerinte minden időkre emléke lesz egy nép hűségének, meggyőződésének, emléke egy magát el nem hagyó nemzet joga elpusztíthatatlanságának. (Pesti Napló, 1861. júl.-aug.) Feltűnő helyen közli a *Pesti Napló* a nagy angol világlapnak, a *Times*-nak az országgyűlés utolsó napjaiban közzétett fontos állásfoglalását. A cikk félreérthetetlenül figyelmezteti Ausztriát, hogy ha birodalma egységét meg akarja őrizni, Magyarországot alkotmányosan kell kormányoznia. Súlyosan hangzott az európai közvélemény előtt, mikor a *Times* egy másik cikkében kijelentette, hogy „Magyarország nélkül Ausztria csak egy provincia”: (Pesti Napló, 1861. május 8.)

A *Times* meglepő rokonszenvének, de a hivatalos európai körök és liberális lapok rokonszenvének is, egyik főoka a Deák-féle középnemesi program forradalomellenességében rejlik. Radikális vezetés híján, a forradalomra hajlamos tömegek ereje is a törvényes ellenállás kereteibe kényszerül. Deák programjának békülékenysége mögött jelentékeny erőként munkált

éppen ezektől a tömegektől való félelem. Ezeket az összefüggéseket azonban még a legjobb hazafiak sem látták világosan, hiszen maga a középnemesség is inkább érezte mint tudta forradalomellenességének okát. E politika zsákutcáját Kossuth és a negyvenkilencesek láthatták leginkább. Ők látták, hogy Deák és az országgyűlés útja „szépen vezet a pokolba”. (Lásd Pach—Hanák : *Magyarország újkori története*. II. 96. l. Egyetemi jegyzet.) Való igaz azonban, hogy a társadalom széles rétegeiben sem oly népszerű már a forradalom gondolata. Kossuthot várják, de a nyílt felkelés elég félelmetesnek tetszik. A negyvenkilences katasztrófa és az azt követő megtorlás nagyon tragikus precedensként nehezedett a kor magyarságára. A passzív ellenállás, a tűrés részleteredményei, az országgyűlés fegyelmezett egysége bizonyosabb eredmények hitét érlette meg. A nemesség irányította közvélemény nem tudhatta még, hogy az abszolutizmustól „fegyelemmel” és „tűréssel” döntő eredményt nem lehet kicsikarni. „Tudom én azt — írja Deák ekkoriban —, hogy ellenségeink a lefolyt nehéz idők alatt csordultig töltötték méltatlan szenvedéseink poharát. Tudom, hogy jól esik a fájdalomnak keblünkbe fojtott árját kiöntenünk . . . Érzem én is mindazt, mit minden magyar érez azok ellen, kik annyi életet és életörömet, annyi boldogságot feldúltak e hazában. De érzem keblemben azon erőt is, hogy jobban tudom szeretni e hazát, mint gyűlölni ellenségünket : s inkább elfojtom szívemben a keserűséget, semhogy az olyan lépésre ragadjon, mely káros lehetne a hazára.” (Berzeviczy i. m. III. 252. l.)

A nemzeti közhangulatra jellemző, hogy a határozati párt vezére Tisza Kálmán, Deák második feliratának elhangzásakor ünnepélyesen jelenti ki : „ . . . a nemzet bizonnyal nem fog fegyvert ragadni : csend lesz e honban és nyugalom, de ne reméljék elleneink, hogy az a sírnak élettelen csendje. Csend lesz . . . melyből megerősödve támad az élet”. (Berzeviczy i. m. III. 309. l.)

Igaz, Tisza Kálmán szabadelvűsége első perctől kétes, s így nyilatkozatának nincs is kellő súlya. A tragikus sorsú Teleki László országgyűlési programul szánt hagyatéka azonban hű tükre a határozati párt s az országos közvélemény álláspontjának. Nos, Teleki kemény, büszke hangú írásában a követelt alkotmányt legjobb védőgátnak látja éppen a „forradalmi törekvésekkel szemben”, s miként Tisza, az országgyűlés feloszlata esetén is biztos a nemzet győzelmében.

Maga Kossuth a második felirat elfogadása után így ír Jósika Miklósnak : „Deák mint a törvényesség embere a nemzet törvényes jogait férfiasan megvédte. Akárhová fordul a kocka, e felírás után senki sem fogja mondhatni Európában akár azt, hogy a magyar a békés kiegyenlítés kísérletét ki nem merítette, akár azt, hogy csak egy hajszálnyival is többet kívánt, mint amibe törvényes jogát cáfolhatatlanul bebizonyíthatá. Ha e felírás után törésre kerül a dolog, Isten, világ s a történelem előtt csakis az osztrák házra hárul a felelősség. D'avoir mis l'ennemi dans le tort devant l'opinion publique nem csekély nyeresemény. S ez Deák érdeme.” (Irataim III. 648. l. Berzeviczy i. m. III. 312.)

Ha nem ismernők Jókait, és nem tudnók, hogy milyen teljes lélekkel tudott azonosulni a nemzeti közvéleménnyel, saját vallomásai, írásai is bizonyíthatnák, hogy ekkor ő is egyetért a deáki koncepció lényegével. A képviselőházban tartott nagyhatású felszólalásában mondja : „Miután elismerjük azt, hogy alkudozásról nincs szó, csak két esetet tehetünk fel : vagy meg akar adni a fejedelem mindent, vagy nem akar megadni semmit, mert e kettő közt közeledési pont nincs. (Helyes.)” (Jókai M.: *Politikai beszédei*, I. 13. l.)

Az beszél így, aki bizonyos győzelmében. A magyarság ekkor bizonyos volt benne, s ez a bizonyosság hatja át Jókai szavait is. Az *uralkodó politikai hangulat másik összetevőjével Jókai szintén azonosítja magát*. Az előbbi idézett mondatok fenyegető élet bizony sajátosan tompítja az a gondolat, mely a beszéd folyamatában megelőzi. Ime : „Mi azt mondjuk, hogy várni akarunk, s hisszük, hogy jogos várakozásainknak igazság fog szolgáltatni. Mi nem csörömpölünk láncainkkal, nem zörgetjük a ránkzárt ajtót, hanem azt mondjuk, hogy elvárjuk, míg fogságunk ideje letelik.”

Tudjuk, hogy Jókai a határozati párt híve. Azt is tudjuk azonban, hogy a két párt szembenállása már előbb jelentéktelen, aztán el is tűnik. Érthető hát, hogy a határozati párti Jókai országgyűlési beszédében már május 24-én a „fiúi tisztelet”, a „barát”, az „elvrokon” hangján beszél Deákról és párthíveiről. Beszédének zárósoraiban okunk van mély meggyőződését és nem szónoki fogást látni: „Egyébiránt győzzön e nézet, vagy az ellenkező, veszítsünk mi, vagy ellenvéleményeseink, abból ellenségeinkre semmi diadal nem hárul. (Köz-helyeslés.) Én áldom istenemet, hogy megérnem engedett egy országgyűlést, ahol a pártok nem voltak pártok (Úgy van!) s ahol az ellenfelek csak annyiban ellenkeztek egymással, hogy egymást a hazaszeretet nyilvánításában melyik múlja felül. (Tetszés.)” A deáki politika iránti rokonszenvnek már 1855-ben jelét adja Jókai, s még a nagy alkuvások után is „szeretve bámult”, „tisztelve bámult” ellenfelének tartotta. (Jókai: i. m. I. VII. Takáts Sándor bevezető tanulmányából.)

Az új földesúr létrejöttében a deáki koncepció téziseinek vállalásánál jóval fontosabb a deáki magatartás óriási erejű kisugárzása. Deák a magyar politika jövőt jelző nagy állócsillagának tetszik ekkor. A nemzet még aligha sejtí, hogy ez az időtlen fényű állócsillag néhány év múlva milyen fájdalmas csillaghullással tűnik el a magyar függetlenségi politika egeről. A *Pesti Napló* „Az ifjú szabadság” tavaszát üdvözli programjában. A hazai és külföldi ujságok csodálattal s felsőfokokban írnak róla. A nemzet jelentékeny része meg van győződve, hogy Deák „nem alkuszik ugyan a nemzet jogai felett, de politikai ábrándok s utópiákért nem teszi kockára a mély sebeiből felépülni alig kezdő nemzet életét”. Így ír pl. Ugocsa megye felirata Deákról első beszéde után. (*Pesti Napló*, máj. 22.) Aligha csodálhatjuk, hogy Deák határozottsága mellett elsősorban atyai bölcsessége, megfontoltsága, nyugalmas harcmódora s „józan eszének tiszta fénye” kápráztatja el kortársait. A külföldi ujságok gyakori tudósításaiban, életrajzi ismertetéseiben, kommentáiraiban is ezek a legmagasztaltabb vonások. Így erről áradozik pl. a brüsszeli *Nord* is: „Van — úgymond — valami megragadó és nagyszerű ebben a férfias, szilárd és mégis lojális magatartásban.” (Berzeviczy i. m. III. 314. l.)

Bizonyára sokan voltak a hazában, akik Kossuthnak elismeréseiben is következetes meggyőződését vallották. De bizonyosak vagyunk benne, hogy a nemzeti közvéleménynek ez volt a legerősebb hangja, s hogy a magyar középnemességnek ez az utolsó, még korlátai ellenére is impozáns megnyilatkozása magával ragadta Jókait. Őszintén hitt abban, amit a középnemesség sok képviselője csak taktikaként vállalt. Az új földesúr ennek a mélyen átélt illúzióinak, a deáki káprázatnak köszönheti létét. A Garanvölgyiek impozáns kitartása, büszke fölénysége, Ankerschmidt pályája csak erről a pontról érthető meg.

III

A regény expozíciójának részletesebb elemzése nemcsak az elmondottakat igazolhatja hanem fontos tanulságokat adhat ahhoz a pörhöz is mely a Jókai-életmű értékelésének szempontjai körül folyik.

A konfliktus természetét és tartalmát elsősorban a két főalak: Ankerschmidt és Garanvölgyi jelleme magyarázza. A regény eleve elvesztené vonzóerejét, ha az elbukott szabadságharc emlékeit, eszméit a könnyű békülhetés érdekében megkerülné az író, hiszen a negyvennyolchoz való ragaszkodás a hatvanegyes idők tűzének legfontosabb életeleme. A kor próféciájának: a passzív rezisztenciának érdekében Garanvölgyit ellenálló magyarnak kell ábrázolnia. Feltűnően érdekes azonban ennek az ellenállásnak a tartalma: hogy a békülés szimbolikus értelmet, általános érvényt nyerhessen, az ellenfeleknek valóban ellenségesen kell szembeállniuk. A viszonylagos korhűség mellett azért is ügyelnie kell erre, hogy a békülésnek legyen majd erkölcsi értéke a konfliktusnak feszültsége, s a cselekménynek, a bonyodal-maknak intenzív hajtóereje.

Jókai ügyesen teremti meg ezt a feszült atmoszférát. Ankerschmidt fegyveres, idegen szolganéppel őrzi birtokát, a szabadságharcban a magyarok ellen verekedett. Ügyvédjét, Grisákot, a maga módján kidobja Garánvölgyi, majd az öreg Ankerschmidt indul valóban nagy kardcsörtetéssel elégtételt szerezni leánya olvasatlanul visszaküldött levele miatt. Az írónak tehát sikerül az ellenségeskedés látszatát keltenie.

Minthogy azonban a megoldás nagyrészen a két pólust betöltő alak: Ankerschmidt és Garánvölgyi jellemzésén, ellenségeskedésük értelmén, tendenciáin múlik, Jókai különös elővigyázattal rajzolja vonásait, nehogy útját vágja az alapeszme érvényesülésének. Ezért van az, hogy Garánvölgyinél a passzív rezisztencia éle letompul. A Bach-korszak nemzeti ellenállásának súlyosabb vonásai hiányzanak jelleméből. De lehetne-e a „nem engedni és győzve megbékélni” alapeszmét szerencsésebb jellemekre bízni?! 1848 emlékének elszánt védelme, az elnyomók keserű gyűlölete helyén az 1861-ből jól ismert fölényes biztonság derűje árad el a rendszer zaklatásait egykedvű békével tűrő Garánvölgyin.

A regény sokszor és jogosan megcsodált humorának nyilvánvaló értelmét is itt — a jellem tanulmányozásánál — ragadhatjuk meg. Igaz, hogy a regény egészét humoros hangulatok uralják s tudjuk, hogy ez a derűs tisztaság, ez az enyhített gúny a győztesrel való *győztes megbékélés*-bizonyosságából adódik. Azt is tudjuk azonban, hogy ez a humor nagyon sokrétű s az ábrázolás részleteinek igényéhez igazodva szolgálja a végső célt.

A Garánvölgyi alakját előntő derűnek, humornak kettős funkciója van.

Grisák csufondáros kigúnyolásán érezhető leginkább e humor egyik célja: hogy a falusi élet tisztására húzódó nemzeti úr kikezdzhetetlen fölényét fémjelezze a durva, becs-telen, kapzsi idegenekkel szemben. Ennél azonban még fontosabb a másik funkció: Garánvölgyinek az elviselt zaklatások miatt káromkodnia kellene, de ő humoros egykedvűséggel nyugszik bele az ostobaságokba, melyek arra sem méltók, hogy dühös legyen értük. Lemond a dohányzásról, a borról, a vendégeskedésről, arról, hogy vadászni járjon, hogy az utcára kimenjen s horribile dictu: még arról is, hogy pörlekedjen. Micsoda skálája ez a szenvedéseknek! Ezután aztán már jöhet az adó, az árverés kárhoztatása, hiszen előbb minden szenvedések teljeként a pörösködésről való lemondást jelölte meg az író.

Ily módon éri el Jókai, hogy a Garánvölgyit jellemző humor nemcsak méltóságos, győzelmet sejtető derűt varázsol, hanem egykedvű maga-megkötéssé is szelídíti a megátalkodott gyűlöletet. A ragyogó humor lényege éppen abban van, hogy itt ez az impozáns, rendszerbuktató, céltudatos közöny a legártatlanabban s látszólag egészen céltalanul, mintegy eleve meglévő életfilozófiából adódik. Az olvasó észre sem veszi, hogy itt csak az életanyag való a Bach-korszakból, a jellem lényegét a napok uralkodó eseményéből kölcsönzi az író.

Garánvölgyi magatartását csak a Grisákkal való jelenetben találjuk egyértelműen elutasítónak, kiengesztelhetetlennek. Ez a jelenet nem annyira mint az egész cselekmény egy láncszeme érdemel figyelmet, hanem azért, mert nagy sikerrel hiteti el, hogy Garánvölgyi és az idegen front ellenségei egymásnak. Garánvölgyi itt valóban kíméletlen. A régi jogok felrúgásának számontartása, az új urak elleni ellenszenv itt jut kifejezésre legélesebben, jól lehet itt is — a szatírává erősödő — humoros atmoszféra keretében. Az élesebb, sértőbb gúnyolódás nyilvánvaló oka Grisák későbbi szerepében rejlik. Minthogy a későbbiek során ő az Ankerschmidt-ellenes táborba kerül, kikacagása nem árt a békülés nagy céljának, de növeli Garánvölgyi ellenállásának súlyát.

Kampóst nemcsak munkaköre (kasznár), de fontos eszmei funkciója is Garánvölgyihez köti. Bármilyen nagy is köztük a különbség, nélküle Garánvölgyi jelleme nem teljes. Hogy a Bach-korszak hivatalos szerveit rettegető jelenségek — mint a Petőfi-várás, fegyverek, zászlók stb. rejtegetése, összeesküvések — Kampós naiv és komikus figurájához kapcsolódnak, ez nagyon fontos előfeltétele az alapeszme könnyebb érvényesülésének. Nagyon jellemző, hogy Garánvölgyi jóakarató, de kissé bosszankodó fölénnel mosolyogja le kasznárja naiv lelkesedését, gyermekesnek tetsző ábrándjait. Itt is nehezen vehető észre, hogy ez a nagyon termé-

szetes figura milyen céltudatos, kiszámított jellemzés és komponálás révén tölti be azt a szerepet, amit betölt. Nehéz észrevenni, hogy rokonszenves naivsága révén milyen komoly dolgok veszítik el jelentőségüket.

Ankerschmidtrol úgy tudjuk, hogy ellenséggként indul. Gyulai és Zsigmond Ferenc azonban már, — ha szűkszavúan is, de utalnak arra, hogy benne is megvannak a kibékülés lehetőségei.

Mint említettük, az ellenséges látszat a feszültség fontos biztosítéka lévén, Jókai gondosan ügyel is erre. Ankerschmidt hát bízik is „az új rendezés vaskeményiségében”. Arról azonban nem tud, hogy milyen áron szerezte meg számára Grisák a Garanvölgyi-vagyon egy részét. „Éjjel kürtös őrzáratok cirkálnak kastélya körül”, de Garanvölgyiről, ki a falu másik végén lakik, csak annyit tud, hogy „valami mogorva kuruc táblabíró, aki valamiért haragszik, de kívül össze nem zördülni nagyon könnyű”. Mi is a tartalma hát Ankerschmidt ellenség voltának? A cselekmény során ez elég hamar kitetszik. Előbb csak azt tudjuk, hogy katona, akit nem érdekel a szomszéd zsörtölődése, de utóbb, mikor önérzetesen utasítja el a besúgó Strafft, már tudjuk, hogy az eszmeiség szempontjából mily fontosak ezek a katonatulajdonosságok. „Én medve voltam — mondja Ankerschmidt —, aki marakodtam magamhoz hasonló medvékkel, de vizsla sohasem, ki a vadász számára foglyokat fürkész!” — Jókai itt is fényesen gyümölcsöző megoldással, a lovagi és katonai morál természetes velejárójaként tünteti fel Ankerschmidt teljes politikai közönyét. *Ankerschmidt osztrák, azaz elnyomó voltának tehát már az indulásnál sincs lényeges politikai tartalma.* Gondoljuk meg, hogy már első megjelenésekor szinte magyaros vendégszeretettel fogadja Strafft, noha úgy tudja róla, hogy bujdosó honvéd. Bizony nagyon kevés köze van Jókai Ankerschmidtjének Haynauhoz, még ha őt valóban látta is egyszer kanászkalapban, magyar urak közt. Mellékesen itt meg kell jegyeznünk, hogy Haynau 1849 után nemsokára kegyvesztett lett és kissé meghibbant, s így példája nem nagy bizonyosság.

Ankerschmidt alakját is regénybeli funkciójának megfelelő humoros árnyalatok szövik át. Darabosságával, egyenességével, katonásan hirtelen indulataival, lépten-nyomon bele kell ütköznie „honfitársai” raffinált aljasságába. Előítéletek nélküli naivsága fonák helyzetekbe sodorja: gondoljunk csak a Garanvölgyi Aladár ügyében írott levél körüli bonyodalmakra: Grisákkal és Pajtainéval akarja megírtni, akik éppen meg szeretnék nyújtani Aladár fogását. Fejlődésének iránya, tiszta embersége miatt, mindig rokonszenves az a derű, mely fonák helyzetéből adódik. Elfogulatlansága s katonás határozottsága révén végletesen konzekvesen ítéli meg az eseményeket. Kiismerve honfitársait, kanászkalapot tesz fel, lányát Erzsinek, inasát Gyurinak szólítja s a végén Garanvölgyinek korteskedik. Vitathatatlan, hogy az események során Ankerschmidt alakja egyre mosolyogtatóbb. Ennek megvan az a haszna, hogy idegenségének a látszata is eltűnik, de kétségtelen, hogy közben jelentősége is alábbszáll. A regény néhány mozzanatában ő is úgy hat, mint egy öreg magyar kapitány, aki anekdotás észjárással bölcselkedik az asszonyokról (XI. *Az a bizonyos szegény asszony*) s „láncos mennykő”, „Hej öcsém”, „Ördög mennykő”, „Átkozom a lelkit” — kiszólásaival Kisfaludy Baltafiját juttatja eszünkbe.

Mint ismeretes, Jókai a lelki fejlődést többnyire külső eseményekkel okolja meg. Ankerschmidt leányainak ezért nagyon fontos szerep jut a regényben. A lovagi vonások mellett az apai szeretet a kibékülés legbiztosabb eszköze, s Jókai nagyon is kihasználja ezt a lehetőséget, hiszen ezért teremti őket. Láthattuk Kámpósnál, hogy jelleme nemcsak magáról, hanem Garanvölgyiről is beszél. Ezt a lehetőséget itt is kiaknázza az író. Hermina kisasszony ábrándos, méltó szemével, gödrös állával, egész büszke szépségével nemcsak önmagát lopja be az olvasó szívébe, de az ő vonásain át jellemzett Ankerschmidtet is közelebb hozza.

Eliz meg egyenesen a magyar ügy „beépített embere” az osztrák táborban. Jókai jól tudja, hogy az Ankerschmidt családból legelőbb Eliznek kell „állásfoglalnia” a magyarság ellenállásával kapcsolatban, mert ő mondhat róluk bármilyen szépet és meghatót. Kicsiny,

gömbölyű, eleven termetével, szénfekete, göndör hajával, villogó szemével, mely minden pillanatban kész a sírásra és nevetésre; piciny szájjával, melynek beszélni vagy dalolni kell, mindig megholt anyja vonásait idézi apjának. Igen, őrá nem lehet haragudni, ő mindent megtehet; figyelheti titokban a daloló magyar lányokat, levelet írhat Garanvölgyinek, s mi több, a végén beleszerethet az „ellenséges tábor” Garanvölgyi Aladárjába. Ő teheti, mert az író minden szépet rárak, ami kell ahhoz, hogy általa az egész családot „közelhozza”, megszerettesse, s hogy megoldást siettető rebellis tetteire a felháborodottnak tetsző, tartózkodó katona mindig jószágos, beleegyező apává szelidüljön.

Noha az alapvonások már biztatók, a megoldás mégis csak az események kibontása révén lehetséges. Nagyon fontos tehát a két főalak első találkozása. Grisák fogadása bizony nem volt valami szívélyes, de láttuk, hogy ennek megvolt a maga oka. A találkozásra tehát sort kell keríteni. A megteremtett kis világ logikája szigorúan és természetesen ki is jelöli a találkozást. Eliz levelét felbontatlanul küldi vissza Garanvölgyi, s ezért lovagi elégtételt kell vennie, így követeli ezt Ankerschmidt jelleme, s a kompozíciós szükség, a találkozás fontossága.

Straff veszélyes inzultusra figyelmeztet és Ankerschmidt ezúttal hisz neki: „Ketten leszünk! szolt a hadastyán kardjára ütve”. A veszélyesség látszata tehát megvan. Az író szinte huncutul kacsint az aggódó olvasó felett: „A táblabíró égető, maró választóvíz szatírája, a hadastyán puskapor természete, ha ez a kettő összeakad, kétségtelen az explosió”.

„Ezek jól összekerültek.” Tagadhatatlan, van itt valami a mese naivságából. Első olvasásra még el lehet hinni ezt a kardcsörtetést, de még akkor sem tagadhatjuk, hogy van abban valami mosolygató és teátrális, ahogyan „a hadastyán nem olvasta el Eliz levelét, mert elfelejtette a hajdan jól ismert német nyelvet) robbanásig fokozza Ankerschmidt indulatait. Ezen a ponton azonban váratlan fordulat következik. A büszke táblabíró, aki inkább mindent veszni hagy, mintsem szóbaálljon az idegen hivatalnokokkal, aki Grisákot csaknem kirúgta, akit időtlen, egykedvű, oldhatatlan flegmájából semmi sem lendíthetne ki, aki — mint utószavában Jókai írja — „beleakacag a pusztító süvöltésbe”, — most egyszerre közlékeny lesz, szarkasztikus hangulata elégikusra vált, s csak a hideg „Uram” megszólítás figyelmeztet, hogy nem barát panaszkodik a barátnak. Tíz hosszú esztendő szenvedését, a jövőt vajudó nagy idők felejthetetlen emlékeit, a hajdani gazdagságot, emberséget, megbecsülést, Kufsteinban raboskodó öccse sorsát panaszolja fel itt Garanvölgyi. „Uram, elfelejtettem amit vesztek, — úgymond — el, amit szenvedtem, el, amit reményltem. Elfeledtem népem bukását, elfelejtettem szégyenemet, dicsőségemet; hogyne tudtam volna hát elfelejteni azt, amiről nem gondolkozom”, ti. a német nyelvet.

Az első pillanatok valóban feszültek, s Garanvölgyi elmélkedése a „szabad” és „lehet” különbségéről, bizony nem a legbékítőbb téma. Mikor aztán a maga gúnyos és ellenfélről nyugalmával hivatkozik a büntetőkönyvre, a paragrafusokra, melyek jogot adnak a levél visszaküldésére, és megtiltják a párbajt, Ankerschmidt bizony csaknem türelmét veszti. Az író azonban tudja, meddig feszítheti a húrt, s átmeneti elcsitulás után (— miközben Ankerschmidt észreveszi, hogy az apostoli, fehér szakállú táblabíró milyen szelíd, nyugodt ábrázattal kíséri gúnyolódását —) egyszer meg nekilendíti Garanvölgyit, hogy együgyűségbe, tudatlanságba bujtatott kuruckodásával (Garanvölgyi azt állítja, hogy azért nem olvasta el Eliz levelét, mert elfelejtette a hajdan jól ismert német nyelvet) robbanásig fokozza Ankerschmidt indulatait. Ezen a ponton azonban váratlan fordulat következik. A büszke táblabíró, aki inkább mindent veszni hagy, mintsem szóbaálljon az idegen hivatalnokokkal, aki Grisákot csaknem kirúgta, akit időtlen, egykedvű, oldhatatlan flegmájából semmi sem lendíthetne ki, aki — mint utószavában Jókai írja — „beleakacag a pusztító süvöltésbe”, — most egyszerre közlékeny lesz, szarkasztikus hangulata elégikusra vált, s csak a hideg „Uram” megszólítás figyelmeztet, hogy nem barát panaszkodik a barátnak. Tíz hosszú esztendő szenvedését, a jövőt vajudó nagy idők felejthetetlen emlékeit, a hajdani gazdagságot, emberséget, megbecsülést, Kufsteinban raboskodó öccse sorsát panaszolja fel itt Garanvölgyi. „Uram, elfelejtettem amit vesztek, — úgymond — el, amit szenvedtem, el, amit reményltem. Elfeledtem népem bukását, elfelejtettem szégyenemet, dicsőségemet; hogyne tudtam volna hát elfelejteni azt, amiről nem gondolkozom”, ti. a német nyelvet.

Ez az a pontja a regénynek, ahol mindent elmond Garanvölgyi, amiért még ma is ökölboszorul a kéz, és mégis, e nagy panasz után Ankerschmidt „most már sokkal csöndesebb hangon beszélt a táblabíróhoz”. Vajon csakugyan azért, mert benne az apa hatódott meg a börtönben sínylődő gyermek sorsán? Ezért is, de elsősorban azért, mert nyoma sincs e panaszban kihívásnak, konok gőgnek, gyűlöletnek. A volt ellenséget is megható panaszba fordul a vád. A fehérén izzó gyűlöletből tizenkét hosszú esztendő várakozása, s a győzelmes kiegyezés

káprázata párolta le ezt az elégikus, bánatos fájdalmat. Az alábbi idézet könnyen lehetne a fentiek folytatása is: „Hát nem megmondta Deák Ferenc, hogy fátyolt vetünk a múlt szenvedéseire, elfelejtjük, hogy tizenkét év alatt bűn volt a szabadság érzete, bűn volt ragaszkodásunk nemzetiségünkhöz, . . . hogy tizenkét év alatt országunk erejét kimerítették, a nemzet vagyonát elidegenítették, visszanyomjuk a fájdalmakat annyi élet s annyi életöröm kioltásán is . . .” — Pedig ezt a *Pesti Napló* írja 1861 májusában, sejtetve, hogy nem sok értelmű van Garánvölgyit a Bach-korszakban keresni.

↳ A meseszöveg, a komponálás a jelenet soronjövő mozzanataiban, Jókai technikájának egyik legfényesebb megoldására figyelmeztet.

A levelet ugyanis mégiscsak el kell olvasnia valakinek, s Garánvölgyi éppen Kampósra bízta ezt, aki a maga alföldi németségével Ankerschmidtet pld. Akkorsincs-nak mondja, s aki nevetségés ijedelmével egycsapásra feloldja a még meglevő feszültséget. A levelet Ankerschmidt is elolvashatná, de Kampós nélkülözhetetlen: nemcsak mert kacagássá kell oldania a feszültséget, hanem azért is, hogy a fegyverrejtegetés és Straff vádjainak alaptalansága, Kampós nevetségés és gyermekesen ijedt vallomása után Ankerschmidt előtt nyilvánvalóvá lehessen. A két tábor megbékülésének útjából ezzel minden veszélyes akadályt elsöpört az író. Nem csoda hát, hogy a búcsúzó ellenfeleknek egy gondolatuk támad: „Tán lehetett volna az elváláskor kezet is szorítani”.

*

A nagysikerű IV. fejezet után a konfliktus tartalmának alapvetően módosulnia kell. A végső teljes megbékélés Eliz és Aladár házassága révén valósulhat meg legszerencsésebben. A legfontosabb erkölcsi és politikai előfeltételeket már meg is teremtette Jókai az előző fejezetek során. A megoldás azonban bizonyos korrajz és küzdelem nélkül, nagyon olcsó és valószínűtlen lenne. Ankerschmidt teljes asszimilációjához a megindító és meggyőző tények egész sorára van szükség. Jókai tehát ennek érdekében átrendezi a frontokat, azaz úgy bonyolítja a cselekményt, hogy az egyik pólusra most már valóban ellenséges figurák kerülnek. Ankerschmidtnek is ezekkel kell megküzdenie, hogy megszerethesse a velük szintén szembenálló Garánvölgyieket.

Ez az ellenséges tábor az osztrák bürokrácia hivatalnokaiból, rendőreiből, besúgóiból verbuválódik. Az események során mind mélyebben tárul fel züllöttségük, embertelenségük s e folyamattal párhuzamosan mélyül Ankerschmidt irántuk való ellenszenv. Itt aztán nem ismer könyörületet az író. Straff különösen ördögi, gyűlöletes figura s nem véletlen, hogy éppen a cabinet noir-nak, a rendszer egyik reprezentáns szervezetének tagja. Ankerschmidtet és Erzsikét — gondos előrelátással — már az első találkozásnál elkülöníti tőle az író. Végtelenül silány embertelensége, s gyilkos zsarolása (az archimedesi csavar) fontos oka Ankerschmidt asszimilációjának. Az öreg katonának saját bőrén kell éreznie, hogy a Straffok aljassága, a Mikucsekek és Bräuhäusel urak ostoba bürokratizmusa, durva kapzsisága lehetetlenné teszi az életet. A regény bonyodalmai során Maxenpfutsch Vendelin inspektor úr és Miss Natalie nevelőnő Grisákkal és Aladár volt menyasszonyával, Corinnával együtt, szintén ehhez a táborhoz sodródnak. Együttesen mintegy az elnyomó idegeneket képviselik, s így érthető, hogy a sokrétű humor itt metsző szatírává élesedik. A kor magyarsága még élénken emlékeztetett a Bräuhäusel urakra, s hogy a regény lapjain ártatlanabb formában jelentek meg, azt akkor már megbocsátotta, hiszen kárpótlásul szabadon nevetethetett ostobaságukon. A végén a Straffhoz pártoló Corinna rovására Jókai még külön anekdotát is sző a cselekménybe. (XVIII. *Egy kis tréfa a cabinet noirból.*) Szatirikus ellenségábrázolás ez, de nyoma sincs itt a *Civilizátor*, vagy a *Blick* keserűségének. A Garánvölgyi-kastélyban való házkutatás sokkal ostobább, veszélytelenebb és nevetségesebb (a patkányokkal való hadakozás), mint amilyen a Bach-korszakban valóban lehetett. Ebben azonban nincs semmi érthetetlen, hiszen az alapeszme nem tűr meg keserűséget, gyűlöletet. A Bach-korból vett életanyaggal is úgy jár el Jókai,

mint Garánvölgyi modelljeinél, átkölti őket az eszme igényei szerint. Tanulságos példa ebből a szempontból a cselekmény egy mozzanata, Aladár raboskodása. Az író itt is fényesen eltalálja a cél szempontjából leghasznosabb magatartásformát. Aladár „csoda jó kedvvel” viseli magát börtönében. Az öreg Garánvölgyi passzív rezisztenciájának sajátos változatát valósítja meg. Meglehet, hogy valóban Beniczky Lajos esete ihlette Jókait Aladár megrajzolásában, fontosabb azonban, hogy minden ízével a regény koncepciójához igazodik. Félvállról kell vennie a szenvedéseket, hogy kamaszos fölénygel kacaghasson rajtuk, mert így nemcsak Ankerschmidt katonalelkét hódítja meg, de sikerül játékká szelídítenie a nemzet szívében legmaróbb tűzzel égő emlékeket.

A Garánvölgyieknek, céltudatos passzivitásuk ellenére részt kell venniük a bonyodalmakban, hogy ügyük az Ankerschmidték érdekeivel összefonódhassék. A Pajtayné körüli események, a Garánvölgyi-kastély felforgatása, az aratás, Hermina halála, Aladár kiszabadítása, az árvíz, érdekesen összeszövik a két család érdekeit. A harcot azonban többnyire magában vívja Ankerschmidt, s a Garánvölgyiek egyetlen lépést sem tesznek feléje, mely az egyszerű emberiség határait túllépne. (Pl. segítségük az árvíz, vagy az aratás alkalmával.) Az író szemmel láthatóan vigyáz a Garánvölgyiek fölényére. Tudja, hogy a nemzeti felfogás parancsoló törvényei Ankerschmidtől várják a közeledést. Ezért kell előbb Erzsinek bele-szeretnie Aladárba, és ezért kell előbb neki megkérnie. Ezért bonyolódik úgy a cselekmény, hogy Ankerschmidtnek legyen oka hálából közeledni. Ezt a közeledést csak izgalmasabbá, értékesebbé teszi a méltóságos tartózkodás (Erzsike fogsága) látszatának megőrzésével.

A magyarság igazsága, hajthatatlan kitartása domborodik ki ebben a megoldásban. Hiába szembesítenők hát *Az új földesúr* világát a gyűlöletes Bach-korszakkal, Garánvölgyit az elhagyott parlagi udvarházak kopott gazdáival, Ankerschmidtet a gőgös, kegyetlen osztrák katonatisztekkel. Az életanyag az 50-es évekből való, de az író nem törekszik a kor pontos, realista rajzára, hanem mindent átrendez, átszínesít az országgyűlési eszmények káprázata szerint. „Ha túrni kell, túrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt. Túrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait: mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Túrni fog a nemzet remélve a szebb jövőndőt s bizva ügyének igazságában.” (Deák Ferenc második feliratának befejező sora. Deák F. Váll. Munk. Remekírók K. kt. 250. l.) Az idézett néhány sor mintegy összegezi a regényt létrehozó érzések tartalmát.

Jóкаи is úgy látja, hogy ez a megátalkodottságig higgadt politika, ez az igazi és eredményes. Minden negyvennyolc igényeiért történik itt, a furcsa ellenállás láttán a csodálatos két esztendő emlékei buggyannak fel a lélek rejtekeiből. És nem csodálatos, hogy újra élhetnek hivatalosan ország világ előtt?! Igaz, ára van ennek, mert megnyilatkozásuk, világgyákiáltásuk csak a deáki politika útján látszik lehetségesnek. A deáki magatartás közegén aztán sajátosan leszelídülnek, letranszponálódnak az indulatok. De *nem a hatvanhetes kiegyezés alkuja ez, nem a negyvennyolcas eszmék kótyavetyéje, hanem a győzelemre jogosult legyőzött megbékélése a győzessel, a régi követelések feladása nélkül. Semmit sem engedni és mégis megbékélni.* Ebből a nagy ellentmondásból adódik *Az új földesúr* minden problémája, és ez az eszmei cél magyarázza a megoldás sokat bámult értékeit.

A *semmit sem engedni és mégis megbékélni* program, a regény születésekor nem képtelenség. A közhangulat hosszasan citált tényei is erre figyelmeztetnek. A kor legbecsületesebb írói — Arany János, Madách, Vajda János — ugyanígy vélekednek. Mindnyájan bíznak abban, hogy a külső és belső bajoktól szorongatott Ausztriának végül is engednie kell. A Jóкаи állásfoglalása egyébként se érthetetlen, hiszen ő sohasem volt igazán forradalmár. Hogy 61-ben nem volt az, azt országgyűlési szereplése és a szóban forgó regény egyértelműen igazolja. De nem volt forradalmár már 1861 előtt sem: a vértelen, „az egekből jött” márciusi fordulatot

igenelte, de negyvenkilencben, a forradalom balratolódásakor már a békepárt tagja. A szabadságharc emlékét lelke egész melegeivel dédelgeti élete végéig, de sohasem szól róla úgy, mint kíváncsú programról. Vallja, hogy 48—49 hőskor volt, de érzik írásain, hogy nem a harcban látja a nemzeti boldogulás zálogát, hogy csodálatosan viaskodott a nemzet, de hasztalanul, hogy a Baradlay fiúk a sorsot hívták ki maguk ellen. Dózsa drámájában a „pokol szellemé”-nek mondja a forradalmat, mely lángba borítja a haza téreit.

1848 eszményeihez azonban ragaszkodik s a kiegyezés után is tiltakozik a pénz- és hadügy közös kezelése, az állami szuverénitás feladása ellen. Az önkényuralomról írott regényeiben mindig ez a magatartás az ábrázolás alapja. A *Politikai divatokban*, *A szerelem bolondjaiban* kétségkívül komorabb, keserűbb az önkény rajza, mint *Az új földesúrban*. Az elvi platform azonban ugyanaz, csupán a hangszerelés sötétül annyira, amennyire ezt a Schmerling-éra közepette Jókaitól várni lehet. A passzív ellenállás patinája a hivatalvállalásokkal lassan Jókai szemében is megkopik (lásd Hartner Nándor alakját *A szerelem bolondjaiban*), de sohasem vallja, hogy az önkényuralom és a nemzet perében csak a fegyverek tehetnek igazságot. Különösen nem láthatja így 1861-ben, mikor az események látszólag támogatták illúzióit. Nem jelent hát e mű semmi disszonanciát Jókai életművében s a regény alapeszméjét alakító alapérzés egy már negyvenkilenc óta nem forradalmi, de becsületes magatartás természetes megnyilatkozása. Illúzió, melynek mély gyökerei a nemzeti köztudatba nyúlnak.

Ha költő volna, könnyen vallhatna ezekről az érzésekről, a holnapi győzelemről. Prózaíró lévén, a napok elsodró felbuzdulását regényben, évek folyamatát kibontó cselekmény révén kell kifejeznie. És Jókai, aki sohasem a korhűséget, hanem mint a romantikusok általában, érzései, eszméi tökéletes kifejezését érezte a legfontosabbnak, az országgyűlési napok bizakodó közhangulatát átviszi a regény nyelvére. A diadalmas, deákos méltóságú ellenállóhoz nem nehéz modelleket találnia. Sokkal nehezebb azonban a helyzet a partnerrel, a megbékélő, sőt asszimilálódó ellenséggel. Az alapeszme azonban követelődzik, az embereket eltöltő bizakodást, a *tűrünk és győzünk* meggyőződést már élethelyzetekben, jellemeiben kívánja látni, hogy maga és a közösség bizonyosabb lehessen meggyőződésében.

Néhány kósza emlék Ankerschmidt megalkotásában is segíthetett. Bizonyára eszébe jut a *Pesti Napló* dicsekedése a csárdást táncoló dzsidás tisztokról (*Pesti Napló* 1860. jan. 6., 12., 25., febr. 23., márc. 1.), a magyar dal, tánc és ruhaviselet népszerűsége Bécsben, néhány megleghangú nyilatkozat osztrák részről (közvetlen Bach bukása után), néhány lelkes, magyarbarát felszólalás a Reichsrathban, az 1858 óta tett engedmények: megyei szervezet, kancellária, bíráskodás, országgyűlés visszaállítása, az amnesztia-kampány, s mint maga mondja: Haynau példája. Jelentősebb azonban az osztrák hatóságokról vallott nem is alapítatlan meggyőződése: „Vannak Ausztriának dicsvágyó hadvezérei, vannak uralkodni szerető miniszterei, vannak spekuláló üzerei, van állására féltékeny hivatalnokserege, vannak véleményükkel alkalmazkodó hírlapírói, de patriótái nincsenek”. (Jókai politikai beszédei I. 9.)

Mindennél jelentősebb azonban az a határtalan képzelet, mely nem ismer akadályt, ha igazi nagy érzés szolgálatába állhat.

Ezért kár a jellemelek pontos megfelelőit, miként realista regénytípusokat a Bach-korszakban kutatnunk, hanem a regény egésze által kifejtett *kítartunk és győzünk* eszmény, a nemzeti jogok igazából fakadó alapeszme igazságát kell szembesítenünk a korabeli közhangulattal. Egyébként Gyulait és Péterfyt felülmúló kegyetlenséggel kellene pálcát törnünk nemcsak *Az új földesúr*, hanem még egy sor Jókai-mű felett, melyekben a korrajz csaknem ennyire valószínűtlen. A hűséges korrajzéért, a realista értelemben vett típusokért Jókai *kárpótol egy világgal, mely nagyjából költött, de jellemelő, éltető — s mint láttuk, megokolható — bizakodást hirdet.*

Ez a regény nemcsak mondanivalójával illeszkedik szervesen Jókai fejlődésvonalába. Művészi eszközei is arról győznek meg, hogy egy már előbb kialakult s itt sajátosan módosuló írói módszerrel van dolgunk. Ezt a módszert lehet elfogadni vagy elutasítani, de idegen normákkal mérni nem lehet.

A *jellemek* fejlődését Jókai — mint általában —, itt sem hosszas belső vajudtatással és a lelkifolyamat pontos rajzával oldja meg. A metamorfózis lépései itt is a jellemeket többé-kevésbé érintő külső cselekménymozzanatokból igazolódnak. Jellemző, hogy ezek a tovább-lendítő események általában szélesen göngyölített szálakon jutnak el egy-egy bonyodalom-gócba. (Pl. az aratás, házkutatás a Garanvölgyi kastélyban, az árvíz jelenetei.) Ennek a bonyodalomcsomózó szerkesztésnek nyilvánvalóan az a feladata, hogy az összefutó események során több ellentétes erő összecsaphat, s a jellemek jobban kiélhetik kezdettől meglevő tulajdonságaikat, s a következő bonyodalom éppen ennek révén már közelebb lehet egy fokkal a megoldás egyenlítőjéhez.

Természetesen ez az eljárás nem itt jelentkezik először, noha a sajátos alapeszme miatt a jellemzés s a kompozíció szinte újszerűnek látszik. Már Gyulai megállapította, hogy *Az új földesúr* Jókai „legjobban gondolt”, „legkerekebb” műve. Állításával ma is egyetértünk: a részek arányossága és harmonikus egysége mellett különösen az elbeszélés mérsékelt üteme feltűnő. Az anekdoták olykor döntő láncszemei a mesebonyolításnak s fontos összetevői a jellemzésnek (pl. a Szemes Miska-anekdota vagy Straff zsarolása), máskor azonban csak közvetve viszik előre a cselekményt, s járulnak hozzá a jellemzéshez (pl. a *Különös pörsét*, és *Egy kis tréfa a cabinet noirban* c. fejezetek). Még fontosabb ennél, hogy a regény fordulataiban sohasem forog kockán az olvasóhoz legközelebb álló alakok sorsa. Ez érthető; hiszen az ő magatartásuk lényege a *passzivitás*, mely eleve kizárja az életre-halálra menő küzdelmet. Így a cselekmény szálainak helyenként laza összekapcsolódása nem bántó, mert az alapeszme természete nem igényli a regény világának koncentrált mozgósítását. Ezért van az, hogy a nyugodt, szélesmenetű ábrázolást csak ritkán szakítják meg drámaibb fordulatok, a részek összefonódását nagyban erősíti még a regény egészét átfogó derűs humor.

Egy Jókai-regény legtöbbször külön világ, melyben a valóságos életanyag nem saját logikájához, hanem az eszméhez igazodik. Az eszme megteremti jellemeit, s a költött külön-világ eseményei többnyire megmagyarázhatók a jellemekből, tehát természetesen hatnak. S *Az új földesúr*nak még az az erénye is megvan, hogy cselekménymozzanatai mesterien folynak egymásból, költészet és valóságelemek ezáltal szervesen összefonódnak. (Ankerschmidtnek az idegen inspektor felsülése miatt el kell fogadnia Garanvölgyi segítségét, katona és lovagi voltából következik, hogy ezért feltétlen fizetnie kell, s ebből adódik Aladár kiszabadítása. Straff besugó lévén, feljelenti Garanvölgyit, ebből házkutatás, a házkutatásból szerelem s az árvíz révén házasság lesz. Még az árvíz sem mesterséges machina, mert Mikucsek csalásából adódik, s a szabályozások történeti hitelre is számot tarthatnak.)

Jókai eszményítő hajlama sajátos módon, de itt is kiélheti magát. Garanvölgyi Aladár is hős, mint Kárpáthy Zoltán vagy Baradlay Richárd. Jókainál azonban ezek a hajlamok sohasem önmagukért érvényesülnek, hanem mindig az eszme szolgálatában. Ezért van az, hogy — noha Aladár is hős, bátor, büszke, szerény, szorgalmas, gyöngéd, s olyan szép, hogy azonnal bele lehet szeretni — nem tesz csodákat. Nyilvánvalóan a Garanvölgyiek passzív rezisztenciája, tehát küzdelmük természete kívánja ezt így. Inkább kacag a börtönben, mint hogy csodával felérő husárbravurral megszökjön, pedig tőle az utóbbi is kitelhetne. Így azonban nem illene be a koncepcióba.

S mi több, az öreg Garanvölgyi is végletes erényeket csillogtat, azonban a magatartás természete őt is elkülöníti az ismert eposzi hősöktől. Azért, mert Jókai 1861-ben az ilyesfajta magatartásban látja az eszményt. Ankerschmidt szintén szerepe miatt nem lehet végletes

alak. Ellenségből kell magyarrá válnia, márpedig egy igazi Jókai-rajzolta ellenség számára Jókai sohasem nyithat utat egy nemesebb világba. Mindennek az a kulcsa tehát, hogy az időtlen türelmű ellenállás nem máról holnapra érleli gyümölcseit s így nincs is szüksége világmozdító félistenekre. Az alapeszme kifejtése érdekében, ha elvétve is, de Jókai itt sem riad vissza kisebb következetlenségektől. Pl. Ankerschmidt nem zavarja el Strafft, noha emberi alacsonyága már első pillanatban nyilvánvaló. A zárkózott, büszke Garanvölgyi Ádám is feloldódik az emlékezetes találkozásnál, úgyannyira, hogy szinte kilép önmagából, hogy kedvező irányba lendülhessen a cselekmény. Ezek azonban olyan sebek, melyeken nem vérzik el a jellem, s az események teljes láncolata soha sincs ellentétben a jellemekben rejlő lehetőségekkel.

Mint az előzőek során láttuk, nem a Bach-korabeli valóság öltözik itt meseköntösbe, hanem egy, *a nemzet tudatát mélyen eltöltő nagy álom ölt valóságarcot a kor életanyagának segítségével*. Érthető hát, hogy a regény belső világát az ábránd törvényei uralják. Néhány részletben mégis szembeszökő a megoldás naivsága. Jól látható, hogy az író mesébeledült olvasóközönségre számít, mely nem akad fenn az ábrázolás gyermeteg túlzásain sem. Pl. Straff, a mindenre elszánt kalandor meglepően bután hazudik Ankerschmidtnek, s Ankerschmidt is hajlandó elhinni a szegényasszony-mesét, tehát annyira megbutul, amennyire ezt a mese kívánja. A kártyázó Bräuhäuselnak sem tűnik fel Grisák átlátszó taktikája, hiszen ez veszélyeztetné az író konkrét célját.

Nem nehéz tetten érni Jókait mesélő kedvének más természetű kiélésében sem. Regényünk szempontjából különösen *kikerekítő hajlama* érdekes. Mikor Ankerschmidt Garanvölgyihez küldött leveléért házitörvényszék elé idézi leányát, Erzsikét, a tárgyalás ünnepélyes ridegsége, az apa haragos keménysége már első pillanatban póznak tetszik, de az író végigszövi a játék szálait, hogy szép, meghatóan kedves csattanóban oldhassa fel az apa tettetett haragját. Kampósnak is sikerül kacagásba kormányoznia az első találkozás feszességét, de az író nem éri be ezzel. Az ál-Petőfitől megcsalt férfiú feltúrt ingujjal bosszuló megrovásban és öklözésben részesíti Straff hátrahagyott kalapját, s mikor bosszúját az olvasó gyönyörűségére ily módon kitöltötte „letörle homlokáról a verejtéket, nagyott fúj, s ingujját legyűrve, felöltö kabátját és megnyugodott”. — Az író legalább ilyen örömmel nyugodhatott meg a kínált lehetőség teljes kihasználásán.

A mesébeledkezés és szerkezeti kényszerűség jellemző nyomai figyelhetők meg Aladár jellemzésében. Megvesztegető erényeinek ábrázolására kevés mód lévén, Ankerschmidtbe kell ülnie egy lélekvesztőbe, s úgy eveznek haza a kiáradt Tiszán. Ezalatt szinte mindent elkövet az író, hogy Aladár jelentőségét (a gátvédelemnél mindenki csak rá hallgat), bátorságát, lélekjelenlétét, áldozatkészségét, leleményességét (a víz-szorongatott emberek megmentése), éberségét, gyengédségét, jószívűségét (a pele megmentése), s még egy sor anyagi tulajdonosságát reprezentálhassa. A népmese hősei kétféjű sárkányokkal küzdenek, igaz, de a rokonság mégis tagadhatatlan. Ankerschmidtnek feltétlen el kell ámulnia Aladár erényei láttán s ebbe úgy belefelejtkezik az író, hogy csak ő nem látja, hogy Aladár szerény mentegődzésével is csak imponálni akar.

*

A regény humorának funkcióját, tendenciáit, a jellemek tanulmányozása során láthattuk. A továbbiakban a humoros hatásokat létrehozó írói *technikáról* kell még szólnunk. Előzmények híján ezúttal csupán néhány alapvetően fontos megoldás módszerére hívjuk fel a figyelmet.

Mint többi regényében, itt is a *félreértések* adta humorisztikus lehetőségeket aknázza ki leginkább Jókai. Meséjét gyakran szövi úgy, hogy egy-egy fontos helyzetben az alakok közül valamelyik nincs tudatában az ő szempontjából is jelentős titoknak, s közben a beavatott olvasó kedvére derülhet a fonák helyzeten. A fényes példák egész sora ide kívánczok. Így pl.

mikor Ankerschmidt Garanvölgyi Aladár kiszabadítása ügyében a kérvényt Grisákkal íratja meg, nem is sejti, hogy az Pajtnayéval éppen az ellenkezőjét tervezzi, s hogy e tervtől mi mindent vár! Grisák vonakodása, silány kifogásai, bárgyú ijedtsége éppen Ankerschmidt tájékoztatlansága miatt nevetségesek. Hasonlóan mulatságos a helyzet, mikor Straff megszökteti Hermint, mialatt miss Natalie Vendelin úrnál az ő szöktetésére vár. Hogy Natáliával együtt Maxenpfutsch urat is becsapták, azt az olvasó nagyon jól tudja, de míg Vendelin úr a mit sem sejtő kocsis beszédéből megtudja, az író végletekig kiaknázhatja a szituációt.

Jellemző, hogy a félreértést, a tájékoztatlanságot csak morzsásként oszlatja el az író, mert minél több morzsára törheti, annál hosszabb, teljesebb lehet a kacagás. Ebből a szempontból különösen emlékezetes az a mozzanat, melyben Ankerschmidt megtudja, hogy Garanvölgyinél Straff besugása miatt házkutatás volt, s tüzes haraggal ront be házába, hogy bosszút álljon. Miss Natalie árulás hírével fogadja (persze ő Erzsikére gondol), s ebből hosszú, feszült és nagyon mulatságos helyzet adódik, melyben az író jókedve, briliáns technikája kedvére csilloghat. Garanvölgyi és a marhadoktornak nézett Grisák jelenete is sokat köszönhet a félreértésnek.

Vannak aztán olyan nevetséges helyzetek is, melyek nem félreértés, hanem a természetes eseménybonyolítás révén jönnek létre. Pl. Ankerschmidt tenyészdísnőinak története, Szemes Miska és a csendőrök esete, a patkányvadászat, Corinna felsülése stb. Ezek azonban nem igényelnek részletesebb tárgyalást, hiszen az írói eljárás mindeniknél nyilvánvaló.

*

Érdekesebb azonban a regény *stílusában* rejlő humor, mely szintén oly sokrétű, hogy itt csak főbb vonásaira van módunk kitérni. Az összefoglaló magyarázat előtt lássunk néhány példát:

a) „Hozzá még azon szerencse, hogy éppen ez időtájon a világ urai jónak látták, egymás mulattatására egy kis szomorújátékot rendezni, ami a termények árát felrúgtatta.” (V. *Hogy jut az ember az első kanászkalaphoz.*)

b) A következő példa a VI. (*A szép szellem*) fejezetből való. A cselekménynek azon a pontján vagyunk, ahol Corinna már tudja, hogy Grisák fogalmazta azt a folyamodványt, melyet Ankerschmidt az ő nevében akar elküldeni. A silány ügyvéd nagyon örül tehát, hogy Ankerschmidtrel ő is meglephet, ugyanis: „... előbb végig kell otthon gondolni, hogy micsoda paragrafusokkal védelmezze magát Corinna megtámadásai ellen, hogy kerüljön felül incattusból Actorrá? most pedig csak az a feladat, hogy retirálhasson el szerencsésen a hadastyán fedezete alatt.”

c) A VI. (*Az a másik*) fejezetben zajlik le Bräuhäusel úrék híres házkutatása az ódon Garanvölgyi kastélyban. Tanúi lehetünk bátorságuknak, amint „... egy légiója az ifjabb és idősebb patkány nemzetségnek, mely azt már évek óta elfoglalva tartá s magát benne egészen etablirozta, e sürgős birtokháborítási tényre... iszonyú csata és tombolás után hátrahagyva halottait és sebesültjeit elmenekült.”

Amint láthattuk, az első példa esetében a humor abban rejlik, hogy az író a pusztító háborúról és okairól mint ártatlan szomorújátékról beszél. A második példában a helyzet természetének komikus volta mellett a jogászai és katonai kifejezésformák és az általuk kifejezett gondolatok ellentéte kelt humoros hatást. Az utolsó példában is, a helyzet humoros volta mellett nagyon fontos a hadakozás nyelvének és a patkányvadászat kontrasztjának szerepe.

A példákból láthattuk tehát, hogy Jókai *stílushumorának* legfőbb magyarázata az az *átvetítés* (Barta János meghatározása), melynek során egy életterület élményi anyagát, mozzanatait az író egy más, tőle lényegileg és hangulatilag távolos életkörbe vetíti át, annak nyelvén mondja el.

Ezt az ábrázolómódot természetesen nem Jókai találta fel. Elég ha Petőfi *A helység alapácsára*, vagy Arany *Elveszett alkotmányára* gondolunk. Jókai példátlan gazdag ötletekben

és átvetítései a jelenség karakirozásában mindig halálosan pontosak. Nem véletlen, hogy Bräuhäuselék ostoba és nevetséges patkányvadászátát a háború nyelvén beszéli el. Ezzel nemcsak kinevettet, de jellemez is, és éppen a fontoskodást, a nagyképű hűsködést gúnyolja ki. Vagy képzeljük csak el a házkutatás egyik durva, ostoba „hűsét”, amint a letartóztatott Kampóst kísérve azon töpreng, hogy még semmit se „falt” aznap. A jellemzés csak az író felvilágosításával lesz teljes: „Ez *érzékeny panaszhangok* azon emberséges csendörkáplár *ajkairól fakadának*, kinek feladata volt Kampós uramat in flagranti beszállítani a szék-városba.”

Az érzelmes szalonköltészet nyelvének, valamint a tiszteletre méltó egyéniség kontrasztjának tudható be itt is a hatás, és Jókai a legjobb érzékkel sejtje meg a legjellemzőbb, ez esetben a fennkölt kifejezésformák lehetőségeit.

A regény elbeszélő stílusában éppen a *kuriális nyelv*, a táblabírós formulák, kifejezések vannak túlsúlyban. Mellettük a *katonai nyelv* és a *szalonköltészet* kifejezőkészletét is gyakran felhasználja. Ezek az eszközök — mint a fenti példákban is láhattuk — jó szolgálatot tesznek a körülményeskedő, fontoskodó, pózoló és képmutató hivatalnoki magatartásformák lejáratásában.

Természetesen Jókai itt sem hagyja kiaknázatlanul azokat a nyelvi lehetőségeket, melyeket előző műveiben már megteremtett. Különösen a lírai mozzanatok finom árnyalásánál, a tiszai árvíz leírásánál láthatjuk, mennyit csiszolódott, gazdagodott, milyen hajlékonya és természetessé vált Jókai stílusa az 1849-től 1861-ig eltelt évek alatt.

Tanulságos lenne a jellemek elemzése beszédmodoruk szempontjából is. Érdekes megfigyelnünk, hogy Ankerschmidt és a Garánvölgyiek kifejezésformái között alig van különbség. Ennek nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy az eszme szempontjából rokon emberek. Ankerschmidt mondatainak rövid, csattanós formái, jellemének az eszme szempontjából oly fontos katonatulajdonságait mélyítik el. Miss Natálie mesterkéltséget finomkodását jórészt az almanach-líra kifejezésformáival teszi még hitelesebbé az író. Straff üresen kongó alpátosza, képmutató érzelmessége, szintén beszédében a legszemléletesebb. Corinna levelei pedig nemcsak őt magát, de azokat is jellemzik, akiknek kegyeit e levelek által megnyerni remélte. A karikírozott figurák száján nem egy olyan érzelmes, finomkodó, alpátétikus szó hangzik el, melyet 1849 előtt maga Jókai is komolyan vett és karikírozó tendencia nélkül használt. Ezért *Az új földesúr* az író stílusának fejlődése szempontjából is nagyon jelentős írás.

Nem mehetünk el szó nélkül az aratásra ajánlkozó palócok szinte egzotikus nyelve és Szemes Miska tiszta, egyszerű beszéde mellett. Ez is hozzátartozik a regénynek ahhoz a funkciójához, hogy kiemelve a magyarok különbségét. „Ankerschmidt oly jókedvű volt odahaza, hogy madarat lehetett volna vele fogatni, ahogy mi szoktuk *nagy parasztosan* mondani” — írja Jókai a VII. (*Mit neveznek az archimedesi csavarnak*) fejezetben, nem kis büszkeséggel. Az aratógép, azaz Maxenpfutsch modern gazdasági nézeteinek lejáratása, s más utalások is szemléltetik, hogy az elmaradottnak mondott magyar élet formáit élesen állítja szembe a magát modernnek mondó idegennel. Természetesen nem haladás és maradás, hanem a magát védő magyarság és vele szembenálló idegen elnyomás összefüggéseiben ítélkezhetünk helyesen erről az eljárásról. Aladár dolgos, korszerű alakja pedig bármilyen kételkedést eloszlat, hiszen ő nem külön világ, hanem szerves része az öreg Garánvölgyi által fémjelzett magyar világnak s megteremtésével Jókai *túllépett a konvencionális passzív rezisztencián s utat mutatott a nemzeti ellenállás korszerűbb formája felé*.

A palócok provinciális beszédmódját ugyanaz a költői szándék hozza létre, mint Garánvölgyi különállását. Köztudomású, hogy Bach szerette modernnek, haladónak beállítani rendszerét. Nos, az ilyesfajta modernség kap itt erőteljes fricskákat. Ugyanaz a modernség, mely a *Blick* és a *Civilizátor* szatíráját is kiváltotta.

Garánvölgyi beszédének jólismert kuriális vonásain kívül van még egy, magatartását nagyon szemléletesen jellemző mozzanata. Az első fejezetről (*Régi ember, új idő*) való emlé-

keinkben szinte domináns elem a mondatok rövid, szárnyaszegett, de súlyos, szinte sorszerű hanghordozása. Ime :

„Jól van. Tehát nem fogok több bort inni. Legalább jobban alszom.
És azontúl nem nyúlt hozzá semmiféle italhoz, kivéve a vizet.”

Vagy :

„Jól van, tehát nem fogok többet kártyázni, legalább nem vesztek.
És megtartotta fogadását.”

Nemcsak Garanvölgyi beszéde, de az egész fejezet elbeszélő modora az időtlen vegetáció e különös hangulatához igazodik. Gondoljunk csak az ilyen intonálásokra : „Egy ilyen kedve ellen előre tolt napon azt mondták Garanvölgyinek”, vagy : „Majd ismét egy másik huzavonajött napon azzal örvendeztették meg”, vagy : „Egy újabb senkitől nem kívánt napon”, s még egy példa : „Megint virradt, a természet rendje úgy hozta magával, hogy reggel legyen”. Ezekben a sorokban nemcsak a dátum jelzésének tág határai, de a próféciákra emlékeztető sorsszerűség és személytelenség is, a mindent felörlő időtlen vegetálás, az eltökéltség hangulatát érzékelteti.

Itt kell szólnunk a regény mondatainak *ritmusáról*, mely ellentétben a nagy pátoszú Jókai-regényekkel, éppen a körülményeskedve gúnyolódó mondatok természete szerint alakul. Hosszú, zenétlen, de nem töredezett kanyargású mondatok ezek, melyek csupán a néhány patetikus és elégikus résznél s természetesen a párbeszédeknel fordulnak új, figyelemre méltó alakzatokba. Legszebb példa eszempontból a váratlanul kitárulkozó öreg Garanvölgyi panasza, aki elmondja Ankerschmidtnek, hogy mi mindent kellett elfelejtenie. Elég azt a részt idéznünk, ahol éppen a raboskodó Aladárról beszél :

„Nem, az nem csalt meg, hanem Kufsteinban ül, tizenhét évre | elítélve. Ha velem
marad, | ha együtt jár velem, | most ő is szabad : de mert másfelé bocsátám, ő bűnhődik,
ifjúsága éveit négy fal között fonnyasztja el, míg én elmenekültem ; és énnekem úgy tetszett,
mintha | mindennap | várnám | hazajöttét, mintha már szobájában volna, | mintha ismerős |
hangját | hallanám, mintha lépteire ismernék a folyosón : mintha használna az valamit, ha
midőn róla álmodom, s megfogom a kezét és azt mondom : mármost itt maradsz!,
hog | y majd akkor élve is ott fogom találni.”

A mondanivaló hangulatát sajátos zene kíséri itt. Szembetűnő a szólamoknak csaknem versszerű tagolódása, a jelzett metrikus árnyalások, mellékmondatok gondolatritmusszerű párhuzama („Ha velem marad, ha együtt jár velem”, vagy „mintha már szobájában volna, mintha . . .” stb.). A XVI. (*Az ócska ház*) fejezet lírai fináléja, s a XIII. (*Az a hant, mely ideköt*) fejezet elégikus sorai különösen jól igazolhatják, hogy Jókai nyelvművészete milyen hűségesen és gyümölcsözően követi a stílus, illetve az eszme igényeit.

A művészi eszközök, mint láthattuk, a legapróbb részletekben is a jellemzés s végső soron az alapeszme igényeit szolgálják, azt hitetik el, s attól nyernek értelmet.

*

Jókai, aki a nemzeti közvéleménynek nagyon érzékeny rezonátora, ebben a művében is írói erejének teljességét veti latba, hogy élő alakokban, élethelyzetekben mutassa fel kortársainak azt az eszményt, melyben annyira hittek. Az hát e regény célja, hogy a Deák-vezette sajátos ellenállási politika győzelmének bizonyosságát hirdesse. Hogy volt oka erre a bizonyosságra, azt a korhangulat elemzésekor láthattuk. Jókai illúziói 1867 és 1919 után már

bántónak tetszettek, de 1861-ben nagyon is természetesek. A magyarság jövőjéről, történeti lehetőségeiről, az 1848—49-es napokra emlékező — és ekkoriban különösen emlékező — Jókai, Petőfi hajdani barátja, a legmélyebben és fenntartás nélkül ragaszkodik itt a negyvennyolcas koncepcióhoz. A Garanvölgyiek egy lépést sem tesznek a békülés érdekében, és Jókai ezzel a magyarság igazát hangsúlyozza.

Kétségünk támadhat azonban Ankerschmidt asszimilációjának könnyedsége miatt. Legtöbbször — nem egészen jogtalanul — ezt vetik az író szemére. Arra kell azonban gondolnunk, hogy egy vívódó, küzdelmes áttérés, valamilyen formában a magyar ügy igazságának evidenciáját csorbítani lett volna kénytelen. Ezt viszont a kor uralkodó hangulata nem tűrte volna meg. Ankerschmidt tehát azért lett olyan jellem, amilyen. A regény általános érvénye — Jókai műveiről lévén szó — nem azon múlik, hogy Ankerschmidt és Garanvölgyi tipikus figurák-e vagy sem, a szónak a realizmusban használatos értelmében, hanem azon, hogy az alapeszme, melynek megvalósításában közreműködnek, a kor viszonyai között igaznak tekinthető-e. Ez a megoldás — mint láttuk — természetesen következik Jókai alkotásmódjából. Édes testvére tehát e regény az író többi műveinek, s rangos hely illeti meg e családi hierarchiában.

Itt kell még megemlítenünk, hogy az asszimiláció végletes és valóban hamis mozzanata, Ankerschmidt korteskedése és végső szereplése (*Mikor a medve kijön a barlangjából* c. fejezetben) már nem épül be szervesen a regény organizmusába, s nem lehet másnak betudni, mint a már ismerős mesei kikerekítő hajlam túlhajtásának. Ankerschmidt egyébként sem a magyarrá lett idegen elnyomó típusa, hanem élő alak formájában egyik összetevője a győzelmes békülést hirdető alapeszmének.

Igaz, hogy a nemzeti önismeret hamis lehetne, ha csupán ezen a könyvön iskolázná magát. Azonban az irodalom és az élet nagyon sokrétű, és a sok bénító, leverő, kiábrándító hatás között *Az új földesúr* bizakodásának hasznos szerepe lehet. Nem csoda hát, hogy a korabeli magyarság olyan lelkesedéssel fogadta, mint azt Jókai utószava és Mikszáth Jókai-életrajza sejteti. Köztudomású, hogy pl. Gyulai ellenszenvét esztétikai elvei mellett a Kossuthra emlékeztető fanatikus optimizmus hívja ki. Pontos önvizsgálatot ne kérjünk számon egyetlen műtől. Jókai azt mutatta meg a nemzet arcából, aminek meglátására kora igényei és hajlama képessé tették.

El kell ismernünk, hogy amit megmutatott, azt mesterien mutatta meg*.

* A fenti tanulmányt megvitatás céljából tettük közzé. De anélkül, hogy elébe vág-nánk a vitának — szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy sem irodalomtörténetileg nem látjuk igazolva szerző ama felfogását, hogy Jókai tárgyalt regénye a „Deák-vezette sajátos ellenállási politika győzelmének bizonyosságát” akarta hirdetni, sem nem érthetünk egyet azzal az irodalommagyarázó elvvel, mely szerint ennek vagy bármely regénynek általános érvénye, függetlenül hősei tipikus voltától, azon múlik, „hogy az alapeszme, melynek megvalósításában közreműködnek, a kor viszonyai között igaznak tekinthető-e.” Az előbbi bizonyításra szorul, az utóbbi ál-objektív historizmus s hogy milyen relativizmusra vezet, azt maga a szerző leplezi le, mondván: „Jókai azt mutatta meg a nemzet arcából, aminek meglátására kora igényei és hajlama képessé tették”.

(Szerk.)

ADATOK ÉS ADALÉKOK

BOHUNICZKY SZEFI

EMLÉKEZÉS SZABÓ DEZSŐRE

Pontos képet nem nyújthatok, de sok adattal átvilágíthatom egy rendkívüli jelenség homályait. Két Szabó Dezső volt. Az egyik negyven esztendőig vidéki városkákban tanár; úgy hallottuk, diákjai rajongtak érte, az igazgatók rettegtek tőle.

Így lett belőle a legtöbbet áthelyezett tanár az akkori Magyarországon. Tanárkodása alatt pár tanulmánya és néhány bátor novellája jelent meg a *Nyugat* c. folyóiratban. Írt még egy kis regényt *Nincs menekvés* címen, de visszhangot nem kapott. Utoljára Lőcsén tanárkodott, itt írta közvetlenül az első világháború után az *Elsodort falut* és ezzel megszületett a második Szabó Dezső. Lemondott tanári állásáról és pontosan akkor toppant Pestre, amikor az elvesztett háború mocsara új és szokatlan eszközökkel felszerelt szerencsevadászokat sodort fel. Bosszútól lihegő különítmények alakultak. Ezekről a jobbérzésű emberek visszariadtak, de sokan voltak a lelkesedők. És megjelent Szabó Dezső. Mégis, hogy olyan ellenállhatatlan nagysággá duzzadhatott, több dolog találkozott össze. Itt volt egy siralmas ország, egy talajátvesztett értelmiség, egy nincstelen ifjúság. Ezek tarsolyukban remények helyett kiábrándultságot rejtegettek és megváltódní kívántak. Kellott egy ember, aki föléljük eszménnyé magasodjék és magába egyesítse a tehetséget a hiúsággal, az igazságot a hazugsággal, a szépséget a csúfsággal, a szeretetet a gyűlölettel, a jó író a dilettánssal. Kellott, hogy benne minden ellentét egyesítse magát, mert a nagy diszharmonióból csak így választhatták ki a nekik megfelelő hangot és ha mégse találták meg, előadásait hallgatva nevetettek, vagy borzonghattak. Mert az előadó oly mértékben egyesítette a nevetetőt, mint az elijesztőt és borzalmast. Szabó Dezső pompás beszélő volt. Hallgatói észrevétlenül mozdultak ki életükből és egy új mitológiába olvadtak. Amilyen bőséggel Móricz Zsigmond az élet valóságait erősítette fel, úgy oszlatta ezeket szét Szabó Dezső és zsarnoki szenvedéllyel követelte, hogy kövessék őt. Sok ellentétéhez óriási hangot kapott, gazdag dinamikát és temérdek szóötletet. Így nőtt előadása sokszor orkánná és ha észrevette, hogy hallgatóiban a felszított tűz lángba csapott, mint vérbeli népszónok addig halmozta ötleteit, míg a terem különböző igényei egyetlen lobogássá váltak. Ha célját elérte, asztalra könyökölve hallgatott, arcán megjelent elkülönülő nevetése és úgy ült hallgatói előtt, mint aki egy óriási tűzijáték varázsát idézte fel és elégedetten nézi a pernye távolodását.

Egy nagyhatású előadására minket először Bodor Aladár vitt magával és velünk volt asszonyhúgom is. Idő előtt érkeztünk, de ülőhelyet már nem kaptunk. A zsúfolásig megtelt sorok mögött szorongtunk. Hogy miről kezdett beszélni és mit akart elérni, nyomban elfelejtettem, de asszociációinak gazdag folyamát, aránytalan képzeletének folyton változó képeit megtartottam. Addig tűzelt, míg a realisan kezdődött előadásból egy lírai költő szórta fénycsapkodó rakétáit. Zuhogva áradó hasonlatai, lenyűgöző páthosza, nyelvének gazdagsága oly magasságba emelte, hogy közelünkben Hegedüs Gyula, a Vigszínház művésze többször

felkiáltott: Remek, csodálatos! Akkor tudtam meg, hogy Hegedüs sokszor megjelent előadásain, akárcsak Andrássy Gyula gróf. Pethő Sándortól hallottuk, hogy Andrássy egy előadása után elragadtatottan mondta: Kossuth Lajos óta ekkora szónoka Magyarországnak nem volt! De hatásához személye is kellett, mert ha beszédeit leírva láttuk, ami hangban gyűjtött és igazságnak látszott, taplóssá vált és kételkedést indított.

Míg Szabó Dezsőt hallgattuk, egyszer csak észreveszem, hogy a húgom elkezdí arckifejezéseit és gesztusait utánozni. Kitűnő utánczó volt, már gyermekkorában sokat nevettetett bennünket. Utánczásaiban mindig volt valami pontosan jellemző és ezzel élesebben metszett, mint a leggonoszabb pletyka. Megdöbbenve néztem, hogy mialatt Hegedüs Gyulát föllelkesíti, addig a húgom, ki alig volt még 20 éves, Szabó Dezső kavicsá keményedett szemeit utánozza, a dühös hőt és előrebiggyedt száján a kissé vénasszonyos, puha, szemérmetlen csúfolódást. Végül a mozdulatait utánozta és észrevétette velünk, hogy Szabó Dezsőnek nincs nyaka. Csak előre tudott nézni, ha oldalt nézett, egész testével megfordult. Az előadás után húgom már nemcsak Szabó Dezső kifejezéseit, de hangját, sőt kiáltásait is élethűen visszaadta.

— Selypít, mert alul hiányoznak a fogai — magyarázta nekünk.

— Érdekes — szólt Bodor — mennyit voltam vele és csak most jövök rá, hogy nincsenek alsó fogai.

Családomban jó utánczók akadtak, maga édesanyám sokszor nemcsak másokat, de önmagát is úgy elutánozta, hogy életének egy-egy felébresztett ügyetlen emlékével megnevettetett bennünket. Alkalmam volt megfigyelni, hogy utánozni azokat könnyű, akik magukban a te mérsékelttel természetessé erőszakolják, hogy így hazugságaikból igazságokat kerekítsenek. A pózoló, a ripacsot, a hiú embert és azokat, akik állandóan keserű sértettségeket rejtenek magukban, könnyű utánozni. Legnagyobb sikert a nagy hazudozók lemásolása hoz. De a természetet és egyszerűt senki sem utánozza. Ezek alakításához komoly színészi felkészültség kell. Ezért különbözik az utánczó a művésztől, egyik a ripacsot, a másik a valódi embert formálja.

A húgom mókái után bátrabban bíraltuk az *Elsodort falut*. Kovács Gábor, aki a kolozsvári egyetemről került Pestre, szót először hozzája: Az *Elsodort falu* inkább hírhedt könyv, mint jó regény. És nem tudom hogy történt, de még mielőtt a kezembe került, már minden alakjáról tudtam, hogy Szabó Dezső kit ábrázol velük. Tulajdonképpen kíváncsiságból olvastam, de hamarosan megúntam. Elhiszem, hogy a kispolgári olvasók számára ad annyi szórakozást, mint Karinthy könyve, az *Így irtok ti*, mert ezek az irodalomból nem kívánnak többet, mint szatírá, így azon sem csodálkozhatunk, hogy az új írókat megbecsülés helyett csúfolódással emlegetik. Most aztán híre ment, hogy a sok csodabogárral az *Elsodort faluban* megint találkozhatnak és nemcsak nevethetnek rajtuk, de fel is háborodhatnak a magyarságukat áruba bocsátó és minden emberségüket hazugsággá züllesztő népségen. Csak azt szeretném tudni, hogy terjedt el, hogy az *Elsodort falu* kulcsregény?

— Nekem Szabó Dezső nevezte meg a regény élő alakjait, tőle tudom, hogy Farkas Miklós—Ady, Lipták Margit—Kafka és Madarász—Móricz — mondta Bodor.

Később, mikor összeharagkoztunk, Szabó Dezső nekünk is elmondta, kiket ábrázolnak regénye alakjai és nem kímélte családját sem: — Farcádi a bátyám, a szépséges Judith az unokahúgom, Kunczné a húgom, na ez aztán megérdemelte, hogy kiírjam, nagy hárpis! — mondta és ha akadt, aki romantikusnak találta alakjait, dühösen védelmükre kelt: — Annyira az életből szakítottam őket és láttam a sorsukat, hogy írás közben marták az epidermiszemet!

Akkor nem volt tanácsos az *Elsodort falut* bírálni, mert a háború hamujára nemcsak olajat öntött, de bosszúra tüzelt. Akik önmagukban csalódtak, azokkal bűnösöket keresetett, így magasztosodott az egyetemi ifjúság sok tagja Bőjthe Jánosra, s önmagát csodálva nekilátott verekedni. De nemcsak az egyetemi verekedést támogatta a könyv, hanem különösen a kezdő íróknál egy új romantika bomló hullámain dobta fel.

Szabó Dezső szokatlan külsejével is észrevételte magát. Szellemének nagy ellentéteit testi alkatában is tartotta. Egyenesre feszített duzzadt felsőtestét csenevész végtagok tartották és római aszketikus nyak. Sötétszöke, de inkább barna hajában akkor még aranyfények csillogtak, bőre tejborjú-húsról emlékeztetett és talán szépnak mondhattuk volna, de elcsúfította kos orra és szemérmetlen alsóajka. Kíméletlenebb és csúfolódóbb száját azóta sem láttam. Az alsó ajka kissé nyitottan, feltűnően előre állt a felsőnél. Szürkés-kék szemei feszült lázokkal sokszor homályossá váltak, de beszéd közben felragyogtak. Feltűnő jelenség volt. Mégis, aki jobban megnézte, elakadt a fülein. Ezek szabályos „polgári” fülek voltak és hamisságot véstek a római arcélre. Még nem ismertük, de már hallottuk, hogy saját szépségét csodálja és szellemi nagyságánál is büszkébb rá. Később, mikor megismertük, ezen sokat mulattunk. Úgy beszélt szépségéről, mint öregasszonyok ifjúkorukról. A kezei puhák és jelentéktelenek voltak. Az első kézfogást mindig meg szoktam jegyezni, az övét elfelejtettem.

Előadásaira többször is elmentünk, mert le tudott kötni. A világról alkotott fogalmakat néhány rakétázó szellemességgel úgy elsodorta, hogy hallgatói észrevétlenül átpottyantak egy felnagyított fogalmakból alakított világba, melyre ablakoknak nagy műveltségét helyezte és akik ezen ki-beleltek, egyszerre elbűvölten, új mitológiában találták magukat, ahol gondolkodás nélkül kell fogadni programot és parancsot. Hogy ezt elérje, nemcsak műveltségét, szókincsét és rakétázó szenvedélyét kellett, hogy megmutassa, de elővillantotta belső reflexeit, lássuk, hogy reagál a világ kincseire és sok elfogadott fogalmat hamisan bizonyított, hogy helyükbe újakat varázsoljon. Így sikerült neki, ha nem is tartósan, de legalább kis időre az, amit egyébként csak az idő munkája szokott az embereken elvégezni, kicserélte hallgatóit, előadásai után úgy érezhették, más emberekké váltak.

Gyakran láttuk budai kiskocsmákban is. Mindig többedmagával érkezett és bevonultak a leghátsó szobába, de óriási hangja és csúfolódó nevetése átzenge a külső termeket. Vendéglőben is úgy beszélt, mintha programot adna a csendes sörözőknek. Kétségtelenül nagyon népszerű volt, akik mulattak rajta, azokat is sokszor láthattuk kíséretében. Leghűbb famulusa Bodor Aladár volt, őt mindig az oldalán láttuk s ha véletlenül egy helyen vacsoráztunk, mindenáron össze akart bennünket ismertetni, mondván: — Nézze Szeft, Szabó Dezső gyűlöli a nőket, rettenetes véleménye van magukról, hátha meg tudná téríteni. — Nevettünk Bodoron és nem kívántunk ismerkedni. Egyszer a Pauler utcai Kéményseprő-vendéglőben az urammal, húgommal és Kovács Gáborral vacsoráztunk együtt, amikor hamarosan megjelent Szabó Dezső Bodorral és velük Kosztolányiék és Pethő Sándor. Akkor láttam Kosztolányit először. Mielőtt a belső szobába mentek, pillanatokra közelünkben vitakoztak és alkalmam volt a két író egymás mellett látni. Nagyobb ellentétet elképzelni sem lehet. Szabó Dezső úgy rontott a vendéglőbe, mint aki tudja, sziklából vágta és sodor, ahová gurul. Ahogy lerögződött, ezt látszott mondani: a legnagyobb magyar író vagyok, bízzatok rám magatok, különben elkárhoztok! — Kosztolányi nyírfa-hajlékonysággal visszahúzódt, ajkán a finom lenéző mosoly, mintha mondaná: Nekem mindegy kinek gondoltok, a világ műveltségét hordozom, de ne higgyetek nekem se és másnak se, hanem kezdjétek el helyette gondolkodni...

Külsejük is merő ellentét volt: Szabó Dezső aránytalan, Kosztolányi harmonikus. Szabó Dezső nyakhiányával csak maga előtt látott, Kosztolányi nyúlánk nyakával ide-oda tekinthetett.

Ezen az estén láttam Schöppflint is először. Mikor belépett a Kéményseprőbe, rögtön meghallotta Szabó Dezső hangját, pillanatokig figyelt, de közben úgy tett, mintha szabad asztalt keresne. Ez a kettőssége, hogy mást fejez ki, mint amire figyel, később ismeretségünk során gyakran megjelent arcán. Nem talált üres asztalt s pár udvarias szó után leült a miénkhez. A *Nyugatban* és kötetében megjelent tanulmányait akkor már mind olvastam, azt szoktam mondani, Schöppflin tanulmányai irányítottak a modern magyar irodalomhoz. Mikor

leült közelünkben, az uram megsúgta a nevét. Elcsodálkoztam, hogy annyira egyszerű, nyugodt ember, és amin akkor csodálkoztam, abban később sem csalódtam. Kispörköltjéhez két pohár sört rendelt, lassan ette, még lassabban iszogatótt és utána egyre-másra rágta olcsó, rosszszagú cigarettáit. Közben, ha az ajtó nyílt, megrezzent, és oldalt lesett, utána nyugodtan folytatta élvezeteit. Később elmondotta, miért rezzenet mindig meg ajtónyílásoknál. Kis vendégloői beruccanásai elhallgatott pénzecskéiből a család előtt titkolt dolgai voltak és félt, hogy ráakadnak. Nem látszott írónak, csak behúzott szemei körül lappangott mély okosság és a szája körül mosolyba fojtott életvád. A mély okosságot és a befojtott keserűt polgári rendessége megenyhítette, kefemódján felnyírt hajától egészen a tiszta cipőig mindig egyforma volt. Évtizedekig tartó barátságunk alatt egyetlen alkalomra sem emlékszem, hogy kirívó szín lett volna rajta. Szabó Dezső úgy látszik, tudomást szerzett Schöpfung jelenlétéről, harsogva „Schöpfung tatázott”. Tudtuk már, hogy ahol csak teheti, bosszantani szereti és nevéből ízléstelen tréfákat kovácsol. Schöpfung gyűrött szemhéjait felemelte, csendesen mosolygott és pillanatokra olyanná vált, mint az okos, tapasztalt elefánt az ostobán visongó gyerekek előtt. Utána megtörölte bajuszát, fizetett és elment. Később ezért a véletlen asztali szomszédságunkért sokat heccelt engemet: — Szefti, magának már akkor írói atmoszférája volt, azért ültem oda és szó, ami szó, kacérkodott is velem. Jól kiszámította, hogy én leszek, aki a kéziratát olvassa és elbírálja.

De hiába kívántuk Szabó Dezsővel elkerülni az ismerkedést, sorsunk pár hónap múlva összehozott vele. Meg kellett ismernünk rigolyáit, kicsinyességeit, de tanúi lehettünk nagy elméje szertelenségeinek, élvezhettük bizarr szellemét, nevezhettünk gyávaságán, mert bizony sokszor igazolta a régi közmondást: nagyszájú ember szalad meg leggyorsabban. Azután megriadhattunk merész hazugságain, bár ezekkel sodorta sutba a régit és segítségükkel kápráztatta elénk új mitológiáját.

1920 kora nyarán leutaztunk hosszabb időtöltésre szüleimhez. Pénzünk fogyadozott, az uram hiába kísérletezett ezzel is, azzal is, a dolog befagyott, ha feltették a kérdést, miért vesztette el tanári állását 1919-ben? Ma már hihetetlen, de még sokkal inkább nevetséges, hogy a csurgói református gimnáziumnak akkor a fő vádpontja az uram ellen így hangzott: Maller Dezső, mint önképzőköri vezető nemcsak ismertette, de népszerűsítette is a diákok között Ady Endre költészetét. Ehhez hasonló vádpontok alapján megfosztották tanári állásától. Szüleimnél se volt minden a régi. Az elvesztett háborúval polgári vagyunk elúszott és apám Somogyvámoson gazdatiszt lett. A dombok és árkok közt bujkáló kis faluban bizony másképp lett minden, mint régen volt: nagy lakás helyett kisebb, vidám gondtalanság után panasz. De hűgaimat már férjhez adták, így háromszobás lakásukban elértünk. Vendégszobájuk külön házban volt, de ide csak idegen barátaitak szállásolták be. Alig érkeztünk haza, búcsúzni jött Anyámhoz egy régi barátnője, akik háború végére éppen úgy tönkre mentek és új fészket kerestek maguknak. Azt mondja: Gondoltuk volna, hogy ez velünk megtörténhetik? De hidd el, nem is a vagyunkat sajnálom, hanem az embereket, akiket úgy kicserélt az idő. A fiaimtól hallom, hogy valami Szabó Dezső író uszítja Pesten őket! Üssék a zsidót, kergessék ki a svábot! Mondd, mi akik úgy szerettük a verseket, gondoltuk volna, hogy lesz író, aki szép helyett borzalmakra biztat? Dehát az életet nem mi írjuk, nem nekünk kell szőgyelni magunkat érte...

Visszahúzódva hallgattam édesízű beszélgetésüket, olyan volt az, mint a beérett gyümölcs és kedves, mint a táj, mikor már hull a lomb és az ég kékje felszökik. Anyám azt mondta: — Szabó Dezsőről a lányaim is beszéltek, hallgatták az előadásait, azt mondják, olyan volt, mint valami fényes tüzijáték...

— Csakhogy a tüzijátékból hamu lesz, de az uszításból vér. A fiam megvette nekem az *Elsodort falut*, de alig olvastam, hamu ideges lettem, hogy mikor utána tükörbe néztem, olyan voltam, mint nagyapám, mikor a guta megütötte. Azt mondom én: inkább szűnjön meg az irodalom, de ilyen szemérmetlen könyv ne kerüljön bele.

Ilyen előzmény után kaptuk pár nap múlva Bodor Aladár levelét, melyben kér, keressünk szobát Szabó Dezsőnek és ellátást is, a nyarat somogyi kisfaluban szeretné tölteni. Itt kívánja megírni új regényét: a *Megeredt az eső*. Bodor lelkesedve írta, ez a könyv fákllya lesz majd a sötéttségben, ebből vigaszt meríthet és reményt a haza. Bodor levele elárulta, hogy Szabó Dezső már megismertette megírandó regényének teljes tartalmával. Később mi is megtudtuk, hogy inkább beszélni szeret, mint írni. Sok témájából ezért nem született írás, mire elmondta, kiélte, megúnta.

Arról szó sem lehetett, hogy a mi vendégszobánkat megkaphassa. Pedig szobát félreestett faluban nehéz volt találni, amikor a feltétel padló és villany. Késtünk válaszukkal. Bodortól sürgetés érkezett: Nem kell úriszoba, lehet az paraszt, Szabó Dezső legszívesebben szőlőhegyi házacskába költözne. De enni szeret. A koszt jó legyen és bőséges. A pénz nem számít.

Nyakunkba vettük Vámost és végre a falu bírása ingyen felajánlotta szőlőhegyi házacskáját. Megnéztük. A szoba padlós volt, villannyal világított és volt benne asztal, székek, vánkossoktól, dunnáktól púposodó ágy és egy rongyos viaszkosvászonnal bevont kanapé. Csak a falakkal volt baj. Bíró uram, szólt az uram — a feszület maradjon az ágy fölött, a Máriaképet is hagyjuk helyén, de Ferenc Józsefet cserélje ki, Szabó Dezső a németet nem szíveli. — A bíró bólintott, hát majd Ferenc Jósikát kicseréli Kossuth Lajossal, igaz, hogy a feleségével ezen vitatkozni kell, bár a németet az se szíveli. De kosztot nem adhatnak. Aratás, cséplés ideje jön, ez itt komoly dolog. Azt tanácsolta, Hasprai tanítóval tárgyaljunk, azoknál nyáron nincs dolog, ráérnek vendéget szórakoztatni. Könnyű volt megállapodni Haspraiékkal, irtunk Bodornak. Levelünkre Szabó Dezsőtől érkezett köszönő válasz és hamarosan az érkezését tudató távirat. Apám vasárnap délután kocsit küldött a somogyvári állomásra és Szabó Dezső titkárával megérkezett közénk.

Szabó Dezső azt szokta mondani: Fontos, hogy az ember gondosan és jól öltözködjék, mert kirakat árulja el az árut! Somogyvámosra a saját „árúját” sötétszürke finom angol ruhában hozta, bordó selyem nyakkendő kötött hozzá, keményített kézelőit arany gombok díszítették és rövid nyakát elől szélesen elnyíló kemény gallérből láttuk. Tiszta, természetes ember benyomását tette, csak nekünk balkános volt. Uzsonnaidő volt, Anyám biztatására titkárával együtt szívesen ültek asztalunkhoz. Evés közben úgy nézett ki, mint gyermekkoromban a járási főbíró, ha kerületi útján bejött hozzánk ebédelni. Titkársa, a bogárszemű székely fiú szerényen húzódott mögéje. Csendes ember volt, mélyenülő szemeiből okosság csillogott, és ha Szabó Dezső beszélt, figyelmes hűséggel hallgatta, mégis valami óvatosság látszott rajta, és rögtön első találkozásunknál éreztem, az ő óvatossága minket is figyelmeztet valamire.

Uzsonna közben észrevettem, hogy Szabó Dezsőt nyugtalanítja valami. A beszédben el-elakadt és ruháját nézegette. A kalácsmorzsát idegesen távolította el, nyakkendőjét több ízben megigazította és ránk nézett, tekintetében firtató kérdés volt. Akkor nem értettem, de később tudtam, mit szeretett volna kitalálni. Mert sokszor állt elém így: — Nézzen meg Szeft, jól áll a ruhám? Ugye remek szövet? És mondja meg egész őszintén, a nyakkendőm illik hozzá? — Ha megnyugtattam, gyerekesen magabiztos lett. Emlékszem, egyszer a Krisztina téren megállította a taxit, látta, jövök lefelé a Naphegyről, hát elém ugrott: — Nézzen meg Szeft, ma nagyon fontos, hogy minden tekintetben tökéletes legyek! A Zeneakadémián Szabó Dezső Szabó Dezsőről fog beszélni! — És gyerekes aggodalommal leste bírálatomat, utána fűrgén ugrott a kocsiba és vidáman integetett. Nem ismertem kívülé férfit, aki külső megjelenésére annyi kényességgel vigyázott volna. Szokása volt mondani: Az ember öltözködjön a lehető legjobban és ápolja magát, mert az elhanyagoltság belső és külső zuállottság fokmérője.

Mikor Somogyvámosra közénk érkezett, dicsősege csúcspontján állt, és ez meg is látszott rajta.

Édesapám az asztal végén szokása szerint hallgatott, de láttam, valami nem tetszett neki. Csupklóját combjára szorítva, behajtott ujjaival anélkül, hogy tudná, apró csattogással ütögette a nadrárgját. A nyugtalanságnak ezt az öntudatlan kifejezését csak Móricz Zsigmondnál láttam még. Az apró csattogás nemcsak nyugtalanságot rejtett, de türelmetlenséget is. Annál nagyobb élvezettel hallgatta Anyám Szabó Dezsőt és mikor az anyjáról kezdett beszélni, aki Kolozsváron él és a legszentebb, legtisztább asszony, szemeiben könnyek jelentkeztek. Ugyanakkor Apám mogorván felkelt, otthagyott bennünket. Szabó Dezső elhallgatott. Komoran nézett maga elé, nem szokta meg, hogy beszéd közben otthagyják. Mi is zavarba jöttünk, csak a titkár tekintetébe szökött kaján székelő kópéság. Titkár és gazdája egyszerre olyanok lettek, mintha Kemény Zsigmond valamelyik regényéből léptek volna elő. A kis közjátékon Szabó Dezső hamarosan túltette magát, beszéde sugárzóbb lett, mintha dobogóról szórna és látva rajtunk hódítását, úgy olvadt közénk, mintha életreszóló barátságot kötne. Panaszkodni kezdett a városra, ahol minden mocskos, zavaros, rothadt, elmondta, hogy amint teheti, egy kedves vidéki kúriába húzódik vissza. Édesanyám a világ leghiszékenyebb és legoptimistább asszonya volt, helyeselt neki mindent és kérte, beszéljen megint az édesanyjáról. Szabó Dezső ellágyultan mesélt a nagy szépségről, a páratlan tisztaságról, aki feláldozta magát gyermekeiért, türte az iszákos apa rigolyáit; sorra megnevezte az anyja kedvenc nótáit, elmondta meséit, melyekkel íróvá nevelte őt és úgy elérzékenyedett, hogy nemcsak Anyám törőlte könnyeit, de az ő szürkés-kék iriszein is lebegett homályos kifénylés.

— Ez nemcsak nagy író, de igen jó ember is — mondta Anyám, mikor az uram szálásukra kísérte őket.

Haspraiéknál megvacsoráztak, utána a tanító felkísérte őket a szőlőhegybe és hamarosan megjelent nálunk a titkárral, hogy Szabó Dezső kéri, első estéjén koccintsunk velük új szállásán egy pohár bort. Mire odaértünk, a kis tanyán a fűben ültek — a kigördített hordó tetején nagy kancsós bor állt poharak között. Szabó Dezső az ivást jól bírta és ízlett a somogyi vinkó. Hamarosan daloló kedv támadt, csak Szabó Dezső hallgatott. Ha kedvenc nótáit hallgatta, akár dalolták neki, vagy cigánnyal húzatta, szépen tudott hallgatni. Ő maga sohasem énekelt, csak maga elé nézett, mintha templomban zsoltárokat hallgatna, arca komoly maradt. Néha lehúnyta szemeit, utána teletöltött poharát fenéig itta. Ilyenkor szomjúsága olyan mohó lett, mint beszéd-kedve, ha a dobogón hallgatóit látta. Ivás közben lassan áttüzesedett, borjúhús színű arca vörhenyt kapott. Hirtelen felugrott és a dalolókra kiáltott: Hallgasatok, én jövők! — Félkarjával lesodorta a hordó tetejéről a boros kancsót poharakkal együtt és felugrott a tetejére. Kitzüesedve, gyújtó lázzal a *Marseillet* szavalta el franciául. Tapsunkra elszavalta még egyszer. Mikor lekerült a hordóról, friss poharakat kért és megint bort.

— Igyunk a legrothadtabb és mégis legdicsőbb magyar fajra — emelte poharát magasba.

A hold fehéren süttött, a szőlőhegy apró házai kivilágosodtak. A szelid sötét bokrok, a feketé ruhába öltözött gyümölcsfák, de különösen a hallható csend — mikor percekre elhallgattunk — úgy varázsolt mindent, mintha elfelejtett temetőbe tévedtünk volna. Szabó Dezső váratlanul Haspraihoz fordult: — Tanító úr, maga kántor, énekeljen hát most egy szép halotti búcsúztatót!

Hasprai ehhez értett, az apja is somogyi tanító volt és a nagypapja is, tanulhatott tőlük eleget. Szép borízú, mélyzengésű hangján rákezdett egy régi búcsúztatóra.

Szabó Dezső ivott és borzongott. Minél gyászosabbá váltak Hasprai dalai, annál inkább kívánta a borzongást és kérte, énekeljen többet. Végül kétszer egymásután el kellett énekelni a *Circumdedertunt*.

— Ezért a csodálatos dalért sokszor megbántam már, hogy kálvinistának születtem — mondta.

Másnap a titkár huncut tekintettel jelentkezett nálunk. Nem vált be a szőlőhegyi kulipintyó. Szabó Dezső egész éjjel cigányoktól és zsiványoktól rettegett, nem mert aludni,

szélzörgésre öltözködni kezdett és most borzasztóan rosszkedvű, kér bennünket, keressünk máshol szállást, mert a falu nagyon tetszik és Haspraiék konyhája egyszerűen fejedelmi!

Minden nagyszájú ember gyáva, — mondta az Apám, mikor az uram elment szoba után nézni.

Délben az uram kacagva érkezett haza : — Van szoba! Szabó Dezső beköltözik Haspra iskolájába, ilyenkor nincs tanítás, egy ágyat és szekrényt tesznek be neki. A padokat ki akartuk rakni, de közbeszólt : maradjanak! Azt mondja, ha leül Hasprai asztalához, úgy érzi majd, mintha figyelmes gyermekszemek lennének, mit mesél nekik. És azt mondta : Ez engemet disciplinára szoktat. — Rögtön kicsomagoltatott a titkárral, előszedte írópapírjait, feltette az asztalra, leült eléje, kipróbálta az írást, meg van elégedve és remek hangulatban van. Úgy látszik, Haspraiékat megszerette, folyton a nagyszerű konyhájukról beszél.

Miután a lakásügy el lett intézve, a titkár délután visszautazott Pestre.

Bodor levélben óvott bennünket, ne zavarjuk és lehetőleg kerüljük Szabó Dezsőt, a várva várt nagy mű hadd készüljön gyorsan. Engem külön is óvott, elismételte, amit már sokszor hallottam tőle, hogy nőkről Szabó Dezsőnek ugyanaz a véleménye, mint Schopenhauernak.

Pár nap múlva alkony táján betoppant hozzánk. Jókedvében volt, Anyámnak úgy csókolt kezét, mintha a fia érkezett volna haza. Láthatólag jól tettek neki a vámosi csendes napok, természetesebb volt és elengedettebb, a hangja sem lármázott úgy, mint elején. Mikor leült közénk, az udvaron nyugodtan nézte a tyúkokat, csirkéket, a bicegő kacskákat és mikor a hazacsörtető disznók és malacok egymást lökdösve szaladtak vályuhoz, eltelt vidám nevetéssel, ezt mondta : — Mi sem vagyunk sokkal különbek, csak ami nálunk fogyatékoság, ezeknél természetesség. Ilyen nyugodtan és egyszerűen később is ritkán hallottuk beszélni. Olyan volt, mintha messzi útról sok csavargás után otthonába érkezett volna. És meleg lelkességgel beszélt : Itt fogom megírni a magyar falu eposzát, csak Vámost átteszem Székelyföldre, ezt megérdemli! Ilyen mélyen keleti magyarságot ott sem láttam, valami különös kedves álmodás és ugyanakkor mesevárás csillog a szemekben és nemcsak a falu mezítlábas apróságaiban gyönyörködöm, de a vámosi ösztövév vénemberekben is. Úgy ülnek a házak elé vert keskeny fapadokon, mint öreg keleti istenek. Aztán itt van Haspraiék konyhája! És a szőlőhegy egész jóízű vinkót terem!

Vacsora főzés ideje volt, konyhánkban borjúpörkölt illat jött. Anyám látta, jóízűen szippant belőle, hát nálunk marasztotta. Nem kérte magát, asztalhoz ült. Ízlett a pörkölt s miközben töltögette magát, Édesanyámmal az ételek nagyszerűségeiről beszélgettek. Egyik-másik étel elkészítéséhez értett. Disznótorról, ropogós malacról, kürtöskalácsról, vargabélesről volt szó. Megigérte Anyámnak, hogy a kürtöskalács receptjét megszerzi neki. Egyszerre Erdélyre került a sor, s mintha gyermekek között lenne, akiket megszeretett, mesélni kezdett a nagy erdélyi hegyekről, melyeken át Kolozsvárra vándorolt valaha egy csodálatos szép gyermeklány, Mille Mária, az ő édesanyja. Beszélt az anyja nehéz életéről, a szörnyű apáról, gyönyörű hűgáról, ki hisztériásan állandóan ágyban fekszik, a részeges református papról és többi rokonáról, kiket az *Elsodort falu* lapjairól már ismertünk. Szabó Dezső sohasem beszélgetett, mindig mesélt, és ha nevetett, önmagába vonult. Mi, hallgatói nem szólhattunk közbe, és nevetéseiből sem kaptunk részt. Így került észrevétlenül fölénk és ha mégis közbeszóltunk, ingerülten felemelte egyik kezét. Ha Anyám, aki szintén szeretett volna beszélni, mondani akart valamit, látszólag udvariasan szólt neki : Rögtön kérem, csak befejezem. — Éjjelbe nyúltak az órák. Az urammal közben koccintgattak és folytatta a beszélgetést. Vámosi pár-napi tartózkodása láthatólag jól tett. Tekintetének merev foltjai megenyhültek, asztalra könyökölve beszélt, leste és élvezte kíváncsiságunkat és később úgy belejött, hogy akikről beszélt, már el is utánozta őket. Így csapott át észrevétlenül a mesék szelíd áramából az ítélező, ostromozó és programot adó szónoklatba. Ekkor arca megtelt gúnnyal, leste, helyeseljük-e, vagy csak tetetjük előtte figyelmünket? Később jöttem rá, hogy ezekből a sunyi kileséseiből

jöttek ítéletei, melyekből adott alkalmakkor gonosz gyűlölete és rágalmi fakadtak. Lehet, hogy rágalmait csak azok érezték, akiket sújtott, és ő maga hitt bennük. Mert dühében vagy ingerültségében az apró dolgok mérhetetlenné duzzadtak benne. Ilyenkor csak azt látta, amit adott, amit kapott elfelejtette, és valósággal feldühített asszonnyá változott, akinek a gyűlölet képzeletét addig fokozta, amíg indulatában a legsötétebb gonoszságokat feltehetette. Egyébként pletykásnak sohasem mondhattuk, emberszóló humora nem volt. Amíg kedvelt valakit, diákos csipkelődéssel heccelte. Szabó Dezsőnek egyik legveszélyesebb tulajdonsága az volt, hogy a komolytalan dolgokat mérhetetlen komolysággal adta elő. A felszínes laposság így vált látszólag jelentékennyé és ez talán magyarázatot ad arra, hogy az előadásain nevelődött ifjúság miért hitte jogosnak azt, ami embertgyalázóan jogtalan volt. Parancsoló szenvedélye összevegyült pattogó ötleteivel s oly egyveleggé vált, hogy hallgatói nyomban magukévá tették. Csak évek múltán, mikor rájöttek, hogy az elfogadott irányítás útvesztőbe vitte őket, kezdtek szégyenkezni, az élet megmutatta, hogy lapos, hitvány eszmék áldozataivá lettek. Magam is fiatal voltam akkor és később többekkel találkoztam, akik ezt nekem bevallották. Így lehet megérteni, hogy időnként elvesztette publikumát, de állandóan szerzett újakat, mert amint ő nem maradt hű senkihez, hozzája sem maradtak. Azonban színes szavaival haláláig toborzott publikumot, akik csodát rejtő köpenyegül fogadták a másokról lehullott rongyokat. Még ma is találkozom fanatikus tisztelőivel, kik utolsó éveiben hallgatták. Egyik közeli rokonom nemrégiben mondta: — Aki Szabó Dezsőről ír, vigyázzon, a legnagyobb magyart ne bántsa!

— Hány éves voltál, mikor hallgattad? — kérdeztem.

— Húsz éves — mondta. Nem vitáztam vele. Megértettem, hogy a nagy beszédkészségű embert összetévesztette a magyar ember fogalmával és közben oly sok dolog jött, hogy egyik sodorta a másikat és nem volt idő elgondolkodni és kiábrándulni.

Somogyvámosi ebédünkben mi is élvezettel hallgattuk. Fogyott a bor, változott a hangulat, Szabó Dezső vörhenyt kapva, dühösen felugrott: Igenis bátran kimondom, magyar fajom ellenségeivel szemben nem érzek magamban semmiféle előítéletet, ott csapom be őket, ahol tudom! És biztatok mindenkit: kövessen! Higgyék el nekem, amilyen bűn, ha egymást öljük, lopjuk, olyan erény, ha az idegennel tesszük. Csak így szabadíthatjuk ki drága magyar fajunkat az élősködők kezeiből! Én, ha bemegegyek egy sváb vagy zsidó könyvüzletbe, kitűnő könyvismeretemmel két mutatós olcsó könyvet vászoltok és közéjük csúsztatok valami nagyértékű ritkaságot, aztán természetesen csak az olcsókat fizetem ki. Egyéb üzleteimmel is így vagyok, de magyar embert nem csapnék be soha.

Ezt se akkor, sem később nem hittük el, annyira nem volt potyázó és ingyenélő, hogy nem lophatott már csak gyávaságból sem. Egyébként is üzleti dolgaiban tanáros volt, törvénytisztelő és polgári.

Végül felkelt asztalunktól, búcsúzott és kérte az uramat, kísérje haza: — Sokat ittunk, jót tesz neked is a levegő — mondta eltitkolva, hogy Vámos csaholj kutyáitól fél. Mielőtt kiment a szobából, hozzám fordult: — Holnap sétálhatnánk egyet, ideje, hogy megismerjem a vidéket. Ha szívesen jönnek, délután beszélök, de nagy sétára készüljenek fel!

— Csak ne beszélt volna lopásról — mondta Anyám —, egész biztos nem lopott soha, csak tréfált velünk, de azt azért furcsának tartom, hogy olyan gyönyörű embernek gondolja magát, pedig olyan mint egy kos. De azért ha nem is szép, egészséges, rendes ember.

Az uram nagy nevetésben talált. Édesanyám mindig mulatságos volt, ha szokatlanul groteszk dolgokat saját egyszerű szavaival intézett el.

Naiv Édesanyámnak ellentéte volt szűkszávú, de jól figyelő Apám: — Vigyázzatok azzal az emberrel — mondta, mikor megtudta, hogy sétálni készülünk.

Kora délután beállított Szabó Dezső. Nagy kedvében volt, a szokottnál is beszéde-sebb: — A kótyagos Bodor megpukkad, eszembe sincs a *Megeredt az eső* írni! A falu hatalmas eposzát írom! Soha ilyen erőmben nem voltam! Haspraiék kosztja úgy felélesztett, való-

sággal fiatal lettem! Ma 12 oldalt írtam együltömben és az írásomban nincs javítás! Ha egyszer benéztek hozzám, megmutatom! Ezek a Haspraiék nagyszerű emberek. A lányuk csodálatos. Ha rendesen öltözködnének, arisztokratáknak gondolhatnánk őket. Tudjátok mit: legyenek ezután Despré grófék! A szép Marika Despré komtesz! Ma délben egy egész csirkét tálaltak elem és utána tőröscsuszát! Falni tudok, elfogyott mind!

Mikor elindultunk, tovább kiabált: — Csodálatos birkózó kedvemben vagyok! — Megrázta a falu surján fáit és ha kakast látott, szembe kukorékolta. De már a libacsapatok előtt sziszegő gunárok elől az uram mögé hátrált és ha a házak udvarából kutya vakkantott ki, szeppenten simult oltalmunkba. Pedig szobában sokat mesélt nagyszerű kutya-törtéteiről.

— Nem baj, csak füllentsen a Kös — mondta az uram — annál érdekesebb, minél nagyobb hazudik.

Kosnak az uram nevezte el, ez rajta maradt. Mikor ostrom után a halálhírért hozta, akkor is így mondta: — Képzeld, meghalt szegény Kös! A Rákóczi téren egy padon éhenhalva találták.

Akkor délután, ahogy kiértünk a faluból, nyomban lelkességbe csapott, a nagyszerű szorgalmas magyar fajról áradozott és a természet áldott bőségéről: — Zeng bennem minden, olyan vagyok, mint egy óriási hárfa! Antik tájak gyönyörűsége éled fel, mert én az életre esküszöm, erre a minden mesét és ostobaságot ledöntő csodás valóságra! Átszalad egész testemen, megtelnek pórusaim és epidermiszem olyan, mint a szpongya, magábaszívja az illatot, a mindenséget! Tele vagyok nagy egészséggel és undorodom a pesti széplelkektől, minden szavuk hazugság, arról fogalmuk sincs, hogy a természet micsoda igazságokat hirdet, csak ki kell tárulkozni, hogy egyetlen hangját se veszítsük el!

Talán érezte is, amit szavalt. A természetet kellett, hogy szeresse és meglássa, hiszen rengeteget láttuk Vámoson csavarogni és később is, mint gyors lépésekkel, bottal a kezében, nehéz fejét előre engedve, maga elé nézve sétál a hegyek között.

Vámoson aratás ideje volt, a levegőben kaszák pengése remegett, kipirult, napbarnított arcú marokszedő lányok gyűjtötték sarlóval a kalászt. Szabó Dezső megállt előttük: — Ők mennek este dalolva úgy haza, mint egy antik gyászmenet — ismételte az *Elsodrt falu* egyik képét. A székelyek aratásáról beszélt és most is, mint annyiszor később, nem a látott dolgokba, hanem abba lett szerelmes, amit szavakkal idézett magának és másnak elő. A föld valósága csak megérintette és máris megnövesztett istenökké és megbűvölten bolygó hőssékké változtatta képzeletével. Nemcsak beszélt, de játszott is amit mondott, furcsa száján fintorokkal, változó tekintetével, grimaszokkal és úgy látszott, mintha belül itatná, hirtelen becsípett szelességgel szaladásnak eredt. Visszakurjantott, hogy bírjuk-e az iramot? De amint a dombról leért, a fűzfákkal árnyékoló völgy előtt ijedten megtorpant és eszeveszetten nyargalt felénk: — A fűzfák között cigányok vannak — suttogta. Hiába magyaráztuk, hogy a teknővájók a világ legjámborabb emberei, többet nem bírtuk a festőien szép völgybe csalni.

Ha sétára hívott bennünket, indulás előtt komoly lett: — A völgyet hagyjuk ki. — Szabó Dezsőben különös és természetellenes félelmek lappangtak. Ha váratlanul megbor-zongott, hibrid arccal meredt ránk. Mindentől félt: állattól, embertől, árnyékoktól és elemektől. Örök bizalmatlanságai is félelemből fakadhattak, csak így történhetett, hogy hű embereit előbb-utóbb mind ellenségeinek látta és a magányosság falát építette, pedig a magányos építője hiányzott belőle. Akik ismerték és emlékeznek életére, tudják, hogy akkor öntötte magát szóba-írásba leggazdagabban, amikor megbízott barátaiban és hitt olvasói rajongásában. De ha gyűlölködő gyanúsításai egyidőre magányba szorították, meddő lett. Így esett meg, hogy sokszor hónapokig nem hallatott magáról semmit, legfeljebb annyit, hogy elfogyott a pénze és a Philadelphia kávéház derék pincéireinek gondozásából él.

Sétánk végén behívott bennünket Despré gróf iskolájába, leültetett az iskola padjaiba, ő is közénk húzódott, s megkínált egy pohár borral. De hamarosan megúnta a padot, kímászott és leült a tanító úr asztala elé. Egészen úgy, mintha előadást tartana. Kezét egy

halom teleirt papírlapra tette: — Öt napja vagyok itt és úgy érzem, elérkezett az ideje, hogy bevalljam Nektek, ez itt a falu eposza: a *Csodálatos Élet!* Vámosnak örök emléket állítok, mert soha sehol nem érintett ilyen mélyen am indenség és a magyarságot sehol sem éreztem ilyen tragikusan nagynak. A város szennye elnyeli ezt a csodálatos fajt, de itt a csend elem tártá.

Teleirt lapokat lengetett felénk. Az ív papírt felibe vágta, úgy róttá rá előrefutó tág betűit, javítások nélkül, meglepően tisztán. Írásában volt egy kevés Ady Endrééből, csak lazább volt, és betűi között sok volt az üresség. Az asztal egyik oldalán a teleirtak, másik oldalán magasabb polcban az üres papírlapok álltak.

— Mire elfogy a papír, a *Csodálatos Élet* készen lesz! Addig nem mozdulok Vámosról! Legszívesebben vennék itt magamnak egy házacskát. Ha tudtok egy jobb parasztházat kerttel, belsősséggel, szóljatok. Mert ha én letelepszem valahol, azt akarom, legyen tehenem, disznóm, csirkéim, kacsaím, csak attól félek, valamivel baj lesz...

Tréfás fintorral vakarta a füle tövét: — A gazdaasszonyomra gondoltam, ezeket sűrűn kell majd cserélni, a nőket gyorsan megúnom...

A szája szemérmetlen lett, befelé hunyorgató szemei elzavarosodtak, kékeszöld színük megsárgult, sűrű lett, mint a mocsár.

Első sétánk után két nap múlva szombat volt, Szabó Dezsőtől cédulát hozott Haspraiei elemista fia: „Ha kedvetek van, sétáljunk át Somogyvárra és másszunk fel Kupa várához. Négy órakor beszólok. Rex Desidérius I.” Ezután minden firkantását, akár tréfás volt, akár komoly, így írta alá.

Somogyvár közel volt, s rövid séta után nagy elevenséget találtunk a Vámosnál nagyobb és gazdagabb faluban. Kiderült, a templom téren Pestről érkezett nagyhangú politikai szónok buzdítja magyarságra a népet.

— Gyertek, hallgassuk meg, mit hazudik — hívott Szabó Dezső. Beálltunk a tömegbe. Hamarosan láttuk, hogy szónokunk tarsolyában a nemzeti front óriási ígéreteit hozta Pestről. Unalmas volt és banális, úgy hatott, mint rossz könyv a jó olvasóra. De Szabó Dezső szokatlan komoly figyelemmel hallgatta. Közben fintorokat vágott és megvetően bólogatott.

Mikor otthagytuk a tömeget, undorodva dörögte: — Aljas gazember, egyebet se tud, csak hazudik! Ezek az ostobák minden gyalázatra képesek! Ezt is a mi híres propagandánk küldhette ide...

Pár percig rosszkedvűen hallgatva ment mellettünk. Hirtelen megállt és mint a gyónó, ki bűneitől szabadulni kíván, ránk nézett: — Higgyétek el, most megundorodtam magamtól. Amibe belekeveredtem, nem nekem való. Míg ezt a gazembert hallgattam, úgy éreztem, ha dobogóra lépek, magam se vagyok külön: hazudok! Mert ha látom, hogy várják a beszédemet, sok dolog kiszökik belőlem, amit később megbánok. Undorító kor ez! És még nem tudjuk, mi lesz a vége. Az ember nem tudja, hová szökjön; eljöttem Vámosra, azt hittem elbújtam és kicsiben itt is azt találom, mi elől menekültem. Hanem most már nem mehetünk Kupa várához, a derék konok pogány szelleme előtt röstelném magamat. Gyertek kocsmába! Ilyen beszéd meghallgatása után oda valók vagyunk!

Koppány vezér, akit a somogyi nép máig Kupának mond, nemcsak meséket gyűjtött benne, de fel is lelkesítette, és ha a német ellen gyűlölködött, ezt az őspogányt választotta példaképül. Elrontott kedvvel ült az asztalnál, de pár pohár vinkó után lágy lett, elrontott életéről beszélt, arról, hogy ő volt az ország legtöbb áthelyezett tanára, mert az igazságait sehol sem értették meg, elferdítve bűnökké rótták.

— Csak a diákjaim rajongtak értem. A rámcsohátkozó kíváncsi tekintetük tartotta meg bennem az embert. Alig hagytam ott a tanári szobát, már tudtam, hogy ostobaságot csináltam. Először is elvesztettem a disciplinát, másodszor diákjaim helyett egy iothadt, züllött népségnek hazudozok. De tehetek én róla? Most már mindig azt kell mondanom, amit várnak tőlem. Hanem most itt megfogadom nektek, ha befejeztem a *Csodálatos Életet*,

pedig tudom, hogy be fogom fejezni, dobogón többet nem leszek, tegye helyettem más! Annyi írnivalóm van! Úgyis félek, hogy csak gyülemlenek és előbb kopog a kaszás, mint megírhatom őket...

Ürültek a poharak és mesélte megírandó novelláit. Áttüzesedve beszéltette elképzelt alakjait, ha kellett jajgatott, máskor elérzékenyedve, együtt sírt velük. Csúf száját kitűnően tudta alakítani és szemei, melyek a dobogón kemény kavicsokká váltak, most mese közben fény és árnyt befogadó apró tavakká változtak. Közben figyelt bennünket, leste hatását. Ilyenkor nem volt önmagáé és elveszítette elkülönülő nevetéseit. Úgy látszott, kiszabadult saját börtönéből. Elkápráztatott bennünket. Később megírandó tanulmányairól beszélt és végül eljutott oda, hogy az egész emberiséget át fogja alakítani.

Az *Egész látóhatár* című könyvsorozatát nem olvastam, de ha ismerőseim idéznek belőle, meg tudom állapítani, hogy azokból sokat hallottunk akkor a somogyvári kocsmakertjében. Ott vázolt elének egy megírandó regénysorozatot is: — Hatalmas freskókban állítom majd elétek a magyarság múltját és jövőjét! Lehet, hogy az ábrázolás nagyságától sokan fintorognak, de akik ismerik az életet, azok tudják, hogy nemcsak virágokban gyönyörködünk, de rothadva bűzlő dögöktől is isznyodunk. Ha Balzac meg merte írni az emberi komédiát, miért ne merném én is. Vagyok akkora író!

Akik előadásaira jártunk, többször hallhattuk tőle: — Három nagy írója van a világnak: Balzac, Dosztojevszkij, a harmadikat szerénységgem tiltja megnevezni.

Mire a kocsmából távoztunk, meséit elhagyta, borral telten beszélt saját szépségéről, ifjúságáról, férfikoráról, hódításairól, apró históriákkal nevettegetett, aztán elmondta a „nagy hisztériákat”, és nevetése egyszerre durva lett, csúfolódó. Később megtudtuk, hogy barátai csúfolódó nevetésekkel vegyített hencgeiseiért kételkednek hódításaiban. Ezért mondta Pethő Sándor: Nem ismeri a nőt, valószínű soha nem volt nővel dolga, szerelem, szeretet nem járta át, számomra az írásai azért elrághatatlanok.

Akkor szombat éjjel alighogy haza érkeztünk, váratlanul megérkezett Bodor Aladár. Vámosi nyaralásunk alatt már többször járt nálunk, mert elemista fia Fonyódon nyaralt s az ő látogatását összefűzte a miénkkel. Ha Fonyódon lekéste a Somogyvár felé induló vonatot, gyalog indult neki és hosszú lábaival a 25 kilométeres utat fáradtság nélkül tette meg. Most különösen jókedvvel érkezett, tüzelte, halad-e jól Szabó Dezső a magyarságot megváltó *Megeredt az esővel?* Ha éjfél után érkezett, szüleimet nem akarta zavarni, megállt a mi ablakunk alatt és zümmögni kezdte kedvenc erdélyi balladáját: „Alhatnék a császár, németek császára, nem alhatik, nem alhatik, nyomja gyöngyös párna.”

— Szervusz Aladár — szólt ki az uram — vacsoráztál?

— Régen!

— Akkor itt a kulcs, menj a vendégszobába!

Átvette a kulcsot, de mielőtt távozott, izgatottan kérdezte: — Dolgozik?

— Remekül!

Mikor másnap reggelinél elmondtuk, hogy az ígért regény helyett a *Csodálatos élet* készül, felháborodottan kiabált: — De hiszen azért küldtem Vámosra, mert megígérte, hogy megírja a *Megeredt az esőt* és ez majd tengerre válik és elmossa a háború szennyét! Olyan programról beszélt, hogy ezzel a regénnyel a magyarság egy új jövőt teremthet!

Bodor nem volt naiv, most mégis diákká vált. Olyan lett, ahogy Schöpfung szokta jellemezni: korlátoltan hiszékeny, kálvinista menzák rossz kosztjával feldühített fiú. Bár meleg nyári nap volt, akkor is bocskai zsinórozással díszített fekete bársonykabátjában volt és mulatságosan hatott alacsony ebédlőnkben ez a hosszú, patétikusan handabandáló ember. Apám amennyire nem bírta Szabó Dezső lármáját, úgy kedvelte Bodor felhevüléseit. Így történhetett meg, hogy állandóan vendégszobánkban hagyhatta vendégségre szánt hálóingét, borotváját, fogkeféjét. Már első látogatása után úgy tekintettük, mint vakációzásra megérkezett családtagot, és ha távol a somogyvári úton dalolni kezdte: „Ha látom

a fürgeteg elejét, begyűröm a süvegem tetejét” — Apám átkiáltott a szomszéd szobából: — Jön Aladár, készítsétek neki a kulcsot! Hiába volt Szabó Dezső több és kétségtelenül tehetségesebb, Apám őbenne szennyet érezhetett, Bodor dagályában pedig őszinteséget. Bodort a nagy lendületekbe csapó szavak imádata sodorta Szabó Dezső búvőkörébe és az ő hatása alatt megszállottan nemcsak az irodalmat, de az egész magyar életet gondolatvilágának szintézisébe kívánta olvasztani. Tanárosan magyar kábulatába ébresztő kürtöket kívánt, dobszót és harsonát. A csendes hangon daloló Babitsot, vagy Kosztolányit lenézte, dekadenciával vádolta és ha látta, hogy mosolygok rajta, engem is lenézett és ahelyett, hogy csitította volna Szabó Dezsőt, állandó helyeslésével tüzelte. Űgy imádta Szabó Dezsőt, ahogy nagy-képességű papok predikációit fogadják a hívők. Ezért csapott most diákos bánatba és mikor hívásunkra dél felé beállított Szabó Dezső, rátámadt: — Most hallom, mit csinálsz! Hát ezért tettem én meg gyalog Fonyódtól Vámosig az utat? Miért nem írod a *Megeredt az eső?*

Szabó Dezső göcögni kezdett és arasznyi nyaka végképpen eltűnt könnyű vászonkabátjában.

— Megnyugtatlak, veszteségedért a Bohuniczky mama ebédje majd bőségesen kárpótol és talán én is megvigasztallak: a *Csodálatos élet* remekmű! Űgy érzem, új utat vágok vele!

Bodor szavába vágott: — Lehet, de nem az, amit várunk! Már a cím remek: *Megeredt az eső!* Mi kell jobban a szikkadt magyar életbe: eső! Esővel lemoshatod a piszkot és a magyar mezőkön új életet fakaszthatsz. Eső kell!

— Ne lármázz, öreg tücsök — ütötte vállon Szabó Dezső és szokatlan kedves mosollyal nézte a mulatságos hosszú embert. Bodor felfortyant: — Én vagyok tücsök? Tudd meg, a letragikusabb ember vagyok: elégett a feleségem, árva lett a ’kisfiam.

— Akkor Te egy óriási tragikus tücsök vagy! Bodoron rajta maradt a „tragikus tücsök”.

Szabó Dezső egy darabig mulatott rajta, de még ebéd előtt komolyan kezdett beszélni: — Nézd Aladár, tudod, hogy szeretem a fajomat, azt akarom, hogy a mostani hanyatlás után virágba szökkenjen, hogy minden nagyszerű tulajdonsága termelni tudjon, s a világ feleszméljen az áldott magyar gyümölcsre. És te most, amikor nagy jókedvben és egészségessé váltan minden embernek meg kellene ülni, tragikus akarsz maradni? Mondom, hogy tücsök vagy!

A leány behozta a levest, tessékeltük, üljenek asztalhoz, de Szabó Dezső és Bodor nem mozdultak, Bodor falta a nagy szavakat.

— Ez a nagyszerű faj eddig idegen szolgaságra pazarolta minden erejét, uzsorázhatta aki akarta, ezt most meg kell fordítanunk! Zsákmányoljuk ki rablóinkat, tiporjuk őket szolgaságba — szavalta akkor is Szabó Dezső, mikor asztalhoz ültek és a tyúklevest kanalizgatta. Édesapám rosszkedvűen evett, mikor a levessel elkészült, csuklóját megint combjához nyomta és veregetett az ujjával idegesen. Megértettem. Csendben szeretett enni és most nem élvezhette az életet szokása szerint. Mert nemcsak nálunk, de barátainknál is, ahol gyermekkoromtól fogva megfordultam, az volt a szokás, hogy kevés zaj és csendes beszélgetés tölti ki a behordott ételek közti hézagot. Legtöbbször csak az elfogyasztott ételekről beszélgettek, vagy a régi emberekről, szokásairól és divatból kiment ételekről. Ebédközi beszélgetéseik közben tudtam meg még lánykoromban, hogy Jókai, ki nagyapámnál Pécsölön többször volt vendég, igen szerette a szalonnapakolásba sütött fogolypecsenyét lencsepürével és a dunántúliasan sütött túróslepenyét. Sokat faggattam apámat: — milyen volt Jókai! — Olyan, mint más ember: csendesen evett — felelte Apám. Most Szabó Dezső állandóan izgató beszédje, melyből a szellem falatozás közben sem illant el, Apámat komorrá tette, nem várta be az ebéd végét, otthagyt bennünket.

Mikor magunkban maradtunk, röviden szólt Anyámnak: — Ezt az embert többet ne hívja meg!

- Mi kifogása van ellene?
- Nem úriember.
- Hogy beszélhet így egy lángészről?
- Miattam lehet lángész — de az asztalunkhoz többet ne ültesse.
- Pedig már meghívtam vacsorára.
- Akkor küldje el nekik valahová a vacsorát!

Így történt, hogy Édesanyám kisütötte: Tegnap úgysem voltatok Kupa váránál, menjetek fel ma, majd utánatok küldöm a vacsorát, vigyetek bort és poharakat, majd a vékába még én is teszek pár üveggel.

Alkonyatban elindultunk négyesben: Édesanyám pedig sültkacsákkal, kovászos uborkával és az ő híres négyféle rétesével megtömte a vékát és utánunk küldte.

Tiszta meleg holdvilágos este ígérkezett. Mikor befordultunk a somogyvári porba, Bodor vékony hosszú nyakát forgatva figyelmeztette Szabó Dezsőt, hogy az ég tiszta taván már halvány ezüsttel úszik a telehold. Szabó Dezső rövid nyakát megmozdította: — Suhogó képek rohannak át rajtam, a hold mindig óriási víziókat ébreszt! Látom Gullivert és Don Quijotét, amint hatalmas orrával vándorol az ég taván, oldalukon találok Balzac pompás alakjait és a szent arcú Dosztojevszkijt Miskin herceggel. Bennem a hold világot varázsol, elhullt nagyságokat ébreszt fel és ez a föld egyszerre olyan kicsiny parányi lesz, mintha óriási temetőben mászkálnék, a házak, amiket látunk, sírok, csak ostobább halottakkal vannak tele, mint azok, akik már végképpen elhallgattak...

Kimelegedve beszélt és úgy állott előttünk, mint nagy hanggal megáldott, tapsra váró énekes, de úgy láttam, elröstellte magát. Később jöttem rá, hogy a nagy dallamok után őt is eltölthette azok szégyene, kik sokszor ismételtetett szerepüket már önmagukban megunták. De pompás sétálónak bizonyult. Állandó fecsegés mellett az asszociáció kiapadhatatlan zuhogásával mászta meg a somogyi dombot. Mire Kupa várához értünk, alattunk az öreglaki völgy ezüstben ázott. Szabó Dezső felemelte kezét: — Micsoda ősi kép! A délután égő pokla után itt a tündérek tava! Olyan, mint egymérhetetlen vigasz, anyák szelíd simogatása, apró gyermekek selyemkeze...

Bodor mellémhúzódva suttogetta: — Szefi boldog lehet, Maga az egyetlen asszony, aki ezeket a nagy megnyilatkozásokat hallhatja! Tudtommal asszony előtt sohasem mutatja meg magát, azért kérem jegyezze fel, írja le amit hall. Magának van hozzá ideje és megjósolom, egyszer minden lejegyzett szó arannyá változik.

A férfiak előszedték poharaikat s a magukkal hozott borból Szabó Dezső lelkesítő köszöntőjével az öreglaki völgyet ezüstöző hold egészségére itták ki.

— Itt lehet csak felfogni, hogy egy badar sváb kereszténységgel szemben, hogy bírta Koppány apánk a saját őszimbólumait s egy remek pogány világ isteneit makacsan megtartani. Pogány világ ez most is! Egy szétrugdalt élet ezüst hullámai sodródnak elő, ősmesék, hatalmas epika! Ebből, gyermekek, nagy novella lesz! Szabó Dezső ígését beváltotta: *Bors vezér* elbeszélésében emléket hagyott a kupavári holdas estéről. De nemcsak a *Bors vezér*ben és a *Csodálatos életben*, de pár év múlva a *Segítségben* is visszatért somogyi emlékeihez.

Hamarosan megérkezett vacsoránk, fűbe telepedve fogtunk falatozáshoz. Mialatt Bodor a kacsák elpusztítása után, diákos újj-nyalogatással kedvenc almásrétesét majszolta, Szabó Dezső bőségesen falatozva az előzőtt lelkiismeretről beszélt, a magyar faj tragikus nyomorúságáról, saját epidermiszéről, melyen örökös megnyilatkozásokkal zúg át a kozmosz. És szemérmetlen bátorsággal nyilatkozott küldetéséről.

Később, Hitler fellépése idején, amikor Szabó Dezsőtől már elszakadtunk, sokszor mondtuk, hogy szerencse, ha az ilyen küldetésérzőkben lappang egyéb ambíció, mert ha Szabó Dezső nem kívánt volna még sokkal inkább nagy író lenni, mint vezér, és minden erejét a küldetésének szánja, vészedelemes elődjét, lehet, megelőzte volna. A két emberben volt közös: a küldetés önteltsége és a gyújtó szavak lávája. Csak Hitlert a műveletlenség tehetette vak-

merővé, Szabó Dezsőt pedig nagy műveltsége riasztotta vissza. Ezért kívánt inkább nagy író lenni, mint népvezér és talán ezért utasította vissza a propagandaminiszter szerepét is, amit tudtommal több ízben felkínáltak neki. Különös vonása volt, hogy mindig elutasította, sőt megvetően elfordult, ha eszméit kerettel akarták lerögzíteni és ha azt, amit ő hitének vallott, elismerő lobogókkal díszítették. Ilyenkor dühös, megvető felfortyanásokkal fejezte ki, nem az ő, akinek gondolják. Valóban nem az volt. Máig sem tudjuk igazán, ki volt. Egy kis misztikum maradt utána. Mert ami nagyhangú szavaiban póz volt és ripacsság, azt elhárító magatartása megjavította és sokszor láthattuk felemelkedni az önigény magasságába. Egyéni sajátsága volt, hogy mindig saját közhelyeit ismételgette, másokéiból nem kért. És ha a bor hatása még nem durvította el, csak fellelegítette, a köréje ülteknek úgy mesélt, hogy ha azt beszéd helyett leírta volna, most nem lenne kétséges, hová helyezi egyszer a magyar irodalomtörténet? Akkor Kupa váránál a holdfény varázsában, a temérdek tücsökciripelés kíséretével, könnyű áradással ömlöttek meséi. Lírai ábrázolása a lőcsei öreglányokról, a sümegi szerelemről, a kolozsvári Alma Materről, de különösen a szülői otthonának képe él emlékem ma is. Édesanyjára, Mille Máriára emlékezve kérte, énekeljük el kedvenc nótáját: „Maros vize folyik csendesen”. Szabó Dezső feje előre esett, úgy látszott, sírni fog. A bort gyorsan itta.

— Rothadt élet ez, de milyen borzalmasan rothadt — ismételgette és sorra daloltatta kedvenc nótáit: Ne menj rózsám a tarlóra, Kilencet ütött az óra, Ki tanyája ez a nyárfás és amit különösen szeretett: Nagy baj érte a vén csordás bojtárját.

Elérzékenyedve emlékezett: — Szép volt a fiatalság, el se tudjátok képzelni, milyen gyönyörű fiú voltam! És a nők, a nagy hisztérikák! Mondok nektek valamit: a nőknek mindig az tetszik, aki más, mint amit megszoktak! No ezután énekeljünk vigát!

Furcsa, másnál soha nem hallott hamissággal maga kezdte el: „Csárdás kis kalapot vettem”. Dalolni ennyit se hallottuk többet. Hallása lehetett, de hangja semmi. Egyébként minden egyéb zene untatta, még a Bartók és Kodály gyűjtötte dalok is, csak azoknál éledt fel, melyek eltűnt napjai emlékeit hozták. Nemcsak a zene, a képzőművészet is közönyösen hagyta, gyakori és kimerítő együttléteink alatt nem emlékszem rá, hogy beszélt volna képről és szoborról, csak a párizsi Notre Dame templom alakjait szerette nagyon.

A Csárdás kis kalapom után most már egyre jöttek, ahogy Dunántúl mondják: a kertaljai nóták. Tüzelő ritmust hozó apróságok. De Szabó Dezső egyszer váratlanul csendet intett, ujját szájára illesztette és a közeli bokrok felé mutatott. Gyerekesen ijedt volt. Csakugyan zörgött valaki és egyszerre előttünk termett egy öreg paraszt ember, sovány és elgörbült, mint a szőlőhegy kivénhedt fája. Ahogy bújt kifelé a bokrokból már köszönt is: Adjon Isten, jó estét kívánok! Az uram megkérdezte: — Talán gazduramnak itt a közelben van szőlője?

— Van kicsinyke éppen a szomszédságban.

— Akkor jöjjön, igyon egy pohárral velünk!

Nem kérte magát, leült közibénk, zsebéből előhúzta borozó poharát, elővette zsebkendőjét, szépen kitörölte belőle a dohányszemetet és koccintott. Bátor kis ember volt, fénylő szemű és kedves. Megtudtuk, hogy: Simonics bácsi. Szabó Dezső el volt tőle ragadtatva: — Mintha a föld istene termett volna közénk! Hogy lenn az elhagyott sikság felbátorodjon, a holdvilág megittasuljon és mi szomjasabbak legyünk! Töltsd tele gyorsan a poharainkat — szólt az uramnak.

Simonics bácsi pompásan érezte magát, tele volt nótákkal, tréfákkal. Egy ideig velünk dalolt, aztán elúnta: —Vannak Somogyban szebbek meg régiebbek — mondta és öregesen vékony, megreszkető hangon soha nem hallott betyár-nótába kezdett, utána egy balladát kongatott és végül huncutságokkal tűzdelt vígakat dúdolt. Szabó Dezső végképp rajta feledte szemeit:

— Simonics bácsi, hány éves maga?

— Hány lennék? Bizony elveszett a katonakönyvem. De ha jól emlékszem, hetvenen túl vagyok.

— Aztán Simonics bá, van még kedve a banyusát ölelgetni?

— Hát kérem ambicionálgatom! Különben miért éljek...

Igy került Szabó Dezső *Csodálatos életébe* a Székelyföld Simon bá-ja.

Később Simonics bácsi elköszönt, mi maradtunk, míg a bor tartott. Magam sohasem ittam, Bodor is keveset és ha mégis részegeset mutatott, csak móka volt. De Szabó Dezső az urammal alaposan becsípett. Kurjantásaikkal felverték a csendes Somogyvárt és ebben a józan Bodor sem maradt alul. Évtizedek múltán is emlegette nekem egy Somogyvárról származott orvos, ki akkor mint diák otthon vakációzott, hogy a derék somogyváriak azt az éjszakát megjegyezték maguknak. Különösen a vendéglős, akinek hiába kopogtak az ablakán, nem kelt fel, nem adott bort, hát bosszúból kihúzták fészeréből a féderes kocsiját és eltolták Vámos határáig.

Másnap a vámosi szőlőhegyben megismételték majdnem ugyanazt. Szabó Dezső becsípetten most is, akár első estéjén, felmászott a hordó tetejére, onnan szavalta a *Marseillet* s utána vad forradalmi beszédet tartott franciául, de roppant a hordó és a szónok lezuhan a mélybe. Sehogyse tudtuk kiszedni. Ekkor kiadta a parancsot, Despré gróf kezdjen rá a *Circumdedeunt*ra. A gyászszolozsma messzeszárnyaló dallama mellett végre kihúzták. Hazafelé tartva minden ház előtt megálltak és daloltak egyet, így kísérték bennünket.

— Tiszta lettem végre, olyan tiszta vagyok mint egy gyermek — nézett a magasba, s már nem látszott rajta, hogy részeg.

Bodor még ott maradt a szüleimnél, de én másnap elutaztam húgomhoz Tóköz pusztára. Ott kaptam az uram leveleiből híreket, hogy a somogyvári csínyeket időnként megismételtetik és Szabó Dezső nagy lendülete, amivel a *Csodálatos élet* írásába kezdett, már gyengül.

— Nem szeretem benne — írta az uram —, hogy a csirkét, amit paprikásnak készített el, a baromfi udvaron maga választja ki. Ez rendesen úgy történik, beülünk a vendéglő kertbe s míg iszogatjuk a félliter bort, Dezső gyönyörködik a porban kaparászó csirkékben, végül kaján mosollyal hívhatja a vendéglősnét és szegény asszony hiába könyörög: — Ne tessék a legszebb kakasomat megkívánni — nem enged. Szívesen megfizet mindent, sohasem alkuszik, de amit megkívánt, azt levágatja. Szívesen iszom vele, de a csirkéjéből nem tudok enni.

Szabó Dezsőnek ezt a furcsa kegyetlenségét az uram mindig riadtan emlegette: bugrisság — szokta mondani.

Tóköz pusztán mi a húgommal a lehető legcsendesebb napokat éltük. Sógorom beteg tüdejét a Tátrában gyógyíttatta, a nagy házban magunk voltunk húgom két apró lányával, a hátsó részben a személyzet lakott. Közel volt a Balaton, fürödtünk, úsztunk és délelőtt a platán-fák árnyékában olvassgattunk. Egy ilyen koradélelőtt láttuk a platán allén befordulni Szabó Dezsőt az urammal. Meglepetést akartak nekünk, nem küldtek táviratot, kocsit nem találtak, gyalog tették meg Siófokról a 6 km utat. Kimelegedve, izzadságot töröltek mind a ketten. Szabó Dezső az egyik nádfotelt úgy foglalta nyomban el, mintha otthonában lenne. Szét se nézett, az új keret mégis felgyújtotta. Fáradtságát feledve, a Balatonért ujjongott: — Az egész epidermiszemmel a vizet sóvárgom! Gyerünk, csókolja testemet ez a csodálatos pocsolya, mert nem tenger, de az óriási fény, ez a mozgásban levő tükör mérhetetlen dolgok nagyszerűségét gyújtotta fel bennem! Vízbe kívánom dobni magamat! A nagy egészségemmel soha semmivel sem bírok várni, sodorjanak a hullámok! Egész életemet a váratlan nagyszerűségek növelték és nem voltam rest kitárulkozni, befogadni! Hogy élvezzem a napot, ezt az antik csodát! Gyerünk, süttessük pecsenyére magunkat! — A húgom intézkedett, fogjanak be. De mielőtt előállott a fogat, megérkezett Bodor Aladár. Útközben ráta-
lált a tóközi tejeskocsira, felkapaszkodott és hosszú pózna testét nevetésgesen húzta elő a keskeny kettecből. Kiderült, hogy Vámosról táviratoztak neki, tegye át látogatását Tó-

közbe. Így érkezett ellenkező irányból majdnem egyszerre velük. A hangulat nyomban változott, Szabó Dezsőt a Balaton helyett Pest érdekelte.

Fecsegték, veszekedtek s észrevétlenül kibékültek. Maguk is csodálkoztak, mikor a pusztai harang delet kongatott.

— Úgy érzem magamat, mintha mély alvilági álomból ébresztenének fel, ez a nagy csend mint a bársony puha simogatása elaltat, még soha nem éreztem ilyen mélyen, hogy pihenek. De gyerekek, megérdemlem: a *Csodálatos élet* első kötete kész! — Bodor nyekkenő nevetést hallatott. Később nekem sugdosta: — Kíváncsi vagyok a *Csodálatos életre*, nem tehetek róla, úgy érzem, félresiklás...

Bodor lelkes ember volt, de ugyanakkor, ha valami nem tetszett neki, jó megfigyelő lett. Minket ebéd előtt figyelmeztetett: — Vigyázzunk, most pár napig közel lesz magukhoz, tartsák magukat távol, mert mindent félremagyaráz és a legkisebb kedvességet kegyetlenül bünteti. Asszonyokkal szemben gonosz.

A húgom pompás konyhája ezúttal is megtette a hatást. A finom anyagokból készített ételek, a Benczés-rend pincéjének kiváló borai megenyhítő hangulatot teremtettek. Szabó Dezső nem szavalt. Mintha zavarba jönne, hogy kiesik megszokott szerepéből és hangoztatott nagy egészségéből csak óriási étvágyát tudja megmutatni. Mentegetőzve mondta: — Most látom, mennyire kiestem a családi életből, maguk között gyerekké válok, aztán Vámoson sokat dolgoztam, jól esik szellemi izmaimat elereszteni.

Elült a politika, elcsendesedett a szenvedély. A hiúságot álomosság váltotta fel, ebéd után aludni kívántak. Fürdésre csak alkonyatban került sor. Akkor a vizen már bíborba öltözött az aranyhíd, a közeli berekben melán búgtak a bőlömbikák és visongtak a szárcsák. A víz halszága összeolvadt a közeli zombék mentaillatával és a tiszta ünnepélyes csendbe a közeli szérűskert cséplőgép búgása hétköznapot sodort. A keret egyszerű volt és mégis sokszínű és lenyűgöző. Mikor a kocsirol leszedelőzködtünk, Szabó Dezső előre szaladt, Tihany felé tárta karjait, de szólni nem tudott.

Bodor tanácsait megismételte: — Vigyázzanak, a legkisebb női közeledésre méretlenül kíméletlen, mindent félremagyaráz és asszonyszólásban nincs gátlása. Azt tanácsolom, ha a vízben tréfákba, bolondságokba kezd, utasítsák vissza.

Bodor elhallgatott, furcsán nevetgélt s így súgta: — Azt hiszem nem ártalmas, de rettenetes rossznyelvű...

Így történt, hogy fürdőruhákba bújva nemcsak távol maradtunk, de a nagy fecsegőre nézni se mertünk. Szegény, csúnya látvány volt. Fiatalosan kacagó feje hullámos aranylő hajával nyaknélküli duzzadt, kövér felsőtestén, alatta elsorvadt combok és pipaszár lábak s mégis nagy önteltséggel csapta a lármát. Azt gondolhatta, a sokat hangoztatott nagyerejű, nagyegészségű embert meg kell mutassa és támadó szatír üvöltésekkel féktelenül ugrándozott. Kellemes fürdőzésről szó sem lehetett. Egy fürdőt játszó színész állandó figyelmet követelő ötleteinek lettünk szemtanúi. Azon a nyáron a Balaton erősen leapadt, jó messze a parttól széles homokszigeteket találtunk. Egy ilyen szigeten bohóckodott Szabó Dezső, az uram és Bodor szomszédságában. Mi a húgommal és két kislányával egy másik szigeten üldögéltünk és egy néhez zajos fürdést pihentünk ki, mert a vízben Szabó Dezső mindenáron el akart bennünket csípni és Bodorra gondolva észnélkül menekültünk. Különösen a húgomra vetett szemet és a közeli szigetről csúfolta, hogy gyáva és fél tőle. Loli nem vágott vissza, egy szót se szólt, csak felkelt, kiállt a sziget szélére és tökéletesen elutánozta, hogy szatírkodásában milyen természetellenes és utálatos Szabó Dezső. Még a selymes hangját, a csűf száját, de még ügyetlenül botló vékony lábszárait is megmutatta. Nevetéseink közben, láttam, megdöbbsent, s akkor csendesen kértem Lolit, hagyja abba. Azt hiszem észrevette, mert attól a naptól velem tréfából sem kezdett ki és Bodortól megtudtam, hogy hátam mögött jó darabig szépen beszélt rólam. Úgy látszik, észrevette részvéteimet.

Napokat töltöttünk szoros barátságban és alkalmam volt megfigyelni. Szabó Dezső

kétségtelenül markában tartotta a művész teremtő paraszát, de mert önmagát nem bírta felgyújtani, ide-oda dobálta a markában, míg végül elejtette és nagy képzeletének nem a tüzeit, csak a tüzijátékát adta. Ez nem múltott gyávaságon, súlyosabb ok lappangott mögötte. Akkor csak sejtettük, de évek múlva egy keserű vallomása után tudtam, hogy a parázs miért nem lobogott lángba; önhibáján kívül, végzete állt elébe. Volt benne egy elkomorító tudat, amiért nem volt bűnös és méltán érezhetett igazságtalanságot. Tudatával, eszével, lázas képzeletével mindent felfogott és szétboncolt, csak a legegyszerűbb dologig nem jutott el. Sétabotjával hiába barangolta a dombokat, völgyeket, a mindenség általa annyiszor megírt és elszónokolt művében ő nem lehetett teljesen benne. Állandó programadását, uszító dühét, gyűlölködéseit hiányérzései táplálhatták. Annál is valószínűbb, mert sokszor volt alkalmunk hallani, mennyire megveti azokat, akikkel együtt veri a dobót.

Tóköz pusztán mintha feszes zárkózásából kijebb engedte volna magát. Elkülönítő nevétesei sem voltak bántóak és néha őszintének látszott. Nem hangsúlyozott jövőt irányító programot és ítéleteiben sokszor azok ellen fordult, akikkel a kenyerét együtt sütötte.

— Tudod mit akar Lendvay Pista — fordult hozzá Bodor — megvárja, míg hazakerül és akkor megrendezik Rákoson a „fehér ló” áldozatot.

— Ez a rothadt badarság csak ettől a kótyagos Lénertől kerülhetett ki — mondta Szabó Dezső utálattal.

Bodor felfortyant: — Micsoda Lénertől?

— A Léner Lendvaytól! Az apja sváb kocsmáros a Gellérthegy utcában. Egyébként az ilyen fehér ló áldozás és egyéb nemzetiszínű badarkodások mögött jegyezd meg, tragikus tücsök, mindig sváb hisztéria ágaskodik.

— Azért Pista szép verseket ír.

— Rossz verseket gyárt, de szép Schiller-arca van.

— Pedig bízik Benned! —

— Teszek róla, ne bízzék! Neked is tanácsolom, hagyd ott minél előbb!

— Pedig elhiheted, hisz a hivatottságodban!

— Ez is a züllött fajta egyik menedéke: hivatás, áldozat, megdicsőülés! Jaj de megundorodtam tőlük!

Ez másnap este történt, de veszekedés nem lett belőle. A sok napfény, a puhító fürdők, a pompás ebédek, vacsorák, italok elaltatták a veszekedő hangulatokat. Fáradtan, elcsendesülten ült közöttünk, úgy kívánta, egyszer már mi mulattassuk. Szólt a húgomnak: — Zongorázzál Grizi Ady dalokat!

Húgomat apró természetért nevezte el Grizinek. Mikor billentyűt ütött, tovább kérte: — Dudolgassál Grizi, hangod nincs, de szíved van.

Loli a Héffa-nászt dúdolta, utána: *Kipányvásták a lelkeket*, Bodor és az uram melléje állva énekelték. A kis szalon megtelt zsoltáros hangulattal. Azután Csokonai dalai jöttek. Szabó Dezső felugrott: — Gyerekek, énekeljük el együtt: *Ballag már a vén diák* — és rekedt fahangján elkezdte. De nyomban röstelte és csak taktust vert a zongora fedőlapján. Így volt sok egyébbel. Részt vett volna az emberek egyszerű dolgaiban, de hirtelen visszatorpant, hogy felduzzasztott hangjával egy olyan világ alakjait állítsa elő, akiket míg beszélt, megcsodáltunk, de visszaemlékezve már valószerűtlenné váltak. Ebből fakadhatott az is, hogy amit élt, ellentétben állt azzal, amit írt. Olvasóitól sokszor hallottam, hogy a felnőtt emberek gonoszságait, aljasságait sokat ostorozza, de lám a kis ártatlan gyermekekről mindig milyen szépen ír s úgy beszél róluk, mintha virágokban gyönyörködne. A húgom két kedves egészséges lányát napokon át láthatta, de nem emlékszem, hogy egyetlen egyszer észrevette volna őket, pedig apró gyerekek módján sokat lábatlankodtak közöttünk. A valóságot nem látta, képzelgéseket remekelt és végül képzelgésein bukott el. A vallással is így volt. Kegyetlenebb gúny tárgyává Isten fogalmát előttünk senki sem tette, szinte zavarba hozott, pedig abban az időben Bodor és az uram vallási szempontból teljes közönnyel éltek. Mégis azt

mondta az uram: — Ez izléstelenség. Akárhogy gondolkodik, megtarthatná magának. De míg Szabó Dezső az Istent gúnyolta, a katolikus vallás iránt nosztalgiai érzett. Különösen a fülbegyónást tartotta nagyszerűnek és be is vallotta, hogy az *Elsodort falu* megírása után közel állt a katolizáláshoz. A református vallásról papjaival együtt akkoriban lenézéssel beszélt. Ő volt az egyetlen református ember, pedig életem nagy részét reformátusok között töltöttem, aki úgy elszakadt hagyományaitól, hogy amit minden református ember befejezt magába, még a magyar voltát is kihúzta belőle. Epedve nézegette a tihanyi Bencés-kolostor kéttornyú templomát, mely alkonyatban, ha fürdés után a homokzátonyokon pihentünk, kék fátylak közé burkolózott és esti harangkongása búcsút zengett a Napnak. Váratlanul megszólalt: — Csináljátok meg nekem valahogy, gyerekek, hogy néhány hónapra engedjenek át nekem a barátok egy cellát és kosztoljanak. Fizetek, ahogy akarják. Ha ezt keresztül tudnátok vinni, megírnám a *Megeredt az esőt*! Mert ahhoz, hogy az ember hatalmasat alkosson, keret kell. Despré gróf iskolája arra jó, hogy befejezzem benne a *Csodálatos életet*. Bár bevallom, nem biztos, hogy náluk fejezem be, Despré grófékból kezdek kiábrándulni...

Egyszerre érthetetlen harag töltötte el, szidta Haspraiekat, pedig megérkezése napján még elragadtatott humorral emlegette őket. Most, hogy Tihany után sóvárgott, Vámostól szabadulni kívánt és feldúlt képzelete egyszerre képtelen bűnöket és torzító képeket dobált szegény Despréekre. Szabó Dezső olyan volt, ha egy időre megbízott környezetében, dicsérte, de amint rájuk unt, gyanakvó lett és mérhetetlen indulattal keserű meséket szőtt. Ötletessége, sziporkázó szelleme ilyenkor is gazdag volt és mulatságos, hallgatói, ha nem is hittek neki, mégis élvezhették. Egyébként is könnyű más baján mulatni. A dolog akkor kellemetlen, ha már saját bőrünkön pattog az ostor. Sokszor láttam, hányan hallgatták nagy nevetésekkel a rágalmaikat, eszükbe se jutott megvédeni barátjukat, de annál jobban méltatlankodtak, ha rájuk került a sor.

Vacsora után megint előhozta Tihanyt: — Látod, tragikus tücsök, tudom én, hogy meg kell írnom a *Megeredt az esőt*. Azt is tudom, hogy ez sokkal nagyobb lesz az *Elsodort falunál*. Most itt Tóközben csodálatos kitérülködés van bennem, ki kellene használnom és rögtön belefogni! Vámosra a sok pesti utálkozás után álmosan érkeztem és megvallom, zülöttnek éreztem magamat, alvás kellett és sok séta, hogy a bódultságból kiszabaduljak. A *Csodálatos élet* remekmű, de mégis csak a falu eposza. Éppen így voltam, mielőtt az *Elsodort falu* írásába kezdtem. Megírtam kis regényemet, a *Nincs menekvés*, és utána Lőcsén olyan züllött dolgokba keveredtem, hogy elértem életem legmélyebb pontját. Már azt hittem, többet fel se tápáskodok és akkor egyszerre, szinte egyetlen óra alatt óriási vízióban áztajlott rajtam az *Elsodort falu*. Úgy, ahogy olvastátok, csak meg kellett írnom. Felmentem a lőcsei várba, ott írtam napi tíz órát és néhány hónap alatt az egészsel elkészültem. Ha holnap Tihanyba mehetnék, karácsonyra kész lenne a *Megeredt az eső*.

A húgom másnap átküldött Tihanyba, de a dolog kivihetetlen volt. Szabó Dezső úgy tett, mintha a dolgot elfelejtene. De lényegében változás állott be, nyugodt beszélőkedve felduzzasztott folyammá vált és megint el akarta velünk hitetni, hogy ellenállhatatlan nőhódító. Később is, ha valami csalódás érte, rögtön nagy szépségéről beszélt, eléje omlott óriási hisztérikákról és végül kijelentette, egy szép parasztlányt többre becsül minden agyonillatosított úrilánynál. Lehúzta csúf alsóajkát, megmutatta foghíjas ínyét: — Látjátok, egy gyönyörű parasztlányért verték ki a fogaimat Sümegen a legények, este meglestek, addig kergettek, míg kiértünk a mezőre, ott aztán elbántak velem.

Vasárnap a szomszéd faluban búcsú volt és Szabó Dezső annyit áradozott az egyszerű nép boldog örömeiről és úgy tudta mesélni, hogy délután a húgom befogatott, kocsira ültünk megnézni, hogy mulat egy színmagyar balatoni falu fiatalága. A faluban nagy por volt. A mézessátrak körül maszatos gyerekek itták a márcot, tördelték a mézeskalácsot és az utakon itt-ott már botladozó részeket láttunk. De a falu végén a tarka ünneplőbe öltözött, egymás kezét fogva, dalolva táncoló lányok koszorúja szép volt és az akácfa árnyékában

lányokat leső, de kifelé közönyöst játszó legények csokra ünnepi. Szabó Dezső megvárta nótájuk végét, alsó ajkára megvetés gyűlt és undorodva mondta: — Micsoda züllött banda, már a humusz is megfertőzött. Ezek aztán életképtelenek, utálatos unalom árad belőlük, kitérülközni képtelenek. Jó erős ostor kellene, hogy az epidermiszük érezze, talán akkor felébrednének. Ezért nem szeretek a fajom közelébe lenni, rögtön látom, hogy menthetetlenül rothadtak. Gyertek, ülünk kocsira, kerülünk ki hamar a porból.

Így volt mindennel. Amiről kápráztató színpompával mesélt, a valóságban megutálta. Rájöttünk, hogy belső világához nincsenek külső kapcsolatai. Mégis a néhány tóközi napja alatt sokszor megszedített bennünket nagy műveltségével, mellyel eszmétársulásait fényesítette és beszédének annyi színt és olyan iramot adott, hogy méltán érezhettük: senkihez se hasonlító egyéniség. De éppen óriási áradásaiból lehetett sejteni, hogy valamiért utálja magát, szégyene van, ezért kíván felmagasztosodni és eszmék halmozásával, szókinccsének káprázatával túltenni mindenkin, lemosdani így, amit titkolni kénytelen. Kétségtelenül volt benne nagy és ugyanakkor iszonyú. Különbben hogy érthetnénk meg lenyűgöző hatását? Tóköz puszta alkalmunk volt látni, mennyi furfangot kapott a magyar nyelv kezeléséhez és ripacskodásához mennyi elemet. Így juthatott el elbeszélő műveiben oly szintre, hogy mindmáig biztosan nem tudjuk, robbanásokat gyújtó láza művészetet teremtett-e, vagy csak a dilettantizmus legpompásabb tűzijátékát? Mert Szabó Dezső olyan keveréket alkotott, melyben az epika papiros, de a líra költészet. Többnapig tóközi tartózkodása alatt az annyit dicsőített „Napisten, hatalmas csókjával” alaposan elbánt vele. — Epidermiszem pecsenye — panaszkodta utolsó napon savanyú képpel s már nem kívánt tárulkozni, szemrehányással pillogott ránk és tehetetlenül. Ebéd után nagynehezen szedelőzködött fel a kocsira az uram mellé, oly gunnyadtan, mint egy kivert végrehajtó, ki nagy hanggal tört a házba, de ott megjárta alaposan. Útjukat Fonyódnál megszakították. Felégett teste nem bírta el ruhát, a Lajos-lakban töltöttek két napot s mint az uram leveléből megtudtuk, nagy jajgatásai, üvöltései ajtajuk elé csődítette a személyzetet. Még Fonyódról írt nekem egy elképesztően naiv és ostoba szerelemtől csöpögő levelet. De kis cédulát is dugott bele: „Csak azért írtam, hogy Grizit bosszantsam, hogy nem hódított meg, egyébként a levelemet megmutattam Dezsőnek”.

Nálunk pedig távozásuk után akkora lett a csend, hogy Lolival meghallottuk. Se azelőtt, se azóta olyan felfrissítően nem hallottam a pusztá csendjét. A platánok megint susogtak, a lápon bűgött a bőlömbika, az apró házak felől citeraszó hallatszott; a napokig tartó lázas fecsegés helyébe lecsillapultság költözött. Most éreztük csak igazán, Szabó Dezső szellemének állandó korbácsolásával hogyan fojtott meg körülöttünk minden egyebet. Akkor arra is rájöttem, hogy ez az érdekes, gazdag szellem mi által válik terméketlenné, pedig folyton termel, vet, arat, gazdálkodik, megennyhítőt mégsem nyújt és így művészetével se röpít magasba. Egyszerűen kiesett a természetből és hiába épít helyébe mást, akármilyen pompás mutatóvány az, a mindenség mély igazságához nem vezet el. Nagy tehetséget kapott, de nehéz végzetet és kettős szerepében csak komédiás lehet.

A húgom a négy nap tapasztalatait így ahogy írom, nem mondta ki, de az alkony békéjében elkezdett hangosan gondolkodni: — De jó megint a csend! Nem mondom, érdekes volt, de sok. És szegény a fürdőruhában olyan csúf volt! Az a borzasztó felsőtest és azok a vézna aszott lábszárok! Valóságos korcs. Észrevetted, folyton a pusztát dicsérte, pedig semmit sem látott belőle. Azért fecseg, hogy élvezze magát. Hogy harsogott a halhatatlan fiatalságról és hogy megugrott a táncoló lányok elől? Az igazat megvallva, sohasem tudtam, mikor mond igazat és mikor hazudik. Azt hiszem, mindig hazudott. Elhiszem, hogy nagy ember és nagy író, de elég az élet szegénynek és nekünk is elég volt.

Az uram leveleiből értesültünk, hogy Bodornak írásra lelkesítő látogatásai Vámoson a következő hetekben sűrűn ismétlődtek. Ilyenkor vacsora után átsétáltak Somogyvárra, hajnalig ittak, daloltak, utána diákos csinnyel a gazdák kocsijait kirángatták az országútra,

vagy összecserélték őket a kertekben. Az is megtörtént, hogy beültek egy üres kocsiba, muzsikáló cigányokat kerítették és áthuzatták velük magukat a vámosi határba. Arról is kaptunk hírt, hogy már nem írja a *Csodálatos életet*, csak lopja az időt. Bodor hiába dühöng, válaszol Szabó Dezső Haspraiékat szidja. Szidja egész Vámost.

Egyszóval Vámoson már nem akart, maradni. És most már mindent, de különösen szegény becsületes Haspraiékat oly sötét gyanúba mártotta, hogy mire búcsúestjéhez érkezett, a tanítónak már csak az általa maradt rangja maradt meg. Ahogy az uram leveleiből megtudtuk, így kérte: — Szólj Despré grófnak, üljön le közénk és énekelje el a *Circum dederuntot*, temesse el vele vámosi napjaimat, ha már nem születhettem katolikusnak, legalább itt meghalok pápista módján.

Másnap az uram kocsin vasútra vitte. A somogyi dombok, völgyek végképp elvesztették, de úgy tudom, a somogyvári megőszült gazdák máig emlegetik.

Aztán Szabó Dezsőt csak Pesten ősszel láttam viszont. Október lett, mire visszakerültem. Akkorra Bodor Aladár talált számunkra a Várban, az Üri-utcában egy kedves alkovoos üres lakrészt. Csúrgóról lehoztam saját bútorainkat és Somogyból jól elláttak bennünket fűtőanyaggal. Szabó Dezső rögtön első találkozásunknál kikötötte, ha jön, juhtúrós puliszkával várjuk.

— De mikor mi dunántúliak nem főzünk puliszkát — mondtam ijedten.

— Megtanítom Magát! Idehallgasson, főzze először meg a kukoricalisztet és egy jó nagy darab vaját olvasszon fel közben. Aztán levesevő kanalát mártsa folyton a vajba, így szaggassa a tálba a puliszkát. Egy sor puliszka, egy sor zsíros juhtúró! De közbe folyton locsolja vajjal és végül jó erősen öntse le és tegye be a rennbe sülni! Meglássá remek lesz! Csak sok legyen! Magam megeszem egy főzelékestállal! A tragikus tücsköt hívjuk meg, de másat ne. Bort majd hozok! De Szefi, ha puliszkán kívül egyebet is talál, azonnal sarkonfordulok!

Puliszka-vacsoránk nagyszerűen sikerült. Szabó Dezső, miközben szórta magába a vajtól aranyló pompás puliszkákat, egyre dicsért: — Ilyen könnyű-szövetű csodálatos puliszkákat soha életemben nem ettem még! Kérem a tálát ne vigye el! Igaz, nem eszünk, egyelőre emészteni kell. De tudja, a puliszka nagyon könnyű étel és van egy csodálatos tulajdonsága: kicsit pihen az ember és újból megkívánja.

El is fogyott összes puliszkánk. A bor is jó volt és ekkor — talán először és utoljára — minden gyanakvását félretette. Melegen, egyszerűen mesélt, mintha gyerekek ülnék körül és sok megírandó novellájának meséjét tudtuk meg, úgy, mintha siratná hőseit, kik mind nagyszerűnek, óriásnak, kitárulkozóknak születtek, de csonka fát nyesett az élet belőlük. Meséit ellágyult hangú érzelmeiben fürdetve, életté melegítette. Mégis később, mikor leírva olvastuk őket, kihűltek ezek és papírrá változtak; a puliszka-ízű hangulat lekopott róluk. Az éhenhalt ember történetét, legreálisabban, szinte szagoltatva mesélte oly megdönthetetlennek tűnő adatokkal, hogy végén ijedten kérdeztem: honnan tudja ilyen jól?

— Egyszer, párizsi diákkoromban majdnem éhenhaltam. Utolsó órákban érkezett végre pénz, de közben átéltem üres beleim borzasztó szagát, a kiürült test iszonyú szédületét és azokat a víziókat, melyek már az utolsó stádium előhírnökei.

— És nem tudott kérni senkitől? — kérdeztem.

Lehajtotta fejét, nem felelt. Csakugyan nem tudott kérni. Elfogadni is csak azoktól, kiknél a szív meghatotta. Mert ebben a külsőségeiben mérhetetlenül szemérmeségek lapangtak. A kiadót és különböző szennylapjainak a szerkesztőit volt alkalmunk látni, micsoda kérlelhetetlen kegyetlenséggel zsarolja, de hosszú barátságunk alatt egyetlen esetre sem emlékszem, hogy szűkösebb napjaiban kért volna és ha mégis elfogadott, azért adott is. A munkáját kegyetlenül megfizettette, de koldulni nem tudott. Azért csodálkozom mostanában rajta, hogy utolsó éveiről azt beszélnek, hogy nemcsak elfogadott, de hallgatóit, ismerőseit zsarolta is.

Nagy lecsúszása lehetett. Mi nem ezt a Szabó Dezsőt ismertük és mikor hallottuk, hogy a Rákóczi tér egyik padján éhenhalva találták, az elmesélt novellát, úgy éreztük, a sors mondta el. És így történt meg velünk, hogy régen szétfoszlott barátságunk most a szájalom gyászával megint feléledt. Az uram elfeledte Szabó Dezső rágalmaikat, hazugságait és megindultan mondta: szegény Kos, talán mégis nagy ember volt.

Így is lett volna, ha életének sok változatában a látható nagyságot nem ütötte volna agyon mérhetetlen hiúsága, az önteltség, a védelem oltalmában mutatott bátorság és védelem hiányában gyávasága. Emlékszem, puliszkás vacsoránk végén mereven nézte az üres boros-flaskókat: — Hogy menjek haza a Szirtes útra, mikor tudom, lesnek az életemre. Kérlek, kísérfetek haza...

Bodor és az uram vele mentek s másnap nevetve mesélték, hogy a sötét utcákon ijedten bújt középük, félelmek közt leste, nem érheti-e orvátadás?

Bárhol együtt voltunk, ez a dolog mindig bekövetkezett. Akármilyen nagy szájjal mulatott, vagy programot adva uszított, hazamenni egyedül nem mert.

A puliszka-vacsora után bizalma egyszerűbb lett, barátságunk összefűződött. Nemcsak könyveit kaptam meg, de egy érdekes fényképét is dedikálta nekem. Bodor újongott: — Csakhogy végre megbízik egy asszonyban, maga úgylátszik megtéríti!

Gyakran benézett hozzánk. Úri utcai szobánktól el volt ragadtatva, és minden ügyes-bajos dologával jött, vagy Bodort küldte. Szívesen segítettünk neki, csak félszeggé tett a tudat, hogy gyanakszik és tudtuk: nem volt eddig embere, akivel ha egyszer jóba volt, utólag ne gyalázta volna. Bodor mondogatta is: — Vigyázzunk, lehetőleg ha kér valamit, teljesítsük, de ha adni akar, utasítsuk el.

Az volt a baj, hogy egész gyerekesen és magát sajnálva tudott kérni. Így történt meg, hogy miután folyton a húgom remek konyhája után sóhajtozott, addig könyörgött, írjak Lolinak, szánja meg őt és engedje át neki a szakácsnőjét, míg egy napon levelem elment. Lolival a dolog nem ment könnyen. Akkor Szabó Dezső küldte könyörgő leveleit és végül egy őszi napon táviratot kaptunk és lementünk a Déli-pályaudvarra Liza elé, akit Szabó Dezső hamarosan a konyha legcsodálatosabb mesterének nevezett. Áradozva mondta: — És hozzá milyen becsületes! Napok óta figyelem, de a legkisebb hamisságon se kaphatom rajta. Eddig mindenki meglopott, Liza az első becsületes alkalmazottam és micsoda réteseket süt, pecsenyéket, tokányokat! Nézzék meg az epidermiszem selymét, Liza csodája! Aztán ebben a nőben akkora finomság van, hogy sok grófnő irigyelhetné. És nagyobb lángész, mint Kaffka! Mindig mondom, hogy az ilyen őstehetségek felérnek a legraffináltabb hisztériákkal. Szabó Dezsőke azaz Rex Desidérius végre boldog! Fel kell jönnötök megnézni a lakásomat, ragyog, mint a Nap. Azt hiszem, Liza mellett a télen nagy munkába kezdhettek. Most, hogy ez a remek lány mellettem van, ki nem mozdulok Pestről. Legalább öt évig egyhelyben kívánok dolgozni.

Hamárisan meghívott bennünket vacsorára. Borjúpörkölt volt galuskával, bor és fekete.

— A feketét azonban Szefer maga főzze meg, nem tudom, hogy készíti, de más kávéjában mindig érzem a mosogató-rongyot, a Magáé kivételesen jó.

Akkor voltunk először nála, rajtuk kívül csak Bodort hívta meg. A Szirtes úton lakott, szép négyszobás lakásban. Egy öregasszonytól vette bútorokkal együtt a lakást, csak rengeteg könyvének magas állványait állíttatta be a régimódi keretbe. Három szobájában a falak minden üres oldalukon állványokkal voltak körülvéve, képet sehol sem láttam. Csupán egyik íróasztala oldal-falán volt egy Botticelli-másolat. — Nézze meg Szefer, a saját nyakát — szólt a kép előtt kicsit zavartan. Hosszú ismeretségünk alatt ez volt számomra egyetlen bókja. Könyvtárszobáinak mindegyikében volt egy hosszú biedermeier asztala, ezek a szoba közepén álltak, egyik oldalukon teleírt lapokkal, másikon magasra polcolva üresekkel. Bodor mulatott a sok íróasztalon. — Ha egyiket megúnom, átülök a másikhoz —

mondta Szabó Dezső és arcán megjelent elkülönülő mosolya. — Te Dezső — mondta Bodor — asszony is kéne ide. — Elhiszem, csak félek, kidobnám az ablakon!

Később íróasztalait emlegettük, ha barátait és bizalmasait könnyelműen cserélgette. Csak a beszédet nem unta meg soha. Hallottam, hogy az ostrom alatt még az óvóhelyre húzódo családok rémületeit is meséivel enyhítette. De a beszéden kívül, mindent megunt. Talán leghamarabb nagy lelkeséggel megindított regényeinek írásait. Ezt sokszor el is panaszkodta. Ránkmaradt fényképein, határozott gögös tartása dacára, ha elmélyedünk nézésébe, rájövünk, hogy azokhoz az uralkodókhoz hasonlított, kik országokat bírhattak, de önmaguknak enyhítő helyet nem találtak benne, így megunták mindenüket és félelmet-keltő gögjükbe menekültek.

Könyvtár-szobái után hálósobájába vezetett bennünket. Itt a polgárian közönséges keretet az ágy fölött egy csonka kereszt csonka Krisztusa tette bizarrá. — Hogy tetszik magának Szefi — kérdezte és nem várva feleletemet a keresztet leemelte a falról és elém fordította : — Ugye szép? Temetőből loptam, megtetszett nekem, hát elemelem egy sírról.

Bodor halkán kacagott, később az utcán harsányan nevetett : — Milyen remekül hazudik, de lássa Szefi, ő teheti! Szabó Dezső mindent tehet!

Hamarosan megint vacsorára hívott bennünket, de ekkor nagyobb társaságba. A kávé most is nekem kellett megfőzni és Lizával végre négy szemközt lehettem. Liza pusztai lány volt, a húgomnál családtag és most, ahogy ránéztem, nem leplezte magát, folyton sóhajtozott. — Mi a baja — kérdeztem, — Az urat nem lehet kibírni, rettenetes! — Suttogta, és elbeszélte, mennyire gyanakszik, hogyan leskelődik, semminek nem hiszi el az árát és kínozza, ahogy tudja. — Ne tessék rám haragudni, de már soká nem bírom, megpróbáltam mindent, de nem lehet kitartani...

Ezután két hét se kellett, hogy Lizát, a soha Pesten nem járt becsületes pusztai lányt, mint raffinált tolvajt, legkitanultabb hisztérikát, ki előbb utóbb biztosan gyilkolni fog, elfűzte, kidobta. Igaz, hogy akkoriban minden egyéb apró ügye összekavarodott és látható remegések között vergődött. Szegény Lizának kellett megfizetni.

— Csak otthon lehessenek, Pestre soha nem jövök — zokogta agyonmart arcára szorítva zsebkendőjét, miközben a vonat-beszállásra vártunk a Déli-vasúton.

— Olyan nehéz volt?

— Nehéz! Az úr bolond, tessék vele vigyázni.

Valóban egyszerre sok zúr tornyosodott Szabó Dezső életében. Mindenki sürgette, különösen Táltos (Farkas László), a kiadója, mert a *Csodálatos élet* első kötetét már szedték a nyomdában és ő azt állentette, hogy a második is befejezés előtt áll. Pedig hozzá se fogott. Kétségbeesetten panaszkodta, hogy „Táltos Laci zsarolja és nem akar több pénzt adni, pedig őrajta fujta nagysággá magát. A valóságot mindenki tudta : Farkas László több ezer holdas birtoka előbb-utóbb elúszik Szabó Dezsőn, nem győzi pénzzel tömni. Nekünk Szabó Dezső bevallotta, hogy a *Csodálatos életből* kiábrándult, nem ízlik tovább írni. Mert közben zuglapok szerkesztői uszították vezércikkek, pamfletek írásaira és jól fizették. Szíve mélyéből megvetette és elmondhatatlan megjegyzésekkel becsmérelte a háború elvesztése után előperdült szerencsevadászokat, de a pénz nagyon kellett, úgy szórta, mintha lenék a látványt és egyre írta a cikkeket. Beszédeit is jól fizették. Előadásaiival tovább szította a verekedéseket, magam is hallottam egyszer, amikor szavaira hivatkozva kérkedett egyik főiskolás, hogy válhatik erénnyé a bűn. Így lettek az utcai esti megállítások és apró lopások hazafias tetté. A dolgok felett békés óráiban Szabó Dezső megrettent, elhulló züllött korcsoknak nevezte nemcsak a pesti, de a Székelyföldről érkezett ifjúságot is. „Micsoda bandita arcok, vigyáznom kell köztük a zsebemre” — mondta egy puliszka összejövetelük után, melyet ő fizetett az Erdélyből jött fiatalságnak. És mégis, ha beszélt hozzájuk, uszított, előrebígygyedt ajkán ott állt a szó : „Le a szíriaiakkal!” Nagy szavai diadalmasan és vért szagoltatva úgy jelentek meg, mint színésznél, ki a tőle leginkább kedvelt szerep hatásos szavaihoz érkezett el.

A fiatalok hittek neki, de ő maga elhullatta jövőt irányító hiúságát és talán írói hivatásában is kezdett kételkedni. Egy őszi estén hazamenet megállt velünk a Duna fényes tükre előtt, nézte a lámpák vízbemártott fény-nyalábjait és komor szomorúsággal fordult hozzánk: — Mennyire szerettem valaha ezt a sok ezüst orgonasípot, óráig elnéztem, hogy inognak a vizen, tele voltam fiatalsággal és most semmit sem érzek. Legjobb lenne felfordulni.

Hozzánk jött vacsorázni. Vacsoránkat útközben vásároltuk be, a bort ő választotta hozzá. A bort rendszeren ő is fizette, ezt aztán később alaposan felnagyítva rágalmakkal spékelve megszenvedtette velünk. Igaz, hogy megbűnhődött, mert ahogy pletyka-rágalmait visszahozták, az uram barátságát örökre elvesztette.

Ha hozzánk vacsorához néha bort hozott vagy vendéglőben a sajátjából töltött, oly egyszerű barátsággal tette, ahogy ő fogadta el szíveségeinket. Liza elűzése után nagyon ráncszorult. Valósággal kint élt, csak aludni járt haza. Fűtőanyaga elfogyott és akkoriban Pesten nem lehetett kapni. Íróasztalai elárvultak, vendéglőkben, kávéházakban és nálunk melegedhetett csak fel. Azt hiszem, otthontalansága sugalta bizarr gondolatát, hogy remek lenne, ha mi ketten az urammal vendéglőt nyitnánk. — Maguknál dőzsölnék egész nap, aranybányát csinálnék a boltjukból, mert ahol Szabó Dezső egyszer látják, oda sereglik a nép — mondta. Az ötlet Bodort is felizgatta. Szabó Dezső mellé állt: — Ezt meg kell csinálni! Mégpedig egy erdélyi vendéglőt, szöttesekkel, kancsókkal és elsősorban erdélyi ételekkel! — Hangosan nevettem. — Azt hiszem, nincs hozzá semmi tehetségünk és csak a dunántúli konyhát ismerem, aztán szívesen látjuk a vendéget, de pénzért nem szoktunk enni adni.

Magyar ostobaság! — kiabált Szabó Dezső és töprengést most sem láthattunk arcán, csak robbanásokat. Az élelmes fajok nagyszerű élet-szimatát elemezte és ezzel észrevétlenül az általa gyűlölt németiséget kezdte magasztalni. Pedig a svábokat, s velük az összes germán-ságot őszintén utálta. Hiába kiabálta: Le a szíriaiakkal! Akik közelről ismertük, tudtuk, hogy aki szűk baráti körben, ha a bor kihozta vallomásait, annyi megbecsülőt és elismerőt tudott a zsidóságról mondani, azt csak a világháborút követő korszellem avatta veszélyes uszítóvá. De a germán-ságot gyűlölte, Goethéről úgy nyilatkozott, ahogy gyerek az elrágathatatlanságáról: kiköpte. De Ignót úgy emlegette, mint a XX. század legkiválóbb szellemi irányítóját és Osváth Ernőt remek irodalmi szimatjáért tisztelte. Egy este Molnár Imre Reinitz megzenésítette Ady dalokat énekelt. Szabó Dezső elragadtatva szólt: — Nem különös, hogy ezt a nagy magyar zsenit zsidónő ihlette legszebb verseire és ezeket zsidó zenésítette zsoldárokká? Nagy faj ez! Igazi önfeláldozó nagy nőt csak köztük találtam!

A hazai svábokat azonban őszinte tajtékmal szidta. Ezzel a gyűlöletével biztatott bennünket a vendéglő alapítására is. — Le kell verni a budai sváb vendéglőket, meg kell mutatni: a magyar különbet tud! Megjósolom, öt év múlva bérpalotát vehetnek és maga Szefer, Budapest legelegánsabb asszonya lesz! Mit nevet? Sejttem. Azt hiszi nem vettem észre, hogy magában ironizáló tulajdonságok bujkálnak, a szemei éppen olyan kíváncsiak, mint Kaffka Margité, mégse lesz magából Kaffka, már pedig kis tehetséggel írogatni szenny és aljasság. Bodor harsányakat kacagott. Ő is azzal szokott ugratni, hogy ironiát érez bennem, ez nem tetszett neki és kapóra jött, hogy vendéglősnének biztasson.

Később úgy váltunk el, mintha megalkudtunk volna a vendéglőben. Szabó Dezső kijelölte helyét: csak Budán lehet!

Szokásunk szerint az uram Bodorral elkísérte és úgy látszik, hosszú sétájuk alatt kizárólag jövőd vendéglőnkkal foglalkoztak, mert az uram fellelkesítve került vissza. Ellenkedéseimre talált érveket: — Tanár egy darabig nem lehetek, most igaz, hogy van néhány tanítványom, máson is dolgozgatok, de mi lesz, ha egy nap elmaradnak? Most még van annyink, hogy nyithatunk szerényen vendéglőt, abroszaink, szalvettáink, edényeink bőven vannak és az eladott bútorok árából megvesszük a többit.

Egy-két napig húztuk, vontuk a dolgot. Szabó Dezső minden nap beállított és egyre türelmetlenebb buzdítással. Végül is, bár tudtam, hogy a dolog ostobaság, engedtem nekik.

Bodor meg Szabó és az uram nekiláttak helyiséget keresni. Végre találtak a Márvány-utcában. Lefoglalták. Az uram már hozzáfogott az élelmek beszerzéséhez, mikor kiderült, hogy a lefoglalt helyiség bére jóval előtűnk egy másik vendéglős által egész évre ki lett már fizetve. Az ügynök csaló volt, pénzünk elveszett.

Szabó Dezsőnek nyomban elment a vendéglőtől a kedve, többet nem hozta elő. Egyéb-ként is hirtelen más gondjai támadtak.

Egy délelőtt szokatlan felfrissüléssel, de ugyanakkor mindenkitől elkülönítő befojtott nevetéssel találtuk a Centrál kávéházban. Az egyik szennyos bulvár lap feküdt előtte. Kíméletlen, merész szellemeskedéssel tarkított támadásait abban a lapban indította el Kosztolányi Dezső ellen. Kár, hogy az ostrom elégette régi feljegyzéseim egy részét, most pontosan nem tudom, ki hozta Szabónak Kosztolányi környezetéből a pletykát, mely hetekig tartó csúnya kutya-csaholást indított el, s melyhez Kosztolányi finom szellemének csak vékony pengéjét használta, viszont Szabó Dezső nehéz alabárdal össze vissza vagdalt és sokszor félni kellett, a dühösített ügyetlen harcos nem vág-e majd nemesebb részekbe? Úgy emlékszem, a támadásokat indító pletyka tartalmát Szabó Dezső hiúságánál fogva nem közölte velünk, de nagy sérelem érhetne, mert vádló, támadó és már-már becsületbevágó cikkei gyorsan követték egymást. Szabó Dezső ekkor már trónt kapott a Centrálban; arcán elkülönülő nevetéssel, csúf alsó ajkán visszataszító élvezettel leste, hogy kapkodják a rikkancstól a cikkeivel megjelent lapokat és fogadta ifjú hódolói magasztalásait.

Ha másik asztalnál uzsonnáztunk, megfigyelhettük: a magasztaló, hízelgő ifjoncokat leültette, kezét adott nekik és nemcsak hallgatta őket, de el is beszélgetett velük. Azután ha később átvált asztalunkhoz, undorral sziszegte: — Micsoda aljas rothadt népség, azt hiszik tetszik nekem, ha mindenféle hazugságokkal mocskolják előttem Kosztolányit? Most hallgatok, de egyszer meg fogom nekik mondani, én írhatok, amit akarok, de azért tudom, jól, Kosztolányi nagy író!

Ígérete hamarabb bekövetkezett, mint vártuk. Egy este a régi Tabánban Marada vendéglőjében voltunk, amikor két fiatalember közeledett asztalunkhoz. — Ezek is Szabó Dezsőt játszó kis nyomorultak — sziszegte —, de hagyjuk őket üljének ide, kíváncsi vagyok, mit akarnak megint?

A két fiatal Szabó Dezső legismertebb frázisait ismételve, leült asztalunkhoz. itták borunkat és lelkesen biztatták, le ne zárja a Kosztolányi-ügyet, végezze ki végképpen.

— Miért végezzem ki? —

— Mert Kosztolányi megérdemli!

— Nem mondaná meg, miért érdemli meg?

— Csak azért Mesterem, mert tehetségtelen!

Szabó Dezső alatt dühében ropogott a szék, magából kikelten kiabált: — Maga tehetségtelen hülye, fogja be a száját s kotródjon azonnal! Különben várjon, valamit még mondok: Szabó Dezső mindent tehet, de az ilyen magukfajta férgek, ne hazudozzanak.

Asztal fölött összekulcsolta kezeit, kárörömmel nézte a két satnya elkullogását.

— Engemet megbántott Kosztolányi — mondta —, de ha azt is írom, hogy Rilkenél rilkébb verseket gyárt, azért tudom, hogy nemcsak a legműveltebb, de talán ő a legtehetségesebb magyar író. Bocsanat: ha Tóth Árpád nem lenne, úgy mondanám legtehetségesebbnek.

Másnap mégis írt egy újabb támadást. Kosztolányi egy darabig közönyt mutatott, de most a cikk után levelet hagyott Szabó Dezső asztalán.

— Úgy látszik már fél — duruzsolt Szabó Dezső —, mert célozni kezdtem a Vérmezőn készült fényképre. Tudjátok, mivel bosszantom fel? Kedves Dezső bátyámnak fogom válasszomban szólítani, pedig jó néhány évvel fiatalabb nálam.

Ezekután Kosztolányi türelmesen hallgatott. Hamarosan híre jött, hogy *Véres költő* regényén dolgozik. Történelmi adatait, úgy beszélték, Révay Józseftől, klasszika-filológus-

Mégis észrevettük, hogy nincs minden rendben. Magunk között sokszor elszólta magát. Egyszer hozzám fordulva, őszintén bevallotta, megbánta, hogy tanári pályáját otthagyta: — Higgye el Szefi, a komoly munkához disciplina kell; beosztott idő és fegyelem. Hiába van most rengeteg időm, tarátaságot érzek magamban. Sokszor ha elindulok, azt se tudom miért kódorgok. Minden szétesésem abból fakad, hogy az időmmel nem tudok mit kezdeni. Ha az embert kötelességérzés köti, minden dolgában szigorúbb önmagához.

A *Csodálatos élet* azonban rajongói kiábrándulásának csak kezdete volt, komoly és végleges bukását: *Segítség* című regénye hozta meg. De közben pár átjátszott évében, ha regényben nem is bosszulta megúnt ismerőseit, annál hangosabb pamfletekkel hozta lázba olvasóit és ha nem is úgy, mint feltűnésének első két évében, de még sokan álltak tömören mellette. Előadásai megtöltötték a Zeneakadémiát, de már nem annyira programjáért, sokkal inkább ötletein mulattak. Kegyetlenül gúnyos szellemességét viharos taps kísérte és ezt meg is érdemelte. Szelleme sokszor oly erős fényt szórt, hogy ellenségei is elfeledték sérelmeiket és egy-egy váratlan mondasát máig emlegetik. Pénze még volt, a bulvár lapok jól fizették, ezek Szabó Dezsőből születtek és általa múltak ki. A *Csodálatos élet* és a *Segítség* közötti idő a felszökellések és a lezuhanások időszaka volt. Közben barátai megcsappantak és egy napon még oly lelkes híve, mint Bodor is belesegítette a paprikajancsi nevetetű szerepébe. Szabó Dezső nagy írónak mondta magát, de még szebb férfinek és még óriásibb nőhódítónak. Senki se hitt neki, mégis mulattak rajta. Pethő Sándor végül megsokallta, egyébként se szerette Szabó Dezsőt, mert a Nemzeti Front idejében sok kiábrándítót talált különösen anyagi vonatkozású dolgokban. Egy napon összebeszélt Bodorral, hogy különböző asszonynevek aláírásával temérdek levelet röpítenek és randevúkra csábítják, válaszokért könyörögnek. Előre nevettek, hogy ugratják csapdába. Megvallom, számomra nemcsak mulatságos volt, de sokkal inkább kényelmetlen. Hallgatnom kellett Szabó Dezső öntelt henccegéseit és tudnom, hogy felsülése hamarosan bekövetkezik. A dolog kitudódott és írók, újságírók már lesték a hatást. Nem váratott soká. Szennylapjában vezércikkben felelt az öt levelekkel üldözö hisztériáknak. Alaposan megleckéztette őket és végül programot adott. Elmondta, mi a szép élet és mi a csúf. Szolgálják ki alázattal a férfiakat, szülnének gyermekeket és lehetőleg mindent-mindent közülük velük, amit Schopenhauer egy jóindulatú tehénben meglátott.

A vezércikk megjelenése után, ha női góggal végigment a Centrálon, az asztaloknál kuncogni kezdtek. Csak ő nem tudott semmit és a hisztériáknak írt még egy vezércikket. Ebben már a férfiakat is kioktatta. Kinyilatkoztató hangon adta tanácsait, milyen asszonyt válasszanak és végül így fejezte be: Ki tanácsaimat meghallgatja, boldog lesz, de egyébként az élete egyre feketébbé válik, ahogy Schöpfung-tata bajusza lesz évről-évre feketébb.

A dolgon legjobban Schöpfung mulatott, a bajusza javában őszült, mindenki láthatta. Szabó Dezső Schöpfung csúfolta legtöbbet, de nála talált legőszintébb közönyre. Rossz író, de érdekes ember és tagadhatatlanul ő írja a legjobb pamfleteket — mondogatta Schöpfung.

De Szabó Dezső balfogásain nem mindenki mulatott csendesen, sokan bizony hangosan. Régi dolog, a tekintély abban roppan össze, ha azon kezdenek mulatni, amit az ember maga nem vesz észre. Egyszer csak mindenki érezni kezdte, Szabó Dezső már nem félelmes ember. A háborút követő kor is polgáriasodni kezdett, lassan helyreállt a rend, az egyetemi verekedések lanyhultak, végül eltűntek és így a gombamódra elszaporodott szennylapok uszító hangja felesleges lett és szerkesztőikkel együtt hamarosan feledésbe hulltak. Mert tisztavízű életüket Szabó Dezső publikumára alapozták és ahogy fogyott az olvasó, a megkövetelt magas honorárium megásta sírjukat. De valamit meg kell őszintén mondani: ezeket a lapokat Szabó Dezső teleírta, de szerkesztőikkel együtt mérhetetlenül megvetette. Lassan már lenézett mindent, amiért régen komolynak indult írói pályáját feláldozta. Talán felismerte magában, hogy fejedelemnek született és csörgősipkában ült fel a trónra. Keserűbb lett, sokszor láttuk: beroskad önmagába. Megutálta Pestet is. Egy nap kijelentette: eladja

Szirtes úti lakását, értékes könyvtárával, bútoraival együtt, kivándorol Párizsba, Budapestnek örökre búcsút mond.

A dolog megtörtént. Szabó Dezső elutazott. Pár hónapig nem kaptunk életjelt. Pénzt jócskán vitt magával. Később elmondta, amint Párizsban lakást szerzett, hozzákezdett a Szajna-menti olcsó könyv-bodegákból könyvtárt gyűjteni. Aztán félév múlva pompásan kiöltözve, elég szép könyvtár anyaggal visszakérült. Mérheterlenül örült Pestnek és megfiatalodva állt elénk: — Lássák, elhoztam magammal Párizs összes finomságait!

— Dolgoztál? — kérdezte Bodor némi szigorúsággal.

— Dolgoztam! Egy olyan regény született meg bennem, hogy elbűjlik az *Elsoaort jalu*. Nem akarok dicsekedni, de ha megjelenik, egyszerre sarokba-pirul és letérdel előtte az összes magyar regény. Annyit elárulok Nektek, két férfi hőse lesz és mind a kettőben Szabó Dezső nagy ereje és óriási víziói csatáznak.

— A címe?

— Segítség!

Bodoron valami zavar látszott és mikor hármasban maradtunk, elmotyogta, hogy őt bízták meg, értesítse Szabó Dezsőt, segítsen minél előbb az édesanyján, mert különben Kolozsvárott éhenhal. Bodor hozzám hajolt: — Rokonaim látogatták meg, hírt akartak hozni Szabó Dezsőnek, de azt mondják, oly mérheterlenül nyomorban és betegen találták, hogy ezt csak egy jóbarátja közölheti vele. Magára gondoltam Szeffi. Asszony az ilyen kényes dolgot finomabban tudja elintézni...

Megtagadtam Bodor kérését, az uram se engedte volna meg, de ő vállalkozott: — Ha Te ilyen gyáva vagy Aladár, majd beszélek én a gazemberrel!

— Igazad van, gazember! — kiáltott Bodor —. A drága ruháival hencceg előttünk, elhitette, hogy a legszeretőbb fiú és éhenhal az anyja.

Igy történt, hogy másnap az uram, ahogy tőle megtudtuk, tapintatos formában közölte a tényállást. Ezt aztán Szabó Dezső nem bocsátotta meg. Attól kezdve a legalacsonyabb eszközökkel érezette bosszúját, hogy akadt egy ember, aki ha nem is mondta ki, de érezte vele, hogy hazugnak tartja, mert a mesebeli Mille Mária éhenhalhat miatta.

Barátságunk külső formája egy darabig változatlan maradt. Hiába kívántunk tőle szabadulni, felinvitált új lakásába a Fillér utcába, megmutatta két szobáját, kevés bútorral, de sok Párizsból hozott könyvvel. Teraszáról a kilátás pompás volt, úgyszólván az egész várost láthatta. De mikor Bodorral még egyszer nála voltunk, már nagy piszokban találtuk. Mikor beléptem konyhájába, hogy megfőzzem a feketét, visszariadtam a szennytől és bűztől. Bodor mögöttem volt, látta meghökkenésemet és rögtön szólt: „Az Istenért, nehogy segítsen rajta, még kiírja egyszer, hogy maga takarítónője volt. Mert hazugságért, rágalomért nem megy szomszédba, és aki vele jó, azzal a leggonoszabb.”

Akkor már Bodor alaposan kiismerte és annyira őrizkedett, hogy együttléteink alatt vendéglőben mindég sört rendelt, nehogy Szabó Dezső borából egy cseppet inni kelljen. Az uramat is figyelmeztette.

A *Segítség* lassan készült és Szabó Dezső fáradtságáról, életunalomról, testi fájdalomról panaszkodott. A dereka tájkát, a vesék környékét mutogatta keserves fintorokkal. Megegett, hogy elhulltan, szomorúan bevallotta: nem tud írni. Dühében a tragikus rothadt magyar faj hálátlanságát vádolta. — Mennyit tettem értük és ez a hála! Ha nem vagyok magyar, hanem francia, most kastélyban élnék és inas szolgálna ki, itt meg belefulladok a saját piszkomba. Ezért ment el az írástól is a kedvem! Érdemes egy ilyen szibarita fajért dolgozni?

1924-ben mégis megjelent három kötetté osztva a *Segítség*. Szabó Dezső hirtelen felduzzadt. Könyvét áradozva magasztalta: — Nemcsak a magyart, de az egész világ-irodalmat elsöpri!

Utána a gyors bukás, a kritikusok meg nem értő magatartása mérhetetlen csüggedéssel töltötték el. Emlékszem egy estére: komoran ült a Philadelphia kávéház asztalánál, előtte a márványlapon a Nemzeti Újság összehajtogatott vasárnapi száma. Ebben mondta ki egy teljes oldalt megtöltő vezércikkben Kállay Miklós, hogy a nagytehetségű elbeszélő megdöbbenően eltévelyedett. Szabó Dezső nem szidta Kállayt, hangtalanul itta a bort, szemei elborultak, mint a fellegekkel terhelt égbolt. Szokatlan csendessége annyira meglepett, mint később a bor átmelegítése után hangos gondolkodása: — Meglátja Szefer, nem lesz jó vége, rettenetes lesz... Nem tudok élni! Sokszor, ha megyek az utcán, már látom magamat, ahogy befordulok a Dunába. Nem ismernek engemet, maga se ismer. Az élet a leghitványabb valami, odafönt az öreg szakállas nagyon eltévesztette...

Napokig nem láttuk s mire a Philadelphiában újból összetalálkoztunk, regénye bukásából új élvezetet fakasztott: dühös örömmel leste régen behódolt barátait, hogy most, amikor regényében a lehető legfelismerhetőbben ábrázolta őket és beléjük oltotta legsötétebb rágalmait, milyen magatartással közelednek hozzája? Ekkor sok sértettsége már utálatossá tette, lehetőleg mi is kerültük, de ha észrevett bennünket, felugrott, elénk szaladt, erőszakkal asztalához csábított és kárörömmel mesélte, kik ismerték fel magukat a *Segítségben*. — És rólam merik írni, hogy eltévedt író vagyok, amikor ilyen élethű tükörképüket tárom eléjük — mondta elégedetten. Egy alkalommal asztalunkhoz lépett egy szerény és minden ízében talpig becsületes tanár ismerősünk, ki nemcsak tisztelője volt, de műveit terjesztette diákjai között.

— Hát kedves Dezső, regényedben magamra ismertem — mondta —, de engedd meg, ha külsőmet le is írtad, most látom, nem ismertél engemet és másokat sem. Rettenetes gyűlölettel Te csak képzelegsz. Tudom, hogy csak szürke ember vagyok és tanár, de sohasem loptalak meg, megölni se akartalak és kést már csak azért sem rejthetek csizmámba, mert tanári fizetésemből csizmára nem telik.

— Jó, jó, nem kell szószierint venni — dadogott Szabó Dezső, de a tanár a füléhez hajolt: — Megmondom neked Dezső ki vagy; közönséges hazudozó, rágalmazó.

Szabó Dezső ijedten nézett maga elé, de mikor a tanár eltűnt, kitért magából: — Megírtam a magyar zseni legmélyebb tragédiáját és egy szürke tanár-kukac személyeskedni mer! Hamarosan Bodor Aladár jött fojthatatlan haraggal hozzánk a Naphegyre: — Ott ül a Philadelphiában, láttam, gyere velem Dezső, most felpofozzuk!

Nem bírtam őket lecsendesíteni, elszaladtak. De alig telt egy óra, visszakerültek. Nagy nevetésekkel mondták el a történeteket és Bodor kiabált: Gyáva, pimasz, utolsó! Ilyen gazembert még nem láttunk! És ilyen kappan dicsekedett annyit! — Végül nyugodtan elmondták, hogy megjelenésüket nyomban felfogta, körülnézett, van-e közelében pincér, látva, hogy nincs, elsápadt és remegni kezdett. Akkor Bodor, hogy hallja mindenki, hangosan szólt: — Aljas csirkefogó vagy, felpofoznánk, de vénasszonnyal nem tehetjük!

Ezekután azt hittem, nem fogunk többet egymással beszélni. Másképp történt. Az Alagúton jöttem át Pestről, amikor a másik oldalról átszaladva elémtoppant: — Szefer, mi csak nem leszünk haragban? Mondhatom szép egy eset volt, de nézze, azért mi maradunk barátságban.

Szó nélkül tovább akartam menni, de elém állt: — Ajánlok valamit! sajnáljon meg engemet. Nézze, ha a férfiak társaságában látom, haragban leszünk, ha akarja köszönni se fogunk, de ha egyedül van, miért ne lehetnénk barátok? Magát nem bántottam. — Elkísért a Pucsaí pékhez és mikor kifizettem a két kilós kenyereimet, papírba csomagolva karja alá vette. Együtt mentünk felfelé a Lisznyai utcán, de közben láttam, leskelődött, támadói közül nem ugrik-e elő egy, hogy leadja az elmaradt pofont?

Ezekután lehetőleg kerültem, de ha meglátott, mellém állt, kérte sétáljunk és több ízben körüljártuk a Vérmezőt. Tudtam, hogy csak hallgató kell neki, de még mindig jól mulattam váratlanul felcsapó pompás hasonlatain. Néha őszintének látszott, megvallotta

„rothadtságát”, „benső elesettségét”. De végül mindig elrontotta egy-egy felduzzasztott dicsekvéssel.

Egy ilyen vérmezői sétánk alkalmával, szép őszi napon, tudta, hogy az uram vidéken van, kért, ebédezzünk együtt valahol kinn a szabadban.

— Köszönöm, nem ebédezem magával.

— Látom fél, hogy egyszer megírom, fizettem magának egy ebédet. Hát itt ünnepélyesen becsületszavamat adom, ha eszik, ha nem, ami fogyasztva lesz, annak felét kifizetheti.

Így kerültünk ketten a Nagykovácsi-rét egyik üres vendéglő-kertjébe. Máriaremetéről a meleg őszi fényekkel telt levegő közénk hozta a déli harangszót és minden csendes és nyugodt volt, mintha falusi kertben üldögnének.

— Legszebb a magyar ősz — mondta és annyira egyszerű lett, hogy percekig nem kívánt beszélni. Ebédet nem kaptunk, de jó bőven hoztak rántottát zöldpaprikával, Szabó Dezső előtt egy liter bor állt, tányérom mellett szódásüveg.

— Tudja kivel találkoztam tegnap? — kérdezte váratlanul és nem várta feleletemet, mondta: — a Ferenciek terén Móricz Zsigával ültöttem össze. Micsoda szép magyar feje van! Arany János óta ilyen fej nem volt a magyar irodalomban. De ekkora tehetség sem! Mikor hazamentem, előkerestem egyik novellás-könyvét és taláломra olvastam egyet. Ha ennél az egynél nem írt volna többet, akkor is ő lenne a legnagyobb magyar elbeszélő!

— Melyik novella volt!?

— A címetek elfelejttem, de tudja azt az elbeszélését olvastam, amikor az asztalost addig dühíti az asszony, míg végül megöli és a gyönyörű intarziás falécekből koporsót készít. Nem hiszem, hogy a világirodalomban találnék nagyobb elbeszélést. Óriási tehetségeink vannak Szefer, de kevés megértő olvasónk. A mi tragédiánk a szélsőséges elemek találkozása. Látja, ebben aztán a németek szerencsésebbek. Író és olvasó egyformán közepes, nem csoda hát hogy összetartanak és olyan undorítóan önteltek. — Adyról is beszélt: — Tanár koromban soká nem vettem be, de mikor az *Illés szekerében* elolvastam az *Ádám hol vagy* versét, egyszerre végigolvastam összes kötetét. Nem bírtam betelni vele! Ha nem lenne Berzsenyi, azt mondanám, Ady a legnagyobb költőnk. De Berzsenyit egy sem éri utol! Várjon, a *Közelió télből* mondok pár sort Magának.

Meleg belső rezgéssel elmondta az egész verset.

— Szeretem Lamartine-t, de a világ legnagyobb elégiáját mégis magyar költő írta! Látja, itt van körülöttünk ez a sok magyar csoda és közelében egy olyan éretlen, undorítóan közönyös ifjúság, hogy higgye el, ha látom őket, szeretnék a világ végén lenni.

Elhallgatott. A boros üveg végénél tartott, amikor magában szólt gondolatait közölte — Eladom a Fillér-utcai lakásomat bútorokkal, könyvekkel, Dél-Olaszországba költözöm, bérelek egy villát, de a kapumon tábla lesz: Kutya'knak, magyaroknak tilos ide belépni.

— Igazán készül Olaszországba?

— Tegnap még nem készültem, de most kedvem jött! Nemsokára Nápolyból kap levelezőlapot!

Ez volt utolsó hosszabb együttlétem Szabó Dezsővel. A Széll Kálmán téren búcsúztunk.

— Mielőtt elutazom, megismételhetnék még egyszer ezt Szefer — mondta.

— Nem hiszem, valószínű a mi életünkben is változás lesz.

Nem kérdezett semmit, kezet csókolt és annyit mondott: Viszlát!

Életünkben csakugyan jöttek változások, Szabó Dezsőt hosszú ideig nem láttam. Ismerőseinktől tudtam meg később, hogy nem utazott el Olaszországba, hanem közbe nehéz napjai jöttek: anyagi gond, már-már nyomor. A Philadelphiai kávéház pincérei, különösen a finom és áldott jószívű Károly, gondoskodtak legnehezebb napjaiban ételmezéséről, ők látták el tüzelővel és néha kitakarították a piszkos Fillér-utcai lakást. Gonosz nyelvével és rágalmaival úgyszólván minden barátját elvesztette már, de Károly mindig hű maradt hozzá és talán ő is szerette, hiszen egész becsaládiadosott a kávéházukba.

tól, a *Tükör* folyóirat későbbi szerkesztőjétől kapta, de hősenek lelki alkatát, melye¹ egy borzalmas szörny belső indítékaira világított, az életből hozta. Így állított szembe egy vérgőzös ripacsot egy valódi szellemmel. Tudtuk már, kiről mintázódik Néro és kiről Seneca. Szabó Dezsőhöz is befutott a hír és ekkor nevetése egyre kellemetlenebb lett. Ezt az elkülönülő nevetést akkor végre megértettük: önmagába temetett borzongató nevetés. Legtöbb ember, ha nincsenek hátsó gondolatai, nevetésével meggazdagítja barátságát, így adja át emberi tartalmát. Szabó Dezső nevetése visszaejtette őt önmagába és csúnya, előretört alsó ajkán gúnyba öltözött a megfogant bosszú. Sokkal később, visszaemlékezve jöttem csak rá, hogy nevetéseivel nemcsak acsarkodó gyűlölködését fejezte ki, de ennél többet: saját magát és betemetett titkainak gyűlöletét.

Engem a nevetései riasztottak el és szeretet helyett csak sajnálni tudtam. De az uram megszerette, mert szemlélődésre született csendes lényét a nagy fecsegő elmulattatta. Évtizedek múltán is nevettük mondásait, az idő ugyan penészbe vonta őket, régi tűzijáték-varázsuk nem röppent fel, de maradt bennük valami eredeti.

Szabó Dezső még párat vicсорított Kosztolányira, de végül elhallgatott. Úgy hallottuk, kibékültek. De máig sem tudom mikor és hogyan. Már írtam, hogy külső jelenségükben is mennyire elkülönült a két író egymástól, de így voltak minden egyébbel. Különösen magyarságukkal, pedig ez szinte lehetett mind a kettőnél. Csak Szabó Dezső hazaszeretetében felduzzadt és így írt: „Én voltam a hátbadöfött faj ajkáról kitört jaj. A sötét napok egyetlen világossága. Hívők és tagadók a megtalált evangélium újongásával vitték szét könyvemet. Az én lelkem nagyon a testembe van mártva és stílusom folyó szövete az érzékeimen át rohan a világnak. A sötét napok egyetlen világossága volt: merész, győzedelmes és többé meg nem állítható”.

Kosztolányi ugyanazon időben Rilke-ről írt tanulmányában így érezteti magyarságát: „Egy Rilke-verset írok most ide, melynek terhét hónapokig hordoztam magamban, addig zsongatva a fejemben és a szívemben, míg végre a tétlen szemlélődés egy negyedórájában formába tört és hangot kért magának az anyanyelvemen.”

Kosztolányit abban az időben csak láttam, de nem ismertem. Sokkal később, 1926 elején találkoztunk csak. Schöpplinék vittek el magukkal a Budai Vigadóba, ahol a Verbőczy-gimnázium ünnepélyén kisfiaik együtt szerepeltek. — Találd ki Dezső, ki ez a fiatal asszony, a *Nyugat* novellapályázatán te bírálta el — mutatott rám Schöpplin. Kosztolányi kitálalta s mikor előadás után a büffében oszladoztunk, egymás mellé kerültünk. — Jöjjön Szefi — hívott — uzsonnáztassuk meg Ádám barátját, meglátja milyen kedves fiú. A süteményekkel megrakott pultról Kosztolányi nagy gonddal válogatta a torta-szeleteket, krémet, habos-kürtöt. Ádámot hagyta a barátaival, csak a kisiút ültette a gömbölyű asztal elé. Mi nem ettünk. Kosztolányi a magas asztalra könyökölt, és egyre bízta a fiút: — Fogyassz el mindent és ha kell, hozok még. — Szemlélődés közben félarcát összefont hosszú kezeire fektette, utána rám nézett, szemében meleg ázottság volt. — Nézze meg, milyen magyar arc — sügta és mikor elhagytuk az asztalt és kettesben maradtunk, szemérmesen mondta: — Ez a kisiú annyira magyar, hogy fáj ha nézem. Láta a szemeit, a mély okosságot? Látja, ez fáj az embernek...

Ha azt a kisiút Szabó Dezső etette volna meg, így harsogott volna: A tragikus faj nagytehetségű hajtása. Arra született, hogy a végtelen dolgok előtt kitárulkozzék, de nem lesz ideje, a rothadtak felfalják...

Kosztolányit és Szabó Dezsőt nemcsak külsejük, írói magatartásuk és magyarságuk egymástól eltérő megnyilvánulása választotta el, de talán ennél is inkább lélek-árnyalataik zenéje. Pedig mind a ketten adottságot kaptak. Csak Szabó Dezső először gyász-dobokat vert, utána programjaihoz egy új életet hirdető díszharsonát állított be. Kosztolányi művészete szépséggel vigasztal, talán ennél nem is akar többet. Ha most könyveiben lapozgatok, éppen olyan frissek, káprázatok nem kopott el, telítettek játékaival és olvasásuk közben érzem,

hogy nemcsak nekünk szánta őket, de írás közben együtt élt velük. Csak így, az élvezet lázában termett mondatai fűződhetek annyira matematikus pontossággal egymáshoz. Felesleges salakot nem találunk, ezért hiszünk neki; a művész komoly játéka nem hazudhatik. Mennyire ellentéte Szabó Dezső. Alig pár évtized és olvasóitól hallok, hogy még ma is mulatósoknak találják, de már nem hisznek el belőle semmit, nevetnek túlméretezett szavain és epikája még a szavainál is kevesebb hitelre talál. Írói magatartásának titkát már ismeretsé-
günk alatt megfejthettük: kétségtelenül a legnagyobb író akart lenni és elől járt, hogy ezt el is higgyék róla, de igazában beszélni szeretett és nem írni. Mégis erőszakkal írt, és így történt, hogy kedv nélkül írt regényeiből kihullt a játék és ezt torz mutatóványokkal pótolta. Ez a *Csodálatos életben* már annyira feltűnően jelentkezett, hogy hű famulusa, Bodor is kedvetlenül mondta: — valahogy vissza kellene fordítanunk az *Elsodort falu* útjára.

A *Csodálatos élet* második kötetét Üri-utcai lakásunkban az uram íróasztalánál írta. Egy késő novemberi délutánon szokatlan összeesettséggel állított be: — Képzeltétek, Táltos nem akar több pénzt adni! Be kell fejeznem a *Csodálatos életet*. Pedig a második kötetből egy szó sincs. Ezt a Kosztolányi heccet megutáltam, beugrattak s most már restellem a dolgot. Kosztolányi tehetséges író és ha békében hagytam volna, már kész lenne a *Csodálatos élet*. Dehát hol írjak regényt, ha nincs tüzelőm? A Centriben csak a szennylapokat tömöm, a komoly dolgaimat mindég szobában írtam. Most vacogok a szobámban! Ha nekem egy ilyen rendes szobám lenne, ilyen jól fűtött meleg, mint a Tietek, egy hét alatt kész lenne a *Csodálatos élet*. Pedig már megutáltam, a könyökömön jön ki, de itt nálatok megírnám. Nézze Szefer, csak néhány napról lenne szó, jönnék reggel és ebédig dolgoznék. Maguk nyugodtan itthon maradhatnak, engemet nem zavarnak. Csak jó erős kávé kérek.

Beszéd közben letelepedett az uram bőr karosszékebe és két karjával kényelmesen rátelepedett sötétkéi íróasztalunkra. Míg főztem a kávé, el sem mozdult, alaposan kipróbálta és elégedett volt. Kávézás után, amilyen összesetten érkezett, olyan elégedetten távozott. Bodornak elmondtuk a dolgot, mire szigorúan meghagyta, hogy amíg Szabó Dezső nálunk dolgozik, ne tartózkodjunk otthon, mert nem mindég rosszindulatból, de annál inkább tréfakedvből olyanokat füllenthet, hogy többet le nem mossuk. Így történt, hogy Szabó Dezső megkapta lakásunk egyik kulcsát, reggel megfőztem neki a kávé, odatettem az asztalra, melléje a villamos melegítőt s mire jött, minket már nem talált otthon. Kint étkeztünk s beszoktunk a Centrálba. Mire délután hazakerültünk, szobánk üres volt. Rendesen hagyott az asztalon üzenetet: „Találkozás este Albeckernál. Rex Desiderius.” vagy „Szefer feketéje isteni, kézcsoák!” Egy nap este ezt írta: „A csodálatos mű holnap befejeződik. Rex Desiderius”.

Másnap aztán ezt írta: „Rex Desiderius nagyot inna, megérdemli! Gyertek Bodorral este a Philába.”

Akkor négyesben szép meleg mulatás kerekedett ki. Szabó Dezső csendes volt és kedvenc nótáit a cigánnyal óráig húzatta, megvette a virágáros asszony összes rózsáit és szó nélkül tolta a csészém mellé. Azon az estén csak mulatott és nem beszélt. Olyan volt, mintha idegenből érkezett volna közénk és örül a kedves hazai szónak. Elmondta, hogy Táltos Laci naponta elszállíthatta tőle a kézirat részleteket. Így történhetett meg, hogy karácsony előtt megjelent a *Csodálatos élet* és karácsonyi ajándéknak asztalunkon volt dedikált példánya.

És január második felére a *Csodálatos élet* már meg is bukkant. Bodor elhívve mondta: — Nagy esés, bizony mást vártunk! — A kritika itt-ott megkegyelmezett, de ahol teheték: elhallgattak. És akik dicsérték se voltak őszinték. Emlékszem, Pethő lapjában Dóczi Jenő szépen írt róla, kiemelte egy új magyar romantika feléledését és ugyanez a Dóczi néhány nap múlva a közelünkben vacsorázott Pauler Ákossal és nemcsak a *Csodálatos életet*, de Szabó Dezső minden művét zörgő papirosnak mondta. De minél kedvetlenebbül fogadták a könyvet, Szabó Dezső annál harsányabban magasztalta: — Különb, mint az *Elsodort falu*! Ez a legnagyobb művem! Forradalmat csináltam! A rothadó realizmust felsodortam a romantika csodálatos világába!

Két év is elmúlt, mikor az Attila-utcában véletlenül összetalálkoztunk.

— Szefi, ez remek, legalább elbúcsúzom Magától! Eladtam a Fillér utcában mindent, zsebemben az útlevét, holnap indulok Olaszországba!

— Mennyi időre?

— Örökre!

Azután pár hónap múlva egy újabb véletlen összehozott bennünket.

— Megjött?

— Nézze, Olaszországban olyan óriási sikereim voltak, hogy megelégteltem. Inkább felejtsem el itthon, minthogy odakinn ünnepeljenek. Csak azért jó elutazni, hogy vissza-kiváncsozzunk. De azt Maga el nem képzei, micsoda sikerem volt. Nem tudták ki vagyok, de ha megjelentem, rögtön megéreztek. Ha Bolognában, vagy másutt előkelő éttermeken végigsétáltam, abbahagyták az evést! Látja, mindig mondtam: kirakat árulja el az árut. Ahová beléptem, tudták, világnagyság érkezett közéjük.

Fecsegett, hencegett, közben leselkedett: hiszek-e neki? Már nem volt a régi. Látszott, ő maga se hisz magának. Észrevehette, hogy sajnálom, szemeimbe nézett, zavarba jött és gyorsan búcsúzott.

Ezután ritkán találkoztam vele és félttem is tőle, mert írásaim egyre sűrűbben jelentek meg és attól tartottam, ha szemembe kicsúfol, elveszti részvétemet és magam is gyűlölködői közé kerülök. De elmenőben a Philadelphia kévánház előtt később is sokszor láttam még, már téliessé zúzmarásodva az ablak közelében, egyre társtalanabbul, de annál gőgösebben. A nagy tükörablakból az utcát nézte, melynek játékosai egyformák maradtak, az ő régi nagy hangja, sok uszító beszéde az életen nem tudott változtatni. Kissé már merevvé vált, mint antik érmeken a császárfők, melyek Róma hanyatló korából maradtak itt és nemcsak önmagukat, de a körülöttük változandó időt is mutatják. Ilyen volt Szabó Dezső is. Szerepet talált magának, a színpad összeroskadt alatta, de jelmezét nem vetette le. Úgy tudom, mikor más tájékra került, tovább játszotta ugyanazt és mindig akadtak tapsolói.

D. SZEMZŐ PIROSKA

ADATOK TÖMÖRKÉNY ISTVÁN ÉLETÉHEZ

Tömörkény István életével, műveivel kiemelkedő íróink, hozzáértő irodalomtörténészeink foglalkoztak. Szemtanúk: Juhász Gyula, Móra Ferenc, ez utóbbit visszaemlékezéseiben a legmelegebb barátság mélyenjáró, személyes élményei is támogatták¹. A Tömörkényről szóló művek általában feltárják életének, működésének fontosabb állomásait, és az irodalomtörténész az olvasóval együtt úgy érzi: a pályája folyamán Szeged „rögéhez tapadt” író nem nehéz követni. Az életrajzi írások, műhelyrajzok sűrűjébe mélyedve tapasztaljuk azonban, hogy főleg újságírói munkássága, a *Szegedi Naplónál* töltött évei eléggé feltáratlanok. „Közel negyven éve hever a hírlaptárakban ennek a nagy életműnek talán a fele és várja elfeledetten a számbavételt, a feldolgozást és a méltó kiadást” — olvassuk egy nemrégien kiadott Tömörkény-novelláskötetben².

Az 1878-ban induló *Szegedi Napló* a XIX. század utolsó negyedében a Tiszavidéknek kiemelkedő lapja volt; mérsékelt ellenzéki szellemben szerkesztve Szeged város közérdekét kívánta szolgálni s felfogásában csakhamar szembenállt a konzervatív *Szegedi Híradóval*. A *Naplóra* a 80-as évek végén, mikor Tömörkény a *Híradót* érte elhagyta, új, virágzó korszak virradt. Egyre jobban kiteljesedő szerkesztői gárdája a politikai életet, a kapitalista társadalom elfajzásait ostromozó cikkeivel a vidék legjobb újságjai közé emelte. Munkatársai között volt Mikszáth Kálmán, Thury Zoltán, Gárdonyi Géza. Gárdonyi 1891. júl. 30-án a *Naplót* az *Arad és Vidékével* cserélte fel, ekkor lépett helyébe Tömörkény István. Újságírói pályája a *Szegedi Híradóban* kezdődött 1886-ban. A lap tulajdonosa, egyben rokona, Burger Gusztáv örömmel fogadta a pályakezdő írásokat. 1886–1891-ig azonban Tömörkény művészete megelégedett nyelvében, szemléletében, eszméiben. Írásaiból teljesen eltűnik az érzélgősség, az öncélú ironizálás, a romantizáló hajlandóság, az egzotikumok keresése és helyet ad a reális, kritikus, filantrop írói szemléletnek.

A *Szegedi Naplónál* Tömörkény egyhamar a lap mindenese: a tárcavonal fölött szigorú bírálója az ország ügyintézésének, alatta a város és a tanya életéről, népről számol be, nem mulasztja el a kizsákmányolt, kiszolgáltatott szegénység sebeit, sérelmeit feltárni: ha kell, humorral is, melyre a *Napló* élclapmellékletében, a *Hüvelyk Matyiban* tág tere nyílik. „A humorista Tömörkény is kedvére tréfálkozhatott a Hüvelyk Matyiban, amely ezidőtől kezdve, mint a *Szegedi Napló* vasárnapi melléklete jelent meg. A Kecse szaval, és az Infanterist Elias Csamangó dolgait rovogatta” — írja róla Juhász Gyula.³

Kezünkbe véve az élclapot, hamarosan ráismerünk a Tömörkény-cikkekre, bár különböző álnéven jegyezte őket. Egyik legmegkapóbb tragikomikus rajzsorozata az első évfolyamban a *Tanyai kultúrképek a XIX. századból*; ebben is az elesett szegénység szószólója marad. Alcíme: A *tömjén*.⁴ Temetést ír le: tanyai temetést. A kisteleki plébános csak 70 pengőért akarja tömjénes ceremóniával eltemetni a földhözragadt szegény parasztasszony halottját. Pénz azonban nincs a háznál, így hát pap nélkül kell temetni. „Ott áll Rovó Kucsora Jóska a nagy kapával, Naczi Macska Ignác az ásóval, Halbőr Fürgeteg Ádám a kötéllel, ’oszt fogni

¹ Móra Ferenc: *Tömörkény István*, Szeged 1922. 26 p. — u. a. *A Szegedi Napló története*. A Szegedi Napló 25 éve 1878–1903. Szeged 1904. 3–54. p. — Juhász Gyula: *Tömörkény István élete és műve*. Szeged 1941. 76 p. — Ortutay Gyula: *Tömörkény István*. Szeged 1934. 141 p.

² Tömörkény István: *A tengeri várás*. Bp. 1956. 429. p.

³ Juhász Gyula, i. m. 25–28. p. — Vö. még *A Szegedi Napló 25 éve*, i. m. 37. p.: „Hüvelyk Matyi címen indított egy élclapot Banfalvi Lajos, a Napló akkori munkatársa. Szeged bohémjei közösen csinálták a lapot, melynek illusztrált oldalai roppant érdekes képet adtak vissza Szeged akkori életének. 1891-től fogva a Hüvelyk Matyi a Szegedi Napló vasárnapi melléklete.”

⁴ *Hüvelyk Matyi*. 1889. 24. sz.

akarják a koporsót, mikor az énekesszájú Nyúzó Gergő megszólal: Megállják kendtők. Tömjén mög nincsen.” Mire a temetési menet gyorsan hozat az ottácsorgó Jóska gyerekkel tömjént a boltos zsidótól, mert „ők is füstölhetnek, hacsak a' kő. Oszt mikor a gyerek előjön a bótbul, Nyúzó Gergő kiosztja a tömjént a gyászgyülekezet közt, mondván, ájtatos képpel: — Gyujtsék kendtők rá. Megindulnak aztán a halottal, elül is, hátul is — tömjént pipálva”.

A tömjént kitűnően illusztrálta Tóth Molnár Ferenc,⁵ az élcslap egyik rajzolója (1. sz. kép). A tanyai temetés többször visszatérő, ihlető témája Tömörkénynek és Tóth Molnárnak is. Az író fia, a Szegeden élő Tömörkény László ma is őrzi Tóth Molnárnak egy hasonló tárgyú kompozícióját, amellyel édesapját a művész, barátsága jeléül, megajándékozta. E képen nincs meg a komikus elem, a humoros rajz napfényes derűje, helyette a nincstelenek életének balladai kömörsége (2. sz. kép). A *tömjénben* és illusztrációjában író és művész azonos ihletből, élményből fakadó meglátással idézik elének a szegedvidéki magyar nép, a tanyai ember életében szerepet játszó paraszti furfangot, lelke ősi idegenkedését a szívtelen „tehető” embertől. Az író és festő művészi felfogásának harmonikus voltáról tanúskodnak azok a képek, melyeket Tóth Molnár Tömörkény írásainak nyomán alkotott. Gondoljunk csak például azokra a szép Tömörkény-kötetekre, a 90-es évek termékeire: *Belyárlegendák* (1898), vagy *Jegyenék alatt* (1898), Tóth Molnár nevét itt is idéznünk kell (3. és 4. sz. képek).

Az irodalom Tömörkénynek a *Hüvelyk Matyi*ban lévő cikkei közül általában azokat ismeri, melyek nevével, feloldott álneveivel: Hócke Menyhért, Pista, T...ny jegy-zettek. A Kiss Ferenc—Tonelli Sándor által szerkesztett *Szeged* c. műben, amelyben Móra Ferenc is közreműködött, találkozunk még álneveinek felsorolásával: „A lap (*Szegedi Napló*) *Hüvelyk Matyi* című heti élcslap-melléklete egész sor maradandó alakjának adott derűs és hosszú életet. Csak a Csamango Éliás, a Sótörő Gyömbér Kata, a Kőtsönös Rókus, Lőrinc, a város cselédje felsorolásra szorítkozunk.”⁶ Tömörkény azonban nemcsak e figurák, illetőleg álnevek mögött rejtőzött. Feltehetőleg ő volt a *Hüvelyk Matyi* is. Egyik Tömörkény-kutatónk, Czibor János szerint is Tömörkény „szerkesztette a Szegedi Napló élcslapját: a *Hüvelyk Matyi*”;⁷ a szerkesztő pedig Hüvelyk Matyi néven társalgott az élcslap olvasóival a szerkesztői üzenetekben is. Milyen érvek alapján állítható még, hogy Tömörkény István azonos Hüvelyk Matyival?

A Kőtsönös Rókus aláírás az élcslapban a *Tisztított úr vögye mög* című cikksorozat alá került. Ezekben Tömörkény a szegedi aktualitásokat figurázta ki igen szellemesen. Az élcslapnak 1890. okt. 19-i címlapján Tömörkénynek aláírás nélküli, jól sikerült karikatúrája látható Tóth Molnár Ferenc szignatúrájával (5. sz. kép.) A művész, ünneplő parasztgunyában ábrázolja az író, útrakészen. Általvetőjéről a zokogó, kis Hüvelyk Matyi lóg le olyanformán, mintha visszatartaná, elgáncsolná a távozni készült. Tömörkény egyik kezében vándorbot és hosszúszerű pipa van, a másikkal a *Tisztított úr vögye mög* c. cikksorozatban állandóan kínált házára mutat, amelyre Tóth Molnár rárajzolta az idézett cikkcímét. A ház mögött, hegyektől, erdőtől övezett út kanyarodik Merán felírású útjelző táblával. A címlap hátoldalán a következő magyarázó verses szöveget találjuk:

(A címképhez.)

Tisztított úr!

T. című közönség,
Vedd okosan számba,
Hogy Kőtsönös Rókus
Utazik Meránba.

Tilorországból is
Haza-haza köhög,
Postán is megírja:
Tisztított úr vögye mög.

A karikatúra vitathatatlanul Kőtsönös Rókust ábrázolja. Kőtsönös Rókus pedig Tömörkény figurája volt. Az ábrázolást hűnek kell ítélnünk. Tóth Molnár alapján ismerte

⁵ A szegedi származású, tehetséges festőről Munkácsy Mihály is elismeréssel nyilatkozott. Munkácsy-nak arcképeit és a szabadságharc egyes jeleneteit ábrázoló képeit mutatta meg. — Vö. Szegedi festő Munkácsy előtt. *Szegedi Napló*. 1890. okt. 7. 275. sz.

⁶ *Szeged*. Szerk. Kiss Ferenc—Tonelli Sándor—Szigethy Vilmos. Bp. 1927. 230—242., 292—305., 360—378. p.

⁷ Tömörkény István: *A tengeri város*. i. m. 433. p.

művészársának lelki-testi struktúráját és kifejezésre is juttatta. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy nem fényképről, hanem grafikus technikáról van szó. A majdnem egy-korából származó Tömörkény-fényképekkel való egybevetés megerősíti állításunkat, így pl. a *Magyar Génusz*ban megjelentek (6. és 7. sz. képek).⁸ A karikatúra és a fényképek keletkezése idején Tömörkény huszas éveiben lehetett. Nem állítható, hogy a *Magyar Génusz* éppen a Tömörkény-cikkkel közlése alkalmából „frissenkészült” fotográfiákat kapott volna az írótól, mert nála a portretirozástól való írtózás családi vonás volt. Egy évtizeddel később meg is írja ezt Kiss Józsefnek, mikor az *A Hét* 25. esztendő jubileumára képet kért tőle.

„...Ami a másik kívánságot illeti, az újabb keletű fényképet, — ez már nehéz kenyér. A familiában, hogy valamit mégis örököljünk, az arcképektől való írtózást szokás örökölni. Öregapámról egy fénykép maradt. Kedves apámat vőlegény korában — amikor madarat is lehet fogatni az emberrel — birták csak rávenni, hogy lefestesse magát egy helybeli, sok reményekre jogosító fiatalemberrel, akiből később idősb Vastagh György lett, de már a fotográfus masinája elé soha oda nem állott. Szintén így húzódozok én is ettől a foglalkozástól, bár nem tudom pontosan az okát adni, hogy miért. Azonban van itt egy régi fénykép amely valamely nagy muzsikjényszerűség eredménye lehetett, ezt ide mellékelem: legalább ezen még nincs rajta a deresedés ősi kóde. — Elvégre ez úgyis egyre megy: nem sokára már úgysem azt kérdezik, hogy milyen az ember, hanem, hogy milyen volt.”⁹

A Tóth Molnár karikatúrájának a Tömörkény-fényképekkel való összehasonlítása alapján megállapíthatjuk, hogy az arcformának, a dús szemöldökkel keretezett szemnek, a szép szabású, egyenes orrnak, a formás szájnak, a kerekded, kissé felhajló állnak rajza hűségesen egyezik a kézi és gépi ábrázolásokon. Kár, hogy a rajz a homlokot kalap alá rejtí, mert ez igen jellemző lenne Tömörkénynél. A karikatúrán levő feliratok közül az élcslapot ismerő első látásra megfelel a *Nagy férfiak. (Gipszből)* szöveget is: a címlap számról-számra ilyen felirattal hozta közéletünk, vagy Szeged „nagyjainak” karikatúráit. — Az útjelző tábla „Merán”-felirata már nagyobb fejtörést okoz.

Ebből csupán az derül ki, hogy Kőtsönös Rókus, alias Tömörkény Meránba utazik. A meráni utazás adata azonban egyöntetűen hiányzik minden az író életére vonatkozó írásból, önvallomásaiból és ma is életben levő családtagjai sem tudnak róla. Minthogy Kőtsönös Rókusról teljes bizonyossággal tudjuk, hogy Tömörkény rejtőzik mögötte, azt kell kiderítenünk, miért utazott volna s utazott-e egyáltalán valaha is Meránba. Köztudomású, hogy Merán már abban az időben is a gyógyulni vágyó tüdőbetegek zarándokhelye volt. Az író is hatalmába kerítette volna a kór, amely a kortársírók nemzedékének oly jellegzetes betegsége volt? Ez ölte meg fiatalon, 1906-ban Thury Zoltánt, a *Szegedi Naplónak* Kulinyi Zsigmondot követő szerkesztőjét, Békefi Antalt 1907-ben; pedig Thury volt Meránban, Békefi Davosban. Így haltak meg Justh Zsigmond, Reviczky Gyula, Iványi Ödön is. Éppen Iványi panaszolta az újságírás egészségre romboló hajszáját Reviczkyról alkotott nekrológiájában: „Az új irodalom embereit a modern élet könnyen nyűvi. De különösen az újságírás, ez az újkori emberevő Moloch, amely tehetséges fiatalok vérvél és húsával él. A redakciók televannak idegbeteg, tüdőbajos, migraines, gyomorfájós, ványadt, sovány ifjakkal. Emészti őket az a lázas munka, melyhez képest a délamerikai cukornádkapálás üdítő kedvtöltés.”¹⁰

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, tüdőbeteg volt-e Tömörkény. Hozzá tartozói: fia és leánya nem tudnak róla; az 1890-ben édesapjuk körül zajló eseményekről legfeljebb csak hallomásból értesülhettek volna, minthogy az író 1894-ben kötött házasságot. Az irodalomban két helyen találunk utalást erre: magánál Tömörkénynél és Móra Ferencnél.

Tömörkény *Pihentető* c. cikkében céloz rá, mely 1913-ban jelent meg a *Szegedi Napló*ban: „...Pedig nem lehet mondani, hogy rossz orvosság volna az áldott napocska. Csak egyesek idegenkednek tőle... Hát nem lehet ez mégsem bolondság, meg csak divat. Én már csak úgy emlékszem vissza azokra az időkre, amikor a tüdő meg a csúz fürdőkre kényszerített, mint valami nehéz álomra. A sok költségre, az utazás kellemetlenségeire, tarkabarka vendéglők még tarkább-barkább ételre, pincérborra való lícitálására, mert máskülönben nincsen „kiszolgálás”: jó órában legyen mondva, mindegy most semmi szükség nincsen, a napfény ingyen adódik az égből itt a tanyán, ahol csend van, nyugalom és pihenés és az éltetés költsége olcsóbb, mintha otthon volna a városban az ember... Elbágyadva dől sz hanyatt, a forró levegő beszívása kissé nehéz, úgy tetszik, mintha a napsugár érezhető súllyal feküdne rá a mellkasodra. A könyv kiesik a kezéből.”¹¹

⁸ *Magyar Génusz*. 1893. II. köt. 63. p.: Róna Béla: *Tömörkény István, méltatás az író arcképével*. Uj. 1902. I. köt. 16. p.

⁹ *A H t.* 1913. 867. p.

¹⁰ A tülevélű fák alatt. *Alföld* d. 1889. aug. 10. — Rejtő István: *Iványi Ödön*. Bp. 1955. 116–117. p.

¹¹ Tömörkény István: *Pihentető. Szegedi Napló*. 1913. szept. 21. — Erre az adatra Kispéter András hívta fel figyelmemet, amelyért ezúttal is köszönetet mondok.

Móra Ferencnek *Beszélgetés a jerde toronnyal* c. könyvében az *Alla Soldato* c. novellája a másik utalás: „Tömörkény Istvánnak nem voltak nagyúr jóbarátjai nemcsak kormány-párti mandátumot nem adtak neki, hanem még annyi vasúti kedvezményt se, amennyit az állami útkaparónak megadnak. A világ mindig egyforma volt és az ő idejében is tojáskereskedők utazgattak újságrójjeggyel a magyar állam vasútján és amikor Tömörkény Istvánnak egyszer Szeged polgármestere próbált kijárni egy egyszeri utazásra szóló jegyet a méltóságos államvasúttól, hogy beteg tüdejét életében egyszer elvihesse a Tátrába, akkor a méltóságos államvasút megrázta összes méltóságos fejeit: — Tömörkény, Tömörkény... Ki az ördög az a Tömörkény, hogy sohse hallottuk még a nevét?”¹² Mórának ez a visszaemlékezése 1925-ből származik, amikor az író már nyolc esztendeje halott volt. Ismerünk azonban még egy dokumentumot: Tömörkény Istvánnak 1901-ben, vagy 1907-ben (a datálás elmosódott) rokonához, Burger Gusztávhoz intézett levelét, melyet jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-tára őriz:

Kedves Gusztí

Tegnap érkezett leveledre sajnálattal kell tudatnom, hogy az én helyzetem nem sokkal különb. Éppen csak hogy élünk. A drágaság itt még kutyább, mint Pesten: egy mázsa szén 3 frt, egy öl fa 25 frt, s ehez alakulnak az élelmiszerek árai. A fizetésem csekély, még mindig ugyanaz, amit 25 évvel ezelőtt, a könyvtár alapításakor megállapítottak s azóta nem emelkedett. A közösség (?) által megszavazott drágasági pótléknak még a múlt évre eső részét sem hagyta jóvá a miniszter. Úgy élünk, hogy semmi-féle mulatságot nem ismerünk, csak a gyerekszoba fűtésére telik, abban vagyunk valamennyien s a múlt év óta szeszies ital csak az asztalunkra sem kerül, én magam teljesen absztinens Good Templar rendbe léptem. Nem azért, mintha nem esne jól egy-két pohár bor, hanem mert a takarékoságot már idáig kellett terjeszteni.

Tavaly erős tüdővérzéseim voltak, ami után az orvosi vizsgálat megtalálta bennem a tüdővész bacillusait. A dolog az én koromban nem nagyon veszedelmes: el lehet húzni húsz-harminc évig is, de igen sok pénzbe kerül. Így már tavaly is fürdőre küldtek s az idén is mennem kell, ami nagy költség. Pedig épp betegsémem miatt kevesebbet dolgozhatok, mint eddig. Már tavaly is csak úgy segíthettem a dolgon, hogy a kiadóm-tól fölvettem előre egy könyv tiszteletdíját, mely csak még ezután fog megjelenni. Ipamék előregedvén, az üzlettel fölthagytak s tisztán kis birtokuk jövedelméből élnek, maguk is napszámosként dolgozva kertben és pincében: ott nincs mit keresni: kölcsönösen örülünk, ha úgy bírunk élni, hogy nem szorulunk egymásra. S a gyermekek is nőnek s éppen tekintettel tüdőbajomra, amely váratlan meglepetést is csinálhat, elsősorban róluk is kell gondoskodnom azzal, hogy nyugdíj illetvekeimet s életbiztosítási rátaimat pontosan fizethessem. Ami takarékoságot csak ki lehet eszneli, azt már mind megtettük, én már még a vasárnap délutáni kávéház örömeit sem ismerem.

De azért még ily körülmények között is kell némi áldozatot hoznom ez enyéimmel szemben, az kötelesség is. Sajnos azonban ez a kötelesség már hosszú időre le van foglalva. Béla¹³ az ősszel tüdővészben meghalt, a felesége csak nyomorult altiszti nyugdíjat kap s két gyermeke maradt. Ez a két fiú, a két utolsó Steingassner s most az ezekről való gondoskodás is kötelességünk, amit közös megegyezés szerint havi segély alakjában teljesítünk, hogy a két gyermeket fölnevelhessük. Ami az én szegénységemtől rokoni segítségére juthat, az most már természet és vér szerint csak oda mehet.

Mindnyájatokat tisztel
szerető rokonod
Pista

Sz. 907 [1?]. 12/II.

A levélből világosan kitűnik a tüdőbaj diagnózisa, amely a meráni utazást indokolná. Járt-e tehát Tömörkény Meránban, vagy sem?

A *Szegedi Napló* 1890. nov. 30-i „A Koch-féle gyógymód Meránban” c. cikke (lásd: Újdonságok rovata) mintha választ adna erre: „Meránban időző munkatársunk értesíti lapunkat, hogy ott a tüdővésznek a Koch-féle földfedezések szerint való gyógyítása már hétfőn kezdetét veszi. Dr. Jármay fürdőorvos már visszaérkezett Berlinből azon örömdetes hírrel, hogy az ottani orvosok még e héten hat üveg oltóanyagot kapnak, ami elég 300 beteg gyógyítására. A meráni orvosok most lázasan foglalkoznak azzal a tervvel, hogy nagyobb

¹² Móra Ferenc: *Beszélgetés a jerdetoronnyal*. Bp. 1927. 134–143. p.

¹³ Steingassner Béla, az író testvére.

szabású szanatóriumokat rendeznek be s azokban helyezik el a betegeket, persze drága pénzért. Egyik előkelő orvos már meg is vásárolt egy óriási épületet, melyet magán-kórházzá alakított. Az orvosok humánusabb része azonban nem akar belemenni ezen tervbe, mely némileg kizsákmányolás jellegét viseli magán. A betegek rendkívüli hatással voltak a felfedezésnek már első hírei is. Mint beteg munkatársunk igen szépen írja: «Forrongnak a betegek; a különféle sokféle nacionáléjú bacillusok nyughatatlanul, vesztőket érezve, dolgoznak, rombolnak a lyukas fujtatókban; betegek, kivált németek, berliniek, tömegesen hagyják el Meránt: mennek a boldog pátriájukba, az új Megváltóhoz, aki elsőbben is a németeknek osztja ki az új, friss egészséget.» — A gyógykezelés további folyamáról annak idején majd részletes tudósításokat közlünk Meránból, a tüdőbetegek Mekkájából.”¹⁴

A *Napló* újdonságrovatának ezen hírközlése a Meránban tartózkodó „beteg munkatárs” tudósító levelén alapszik; ha a levélből a közleménybe emelt sorokat stíluskritikai szempontból vizsgáljuk, gyanakodhatunk Tömörkényre. Elfogadjuk ennél fogva is 1890-ben Meránban való tartózkodásának lehetőségét, bár ezt az őt ábrázoló és említett karikatúra Merán-feliratán, megállapítást nyert tüdőbaján kívül több adattal alátámasztani jelenleg nem tudjuk. Le kell szögeznünk, hogy abban az időben az ugyancsak tüdőbajos Békefi Antal is tartózkodhatott Meránban és ő is tudósíthatta arról lapját, a *Szegedi Naplót*, mindez azonban nem mond ellent Tömörkény egyidejű ottlétének.

Tömörkény életének meráni állomása az író pályájának felfelé ívelésében nem jelentett törést, de talán egy végzetes történést jobban megmagyaráz: az írónak 1917. ápr. 24-én, alig 51 esztendősen korában bekövetkezett, váratlan halálát. A 26 éves korban megtámadott „lyukas fujtató” egy emberöltő múlva sem tudta legyűrni a tüdő- és mellhártyagyulladást.

Mondottuk, hogy a Hüvelyk Matyi álnév mögött, a *Szegedi Napló* élclapjának első évfolyamaiban, Tömörkény István rejtőzik. Talán később a munkatársak közül mások is tréfás cikkeik alá kanyarították ezt az álnevet, ha valamit a szerkesztőgárda egységes véleményeként kívántak tolmácsolni.

Az 1890-es évfolyamban *Komoly szó* címen lapprogramot ad „Tömörkény—Hüvelyk Matyi”:

.....
A politikára nem vágunk nagy képet,
Ostorhegygel csípjuk a felmászó népet,

Ugronnak, Tizának nem hajtunk kalapot,
A Hüvelyk Matyira prenumeráljatok.

A *Komoly* szót Tömörkénynek kell tulajdonítanunk, mert ugyancsak az 1890-es évfolyam előfizetési felhívásában Kőtsönös Rókus tollára ismerünk:¹⁵

Bérbeadom a házamat
Az új esztendőre,
Ha a házbér fizetődik
Pontosan előre!
Lakom lehet minden magyar
Potom olcsó árért:
Negyedévre egy forint és
Huszonöt krajcárért.
Vidám élet lesz énnálam
Jövő esztendőre:
Udvaromon kipurzódik
Sok nagyfejű bőre!
Házmesterem Hüvelyk Matyi
Árendáljunk nála!
Tisztott úr! Lögyök zsillérom
A jövő fertályba!

A Hüvelyk Matyi álnévnek feloldása azért sem érdektelen, mert az élclap szerkesztőjének kiléte sem a lapból, sem a *Szegedi Napló*ból nem derül ki.

Mindössze két lapnak: a *Szegedi Naplónak*, élclapjának, a *Hüvelyk Matyinak* az analízise is új adatokkal gazdagította a Tömörkény irodalmat. Feltehető ennél fogva, hogy milyen

¹⁴ *Szegedi Napló*. 1890. 328. sz. 5. p.

¹⁵ *Hüvelyk Matyi*. 1890. okt. 19. 42. sz., dec. 28. 52. sz.

1. „Megindulnak aztán a halottal, elöl is, hátul is — tömjént pipálva.”

2. Tóth Mohár Ferenc : Temetés a tanyán.

3: Tóth Molnár Ferenc borítólapja Tömörkény Betyárlegendák (1898.) c. művéhez

4. Tóth Molnár Ferenc borítólapja Tömörkény Jegenyék alatt (1898.) c. művéhez

Szeged, október 19.

42. szám.

II. évfolyam 1900.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Szeged, Iskola-utca, Fák-utca, a havár az előfizetési pénzek a a kizártnak is küldendők.
Előfizetési ár: Negyedévi 2 ft 20 kr., félre 2 ft 40 kr. — Előfizetési a kiadóhivatalban, továbbá Bába Sándor, Fogyi Adell,
Endreyi testvérek, Frank B. és társai könyvtárosoknál, hol a lap egyes számai is kaphatók.

Egyes szám ára 10 kr.

5. Tóth Molnár Ferenc Tömörkényt ábrázoló karikatúrája

6. Tömörkény István (Magyar Génusz. 1893.)

7. Tömörkény István. (Magyar Génusz.1902.)

eredményes volna *A Hét, Élet, Magyar Szalon, Magyar Figyelő, Magyar Génusz, Új Idők, Országos Hírlap, Budapesti Napló, Pesti Hírlap* feldolgozása, hiszen Tömörkény ezeknek is munkatársa volt.

Móra Ferenc 1917. máj. 28-i Pintér Jenőhöz intézett levelében Tömörkény halálával kapcsolatban többek közt így ír: „...a főntvalók — a pestiek — közül kevesen értették meg, hogy a mi mostani gyászunk nem a szokásos vidéki irodalmi gyászok közül való.”¹⁶ — Móra helyesen ítélte meg a kortársaknak annyiszor szűk látókörből eredő részvétlenségét: a hegy lábánál álló sohasem fog ítéletet alkothatni a hegy magasságáról. Mi azonban ma, két emberöltő elmúltával már tudjuk, hogy Tömörkény a mi írónk és azt is, hogy irodalomtörténetünkben milyen gazdag fejezettel vagyunk adósai.

NAGYRÉVI GYÖRGY

A VÖRÖSMARTY-ÁRVÁK JAVÁRA INDÍTOTT GYŰJTÉS TÖRTÉNETE

Számtalanszor rajzolt jelensége nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem egész életünknek: igazi értékét bárkinek, bárminek a maga valóságában csupán annak elvesztése után érezzük. Jól szemlélhető ez a jelenség országos viszonylatban is, amikor visszatekintünk egy évszázad távolából most az 1855-ről 1856-ra forduló őszi és tavaszi eseményeire. Vörösmarty halálával az elhunyt költő alakja az egész magyar nép érdeklődésének, sőt ezen túlmenően politikai törekvéseinek középpontjába került. És akkor némi kapcsolatba jutott — először — Vörösmarty neve, emléke a munkásmozgalommal is. Ahogyan csak fokozódott Vörösmarty halálával a magyar nép iránta érzett tisztelete-szeretete, úgy nőtt, mint látni fogjuk, a császári reakció ijedelme-erőszakoskodása, úgyhogy a radikális politikus Vörösmarty Mihályt *holtában is üldözték*, elsősorban azzal, hogy az árvái javára indított gyűjtést akadályozták, nevének említését tiltották. Ezeket a költő halála kiváltotta eseményeket ismertetjük most, az akkori magyarság képzeletében élt Vörösmarty-képet kíséreljük megrajzolni részben új, részben régebbi adatok felelevenítése révén,¹ részint eddig közzé nem tett ügyiratok alapján.² Mindezekre támaszkodva előbb a költő temetésének eddig részben ismeretlen részleteit vázoljuk, inkább rekapitulálva és kiegészítve a máshol most részben megjelent, említett levéltári adatokat, azután a jelzett gyűjtés akadályoztatását és a Vörösmarty emlékkünnepek sorsát ismertetjük, kitérve végül az ehhez kapcsolódó könyvtártani és sajtótörténeti vonatkozásokra is.

A költő temetéséről a kortárs *Gyulai Pál* közel fél század múlva így emlékezik: ³

¹⁶ Nagy magyar elbeszélők. Szerk. Szemző Piroska. Bp. 1955. 33. p.

¹ Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. II. kötet, 413. l. — Ferenczi: Deák élete. II. kötet, 234. l. — Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1848—1867. 314. l. — Az említett művek inkább csak a temetést ismertetik és a gyűjtés pesti kezdeményezéséről szólnak. A gyűjtés akadályozásának részleteit elsőnek a bécsi adatok alapján részletesen *Angyal Dávid* tette közzé Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése c. művében, (Budapest, 1926.) 309. l. — Angyal Dávid bécsi adatait — azokat nem említve —, egészíti ki most *László József* az Orsz. Levéltárban fellelt adatok alapján az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1955. 4. számában és ezt tesszük a *Könyvtáros* 1955. II. számában mi is. *László közli* a temetésről és a gyűjtésről írt spiclijelentéseket és a gyűjtés sorsát addig, amíg azt a kormányzóság másodfokon, tehát *nem véglegesen* elutasította. Mi nem tartottuk elmellőzhetőnek a korabeli sajtó idézeteit sem, hogy képünk teljes legyen.

² A *László József* által felhasznált iratanyag *kívül* sikerült *más*, a Vörösmarty-gyűjtésre vonatkozó ügyiratokat is találunk az Országos Levéltárban; — sajnos, több Vörösmarty-aktának csak a számát leltük meg! — Az ügyiratok vonatkozó jelzése: Országos Levéltár (továbbiakban OL.) Militair und Civil Gouvernement, (M. C. G.) *Polizei*-Section (Pol. Sec.) — tehát a Kormányzóság *Rendőri* osztályának iratanyagában elsősorban a 7.944/1855 jelzésű iratköteg; ezt használta fel *László József*. Az ezekkel párhuzamosan futott ügyiratok viszont a Kormányzóság *Polgári* osztályának (Civil-Section, Civ. Sec.) és *Praes. Res.* (elnöki rezervált) iratai között vannak és jól kiegészítik az előbbi iratköteg anyagát. Utóbbiak jelzése: M. C. G. Civ. Sec. 1855/22 777, továbbá 1856/4 sz. — A Honvéd Levéltárban őrzött Vörösmarty iratanyag jelentéktelen töredék kivételével elpusztult.

³ *Akadémiai Értesítő* 1900. évf. 596. l. Kiemelés tőlünk.

„... A főváros népe öt sanyarú év után e temetésen lélegzett fel szabadabban ... s *kí akarta mutatni érzelmeit*, hogy „megfogya bár, de törve nem, él nemzet a hazán ...”

A kort legnagyobb részletességgel ismertető *Berzeviczy*-féle munka⁴ közli a temetésről, hogy annak „... készületlenül egyszerű nemzeti tüntetéssé alakulása s az a tény, hogy e tüntetésért senkit felelősségre nem vontak, — mert nem is vonhattak — bátorította fel a magyar közönséget arra, hogy érzelmeinek legalább a letűnt nagyok ünneplésében nyíltabb és messze-
több kifejezést adjon. ...”

A kortárs *Eötvös* József írja Gyulai Pálnak néhány nappal a temetés után :⁵ „... Szerdán temették Vörösmartyt. ... Semmi sem mutatkozik, ami e veszteséget pótolhatná. Nem hibázik az új sarjadék, csakhogy e sarjadék olyan, melynél első tekintetben meglátszik, hogy belőle egy derék fa nem nőhet. ... a részvét, melyet a nemzet Vörösmarty iránt mutatott és mutat árvái iránt, lelkemben több reményt támasztott ismét, mint egy idő óta éreztem. ...”

Az elnyomatáskori, persze erősen korlátok közé szorított újságírás inkább csak céloz több jól megfigyelt kerülményre.⁶ „... Vörösmarty halála érvényesíté ismét a nemzet ép lelki erejét, mely ... különösen a veszteségek érzetében nyilatkozik, mint olyan lélekemelőleg. ...” (*Magyar Sajtó*). „... A társaság minden osztálya ... a szegény kézművesig megjelent e temetésen, amelynél egyszerűségénél fogva méltóságáteljesebb, a közbesátnál fogva ünnepélyesebb és meghatóbbat a főváros még nem látott. ... A Rókus előtt még egy áldást. ... A gyász-kíséret nem tért vissza, hogy Vörösmartyt csak azok kísérik a temetőbe, kik szívéhez legközelebb állottak. ... A nép, mely eddig eljött, elkíséré a koporsót a távol sirkertig is. ...” (*Pesti Napló*).

A korabeli hírlapoknál többet mondanak az egykorú hivatalos ügyiratok és spiclijelen-
tések, mely utóbbiak közül kettő teljes szövegében tétetett közzé az *Irodalomtörténeti Köz-
leményekben* (1955 ; 4. sz.) ; A cikk közli, mi történt a temetésen a hírlapi közléseken túl és azt is megtudjuk a dolgozatból, miként bontakozott ki a tervezett országos gyűjtés első üteme. Utóbbiakat ezért most csak vázoljuk és kiegészítjük, — részletesen inkább majd csak azt tárjuk fel, ami azután történt, amire a szóban forgó cikk nem tért ki.

A gyűjtés tervezetéről nyilván közvetlenül a költő halála után már tárgyaltak barátai ; *Toldy* Ferenc ugyanis már másnap így ír erről bécsi szerkesztő barátjának : *Török* Jánosnak :⁷ „... Kérem, ne előzze meg itteni barátait segédkezésre felszólításokkal. ... ne ezt az irgalomra hivatkozást, mely ha (máskor) segített is, de pirulva segített. Nem kell tehát alalmazniat kérni, az Vörösmartyhoz nem illő és nem a nemzethez. ... A miként még nincs megállapítva, de Önt tudósítani fogjuk. ...”

Itt *Toldy* nyilván arra a gyűjtési tervre célzott 20-án, amit másnap, 21-én, tehát a temetés napján — *Dessewffy* Emil és *Eötvös* József a pesti rendőrfőnökségen nyújtottak be és amiről 23-án *Török* János lapja, a bécsi *Magyar Sajtó* már is megemlékezett. Ezt a tervezetet mint a most máshol megjelent tanulmányban is olvassuk, a budai Helytartói hivatalhoz és onnan tovább az akkori legfőbb magyarországi kormányzservezhez, a Cs. Kir. Katonai és Polgári Kormányzósághoz (K. K. Militair und Civil Gouvernement, a továbbiakban : *Kormányzóság*) terjesztették fel. A tervezett gyűjtésre kitért volna gyászbeszédében, a már többször említett kéjmentes adatai szerint *Eötvös* József és *Toldy* Ferenc is, dehát, mint olvassuk, csupán előre leírt, cenzurázott szöveg felolvasása engedélyeztetett.

Az országosnak tervezett Vörösmarty gyűjtés ügyirata — mint mondtuk —, a Kormányzóságra került, tehát ahol mindenekelőtt előásták azt a régebbi Vörösmarty-aktát, amelyben még 1850-ben megszüntették a katonai bírósági eljárást.⁸ Az aktában talált adatok — és nyilván a temetés-demonstráció ténye miatt — adták ki azután a december 2-án kelt döntést, mely lényegesen korlátozta a nyilván már a rendőrfőnökkel megbeszélte gyűjtés-

⁴ *Berzeviczy* Albert i. m. II. k. 413—414. I. Az a feltevés, mintha a Vörösmarty-temetés és gyűjtéssel kapcsolatban senkit nem vontak volna felelősségre, téves !

⁵ *Magyar Figyelő*, 1913. III. negyed. 465. I. Kiemelés tőlünk.

⁶ *Angyal* i. m. szerint *Falk* Miksáé általában a □ jelzés, mely ez alkalommal a *Magyar Sajtó* cikke alatt áll, de máshol azt írja, sőt bizonyítja, hogy *Szekely* József írta a *M. Sajtóban* a Vörösmarty-megemlékezést. A Czapáry-féle Vörösmarty- emlékkönyv a *Pesti Napló* Vörösmarty-cikkének szerzőjét nem nevezi meg, a *Magyar Sajtó* cikkét *Tóth* Lőrincnek tulajdonítja. (Lehet persze, hogy a 20-i szám cikkét *Tóth*, a XI. 21-i cikket *Szekely* írta.) A *Vasárnapi Ujságban* *Jókai*, a *Budapesti Visszhangban* *Vas* Gereben írták a Vörösmarty-cikket.

⁷ *Magyar Sajtó* 1855. nov. 22-i szám ; *Toldy* különben *Philomusus* álnéven állandó munkatársa volt a lapnak. A levél kelte : november 20. Kiemelés tőlünk.

⁸ O. L. M. C. G. (Pol. Sec.) 1856/3770. A hadseregarancsnokság rendőri osztályának az akkori katonai bírósághoz küldött információja.

tervezet elgondolásait. A döntés szövege előbb — mellébeszélve — arra hivatkozott, hogy országos gyűjtés csupán valamilyen elemi csapás esetén indokolt, — hogy Vörösmartyék anyagi helyzetéről nem nyújtottak be hivatalos bizonyítványt, — hogy végül, Vörösmartyék támogatására ott az Akadémia, mely legutóbb jelentős pénztári felesleggel zárta számadásait. Ám igazában mégis politikai oka volt annak, hogy ebben a döntésben eleve tilalmazták minden, a gyűjtésre vonatkozó sajtófelhívást, megtiltottak minden, erre a célra tervezett ünnepséget, színelőadást, táncmulatságot. A tilalmazásnak igazi oka kiderül a gyűjtést tiltó döntés szövegéből is, amit az ország valamennyi rendőrfőhatóságához szétküldtek: „... A kérelem indokolásul Vörösmartynak a magyar irodalom és nyelv művelése terén kifejtett érdemeit említi. A kormányzóság azonban nem tekinthet túl a tényen, mellyel Vörösmarty megszavazta a rebellis országgyűlésen Pálóczy [— helyesebben Madarász és Pálóczy] — azon indítványát, hogy a katonai főiskolákban a vallástant ne kelljen tanulni és hogy Vörösmarty az illegális debreceni parlament ülésein is résztvett. Ezért a kérelmezett módja az ilyen gyűjtésnek előreláthatólag demonstrációhoz vezetne, mivel az adományokból nemcsak a Vörösmarty iránti érzelem tűnne ki, hanem inkább a vallási indifferentizmus mellett állásfoglalás és Vörösmarty, a debreceni parlament képviselője támogatatna ilyen módon...”

Vörösmartynak ezt az 1848-as, az ügyiratban említett állásfoglalását egyetlen Vörösmarty-életíró sem említette meg. — Idézzük ezért most a függetlenségi kormány hivatalos lapjának a *Közlönynek* (184. szám) szavait — erre hivatkozik ugyanis a Vörösmarty-akta referense is. A *Közlöny* szerint 1848. december 8-án a Hadi Főtanodáról előterjesztett törvényjavaslatot tárgyalták; a kormányjavaslat szerint a 14 éves korukban katonaiskolába került növendékek rendszeres és kötelező vallásoktatásban részesültek volna. Ám az ugyanakkor előterjesztett Madarász—Pálóczy-féle ellenzéki módosító szöveg szerint a növendékek „...val-
lástanban rendszeren sem nem taníttatnak, sem nem gyakoroltatnak...” Madarász József felszólalásában még külön is hangoztatta az ellenzéki kívánságot: „... A tanodában egyházi szolgálat ne szolgáltassék és a vallási szertartások ne taníttassanak!...” Ellenzéki képviselő-társa, Pálóczy László ezt a kívánságot alátámasztva azt kívánta beszédében: „... Semmiféle pap ne legyen a tanodában!...” Végül is szavazás alá bocsátották az ellenzéki módosító javaslatot, amelynek szövege szerint az említettekén túl a Főtanodában még „... az erkölcsstan valláskülönbőség nélkül egy arra alkalmas polgári tanár által fog taníttatni...” A névszerinti szavazáson a Madarász—Pálóczy-féle ellenzéki javaslatot fogadták el — erre szavazott Vörösmarty is, — 82 szóval, a kormányjavaslat mellett 60 képviselő adta le a voksot. Hozzá kell tennünk: az elnök később kimondotta, hogy mivel az érvényességhez a képviselőház általános többségének jelenléte szükséges — a Hadi Főtanoda növendékeinek vallásoktatása ügyében határozatot nem hirdethet ki.

Az országos gyűjtés ügyének előadója erre a hadbíróági vádpontra hivatkozott itt és a döntés részben ezért csupán ennyit engedélyezett: magánosok adományozhatnak Vörösmartyéknak, segíthet az Akadémia is, ezeket az adományokat a családhoz továbbíthatja ugyancsak az Akadémia, illetve eljuttathatja azt a gyámhatóságához — de mint előbb már részleteztük, semmi többet! A döntést december 2-i keltezéssel küldték meg az Akadémiának Eötvös József címére és — mint mondtuk — a rendőrfőhatóságoknak. Vörösmarty barátai azonban — talán azonosak ezek a jóbarátok a beadványban felsorolt emlékbizottság tagjaival — nem nyugodtak bele az elutasításba. Erről a spionjelentés így tudósít: ⁹ „... Deák Ferenc környezetének közlései szerint a rendőrhatalóság részéről eltiltatott annak a hazafias felhívásnak kinyomtatása és terjesztése, amely a Vörösmarty-árvák javára szolgáló, a nemzethez méltó alap létesítésének részvételére hívott volna fel. Deák (és társainak) meggyőződése szerint a helybeli hatóságok ezen tilalmát még a legrosszabb esetben sem hagyná jóvá a központi (bécsi) hatóság, erre vonatkozóan értesülések is vannak. Ezért az ország elismert tényezőiből és személyiségeiből álló küldöttség, — közöttük Zichy Edmund gróf (és nyilván vele Dessewffy és Eötvös) indul Bécsbe, hogy ott panaszt tegyen Öfelségénél és ilyen módon az ügyön segítsen. Ez alkalommal — tekintettel arra a buzgóságukra, hogy a vasat addig kell útni, amíg meleg —, közösen egy 25 sorra terjedő felhívásszerű szövegben állapodtak meg, melyet Deák részéről előzetesen elbíráltattak és jóváhagytak. Végül ugyanezen Deák egy szöveget sok-ezer példányban leíratott, a Deák részéről ismeretes precízióval, amit postán juttatnak el a címzettekhez...”

Itt mindjárt kiegészítésül máris meg kell említenünk, hogy a spionjelentésben említett bécsi úttal és Deák-féle körlevéllel párhuzamosan küzdve-haladva a leginkább tevékenyek, mondatjuk a legbátrabbak maguk az írók — újságírók. A pesti sajtó igrézett a tilalmat

⁹ O. L. M. C. G. (Civ. Sec.) 1855/5369.

¹⁰ O. L. M. C. G. (Civ. Sec.) 1855/24.399/5659. sz. és a 22 777/5369. sz. ügydarabhoz mellékelve a besúgó 125/855. sz. referátuma.

megkerülve más úton-módon segíteni, a Bécsben megjelenő, de inkább Pestről szerkesztett magyar nyelvű újság, az említett *Magyar Sajító* pedig egyszerűen nem vett tudomást az amúgyis csak Pest-Budán kihirdetett közlési tilalomról és továbbra is nap mint nap közölt híreket adományozókról, Vörösmarty ünnepségekről, sőt a gyűjtés érdekében újabb ötleteket vetett fel.

Dessewffy Emil ténylegése a gyűjtés érdekében kétségkívül elismerésre méltó volt, — bármennyire is joggal kifogásolható másfelől ókonzervatív politikai állásfoglalása. A fentebb említett spicli-referátum szerint ugyanis tekintélyes személyiségekből álló küldöttség indult volna Bécsbe, közöttük a befolyásos Zichy gróf, — akik azonban nyilván visszaléptek. Dessewffy, adataink szerint egyedül, egymaga járult december 19-én a rettegett rendőrminiszter, *Kempen* tábornagy elé. Felhívására Dessewffy azon nyomban Pro Memoria-ban foglalta össze indokait és ehhez mellékelte mindjárt annak a tervezett felhívásnak szövegét, amit külön lapra nyomtatva az újságokhoz mellékeltek volna. Dessewffy emlékeztetőjében lényegében azt hangsúlyozta, hogy Vörösmarty nem hagyott családjára semminemű vagyont, hogy — vitatva a kormányzóság döntésének indokait —, az Akadémia nem segíthet, mert az eddig Vörösmarty által élvezett illetményt ezután a szabályzat szerint a soron következő akadémiкус kapja. Az Akadémia vagyona különben is ingatlanban fekszik, készpénzkészletéből pedig erre a célra semmi nem hasítható ki, annál is inkább, mert annak megvan a maga költségvetési célja — így pl. az államkölcsön jegyzése stb. Nincsen tehát más mód a költő családjának megsegítésére, — írja Dessewffy — mint egyedül az országos gyűjtés ; ennek azonban csak akkor lesz sikere, ha a pesti magyar és német nyelvű lapokhoz mellékelte rövid felhívásban hivattatik fel a közönség s csak akkor adakoznak megnyugodva, ha látják, hogy az adományok rendszeresen tizennégy-tizennégy naponként nyugtáztatnak a *Pesti Napló* hasábjain. Ezeket írta Dessewffy az emlékeztetőben és a mellékelt, általa javasolt felhívásnak a szövege így hangzik : „A magyar irodalom barátaihoz! Alulírottak jóváhagyásban részesültek, a magas Cs. kir. Kat. és Polg. Kormányzóságtól ahhoz, hogy összekötő szerepet töltsenek be a Vörösmarty árvák javára adakozók és a gyámhatóság között. Ennek folytán fordulnak most alulírottak a magyar irodalom minden barátjához, mindazokhoz, akik Vörösmartynak ezen a téren kifejtett érdemeit azáltal ismerik el, hogy résztvesznek az özvegy és a három árva jövőjének biztosításában. Utóbbiak neveltetését elősegítendő adományaik eljuttathatók készpénzben, állampapírokban, vagy kötvényekben is, alulírott címére (Pozsony, Ventur utca 196), vagy Pesten a Magyar Akadémia pénztárosához, (Pest, Uri utca, Trattner—Károlyi ház), ahol Tóth Lőrinc pénztáros úrnál fognak átvétetni. A beérkezett adományok azonnal el fognak juttatni az árvák gyámhatóságához, hogy ott az adományozók szándékának megfelelően használtassanak fel. A beérkezett adományokról pontos elszámolás fog vezetettetni, amely az adakozók neveivel együtt 14—14 naponként a Pesti Naplóban kerül nyilvánosságra és a végeredmény is ezen az úton fog közzétettetni. Az Akadémia végrehajtó tanácsának tagjai : Károlyi István gróf, Deák Ferenc, Kemény Zsigmond báró tb. tag, Toldy Ferenc, az Akadémia titkára, — alulírottak közreműködésüket, valamint ezen ügyben felügyeletüket készségesen megígérték. — gróf Dessewffy Emil, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.”

Kempen az emlékeztetőt, — lehet hogy, mint látni fogjuk, csupán a neki átadott két szöveg egyikét — visszavárolag december 28-án küldötte meg, egy leirathoz mellékelve, a kormányzóságnak. A leiratban Kempen közli: járt nála Dessewffy. Azt írja továbbá : — anélkül hogy ő, Kempen, a tervezett felhívás szövegével érdemben foglalkozna, úgy látja — ha már az engedély maga megadatott arra, hogy az Akadémia közvetítsen az adakozók és a gyámhatóság között, akkor talán nem lenne kifogásolható ennek közzététele és az adományoknak csupán rövid, hírlapi nyugtázása, mely az eljárás leegyszerűsítésének is tekinthető. Elvárja végül a leiratban — olvassuk —, hogy a kormányzóság végső döntését vele közölni fogja.

A gyűjtés ügyében tehát a kormányzóságnak ily módon — egyelőre — szabad kezét adott Kempen rendőrminiszter, akinek leiratára hetek múlva, 1856. február 8-án rájegyezték ezeket : „A hivatkozott ügyet Bécsben Őfelsége (Albrecht fhg.) és Leininger altbngy Kempen tbngy-al személyesen megbeszélték. Ezért, amíg újabb írásbeli rendelkezés felülről (von Oben) nem érkezik, az ügydarab — irattárba teendő ! Hauer s. k.”

Ezáltal tehát „jogerősen”, véglegesen — és nyilván egyetértésben — elgáncsolták az ügyet ; — párhuzamosan a közölt szöveggel Kempen január 13-án, (nyilván akkor járt nála Albrecht) — ezt jegyzi naplójába : „... Őfelsége Albrecht főherceg felkeresett és minden ügyben pontról pontra teljesen megegyeztünk.”¹¹

Az ügydarab irattárba való helyezését — nyilvánvalóan felsőbb utasításra — különben Hauer István báró, a polgári osztály főnöke kiadványozta, az a polgári főtisztviselő, aki — mint

¹¹ Mayr : Tagebuch des Polizeiministers Kempen. (Wien, 1931). 386. l. A bejegyzés kelte : 1856. január 13.

még látni fogjuk —, nem volt mindig olyan kérlelhetetlen a magyar kultúra ügyében, mint Albrecht és Leiningen. Ide kell még jegyeznünk azt is, hogy az említett Dessewffy-féle emlékeztető általunk fellelt és kétségtelenül eredeti, egyik szövegének mondataival szemben a bécsi levéltárban megtalálható — *Angyal* Dávid közlése szerint — Dessewffynek ugyancsak a gyűjtést indokoló olyan *másik* szövege is, melyben Dessewffy már a kormányzósághoz küldöttnél bátrabb hangon száll vitába a döntéssel. Hivatkozik arra itt, hogy Vörösmarty politikai szereplésére már alig emlékeznek, — hogy nagyon rossz hatást tenne, ha a Tudományos Akadémia elnökének sem engednék meg, hogy a gyűjtésre vonatkozó fagyos, száraz hirdetést közzétegye. Másrészt rámutat utóbbi emlékeztetőben Dessewffy arra, hogy amíg Bécsben általános szokás az, hogy alig ismert elhunyt írók és hírlapírók, [mint von Rombach Michael] segélyezésére a hírlapok hívják fel a közönséget és nyugtazzák az adományokat, — akkor ez Pesten sem lenne akadályozható.¹²

Igy tehát végleg elgáncsolták a szép tervet, a sajtópropagandát, amelytől a költő barátai a gyűjtés igazi sikerét várták. *Irattárba, ad acta* került Dessewffyék beadványa... Már kevesebb bonyadalommal járt *Deák* Ferenc akciója, — bár ármánykodott ez ellen is a spionjelentés, melyben a besúgó „sokezer példányban lemásoltatott” körlevélről jelent. Am az erre a jelentésre rájegyzett, december 22-én kelt intern döntés ez alkalommal már méltányos, — *Deák* a gyámja Vörösmarty gyermekeinek — így szól az elhatározás — ebben a minőségében írt most *háromszáz* magánlevelet az árvák támogatása érdekében, ami *Deák*, a gyám részéről kifogásolható nem lenne, annál kevésbé, mert ez a nagy nyilvánosságot sem érintené és a közsensdet sem háborítaná. Ezen sorok kiadványozója megint az előbb már említett — és akkor kétségkívül csupán előljáróinak elhatározását rögzítő — *Hauer* István báró, a kormányzóság polgári osztályának főnöke volt és ezt a döntését rosszindulatúnak annál kevésbé nevezhetjük, mert valójában *Deák* —, életírója szerint is — összesen nyolcszáz levelet küldött szét, s a besúgó sokezer levélről szólt. *Hauer* a közvélemény szerint a Bach-rendszer legkonokabb híveinek egyike volt ; viszont fennmaradtak még róla is olyan „bizalmas” jelentések, amelyek szerint magántársaságban Bach egész rendszerét cári gazdálkodásnak nevezte, — hivatalosan meg azt jelentette, hogy a magyar hivatalnokok a legjobbak a Monarchiában. Másik bizalmas jelentés azt említi bűnéül, hogy nem szeretete a csendőrszisztem ; fennmaradt egy lelkeshangú felirata a balatonfüredi színház felépítése ügyében. Sajtóügyekben sem volt rosszindulatú.¹³

Ilyenformán magánúton tehát végre megindult a Vörösmarty-gyűjtés. *Deák* könyomatú levele persze igyekszik minden címzettet külön-külön gyűjtési központtá varázsolni, ami annál dicséretesebb, mivel levelei szétküldése alkalmával — december elején — még legfeljebb csak sejthette, hogy eredménytelen lesz Dessewffy bécsi fellebbezőútja. *Deák* levelének szövege : „Elhunyt Vörösmartynek vagyontalan családjának ügyében csak magánúton lehet segélyezésre felszólítanunk az irodalom barátait. Lángeszű költőnknek özvegyét és árváit elhagynunk nem lehet. Szent kötelességünk a dicsőültnek halhatatlan érdemeit tetlegleg is méltányolni s legalább maradékban némileg meghálálni. Szíves bizalommal kérem tehát, mint boldogult barátom árváinak gyámja, legyen szíves mindazokat, kik baráti s ismerősei körében az elhunytnak érdemeit tisztelve részvétellel vannak. . . nevemben s maga nevében magánúton nemeslelkű adakozásra felszólítani. Kérje meg őket, hogy segítségük lérőni. . . a köztartozást. . . mellyel az érdemnek tartozunk. Nemcsak készpénzt, hanem kamatozó állampapírokat, úrbéri kárpótlási kötelezvényeket is hálás köszönettel fogadunk. Aláírási íveket szét nem küldhetek, de aki . . . pénzt, vagy kötelezvényt . . . által vesz. . . küldje hozzám Pestre . . . s én az általvettekről részletes megnyugtatót adandok. — Bízva szíves készségében . . . *Deák* Ferenc s. k.”¹⁴

Aláírási íveket szét nem küldhetek — írta itt *Deák* és ez alkalommal nyilván intern propagandára gondolt. Nemcsak a gyűjtést propagáló sajtónyilvánosság tervét gáncsolták el

¹² *Angyal* i. m. szerint (309—311. l.) Dessewffy 21-én járt Kempennél ; a levéltárban levő, Kempen leiratához mellékelt Pro Memoria keltezése viszont : dec. 19 ! A Kempen-leirat eredeti száma : Bécsi Állami Levéltár : Oberste Polizei Behörde. (O. P. B.) 9918/1855 sz. — Orsz. Levéltári száma : M. C. G. X. D. fasc. 4/1856. sz.

¹³ *Hauer* jellemzését l. *Angyal* i. m. 176—178. l. Nagy jóindulat jelét látja *Angyal* : 189. és 191. l. (amikor irattárba tétetett több ármánykodó spionjelentést). *Hauer*ről Kempen is ír, i. m. 275, 316, 437. l.

¹⁴ O. L. Vörös A. gyűjt. 1762/13 sz. levél kelte 1855. dec. 12. — Az M. T. Akadémia kéziratárában található (Régi és új írók, 4. r. 319. l.) levél keltezése dec. 29. — A Kormányzóság végleges elutasítását viszont 1856. február 8-án kiadványozták. — *Ferenczi* i. m. II. 235. l. említi a megírt 800 levelet. Mindebből a levéltőmegből tudomásunk szerint közgyűjteményekben *három* darab található !

véglegesen, hanem még gyűjtőíveket sem engedélyeztek, — ami annál feltűnőbb, mert ugyan-
 ebben az időben nemcsak Bécsben voltak folyamatban olyan hasonló gyűjtés-mozgalmak,
 mint amelyekről Dessewffy is megemlékezett a Pro Memoriában, hanem, miként a korabeli
 lapokat forgatva feltűnik: még idehaza sem emeltek kifogást a Garay, Obernyik, Vajda Péter
 síremléke céljára indított gyűjtés ellen Pesten még Melanchton németországi szobra céljaira is
 indul gyűjtés! ¹⁵

Az említett, a tervezettnél jóva szerényebb keretek közt megindult Deák-féle gyűjtést
 igyekeznek most segíteni — alátámasztani a mozgalom talán leglelkesebb, és mint látni fogjuk,
 legtöbbet kockáztató harcosai: az újságírók. Népszerűsítik a gyűjtést, felszínén tartják a
 gondolatot a Vörösmarty-ünnepségek említgetésével. Az újságírók érezték át igazán azt, amit
 a hatalom képviselői is láttak: a Vörösmarty-név egyet jelent a függetlenséggel, a haladó,
 radikális gondolattal! Ezért a lapok az akadályokat nemcsak megkerülve, hanem egyszerre
 szembeállva a tilalommal írtak most Vörösmartyról; akadt, amelyik szinte nap mint
 nap célozgatott a gyűjtésre, persze legtöbbször a sorok között. A requiemről beszám-
 olva tudósítanak arról, hogy Czuczor Gergely, Vörösmarty iskolatársa, jeles pályatársa
 mondotta a mellékoltárnál a requiem alatt a misét... „... Erdély nem siratott még meg
 úgy költőt, mint Teleki Ferenc grófot és Vörösmartyt,” írja Erdélyből keltezett tudósításában
 a *Pesti Napló* és ugyanezen száma (1856. január 9.) más helyén bizonyosra veszi a cikkíró,
 hogy „... az érzület, mely a költő sírjánál támadott, mely a társadalom minden osztályát
 megragadta, áldozó jóakarattal fordul... most családja iránt!...”

A valamivel enyhébb politikai éghajlat alatt a Bécsben kiadott, de inkább pesti munka-
 társak cikkeit közlő ¹⁶ *Magyar Sajtó* hangja persze bátrabb. A *Pesti Napló* néha abban követi
 ezt a laptársát, hogy a Vörösmarty-gyűjtésről írt tudósításait átveszi, — ha ott szabad, hát itt is
 lehet — alapon. Gyűlnek is a feljelentések mindkét lap ellen. És még a félhivatalos *Budapesti*
Hírlap különben opportunus szerkesztőjében is megmozdul most a magyar szív. A *Magyar*
Sajtó Vörösmartyról és a gyűjtésről csaknem mindennap írt. A november 27-i szám, midőn be-
 számol arról, hogy egy hazánkfia a maga erejéből ajánlkozott sirkozó készítésére, úgy látja:
 „... bár a múltból semmi tény nem tanúskodik arról, hogy nemzetünk vagyonosabbjai,
 kiknek a haza legtöbbet adott, legtöbb kegyeletet mutatták volna azok iránt, akik a hazának
 adtak legtöbbet, vakmerősködünk hinni, »másként leszen után»...” Két napra rá ezt írta
 a *Magyar Sajtó*, az irodalomról szólva: „... A nyelvet és a nemzetiséget egyszerű elemeiben
 éppen oly megnyugtató biztossággal látjuk a nép kezébe letéve, mint a hazai földet... Mind-
 kettőhöz példátlan kegyelettel s elválhatatlanul ragaszkodik a magyar nép...”

Néhány nap múlva, a 135. számban közli a lap: nem vették át a hirdetését „bizonyos
 vidéki írónak”, aki „alkalmat vett magának, hogy Vörösmarty halálával eladatlan könyveit
 olymódon helyezheti el, hogy a jövedelem egyrészt felajánlotta a Vörösmarty árvák javára”.
 A soron következő szám arról számol be, hogy a lipcei *Illustrierte Zeitung* Vörösmartynak
 „... hű arcképét, életírását, irodalmi működésének helyes ismertetését adja és a világiroda-
 lomból Tegniert, Miczkiewiczet és Hugo Victort említi, mint hozzá hasonlókat...” —
 „... Vörösmarty irodalmi társaság felállítását tervezik” — írja Dunamelléki, a kecskeméti
 Vörösmarty-ünnepség tudósítója a lap 144. számában, s-hozzáteszi „... ennek főkéje szaporí-
 tására lesz az ünnepély...”

Jelentősége miatt a végére hagytuk most — a Vörösmarty ünnepségekről majd azután
 szólunk — azt a talán legjelentősebb kezdeményezést, mely az addig divott kaszinói könyv-
 táruk eszméje után most (nov. 25-i 122. szám) a népkönyvtárak, illetve községi könyvtárak
 gondolatát veti fel a Vörösmarty gyűjtéshez kapcsolódva, — amiről külön spionjelentés is
 referál. Így ír a *Magyar Sajtó*: „Állítsunk már valahára »községi könyvtárakat«, ... mily hatást
 tenne az irodalomra s mily hatást gyakorolna a nemzetre, ha csak kétezer a vagyonosabb magyar
 községek közül... nyilvános könyvtárt állítana! Azt tartjuk, alig van községi kiadás, melyhez
 minden polgár illetékesebben járulhatna; s nincs község, mely annak terhét meg nem bírná
 — s legyen szabad feltennünk, hogy nem létezhetik honszerte oly hely, hol ne találkoznék
 férfiu... a községi könyvtárak eszméjét sikerre emelni. S szebb és méltóbb módot alig képze-
 lünk azon férfúnak, ki „Szózatával” százezrek szívébe oltá a rendületlen hazafiúi hűséget —
 szellemi örök emléket országosan állítani, mintha minden magyar község e nyilvános könyv-
 táruk megalapítását Vörösmarty munkáival elkezdí...”

¹⁵ A Melanchton javára indult gyűjtésről l. *Pesti Napló* 1857. aug. 4-i sz. Obernyik
 sirja javára indult gyűjtésről beszámol a *Magyar Sajtó* 1855. nov. 24-i sz.

¹⁶ A *Magyar Sajtó* munkatársai ebben az időben Angyal i. m. szerint (152—157. l.)
 Falk Miksa, Székely József, Vajda János, Toldy Ferenc, Greguss Gyula, Egressy Gábor, Szini
 Károly, Remellay Gusztáv stb.

Meg kell mindjárt állapítanunk: a felhívás, ha nem is azonnal, mégis eredménnyel járt, egy-két évre egymásután alakulnak a községi könyvtárak, minden spionkodás ellenére! Ezeknek az itt említett községi könyvtáraknak a jelentőségére tapint rá az általunk már említett spionjelentés,¹⁷ amikor a *Magyar Sajtó* szép javaslatára így reagál: „... Ezeknek a könyveknek a szelleme országosan felélesztené megint a patrióta klubok és a védegyletek szellemét. Ez a (kétezer könyvtár) lenne kétezer katonája a felforgató szellem nemzeti milíciájának ... akadályozná a központi nagy Habsburg birodalom most folyamatban levő újjászervezését...”

Nem kevésbé jelentősek persze a Vörösmarty-ünnepségekről írott hírlapi beszámolók sem, — ezek tartják ébren az érdeklődést, a híradások a példa követésére ösztönöznék! Ezek alapján néha puhatolózás indul az ünnepséget rendezők ellen; az idevonatkozó rendőrségi iratokból kiderül, hogy itt, a *Magyar Sajtó*-ban összekapcsolódott most a magyar nyelv első művészenek, Vörösmartynak és a magyar nyelv iskolai használatáért indult küzdelemnek ügye: Bécsből ugyanis azt tervezték, hogy fokozatosan teljesen áttérnek a német tanítás nyelvére a magyarországi iskolákban, ami ellen tiltakoztak is, elsősorban Sopronból és Pápáról. A soproni állásfoglalásról a *Magyar Sajtó* vezércikket írt és Sopron lett ugyancsak az a város, melynek egyik tanítézte gerincesen viselkedett a Vörösmarty emlékünnepség ügyében is. Az 1856. január 15-re kitűzött Vörösmarty ünnepségen ugyanis a rendőrhatalom aktához csatolt, ízlésesen nyomtatott, de egyetlen példány kivételével elkobzott — „Tiszteletteljes meghívás” szerint elszavalták volna ott a Szózatot is, amit a rendőrhatalom nem engedélyezett. Erről a „bizalmas jelentés” névtelen soproni beküldője így jelent: „... Sopronból hírt kaptam arról, hogy az ottani iskolában egyáltalában nem dicséretes szellem terjeng... A Vörösmarty ünnepségen szavalatok, dalok lettek volna és mindaz, ami ilyesmivel összefügg. A szavalásra kitűzött darabok között mindenekelőtt meg kell jelölni az ismeretes Vörösmarty-féle Szózatot... ez egy egészen ultramagyar költemény, amely egy különösen izgató szellemet lehel. Amikor az ünnepség programját a rendőrigazgatóság elé kellett terjeszteni, nevezett igazgatóság engedélyezte ugyan magát az iskolai ünnepséget, mégis kikötötte, hogy *Vörösmarty Szózatjának* el kell maradnia, hogy ezáltal az ünnepségnek semminemű politikai demonstrációszerű jellege ne lehessen. Ezen határozat következtében említett iskola mellőzte az egész ünnepséget, pusztán azért, hogy a kívánt feltételt ne kelljen teljesítenie, amelyet — mint az ellenállás szellemének figyelemreméltó jelét tartozom most jelenteni...”

A rendőrségi iratokban és a hírlapi megemlékezésekben olvasunk a Debrecenben, Dombóvárott, Fehérvárott, Kecskeméten, Kolozsvárott, Losoncon és Szabadkán rendezett és Sopronban tervezett ünnepségekről. — Persze nem a Vörösmarty-árvák javára — azt eltiltották, — hanem más célra, így pl. Szabadkán a Nemzeti Színház Nyugdíjintézetének támogatására. Az ünnepségek részletes ismertetése külön tanulmányt igényelne. Valószínű, hogy az említetteknel jóval többet terveztek, rendeztek 1855–56 telén.¹⁸

Nincsen semmilyen adat — kutatásunk szerint — a nagyon hézagosan fennmaradt, másrészt csak részben hozzáférhető levéltári anyagban¹⁹ arról, mintha akár Desseffy Eminek, akár Deáknak csak a legkisebb kellemetlensége is lett volna a Vörösmarty-hátramaradottak javára indult gyűjtés miatt. Am az újságírók ellen már a temetés másnapján hajsza indult és bizonyosra vehetjük azt is, hogy szóban is többször figyelmeztették őket a gyűjtésről írott cikkek tilalmas voltára. Ennek a hajszának első üteméről, a Vörösmarty haláláról, és temetéséről beszámoló újságírók elleni vádaskodásokról tájékoztat a már többször említett, máshol közölt spionjelentés, aminek első folyamánya a kormányzóság ijedt feltejesztése és a rendőrmiszter erre válaszul leirata. A kormányzóság jelentése szerint a pesti sajtó — kilenc magyar és német nyelvű lapot soroltak fel, a felhivatalosokat kivéve — ezáltal megengedhetetlen

¹⁷ Lásd 1. és 2. sz. jegyzetet. Az idézetet lásd a *Könyvtáros* 1955. 11. számában.

¹⁸ A soproni Vörösmarty ünnepségre vonatkozóan lásd O. L. M.C.G. (Pol. Sec.) 1856/545. sz. ügyiratokat. — A debreceni ünnepségről: 7945 és 8165/855 sz. — a somogyiról 1856/5153. és 1856/1435. A kecskeméti ünnepség ügyében: 1855/8165 M.C.G.; a losonci és dombóvári ünnepéről: 1856/3079; a kaposvári: 1856/4119. (Pol. Sec.)

¹⁹ Az Orsz. Levéltár Alapleltára c. rendkívül jól útbaigazító munka szerint (az abszolútizmusra vonatkozó kötetet összeállította: Sashegyi Oszkár) pl. a cs. kir. Kormányzóság — az általunk említett Militair und Civil Gouvernement — *rendőri osztályának iratait jelentős mértékben kiselejtezték!* A Honvéd Levéltárban, mint már említettük, a Vörösmarty ellen lefolytatott eljárás irataiból egyetlen egy lapos töredék maradt (száma: Kriegssger. №. 1850/1013). — Másrészt viszont nem volt módunk arra, hogy az Angyal-féle i. munkában hivatkozott, a Vörösmarty-gyűjtésre vonatkozó, Bécsben tartott levéltári anyagban kutatásunkat kibővíthessük.

módon olyan általános, országos gyászünnepegről olyan hangnemben számolt be, amely híradások csupán az államfő (Landesfürst) halála alkalmával lettek volna megengedhetők... Az erre adott Kempen-féle válasz, bár megállapítja, hogy a jelentettekhez hasonló hírlapi ténykedés ellenzéki állásfoglalás és rebellis hangulat kifejezésének eszköze lehet ugyan, — de ilyesmit (tehát gyászkeretet stb.) eltöltő újabb rendszabályokat mégsem tart szükségesnek — mivel a helyi rendőrhatalóságoknak bőven van törvényadta lehetőségük ahhoz, hogy az ilyet elnyomhassák és büntethessék. Sorban még jónéhány Kempen-féle leirat következett ezután, részben válaszul a Vörösmarty-cikkek miatt ármánykodó spionjelentésekre és rendőrségi feljelentésekre.²⁰

Mindez a költő emléke, gondolatvilága, politikai magatartása mellett és árvái érdekében történt újságírói tevékenység, mint láttuk, — küzdelem volt és ennek a kiállásnak persze üldözöttjei, vesztesei is lettek. Anélkül, hogy a sok feljelentést és vádaskodást itt most felsorolnánk, csak a végső következményeket ismertetjük. Angyal Dávid az elnyomataskori sajtóviszonyok kitűnő ismerője úgy látja, hogy az egyik oka annak, hogy Török János és Szilágyi Ferenc szerkesztőket kiszorították a sajtó világából, éppen az volt, hogy mindketten — elsősorban persze Török — megemlékeztek, — cikkeztek a tilalmazott Vörösmarty ünnepségekről. Ki volt ez a két szerkesztő?

A Magyar Sajtó szerkesztője: Török János, aki korábban a *Pesti Naplót* jegyezte felelősként, 1848/49-ben Vörösmarty egykori neveltjénél, Perczelnél volt törzstiszt, — börtönt szenved ezéért utána. A pesti rendőrség jelentésében radikális érzelműnek jellemzett újságíró ugyan beadványában kormánypárti lapot ígér — ám tudósítóját (Urházyt) Törökországba küldi, hogy ott Kossuth emisszáriusával tárgyaljon... Más rendőri jelentés 1855-ben azt írja Törökről: „... kormányellenes érzelmei és perfidiája ismeretesekek...”; Török a besúgók szerint következetesen kerülte a császár és a császári szavak használatát és az akkor szervezett és máshol annyit emlegetett zsandárokról egy betű sem található lapjában!...

Hiába volt azonban kitűnő szerkesztői képessége, mely a *Pesti Naplónál* megduplázta az előfizetők számát, bármennyire is jó a tolla (— melyet még áruklodó vetélytársa is így jellemez: „... neki könnyű, miután a mézet éjedényben is képes az olvasónak nyújtani...”) elüldözték a *Napló* éléről. De alig indítja új lapját Bécsben, — máris megindul a feljelentések áradata, a budai kormányzóság, különösen Albrecht részéről. Főként Vörösmarty-cikkei miatt panaszkodnak ellene. Lehet, hogy ez a főok, hogy 1856 őszén Albrecht már határozottan felhívja Kempen rendőrminisztert: „arravaló egyéniséget” állítson a lap élére, Törököt büntesse meg és erről értesítse a kormányzóságot. Török János így végül is, mikor a *Sajtot* a bécsi kiadótulajdonos a pesti Heckenstra ruházta át, távozott a laptól. És ezután a kor sajtóviszonyait legjobban ismerő Angyal Dávid szavai szerint „szó sem lehetett többé arról, hogy Török, az elhíresztelt nemzeti izgató más politikai lapot szerkeszthessen!” Török később mint országos levéltáros végzett értékes munkát, hogy a sajtó világából elüldözték. A Magyar Sajtót pedig még évek múlva is úgy emlegetik a bécsi hatalmasok, mint: „... az ismeretes rossz szellemű lapot...!”²¹

A Vörösmarty-sajtómozgalom másik vesztese Szilágyi Ferenc lett. Szilágyi maga ugyan „gutgesinnt” egyéniség volt, a félhivatalos *Budapesti Hírlapot* szerkesztette, mégis Vörösmarty-cikke volt az egyik oka annak, hogy őt az újságírástól a tanári pályára szorították. Szilágyi, az ekkor már idős szerkesztő egyéniségében különös módon keveredett fény és árny. Régi tapasztalt újságíró, van érzéke a haladás iránt, ő ismerteti először tárgyilagosan, sőt lelkesen magyar nyelven 1835-ben a szocializmust akkori lapjában, a *Klióban*;²² 1848-ban tüntetnek ellene konzervatív állásfoglalása miatt, 1849 őszén már ő szerkeszti a pesti félhivatalos, „svarcgelb” lapot, ... féltékenykedik, „bizalmas” jelentéseket is küldözget újságírókollégái ellen, igaz ugyan, hogy mindig aláírva. Am Vörösmarty haláláról cikkében azt írja: „... a temetésen jelen lesz minden nemesszívű hazánkfia...” de ezt a híradást, mint a spion-

²⁰ O. L. M. C. G. Pol. Sec. 1855/7567, 7945, 8165, — 1856/1051, 1052, 1435. továbbá M. C. G. Civ. Sec. 1856/4, 3079, 4119, 4193, 5153.

²¹ L. Angyal i. m. 90., 95., 122., 135., 150., 155. 1. — Továbbá Mayr i. művében Kempen naplófeljegyzését 1856. XI. 3-ról, amikor is Albrecht megköszönte neki azt, hogy Török szerkesztővel végre keményen bábik. — Török jellemzésére l. M. C. G. Praes. Res. (elnöki rezervált iratok) 1853/3922, továbbá *Vadnay*: A besorozott, Budapest, 1895. 142. l. A Török elleni sorozatos feljelentések még l. M. C. G. Pol. Sec. 1855/7944 stb. — A Magyar Sajtóról: O. L. Ht. eln. 1862/5309 IV. B.

²² Szilágyi szocialista cikkét először Czöbel Ernő ismertette a *Szocializmus* 1917. évfolyamában. Szilágyi cikkét, állásfoglalását kiértékeli: Turóczy-Trostler József az *Irodalomtörténet* 1952. kötetében.

jelentés írja, nem teszi gyászkeretbe, amiért lapját a kávéházban széttépik, őt hazaárulónak nevezik... Ellene azonban akadt a reakció részéről más kifogás. Egyik cikkét egyházellenesnek találják — a másik „hiba” az a néhány sor, mely lapjának március 1-i számában jelent meg: „... Dombóvárott a farsang utolján tartott Vörösmarty-bál a legfényesebben üttött ki és szép jövedelem folyik be...”

Egyetlen mondat. De ez is elég ahhoz, hogy a kormányzóság ragaszkodjon elbocsátásához. Egyelőre csak szigorú írásbeli intést kapott Szilágyi, de amikor az iskolák magyar tannyelve mellett is cikkezett és amidőn másrészt egy fanatikus magyarnak tartott protestáns egyházi szerző — *Székkács* József röpiratára hívja fel a figyelmet, kinevezik Sopronba tanárnak, hivatkozással arra, hogy már a Vörösmarty-cikk idején távoznia kellett volna.²³

Hogy magára a költő hátramaradottjainak javára megindult gyűjtés ügyére visszatérjünk, meg kell állapítanunk, hogy az összeg szépen szaporodott. Deák Ferenc mint gyám a Pesti Gyámpénztárhoz irányította az adományokat és rendezgette a költő betegsége idején felgyűlt adósságait. Adakozik mindenki, szegény és gazdag: „... Monopolizálni nem óhajtjuk a gyűjtést” — közli a *Magyar Sajtó* (135. szám), amikor megírja, hogy „... tegnap szekérpórával... a (kiadói hivatali) irodához öt tallér érkezett Vörösmarty családja számára... lesz gyűjtőiv!...”

1856 év végére 8605 forint készpénz gyűlt össze, de ekkor még nem készült kimutatás a kötelezvényekről és értékpapirokról. 1857. dec. 1-én már 103.585 forintnyi készpénz, kötelezvény, államkölcsön, alagút-részvény stb. kamatozik a gyámpénztárban. 1860-ra 107.037.94 forint a gyámpénztár főkönyvi kimutatása. Arról azonban nincs adat, hogy Deák mennyi régebbi adósságot egyenlített ki és arról sem találtunk feljegyzést, hogy 1860-ig mit fizettek ki az árvák nevelésére. Ilyenformán csak becsléssel jelezhetjük az összegyűlt teljes összeget; ez mintegy 110.000 forint lehetett — ami nagy pénz volt akkor! (Hízott ökröt lehetett vásárolni 150 forintért és a félhivatalos lap szerkesztőjének évi fizetése 1500 forintra rügött.)²⁴

A Vörösmarty-gyűjtés történetéhez kell iktatnunk azt aényt, hogy néhány év múlva megismétlődik az üldözés, — ekkor az Akadémia palotája felépítésének javára indult mozgalom során. Prottnan rendőrönök 50 forint pénzbüntetést szab ki egy szerkesztőre, nemcsak mert ő maga is adakozott, — hanem mert ezt hírlapilag közzétették! Dessewffy Emil megint Kempenhez siet és a rendőriminiszter megint a kezét mossa...²⁵

Megállapíthatjuk, hogy a Cs. Kir. Kormányzóság élén álló *Habsburgi Albrecht* főherceg helyettesével, *Leiningen* altábornaggyal voltak a legfőbb mozgatói annak a kíméletlen apparátusnak, amely a halott Vörösmarty ellen hadakozott, hogy a gyűjtést akadályozza; társai voltak ebben Albrechtéknek az annyi bizalmas jelentést gyártó és továbbító *Protmann* r. főnökkel az élén a rendőrhatalóságok. Kutatásaink alapján úgy látjuk, hogy a pestbudai jelentéseket olyan szorgalommal irogatott, félreismerhetetlenül jellegzetes írású spion — csak 1855-ben mintegy százharminc hosszú referátumot adott be, — nem más, mint — „*Herr Finanzrath Zákos*”... Nem írta ugyan alá nevét egyetlen referátumának sem és a hivatalos ügyiratokban „elvbén” mindig átmázolták nevét, — ha ezt nem tették, a papírt vágták ki ott, ahol neve állt — mégis bürokratikus hanyagságból megtörtént, hogy két akta szövegében fennmaradt a hivatkozás azokhoz mellékelt, az eljárás alapjául szolgált bizalmas közléseinek a szerzőjére. Megállapításunkat nem teszi bizonytalanná az a körülmény, hogy Zákos nevű „Finanzrath”-pénzügyi tanácsos nem található az 1855—1856-os címtárakban — hiszen lehetett Zákos nyugalmazott tisztviselő is! További feltevésünk szerint azonos ez a Zákos azzal a Zákos Elekkel, aki korábban Erdélyben sóbiztos volt és 1848 őszén lemondott az állami szolgálatról, mert útlevelet kapott Bécsben Pulszkytól, aminek másik kutatótársunk találta meg a nyomát. 1848 őszén tehát — félreállt, de lehet, hogy már ekkor — talán már sóbiztos korában is — folytatta a spionkodást. A függetlenségi harc bukása után nyilván újra jelentkezhetett szolgálatértelre, — besúgásokra, „helyzetjelentések” irogatására... Ide kell iktatnunk, hogy különösen írókat és újságírókat célzott meg, így *Lisznyai* Kálmánra is árulkodik — bár jelentget bőven titkos összejövetelekről, postán küldözgetett lázító körlevelekről — még azt is kifogásolja, hogy néhol a bíróságon magyarul beszélnek... Javaslatba hozott al-besúgókat is, így a többi

²³ Angyal i. m. 187. l.

²⁴ Az 1. sz. Állami (Fővárosi) Levéltár iratanyagának adatai: Hauptbuch der Waisen Commission zu Pesth — Gyámpénztári Főkönyvek, 1856—1860. évi kötetek, mindenhol a 915. tétel, továbbá ugyanitt Bp. Törvényszék 1887/35.007. sz. párhuzamosan az M. T. Akadémia levéltárának adatai. — Ferenczi i. műve (II. köt. 235. l.) is említi, hogy 100.000 Ft gyűlt össze.

²⁵ *Magyar Sajtó*, 1856. VII. 4-i szám. Arról, hogy Dessewffy Kempennél járt, l. Angyal i. m. 351. l.

között a miskolci illetőségű *Tomkó* Györgyöt... Ez alkalommal *Angyal* Dáviddal szemben az állandó besúgás vádjától rehabilitálnunk kell *Mészáros* Károly szerkesztőt, egykori honvédtörténetjegyzőt, akit Angyal pusztán azért gyanúsított ezzel, mivel az egyik besúgó-jelentés Mészáros nagyon ajánlja, — ennyi jót Mészárosról senki más nem írhat, mint saját maga — véli Angyal.²⁶

A gyűjtés igazi mozgatója az az erő volt, amit a temetésen jelenvolt Jókai a „*nép szerelmének*” jellemzett egykorú beszámolójában, amely, mint írta „... olyan balzsam, mely leginkább ellenáll a rombolás dühének...” Másik összetevője a gyűjtés sikerének az, amit *Mocsáry* Lajos így jellemez, az 1855/56-os évekről írva: ²⁷ „... *Irodalmunkban soha sem volt oly élénk mozgalom... mint e pillanatban.* Ez mutatja csaihatatlanul, hogy a *haladás iránti lelkesedés* nem volt szalmatűz...”

Ez a kettő: a nép szerelme és az irodalom iránti mozgalom nyilván annak a költőnek szóltak, bizonyára azt a költőt ünnepelték halálában is ily módon, aki 1848/49-es politikus volt. De még 1848 előtti állásfoglalásáról is más képet kapunk, ha a költőt annak a régi spionjelentésnek a szemszögéből nézzük, mely arról számolt be Bécsnek, hogy a *Fóti dal monarchikus érzelmű sorait Vörösmarty csupán azért írta hozzá a már kész vershez, hogy a cenzúra az egészet átengedje*...²⁸ Mindez bizonyossá teszi, hogy ennek a Vörösmartynak, ennek a politikus-költőnek a temetésére vonult ki a húszezernyi tömeg, az akkori Pest lakosságának nagy hányada.

VINCZE GÉZA

JÓKAIT KÖVETNEK JELÖLIK KOMÁROMBAN

Jókai életének egy feledésbe merült adatát elevenítjük fel az ostromlott és felszabadított Komáromból, — melyről az évfordulós emlékezések is elfeledkeztek —, melynek pedig kortörténeti szempontból s a Jókai életrajz teljessége szempontjából érdekessége van s bizonyára érdekelni fogja a Jókai olvasók óriási táborát is...

Állítsuk be ezt az adatot Jókai életének sodrába... Ez esztendőben — 1849-ben történik vele legtöbb, aminek nyomát találjuk későbbi regényeiben, hogy csak az *Enyém, Tied, Övé*, — vagy a *A Mi Lengyelünk* élményanyagára gondoljunk.

... Pestről 1849. január 1-én feleségével Debrecenbe menekül, előbb a hivatalos *Közlöny* szerkesztőtársa lesz, később az *Esti Lapok* szerkesztője. Az 1849. április 14-iki debreceni függetlenségi proklamáció után ő is a köztársasági párti politikai irányt követi, — a főváros felszabadítása után pedig itt ismét megindítja a *Pesti Hírlapot*, melynek már előbb is szerkesztője volt. — Ez számunkra azért is érdekes, mert a *Komáromi Értesítő* — s 1849 júliusában az ezt felváltó *Komáromi Lapok* rendszeren átveszi a *Pesti Hírlap* híreit is.

Komáromot — mint tudjuk — a honvéd csapatok a tavaszi hadjárat során április 25-re virradólag április 26-án estig tartó harcokban szabadítják fel — mint erről a komáromi sajtó (*Komáromi Értesítő*, Rendkívüli szám, Április 27. 1849.) — úgyszólván a csaták tüzeiben részletes tudósítást nyújt.

A következő szám — ez mutatja a kis, nyolcadrét alakú lap kitűnő hírszolgálatát — már az április 14-iki debreceni proklamációról lelkendezik, hirdetvén, hogy az a *leszámolás* napja volt, melyben nemzetünk az „*áruló, hitsező, életünkre törő*” *Habsburg-Lothringeni* uralkodó házat „*a magyar királyok trónjából örökre kivetette s a magyar polgárok soraiból is, minden ivadékaival in aeternum kitörölte*”.

A debreceni függetlenségi nyilatkozat a komáromi sajtó tükrében a magyar népnek *alapvető okmánya*, mely megítéli a múltat, meghatározza a jelent s előkészíti a jövőndőt.

²⁶ Zákos besúgó mivoltáról l. O. L. M. C. G. Praes. Res. (1854/3542 és 1855/696. — Zákos jelentéseit megtaláljuk még az M. C. G. Praes. Res. 1853/3870, 4926, az 1854/50, 1263, 3542 (Lisznyayról), 3753, 3860, 3873, 1855/21, 45, 153, 169, 299. sz. ügyiratokban. Minden jelentésén rajta a jelzése, a: + és a jelentés száma. — A soproni besúgó-jelentést viszont nem ő küldhette, ez más kézírás!

²⁷ Mocsáry Lajos: A magyar társasélet, Pest, 1856. 79. l. Kiemelés tőlünk.

²⁸ A Radikal Párt akkor előkerült, addig rejtgetett programját Vörösmarty aláírásával először közli az *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1891. évf. 191. l. — addig ez az írat lappangott. — A Fóti dalról írt kémjelentést elsőnek adja *Tábori* Kornél: Titkosrendőrség és kamarilla c. kötetében, Budapest, 1921. 25. l.

Gránit keménységgel hirdeti: „*Hazánkat a jövőnek is me kell mentenünk. Megleend az: ha jüggetlenségünket, önálló európai státus-voltunkat, vagyis Április 14-ének nagy napját, az életbe átvéve, szentté és elismertté teendjük, nem csak előttünk, de a külföld előtt is; ha Április 14-ét sűtyra emeljük; szentségében, serhetetlenségében utódaink számára is megóvjuk; erejében jokonkent neveljük.*” (Komáromi Értesítő, május 12. 1849.)

A lap, melynek szerkesztői és munkatársai között találjuk többek között Mack József tüzérőrnagyot, Rózsai Mátyást, Rosti tüzérhadnagyot stb., katonai zubbonyzebben is könnyen hordható, ára mindössze 3 kr. — s kapható „a nyomdában, Duna sor 48 sz., valamint Szigler ur könyvkereskedésében” — s már első számában bejelenti, hogy a „szerencsétlen híreket” szintén oly híven fogja közölni, „mint az örvendéseket”.

... Lélekzetfójtó izgalommal olvassuk a *Pesti Hirlap*ból régebbi keltezéssel átvett egykorú hírekből, hogy a tavaszi hadjárat kezdetén, milyen sikeres hadmozdulatok folynak a mieink részéről Dél-Dunántúlon is s milyen nagy számmal veszi ki részét a betolakodott ellenség elleni küzdelemből a *dél-dunántúli nép*.

Noszlopy Gáspár kormánybiztos közli Somogyból, hogy Szekszárd (előbb Kaposvár) elfoglalása után a hadiműködést „a még ellenséges császári zsoldosokkal fedezett Szigetvár kitisztítására” is előíranyozta s ebben a merész vállalatában „katonaság nélkül is célt érni szerencsés” volt, mivel „A Kaposvárról már kiállított, s az igali járásból is már kiindított mintegy 30 ezernyi népfölkelők odaérkezéséig, a szigeti járásból kirendelt 300 nemzetőr csatlakozott a szigetváriakkal, a már ekkor a várost siker nélkül lövöldözött ellenség kirontása s élelem beszállítása ellen Szigetvárt hatalmasan védelmezték...” stb.

Ugyane szám feltárja a belső ország sebeit is. S figyelmeztet arra, hogy a haza szabadságáért vérző hősök mellett árulók is akadnak. Nyomatékkal közli az *Opposition* hírért, mely szerint a Buda ostrománál foglyul esett császári sereg tisztjei közül a „született magyarok haditörvényszék elé állíthatnak”. Az *Amnestia* c. vezércikke pedig egyenesen óv a túlságos és célt tévesztett nagylelkűségtől, mely bizonyos határon túl gyávaság — s különösen élesen kel ki a „magyarkák” ellen, akik az ellenségnek segédkezett nyújtottak, ezek hivatal-, jóságvesztéssel, sőt súlyosabb esetekben halállal büntetendők.

Ilyen társadalmi és korrajzi háttér mellett tudjuk igazán méltányolni, hogy az ostrom alól felszabadult és újra ostrom előtt álló Komáromban, a szabadságharcnak e fontos szerepet játszott végvárában, 1849 júniusában — a város szülötte, az alig 24. évét betöltő Jókai Mór iránt a legteljesebb bizodalom nyilvánul meg, amit igazol az előbb idézett lapszám névtelen szerzőtől származó követ-ajánlási felhívása is, melyet korthú dokumentumként teljes egészében közlünk:

„KOMÁROM MEGYE KÖZÖNSÉGÉHEZ.

Az országgyűlés e megye kerületeiben ujkövet választásokat rendelt.

Szabad legyen ez alkalommal Jókai Mór, a *Pesti Hirlap* szerkesztőjének, Baráth József, a vésznapokban járadozott futárnak nevöket jelemlíteni.

A nép boldogítása sohasem volt annyit emlegetve, mint napjainkban, — most a nép boldogított, mint a raj özönlik el a világot.

Ha szavaimnak hisztek, merem állítani, hogy Jókai Mór és Baráth József képesek is a nép érdekét előmozdítani, a karattal is bírnak a közjóért járadozni.

Szabad választási jogotokon erőszakot tenni nem akarok, arra nézve tekintélytel sem bírok, hanem ha rokonszeny ébred kebletekben e két egyén iránt, s öket követekül megválasztjátok, tulajdon javatokra nézve célt téveszteni nem fogtok. Isten veletek.”

(Komáromi Értesítő, Június 2. 1849.)

Arra azonban nincs adatunk, hogy ez a képviselőválasztás meg is történt volna.

A *Nemzeti Gyűlés* lefolyását ismertető *Közlöny*, 1849. június 2-i számában még közli Horváth Boldizsár előadásában, hogy a nagykun turkevi választókerület *Pompéri* Jánost a „május 28-ról kelt választási jegyzőkönyv szerint egyhangulag” képviselőnek választotta — s az igazoló bizottmány a választást megerősítette s „a választmány véleményét a ház helyeselte”, — de sem a másnap, június 3-án megjelenő *Közlöny* utolsó debreceni számában, sem a június 5-től, Budapesten megjelenő többi számaiban Jókai komáromi választásával kapcsolatos adatot nem találunk. A *Komáromi Lapok* végső számaiban sincs ilyes adat, holott Jókai neve kétszer is előfordul, egyszer igen fontos vonatkozásban, mely, — ha képviselővé választották volna — föltétlenül igényelte volna ennek megemlítését. — A *Komáromi Lapok*

1849. augusztus 29-i számában olvassuk: „*MARTINOVICS összeesküvési pörének részletei. Francia kézirat után jegyzé J ó k a i M ó r*” — s csillag alatt a megjegyzést: „Ezen kivonatot, — bár már közlötetett is sajtó útján — a mint emlékezünk — a jelen körülmények között ujólag közrebocsátani érdekesnek tartottuk, hadd lássák az olvasók, mi volt Ausztria nemcsak a mi időnkben, hanem az előtt is, hadd lássák, minő faj zsarnoksága alól akarjuk magunkat felszabadítani, midőn az ausztriai dinasztia sirjának megadására hívjuk napszamosokul a nemzetet.” (Folytatólag következik az augusztus 30. és 31-i számban is.)

Az augusztus 31-i szám többi hazafiakról vett egykorú hírei között olvassuk még, hogy: „Egressy Gábor s Jókai Mórról semmi bizonyosat nem tudunk.”

Ezek szerint kétségtelen, hogy a jelölés után a rohamosan fejlődő események miatt, — a képviselőválasztás nem történt meg, hiszen a legutolsó, október 1-i szám a végső eseményekről tudósít. — Nem említi a Lukácsy Sándor előszavával és jegyzeteivel megjelent Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról* c. könyv sem (*Magyar Századok* sorozatában, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.) — holott részletesen szól az 1849-es komáromi évekről (74—97. lap).

BENEDEK MARCELL

BENEDEK ELEK ÉS ADY ENDRE

A *France-breviárium* sikerének hatása alatt a Dante még nagyobb fába vágta az — én fejszémet: egy *Ady-breviáriumot* rendelt nálam. Tavasztól ősziig meg kell csinálni. Lehet két kötet is.

Félve fogtam a munkához: tudtam, hogy harcba fog keverni nemcsak Ady ellenségeivel (ezt a harcot szívesen állnám) — hanem az Ady-hívek szektájával is, amely nem tudja megbocsátani, ha valaki másként tiszteli Adyt, mint ő.

De azért hozzáfogtam. Elejét-végét Pesten, derekát Baconban írtam. És ebből az időből származik az egyetlen szép emlék, amely ehhez a könyvemhez fűződik.

Természetesen levittem magammal Baconba Ady minden művét. Apám elolvasta vagy újraolvasta. És megmutatta újra, amit az *Erdélyi történetek* összeállításával és előszavával már bebizonyított: hogy csak tehetséget ismer, „irányt” nem. Megmutatta azt is, hogy nem tréfál, amikor „fiatalnak” mondja magát. Hatvanötésszendős korában képes volt újraértékelní Ady költészetét, amelynek formája és tartalma annyi érthető idegenkedést keltett az ő nemzedékében. Nem állítom, hogy egyszerre vérévé vált ez a költészet; de most megérezte benne a lángelmét és megértette Ady magyarságát.

1924 nyarán Zilahon és Érmindszenten ünnepelték Ady emlékét. Szülőházán emléktáblát helyeztek el. A konzervatív irodalom távolmaradt az ünnepről. Apámat betegség tartotta otthon; a rendezőkhöz intézett leveléből (amelyet még be tudtam illeszteni a *Breviáriumba*) ideírok néhány mondatot:

„Vágyva vágytam kezét szorítani mindazokkal, akik megjelenésükkel tanúságot tettek arról, hogy meglátták Ady Endrében az újabb idők legmagyarabb lelkű költőjét... akit fájdalom, oly sok magyar meg nem- vagy félreértett. És kérlek, vegyétek jónéven a szoborra egyidejűleg s egyelőre küldött kicsiny összeget. Hangsúlyozom: egyelőre, mert ha Isten éltet nem feledkezem meg arról, hogy Ady Endrének mindnyájan adósai vagyunk.”

Megjelenik Makkai Sándor református püspök Ady-könyve: *Magyar fa sorsa*. Budapestben dühös támadások érik, amiért Adyt Balassi óta a legnagyobb magyar vallásos költőnek nevezte. (A vallásosság legfőbb tényezője Makkai szerint a bűntudat.)

Az egyik támadás különösen felbőszíti Apámat, mert rosszhiszeműnek tartja. Személyileg a legjobb viszonyban van szerzőjével, Szász Károllyal — de ez sem akadályozhatja meg abban, hogy megírja, amit igazságnak tart. Két részből álló hatalmas cikket ír. Az első rész — Makkai könyvének ismertetése — megjelenik a *Brassói Lapokban*. A másik, a keményhangú polémia — „nem közölhető”. A szerkesztő hosszú mentegetőző levelet ír Apámnak: „Lapunk olvasóközönségének kilencven százaléka Ady-ellenes... A cikk hatása alatt előkelő helyről máris erős támadó írást kaptunk Makkai ellen s ennek közlését csak úgy tagadhatjuk meg, ha Bátyám cikke sem folytatódik...”

Móricz Miklós otthagyja a lapot.

Apám — három cikk honoráriumára áran — kétszáz példányban röpiratként nyomatja ki írását a *B. L.* nyomdájában és szétküldi irodalmi embereknek. Tagadhatatlanul büszke rá — és joggal. 1924-ben az Ady-ünnep rendezőihez írott levele mutatja, hogy állásfoglalása

nem volt ötletszerű. Közel a hetvenhez, még mindig van érzéke új igazságok iránt és fontos neki, hogy máson esett igazságtalanságot szó nélkül ne tűrjön. E kettőnek dokumentuma *A püspök meg a püspökfi*.

„Még csak most ismered meg az apádat, — írja egyik „fiának”. — Azt hiszem, egy hét múlva megtisztelhetlek 146. számú remekművemmel, amely összesen 16 oldal, legkisebb összes műveim közt, de a legértékesebb, mert ebben mutatom meg, hogy még mindig ifjú vagyok és bohó, s ami fő, nem tudom hallgatással nézni a legsötétebb középkorra valló disznóságokat...”

A röpirat szövege aztán mégis megjelent egy másik lapban, a kolozsvári *Ellenzékben*. A *Brassói Lapokkal* természetesen szakított Apám.

HEGEDÜS NÁNDOR

JUHÁSZ GYULA ISMERETLEN BÖKVERSEI

Csabai Tibor—Klanciczay Tibor a magyar irodalomtörténetírás helyzetéről írott tanulmányukban azt mondják (*Társadalmi Szemle* 1955. évi 9. szám), hogy a felszabaduláskor számos nagy írónk életrajzához még az adatok sem voltak összegyűjtve.

Ez áll arra a négy évre is, amit Juhász Gyula 1908 februártól 1911 nyaráig Nagyváradon töltött. Pedig Juhász Gyula nagyváradai napjai elevenek, mozgalmasak, élményben és fejlődésben gazdagok voltak.

Az alábbi cikkben néhány nagyváradai színfolton kívül a közönség előtt alig ismert térrénymot akarunk felfedezni Juhász Gyula működéséből. Mint szatirikus, humorizáló poétát mutatjuk be.

Juhász Gyulát erről az oldaláról nemigen emlegetik. Pedig sok derű, egészen sajátos, egyéni humor lappangott és olykor tört utat benne. Sokat érintkeztünk ez alatt a négy nagyváradai év alatt és talán zaklatott újságíró elfoglaltságomnak tulajdoníthatom, hogy nem írtunk együtt vígjátékot. En annak idején, valószínűleg Molnár Ferenc modorában, pattogó párbeszédes heti csevegéseket követtem el éveken át a *Nagyváradai Napló* hasábjain: én voltam már 1908 tavaszán ennek a lapnak a felelős szerkesztője, alig 24 évesen. Juhász Gyulának nagyon tetszettek ezek a heti tárcák és többször noszogattott: írjunk együtt vígjátékot; ő megcsinálja a mesét, a fordulatokat, én adjam a párbeszédet. Benne akkor nagyon buzgott a színpad után a vágy, ekkor írta *Atalanta* című operettjét Déry Alfréd színész társaságában, és ekkor játszották *Szép csöndesen* című egyfelvonásos parasztjelenetét. Én is több szatirikus jelenetet és paródiát szereztem, ezeket műkedvelői előadásokon játszották, szóval lehetett volna valami Juhász Gyula nőgátásából, de vagy nem születtem színpadi írónak, vagy az újságírással megöltem bennem az írói, szóval a vígjáték a tarsolyunkban maradt. Még „ridiculus mus” sem született belőle. Juhász Gyula nemegyszer próbálkozott meg párbeszédes krokival, néhányat megtalálhatunk az egykorú nagyváradai lapokban és mivel abban az időben nagyon divatoztak az aktuális strófák, a bökversek a nagyváradai sajtóban, Juhász Gyula erre a műfajra is rászánta magát.

A költő tehát 1908 februárjában érkezett Nagyváradra. A *Szabadság* című nagyváradai lapban 1908. február 12-én, szerdán ez a hír jelent meg:

„Új nagyváradai tanár. Késő este örömmel és lelkesedéssel vettük Szegedről a telefonértesítést, hogy Juhász Gyulát, a kiváló fiatal magyar poétát kinevezték a nagyváradai premontrei gimnázium tanárává. Juhász Gyula már csütörtökön Nagyváradra jön és elfoglalja állását. Az új tanár egyike a legértelmesebb, legképzettebb embereknek. Mint poéta, a mély érzésű, klasszikusan szép verseivel jutott be a legerősebb talentumú poéták soraiba. A nagyváradai tanári kar kiváló erőt nyer Juhász Gyulával, aki — hisszük — a nagyváradai kulturális életnek egyik büszkesége lesz.”

Ez a híradás elárulja, hogy Juhász Gyula neve ekkor már igen jól csengett és a helyi sajtó fontos kulturális eseménynek tartotta, hogy nagyváradai lakos lesz.

Dutka Ákos, a *Holnap városa* című regényes korrajzában a legszebb fejezeteket Juhász Gyulának szenteli. Elmondja, hogy mikor hírül vették Juhász Gyula érkezését, ő és Emőd Tamás kimentek a pályaudvarra a szegedi vonathoz és baráti szeretettel fogadták a jövevényt. Dutka — a könyv szerint — egyben nyomban rábeszélte Sas Edét, a *Nagyvárad* főszerkesztőjét, hogy igyekezzék Juhász Gyulát leszerződtetni a laphoz. Ebben az iparkodásában fontos

érvül szolgált, hogy Laszky Ármin, a *Szabadság* tulajdonosa a maga lapjához akarja megszerezni Juhászt. Sas Ede egy napi töprengés után le is szerződtette a fiatal költőt és száz aranykorona előleget azonnal ki is fizetett.

Ez a százkoronás előleg gyanús volt nekem, mert Sas Edét nem ilyen bőkezű úrnak ismertem és az összeg szokatlanul nagy ahhoz, hogy valakit, aki nem robotos munkatárs, csak cikkíró, előleg fejében így megtiszteljen. Abban persze nem kételkedtem, hogy Dutka Ákos és Emőd Tamás csakugyan várták a vasúti állomáson Juhász Gyulát és abban sem, hogy Dutka Ákos, aki akkor valóban a *Nagyvárad* belső munkatársa volt, önzetlen lelkesedéssel oda szeretné volna kapcsolni Juhászt a *Nagyvárad*hoz. Az is bizonyos az adatokból, hogy Juhász Gyula körül némi verseny indult meg a konkurens nagyváradi lapok között. De már az, hogy Sas Ede másnap le is szerződtette Juhász Gyulát, téves és így persze megdől a százkoronás előleg legendája is. A költő nem a *Nagyvárad*, hanem a *Szabadság* szerkesztőségébe lépett be, jóllehet ugyancsak február 12-én a *Nagyvárad* is szép szavakkal üdvözölte Juhász Gyulát abból az alkalomból, hogy Nagyváradon fog tanárkodni. Az új munkatárs első cikke már 1908. február 16-án meg is jelent a *Szabadság*ban.

Gondolkoztam rajta, miért kapott éppen a *Szabadság* Juhász Gyulán, holott ez a lap nem mutatott különös rajongást a modern költészet iránt (hiszen Tisza István politikáját képviselte), habár ennél a lapnál dolgozott egymásután átmenetileg Dutka Ákos, Emőd Tamás, Somlyó Zoltán is. 1908-ban a lapot Szirmai Ödön szerkesztette, tehát már három éve elmúlt, hogy Bíró Lajos megvált a laptól és két éve, hogy Lengyel Géza is budapesti újságíró lett. A kérdés megoldása az, hogy a *Szabadság* segédszerkesztője ekkor Nagy Mihály volt, a *Holnap* későbbi elnöke, roppant lelkes, rajongó széplélek, minden modern és radikális áramlat fanatikus harcosa; az ő cikkeit látom Marót aláírással szinte naponként ebben a lapban. Az persze aligha igaz, hogy a lapnak Szegedről telefonálták volna Juhász Gyula érkezését; Szegeddel a nagyváradi sajtónak nem voltak ilyen kapcsolatai. De a kis beharangozás lüktető irama, lendületes stílusa azt mutatja, hogy a nagyváradi sajtóban szenzáció erejével hatott Juhász Gyula odaköltözése. A hírből egyébként nem volt semmi valószínűség. A premontrei gimnáziumot akkor mint liberális szellemű tanítótrendet ismerték, tagjai élénken részt vettek a nagyváradi törvényhatósági és társadalmi életben; a rend nem idegenkedett világi tanárok alkalmazásától sem; mikor Juhász Gyulát szerződtették, már akkor az iskolában működött Udvardy L. Ödön rajztanár, a Zalaegerszegen ma is élő festőművész.

Juhász Gyula bámulatos termékenységet mutatott nyomban már a *Szabadság*nál, de ettől kezdve egész nagyváradi működése alatt. Lépten-nyomon találkozunk a lapokban teljes névaláíráson kívül, a j. gy., Jim, -im, -m, Jávör, Jó György, -ász, j-, jelzésű írásokkal. Mindenhez hozzá tudott szólni. Sokszor megfigyeltem írás közben: rendkívül gyorsan írt, csakugyan ráillett a szólás: „vetette a papírra” a betűket és sorokat; tárcát, színházi recenziót, társadalmi elmélkedést, irodalmi és művészeti fejtegetéseket egyforma könnyedséggel és biztonsággal fogalmazott meg, amiben a nagyváradi sajtóban addig szokatlan sokoldalú világirodalmi tudása és jártassága is segítette. Nagyon művelt embernek ismertük meg. Sokszor találkoztam vele, könyveket cipelt a hóna alatt, akkor szorgalmasan olvasott franciául. Azt hiszem, ebben barátja, a szintén szegedi Balázs Béla (Bauer Herbert) volt a példaképe, akivel én együtt tanultam a budapesti egyetemen francia nyelvet és irodalmat, és tanulmányi szférája messze túlhaladta az egyetemi stúdiumok körét. Juhász Gyula fanyar, röppenő, villámszerű humora beszélgetés közben is felragyogott, szellemes, ironikus megjegyzésekben sohasem fukarkodott, ilyenkor maga is jót nevetett azon, amit mondott, arcán a dús ráncok kitágultak, majd összefutottak, fekete szemei a nagyon értelmes ember szikrázásával csillantak meg.

A *Szabadság* 1908. április 12-i számában megjelent alábbi apróbetűs karcolat a humorban találékony Juhász Gyulát mutatja meg. Ezt a kis történetet bizonyára ő maga mesélte el a redakcióban, és érdemes megmenteni. Íme:

Juhász Gyula, a premontrei gimnázium fiatal segédtanára néhány évvel ezelőtt (tévedés! csak 1907-ben. H. N.) Szegeden kötetben adta ki összegyűjtött költeményeit. A könyvnek nagy és megérdemelt sikere volt. Múltak az évek és Juhász Gyula Nagyváradra került tanárnak s szorgalmasan pengette tovább a lantját.

A multkor Juhász Gyula, aki mint tanár is nagyon kiváló és szeretetreméltó ember, a VI-ik osztályban görög pótlóból tartott előadást. Az egész osztály figyelt az előadásra, de Juhász tanár sasszeme hamar észrevette, hogy a figyelem megoszlott s hogy az egyik diák laposakat pislant a pad alá s alighanem valami könyvet rejteget a térdén. A tanár figyelmeztette a diákot: — Maga, úgy látom, valami más olvasmánnyal pótolja a görög pótlót. Tessék figyelni az előadásra.

A diák mentegetőzőt és határozott hangon felelte, hogy ő figyel a tanár úr minden szavára.

Az intellem után Juhász tovább is magyarázta a stúdiumot, de a jelenet ismétlődött, a diák megint csak a pad alá pislantott, mint aki mohón szív magába valami izgató regényt.

A tanár úr most le akarta leplezni a figyelmetlen diákot s erőlyesen kérte a fiútól az olvasmányt. Ez rezignáltan nyújtott át tanárjának egy ismerős könyvet. Juhász Gyula megdöbbsent egy percre, mert a felfedezés nagyon meglepő volt. Ez állt a könyv címlapján :

*Juhász Gyula
versei*

Juhász Gyula mint lírikus ellágyult egy kissé a leleplezésre, de érezte, hogy mint tanárnak szigorúnak kell most lennie. Dorgáló szavakkal fordult hát a diákhöz :

— Menjen a helyére, most az egyszer még megbocsájtok. De más alkalommal ne hozzon az iskolába ilyen komolytalan könyvet.

...Elképzelem drága jó Gyula barátomat, amint ezt az anekdótát elmesélte a szerkesztőségben, hogy futhattak össze a ráncai az orra és a szája körül és milyen dévajul villoghattak a szemei, ezek az okos és bölcs szemek : kitűnően tudott mulatni a saját élményein, ha azok derűsek voltak.

Úgy látszik, hogy Dutka Ákos nem nyugodott és tovább üldözhetette Sas Edét azzal : szerződtesse le Juhászt a *Nagyvárad*hoz, ahol ő is dolgozik. Talán Juhász sem érezte jól magát a *Szabadságnál*, Nagy Mihály is távozni akart a laptól a *Nagyvárad*i *Napló*hoz és Dutka Ákosból hiányzott a féltékenység vagy irigység szikrája is.

Juhász tehát végül is átment a *Nagyvárad*hoz. A *Szabadság*ban nem látjuk többé a kezennyomatát, ellenben a *Nagyvárad*ban 1908. június 21-én megjelenik az első Jim aláírás, egy bökvers alatt. A nagyvárad-i sajtóban valósággal „dühöngött” az aktuális versek divatja, amit Ady Endre is nagyban űzött valaha Nagyváradon és amibe a nagyvárad-i sajtó tanulmányozásakor léptennyomon beleütköztünk. Juhász éveiben találjuk többek között ezeket az álneveket aktuális versikék vagy rimes krónikák alatt : Flott (Sas Ede), Matt (Márton Manó), Nyegus, Paula, Bolygó (Hegedűs Nándor) ppp (Papp János), Szeb (Szebenyi József), -lyó (Somlyó Zoltán), Robotos, akiről nem tudom ma már kideríteni, ki rejtőzhetett mögötte, ezenkívül két-háromhatszázalékosan megjelent a *Nagyvárad*i *Napló*ban a Kesergő családapa aláírású rigmus, amelyet Fehér Dezső teremtett, Ady Endre bőven kultivált és utána pár évvel én gyártottam futószalagon.

1908. június 21-től 1909. május 23-ig összesen 17 Juhász-bökversre bukkanunk, amelyekről csak néhány kutató tud ma már. Lehet, hogy írt Juhász több ilyen zöngeményt, de a Széchenyi könyvtárban levő *Nagyvárad*-kötetek éppen ebből az időből hiányosak.

Ez a szó : zöngemény, — lekicsinylő színezetű, de azért nem azt akarja jelenteni, hogy a bökversek csak azért érdemelnek feljegyzést és az elkallódástól való megmentést, mert Juhász írta. Nem. A bökversek egyikében-másikában benne van Juhász Gyula filozófiája, töprengése és eleven, sajátlagos humora. Nem érződik rajtuk az úgynevezett műgond, hanem a friss és gyors megírás eleveenséggel hatnak, nem olyan „masszívak”, mint Ady Endre hasonló fajtájú versikéi, könnyedebbek és virgoncabbak. Még az egészen fiatal, olykor jókedélyű, pajkosságra is hajlamos Juhász Gyula pengeti a citerát.

Mielőtt azonban Juhász Gyula bökverseit közölném, még némi polémiát kell folytatnom a Juhász-irodalommal, és egy-két részletet még el kell mondanom a nagyvárad-i évekből azokon kívül, amelyeket a megjelenés előtt álló Juhász-émlékalbum számára megírtam.

*

Nagyon furcsa, különös eset villan meg az emlékezetemben, az egyetlen eset, amikor Juhász Gyula belecseppent a csúnya napi politikába. Csak annyi jut az eszembe, hogy én, mint a *Nagyvárad*i *Napló* felelős szerkesztője, milyen ostromot álltam ki : üssek egyet Juhász Gyulán, aki aláírásával látszatra odaállt a reakció szekerekébe és a politikai aréna egyik leggyőltettebb figuráját, Polónyi Gézát több társával együtt üdvözölte.

Hogy pontos legyenek, felalpozem az egykori újságokat.

A Wekerle—Kossuth Ferenc—Apponyi-féle koalíciós kormány igazságügyminiszterévé Polónyi Gézát nevezték ki 1906-ban. A közvélemény erkölcsi érzéke felhőrdült. Polónyi Géza nagy eszű, de sötét hátterű politikus volt, akit az emigráns Kossuth Lajos előtt is úgy emlegettek, mint a „Sötét”. Az akkori politika egyik harcos fenegyereke, Lengyel Zoltán képviselő szívós hajszát indított ellene a *Nap* című újság hasábjain, leleplezte ügyvédi üzemeit, többek között megírta róla, hogy bordélyházi engedélyeket járt ki. A kormány kénytelen volt Polónyi Gézát meneszteni a kabinetből. Polónyi rágalmozási pert indított Lengyel Zoltán ellen, akit

a bíróság előtt Vázsonyi Vilmos védett. A reakció Polónyiért drukolt és nagy örömujjongásban tört ki, amikor a bíróság 1908 május elején Lengyel Zoltánt három havi fogházra ítélte rágalmazásért. Voltak ugyanis a köztudatban olyan dolgok, amelyeket nem sikerült perrendszerűen bebizonyítani és így Lengyel Zoltánt első fokon elítélték. A hetekig tartó tárgyalást a közvélemény roppant érdeklődéssel és izgalommal kísérte.

Azok, akik ép erkölcsi érzékkel és jó ízléssel, a közéleti tisztaság ápolásával dicsekedhettek, természetesen az ítélet után sem álltak Polónyi oldalán. Annál nagyobb meglepetést keltett, hogy a nagyváradai premontrei főgimnázium tanári kara a következő üdvözlő táviratot küldte Polónyi Gézának : (*Tiszántúl* 1908. május 6. száma)

„A nagyváradai premontrei főgimnázium tanárai örömmel és lelkesedéssel üdvözik Excellenciádat bámulatos lelki erejéért, fényes tudásáért, kipróbált és igazolt jelleméért, mellyel ezen Excellenciád ellen vezetett hadjáratot oly diadalmasan kiállotta és kétszeresen sajog a szívünk azon veszteség miatt, mely a miniszteri székből való távozásával az igazságügyet és a hazát érte, melynek keresztény és nemzeti szellemtől lüktető programjával, lankadatlan tevékenységével, semmitől és senkitől visszaretenni nem tudó bátorságával annyi hasznot és dicsőséget szerzett volna. Dr. Pácz Sándor, Víz Lénárt, Beke Boldizsár, Hill József, Erney Gilbert, Juhász Gyula, Szilágyi Dózsa, Ujlaki Rezső, Leéb Bertalan, Tóth Albin, Labancz György, Bertram Brunó, Kovács Kandid.”

A híradás valóban kellemetlen meglepetést keltett Nagyváradon, ahol a premontrei tanárokat kedvelték. Bár köztudomású volt, hogy Szilágyi Dózsa hittanár odahelyezése óta klerikális szellem kapott lábra az intézetben, mégis Polónyi Gézá t ünnepelni : súlyos morális elsiklás.

Bennünket, újságírókat azonban kétszeresen megdöbbenett, hogy az üdvözlők névsorában ott áll Juhász Gyula neve is, aki a premontrei gimnázium világi tanára volt. Hogy kerülhetett az ő neve Polónyi Géza szinte lángoló felmagasztalása alá?

Juhász Gyula akkor még csak pár hónapja működött Nagyváradon, megérkezésekor a haladó társadalom banketten ünnepelte. Ezek az emberek is elámultak azon, hogy Juhász Gyula neve ilyen távirat alatt szerepeljen. Világosan emlékszem : azt kívánták tőlem, ne hagyjam ezt szó nélkül. Juhász Gyulát észre kell téríteni. Annál hangosabb volt a felszisszenés, mert a premontrei főgimnázium másik világi tanára, Udvardy L. Ödön, ez a mindig progresszív gondolkozású férfiú megtagadta a távirat aláírását. Faggattuk másnap Juhász Gyulát, hogyan történhetett meg ez a siralmas eltévelyedés, de bizony arra már nem emlékszem, mivel védekezett. Valószínűleg fogalma sem volt róla, mit csinál, elébe tették a szöveget, bizonyára el sem olvasta és aláírta a nevét. Annál fájdalmasabban érintette a *Nagyvárad*i *Napló* szerkesztőségét Juhász névaláírása, mert pár héttel előbb, a lap 1908. évi április 19. húsvétii számában igen hangulatos cikkben írtuk meg azt, hogy Juhász Gyula ismét pap akar lenni. Cikkünkben áradt a szeretet ez iránt a drága fiú iránt. Nem, bántani nem lehet most sem. Megelégedtem azzal, hogy a *Nagyvárad*i *Napló* 1908. május 7. számában ezt a szerkesztői üzenetet közöltem :

„A premontrei főgimnáziumnak Polónyi Gézához intézett üdvözlő sürgönyét nem írták alá a következők : Novotny S. Alfonz igazgató, Károly Irén, Kis Kolozs Béla, Kertész Miksa és Udvardy L. Ödön. Az üdvözlés egy tantestület részéről groteszk és elítélendő, de szavunk nincs hozzá, mert az üdvözléshez utóvégre mindenkinek joga van. Juhász Gyula — az aláírók egyike — most még világi tanár.”

Ez az utolsó mondat talán megbélyegző akart lenni, azt akarta modani : Juhász még világi tanár, tehát független a szerzetes rendtől, mi a csodának kellett tehát neki ezt a sürgönnyt aláírni? De lehetett mentség is, mondván : szegény Juhász Gyula kénytelen volt odaadni a nevét, hiszen csak világi tanár, nem szerzetes és így bármikor kidobhatják az állásából.

Ezzel a kétértelmű szerkesztői üzenettel, amelyet nagy pennarágás között gyártottam, le is zárult Juhász Gyula életének egyetlen nagyváradai politikai szereplése.

*

Ideiktatom még, mivel indokolta meg Juhász Gyula 1908 húsvétján, hogy ismét pap akar lenni. A cikket, a stílusa után ítélve, Emőd Tamás írta, aki akkor már — húsz éves korában — a *Nagyvárad*i *Napló* rendes munkatársa volt. Íme Juhász Gyula szavai :

— Rómába megyek. Ott fogok tanulni. Okvetlenül elmegyek, bár egyelőre még nem lépek be valamelyik rendbe. De amennyire ismerem magamat és hajlandóságomat, bizonyos, hogy életemet egy kontemplatív szerzet cellájában fogom bevégezni.

Mindig erős volt bennem az élet vallásos átérzése és egész lelki életem a pogány élet-öröm és a krisztusi lemondás válságokkal teljes tusája volt. Hiszem, hogy életünk mélységes csoda, hogy emberentúli célja van, a nagy ismeretlen művészetnek öntudatra törekvő alkotásai vagyunk mind. Megvallom, erősek bennem a korszerűtlen érzések és gondolatok; művészi ösztönömből lenézem a demokráciát. Anima sum christiana, arisztokrata vagyok lélekben és a lángeszű zsarnokság tetszik nekem.

Ami a vallási érzésemet illeti, életemben a csodás találkozások egész csapátára emlékszem és volt néhány percem, amikor úgy éreztem, színről színré látom a Minden lényegét.

— És mi lesz a költészettel? — kérdezte az újságíró.

— Költészetemen a nagy Krisztus arca úgy áttör, mint Veronika kendőjén. És ha vallásosak az érzéseim, azt a művészet sugallta.

Ezeket mondta Juhász Gyula, aki ekkor, mint költő, a francia neokatolikusok és mint dilettáns politikus és filozófus, Nietzsche hatása alatt állott. Az „anima christiana” és az übermensch felfogás ugyan ellentétben állt egymással, de ez a költő és excentrikus Juhász Gyulát nem zavarta. A tudósítást egyébként nem vettük komolyan. Juhász Gyula nem igen járt templomba és így aligha lett volna belőle jó pap. Rómába tudtommal soha nem jutott el.

*

Fentebb már megírtam, hogy Juhász Gyula több ízben szólított fel Nagyváradon arra: írjunk együtt vígjátékot. Ezzel van kapcsolatban az a évődés, amit egy ízben vele elkövettem.

A nagyváradai Kereskedelmi Csarnok 1909 telén, pontosan február 20-án műsoros estét tartott. A rendezőség felkérésére egyfelvonásos tréfát írtam *Angyal* címen. Molnár Ferenc *Ördögét* parodizáltam. A *Nagyvárad* című lap, ahol Juhász dolgozott, az előadás napján részletet közölt a kis mókából, ami nagy megbecsülést jelentett: a konkurrens lap felelős szerkesztőjének művéből mutatványt adni! A darabot a nagyváradai színtársulat legjobb erői játszották, a rendezést maga a színigazgató végezte. Olvasom most a *Nagyvárad* rákövetkező számában, hogy lelkesen magasztalták a „Franciás esprit-t és pompás ironiát”, amivel jeleskedtem. Lehet, hogy a tudósítás Juhász Gyula műve volt. Az biztos, hogy Juhász Gyula jelen volt az estén és nemcsak melegen gratulált, hanem február 23-án a *Nagyváradban Farsang utólfja* címen párbeszédet írt és ebben engem szembeállított Molnár Ferencel. Aznap találkoztam Juhásszal, megköszöntem neki, hogy foglalkozott velem, de megmondtam azt is, hogy tőle szellemesebb dialógust várok.

— Hogy érted ezt? — kérdezte Juhász.

— Úgy, hogy én a kis darabomban Molnár Ferencet utánoztam jól, te pedig Hegedüs Nándort utánoztad rosszul.

Tudta, hogy csupán évődöm vele és nem haragudott. Nevetett.

*

Mostanában olvastam a Juhász-irodalmat és roppant meglepett engem, hogy Juhász és Sárvári Nusi kapcsolatát még senki fel nem dolgozta. Olyan kitűnő és szép könyv is, mint Kispéter Andrásé, megelégszik azzal, hogy a témát a szórványosan megjelent visszaemlékezések és Sárvári Anna interjúja alapján kezeli, amelyet a színésznő Nagymihály Sándor újságírónak adott és amely a *Magyar Hírlap* 1937. évi 93. számában jelent meg. Ebben az interjúban a színésznő azt mondja, hogy Juhász Gyulával csupán egyetlenegyszer beszélt. Ezt Kispéter András tényként elfogadja, ismétli és elemzi.

Csak hogy a visszaemlékezések jórészt megbízhatatlanok és a színésznő elbeszélésében — harminc év után! — akad valótlanúság is.

Nem vállalkozom arra, hogy itt most pótoljam az eddigi mulasztást, csupán néhány mozzanatot emelek ki.

A visszaemlékezések úgy tüntetik fel a történeteket, hogy Juhász Gyula ráébredt Sárvári Nusi csaláságra és — írja például Dutka Ákos a *Holnap városa* című könyvében, — „Anna meghalt Juhász számára, mint élő valóság, hogy megdicsőült árnya végigkísérje az életén.”

Körülbelül ez az irodalomtörténeti tudat is: Juhász Gyula nem vett többé személyesen tudomást Annáról Nagyváradon, csupán félszáz költeményben örökíti meg szerelmét. Igaz-e mindez?

Ha a konkrét adatokat megvizsgáljuk, igennel nem felelhetünk.

Sárvári Nusit a nagyváradai sajtó az 1908. évi színházi évad megnyitása után csaknem három hónapig nem veszi észre. Azonban 1908. november 24-én Juhász Gyula a *Nagyvárad*

hasábjain méltatja Ibsen *Vadkacsa* című színművének előadását és ebben a következőket olvassuk:

„Sárvári Nusi egy jelentéktelennek látszó szerepben egészen stílszerűen játszott és igen intelligensen beszélt.”

Íme: Juhász Gyula felfedezi Sárvári Nusit. De csak ő egyedül, mert a többi lapok recenziói meg sem említik ennél a darabnál a nevét, még a sok apró szerep játszó között sem.

1908. december 7-én a *Szerencsemalac* című operettet adták. Nusit, aki drámai szende vagy hősnő volt tulajdonképpen, megpróbálták operettben használni. Juhász Gyula most ezt írja róla: „Sárvári Nusi elegáns és díszkrét játéka (d. u. a Bőregérben is szép sikerrel lépett fel hálásabb szerepben.) stb. stb.

Íme: rövid időközökben kétszer is megdicséri Sárvári Nusit.

A tömjénezés tovább tart. December 9-én a *Paradicsom* című vígjáték előadásáról Juhász azt írja, hogy „kisebb szerepekben Hevesi Gusztii, Dési Alfréd, Sárvári játszottak stílszerűen, jókedvűen, sikeresen.” Juhász itt ügyesen becsempészi Nusi nevét az elsőrangú színészek névsorába.

December 12-én Schnitzler Artur *Préda* című drámájáról szintén Juhász Gyula mond bírálatot és cikkében ezt olvassuk „A nők közül Hevesi Gusztii, Sárvári Anna szintén hozzájárultak a sikerhez.”

Juhász tehát 1908 novembertől kezdve kultiválja Sárvári Nusit a sajtóban. Feltehető, hogy ugyanakkor ismerkedett meg vele. Nemigen lehet elképzelni azt, hogy ilyen kultusz mellett csupán egyetlenegyszer beszéltek volna egymással.

A nagyváradai sajtó alaposabb böngészése azt mutatja, hogy apránként felbukkan Sárvári neve más lapokban is. Azok a színházi referensek, akik eddig észre sem vették ezt a rossz színésznőt, itt-ott kezdik említeni a nevét. Például a *Szerencsemalac* előadásánál a *Szabadságban* az áll, hogy Sárvári Nusi (és még néhány név) szintén jól játszottak. A *Nagyváradai Naplóban* a recenzió végén odabiggyesztették, hogy „tetszett Sárvári Nusi is”.

Ha nem is emlékeznék rá, akkor is joggal következtethetjük, hogy itt is Juhász Gyula keze dolgozott. Ő kérte meg a többi újságírókat is: ne hallgassák agyon Nusit. De egyéb is történt. Ebben az időben én fabrikáltam a színházi irodában azokat a napi kommunikéket, amelyeket az igazgató mint reklámot, a lapok szerkesztőségébe elküldött. Juhász Gyula pártfogása ide is kiterjedt. Kért engem, hogy a kommunikékben felsorolt színészek közül ne hagyjam ki Annát és csakugyan a *Nagyváradai Napló* 1908. évi nov. 4. számában a *Hadnagy úr* című darab reklámjában megtalálom Sárvári Anna nevét.

Juhász Gyula ezután is szakadatlanul foglalkozik a lapban Sárvárral egy éven keresztül. Minden alkalmat megragad arra, hogy megdicsérje. Jellemző erre például a *Nagyváradban* 1909. évi március 20-án a *Vasgyáros* előadásáról megjelent recenzió. Hat sor az egész, de ebből három Annáról áradozik. „Az ismert kitűnő szereplőkön kívül föltűnt Sárvári Nusi természetes játékával és izléses toaletti jeivel”. Az ismert kitűnő szereplőket tehát nem is nevezi meg, csupán a jelentéktelen Sárvárit. Sűrűn emlegeti, hogy hálátlan szerepeket kap. Emlékezetem szerint ki is járt neki egy nagyobb szerepet, de ennek nyomát nem találok a lapban. Pedig Juhász segített neki a szerep megértésében és megtanulásában, de Anna olyan fadarab volt a színpadon, hogy ma is elszorul a szívem, ha erre az estére visszaemlékezem és Juhász lesújtott vonásait magam elé idézem. Talán azért is nem írt róla, mert érezte: ezt a szörnyű szellemi sivárságot képtelenség megdicsérni.

Nincs terem, hogy felsoroljam, hányszor és miket írt Juhász Annáról; ez a feladat arra vár, aki egyszer alaposan és hitelesen meg akarja ismerni ezt a különös regényt. De már az eddigiekből is kiderül: akármilyen különc volt is Juhász Gyula, akármilyen félnék és ideges, az semmiképpen sem képzelhető el, hogy ilyen buzgalmat fejtessen ki egy színésznő körül, ha azzal egyetlen találkozáson kívül nem beszél soha, ha annak nem akar kedvében járni, ha az a színésznő erre nem kéri és legalább egy mosoly erejéig nem hálás érte. A Juhász irodalomban passzívnak, tétlennek, túlvilágba tekintőnek feltüntetett költőben volt aktivitás, ha Annát kellett kiszolgálni.

Azt mondja Sárvári az interjúban, hogy Juhász operettjének, az *Atalántának* az előadásán látta őt másodszor. Csak látta!

Csakhogy Sárvárinak szerep jutott ebben a darabban és a próbákön állandóan megjelenő Juhással ilyenformán beszélnie is kellett. De erre közvetett bizonyíték is van. Az *Atalántáról* a *Nagyvárad* 1909. január 17-i számában Emőd Tamás ír tárcát. Nyakra-főre megdicséri a színészeket és színésznőket, de Annáról elfelejtkezik. Január 19-én a lap a színházi rovatban visszatér a bemutató előadásra és kétségkívül Juhász tollából megemlíti „Sárvári Nusi fejedelmi szépségű sugár Lédáját.” El lehet-e hinni, hogy ebben az utólagos magasztalásban Anna keze nem lett volna benne? Hogy csak látta a költőt!

Arra pedig, hogy Juhász Gyula szakított volna fájdalmas összeroppanásában Annával, maga Juhász ad cáfolatot.

Sárvári Anna nagyváradi szerződését a színgazgató nem újította meg. A színésznő Zomborba szerződött. A *Nagyvárad* 1909. augusztus 15-i száma megírja, melyik távozó színész milyen darabban búcsúzik. Ezek sorában ez áll:

„Sárvári Nusi az Aranyemberben mond búcsút a nagyváradi közönségnek. Sárvári Nusi ízlésben, játékban és természetes beszédben sokat fejlődött s ki tudja milyen sikerek várják a zombori deszkákon.”

Csak hogy minden távozó színésznek alkalmat adtak a búcsúfellépésre, csupán neki nem. Bizonyára ellenséges atmoszféra vette körül a színházban.

Juhász Gyula ekkor, augusztus 29-én a következő forró szavakban búcsúztatja Annát:

„Sárvári Nusi, ez a szép, és talentumos fiatal színészeány hivatalos búcsú nélkül lép fel ma délután a Két árvában, de a Szigligeti színház közönsége bizonyára igaz szeretettel fog tapsolni neki, mielőtt a fiatal művésznő új állomására indul. Mert Sárvári Nusira más színpadokon vár a szép sikerek sora. Itt Nagyváradon csöndesen fejlődött, mert a színház nem igen bízott reá méltóbb feladatokat. De minden szerepében komoly ambíciót mutatott és kis feladataiban is nagyobb feladatokhoz méltóan, derekasan állotta meg a helyét. Nála sokkal kevésbé értékes, de ügyesebb színészek többre vitték a Szigligeti színháznál. Sárvári Nusi többek között a nagy fiatalság kincsét is magával viszi más színpadokra. Epizód szerepei dacára is kitűnt, mint a Bánk bán Izidorája, mint a Preda színészeánya, mint a Böregér Orlovsky hercege, mint a Velencei kalmár Jessicája, az Atalanta Lédája. Csupa törekvés, becsületesség és szorgalom volt ez a kedves fiatal leány, kit mindenki rokonszenve kíséri új etapja helyére, amely remélhetőleg szép és meleg sikereket tartogat számára. Mi úgy hisszük, hogy a kiforrott és önmagára felt Juhász Nusi nemskóra azok sorába kerül, akik az új magyar dráma méltó tolmácsolói lesznek. Hiszen övé az ifjúság, a jövő és megérdemli, hogy övé legyen a siker babérja is (j).

Teljesen azonos gondolatmenetű, itt-ott ugyanazokkal a szavakkal megírt búcsúztató jelent meg a *Nagyváradi Napló*ban is. Bizonyára jogos a gyanúm, hogy azt is Juhász írta.

Meglehet, hogy megtörtént mindaz, amit Dutka Ákos és mások elbeszélnek Juhász Gyula sok gyötrelmes csalódásáról Annával kapcsolatban. Magam is megemlítettem ilyet a *Nagyvárad* 1943. évi május 1. számában. De ez a gáláns, bőkezű ajándék, ez a csillogó búcsúztató, amelyet egy évi ismeretség után terített Anna lábai elé, döntő módon megcáfolja azt, hogy Juhász elfordult volna tőle, szakított volna vele, útjuk már Nagyváradon kettéfelé vált volna. Nem. Juhász Gyula az utolsó napig mellette állt. És így abban sem lehet kételkedni, hogy állandóan érintkeztek egymással, hiszen valószínűleg Juhász próbálta kiverekedni Annának a búcsúfellépést és feltehető, hogy a színésznő kérte tőle ezt az áradozó cikket, hogy új állomáshelyén megmutathassa: nem ő volt az oka, ha Nagyváradon kellő sikert elérni nem tudott. Annának nem kellett Juhász, mint férfi, mint szerelem, nem kívánta a csókjait, de legalábbis eltűrte és hasznos barátként elfogadta. És talán nem is volt hozzá olyan rideg és rossz, mint ahogy regélik. Talán! És igazságtalan eljárás elfelejtkezni Anna magatartásának megítélésénél Juhász Gyula külsejéről, amelyet Szabó Dezső olyan nyersen leír (Szabó Dezső Füzetek 28. sz.).

Megállapítom azt is a Juhász irodalomban elterjedt téves állításokkal szemben, hogy amíg Sárvári Anna Nagyváradon élt, Juhász egyetlen Anna-verset sem alkotott vagy legalábbis nem tett közzé. Igen gondosan átnéztem azokat a lapokat, ahol Juhász ekkor dolgozott, de Anna-verset nem találtam bennük. Ezzel magyarázható az is, amit Kispéter András külön kiemel, hogy mindjárt az első Anna-versek mint elvesztett kincsről énekelnek Annáról. Kissé elveti a súlykot Tabéry Géza abban az előszóban, amelyet Magyar László *Milyen volt székesége* című könyve elé írt. Azt állítja Sárvári Annáról, hogy Juhász őt „1907-től 1911-ig terjedő váradi periódusában úgyszólván semmibe se vette.” Ezt az idézett színházi dicséretnek alapján tagadnom kell. De maga Tabéry is rácáfol önmagára, amikor a befejező sorokban azt mondja Sárváriról, hogy „1907 és 1911 között Várad szőlőkoszorús őszében ihlette Juhászt legszebb verseire.”

A Juhász-irodalomban előforduló ellentmondásokat jellemzi, hogy egy bizonyos téli utcai jelenetet, ami a színésznő lakása előtt történt, teljesen másképpen ad elő Eörsi Júlia Juhász Gyula könyvében (*Tied a sirig*. 1957), mint Sárvári Nusi a *Magyar Hírlap* interjújában. Eörsi Juliának viszont abban igaza van, hogy nem lovagi az a hang, amelyben a költő egyik versében ezt írja Nusiról:

„Most hogy napom immár leáldozóban,
Hallom, cseléd voltál csak Tobosóban.
Szemre nem ékes és lélekre lenge,
Oh életem reménytelen szerelme.”

Anna tudatlan, korlátolt szellemi képességű nő volt, lélekben lenge, de cselédnek a szó megvető értelmében nem lehetett nevezni.

Szép volt-e Anna?

Emőd Tamás ezt énekli Juhászáról és Annáról

Anna tündöklő ion vállait és
Szeráfi szőkeségét ünnepelte,
Míg Annánál (ő örök dal) a nyeszlett
Kis aljegyzőcske ült.

Ez a himnusz, amit Emőd Tamás Anna szépségéről költött, nem egészen merített ihletet a valóságból. Anna szép volt, de szőkesége mindennapi (nem volt aranyszőke), szemének kéksége nem játszott a tenger színeiben és arcbőre nem ragadta volna Csokonait Lillára pazarolt hasonlatára: „Arcod virági szebbek, mint rózsza bíbora.” Volt a szépségében valami közönséges, és ha modorban vagy tónusban semmiképpen sem volt cseléd, de külsejében jelentkezett valami olyasmi, amit a köznyelv cselédtípusnak nevez. De fontos ez? Szendrey Júlia sem volt olyan szép, amilyennek Petőfi látta és Gina magatartásával szemben Anna vétkei eltörpülnek, Vajda János mégis nagyon szerette. „Halálos a törőd szívemben, mit vértanudként viselek” — kiált fel Vajda János Gina kegyetlenségére. Juhász nem érezte magát Nagyváradon Anna vértanújának, ha olykor keserű csalódás és fájdalom is zúdult reá.

Anna emléke olyan erősen kísértette Juhászt Szakolcán, hogy nemcsak az ismert levelezőlapot küldte neki 1913-ban, tehát négy évvel azután, hogy elvált Annától. hanem, mint Szalatnai Rezső *Juhász Gyula Szakolcán* című tanulmányában elbeszéli, egy szép szakolcai asszony előtt mámorosan térdre hullott: Annát látta benne. Anna az útszéli szerelmeivel sok bánatot szerezhetett Nagyváradon Gyulának, de azért a költő számára mégis „áldottak a színházi esték, amelyek Annát felém vezették.”

*

Nem ismerem a Juhász-irodalmat eléggé, sem pedig a szegedi Juhász Gyula munkaközösség anyagát és így nem tudom, vajon tovább kísérte-e a kutatás Sárvári Nusi pályafutását? A színésznő ugyanis az interjúban azt mondja, hogy Juhász Gyula körül őt sajtótámadások érték és emiatt nem kapott szerződést és nem boldogult a színészetben.

Ez a kijelentés nézetem szerint alaptalan.

Anna Nagyváradról Zomborra szerződött Polgár Károly társulatához. A *Zombor és Vidéke* című lap 1909. november 21-én azt írja Sárvári fellépése kapcsán, hogy „végtelenül fess volt.” November 25-én azt olvassuk: „Sárvári Nusit ma láttuk először nagyobb szerepben, melyben szépen megállta a helyét.” December 12-én a *Görög rabszolga* című operettben lépett fel és a *Zombor és vidéke* ezt írja róla: „Sárvári Nusit új oldaláról ismertük meg ének és táncszerepben. Első fellépése ebben a minőségben határozott sikerrel járt, mert a közönség énekét és táncát megismételtette.”

Ha visszagondolok Anna impozáns termetére, egész megjelenésére, képtelen vagyok elképzelni őt magamnak mint táncosnőt, mint sikkes, könnyed, fúrge, lengeteg perdülő ballerínát. Ha Annát Zomborban táncra fogták, úgy bizonyára azért tették, mert mint drámai szende vagy hősnő nem vált be. De táncosnőnek még kevésbé válhatott be.

Zomborban is folytatta tehát a lecsúszást a színészi pályán. Ehhez pedig a bizarr Juhász-regénynek semmi köze. Mit tudtak akkor még bárhol is arról, hogy Sárvári belépett az irodalomtörténetbe? A két Hevesi-nővér, akik vele együtt játszottak az 1908/1909-es színi szezonban Nagyváradon, szintén Zomborba szerződött és valószínűleg hírét vitték Anna kietlen nagyvárad karrierjének, de Juhász Gyula és Anna kapcsolata akkor még annyira nem volt jelentős, hogy sokat ők sem mesélhettek erről. Anna csak az évek során, amikor egyre több Anna-vers keletkezett, kezdett kiemelkeni az ismeretlenségből, de a versek nem árt-hattak az ő boldogulásának, hiszen ezek glóriát fontak szőke feje köré és ha tehetséges színésznő lett volna, ezeknek a verseknek a szárnyain magasra lendülhetett volna. (*Annára gondolok* — megjelent 1910 ápr. 3. — *Anna minden* — megjelent 1909. nov. 7.)

Érdemes lenne mindenképpen nyomon követni még Anna színészi pályáját.

Eörsi Júlia szerint Anna fiatalága Nagyváradon már hervadó volt. Én azt hiszem, ez nem így van. Nemcsak Juhász emeli ki hódító fiatalágát, hanem magam is úgy tudom, hogy nem sokkal előbb került ki valamelyik színésziskolából.

Körülbelül 15 év múlva ismét találkoztam vele Nagyváradon. Igen meglepett engem az a miliő, amelyben Annára bukkantam: petróleumos hordók és lisztes zsákok között üldögélt Mihelyi Jenő nagyváradi, Szent László téri fűszeres boltjában. Amulva kérdeztem: mit keres itt és még jobban ámultam, amikor elmondta, hogy férjhez ment Mihelyi Jenőhöz. Anna még ekkor sem volt idős, bár dús szőke haja, égszínkéék szemei, fehér arcbőre már kezdtek kopni, fakulni, őszülni. Nem faggattam, hogyan jutott ehhez a házassághoz, de fel kellett tennem, hogy ezt a kereskedőt már akkor ismerte, már akkor összekerült vele, amikor 1908/1909-ben Nagyváradon játszott. A férfi Annánál idősebb volt; talán ötven éves, Anna úgy a harminc és negyvenes évek közepén lehetett. Anna szomorú, szelíd, kedves, halk, rokonszenves volt. Töprengtem is rajta, hogy talán rosszul ítéltam meg fiatal korában. Annak idején elfogult voltam a rovására Gyula miatt. Igen panaszkodott a házasságáról. Úgy emlékszem és utólag csodálkozom is ezen, hogy Juhásztól nem esett szó köztünk. Nem lenne hiábavaló fáradság, ha egy kutató megkeresné Nagyváradon ennek a házasságnak anyakönyvi bejegyzését, ez mindenesetre adatokat árulna el Anna szüleiről, Anna koráról és ezeken a nyomokon meg lehetne hitelesen rajzolni az életét.

Csak pár szót akarok mondani ugyane témával kapcsolatban arról a színes, művészi visszaemlékezésről, amelyet Zolnai Béla közöl az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1957. évi 1–2. számában. „Petri Lajos 1907-ben mintázni kezdte Juhász fejét, de a költő az utolsó ülés előtt megszökött Szegedről. Váradra ment, hogy Annát lássa” — írja Zolnai Béla kitűnő cikkében.

Ez azonban minden eddig ismert hiteles adattal ellenkezik. Juhász Gyula 1908 februárjában ment először Nagyváradra és Annának ekkor még a hírért sem hallotta.

Zolnai Béla így folytatja:

„Itt szomorú emlékek idéződnek fel. De a krónikásnak fájó kötelessége, hogy mindent följegyezzen az utókor számára. Állítólag Anna, aki kőristalány volt, azzal fogadta Juhász Gyulát, hogy legjobb lenne, ha öngyilkos lenne, hiszen anélkül is reklámból barátkozott vele. Juhász Gyula akkor két napig haza sem ment Váradon a szállására, senki sem tudta merre jár, hol van. Anna később öngyilkos lett. Maga köré rakta Juhász Gyulának hozzá írt leveleit és úgy halt meg.”

Mindez nagyon homályos. Anna nem volt kőristalány, hanem drámai segédszínész. Soha nem hallottam, sehol eddig nem olvastam, hogy Anna öngyilkosságra hívta volna fel Gyulát. Hiszen ez azt jelentette volna, hogy Anna szerette a költőt, de rájött, hogy ez csak reklámból barátkozott vele. Ez továbbá még azt is mondaná, hogy Anna szolgált reklámul Juhász számára és nem Juhász csapott reklámot Annának. Vagy úgy kell talán értenem ezt a mondatot, hogy Anna fenyegetődzött öngyilkossággal és saját magáról vallotta be Juhász előtt, hogy vele csak reklám érdekében barátkozott? De ezért aligha kellene halálba menekülnie. Természetesen mende-monda az is, hogy Juhász az Anna szavainak hatása alatt nem ment volna haza a lakására. Dutka Ákos is megírja *A Holnap* városában, hogy Juhászt egyszer két napig sehol sem találták, de kiderült, hogy bezárkózott a szobájába. Egyébként máskor is megesett vele, hogy elkódorgott és senki sem tudta, merre jár. Espersit János naplója szerint viszont Juhász nem két napig, hanem két hétig szaladgált, mint az őrült a városban.

Zolnai Béla folytatja: „Anna később öngyilkos lett.” Ez itt úgy hangzik, mintha Anna öngyilkossága valamilyen összefüggésben állott volna azzal, hogy Juhász két napig kóborolt az utcán. Holott ez a „később”, amikor Anna öngyilkosságot követett el, harminc év múlva volt. És Anna öngyilkosságának leírása? Zolnai szerint Anna haldokolva maga köré rakta az összes leveleket, amiket Juhász Gyulától kapott. Viszont Nagymihály Sándor riportjában Anna kijelenti, hogy Juhász Gyulától egész életében egyetlen levelezőlap érkezett hozzá, Szakolcáról. Valaki tehát a kettő között téved; azt hiszem, ebben az esetben Zolnai Béla.

Némileg enyhíti Zolnai előadását, hogy mindezt „állítólag” megtörténtnek minősíti.

Az irodalomtörténetet mulasztás terheli, hogy a Sárvári ügyet hitelesen még nem vizsgálta ki, hanem megelégedett kősa mende-mondákkal és feljegyzésekkel. Az az izelítő, amit itt hiteles adatokból nyújtottam, mutatja, hogy a kutatásnak volna miből merítenie. De mit csodálkozunk ezen, hiszen még az Ady—Léda történetet sem derítették fel a tudomány eszközeivel és Ady csaknem öt hónapos sokféle ágazó, színes és költészetbe mélyen kisugárzó mária-grüni tartózkodásáról az irodalomtörténet úgyszólván semmit sem tud. „Mylitta”,

„Nyanyuci”, „Ada” regényei még homályban vannak. Ugyanez áll Sárvári Anna és Juhász Gyula esetére is.

Elérkezett sok tekintetben a Juhász-irodalom revizfójának ideje is.

*

Most pedig álljon itt időrendben a 17 bökvers a hozzáfűzött, elengedhetetlen magyarázatokkal.

1.

1908. május 9

Dal a három diváról

Három diva egyszerre
Az Ida hegyén,
Meginterjuvolta Párist,
A legszebb legényt.
Legyen ő a kritikus,
Döntsön a nagy perben,
Melyik diva énekel
És öltözik szebben.

De Párisnak akkor
Könnyű dolga volt,
Afrodite neki szánta
A legszebb asszonyt.
A mostani primadonnák
Ilyet nem ígérnek,
Magát tartja valahány
A legszebbik szépnek.

A mai bíráló
Mit tegyen szegény,
Kemény dió a kritika
És nincsen remény.
Amíg szegény Páris
Csak rajong és sorvad, —
Telik képe, telik háza,
A vig direktornak.

Jim

A nagyvárad Szigligeti Színházban 1908. május 7-én mutatták be Lehár *Három feleség* című operettjét. Váradi Aladár, nagyvárad karmester felkérte Juhász Gyulát, írjon valami aktuális strófát, ő majd zenét keres hozzá és eljátsszák a premieren. Juhász Gyula a nagyvárad színház három primadonnájának, Károlyi Leona, Diósi Nusi és Batizfalvi Elza vetélkedését énekelte meg. A kis vers azonban nem jutott szóhoz a bemutatón, hanem megjelent a *Szabadság* című lap május 9-i számában.

2.

1908. június 21

Kánikulai strófák

1.

Kőrözs vize folyik csendesen,
De ezután ez már nem leszen,
Hajók járnak rajta, ő pedig
Nagyzási mániába esik.

2.

A melegnek megtiltani nem lehet.
Hogy ne legyen a harmincnyolc fok felett
De a sugárcsőnek megtiltja a szemérem,
Hogy spricceljen Bémer és egyéb téren

3.

Rácz Lacinak nem tudom
Hányadik fia
Boldogít most tégedet.
Szép Pannonia,
Még muzsikál is hozzá
A fene gyerek,
Én meg elverem a pénzt,
Fene egye meg.

4.

Káka tövén költ a ruca,
Zöldfában terem a muzsa,
De ahol a Rédei Szidi párja terem,
Azt a szinkört nem ismerem.

5.

Térdig jártam a rózsában,
A virágcsatában,
Hej, de az új húszkoronást
Sehol sem találtam.

Tisztelt Hofbauer Pál úr
Vegye e poemát
S küldjön postafordultával
Egy tiszteletpéldányt.

6.

A Simplicissimus nevű lap
Minket csak úgy vadak közt emleget,
Eszünkbe jut az Allgemeine,
Ez meg kutyának nevezett.

De megmondotta Arany János,
Kinek nincs párja német nap alatt,
Vigyázat tisztelt Allgemeine,
„Ne bántsuk a kutyát — harap.”

Jim

(A nagyváradí vízmű nem bírta ki a kánikulában folytatott nagy vízpazarlást és ezért a városi tanács elrendelte, hogy az udvarokat és tereket sugárcsővel nem szabad locsolni. Ugyanakkor tárgyalták azt a problémát, hogyan lehetne a Köröst hajózhatóvá tenni. — 36-ik. Rácz Laci cigányprímás a nagyváradí Pannonia kávéházban játszott. — A Zöldfa kávéházban Rédei Szidi, a Szigligeti színház volt énekesnője lépett fel más szerződés hiányában. Juhász verse arra céloz, hogy a nagyváradí Rhédey-kertben épített nyári színparkban, ahol a Szigligeti színház társulata játszott, nincs Rédei Szidihez hasonló énekesnő és ennek mégis a brettlin kell fellépnie. — Virágcsata: a nagyváradí jogászifjúság nyári mulatsága a közeli Püspökfürdőben. A virágok között elrejtettek néhány új arany húszkoronást a szerencsés megtaláló számára. — Hofbauer Pál: az Osztrák—Magyar Bank nagyváradí fiókjának akkori főnöke. — A *Simplicissimus* című müncheni élelclap a bécsi császári jubileumi ünnepségek alkalmával sértő magyarellenés rajzot közölt, amiért a nagyváradí kávéházakban bojkottálták a lapot, — Arany verse: az 1861-ben írt befejezetlen *Cynizmus* című „alkalmi szesszenés”, amely az *Allgemeine Zeitung* magyargyalázó cikkével polemizál és két verssorának ez a ref-rénje: „ne bántsuk a kutyát: harap!”).

3.

1908. szeptember 17

A metzi bárdok

(Vilmos császár Elzász-Lotharingiában automobilozott. A francia határon hirtelen visszafordult)

Vilmos császár, német császár
Vágtat fakó lován,
Hadd látom, úgymond, meddig ér
A francia tartomány.

Van-e ott folyó és földje jó?
Legelőin fű kövér?
Használt-e megöntözés,
A jó szedáni vér?

Vilmos császár, német császár
Vágtat fakó lován,
Egy szürke automobilon;
Repülni még korán.

S a mint a francia határt
Jelzi a láthatár,
Idegessé lesz egy kicsit
A császári batár.

Az auto s autokrata
Határszélen halad,
Mert szép a francia haza
De — kívül tágasabb.

(Arany *Welszi bárdok* c. verse az alap ehhez a satirikus vershez. Valóban sok hasonlóságot lehet találni az angol welszi hódítás és a németek elzász—lotharingiai birtoklása között. A kis vers mutatja Juhász rokonszenvét a franciák iránt a németekkel szemben.)

4.

1908. szeptember 25

Az előkelő idegen

Tegnap este, őszirózsák este,
Szívemet a bú megeste,
Valaki jömet kereste
(Én csak egy rimet kerestem
S nem találtam, nem találtam)

Az előkelő idegen
Asztalomhoz jött hidegen
Én megkérdeztem ridegen,
Mit keres maga idebenn?

És ő felelt nagy könnyedén,
Én vagyok a fekete rém
Máramarosnak szigetén
Születtem s jöttem ide én

Erre angol nyugalommal
És félvállról így feleltem :
Ön jöhet, mert én azonnal
Minden óvintézkedést már
Szabályszerűen megtettem
-im.

(Ma már nehezen érthető vers. Juhász Gyula előzőleg Máramarosszigeten tanárkodott és ennek az időnek kellemetlen emléke villan fel a versben)

5.

1908. október 3

Spanyol románc

Don Alonzo, Don Alonzo,
Megérkezett Budapestre
És fogadták lelkesedve
Magyarok és anarkisták.

Mint a bomba hatott a hír,
hogy előkerült a bomba,
De ez kacsa volt azomba,
S egészséges Don Alonso!

Budapesten örült spanyol
Minden ember tegnap óta,
Alonzóról szól az óda
A kroki és a vezércikk!

És akiben hangulat van,
Verseket ír a szép Enáról,
S a szép Ena, a szép Ena
Nem olvassa, nem olvassa!

Én is illő hódolattal
Küldöm néki e románcot
És a lelkem úgy örül, hogy
Nem olvassa, nem olvassa!
-im

(XIII. Alfonz spanyol király feleségével, Ena királynéval Budapestre érkezett. A látogatás alkalmával az a hír keringett, hogy bombamerénylet készült a spanyol királyi pár ellen. Kiderült azonban, hogy az a „bomba”, amelyet a rendőrség a feljelentésben megjelölt helyen talált, villanydrótkanóccal ellátott, ártalmatlan szurokgolyó volt. Juhász Gyula szerette ezekben a bökversekben a parodisztikus formát. Itt Heine spanyol románcának [Spanische Atriden] motívumait alkalmazza.)

6.

1908. október 21

A hó

Sok hó esett le tegnap éjjel,
Szűzen, fehéren, hidegen,
„Az álmaim” — szól a poeta
És babrál a lantidegen.
„Illuzió” — szól a fehér lány,
Ki preparandiába jár.
„Hó-opp” — kiált a fuvaros és
„Szilárd halmaz” szól a tanár.
A munkanélküli facérok,
Kik várnak búsan, betegen,
Csak ennyit szólnak, ezt is lassan
Mondják csak : „A keresetem.”

2.

Hali hó, hali hó
Hull a hó, hull a hó,
Oly szép a hó, a tiszta, első
Mint az illúzió
De holnap sár lesz majd belőle
És hol van a tavalyi hó?...
-Jim

(Preparándia : tanítónőképző intézet. — Hol van a tavalyi hó : Villon híres versének refrénje.)

7.

1908. október 24

Balkáni idill

György herceget az apja, Péter király arcu-
lütötte s kidobta a palotájából.

György herceg az ég kegyelméből
Uralkodásra született.
Ezt senki fia nem tagadja,
Beszél a tény a szó helyett.

Érezte a dicső levente,
Hogy mozog benne valami!
Uralkodásnak büszke vágya —
Ha azt ki tudnók mondani!

György herceg eddig csak gyerek volt,
Egy nap tettekkel tényezett;
Meghódítani a világot —
Haj, hogy célhoz nem érhetett!

Felkent király akart ő lenni
És ez a vágya teljesült:
Fölkente őt saját papája,
Hogy szinte belesüketült!

Ha elment vón a háboruba
György, a derék — a daliás,
Ő róla guzlicázott volna
Guzlicáján a guzlicás!

De nem ment el a háboruba,
Ez a sivár tény és való.
És így a hős dal csattanója
Az az elcsattant csattanó!

Jim

(György szerb trónörökös Bosznia—Hercegovina annexiója napjaiban állandó témaként szerepelt a világsajtóban és igen sok tréfás vers és humoros cikk jelent meg róla. Juhász Gyula más alkalommal is foglalkozott vele.)

8.

1908. november 7

Katonadal

Egy közhuszár megölte magát.

Este jött a parancsolat
Violaszín pecsét alatt,
Öreg asszony, fiatal lány
Három évig sir ezután!

Jön a levél messze tájról
Valami nagy kaszárnyából
Könnyharmatos az írása :
Nehéz börtön a kaszárnya.

Megy a levél messze tájról,
A falusi kis leánytól,
Minden szava csók meg virág,
De szomorú ez a világ!

Jön a levél, végre, végre
Violaszín a pecsétje,
Isten hozzád íalum tája,
Megölt engem a kaszárnya.

(A kis bökvers híven követi Csokonai Vitéz Mihály *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* című egyszerű és szívhezszóló népdalát. A vers megírására szokványos napihír adott impulzust.)

9.

1908. november 12

A plurális

Mikor Andrássy még csak ígérte,
Harag és vád özöne érte :
Ha még úgy ígér, tudja máris,
Hogy ígéret csak a plurális!

Mikor Andrássy már meg is adja,
Megint fölzeng a vád haragja :
Ígérte eddig s ime már is
Valóra válik a plurális

Jim

(Andrássy Gyula, a koalíciós kormány [1906—1910] belügyminisztere 1908. november 10-én terjesztette be a képviselőházban választójogi javaslatát, amely plurális szavazati joggal biztosítja az osztályuralmat ; bizonyos kategóriáknak kettős, sőt hármas szavazati jogot adva. A plurális választójogról előzetesen már sok hír jelent meg, de ezeknek nem adtak hitelt ; de ime mégis valóság lett. Juhász Gyula szellemesen gúnyolja ki az esetet : íme van miniszteri ígéret, amit mégis beváltanak. Mivel a *Nagyvárad* című lap, ahol ez a vers megjelent, az akkori kormány felhivatalos lapja volt, Juhász Gyula csak ilyen enyhe formában mondhatta el a véleményét a plurális választójogról, ami egyébként soha nem emelkedett törvényerőre.)

10.

1908. december 3

Megy a vonat

Megy a vonat, néma vonat
Idegen országba,
Görbe hegyek országába,
Messze Boszniába.

Téli ködök betakarják,
Elfödi a távol,
Nehéz felhők elkísérik
A magyar határról

Megy a vonat, néma vonat,
Nem szól nóta benne,
Magyar legény szótlanul néz
A nagy idegenbe.

Üres tarlók, kopasz hegyek,
Kárognak a varjak,
Hej, talán már tavasz táján
Vérrozsák fakadnak.

Jim

(Ez a kis vers a boszniai annexió kapcsán keletkezett háborús veszély krónikája. Az annexiót a balkáni népek, de elsősorban Szerbia ellenségesen fogadta és nyomában a Balkánon a háború veszélye fenyegetett. Az Osztrák-Magyar Monarchia részleges mozgósítást hajtott végre és a ténylegesen szolgáló katonaság tömegeit szállította dél felé Boszniába, főleg ismét magyar bakákat, mint évekkal azelőtt Bosznia okkupációjánál).

11

1909. január 14

A borbélylegény

Egy fővárosi hír jelenti
Hogy egy borbélynak lánya van,
Ki a borbélypályára lépett
Tudatosan és boldogan.
S bár a testület ellenezte,
Az előljáróság kimondta,
Hogy ez a lány nem ütköződik
Se törvénybe se tilalomba.

Azóta már a szőke lányka
Vagy barna lányka, úgy lehet,
Javában nyir és borotválgat
Ábrándos férfifejeket
S amíg habot ver és az állat
És a fülek tövét kaparja,
A tanulatlan ifjuság
Fejét gyakorta elcsavarja.

-im.

(A budapesti borbély ipartestület előljáróságáról van szó.)

12.

1909. február 13

(Darwin születésének százados évfordulóján)

Párbeszéd

A műveletlen Afrikában
Hol sivatag van és vadon,
E jubiláris alkalomból
Eszmét cserél két vén majom.

„Mester, ma ünnepelni illik,
Darwin barátunk napja van,
Ő mondta ki, hogy minden ember,
Olyan majom, akár magam.”

— No hallja elvtárs, hogyha önnek
Ez hizeleg, úgy mondhatom,
Hogy szerfölött tévedni tetszik,
Sőt, ami több, ön nagy majom!

Jim

(Kevés ilyen sikerült, színvonalas bökkvers jelent meg annak idején az aktuális strófák tengernyi áradatában.)

1909. február 28

Tatárjárás

A színház táján háboru dul
A háborus hírek miatt,
Féltik az udvarlót a szépek
És szörnyű lámpalázban égnek
A tartalékos hadfiak.

Mindenki látja már az estét
— Tatárjárás megy, mint szokás —
S csupán a hölgyek szerepelnek,
Tagjai az üdvhadseregnek,
A férfi mind Délen csatáz.

Gózon Biliczky szép kadét lesz,
Jó Tarján hadnagy Tóth Elek,
Kassai délceg, gőgös és fess,
Soma káplár, s vitéz önkéntes
Diósi Nusi, a remek.

Dési kegyetlen hódító lesz,
Bereginek a szíve fáj,
Hajnal Wallenstein lesz a lényeg,
Ezek a váradi legények
És Sik Rezső a generál.

Jim

(A vers a boszniai annexió kapcsán várt mozgósítást, illetve a mozgósítási lázt éneklimeg. A felsorolt személyek: Gózon Gyula, Tóth Elek, Kassai Károly, Szarvasi Soma, Dési Alfréd, Beregi Sándor, Hajnal György, Sik Rezső, a nagyváradi színtársulat színészei, Diósi Nusi operettprimadonna, aki a *Tatárjárás* című Kálmán-operettben egy önkéntest játszik. A versben felsorolt szerepek a *Tatárjárás*ból és Herczeg Ferenc *Dolovai* nábob leánya című színművéből valók; mindkét darab műsoron volt a Szigligeti színházban. A két utolsó sor a Cyrano de Bergerac travesztálása)

1909. március 13

A nagy kalapok

Egy idő óta rémhírekkel
Tarkázva jönnek a lapok,
Minden téren nagy bajt okoznak
Az óriás női kalapok...
S e hírek nem is nélkülöznek
Minden reális alapot.

A színházban az első sorban
Egy hölgy ült, — ezt írja a lap —
S fején a földszintet betöltő
Rengeteg tavaszi kalap,
S egy úr mögötte mit se látott

Két hosszú fölvonás alatt.
Az úr művészi lendülettel
Mert elégtételt nem kapott,
Leverte a hölgy szép fejéről
Az óriási kalapot.
S számos hasonló eseményről,
Tesznek jelentést a lapok.

*

Mi a morál és a tanulság?
Ó férfiak, szegény vakok,
A nagy kalapokat nézzétek
S ne nézzétek a darabot!
Mert jobb egy új kalapot nézni
Mint *venni* egy új kalapot!

Jim

(A vers a *Cyrano de Bergerac* című darab akkor nagyon divatos Rostand-dráma első felvonásában előforduló „Először is tovalebben, lenge bájjal kalapom” kezdetű, franciás ballada és versforma mintájára készült.)

15.

1909. március 27

György úrfi

György urfi hej, legény a talpán,
Ő ez a talp sulyos nagyon,
E fontos fejedelmi talppal
Rugott egy hü szolgát agyon!
E jól irányzott talp a szerbnek
A talpköve és támasza,
E talp írta a talpra szerbet,
Ettől rugott a szerb haza.

De jaj, kevés ideig huzta
Gyuri a talp alá valót,
Kihúzták a gyékényt alóla
S menesztik az alávalót!
György urfi hej, szalad a talpán,
Talán a fübe is harap,
Talpa alatt mélyen megingott
A szilárd erkölcsi alap!

György urfi megy már a fenébe,
Hol fészke lesz és álma lesz,
Tolsztoj Leó: Háboru s béke
Majd lelki olvasmánya lesz.

Mert Gyuri talpig férfi ám, de
Szegénynek egy hibája van,
Hogy talpa az szigoru kisé,
Szigoru s igazságtalan.

/ Mi a morál e kis esetből,
Amit le kell szűrnom nekem,
Mi az, amit arany betűkkel
Hozzáfűz a történelem?
Talán valami aforizma,
Vagy egy paradoxon talán?
Én azt hiszem, hogy egyelőre
Éljen a béke és — Japán.
Egy bizonyos, hogy talpra állott
A börze, mert György elszaladt,
S egy talpalatnyi kis reményünk
Országos lón egy nap alatt!
Hogy mit hoz a jövő? Ki tudja,
Nunc est bibendum, annyi szent,
Mert György eggyel szaporította
A nagy szerb sertéskivittelt.

Jim

(Az annexióval szemben tanúsított szerb ellenállás vezetője Karagyorgyevics Péter király fia, György trónörökös volt. Mögötte tömörült a belgrádi katonai klikk. György trónörökös személye állt az izgalmak középpontjában. Szerbia a cári kormányban bízott, amely egy ideig támogatta és buzdította is. De közben Japán világosan értésére adta a világnak, hogy nyomban megszállja Mandzsuriát és lecsap Oroszország távolkeleti uralmára, ha a cári kormány Dél-Európában háborús bonyodalomba elegyedik. Mivel Oroszország még nem heverte ki az 1905. évi vereséget, amelyet szintén Japán mért rá, leintette Szerbiát és azt tanácsolta, hogy nyugodjon bele [legalábbis látszatra és egyelőre] az anexióba. Ennek következtében György trónörökös lemondott és öccse, Sándor herceg lett a trónörökös. György lemondásával megszűnt a háborús veszély. Györgyöt azzal vádolták, hogy Kolakovics nevű komornikját agyonrúgta)

16.

1909. május 23

Aktuális strófák

1.

Itt van a nyár, itt a Bernát,
A szerzője Elta,
Elhozta a panamáját
A Kornai Berta.
Mert a Berta olyan meleg
Mint a nyári hőség,
S ezért mostan hálás lehet
A kedves közönség!

2.

„A nagy nő” is nyári darab,
Szerzője is Elta
De a legnagyobb nő marad
Mégis a Haverda.
Primadonnák dicsőségét
Egész világ látja,
Mégsem kapnak annyi cikket
Mint Haverda Márja.

Jim

(A versben említett két nyári darab szerzője Heltai Jenő, aki Elta név alatt írt akkor a *Pesti Hírlap* hasábjain tréfás cikkeket. — Kornai Berta operetténekesnő abban az időben híres dalát énekelte a panamakalapról. — Haverda Mária szenzációs bűnpör hősnője. Azzal vádolták, hogy szerelmesével együtt megölte az édesanyját. A pert a szabadkai esküdtszék több ízben tárgyalta és elnapolta, az ország híres ügyvédei szerepeltek mint védők és az esküdtek végül Haverda Máriát fel is mentették az anyagyilkosság vádjától)

Igen érdekes, hogy kutatásaim során a *Nagyváradai Napló*ban is talállok 1908. augusztus 2-án Juhász-rigmust, holott ekkor a *Nagyváradnál* dolgozott. A címe

17.

Aktuális strófák

1.

Karlócai zsinat
Kivirult hajnalra,
Piros pópa, fehér pópa,
Szőke pópa, barna.

Harangoznak délre
Püspöki ebédre,
Zmejánovics, Bogdánovics
Meglesztek-e végre?

Rossz idöket élünk,
Götterhaltét járnak,
Günther övja nagy veszélytől
A pátriárkákat.

2.

Megvan az alkotmány! — kiáltja
A török nép. A görög császár
Búsan dörmög a szakállába,
Több is veszett — Mohácsnál.

(Az első vers a karlócai szerb görög keleti pátriárka-választásról szól, ahol Zemjánovics Gábor és Bogdánovics Lucian versenyeztek a magas egyházi állásért. A szerb egyházi kongresszuson Günther Antal igazságügyminiszter volt a királyi biztos és mivel ő a király személyében jelent meg, érkezésekor a Götterhaltét játszották. Erre céloz Juhász Gyula, Arany János *Zách Klára* című balladája nyomán írott bökversével.)

Íme ez a 17 bökvers, amely kötetben nem olvasható, Juhász Gyula nagyváradi termése, a sok komoly költemény mellett, amelyet Nagyváradon írt.

*

Még két színfoltot a nagyváradi évekből.

Juhász Gyula 1911-ben a Nagyváradi Naplónál Joó György néven írta hetenként elmélkedő cikkeit. A *Nagyváradi Naplónál* dolgozott akkor Szamuely Tibor is. A lapnak heti képes melléklete jelent meg *Nagyváradi Élet* címen. Ennek 1911. június 4-i száma az első lapon fényképet közöl a redakcióról és cikket *A műhely* címen. A cikket én írtam. Ebben a következő sorokat olvasom: „Az antizsurnaliszták gyakran szokták mondani, hogy az újságírók felületes munkát végeznek s csak úgy jókedvükben, meggondolatlanul szokták ezt vagy azt világgá röptíteni. Az itt közölt fotográfia nem mesterségesen beállított, hanem a valóságból merített cáfolat. Az Egyesült Központi Takarékpénztár igazgatósága nem beszél meg aggodalmasabban egy százezres üzletet, mint ahogy a Nagyváradi Napló redakciója konzultál valamely esemény felett.”

Most utólag megállapítom, 45 év múlva, hogy mindez jogosulatlan túlzás és szemfényvesztés volt, a lapszerkesztést ilyen aprólékos aggodalmaskodás nem irányította. A fénykép nem spontán módon jött létre, például éppen Juhász Gyula nem szívesen állt kötélnek, hogy beüljön a csoportképbe. Szabadkozott nemcsak szerénységből, nemcsak azért, mert nem volt a lap rendes belső munkatársa, hanem mert a *Nagyváradi Élet*-nek némi kellemetlen arómája volt. Az élelmes Fehér Dezső főszerkesztő természetesen üzleti célú fényképeket is közölt ebben a mellékletben és ezért a rosszmájú újságírók a fényképezőgépet, amellyel a lapok munkatársai vidéken is jártak, „aratógépnek” nevezték. Ezt azért szögezem le, mert később éppen Szamuely Tibor, mikor átment a *Szabadsághoz* és polémiába keveredett Fehér Dezsővel (1911. november 9 és 11) emlegeti gúnyosan az „aratógépet”. Egyébként a képen látható személyek balról jobb felé a következők: Tausz István, Fehér Dezső főszerkesztő, Emőd Tamás, Szamuely Tibor, Hegedüs Nándor felelős szerkesztő, Juhász Gyula és Faragó Rezső. A lapnak tehát akkor a főszerkesztőn és felelős szerkesztőn kívül három belső munkatársa volt. Tausz István fizetetlen voltotörként járt be a laphoz és Juhász Gyula cikkekenként kapott honoráriumot.

A nagyváradi *Szabadság* 1911. augusztus 30-i számában közli, hogy Juhász Gyulát a szakolcai állami gimnázium tanárává nevezték ki. Tehát megállapíthatjuk, hogy Juhász Gyula 1908. február 12 és 1911 nyara között élt Nagyváradon. Eltávozásának pontos dátumát bajos megállapítani, de az bizonyos, hogy a költő egy ideig még azután is Nagyváradon maradt, hogy tanári állását a premontrei rend 1911 télutóján felmondta. Az kétségtelen, hogy 1911 májusában még a *Nagyváradi Naplónál* működött. 1911. május 16-án tartott esküvőm alkalmával ugyanis a nagyváradi újságírók *Szerelem és vidéke* címen alkalmi lapot adtak ki, ezt a násznép között osztogatták és a kis lapban Juhász Gyula „Joó György” néven szellemes, fordulatos cikket írt. A *Nagyváradi Élet*ben 1911 június elején megjelent csoportfénykép is bizonyítja, hogy Juhász Gyula még azután is Nagyváradon élt néhány hónapig, miután állása a premontrei gimnáziumban megszűnt. A *Nagyváradi Élet* 1911. július 23-i számában még megjelent *Nyári magányban* c. verse, bár lehet, hogy ez csak másodközlés.

A költő négy évi nagyváradi tartózkodása, Juhász Gyula életének legváltozatosabb és legharcosabb korszaka, még felkutatásra vár.

EGY BÉKÉSI PETŐFI-LEGENDA

A békési Zsadányból küldte el nekem az alábbi Petőfi-emlékezést Nagy Lajos, ottani református lelkész, falujának kitűnő monográfia-írója, akinek munkássága iránt Móríc Zsigmond is érdeklődött.

Az emlékezésben alig van történelmi valóság, egy kétségtelen élmény — néhány találkozás a katonáskodó költővel — keveredik benne a *legendával* és főleg az *olvasmány- emlékekkel*. De hogy a néplelekben mennyire élt a költő katona-arca, mennyi legenda, naiv és szép elbeszélés őrizte a segesvári halott emlékét, s hogy mily pótolhatatlan kár volt ezt a páratlan örökséget pusztulni hagyni, — ennek a bizonyítéka a Nagy Lajos által feljegyzett emlékezés, amelyet itt további kommentár nélkül közlök.

*

U. Tar Ferenc, 48-as honvédtüzér (1830—1922), zsadányi lakos, aki az erdélyi hadsereg honvédtüzérségénél harcolt, emlékeit a fiának mondta el, ennek az elbeszélését 1938-ban szóról-szóra így jegyezte fel Nagy Lajos:

„— Idesapám eleitől végig együtt volt Bemmellel. Az olyan vezér vót, amilyen nem igen terem több a földön. Nem hátul irányította a katonákat, hanem ő maga ment elül. Mégpedig legelő. Idesapám egy év sem telt el, már tüzérhadnagy lett.

Petőfit is nagyon jól ismerte idesapám.

Petőfi vékony dongájú, vikonynyakú, villogó szemű, sűrűhajú fiatalember vót. Mindég csizmába járt. Ha mirges vót, pácájával jót húzott a csizmája szárára. A gallérja mindig kifityegett a kabátjából. Nagyon könnyen őtözött, nem fázott meg, akárhogy fűtt a szél. Ha megmirgesedett, mindég ezt mondta „láncos teremtettem”- rézangyalát a fejének — az ördög tegye a villahajtóba a fejit —. Igen ideges ember vót, mert mindig izgett, mozgott a táborban. Idesapám legtöbbször Bemmellel látta együtt. Néha néha a lúra is felült. Idesapám Torda alatt több éjszaka is aludt vele, deha valaki a közelben hortyogott az illetőt megigazította, hogy ne hortyogjik.

Petőfi igen érzékeny szívű ember vót. Egyszer egyik tisztomája tréfából azt mondta Petőfinek amikor az ágyút nizegette. Eredj el Sándor, nem értessz te hozzá. Hetekig nem szólt a komájához. De amikor megkezdődött a csata, Petőfi megölelte a komáját és nem haragudott tovább. Nagyon jószívű ember vót Petőfi. A honvédek nagyon szerették. Idesapámmal nem egyszer megosztotta a menázsát. Majd egy időben eltűnt a táborból, de idő múlva megint visszajött, mert nem tudott Bem nélkül megenni. Egyszer azt kérdezte apámtól: „no kedves hadnagy Tar barátom, mit csinált mióta nem láttam? Hány ellenséget lőtt le a golyóbissal? Minél többet durrantson le belőlük, mert csak úgy lesz szabadságunk”. Majd azt mondta, amikor idesapám elmondta, hogy zsadányi, hogy kétszer is járt Zsadányban, de csak átutazott. Egyszer amikor Szalontáru Arany Jánostul Debrecenbe ment, máskor meg, amikor Ugrán is járt. A katonáknak este a tábornúznél szeretett verseket olvasni. Deha nem vót kedve, akkor nem olvasott hiába kérték rá. Kurc őrnagy vót jó barátja, akit apám sokat emlegetett. Ennek azt mondja egyszer Petőfi. — „szegény hazánk, szegény hazánk micsod veled, de sok a kutya benned”. Ezt apám jól megjegyezte és nagyon sokat mondogatta. Már akkor sok úr húzódozott a harctul, ezt látta meg Petőfi. Egyszer azt kérdi apámtól Petőfi. „Mondja kedves hadnagy barátom, magoknál nincsenek gerőfok?” apám erre azt mondja, hogy nincsenek kérem. Erre Petőfi nagyot kiáltott — hát Eszterháziak kutyák vagy mi a szösz, azok még a grófoknál is nagyobbak —” (ugyanis Zsadány urasága Eszterházy volt és a zsadányiak mint telkesjobbágyok bírták a községet). Petőfi szeretett kint őgyelegni a szabadban, leült egy egy nagy fa alá és írta a verseket, meg a leveleket.

Enni nagyon keveset evett Petőfi. Nagyon szerette a fokhagymás pirítóst Idesapám nemegyszer szalonnát pirított és megkente a pirítóst hagymával, amire Petőfi azt mondta „— hallja kigyelmed, jobb ez a Teleki gróf vacsorájánál is.”

Még azt is mondta apám, hogy Petőfi nagyon bátor katona vót.

Idesapám többször is kérdezték városi urak, hogy mit tud Petőfi eltűnéséről. Idesapám nem látta halálát, sem eltűnését. De az utolsó csatánál egypár órával előtte látta Petőfit. Még Marosvásárhelyen előtte való nap beszélt Petőfivel, de a költő igen szomorú volt, szeme meg beesett. Apámékát Bem elindította a kozákok felé, de Petőfit nem akarta magával vinni, nagyon féltette. De Petőfi azt mondta — „a magyarok Istene velünk nincsen félelmünk.”

Segesvárnál, majd Héjjasfalvánál látta apám utoljára Petőfit, de csak messziről. Apámék majd Fejéregyházánál álltak meg és onnan tüzeltek az ágyúkkal a kozákokra. De azok rengetegen vótak, úgyhogy 3—400 vót csak a honvidsig már és menekült mindenki ahogy tudott. Hanem apámnak vót egy János nevű komája (vezetikevit elfelejtettem) aki látta elesni Petőfit. Sokad magával szaladtak egy hídon keresztül, majd onnan leszaladtak tengeri fődre, ahol annak a szélén szaladt Petőfi egy nagy darab fehérpapír vót a kezében. Több kozák lovas utólérte, Petőfi elesett, a lovak még ott ágaskodtak mellette aztán a kozákok tovább nyargaltak. János komája apámnak erdélyi ember vót, Világos alatt találkozott is vele apám, az beszilte el így neki. Ő úgy látta, hogy Petőfi nem egyedül szaladt a tengeri fődön, hanem sokad magával. Az ü lába megsebesült, leült a tengeriközt és onnan látta, mit csináltak Petőfivel. Tőle 150—200 lépésre történt. Petőfihez közel sok derék honvéd esett el hazánkért, szabadságunkért. Bizony ott esett el Petőfi Héjjasfalvánál, átszúrták a kozákok a dárdával. Idesapám is fogságba került sok sok honvéddel. 12 évig ült Kufstein börtönében.”

Közli: Dienes András

SZABÓ GYÖRGY

BENEDETTO CROCE MEGJEGYZÉSEI JÓZSEF ATTILA EGY VERSÉHEZ

A nemrég megjelent alapos József Attila-bibliográfia¹ ismét felhívta a figyelmet Benedetto Croce néhány lelkes sorára, mellyel a *Mama* című vers kezei közé került olasz fordítását méltatja. Croce szavait a *Magyar Csillag* egyik számában Ruzicska Pál majdnem szó szerint közölte magyarul², s az *Ujság* 1942. dec. 6-i számának névtelen fordítója is — hű fordításban, bár kissé szürkén — közzétette. Nem érdektelen néhány pillantást vetni erre a kis jellemzésre, annál is inkább, mert a világhírű filozófus és kritikus volt az, aki a polgári esztétikusok közül elsőik között ismerte fel a lángész József Attilában Nyugaton s elsőnek állt ki tekintélyével mellette.

A vers Lina Linari fordításában — Croce szavai szerint — a budapesti *Corvina* egyik számában jutott el hozzá³ s „lapozgatás” közben bukkant rá erre a „creazione di bellezza”-ra erre a „szépséges alkotásra”. Lelkesedése olyan nagy volt, hogy világszerte elterjedt folyóiratában azonnal közölte is az egész verset, néhány bevezető mondat s egy — Crocétól szokatlan — elragadtatott méltatás kíséretében.⁴

¹ Reguli Ernő: Írások József Attiláról. Bibliográfia. Szeged, Egyetemi Könyvtár 1955. (Klny. az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1955. évi 2. sz.-ból.) (Ebben a 485. tétel.)

² Benedetto Croce József Attiláról. Közli Ruzicska Pál. *Magyar Csillag*, 1943. dec. 15. 3. évf. 24. sz. 741—742. p.

³ Bóka [László] Ladislao: La lirica moderna ungherese I—II. *Corvina*, 1942. 5. és 6. sz.

⁴ Benedetto Croce: Un fiore di poesia. *La Cr. t. ca*, 1942. nov. 20. 341. p. „Notizie ed osservazioni”. A cikk szó szerinti fordítása így hangzik: „Olyan ritkán lehet virágot találni, amit érdemes leszedni, hogy ha mégis találunk ilyet, nagy boldogság ömlik el lelkünkben és egyúttal az a vágy is, hogy mások is részesei legyenek ennek az örömnnek. Átfutva a budapesti *Corvina* folyóiratot (1942 júniusi szám, 326. p.) az igazi virágokból találtam egyet és fel szeretném ajánlani olvasóinknak is. Egy magyar költő rövid lírai verse ez, József Attiláé, egy proletáré, aki budapesti külvárosi mosónő fia, lázadó, anarchista; aki 1937-ben halt meg, harminckétéves korában, tragikus körülmények között (ahogy ezt a cikk írója, anélkül, hogy mást is közölne, mondja). Néhány rövid versszak, melyekben a költő anyja alakját idézi fel. Ide másolom, a szerint a fordítás szerint, mely a cikkben található s melyet, a megjegyzés szerint, Lina Linari úrnő fordított. [A vers teljes szövegének közlése után:] Nagynak érezzük és látjuk őt [ti. a Mamát] mi is; mert nagy, végtelen és magasztos a teljes odaadás erkölcsi ereje, a sors tökéletes vállalása, amely ebben az alázatos fáradozásban fejeződik ki és mely a súlyos teherrel fején a padlásra menő elcsigázott szegény asszonyt, a vizet, a kimosott fehérneműket remekművé varázsolja. A napra teregetett ruhák, a fehérnemű, mely a magasba emelkedik és táncol, ragyogva, suhogva a levegőben — azonosak azzal az erkölcsi erővel, mely a bevégzett munkán örvend és fáradtságát, győzelmét ünnepli a boldogság íszéles áradásával. És ez a néhány sor varázslata és bővölete egy a költészet varázslatával és bővöletével, mely mindig a legváratlanabb pillanatokban születik újra az emberi szívekből”. — Itt említjük meg, hogy Croce szavai alapján kevésbé látszik bizonyítottnak Sós Endre azon állítása (József

A *Corvina* című olasz—magyar havi szemle immár ötödik évfolyamát élte ekkor s a hivatalos olasz—magyar kapcsolatokat jól kihasználva színvonalas cikkeiben tájékoztatta az olasz közönséget a magyarországi kulturális eseményekről, új könyvekről, sőt, összefoglaló tanulmányokban gazdag irodalmunk sok alkotását is megismertette a külfölddel. A Horthy-korszak hivalkodó és üres propagandája mellett — melynek levegője nyilvánvalóan érezhető volt ebben a lapban is — ezek az írások nem szólhattak egészen nyíltan. De a tárgyilagosan írt ismertetések, bemutatások haladó irodalmunkból is közöltek példákat.

Ilyen volt Bóka László cikke is a modern magyar líráról.

Cseppet sem a teljességet, inkább a meglévő fordításokat tartva szem előtt, megelégedett Vajda, Komjáthy, Reviczky, Ady, majd Babits, Juhász Gyula, Erdélyi József, Illyés Gyula és végezetül József Attila említésével, néhány soros bemutatásával és értékelésével. Böven közöl verseket; szavai szinte csak kommentárok ehhez a kis antológiához. Eljutva Vajdától 1942-ig, „a jövő távlatait szemlélve” magasodik elének József Attila alakja. „A mai líra küszöbén — bármennyire is furcsának hat — egy fiatal halott áll. Ha jellemezni akarjuk a mai magyar lírát, csak egy nevet kell említenünk s ez minden kétségen kívül József Attila neve”. A cikk ilyen bevezetés után beszél a költő életéről, majd pár sorral összekötve közli — Lina Linari fordításában — a *Tiszta szívvel*, a *Mama*, a *Megfáradt ember* és a *Csak az olvassa* című költeményeket. A válogatásban — megjegyzése szerint — a szerző kénytelen volt a már meglévő fordításokhoz ragaszkodni (ezért maradt ki Kosztolányi és Szabó Lőrinc is), csakhogy egész verseket mutathasson be; főleg azzal a céllal, hogy az olasz olvasó érdeklődése e versek nyomán a magyar líra felé forduljon.

Ez az elgondolás sikerrel járt: a magyar líra hevenyészett vázlata is rögtön felkeltette a külföld érdeklődését; legalábbis azét a vékony értelmiségi réteget, melyhez a *Corvina* Olaszországban ekkor eljutott. Benedetto Croce, aki nápolyi magányában is rajta tartotta kezét a világ szellemi útjain, olvasta a *Corvinát* is, egy perc alatt lapozhatta végig a folyóirat új számát, megállt a mai magyar líráról szóló cikknél, elolvasta — rossz fordításban — a *Mama*-t és rögtön lemásolta magának... Ennél nagyobb sikert, ilyen lelkes elismerést egy költő sem kívánhat olyan embernél, aki óvatosan tekintett mindenre, ami forradalmi, „lázázó”.

Sőt, a vers a *La Critica* hasábjain is megjelenik, abban a folyóiratban, amelyet az egész világon mint az olasz fasizmus alatti „szabadgondolkodás” vezérét ismerték. L. Lombardo—Radice „Két értelmiségi nemzedék Croce folyóiratának iskolájában” című cikkében⁵ nyugodtan állapíthatta meg, hogy „a fasizmus utolsó válságának korszakában, tehát 1935 után, a »La Critica« és Croce könyvei... a szabadság és az ellenállás közös zászlaját jelentették.” Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Croce „kétarcú” antifasizmusa, mely bár következetesen elítélte Mussolini rendszerét, „közvetve és tudattalanul, de segítette is azt a zsarnokságot, melyet mindig támadott”, hiszen szembenállt a munkásmozgalommal, a marxista ideológiával is. Nyilván nem is liberális polgári nézeteiben van Croce nagysága, nem az azóta alaposan megtépzott és megdöntött elvekben, (melyenek megdöntését egyébként éppen főként Gramsci és Togliatti kezdték meg, azaz a volt fiatal Croce-követők). Gramsci híres könyvében⁶ Croce munkásságát értékelve annak legnagyobb jelentőségét abban látja, hogy európai színvonalra emelte a századforduló olasz irodalomtörténetét és kritikáját. Az esztétikus Crocéval szemben, éppen az irodalmi kritikussal Croce életműve a jelentősebb. A nagy polgári gondolkodó jó jellemzését adja Gramsci akkor, amikor különösen azt a tulajdonságát emeli ki, mellyel sikerült elkerülnie a pedantéria veszélyét. Croce mindent figyelt, nemcsak a kulturális mozgalmakat, minden más jelentős eseményt is — s ez (Gramsci szerint) jó stílusa, jellemzője és olimposzi derűje mellett viszonylagos népszerűségének oka.⁷ Hihetünk-e annak az

Attila és a nagyvilág. *Magyar Nemzet*, 1957. 73. sz.), mely szerint valószínűleg Thomas Mann közvetítésével kerültek József Attila versei Benedetto Croce kezébe is. Ugyancsak nélkülözik a bizonyítást Sós Endre azon mondatai, melyek fenti feltételezéséhez kapcsolódva kijelentik, hogy „Croce... főleg a magyar költő *ant-fasiszta* mondanivalói ragadták meg. Az olasz filozófus és esztéta írta az első római méltatást József Attiláról, és *néhány költeményének átültetésével* is hozzájárult világírónevének megalapozásához.” (Kiemelekék tőlem. Sz. Gy.) Fentieket egyébként az általam ismert olasz források egyike sem jelzi.

⁵ Lombardo—Radice, Lucio : Due generazioni di intellettuali alla scuola della „Critica” crociana. *Unità*, 1952. nov. 21.

⁶ Gramsci, Antonio : *Il mater'ismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*.

⁷ Gerratana, Valentino : Croce pensatore e uomo politico. *Unità*, 1952. nov. 21. Magyarul — Sallay Géza fordításában — az *Irodalomtudományi Értesítő*, 1953. 2. sz.-ban, 476—481. p.

embernek a kritikájában, jó szemében, aki maradi ellenfeleit támadva már a század első éveiben — éppen a *korabeli* olasz irodalom bírálatánál — bebizonyította kiváló kritikusai képességeit? Hihetünk, ha arra gondolunk, hogy a dekadencia felé hajló Pascolival szemben ő emelte ki elsőnek Carducci jelentőségét, hogy ő is hozzájárult Verga elismertetéséhez,⁸ s aki a századforduló viták ellanygulása után sem veszítette el jó kritikusai látását. Negyven év múlva, négy dőcögő olasz versszakban is felismeri József Attila erejét.

Kinek a verse került is a kezébe? Bóka László ismertetésében már feltűnhetett neki, hogy az nem fukarkodott a dicsérő jelzőkkel — csak hogy ez a bemutatás a mindenforradalom-ellenes Crocéból inkább ellenszenvet válthatott ki. Bóka elmondja, hogy József Attila szinte Villonhoz hasonlítható, hogy városi proletár gyerek, hogy egész életében csak a nyomort ismerhette meg, hogy gyerekkora a világháború és a forradalmak idejére esett, hogy első verseit a kiábrándultság jellemezte, amely azután a költő igaz humanizmusában és nemzetköziségében feloldódott, eltűnt. Croce — aki a baloldali mozgalmakat is elítélte — rögtön saját szája szerint módosítja ezt s valószínűleg a *Tiszta szívvel* hatására Attilát anarchistának mondja: kezébe került „egy magyar költő rövid lírai verse, József Attiláé, egy proletáré, aki budapesti külvárosi mosónő fia, lázadó (»ribelle«), anarchista, aki 1937-ben halt meg, harminckét éves korában, tragikus körülmények között (ahogy ezt a cikk írója, anélkül, hogy mást is közölne, mondja)”. Valóban ennyit mond, de *ezt* nem.

Mégis, bár húzódozik az ilyen költőktől („anarchista”!) a vers nagyszerűsége őt is meglepi. A laposító fordításon keresztül is átsüt József Attila nagy emberi és költői melege. *A vers teljes szövegének közlése után* ezért írhatja Croce: Az anyát „nagyra érezzük és látjuk mi is”⁹... „E néhány sor varázslata és bővülete egy az igazi költészet varázslatával és bővületével, mely mindig a legváratlanabb pillanatokban születik újra az emberi szívekből”. „Váratlan pillanatban”, amikor oly ritkaság jó verset, „igazi, szép virágot” találni. Így lépett fel József Attila először Olaszországban¹⁰.

Pedig a fordítás igazán nem adhatja vissza, csak egészen művészi fokon, a Mama című remekmű igazi értékeit. Főképpen nem adhatja vissza Lina Linari nevezetes fordítása, melybe Benedetto Croce maga is belejavít, az értelmesség kedvéért. Így a *Corvinában* közölt fordítás és a *La Criticában* megjelent „átmásolás” között — főleg a központosításban — bizonyos eltérés mutatkozik. Croce kiigazítja például a második versszak utolsó sorának nagy fordítási hibáját (egy szótag hiányzott!). De, nem ismerve az eredetit, nyilván nem segíthet a fordítás tartalmi hibáján, mely elveszi a vers színeit is, nagyszerű ismétléseit is; mely nem bír a tömör képekkel, megváltoztatja azokat és szerencsétlenül elmosza a modern magyar irodalom talán legszebb sorait, mint az eredeti két utolsó sora. Bármennyire is szokatlan, mégis — bizonyításul — nézzük meg nyers fordításban, pontosan ültetve át magyarrá Linari szövegét, a verset: „Már hét napja, hogy anvámra / tér vissza, tér vissza a gondolat / nyikorgó kosárral a / *fején* / ment sebesen a padlásra. / *Én* meg őszinte ember voltam / toporzékoltam és ordítottam, / hagyja a *kosarat* másra / fiát vigye fel a padlásra. / De ment, anélkül, hogy rám-nézett volna / a napra teregette ki ruháit, / fényesen, suhogva a levegőben / szállt, táncolt a mosott fehérnemű. / Nem tenném többet: tulságosan késő! / Most látom, milyen nagy volt ő / az égen látom, ahogy oldja / a kékséget az ég vizében.”

Hol maradt a „Csak ment és teregetett némán / nem szidott, nem is nézett énrám”, vagy a „Ment a padlásra, ment serényen” vagy a „szürke haja lebben az égen”? Vagy hol marad az „ülében” szó, mely rögtön érthetőbbé tenné a verset (Croce szövegébe is a hibás fordítás miatt került a *fején* kosarat vivő asszony képe) nem is szólva arról, hogy erről az egy szóról a Mama minden szenvedése eszünkbe jut? De hol marad a finoman hökkentő rím: „de most már késő — milyen óriás ő”; s általában, hol maradnak a rímek? Mert az eredeti négy versszakának két-két páros rímét a fordítás teljesen elhagyja! ugyanakkor szerencsétlenül „rímeltet” egy helyen: megismétli a második versszak végén az első versszak utolsó szavát. A fordításban tehát legfeljebb a kép maradt meg, a vers nem. De még így is kiállta a próbát.

Annál is inkább kiállta, mert — míg a másik három közölt versben talán politikai véleményével ellenkezőt talált Croce — itt igazolva látta saját esztétikájának elveit, hiszen a költő és az olvasó intuícója is (mely az „érzelem” és a „képzelet” összekapcsolódásából eredhet csak) tökéletes. Ezért mondja ki a legnagyobb crocei elismerő mondatot: „*Mi is* nagyon látjuk és érezzük ezt az anyát...”

⁸ Salinari, Carlo: Benedetto Croce critico letterario. *Unità*, 1952. nov. 23.

⁹ Kiemelés tőlem. Sz. Gy.

¹⁰ Tudásom szerint az első olasz nyelvű József Attila-fordítások 1941-ben jelentek meg a *Termini* c. folyóirat 6. számában. Az igazi elismertetést azonban nyilvánvalóan Croce sorai jelentik.

Az akkor éppen negyvenéves folyóirat, melynek számai a fasiszta Olaszország hivatalos kultúrájának sivárságában zöld oázist jelentettek, melynek felelős szerkesztője a tekintélyes Francesco Flora volt s amely méltán sorakozott a világ legszínvonalasabb lapjai közé, örömmel mutatja be a hosszú úttól talán kissé megtört, de színpompás „virágot”. Croce, még a minden forradalmától menekülő Croce is megáll egy forradalmár versei előtt. Talán ez az első hír Nyugaton — esztétikai téren — József Attiláról, akinek egy verse is csatát nyert.¹¹

Croce fémjelezte hát elsőnek külföldön azt a költőt, akit ma már a világirodalom nagyjai közé számítunk s akinek verseit (a *Corvina* példája miatt is) már számtalan nyelvre lefordítva szeretnénk látni. S minden fordított József Attila-kötet élén Benedetto Croce elismerő szavainak is ott kellene állniuk!

DOBOSSY LÁSZLÓ

ADALÉK AZ EMBER TRAGÉDIÁJA FALANSZTER-JELENETÉNEK MAGYARÁZATÁHOZ

Akik forrástanulmányok alapján foglalkoztak az *Ember tragédiája* XII. színével — mint Szigetvári Iván a *Madách és a szocializmus* c. cikkében (*EphK*, 1898, 22: 804) vagy mint Tolnai Vilmos a *Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról* c. akadémiai felolvasásában — egybehangzón megállapítják, hogy Madách a falanszternek csupán a nevét kölcsönözte Fourier-től, egyébként — Waldapfel József szava szerint — „a szocializmus burzsoá kritikusaiknak rágalmaihoz hasonlítható csak az ő falansztere”. (*Irodalomtörténet*, 1952. I. 35. l.)

A közkeletű Madách-kiadások azonban rendre Fourier-t idézik főforrásként s még az 1948-ban megjelent s Barta János bevezetésével és jegyzeteivel kísért Ember tragédiája is azt tanítja, hogy „Madách a francia ún. utópista szocialisták, főként Fourier nyomán alkotja meg elképzelését a szocializmus eszméjének gyakorlati megvalósításáról”. (Új Könyvtár sorozat, 241. l.)

Szolgáltassunk hát igazságot az emberi haladás és a szocialista gondolat egyik legnagyobb úttörőjének, Charles Fouriernak, aki az *Ember tragédiája* révén teljesen meghamisítva került be a magyar irodalmi köztudatba. Fourier ugyanis, aki korának társadalmi viszonyait, főként pedig gazdasági rendszerét nagyon is reálisan bírálta s csupán a kibontakozás útjait keresve tévedt utópiába, nagyindulatú írásaiban szó szerint az ellenkezőjét hirdette annak, amit Madách a falanszter-jelenetben szemléltet.

A korabeli kapitalista társadalom — mint ő mondja: a civilizáció — legfőbb bűnét abban látta, hogy elnyomja az egyéniséget, megbénítja a hajlamokat, elferdíti a hivatás-érzetet s tökések érdekek függvényévé sorvasztja az emberi képességek kibontakozását. „A civilizáció Metastasióból portást, Jean-Jacques Rousseau-ból és Franklinból pedig szürke munkásokat csinál” (*Összes művek*, VI. kötet, 40. l.), vagyis alantas feladatok végzésére kényszeríti a lángelméket. Fourier, utópista módon, nem az embert megnyomorító gazdasági és társadalmi rend megdöntésétől, illetve átalakításától várta e baj orvoslását, hanem a teljes igényű neveléstől, a hajlamok és a képességek szabad és „harmonikus” kifejlésétől. A politéknikai oktatás előképének is tekinthető, igen részletesen kidolgozott pedagógiai elgondolásának középpontjában korántsem a madáchi számmember áll, hanem ellenkezőleg: a képességeit maximálisan érvényesítő és öntudatosan cselekvő felszabadult egyén. A falanszter pedig — Fourier elképzelése szerint — a felszabadult és a hivatásukat megtalált dolgozó emberek harmonikus közössége lett volna.¹ Miként Lukács György írja: „Fourier utópisztiku-

¹¹ Hogy Croce elismerő szavai milyen sokat jelentettek József Attila olaszországi megbecsülésében s hogy e kis cikkén keresztül Bóka László értékelő sorai is mindmáig a köztudatban élnek, azt jól bizonyítják az azóta megjelent fordítások bevezetői, mint pl. Umberto Albini könyve (Attila József: *Poesie*. A cura di Umberto Albini. Firenze, Sansoni, 1952. pp. 68.) és a híres Folco Tempesti-féle antológia is („*Lirici ungheresi*”).

¹ A „harmonia” a Fourier kidolgozta társadalmi fejlődés legmagasabb — nyolcadik — foka; az ezt megelőző félig tökéletes fokot Fourier nem szocializmusnak nevezte, miként Szigetvári írja, hanem „socialisme”-nak; Fourier ugyanis még nem használta a szocializmus szót, amelyet csak öt évvel halála előtt, 1832-ben alkalmazott mai értelmében először a saint-simonisták *Globe* c. újságja, Victor Hugo *Feuilles d'automne* c. versgyűjteményének bírálatában. (Vö. Tolnai i. m.).

san megálmodott szocializmusának minden társadalmi intézményével az a feladata, hogy minden emberben teljesen kifejelessze a benne szunnyadó képességeket és szenvedélyeket s egyben különböző egyéniségeknek a szocializmusban való harmonikus együttműködése által az egyes emberben is létrehozza és biztosítsa a képességek összhangját". (*A realizmus problémái*, 72. l.)

Fourier nehézkesen előadott elméletét, amelynek olvasására ma már csak a szerző rokonszenves hevülete készíthet, áttekinthetően rendszerezett kétkötetes műben foglalta össze hű tanítványa, Victor Considérant. Ez a könnyedén, szellemesen, szenvedélyesen és lendületesen írt könyv (*Destinée-sociale*, I–II., 1844.) megismétli mesterének éles bírálatát a korabeli társadalomról s a Fourier tanai szerint szerveződő mozgalom céljaul az egyéniség felszabadítását tűzi ki. Ha a közösségben — írja — szervezve lesznek a termelés és elosztás munkái, „kell-e erőltetni a besorolást, felborítani a hivatások rendjét, arra kényszeríteni Nodier-t, hogy teheneiket őrizzen, George Sand-t, hogy szakácsnő legyen, Vaucassont, hogy operákat írjon, Mozartot, hogy gépeket állítson össze, Rafaelt, hogy gyertyákat mártson, Michelangelót, hogy eladja őket, valamiféle kontárt pedig, hogy madonnákat fessen és bazilikákat építsen. — Sokkal helyesebbnek látszik, hogy ki-ki a hajlamát kövesse.” Majd ismételt hangúlyozza: „A beosztás megválasztása szabad lesz”. (II., 214. l.)

Erdélyi János, aki ismerte Considérant könyvét, hivatkozik rá és idéz belőle² az *Ember tragédiájáról* írt bírálatában, szemére veti Madáchnak, hogy meghamisítja a szocialisták tanítását az egyén és a társadalom viszonyáról, s keserű trélat űz az eszmékkel, amit „egyedül az mentene, ha mai életünk és viszonyaink közepette rendeltetése pályafutását a hivatás eltárláná, meglelné, szabadon és erejéhez képest, mint Isten tudni adta, követhetné”. A továbbiakban Erdélyi felháborodottan tiltakozik az ellen, hogy „a költő, a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramontanokkal stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövődő kor fejleményei ellenében”. (*Pályák és pálmák*, 481–82. l.)

Madách az Erdélyihez írt levelében csak azt a nézetet utasítja vissza, hogy a szocializmust gúny tárgyává akarta volna tenni; azt azonban nem indokolja, miért adott ellenkező értelmet Fourier gondolatának, illetve Considérant megfogalmazásának.

Tolnai Vilmos a *Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról* c. tanulmányában azt bizonyítja, hogy Madáchot az utópista szocialisták tanairól a centralisták csoportjához tartozó Lukács Móricnak *Néhány szó a szocializmusról* című, 1842-ben tartott akadémiai felolvasása tájékoztatta.

Lukács Móric azonban félreérthetetlenül — noha jellemző fenntartásokkal — kiemeli Fourier bírálatát az ember szellemi megnyomorodásáról, gép-alkatrészre satnyulásáról a kapitalista társadalomban. „Köszönetet érdemel Fourier azért is, hogy a közgazdasági írók által Smith Ádám után fennen hirdetett s végtelenbe űzetni javasolt munkafelosztás káros oldalait is kitűntetné. Ha az emberek roppant többségében, az egész munkás-osztály tagjaiban egyebet nem látunk vak eszközöknél, melyeknek egyedüli célja a boldogabb osztályok kényelmét és szélességeit minél olcsóbban és bővebben kielégíteni, úgy igenis ez volt a lehető legbölcsebb ötlet és találmány; de ha a szegény munkásban is übert, lélekkel és ésszel bíró lényt tisztelünk, lehetetlen ezen túlságig vitt elvet nem kárhoztatnunk, mely őt örökös egyformaságával elbutító és lélekölő foglalatosságra szorítva, egy gyári gép lelketlen kerekévé alacsonyítja s önálló keresetre képtelenné teszi. Megengedem, hogy az időkimélést eszközölvén s ez által a kiállító erőt mintegy szaporítván, a nemzeti gazdagságot mintegy növeli, de teljes meggyőződésem, ezt pedig a szocialisták iratainak köszönöm, hogy a nemzetek boldogságát s valódi nagyságát nem a kincsek s élvszerek felhalmozott tömegében, hanem ezeknek, korántsem egyenlő, mert ez buta álom, hanem arányos és méltányos elosztásban kell keresni”. (Lukács Móric munkái I. 311. l.)

Tovább keresve Madách félreértésének forrását, megnéztük Lorenz Stein : *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs* (1842) c. művét, amelyből Lukács Móric merítette adatait és szempontjait. Stein is bőven idézi és világosan értelmezi Fourier nézeteit a helyes kiválasztásról és a képességek érvényesüléséről (287–88. l.), a nevelés különleges fontosságáról (286. l.), a tudósok és a művészek szerepéről a falanszterben (449. l.).

Feltételezhetjük tehát, hogy Madách ismerte Fourier igazi tanítását az egyén és a társadalom viszonyáról, akár Considérant közvetítésével, miként Erdélyi János „több mint valószínűnek” tartja (s állítását Madách a válaszában nem cáfolta meg,) akár pedig Lukács

² Érdekes fordítási hibákkal: az „enrôlement”-t egy ízben szereplésnek fordítja, más helyen viszont helyesen beosztásra magyarázza; a „Madame Sand écume le pot” mondatot „Me-Staël (!) hánnya le a bögre tajtékát” népies fordulattal tolmácsolja; a „cuistre” magyar megfelelőjének a kuktát adja.

Móric, illetve Lorenz Stein lényegileg helyes értelmezésében. Miért változtatta meg a tanítást, miért adott neki ellenkező értelmet? Azért-e, mert *Tragédiájában* a falanszter már a távoli jövő képe, a társadalom megsemmisülésének a szemléltetése? S ha így lenne, miért választotta a megsemmisülés keretéből azt a tant, amely ellenkezőleg az emberiség igazi kibontakozását szorgalmazta? Azért-e, mert a fourier-i szocializmusban csak révült ábrándozást látott, melyet — hite szerint — durván megcáfolt a forradalmi és főleg a forradalom utáni tapasztalat?

Adatok híján mindkét feltevést csak találgatásként kockáztatjuk meg. Feltétlenül túlzottnak minősítjük azonban Barta János megállapítását, amely szerint „az egész mű leg-hatalmasabb gondolata Luther, Cassius, Plató, Michelangelo szerepeltetése” (id. m. 242. l.), hiszen e gondolat — mint láttuk — nem Madáché, hanem Fourier-é s ő nem a falanszter kép-telenségének bizonyítására alkalmazta, hanem a kapitalista társadalom embertelenségének a leleplezésére. Magát e motívumot: történelmi személyiségek beszélgetését, illetve más szerepbe helyezését Fourier maga is olyan világirodalmi hagyományból kölcsönözte, mely Lukianosz óta újra meg újra felbukkan, különféle változatokban. A Fourier idézte hely-zetek Rabelais *Pantagruel*-regényének híres XXX. fejezetének felsorolását folytatják egy adott társadalmi fejlődés-szakasz kapcsán. Pantagruel egyik társa, az alvilágot megjárva hírt ad a látottakról, a visszájára fordított történelemről: Nagy Sándor ócska cipőket javítgat, Xerxes mustárral házal, Romulus sőt árul, Achilles koszvakaró, Kleopátra hagy-máskofa... ”stb., stb.

Mindenesetre említést érdemel, hogy a valószínűleg szintén német forrásokból tájé-kozó Dosztojevszkij a Madáchéhoz hasonló helytelen, sőt meghamisító értelemben idézi Fourier nagy felismerését, egy megszállott orosz Fourier-epigon elképzeléseiről írva: „Szövet-ségében mindegyik tag megfigyeli a másikat és köteles jelentéseket tenni. Minden egyes tag az összes felügyelete alatt áll és az összes az egyes felügyelete alatt. Valamennyien rabok, de a rabságban egyenlők... A legelső dolog, hogy alsóbb szintre helyeztetik a műveltség, tudomá-ny és talentum. A Cicero-knak kivágják a nyelvüket, a Kopernikusokat eltáposszák, a Shakespeare-eket megkövezik: ez a sigalyevi tan”. (*Megmételvezettek* II. 80. l., Szabó Endre fordítása.)

BRÓDY ÁRPÁD

TÓTH ÁRPÁD GYEREKKORÁRÓL

Most, deres fejjel is boldog emlékezéssel emlékszem vissza azokra az évekre, amelye-ket gyermekkoromban a debreceni állami főreális iskolában (a mostani Fazekas Mihály gimná-ziumban), az akkor tizenegy éves gyerek, a ma már hamvaiban is halhatatlan nagy magyar költő, Tóth Árpád társaságában töltöttem.

Ő — aki 1886-ban, Aradon született, de szíve minden dobbanásával Debrecené lett — az első osztályba járt akkor — melynek eminens diákja volt —, jómagam pedig már a harmadikba. Ez a két évi korkülönbség azonban mit sem számított nálunk és éppenséggel nem akadályozta gyermekkori pajtáságunk kifejlődését. Pedig Ő, velem ellentétben, nem volt valami játékos kedvű gyerek, verekedéseinkben és csínytevéseinkben sohasem volt hajlandó részt venni, ám azonnal jelentkezett, mihelyt valamely komolyabb feladat meg-oldása elé állítottak bennünket tanáraink, főként az elhunyt, országos nevű Kardos Albert, a magyar nyelv és irodalom kiváló tanára, akit Tóth Árpád — mint hálás tanítványa — élete végéig is sokra becsült és nagyon szeretett.

Az Ő testi-lelki- és szellemi habitusa igen sokban elütött iskolatársaitól. Sovány, élénkszemű, eleven szellemű, kötelességtudó, szerény, szótlan kis fiúcska volt. Ha jól vissza-gondolok rá, meg kell állapítanom, hogy már akkor magán hordta az elhivatottság, a kivé-teles nagy egyéniség jegyeit.

Mikor Ő az első osztályba járt (1896–97-ben), akkor vezették be a középiskolákba a „kézügyesítő” svéd Szlőjd tanfolyamokat. Mindketten az asztalosipari szakra jártunk és első komolyabb, miniatűr munkánk egy hálószo-ba-berendezés elkészítése volt. Csodálatos, de tény, hogy az övé volt a legkülönb, Ő nyerte el a legjobb osztályzatot, felülmúlta még a jóval idősebb felső osztályosok munkáját is és bizony mi többiek jó adag szégyenkezéssel hallgattuk Szlőjd-tanítónknak Tóth Árpád munkáját dicsérő, mintaképül odaállító szavait. Nem kétséges, hogyha Ő később nem a Pegázusra kap, hanem asztalos lesz, remekbeszabott műbútorok kerültek volna ki keze alól és e mesterségében is országos nevű híre tett volna szert.

Az ötödik osztálytól kezdve elváltak utaink. Én más iskolába mentem át, Ő ellenben ottmaradt, mindig kitűnően tanult és jelesen is érettségizett.

Ekkor azonban már csak ritkán jöttünk össze, de jóbarátságunk változatlanul fennmaradt és jól emlékszem arra a nemes vetélkedésre — hiszen sokat beszélt nekem erről —, ami közte és iskolatársa, a későbbi, szintén jeles nyugatista költő, Nagy Zoltán között, Kardos Albert önképzőköri vezető tanár biztos keze alatt, főként a nagy francia költők műfordításainak területén, kiterelvényesedett.

Érettségije után velem együtt Pestre vetette a sors. Itt is találkoztunk és el-elcsámcsogtunk egy-egy debreceni gyerekkori emlékünknön.

Mindig boldog mosolyra vonta száját, valahányszor azt mondtam neki: „Árpád... Árpád... kellett ez Neked?! ... Milyen remek asztalos lett volna belőled!...”

KOVÁCS GYÖZŐ

ÁNYOS ÉS ADY »PIROS SZEKERE«

Ismeretes bárki előtt, aki csak egy kicsit is foglalkozott Ady költészetével, hogy Ady minduntalan visszanyúl a régi magyar irodalom nyelvéhez, képeihez és igazi nemzeti értékéhez. Ennek bizonyossága Ady egyik nagy szimbolikus verse, a *Vörös szekér a tengeren*. A vers „vörös szekere” a forradalom jelképe. Bóka László, *Ady szimbolizmusáról* írva, megállapítja, hogy a vers kezdetén álló szép képek a „...vers perifériájára szorulnak...” A költemény magva a látomás: a vörös szárnyú, nagy vízi szekér közeledése a békés nyugalom partok felé. A „vörös szekér”, „piros szekér”, a „nap szekere”, „tüzes szekér” nem Adynál jelenik meg először. Ugyancsak Bóka László utal arra, hogy „...mint nyelvi kifejezés sem a szimbolizmus szókinéséből kerülök ki, hanem a régi magyar nyelvből asszociálódik... illetve a régi magyar költészetből”. Itt idézi Faludi Ferenc *A hajnal* c. versének két sorát: „De már a nap tengerről — Emelgeti szekerét”.

Faludi szomszédságában, 1780-ban kerül be Ányos Pál egyik, meglehetősen nagy terjedelmű versébe (*A' szép tudományoknak áldozott versek'*) ez a néhány sor:

De már a szép hajnal piros szekerével
Fellépett egünkre óhajtott fénnével.
Új életre hozza világ gyermekeit...

A budai egyetem megnyitásának ünnepére írta ezt a verset Ányos. Költeményében már több, mint költői konvenció „a szép hajnal piros szekere”, amely a vers összefüggésében is egyszerűen megállja helyét: az új gondolata idéződik fel ebben a képben. Valósággal felújjong, hogy „Buda ujjult piacn” virágozni látja a tudományokat. Új élet kezdődik, a XVIII. század óhajtott kora. A szomorú emlékektől megcsúfolt, harcos századok után — amelyekben a magyar „Nem mehetett Pállás szentelt templomába — nem a szeléd Musák tudós udvarába! — Örökös háboruk birták századaít — Nemes vére festé Dunája hajkait” —, a béke, a tudomány, az alkotás és a nemzeti felemelkedés korszaka következik.

A „piros szekér”, „tüzes szekér” képe (Ányosnál és Adynál egyaránt) két, igen elterjedt forrásból táplálkozhatott: 1. az ó-testamentomi Illés történetében is felöltik a „tüzes szekér tüzes lovakkal” kép. (Az ó-testamentom idézése is igen gyakori Adynál.) 2. a görög mitológia Nap istene, Helios négy tüzes paripától vont szekéren hajt végig az égboltozaton. (A képzőművészetben is azt a képet kedvelték leginkább, amikor a napszekeket hajtja.)

Ányos a magyar irodalom egyik közbülső állomásán idézi a „piros szekér” képét, mint az újnak, az óhajtott kornak jelképét. Ady már teljesen kifejti. A forradalom „vörös szárnyú, nagy vízi szekere”-ben a vagy-vagy kérdés egyértelmű, *forradalmi* megoldását látja.

SZEMLE

HORVÁTH JÁNOS: A REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN

A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Második kiadás. Gondolat kiadó 1957; 538 lap.

Habent sua fata libelli... Alig négy éve, hogy Horváth János könyve megjelent, máris új kiadásban kellett kihozni. Az első kiadás a lehető legszerényebb köntöst kapta, amit az Akadémiai Kiadó csak adhatott: rossz, sárguló papíron, papírkötésben, néhány száz példányban 125 Ft-os árban hozták ki irodalomtörténetünk nagy mesterének egyik legjelentékenyebb művét, szerves folytatásaként korábbi köteteinek, melyek még a Magyar Szemle gondos kiállításában láttak napvilágot. (A magyar irodalmi műveltség kezdetei 1931; Az irodalmi műveltség megoszása 1935), s most az új kiadó dícséretes gondnal, finom fehér papíron, erős vászonkötésben, nagyobb példányszámban, feleárban tette hozzáférhetővé ezt a jelentős művet, melynek első kiadását természetesen hamarosan elkapkodták.

A könyv nyilván korábbi egyetemi előadások alapján készült. Felismerni benne mindnyájunk tanítómesterének alaposságát, teljesre törekvését, a mások eredményeinek éber szemmel tartását, de hanghordozását, beszédritmusát is, ahola mondatok közti szünetek, vesszők és pontok a nála jól ismert, meg gondolt, higgadt, magyaros előadást képviselik. Horváth János ugyanis az a ritka tanár és tudós, akinél a tanár beszéde és a tudós írása pontosan fedi egymást: sohasem ragadtatja el magát, nem kalandozik el; sem érzelmei, sem eszmetársításai nem zökkentik ki tervszerű gondolatmenetéből. Nála mindig minden a helyén áll: úgy, amint az előadó órája előtt vagy az író a könyv megírásakor előre elgondolta.

A könyv két egyenlő terjedelmű részre oszlik. Az első részben az erázmusi tanok szellemében működő írók és a Luther nyomán meginduló Róma-ellenes mozgalom korszakát kapjuk, amikor még a felekezeti megosztás nem ölt határozott körvonalakat.

Itt meglepő felismerés és szempont volt az irodalmi életnek bizonyos főúri udvarok

szerinti csoportosítása. Horváth János felismerése az, hogy a reformációnak ez a kezdeti kora, csakúgy, mint a törökellenes hadi szervezet, a nagyurak támogatásának függvénye, ami egyáltalán nem kellett volna, hogy meglepje a kritikát, ha elgondoljuk, mit köszönhet a lutheri reformáció német földön is a fejedelmi mecénásoknak, s mint állott szembe maga Luther is a népi megmozdulásokkal.

Ezzel a felismeréssel a látszólag széteső, kisebb-nagyobb művekből, énekekből és prózai művekből álló magyar nyelvű irodalmi termés, melynek szerzői ide-oda hanyódnak és akiknek legfeljebb felekezeti összetartozását vették addig észre, szerves egységekbe tömörül, az élő történelemmel párhuzamba kerül és többé nem valami történelmen felüli egységet alkot, ahol apró adatokból áll össze holmi papiros-szintézis.

Nagyjában négy csoportot különböztet meg Horváth János: a Perényi-csoportot, a János király körül felburjánzó írók sorozatát, a Nádasdy Tamás védelme és anyagi támogatása alatt működő írókat és az Enyingi Török-családhoz csatlakozókat, Tinódival az élen.

Itt szűnik meg aztán az elején még elég élesen megfigyelhető csoportosítási elv érvényesülése: külön fejezetbe kerülnek ezután a lantos műfaj többi művelője és végül az udvarokhoz nem kapcsolható többi ének- és versszerző.

Horváth János a Perényi-csoporthoz sorolja a legmarkánsabb egyéniséget, Szkhárosi Horvát Andrást is, mert Tállya, ahol énekeit írta, „szomszédos azzal az abaúji-zempléni területtel, mely ez időben el volt lepve a Perényiek reformátor-csoportjától”. De erre mutat Farkas András hatása is Szkhárosinál, kinek működése határozottan Perényi pártfogásához kapcsolódik.

Viszont ezzel szemben, Klaniczay Tibor újabb tanulmányában Szkhárosit egy „mező-

városi reformáció" apostolává és költőjévé avatja (*ItK.* 1957, 14. l.). De maga Horváth János sem győzi hangsúlyozni, mennyire kiemelkedik prédikátortársai közül éles, támadó hangjával. A kérdést csak akkor fogjuk végleg eldönthetni, ha egy-két újabb életrajzi adatot találunk erről a kitűnő íróról, akinek az egész életművét Bornemisza Péter énekeskönyve mentette át az utókorra és tette a reformáció maradványaként hatékony elemévé.

Sajnálhatjuk, hogy Horváth János nem dolgozta bele az új kiadásba az újonnan felledeztet *Szendrői hegedősének* tanulságait, melynek pedig éppen ő maga egy kitűnő tanulmányt szentelt (*ItK.* 1954, 269. l.). Igaz, hogy itt az volt főgondja, hogy ennek a rendkívül érdekes darabnak a verselését elemezze, de rámutatott arra is, hogy az ének, mely Bebek Ferenc házában készült, arra mutat, hogy Bebek háza a lantosok otthona lehetett, mert a *Szilágyi és Hajmási* története a Szendrő várában, vagis Bebekék-nél készült. Így egy újabb főúri lantos-központot kapunk, mégpedig olyat, ahol inkább a népies réteg van képviselve.

Igaz, ezeket a vándorlantosokat nehéz egyszer s mindenkorra egyes udvarokhoz kötni: s ez még Tinódira is áll, aki hol az Enyingi Törökök, hol Nádasdy Tamás pártfogását élvezi.

Horváth Jánost azonban a történeti hitelesség szemérme tartja vissza attól, hogy saját művein is változtasson: így a két kiadás közti újabb eredmények nem szerepelnek az új kiadásban.

Különbön is, úgy látszik, elvből nem foglalkozik azzal az alacsonyabb rétegű lantos-költéssel, melynek a XVI. századból a Szendrői hegedősénekén kívül még három emléke ismeretes, bár „igen érdekes”-nek minősíti ezeket (216. l.). Pedig azt hiszem, itt egy igen régi és a középkori vágáns-költés magyar nyelvű túlélésével vagy éppen a legrégebb magyar énekmondás kései alakjával állunk szemben, mely megérdemelné, hogy nagyobb tanulmány tárgyává tegyük. (Vö. hozzászólásomat *ItK.* 1954, 406. l.) De Horváth János alighanem korainak tartja, hogy a kérdéshez hozzányúljon. Szelleme semmitől sem húzódzik annyira, mint a kellően meg nem alapozott hipotézisektől, a kis anyagból épített nagy konstrukcióktól, melyeket újabban megint divatba hozott egy-két irodalomtörténészünk.

A könyv második felének a felekezeti megoszlás adja a hátterét. A „felekezés” előbb a helvét változatok szószólóinak műveivel indul meg, majd a szentháromságtagadó irány irodalmi lecsapódásai kapcsolódnak hozzá: Erdély és a korábban mindenütt diadalmas kálvin-bullingeri irány küzdelméi a legújabb áramlattal és végül a lutheránizmus veszte-

ségeinek mérlege. Itt aztán külön fejezetben lépnek fel újra az énekszerzők, és pedig a vallásos líra és epika különféle művelői. A könyv a profán világi tárgyú történelmi énekszerzőkkel és Ilosvai Toldijának részletes tárgyalásával zárul.

Egy rövid „kitekintés” érteti meg velünk, milyenek tervezte Horváth János következő kötetét: a humanista hagyományokat őrző latin nyelvű irodalom azért maradt ki, mert élükön Oláh Miklóssal az ellenreformáció kezdeti formáinak lesznek megindítói: hozzájuk csatlakoznék Bornemisza Péter és Magyar István, a hitvitázó irodalom magyar nyelvű megkezdői, a katolikus Telegdi Miklós után. „Ugyanakkor az eddiginél nagyobb mértékben válik irodalom-sugalmazóvá a világi szellem, a bibliai epika visszaszorul, a széphistória virágkorát éli, s megzendíti lantját a személyes líraiságnak nyelvének első igazi nagy, — századának legnagyobb költője, Balassa Bálint.”

Mondottuk: Horváth János szelleme a tényekhez ragaszkodik és ebben a könyvében is megmutatkozik hajlandósága, hogy minden versnél, műnél megálljon: azt önálló létében vizsgálja. Ezért domborodik ki minden egyes irodalmi jelenség itt a maga teljességében: tárgy, ritmus, rím, gondolat, ihlet, összefüggések más jelenségekkel, mindez szerepel elemzésében.

Ezért olyan valóságos ez a könyve, mint a többi is. Nem lebeg az elvontságok felhőiben, benne él az anyagban. Emellett a szintézis szempontjai sem járnak rosszul: az összefüggések kialakulnak, hol az életviszonyok, hol a felekezeti, hol meg műfaji összetartozás alapján.

S ami különösen jellemző: a magyar nyelv, verselés és próza nagy szerelmese mindig jelentkezik ezekben az elemzésekben és stílusa különösen színessé, költőivé válik, amikor ezekben a látszólag kezdetleges alkotásokban rátapint az írói mű rejtett egyéni szépségeire, melyeket a mai olvasó szeme elől a régi magyar nyelv eltakar.

Németi Ferenc tokaji kapitány 77. zsoltárátfordításából például ezt érzi ki (133. l.): „A biblia szellemét, erőteljes fokozású parallelizmusát valóban ihletetten fogja fel és visszahangoztatja a maga rugalmas futamodású ritmusával, gondolaterősítő csoportimeivel. Él, szinte már nem is verstechnikai segítség, hanem költői dísz és ékítmény gyanánt, bőven és gyakorlott stílusérzékre vallón, egy már hagyományos versmondattani képlettel, a „közöléssel”. Horváth prózája ilyenkor maga is versként üti meg fülünket.

Dévai Bíró Mátyásban, kit az ép magyar beszédben nem gyönyörködő olvasó hajlandó szárazsága miatt kicsinyelni, felfedezi a hangos beszédet őrző tömör egyszerűséget.

»Kivált osztályozó felsorolásban tudja írásba rejteni a hangos beszéd, formulaít, mely csak a fültre, a hangsúly megértető hatalmára számít: »két módon tehetünk kedég velek jót: lelkekbe, testekbe; lelkekbe: tanítván, intvén, tanácsot adván, vigasztalván; testekbe: ételt, italt, ruházatot adván«... Írásjelekkel nem is mindig fejezhető ki effajta mondatok belső rendje: csak a hangoztatás teszi világossá: »bírjon ú velünk, ne a bűn« (ú: hangsúlyozandó) — »egyek vagyunk: ú mi bennünk, mi ú benne« — »ozton vagy ember által vagy angyal által szabadít meg: tudja ú!« (Ezt a *tudja ú-t* csak hangsúly és hangmelódia különleges magyar szövetkezése láthatja el szabatos értelemmel s így fogalmazni csak született magyar tudhat és merhet!).... A hangosan olvasó egyszerű embert a hangzatnak ez az értelmező hozzájárulása nagyban segíti a műveltebb fogalmazás világos megértésében, a művelt pedig századok távolából is örömmel ismer reá a hanghordozás testvéri magyarságára, tisztán reánk öröklődött élő ritmusára.» (173. l.)

Ilyenkor látjuk, hogyan válhatnak elfeledt fróink a mai kor életölvé: csak a forrásra mutató varázsvessző nem mindenki kezében hajlik a föld felé a kellő helyen.

A szerző szíve a komoly hazafiak hangjára rezdül meg: mily melegen, megkapó részvétellel érez együtt pl. a *Landor Fejrvár Elvészése* ismeretlen szerzőjével: „Egyéni sége... megnyerő komolysággal tükröződik előadásában. Sokatlátott, tapasztalt, lehiggadt szomorúságú hazafi ő; jól tudja már, mily gonosz egyenlenségek, mily könnyelmű »hozzá-látatlanság«, mily, a közönséges jót és a haza ótalmát hátrahagyó személyes becsvágak és versengések idézték elő a helyrehozhatatlan veszteséget. »Kár vót, örök Isten, az régi magyar uraknak halála!«: azok tudták, hogy a végházak vesztésével az ország is elvész...”

Ezért követi oly gyönyörűséggel különösen Sylvester Jánost, amint oly sokoldalúan fog hozzá a magyar nyelv és írásrendszer töretlen ugarának szántásához: itt minden részlet fontos, mert a magyar nyelv és irodalom tudatosodásának hajnalán vagyunk. (Persze Sylvester nem tud arról, hogy Mátyás korában Budán már művelték a „nyomatás isteni művészetét” és magát tartja a nyomtatás első művelőjének, mondja Horváth János is Hess András és nyomdáját félrehagyva. Német nyomda még az 1500-as évek elején is működött Budán, mint azt utóbban még nem közölt adatok bizonyítják.

Csáti Demeter Pannóniás Énekével kapcsolatban Horváth János nem jut végleges eredményre: inkább kritikus szemmel bírálja a régi romantikus szemléletet, a népi ioculator-hagyományak csak kevés nyomát látja benne.¹

Tinódival még ily részletesen és ennyi beleérzéssel sehol sem foglalkoztak a magyar irodalom történészei. S még ha hozzá is kapcsolja bizonyos korábbi lantos hagyományokhoz, Tinódi jelentékeny egyéniségként áll előttünk e könyv olvasása után.

A gyulai vitézekről szóló ének (*Cantio de militibus pulchra*) különös jelentőségére először Horváth János mutatott rá e könyvében, a lantosének szellemébe behatolva. Ő értette meg, milyen magyar dráma rejlik a kapzsi Kerecsényi László és végvári katonái közötti ellentétből eredő véres vízei kaland mögött és milyen egyszerű, de mélyen megkapó eszközökkel fogta meg az ismeretlen lantos ezt a kicsiségében is jelentős epizódot. (Itt az új kiadás jegyzeteiben talán helyet kaphatott volna *Egy régi magyar hősi ének a ponyván* c. tanulmányom, II. 1952, 58–68, ahol a gyulai vitézek énekének történeti adatait is megkísértem ellenőrizni az egykorú források alapján.) Magam részéről hajlandó volnék ezt az éneket megint egy alantasabb, a régibb népi lantoshagyományokat Tinódinál még hívebben őrző költészet jellegzetes darabjának tekinteni, még ha tény az is, amit Horváth János kimutat, hogy Bonfini-reminiscenciák ismerhetők fel benne. Érdekes, hogy Horváth hajlik a felé, hogy mind Ilosvai *Toldijában*, mind a szendrői névtelen *Szilágyi és Hajmásijában* a lovagi epika latin nyelvű termékeiben keresse az előzményeket; a *Szilágyi és Hajmásinál* azért, mert a menekülők a nagyszombati, tehát Tyránava-i harmincadot emlegetik, ami az Al-Duna melletti Tyrnau, Trnava hibás fordítására lenne visszavezethető. Inkább hiszem, hogy itt is a nemzetközi lantosköltészet és folklór általánosan ismert geográfiai tájékozatlanságát és közömbösségét kell keresnünk: harmincadról lévén szó, természetszerűleg a nagyszombati jött a lantos tollára vagy szájára. Maga Horváth

¹ A jegyzetekbe fel kellene venni Ysoz Kálmán és Haraszti Emil cikkét: *Zenei Szemle* 1928; 75. l., ahol a szerzők kimutatják, hogy Pray György levelezésben állott Benjamin de La Borde-dal, aki aztán Essai sur la musique ancienne et moderne c. művének IV. kötetében (Párizs, 1780) Pray György levele alapján közli Csáti Demeter két első versszakát latin fordítással együtt. Egy-két hangváltozatot ez a közlés is adhat az elveszett eredeti rekonstrukciójához.

János mondja a Béla királyról és Bankó leányáról írt balladával kapcsolatban: „Effele anekdotikus történet egyáltalán nem kíván »korhűséget«, érdeke, kortól függetlenül önmagában van.” (232. l.)

A Dévai Bíró Mátyáséhoz hasonló stílus-elemzést kapunk Méliusz Juhász Péterről is (295): „A hangzat szép aránya mellett a kapcsolás ökonomiája, szinte csak gondolatbelisége is figyelemre méltó; Istenről és az ő titkos dolgairól mondja: »Megnyitja: senki be nem zárja; bezárja: senki meg nem nyitja.« Ez ugyan idézet a *Jelenések könyvé-*ből, de az és-t (és senki) Méliusz hagyja ki mindkét mondatban. Ily tömör szépségéért egy Kazinczy is megbocsátott volna Debrecennek!” kiált fel Horváth János, aki ilyenkor árulja el legjobban, mennyire együtlérez frójával. Mert ő olyan kritikus, aki nemcsak átfog, összefoglal, hanem megáll, gyönyörködik, elmerül s ennek megfelelően tömör stílusa is átlekésül, erősen egyénivé lesz, minden főlős retorika híján való.

Számos lapot idézhetnénk még, ahol így rajtakapjuk a kritikust önfelvedtségén. Pl. a Károlyi-biblia ajánlásának elemzésében, vagy a *Debreceni Disputa* és a *Balassa Menyhárt áruttatásának* részletező méltatásában, ahol remekül érezeti a vitadrámaírók kivételes ábrázoló tehetségét és az olvasóval együtt élvezi népies fordulatait. A százsz Heltai Gáspár különös érdemének tartja, hogy nem könyvből tanulta a magyar nyelvet, hanem az élő beszédből „s főképp azon fordulatait sajátította el kiváló mértékben, melyek a feszlten, sőt kedélyes érintkezés eszközei: magvas szólásokat, népszerű hasonlatokat, képeket, humoros, de velős mondásokat, idiotizmusokat, mik mind bizonyos kedélyi árnyalatot, — nem nyelvtanilag helyes, hanem lelkileg jellemzetes magyarságot árasztanak magukból.” (Magunk részéről megjegyezzük, hogy a b, d, g és p, t, k össze-

tévesztése az írásban a szóvéghen e korban színmagyar vidékeken is előfordul: a Balassa-kódex főmásolója is idetartozik, deszínmagyar vidékek leveleiben is találkozunk vele. A tárgyas és alanyi ragozás szabálytalan használata meg általános e korban: vö. pl. Abaffy Erzsébet megjegyzéseit Balassi Zsigmond *Lovak orvossága* c. kiadványomhoz.

A magyar verselés legkiválóbb szakembere nemcsak minden alkalommal elemzi az énekek ritmusát, de többször meg is áll, hogy áttekintést adjon a XVI. századi magyar verselés titkairól. Megvédi az énekirókat a lekicsinylőkkel szemben, hangoztatva, hogy e század nem műverseket, hanem énekeket akart termelni (234). Ezt Tinódinál a dallamok elemzésével is összeköti. A jegyzetekben pedig külön táblázatot ad az énekesekről technikai ügyességük sorrendjében (502). Őket, mint festői szóval mondja, a rímnek csupán határt jelölő szerepe, „kattanása” érdekelte. Különösen művészi Vég Kecskeméti Mihály 55. psalmusához fűzött elemzése, mely tudvalevőleg Kodálynak *Psalmus hungaricus*ához is az alapszöveget szállította (250. l.).

A *reformáció jegyében* mintaszerű példája az irodalomtörténetírásnak. Látjuk: a könyvben a történelmi háttér nem nyomja el az írói egyéniség elemzését; márpedig az irodalom egyedi jelenségekből áll, az egyedi jelenségek pedig a műfaj, gondolat, érzés, nyelv, ritmus, stílus anyagából szövődnek. Horváth János sohasem hagy ki elemzéséből egyetlen szempontot sem ezek közül. Így válik nála ez a sokszor igen töredékes adatokból összekerekülő anyag harmonikus egységgé. Sokszor érezzük a ránk maradt anyag hiányosságát, de a meglevőt is hiánytalanul olvasztja össze a történetész-kritikus elevenen ható férfias egyénisége.

Eckhardt Sándor

ILLÉS ENDRE TANULMÁNYAI

Albert Thibaudet, a két háború közötti francia kritika és irodalomtörténet joviálisan élvező alkotója és szigorú rendszerezője, aki a modern francia irodalomról való gondolatainkat a leghatározottabban befolyásolta, egy húszas évekbeli előadás-sorozatában azt mondotta, hogy háromféle kritika van: a spontán (s ide a társasági beszélgetéstől az újságírói kritikáig sok mindent sorolt), a professzori (mely főleg rendszerez és a múltat vizsgálja) és a művészi (mely elsősorban az esztétikai kategóriákhoz méri az alkotást). E felosztás érvényét vitatni botorság lenne: ha a magunk irodalmi kritikájának múltját

nézzük, az is könnyedén illeszkedik bele, bár sajnálkozva gondolunk arra, hogy nálunk a spontán és a művészi kritika hangját mindig (vagy majdnem mindig) elnyomta a professzori kritikáé. Ez pedig nem annyira a művek megértését és élvezését elterjesztését, mint inkább „besorolását” célozta. Ezért is oly öröm Illés Endre tanulmánykötetét (*Krétarájak*, Magvető, 1957) forgatni: nemcsak minden professzoros merevség és doktrinérsg hiányzik belőle — anélkül, hogy az írás és a gondolat színvonalából egy jótányit is engedne — de e három kategória sajátosságainak ötvözetét tudja adni

legjobb írásában, elsősorban portré-esszéiben.

Megőrzi a spontán kritika frissességét, a „tetszik, nem tetszik” alapélményének közléseit és racionalizálását, amely mégiscsak minden kritikai tevékenység alapja, s amelyet a túlzottan professzoros vagy esztétikai jellegű kritika — bizonyos a priori doktrínák érvényesítése vagy bizonyítása érdekében vagy következtében — nem egyszer nehézség nélkül tol félre, szorít a háttérbe vagy fordít egyenesen a visszájára. A művészi kritikának esztétikai fogantatása és fejtegetése nála legtöbbször a leírt szó mögött lappang, mint a modern épület vastraverzei, melyeket nem látni, de amelyek mégis tartják és emelik az egészet. S a tudós-kritikának nem annyira a klasszifikáló, rendszerező hajlama ragadja magával, mint az ablaknyitó, széles horizontra tágitó: Illés sosem besorol és „helyretesz”, hanem legtöbbször a világirodalomra asszociál, párhuzamot teremt és kontrasztot ébreszt — s ezen keresztül világosabban helyez el és ír körül, mintha ezt célként tűzné maga elé. Mindezekben keresztül részben ezek segítségével is Illés Endre kritikai módszere már nem annyira a tudományos és újságírói munkával tartja a kapcsolatot, mint inkább az autochton szépirodalommal; szinte minden írásában, de különösen jellem- és műbírádalmához vezető zárak első kulcsait adják meg. S ezt a feszült érdeklődést a tömör, szeszmondatok sora tartja fenn, fejlesztí magasabbra, egészen az általában poén nélküli befejezésig, amely az írást lezárja, de az olvasó érdeklődését még tágabbra nyitja. Illés sosem esik a tanulmányírók oly gyakori hibájába, hogy a témául választott író helyett is mindent el akar mondani: szinte mindig csak kulcsokat ad a jellemhez és a műhöz, s aztán magára hagyja az olvasót azzal a ki nem mondott, de írásában lappangó, félreérthetetlen biztatással: most már mindent tudsz, amire előzetesen szükséged lehet, kezdj hát a műnek magának, mert igazamat ellenőrizni, s magadat gazdagítani elsősorban onnan tudod...

Félreismerhetetlenül egyéni hang ez, melynek mozzanatait részleteire bonthatjuk, utá-

nozni nem egykönnyen fogjuk tudni; akárhány, s akárhány a kritikai közé keverődik is, Illés Endre írásaira tévedhetetlenül rá tudnánk ismerni. Nemcsak azért, mert egyéni hangon ír, mondatainak sajátos kötése, lejtése, egyéni feszessége és feszültsége van, hanem azért is, mert a kritikában új típust képvisel: mer nem Gyulai újtján haladni, inkább az ellenpólus, Ignótus példáját gazdagszik: generációja, az „esszéista nemzedék” fia s ennek jegyei felismerhetők e kötetben is, de ezek a vonások nem eltakarják, hanem kibontakoztatják egyéniségét anélkül, hogy nem egy kortársának (gondoljunk Cs. Szabóra) szubjektívista narcizmusát és pózoló stílusmodorosságát követné.

Közel negyedszázad kritikai terméséből való válogatás ez a kötet. Hozzátehetjük: hűtlen a válogatás, a szerző régi önmagához. A *Krétarajzok* között helyet talált írások többsége az utolsó évtizedben keletkezett, holott Illés kritikai tevékenységének zöme kétségtelenül a korábbi másfél évtizedre tehető. Mi ennek az oka? Nyilván kettős: a kötet indító eszméje, a „krétarajzok” cím alatt összefoglalt portré-esszék sorozata tüllyomó részben most készült, az utolsó években; de emellett oka kell legyen az írónak az a sajátsága is, amelyről stílusa árulkodik: a feszesség, a véglegesség, a másíthatatlanra, nyíltabban szólva: a tökéletességre törekvés, amely nemcsak papucsait rejti el a látogató elől, de kamaszkorának fényképeit is.

A „krétarajzok” — vagyis a portré-esszék nemcsak elindítói voltak ennek a kötetnek, de anyagának nagyobb részét is teszik. S ez emeli a kötetet is magasra, számos, az utóbbi időben megjelent tanulmánykötet fölé: mert a megfigyelt kortárs szemén keresztül látva, az íróról és művéről koherens víziót ad az olvasónak. Ritka nála az a megoldás, amelyet Csáth Géza vagy Tolnai Lajos — a személyesen nem ismert írók — esetében választ: hogy a mű fölől közelíti meg az embert. S ez még itt sem egészen igaz: mindkettőnél elsősorban az emberi dokumentumok — napló, önéletrajz, róla szóló vallomások — fölől közeledik a műhöz, az emberhez egyaránt. Mily jó példája ennek Babits Mihályról írott esszéje! Látszólag csak arról ír, ami számunkra — akik már nem ismertük, akiknek legenda és a múlt élő anyaga Babits művészete — mellékes: arról a döbbenetről, amelyet számára Siena látványa okozott, Sienáé, amelyre Babits figyelmeztette s amelynek kövédermedt, hideg tökéletessége Babits izzó tökéletességre-törekvését idézte. Azokról a szívdobogásokról és szorongásokról, amelyeket Babits könyvtárszobájába, esztergomi házába lépve érzett, futó találkozásairól kávéházban, autóbuszban. S az

íróból a kevésbé fontosról: a novellaíróról, a Kosztolányival versben vitázóról. De ezek a személyes emlékek sosem szolgálnak arra, hogy a nagy ember árnyékában a maga alakját próbálja nagyobbak mutatni, mint oly sok emlékezőnél; sosem arra, hogy az anekdotát mondja, hanem mindig azt célozzák, hogy az anekdotán, a személyes emléken keresztül az általa látott lényegre mutassanak. Babits magányára, írás-tiszteletére, tanítványaihoz való, sajátosan visszahúzó, babitsi viszonyára, az önmagával és környezetével szembeni meg nem alkuvó igényességre, emberségének a magától és másoktól „mindig többet” követelő nemességére. Ez lenne a teljes Babits? — kérdezhetnénk, professzori katedráról. Kétségtelenül nem, felelné Illés Endre is, de ez volt az én Babitsom — s mi, olvasók, hozzátehetjük: ha nem is a teljes, tankönyvbe, olvasókönyvbe kívánczó Babits-kép ez, de a megírandó, életműből és emlékekből az utókor lelkében kialakuló Babits-képnek fontos, lényeges, talán gyökér-elemeit hordozza az Illés Endre portréja magában.

S ugyanígy: az éles megfigyelés mögött lappangó iróniában, a környezetrajz és a stílus egymásraajátzásában Illés meglevenítő művészetén át kialakuló Szomory-kép nem helyettesítheti a mű s jelentősége irodalomtörténeti taglalását, de nem is akarja helyettesíteni azt. A szubjektív impressziót, melyet mű s ember hagyott benne, látszólag hédonisztikusan elevegni fel: kifejezni vágyva saját élményét. De e kifejezés azonnal, megformálódása közben társadalmi jelentőséget nyer, mert ama belső világok kulcsait nyújtja, melyek felé ezek nélkül csak tétován tapogatózna a később jövő nemzedék.

E módszernek, mint minden módszernek, természetesen megvannak a maga korlátai. Az emlék s a megjelenítés gyönyöre mozgatja Illés Endre tollát legtöbbször, s az íróból és művéből mindent megragad, felcsillant, ami érzékletes, s ami érzékletesen visszaadható. Elsősorban nem elvonással, általánosítással, gondolati absztrakcióval él, hanem képpel, metaforával, hasonlattal s ezekkel páratlanul finom árnyalatokra tud rámutatni; de ahol ez már nem elegendő, ott megtorpan, visszahúzódik vagy félrekanyarodik sokszor. Tökéletesen érthető, ha Illést a minden reakcióval kacérkodó, környezetét (s néha az a gyanúnk: önmagát is) szándékosan epatírozó fiatal Halász Gábor ábrázolása izgatta; de a róla rajzolt kép menthetetlenül hiányos marad így, mert a későbbi, realizmus felé hajló, lehiggadó esszéista szinte egyáltalán nem fér bele. S bármilyen kitűnő, egy remekbesikerült novellával felérő is Lovik Károly szellemidézése, ennek a különös életnek és magatartásnak a meglevenítése, mintha az

élet és magatartás furcsasága menthetetlenül elnyomná a művet az esszében, mintha az életen felforrósodott hang hirtelen lehűlne, mikor a novellákra kerül a sor, s így az olvasó — ha csak az esszé, s nem Lovik írásainak is olvasója — inkább a *Hét* címlap-furcsaságának emlékét őrzi meg, mint a furcsán egyéni, s irodalmunkban is jelentős csapást nyitó novelláké.

Az utóbbi évtizedben nemcsak az írás művészetének szubtilisebb módszereiről szoktak le sokan, de a vájt füllel való olvasás is mind ritkább lett; az „igen, igen — nem, nem” módszerének egyeduralgódóvá válása okozta, hogy egy sokat s lelkesen olvasó ismerősöm türelmevesztetten kérdezte, a *Kréta*rajzok közepetáján tartva: „Dehát van-e író, akiért Illés nem lelkesedik?” S ekkor már utána volt a Révész Béla, Szomory, Tolnai esszéinek, olvasta, amit Kosztolányiról, Ambrusról, Osvátról, Nagy Lajosról írt. A kérdés először megzavart, aztán megsomorított: hogyan magyarázzam meg, hogy abban, amit lelkesedésnek hall, mennyi élesen bíráló felhang van; hogy ítélteben az téveszti meg: Illés Endre rajong a művészetért, de ritka szigorúsággal vizsgálja a művészt, s alkotása konkrét eredményét. Elég elolvasni Révész Béláról írott tanulmányát, amelyben iskolapéldáját adja a szeretetteljes, de egy pillanatra sem elnéző elmarasztalásnak; ha egyáltalán lehetséges ilyen, akkor ez a módszer a leginkább alkalmas arra, hogy bírálva se bántson. Eppen, mert nincs benne a lenézésnek, lekicsinylésnek árnyéka sem; mert művészetben belüli vizsgálattal és érvekkel közelíti meg, tárja fel író s olvasó számára egyaránt az alkotás sikertelenségének okait. S ahol ez rejtettebben szólal meg, talán művészileg még nagyobb tökélyt ér el: a kritikus Kosztolányi ábrázolásában vagy az Ambrus Zoltánról szóló emlékekben, amelyekben az ingerültségnek alig hallható, de a stílust, az írást mozgásban tartó mélyvízi árama kering: az az ingerültség, amelyet szeretteink iránt érzünk, ha váratlan gyarlóságon kapjuk őket.

Milyen megszívlelendően más az, ahogyan ezeknek a nagyoknak a kisebb gyarlóságairól s Hunyady Sándorról vagy Köröndi Ferencről beszél! Emezek az élesen elmarasztaló kritikának jó példái megint — s különbözőségükkel legalább annyira, mint hasonlóságaikkal. Illés Endrét sohasem a sikertelenség háborítja fel igazán — Révész Béláról szóló írása is erős bizonyítéka ennek — hanem az olcsóság, a könnyelműség; s ezen belül mennyivel más hangja van a tehetséges ember kényelem- és pénz-szeretetéből fakadó olcsó megoldásai elítélésének Hunyadynál — mint a Köröndi olcsó tehetsége, vagy inkább

tehetséget pótló talmi csillogása által felháborított hang, mely csupa gúny, szarkazmus, elevenbe csípő ostorcsapás!

Ingerültsége, iróniaja sosem egyéni motívumokból táplálkozik, hanem társadalmi eredetű, közügyet védő, mert az irodalom fejlődését pásztoroló, az aranyat a trombitaréztől szétválasztó — ennek eleven példája Osvátról szóló portréja. Az íráson végig érezni azt a szubjektív felháborodást, amelyet a hajdani fiatal íróból kiváltott a nagy szerkesztő módszere, aki a *Nyugat* kertjének növényeit a maga ízlése szerint akarta nyesegetni, az előfákat sokszor pattanásig hajlítva. De ez a szubjektív érzés csak az élelátás megsokszorozódásában nyilvánkozik meg, a jelzők titkos feszültségeiben. A tiszteletet és rajongást homályosító indulat az objektív aggodalomból táplálkozik: mi lesz, ha Osvát szerkesztése normává válik, ha kevésbé értők, kevésbé mű- és egyéniség-tisztelők is az ő módszerével próbálkoznak. S hogy ez az aggodalom nem volt ok nélküli, arra azt hiszem, valahányan tudnánk a közelmúltból egy-két példát felhozni...

Ezekkel a módszerekkel és eszközökkel alakul ki a *Krétarajzok* darabjainak olvasása során az olvasóban a huszadik századi magyar prózaírodalom majdnem teljes kritikai arcképcsarnoka. Éppen mert Illés oly sokat tud adni ezekben a tanulmányokban, válik még égetőbbé annak a hiánya, ami kimaradt ebből a sorozatból: elsősorban Krudy képé, aki nélkül e század prózájáról teljeset adni lehetetlen. Hiányoznak még mások is, nem kevesen, különösen a fiatalabbak közül; de ezek számonkérése már erőltetett lenne. A „krétarájzok” sorozata — akár az író építő szándéka szerint alakult ez így, akár a véletlen hozta magával — részben a *Nyugat* előzőinek, de főként a *Nyugat* első nagy gárdája prózaíróinak a galériája; ne is kérjünk hát tőle többet számon, de ezt, azt hiszem, joggal.

S mert a kötet rendező szándéka így alakult, halkul sajnálkozássá a kritikus kritikusanak a követelőzése: miért nincs több írás költőkről ebben a kötetben. A *József Attila szókincséről* szóló tanulmány erősíti fel e sajnálkozásunkat: aki a költői munkának ilyen mély értésével, ilyen alaposan tudja egyik legnehezebb költőnk műhelytitkait fejtegetni, mi mindent mondhatna el más költőinkről is a közel- s távolabbi múltból egyaránt! Bármily kitűnő volt is Nadányi Zoltán a maga szűk határai között — s erre szeretetteljes sajnálkozással elsősorban maga Illés mutat rá — a róla szóló pontos és meleg sorok nem tudják elfeledtetni, hogy Babitsról, Kosztolányiról beszélve éppen költészetük problematikájának nyílt tárgyalását kerüli meg.

Illés Endre a színháznak régi szerelmese: ezt nem egy figyelemre méltó és sokszor méltatlanul elfeledett dráma jelzi. Hogy mennyire érti a drámaírás titkait, arról e kötetbe foglalt, elég szűkmarkúan válogatott színikritikái is meggyőzhetnek mindenkit. Egyik — különben szépirodalmilag remekbe sikerült — analízise, a *Rómeó és Júlia* erkélyjelenetének elemzése, mintha mélyebbre nyúló vágyakról árulkodna. De a színikritikák valami rejtett félélnkségről is beszélnek: szinte kizárólag a darabok kritikáját adja Illés, nagynéha egy-egy színész-portréval. S e színmű-kritikákban, melyeken oly frissítően érezni, hogy írójuk valaha Ambrus-hoz járt kritikai iskolába — milyen bátran és leleplezően viszi tovább az ambrusi módszereket pl. a Cocteau-kritikában! — szinte mindig a magunk érzéseit, örömeit és hajdani csalódásait találjuk meg újra; talán csak Tamási Áron színműveiről írott bírálatait érezzük eltűzöttnek, különösen, mert nincs mellettük a prózaíró, elsősorban a novellista Tamási elemzésének még pozitívabb ellentéte.

A kötetet, mely kevés világirodalmi kitérővel úgyszólván teljes egészében a közelmúlt magyar irodalmáról szól, két nagyobb terjedelmű tanulmány zárja: Stendhalról és Maupassant-ról. Illés Endre e két írónak remeklő magyarra fordítója is; tanulmányai könnyeden mély sorai mögött a jobb megoldásokért küzdő fordító átvirrasztott éjszakáinak műhelytanulmányai rejlenek, ezek biztosítják a mondatok és gondolatok táncos egyensúlyát, mint a vitorláshajóét a mélyre eresztett ólomnehézek. A Stendhal-tanulmány is párját ritkítja a kor és az író mély megértésében, problémáiknak és szépségeiknek az előadás könnyedségével semmit el nem kenő megjelenítésében; de a portré-esszé sajátos, Illés által e kötetben kialakított módszernek legdiadalmasabb alkotása kétségtelenül a Maupassant-tanulmány. Nemcsak értes és kifejezés: az író szinte művészi átlényegülésen megy keresztül, hőséről beszélve; átlényegülés, de éber kritikai tudattal, mely megvesztegethetetlenül néz szembe hősével és annak kortársaival. Bizonyára sok mindent lehet és kell is még mondani Maupassantról a magyar olvasóknak; de ennél zártabban teljeset, izgalmasabb elevent, mozgalmaságában kiegyensúlyozottabbat mondani aligha lehet.

Tanulmányköteteink eddig — bármit ígértek is előszavukban — csak a szakértők a hivatalból érdeklődők szűk köréhez szóltak. Mint a léglökéses repülőgép a sebesség hangfalát, úgy érzem, Illés Endre tanulmánykötete törte át először közülünk a szélesebb közönség közönyének falát is: a *Krétarajzok* nemcsak alkalmas arra, hogy az irodalom-

szerető laikus számára élvezetté váljék, de máris azzá vált: a közönség nem várta a kritikus kritikáit, hanem széles körben olvassa, kedveli a kötetet, igazolva ezzel is Thibaudet kezdetben idézett tanulmányát,

aki szerint nincs hatékonyabb, mint a közönség spontán kritikája, mely leírásra nem kerül, de amely szalonban, telefonon, színházi előcsarnokban a legszélesebb rétegekhez jut el.

Nagy Péter

LOVIK KÁROLY: A NÉMA BŰN

Válogatott elbeszélések. Válogatta és a bevezetést írta Illés Endre. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1956.

Ennek a gyűjteményes kötetnek az első elbeszélése, *A szülei ház* 1899-ből való — Lovik ekkor huszonöt éves volt, és huszonöt éves fiatal emberek ritkán írnak tökéletesen kiegyensúlyozott, sem többet, sem kevesebbet nem mondó, mértéktartó, minden eszközt a maga helyén, és csak a maga helyén használó novellát. Miről szól *A szülei ház*? Vidéki házi mulatságról, melyen az intézetből csak most kikerült házikisasszony véletlenül megtudja, hogy az anyjának szeretője van. Fájdalom és undor fogja el, odaszalad már alaposan kaptatos apjához és közli vele meg-rázó fölfedezését. Azt hiszi, „hogy apja fel fog ugrani és összezúzza”, de az csak rekedten nevet egyet és hajtogatja, amit mindig szokott: felesleges a legderekből nő a világon; különben is, a világ rossz, a bor jó... A lányt megcsapja az apjából áradó borgőz; megundorodik, „s a szülei ház egyszerre undok rabló-barlangnak tetszett, telve piszkos emberekkel, fekélyekkel és csúszó-mászó állatokkal”.

A részeg apa még dadog valamit, aztán elalszik; a lányt táncra kéri savanyú gyomor-bajos lovagja, akinek előbb-utóbb úgyis a nyakába varrják.

„— Szabad egy tourra? — kérdezte mélyen meghajolva. A leány felkelt és megadással hajtotta le fejét.

— Megyek uram — mondta és karját Fábíán karjába akasztotta. Egy pillanatig arra gondolt, hogy így fognak egykor az esküvőre menni, aztán kiértek az ebédlőbe és elkezdtek táncolni.”

Az apa a lány szavaira nem csap botrányt. Utána az olvasó azért még aggódik egy kicsit: mit fog csinálni a lány? Kísért a giccs vagy a prédikáció szelvénye. Kiszalad a kertbe és bánatában, iszonyában beugrik a kútba? Rossz író nyilván ilyesféle megoldást választ: ríktó tragédiát, hogy jól „odamondhasson” a társadalomnak. Lovik azonban nemcsak a jellemek, hanem a valóság keretei közt is meg tud maradni. Tudja, hogy ha jól ábrázoljuk őket, a mindennapok szürke tragédiái a legszuggesztívabbak — s a legkeményebb bírálat is. *A szülei ház* nem remekmű, de nagyon jól megírt novella; olyan írás, amely-

re, ha véletlenül szemünk elé kerül valamelyik lapban, érdemes fölfigyelni. Ki írta? Egy huszonöt éves, kezdő fiatalember. — Hogyan, kezdő? Mintha már nagy gyakorlat állna mögötte. Ez az elbeszélés mindenesetre kitűnő fölkészültségre, alapos mesterségtudásra és nagy írói fegyelemre vall.

Igy gondolkodhatott a századvégi olvasó, aki rábukkant *A szülei ház*ra. Ma is ez az ember benyomása: éles szem, pontos rajz, biztos iránítás. Igazi író jelentkezik; olyan író, akinek nemcsak mondandója van, hanem akinek az írás mesterségbeli fortélyai is a vérében vannak. (Mert mondandója mindenkinek lehet, de írni éppen nem mindenki tud). Figyeljünk meg ennek a kötetnyitó novellának a végén még egy parányi (de mégis fontos) apróságot. Fábíán táncra kéri a lányt. „Megyek uram” — mondja az, és „karját Fábíán karjába akasztotta”. Nos belé is karolhatott volna, karjába fűzhette volna a karját, kart karba öltve mehettek volna a táncterembe. Nem, — *akasztja* a karját a férfi karjába. Egy szó megválasztásán (ami többnyire nem tudatos mérlegelés, hanem írói ösztön kérdése — az viszont persze megint más kérdés, hogy az ilyen írói „ösztönben” mennyi az okosság) — egy szó megválasztásán nagyon sok múlik; egy szó, egy jól eltalált szó sokszor lapnyi fecsegésnél, körülírásnál vagy magyarázó bebeszélésnél többet mond; egy helyénvaló szóban sokszor minden benne van. Mint itt is: az, hogy ez a csalódott, megrendült, magára maradt szerencsétlen fiatal lány mit tehet egyebet? — megy táncolni savanyú vőlegényjelöltjével; az, hogy egy jobb sorsra méltó fiatal életet most gázol el s tesz holtig nyomorékká ez a borgőzös, ocsmány, iszapos vidéki sors: mindez benne van ebben az itt, ezen a helyen, ebben a környezetben rendkívül hangulati súlyt hordozó szóban, hogy „karjába *akasztja* a karját”. *Akasztja*, hanyagon, megverten, minden-mindegy mozdulattal, ügyis-hiába gesztussal, úgy, ahogy majd az esküvőre is mennek...

Megállapíthatjuk: ez a fiatal író valóban tud írni.

Ha már a szavaknál és jelzőknél tartunk, jegyezzük meg itt: Lovik Károly mindig is értett hozzá, hogy egy-egy szóval sokat mondjon, pontosan a célba találjon. Csak néhány példát. A *Báránylevél* című novellájában (ez éppen tíz esztendővel későbbi, 1909-ből való változata A *szülei házának*) egy vidéki állomásfőnök szalonjában vagyunk — jellegzetesen olcsó falusi „fényűző” otthon ez. Makartcsokrok, mütyürkék, részletfizetésre vásárolt könyvek; pár vonással hitelesen elénk rajzolt, atmoszférájában is erősen érzékeltetett kép. „A falon — folytatja Lovik — a díszhelyet egy nagy fotográfia foglalta el, amely Süveggyártó Pált volt iskolatársai *zord* körében ábrázolta.” A kitűnő leírásban külön is kitűnő ez a *zord*. Láttak már iskolai tablót a múlt század végéről? Találóból jelzőt keresve sem lehetne találni rájuk ennél a *zord*nál.

A *kertelő agárban* szó esik egy bizonyos Kálmánkáról, a Balsai-had híres kártyásáról; őt bérlik föl a Balsaiak, hogy a család agarászbecsületét megsértő Bogdányon bosszút álljon. Mondanunk sem kell, ez a kártyából élő Kálmánka nem éppen mintaképe a gáncs nélküli lovagnak. Lovik azonban sokkal jobb író annál, semhogy Kálmánkát „megszidja”, vagy Kálmánka örven a züllő dzsentri ellen mennydörögjön. A véleménye persze megvan róla; nem is rejti véka alá a véleményét. Csak éppen *iróilag* mondja ki. A kártyázás nem boldogul a (sajnos kissé jókaiasan sebezhetetlen) Bogdánnyal; dühös előadást tart rokonainak a kudarc okairól, majd „mérgesen odébb állott, dörmögve, hogy ilyen rokonsággal áldotta meg a világ, képesek rá, hogy egy éjjelen elvegyék tőle azt, amit fáradságos évek hosszu során át *harácsol* össze”.

Lovik általában pasztell-színekkel fest, inkább szürkés tónusban; annál súlyosabb tartalommal lobban ki a képből egy-egy erős szó harsány színezéssel, mint itt ez a *harácsol*. Színében, hangsúlyában többet mond, és jobban, mintha az író dühösen karikírozna vagy mondatok során átengedné szabadjára a Kálmánkák fölött való erkölcsi fölháborodását.

Az írói hangszerelés művészete ez; talán az egész kötetben nincs egyetlen vétség ez ellen az írói ellenpontozástan ellen. Lovik Károly mindig pontosan tudja, hol, mit, mikor, mire kell bízni a zenekarában; sosem játszat kürttel vagy nagybőgővel oboaszólamot. Érti a kísértet mesterfogásait; azt, hogyan kell egy-egy reális kis megfigyeléssel, rebbenő képpel magyarázatok, terjedelmes festegetések, részletezések helyett tömören, hangulatilag *szuggerálni* mondandója érzelmi tartalmát. Az *Őszi rózsában* egy polgári életbe beleszürkült tisztviselő vidéki kiszállásra megy, s a vonaton véletlenül találkozik

hajdani szerelmével, akit nem adtak hozzá, mert szegény volt. Lovik itt is szerencsésen elkerüli a kísértő (jellegzetesen századvégi) szentimentalizmust; szürkébe szürkével festett grisaille-képe mértéktartó melankóliájával egyike legjobb novelláinak. A megkopott férfi és a riadt vidéki asszony szemközt ülnek a vasúti fülkében; beszélgetésük akadozva, szánalmasan indul.

„— Mit csinál Patakon? — kérdezte végre (a férfi) kiszáradt torokkal az asszonytól. Az nem mert rá visszanézni, s az ablakon kitekintett a *fonnyadt* tarlókra. Az avaron *nagy varjúk* ültek, s mikor a vonat közel ért hozzájuk, *lassú, komor szárnyvillanással* röptek tova. Csak itt-ott mozgott egy eke, *feketére fordítva az anyaföld sápadt leplét*. A hegyekre vezető utakon némely helyen *libasorban baktató favágók haladtak*”.

Az egész novella érzelmi mondandója, a két hős, férfi és asszony felcsiklott, szürke sorsának, hétköznapi családottságának egész szomorúsága, sőt, a jelentéktelen kispolgári élet egész csüggesztő hangulata egybesűrűsödik ebben a képben. Ha külön, kiszakítva nézzük is: remeklés. Minden szó, minden mozzanat pontos, hitelesen valóságos és csalfa-talanul találó. Mindjárt a *fonnyadt* tarlók (a *fonnyadt* jelző, távoli hangulati asszociációval szinte a *fonnyadó* asszonykát idézi); aztán a *lassú, komor szárnyvillanással* (megannyi fokozása a hangulatnak) tovaröppenő varjak — s a *lassú fölrebbenés*, a lomha varjúmozgás mellett ez a *szárnyvillanás*: hiteles, reális megfigyelés a nagy varjúszárnyaknak ez a fekete villanása; de milyen művészet megtalálni rá éppen ezt az egyetlen megfelelő *villanás* szót, melyben a tömör, szemléletes stílus szinte szintetikusán adja vissza a valóságot; — aztán: az ekék, amint *feketére fordítják az anyaföld sápadt leplét*. S a kis remeklés messze mutatóan távlatos lezárása: a libasorban baktató favágók... Annak a két embernek a sorsát, aki a kupében ül, semmiféle magyarázattal sem lehet jobban érzékeltetni, mint ezzel a képpel.

És ez a kitűnő író mégsem egészen kitűnő író. Talán nincs elég nagy lélegzete? Lehet; A *kertelő agár* a példa rá. Kitűnő, egyenesen a Mikszáth *Gavallérjait* idéző kép (igaz, már évekkel a *Gavallérok* után); kitűnő benne ennek az agarász here-népek a rajza; de aztán amikor az író történetét nyújtja a rajzot, fiatalokat boronál össze, Mikszáth eszközeit jókaiéval vegyíti: valahogyan megroppan, mintha ennyire már nem futná az erejéből. Vannak írásai, melyekben a sejtetés nagyon finom eszközeivel dolgozik, s valóban érezzük, hogy a kevés szó és szín mögött sok valóság rejlik, mint például A *kompnát* című kis elbeszélésben. De vannak olyanok is,

amelyekben a jó leírásból — (amilyen *Az igazságról* remek déli Pestkörnyéke: Gyál, Üllő, Soroksár vidékének ez a ritka hiteles-ségű képe) — végeredményben „nem jön ki semmi”. Mintha az író egyszerűen fáradtan, vagy unottan legyintene egyet: eh, elég volt, semmi értelme az egésznek.

Valóban volt ilyen mozdulata (ha csak belső, lelki mozdulata is) Loviknak? Van ebben a kötetben egy novellája: *A szögletben*; egy nagy reményekkel induló ember elszürkülése, elsvárodása a kisvárosban, „a szögletben”. Később szájja erről a témáról aligha írtak (legfőképpen hasonló sivar keserű-ségei Juhász Gyula az *Orbán lelke*ben). Persze ez a vízholdó-életét élő ügyész, sorsát tekintve, nem Lovik Károly. De az a lecsukló, minden-mindegy, lemondó, enervált életív, amit az ügyész Ráskai sorsának ad, alighanem Lovik Károly lelki, alkotói életé-nek gesztusa, íve is.

Valami megcsuklás, abbahagyás, valami hiány — ilyesmit érez az ember. Egy kicsit a szó *nem pejoratív* értelmében vett dilet-tantizmusból. Az íráshoz még azon a fedd-hetetlen frásztudáson kívül is, amivel Lovik rendelkezett, kell valami — olyasmi, ahogy a cipész ül a kaptafája mellett és dolgozik; ahogy a szobrász körüljárja a márványt és dolgozik; *munka-energia* kell hozzá, egy bizonyos „robot”: dolgozni, megcsinálni a dolgokat — bocsánat a szóért: „Sitz-fleisch” is kell hozzá. S ez nem volt meg Lovikban; ezért afféle előkelő, rokonszenves *diletante* ő.

Mindez kiderül Illés Endre kitűnő (és kitűnően megírt) bevezető tanulmányából is. Valami olyasmi derül ki, hogy Lovik túl gyanakvó vagy túl előkelő volt ahhoz, hogy egészen igazán író legyen; túl finnyás is, talán nem is az anyagot, hanem az életformát illető-leg. S addig-addig készülődött a dologhoz, míg — Illés Endre ugyan nem mondja ki ezt a szót, de ez a dolog veleje — *íróilag sterilizálta magát*.

Valóban bábszínpadot ácsolt magának a valódi világszínház helyett. Kései novellái, a kötetben *A kertelő agár* utániak majdnem mind, efféle marionette-játékok. Az olvasót meglepi a változás. Mi történt ezzel az íróval? Hogyan jutott a *Báránylevél* vidéki valóságtól, az *Őszi róza* embersors-szemléletétől a letűnt rokokó és pestbudai romantika melan-kolikus artisztikumáig? Kiábrándult a világ-ból? Megutálta korát és elfordult tőle? Gyáva volt és megtorpant, ahelyett, hogy szembenézett volna a valósággal és vállalkozott volna a valóság leleplezésére?

Lovik igazi századfordulói ember. Finom, választékos, szomorú, kiábrándult, enervált — talán megkockáztathatunk egy neologiz-must: *világfáradt*. Sok kortársa ilyen. S ezt

a fáradt, eleve fáradt, igen finom idegzetű és műveltségű embert, aki egyébként is erősen hajlamos volt rá, hogy kitérjen a nyersebb valóság elől, egyszerre valami erővel szinte le-sodorja valami addigi útjáról. Ez a valami: egy hatás. *Krúdy hatása*.

Lovik rejtelmesen romantikus, hoffman-nos (s erről vélte annak idején Vass László — akire Illés Endre céloz — hogy alain-fournier-s), vagy nosztalgikusan rokokós, vagy biedermeieresen pestbudaiai kedélyes-ségű hangjának, álomhangulatú novelláinak fölbukkanása nagyjában egybeesik Krúdy Gyula igazi kibontakozásával. Az *Arany pereg* „budai történetében” bál után két férfi áthajtat Budára egy kocsmába kor-helyilevesre. „Az én időmben ilyenkor knike-beint volt szokás inni” — mondja az egyik éjszakai lovag. Csalthatatlannul Krúdy hangja, hangtűze. A *Mascotte* első bekezdése akár-melyik Krúdy-novellába beillenék. Íme: „Egyszer, kora nyáron, újra fölébredt ben-nem a mohó vágyakozás, Lajos-aranyakat dobálni a zöld posztóra, szembenézni a treff dámával, és közbe a töprengő Csajkovszkit meg Lahore királyának sajtáságos történetét végighallgatni. Éjjel ismét arról álmodtam, hogy egy félszemű spanyol tiszt megsértett a hombrenál, és reggel újra meg kell verekednem a befagyott határpalaknál. Szerettem volna a borbélyoknak, a pincéreknek, a kocsisoknak egy-egy arany borraivalót adni és olykor éjjel egy havas padon ülni, ahonnét kényelmesen lehetett a nagy olasz táncosnő csipkefüggönyös ablakaira nézni.” — Hamisítatlan Krúdy-intonálás.

Olvassuk el a *Rézkarc* című elbeszélést: hőse, a rejtélyes nőimádó pesti Szerencski — tiszta Krúdy-figura, Krúdy sajátos ironiája nélkül. Mert Krúdynak, mikor ilyen „édesbús” biedermeier világot és alakokat idéz föl (mint a *Hét bagolyban*, mint Rezeda Kázmérban), rendszeren ott játszik ajkán az ő utánozhatatlan, irizáló ironiájának mosolya; ez Loviknál elvész: ő többnyire komolyan veszi a dolgot.

Ez a Krúdy-hatás egészen mélyre, egészen Lovik alkataig, egészen mondhatni a sejtjeibe hatolt. Emlékezzünk az *Őszi róza* idézett képre: ott még minden a valóságból, a reális szemléletből származik, s minden a másik, megvilágítani szándékolt valóság plasztikusabb vagy szuggesztívebb előállítást szolgálja. S most mit látunk? Csupa krúdyas képet és hasonlatot, melynek nem reális-plasztikus és végeredményben objek-tív, ábrázolási funkciója van, hanem oldó, távolító, a hasonlat tárgyát nem kiemelő, hanem egy közös hangulati-zenei-érzelmi közegben elmosó, elringató rendeltetése. Minden új mozzanat nem közelebb visz, hanem távolabb old attól, amiből kiindult;

minden új mozzanat új lírai tartalmat lop belénk; nem konkretizál, hanem éppen ellenkezőleg, a konkrétumot is belemossa, beleoldja az író lelki életének (a mondatok ritmusában is tükröződő) hullámlásába. Például: „Délceg királyfiakról, hófehér hercegnőkről sosem mesélt, annál többször kegyetlen rablólovagokról, akik kifosztják az utazó kereskedőket, meg pirosruhás bakókról és egy szökött katonáról, aki csöndesen tilinkozik az akasztófa alatt.” Vagy: „Most már nem volt senkim sem, és csöndesen ültem a filagóriánál, mialatt a töltevény a két tenyerére támaszkodott és egy távoli gályán termelt szoltárt énekel, amely lassan, mint az ökörnyal, szállodgált a vékony levegőben.”

Nem, Lovik Károly kétségkívül nem volt a magyar irodalom méltatlanul elfelejtett Alain-Fourier-ja, még ha van is benne egy-két olyan hang, amely távolról emlékeztet a

francia íróra (*Árnyéktánc* című novellájában például); de elfelejteni, kiejteni irodalmunkból mégis méltánytalanság volna. Jó író volt; sajnos nem volt eléggé szívósan író ahhoz, hogy igazán kitűnő író legyen. De írt néhány olyan novellát, amelyet novella-irodalmunkban javában kell számon tartanunk, mint a cinadót például, *A néma bünt* vagy az *Őszi rózsát*.

Szép és jó és hasznos dolog volt válogatott elbeszéléseit kiadni. Bár adnák ki a század elejének más kitűnő novellistáit is hasonló válogatásokban: Cholnoky Viktort például, vagy a még nála is elfeledettebb (és méltatlanul elfeledett) Cholnoky Lászlót. Annak Trivulzió-novellái, emennek *Tamása* vagy a maga nemében egészen kitűnő *Prikk mennyei útja* című novellája igazán megérdemelné, hogy irodalmunk élő vérkeringésében maradjon.

Rónay György

TOLNAI GÁBOR: VÁZLATOK ÉS TANULMÁNYOK

Irodalomtörténeti Tanulmányok 6. sz. Művelt Nép Kiadó Bp., 1955., 189 l.

Irodalomtörténeti tanulmányok, kritikai esszék összegyűjtése régi és hasznos szokás nálunk is, másutt is. Erdélyi János *Pályák és pálmák* c. kötete vagy Gyulai Pál bírálatainak több sorozata nemcsak írójukról vallanak, hanem kitűnően mutatják a kor keresztmetszetét is. Csak dicsérni tudjuk kiadóinkat, hogy újabb ismét vállalkoznak ilyenfajta kevésbé „mutató” könyvek közzétételére is: egy-egy irodalomtörténész több évi termésének áttekintő szemlét nyújtják. Az idő hiányával állandóan küzdő szakemberek számára végtelenül hasznosak az ilyen gyűjtőkötetek, hiszen a folyóiratokban szét-szórta anyag összekeresése lassanként munkánk legfárasztóbb részlete lesz. Módot adnak azonban az ilyen kötetek a szerzők számára is, hogy válogassanak, ellenőrizsék magukat, s az évtizedes témát legalább bibliográfiailag kiegészítsék.

Tolnai Gábor kötete nem egészen másfél évtized terméséből válogat: legrégibb írása a gyökeresen átdolgozott Bethlen Miklós-tanulmány, a legfrissebb talán a *Bernarda Alba házáról* írt kritika a Csillag 1955 októberi számából. A tizenegy írás egyébként pontosan két tárgykörre korlátozódik: régibb és legújabb irodalmunk kérdéseit vizsgálja. Tolnai Gábor érdeklődése Lassalától Kazinczyig, valamint a XX. század területéről szereti válogatni stúdiumának tárgyait. A kötet válogatásával egyet érthetünk, bár lett volna még Tolnai Gábornak olyan írása, amelynek a kutatás ma is hasznát venné,

s amelyek a *Végzetes esztendő* c. kis gyűjteményből is hiányoznak. Gondolok itt a *Nyugati* 1940. évfolyamában napvilágot látott Apafi-portréra és a Lázár János tanulmányra, (Erdélyi Tudom. Füzetek). Igaz persze, hogy az első inkább történeti, mint irodalomtörténeti jellegű, a másik esetben pedig a tárgyalt író jelentéktelenebb azoknál a nagyoknál, akikről Tolnai tanulmányai képet adnak.

Tolnai Gábornak a régi magyar irodalommal foglalkozó valamennyi írása jelentékeny mértékben hozzájárult múltunk modern, marxista szemléletének kialakításához. Valamennyi tanulmány tartalmaz olyan megállapításokat, amelyekre ma sűrűn hivatkozunk. Szenczi Molnár Albert Tolnai Gábornak róla adott érdekes rajza nyomán áll előttünk polgári íróként, s nemcsak származását tekintve, hanem stílusában is, mint egy fajta pszichológiai realizmus és bensőségesebb, elemző jellegű írásmód kezdeményezője. Nagyon érdekes az, amit Tolnai Gábor Goclenius pszichológiájáról mond, de úgy érezzük, ezt tovább kellene mélyíteni és ellenőrizni, valóban Goclenius hatása-e Molnár Albertnél ez a befelé forduló elmélyedés. Egyet kell vele értenünk abban, hogy Molnárt nemcsak a puritánusok ideológiája, hanem bizonyos fokig az erdélyi emlékirat művészi eredményei előfutárának is tartja.

Ennek az emlékirat-literatúrának csúcspontján Bethlen Miklós áll, róla szól Tolnai Gábor legszebb tanulmánya. Sokoldalúan,

gazdagon elemzi az *Önéletírás* páratlan emberségű szerzőjét, s meggyőzően mutatja be, hogy Descartes és Apáczai nagy tanítványában hogyan lesz irodalomná a kartézianus szellemi disciplina. Ezt a szempontot érdemes lenne tovább fejleszteni, s egybevetni a mi Bethlen Miklósunk különlegesen életteli emberbrázolását a kortárs La Bruyère portréművészetével. Abban is nagyon igaza van azonban Tolnai Gábornak, hogy sem Apáczai, sem tanítványa nem lehettek következetes kartézianusok, a puritán etika kereteiből ki nem léphettek.

A Rákóczi-tanulmány nyomtatékosan kimondja, hogy a fejedelmet hazai szükségletek és nem a grosbois-i vallásos élmények tették íróvá. Ezt az igazságot egyébként a legilletékesebb, Tolnai Béla is elismerte legutóbb éppen folyóiratunk hasábjain. Sikerült annak az igazolása, hogy a buzgó katolikus Rákóczi a protestáns stílushagyományba kapcsolódik, s ennek eszközeivel remekel, különösen szónoki beszédeiben. Egyedül a *Vallomások* háttérbe szorítását érezzük vitathatónak, ennek magasrendű írói teljesítménye részletes elemzés érdemelne. Tolnai Béla beható vizsgálódásai után is: ezt a munkát Tolnai Gábortól kell várunk.

Szép és igaz a jakobinus Kazinczy arcképe, semmi túlzást nem érzünk benne, sőt úgy véljük, Kazinczy elvi következetessége bizonyos tekintetben még Batsányiét is felülmúlja. Látszólag ellentmondást kihívó ez az állításunk, de ha meggondoljuk, hogy Kazinczy élete végéig őrizte és sohasem tagadta meg jakobinus ideáljait, nehezen cáfolható. Igaz, hogy Batsányi néhány versében (*A franciaországi változásokra*, *A látó*, *Levél Szentjóbí Szabó Lászlóhoz*) oly hatalmas erővel foglalta össze a forradalmi haladás elveit, mint Petőfiig senki, de azután lassan hamvába lohadt a láng. Kazinczyt viszont a 2387 napos fogság csak óvatossá tette, de nem megalkuvóvá. Ezért érezzük igaznak Tolnai Gábor megállapítását, hogy a két és fél évtized távlatából megírt *Fogságom naplója* Kazinczy legjelentékenyebb prózai alkotása.

A Balassi-emlékbeszédnek, műfaja következtében, hivatása inkább csak az irodalmi köztudat szentesítette ítéletek összefoglalása lehetett, mégis találunk benne termékeny, továbbvezető gondolatokat. Szellemes Balassinak a nagy reneszánsz lírába való bekapcsolása, helyes a humanizmus pályaalakító jelentőségének hangsúlyozása, ezt ugyanis a népszerű áttekintések általában elhanyagolják. Azzal az állításával, hogy „Balassi külföldi nagy kortársai között egyetlen lírai költő sincs” (8. l.), máshol már vitáztunk. Tolnai Gábor is érzi, hogy élesen fogalmaz, amidőn Balassi vallásos magatartását, Isten-

nel való alkudozását az angol kereskedőéhez hasonlítja. Ez magában véve lehet igaz, de csak ennyit mondani nem elég: az Istennel való alkudozásba megalázkodás, fiúi szeretet, hála, kérésleg vegyül az őszintén hívó Balassi részéről. Vitathatatlan persze, hogy e hit mindig csak a bajba jutott költő ajakán tör elő, s költészetének egészében csekély szerepet játszik.

A modern irodalmi tanulmányok mindegyikének van valami élményszerű, személyes jellege: Kosztolányi, Radnóti Miklós, Garcia Lorca nem irodalomtörténet Tolnai Gábor számára, hanem életének, fiatalságának egy darabja. Ez az élményszerűség biztosítja írásainak művészi veretét is. Megkapó, sugalló, erejű a Kosztolányi-tanulmány; aki egyszer látta valaha a nagy költőt, rábólint: igen, ilyen volt! Pózólo és őszinte, igaz ember és fölényes Esti Kornél, mindig rohanó és mégis mindenre ráérő nagy gyermek, mindenből kiábrándult bölcs és kétségbeesett művész, aki — mint a középkori példa hőse — reszketve menekült az elkerülhetetlen unikornis vad, a halál elől. Tolnai Gábor szép visszaemlékezésének sikerül egy vasárnap délelőtti látogatás keretében szinte a teljes Kosztolányi-arcképet megrajzolni.

Radnóti Miklóshoz hosszú évek barátsága kötötte a szerzőt, így költői pályáját belülről, szinte versről versre figyelemmel tudta kísérni. Radnótiról az utóbbi években több jelentékeny tanulmány készült (Koczás Sándor, Lator László), Tolnai Gáboré a lényeg kítőnő megragadásával válik ki. Radnótinak a költőtől el nem választható emberi magatartását tudja tömören és meggyőzően bemutatni. „Különös ellentmondás — írja —: Radnóti költészete, mint súly alatt a palma, a folyton sötétedő, komorodó viszonyok között érik, növekszik és jut fel mind ragyogóbb magaslatokra.” (127. l.) Igen helyes, hogy nyomtatékosan rámutat: „Radnóti költői hangjának megtalálása, majd kiteljesedése együtt jár kulturális elmélyüléssel.” Az irodalomtörténeti és nyelvészeti tanulmányok, a műfordítás, a magyar klasszikusok beható ismerete alakítják és mélyítik el Radnóti sajátos veretű, egyéni lírájának hangját, távlatait, de még művészi technikáját is. „Oly költői pályának lehetünk tanúi, amelyben a szocialista tudatosság mind fokozódó művészi tudatossággal párosul.” (128. l.)

Radnóti Miklós vezette a szerzőt Federico Garcia Lorcaéhoz is, a fasiszta barbárság nagy spanyol költő-áldozatához. Nemcsak a Radnótiéhoz hasonló életsorsa, hanem az a tény is, hogy a Horthy-korszak Magyarországon egyedül Radnóti lírájának visszhangzottak a nagy spanyol igéi. A róla szóló két tanulmány, különösen ha hozzájuk vesszük

Tolnaiak a *Nagyvilág* 1956. évi júniusi számában megjelent újabb esszéjét, Garcia Lorca *Cigány-románcainak* ismertetését, magyar nyelven jóformán egyedül ad képet a spanyol irodalomnak e legújabb halhatatlanságáról. De engedjen meg itt Tolnai Gábor egy lényeges kifogást. Amint a *Bernarda Alba háza* c. Lorca-dramát, egyébként részletesen, taglalja, az az érzésünk, hogy mindig kevesebbet mond, mint amennyit tud róla. Utalásai gyakorta hatnak mentegetőzősként, ha — idő vagy hely hiányában — egy-egy mozzanatot nem fejt ki részletesebben. Milyen érdekes volna a mi „spanyol-talan” magyar világunkban annak a bemutatása, hogyan kapcsolódhat Lorca modern drámája Lope de Vega klasszikus

hagyományába, vagy virtuóz stílusa a barokk-konceptista Gongora technikájához. Értjük Tolnai Gábort, ha talán a jó műfordítások hiánya miatt nem akar vállalkozni erre a feladatra, de az a nézetünk, hogy az eredeti művek alapján készült, *filológiai* is *részletező* elemzés kiindulópontja lehetne a Lorca-műfordítás nekilendülésének.

Megjegyzésünk egyébként a tartalmas kötet egészére is áll: több nagy igényű mű vázlatát kapjuk benne (Szcenci Molnár, Bethlen Miklós, Kazinczy politikai arcképe, Garcia Lorca). A kötet címe is erre utal! Irodalomtudományunk érdekében kívánatos, hogy ezeket a szintéziseket mielőbb olvassuk.

Bán Imre

KALAUZ A MAGYAR IFJÚSÁGI IRODALOMBAN

(A mi írónk 6. sz.). Összeállította az Országos Széchényi Könyvtár bibliográfiai osztálya. (Budapest, 1957. Országos Széchényi Könyvtár, 192 l.)

Az ifjúsági irodalom — legalábbis minálunk — mostohagyermek az esztétikának is, az irodalomtörténetnek is. A felszabadulás óta ugyan újra meg újra kísérletek történtek a hazai ifjúsági (és gyermek-) irodalom felmérésére, értékelésre, de azért mindmáig inkább kuriózum számba megy az olyan elméleti mű megjelenése, amely irodalmunknak ezzel az annyira fontos területével foglalkozik. Holott túl a szorosan vett esztétikai és irodalomtörténeti szempotokon, a pedagógusoknak, sőt a gyermekek részére könyvet vásárló szülőknek is régóta szükségük volna tájékoztató művekre, amelyek elkalauzolnák őket a serdületlen és serdülő olvasó rétegek olvasmánylehetőségei közt. Ifjúsági könyvtáraink — ezek az oly tiszteletreméltó munkát végző, kitűnő intézmények — továbbfejlesztéséhez is nélkülözhetetlen a terület feltárása, s könyvkiadásunk nemkevésbé nélkülözi mindmáig az irodalomtörténeti előkészítést. Már csak ezért is örömmel kell fogadnunk ezt a könyvet, amelyet akár első jelentős lépésnek is tekinthetünk ebben a feladatkörben, még akkor is, ha módszerében nem is tudunk mindenben egyetérténi magát meg nem nevező szerkesztőjével. A könyvből ugyanis kiderül, hogy a különböző bennefoglalt tanulmányokat kik írták (*Rudas Klára, D. Szemő Piroska, Terbe Lajos, G. Vészi János és Wendelin Lidia*), még azt is tudomásul vehetjük, hogy lektora *Vargha Balázs* volt, csak éppen az nem áll sehol sem, hogy kié a megvalósítás érdeme, kinek az elgondolása érvényesül az egész könyv szellemé fölött, s kinek kell címeznünk különböző kifogásainkat. A címlap szerint: összeállította az

OSZK bibliográfiai osztálya. Ez semmit sem mond, mert egy osztály nem tud szerkeszteni; kollektíve legelőjebb ellenőrizni lehet egy szerkesztést, de maga a szerkesztés ugyanolyan egy-személyhez kapcsolódó alkotó munka, mint egy antológia megtervezése, egy kiállítás összeállítása, vagy akár egy újtajta gép megszerkesztése (amelynek úgyszintén mindegyik alkatrészét más-más mesterember készítette). Mert kétségtelen, hogy pl. „A fiatalság irodalma” című tanulmány minden erénye és hibája írójának, G. Vészi Jánosnak nevéhez kapcsolódik, de az semmi esetre sem az ő hibája, hanem a szerkesztőé, hogy ez a tanulmány csak egy amolyan bevezetése az utána következő cikksorozatnak, ahelyett, hogy az egész könyv gerince volna, amelyet azután a többi kisebb-nagyobb íróportré csak kiegészítene.

Márpedig mi a következőkben — tudomásul véve a könyv jelentőségét és erényeit — főképp a szerkesztővel fogunk vitázni.

Az elsőbbség azonban az erényeket illeti.

A könyv a magyar ifjúsági irodalom klasszikusait tárgyalja, vagyis a halott szerzőkről szól. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a kezdet kezdeteitől a felszabadulásig foglalja össze ifjúsági irodalmunkat. Aligha kell bővebben kiilejtetni, hogy milyen fontos úttörő munka ez! Módszerbelileg is a múlttal kell kezdenünk az egész terület felmérését. Viszont — elképzelésünk szerint — az lett volna a kívánatos, hogy a hangsúly a történeti fejlődés összefoglalásán legyen s ezt egészítse ki a legjelentékenyebb klasszikus ifjúsági írók portréja, még hozzá fellépésük sorrendjében. Ehelyett a történeti összefoglalás mind-

össze 8 és fél oldal, s utána következnek — nem történeti sorrendben, hanem a nevek ábécérendi egymásutánjában — a szerzők. Élő íróknál még csak-csak indokolt ez az alfabétikus protokoll, nehogy megsértődjék aki később kerül sorra, de a halottak nem sértődékenyek, így hát semmi sem indokolja, hogy miért is előzi meg mondjuk Bársony István Fáy Andrást. — A tanulmányoknak nevezett cikkek után következik a magyar ifjúsági irodalom történetének fontosabb forrásaira vonatkozó bibliográfia: *D. Szemző Piroska* és *Wendelin Lidia* igen jó összeállítás, majd a betűrendes név és tárgy-mutatók.

A könyv célját összefoglaló bevezetés (*D. Szemző Piroska*) után következik *G. Vészi János* már említett *A fiatalság irodalma* című történeti összefoglalása. Már csak terjedelménél fogva sem lehet kellő áttekintése a tárgynak, s hangsúlya azokra a kezdetekre esik, amelyek ma már túlnyomó részben csak irodalomtörténeti érdekességek. De az egész kis-tanulmány inkább a tárgykört akarja körülhatárolni, mintsem fejlődését áttekinteni. S ezzel a körülhatárolással sem érthetünk egyet. *G. Vészi János* ugyanis egyáltalán nem vesz tudomást a fiatalság irodalmának két, egymástól igen jól elválasztható világáról, meg sem próbálja elkülöníteni a gyermeki irodalmat és az ifjúsági irodalmat. Pedig éppen erről a problémáról az utóbbi években is sok szó esett. A gyermekolvasónak *kizárólagosan* a gyermeki irodalom az olvasmányanyaga; az ifjúságnak csak *résben* jelenti olvasmányát az ifjúsági irodalom, másrészt már felnőtteknek szóló könyveket olvas. Aki Benedek Elek meséit olvassa, vagy Sebők Zsigmond Mackó-könyveit — annak Shakespeare vagy akár a Jókai-regények nagy része még elérhetetlen. De aki Mark Twaint vagy Vernét, vagy Molnár Ferenc *Pál utcai fiú*kját olvassa, annak ugyanakkor már Jókai, Scott, Dickens, Victor Hugo és a Shakespeare-drámák is olvasmányai. — A határoknak ez a ki nem jelölése hozza magával, hogy az egyes írók taglalásánál ifjúsági íróvá válik nem egy olyan szerző, akit a serdültebb ifjú ugyan szeretettel olvas (és kell is, hogy olvasson), de mégsem mondható ifjúsági írónak. Úgy vagyunk ezzel, mintha a gyermekjátékokról akarnánk értekezni, de nem különböztetjük meg a kisgyermekek játékeit a serdültebbek játékaitól, s ezért a játékok közé kerülhet például a rádió vagy az iránytű is, amely ugyan egyáltalán nem játék, de a serdültebb ifjú a játékok mellett már előszeretettel foglalkozik effajta műszerekkel vagy szerkezetekkel is. Tömörkény István például egyáltalán nem ifjúsági író, még akkor sem, ha nem egy írását a fejlettebb értelmű ifjú élvezettel

olvassa s ezért igen helyesen ifjúsági kiadás is készült belőlük. — Van azután még egy ellentmondás a történeti összefoglalás és az azt követő író-jellemzések közt. Az összefoglalás — helyesen — minden műfajbeli alkotásról beszél. A későbbiekben, az íróportrék között, már csak a prózával találkozunk. Az áttekintés például megállapítja, s egyet is kell értenünk vele, hogy „A magyar meseköltészet legnagyobb alkotása: Petőfi János *Vitéze*”, majd ezek után az arcképek között Petőfiről nem esik szó, holott külön írói arcképet kap Ambrus Zoltán, akiről a cikk írója (*Rudas Klára*) megállapítja, hogy nem írt ifjúság számára alkalmas regényt. De ha így van, akkor mi szükség van az ő jellemzésére? (A cikk helyesen megállapítja, hogy a *Mózi Bandi kalandjait* valamikor tévesen ifjúsági regénynek gondolták, de ezt az egykori tévedést elegendő lett volna egy mondatban jelezni, ahelyett, hogy egész fölöslegesen kismonográfiát írjunk az egyébként kitűnő, de ebből a könyvből sehogyan se tartozó Ambrus Zoltánról.) De hasonlóképpen vagyunk jónéhány olyan íróval, akinek ugyan egyik-másik műve alkalmas ifjúsági olvasmány-nak, sőt esetleg egyenest e célból is íródott — de írója mégsem ifjúsági író. Ilyen esetben indokolt volna magának a könyvnek az elemzése, de merőben fölösleges az írónak széleskörű jellemzése. Legfeltűnőbb ez Molnár Ferenc esetében (*Terbe Lajos* műve). Az igaz, hogy a *Pál utcai fiúk* ifjúsági irodalmunknak talán legkimagaslóbb remekműve, de maga Molnár nem ifjúsági író, és a világon semmi szükség nincs arra, hogy *ebben* a könyvben *Az őrdőgről*, a *Liliomról* vagy a *Vörös malomról* essék szó, mint ahogy a szerző (vagy az anonim szerkesztő) jóvoltából szó esik. (Azt itt feleslegesnek is vélem kifejezni, hogy nem is tudok egyetérteni mindenben a szerzővel Molnár értékelésében, de ennek bővebb tárgyalása megint csak túlhágná az ifjúsági irodalom tárgykörén, s ha már a megbírált könyv megteszi, a kritika ne kövesse ezt a példát.)

Általában a legtöbb íróportrénak az a hibája, hogy szüntelenül túllépi önhatárait, s az ifjúsági írókat az egész életmű keretén belül igyekszik jellemezni. Ez helyes lenne, ha a könyv az illető íróról szólna, de fölösleges, sőt zavaró ott, ahol a hazai ifjúsági irodalom klasszikus előzményeiről s élő hagyományairól van szó. De ez a veszély már bennelappang abban a módszerben, hogy a hangsúly nem a történeti összefoglaláson, még csak nem is a kimagasló műveken, hanem a szerzőkön nyugszik.

Ebből a szerkesztési elvből következik, hogy a legsikerültebb cikkek azokról az írókról szólnak, akiknek egész életműve az ifjúságot szolgálta. Benedek Elek (*Rudas*

Klára), Gaál Mózes (*Terbe Lajos*) vagy Sebők Zsigmond (*Rudas Klára*) írói arcképe a kötet legsikerültebb írásai, és a dolog természeténél fogva jobban sikerültek azok, amelyek legalább is jelentékeny részben ifjúsági írókról szólnak, pl. Móra Ferencről (*G. Vész János*), mint a Mikszáthról vagy Krudyról szólók. És külön esetként kell felemlíteni *D. Szemő Piroska* Mórincz Zsigmond-tanulmányát, amely rövid általános bevezetés után nagyrésztében valóban Mórincz ifjúsági (és gyermek-) írásait taglalja, sokkal alaposabban és tudományosabb hangon, mint a kötet bármely más írásműve. Ezért valahogy ki is esik a könyv egészéből (vagy az egész könyvnek ilyenfélének kellett volna lennie?).

Az egész könyvről azt kell megállapítanunk, hogy egyenetlen. A történelmi összefoglalás nagymértékben hiányos, inkább csak jelzett, mintsem előadott. A régebbi ifjúsági irodalomból például még csak említve sincs Vrabély Ármánd kitűnő és méltatlanul elfelejtett ifjúsági regénye, a *Csudriházi és hudrifalvi Csudr budri Muki urfi kópéságai* ez az első valóban mulatságos hazai ifjúsági regény, amely még az én nemzedékem gyerekkorában is megneveztette a fiatal olvasót, miközben kifigurázta a vidéki kismesés élet korlátozottságát. (Vajon nem lenne érdemes újraolvasni, és talán némi átdolgozással kiadni?) Sas Edét, a *Tányértalpu koma* kalandjainak íróját is igen-igen félkézzelettel intézi el *Rudas Klára* az egyébként szép és helytálló Sebők Zsigmond-tanulmányban. Másfelől viszont fölösleges Eötvös Károlyt kinevezni ifjúsági

írónak, habár kitűnő írásait gyönyörűséggel olvashatja minden serdültebb ifjú.

Ha a külön-külön tárgyalt 26 író névsorát végignézzük, meg kell állapítanunk, hogy egy része egyáltalán nem ifjúsági író, legfőljebb az ifjúság is olvashatja műveiket, más része csak életművének töredékrészeivel szól az ifjúsághoz, harmadik része ifjúsági író is, de csak a legkisebb hányada olyan, aki életművének egészével vagy zömével tekinthető ifjúsági írónak. S ezeknél sem különböztetik meg a szerzők a korosztályt, amelyhez az írók szólnak.

Mindennek ellenére egy pillanatig se felejtjük, hogy ennek a könyvnek megjelenése így is jelentős lépés ifjúsági irodalmunk felmérése felé. Csak most már végre meg kellene írni a magyar ifjúsági- és gyermekirodalom történetét, különös hangsúllyal a legjelentősebb művek esztétikai és pedagógiai szempontú elemzésére. E kötet szerzői alighanem alkalmasak lennének úgy tekintjük, mint elő-munkálatot az annyira hiányzó monográfiához — hát akkor hiányosságait is csak az előkészületi tevékenységek szükségszerű még — végig-nem-gondoltságának kell látnunk, s minthogy eleddig még nincs jobb e tárgyban, hát a monográfia elkészültéig ezt kell hézagpótlóként és nélkülözhetetlenként ajánlanunk pedagógusoknak is, könyvtárosoknak is, szülőknak is. De a szerzők ne tekintsék végelegesnek művüket, habár igen tiszteletre méltó, hogy végre ezt az első lépést megtették.

Hegedüs Géza

DIENES ANDRÁS: A LEGENDÁK PETŐFIJE (TÁJ ÉS EMLÉKEZÉS)

Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1957. 280 lap, 12 fénykép és 3 helyszínrajz.

Dienes András minden mondatát Petőfi szenvedélyes szeretete hatja át, gyűjtését éppen ezért a valósághoz ragaszkodó pontossággal vizsgálja és rostálja. Fáradhatatlan munkájával szinte a megilletődött személyes ismeretség közelébe férköztet Petőfihez s feszült figyelemmel ügyel mindenre, amiből még kihallik a tüneményes élet haldokló emlékezte. A Petőfiről való hagyomány két-fajta: az egyik — a hiteles — egy-két nemzedék múlva kihalt, a másik — a mondai — egyre távolodik a költő igazi valójától s a mese sajátos törvényei szerint alakul. Bár ez utóbbi nem hiteles, a szó tudományos értelmében, mégis ez mutatja igazában azt a helyet, amelyet Petőfi a magyar nép életében jelent: népi hőssé vált, azzá ami lenni akart. Dienes András könyvéről adott beszámolóinkban is a hagyomány e kettős voltát követjük.

A szerző elsősorban a hiteles szájhagyományt gyűjti s, figyeli, miként gazdagszik meg az emlékezés nyomán a költő egy-egy szállásának helye, környezete, miként látták őt azok, akik közül csak kevesen tudták, hogy rendkívüli természeti tüneménnyel találkoztak. Dienes feljegyzéseit a felfedező út izgalma fűti át. Ez az olvasóra is átragad s így Dienes András akarva-akaratlan nemcsak Petőfiről való tudásunkat gazdagítja, hanem irodalmilag is elsőrangút alkot.

Könyvét két részre osztja. Az első részben a Petőfi-hagyomány kezelése, gyűjtése körüli kezdetlegességek, mulasztások és bűnök elkeserítő számadását kapjuk. Igaza van abban, hogy nagyjaink emlékeit méltatlanul kezeljük, bár tagadhatatlan, hogy éppen az utóbbi években sok emlékmúzeum, emlékszoza, védetté nyilvánított terület mutatja, hogy az illetékesek is éppen úgy érzik e

helyek kegyeletének művelő hatását, akár csak a szerző. A második részben Petőfi országjárásának nyomában gyűjti az emlékeztetéseket, amelyek 2—3—4 nemzedék távolából egyre halványabbak. Az emlékezés nemzedékről nemzedékre színtelenebb, szűkszavúbb lesz s igaza van abban a szerzőnek, hogy néhány évtized alatt kihál.

Nem lehet feladatunk, hogy Kiskőröstől Segesvárig kövessük a szerzőt izgalmas és izgatott kutatóútján, hanem inkább csak a gyűjtése nyomán meggazdagodott Petőfi-képről szeretnénk megemlékezni. Az öregek 2—3 nemzedéknyi távolból hagyományozott képe szinte otthonossá teszi a légkört Petőfi körül a mai ember számára is. Fellobbanó lángelméje nem elvont, távoli világban világít, hanem a mindennapok embereinek mindennapos életében, a kopott vagy üde tájak térein. Ez pedig igen nagy érdeme a szerzőnek. Petőfi is, mint minden nagy alkotó — látásunk törvényeihez hasonlóan — a közelséggel, az otthonossággal egyre nagyobb lesz szemünkben, akkor nő meg igazi valójában, ha egészen közel kerülünk hozzá. Dienes András új könyve éppen ezt a közelséget állandósítja azzal, hogy az emlékezést írásba rögzíti. Olyan nagy érdemei vannak Petőfi egyéniségének életbentartásában, amelyek szinte megkövetelik, hogy ismertetésükkor távolabbi dolgokról is elmélkedjünk.

Még az a közelség is, amibe Dienes András segítségével kerülünk Petőfihez, keveset láttat a költőből: pontosabban szólván a benne fogant versből. Ehhez természetesen az sem lenne elég, ha valamilyen csoda folytán Petőfi életének minden percéről hiteles leírás vagy éppenséggel mozgófénykép maradt volna. Eszembe jut egy fénykép: Szinyei Merse Pál a *Hóvaladás* tája előtt. A tájról készült festmény csodás, a fénykép semmitmondó, pedig százszor pontosabb, mint az átköltött valóság. Vagy figyeljük pl. Tornyai Jánosnak a *Juss*-hoz készített fényképfelvételeit, láttukra alig jutunk közelebb a *Juss*-drámájához s alig valamivel közelebb Tornyai alkotásmódjához. Ez természetes is, mert az alkotásban mérhetetlenül több van, mint az egyszerű vagy megelépfő látványban. Emberi magatartás, sok észrevétlen emlékezés, indulat, szenvedély, költői formák zsongása s ki tudná felsorolni, mi minden viharzik egyszerre, míg az alkotás csöndjébe tömörödik. A látvány rendszerint csak ürügye a megbolydult alkotóerőnek. Mindegy, ez is hozzátartozik az alkotás történetéhez. Megható figyelni pl. Dienes András lelkiismeretességét a faluvégi kurtakocsmára vagy *A Tisza* helyszínrajzában felkutatásában. Nem kétséges, hogy a vers leíró jellegű elemei hitelesebbé is válnak rajzai

nyomán: valóban nem mindennapi dolog azt figyelni, hogy a táj látott valósága miként születik újjá a szavak ütemének muzsikájában. Mégis a vers — s ezt éppen a szerző számára nem kell bizonygatni — föléje kerekedik a látott tájnak s terét azok számára is otthonossá teszi, akik nem jártak környékén.

Nézzük most a Petőfi hagyomány másik útját, azt, ahol a mesélés kezd elszakadni Petőfi valóságos életétől s átszövődik az emlékezés őskori elemeivel. Ezeket a mondatokat 10—20 évenként újra s újra fel kellene jegyezni, hogy alakulásában figyelhessük meg annak a mondatakörnek kibontakozását, amely már végső soron nem Petőfőre jellemző, hanem népünk képzeletének természetrajzára. Egyetlen példát szeretnék kiragadni Dienes. András gyűjtéséből. E példával külön dolgozatban is fogok foglalkozni, mert benne olyan emlékrög bukkan fel, amely talán még honfoglalás előtti s így megvilágítása régészeti úton is szükséges. B. Kiss Kálmán 75 éves szabadszállási embertől hallott a szerző egy mondatát Petőfi haláláról. Megjegyzi, hogy változatát Csanádból ismeri, de ott egy betyárról mesélték, hogy sírját lovakkal tipratták meg. A Petőfi-emlékezésben is arról van szó, hogy Petőfi sírját egyengetik s egész áldott nap lovas huszárok tiporják, hogy senki sem tudhassa meg, hol is temették el. A munka végeztével már csak ketten emlékeznek, hogy hol volt a sír, ezeket meg a kapitány agyonlöveti. A sír eltírtolásának, gyeppel való egyengetésének, sőt lovakkal való tipratásának gazdag változatait ismerjük keleti rokonnépeink temetési szokásaiból. A fejedelmi, kagáni temetéseknél pedig állandóan visszatérő mozzanat, hogy megölik azokat, akik ismerik a sír helyét. Később a lovakkal való tipratás nagy, ünnepélyes lovasversenyyé szelidült. Nem kétséges, hogy a Petőfi halálához tapadt emlékrög még pogánykori örökségünk. Nem lehet irodalmi közvetítésről szó, mert azok a példák, amelyek legközelebb állanak hozzá, még szakembereink előtt is csak kevéssé ismertek, nemhogy népolvasmányainkba, tankönyveinkbe utat találtak volna. Kétségtelen, hogy Attila temetésének újabban elterjedt mondjában is vannak hasonló elemek, de nem ebből kerekedett Petőfi köré az idézett monda. Köztudomású, hogy meséink, babonás szokásaink néha váratlan tisztasággal emlékeznek pogánykori szokásainkra s egy-egy új népi hős köré tapadva szívósan élnek ezer esztendő távlatában is. Dienes András gyűjtésében tehát nemcsak a Petőfi monda alakulásának becses emlékét mentette meg, hanem egy olyan temetkezési szokást is, amely honfoglalás előtti, de eddig hazánk területéről nem ismertük emlékét. *László Gyula*

KOMLÓS ALADÁR : IRODALMI ELLENZÉKI MOZGALMAK A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Irodalomtörténeti Füzetek 7. szám. Akadémiai Kiadó Bp. 1956.

A múlt század második felének irodalmi ellenzéki mozgalmait — legalábbis egy-egy szakaszával — több jelentős tanulmány foglalkozott már eddig is. Nem kevés az az anyag sem, amelyet a jelzett korra vonatkozóan terjedelmesebb összefoglaló munkákban, életrajzi monográfiákban, kisebb-nagyobb cikkekben, polemikus hozzászólásokban elszórtan vagy részletezőbb ismertetésben találunk a hivatalos irodalommal szembenállók harcairól, elvi állásfoglalásairól. E félvszázad irodalmi ellenzékének rendszerező áttekintése, filológiai gondosságu földolgozása azonban mostanáig hiányzott. Komlós Aladár elsőnek vállalkozott arra, hogy szélesebb alapozással, a kor általános politikai-társadalmi arculatába beleillesztve, e mozgalmakat folyamatukban, keletkezésüket, megerősödésüket és elhalásukat megvizsgálva összefüggő, teljes képet adjon e sokat vitatott kérdéssről.

A konzervatív irodalomtörténetírás nem egy képviselője legszívesebben még azt is kétségbe vonta, hogy irodalmi ellenzéki mozgalmak egyáltalán léteztek, csak féltehetségek kenyéririgységeről, sértődött írók lázongásáról szeretni beszélni, érdemtelen törtétkör csoportját vagy az idővel mindig föloldódó nemzedéki ellentétet, öregk és fiatalok harcát akarta látni — ha egyáltalán meglátta — mindenütt, ahol a hivatalos irodalom képviselőit vagy intézményeit, elsősorban az Akadémiát vagy a Kisfaludy Társaságot támadás érte. Ez az állásfoglalás természetesen legalább annyira fakadt politikai, mint esztétikai, irodalmi szemléletből. A magyar irodalom kettészakadását ugyanis Ady föllépésével már nem lehetett tagadni, a hivatalos kritika tehát magyartalannak, gyökértelennek kiáltotta ki a *Nyugat* irodalmát, Adynak és társainak költészetét idegennek, kívülről importáltak igyekezett föltüntetni. A reakciós irodalomtörténetírás nem akarta tudomásul venni, hogy Adyhoz nem idegen, hanem *honi út* vezet, és a 19. század 60-as éveitől már magyar hírnökei, majd később előfutárai, végül harcosai születnek az „új idők, új dalainak”.

Komlós Aladár nagy érdeme, hogy első ízben kísérelte meg ezt a honi utat megrajzolni, azt a folyamatot irodalmunkban, amely a hírnököktől a harcosokig, az előcsatározásoktól Adyék forradalmi áttöréséig vezet. Nem nagy terjedelmű, de problémákban gazdag tanulmányában sikeresen oldotta meg feladatát: világos vonalú, áttekinthető képet nyújtott az ellenzéki írói csoportosulá-

sokról és megmutatta, hogy ezek a mozgalmak nem káros, egészségtelen vadhajtsái irodalmunknak, hanem minden botladozásuk ellenére is egészsében előremutató törekvések egy olyan korszakban, amikor a tisztánlátást a politikai, gazdasági és kulturális elmaradottság végzetesen akadályozta. Szembetűnő erénye Komlós kis könyvének az a tudatos kutatói módszer, amely végigvonul egész írásán: mindjárt az első lapokon fölveti a legfontosabb kérdéseket és határozott szempontokat ad a további vizsgálódáshoz, a korszak problematikáját teljes bonyolultságában szemléli, kerülve mindenfajta leegyszerűsítést, és végül (ez ugyan természetes volna minden kutatonál, mégsem árt itt, ennél a témánál hangsúlyozottan kiemelni) nem előregyártott feltételezésekből, irodalomtörténeti illúziókból és legendákból indul ki, hanem adatok és tények gondos tanulmányozása után, bőséges és találó írói megnyilatkozások alapján jut el a következtetésig.

Hogy az elején maradjunk, vegyük szemügyre mi is azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyeket a szerző vizsgálódásainak indításakor főlemlít.

1. Az első és alapvető kérdés: *Mi az irodalmi ellenzék?* Komlós igen röviden válaszol rá: azoknak a többnyire fiatal íróknak a csoportja, akik ki vannak rekesztve az anyagi és erkölcsi elismerésből és azért szembenállnak a hivatalos irodalommal. (5. l.) Sikertűnek látszik ez a summás megállapítás, mégsem fogadhatjuk el így. Mert, ha csak ebből állna az ellenzékiiség, akkor valóban igazat kellene adnunk Császár Elemérnek és társainak, akik nem voltak hajlandók elismerni az irodalmi ellenzék fogalmát, egyszerűen csak érvényesülni nem tudó, irigykedő zajongókról vagy tehetséges, de szerencsétlen természetű írókról beszéltek. Mi sem áll természetesen távolabb Komlóstól — a fentiek után ezt szinte le sem kellene írni — mint ez a látásmód, mégis, vagy talán éppen ezért nem lehet szó nélkül hagyni ezt az elhamarkodott, helyesebben bővebben ki nem fejtett meghatározást. A tanulmány utolsó fejezetében maga Komlós mutat rá arra, hogy a hivatalos irodalommal, az Akadémiával szembenállók közül jónéhányról pl. Dóczy Lajosról, Herman Ottórról, az Ábrányiakról még azt sem lehet mondani, hogy nem tudtak volna eléggé érvényesülni. A kifogásolt megállapítás valóban helyes szempontot vet föl, amikor arra keres feleletet, hogy mi a különbség a XIX. század első felében lefolyt irodalmi viták és a 60-as évek-

ben, majd későbbi évtizedekben kialakuló és meg-megújuló irodalmi harcok között. „A korábbi harcokat többé-kevésbé egyenlő pozíciójú írók vívták, akiknek erőviszonyai között csak a tehetség mérete és a hívek változó száma okozott különbséget; a későbbiekben a szembenálló írók helyzete feltűnően különbözik.” Igen találó megfigyelés, folytatása azonban — az ugyanis, hogy az irodalmi ellenzéken azokat az írókat kell érteni, akik „ilyen vagy olyan okokból... szegényen, kitagadottan, keserűen néznek a hivatalos pozíció napján sütkérező pályatársaik jól ellátott kis csoportjára” — már csak részben igaz, egészében egyoldalú általánosítás. Komlós a későbbi fejezetek során sohasem mulasztja el, hogy az irodalmi viszonyoknak, a kulturális élet új jelenségeinek társadalmi-politikai gyökereit — ha sokszor csak utalásszerűen is — fölfedje, mégis úgy érezzük éppen itt, az elvi alapvetésnél lett volna igazán helye annak, hogy rámutasson arra a döntő különbségre, amely a 48 előtti és a kiegyezés korának társadalmi-gazdasági szerkezetében és ezzel együtt a korszak irodalmi életében is létrejött. Nyilvánvaló, hogy e változások (a kapitalizálódás gyors folyamata, a polgárosodó, rohamosan fejlődő Budapest, a fővárosi irodalmi központ kialakulása, az irodalom elüzletiesedése, a zsurnalizmus eluralkodása, az irodalmi élet szervezetsége stb.) könnyen érthetővé teszik azt, hogy miért feltűnően más az 1860-as évektől kezdve a szembenálló írók helyzete, mint korábban.

2. E változások mélyebb vizsgálata egyben választ ad arra a kérdésre is, hogy *miért éppen a 60-as évek elején alakul ki az első irodalmi ellenzék*. A konzervatív irodalmi köztudat a hatvanas évek irodalmát egyszínűnek festette meg, és elsőnek csak Reviczky költészetében fedezte fel azt, hogy valami új, a hagyományokkal ellenkező szemlélet jelenik meg. Császár Elemér úgy fogalmazta ezt meg: „Irodalmunk szelleme Petőfi és Arany fellépése óta — ami a negyvenes évek közepére esik — vagy egy félszázadon át egységes, homogén volt. A legnagyobb és legkisebb költőink között csak művészetük értékére nézve volt különbség, de az irányuk egy volt és felfogásukban teljes volt a harmónia.” A 30-as években első ízben Németh László, majd később néhány fiatal irodalomtörténész disszertációiban, tanulmányaiban szállt szembe ezzel a szűklátókörű nézettel. Ma már nem kétséges, hogy a frontok szétválása nem a nyolcvanas-kenecvenes években, hanem már jóval előbb, még a kiegyezés előtti években megkezdődött.

Minden irodalmi mozgalomnak különösen érdekes szakasza a kialakulás, az új jelenségek első számbavétele. Komlós az irodalmi

ellenzék megszólalását 1862-re teszi, ekkor jelent meg ugyanis Vajda *Polgárosodása*. Igen alapos, megokolt tényekkel világítja meg, hogyan vált az irodalmi élet valóságos választóvízvé Vajda személye, költészete és általános írói hitvallása, világszemlélete. Munkájának leggazdagabban motívált részei éppen a *Polgárosodás* és az *Önbírálat* harcos írójával kapcsolatosak. Vajda kiemelése természetes is, hisz Vajda nemcsak a legjelentősebb alakja a hivatalos irodalommal szembenálló frontnak, hanem szerepét tekintve is egyedülálló: félszázadon keresztül — Zilahy Károlytól kezdve Reviczky, Tolnain, Palágyi Menyhértet át több szempontból egészen Adyig — ő kapcsolja össze az egymást követő irodalmi ellenzéki csoportokat.

3. A tanulmány írója következetes és gyümölcsöző eljárással a szerteágazó, igen bonyolult, sokszínű irodalomtörténeti szöveget motívumaira bontja szét, mindenütt igyekszik szétválasztani a személyi mellőzöttségből fakadó ellenszenvet a valóban kimutatható elvi ellentétől. Egyik lényeges célkitűzésének tartja annak tüzetes megvizsgálását: *mennyiben volt az ellenzék egyben politikai-társadalmi ellenzék is*. Komlós a választ az egyedül helyes módszer alapján adja meg, kerülve mindenfajta vulgarizálást, esetenkénti gondos vizsgálat után állapítja meg, hogy az ellenzék és a hivatalos irodalom közti ellentét nem jelenti egyben és főképpen nem minden kérdésben a politikai világnézet síkján a társadalmi haladás és a reakció éles szembenállását. Az ellenzéki írók általában kiegyezésellenesek — enniben feltétlenül előbbre látnak Gyulaiéknál, akik a dualista rendszert tökéletesnek hirdették — mélyebb politikai érettséget, távolabbra szóló progresszivitást azonban ők sem igen mutatnak. Harcuknak nincsen élesen megfogalmazható osztálytartalma, csak távolodnak — a legtöbben a társadalmi lecsúszás különböző fokán — az uralkodó osztálytól, de még azon belül vannak. Támadásaik tüzeit nem annyira társadalmi viszonyainkra irányították, hanem elsősorban a korszak hivatalos művelődési politikájára. Nem az uralkodó osztályok ellen, hanem az uralkodó klikkek ellen harcoltak.

Nem árt e fenti megállapításokat hangsúlyozottan kiemelni, mert nem egy irodalomtörténészünk hajlamos az irodalmi ellenzék egyrészt teljes egyértelműséggel politikai ellenzékké fölnagyítani, másrészt jelentőségét aránytalanul eltúlozni.

Ez a történelmietlen szemlélet és az ebből folyó nagyfokú túlbecsülés még a 30-as években kezdődött meg Németh László ismeretes tanulmányaiban (*A Nyugat elődei, Kisebbségben*). Ezekben és Németh László

későbbi írásaiban Zilahy, Vajda és Tolnai mint a mélymagyar kultúra hordozói jelennek meg. Eszerint: „Magyar nézőpont, társadalmi fölszabadítás, új mélymagyar kultúra, európai küldetés: ezek a vonások, melyeket Zilahy Károlytól Veres Péterig vagy Erdélyi Józsefíg a magyar radikalizmus minden nagy képviselőjében megtalálunk.” (*Kélet Népe* 1940. dec. 1.) Ehhez az idézethez alig kell valamit hozzáfűzni, a túlbecsülés oka világos: Németh László a saját irodalmi és társadalmi nézeteihez kereste a magyar irodalomban az őseit. Hasonló cél vezette később, a 40-es évek elején Féja Gézá is, aki pl. egyik cikkében (*Magyarország* 1941. febr. 22.) a „zagyma városiasság” ellen ír, közben dicsőíti Zilahyt, Tolnait és Justhot. Ehhez sem kell magyarázatot.

Részben Németh László nyomdokain, de más ideológiai szándékkal született meg Előd Géza jelentős disszertációja is (1935), amely elsősorban a 30-as években divatos nemzedékfogalom torzító tükrén keresztül vizsgálva a 60-as évek irodalmi ellenzékét, aránytalanul fölerősítette a hivatalos irodalomtól eltérő vélemények progresszív tudatosságát, politikai radikalizmusát és társadalmi, irodalomtörténeti jelentőségét. Ezzel a politikai és irodalmi túlbecsüléssel a felszabadulás után megjelent dolgozatokban is többször találkozunk. Egyes kutatók úgy akarták a konzervatív szemléletnek az ellenzéki mozgalmakra vonatkozó negatív értékelését megsemmisíteni, hogy durva egyszerűsítéssel azt igyekeztek bizonyítani: az irodalmi ellenzék megnyilvánulásaiban a magyar forradalmi demokratizmus megjelenését kell üdvözlönnünk. Erről persze szó sincs. Az irodalmi ellenzék legjelentősebb alakjainak működése sem mérhető Dobroljubov vagy Csernisev-szkij hatásához.

4. Irodalmi ellenzéki mozgalmakról lévén szó, a leglényegesebb kérdés mégis csak az: *milyen különbségek voltak a szembenálló frontok közt esztétikai téren*. Komlós külön fejezetben (igaz, elég röviden és vázlatosan) foglalkozik a hivatalos irodalom és az ellenzéki írók esztétikai nézeteivel és megállapítja a feltűnőbb eltéréseket. Sokszor nem is olyan könnyű észrevenni a különbségeket, tudományos következetességgel kialakított kétféle esztétikáról nem is beszélhetünk, mégis nyomon kísérhető félévszázadon át az ellenzékiek esztétikai különvélménye. Miben nyilvánul ez meg? Világosan meg kell mondani, hogy a szembenállás alapjában véve nem is annyira esztétikai, mint inkább etikai eredetű. Gyakran úgy tűnik, a többnyire fiatal ellenzékiek elsősorban az életről való felfogásukban, emberi magatartásukban, ízlésükben mások, ami persze — hiszen költőkről, írókról van szó —

azt is jelenti, hogy mindez kisebb vagy nagyobb mértékben, költői gyakorlatukban — főképpen tárgyválasztásukban és stílusukban — is egyre erősebben megmutatkozik. Az ellenzéki csoport írói, költői a szenvedélyes képzelet, a szárnyaló egyéniség, a szabad emberi érzések érvényesüléséért harcolnak az irodalomban, és nem győzik eléggé gúnyolni az uralkodó irodalmi klikk tagjainak hűvös józanságát, mértékletességét és dogmatikusságát. A nemzeti klasszicizmus híveivel szemben Zilahy, Vajda, Tolnai az újat, a változást, az állandó fejlődést hangsúlyozzák, — és így végső összegezésben — ha egy-egy kérdésben nem is mutatható ki tisztán a maradás és haladás szembenállása, — harcuk irodalmunk folyamatában a progressziót szolgálta.

5. Komlós vizsgálódásainak egyik jelentős eredménye, hogy jónéhány, szinte már köztudatba átment állításról kimutatta: nem egyebek, mint *irodalomtörténeti illúziók, legendák*. A megalapozatlan és történelmietlen illúziók „szétrombolását” csak helyeselnünk lehet, egy-két helyen azonban úgy érezzük, vitába kell szállnunk tanulmányával. Komlós pl. azt írja: „Legenda, hogy Zilahy az 1860 körül fellépő ellenzéki írónemzedék irodalmi vezére volt.” Komlós szerint Zilahy egyedül vívta harcait és „az irodalmi ellenzék, amelynek Zilahy a vezére lett volna, csak lelkes irodalomtörténészek képzeleteiben él.” (36. l.)

Ezt nem fogadhatjuk el, a tények az ellenkezőjét bizonyítják, Zilahy körül nemcsak a képzeletben, hanem a valóságban is megtalálható a fiatal, elégedetlen írók csoportja. Elismerem, e csoport tagjai jelentéktelenek, a közös szellemi tartalmat is nehéz lenne kimutatni, de hogy vannak és éppen Zilahy köré csoportosulnak, ez nem legenda, erről minden kortársi visszaemlékezésben olvashatunk. Barátai és küzdőtársai közül többen még ugyanabban az évtizedben meghalnak: Bajza Jenő 1863-ban, Reviczky Széver (a színházi petíció főszervezője, Gyulai egyik leghevesebb támadója) 1864-ben, Zilahy Imre 1867-ben és e szomorú föl sorolás talán arra is választ ad, miért nem mutatható ki tételelesen műveikben a közös elvi tartalom. Elhullottak, mielőtt igazán jelentőset alkothattak volna.

Komlós azt is vitatja, hogy Zilahyt fiatal íróársai egyáltalán vezérnek ismerték volna el. Forduljunk ismét a kortársakhoz. Tolnai így ír róla: „az ifjabb írók Zilahyért rajongtak” (*Sötét világ*), Dalmady Győző pedig verset szentel emlékének, amelyben elpanaszolja, hogy halála után „verhad gyanánt vezértelen!” maradtak Zilahy hívei és barátai. Azt hiszem e két rövid idézet is meggyőzően bizonyítja, Komlós téved, amikor itt is legendát gyanít.

Nem tudjuk elfogadni a tanulmányunk azt az észrevételét sem, hogy a 60-as években még nincs Gyulai-ügy, „ez csak azután születik meg, — írja Komlós — hogy Gyulai minden hatalmat a kezébe kaparintott s főképp a 80-as években válik irodalmunk központi kérdésévé”. (39. l.) Ezzel szemben azt állítom, hogy már Zilahyék idejében is volt Gyulai-ügy és az ellenzék támadásainak központjában legalább annyira áll Gyulai, mint Arany. Az ún. színházi petíció ügyében pl. valóságos sajtóhadjárat indult ellene. Hogy pedig már a 60-as években is elég tekintélyes irodalmi hatalmasság volt, annak megvilágítására álljon itt Gyulai tisztségeiről a következő lista: *A Szépirodalmi Figyelő* segédszerkesztője, a színiképző aligazgatója és a dramaturgia szaktanára, a nemzeti színház drámaíró bizottságának tagja, az Akadémia és a Kisfaludy Társaság (igen tevékeny) tagja és végül, de nem utolsó sorban a Magyar Írók Segélyegyletének titkára.

Szólni kell még Komlós munkájának *szerkezetéről* is. Bizonyos, hogy nem könnyű egy ilyen összekuszált, ellentmondásos, jórészt adataiban is föltáratlan anyagot elrendezni. Dolgozatában elérte a legfőbb célt: rendet teremtett e rendezetlen kérdésben. Az elvi bevezető és a fejlődéstörténeti szempontú, értékelő záró fejezet közé általában időrendi szála fűzi mondanivalóját és az írók közül csak Gyulai Pálnak szentel — helyesen — külön fejezetet. Igen érdekes, fontos a klikkek korával foglalkozó rész, amelyben a 48 utáni hivatalos művelődési politika tömör vázlatát, a hatalmon levők egymást támogató érdekeztetéseiket és tevékenységüknek elem-

zését kapjuk. Az irodalmi mozgalmakat évtizedenkint (60-as, 70-es, 80-as évtizedek, végül a századvég mozgalmi) tárgyalja, majd Gyulai bukásával és újból népszerűvé válásával kapcsolatban rávilágít az ellenzéki-ség elhalásának, illetve új formában és tartalomban való megjelenésének okaira.

Komlós földolgozási módjának előnyei mellett vannak fogyatékoságai is. Hiányérzetünk elsősorban abból fakad, hogy a gazdag anyagú áttekintések nem mindig éreztetik eléggé az irodalmi ellenzék harcainak, vitáinak *mozgalom-jellegét*; különösen áll ez a század utolsó évtizedeivel foglalkozó részekre. Helyenként az egyes írók színes bemutatása, a polemikus cikkek elvi tartalmának szellemes kihámozása mögött eltűnik az irodalomtörténeti folyamat, az írók egymáshoz fűződő kapcsolatainak kibogozása, a baráti és ellenséges csoportosulások meg-rajzolása.

Végző összegezésben Komlós dolgozatát igen hasznosnak tartjuk, benne a múlt század második felének minden kutatója értékes segítőtársat lelhet. Jelentősége sokkal nagyobb, semmint azt kisebb terjedelme (alig több mint hét ív) miatt gondolnánk. Irodalomtörténetünknek egyik legkevésbé föltárt korszakát világította meg, és nemcsak szembenézett a legnehezebb, legbonyolultabb problémákkal, hanem a filológiai megalapozottságú határozott elvi válaszokkal sem fukarkodott. Eredményeit ki lehet — ki kell — egészíteni, néhány megállapítása vitára készítené — ezért külön is örülünk, hogy tanulmánya megjelent.

Bikácsi László

JANCSÓ ELEMÉR: AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVM ŐVELŐ TÁRSASÁG IRATAI

Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest, 1955.

Közel negyedszázados fáradhatatlan és részleteredményekben már eddig is gazdag kutató munka koronáját jelenti Jancsó Elemér új kötete. A neves erdélyi irodalomtörténész nagy feladatra vállalkozott, amikor az erdélyi felvilágosodás központi mozgalma, a Nyelvművelő Társaság anyagának összegyűjtését s értékelését tűzte ki célul. A feladat egyszerre követeli meg a szinte légiónyi filológiai aprómunkát s a nagy elvi összefüggéseket meglátó, megragadó szintetikus hajlamot. Jancsó Elemér mintaszerűen pontos, alapos munkája egyik szempontból sem hagy kívánnivalót.

A kötet két főrészre oszlik: Jancsó terjedelmes bevezető tanulmányára s a mintegy háromszáz lapnyi anyagpublikációra, ahol a szerző szemelvényeket közöl a Nyelv-

művelő Társaság hátramaradt irataiból: *Szemelvényeket*, — sajnos — így az anyagnak csak kis hányada kerül közlésre, bár az olvasó s a kutató átfogó képet csak az egész anyag ismeretében tudna alkotni. Mindenesetre Jancsó Elemér közli — helyesen — a társaság alapítására vonatkozó legfontosabb elvi iratokat. (*Egy erdélyi magyar nyelvművelő társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendéhez: Az erdélyi kézírásban levő történetírók kiadására felállítandó társaságnak rajzolja a három nemzetbeli méltóságos főrendekhez: A magyar nyelvművelő társaságról újabb elmélkedés stb.*), melyek az első kiadás (1791) óta nem jelentek meg s nehezen hozzáférhetők. Jogosult az első ülések jegyzőkönyveinek közlése is: hű tükröt ad a gyakorlati programról s a szervezeti keretekről. De már az

Összes ülés jegyzőkönyveinek — mind az ötvenegynek — publikálása (szemelvényes kötetben!) felesleges: ehelyett fontosabb, az olvasókat és kutatókat jobban érdeklő írásokat közölhetett volna. S miért kerültek be a kötetbe a névsorok (Kéziratkiadó Társaság tagnévsora, A kiadványok terjesztőinek listája, Jötevők névsora, Pártolók névsora stb.) — hisz legtöbbje az utókor számára is holt név? Viszont a nagyértékű, jobbára kiadatlan Aranka György-féle levelezés egyes nélkülözhetetlen darabjait be kellett volna iktatni. (A magyarországi kutatók kívált szívesen látták volna az Erdélyben őrzött, nekünk nehezen hozzáférhető levéltárgyak közlését!) Az ülési jegyzőkönyvek csak merev kereteket adnak, száraz tényeket regisztrálnak, a társaság *élete*, harca, problematikája a levelezésben van. Csak futtában sorolunk fel néhány Arankához írt levelet, amelyek elengedhetetlenül fontosak az erdélyi mozgalom széleshorizontú értékeléséhez: Szatmári Pap Mihályé (1788. VIII. 15.), Ráday Gedeoné (1791. II. 14.), Bartzaflvi Szabó Dávidé (1793. II. 13.), Verseghyé (1794. XI. 18.), a soproni magyar társaságé (1794. XII. 27.), Vitéz Imréné (1794. XII. 31.), Cserey Farkas levelei, Molnár Borbáláé (1795. I. 24.), Földi Jánosé (1795. X. 4.), Görög Demeteré (1795. XII. 15.), Kis János hat levele (1797. VI. 30—1798. VII. 29 között), Csokonaié (1798. VIII. 4.), Budai Ézsaiásé (1798. IX. 29.), Baróti Szabó Dávidé (1799. V. 29.), Dessewffy Józsefé (1799. VII. 23.) s Döbrenteié (1812. XI. 16.). Még egyes levelek újraközlésétől sem riadtunk volna vissza, a levelek egymásmellettsége adja meg igazán az erdélyi mozgalom húsát-vérét. Mindez azonban kiküszöbölhető, ha — s ezt várjuk — a gyűjtemény folytatódni fog, s egy második, esetleg harmadik kötettel bővül. A tárgy fontossága ezt megérdemelné.

Ha a mai papírsínes világban könnyen magyarázható szemelvényes jellegtől eltekintünk, filológiai téren Jancsó Elemér kötetét — különösen mi fiatal kutatók — példaképnek vehetjük. Jegyzetanyaga a részletkérdések egész légiójába vezet be, bizonyító-dokumentáló adatok tengerényi sokaságát közli. Műve forrásmunka-kézikönyv jellegét nagyban emeli a részletproblémákra vonatkozó széleskörű könyvészeti anyag. Név-magyarázata pedig már-már szinte „bibliographie raisonnée”-vé bővül.

A bevezető tanulmányt is színvonalasnak, higgadttnak, minden túlzott lokálpatriotizmustól mentnek tartjuk. Tanulmányában Jancsó részletesen szól az erdélyi haladó művelődési hagyományokról, gondosan elemmezve a régebbi nyelvű művelő törekvéseit. Összehasonlítja Arankaék mozgalmát Besenyei kulturális és nyelvi programjával, majd

rátér a Nyelvművelő Társaság történetére. Ezt a szerző három szakaszra osztja fel: 1793—1796 közötti, majd 1796—1801, végül 1801—1806 között. Felfogása szerint első szakaszában a Társaság főleg nyelvészeti tevékenységgel foglalkozott, 1796 után pedig a történeti érdeklődés élenként fel, míg végül a harmadik szakaszban a természettudományi kutatás indult virágzásnak. Külön alfejezetekben tárgyalja Jancsó a társaság viszonyát a felvilágosodáshoz, majd a tagok szépirodalmi és néprajzi tevékenységét is, rámutatva a mozgalom enciklopédikus jellegére. Felsorolja továbbá a társaság megszüntése utáni terveket, elképzeléseket, kísérleteket is, végezetül pedig behatóan vizsgálja a mozgalom jelentőségét. Jancsó Elemér irodalomtörténetirői kvalitásait nagyban fokozta a marxista módszer elsajátítása. A Nyelvművelő Társaság fejlődése összefügg a korabeli társadalmi-politikai mozgalmakkal, s a szerző következetesen igyekszik marxista történeti látással felfejteni az összefüggések szövedékét. Ha e módszernek kisebb hibái elő-előbukkannak, azok inkább a néhány évvel ezelőtti vulgáris-dogmatikus gyakorlatban keresendő. Így mi túl sommásnak gondolnánk a „burzsoánacionalista” jelzőt Jakab Elek, Perényi József és Rubinyi Mózes tanulmányaira (12. l.), nem tartanók leleplező jellegűnek Sztálin nyelvtudományi munkáit az erdélyi társaságra vonatkozó elméletekkel kapcsolatban (13. l.), s bizonynál kevesebb marxista klasszikustól vett citátumot iktatnánk a műbe. (De a mű 1955-ben jelent meg, — könnyű ma e szempontból ítélkezni!)

Úgy hisszük, hogy Jancsó Elemértől várhatjuk a Nyelvművelő Társaság monografikus feldolgozását is. Nagy szükség lenne rá, s ki volna erre nála hivatottabb? Legyen szabad ez ismertetés kapcsán arra kérnünk a szerzőt, hogy — ha rászánja magát — új művében szóljon részletesen az anyaországbeli négy magyar társaság működéséről, az erdélyi társaság és a kolozsvári színészet kapcsolatáról, az önképzőkörök, olvasóegyletek tevékenységéről, a társaság s a nagyenyedi, marosvásárhelyi kollégiumok együttműködéséről, Szatsvay Sándor életének befejező szakaszáról, Aranka György népiességéről, a Román Filozófiai Társaságról. E problémákat Jancsó Elemér művében mind felveti, megoldásukhoz helyes szempontokat is ad, de helyszűke miatt behatóbb értékelésre nem kerülhet sor. E problémák pedig mind sarkpontjai a további kutatásnak.

Legyen szabad végezetül néhány tárgyi pontatlanságra, elírásra rámutatni: Batsányi *A látó* c. verse nem 1791-es, hanem későbbi (44. l.), a polgári nézetek üldözése, a titkosrendőrség szigorítása nem 1795-ben kezdődik, hanem korábban (45—46. l.), s 1795 után a

forradalomból való kiábrándulás csak részben fakad a hazai helyzetből, másik egyenrangú komponense a Thermidor utáni francia s európai fejlődés. (Egy új kiadásban bizonyos ismétléseket is el lehet hagyni: így a Társaság enciklopédizmusa a 30. és 50. lapon is szerepel, az eddigi feldolgozások értékelése a 11. és 79. lapon, a Társaság s Aranka működésének reformer jellege a 24. és 51. lapon, a Diána Vadásztársaság szerepe a 23. és 51. lapon.)

Jancsó Elemér rendkívül gazdag műve sokkal színesebbé, árnyaltabbá teszi azt a képet, amellyel az erdélyi felvilágosodásról eddig rendelkezünk. Ugyanakkor az 1790-es évek hazai mozgalmainak, Révai *Planumá-*

nak, Báróczi, Decsy röpiratainak elvi elemzését is megkönnyíti, bemutatva a hazai nyelvművelő s akadémiai törekvések továbbgyűrűzését, eszmei és tárgyi hatását az értelmiség soraiban. Szeretnénk, ha néhány év múlva az erdélyi mozgalom teljes anyagát tarthatnánk kezünkben. Reméljük, hogy az illetékesek is megértik a mű folytatásának fontosságát, s segíteni fogják a szerzőt ebbeli szándékában.

Annyi bizonyos, hogy az erdélyi felvilágosodás történetének kutatásához ezentúl — kisebb hiányosságai ellenére — Jancsó Elemér kézikönyve nélkül hozzá sem foghatunk.

Fenyő István

CZUCZOR GERGELY VÁLOGATOTT MŰVEI

A válogatás, az előszó és a jegyzetek Hegedüs Géza munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1956.

Kilencven esztendő évfordulóról ritkán emlékezik meg az utókor. Annál nagyobb örömmel üdvözöljük Czuczor válogatott műveinek új kiadását, mely felhasználva e szerény évforduló adta alkalmat, újra fellelevenítette a bizony már eléggé elfeledett, egy század távlatában homályba vesztett magyar költő életművét.

Czuczor is azon írók sorába tartozik, kiket az irodalomtörténet számon tart ugyan, az iskolakönyvek megismertetik néhány versét az ifjúsággal — a „Ki áll amott a szirttetőn” verskezdet még évtizedek múlva is ismerősen cseng a fülekben, ha közben talán az író neve feledésbe is merült, s így van ez a *Falusi kislány Pesten* c. verssel is — de, hogy ki is volt valójában a költő, mily szerepe, helye volt a maga korában, erről nem sokat tud a közvélemény.

Pedig művei eljuthattak az olvasókhoz. Több kötete jelent meg már életében is, s halála után két évvel a jó barát, Toldy Ferenc három kötetben adta ki Czuczor költeményeit. (Pest, 1868.) A következő évtizedek Czuczor-kiadványai után 1899-ben Zoltvány Irén rendezte sajtó alá életrajzzal és jegyzetekkel ellátva összes költői műveit. E lényegében kritikai kiadás alapján e században háromszor is megjelentek válogatott művei.¹ Napvilágot láttak ezeken

kívül egyes költeményei, műveinek egyes csoportjai is (népdalok, mesék stb.).

E sok kiadás ellenére miért merülhetett hát többé-kevésbé mégis feledésbe Czuczor Gergely költészete?

„Előfutára és előkészítője tudott lenni a nála is sokkal nagyobb lángelmének” — írja róla az előszó. Ez az elismerés meg is jelöli egyszersmind Czuczor helyét irodalmunk fejlődésében. Életművét csak úgy tudjuk igazán értékelni, költészetének jelentőségét helyesen felmérni, ha nem felejtkezünk el a korról, melyben élt, alkotott, az évtizedekről, melyekben néha elsőként, s mindig hűen, bátran fejezte ki „korának érzeményeit”.

*

Hegedüs Géza igényes előszava emberi közelségbe hozza az olvasóhoz a költő alakját, megeleveníti a kort, melyben élt. Jó ideje ez a legnagyobb terjedelmű Czuczor-tanulmány, melynek a kiadvány jellegéhez mérten szokatlanul nagy terjedelmét (másfél ív) indokolja a szándék: megismertetni, megszerettetni, méltó helyre állítani egy méltatlanul feledésbe merült költői életművét. Élvezetes, tanulságos olvasmány a széles olvasóközönség számára, de hasznossal forgathatják a Czuczor költészetével ismerkedő egyetemi hallgatók is.

Túl azon, hogy megeleveníti számunkra a költő rokonszenves emberi egyéniségét, költészetének jelentőségét négy csomóponton megragadva, rávilágít a reformkor legfőbb problémáira; a reformkor évtizedeinek a gyors érlelődésben egymást föl váltó, egymásból következő legfontosabb kérdéseire.

¹ Czuczor válogatott műveinek kiadásai: Bp. 1903. Franklin. Magyar Remekírók. Vál. és bev. Zoltvány Irén. — Bp. 1928. Franklin. Magyar Klasszikusok. Előszót írta Lányi J. — Bp. é. n. Magyar Népművelők Társasága. Vál. és bev. Kerecsényi Dezső.

A küzdelemre a romantikus nemzeti eposz megteremtéséért, a haladó irodalompolitika melletti harcokra, a népiesség kérdéseire, a forradalmi költészet kibontakozására.

Az ezekről szóló első rész jó összefoglalását adja a korábbi eposz-kísérleteknek, megismerteti minket az eposz-író Czuczor munkásságával, jelentőségével. A második, az irodalompolitikai harcokban való részvételével foglalkozó rész már kevésbé ad teljes képet, a kort nem ismerő olvasót nem tájékoztatja arról, mi is volt „a haladó irodalompolitika melletti harcok” lényege. Költészetnek ez különben is kevésbé jelentős része, hisz mint az életrajzból is kitűnik, e harcok idején Czuczor nagyobbára vidéken tartózkodik. Az igaz, hogy egyetért Vörösmartyékkel, írásaival, meséi egyes darabjaival támogatja is őket, de még a mesékre nézve is csak megszorítással érvényes az előző következő mondata: „legfontosabbak és legszellemesebbek az irodalompolitikai vonatkozásúak.”

A mesék nagy részében ugyanis — s ezek a mesék sem kevésbé fontosak, vagy kevésbé szellemesek — erőteljes hangot kap írójuk mély demokratizmusa, népi öntudata, népszerűsége. Ha valamiben, hát ebben igazi előfutára Czuczor Petőfiének. Az *Atyám hamvaihoz* c. költeményében — látszik, hogy fontos volt e kérdés számára — büszke öntudattal hangoztatja: „Nemes-címer szobád falán /S fiókodban nem állt nemeslevél.” Petőfi előtt senki a magyar irodalomban nem mondotta ki oly határozottan, hogy a jobbágy, a nem-nemes nem alávalóbb a nemessegnél, mint ő. Senkinél nem találunk oly rokonszenvet, a csak terheket viselő néppel való bensőbb azonosulást, mint nála. Senki Petőfi előtt nem állt ki nagyobb szeretettel a jobbágyok emberibb életéért s nem támadta egyszerűsmind elkeseredettebb haraggal, gúnnyal a nemesség és arisztokrácia egy részének önző, csak a maga érdekét szem előtt tartó magatartását, mint ő. Az előző Czuczor-képén e vonás elhalványodott, s ez megmutatkozik a versek válogatásában is. Kimaradt a költemények közül a *Mohács*, a *Zordi*, a *Népnevelés* — hogy csak pár legfontosabbat említsünk —, pedig csak ez a költő érkeztetett el 48-ban Petőfi forradalmiságáig, amit Hegedüs Géza — több helyen is — megint igen meggyőzően hangoztat.

Az előző irodalomtörténeti igénnyel íródott, ezért foglalkoznunk kell legvitathatóbb részével, Czuczor népiességét tárgyaló fejezetével is.

Hegedüs Géza — anélkül, hogy nevet említene — Horváth Jánossal, illetve az ő népiességről szóló könyvével polemizál. Csak azért, hogy Czuczor előfutár-jellegének kon-

cepcióját a költő egész életművére kiterjeszthesse, Petőfi közvetlen elődjévé teszi meg. Ehhez először is el kellett mosnia az „előzmények”-ben egyrészt a Kőlcsey, Bajza, Vörösmarty, másrészt Kisfaludy, Toldy és Czuczor népköltészetéről, népdal-írásról vallott nézetei közti különbséget. Az előbbiek a műköltészetet akarják gazdagítani, felfrissíteni, eredetibbé, nemzetibbé tenni a népköltészet értékeinek beolvasztása, átvétele által. Toldyék továbbra is két külön, egymásra nem ható világnak tekintik a két költészetet; céljuk csupán finomabb, szebb dalokat adni a népnek — utánozva és kicsiszolva a nép „durva” dalait. Hogy Czuczornál is csupán erről van szó, arra leg-hivatottabb tanú ő maga, ki népdalai elé írt előszótervezetében ezt nyíltan meg is mondja. Hegedüs Géza előszavában e különbségtévesztésnek — szándékának megfelelően — nyoma sincs, a különböző nézeteket vallók nevei összekeverednek, (sőt még a kronológiai sorrendbe is hiba csúszik: Vörösmarty népdal-felé fordulása után következnek Kőlcsey neve.) Mert hisz Petőfit csak nem lehet ez utóbbi csoporthoz sorolni? Czuczor viszont oda tartozott.

De e két irány nemcsak a népdal-írás céljában, hanem a megvalósítás módjában is eltér egymástól. Bajzaék nézete: a költőnek a népdal-formában is önmagát kell kifejeznie. Toldyéké: a költőnek utánoznia kell a népet, a népdalnak olyannak kell lennie, *mintha* a nép írta volna. Mivel Petőfi költészete az első, Bajzaék elvének megvalósulása, Hegedüs Géza az eddigi véleményekkel polemizálva síkra száll amellett, hogy Czuczor saját érzéseit fejezte ki népdalaiban. De igazolja-e ezt azzal, hogy az elfogadott „helyzetdal” irodalmi kategória Czuczor dalaira való alkalmazását degradálásnak érzi? Az ún. „Paprikás versek”, a népnek írt népies hangú tanácsadó költemények még nem bizonyítják, hogy „ez a hang volt az igazi megtalált költői stílus a számára”. Ezekkel „lehajolt” a néphez; nem is igazi költői alkotások. Hogy rossz versek, azt az is mutatja, hogy egy sem került be a válogatott gyűjteménybe. Az igaz, hogy vannak szép népdalai, de Petőfi nemcsak magasabb szinten folytatta Czuczor népdal-költészetét, hanem minőségileg hozott mást.

*

Válogatott kiadásnál mindig nehéz dolga van a válogatónak. A szűk terjedelem is megköti a kezét s a kettős feladat egyidejű megoldása is megnehezíti a munkát. Egyrészt oly verseket kell közülni, melyek a lehető legteljesebb képét adják a költő életművének, másrészt a válogató a költő „legjelentékenyebb, legidőtállóbb darabjait igyekezett az

érdeklődő olvasóközönség számára kismelni." Hegedüs Géza e maga elé tűzött második feladatot jól megoldotta — különösen a népdalok kiválogatása nagyon szerencsés, jó érzékre valló munka. A „lírai és elbeszélő költemények” csoportjából hiányzik érzésünk szerint pár költemény, mint azt már fentebb jeleztük. A kihagyott versek művészi tekintetben nem rosszabbak a közölteknél, s a gyűjteménybe való felvételükkel teljesebb képet kaptunk volna Czuczor költészetéről. Örömmel láttuk volna a versek között az *Egy versfaragóra* c. költeményt, Arany rossz-költők elleni verseinek egyik korai elődjét is, mely szellemes, humoros gúnnal figurázza ki a gondolatnélküli, tehetségtelen csak-azért-is költőcskéket.

Az utószóból megtudhatjuk, hogy a versek közlése az 1899-i Zoltványi-féle kritikai kiadás alapján történt. Két költemény azonban most némi változással kerül az olvasó elé. Az első a *Kortekedés* c. vers, melyet a jelenlegi kiadás 12 sorral kibővítve közöl. A kritikai kiadás ez utolsó 12 sort csak jegyzetben ismerteti, mivel csak kéziratban maradt fenn. A vers első kinyomtatott szövegéből e sorok hiányoznak (*Életképek* 1844). Az azóta megjelent kiadások is megtartották a rövidebb szövegváltozatot. Csak helyeseltetjük a vers teljesebb közlését, de a jegyzetben jó lett volna utalni e változtatásra, e 12 sor forrására.

A másik módosítás az *Ítélszék előtt* c. vers egyik szavának megváltoztatása. Erre figyelmeztet is az utószó. A jelen kiadás az „Ő erősebb, tegye meg” helyett „Most erősebb, tegye meg” szövegváltozatot közli, hivatkozva Koltai Virgil Czuczor-életrajzában megjelent szövegre. Hegedüs Géza azzal indokolja ez utóbbi változat nagyobb hitelességét, hogy „ez a forma lehet az eredeti, a hiteles ez felelhet meg a halálra váró, de a nép majdani felszabadulását rendületlen hittel váró költő eszméjének és érzésének.” Nos, ennél a lélektani fikciónál egyéb nem is támasztja alá a változtatás jogosságát. Még inkább kétségbe vonhatjuk e változat hitelességét, ha megnézzük, hogy Koltai

szövegében mennyi pontatlanság van. Pl. a 2. versszak 2. sorában „Hogy *hazámat* megtagadjam” helyett nála „Hogy *szerelmem* megtagadjam” áll, s a pontatlanságot még fokozza a 3. versszak közlésében, ahol nemcsak a kérdéses *Ő* helyett áll *Most*, hanem az *akaszthat* helyett *aggathat* áll, sőt a második és harmadik sor is fel van cserélve, mely cserének a többi versszak ritmikai képlete is ellentmond. Koltainál ez utolsó versszak így hangzik: Főbe lőhet, nyakaztathat / *Most* erősebb — tegye meg./ Bitófára föl~~aggathat~~. Véleményünk szerint ily hibás közlésnek hitelt adni, s ennek alapján megváltoztatni az ismert szöveget, nem lett volna szabad.

Még csak a jegyzetekről pár szót.

Ha irodalmilag tájékozottak kezébe szánjuk a kötetet, a Zeus-t talán nem kellene magyarázattal kísérni; ha viszont szélesebb olvasóközönséget kívánunk tájékoztatni, nem ártott volna *A sasok és a vakand* c. mesénél utalni arra, hogy mi is az a *Bélteli ház* s a *Tollagi*, mert így sokak előtt értelmetlenné válik a mese. A *Kifakadás* c. vers jegyzetében hiába keressük, mit jelent e szó: „*gedéli* hiuságot”. S csekélység, de bosszantó szépséghiba, hogy mindjárt az első vers, a *Kupido* jegyzetében közli velünk a jegyzet, hogy: Napenyészet = nyugat, amit ugyan jó, hogy tudunk, de a magyarázott szó a vers szövegében nem fordul elő.

*

A fenti megjegyzések ellenére komoly nyereségnek tartjuk Czuczor válogatott műveinek új kiadását, mely új olvasókkal ismerteti meg a költőt. Örömmel olvassuk benne a mesék teljes gyűjteményét is, melyekből az eddigi válogatott kiadások csak szemelvényeket közöltek, s ezért eléggé ismeretlenek maradtak. Kár, hogy a kötetnek versekhez jól értő összeállítója (ezt megmutatta a jó válogatás) nem adott rövid esztétikai értékelést Czuczor költészetéről.

Ha talán túl nagy igényeket támasztottunk e kis könyvvel szemben, ennek maga a kötet az oka: megérdemli, hogy felfigyeljünk rá.

Törő Györgyi

ADY, ENDRE VÁLOGATOTT LEVELEI

(Magyar Századok). A leveleket válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Belia György. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1956. 643 l. 24 képpel.

Az emberi életek és lelkek föltárulkozása mindig érdekes, még a legegyszerűbbeké is. Valami ősi kíváncsiság él bennünk, hogy belelássunk embertársainkba, megismerjük sorsukat, lelki életüket, tetteik rugóját. A főlénk magasodó emberi nagyság vagy a hírnév varázsa különösképpen vonzza ezt az

érdeklődést. A cselekvő és az alkotó emberben mindig izgat bennünket a rejtély: mi az a többlet, amely rendkívüli képességüket, tehetségüket teszi, amellyel kíválnak közülünk. Művészek és különösen írók személyes vallomásai, levelei azért olyan érdekesek az olvasók és fontosak a kutatók számára, mert

feltárják az élet és a mű közti rejtett szálakat, a műnek az életben való gyökerezését. A levelezés híd az élet és a mű közt, kettős tükör, amelyben gyakran egyszerre látszik mindkettő. Íróink, különösen klasszikusaink leveleinek összegyűjtése és kiadása, az író művébe való beiktatása fölveti a kérdést: része-e a levelezés az írói életműnek, írói, művészi alkotás-e egy személyes jellegű levél? Erdemes-e, szükséges-e kiadni az írók levelezését? Bármelyik ilyen gyűjtemény áttekintése megadja a választ: ha nem is minden levél irodalom, de az bizonyos, hogy mindegyik beletartozik az irodalomtörténetbe. Vannak köztük szép számmal olyanok, amelyek — alkalmi, személyes jellegű mellett is — tárgyak, hangjuk, tartalmuk folytán egyértékűek a tudatos írói alkotásokkal. Mások ellenben csak adatok, források az író életéhez, jellemrajzához vagy valamely művének keletkezéséhez.

Ha e kettősség szempontjából tekintjük az Ady-levelezés első válogatott gyűjteményét, mindkét jelleget megtaláljuk benne. Jó néhány levél a nagy-próza legsajátosabb darabjai közé számít, az anyag zöme azonban a maga időrendi egymásutánjában inkább a költő életének és emberi-művészi fejlődésének képét, hosszsmetszetét adja, vagyis irodalomtörténet. Ezt az oldalt erősíti az is, hogy a gyűjtemény jelentős számban közöl Adyhoz írott leveleket is. Ezek a maguk helyén többé-kevésbé fontosak, akár mint Ady életének, emberi kapcsolatainak dokumentumai, akár mint szellemi, érzelmi ráhatások gerjesztői vagy kibontakozói, s így esetleg egy-egy alkotás sugallói vagy kicsiholói, életre keltői. A gyűjteménynek ezt a vegyes, kétoldalú jellegét tekintve helyesebb, pontosabb és szabatosabb lett volna azt a címet adni neki: Ady Endre válogatott levelezése, vagy: Válogatás, gyűjtemény Ady Endre levelezéséből.

Belia György, mint a jegyzetek előszavából kiviláglik, arra törekedett, hogy „az Ady élete és életműve iránt érdeklődő nagyközönség igényeit kielégítse, tehát, hogy átfogó és igaz képet adjon az olvasónak Ady életéről.” Emellett a kötet válogatását úgy végezte, hogy „a legfontosabb és legjellemzőbb Ady-megnyilatkozások belekerüljenek, s hogy az olvasó mellett az irodalomtörténész is segítségül vehesse ezt a könyvet” (553). (En emeltem ki.) Nyilvánvaló ebből, hogy a válogatás vezérfonala az életrajz volt, s a levelek időrendi egymásutánja a szükség-szerű hézagok ellenére is valóban eleven képet ad a költő életútjának fontosabb állomásairól, fordulatairól, harcairól, szenvedéseiről és válságairól, különösen a tízes évek elejéig, amikor súlyosbodó betegsége és egyetemes idegállapota miatt levelei erősen meggyérülnek és megrövidülnek.

Ady levelezése így is legalább két-három kötetre rúg, s ebből az anyagból kellett a válogatónak egy kötetre valót összesűritenie. Úgy látom, a valóban fontos életrajzi dokumentumok nem is hiányzanak; mellettük azonban elég nagy számban vannak jelentéktelenebb, néhány soros híradások, üzenetváltások is, amelyek apró-cseprő alkalmi ügyekhez kapcsolódnak. (Hogy megmondjam milyenekre gondolok, pl.: 126, 136, 187, 289, 311, 407, 459, 517, 572. sz.). Kétségtelen, hogy az Ady-kutató vagy életrajzíró számára ezek is igen fontosak lehetnek, főként keletkezésük révén, a nyugtalanul ide-oda cikázó Ady tartózkodási helyeinek, elindulásai és megérkezései időpontjának megállapításában. (Máris sok eddig tévesen ismert dátumot igazíthatunk ki a kötet adatai alapján.) Megismerjük azonkívül e súlytalanabb levelekből is Ady apró, mindennapi, emberi gondjait, ügyeit, problémáit, csapongó terveit, fel-felvillanó szándékait, amelyek gyakran elbuknak a körülményeken vagy a maga szeszélyes idegállapotán és akaratának erőtlenségén. Valószínűleg ezek a szempontok vagy egy-egy röpke, fontosnak érzett önjellemző részlet átmentésének szándéka magyarázzák egy válogatott gyűjteményben az egyébként bátran mellőzhető, jelentéktelen levelek közlését.

Olvasó és irodalomtörténész számára egyaránt azok a levelek a legérdekesebbek, legizgalmasabbak, amelyek nem egyszerűen Ady életének külső eseményeiről számolnak be, hanem ahol az ember tárulkozik ki, akár meztelen nyíltsággal, akár leplezett őszinteséggel. Mindkét magatartás egyaránt jellemző lehet egy bizonyos helyzetre vagy lelkiállapatra s magára Adyra is. Egy különös nyugtalanságú, veszedelmesen érzékeny, gyenge akaratú, szeszélyek és pillanatnyi hangulatok-rabja-ember vall magáról ezekben a levelekben, aki éppen ezért szédül mindenféle emésztő, de mámort adó szenvedély örvényébe, s akit szinte nőies idegélettel vert vagy áldott meg végzete. Valóságos vagy képzelt betegségeit, örökös testi letörtségét is szinte dicsekedve viselte, talán azért, hogy panaszkodhasson, hogy sajnáltassa, bátoríttassa, tehát: szerettesse magát. Túlzott anyagi igényei miatt örököké égető, bonyolult, zavaros pénzügyei közt vergődve nem egyszer kényszerült megalkuvásra, sőt alakoskodásra is. Mindezt sokszor maga is sokszor belső szűgyenezéssel, tiltakozással érezte. De ugyanakkor a zseni göggyével s természetes gesztussal, jogos adóként fogadta el, vette igénybe mecénásainak támogatását. Csodálatos öntudattal érezte — szinte első írói lépéseitől kezdve — a maga rendkívüli egyéniségét, tehetségét és elhivatottságát.

Tudta és vallotta, hogy elkárhozott életével kell fizetnie az addig ismeretlen vízióért, lelke démonainak felszabadításáért. S e valamásos levelek éppen a költő titkát villantják föl az emberben, a mindennapok gondjai, politika és mámorhajszolás, barátok, nők, ellenségek, harcok, betegségek, letörések és új nekibuzdulások közt. Soraik közt ott van már egy-egy vajudó vers első csírája, szavaikból kicsillan egy-egy verscím, kép, szimbólum.

A gyűjtemény jellemző módon mutatja be Ady emberi kapcsolatainak alakulását és mélységét, barátaihoz való ragaszkodását. A levelek mutatói szemléletes „statisztikát” adnak Ady emberi vonzalmairól: legtöbb levélváltása a következő nevekhez kapcsolódik: Ady Lőrincné, Ady Lajos, Brüll Adél, ill. Diósiék, Brüll Berta, Bölöni Györgyek, Boncza Berta, Bíró Lajos, Dénes Zsófia, Hatvany Lajos, Schöpflich Aladár, Sándor Lászlóné.

Emberi dokumentumként különösen meg-rázó a Léda-szerilem magasba röpítő szenvedélye, majd egymást tépő pokolzuhanása. A Csinszka-idillbe menekülő, de a házasság korlátaiba már betörni nem tudó öregedő költő keserű kiábrándultsága is fájdalmas, de szinte előre látott következmény. Csak a Léda-viszony bonyolultságához mérhető az Ady-Hatvany barátság: a kölcsönös nagyra-becsülés, lelki, szellemi vonzódás és az emberi idegenkedés, feszélyezettség vonzása-taszítása közt hullámozó kölcsönös kapcsolat. Új eredménye a gyűjteménynek Ady és a bölcs józanságú Schöpflich barátságának, valamint a Sándor Lászlónéhoz (a versek Nyanyuci-jához) fűződő meleg, szinte gyerekes bizalmú ragaszkodás föltárása.

A közölt levelek jó részét már ismerjük más munkákból (Ady Lajos, Ady Lajosné, Révész, Bölöni, Dénes Zsófia, Hatvany stb.), de így együtt, az időrend egymásutánjába fűzve, sokkal szervezettebb, egységesebb képet adnak. Keretbe foglalásukat, a házagok magyarázó kiegészítését (különösen Ady utolsó, elvékonyodó életszakaszára vonatkozólag), egy-szóval az „összekötő szöveg” szerepét pedig kitűnően betölti Belia György előszava, az irodalomtörténet tárgylagosságát és a lírai melegséget művészettel ötvöző szép esszéje. Ady életének és egyéniségének egyik leg-sikerültebb megelevenítése ez a tanulmány. Az arcképek egyikén-másikán azonban azon-ban vagy elfogultság érzik. Kár, hogy a korkép, a közéleti viszonyok rajza sem elég éles és határozott; hasonlóképpen elmosódik kissé a politikus, a harcos Ady alakja is.

A gyűjtemény anyagának nagyobb részét az eredeti kéziratból közli Belia. Ez igen fontos és hasznos, különösen a Révész közölt Léda-levelek esetében, amelyeknek számos pontatlanságát és önkényes megváltoztatását

itt helyesbítve találjuk. Ahol lényegesebb el-térések vannak, ott inkább Belianak hiszek. A szövegközlés, amennyire néhány egybevetés alapján megállapíthattam, gondos és pontos. Értelemzavaró sajtóhibát vagy téves olvasa-tot csak 2–3 helyen találtam: 84. l.: *magadnak, megadnak* helyett; 236. l.: *a ne szoríthassuk magunkat... a vágóhidra* mon-datban bizonyára *szoríttassuk* áll az eredeti-ben; 496. l.: elhomályosítja a *remeket*: nyilván *szemeket*.

A levelek keltezése és sorrendbe illesztése alapos vizsgálat és megfontolás alapján történt. Két esetben van talán időrendi csere: a 348. sz. levél 1911. január elején kelhetett, Adynak Pestre érkezése után (l. 363. sz.). Az 540. és 541. sz. levél sorrendje is felcserélendő.

Két helyen történt nagyobb tévedés. A 262. sz. levél nem 1909-ben, hanem való-színűleg 1911. febr. végén vagy márc. elején kelt. Adynak rövid, egyhónapos párizsi tar-tózkodására és menekülésszerű személyes búcsú nélküli távozására célzó a 377. sz. Diósi Ödönhöz írt levél is. Az 1909-es dátum ellen szól a Horváth Jánostól kapott Baróti kötetre és a Leopold-leány képére való utalás is. Leopoldékat ugyanis 1909. októberében látogatta meg Ady Szekszárdon (1.300. sz.). E látogatás előkészítője Jászi Oszkár volt. Az út tervéről szóló levelének (432. sz.) 1913-as keltezése is téves tehát: mint meg-állapítottam, egy Maria Grünbe címzett levél üres borítékjáról gépelték rá tévesen a levél kéziratára. Jászi akkori lakáscíméből, az 1906. februárjában megjelent *Új versekre* való hivatkozásból és a Jászi-levelezés egyik darabjából (Somló Bódoghoz, 1906. márc. 10.), amely szinte ugyanazokkal a szavakkal magasztalja a verseket, mint az Adyhoz írt levél, s emerre utal is, kétségtelenül meg-megállapítható, hogy a 432. sz. levél is 1906. márc. 10. táján kelt.

A megállapított keltezéseken kívül hasonló következetességgel mindenütt szögletes záró-jelben lehetett volna közölni a levelek szöve-gében a rövidítések kiegészítését, feloldását, amint néhány helyen látjuk is. Ez természe-tesebb, az olvasónak kényelmesebb, mint a jegyzetekben keresgélni. De néha a magya-rázat elmarad. A 619. sz. levélben a *f. e. m.* rövidítés nyilván *fene egye meg-et* jelent.

Belia jegyzetekben közli a levelekben levő utalások, nevek, események megértéséhez szükséges magyarázatokat. Az immár bevett szokás ellenére is sokkal szívesebben látnánk ezeket a jegyzeteket közvetlenül a megfelelő levél után; ott nem zavarnának, hiszen efféle kiadványt nem folyamatosan olvas az ember; zavaró és bosszantó azonban a foly-tonos hátralapozás. Belia elismerésre méltó nyomozómunkával derített ki igen sok adatot, rejtett vagy már feledésbe merült vonat-

kozást, nagy segítséget nyújtva a kutatóknak. Igen hasznosak a levelekben említett íráskor megjelenésére stb. vonatkozó tájékoztatások is. Teljességre természetesen nem törekedhetett; néhol azonban mégis hiányoljuk egy-egy homályos részlet, adat, név utalás közlelbi megvilágítását.

Igy például nem ártana tudni, hogy a levelekben többször emlegetett Szilágyi (Sándor) Adynak egyik kedves tanárbarátja volt. A 172. sz. levél egy részlete és 177. sz. levél egésze Adynak 1908. febr. 27-i váradilátogatására vonatkozik, mint a *Holnap* megszületésének egyik előzményére (vö.: *Ady-Múzeum* II. 84.). Magyarázatlan marad a 373. sz. levél „darabont-pör” kifejezése is: Ady az 1905–6-i sajtóirodai munkája után járó felmondási összegért pert indított a kincstár ellen (vö.: Lengyel Géza: *Ady a műhelyben* 253–5). A jegyzetekben sok név minden adat nélkül áll, holott nem ismert személyt jelölnek. A nevek néha ismétlődnek a jegyzetekben, néha nem. Ha az olvasó mégis tudni akar róluk valamit, a névmutatóban kell utána nyomoznia. Sokkal könnyebben kezelhető, egyszerűbb és takarékosabb megoldás volna a névmutató kibővítése a személyekre vonatkozó kis adattárra (ilyen lenne kívánatos a kritikai kiadásban is). A 406. sz. levél első mondata („az ország vastagnyakú tanársága is behódolt nekem”) az 1912. májusi zilahi országos református tanargyűlésre céloz, amelynek ünnepi műsorán Ady is fellépett. 463. sz.: Az Adyról szóló képes cikk, ill. önéletrajz az *Erdekes Újság* 1913. szept. 28-i számában jelent meg.

Általában hiányzanak a jegyzetekből a levelek egymásra utalásai, pedig ezek jobban kiemelnek az összefüggéseket, folyamatossá tennék az események rendjét.

A jegyzetekben a hiányok mellett akad jó néhány téves, helyesbítendő adat is. Tájékoztatóul megemlítek egy párat: 3. sz.: Nincs biztos nyomunk, hogy Ady 1900. január előtt lépett volna be a *Szabadság*

szerkesztőségébe. 5. sz.: A levélhez fűzött szerkesztői megjegyzés szövege pontatlanul került a jegyzetbe, Fehér Dezső nyomán. Helyesen I. ft. 1956. 368. I. 15. sz.: Nem Bánffy Miklósról, hanem B. Dezsőről van szó. 60 és 67 sz.: Ady Sipos Bélát, debreceni barátját üdvözlí, aki utóda lett a *NagyváradilNaplónál*. 68. sz.: A tréfacsináló versről utólagos kiegészítésként megemlítjük, hogy Lengyel Géza ír róla könyvében (355. l.), szövegét pedig közölte a marosvásárhelyi *Igaz Szó* Ady-száma (1957. 11.sz. 882–5. l.); a vers meg is jelent valamelyik váradilapban, a levélből ítéltetőleg a *Szabadságban*. 141. sz.: A levél május 31-i keltezését az magyarul, hogy a *BudapestilNapló* jún. 1-i számában megjelent bírálatot Kosztolányi előző nap már olvashatta a szerkesztőségben. 162. sz.: A Csáth aláírású cikk nem Adyé, hanem Csáth Gézáé lehet. 251. sz.: Kabos Ilonka *zongoraművésznő*, ma is él külföldön. 276.: *Deutschék*: nem a Hatvány családi cég, hanem Dr. Dénes (Deutsch) Sándor váradil ügyvéd, A *Holnap* elnöke. 306. sz.: *Návay*: nyilván nem azonos a 249. számú levélben említett Návay Lajos politikussal, hanem valószínűleg N. *Atadár*, a Kereskedelmi Minisztérium párizsi megbízottja, közgazdasági író. 314. sz.: Farkas Mihály nem Váradon, hanem a *Debreczennél* dolgozott együtt Adyval. 446. sz.: Az utolsó vers címe helyesen: *Játék, játék, játék*. A névmutatóban Komócsy József neve helyett K. János áll. Komócsy Józsefként legfőljebb azon a címen lehet Ady földijének nevezni (I. 2. sz. jegyz.), hogy Szatmáron járt iskolába, s rövid ideig ott tanított.

A fogyatkozásokat és kisebb hibákat azonban menti a vállalkozás úttörő volta: először kapjuk együtt az Ady életét és egyéniségét új, igen érdekes módon feltáró levelezés legfontosabb anyagát. Belia szép, becsületes, elmélyedésre valló munkája nagy segítséget lesz így is a kritikai kiadásnak.

Kovalovszky Miklós

SZÜCS SÁNDOR: PUSZTAI SZABADOK

Rajzok a régi Alföld életéből. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1957. 304 lap.

A magyar realista szépróza több jeles művelőjében volt hajlam a szinte néprajztudósi adatgyűjtésre, hiteles számadásra és megörökítésre (Móricz Pál, Móra, Tömörkény, Móricz Zsigmond), s Györfly István *Nagykunsági krónikájáig* ők ábrázolták a csak a szépirodalom iránt érdeklődő olvasók számára is élvezhetően főleg az Alföld népének ősi életformáját, hagyományait, szokásvilágát és erkölceit. A néprajzi anyag közvetítése

persze nem elsődleges, s sokszor nem is tudatos céljuk volt. Korábban Herman Ottó, majd Györfly, a ragyogó szépirói tehetséggel megáldott szaktudós már kimondottan csak a néprajztudomány anyagát akarta szépirodalmi eszközökkel: vonzó stílussal, novellisztikus előadásmóddal hozzáférhetővé és élvezhetővé tenni mindenki számára. Kísérlete sikerült: széles és szíves olvasótábor szerzett a néprajztudománynak, s egyben új

műfajt is teremtett — nevezhetjük „novellisztikus népleírásnak” —, s az új műfajban „iskolát”. (Más műfajban, de Györfyhez hasonlóan maradandót alkotott a szegény emberek krónikása, a szintén alföldi Kíss Lajos.)

Követői közül Szűcs Sándor — műfajban és szaktudományban egyképpen Györfy tanítványa — ugyancsak nagy szépiroi tehetséggel közli egyre szaporodó könyveiben az övéhez hasonló hozzáértéssel, szorgalommal és alapos-sággal gyűjtött hatalmas néprajzi anyagot, s hatása sem marad el mesterének hatása mögött. Új kötetének világa — akár Györfy iskolateremtő kis könyvéé meg saját eddigi köteteié — megint csak a Sárrét, a Hortobágy és a Nagykunság 19. századi világa: a rendi társadalom börtönének falán kívül élő, azzal szembenálló, ősi hagyományok, iratlan törvények szerint közösséget alkotó „pusztai szabadok”: szilaj pásztorok, betyárok, pákászok, útonjárók, „tanyai népek” életének ábrázolása régi feljegyzések, öreg emberek emlékezései alapján, — s az ismerős anyag most is frissen, újszerűen, érdekesen hat. Hatásának titka nem is anyagában rejlik elsősorban, hanem előadásmódjában: az élőbeszéd közvetlenségét idéző, színes, hangulatos, fordulatos stílusában, a népi ízelet maradóktalanul visszaadó nyelvében, legjobb szépiroinkat megközelítő megjelenítő-képességében, jellemábrázoló tehetségében, humorában, remek dialógusaiban, a sokszor drámaivá sűrűsödő elbeszélésekben minduntalan megmutatkozó szerkesztő-erejében, s mindehhez még a pusztán szakanyagot közlő fejezeteket is átforrósító tárgyszeretében, népszerűségében. Néha szinte alig lehet kielemezni, hol a határ, mi az alkati különbség egy-egy Möricz- vagy Móra-novella és e kötet egy-egy darabja közt. Túlzás nélkül megengedhetjük magunknak azt a következőt, hogy Szűcs Sándor, ha nem a tudomány művelését és népszerűsítését érezné elsőrendű és egyetlen hivatásának, könnyen szerezhette magának helyet és rangot legjobb szépiroink sorában.

A kötet anyaga nemcsak Szűcs szépiroi erényei miatt érdekelheti az irodalomtörténetet, hanem azért is, mert részben közvetlen, részben közvetett formában rengeteg népköltési anyagot tartalmaz. Népmeséinkből ismert motívumok és motívumsorozatok szerepelnek itt konkrét, a valóságban élt személyekhez kötve, s így bizonyítva, hogy a népmese valóban népünk társadalmi valóságtudatának, élményeinek és társadalmi törekvéseinek költői kifejezése. A mindenkit megtáncoltató csodafurulyás pásztor itt Tulok Balogh Márton, a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek nevezetes csárdai dudása, aki a rakoncási csárdában a betyár-

fogni készülő pandurokat kényszeríti akaratuk ellenére táncra dudája szavával, hogy a betyár közben elinalhasson. (*Csárdai dudások.*) Az állatok szavát értő mesebeli juhász Bakó Palkó, a bajomi pákász, — őt tanítja ki a kakas, hogyan kell banni a kíváncsi aszszonnyal. (*Pákászok meséi.*) Néha valóságos balladákat közvetít Szűcs prózában: ilyen, a műfaji jegyeket kitapinthatóan őrző történet például a Pente Pista haláláról és gyilkosa bűnhődéséről szóló história a *Pásztorok vetélkedése* című fejezetben. Valóságos kis dráma Józsa Gyurinak, az irodalomból jól ismert hírhedt fűredi „pajkosnak” az *Úri mulatság* című fejezetben elmesélt esete a nádudvariakkal: a megdöbbentő társadalmi valóságot leleplező, Mikszáth vagy Möricz tollára is méltó, drámai feszültségű és szerkesztő ábrázolása a felelőtlen úr és a nép tréfának álcázott, de életre-halálra menő harcának. Mindezek elsősorban irodalmi, s csak másodsorban néprajzi alkotások, feldolgozások!

A nem novellisztikus jellegű fejezetek (*Telettelő pásztorok, A pákászokról, A pákászok világa, A kik nem vetettek, csak arattak, A régi Sárrét útjai, Ekével a vizek közt, A rét pusztulása* stb.) mérhetetlen mennyiségű anyagot tartalmazó kincsebányai a szakembereknek: néprajzkutatóknak, történetészeknek, művelődéstörténészeknek, s ugyanakkor a nem szakember ismereteit is tovább gazdagítják a régi Alföld jellegzetes világáról, amelyre először Györfy, utána Szűcs eddigi kötetei vetettek fényt. E szakfejezetek is színesek, előadásmódjuk élvezetes, érdekes forrásmunka-idézetek, régi rigmusok és népdalrészletek lazítják-könnyítik a tudományos célú anyagközlést. Bár akadna más tájainknak is Györfyhez és Szűcshez mérhető tehetségű kutatója, leírója és népszerűsítője!

A műfaj jellegzetes darabjai azok a fejezetek, amelyekben a néprajzi anyagközlés és a szépiroi előadásmód olyanformán egyesül, mint — például — *A hortobágyi szent, Pusztai részvényesség, Gulyák, nyájak gyógyítói, Pusztai csárdákról* című fejezetekben, ahol az író bevezetőben egy-két rövid bekezdésben közli a néprajzi tudnivalót, a társadalmi, művelődéstörténeti tény, ismerteti a szokást, a típust, a jellemvonást, s utána — mindig konkrét személyekhez fűzött — hagyományozott történeteket beszél el a témával kapcsolatban, annak illusztrálására, bizonyítására, kiszélesítésére, — a történeteket lazán, az élő elbeszélésmódot utánözva fűzi össze, rigmus- és népdalrészleteket illeszt közéjük, szó a mese fonálába, amelyek tartalmilag vagy hangulatilag összefüggének a témával is, a mese menetével is, — látszólag nem is szerkeszt, igazában azonban minden egyes darabnak átgondolt, jellegzetes szerkezete

van. A harmincegyenéhány „rajzot” a színhely azonosságán kívül az újra meg újra felbukkanó figurák egész sora fogja össze nagy egésszé: az egyik történetben főszerepet vivő alakok a másikban mellékszereplőkként jelennek meg, mint valami nagy népi *Comédie Humaine*-ben. „Hőseit” szereti, az oldalukon, a pártjukon áll, így foglal maga is — kimondatlanul — állást az adott társadalmi renddel szemben, — s ez a szeretet magyarázza a kötetben itt-ott jelentkező melankolikus hangot: nem a konzervatív tudós sajnálja itt a pusztulásra ítélt társadalmi rendet, hanem az író — szívéhez nőtt hőseit.

Nyelvi gazdagsága szinte elképesztő. Nála mindennap használt köznyelvi szavaink is frissen, sokszor meglepő újszerűséggel hatnak (például ebben a szinte játékos címben: *Pusztai részvényesség*), s tájnyelvi szókinccse magától értetődő természetességgel illeszkedik be egyéni nyelvébe. Mégis — a nagyközönségnek szánt műről van szó! — a tájszavak túlnyomó többsége esetében hiányát érezzük a magyarázó szótárnak, hiszen e szavak nagy részén, amennyiben az író maga nem értelmezi őket a szövegben — mint például a *lakos*-t (7. l.), az *ilványos*-t (228. l.) —, vagy a szavak környezete nem sejteti vagy magyarázza meg jelentésüket — mint a *felgindárodik* (24. l.), *pocos* (61. l.), *hajcűvésztek* (61. l.), *elaltat* (102. l.), *bagyuzik* (187. l.) esetében —, még a szakirodalomban járatosabb olvasó is könnyen elakadhat. Lásd, (megint csak például: *sígr* (7. l.), *redia* (9. l.), *verzett* (17., 275. l.), *pisztint* (47. l.), *varkus* (119. l.), *híltyes* (142. l.), *gelles* (197. l.), *panukás* (243. l.), *cserepecsik* (244. l.), *sikóci* (255. l.), *fitet* (300. l.).

Éppen a kötetben minduntalan megmutatkozó népi szerkesztő- és ábrázolótehet-

ség, hajlékony nyelvi kifejezőképesség, költői képzelőerő miatt sajnáljuk, hogy Szűcs nem adja meg a szájhagyományok közlőinek nevét, adatait, s nem sorolja fel gazdag nyomtatott és kéziratos forrásanyagát sem, pedig mestere, Györffy, ebben is példát mutat: hogyan lehet egyszerre szakszerűen és népszerűen feldolgozni bármilyen népélettel kapcsolatos témát.

A fejezetek élén látható rajzokat a szerző gyűjtötte népi eredetű ábrázolások nyomán „némileg megegyengetve, egységesebbé téve” *Csikós Tóth* András készítette. A rajzok stílusát az „egyengetés” kétségtelenül egységessé tette, de ugyanakkor szürkévé és jellegtelenné is. Jobb lett volna az eredeti ábrázolásokat adni.

A kötet tipográfiája túlságosan konzervatív. A dialógusokat is folyamatos szöveg formájában közlő hosszú bekezdések szürke tömörszerű hatását csak a versidézetek oldják fel némileg, s azoknak a lap-pároknak a látványa, amelyeken fejezetvég és új fejezet találkozik, vagy új fejezet első két lapja került rájuk, s nincs rajz a fejezet élén, egyenesen elriasztja az olvasót (34—35. l., 164—165. l., 184—185. l., 264—265. l.).

És még egy megjegyzést. A szerző maga is rámutat előszavában, hogy művét népünk olvasmányának szánta, előadásmódjával is népi múltunk és hagyományaink szélesebb körben való ismertetését kívánta elősegíteni. Kár, hogy a kiadó a szerzőnek ezt a szándékát úgy vélte segíteni, hogy a könyvet — az ötven-százezres példányszámú népszerű kiadványok korában — 2150 példányban jelentette meg.

Szijgyártó László

FÜST MILÁN: EMLÉKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK

Budapest, Magvető Könyvkiadó 1956. 539. l.

A szépprózát író Füst Milán úgy barangol hőseinek lelkivilágában, mint egy ismeretlen földrész kutatója, aki mit lát és tapasztal, lejegyzí gondosan, a látottakat és tapasztaltakat rendbe szedi, érzékelhetővé teszi kapcsolatukat, s ezen a szövevényes szerkezeten mind följebb és följebb hág, honnan már a lélek úgy látszik, mint valami túlvilági csoda — borongós szomorú ragyogásban, az irónia kissé kaján, de mindig együttérző fényében, talán azzal a szándékkal, hogy dokumentálja: mennyire kifürkészhetetlen az emberi lélek; ám mondatainak sodró, majd közbevetett beszédrészeknek váratlanul emelt gátján megtört ritmusai, azután az ismét felhúzott zsilipen tovazugó hullámai mondat-

nak és gondolatnak rejtelmeket és megoldott titkokat dob az olvasó szeme elé, s e ravaszul szerkesztett ritmusok örvényei még meg is forgatják, hogy minden oldaláról fölmutathassák a lélek rejtelmeinek természetét, legfőképpen erkölcsi tartalmát. A valóság kerül elénk, de nem természetes formálanságában, vagyis nem a dolgok póré történelme, hanem e történelem szépsége és igazsága; — az amorfi valóság szerkezetet kap.

Füst Milán, az *Emlékezések* írója a valóságot a szépprózához hasonló művészi eszközökkel s azével azonos esztétikai megfontolásokkal önti formába, vagyis műalkotássá lényegíti — ahogy ő maga mondja: „műfajja nemesíti” (257. lap) — az emlékezést. Azt teszi

tehát, amit az alkotás folyamatában a szép-
 író: szerkeszt, vagyis az emlékezés anyagát
 kiemeli az idő szférájából, s olyan más szférá-
 ba emeli, mely az időt, a történetet egy
 — művészi — szemléletmód megnyilatkozása-
 sává képes átalakítani. Úgy „nemesíti mű-
 fajtát” az emlékezést, hogy alkalmas motívum-
 mot, egy magatartásra utaló gesztust, jellem-
 vonást (pl. nevetés — Kosztolányi, 18—24.
 lap; félelem az éhenhalástól — Nagy Lajos,
 129—137. lap stb.) választ szerkesztő fő-
 elemül, s ekörül és ennek segítségével
 teremti meg a konstrukciót, azaz magát a
 műalkotást — nemcsak a fő szerkezeti
 elemek megfelelő elrendezésével, hanem azzal
 is, hogy a papírra vetett szónak, beszéd-
 résznek megkeresi azt az egyedül lehetséges
 helyét, ahol „indulatmenetük” — Füst Milán
 gyakran használt kifejezése —, lendületük a
 leghatásosabban *ábrázol*, vagyis nem egy-
 szerűen leír. Az emlékezésnek így meg-
 alkotott szerkezete valóságos erőterként
 konstruálja meg a kifejezendő világot, és
 félreérthetetlenül nyilatkoztat ki egyszerre
 két szemléletmódot is: az emlékezőt és
 azt, akire emlékezik, s lehetővé teszi, hogy
 apró, jelentéktelennek látszó, de a megfelelő
 erővonalak mentén elhelyezett szavak, mo-
 zاناتok kinyilatkoztató erejűvé váljanak.
 Pusztán az idő kategóriájához kötött emléke-
 zés lehet izgalmas, hiteles és igaz, sőt jellemző
 is, mégsem egyéb, mint események, anek-
 doták, epizódok, tehát időben végbemenő
 történetek írásbeli rögzítése, — sztenogram
 vagy jegyzőkönyv, de nem műalkotás; —
 nem teszi azzá tetszetős megírás sem.

Az idő, mint szerkezeti elem, természetesen
 nem száműzött az így alkotott műfajban, de
 nem egyetlen, hanem egy a többi között, s
 alakító, szerkesztő ereje leghatásosabban
 abban a távlatban mutatkozik meg, mely az
 emlékező és az emlékezés tárgya között
 szükségszerűen adódik; ez a távlat homá-
 lyosítja el a tapasztalatot, és teremti meg az
 illúziót: szépít, megbocsát és szándékosan
 vagy akaratlanul felejt — s fénykép vagy
 történelem helyett konstruált kép vagy
 cselekmény varázsolódik elénk; — a „Szere-
 tet Szépsége és az Emlékezés Fájdalma a két
 nemtő”, mely ebben a távlatban a varázsla-
 tatot véghezviszi (4. lap). Füst Milán nem
 véletlenül túl többször is ebben a vonat-
 kozásban Goethe *Dichtung und Wahrheit*-jára.

A szűkebb értelemben vett filológia termé-
 szetes joggal elégedetlenkedhetik az emlé-
 kezésnek ilyenféle műfajja válása miatt,
 hiszen adatok helyett szemléletmódot, törté-
 netés helyett cselekményt kap; — az általá-
 nos értelemben vett filológia viszont joggal
 örvendhet, mert a művészen ábrázolt
 gesztusból vagy a műalkotás erőterében szer-
 kesztett cselekményből többet olvashat ki,

mint egy pontosan és hitelesen leírt adatból
 vagy történetből, még akkor is, sőt volta-
 képpen csak akkor, ha a távlat elhomályo-
 sítja a tapasztalatot; — a művészet *formában*
 nyilatkoztatja ki az igazságot és szépséget,
 nem pedig jegyzőkönyvileg hitelesített ada-
 tokban. A Kosztolányi nevetéséről frott
 fejezet (18—24. lap) kitűnő példa arra,
 hogyan alakul át műalkotássá az emlékezés
 azzal, hogy az idő csak távlatként szerkeszt,
 s fő szerkezeti elemmé egy gesztus lép elő,
 melyben egyszerre nyilatkozik meg Kosztolá-
 nyi és Füst Milán szemléletmódja, kettőjük
 viszonya a világhoz együttesen és külön-
 külön — s viszonyuk egymáshoz. A művész
 alkotásában a történelmi alak irodalmi
 alakká változik, s amit a műalkotás szerkesz-
 tett világában tesz vagy mond, az nem a
 nyers valóság ugyan, mégis a legigazabb való-
 ság; — egy művészi festmény többet árul el
 a modelltől, mint a modell fényképe, mert a
 forma egyes vonásokat szükségképpen hang-
 súlyoz, másokat pedig elhomályosít, s ezzel
 láthatóvá tesz olyan tulajdonságokat, melyek
 sem az élő alakon, sem fényképén közvet-
 lenül nem, csak művészi formába öntésük
 révén észlelhetők.

„A realitás fantasztikus” — mondja Füst
 Milán (425. lap), ami egyben azt is jelenti,
 hogy „a valóság logikus látszata ... csak
 perspektivikus kép, mely közelről nézve
 megszámlálhatatlan érthetlenség, illogikum
 összetevőiből alakul ki” (425. lap). A valóság-
 nak ebből a természetéből adódik annak
 szükségessége, hogy az író új világot szerkesz-
 tson, *formát teremtsen*, „a fantasztikumok
 meseországát, amelynek transzponált törté-
 netében életed nonszensze csillog” (426. lap).
 Füst Milán nem tagadja, hogy a valóság
 „számtalan érthetlenségét”, „illogikumát”
 nem vetíthetné elénk az író „kicsinyesen
 részletező, pontos krónikás módjára” (426.
 lap) is, vagyis a közkeletű értelemben vett
 realizmussal, csak hogy „az eszed megáll tőle,
 mihelyt az önmaguknak ellentmondó részle-
 tek látójává tesz kegyetlenségével” (426. lap).
 Nem tagadja tehát a „krónika” szépirodalmi
 lehetőségeit vagy jogosultságát, csak éppen
 nem ajánlja e lehetőségek használatát, s ő
 maga nem él velük, mert az idő vagy az egy-
 szerű — gyakran csak látszólagos — kauza-
 litás, mint szerkesztési alapelv, nem ad olyan
 formát a műnek, melyből félreismerhetet-
 lenül megismerszik műalkotás volta. A mű-
 vész a „krónikában” nem alkot, hanem a
 valóság jelenségeit regisztrálja, nem ábrázol,
 hanem leír; a sok adattól nem látjuk a
 valóság igazi arcát. A művésznek „víziót
 vagy általában hallucinációt kell tudnia kel-
 tenie bennünk, illetve indulatmeneteket,
 enélkül nem művész a művész, s nem mű-
 vész az, amit létrehozott” (480—481. lap).

Ez a rövid foglalatla annak a Füst Milán-i esztétikának, melyet az *Emlékezések* gyakorlatában alkalmaz, s mely a *Tanulmányok* nézőpontjait bizonyos mértékig meghatározza; — bizonyos mértékig csak, mert a *Tanulmányok*ban korántsem nyilatkozik meg ez az esztétika olyan egységesen és ellentmondás nélkül, mint az *Emlékezések*ben. Ezek az ellentmondások többfélék; — egyrészt a *Tanulmányok* néhány megállapítása ellentmond az *Emlékezések*ben szerencsésen és következetesen megvalósított alapelveknek; másrészt gyakran ellentmondásos megállapításokat olvashatunk az egyes tanulmányokban is. Ilyen rövid ismertetés keretében lehetetlen bármelyiket is részletesen kifejtenem, vagy akár csak példával illusztrálnom őket. Egy szembeötlő ellentmondást azonban nem hagyhatok szó nélkül. Ez önmagában is találóan mutatja, hogy a Füst Milán-i esztétika — mikor mások műveit elemzi — a gyakorlatban elveszti objektív jellegét, és szubjektív, sőt impresszionista esztétikává alakul: megállapításai nem annyira filozófiai megfontolásokra alapozódnak, hanem a pillanatnyi érzelmre, hangulatra. Gelléri Andor Endréről írja (257. lap):

„Egyszer egy fiatal művésztől [Gelléritől] azt kérdeztem:

— Csakugyan olyan hatalmas volt-e a nagyanyád, mint a telihold?

— Nem, nem — felelte nevetve —, egyszerű kis öregasszony volt, csak azon a helyen nagyon jól hat ez a szó.

— Rendben van, jó művész leszel — feleltem én.”

József Attiláról pedig ezt írja (431. lap):

„Azon tűnődöm, hogy miért tesznek e rendkívüli tehetségű ember versei oly hideg benyomást. Mert, hogy a szívemet nem jütik fel, az kétségtelen. Hiszen ennek meg is van a próbája. Kezdem olvasni a következő szép versét:

Már egy hete csak a mamára
gondolok mindig, meg-megállva.
Nyitkorgó kosárral öleiben
ment a padlásra, ment serényen.

S már meg volnék hatva. Ám a versben utóbb ez következik:

Most látom, milyen óriás ő —
szürke haja lebben az égen,
kékitől old az ég vizében.

Ez is szép ugyan, de már le vagyok hűtve. Egy jó ötleért, egy szép szóért feláldozza az édesanyját.”

Nincs helyem arra, hogy bizonyítsam, ami meggyőződésem, s éppen Füst Milán esztétikájának segítségével: a verset éppen ez a kifogásolt három sor, ez a látomás — és nem ötlet, mint Füst Milán állítja — teszi naggyá, műremekké. Ha egy esztétika valamely művet azért tart remekműnek, mert a vizsgált alkotás voltaképpen látomás — maga Füst Milán írja ismét csak Gelléiről (88. lap): „Mert bizony mondom, látomásokból áll ám a művészet, jelenésekből, s aki jól tud jeleníteni, az a nagy művész” —, s egy másik műben pedig éppen ezt a látomást kifogásolja, azért, mert látomás, akkor erről az esztétikáról aligha mondhatjuk azt, hogy következetes vagy objektív. Könnyű volna mentesül fölhozni azt, hogy a Gelléiről írott és általam idézett sorok tíz esztendővel később íródtak a József Attiláról szólóknál; — ám maga Füst Milán teszi lehetetlenné, hogy ezt mentesül el lehessen fogadnunk, hiszen előszavában ezt írja (4. lap):

„...ebbe a könyvbe negyvenhét év művészettel foglalkozó essay-iből és bírázataiból csak azokat vettem fel, amelyekben az esztétikára vonatkozó alapvető mondanivalóim foglaltaknak, vagyis megmutatják, hogy a gyakorlatban mint válnak be azok a tanítások, amelyeket *Esztétikámban elméletileg levezettem*.”

A *Tanulmányok* — szemben az *Emlékezések*kel — bizonyos elégedetlenséget kelt az olvasóban: nem azért, mintha a Füst Milán-i — rokonszenves, szellemes és korszerű — esztétika nem válhatnék be a kritikai gyakorlatban, hanem azért, mert ezt az esztétikát Füst Milán nem objektív következetességgel alkalmazza — helyenként eltűri, hogy esztétikai alapelveit hangulata vagy rokonszenve módosítsa, vagy éppen az alapelveknek ellentmondó állításokra kényszerítse.

Füst Milán gondolkodásának logikai tisztaságát, gyakran pedig lélegzetelállítóan gyönyörű bravúrait azokban a tanulmányokban tapasztalhatjuk leginkább, melyeknek alakjai nincsenek személyileg és időben közel hozzá, mint Gelléri vagy József Attila; — a kortárs gyakrabban téved, mind az utód. Kitűnő Shakespeare- és Tolsztoj-tanulmánya a bizonyíték arra, hogy az utód — minden rajongása és ellágyulása ellenére is — mennyivel tárgyilagosabb a kortársnál; — s lélektani írásai példázzák, milyen kristálytisztá minden gondolata és mondata, ha személytől elvonatkoztatva gondolkodhat.

Az *Emlékezések* és *tanulmányok* nagyszerű könyv; egy páratlan világirodalmi tájékozottságú és rendkívüli tehetségű író műve; bíráló megjegyzéseimet nem kicsinyes akadémizmus iratja velem, hanem csöndes bosszankodás azon, hogy e kitűnő és nagy élményt nyújtó könyvnek is vannak hibái.

Belia György

1. *Eötvös Károly* mellszobrát a balatonfüredi Gyógytérre állította fel a Veszprémi megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala. A június 1-én tartott felavatási ünnepélyen Ortutay Gyula, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem rektora mondott beszédet. A szobor Zalai Csiszár János szobrászművész alkotása.

2. *Vajthó László* irodalomtörténeti és pedagógiai működéséről ünnepi ülésen emlékezett meg az Irodalomtörténeti Társaság, Vajthó hetvenedik születésnapja alkalmából. Az ülést 1957. június 20-án rendezték a Kossuth Klubban. Bevezető beszédet mondott Barta János egyetemi tanár, ügyvezető elnök. A volt tanítványok nevében Hegedüs Géza főiskolai tanár tartott megemlékezést. Az egykori tanártársak üdvözlét Benkó Barnabás gimnáziumi tanár tolmácsolta. Végül a Berzsényi Dániel és a Szilágyi Erzsébet gimnázium növendékei köszöntötték Vajthó Lászlót.

3. *Kóbor Tamás, Szép Ernő és Zsolt Béla* síremlékét 1957. augusztus 23-án avatták föl a rákoskeresztúri izraelita temetőben. Az ünnepségen az Irodalomtörténeti Társaság is képviseltette magát.

4. *Móricz Zsigmond* halálának 15. évfordulója alkalmából Nyíregyházán szeptember 4-én Margócsy József gimnáziumi tanár tartott előadást. Ismertette Móricz gyerekkorának most felkutatott új adatait. Szeptember 8-án Tiszacsécsén koszorúzták meg a Móricz Zsigmond emléktáblát.

5. *Csapláros István* egyetemi professzor-helyettes (Varsó) a magyar irodalom lengyelországi elterjedéséről tartott megbeszélést a Társaság és az Ismeretterjesztő Társulat irodalmi szakosztálya közös rendezésében, 1957. szeptember 13-án a Kossuth Klubban. A hallgatók több kérdést tettek föl a lengyelországi magyar vonatkozású irodalomtörténeti kutatásokról.

6. A Balatoni Hetek keretében 1957. szeptember 14-én avatták föl *Garay János* emléktábláját a balatonfüredi SZOT üdülő

falán. Az emléktáblánál Barta János egyetemi tanár mondott beszédet, majd az irodalmi estén Keresztúry Dezső tartott előadást Arany Jánosról.

A *Keszthelyi Helikon* 140 éves évfordulójának ünnepén, szeptember 28-án Vargha Balázs mondott emlékbeszédet a keszthelyi művelődési otthonban.

A keszthelyi Helikon emlékmű koszorúzási ünnepélyét szeptember 29-én tartották. Megemlékezést mondott Horváth József, gimnáziumi igazgatóhelyettes.

A balatonboglári Művelődési Otthonban szeptember 14-én, a fonyódi Járási Könyvtárban szeptember 15-én tartottak irodalmi estet a Balatoni Hetek keretében. Kanyar József, a Somogy megyei levéltár igazgatója tartott előadást. Műveikből olvastak fel Füsi József, Jankovich Ferenc és Takáts Gyula.

7. *Arany János* napokat rendeztek Nagykőrösön a költő születésének 140., halálának 75. és a Waleisi bárdok megírásának 100. évfordulóján. Ugyanekkor ünnepelte 400 éves fennállását a nagykőrösi gimnázium. 1957. szeptember 15-én délelőtt Dobi István, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke nyitotta meg az ünnepségeket. Szigeti József, a művelődésügyi miniszter első helyettese mondott ünnepi beszédet. A Magyar Tudományos Akadémia nevében Bóka László egyetemi tanár, az Akadémia levelezőtagja mondott üdvözlő szavakat. A gimnázium történetét K. Tóth József gimnáziumi tanár ismertette, majd Trencsényi-Waldapfel Imre egyetemi tanár, akadémikus nyitotta meg a gimnázium épületében újjarendezett Arany János emlékmúzeumot.

Délután az Arany János kultúrotthonban rendezett irodalmi ünnepen Szabó Pál megnyitója után Veres Péter mondott ünnepi beszédet.

16-án a gimnázium ifjúsága megkoszorúzta a református temetőben azokat a sírokat, amelyeknek sírversét Arany János írt.

18-án kirándulást rendeztek a tetétleni halomhoz, amelyről Arany ismert verse szól.

22-én reggel a Városi Tanács díszülésén Szabó Károly, a Pest megyei Tanács elnöke méltatta Arany János emlékét.

Kiállítást rendezett az Arany-évforduló alkalmából a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, az Országos Széchényi Könyvtár, az Országos Történeti Múzeum és a Múzeumok Kiállításrendező Csoportja. Az ünnepélyes megnyitáson október 19-én Fodor József mondott beszédet. A kiállítás rendezését Keresztúry Dezső vezette.

8. Az Irodalomtörténeti Társaság és az Ismeretterjesztő Társulat irodalmi szakosztálya *klub-megbeszéléseket* rendez a buda-

pesti irodalomszakos tanárok és érdeklődők részére a Kossuth Klubban az irodalomtörténeti kutatások új eredményeiről.

9. 1957. VIII. 1. és X. 1. között a következők fizettek tagdíjat:

Bán Imre (25,— Ft)
Bessenyei György (30,—)
Elek István (25,—)
Fehér Ede (10,—)
Kiss István (Kecskemét) (10,—)
Koltai Ferenc (25,—)
Nagy Miklós (25,—)
Sík Sándor (25,—)
Török Bálint (10,—)

Megjelent az ÚJ MAGYAR MÚZEUM első kötete:

HEGEDÜS NÁNDOR

ADY ENDRE NAGYVÁRADI NAPJAI

Korabeli váradi dokumentumok. — Az Ady-irodalom nagyváradi vonatkozású anyagának kritikája. — Ady nagyváradi évei eseményeinek dátumszerű feldolgozása. — Új életrajzi adatok Lédával kapcsolatban. — Ady nagyváradi vitái, pereit.

СОДЕРЖАНИЕ

К. ВАРГА: КАК БЫЛИ ВСТРЕЧЕНЫ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЖИГМОНДА МОРИЦ КРИТИКОЙ. Первое десятилетие 1909—1919

В статье анализируются появившиеся в период от 1909—1919 гг. очерки и критики о Жигмонде Морице. Подробно рассматриваются очерки Ади, Бабиц, Марцелл Бенедек, Микша Феньэ, Игнотус, Костоланьи, Дьердь Лукач, а в особой главе излагаются значительные статьи Аладара Шепфлин о Морице. Первое десятилетие литературы о Морице исследуется прежде всего с той точки зрения, каким образом созерцание Морица о народе, его описание деревни и изображение крестьян были встречены современной критикой. Подчеркивается значительная роль журнала *Nyugat* (Запад) в признании Морица критикой. Статья в дальнейшем занимается с позицией консервативной критики, оппозиции Мориц, и выпадами Иштвана Милотаи, которые были уже ранними предвестиями крайне правых проявлений контрреволюционной эпохи в 1918 году.

Ж. АДАМОВА: ВЕНГЕРСКИЕ ДРАМЫ В ЧЕШСКИХ ТЕАТРАХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ПРОШЛОГО СТОЛЕТИЯ

Статья перечисляет венгерские пьесы, переведенные на чешский язык или же представленные на сцене чешских театров, и занимается со встречей этих произведений, с откликом на них в современной чешской печати.

Первая венгерская пьеса, которая была переведена на чешский язык, это комедия Кароля Кишфалуди: *«Клин клином»*, но она не была представлена в театрах Праги. Первой представленной на чешской сцене венгерской пьесой была комедия Эде Сиглигети *«Роза»* (1869). Ввиду типичного венгерского сюжета пьеса не пользовалась успехом. *«Эзоп»* Йенэ Ракоши (1872) и комедия *«Поцелуй»* Лайоша Доци (1884) также не имели успеха. Первой успешной венгерской пьесой была *«Пролетарь»* Гергеля Чики (1889, Пражский национальный театр), на которую большинство критиков отзывалось с одобрением. Ж. Адамова сообщает венгерский перевод письма Чики директору театра. Большим успехом пользовалась в чешских театрах также и драма Ференц Чепреги, драматизированная им по роману Верне *«По поведению царя»*.

Историческим годом для венгерских драматических произведений в Чехословакии был 1892 год: премьера *«Трагедии человека»* Имре Мадач. С премьерой этой драмы занимается Петер Ракош в особой статье, опубликованной в журнале *«История литературы»* № 3, 1956 г.

Г. Ф. АМБРУШ: ЗОЛТАН АМБРУШ — ТЕАТРАЛЬНЫЙ КРИТИК

В своих критиках Золтан Амбруш стремился служить культу настоящего искусства и хорошего вкуса. Он подвергал строгой критике пьесы, рассчитывающие на эффект, на пошлость публики, но оценил те, в которых он опознал серьезные литературные стремления. В своих критиках он подробно занимался с исполнением ролей почти всех выдающихся венгерских и зарубежных актеров за период 50 лет (1880—1930).

ДИСКУССИЯ

К. Меззши: Вопрос о месте рождения Петэффи в книге. Лайоша Хатвани: Так жил Петэффи.
Ф. Кишиш: Мэр Йокаи: Новый помещик.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

С. Бохуныкы: Воспоминания о дежэ сабо.
Д. П. Семзэ: Данные о жизни Иштвана Тэмэркень.
Дь. Надьреви: История сбора пожертвований в пользу сирот Вэрэшмарти.
Г. Винце: Выдвижение Йокаи в депутаты в комитате Комаром.
М. Бенедек: Элек Бенедек и Эндре Ади.
Н. Хегедюш: Неизвестные сатирические стихотворения Дьюла Юхас.
А. Диенеш: Легенда о Петэфи в комитате Бекеш.
Дь. Сабо: Примечания Бенедетто Кроче к одному стихотворению Аттила Йожеф.
Л. Добоши: Данные к объяснению сцены в фаланстере драмы «Трагедия человека».
А. Броди: О детстве Арпада Тот.
Дь. Ковач: Аньош и «Повозка Пирош» Ади.

ОБЗОР

Ш. Экхардт: Янош Хорват: Под знаком реформации — *П. Надь*: Очерки Эндре Иллеш — *Дь. Ронаи*: Кароль Ловик: Безмолвный грех — *И. Бан*: Габор Толнай: Очерки и статьи — *Г. Хегедюш*: Путеводитель венгерской юношеской литературы — *Дь. Ласло*: Андраш Диенеш: Петэфи в легендах — *Л. Бикачи*: Аладар Комлош: Литературные оппозиционные движения во второй половине XIX века — *И. Фенье*: Элемер Янчо: Рукописи Трансильванского венгерского общества по соблюдению чистоты языка — *Дь. Тэрэ*: Избранные сочинения Гергеля Цуцор — *М. Коваловски*: Избранные письма Эндре Ади — *Л. Сийдварто*: Шандор Сюч: Свободные люди венгерской степи — *Дь. Белия*: Милан Фюшт: Воспоминания и очерки.

CONTENU

VARGHA KÁLMÁN: APPRECIATION CRITIQUE DE ZSIGMOND MÓRICZ.
LA PREMIÈRE DÉCADE: 1909—1919.

La publication présente l'analyse des études et critiques consacrées à Zsigmond Móricz et parues entre 1909 et 1919. Elle s'occupe des écrits de Ady, Babits, Marcell Benedek, Miksa Fenyő, Ignótus, Kosztolányi, György Lukács et, dans un chapitre à part, des importantes études de Aladár Schöpfung sur Móricz. L'auteur examine la première décennie de l'activité littéraire de Móricz surtout du point de vue pour voir quel accueil la critique contemporaine a-t-elle réservé aux manifestations de sa conception populaire, à ses esquisses villageoises, à ses croquis paysans. Il relève le rôle important du périodique „Nyugat” („Occident”) par son appréciation critique. Il traite également des antagonistes de Móricz, du point de vue de la critique conservatrice et de l'attaque d'István Milotay, un présage en 1918 des manifestations du radicalisme d'extrême-droite de l'époque contre-révolutionnaire.

ŽUŽANNA ADAMOVA: DRAMES HONGROIS SUR LES SCÈNES TCHÈQUES
PENDANT LA DEUXIÈME MOITIÉ DU SIÈCLE PASSÉ

L'étude passe en revue une à une les pièces de théâtre hongroises traduites en tchèque et représentées sur les scènes tchèques, enregistrant l'accueil qui leur fut réservé et les échos de la presse tchèque contemporaine. La première pièce traduite en tchèque, celle de Károly Kisfaludy: „Oeil pour oeil, dent pour dent” n'est pas parvenue à être jouée à Prague. La première qui y fut effectivement représentée „La rose” par Ede Szigligeti (1869), n'a pas eu de succès à cause de son sujet spécifiquement hongrois. L'„Ésope” de Jenő Rákosi (1872) et „Le baiser” par Lajos Dóczy (1884) échouèrent de la même façon. La première pièce à succès „Les prolétaires” par Gergely Csiky (Théâtre National de Prague, 1889) fut favorablement accueilli par la plupart des critiques. L'auteur publie la traduction hongroise de la

lettre que Csiky a adressée au directeur du théâtre. Un grand succès fut encore remporté sur les scènes tchèques par la dramatisation d'un roman de Jules Verne due à la plume de Ferenc Csepregy : „Aux ordres du tsar”.

Dans l'histoire des oeuvres dramatiques hongroises en Bohême une date notoire est celle de 1892 marquée par la première représentation de „La tragédie de l'homme” par Madách. Mais ce sujet est traité séparément par une étude de Péter Rákos dans le No 3 de l'année 1956 du périodique „Histoire de la littérature.”

GIZELLA F. AMBRUS : ZOLTÁN AMBRUS, CRITIQUE DE THÉÂTRE

Zoltán Ambrus s'est efforcé de servir par ses critiques la cause de l'art pur et du bon goût. Il a soumis à une critique écrasante les oeuvres à la recherche des effets faciles, abusant de la manque de goût du public et n'a apprécié que celles sur lesquelles il croyait voir l'empreinte d'efforts littéraires sérieux. Pendant les 50 ans de 1880 jusqu'en 1930 il s'est occupé dans ses critiques d'une manière approfondie de presque tous les acteurs éminents hongrois et étrangers.

DÉBAT

Károly Mezősi : La question du lieu de naissance de Petőfi, puisée dans le livre de Lajos Hatvani : „C'est ainsi qu'a vécu Petőfi”
Ferenc Kiss : „Le nouveau Chatelain” de Mór Jókai.

NÓTES ET DOCUMENTS

Szeffi Bohuniczky : Histoire de la Littérature 1958. No 1 souvenirs de Dezső Szabó
Piroska D. Szemző : Données concernant la vie de István Tömörkény
György Nagyrévi : Histoire de la collecte en faveur des orphelins de Vörösmarty
Géza Vincze : Jókai candidat aux élections législatives de Komárom
Marcell Benedek : Elek Benedek et Endre Ady
Ferdinand Hegedüs : Épigrammes inconnues de Gyula Juhász
András Dienes : Une légende de Békés sur Petőfi
György Szabó : Remarques de Benedetto Croce sur un poème de Attila József
László Dobossy : Contribution à l'interprétation de la scène du phalanstère dans „La tragédie de l'homme” de Madách
Árpád Bródy : De la jeunesse de Árpád Tóth
Viktor Kovács : „La voiture rouge” de Ányos et de Ady

REVUE

Sándor Eckhardt : Sous le signe de la Réformation
Péter Nagy : Études de Endre Illés
György Rónay : Károly Lovik, Le péché muet
Imre Bán : Gábor Tolnai, Esquisses et études
Géza Hegedüs : Guide à travers la littérature hongroise écrite pour la jeunesse
Gyula László : Le Petőfi de légende
László Bikácsi : Aladár Komlós, Mouvements d'opposition littéraires pendant la deuxième moitié du XIXe siècle
István Fenyő : Elemér Jancsó, Papiers de la Société transylvaine hongroise pour le culte de la langue
Györgyi Törő : Oeuvres choisies de Gergely Czuczor
Miklós Kovalovszky : Lettres choisies de Endre Ady
László Szijgyártó : László Szűcs, Le grand air des Pousztas
György Belia : Milan Füst, Mémoires et études
Cronique mondaine

INHALT

KÁLMÁN VARGA: KRITISCHE WÜRDIGUNG DES ZSIGMOND MÓRICZ. DAS ERSTE JAHRZEHNTE 1909—1919.

Die Abhandlung analysiert die über Zsigmond Móricz vom Jahre 1909 bis 1919 erschienenen Studien und Kritiken. Sie befaßt sich ausführlich mit Schriften von Ady, Babits, Marcell Benedek, Miksa Fenő, Ignóty, Kosztolányi, György Lukács und in einem besonderen Abschnitt mit den bedeutsamen Móricz-Studien von Aladár Schöppflin. Sie untersucht das erste Jahrzehnt der Móricz-Literatur in erster Reihe von dem Standpunkte aus, wie die zeitgenössische Kritik seine Volksbetrachtung, Dorfskizzen, Bauernschilderungen aufnahm. Sie hebt die bedeutende Rolle der Zeitschrift Nyugat in ihrer kritischen Anerkennung hervor. Sie befaßt sich auch mit der Opposition von Móricz, mit dem Standpunkt der konservativen Kritik und mit István Milotay's Angriff, welcher ein frühes Anzeichen der extrem-rechtsradikalen Kundgebung vom Jahre 1918 des gegenrevolutionären Zeitalters war.

ŽUŽANNA ADAMOVA: UNGARISCHE DRAMEN AN DER TSCHECHISCHEN BÜHNE IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES VORIGEN JAHRHUNDERTES

Die Abhandlung nimmt der Reihe nach die ins tschechische übersetzten, an den tschechischen Bühnen aufgeführten ungarischen Schauspiele, befaßt sich mit der Aufnahme dieser Werke und mit dem Echo der zeitgenössischen tschechischen Presse. Das erste ins tschechische übertragene ungarische Schauspiel von Károly Kisfaludy: „*Wie du mir so ich dir*“ (Szeget szeggel) gelangte nicht zur Aufführung in Prag. Das erste an tschechischer Bühne aufgeführte ungarische Schauspiel war „*Die Rose*“ von Ede Szigligeti (1869). Dieses Stück hatte keinen Erfolg wegen seines spezifisch ungarischen Sujets. „*Aesopus*“ von Jenő Rákosi (1872) und „*Der Kuss*“ von Lajos Dóczy (1884) hatten ebenfalls keinen Erfolg. Das erste erfolgreiche ungarische Stück „*Die Proletarier*“ (A proletárok) (Prager Nationaltheater, 1889) von Gergely Csiky wurde von der Mehrheit der Kritiker mit Beifall aufgenommen. Ž. Adamova bringt die ungarische Übersetzung des an den Theaterdirektor gerichteten Briefes von Csiky. Grossen Erfolg erntete auch an den tschechischen Bühnen ein von Ferencz Csepreghy dramatisierter Verne Roman: „*Auf Befehl des Zaren*.“

In der Geschichte der ungarischen dramatischen Werke in Böhmen ist 1892 ein bedeutendes Datum: Erstaufführung der „*Tragödie des Menschen*“ (Az ember tragédiája). Doch damit befaßt sich eine separate Studie von Péter Rákos in der 3. Nummer des 1956. Jahrganges der Zeitschrift „Irodalomtörténet“.

GISELLA F. AMBRUS: ZOLTÁN AMBRUS DER THEATERKRITIKER

Zoltán Ambrus bemühte sich in seinen Kritiken den Kult der wahren Kunst und des guten Geschmackes zu dienen. Er kritisierte in scharfer Weise die nach Effekten haschenden und auf die Geschmacklosigkeit des Publikums abzielenden Werke, würdigte aber jene in welchen er ernsthafte literarische Bestrebungen erblickte. In seinen Kritiken befaßte er sich ausführlich mit den Darbietungen fast aller hervorragenden ungarischen und ausländischen Schauspieler während den 50 Jahren von 1880 bis 1930.

DISKUSSION

Ferencz Kiss: Mór Jókai: Der neue Gutsherr.

Károly Mezősi: Die Frage des Geburstortes Petőfi's aus dem Buche Lajos Hatvanis: So lebte Petőfi.

DATEN UND BEITRÄGE

Szeji Bohuniczky: Erinnerung an Dezső Szabó.

Piroska D. Szemző: Daten des Lebenslaufes des István Tömörkényi.

György Nagyrévi: Geschichte der Sammlung zugunsten der Vörösmarty Waisen.

Géza Vincze: Jókai wird zum Deputierten in Komárom kandidiert.

Marcell Benedek: Elek Benedek und Endre Ady.

Nándor Hegedüs: Unbekannte Epigramme von Gyula Juhász.

András Dienes: Eine Békéser Petőfi Legende.

György Szabó : Bemerkungen des Benedetto Croce über ein Gedicht von Attila József.
László Dobossy : Beitrag zur Auslegung der Phalanster Szene in Madáchs „Tragödie des Menschen“.
Árpád Bródy : Aus der Jugend von Árpád Tóth.
Győző Kovács : „Der rote Wagen“ von Anyos und Ady.

RUNDSCHAU

Sándor Eckhardt : János Horváth : Im Zeichen der Reformation.
Péter Nagy : Studien von Endre Illés.
György Rónay : Károly Lovik : Die stumme Sünde.
Imre Bán : Gábor Tolnai : Skizzen und Studien.
Géza Hegedüs : Führer durch die ungarische Jugend-Literatur.
Gyula László : András Dienes : Der Petőfi der Legenden.
László Birkácsi : Aladár Komlós : Literarische oppositionelle Bewegungen in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts.
István Fenyő : Elemér Jancsó : Schriften der siebenbürgisch-ungarischen Gesellschaft für Sprachkultur.
Györgyi Törő : Ausgewählte Werke von Gergely Czuczor.
Miklós Kovalovszky : Endre Ady's ausgewählte Briefe.
László Szigyártó : Sándor Szűcs : Das Freie der Puszta.
György Bella : Milan Füst : Erinnerungen und Studien.
 Gesellschaftsnachrichten.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1957. X. 25. — Terjedelem: 17.5 (A/5) ív + 8 oldal műmelléklet

44148/58 Akadémiai Nyomda, V. Gerlőczy u. 2. — Felelős kiadó: Bernát György

IRODALOMTÖRTÉNET

1958.

1. SZÁM

<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond kritikai fogadtatása.....	1
<i>Zuzana Adamová</i> : Magyar drámák a cseh színpadon a múlt század második felében	23
<i>Fallenbüchelne Ambrus Gizella</i> : Ambrus Zoltán, a színikritikus.....	31

VITA

<i>Mezősi Károly</i> : Petőfi szülőhelyének kérdése Hatvany Lajos : Így élt Petőfi c. könyvében	36
<i>Kiss Ferenc</i> : Jókai Mór: Az új földesúr	59

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Bohuniczky Szeji</i> : Emlékezés Szabó Dezsőre.....	77
<i>D. Szemző Piroska</i> : Adatok Tömörkény István életéhez	108
<i>Nagyrévi György</i> : A Vörösmarty-árvák javára indított gyűjtés története.....	113
<i>Vincze Géza</i> : Jókait követnek jelölik Komáromban.....	122
<i>Benedek Marcell</i> : Benedek Elek és Ady Endre	124
<i>Hegedüs Nándor</i> : Juhász Gyula ismeretlen bökversei.....	125
Egy békési Petőfi-legenda (Közli Dienes András).....	145
<i>Szabó György</i> : Benedetto Croce megjegyzései József Attila egy verséhez.....	146
<i>Dobossy László</i> : Adalék Az ember tragédiája falanszter-jelenetének magyarázatához	149
<i>Bródy Árpád</i> : Tóth Árpád gyerekkoráról.....	151
<i>Kovács Győző</i> : Ányos és Ady „piros szekere”.....	152

SZEMLE

<i>Eckhardt Sándor</i> : Horváth János : A reformáció jegyében	153
<i>Nagy Péter</i> : Illés Endre tanulmányai.....	156
<i>Rónay György</i> : Lovik Károly : A néma bűn	160
<i>Bán Imre</i> : Tolnai Gábor : Vázlatok és tanulmányok.....	163
<i>Hegedüs Géza</i> : Kalauz a magyar ifjúsági irodalomban	165
<i>László Gyula</i> : Dienes András : A legendák Petőfije	167
<i>Bikácsi László</i> : Komlós Aladár : Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében	169
<i>Fenyő István</i> : Jancsó Elemér : Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai.....	172
<i>Törő Györgyi</i> : Czuczor Gergely válogatott művei.....	174
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ady Endre válogatott levelei.....	176
<i>Szijgyártó László</i> : Szücs Sándor : Pusztai szabadok.....	179
<i>Belia György</i> : Füst Milán : Emlékezések és tanulmányok.....	181

TÁRSASÁGI HÍREK

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

Irodalomtörténeti Közlemények 1957/4. szám

Czine Mihály : A novellista Móríc Zsigmond első lépései.

Perjés Géza : Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához.

Varga Imre : Amadé-versek kéziratos énekgyűjteményeinkben.

Tömöry Márta : Az egyetemi hallgató Ady Endre és az egyetemi hallgatók.

Greza Ferenc : Juhász Gyula Máramarosszigeten.

K i s e b b K ö z l e m é n y e k

Schulek Tibor : Az első magyar bibliográfiáról.

Rudo Brtán : Roznay Sámuel, a magyar költészet szlovák propagálója.

E m l é k e z é s e k

Fóris Lajos : Emlékeim Móríc Zsigmondról.

Klár István : Legifjabb Krudy Gyula.

V i t a

Fallenbüchlné Ambrus Gizella : Irodalomtörténet és emlékirat.

Wittman Tibor : Szij Rezső megjegyzéseihez.

A d a t t á r

Sziklay László : Tallózás csehszlovákiai levéltárakban.

Tarnócz Márton : Batthyány Ádám levele Lobkovitz Poppel Évőhöz.

Fenyő István : Földi János a honfoglalási eposz szükségességéről.

Hernády Ferenc : Szeberényi két verse szentlőrinci kéziratában.

Szekeres László : Jókai forradalom alatt írt műveinek utóéletéhez.

Kardos László—K. Kocztur Gizella : Tóth Árpád kroki-versei.

S z e m l e

Hopp Lajos : Mikes Kelemen Törökországi leveleinek új kiadásáról.

Vita Zsigmond : Trócsányi Zsolt : A nagyenyedi kollégium történetéhez.

Scheiber Sándor : D. Szemző Piroska : Arany János napjai.

Olványi Ambrus : Gulyás Pál : Magyar írói álnév lexikon.

Az IRODALOMTÖRTÉNET számonként is kapható és előfizethető az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályán (Budapest, V., Alkotmány-utca 21) és az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V., Váci-u. 22).

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1958.

2. SZÁM

TARTALMÁBÓL

BARTA JÁNOS: A mester nyomában (Horváth János 80. születésnapjára)

CZINE MIHÁLY: Móricz Zsigmond parasztabrázolásának kezdetei

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KIRÁLY ISTVÁN,
KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felölös szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány doktora, Czine Mihály, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Hermann István, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa, a filozófiai tudományok kandidátusa, Tiborc Zsigmond hírlapíró, Komlós Aladár az Irodalomtörténeti Intézet önálló tudományos kutatója, az irodalomtudomány doktora, V. Kovács Sándor, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Basch Lóránt író, jogi szakíró, Bodolay Géza gimnáziumi tanár, Réz Pál könyvkiadóvállalati lektor, Vargha Kálmán, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Busa Margit könyvtáros, Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Kunszery Gyula író, hírlapíró, középiskolai tanár, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Cs. Gárdonyi Klára, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetőhelyettese, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Németh G. Béla, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Kiss József, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Belia György tudományos kutató, Makay Gusztáv gimnáziumi vezetőtanár, Péter László tudományos kutató (Szeged), Sik Csaba középiskolai tanár, könyvkiadóvállalati tisztviselő, Jávör Ottó gimnáziumi tanár, Fenyő István könyvkiadóvállalati lektor, Nagy Miklós egyetemi adjunktus.

A következő számok tartalmából: Barta János: Vajda János pályakezdése, Bán Imre: „Fejedelmeknek serkentő órája”, Bóka László: A vers-elemzés problémái, Brisits Frigyes: Toldy Ferentől Gyulai Pál, Eckhardt Sándor: Balassi Bálint írói szándéka, Keresztury Dezső: Kötemények magyarázása, Rónay György: Kassák és az izmusok, Sükösd Mihály: Hemingway világa, Szabolcsi Bence: Három régi magyar vers ritmusáról, Zolnai Béla: Ady- emlékek, Zsolnai Béla: Kosztolányi, Nietzsche, Juhász. *Vita:* Vita József Attila betegségéről. *Adatok és adalékok:* Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, Fenyő István: Kiha gyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Grezsa Ferenc: Egy Juhász Gyula-vers története, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, D. Zöldhelyi Zsuzsa — Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordítását, Bory István: Jókai házasságlevele, Korompay Bertalan: A Szózat eszme világa, Gyallay Domokos: Egy táj tökrözdése irodalmunkban, Scheiber Sándor: Arany János ifjúkori elégiája: Gabuz Istók halálára, Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Tizenkét Kosztolányi-levele, Branyiczky Dezső: „Emlékek Annabálja”, Boros Lajos: Kiegészítések a magyar irodalom helyi hagyományai c. füzetéhez, Fülöp Géza: Gárdonyi Géza levelei id. Szinyeyi Józsefhez, Ungvári Tamás: Két „amerikás” vers, Zoványi Jenő: Szathmári Pap János és Szathmári János, Kosztolányi Dezső levele Berda Józsefhez, Móricz Zsigmond levelei Veres Péterhez (Közl.: F. Csanak Dóra), Törő Györgyi: Szépirodalmi Lapok, Barta János: Arany adalékok, Borzsák István: Budai Ézsás élettrajzához, Horlái Györgyné: Népiesség a prózában a szabadságharc után, Zuzana Adamová: Adalék a cseh redikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatához, Geleji Dezső: Ady ismeretlen levele a Világ szerkesztőjének, Szalatnai Rezső: Móricz Zsigmond előszava a Légy jó mindhalálig cseh fordításához, Kossuth Lajos kiadatlan levele Wesselényi Miklóshoz (Közl.: Harcos Ottó), Réz Pál: József Attila kiadatlan levele Móricz Zsigmondhoz, Györffy Miklós: Madách novelláinak kronológiájához, Györffy Miklós: Madách kiadatlan levelei. *Szemle:* Lengyel Dénes: Móra Ferenc: A világ így megyen, Kiss József: Várkonyi Nándor: Az Üstökös csóvjára, Rajnavölgyi Géza: Nagy Lajos: Válogatott karcolatok, Péter László: Ortutay Gyula—Katona Imre: Magyar parasztmesék, II., Benedek Marcell: Kassák Lajos: Egy ember élete, Benedek Marcell: Áprily Lajos: Ábel füstje, Nagy Péter: Az erkölcs és az író („A céda és a szűz” olvasása közben), Nagy Péter: Kolozsvári-Grandpierre Emil: A tisztesség keresztje, V. Windisch Éva: Batányi János válogatott művei, Szabolcsi Miklós: József Farkas: Rohanunk a forradalomba, Rónay György: Sötér István: Világtájak, Komlós Tibor: Magyar költők, XVII. század.

BARTA JÁNOS

A MESTER NYOMÁBAN

(Horváth János nyolcvanadik születésnapjára.)

1.

Emlékeim több mint negyedfél évtizeddel ezelőttre nyúlnak vissza. Az Eötvös-Kollégium magyarszakos tanárjelöltjei, akik az órákról már ismerték Horváth János módszerét és alapelveinek, szintetikus eredményeinek egyrészét is — akik az egyetemen még Beöthy, az egyre szürkülő Négyesy és a pályája végén álló Riedlt hallgatták, vizsgáikra pedig Pintér kézikönyveinek addig megjelent köteteiből készültek — ezek a részben harc-teret járt, részben legalább a forradalmakat és a Monarchia összeomlását megért fiatalok, akik közül egynéhányan titokban a jövő nagy tudós vagy nagy költő képét ápolgatták magukban — amikor szaktudományról, tanulásról, dolgozatokról volt szó, érezhetően két csoportra oszlottak. A könyvmoly-szerű, könyvtárasztalok mellett remetéskedő, szorgalmasan jegyzetelő és kivonatoló típusnak nem volt nagy becsülete a szakosok szűk köreiből, még azért sem, ha a vizsgáit kitűnően tette le ; a szóvivők azok voltak, akiket most utólag leg-találhatóbban „intuitív irodalmárok”-nak neveznék el: akik rajongva olvasták kedves íróikat, akik a világirodalom divatos nagyjait is ízlelgették, de esküdt ellenségei voltak az „analízis”-nek, a filológiának, s kalauzul valami irracionális, beleérző megértést voltak csak hajlandók elfogadni. A kollégiumnak ez időben kissé lanyhuló vezetése kedvezett a tanulmányaikban és életmódjukban is lazább, rendszertelenebb intuitíveknek ; hangjuk még élesedett akkor, amikor Riedl helyére Császár Elemér került, s a hazai konzervatív irodalom kezdte önmagát a Napkelet folyóiratban újjászervezni. Itt az ellentét már Horváth János személyét is érintette, akiről úgy tudtuk, hogy a címében is tüntetően „Nyugat”-ellenes folyóirat tanulmány-és kritikai rovatát vezeti ; a kibontakozó Horthy-korszak iránti erős politikai fenntartások sem kedveztek annak, hogy a Napkelet a kollégium ifjúságában népszerű legyen.

Persze a kollégium maga csak parányi része volt a magyar közélet akkori tengerének, s jórészt annak hullámai gyűrűztek benne tovább. Amikor Horváth János Petőfi-könyve megjelent, megszólaltak az irodalmi közélet intuitívjei is ; Szabó Dezső a „Panasz” c. kötetében, Földessy Gyula egy, nyomtatásban a Nyugat-ban közölt előadásában intézett egyáltalán nem kíméletes hangú támadást ellene. Mohó olvasmányai lettek ezek a kollégiumi ellenzéknek, amely a maga igazolását látta bennük. Azután jöttek azok az évek, amelyek szétszórták a nyugtalan korszak nyugtalan nemzedékét ; ki oklevéllel, ki félbenmaradva, kikerültünk a kollégiumból, s helyünkbe lassan-lassan mások jöttek, akik akármilyen, de mégiscsak szilárdabb alapokról indultak, s könnyebb volt konszolidálniuk lenniük. Horváth János 1923 nyarán az egyetemre került ; miután előbb Császár Elemér előretörését nem sikerült megakadályozni, Négyesy vállalta, hogy átmegy a Beöthy halálával megüresedett esztétikai

tanszékére, hogy Horváth János meghívását a maga irodalomtörténeti tanszékére lehetővé tegye.

A harcok pedig, amelyeknek akart vagy akaratlan részese volt, más szintérre tevődtek át, és más, új jelszó alatt folytak tovább. Az 1922-ben megindult Minerva, s benne Thienemann beköszöntő cikke (*A pozitívizmus és a magyar történettudományok*) az erők új csoportosulási kísérletét jelezte. Most már nem költők és intuitív próféták lázadozásáról volt szó. A pozitívizmusnak, különösen a pozitívizmus epigonjainak meddősege az öregebb irodalomtörténeteszek finomabb érzékű tagjait is nyugtalanította; miután kritikánk éveken át udvarias bókokkal és a nagy rendszerezőnek kijáró elismeréssel fogadta Pintér Jenő kötetait, az 1922-ben megjelent kétkötetes „tudományos rendszerezés”-sel kapcsolatban Négyesy végre követte tudós lelkiismerete szavát, s az 1923-as Egyetemes Philológiai Közlönyben meggyőző erővel mutatott rá a mű koncepciótlanságára, esztétikai sekélységére. Thienemann pedig már egy fiatal tudós-csoport nevében beszélt, amelynek pályája — esetenként — megindult az első világháború előtt, újszerűségük és rokon célkitűzéseik azonban most váltak tudatossá; minden bizonnyal a német tudományban végbement csaknem egyidejű fordulat is befolyásolta őket. A „szellemtörténet” lett az új jelszó, amelynek zászlaja alatt megindult a harc a pozitívizmus és filologizmus bizony elég szilárd hadállásai ellen. A Minerva első évfolyamain Horváth János nevét társszerkesztőként olvashattuk; mi akadályozhatta meg a tudományos közvéleményt, a pozitívizmus hasadtáblelkű képviselőit, vagy pláne a zsurnalisztikát abban, hogy benne a „szellemtörténeti irány” egyik fő képviselőjét lássa? Pedig a „szellemtörténész” elnevezés hamar vett fel peioratív mellékzöngét; elég hamar fölmerült a vád, és nem is mindig alaptalanul, hogy az új irány a tények megvetésére, tudományos felelőtlenségre, szubjektívizmusra nevel. Természetesen a történetíró számára akad eloszlattnivaló tévedés elég. Az is kérdés: mennyire és meddig alkottak viszonylag is egységes tábor azok, akiket annakidején szellemtörténeteszeknek neveztek; azt meg már éppen nem szabad hinnünk, hogy az irodalomtörténetírásban a „szellemtörténet” a pozitívizmus bástyáit lerombolta volna. A régi irányzatnak jelentős képviselői dolgoznak még a huszas-harmincas években, s komoly pozíciókat tartanak kézben (Dézsi, Tolnai Vilmos, Badics, Császár stb.); az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjait a szerkesztő Császár Elemér gondosan távol tartja az új iránytól; fiataljait céltatosan válogatja össze, s vannak más fórumok és pozíciók is, amelyek elérhetetlenek annak, akit szellemtörténésznek bélyegeztek.

Az idő azonban haladt; az egyetemen egyik évfjárt a másik után került ki Horváth keze alól; az egykor viharokat keltett Petőfi-kötet új munkák követték (*A magyar irodalmi népiesség*, s a meginduló nagy történeti szintézis kötetei); az ember és az életmű egyre nagyobb arányokban fölébenőtt a tudományos és tudománypolitikai harcoknak, fölébenőtt annak is, hogy akárminő divatos tudományos irányzat címkéjével jelöljék meg. Hallgatói szétszéledtek az országban, s középiskolai katedrákról, igazgatók, főigazgatók, felügyelők és értekezési elnökök Beöthy-n túljutni nem akaró konokságával küzdve hirdették, tanították azt, aminek ők a szélesebb nyilvánosságot megelőzve már részeseivé, tanúivá lettek: Horváth János újszempontrú irodalmi szintézisét. Mert hiszen erről is nem csekélyebbről volt szó. Egy ártatlan arányú tudományos kísérlet az, amely kibontakozott, s amelybe az avatottakon, egykori tanítványain túlmenően a nagyközönség elég későn nyert igazi bepillantást: amikor 1956-ban az egykori egyetemi előadások legfontosabbjai a *Tanulmányok*-kötetben megjelentek. Azok, akik benne a huszas évek fogalmai szerinti „szellemtörténész” vártak, meghökkentek a népiesség-könyv filológiai adat-tömegén és teljességre törekvő tényfeltáró szorgalmán; ma már látjuk, hogy a lelkiismeretes tényfeltárással párhuzamosan haladt azoknak a végső elvi alapoknak és szintetikus, fejlődési szempontoknak keresése is, amelyek a konkrét adatok sokaságát önmagából érthető történelmi folyamattá szervezik át. Mindnyájunk előtt itt állnak már a „magyar irodalomismeret”-nek, Horváth rendszerének maga-kidolgozta elméleti alapfogalmai és történelmileg rendező szintetikus kategóriái. Tudományos köreink néhány

évvél ezelőtti elfoglaltsága is eltűnt már, amely — egyeseknél talán csak tanácsstalanságból — hajlandó volt mellőzni azt az életművet, amely egy negyedszázadig eleven hatóerő volt az egyetemen, s ma is az még a tanítványok seregében. Az ünnepi megemlékezés legigazibb tartalma az lesz, ha megpróbáljuk ezt a rendszert végre a maga egészében szemünk elébe idézni, alapfogalmait és kategóriáit kritikailag megvizsgálni, s amennyire ezt egyszeri, igénytelen kísérlet elérheti, legalább rámutatni bennük arra, ami irodalomtörténetírásunk jelene és jövője számára eleven hatóerőként fog továbbélni. A szavak pátosza helyett ünnepeljünk, Hozzá is illőbben, az értelem keresésének pátoszával.

2.

Elindulása az európai szellem történetének egyik legkritikusabb, s talán éppen ezért érdekes időszakába esik. Amikor tudományos-világnézeti értelemben eszmélkedni kezd — a millénium és a századforduló táján — az előző évtizedek nagy művészi hatalmassága: a naturalizmus, már halott; sőt folyamatban van mindaz, amit az irodalomtörténészek anti-naturalista reakciónak neveznek; tudomány és filozófia csaldótt a pozitívizmusban, s a vezető elmék és a közönség is tele van nyugtalan áhítotással: emberibb, mélyebb, igazibb világképet keresnek. Valamennyit közvetlenül látnia kellett ebből abban az esztendőben, amelyet Párizsban, az École Normale Supérieure-ben volt alkalma eltölteni; érdekes volna ennek az esztendőnek irodalmi mozgalmait, a párizsi kohó vagy fényforrás lángjait közelebről is feleleveníteni: Barrès, Bergson, Bourget, France, Gide, Maeterlinck fénykora ez, de Zola még él és Verlaine, Mallarmé csak néhány esztendeje halott. A közvetlen jelennél talán jobban hatott rá Brunetiére hadjárata a naturalizmus ellen; az újromantika, a szimbolizmus megszületése előtt vagy ezzel talán egyidőben látszólag pusztában kiáltó szó volt az eszményítő realizmusnak az angolokon (Eliot) orientálódó propagandája — de a fiatal magyar tudósjelöltekben tartósabb nyomot hagyhatott.

Mert ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy benne olyasvalaki tanult Párizsban professzoroktól és az élő irodalomtól, aki itthon előbb Gyulai tanítványa volt és minden bizonnyal Beöthy Zsolt irodalomelméleti és esztétikai előadásaiival is foglalkozott; aki körül itthon a pozitivisták irányú tárgytörténeti és összehasonlító irodalomtörténeti kutatás virágzott és foglalkoztatta egy éppen felszűrődő tudós nemzedék koponyáit. Úgy képelem, hogy Beöthy, aki pedig akkor pályája delelőjén állt, inkább kiábrándította. Furcsa elmélet volt az, amely programjában a fő pozitivistára, Taine-re és környezet-elméletére is hivatkozott, mire aztán gyakorlat lett, kiszűrte belőle mindazt, ami egzakt, ami, ha természettudományos is, de legalább konkrét, ami pedig megmaradt, azt egy — illúziósan romantikus alapfogalmakra („nemzeti szellem”) épített — hazafias hevület és kritikátlan retorika szolgálatába állította. (L. Beöthy: *Az irodalomtörténet elmélete*, I. 69—92. Magyar Irod. Ritk. 51.) Mindezt kellett, hogy kezdettől fogva idegennek érezze magától; józan, a valóság talajához ragaszkodó igénye azonban erős támogatást kaphatott az összehasonlító-filológiai iskolától, amelynek ténytiszteletét és az absztrakcióktól való irtózását mindig megtartotta a maga normái között. A legelőbb, saját törekvéseivel és eszményeivel leginkább összehangzó hagyomány mégis Gyulai volt — talán nem is a professzor Gyulai, hanem mindaz, amit az ő személye jelentett: a Petőfire, Aranyra, Keményre való támaszkodás, a bennük különböző változatban testet öltött magyar költő-típus ideállá-emelése; konkrét állásfoglalás az esztétika döntő kérdéseiben: tanulmány és tehetség, műfaji jellegek erős hangsúlyozása, érzelmi ihlet, művészet és erkölcs, művészi igazság és konkrét életvalóság viszonya stb. Mindez, kint a nyilvánosság előtt, kétszeresen is nem volt élő hagyomány: az Akadémia, a tudományos körök, a hivatalosan elismert írók és költők már csak a betűjét őrizték, vagy talán még azt se, inkább csak formuláit; az élő irodalom pedig, hosszas készülődéssel, már érlelte azt a mozgalmat, amely hamarosan, vulkáni erővel kirobbanva, egy ideig kérdésessé teszi az Arany—Gyulai-féle irodalomszemlélet-

nek csaknem valamennyi lényeges elvét. Talán már önmagában is nagyság jele: ebben a korban ezt a hagyományt úgy hordozni magában, hogy egykor élő hatóerővé tudjuk megint változtatni.

Van azután Horváth működésének két olyan hajtórugója, amelyben — túl a klasszikus magyar hagyományon és a pozitivizmus realitás-igényén — mégis mintha a századfordulóval jelzett nyugtalan korszak dolgozna tovább. Az az irodalomtudomány, amely a pozitivizmuson és rajta keresztül a természettudományokon orientálódott, a „tényt” tekintette valahogy végső adottságnak, s a tények magyarázatában sem hagyta el az adatszerűség síkját; hiányzott belőle a tények mögé hatolás, a jelenségek mögött a lényeg felismerésének igénye; legfeljebb csak valami romantikus lelkesedéssel öntötte le a tényeket („Begeisterungsphilologe”). Egyetemes érvénnyel nehéz volna megmondani: mi hát az, amit lényegnek nevezünk. Az irodalom területén mindenesetre azzal kezdődik, hogy a műben jelentéssz összefüggést, szellemi tartalmat, írójára és korára jellemző egységes alkatot, az alkotóban egységes lelkiséget, élményvilágot és formaösztönt keresünk, s mindezt, a kifejezést, az objektivációkat elemezve, majd mögéjük hatolva próbáljuk megérteni. Ennek az igénynek többfelől való felbukkanása jelzi a kor szavát: a megértés és az interpretáció, a jelentőség fogalmaival való bibelődés a németeknél (Dilthey), — s a fogalmi megismerés helyett az intuitív megismerés radikális követelése Bergsonnál. („Intuíciónak hívjuk azt a bizonyos szellemi szimpátiát, mellyel valamely tárgy belsejébe visszük magunkat, hogy azonosuljunk avval, ami benne egyetlen és következőleg kifejezhetetlen.” *Bevezetés a metafizikába.*) Énrám magamra, amikor ott ültünk a Kollégium úgynevezett Eötvös-termében, és gyarló dolgozataink felolvasása után Horváth János fejtegetéseit hallgattuk, éppen ez a lényegre törekvő, lényeglátó képesség tette a legfőbb benyomást: sokat győtrődtem akkoriban azért, hogy megtaláljam az utat az irodalmi alkotások rejtett magjához, hogy értsem is az irodalmat, s azon kezdtem először eszmélni, ahogy tanárunk egy-egy nagy lírikus művének, egyéniségének központi tényezőjét, „lényegét” röviden, plasztikusan meg tudta formulázni (Vörösmarty, az ihlet költője).

Talán még energikusabban szólal meg az új század szava a szintetikus rendezés igényében. Túlmesszire vezetne, ha ehhez is szélesebb európai háttérrel akarnék adni. Utalnom kellene a történeti látás lassú csírázására a felvilágosodás után fellépő gondolkodóknál (Herder, Winckelmann, nálaunk Kölcsey), az organikus fejlődés-szemlélet kultuszára a romantikusoknál; közelebb jutok témához, ha megemlítem, hogy a század utolsó évtizedeinek természettudományos igényű pozitivizmusa a történeti látást voltaképpen újból lerombolta, de lerombolta a szinkronikus, poétikai természetű rendszerező kategóriákat is. A történeti rendszerezéshez a fejlődés meglátása kell, de ehhez előbb tudnom kell: mi az, ami fejlődik, mi az az alapvetően egy valami, ami az idők egymásutánjában új- meg-új változatban, gazdagodva, emelkedve, olykor visszakanyarodva kibontakozik: íme a „lényeglátás”, másik változatban. Saját századeleji irodalomtörténetírásunk a beszédes példa. A romantika jócskán elhalványult szintetikus elvei (népszellem, nemzeti szellem) kísértének benne, de igazi hatékonyság nélkül; a nyolcvanas évektől a szintetikus törekvések helyét csaknem teljesen a részletkutatások foglalják el. Kétségtelenül megvolt annak is a haszna, hogy a korszellem teljesen feljük fordult: adatközlő, forráskiadó, hatásokat és kölcsönzéseket kutató buzgóságuk, amelyet újabb nemzedékek folytattak, vetette meg egyáltalán minden későbbi rendszerezés alapjait. De abban az éles kritikában, amelyben Heinrich Gusztáv a maga elődeit részeltette, ott rejlik a szintetikus elveknek, legalábbis az addigiaknak, lerombolása: „Toldyra építeni valóban semmiben sem szabad” — „irodalomtörténetírásunk . . . anyagának egy tetemes töredéke egyenesen mitológia”. Toldy illúzióinak lerombolása egy fejezetét alkotja irodalomtörténetírásunk pozitivisták korszakának.

Rendkívül, bár szomorúan tanulságosak a pozitivizmusból fakadt „rendszerező” kísérletek. A Képes Irodalomtörténetet, az ún. Nagy Beöthy-t, negyvenegyen írják; mindenesetre a Műveltség Könyvtárabeli egy nagy kötetben ez a szám már ötre apadt. Az Akadémiának az

első világháború előtt tervezett hatkötetes irodalomtörténete soha nem készült el, ugyanúgy, mint az Egyetemes Irodalomtörténet ötödik kötetének szánt magyar irodalomtörténet, amelyet Négyesy és Császár Elemér írtak volna. (Valami mégiscsak elkészült belőle, de úgy látszik, elkallódott; 1920—21 -ben Négyesy a maga részének nyomdai levonata alapján adott elő.) Végül is, amikor a tudományos közhangulat már csaknem a honfoglalási eposzra emlékeztető arányokban követelte az irodalomtörténeti szintézist, éppen ezért örömmel és elismeréssel fogadta Pintér Jenő művének első változatát; csak a többszöri, egyre nagyobb mértékű átdolgozások közben derült ki, hogy csak tényhalmazzal és ennek lelkes méltatásával van dolgunk; a rendező elv, az egységbenlátás teljesen hiányzik.

Horváthnak viszont már első megszólalásaiból kihallik a szintézisre irányuló szándék. Tanulmánykötetéből hiányoznak éppen ezek a korai dokumentumok: a középiskolai programértékezés gyanánt megjelent *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*, ez zsengevolta címén maradhatott ki, bár teljesen hozzáférhetetlen; a Magyar Figyelő-beli *Forradalom után-t*. (1912) azonban vétek volt kihagyni; erre aztán valóban ráillik az a kifejezés, hogy kortörténeti dokumentum, nem szólvá arról, hogy Horváth pályájának is legérdekesebb dokumentuma. 1912 számára az volt a fontos, hogy akadt végre a céhbeli irodalomtörténészek közt valaki, aki az abszolút elutasítás és a pajtáskodó magasztalás helyett a tudós megértésével közeledett a Nyugat-mozgalomhoz. Én most, utólag inkább a történeti szemléletet érzem a cikkben jelentősnek: a fiatal tudós megint irodalmunk egész fejlődését akarja összefogni: olyan kategóriákat állít fel, amelyekbe beillesztve, az egész új irodalom, Adyval az élén, minden forradalmisága ellenére egy bizonyos jelentős magyar hagyomány folytatójaként kap értelmet. (Petőfi-előtti költészetünk stílmantikája támad fel bennük, a Petőfi—Arany-hagyomány stílrealizmusa ellenében. E két fogalom a később kialakult nagy szintézisben már alárendelt szerepet kapott). Maga és kora szintetikus hajlamainak teljesítésére nem sok segítséget kapott sem a vele együtt felnőtt kutató-nemzedéktől (bár a stílustörténeti elv felbukkan azokban a vitákban, amelyek az Irodalomtörténet első évfolyamaiban a korszakolás körül lezajlottak), sem a nagy mesternek, Gyulaiinak szemléletétől. De egyben mégis irányt mutatott a Gyulai-hagyomány: kerülte a túlzott elméletieskedést, és nem szeretett idegenből, akár irodalomtörténészekről, akár filozófusoktól származó magyarázó, korszakolási és hasonló elveket a hazai égöv alá átplántálni. Így marad Horváth is túlnyomórészt hazai talajon, mindig a jelenségek konkrét, közeli szemléletében. Ebben rejlik szintézisének egyik nagy értéke.

3.

A lényeglátást a lélektan úgy tekinti, mint valami speciális tehetséget, az ember értelmi erőinek egyik legfontosabb elemét. Akiben nincs meg, nem pótolhatja semmi bűvészkedés; akiben megvan, nem elvontan, hanem különleges irányban, valami saját területhez kötve jelentkezik. Horváth elemi lényeglátása, egyik döntő megnyilvánulása szerint, lelki, lélektani jellegű: a költői művek lelki tartalmára, a bennük megrögzített lelki folyamatokra, költőjüknek műveiben kifejeződő magatartására irányul. Nem önként választott érdeklődés ez nála, hanem veleszületett, „sorsszerű” hajlam és képesség. De éppen a magyar irodalomtörténet és kritika aktuális helyzete és továbbfejlődése szempontjából megvolt a maga nem leki-csinylendő jelentősége annak, hogy Gyulai, Péterfy és Riedl örökébe egy ilyen hajlamú kutató lépett. Újszerűsége a két utóbbihoz képest nem látszik olyan rikítóan, noha meg kell gondolnunk, hogy Péterfy lélektani érzéke nem nagyon széleskörű; addig terjed, amíg a maga hangulatainak és belső vívódásainak valódi vagy vélt rokonait és ellenpólusait megtalálja. Riedl szélesebb körben fogékony az idegen lelkiség iránt (bár kedves hajlandóságai neki is megvannak), csakhogy nem mindig mély, nem elég elemző és nem elég következetes. Mégis leginkább ő az, elődeihez képest, akit íróink-költőink mint emberek is érdekelnek. Előfutárai ők annak a

Gyulaihoz képest gyökeresen újszerű tényezőnek, amely Horváth Jánossal irodalomtörténeti szemléletünkbe belépett. Nem arról van szó, mintha Gyulai nem alkalmazott volna lélektani és jellemteni szempontokat; a költő megítélésében döntően befolyásolta az emberről (igaz, hogy nem okvetlenül a lélektan segítségével) alkotott véleménye; lírai költemények érzelmi tartalmát megjelöli, epikus-drámai művek jellemeit elemzi. Horváthnál lényegesen másról és többről van szó: a beleélő, megértő képességről: a mű és az író külön világába belehelyezkedés, a belülről-szemlélés tehetségéről. Megvannak ennek nála is az önjelleméből és erkölcsi eszméiből adódó természetes határai, ezek azonban túlnyomórészt nem a megértést zárják el eleve, hanem a rákövetkező értékelést teszik nyomatékosabbá és olykor egyoldalúbbá. Mégis: a lélektani, individuális megértésnek ez a belső üsztöne bővíti ki Horváth irodalomszemléletének határait, tágabbra, mint Gyulaié és Péterfyé valaha is volt — ez teszi lehetővé, hogy irodalomtörténész legyen, azaz megértse azokat az írókat, műveket és irányokat is, amelyek egyébként nem a saját esztétikai és etikai normáit testesítik meg. Azt már nem tilthatjuk meg, hogy ezek a normák az értékelésben ne érvényesüljenek, hogy az irodalom tényeit ne a maga klasszikus ideáljához mérje.

Nem maradt hatástalanul ez a pszichikai irányú lényeglátó képesség Horváthnak az egykorú irodalom körül kialakult helyzetére. Érdekes összehasonlítani azt a történelmi konstellációt, amelybe két nagy irodalomtudósunk belefejlődött. Gyulai megértte azt, hogy kibontakozása és virágkora egy olyan irodalmi iránnyal esett egybe, amelynek fenntartás nélkül szolgálatába tudott szegődni; olyan lángelméknek lehetett kortársa, akiknek diadalában saját emberi és esztétikai ideáljai öltöttek testet. Horváth ha talán remélt is ilyesmit, a sors makacsul megfosztotta tőle; benne is élt eredetileg az az igény, hogy az élő irodalomra s annak közönségére hathasson; életének minden bizonnyal egyik legnagyobb élménye volt Ady és a Nyugat forradalmian újszerű irodalmi mozgalma; csakhogy ez a mozgalom éppen azt rombolta le és óhajtotta sutbadobni, amit Horváth addigi irodalmi fejlődésünk legnagyobb, legmaradandóbb eredményének tartott. Gyulai fogékonyságával Horváth már ifjan menthetetlenül a kései Gyulai szerepébe szorult volna, vagy azoknak a jószándékú tudósoknak a körébe, akik még évtizedek múlva is az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság bástyafalai mögül kukucskálva csóválták a fejüket újabb irodalmunk furcsa, érthetetlen tüneményein. De ehelyett megszületett a maga korában nagy jelentőségű korai Ady-könyv, (amelynek egy részletét a tanulmánykötet hozza) a már említett *Forradalom után*, a bátor felszólalás az 1913-as Greguss-jutalom ügyében; a *Magyar ritmus, jövevény versidom*-ban Ady ritmikájának megfejtése, s főként megszülettek a *Magyar versek könyve* második kiadásának miniatűr-jellemzései a Nyugat lírikusairól. Az sem lehetetlen, hogy a kortárs Ady—Babits nagy tanulsága a múltra nézve is befolyásolta itt-ott Horváth szemléletét.

Ez az üsztönös képesség és érdeklődés vajon kereste-e a teoretikus támaszt, kibővítést és tudatosodást? Horváth nyilván igyekezett önmagában a maga fogalmait tisztázni; pályája kezdetén talán a tudományos lélektant is megkérdezte. Az *Egy magyar versbeli mondatképlet* (1909-ből; a tanulmánykötetben a cikk alatt sajtóhiba az 1929-es évszám) a Wundt-féle lélektan ismeretére utal. Akkoriban mások is orientálódtak erre: Gomibócz Zoltán egész jelentéstani rendszere Wundtra támaszkodik. A nyelvészek dolgába kevés a beleszólásom, de Wundtnál az irodalomtörténész, ha a maga lélektani fogékonyságát akarta bővíteni és tudatosítani, nem sokat kereskedhetett. Pláne a lényeglátásra és szintézisre törekvő Horváth az akkor még uralkodó mechanikus-atomisztikus, érzéklésekkel, emlékezettel, asszociációval bibelődő lélektannál. A huszas évek nagy fordulata aztán elfújta vagy igen szerény helyre degradálta ezt az egész lélektant; megszületett a modern karakterológia és tipológia. Azt a magyar (akár irodalomszakos, akár másféle) tudós nemzedéket, amely 1920 előtt kibontakozott, ez a fejlődés már nem tudta döntően befolyásolni. Talán ez is oka annak, hogy Horváth lélektani fogékonysága főként a művekre irányul, az emberben is legfeljebb a világnézetre, mint a költői alkotás és mű mögött kinyomozható egységes valamire (lásd például a Reviczky- és Komjáthy-

tanulmányt a kötetben) — és tudatosan nem törekszik a modern karakterológia vagy az ennek befolyása alatt álló irodalomszemlélet közvetlen emberközelségére, hogy tapintatosan megáll a költő egyéni intimszférája előtt, s kitér a hétköznapiak ítélt, múltó jelenségek elől. Persze kérdés: akármilyen modern karakterológia át tudta volna-e törni azokat a sorompókat, amelyeket Horváth etikai- esztétikai elvei s a már többször említett klasszikus hagyomány szabnak?

Bizonyos szűkebb értelemben mégis úgy alakult a helyzet, hogy Horváth lényegkereső lélektani érzéke magától is a modern jellemteni szemlélet felé, azzal egy irányba fejlődött, anélkül hogy tőle közvetlen ösztönzést kapott volna. A sok közül kiragadom a legklasszikusabb értékű bizonyítékot, helyesebben csak néhány sorát. Az „Egy gondolat bánt engemet” elemzésére gondolok: „Az ellenszenvestől, az elviselhetetlenből egyszerre az akarat, a pozitív érdekeltség indulat-végletébe csap át, s lankadatlan heves rohanással éli végig a holtig való cselekvés lázát. . .” „A halálba robbant akaratérő, a porhüvelyét tűzbe lobbantó lelki villámlás mennydörgése ez, minden testiséget eltípró felmagasztalása az erkölcsi eszménynek. . .” „Nincs költeménye Petőfinek, melyben magasabbra csigázott indulat lobogna fel, nincs költeménye, melyben indulatos személyessége tisztábban kimutatná erkölcsi forrását, melyben közvetlen lírai érdekeltség s jellembeli önzetlenség forróbb egységben mutatkoznék. . .” A költői alkatot, benne a konkrét lelkierők működését, emberi és erkölcsi rangsorát, majd aktuális kiáramlását a versből kiérezni és maga-alkotta terminológiával, önállóan, az előadás művészetével, a szaktudomány ballasztja nélkül kifejezni: van ebben annyi emberbelátó érzék, mint azokban a tudósokban, akiktől esetleg tanulnia kellett volna.

Ahogy ez a Petőfi-kötetben egyszerre, a legnagyobb arányokban jelentkezett, volt abban az akkori magyar irodalomtörténészek és az olvasóközönség számára valami meghökkenítő és csaknem nyomasztó. „Még a szíve dobogását is ismeri Petőfinek” — mondta egyik kollegista-társunk. Értettük ezt mindannyian az adatszerű ismeretre, de azontúl a költő-lángelme mivoltának, kibontakozásának és megnyilatkozásának, önkifejezésének vizsgálatában a rejtettebb zugokba az azonosulás erejével bevilágító beleélésre is. A könyv híven őrzi, s mint az előbb idézett néhány sor mutatja, nem is titkolja el ennek az azonosulásnak a lírai visszhangját sem: a lángelme titkaiban való részesedés mély áhítatát. Több ez, mint pusztá tudomány, van benne valami tudomány-feletti beavatottság; ezért olyan különös, egyedülálló jelensége irodalomtörténetírásunknak még ma is.

Persze másképp is jellemző, beszédes dokumentum ez a Petőfi-könyv. Horváth a maga lélektani fogékonyságát első ízben kortárs-költőn, Adyn próbálta ki, itt sem egészen dicstelennül — (zárójelben: itt a megértést nagyobb tudományos apparátus készíti elő és közvetíti az olvasónak: az archaikus lelkiséget, a mágikus gondolkodást szakkönyvek nyomán kellett megállapítania, ezt azonban inkább eltitkolja) — ez a tehetsége azonban igazi, diadalmas nagyságában nemcsak egy már rég halott, hanem Adyékka inkább csak politikai eszméiségben rokonítható „nemzeti klasszikus” teljes életművének elemzésében bontakozik ki. A pszichikai és izlésbeli fogékonyságot magasabb erők irányítják, nekik otthonosabb területek felé; — döntő mégis az Arany-Gyulai-örökség, amelyet nem annyira eltanult, mint inkább magában hordoz. Ezért nem lesz mégsem Horváth fogékonyságából mindent megérteni-tudás, annál kevésbé emberi és esztétikai mindent-megbocsátás, amihez a tudományos karakterológia talán-talán közelebb hozta volna. Az az irodalomtörténész ő, akinek határozott ideáljai vannak; nagy író-kortársaitól távortartja, olykor el is riasztja az, hogy az irodalom élményi körének azt a robbanásszerű (egyébként a franciáknál már nem újdonságnak számító) kiszélesítését, amelyet a nyugatosok végrehajtottak, teljes mértékben soha nem tudja helyeselni, elismerni. Ady Endre démoni alvilágába leszállni, Móricz Zsigmonddal az emberi ösztönök labirintusát bejárni, Babits emberi és kulturális élményéhségével azonosulni: ez már kívülesik Horváth lélektani és lényeglátó érzékenységén.

Horváth János Eötvös-kollégiumi óráin szemináriumi rendszerű munka folyt. Egész évre tervszerűen összeállított témákról dolgozatokat olvastunk fel; ezeket Horváth röviden megbírált, s aztán kifejtette a témáról a maga nézeteit. Harmadéves koromban a tárgykör a magyar verses epikai költészet fejlődése volt, emlékezetem szerint a 16. századtól (vagy talán csak a 18. végétől) Arany Jánosig. A vezető szempont lassan bontakozott ki előttünk: az epika tárgyas műnem; jellemzésben, kompozícióban, írói szemléletben és magatartásban megvannak a maga követelményei. Ezek a követelmények legtisztábban Arany elbeszélő műveiben valósulnak meg; ő a született epikus költő. A megelőző félszázad epikusaiban fogyatékos volt, esetleg teljesen hiányzott a tehetség epikus oldala; annál erősebb volt a szubjektív lírai hajlam. Ez aztán magához idomította, átképezte, a maga líraiságával töltötte meg a különféle elbeszélő műfajok kereteit; így jött létre költészetünkben Arany előtt a lírai epikának számos változata. Az elemzések legérdekesebb mozzanata mindig az volt, amikor a látszólag epikus magatartás mélyén a lappangó lírai alapot, lírai-hangulati magatartást pl. Himfynél, Vörösmartynál, Petőfinél megtaláltuk.

Legfeljebb csak sejtettük akkor, hogy ebben a tárgyalásmódban Horváth lényeglátó képességének másik, az előbb tárgyaltat harmonikusan kiegészítő iránya bontakozik ki előttünk: az irodalmi alkotások objektív oldalának, a bennük megnyilatkozó tárgyi alkat változatainak, műfaji, szerkezeti, verselési stb. típusoknak éles és határozott felismerése. A beleélés megragadja az egyénit, esetleg az egyszeri lelki folyamatot a műben. A művészi alkotás azonban objektíváló folyamat; az egyszerű maradandó alkattá kristályosítja ki, az alkat pedig hagyománnyá válik, hol követésre, hol tagadásra ösztönözve. Horváth esztétikájában, mint általában az objektív idealista esztétikákban, a műfajoknak, a velük összefüggő nyelvi-formai-szemléleti követelményekkel együtt határozott ideáltípus-jellegük van: megvalósulásuk foka egyúttal értékmérő is. A döntő helyzet — ezt Horváth mindig a gyökerén ragadja meg — a teremtő egyéniség találkozása a hagyománnyal, a kialakult formák és a kialakulásra törő tendenciák világával. Tarka színjáték születik ebből: öröklött formai kincsek átvétele, átidomítása, olykor eldobása vagy szétrombolása, újak váratlan vagy fokozatos kialakulása, csírában meglevő irányzatok küzdelme, diadala és elhalása — egyszóval az, amit az irodalom-ban történetnek szoktunk nevezni.

Lehet, hogy ebben a történeti látásban csakugyan a Brunetiére-féle műfajelmélet érvényesül, amellyel Horváth Párizsban megismerkedhetett (a *L'évolution des genres* megjelent 1890-ben); én emellett a csaknem párhuzamosan kialakuló új magyar történettudomány ösztönzését sem tartom kizártnak (intézmények, szervezetek, ideológiák kialakulása, továbbélése, a korigények szerinti módosulása). A fentiek alapján természetes, hogy Horváthot elsősorban mindig a „kezdetek” vonzzák; bennük látja a főproblémát. Irodalmunknak voltaképpen két ilyen nagy „kezdet” van: a honfoglalás utáni, meg az 1772 körüli; nagy rendszerezésében meg is ragadja mind a kettőt. Teremtő egyéniség és formai-műfaji ideálok találkozására szempontjából mégis a második az érdekesebb, illetve a Bessenyeitől Petőfiig—Aranyig terjedő időszak; Horváth munkásságának zöme is ezt tárgyalja (a Csokonai—Katona—Kisfaludy Sándor—Kisfaludy Károly—Kölcsy-előadások, a népiesség-, a Petőfi-monográfia) s ha a részlet-feldolgozások közt van is hézag, a tanulmánykötetben közölt ízléstörténeti előadások (A 19. század fejlődéstörténeti előzményei; A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése) a szintetikus kereteket teljesen kidolgozzák. Ezekről utóbb külön szólok még; most inkább a részletekbe szeretnék belenyúlni, hogy Horváth most elemzett látását példákkal illusztrálhassam. Alacsonyabbrendű, csaknem ponyva-szintű műfajból indul ki és azt emeli az egyéniség erejével magasabb szintre Csokonai *A lélek halhatatlanságában* (halotti búcsúztatóból gondolati líra), Katona *A Bánk bán*-ban (lovagdrámából jellem-tragédia). Ez utóbbiban külön is kiemelendő elemzés: Bánk jellemének felemelése a pusztá, sablonos lovagi szintről s emberi remekké

átformálása. A lovagdráma alaptípusából fejti meg és vezeti le Kisfaludy Károly egyéni dráma-változatait. A másik Kisfaludynál aprólékosan rekonstruálja egy új hazai epikus műfajnak, a regének keletkezését, ahogy szubjektív élményi-lírai gyökerekből és kész irodalmi minták ösztönzéseiből az első kísérletek megszületnek s aztán a műfaj fokozatosan önállósodik. Kész stílussal (az antik klasszicizmus életbölcseletével és formáival) találkozik Berzsenyi, de „e magyar Horatius erőteljes külsőségei alatt egy modern ember sebzett mélasága sajog” (*Tanulmányok*, 144. l.). A „műfaj” ideáltípus-jellegét leginkább a „dal”-ról alkotott fejlődésrajz árulja el; ez a fonal köti össze a népiesség-könyvet a Petőfi-monográfiával, s élteti jórészt ez utóbbit is. „A dal főjegye a közönségről nem tudó, csak magával elfoglalt dalolónak tisztán életszerű viselkedése, lélektani magánya”. (Ebben a megfogalmazásban 1. *Kisfaludy Károly*, az új kiadás 88. lapján.) A magas irodalom szintjén Petőfi valósítja meg tökéletesen ezt az ideált, s tőle, mint csúcsponttól kap értelmet egy hosszú fejlődési sor, amelyet Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty, Czuczor és sok más küszködései töltenek meg; mintha ezt a hosszú küzdelmet a még meg nem valósult tiszta dalnak lappangó, hol megsejtett, hol szem elől tévesztett, ideális képe szítaná fel.

A műfaji változatok elkülönítése olykor túlzottan aprólékosnak látszik. Megint a dal köréből véve a példát: Kisfaludy Károly alkotásai közt „van... a régi (vígjátéki) felfogáson alapuló genre-szerű dal, van rokokó szerelmi témájú helyzetdal és hazafias vagy történeti népdal” (I. m. 86. l.). Persze végül az ilyen distinkciókba is történelmi fejlődés-eredmények vannak belesűrítve, a mi számunkra pedig azt éreztetik, hogy megint határvonalhoz jutottunk el: formai hagyomány és formai fejlődés változatainak ilyen finom kifürkészésétől már csak egy lépés a változatok történelmi-társadalmi föltételeinek kutatása. Maga Horváth ezt a lépést nem teszi meg, mégpedig tudatosan nem. Ahogy lélektani fogékonysága az írói egyéniség vizsgálatában megáll bizonyos határoknál, az irodalmi kultúra alakzatai mögött sem keresi azokat a társadalmi erőket, amelyek őket létrehozták. Pedig ő is több helyen (így pl. *Kisfaludy Károly*, 64. l.) beszél a társadalom, a kor „modernebb szükségletei”-ről; tudja, bár nem kutatja tüzetesen, hogy a hagyományos formákat nem mindig és nemcsak a teremtő egyéniség idomítja-hajlítja, hanem a kollektívum, a kor társadalma is. De ne hibáztassuk azért, hogy ezt a második lépést nem teszi meg. Tekintsék ezt feladatuknak az ifjabb kutató-nemzedékek; tapasztalni fogják, hogy Horváth műfaji alapú fejlődésrajzai alapján könnyű lesz továbbhaladniuk.

Mi pedig maradjunk Horváth János birodalmának maga-megvonta határai között. Talán nem ünneprontás, ha éppen a mondottakkal kapcsolatban magam és tanártársaim néhány egykorú, kritikus emlékéit is felelevenítem. Alkotó egyéniség és költői mű között Horváth többször úgy alkot hidat, hogy közbeiktatja a világnézetet, mint olyan egységes alapot, amelynek a művek a folyamányai. A világnézet, mint az alkotások magyarázó elve, nagy jelszó volt nemcsak a szellemtörténet virágkorában, hanem már előbb is (Dilthey), s megfelelő körülményekkel, a világnézetet megalapozó társadalmi viszonyok és egyéni lelki rugók figyelembevételével fel is lehet használni. A maga szándéka szerint Berzsenyinnél jár el legsikeresebben Horváth; fonala itt: a költő által maga elé szabott világnézetnek és a tényleges lelkierőknek antagonizmusa (1. a tanulmánykötetben: *Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből, Berzsenyi Dániel*). Igazi elemében mégis azoknál a csupa konkrét, csupa elevenség-költőknél van, akiknél nincs szüksége a „világnézet” megkonstruálására (Kisfaludy Károly, Katona); néhányszor, amikor összefüggő tételrendszert vázol fel, merevnek, sőt kissé szürkének is érezzük. Így láttuk ezt már annakidején Csokonai „ideálpoétai világ”-áról, amely „költészetében áll megvalósítva előttünk”; Reviczkyt nem akarom túlbecsülni, de lírája mégis több, mint humorelméletének illusztrációja. (L. a kötetben: *Újabb költészetünk világnézeti válsága*.) Azonban lehetségesnek tartom, hogy az oktató szándék diktálta az ilyen egyszerűsítéseket.

A magyar irodalomtudománynak régi, szinte kötelező hagyománya az elzárkózás a túlzottnak érzett elméletieskedéstől. Nagy szintetikus vállalkozása előtt Horváth is beéri a minimális elméleti alapvetéssel (1. a kötetben: *Magyar irodalomismeret*); nem is olyan nagy túlzás azt mondani, hogy csupán tárgyának, az irodalomnak mibenlétét akarja újra, de gyökeresen átgondolni. Így jut el a sokat emlegetett „irodalmi alapviszony” problematikájáig. „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével: ennél elvontabb, szélesebb s egyszersmind igazabb alapra aligha lehet visszavinni az irodalom állandó lényegét. . . E végső alapvetés nem ragad ki bennünket az emberi élet eleven valóságából, sőt megszünteti a szokásos definíciók azon végzetes egyoldalúságát, mely igen hajlandó volt az irodalomban bizonyos írott művek nagy, holt tömegét látni, s . . . többnyire megfeledezett az olvasó közönségről, mely pedig az említett irodalmi alapviszonynak, forgalmas életnek, szintén figyelembe veendő részese”. (I. m. 15. l.) Ezt a nagy horderejű felfogást mindmáig nem méltattuk eléggé. Benne él nyilvánvalóan a századforduló táján diadalra jutott új világnézeti igény, amely, Bergson lendületét továbbfolytatva, minden merev tárgyiasságot és fogalmiságot dinamizálni, folyamatokban vagy tiszta szemléletben feloldani törekedett. De figyelemreméltóak a belső kisu-gárzó ösztönzések: sarkal a mélyreható lélektani szemléletre, s kinyitja a kaput a szociológiai látás előtt; megalapozza az irodalom-szociológiát, mint az irodalomtudomány új tartományát. Termékenységet bizonyos fokig egyoldalúságának is köszönheti: az irodalomnak, ennek a sokrétű adottságnak csak egyik elemét veszi élesen figyelembe: azt, ami benne valóban „dynamis”, szándékosan nem vet számot azzal, ami benne objektiváció, kifejezés, alkat és alakítás — holott az irodalomnak van rendszere és összefüggése innen a tárgyi oldalról is. (Az irodalomtörténeti gyakorlatban, mint az előző szakaszból láttuk, Horváth éppen sokat támaszkodik ezekre az elméletében mellőzött tényezőkre. Gyakorlatában sokoldalúbb és többet ad, mint elméletében.)

Az „alapviszony” fogalmában benne van az, hogy az irodalom embernek emberrel való kapcsolatára, tehát az eleven szellemi életre épül: ebben rejlik nagy igazsága. Termékenységet a nemzeti klasszicizmus-előadásban Petőfi költői magatartásának elemzése bizonyítja: Petőfitől fogva jelent az irodalom nálunk „nem műveket és könyveket, hanem valóságos életbeli viszonyt a kimagasló egyes és a kollektivitás között”; Petőfivel „az irodalmi viszony ős-naivságú gyakorlása” arat diadalt. (I. m. 319, 322. l.) De Horváth szemléletbeli újdonságát ezen a téren is csak első lépésnek kell tekintenünk, bár hangsúlyozom, hogy az első, az úttörő lépés mindig a döntő. Egy fiataalkori tanulmányom nyomán, de mai megfogalmazásban hadd utaljak megint arra — éppen a viszony-fogalom talaján állva — hogy az egyén a gazdasági-társadalmi életben és a kulturális felépítmény tudatformáiban számtalan viszonyulást él át, valósággal azok kereszttűzében áll. Van köztük mélyebb, állandóbb, van felszínesebb és mulandóbb; mindenképpen ezeknek a szövevényéből kiindulva kell az irodalmi alapviszonyt mint külön, speciális változatot leszármaztatni és elhatárolni. Ez eddig még nem történt meg. Ha valaki rászánja magát, abból kell majd kiindulnia, hogy az irodalmi-művészi viszony a személyiség egészét ragadja meg, mint ahogy közvetítője: a mű is az alkotó személyiségének egészéből születik.

Mint láttuk, az irodalomnak viszonyként való felfogásában már benne van a kollektív tényező nyomatékos elismerése. Amióta irodalomtörténetírásunk szintetikus látásra törekszik, itt első ízben tudatosodik a történelmi folyamat alanyának, reális hordozójának kérdése. A múlt század pozitivizmusa önmagában történetietlen volt, amellett atomizálta is az irodalom tényeit. Beöthyék természetesnek vették, hogy az irodalom életének a „nemzeti szellem” a voltaképpeni hordozója; a „nemzeti”-t ismerték fel és követelték mindenütt. Ez azonban az akkori kritikus szemlélet számára, a maga fenséges homályában, nem volt egyéb romantikus illúziónál. A Horváth-féle viszony-fogalomban fel kell ismernünk és nagyra kell

értékeinkünk azt a szándékot, hogy az ilyesféle misztikus egyetemességek helyett viszonylag reális és alapjaiban kollektív tényezőt tegyen meg az irodalmi fejlődés hordozójának. Író és olvasók, író és közönség kapcsolata nyilvánvalóan nemcsak lélektani, hanem főként társadalmi tény, a társadalmi viszonyok erőterében játszódik le, — nem számít az, hogy Horváth ezt külön nem elemzi.

A kollektivumba, a kulturális élet egészébe való beilleszkedést, a végső, már irodalomfeletti tényekkel való kapcsolatot érezteti a rendszer két záró fogalma : az *ízlés* és az *irodalmi tudat*. „Nem más ez, mint az egyéni különféleségek fölött és ellenére létrejövő, kiegyenlítőddött, író s olvasót irodalmi szempontból egyneművé avató *közös lelki forma*. Valami nagyszerű, nemcsak kortársakat, hanem korábbi és későbbi nemzedékeket is egybeölelő formája ez az összetartozásnak, erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban. . . E közös lelki forma egyrészt fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némikép kényszerű megkötöttség, öröklött hajlam : irodalmi ízlés ; másrészt azonban eleve-állásfogalás minden továbbival szemben, adva levő foglatat az aktuális irodalmiság számára, befogadó képesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés : egyszóval *irodalmi tudat*.” Az irodalomtörténet ezen az alapon válik „az irodalmi fejlődés teljes, történeti egészének *genetikus önismeretévé*.” „Az irodalomtörténetet mint önszemléletre, öntudatra törekvése szervét hozta létre az irodalmi fejlődés”. (Id. mű 21. és 23. l.). Annyi év után újraolvasva ezeket a sorokat, úgy érzem, korábbi ellenvetéseimnek jórészt el kell némulniuk. Nemcsak azért, mert Horváth fejtegetéseit fogalmilag helytállóknak érzem ; fölötte vagyunk itt már a pusztá fogalmi-tudományos síknak : egy nagy egyéniség vallja meg itt a maga végső értékeléseit, ideáljait, hitét — az ennek kijáró tisztelettel kell hozzá közelítenünk.

Azt hiszem, a benne foglalt fejlődés-elgondolás filozófiai lényegét ma sem lehet elutasítanunk. Célul tűzi ki az irodalom terén egy olyan köztudat, közös nyilvánosság kialakulását, amely tudatosítja, az értelmi ítélet és az erkölcsi érzület szűrőjén tisztítja át minden irodalmi irány ihlet-gyökerét, stílusbeli és ízlésbeli elveit — mindez nyilvánvalóan csak rész-mozzanata lehet annak az egyetemes fejlődésnek, amely az egész emberiség s ezen belül az egyes nemzetek életében érzületté nemesíti az ösztönöket, tudatosítja az erőket és a célokat, s ezáltal az ember-közösségek életét szervezni és magasabb szintre emelni képes. Horváth is tudja, hogy ennek a tudatosodásnak megvannak a határai, a föltételei, a nagy történelmi válságai — vajon ok-e ez arra, hogy feladjuk magát az elvi követelményt? Sokunknak feltűnt annak idején : mily nyomatékka határolja el magát Horváth ismételten is Adyék „öztön-ihleté”-től („kerülése a racionálisnak s lidérces homálya a tudatalattinak” ; *Magyar ritmus, jövevény versidom* 93. lap). Helyezzük ezt az elhatárolást, az érzületi ihlet és a tudatosodás magasabbra-értékelését abba a korba, amelyben elhangzott : az anti-intellektuális áramlatok lassú elszabadulásának és elhatalmasodásának európai és magyar hátterébe, a növekvő világnézeti és politikai meg-részegülés korába — s mindjárt meglátjuk valódi értékét. Bizony nem Horváth úszott ezekben az áramlatokban, sokkal inkább azok, akik jelszóul használták Adyt és kizárólag Vajda- meg Tolnai-kultuszt akartak teremteni. „Igazi műveltség nincs genetikus önismeret nélkül.”

Ha valaha, Horváth elgondolásának kíváncsú továbbfolytatásaképpen, az irodalmi tudat és a közízlés fogalmát rendszeresen ki akarnánk fejteni, ügyelnünk kellene a részletekben néhány kétely, néhány probléma tisztázására. Nem tudom, szerencsés volt-e maga az „irodalmi tudat” elnevezés? A szó önmagában túlságosan is idealisztikusnak hangzik, sok mindent bele lehet magyarázni, amire alkotója nem is gondolt. A „közízlés” megjelölést már időállónak érzem, a mögötte álló követelménnyel együtt ; itt meg a fogalom szomszédságát, összefüggéseit kell irodalomelméletünknek boncolgatnia. Ma aligha látjuk úgy, hogy a közízlés genetikus-an az egyéni ízlések sírlódásaiból, kiegyenlítőddéséből jön létre ; a kollektivumban (népben, osztályokban, rétegekben) eleve meglevő föltételek nemcsak körét határozzák meg, hanem befolyásolják minőségét is. Az „aktív (alkotó) ízlés” elfogadható, de ha az ízlésnek ilyen haté-konyaságot tulajdonítunk és ennyire közel hozzuk az irodalom teremtő elvéhez, a stílust pedig

az ízlés lenyomatának jelentjük ki, akkor el kell határolnunk azt az értelmet, amelyben a „stílus” szót használjuk. Szocialista szemléletű irodalomtörténetírásunk nyilvánvalóan fel fogja használni Horváth következő útmutatását : „Az ízlés leple alatt világnézetek harca folyik : politikai, társadalmi, erkölcsi ellentétéké”. (*Tanulmányok*, 274. l.)

6.

. Az elmélet, pláne ha ennyire át van szöve értékelő mozzanatokkal, maga is sürget arra, hogy szembesítsük a valósággal. Keressük a kimondott törvények és ideálok megvalósulását a múltban, és harcolunk megvalósulásukért a jelenben. Horváth, különösen pályája korábbi szakaszain, vállalkozott mind a kutató, mind a harcos szerepére, sajnos, nem egyforma sikerrel és szerencsével.

Elméletével egy töről fakad történelmi rendszerezésének központja : a „nemzeti klasszicizmus” fogalma. „A klasszicizmus. . . több volt pusztán ízlési formánál. Ihletője a történelmi magyarság kifejtett erkölcsi öntudata, irodalma pedig a magyar szellem kvintesszenciájának művészi megnyilatkozása volt”. „A Kazinczy féle nagy nyugati iram hozományait ez a korszak : Petőfi, Arany, Gyulai nagy félszázada volt hivatva meggyökereztetni, nosztrifikálni. Vállalta s meg is cselekedte. Európaiság és gyökeres magyarság, művészi és erkölcsi eszmény a klasszicitás tökélyével ragyog műveikben. . . Termékenynek ígérkező megállapodás saját forrásaink mellett a százados iramban ; történelmi egyéniségünkhöz idomítása az európai szerzeménynek ; huzamosnak tervezett s hatékonyságra számítható érintkezése a művelt irodalmiságnak a nevelésre szoruló olvasóközönséggel.” (*Aranytól Adyig*). „A magyar klasszikus ízlés, melynek első, spontán képviselője Petőfi, nem egyéb, mint végső kitisztulása az irodalmi ízlés immár hét évtizedes forrongásának, tehát nem kieszelt formula, hanem egy fejlődésfolyamat célhoz juttatása. Természetes, hogy ez az ízlésváltozat nem maga nevezte el magát klasszikusnak, vagyis nemzeti és művészeti vonatkozásban legtökéletesebb irodalmiságnak, örök mintának. Az utókor, az irodalomtörténet minősíti, s említett jegyein kívül azért is minősíti annak, mert korszerű, eleven közízlés volt a maga idejében”. (*Tanulmányok*, 279. l.)

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság, újjászervezése után alig egy évvel, 1949 őszén vitát rendezett a nemzeti klasszicizmusról. (Lásd : *Irodalomtörténet*, 1950. I. szám. 48–54. l.) Marxista irodalomkutatásunknak ezen a korai szárnypróbálgatásán igyekeztünk ezt a kategóriát irodalomszemléletünkől kitagadni. Azt hiszem, ma már ki lehet mondani, hogy nagyonis siettünk a kitagadással. Forgatom az egykori beszámolót, olvasom helyenként emphatikus mondatait, de az érvek jórészt ma már erőtlennek érzem. Azóta Horváth János nyomtatott szövegéből tudjuk, hogy elgondolásában Petőfi nem „irodalmi földgömbünk másik felén van”, hanem első nagy „nemzeti klasszikus”-unk. Ez természetesen nem részletkérdés ; kihat az egész kategória megítélésére. „Nemzeti klasszicizmus vagy irodalmi Deák-párt?” — állítja fel mindjárt a cím a kiélezett kérdést. „A 67-es politikát közvéleményünk ma már egyértelműen elítéli. Nem következtelenség-e, hogy a 67-es politika érzelmi talaját tükröztető irodalmat továbbra is bálványozzuk?” „A nemzeti klasszicizmus írói az úgynevezett békepártban szerveződő nemesi rétegnek megszólaltatói”. Ez voltaképpen az igazi komoly érv : a „nemzeti klasszicizmus” elnevezésben összefoglalt írócsoport voltaképpen egy politikai pártnak, rajta keresztül egy társadalmi osztálynak az irodalma. Egyik felszólaló kereken kétségbevonta, hogy „nemzeti klasszikus” irodalom egyáltalán lehetséges. Azóta mindannyian tanultunk egyet-mást az irodalmak nemzeti jellegéről. Lehetnek korszakok, amelyek társadalmilag is megvalósítanak bizonyos nemzeti egységet ; alakulhat úgy a fejlődés, hogy egy társadalmi osztály egyetemes nemzeti érdekek harcosa gyanánt lép fel. A Bach-korszak nyilvánvalóan ilyen volt ; a 48-at megelőző évek, Petőfi és Arany föllépésének ideje erős társadalmi feszültségekkel voltak ugyan tele, de számos kérdésben ekkor is megvolt az egység. Nem lehetetlen

vállakozás tehát ennek a klasszicizmusnak egy osztályon túlterjedő, egységes nemzeti alapját bizonyítani; minden olyan állítás, amely akár Arany, akár pláne Petőfi költészetét egyetlen osztályhoz kötné, ma már komolytalannak tetszik. Annál inkább, mert ma már nyugodtan beszélhetünk a nagy költők és alkotóművészek „osztályfelettségéről”. Az a kérdés: volt-e a „nemzeti klasszicizmus” címszava alatt összefoglalható egységes írócsoport, csak másodrangú; a nemzeti ízlés, eszmeiség és erkölcsiség eljuthat a tudatosodásra akár egymástól elszigetelt tehetségekben is. De azért a tényleges történeti kapcsolatok még tüzetes áttekintésre várnak.

A nemzeti klasszicizmus kategóriája Horváth körülírása szerint egyaránt tartalmaz történeti, és történetfeletti, „örök” elemeket. Az „ízlés és műformák, az irodalmi esztétikum magyarsága”, a „legtökéletesebb irodalmiság, örök minta” maga is történelmileg jött ugyan létre; s ami benne történetfeletti, korfeletti érvényű (Petőfire és Aranyra gondoljunk), abban mindenképpen vannak erős nemzeti vonások, olyan tisztaságban, amely megérteti mintakép-jellegüket. De ha mégis határozottan fölteszük a kérdést: az ily módon felfogott nemzeti klasszicizmus mennyire történelmi és mennyire esztétikai kategória, már komoly, eddig nem tisztázott problémák állnak elő. Horváth így mondja: „Megjegyzendő még, hogy a nemzeti irodalmak klasszikus korszakai igen különféle ízlés-minőségeket képviselhetnek, nem csupán s nem mind azt az egyet, melyet nemzetközileg »klasszikus«-nak szokás nevezni; az a kérdés, mily előzmények után, s mikor, kik által érkezik, s mit vesz át belőle maga az eleven kor. Így a miénkben — mi csak látszik paradoxnak — sok a romantikum.” (I. m. 280. l.) Horváth talán elsősorban az angol fejlődésre gondolt, ugyanis a hozzánk legközelebb eső két világ-irodalmi példa: a 17. század francia klasszikája és a németek Goethe—Schiller-korszaka mintha mást mondana. Mindkettő törekszik valami egyénekre és osztályokra, talán még korokon is felülemelkedő egyetemességnek a megragadására, tehát a szépségideál, a kifejező-eszközök terén is többé-kevésbé az egyetemesítés, az elvonás felé orientálódik, ami erős nyomot hagy típusalkotásán, képkincsén, nyelvén is. Ezeket a vonásokat, legalább olyan mértékben, mint a németeknél, fel lehet fedezni a mi klasszicizmusunkon is. Igaz, hogy Arany ismételtlen megtagadja a „puszta elvont ideál”-t, s tudatosan a nemzeti színezetű konkretizálás híve (1. *Töredékes gondolatok*), de erkölcsi eszményeiben valami egyetemesig óhajt emelkedni, művészi módszereiben pedig kerüli a naturalizmusra, sőt a polgári realizmus egyrészére is jellemző tényhalmozást, a megrekedést az esetlegesben. (L. az 1863-as koszorúban közölt bírálatot a Salammbo-ról.) Arany lírai szimbolikájában már 49 után feltűnik az eszményítő tendencia, sőt bizonyos értelemben eszményít maga Petőfi is. A német újklasszicizmussal pedig közelebről is rokonítja a mienket az a morális, emberformáló tendencia, amelyet harmonikusan olvasztanak be az esztétikumba. Úgy látszik tehát: mégis közelebb jutunk a klasszicizmushoz, mint történeti stílus kategóriához. (L. evvel kapcsolatban Horváth utalását kötetének 317. lapján.) (Fölmerülhet még a rokonítás a csaknem egyidejű német „poétikus realizmus”-sal, Otto Ludwiggal és társaival, de a mi klasszicizmusunk nemzetibb náluk, erősebben támaszkodik a népi alapra, és jórészt még a verses epika hagyományait őrzi.)

Mindebből azonban, ismerve a mi Bach-korszakbeli irodalmunkat, két további probléma adódik. A modern magyar realizmus fejlődési szakaszainak vizsgálata közben találoztunk egy olyan változattal, amelyet eszményítő realizmusnak neveztünk. Hogy viszonylik ez a nemzeti klasszicizmus kategóriájához? Nyilván hamis volna az eszményítő realizmust a nemzeti klasszicizmus kizárólagos esztétikai tartalmának megtenni. De mindenképpen annak a produktuma, legfeljebb második, esetleg kései is nevezhető szakaszában (az ötvenes évek második felétől); még később, a hanyatlás szakaszában merev, terméketlen, a fejlődést gátló szemléletté válik. Az epigonok eszményítése más, mint Aranyé vagy Keményé. Nemzeti klasszicizmusunk tehát alapjában realista jellegű volna. Ebből azonban, a benne nyilvánvalóan meglevő romantikus elemek elismerésén túl is fogas kérdés adódik. Számolnunk kell azzal, hogy a Bach-

korszak idején — mai irodalomszemléletünk szerint — kibontakozott és az egykorú közönséget is meghódította az ún. nemzeti romantikus irány, amelynek egyetlen klasszikus képviselője Jókai, de kisebb korifeusa számos akad (Vas Gereben, Szigligeti, Tóth Kálmán), — s amely itt-ott magára Aranyra is hatással volt. Horváth fogalmazásában aligha lehet oly tágra vonni klasszicizmusunk körét, hogy ez is beleférjen ; ihlet- és ízlés-elvük aligha hozható közös nevezőre. De azt hiszem, akad rokonság is közöttük ; együttélésük történeti tény ; nem tudom, ez az együttélés nem jelentett-e versenyzést?

Akár így, akár úgy — mindez mégis kényszerűen fölveti a legkomolyabb problémát : a nemzeti klasszicizmus, ahogy Horváth nyomán értjük, ahogy Aranyra, Petőfire, Keményre, Gyulaira vonatkoztatjuk, csakugyan a teljes magyarságot fejezi-e ki, helyesebben : magába fogad-e mindent a magyarság népi-társadalmi-történelmi-erkölcsi problémáiból? A sokat emlegetett érületi-erkölcsi átszűrés nem jár-e e tekintetben áldozatokkal is? Az *Aranytól Adyig* koncepciója klasszicizmusunk asszimilációjának elmaradásáért kritikánkat, irodalomtörténészeinket, kultúrpolitikánkat, nem utolsósorban történelmünk alakulását teszi felelőssé. Ezek a tényezők viselik-e valóban a teljes felelősséget? Vajdában, Adyban, Móriczban nem a klasszicizmus köréből eleve kiszorított erők és tartalmak törnek-e fel? A történelem száz év alatt nem fejlesztett-, gyúrt-épített-e rajtunk olyan értelemben is, hogy magyarságunk több tekintetben túl is nőtt az Arany—Gyulai-féle klasszicizmus befogadóképességén?

Ilyen szempontból különösen elgondolkoztató Horváthnak előbb már jelzett kísérlete a klasszikus ideálokért folytatott gyakorlati harccal, amely a huszas évek elején a közönségnevelésnek, az új közízlés kialakításának jelszavával indult meg, s amelynek külső kerete a *Napkelet* folyóirat (és a mögötte álló „Magyar Irodalmi Társaság”) volt. Nehéz és kényes téma ma is még erről írni, pedig az elvek és tények tisztázására szükség volna. Lehet-e az irodalmi fejlődésnek eszmileg végső stádiumát, eredményét, a közízlést, közvetlenül megvalósítandó célként kitűzni, irodalomtörténészeknek, kritikusoknak, pláne, amikor igazi haderejük : a nagy alkotó költők-írók fél évszázada halottak? Mennyi valódi társadalmi erőt lehetett ez irányban akkor megmozgatni, különös tekintettel a hagyományos osztályok kulturális alkotó-és befogadóképességének hamarosan nyilvánvaló gyöngeségére? Éppen ezért mennyire lehettek függetlenek a nem valami magasszintű államhatalomtól? Számoltak-e komolyan a közízléssel, amely, nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte, az első világháború és a nyomában kialakult helyzet élményeitől még jobban ösztönözve, irodalomtól és művészetektől ekkor még a klasszikával össze nem férő, ösztönös, sejtető, elemi, lazább formákba öltöző hatásokat várt? Ekkor mintha még az élő magyar irodalom alakulása is ellenükre járt volna. A Nyugat ugyan végkép elszürkült, de a halott Adyt akkor kezdik megismerni és szeretni szélesebb körben, azok is, akik előbb elutasították. Móricz, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád a Nyugattól csaknem függetlenül új alkotó korszakot ér el és növekvő népszerűséghez jut. A Napkeletnek pedig ezek nélkül, sőt ezek ellenében kellett volna sikert aratnia. Horváth egy-két évtizeddel előbb tanúja volt az újjelví irodalom megszületésének, amely az ő eszményeivel erős ellentétben volt ; mégis, a Napkelet korában, ehhez közeledni, megérteni, talán nevelni is lehetett volna megfelelő eszközökkel — de legyőzni csak más ihletű és ízlésű nagy alkotó-tehetségek felbukkanása révén lehetett volna, ezt pedig akkor nem adta meg az idő. A Napkelet csődjének legfőbb oka nem a benne közölt tanulmányok, amelyek közt sok értékes volt, hanem szép-irodalmi részének alacsony színvonala, a dilettantizmus erős beszivárgása soraiba, amiben már a „konzervatív” magyar társadalom kimerültsége is tükröződött. Néhány esztendő, a huszas évek vége irodalmunkban már új helyzetet hozott ; Osvát halála után a Nyugat új kézbe került, Móricz mint szerkesztő a „nemzeti koncentráció” jelszavával indult el, a népiesekkel új ihlet, új ízlés jelentkezett. Talán ekkor nagyobb reménye lett volna a kritikának és az irodalomtörténetnek, Horváth elképzelése szerint, egy Petőfihez és Aranyhoz közeledő közízlés kialakítására. Talán-talán. Csakhogy ekkorra már Horváth, élete nagy csalódásával lelkében, régen visszavonult puritán, csaknem szegényes bútorzatú egyetemi szobájába.

Akik csak az egyetemről ismerik, s pláne csak a huszas évek végétől, már zárkózottnak, visszavonultnak, magánosnak ismerik. Olykor elejtett közvetlen, személyes vallomásait megüli a rezignáció hangulata, csak szűk baráti körben sugárzik kedélyének eredeti melegsége. Már csak az emlékekben él az az idő, amikor, még tizennégy előtt, barátja, Ady módjára rontott be a magyar bozóthba. Működésének fő színhelyén, az egyetemen, Császár Elemér a lemaradók irigységével figyelési és ha lehet, gátolja is nevelő és oktatómunkáját. Nagy alkotó korszaka már ebben az elzárkózottságban bontakozik ki. Voltak, akik szellemtörténésznek hitték, pedig a tárgyi hűség föltétlen megkövetelésével és adatgyűjtésének teljességre törekvő páratlan gazdagságával ennek a nem mindig kellemes útítársnak inkább ellenére dolgozott. Igaz, hogy a filológiai és történelmi realizmus nála csak szolgálja a nagy szintézisnek, amely nemcsak arányai-val és architektúrájával fog jövőben is ihletni, a nagy gondolatrendszerek módjára, hanem alapfogalmaival, fejlődésrajzával és annak eredményeivel is. Maradandó rendszer ez, ha a maradandóságot nem merevségnek és kizárólagosságnak értjük. Hatását, amely egykor a tanítványok százain át sugárzott szerte az országba, néhány esztendő megzavarhatta — tartósan nem lesz képes akadályozni. Módszere, kategóriái megjelennek olyan fiatal tudósoknál is, akik személy szerint alig vagy egyáltalán nem voltak hallgatói.

Tudós-tanítványainak együttese elég tarka képet mutat. Egykori disszertánsainak, a nagy rendszer napszámosainak és téglahordóinak jelentékeny része megmaradt pályáján, a középiskolai tanárságban. Néhányan dolgoztak és dolgoznak ma is azon, hogy koncepcióinak egyes részleteit továbbfejlesszék. Maga a nagy mű azonban, ha kidolgozása még nincs is lezárva, annyira kerek és önmagában nyugvó egész, hogy — mint az ilyen életműveket általában — közvetlenül folytatni nem lehet. Csak epigonjai lehetnének; de a derekabbak a szó igazi értelmében magukéva teszik, s együttal ki is nőnek a Mester keze alól.

Tanítványainak valamilyen kiadványsorozatban vagy effélében való összefogására, ahogy ezt mások, nála kisebbek is megtették, ő nem vállalkozott; „iskolát” nem szervezett. Nem tudom, lett volna-e módja rá; Császár Elemérre gondolok, aki annyira ellenlábasa volt, hogy amíg élt, még egy magántanári habilitációban sem tudtak megegyezni, legalábbis az ifjabb nemzedék köréből. Számításba kell még venni, hogy Horváthnak szuggesztív hatását más hatások is keresztették. Tanítványai közül többen jutottak ki a Horthy-korszakban külföldre, ismerkedtek meg német, francia professzorokkal, újszerű filozófiai, esztétikai, irodalomtudományi irányokkal.

Hadd szóljak végül, ebben az összefüggésben néhány szót magamról is. Az egyetemi padosorokban már nem ültem előtte; az Éötvös-Kollégiumban volt szakvezető tanárom. Semmiképp sem voltam a hűséges tanítvány mintaképe. Témáit, amelyeket ajánlott, hamar elfeledtem; igaz, hogy folyton tanulni akartam, de nagyon is a magam fejével. Rendszerét elhagytam, mielőtt még igazán megismertem volna. Sokfelé indultam; futottam idegen fények után, amelyek olykor légvárak ablakából világítottak. Szeretném most, későn, megmondani, hogy professzorom be nem telt várakozásai utólag mégis fájtak, s egy kis szégyenkezést ma is érzek miattuk. Tudományos barangolásaim közben időnként nagyon messze jutottam tőle; úgy érzem, az utóbbi évek, különösen tanulmánykötetének megismerése, megint közel hoztak hozzá. Mégiscsak az ő tanítványa vagyok, és ha módom volna még egyszer nekiindulni, kezdeni megint csak őnála szeretném.

CZINE MIHÁLY

MÓRICZ ZSIGMOND PARASZTÁBRÁZOLÁSÁNAK KEZDETEI

Feltűnő, hogy a szegénység iránt annyira érzékeny Móricz Zsigmondnak, aki falusi környezetben töltötte gyermekéveit, ifjúsága legfogékonyabb idején éveken át járta a szatmári utakat, — írói készülődése idején évekig nincs új szava a parasztság korabeli életéről; leg-
alábbis, ami novellába kívánczogna és amit meg is merne írni. Gyermekeknek szánt meséiben és betyártörténetében együttérzéssel és szeretettel ír a faluról; — a tárgy természete szerint enyhén romantikus lepelben, — de a gyermek és a betyár még nem az igazi és főként nem az élő és küzdő falu. Az induló Móricz Zsigmond számára is elsősorban emlék és költészet.

1907 végén közli Az Újság első paraszti tárgyú, ünnepien derűs rajzát, a *Kézfogó lesz-t*, s majd a következő év nyarán az uralkodó közízlésnek megfelelően anekdotába szerkesztett *Mári nénit*, nem sokkal előbb jelenik meg a *Jó palócok* és *Tót atyafiak* történeteivel rokon-ságot tartó, romantikus-balladás *Dorkó*. S csak újabb esztendő múltán, a *Hét krafcar* után 1909 tavaszán jelenik meg a *Százszin selyem keszkenő*, s már az Adyval való személyes talál-kozás után, 1909 őszén, a *Tragédia*. Ebben a két novellában írja meg először a küzdő, földet akaró és éhező parasztot.

Vagyis: az induló Móricz a legnehezebben éppen a parasztról, s korabeli szegény paraszti életről tudott, illetve mert újat, újszerűen mondani. Hiába van innen a legtöbb, megírásra méltó élménye, — hiszen évtizedekig abból a „tarisznýából” merít falurajzaihoz, paraszti alakjaihoz, amit 1903 és 1907 között gyűjtött, — ez a rengeteg élmény sokáig csak emlékezeti teher. Nem tud mit kezdeni vele; ellentétben van szinte mindazzal, amit az irodalom, a nagy elődök a parasztról, a faluról írtak; s számtalan ponton eltérő attól a képtől, amelyet ő magával hozott, az idilltől; az álmoktól, amelyeket dédelgetve őrzött. Tekintete csalhatatlan, a jelenségek meglátásában, de világnézete nem alkalmas a megfigyelt, a meglátott tények rendezésére és áttekintésére. Sokáig maga sem tudja élményei alapján eldönteni, milyen a paraszt. Úgy volt velük, mint a falura nyaralni utazó idegen, akit maga jellemez az ököritői tűz után: A vendég úgy látja „úr a magyar paraszt, a nemes magyarságnak szellemi örököse” — s sehol sem szebb a fajtája mint Szatmárban, sehol sem gazdagabb, romlatlanabb, érté-kesebb a nyelve, a szelleme, a humora és a lelke, mint éppen a Tisza- és a Szamosháton. Vendég-ként nézve igazoltnak tűnik a hagyományos kép: „csupa daliasság, okosság, kedves maga-biztosság, remek humor, hatalmas tréfaképesség, erős munkabírási, úri mulatnitudás és csupa tetsző, szeretni, dicsérni való tulajdonság ékesíti őket.” Ezt a legendás népet anyagi dolgok-ban, pénzben, urral szembeni viselkedésben egész másképp látja az idegen: „kellemetlenül és hűvösen veszi észre, hogy ravasz, komisz, telhetetlen a paraszt, se istent, se embert nem ismer, s ezen a nyomon elindulva látja, hogy durva, szabadszájú, okatlanul makacs, megátal-kodott, okos szóra nem hallgat, amellet lomha, rendes munkára nem való s fajtalan. . . És örül, ha végül ép bőrrel szabadul közülük.” S ez a kép is tartalmaz igazságot, mint a másik is; olykor éppen a nemes vonások torzulnak embertelenné.

S ezek az ellentétes színek soha jobban ki nem ütköztek, mint a század elején. A falu, melyet Móricz gyűjtő útjain megismert, más, mint a gyermekkorából hozott csécsi hangulat. A régi Csécsé : Móricz szemében zavartalan idill. A századforduló szatmári faluja gyors tempóban vetkezik ki a régen is vitatható idillből. Életében, felfogásában Móricz szerint e néhány esztendőben nagyobb változás történik, mint korábban 50, s 100 évek alatt. A kapitalizmus, a civilizáció most nyomul be mindent felforgatóan az eldugott táj életébe, egyelőre reális haszon helyett morális kárt hozva. Lecsapolják a lápot, de a termővé tett föld nem nagyobb kenyeret hoz a szegényparasztoknak, csak nagyobb éhséget : még a láp nyújtotta szűkös életlehetőségtől is esznek. Minden faluból semmitlen zsellérek raja széled a világba, a gémekkel és szárcsákkal új hazát keresni. S az itthonmaradtak megtörten robotolnak, vagy konokul káromkodnak. Az ország más tájairól is szomorú híreket hallani : a székely parasztok tízezrével „bújdosnak” ki a Regátba, a lánykereskedők munkája révén a balkáni örömházakban otthonos a magyar szó, s évenként százazrek kényszerülnek Amerikába.

De nemcsak szenvednek és menekülnek : az itthonmaradtak elégedetlensége is gyakran vet lángot, vörös kakasok röppennek a grófi szérükre, felújulnak az agrárszocialista mozgalmak, Szegvár parasztsága Mezőfit küldi a parlamentbe, Békésben Achim András fogalmazgatja a népi követeléseket, Balmazújvároson a szocializmusra esküsznek, s már a szelídebb múltú Dunántúlon is csendőrgolyóval próbálják megtörni az aratósztrájkokat. Külföldről is különös híreket közöl még Az Újság is : az orosz munkások és parasztok felkelése után a román parasztság lázadásáról ír.

Hogy mennyire követte nyomon a fiatal Móricz Zsigmond a korabeli parasztság életét, mozgalmait, nem tudjuk. Adyról ismeretes, hogy publicisztikájában minden nagy paraszti kérdésre — kivándorlásra, a szegvári választásra, a máramarosi román parasztok lázadására, és a milotai „istenválságra” azonnal reagált, lírájából is ki lehet olvasni a parasztság forradalmi indulatainak fellobogását és hamubahullását.

Móricz Zsigmond eddig ismert műveinek tervei alapján csak feltételezhetjük a paraszti kérdések szemmel követését, legalábbis 1905 után. Valamelyes, az átlagosnál erősebb politikai érdeklődése kezdettől volt, s az a népi színezésű 48-asság, amely ködös politikai elképzeléseit jellemezte, állandó vidékjárása, amelynek során akarva-akaratlanul az élet legvéresebb problémáival is találkozott, kellett, hogy a parasztság mozgalmaira, kérdéseire legalább időnként ráirányítsa a figyelmét. Dózsa forradalmát, a kivándorlás kérdéseit, már 1905 előtt tanulmányozta, a Budapesti Szemlének és a Huszadik Századnak kezdettől olvasója volt ; — ez utóbbi nélkül aligha lehetne elképzelni a *Sárarany* megírását. Némely, parasztsággal kapcsolatos kérdésre figyelmesek voltak a konzervatív körök is. Vargha Gyulánál kevesebben nézték nagyobb rettenettel a kivándorlást, a néprajzi határok mozdulását s a székelyek sorsáról — ha nacionalista szempontból is — Bartha Miklós is írt, ugyancsak ő a rutén föld nyomorúságáról is.

Így Móricz Zsigmond, mégha nem kereste volna is, radikális és konzervatív, haladó és reakciós forrásokból egyaránt tudomást kellett, hogy szerezzen a forrongó paraszti kérdésekről s műve igazolja, szerzett is. A *Tragédia*, a *Száz-szín-selyem keszkenő*, a *Sárarany*, nem hirtelenében ráérzett problémák kivetítése, régóta benne zajló kérdések letisztulásáról beszélnek.

*

Miért ilyen későn következett be ez a letisztulás, egyáltalán mikor következett be? Egy késői vallomása szerint 1905-ben egy súlyos falusi élmény már elvezette ahhoz a felismeréshez, hogy a szegényparaszti élet „nehéz és tömött nyomorúsága”, a szegénység, éhség és nélkülözés „feltétlenül kitermeli . . . a véres balladákat” s ettől kezdve a népköltészet mellett egyre inkább figyelte az egyéni élet tragédiáit s szívére íródtak fel „a nép életének mély rezdülései”. Nincs okunk kételkedni vallomásában az időpontot illetően sem ; 1905 körül, mikor

a lápi falvakat járta, volt a legnagyobb az elkeseredés Ecsed és Tyukod környékén, a lecsapott lápból kisemmizett parasztok körében.

1905-ben Móricz — újságíró társairól való feljegyzése mutatja — már igen erős és találó kritikával tudott nézni hozzá közelálló személyeket is ; de nézeteinek nyílt megírására még nem volt bátorsága. Nem tette közzé az újságírással, az újságírókkal és politikusokkal kapcsolatos véleményét sem. Hogy merete volna hát megírni a „véres balladákat”, az édesanyjára késsel rohanó parasztot? A közlés, a hagyomány nem ismert el ilyen történetet s bizonyára maga Móricz sem tudta még *irodalomra méltónak* elfogadni, hisz neveltetésénél, művészi elképzelésénél fogva szeme a falu költészetére volt még mindig beállítva.

Mint az előtte parasztot ábrázolók legtöbbjének, s kora népies irodalmának általában.

*

Más népek irodalma is, sokáig, elsősorban a paraszti élet költészetére volt érzékeny ; a falu iránti nosztalgia az irodalomban szinte egyidős a városok megszületésével. Már a görögöknél megjelenik a paraszti idill s máig sem veszett ki a művészetekből.

A XVIII. századtól Rousseau nyomán egy ideig a paraszt európaszerte az irodalom egyik legkedveltebb, legdédelgetettebb alakjává válik. Benne látják a „Természet romlatlan egyszerű életet élő boldog gyermekét” — akit még nem mérgezett meg a civilizáció. Nyugaton, ahol erős a polgárság és egyre fogy a parasztság száma és társadalmi súlya, ez a kép hamarosan elfakul, s csak időnként, mint divat tűnik fel újra, egzotikumként és misztikus színezéssel, főként a XX. században. A paraszti téma az irodalom perifériájára szorul ; a faluról, a parasztról lerántják a romantikus díszeket s helyét olykor naturalis sallangokkal látják el, a primitív tisztaság helyett nyers elemeket vagy állatiságot vetítve beléjük. A XIX. század francia realista irodalmában a paraszt inkább zsugori és szűkszívű, komikus fajta ; a németben erős, dolgozó, de nem feltétlenül ragyogó elméjű ; az angolban — amennyiben megjelenik — a maga értékében megbecsült ember. Mindhárom irodalomban : aki van, akire szükség van, aki kenyeret ad s a művészetek számára érdekességet, de általában nem a nemzet géniusza, inkább csak elmaradott osztálya.

Keleten, a túlnyomó részt paraszti lakosságú és megkésett történeti fejlődésű, sokáig leigázott, elnyomott népeknél más irányban alakult a parasztszemlélet és haladt a paraszt útja az irodalomban. Nagyobb volt a parasztság társadalmi súlya : belőle lehetett és kellett nemzetet csinálni. Gyarmati és félgymarmati sorsban ő volt a nemzeti hagyományok őrzője, a megtartó erő és a jövő reménysége : a minden szépre hivatott nemes, nagy és szent nép ; róla mintázták a nemzeti karaktert és a haladó politikában és irodalomban áhitattal ejtették a nevét. Áhitattal az orosz, az ukrán, a román, a bolgár irodalomban, s ez az áhitat szinte mindmáig megmaradt. A téma nem szorult perifériára : a keleteurópai népek irodalmában a parasztság életével foglalkozó művek értékben és számban szinte máig a legjelentősebbek.

A keleteurópai irodalomfejlődéssel érintkezik a sokban rokon történelmi út következőiben a magyar irodalom útja is. A rousseau-i, romantikusan színezett parasztképet a reformkor liberalizmusa egyre több demokratikus tartalommal telíti, a jobbágyfelszabadítást tűzve ki célul, s Petőfi és Arany álma és célja már nem kisebb, mint hogy a költészetben uralkodóvá tett nép uralkodóvá váljék a politikában is.

Az orosz, a román, a bolgár irodalomban is megfogalmazódik ez a vágy és egyre erősdőve vezet a XX. század népi, sőt szocialista törekvéseiig. A magyar irodalomból azonban 1849 után a forradalom és szabadságharc elbukásával lassanként a népiesség Petőfi és Arany által megfogalmazott politikai tartalma elhalványult, majd teljesen kiveszett. Adyig, Móriczig nincs ilyen igénye az irodalomnak. Még azoknak az íróknak sincs, akik pedig őszintén szerették és tisztelték a népet s nem divatból, hanem nemzeti érzésből és emberi rokonszenvből fordultak

hozzá ; azok is csak a nagyobb megbecsülésért emelik fel szavukat. Arany János is, aki 48 előtt Petőfivel együtt vallotta a nép uralkodóvá tételének elvét ; Vajda János is, aki pedig őszinte rajongással a nemzet törzsének vallja 67 után is a parasztságot. A parasztság elégtelenségéről, szociális nyomorúságáról mintha még azok is megfedekeznének, akik 49 előtt tudtak róla. Arany a szegény jobbágy zsellérré lett unokájának már nem éneklí meg a panaszát, a betyárrá kényszerített Viola egykori meglátója, Eötvös József a gyarapodó faluról ír, szegény lányt feleségül kérő gazdag parasztról. Szinte természetes, hogy Jókainál a boldog jobbágy illúziója él tovább s lényegében ez az illúzió él a századvégi Justh Zsigmondnál is, csak filozófikus köntösben.

*

A szabadságharc bukása után az egész magyar irodalomban diadalmaskodik a rousseauian színezett parasztkép. Szabadsághős betyárok, talpig nemes szegénylegények, táblabíráknál gazdagabb aranyparasztkok, párbajozó pásztorok képviselik sokszor a parasztságot ; a civilizáció által meg nem rontott egyenes, egyszerű, gyermeketeg boldogságban élő lények, akiknek apró hibái, bajai lehetnek, de csak humoros színező anyagul szolgálhatnak ; személyi, szerelmi tragédiáik is, de csakis költészetté enyhülve, romantikus köntösbe öltöztetve. A szabadságharcot követő 40 esztendő irodalma szinte csak a vasárnapi falu „olajnyomatos” képet ismeri. A képzőművészet és a zene is.

A kor legjelentősebb parasztbrázolóit, *Jókai*, *Mikszáth*, *Baksay* — majd *Gárdonyi* — sok szépet és igazat mondtak a faluról, a nép belső értékeiről, arról hogyan szeretnek, ölelnek, vásárolnak kaszát és halnak meg bölcsen ; — de hogy éheznek, izzadnak, kivándorolnak és lázadoznak is — arról még ők sem szóltak. A népszínművek kisebb írói meg éppen nem : csak névnapokról, nagy lakodalmakról ; egy boldogan zsíros világról, ahol soha el nem némul a tréfa és a nóta.

*

A magyar parasztbrázolás ilyen alakulására nem nehéz magyarázatot találni. A jobbágy-ság felszabadításában a parasztság kérdése a nemzeti történelem szempontjából elvesztette központi szerepét. Legalábbis a kor szemében. Akik 48 előtt harcoltak a jobbágyság egyenjogúsításáért, 1853 után kielégítően megoldottnak tekintették a parasztság sorsát. Egy ideig néhányan még szemmel kísérik a földesúri paraszti földek elkülönítését, de Asztalos János mozgalmának elfojtása után, — mindjárt a kiegyezést követő évben — ez a kérdés is lekerül a politika mezejéről s igyekeznek elfeledni. A parlamenti beszédekben, szaporodó újságokban alig esik szó a parasztról ; a kor Blaha Lujza játékából ismeri a kackiás parasztmenyecske képét s Göndör Sándort vélte az igazi daliás parasztlegény típusának, s a népszínművek elmaradhatatlan bölcs bíróját, a józan, okos paraszt leghűbb képviselőjének. A közizlés a politika elgondolását tükrözte. A politika, mely különben is el volt foglalva az asszimiláció, a közjog és az ipar kérdéseivel, tanácsosnak vélte békén hagyni a falut, kérdésekkel, vitákkal nem háborgatni a boldog parasztságról szőtt illúziókat. Az irodalom nem okvetlenkedett : többé-kevésbé osztozott a liberális illúziókban. Sőt az erősödő kapitalizmus embertelenségétől visszarettenve egyre inkább a faluban kereste a csöndes, idillikus nyugalom, a tiszta és nemes életmód színhelyét s a kapitalizmus idegennek érzett szellemével szemben a törzsköcs magyar-ságot. *Tolnai* és *Peletei* kivételek : a rózsás képre ők húzzák talán az egyetlen sötét vonást, mintegy figyelmeztetvül : a parasztság élete sem felhőtlen s nem csupa jó egészség.

A többiek meg vannak győződve, legalábbis a 90-es évek elejéig, hogy a parasztság számára kielégítőek az életlehetőségek. *Jókai* az agrárkapitalista nagybirtokot véli a legjobb megoldásnak, *Vajda* elképzelése is — a kérdéstről való hallgatásából következtetve — hasonló lehetett ; *Mikszáth* a basáskodó nagyparasztkokkal szemben az okszerűen művelt, a jövedelmet a munkálók között elosztó nagybirtokban látja a paraszti nyugalom és meglegedettség

biztosítóját, s *Justh* is a nagybirtok humánus bérletrendszerét állítja ideálul, — mikor a föld híján százazrek kényszerülnek kivándorlásra.

*

A kiegyezés utáni évtizedek parasztsággal szembeni közömbössége, vagy a közömbösségnél is rosszabb becézése még talál mentséget is : a 48-as törvények végrehajtása némileg valóban javított a nép sorsán, a felszabadult parasztság alapja mellett helyenként virítottak a rózsák, s helyel-közzel vállát is cifra szűrők takarták. A folyók szabályozásánál, vasutak építésénél egyideig a földnélküli zsellérek is munkát találtak. Csöndben éltek, tömeges lázadásról nem tud a korabeli történelem. A faluból gyermekkorban elkerült, vagy a városon kívül sohse járt embert nem volt, ami figyelmeztesse az emlékeiben őrzött, nosztalgiával színezett, s az irodalom által táplált idill mögötti szenvedésekre. A fellobbanó agrárszocialista tüzek voltak az első felkiáltó jelek, az 1890-es évek elején. Az irodalom nem ment el vakon mellettük : Petelei éhező parasztja után akkor jelent meg a sztrájkoló és lázadó paraszt típusa a magyar irodalomban, Tömörkény és Thury novelláiban.

A kormány is felfigyelt : bizottságot küldött a hódmezővásárhelyi zendülés kivizsgálására. A jelentés első pontja szerint meg kell erősíteni a karhatalmat. . . Azaz : nem látott a hivatalosság egyebet az agrárszocialista mozgalmakban rendőri kérdésnél. „Lázítók”, „izgatók” okvetetlenkedését, akik megzavarták a falu nyugalma. *Tisza István* nagy tanulmányban fejti ki a liberalizmus álláspontját : hagyni kell a parasztot, mert jó dolga van. Majd könyvében az agráriusokkal vitázva azt vallja, hogy nincs szó Magyarországon a dzsentri és parasztbirtokok nagy pusztulásáról, a gazdasági mechanizmus törvénye szerint ami életképes, az megmarad.

Tisza István tanulmánya és könyve a századfordulón már nem egyedüli jelenség a liberális publicisztikában. Többen is foglalkoznak a falu kérdéseivel, de ha *Tisza Istvánnál* olykor körületekintőbben is, lényegében azonos szellemben ; a parasztokat úgy kell megnyugtani, hogy a földbirtokhoz ne kelljen hozzányúlni.

Ez volt az alapelve az agráriusok programjának is, *Károlyi Sándor* Gönci levelének és a Magyar Gazda cikkeinek is, ha lehet, még erősebben a feudalizmus megmentésére és megerősítésére kitermelt elképzelésekkel. Hogy a parasztságot megnyerjék a fináncok ellen, hirdettek bizonyos reformokat, de programjuk elsősorban a nagybirtok érdekeit szolgálta és szemhatárúkból teljesen kiesett a nincstelen, földetlen négy és félmilliónyi agrárproletárság. A Hangyát, a telepítést, a birtokminimumot, stb. mind-mind a módosabb parasztoknak találták ki ; a zselléreknek, cselédeknek, az új jobbágyságba döntő rabszolgatörvényt. Az agrárproletárokról, a nincstelenekről nem volt szavuk, a függetlenségeknek sem. Számukra még a szociáldemokrata párt is csak szabott munkaidőt és társadalombiztosítást követelt, amennyire az adott helyzetben egyáltalán szóhoz jutott, s míg a parasztság szervezéséről le nem mondott.

A paraszti nyomorúságról, a földről beszélni nem volt tanácsos. Aki megpróbálta, ha lehetett, elhallgattatták. Tömörkény érezte : a földkérdés a mozgató. Mikszáth vállalkozott rá, hogy leközi Tömörkény erről szóló cikksorozatát, a Késérő parasztokat az Országos Hírlapban. A második közlésnél már lábjegyzetet kényszerült tenni, a harmadik már meg sem jelenhetett. Maradjon csak az agrárszocializmus rendőri ügy.

Nem engedhette meg az uralkodó osztály sem szociális, sem nemzetiségi szempontból a másként való megoldást. A földterület nagy százaléka az 1000 holdon felüli nagybirtokosoké volt, s a kiegyezés alapján a politikai hatalmat a feudális eredetű osztály tartotta kezében. A kérdést még súlyosbította, hogy a parasztok nagy százaléka román, szlovák, szerb nemzetiségű volt, s a szociális mozgás ezeken a helyeken szükségképpen a történelmi Magyarországból való kiszakadáshoz vezetett volna, aminek az elkerüléséért még a demokratikus magyarok legtöbbje is megalkudott a feudális közigazgatással, a nagybirtokkal, a választójog hiányával.

Talán ez is egyik oka, hogy nálunk, a keleti országoktól eltérően, a kismemességből, sőt paraszti rétegekből jött értelmiségiek közül kevesebben találtak utat a szegényparasztság és munkásság szociális mozgalmáihoz.

*

Érthető hát, ha a hivatalos Magyarország szemében tabu volt a falu szociális arca. A népiesség csak a megelégedett, ünnepi falura irányította a figyelmet, a szenvedő, lázadó nép ábrázolása ellen valahányszor óvást emelt. Rózsaszínű ködöt kellett a szemek elé vinni, nehogy ráébredjenek az igazságra, nehogy észrevegyék, vagy még segítsék is a szilárdnak és örökösnek hirdetett talaj megingását.

Hagyományos módon, a tréfa, bölcsesség és jó egészség színében azonban örömmel vették a népábrázolást. A hivatalosan uralmon levő népnemzeti esztétika még ösztönzött is rá. Előszeretettel irányította és korlátozta a figyelmet a békés falura, mint a nemzeti szellem hordozójára. A Kossuth-kultusz is magában foglalta a nép iránti érdeklődést, de csakis a kuruc-kodó középbirtokos, úr és paraszt egysége jegyében. A mából visszaneézve megújulásra törekvés is érezhető a századforduló népiességében. Az építészet és iparművészet részben a népiesség jegyében tör modern utakra, a piktúra néhány komor hangoltságú, nehézsorsú arcot fest az ünnepi képek közé, hirtelen fellendül a népköltészet gyűjtése, *Kodály* és *Bartók* indul megkeresni régi századok kallódó dallamkincsét, hogy segítségével megteremtsék a modern magyar zenét. De a század elején körültekintő, elsősorban irodalmi tájékozódású ifjú mindebből alig lát valamit. *Mikszáth* tolla a dzsentrí körül jár, *Tömörkény* a tüzesebb novellák után újra gyöngécske etnografizáló írásokat közöl, *Gárdonyi* a csendes napfényben melázó falut festegeti; a parasztábrázolás legfrissebb irányát, mintha *Homok* jelentené, s *Jakab Ödön* elbeszélései a legnemesebb epigonságot. Költészetben: *Szabolcska-Pósa*, *Lampért* vészegény poézisa. Zenében a *Hubay* csárdajelenetei „glaszé-kesztyűt viselő” paraszttal és a *Dankó Pista* magyar nótái. Képzőművészetben: a derűs, anekdotás népi életképek.

Ezt vásárolta az úri polgári közönség legszívesebben, ez felelt meg jóllakott optimizmusának és szellemi érettségének, mint színházi irodalmi kultúrájának a népszínmű, zenei igényének a magyar nóta. A kormányzat és az úri közizlés így találkozott: mindkét fél csak Szent Gellért jókedvvel daloló szolgálóleányát fogadta el magyar típusnak. Ez az oka, hogy a közönség *Tolnai* Falusi Blaha Lujzája miatt lemondja az Ország-Világot, *Peteleit*, *Goszdut* elfelejtik, *Thury* felett elnéz, s *Tömörkényből* csak az alkudozó, furfangos parasztot látja meg. Hollósi szociális ízű képeiről még a modernség sem akar tudomást venni. A közvélemény ilyen megmerevedése a legjobbak számára is megnehezíti a hagyományos parasztábrázolás határait: az áttörését. Megnehezítette *Móricz* számára is.

Megírja az érett *Móricz*, indulása idejére emlékezve: „A nép valósággal féltett és rettegett téma volt mindig az irodalomban. Akkor fiatal szívvel nem értettem, ma már tudom, hogy azért, mert a társadalmi egyensúly fenntartását nem tudták elképzelni másként csak úgy, ha a nép megmarad a mély tudatlanságban és szegénységben. Állandó rettegés veszi körül ezt a problémát, az uralkodó osztályoknak mindig attól kellett félniük, hogy forradalom tör ki, mihelyt levegőt kap a lassan, lappangóan füstölő tűz.” Máshelyt: hogy „bárki is jött, aki nem a kor politikai flastromragasztó szemüvegén nézte vagy nem a vasalt gatyás eseten, de jólelkűen daliás parasztromantika hőseit látta a szegény emberben, az gyűjtogató volt, lázító volt, rosszabb volt, mint a tolvaj és féltetesebb, mint a bakonyi betyár. . .” Abban a körben is, amelyikben *Móricz* Zsigmond mozgott.

*

A *Móricz*-előtti parasztábrázolás az útjában álló akadályok ellenére nagy eredményeket ért el. *Jókainál* a paraszt szinte mindvégig a patriarchális világ jóakarattal bemutatott, érdekes festői alakja. Az úri világ függvénye. *Móricz* szavait idézve: „mellékalak. Kiséret. Alkal-

mazott, akit illik néha észrevenni. De csak a huszár, a főispán háta megett, akinek nem járhat olyan jogszolgáltatás, mint a főispánnak.”

Hogy az úri világtól függetlenül is létezik paraszti élet, sajátos erkölcsökkel: *Mikszáth* rajzolta először a magyar prózában. A Jó palócoknak és Tót atyafiaknak ebben van minden idillizmusuk ellenére a parasztabbrázolás szempontjából döntő szemléleti újszerűsége. A vers már korábban hírt adott az önmagában is létező népi világról. Csokonai, Petőfi és Arany több versében; még a megvetett népszínmű is valamennyire A falu rosszában. Prózában azonban Mikszáth az első nagy művész, aki erre felfigyel. Igaz, ő még — Móricz szavaival élve — „novellettjeiben szinte fafaragást csinál a népi alakokból”: túlságosan cifra szűrőket akaszt a nyakukba; de azért ki vitatná, hogy Mikszáth valóban hallotta a palóc erdők zugását és harmatos üdeséggel álmódta vissza a Péri-lányok szép haját. Senki előtt melegebb érzelmi közösséget nem vállalt paraszt emberrel, felnévelő tájjal, senki előtt nem látott a durva külső alatt annyi nemes, mélyen emberi érzést, nem tudta olyan jól, milyen üzenetet visz Bede Erzsitől Szűcs Palihoz a Magdalena-bogár.

Ünnepi, vasárnapi a faluja bizonnyal. A műveletlenség, a durvaság, a nyomorúság színei kívül rekednek művészetén, de belső ábrázolása idillikus romanticizmusa, szépköltőiségű rajzai máig a mikszáthi életmű, s az egész magyar próza egyik legfényesebb fejezeteit jelentik, mely nélkül elképzelhetetlen lenne Gárdonyi faluja, de Móricz Zsigmond Pacsirtaszója, Pillangója és talán a Boldog ember is. Igaz, a hamis idillhez kötődő ereje is nagy volt a Jó palócoknak és a Tót atyafiaknak, magára Mikszáthra is. Még akkor se birt egészen megszabadulni a magateremtette varázslattól, mikor már jól tudta, hogy a Bágy völgyében is kavicsos az országút s a jó palócok válláról adóba húzzák le a megkopott cifra szűrőket. Csak elszórt megjegyzésekben utalt a falu panaszaira.

A Tót atyafiakban és a Jó palócokban megütt hangra *Gárdonyi* művészete rezonált a legtisztábban. Szociális látása alig erősebb a Mikszáthénál; az ő emberei sem speciális lények, nem éreznek maguk körül társadalmi és szociális korlátokat. Szenvedni tudnak legjobban, ritkán szállnak szembe a sorssal, s ritka lázongásuk is csendes melankóliába süpped. Béke, csend, idill veszi körül őket; bölcsen, megelégedetten élik le a maguk egyszerű, „nemesen együgyű” életét, az adott, megváltozhatatlannak érzett körülmények között. Bizonyos értelemben Gárdonyi visszább is lép Mikszáth szemléleténél: több megmosolyogni való naivságot és esetlenséget vegyít alakjaiba. Egyszerű embereiben ritkán lobognak fel nagy szenvedélyek, hegyek közé bezárt kis falujukban csöndesen, mindent megértve, a természettel együtt lélegezve morzsolják napjaikat. Az író — *Sik Sándort* idézzük — a tanító módján, az „életközösség intim közelségéből látja, együttéli a falu életét; akihez a falusiak bizalommal vannak, mert tudják, hogy jót akar nekik, de aki mégis egy más világból való, felülről a jóakarát meleg, de mégis pedagógiai jóakarát tekintetével nézi őket.” Ebből a közelségből és ismeretből adódik Gárdonyi egyik sajátos értéke.

Mikszáth sokkal inkább gyermekkori emlékeiből, a mesélő világból táplálkozva írta a Jó palócokat, a Tót atyafiakat; Gárdonyinál több a hosszabb együttélésből fakadó megfigyelés. A falusi életnek több rezdülését, apróságát jegyezte fel. Móricz is egyik érdemének tartotta, hogy Mikszáthnál „mélyebbre” jutott a megismerésben, közvetlen dialógjaiban „tömeges finom részletet” halmozott fel. Ábrázolása is realistább némileg a Mikszáthénál: embereit kivetkőztette a romantika hímes köpenyéből, s érzéseiket gazdagabban — sajnos sokszor pepecselően — árnyalta; lelki életük rajzára gondosan ügyelve. Pszichológiára törekvését Móricz Zsigmond különösen méltányolta, szerinte Gárdonyi parasztjai „jelennek meg először a magyar irodalomban, mint lelki életet élő emberek”.

Még valami van, amire Móricz Gárdonyi művészetében felfigyelhetett: a *stílus*. Igazában szintelenebb, erőtlenebb az Én falum stílusa a Jó palócokénál, naivitása túlzásig vitt; egyszerűsítése olykor a szűrkeség és kopogósság érzetét kelti. Törekvése, az „abszolút leegyszerűsítés” — az emberi lélek megírásra legméltóbb, mert legprimitívebb megnyilvánulásainak

a tökéletesen leegyszerűsített nyelven való kifejezése — nyilván elérhetetlen és nála is sokszor mesterkéltiségre vezetett ; a magyar próza fejlődésében azonban mégis nyomot hagyott. A nagynak elismert írók közül ő törte meg először a próza numerozitását, melyet éppen Mikszáth épített ki legtökéletesebben ; párbeszédeiben ő ismételtette meg leggyakrabban a kérdés utolsó egy-két szavát ; ami oly gyakori lesz különösen a parasztok beszélgetésénél, s ő keltette a legnagyobb hitet a szükséztűségben, a tömondatok kifejező erejében. Gárdonyi stílusának eme vonásaira emlékeztető jegyekkel Móricz prózájában is találkozunk. Nem lehetetlen, hogy éppen Gárdonyitól nyerte az első biztatást. Persze a Móricz szükséztűsége, koncentrált előadásmódja sokkal életteljesebb, dialógusai Gárdonyi lírai jellegű dialógjaival szemben sűrítetten drámaiak ; mint ahogy a parasztjai is sűrűbbvérűek és indulatosabbak, cselekvőbbek és társadalmi — arciális lények.

A Móricz előtti parasztbrázolás csúcsának Gárdonyi rajzait tartotta a korabeli kritika és sokáig az irodalomtörténet is. *Tömörkény* írásairól inkább csak fanyalogva beszéltek. A Nyugat Heimatkunst-ot látott benne, provincializmust, cifraszűrt, a Budapesti Szemle sem többet : részletek bőbeszédű rajzolóját, etnográfikus író. Életében Juhász Gyulától, halála után Ady Endrétől és Móricz Zsigmondtól kapta az első igazán elismerő méltatást. Ady líráját, emberszeretetét, tárcairó művészetét tartotta nagy értéknek ; Móricz Zsigmond a tudóst, a gyűjtőt és főként a művészt becsülte benne. A Barlanglakók szerzőjét, az élet dokumentumainak feljegyzőjét, a pusztai hangok felfogóját és a szegény magyar élő szavának szerelmest. Ady és Móricz írása szinte mindmáig visszhangtalan maradt : egyedül a fiatal Ortutay Gyula törekedett a 30-as évek elején *Tömörkény* emberi írói arcát tudományos igénytel megrajzolni. Ő mutatott rá, mennyire eltér *Tömörkény* parasztképe néprajziasságával, belső szemléletével, szociális vonásával a kor felfogásától. Ma már *Tömörkényt* egyes novelláiban talán még közelebb érezzük Móricz Zsigmondhoz, már-már formai és tartalmi érintkezést is gyanítva.

Egyes novelláiban, mert hiszen a *tömörkényi* életmű a legegyszerűsebbek közül való, sivó homokpuszták váltakoznak zöld mezőkkel s nincs olyan kiemelkedő pontja, melyből egybe lehetne fogni szanaszét fekvő részleteit. Sokszor még egyes novelláinak sem : anekdotaszerű történetei elvesznek a mellékes etnográfikus leírásokban, körülményes okoskodásokban, s alakjait is gyakorta belefúllasztja az együgyűségbe és anekdotaiságba.

Mégis apró megfigyeléseiből a paraszti élet realitásabb képe bontakozik ki, mint Gárdonyinál ; a parasztság életmódja, szokása, gazdasági és családi élete, a gazdagok fukarsága, a szegények elesettsége, sőt lázadozása is. Az ő parasztjai már gyilkolni is tudnak, ha kényszeríti őket az élet.

Tömörkényt az induló Móricz nem tartotta követendő mesterének, nem is tarthatta : ő is, mint a kortársak, indulása idején az etnográfikus, anekdotázó, művészileg elbizonytalanodó *Tömörkényt* ismerte s nem a Sztrájtanyán, A nép nem tréfál novellák íróját. A 90-es évek agrárszocialista megmozdulásaira visszhangzó keserű novellák már feledésbe merültek s az új kötetekbe Czibor János szerint a Singer és Wolfner cég nem vette fel *Tömörkény* legértékesebb, a kor népieskedésétől ment írásait.

Tömörkény művészete így főként részletekre figyelmeztethette Móricz Zsigmondot : az élet apró jelenségeinek, mozdulatainak megfigyelésére, főként a népnyelv, a paraszti élő hang lehetőségeire. Mikszáth irodalmi nyelven beszéltette jó palócait. Gárdonyi egy magatartott stílizált nyelven, *Tömörkény* : szegedi hangon. Mikszáthnál a népnyelvből lett szavak gyöngyszemként csillogtak vagy ritmikus prózába oldódtak, Gárdonyinál a stílizált mondatokban kissé elvértelenedtek, *Tömörkény* azonban azon nyersen, darabosan veszi be művészetébe a szólásokat és fordulatokat. Nem mindig válik ez javára prózájának : a népies stíluselemek sokszor nehézkessé teszik, különösen, mikor a népi beszéd lassú, körülményes kanyargóit nagyon is hűségesen akarja követni ; — olykor azonban mégis élénk, friss színeket, mozgalmasságot, képszerűséget és a legjobb helyeken tömörséget ad művészetének ; s ami novelláinak külön értéke, az élőhang varázsát.

Az élőhang Mikszáth művészetét is jellemezte : de Mikszáth hangja fehér asztal melletti pallérozott anekdotázás volt, a numerozitás törvényeit tiszteletben tartó. Tömörkényé művésztietlenebb, darabosabban jövő, de egyben földízűbb, parasztibb, az irodalmi nyelv szabályaival keveset törődő. Móricz Zsigmond tőle vehetett ösztönzést, hogy a népnyelvből oly mértékig merítsen, mint előtte senki, s ne csak embereit beszéltesse népnyelven, de az írói közlést is színesítse táji ízekkel.

*

Jókai—Mikszáth—Gárdonyi—Tömörkény : a magyar parasztábrázolásnak ez a fő vonala, ezt ismerte Móricz is leginkább. E mellett, illetve ezzel egybefonódva van egy másik vonulat is : Jókaival egyidőben rajzolja *Vas Gereben* tréfáskedvű kálvinista parasztjait, akik igen jól élnek, általában nóta és cimbalomszó mellett. Lényegében a Jókai-féle paraszt az ővé is, de mintha nagyobb ismerettel és parlagiasabbnak rajzolná. Ezt a képet részint elveti, részint igazabbá rajzolja a másik Jókai-kortárs, Baksay Sándor. „A régi jó idők” derűjében élnek az ő parasztjai is ; de már nemcsak adomáznak és mulatnak, hanem dolgoznak, gyarapodnak és olykor neki is keserednek. Gárdonyi részint az ő parasztképét is továbbrajzolja : a jókedv helyébe több naivságot ültetve.

A parasztábrázolás más kezdéseit a század elején, de valószínű hogy már korábban sem tartotta számon a köztudat. Eötvös Violáját az irodalomtörténet méltatja, paraszti tárgyú novelláit legfeljebb felsorolja. Gyulairól, Tolnairól már azt sem igen tudják, hogy parasztokról is írtak. Peteleinek még vannak utódai : Thury Zoltán is az ő tanítványának vallja magát, de Thury parasztábrázolásáról mintha már a kortársak sem vennének tudomást. Azokról pedig, akik korábban alkalmilag az idilli faluképhez nem illő vonalakat húztak, éppen nem tud az irodalmi köztudat. Az induló Móricz is a Jókai, Mikszáth, Baksay, Gárdonyi és Tömörkény paraszti tárgyú írásait ismeri, ezen a nyomon indul el ő is. Petelei, Thury Zoltán vagy legalább Tömörkény lázasabb hangvételű novelláinak ismeretében talán hamarabb jutott volna el az igazán realista parasztábrázolásig.

A magyar irodalomból ismert parasztkép korrigálására így elsősorban élményeiből s világirodalmi olvasmányaiából nyerhetett művészi ösztönzést, leginkább Maupassant-tól és Zola-tól. Reymont regénye ekkor még csak lengyelül jelent meg, Giono még kisdíák, Solohovnak csak a bölcsőjét ringatják. A román, bolgár irodalom paraszti tárgyú műveiről a korabeli Magyarországon alig tud valaki.

*

A gyermekekről írt s a gyermekek életéről szóló írásokat nem számítva, mint már jeleztük, első paraszti tárgyú elbeszélését 1907 végén közli Az Újság: *Kézfogó lesz*. Ezt azonban már több paraszti tárgyú kísérletezés után írhatta meg. Tárgya szerint még ez is beillene a népies irodalom nagyon is elkoptatott, lagzi, keresztelő, névnapi tematikájába ; de a jellemek felfogása, a lényeges megfigyelések pontossága és finomsága, az etnográfia teljes elkerülése, külső leírás helyett a lélektani rajzra törekvő előadás már az érettebb, a paraszti életet természetesebben szemlélő Móricz Zsigmond munkája lehet. Adatszerű bizonyítékunk ugyan nincs, de fülünk mégis korábbi időkből valóknak érzi az *András szerencsét próbál*, a *Péter körül néz lány után* című s még néhány elbeszélést, melyek csak a *Magyarok* későbbi kiadásaiban jelentek meg először, mikor már a kiadók versenyeztek az írásaiért s nem kellett félni a leszólástól. A Magyarokban több gyengébb, Hét krajcár előtti írás van, mint a Tavasz szélben ; de a Hét krajcár után ezeket is a „letisztult”, „lehiggadt” nagy művész alkotásaiként üdvözölte sok kritika.

Az *András szerencsét próbál* és a *Péter körül néz lány után* az induló évek stílusgyakorlatai közül valók lehetnek. A Péter körül néz lány után-t a következő megjegyzéssel közli az egyik napilapban a világháború harmadik évében : „Történet a régi boldog időkből, mikor a legényeknek nem volt okosabb dolguk, mint lányok után nézni”.

Péter „subickos” csizmájú, „kökeményre” összedolgozott bajuszkájú, darutollas kezdő legényke. A vasárnap reggeli etetés után Ligetről a szomszédos Tiszabecsre indul, lány után, mert „*nagyon szemtelenek már ezek a falubéliek*”. A lányos háznál szívesen fogadják, s a kötelező megilletődés után indul a kor népies receptje — a félreértett Tömörkény — szerint az udvarlás: „*Énnye be jó a hivesen — állott az ajtóba, ahogy magába maradt, mert a nénémnek is ki kellett menni a pitvarba, meg a bátyám is kiment, tán egy kis borér.*

— *Aki nem jázik — mondta a kislán.*

Péter mosolygott s azt mondta:

— *Somodi Péter vagyok én. Magostigetrül.*

A kislán csak elfordult azér.

— *Mér nem szólsz rá, — intette az anyja nyájasan, avval kifordult; szerette ha szóra kap ez az ő kis vadjánya...*” S így, ebben a tónusban folyik a beszélgetés további négy oldalon, míg végül Péter ki nem mondja a lassan fogalmazódó gondolatát, hogy az ő falubeli lányok mégis csak mások. „... olyan féleket nem lehet ámkárhun látni. ... mer tuggya, még a mi falunkba, a mi kis falunkba azér mégsem oan szemtelenek a jányok, mint másutt. Tuggya, nincsenek úgy elszemtelenedve.” Ez a parasztlátás, a felnőtt parasztember visszagyerekesítése, esetlenségeinek ilymervű eltűlése, naivságával való eljátszogatás nehezen lehet a Sáraranyt, a Tragédiát, az Égi madárt már megírt szerző írása; sokkal inkább e művekhez vezető út egyik kezdeti lépcsője.

Valószínű, hogy mikor Móricz 1917-ben rászánta magát a derűs falusi kép kiadására, megfésülte a régi elbeszélés stílusát, amennyire lehetett. Ekkor kerülhettek bele a pompásan tömörítő jelzők a kissé túlbeszélt mondatokba. De bármennyire is átfésülte, nem lehetett róla eltűntetni teljesen a születési jegyeket. Ilyen erős, erőltetett tájszólással sohse beszélnek az érett Móricz novellákban s azt sem mondják a látogatást visszaadókról, hogy „*a ligeti hetyke fattyak visszázrták a látást.*”

Az induló Móricz Zsigmond parasztszemléletét és stíluskeresését mutathatja az *András szerencsét próbál* című írás is. Rokon a tárgy, a hangnem is: az éppen csak legénykévé serdült András is feleséget indul keresni; csak nem a szomszéd, hanem a maga falujába. Ünnepien szép a csöndesen leszálló este; amilyennek *Szabolcska* énekelt és *Gárdonyi* festette: fű, fa, bogár, ember és kiscsikó egyszerre és együtt lélegzik. A lányok sietve szűrik el a tejet, a bokréta kalapú legények „*nagy csámpás léptekkel viszik magukkal a vihogó lovak meleg állatszágát s forró tavaszi tűzét a lányos udvarakba*”. András is: benéz minden kapun, szót vált minden eladó lánnyal, olyanformán, mint a szomszéd faluban Péter, hogy aztán visszatérjen, akitől elindult, első kedveséhez. A mese, a tárgy, a helyzet tehát majdnem azonos. Csak a megírás, a stílus tér el erősebben. Az előbbi novellában a „népi” stílust elsősorban a mesebeli és népnyelvi fordulatok jelentették; itt a népdal tónusát próbálja novellába átvinni; a népdalt beleszőni a prózai előadásba. Nem népdal betétekkel szakítja meg a történetet; hanem a szerelmesek beszélgetését igyekszik népdalszerűen drámaivá tenni.

András visszatérve lánykereső útjáról így szól kedveséhez:

— *Megmásoltam rózsám előbbi mondásom.*

A lány megrántotta a vállát.

— *Késő már,*

— *Visszahoztam hozzád igaz megbánásom:*

— *Vidd vissza.*

— *Házad körül szomoruan addig forgolódom...*

— *Állhatsz tótáfast is.*

— *Mig két piros orcád rendre nem csókolom!*

— *Rendre a bornyut a szemeten.*

András a beszélgetésben egy népdalt, vagy legalábbis egy népdalszerű verset mond el csonkítatlanul. A népdallal, ritmikus prózával ilyen kísérlet nem új: a falujától búcsúzó

Göndör Sándor szava rokonmód fordult versbe, s Mikszáth novelláiból oldalszám idézhetnők ünemes, népdalfoszlányokat idéző prózát. Móricz kísérletében legfeljebb a szükséztől, a romantikus hangulatot távoltartani törekvő válaszok az újszerűek: András vallomásait kedvese nemjei és enyhe gorombaságai óvják a túlédeseéstől. Az érzelmesbe csúszó hangulatoktól később is idegenkedik Móricz, egy-egy nyersebb jelzővel, hasonlattel visszafogja a túl magasra lendülő pátoszt vagy a csordulni akaró könnyet.

A népköltészet ilyen közvetlen „beépítésével” nem találkozunk több elbeszélésében. Bizonyára érezte, hogy ezzel a módszerrel még szerencsés esetben is csak néhány novellát lehet megírni. A népköltészet hangjának, képalkotásának, fényének a novellába s általában az elbeszélő prózába való felszívásáról nem mondott le; a *Barbárokban* a balladák, a *Rózsa Sándorban* a népmesék nyelvére szól. De ezekben már nehezebb fellelni a népköltészeti foszlányokat s talán sohasem fogja senki megmondani, hogyan született e „foszlányokból”, „a népköltészeti hatásokból” a modern új novella és regény.

Eredeti kísérletei szerint a népköltészet segítségével hősei lelkivilágát, a nemes, nagy érzéseket akarta megközelíteni, s az egyszerű emberek érzéseinek, gondolatainak a művészi kifejezését megtalálni. Arra mutat az 1908-ból ismert *Dorkó* című rajza is. Dorkó munkás parasz-asszony, aki minden hetedik napon abbahagyja a dolgát, még a dagasztást is, s nótába, táncba kezd. Bérinek táncol, régi kedvesének akit irigységből megölték a legények, de aki azt hagyta néki, hogy ne táncoljon soha senki mással. A történetnek lehet némi reális magva: a családi emlékek Pallagi tiszteletes beregújfalusi parókiajáról őriznek egy hasonló asszonyi arcot; a kortársak tanúsága szerint a századvégi Kisújszálláson élt egy hibás leány — a rajz egésze azonban mégis romantikus, a Jó palócok vagy Arany balladái felé tekintő; a népköltészet „irodalmi továbbvitele”. Ilyet sem írt többé Móricz: ezt a témát csak egyszer lehet megírni.

Az András szerencsét próbál, a Péter körül néz lány után házasság legénykeit és a Dorkó táncoló asszonyát bárki megírhatta volna, nemcsak a nagy elődök, hanem az epigonok közül is; legfeljebb még erősebben éreznők Mikszáth, Gárdonyi és Tömörkény közelét. A szemlélet még csak a költőire van beállítva, az idillre és a balladára, az érdekesre, ahogy romantikus népszerűséggel lehet látni a patriarchálisnak hitt falut. Napfény csordul az ereszen, jókedv és szerelem, vagy megenyhült bánat a szívekben, úr és paraszt békés közösségben él a természet ölében.

Ez a szemlélet kísért az 1909-ben közölt *Dohányosok* c. elbeszélésben is. Itt már az elődök stílusának nincs nyoma, de szemléletének igen. A jegyző csupa passzióból, — az író jóváhagyó tudomásulvételével — felhívja a dohányost és a feleségét: látni akarja, hogy fogadják elváltasztásuk hírét. A lehető legközömbösebben: már összebékültek, „turucz volt az egész”. A novella sem sokkal több egy jól elbeszélte anekdotánál s az író szemlélete sincs távol a jó jegyző irodától. Ő is utána néz a szép ifjú párnak, amely „vidáman, ruganyos léptekkel ment ki az utcára, annak is a közepére, s a teljes, égető, beözönlő, napsütésben szépségesen, boldogan, az élet gazdag pompájában virítva haladt el végig a falun, úgy tűntek az ember szemében, mint a mezőnek virágai”.

A szereplők jó egészségében való gyönyörködés tulajdonképpen új a novellában, a túlárado jókedv, maguk a szereplők: anekdota figurák. A *Kend a pap?* juhásza is, az 1908-ból ismert *Mári néni* is, a Pestről falujába vonaton utazó, göregúboros helyzetbe kerülő parasz-asszony. Adoma, tréfa, még ha igaz történet is: mennyit lehet nevetni a járatlan paraszton. Mári néni a kocsit minden utasa versengve keresi a témát. Rá is szolgál a várakozásra: „olyan édes tréfával beszél, hogy csak úgy kuncogva nevet rajta az ember”. Valami többlet azért ebben is van, ami a kor hasonló témájú írásai fölé emeli. Móricz őt is gyönyörűséggel, napfénnel rajzolja, mint a dohányosokat. Még kinevetni sem hagyja egészen: Mari néni csak járatlan, de nem buta, tréfás játékosága, nevetése, humora a szegény emberek életkedvének forrása. A fiatal házasság összekoccanásáról írt és „édes mosolygású” kibéküléséről

szóló *Csitt-csatt* és *Kokas* magva sem több anekdotánál, de Móricz kezén a mosolygó szerelemnek szinte a Csokonai versek üdességével ható idilljei lettek.

*

Ezeket a novellákat már érett művészettel írta Móricz, de a szemléletük, látásuk még nem feltétlenül új. A tárgy, a mese, az alakok az elődöknél sem ismeretlenek, újszerű csak a megírás. Biztosabb, művészibb; a belső indítékok rajza igazabb, s ezáltal az alakok is jobban kinőnek az adomaszerűségből. Az első, nem anekdotából kinövő, jelentősebb elbeszélése az 1907 karácsonyán megjelent *Kézfogó* lesz.

Téma szerint ez sem idegen az András szerencsét próbál-tól, de itt már semmi sincs az együgyű udvarlási ceremóniából, nincsen „keményre dolgozva” a bajusz, és nem szeplős a leány; semmi különösséget, bogarasságot, anekdotikumot nem érez az olvasó egyéniségükben, mint a Dohányosok-ban, a Kend a pap juhászá-ban is érzett. Nem furcsa, de erős egyéniségek; igazi tüzek égnek bennük, rajtuk már nem lehet jószándékú s megértő fölénnel sem mosolyogni. A paraszt már: csak ember, nem néprajz, nem exotikum, nem példakép és nem irigylet boldogságú ősszállat. Csak ember, falun, mezei munkában nőtt és élő ember, akin nincs álmélkodni, csodálkozni való, természetesnek veszi kalapján a rózsát, vállán a gubát, szívében az indulatot, jó és rossz vonásait. Mikor így csak embernek látja és ábrázolja a parasztot, születnek meg a legjobb paraszt jellemei.

Így *A Végék Julija*. A történet szinte egy magyar Falusi Romeó és Julia-ként indul, két ellenségeskedő család gyermekeinek egymásra találásáról beszél.

Ez már a mesés befejezés ellenére — nem tréfa, nem elbámészkodás, nem anekdota; ezek a jellemek — Juli, Tóth Jóska, Vég András — igazi tiszaháti parasztemberek, léttől duzzadó, ölelni vágyó, forróvérű fiatalok, gazdag lelkiélettel, jóssággal és rosszasággal, nagy indulatokkal és oktan virtusokkal.

Az élet végéről visszatekintő öreg parasztoknak ezzel a tisztuló szemlélettel adja első jelentős ábrázolását a *Bent a kupében* című novella. Az Aranyos öregek közeli rokona ez az írás, rokon hangulatot őriz.

Egy kupében töltött negyedórásckáról szól a novella: Bot Fábián öreg számadókondás találkozik a vonaton legénykori kedvesével, akit szeretett, s aki nem ment hozzá mégsem. Néhány félszegen tudakozó kérdés után megered a beszéd, s minden kiderül: Bot Fábiánnak így is tűrhető az élete, a Fót Marcsáé a régi szakítással örökre elromlott s elzülött az is, akinek a felesége lett. Egy pillanatra feltámad a múlt, a rég elmerült órák, Bot Fábián „újra paraszt-legény volt. Egészen a régi. Szinte nem illett rá tovább az ólompitykés, nehézformájú pásztor-gúnya” — szeme csak úgy szórja a szikrát, szavaiban „gőgösen bűg” a férfi önérzet. Az anyókában is feltámad a dacos leány: arcul akarja ütni a kevély és gőgös legényt. „Csak csendesen úgy, hogy ne legyen feltűnő. Vagy tán nem is ütni akarta, csak legyinteni, karmolni vagy cirogatni, maga sem tudta. Ahogy akkor civódtak, mikor elszakadt közös életük folyása. Lányosan, a szerető nagy szabadságában.”

Csak akarta: Bot Fábián nem Főrizs Pesta. Így csak soha ki nem vallott bánatát, soha meg nem váltható boldogtalansága okát pityeregheti el: „Hej, Fábiány! Kár hogy te nem akkor törted ki a kezem. . . ha te akkor nem azt teszed, hogy a fejedbe vágod a kalapod, a válladra veted a szűrőd, oszt elmégy, máig se tudta senki, merre, akkor én se lettem vóna egy rossz Főrizs Pestáné. Neked nem kellett attól félni, hogy kocsmába szorulsz. . . de te nem szerettél engem úgy, Fábiány, mint én téged. Othattál.

Az ember faarccal hallgatta. Úgy tetszett, mintha szorulna rajta a tágas, idegen ruha. Hogy is került ez rá? Soká nézte a pipa kupakját, egyszerre csak odapillantott a jányra.

Hát egészen elbámúlt, hogy nem a szép, kackiás, támadó, piroskendős jány ül szemben vele, hanem egy összeesett, ráncosarcú, lógófejú vénasszony.

A vonat megállt.

— Isten áldja Fábjiány — szólt az asszony.

— Isten áldjon Maris — szólt az ember.

És meg sem érzett a hangjukon, hogy nem két idegen köszön el egymástól.”

Móricz legjava novellái közül való ez az írás. Az élet végéről, egyetlen résen keresztül derít fényt két ember lefolyt életére; a jelenbe dübörgő vonat zajában feltámasztva a régmúltak zenéjét, a múltak líráját, a visszahozhatatlan percekét; a sebeket és tragédiákat... De csak néhány percre, aztán elnémul minden panasz, minden vád; elmerül újra a múlt és búcsúznak egymástól, mint közömbös, kiszikkadt öregek.

Ez a rideg, száraz tudomásulvétele a megváltozhatatlan tényeknek, az indulat pillanatnyi kilobbanása után a közömbösségbe való visszahullás, a percnyi ellágyuláson erőt vevő zord keménység; a minden érzelmeskedéstől, felesleges beszédétől irtózás — ez az alföldi magyar paraszt természete, s Móricz már ennek a természetnek a pontos ismeretében, sőt szellemében rajzolja Bot Fábiánt. Szeretettel, szentimentalizmus nélkül, azzal a természetes hangsúllyal, amellyel felnőtt férfi önmagáról, vagy a magával teljesen egyértékűnek tartott emberről beszélhet.

Bot Fábián és Tót Marcsa lelkében éppoly mélységek örvénylenek, mint mindenkiében, aki igazán ember; életük „messziről” jön, jelenük múltjukba gyökerezik. Az elődök legtöbbször csak a jelenét ismerték a parasztnak, lelküket egyszerűnek, átlátszónak tudták, jónak vagy rossznak, de mindenképpen egytulajdonságúnak és könnyen megismerhetőnek. Móricz a „primitív” lélek mélységeire, ösztöneinek soktítkú labirintjára vet világot. A pásztorgúnyájú Bot Fábián pogány keménysége semmivel sem egyszerűbb, mint a Tündérkert főúri Báthory Istvánjáé; Tót Marcsa bánatánál nem lehet mélyebb a Rédhey Eszteré sem.

S Móricz azzal, hogy pártfogói gesztusok nélkül felismerte és elfogadta a parasztban a teljes embert, a dicsérhető, a szidható, a jót és rosszat, a mindenre képes embert és azt ábrázolni tudta, valójában elvette a genre kisszerű jelentését. Ő Gárdonyi javára írta ezt a művészi tettet; de igazában mégis csak az ő nevéhez fűződik. Gárdonyi valóban individuumként nézte a parasztot, engedte őket lelki életet élni, de egy kicsit mindvégig *gyermekes* individuumként; akikben csak meghatározott vonásokat (szemlélődés, passzivitás, bölcselkedés) tudott elképzelni. S szinte mindig csak végtelenül kisszerűeket és gyermekien egyszerűket. Gárdonyinál még Mikszáth is szebb szenvedélyeket tudott álmogni némelyik hősébe. A paraszt: Móricz művészetében magasodik minden vonatkozásban önálló, felnőtt emberré, akiből minden lehet, aki mindenre képes. Jókainál mellékalak volt, Mikszáthnál a romantika csillogásában, vagy az adoma köntösében jelent meg, Gárdonyinál, Tömörkénynél szinte a természeti világ részeként, sokszor vaskos együgyűségben, Móricz művészetében felnőtt emberként vonul be az irodalomba, még nyomorúságos sorsában is életet hirdetően.

Ez a tendencia egyre erősödő mértékben benne volt már az elődök művészetében is. Szubjektív és történelmi okok miatt azonban egyikük sem érhetett el a Móricz adta teljességhez. Az ő gyermekkori falujuk még többet őrzött az idillből s azt is inkább az úri módban élő gyermek szemével látták, s a jólelkű úr nosztalgiájával őrizték meg vagy szereztek hozzá új, esetleg fájdalmasabb élményeket. Móriczot végigkíséri a paraszti sorsban vagy éppen nyomorúságban töltött évek emléke; legfogékonyabb ifjúságában készül önállóan politikai porondra lépni a magyar parasztság. A megváltozott kor segítségére van, hogy az elődök útján indulva, az elődök munkájának betetőzője s a faluábrázolás új útjainak kijelölője lehessen. Mikszáth csak — Móricz szavát idézve — „összekötő kapocs” lehetett a régi és új irodalom között; — Móricz művészetében a régi világból, a magyar próza régi törzséből hajt ki az új novella. Érdekes jelensége a magyar irodalomtörténetnek: a Nyugat előtti népies konzervatív költészetet szinte nyom nélkül elfűjták a szelek, Mikszáthtól, — részben Gárdonyi- és Tömörkénytől is — az út a Nyugat, a magyar próza legmagasabb csúcsaihoz vezet.

Móricz Zsigmond szemléletben és művészetben a parasztábrázolás Mikszáth—Gárdonyi—Tömörkény vonalán indult, az ő technikájukat fejleszti és csiszolja modernebbé és

plasztikusabbá, művészibbé és egyszerűbbé. Tárgyában, a cselekmény fejlesztésében, a hang életszerűségében az elődökhöz hasonlatos. Művészetében beolvaszt minden előzményt ; egyéni kincsévé válik minden nagy örökség : Jókai ragyogása, Mikszáth humora, Gárdonyi individuális látása, Tömörkény élő hangja, Arany „pompázatos népi koloritja” s mindaz, ami az elődöket kedvelté, olvasott írókká tette ; és a nagy művész határozottságával elhagyott mindent, ami az ősök művészetét, reális ábrázolását terhelte : Mikszáth hímező romantikáját, Gárdonyi szentimentális pepecselését, Tömörkény lapos néprajzoskodását. Az ősök sokszor adomákból, ötletdarabokból álló, s még többször humoros csattanókba forduló rajzaiból, elbeszéléseiből kiindulva megteremti a maga kellemesen karcsú, szűkszavú, majdani szociális mondanivalója számára is alkalmas novella formáját. S ha tárgyában, a cselekmény felfejlesztésében, az elmondó hangban továbbra is az elődökre emlékeztet, a szándékot cselekményre erősítő társadalmi és lélektani motívumokat egyre inkább a modern, szociális és lélektani látású írók szerint választja ki és ábrázolja. Mikszáth humorával, Gárdonyi filozófiai elmélázásával és Tömörkény részletekbe ragadó szemléletével szemben — már a fentebbi novellákban is egyre inkább a teljes realitásban keresi az eredetiséget.

Az eddig említett paraszti novellák szemléletben, tartalmilag, tematikailag semmivel, vagy csak alig mondanak valamivel többet az elődöknél, egy sincs közöttük, mely elképzelhetetlen lenne Mikszáth, Gárdonyi vagy Tömörkény neve alatt. Önkénytelen paraszti arcok, a tréfa, a humor vagy csöndes melankólia színeiben, derült tájak, napfényes arcok és elégtelenség szelidült bánatok. A magyar Ugar, a kipányvázott lelkek motívumát, a verejtékszagot, az éhező faluvéget hiába keressük ezekben ; az igazán újat csak Mórícz későbbi műveinek ismeretében érezzük bennük ; elsősorban csak a *Bent a kupében* c. novellában, amely különben is a Hét krajcár után jelent meg. A fiataloknak virtus a szerelem és az élet, enyelgő kedv feszíti szívüket. Mári néni boldog ember, a Dorkó tragédiája már költészet, Bot Fábián az író elképzelése szerint elérte, amit az ő helyzetében elérni lehet, s Fót Marcsa is beletörődik régen elrontott s soha többé helyre nem hozható életébe.

Mégis a novellákat kötetekben való megjelenésükkor elfogadta a kritika és az olvasóközönség moderneknek, az új próza, az új szemlélet diadalának ; és fényük nem homályosult máig sem, pedig már köztudott, hogy egy részük s Hét krajcár előtt született s nem feltétlenül az új szemlélet jegyében.

Ami élteti őket, a későbbi Mórícz művészetének is egyik legértékesebb sajátja lesz ; bizonyos mértékig kibontakozásának alapja : a humanizmus, a kiáradó, a hívő, a szépért és az életért rajongó lélek.

Ez a lélek látta meg már indulása idején is mindenkiben és mindenben a sajátos szépet : a gyermekházasok civódásában és kibékülésében, a Dohányosok cigányos szabadságában, Mári néni mókás tréfaiban és Végh Juli rejtett büszkeségében, Fót Marcsa valló bánatában és Bot Fábián pogány keményszívűségében, de még a Tót Jóska kalapján lengő hosszú pántlikában és a Csitt-csatt-beli két kicsi ökör ballagó járásában is. Művészi örömet érez alakjaiban, gyönyörködik mindenben, ami szép ; ami élet és emberi ; szinte olyan mértékben, mint paraszti tárgyú írásaiban Gottfried Keller.

Ez az életöröm, tavaszi jókedv, emberhit, a szépre és jóra beállított szem, a fiatal Mórícz írásaiban részint derűs természetéből fakad, részint az elődöktől, elsősorban Petőfitől és Jókaitól nyert örökség. Átmenetileg akadályozó is — épp a Hét krajcárt megelőző években — az idill felé vonz, nehezíti az élet gyökeréig való lehatolást, de csak átmenetileg, a nagy megrendülésig, míg szívére nem hull az élet kitagadottjainak a hangja. Mert az élet szépségét, az ember nagyravahivatottságát valló férfi a szenvedők hangját többé nem tudja meg nem hallani és tovább nem kiáltani ; sorsok, életek derékon roppanására, emberi tragédiákra csak a legmélyebb megrendülés komolyságával tud reagálni s életét teszi az embergyalázó körülmények megváltoztatására. Így természetes, hogy a Mári néni, a Végék Julija, a Csitt-csatt boldog embereinek rajzolója írásága másnapján a Tragédia és a Sárarany nyomorúságának, a boldog-

talanságnak és az élet nevében való lázadásnak lesz elkeseredett szószólója. S azt is, hogy még legmélyebb elkeseredésében, a legnagyobb nyomorúságban és szennyben élő emberben is meglátja a nagyra hivatottat, az álmaiban hordott daliás, zengő, széplelkű, virtuos emberek lehetőségét. Ez lesz egyik vonása, mely a legtöbb hazai és külföldi naturalistától elválasztja.

Az ő embereinek homlokán mindig dereng valami fölfelé sugárzó fény, az ő emberei mindig találnak alkalmat a szépre és emberségesre. A Tragédia keserű zsellére elmosolyodik egy pillanatra, Turi Dani a leghajszásabb munka közben körülkaszálja a madárfészket : a Szegény emberek gyilkosságba esett szabadságos katonája betakarja a halott csecsemőt és nem felejt el vásárfiát vinni rongyos gyerekeinek. A 20. század írói közül Gorkij mellett talán ő látta meg leginkább a sárban az aranyat, azért, mert az embert a legmélyebb leszorított-ságban is embernek érezte. Rózsa Sándor Szeged városához küldött izenetét is ifjú korától vallja : „a szegény is ember”, — a szegény élete is élet. S az élet legnagyobb csodájának tudta, hogy az emberi lélek a legmélyebb társadalmi nyomottságban is meg tudja találni a jósnak, az örömnak, a bánatnak, a boldogságnak, az erőnek és gyöngédségnek valamelyes lehetőségeit. Ez anagy életszeretet és emberhit az alapja Móricz Zsigmond művészi fejlődésének ; ez vezeti el a kezdet derűs idilli képeitől a Sáraranyhoz, a Fáklyához, a forradalom vállalásáig ; tartja meg 1919 után is a szegények ügye mellett és keresteti véle élete végén a nép boldogulásának forradalmi útját. Ilyen nagy élet és emberszeretet nem is vezethet más felé : küzdeni minden ellen, ami embertelen, ami megfojtja, leigázza a zengeni és örülni akaró lelket. Ismeretes, micsoda különbséggel haladnak az elnyomott szegények szeretetéből s az inkább csak a személyes gyűlöletből táplálkozó forradalmi politikusok útjai. A különbség művészeknél sem kisebb : a mélyebb szeretetnek tisztább a lírája.

Az induló Móricz Zsigmond paraszttárgyú elbeszélései közt a Bent a kupéban a legértettebb írás. Körülbelül ez jelenti a határt, ameddig a Jókai-, Mikszáth-, Gárdonyi-, Tömörkényiskolából kiindulva, népi 48-as szemlélettel, a szociológia oltása és a naturalizmus ismerete nélkül is eljuthatott — elvileg — a századfordulón egy nagytehetségű, kezdő művész. Ezzel a szemlélettel meg lehetett rajzolni a falu egyik arcát, házassodó, örvendező, búsuló embereket, igazabbá és művészbé festeni az elődök alkotta képet és típusokat, de nem lehetett meg-rajzolni a szociális nyomorúságot, az éhezőt és különösen nem a lázadót. Az érzelmi adottságok, a belső rezonáló hangok azonban megvannak hozzá. Csak a művészi-gondolati megvilágosodás hiányzik : ehhez kell a gyűjtő szikra. S ezt a gyűjtő szikrát kapja Ady Endrétől, a Hét krajcár esztendejében.

HERMANN ISTVÁN

A KOMMENTÁTOR ÉS ARANY JÁNOSA

— Válasz Barta Jánosnak —

„Győződjünk meg alaposan a tényről, mielőtt az okát kutatjuk. Ez a módszer lassú ugyan, de legalább elkerüljük azt a nevetséget, hogy olyasminnek az okát találtuk meg, ami nincs.”

(Fontenelle)

Barta János az Irodalomtörténet múlt évi negyedik számában igen éles cikkben szállt szembe Arany János esztétikája című könyvvel. A vita mindenképpen megtisztel legalábbis, ha arra gondolok: hogy aquila non captat muscas. Ebben a cikkben azonban a szerző megkísérli védelmezni a hagyományos és tévesen kialakított Arany képet, mely egyáltalán nem hasonlít Arany Jánoshoz. Ahhoz, hogy ezt bizonyítsuk, egy előzetes megjegyzést kell tennünk a vitamódszerünkre vonatkozóan.

E sorok írójának tapasztalata alapján meggyőződésévé vált, hogy a negatív jelzők halmozása nemcsak terjengőssé teszi a vitákat, hanem általában az érvek súlytalanságának elfedésére szolgál. Ezért — annak ellenére, hogy Barta számos ilyen jelzőt használ — úgy gondoljuk, hogy az állítások helytállásának, illetve helyt nem állásának bizonyítása, a vitában tökéletesen elegendő. A jelzőket az olvasó megítélésére bízhatjuk.

Mindenekelőtt meg kell mondani azt, hogy bizonyos fajta érvek látszó fejtegetésekkel nem szándékoznak vitába szállni, mert itt pusztán az érv látszata van meg. Mindjárt igyekszem ezt egy példával illusztrálni. Barta véleménye szerint, ha a Török Bálint a két ellenség közé szorult magyarság problematikájáról szól, akkor „ezért kár volt Aranynak verset írnia, elmondhatta volna vezércikkben is.” (510. o.) Barta megállapítása véleményem szerint helyes, csak egyáltalán nem cáfol semmit. Ennek alapján például nem lehetne azt mondani, hogy Petőfi a nép jogaiért küzdött és ennek jegyében írta meg a Nép nevében, vagy a királyság intézménye ellen küzdött és ezért írta meg a Respublikát, illetve az „Akasszátok fel a királyokat című versét,” mert nyilvánvaló ezeket is megírhatta volna vezércikkben. Különbösen arra, hogy absztrakt tematikai szempontból egy költemény érintkezik egy publicisztikai művel, számos példát hozhatnánk nemcsak Adyból, de még példára akadhatnánk Arany Jánosnál is.

Elfogadható Bartának az az érve is, mely szerint nem kell az egész tengert kiinnom, hogy vízének milyenségéről meggyőződjek. Elfogadható, habár Arany életműve több centrális kérdésnek, például az Elveszett Alkotmány, Toldinak, részben a Toldi estéjének a lírai versek és balladák legtöbbjének elemzése, nem vált ki ellentmondást Barta Jánosból. Ugyan-így nem érinti Arany prózai művei legtöbbjének (Zrinyi és Tasso, Szeptani jegyzetek, Bánk tanulmányok), tehát elsősorban esztétikai műveinek elemzését sem. Azonban nem itt van a főhiba, hanem ott, hogy Barta a vizsgált vizet nem egészen tiszta palackokba töltögeti és az ott őrizgetett és elrontott vízből igyekszik a milyenséget megállapítani.

Lássuk mindjárt ennek a módszernek egyik eklatáns példáját, mely a könyv koncepcióját érinti. Barta szerint helytelen az 50-es évektől kezdve egészen a hallgatásig Arany tragédiájáról beszélni, hiszen tragédiának csak a hallgatás kora tekinthető. (513. o.) Így Barta. S mit mond éppen erre az időszakra vonatkoztatva Arany? „S így lettem mint munkáim nagyobb része töredék.” Ez tehát a tragédiának a leírása. S ha ez ellen az 1867-ben kelt

kijelentés ellen Barta felhossa Arany túlzott önkritikáját, újabb kérdés vetődik fel. Vajon ugyanebben az önéletrajzban miért fordul Arany szinte sóvárgással s minden rezignáció nélkül 1849 előtti műveire. Ennek nyilván egyetlen oka lehet az, amelyet interpretációban kifejtettem. S ebben az Arany kontra Barta vitában — tudj isten milyen dogmatikus szemlélet alapján —, de Arany Jánosnak adok igazat.

Különbben Barta avval igyekszik megcáfolni még e tragédia-felfogásomat, hogy kimutatja bár: „van mindenesetre többszöri irányvesztettség, iránykeresés, meghasonlottság, de van, különösen a Buda haláláig hősiesség küzdelem, a költő és ember Arany hatalmas erőfeszítése, mely éppen a kritikus évtizedben nagy diadalokat, nagy művészi pozitívumokat is tud teremteni.” (513. o.) Mindeddig úgy tudtuk, hogy a hősiesség küzdelem a tragédia egyik lényeges jegye. Mindeddig úgy tudtuk, hogy a tragédia hőse általában pozitív tettekre képes ember. Tehát Barta ezzel a fejtegetésével egyáltalán nem cáfol, hanem alátámaszt. Meg erősíti az Arany sors tragédia jellegét erre az időre, Glaukás és Athenas, vagyis baglyokat hoz Athenába, vizet a Dunába, anélkül, hogy tudna róla.

Igen hasznos az érvelés módszere azonban részletkérdésekben is. Csaknem másfél sűrű oldalt szentel Barta annak bizonyítására, hogy az az archimedesi pont, melyből Petőfi és Arany a murányi történetet felfogják, nem a későbbi Wesselényi összeesküvés perspektívája, hanem a szerelem és önkéntesen felkarolt pártérek közötti ellentét. Annak ellenére s így van ez szerinte, hogy Arany szükségesnek tartotta a költemény befejezését éppen az összeesküvésre utaló jegyzettel kísérni és Széchi Mária e műven ezt mondja: „Most legyőztünk, de csak azért hódolunk, Hogy biztosabb legyen egykor diadalunk.”

(A tévedések elkerülése végett hangsúlyoznom kell, hogy az egykor szót Arany húzza alá, és erről Barta hallgat.) Kritikusom azért háborog, mert a perspektívának az archimedesi pontnak más kimondott jelét nem látja magában a műben. Feltenném azonban a kérdést, mit jelent maga az archimedesi pont fogalma. Archimédész tudvalevőleg egy pontot kért a földön *kívül*, melynek segítségével a földet kiemelheti, vagyis a perspektívát nyújtó archimedesi pont, legfeljebb utalás formájában lehet bent a műben, és semmiképp sem másképp. A feldolgozott archimedesi pont, vagyis átvitt értelemben a földönlevő ilyen pont kategóriájával Barta János előtt csak báró Münchhausen dolgozott. Ő tudniillik saját hajánál fogva emelte ki önmagát a lápból, de ezt persze senkisé is hitte el neki. Egyébként a perspektíva, mint ez a szocialista, realista művek tárgyalásánál a konkrét perspektíva kérdésében is kiderül, sohasem lehet benn magában a műben, a mű legfeljebb ezen perspektíva szellemében foghatat. Így van ez még a szocialista realizmusban is, s mennyivel inkább van így a régebbi realizmusban. Barta azon is gúnyolódik, hogy én a szerinte Aranytól jelentéktelen várórséget váró tömegekké léptetem elő. Azonban itt is tévedés van, ugyanis egy viszonylag komoly erőről (Barta szerint: „nem tudom hányan lehettek.”) nem én beszélek, hanem Arany János. Ezek a várórségek ugyanis elég komoly erőt képviselhetnek, még Wesselényi seregeivel és Szécsi Máriával szemben is, hiszen a szövegben ez található

„Csak egy lázasztó kell . . . aztán ki bír velek
Isten óhat ugyan, de én nem felelek.”

Barta János ezen érvelési módszere azonban korántsem korlátozódik az epikára ilyen jellegű a líra vonatkozásában is. A Gondolatok a Békekongresszus felől című vers elemzésénél szememre hányja, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonítok a néparadás szónak. Közben nem veszi észre, hogy a néparadás szó, ismét csak maga Arany János húzta alá s ezután azt bizonyítja, hogy Arany mivel Prometeusra hivatkozik, nem a népmozgalomra gondol, hanem valamilyen más mozgalomra, „amelytől valamely kiváltságos lángelme szít fel” a „hangsúly a lángelme szerepén van”. Máskor pedig úgy értelmezi, a jövő néparadást, hogy Arany: „A háborúk újabb okát nevezi meg, ez az a bizonyos néparadás, azaz közéleti néven népvándorlás”. Tehát Arany vagy egy kiváltságos lángelme vár, vagy pedig — s itt nem a múltól van szó, ez Arany szövegében világosan kiderül, — népvándorlásra. („Nem lehetne ismét egy új néparadás a földön?”) Az utóbbi lehetőség egyáltalán nem valószínű, hiszen Arany az 50-es években — mint igen józan ember — aligha várhatott népvándorlásra, nem várhatta a világ megújulását a vizigatók és vandálok betörésétől. Az előbbi, már inkább elhinném, ha Prométheusz a mítosz hőse és a felvilágosodás gondolatvilágában állandóan újra megjelenő hősi titán a magasból az emberekhez leereszkedő lángelme volna, de Prométheusz nem maga változtatja meg a világot, csak eszközt ad az emberek kezébe a világ megváltoztatásához. Nehéz volna most a Prométheusz-mítosz szerepének a felvilágosodás gondolatvilágában játszott funkcióját nyomon követni, elegendő itt pusztán Herderre,

Goethére, Beethoven és az ifjú Németországra, valamint a fiatal Marxra utalni, az érdeklődő olvasót pedig Rolf Sanndwald e kérdésről megjelent könyvére orientálni. (Arany Jánosnak és a magyar forradalmi demokráciának a felvilágosodással és az ifjú Németországgal való gondolati kapcsolatát, könyvemben részletesen dokumentálom.)

Kritikusom végső érve a kérdéssel kapcsolatban az, hogy a néparadás szóban foglalt képcsíra jelentősége a nyugalomban bontakozik ki. Idézi Aranyt :

„Jaj annak mely már tündökölt
Annak közelg halála.
Elsimul a víztükre és
Új hab tolul reája.”

Majd megjegyzi : „Az utolsó kép : az elsimuló víztükr . . .” Az utolsó sor a kritikus koncepciója miatt a Graeca sunt non leguntur kategóriájába tartozik. Látjuk tehát, hogy ha a Prometheusra való hivatkozást helyesen értelmezzük, akkor egész világossá válik, hogy Arany itt egy népmozgalomra gondolt egy népmozgalom perspektívája ködlött fel benne, nem pedig a vízigótoké, vagy egy nagy egyéniség tetteé. Az az Arany, aki az Elveszett alkotmány írója volt, a kicsinyek és együgyűeké, aki Barta szerint is Petőfi harcostársa, aki a Toldit és a forradalmi indulókat teremtetten, aki ebben az időszakban így panaszkodik : „Nincs többé Caledonián nép, akit felgyújts énekeddel”, aki szerint addig terjed a költő hazája

„Ameddig nép fogja őt körül
Nép amelynek érzi keble, zengi szája
A költő énekét . . .”

Aki a népmozgalom elhalása következtében lantját akarja letenni, nyilván, nem az egyedülálló nagy emberben is a vízigótokban, hanem a néparadásban, népmozgalomban reménykedik (503. o.).

Hasonló értetlenség mutatkozik meg Bartánál az Enyhülés című vers elemzésével kapcsolatban is. Az 510-ik oldalon arról beszél, hogy ha az utolsó reményszikra is elveszett akkor nem lehet egy lélektani és költői értelemben enyhülés hangulatról szó. Miért? Ki ne tapasztalta volna, hogy az utolsó reményszikra elveszése igen sokszor vezet egy belső feszültség feloldódásához. S ha a lelki enyhülést megelőző mozzanatként erről beszélni sem lehet, akkor legfeljebb Aranyt lehetne elmarasztalni az idéztem sorokért, melyek az Enyhülés című versben találhatók :

„Tegnap a remény is eltört
Az utolsó árbóc
Csupán a kétség kötött egy
Gyarló deszkaszálhoz.”

Hiszen éppen ezen keresztül kellene megérteni a nagy lélekábrázoló Aranyt, aki ilyen nagy összetettségben tudta megragadni ezt a lelki folyamatot, s akinek lélektanilag finom megoldásairól Barta *általánosságban* olyan sokat ír.

Barta eljárása azonban kiterjeszkedik a prózára is. Talán itt is kézenfekvő egy példa. Arany 1863-as cikkében így ír : „E jogfolytonosság (az irodalmi H. I.) s annak is ami a hírhedt tizenkét esztendő alatt történt, megköveteli érvényét irodalmi fejlődésünk folyamatában.” Birálom kifogásolja azt, hogy én itt arról beszélek : a jogfolytonosság hangsúlyozása a népi költészet a Petőfi kezdete irány új módszerekkel való követésére vonatkozik, vagyis Arany tizenkét esztendő költészete a 49-előtti népi költészet jogfolytonos utóda. Barta szerint viszont az, amit Arany védeni akar : „nem a népköltészet meg a Petőfi hagyomány, hanem az, ami új e 12 év, és elsősorban Arany költői természetében : az eszményítésnek és a realizmusnak új . . . változata.” (504. o.). Vagyis azáltal, hogy e gondolatmenettel kapcsolatban Arany Vörösmartyra és Petőfire hivatkozik, (lásd : Arany János összes prózai művei 393. o.), pusztán a különbséget akarja megalapozni. A jogfolytonosság hangoztatása csak arra való, hogy kimutassa mennyire nincs folytonosság. Petőfire pusztán azért utal, mint a konvencionális-eszménység megdöntőjére, hogy kimutassa : az ő költészetében valami egészen új, a Petőfiéktől egészen eltérő született, s ennek a gondolatmenetnek egyedül lehetséges végkövetkeztetése hogy a jogfolytonosság hangsúlyozása arra való, hogy Arany bizonyítsa saját költészete önön magának jogfolytonos utóda. Ha viszont ez a gondolatmenet rossz és nyilvánvalóan rossz, akkor Barta tévedett.

Gondolom az idézett helyek alapján az Irodalomtörténet olvasóközönsége a legkülönbözőbb területeken megismerhette Barta János érvelési módszerét s nem kell foglalkoznunk részletesen Barta János minden indoklás nélküli kijelentésének cáfolatával. Nem foglalkozunk

olyan jellegű érvelésekkel sem, mint az Apostol elemzésének „cáfolata”. Itt Barta szerint Petőfi in medias res kezdett megoldási módját azért nincs jogom úgy magyarázni, hogy ezáltal Petőfi Szilveszter útjának helyeslésére készíti az olvasót, mert az Elvesztett alkotmány is in medias res kezdődik. Miért ne lehetne egy kompozíciós eszköznek egyszer ilyen, egyszer más funkciója. Ezen viták helyett inkább azt kell megmutatni, miért kényszerül Barta ilyen módon érvelni. Barta szerint az én állítólagos tévedéseimnek gyökere, vezértémája: forradalom és forradalomellenesség, írók magatartása a bukott forradalom után. Valóban ez elgondolásom egyik alappillére. Barta szerint viszont: „*Negyenkilencben nem arról van szó, hogy egy társadalmi forradalom elbukott, hanem arról, hogy egy nemzeti függetlenségi hacot levertek*” (508. o.).

Miután tehát megtudtuk, hogy Barta szerint a tragédia kizárja a hősiek küzdelmet, hogy az archimedesi pontot münchauseni módon kell érteni, hogy a néparadás szó vagy a nagy egyéniségre vagy a vízigótokra utal, hogy a jogfolytonosság nem folytonosság és más hasonló dolgokat, nem lepődhetünk meg attól, hogy a forradalom nem forradalom. Azonban nemcsak az az érdekes itt, hogy Barta indokolás nélkül szembehelyezkedik egy évszázad történetírásának legjobb hagyományaival, hanem az is, hogy milyen célból helyezkedik szembe velük. A legfurcsább ugyanis az, hogy Barta ezzel a felfogásával éppen Kemény Zsigmondot akarja védelmébe venni. Ha már nem Petőfi álláspontján áll, aki 48–49-et forradalomnak tekintette, legalább annak az álláspontját fogadná el, akit védeni akar. Kemény ugyanis állandóan forradalomról beszél (lásd: röpiratait). Barta mégis úgy védené Keményt, hogy az amiről Kemény Zsigmond beszélt — nem is létezett. De ennek az egész koncepciónak megvan a maga funkciója Barta elképzelésében, melynek lényege az, hogy szeretné Aranyt, Keményt és Gyulait, társadalmi nézeteik szempontjából teljesen egy szinten tárgyalni. Ezzel kapcsolatban hivatkozik a Széchenyi ódára, melyről kimutatom, hogy mennyire megtorpanás volt Arany útján belül, mennyire pillanatnyi jellegű szembefordulást jelentett a forradalommal. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Barta monográfiája a Széchenyi ódát nem is tárgyalja.) A valóságban azonban Aranyt végigkíséri a Petőfi hagyomány és éppen ezt kell megmagyarázni, hogy e hagyomány alapjaiból indulva, hogyan jut Arany a körülmények mostohasága következtében először pillanatnyilag, majd később tartósabban a Deák-párttal közös álláspontokra lényeges politikai kérdésekben is.

Az Arany, Gyulai, Kemény egyszintentartás érdekében Barta kitalál egy kategóriát, amely ezt a célt szolgálja. Az eszményítő realizmus kategóriájáról van szó. Hogy ezt a kategóriát meg lehessen védeni, bizonyos esztétikai tisztázást kell végrehajtania. Mindenekelőtt a haladó ideológia szerepét neveltségesség szintjére kell leszállítania. „Az ideológiai tudatosság szerepe mindjárt problematikusá válik, mihelyt az irodalomból, vagy a festészet vagy a zene területére lépünk. Festő Feuerbach és társai nem lettek attól jobb művészek, mert munkájukhoz imádsággal és bűjtöléssel készültek.” (509. o.) Természetesen ennél jobb példát is lehetett volna találni, pl. Van Gogh levelezésében fellelhető esztétikai elvek és műveinek kapcsolatát. De meg kell mondani, hogy bármennyit is lehet vitatkozni a haladó ideológiai felfogás szerepéről a művészetben. Bartáig még nem akadt senki, aki ezt a bűjtöléssel egyenértékű principiumnak tartotta volna.

Másodszor. Barta szerint az irodalomtörténeti kongresszus arra a megállapodásra jutott, hogy az író: „A kort tökröztesse ne a kor társadalom politikai tudatát”. (Uo.) Ebből legalább is az következne, hogy a kor társadalom-politikai tudata nem tartozna a korhoz. Azonban sohasem tisztán tudati tükrözésről beszéltünk, persze arról is, mert annak a szellemi arcok megrajzolásában nagy jelentősége van, hanem elsősorban a kor objektív társadalmi problémáiról. Úgy gondolom, számos elemzés bizonyította már, hogy a kor objektív társadalmi problémáinak bizonyos fokú megértése nélkül nem lehet az ezen a talajon kinövő egyes nem közvetlenül társadalmi problémákat sem megérteni. Erre az eliminálásra azonban Bartának szüksége volt azért, mert a kort általában mindenféle író tükrözi. A kérdés, hogy milyen szemszögből tükrözi és ez határozza meg, hogy megért-e a társadalmi problémák lényegének és megjelenési formáinak közvetettségét, dialektikáját. A kort általában természetesen az említett megszorítás nélkül viszont tükrözi Kemény is, Gyulai is és Arany is. Az értékrendet *egyfelől* éppen ez a megszorítás adja.

Ezen az alapon indokolható e külön kategória, melyet Barta eszményítő realizmusnak nevez. Ennek a kategóriának azonban Arany esztétikai elképzelésében semmiféle alapja nincs. Alaptalan ez filológiaiilag is, esztétikailag is és mindenféle szempontból. Nézzük talán előbb a filológiai oldalt. Az eszményítő realizmus állítólag a 49-utáni évek irányzata. Ekkor jelenik meg először, ekkor teljeseedik is ki, és szemben áll a 49-előtti népi forradalmi realizmussal. Ennek a koncepciónak cáfolatát éppen Arany János adja meg. Ő tudniillik a 60-as években sem arról beszél, hogy ez a realizmus nem valami speciálisan új, valami szembefordulás az eddigiékkal, hanem annak legveses folytatása. „Ama konvencionális eszményiség, mely íróin-

kat bizonyos szűk kör taposó-malmára kárhoztatja vala, nem bánjuk, hogy uralmát vesztette. Egy könnyet sem sírunk utána. Maga Vörösmarty tágitá korlátait ; Petőfi halomra döntötte. Azóta nálunk is már vagy az öntudatosan gondolkodó főknél, vagy az öntudatlan a példák után induló többségnél az a hiszem gyökerezett meg, hogy az eszményiség nem áll bizonyos szűkkörű formákban, s hogy minden igazi költészet eszményit. E nézet európaszerte uralkodni látszik, amire legtöbbet Shakespeare tanulmánya s a népköltészeti kincsek fáradhatatlan kiaknázása tőn.” (I. M. 393. o.) Nos tehát Aranytól megtudjuk, hogy az állítólag Petőfivel szembe forduló irányzatát, nálunk legtöbbet Petőfi tette. Nem Kemény és Gyulai, hanem Vörösmarty és Petőfi, sőt mi több, Shakespeare és a népköltészet a példaképe. Az eszményítés nem egy korszak, hanem minden igazi költészet sajátja, vagyis minden realizmusé. Arany tehát egy olyan egészen új változatát teremti meg a realizmusnak, melynek példaképei többszázévesek, annyira más ez a tendencia, mint Petőfié, hogy nálunk maga Petőfi teremtette meg.

De honnan ez a tévedés, melyet Barta elkövet? Van-e mégis valamilyen alapja? Semmi más, mint maga az eszményi szó. Ezekután úgy gondolnók, hogy az eszményítés fogalma, 1850-utáni Kemény Zsigmond műhelyből került ki, pedig dehogy. A fogalmat már egészen konkrétan értelmezte a 40-es években Erdélyi János Egyéni és eszményi című tanulmányában is. S honnan ered ez a fogalom ebben az értelmében? Természetesen Hegeltől, aki a művészetet az eszme látszásaként fogta fel, az eszme megjelenítéseként interpretálta, akinek aligha volt alkalmára arra, hogy ezt a fogalmat Keménytől, vagy a Buda halálából vonja le. Ha valaki akárcsak igen futólagosan is olvasta, akár Hegelt, akár Erdélyit, láthatja, hogy itt nem másról van szó, mint a realista művészet helyének megfogalmazásáról egy objektív idealista rendszeren belül. Arany, aki filozófiailag szintén objektív idealista állásponton áll, természetesen átveszi ezt. Azonban, ha az ideálprobléma ennek az eszményítő realizmusnak központi kategóriája, akkor fel kell tételeznünk, hogy Homeros, Shakespeare, a népköltészet, Goethe, Schiller és mindazok, akiket ezen az alapon Hegel és Erdélyi elemeznek, szintén eszményítő realisták, hozzáátve még Petőfit is, mint ezt, maga Arany János emeli ki. Ilyen módon az eszményítő realizmus kategóriájának nincs értelme, maga Arany se használja ezt, mint kategóriát és legfeljebb Arany értelmében a realizmus szinonim fogalomként használhatjuk. A mi esztétikánk számára, mely nem objektív idealista, hanem materialista, ennek a kategóriának értelme nincs. Felvetődik mégis az a kérdés, hogy az eszményítés kategória maga miért játszik ebben az időben döntő szerepet Arany gondolatvilágában. Azért, mert állandóan vitázik az üres gondolati, tartalom nélküli költészettel a petőfiskedőknél s a valóságtól való elrugaszkodással Bulcsunál. Újra és újra a gondolati tartalmak, tehát „eszmék” által determinált realizmus mellett kell kiállnia az üres lélektelen „valóságábrázolásával” és a romantika fattyuhajtásaival szemben. A gondolati tartalomnak megfelelő kategória az objektív idealizmus nyelvén az eszményiség. Ennek megfelelően a Vojtina ars poetikája idézett szavai: „Nem a való hát annak égi mása... ez önmagánál szebb, dicsőbb természet: egyszóval... a költészet.” Olyanok, melyeket Hegel teljes helyesléssel fogadott volna, mert nem más ez, mint hegeli gondolat költői formába öntése. Azt viszont már láttuk, hogy Hegel ezt éppen a világirodalom realista fővonala sajátjaként fogta fel.

Minden gondolkozó ember számára természetes, hogy a művészet nem nyújtja a valóság pusztá mechanikus tükrét. Ezt a kérdést már Aristoteles elintézte, aki szerint a művészet nem azt ábrázolja, ami megtörtént, hanem ami a szükségképiség szerint megtörténhet, s ha a mechanikus visszatükrözésre irányuló tendencia felmerült is a későbbiekben, mint anti-realista irányok megalapozása jelent meg. A realizmuson belül természetesen vannak stílus irányzatok. A specialisan új korok új módszerekre produkálnak s itt elsősorban a valóság anyag s az ennek megfelelő szubjektív szemlélet határozza meg, magának a művészetnek jellegét. Az eszményítés ha az eszményítést nem a hegeli értelemben tartalmasság értelmében fogjuk fel, a valóságtendenciákkal szembeszegülő idealizálást jelent. Ez viszont idegen a igazi művésztől. Felmerül olyan gondolkodóknál, mint Vischer, és lényegében antirealista tendenciák sajátja. Tehát az eszményítést vagy hegeli értelemben fogjuk fel, mint Arany János teszi, vagy pedig mint antirealista tendenciát, amellyel a realizmus semmiféle módon össze nem fér. (Megjegyzem, hogy a problémának van egy reális magva Gyulai és Kemény-nél s hatásában Arany-nál is. Ezzel kapcsolatban tanulmányomban „korlátozott realizmusról” beszélek.)

Végül még egyetlen kérdést vetnék fel. Barta, aki általában sokat ad a filológiai precizításra, ilyen filológiával dolgozik Arany esetében más alkalommal is. Példa erre a nemzeti költészet arany felfogása. Arany 49 előtt gyakran beszél a nemzeti költészetről s nem mondja meg, mit ért rajta. Barta szerint semmi esetre sem azt amit én. Kritikusom lényegében átveszi

Voinovich felfogását, melyszerint : (Arany H. I.) „célja magasabb Petőfiénél, művészi tekintetben is, mert Petőfi elsősorban a népnek kívánt élni, másképp is, mert időszerű politikai cél helyett a nemzet összefoglalását szolgálta” (Voinovich, Arany János életrajza 17. o.) Nos, ennek a Barta által követett véleménynek semmi alapja nincs. Ha ez igaz, akkor elvtelenség lett volna Arany részéről erről az alapvető különbségről nem beszélni Petőfivel. Mindenütt helyeselni Petőfi nézeteit és egyáltalán nem érinteni az eltérést. Arany egyáltalán nem vitakozott erről a problémáról. Egyébként könyvemben igyekszem bebizonyítani, hogy Arany, aki a Szépirodalmi Szemle olvasója volt, aki — mint ezt részletesen dokumentálom — esztétikai tekintetben a Szépirodalmi Szemle nézeteit, vagyis Erdélyi felfogását osztotta éppen ezt a kérdést 49 előtt a viszonylag általánosabb népköltészet és konkrétan nemzeti költészet egymásba átmeneteleként ragadja meg. Itt adattal szemben, adatot kellene állítani, mint minden más helyen is. Ez azonban nem történt meg.

Tehát igaza van Bartának, midőn Goethét idézi : „Gedichte sind gemalte Fensterscheiben.” S ahhoz, hogy megismerjük őket, be kell lépni a szent kápolnába, de nem úgy hogy behunyjuk a szemünket, mert abban az esetben hiába történik meg, hogy : „Bedeutend wirkt ein edler Schein”, nem láthatunk mást, mint saját szemünk káprázatát.

BARTA JÁNOS

VISZONVÁLASZ HERMANN ISTVÁNNAK

Hermann István észrevételei nehéz helyzetbe hoznak. Nem mintha bármit is eltudnék rendkívül magabiztos érveléséből fogadni. De aki még mindig nem hiszi, hogy a Gondolatok a békekongresszus felől „népáradás” szava népvándorlást jelent, aki ezt a szót azonosítja a népmozgalommal, azaz forradalommal, — aki a töredéket vagy hősies küzdelmet szemrebbenés nélkül egynek veszi a tragédiával, aki pillanatnyi szükséglete szerint forgatja a mű és a „perspektíva” viszonyát, hogy tovább ne folytassam, — azt bajosan lehet meggyőzni. Éppen ezért nem látom értelmét annak, hogy vele vitába szálljak. Mindössze egy helyesbítést tartok szükségesnek : ha a szóban forgó könyv valamely szakaszát nem érintettem, ez egyáltalán nem jelenti az illető szakasz helyeslését vagy elfogadását. Ezt nagyjából megmondtam saját cikkem bevezetésében. Egyébként az olvasót arra kérem : mielőtt Hermann cáfolatainak hitelt adna, fussa át megegyeszer bírálatomat : vajon oda üt-e Hermann, amit én mondtam, s vajon megfelel-e éppen legdöntőbb kifogásaimra. Hermann István pedig ne vegye rossz néven, ha főként Arany ismerőit és értőit még kérem valamire : olvassák minél többet Hermann művét, vessék össze Arannyal : vajon az van-e benne, amit ő beleolvas? Én magam nem vagyok kétségben ennek az egybevetésnek eredménye felől.

TIBORC ZSIGMOND

A MAGYAR SZOCIALISZTIKUS LIRA ELŐZMÉNYEI ÉS KEZDETEI

Komlós Aladár, aki már sok értékes irodalomtörténeti munkával gazdagította irodalmunkat, a Magyar Tudományos Akadémia irodalomtudományi osztályának folyóiratában (A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának közleményei X. kötet, 3—4 sz.) hosszabb tanulmányt írt a magyar szocialisztikus líra elindulásáról. Ez a tanulmány most külön lenyomatban is megjelent.

Irodalomtörténetünknek ez a része igen elhanyagolt terület, és Pándi Pál kisebb értekezésén kívül úgyszólván semmilyen munkát sem találunk, amely ezt az érdekes kort tudományosan feldolgozta volna. (E sorok írójának Farkas Antalról szóló prémiumos nagyobb kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia első osztálya őrzi. Ebben külön fejezet foglalkozik a magyarországi szocialisztikus irodalom elindulásával.) Helyesen tette tehát Komlós, hogy ezt a fontos periódust feldolgozta, hiszen éppen ő az, aki Madách, Komjáthy, Vajda János korát és irodalmát igen jól ismeri.

Komlós tanulmánya nem nagy, mindössze 56 oldal terjedelmű, és valószínű, hogy csak vázlata egy nagyobb, részletesebb munkának, de így is jelentős és irodalomtörténeti szempontból figyelemreméltó alkotás. A tanulmány kissé aránytalan, mert jóformán a fele, a 70—80-as

évek polgári szocialisztikus költészetét ismerteti, és csak a fele tárgyalja a 90-es éveket, az úgynevezett munkásköltőket. Így történik az, hogy Rudnyánszky Gyula költészetének ismeretése annyi helyet kap, mint a szocialisztikus költészet szempontjából igen fontos Csizmadia (6 oldalt), ellenben Farkas Antalnak csak 4, Gyagyovszky Emilnek csak 3, az úttörő Abet Ádámnak néhány sor jut.

Midőn felemlíti a polgári költőket, akik a munkássajtóban dolgoztak, kifejezti Kiss József, Szép Ernő, Gábor Andor, sőt Pósa Lajos nevét, akik szintén jelentkeztek verseikkel a munkássajtóban.

Teljesen hiányzik a tanulmányból Peterdi Andor, aki pedig már 1904 óta fejtett ki munkásságot, és akit Várkonyi Nándor irodalomtörténetében az első szocialista költőnek nevez. Tuba Károly is megérdemelte volna a felemlítést, aki 1896 óta fejtette ki működését, ha igazi szocialisztikus költészete csak később bontakozott is ki. Hiányzik Madarász Emil is.

Egyáltalában kissé válllvetve bánik Komlós a szocialista költőkkel. Mintha lenézné az ún. „pártköltészetet”. Hibáztatja, hogy a régi nyomokon, Petőfi hatása alatt irnak, és elfelejti, hogy nem írhattak Ady hatása alatt, mert Ady maga is elindulásakor még a régi csapáson haladt.

Lebecsüli Komlós Abet Ádám verseit, akit „majdnem költő”-nek nevez, Farkas Antal, akire nézve nem hagyja jóvá Ady megállapítását, aki geniének nevezte és azt írja, hogy Ady ezt csak Csizmadia Sándor iránti haragjából jegyezte meg, noha néhány oldallal előbb idézi Adynak Mezőfi Vilmosról írt megjegyzését és hozzáfűzi, hogy Ady „tájékozottságában és ítéletében majdnem csatlakozhat”.

Méltánytalanul bánik és tévesen ítéli meg a tanulmány Bodrogi Zsigmondot, a népdal-költőt, akit „félműveltnek is alig mondhatónak”, „kávéházi szocialista versfaragónak” nevez, aki „együgyűen népies nótákat rögtönöz.” Verskötetét nem mindennapi különös kutyvaléknak” nevezi. Nos, Bodrogi középiskolát végzett tanító volt, aki népdalaiba belevitte a szocialista világnézetet. (Künn a pusztán szántok-vetek, — Dicsértessék szól a legény, — A szegedi dohánygyárban stb.). Értékükről hallgassuk meg mit mond Csizmadia Sándor Bodrogi Zsigmond első verses könyvének — „Tövises tarlón” — bírálatában: „Bodrogi verses-könyve pár hónap alatt ezrek lelkébe vitte el a szocialista népdalt. Mi is irtunk szocialista dalokat, énekelték is az elvtársak mindenfelé, de csak az elvtársak, Bodrogi nótáit azonban a szegény nép összesen, ha nem is elvtárs.” (Népszava, 1908. január 15.)

Bodrogi egyik-másik verse valóságos népdallá vált, úgy hogy Ortutay Gyula is felvette, mint népdalt, a népdalról szóló nagy művébe. Itt tehát igen méltánytalanul járt el Komlós, mert Bodrogi dalait még akkor is fogják énekelni, midőn a ma élő és író költők és kritikusok legtöbbjének már a nevét sem fogja ismerni senki.

Nem ártott volna Gyagyovszky Emilnél megemlíteni azt, hogy ő a munkásműködés megteremtője hazánkban és Farkas Antalnál is rá kellett volna mutatnia arra a fontos működésre, amit novelláival, regényeivel és satíráival kifejtett, hiszen a polgári költőknél, Palágyinál, Rudnyánszky-nál, Ábrányinál, erre is utal.

A szerző néhány tévedésére is rá kell mutatnunk, már azért is, mert egy kis körültekintéssel ezek a tévedések elkerülhetők lettek volna.

Téves az a megállapítás, hogy a szocialista mozgalom első vezetői nem tudtak magyarul. Igaz, hogy külföldről is jött néhány agitátor, de Külföldi Viktorra, Politzer Zsigmondra, Szmolényi Nándorra, Ihringer Antalra, Kretovics Józsefre, Csillag Zsigmondra, stb. ez nem mondható.

Téves a szerzőnek az a megállapítása is, hogy Marx és Engels főműveit csak 1909-től fordíttatta le a párt és nem végzett rendszeres marxista oktató munkát. Nos, Marx: „Tőke és munka” című műve 1893-ban, a „Kommunista kiáltvány” 1896-ban, „Bérmunka és tőke” című műve 1898-ban, Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” 1897-ben, Lafargue „Kommunizmus és szocializmus”, 1894-ben, és „A tulajdon fejlődése” című műve 1896-ban, Lassalle „Mi az alkotmány?” 1899-ben, és Brutus (Bokányi) „Marx élete és működése 1899-ben jelent meg a Magyarországi Munkáskönyvtárban, hogy csak a legfontosabbakról emlékezzünk meg.

Tévesen írja Komlós, hogy Csizmadia Sándor a Marseillaise-t lefordította, mert Csizmadia csupán a zenéjére írt magyarnyelvű munkásszöveget. Téves Farkas Antal halálának a dátuma, mert nem 1942-ben, hanem 1940-ben halt meg. Gyagyovszky Emil utolsó verskötetének a címe nem „Termés”, hanem „Őszi termés” és nem a felszabadulás után jelent meg, hanem jóval 1945 előtt. Ez utóbbi hibák egy kis körültekintéssel elkerülhetők lehettek volna.

A felhozott észrevételek dacára Komlós munkája úttörő és jelentős alkotás a szocialisztikus költészet megismerésére.

Végezetül a lenézett „pártköltő” szerepére vonatkozólag közöljük, Gyagyovszky Emilnek érdekes versét, amely 1945-ben jelent meg a Húsipari Munkásban :

„Pártköltő”

(Farkas Antal emlékezetének.)

Jöttem néhányad magammal,
Hogy hozzak zengő, tiszta szót,
Szent biztatást, jövőbenézőt,
Vérforralót, vagy nyugtatót.

A győzelem még messze késett,
Csak harc dúlt itt, véres vita,
S a hangszerem sem aranyhárfa,
De harcbahívó érces trombita.

Akkor még : „Vágd!” ez volt a jelszó,
Lovak patája vérbe gázolt,
S akik sebbel a tépett útra hulltak,
Nem egy, nem tíz, de sok-sok száz volt.

Árnyék feküdt az oldalunkon,
Felénk vihar kemény ökle ütött,
S ti hol voltatok, kik most úgy sűrűgtök?
Valahol ott, ahol a nap sütött...

Hol jártatok a rossz napokban?
Hol ittatok, melyik vidám toron?
De vártunk akkor! s némán állt a sok
Elefántcsontból faragott torony...

Felénk hideg mosolytok szállott,
Nem láttátok meg a rideg valót,
S a harcos költőket így illettétek :
„Pártköltők ők, hát nem közénk valók!”

Én künn fekszem a csendes éjben,
A csillagokba nézek hidegen,
S nem tudom innen megmutatni,
A költők tolla mi legyen.

Nem múltó pártnak voltam harsonása,
A nótát minden dolgozónak zengtem,
S ha most a harcban nincs rá idejük,
Nem baj, ha percre elfelednek engem.

‘Pártköltő? Igen!...egy párt lesz a világ,
S minden érte, s körötte forog,
Költője lenni egy egész világnak :
Nos, mondjátok, ez utolsó dolog?

VÁLASZ TIBORC ZSIGMONDNAK

Tiborc Zsigmond ellenvetéseinek közös gyökere az a kegyeletes törekvése, hogy mindenkit menteni akar, aki valaha a szociáldemokrata mozgalommal vagy munkássajttal érintkezett.

Ezért helyteleníti, hogy a polgári szocialista költőkkel nagyobb terjedelemben foglalkoztam, mint az úgynevezett munkás-költőkkel. Elfelejtí, hogy az irodalomtörténet nem káderlapok, hanem művészi érték és irodalomtörténeti jelentőség alapján foglalkozik a költőkkel.

Ezért hibáztatja, hogy „bár felemlítem a polgári költőket, akik a munkássajttal dolgoztak, kifelejtettem Kiss József, Szép Ernő, Gábor Andor, sőt Pósa Lajos nevét, akik szintén jelentek verseikkel a munkássajttal.” De valóban jelentek-e? Nem. Mezőfi Vilmos, a Népolvasótár szerkesztője csak más lapokból átvette verseiket. Élőket és holtakat, a felsoroltakon kívül Tompa Mihályt, Endrődi Sándorét, Kozma Andorét, Lampérth Gézáét, az akkor már régen renegát Gáspár Imrét, az évek óta halott katolikus papköltő Rónay Istvánét és Gyulai Pálét is. (Népolvasótár, 1898. febr. 28.) Általában alig volt a kornak magyar költője, aiktól Mezőfi ne közölt volna valamit. Már most mindezek „dolgoztak a munkássajttal”, kapcsolatban álltak a szocializmussal, tehát valamennyiüket meg kellett volna említeni? Még aki valóban jelentkezett is egy-két verssel a munkássajttal, nem feltétlenül szocialista költő s nem szükséges megemlékezni róla. Tiborc összetéveszti az irodalomtörténeti tanulmányt a tartalomjegyzékkel. Mellesleg: Kiss Józsefről nem feledkeztem meg, a 288—9. lapon elemeztem Tüzek és Knyáz Potyemkin című költeményeit, bár őt sem tartom szocialista költőnek. Peterdi Andorról azért nem írtam, mert tanulmányomban csak Ady Új Versek-jének megjelenéséig vizsgáltam a magyar szocialista költészet kibontakozását, Peterdi addig megjelent két kötete, a Lia és a Szívem pedig még nem szocialista líra; Várkonyi Nándor állítása mindenképpen téves. Ugyanez a helyzet Tuba Károlynál. Róla maga Tiborc is elismeri, hogy csak később lett szocialista költővé, nem tudni hát, miért hiányolja mégis a szerepeltetését.

A mondott kegyeleti okból rosszsalhatja Tiborc, hogy nem „hagyom jóvá” Ady ítéletét, aki Farkas Antalt „zseninek nevezi”. Az idézet ugyan egészen pontos, mert Ady csak annyit mond, hogy „a zseni, a gényusz illata csap meg. . . . egyik-másik versében”. Azzal, hogy tanulmányomban idéztem e szavakat, úgy vélem, eleget tettem az Ady véleményeinek járó tiszteletnek is, a Farkas Antalnak járó méltányosságnak is. De az ítéletet valóban nem teszem magamévá. Megnyugtató, hogy ezt Tiborcon kívül eddig még nem is tette senki.

Tiborc sikraszáll Abet, sőt Bodrogi Zsigmond mellett is. Róluk nem vitázom. Ítélem meg az olvasó azt a kávéházi nótacsinálót, aki 1912-ben még külön költőnek tartotta magát Adynál és így írt: „Én voltam az, én vagyok az, akit úgy illetnek, hogy zsidó Petőfi. . . Én, aki felráztam Magyarországnépét ezeréves síró, sirongó álmából.”

Tiborc természetesen szembeszáll azzal az állítással, hogy a szociáldemokrata mozgalom századvégi vezetői nem tudtak magyarul. Cáfolatul felsorol néhányat, aki tudott (Köztük mint hazai származású említi Külföldi Viktort, holott ő Németországból vándorolt be.) Én persze nem állítottam, hogy a mozgalomnak nem voltak magyarul tudó vezetői is, de épp a legfőbbek: Frankel Leó és az osztrák szociáldemokrata párt megbízottjaiként Budapestre küldött Silberberg és Engelmann nem tudtak magyarul.

Az az állításom, hogy Marx és Engels főművei csak 1909-ben (Szabó Ervin ismert válogatásában) jelentek meg először magyarul, valóban vitatható, sőt megcáfoltnak tekinthető. Azt azonban nem értem, hogy Marx és Engels lefordított főművei között miért sorolja föl Tiborc nyomatékul Lafargue, Lassalle és Bokányi műveit is. Ezeket is Marx és Engels főműveinek kell tartanunk talán? — Abban is igaza van Tiborcnak, hogy Gyagyovszky Emil Őszi termése nem 1945 után, hanem előbb látott napvilágot. Tévedésem talán menji, hogy a könyv évmegjelölés nélkül jelent meg s az Írószövetség könyvtárának példányán, amelyet használtam, a szerző sajátkezűleg ezt írta be: „Magyar Írók Szövetségének Gyagyovszky Emil 1948.” (A sajtóhibák: Farkas Antal halálának dátuma és Gyagyovszky verseskönyve címének helyreigazítását köszönettel fogadom.)

Végül: Tiborc szerint hibáztatom, hogy a pártköltők Petőfi hatása alatt írtak és elfelejttem, hogy nem is írhattak Ady hatása alatt. Amiből azt a következtetést vonja le, hogy, mint írja, „kissé vállvetve” bának a szocialista költőkkel; „mintha lenézne az úgynevezett pártköltészet.” Idézete ismét pontatlan. Az igazság az, hogy 7. „az úgynevezett pártköltészet” elvi kérdését nem érintettem, csak arra az irodalomtörténeti tényre mutattam rá, hogy a szociáldemokrata mozgalom nem Csizmadiában, hanem Adyban kapott igazi irodalmi jelentő-

séget, 2. nem azt írtam a párt költőiről, hogy Petőfi, hanem hogy Ábrányi Emil nyomán haladtak s eszem ágában sem volt szemükre hányni, hogy nem Adyt követték (hiszen ez aligha lett volna művészigileg értékeőbb, mint Ábrányi követése). 3. Ha ez „a pártköltészet” lenézését jelenti, akkor közös bűnben leledzem József Attilával, aki — mint tanulmányomban is idéztem — ezt írta: „szocialista voltukkal hivalgó költőtársaim munkáiban. . . csak a századvégi március 15-i hazafias ódák absztrakt lelkesedését találom”. Ha József Attila is, Tiborc szavával élve, ilyen „vállvetve” ír szocialista költőtársairól, azt kell hinned, hogy e költők tárgyilagos ismertetése még nem egyértelmű a „pártköltészet” lenézésével.

V. KOVÁCS SÁNDOR

PÁNDI PÁL TALLÓZÁSAIHOZ

Az *Irodalomtörténet* 1957. évi 3. számában Pándi Pál „Tallózás erdélyi levéltárakban. II.” c. közleményében kiadatlan pap-ellenes verseket közöl a XIX. század elejéről. A Kondé Miklós nagyváradi püspökről szóló *Epitaphium* szövegét — mint írja —, az aradi 48-as Múzeumban, egy *Mindenes Gyűjtemény* c. kéziratos kötetben találta meg, amelynek anyagát Fábrián Gábor gyűjtötte össze 1816-ban.

Pándi jóllehet újdonságot lát az *Epitaphium*-ban, mégsem ismeretlennek, hanem kiadatlannak nevezi. De még így is téved.

A Vajthó-féle Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozatnak „*Debrecen a régi magyar irodalomban*” (1941?) c. kiadványában ugyanis már megjelent egyszer „*Sirvers Kondé Miklós nagyváradi püspök emlékeztetése és dicsőségére*” címen.¹ A szóban forgó könyvecske szerkesztői szerint a Kondé elleni paszkvillusnak csak „egy részlete” az, amit közzétettek. A teljes szöveg Győri Lajos *Holmi* (1824) c. kéziratos gyűjteményében található Debrecenben.

Itt kell utalnunk arra, hogy az *Epitaphium*-nak más kéziratos lelőhelye is ismeretes. Megvan például a nyomtatásban is megjelent két szövegnél kétségkívül korábbi — egyébként hat sorral teljesebb — változata Szeőts István *Mindenes Gyűjtemény*-ében „*Nehai (!) Nagy Váradi Püspök Kondé (!) Hertzeg ő excellentiája meg olvasást érdemlő koporsó csinje*” címen.²

Mint hogy e kéziratos kötet írása 1798-ban kezdődött meg, és a Kondé halálakor (1802) keletkezett gúnyverset pedig e gyűjtemény elején találjuk, Szeőts szövege minden bizonnyal egykorú, vagy közel egykorú lehet. A költemény eme változatának prioritása mellett szól az is, hogy a Pánditól kiadott szöveg — Győri feljegyzése sem kivétel —, viszonylag nagy számú szövegromlást (az eredetinel kevesebbet mondó szóváltoztatásokat, kihagyásokat, másolási hibákat) mutat. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy az *Epitaphium* egy másik kéziratos variánsa megvan a sárospataki Felvidítő sorozat 11. kötetében is,³ de sajnos Pándi ezt sem ismeri.

Lehetne folytatni a problémák további felvetését,⁴ ám ezúttal mindössze arra akartuk felhívni a figyelmet, hogy újonnan felfedezett művek publikálásakor sohasem felesleges szétnézni a nyomtatásban megjelent szövegek között, éppúgy, mint hazai levéltárainkban, ahol a számos diétai paszkvillustól, jobbagyvédő, németellenes, stb. költeménytől eltekintve, — Pándi esete bizonyítja —, efféle kiadatlan vers is van, csak jobban utána kell nézni.

¹ Idézett kiadás, 118. l. Erre az adatra, valamint egy másik kéziratos másolatra (ItK. 1953. 285.) Komlós Aladár figyelmeztetett.

² Sárospataki Kollégium könyvtára. Kt. 257. p. 45.

³ Egyveleg. Iső. 1824. Jelzete: Kt. 129. A vers a 150—151. lapokon olvasható. A szöveg közel áll a Pándi-közzölte sírfeliratához.

⁴ Vargha Balázs szóbeli közlése szerint még további három kéziratos másolata van az *Epitaphium*-nak. Valószínűnek tartjuk, hogy tovább is lehetne gyarapítani a variánsok számát, ha teljességre törekednénk.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

BASCH LÓRÁNT

KÉT LITERÁTOR

(*Osvát és Babits.*)*

ἄλλος μὲν τεκεῖν δυνατός τὰ τῆς τέχνης
ἄλλος δὲ κοῖναι τίν' ἔχει μοῖραν βλάβης τε
καὶ ὀφελείας

(Más az, aki a művészetekben alkotni
képes, más, ki megítélni a velejáró
hátrányt és előnyt) Platon: Phaidros.

I.

Amióta elhatároztuk, hogy véleményezőszervvel bővítjük ki a Baumgarten-alapítványt, tisztában voltunk azzal, hogy abban a Nyugat kritikussait, Osvátot és Schöpflint tanácsadók-ként nem nélkülözhetjük. Babits már a legelején (Török Sophie naptári feljegyzése szerint 1927. március 16-án) megbeszélte velük az elvi kérdéseket. Észrevételeiket az alapítóoklevél-nél figyelembe is vette. Osvátot is Babits kérte fel még 1927 novemberében, hivatalos tárgya-lásaink megkezdése előtt a tanácsadó-testület tagjául. Bár a minisztériumhoz benyújtott előterjesztésünkben én jelöltem őt. (A nyolctagú testületbe mindegyik kurátor 4—4 tagot jelölt (Osvát akkor igenlő választ adott. Nem tudott kitérni Babits érvelése elől, hogy „szeren-csétlenségnek tartaná, ha nem vállalná.” De később aggályai támadtak. Híre ment, hogy a tanács tagja lesz és máris többen fordultak hozzá abban a hitben, hogy a döntéseknél szava lesz. 1927. december 14-én kelt levelében, (l. a 3/a—b mellékletet) melyet érdekességénél fogva facsimilében közlök, utóbb elhárította a tisztséget. Lehet, hogy azért, mert a merőben tanácsadó funkció nem felelt meg neki, aki megszokta irodalmi kérdésekben a döntést. Mégis sikerült rávenni őt — talán Schöpflinnek, — hogy ne vonja vissza szavát. Valóban egy baloldali irodalmi alapítvány tanácsából a Nyugat szerkesztője nem hiányozhatott. Maga a negatívum félreértésekre adhatott volna okot. És reménységekre a másik oldalon. A mi-nisztériumban tartott első értekezleten akkor már be is jelentettük nevét. Hűvösen, de meg-jegyzés nélkül vették tudomásul. (Nem, mint Mikes Lajosét. 1. Dunántúl 16. szám 94. o.)

Részemről nem volt merő formáság, amikor őt jelöltem a testületbe. Arra számítottam, ha tanácsra szorulok, reá támaszkodhatom. Még az első ülészakunk előtt, 1928 őszén kerestem az alkalmat, hogy feladatainkról hosszabban beszélgethessünk. Személyesen addig nem talál-koztunk. De a Babits szobájának falán látott fényképről szinte ismerősömnek éreztem. Mégis nem minden elfogódottság nélkül léptem át Aréna-úti földszinti lakása küszöbét a megbeszél-t napon, egy késő esti órában. Róla már életében is mitoszok keringtek. Így járulhattak egykor a

* Részlet a Baumgarten-alapítvány történetéről készülő műből. Mint ilyen, nem lép fel teljesség igényével. Az idézett leveleket az Országos Széchényi Könyvtár zárt letét-ben őrzi.

Sturm und Drang idején, az „Észak mágusa”, Hamann elé. Egy nagyobb szobából jobbkéz felé nyílt az ő dolgozója. Amikor ajtaján kopogtattam, éppen kilépett valaki. Csodálkozva nézett rám, mintha tiloson ért volna. Rédey Mária volt, Rédey Tivadar felesége, ki Babitsék-tól ismert. Osvát keskeny hosszúkás szobájában fogadott. Szerke heverte kötetlen könyvei, kéziratok. A titokzatos környezetben titokzatosnak látszott maga is. Tartásában volt valami szakrális. Ambruson kezdte. Nagyon helyes volt a tanácsadók között reá gondolniok, az új magyar próza mesterére. A „Ninive pusztulása”, „Bob, az oroszán” és a többi : felejtethetelenek. Rátértünk arra, ami hozzávetett. Ignotus volt az első, kinek nevét felvetette. Elmondta, hogy Babits gondolt reá ; de nem él itthon, bécsi újság munkatársa. A régi Nyugat még élő, jól ismert gárdáját csak érintette, mint magától értetődő. Lelkesen beszélt Szini „Trilibi”-jéről, de különös melegséggel és hosszasan Füst Milánról. Azután Révész Bélára és Szomorvira terelődött a szó : rájuk is kell gondolni. Majd Kassák nevét ejtette ki, óvatosan. Rámnézett : jó volna, ha menne? Így került szóba a miniszteri vétőjog. „Erre döntéseiknél ne legyenek tekintettel soha. Rájok kell kényszeríteni a nemtetsző szavakat”. Szavaira később nem egyszer gondoltam vissza. Majd kevésbé ismert tehetségekről kezdett beszélni, kik eddig nem tudtak érvényesülni. Moly Tamásról, a kitűnő elbeszélőről, ki tehetségét elaprózni kénytelen. Kortsák Jenőről, Hajnik Miklósról ; ezekről megjegyezte, hogy a jobboldalhoz számítanak, de figyelmet érdemelnek. Marsovszky Miklós fiatal esztétikusra, kinek írásait sűrűn hozta a Nyugat, különösen felhívta figyelmemet (abban az időben ment Párizsba és azóta nem hallottam róla). A nők közül csak Kosáryné Réz Lolát említette. (Babitsól tudom, hogy a döntés előtt — ami utóbbi éveikben ritkán történt — őt külön fel is kereste, hogy meggyőzze Kosáryné érdemességéről a díjra).

A fiatal írókra én tereltem a beszédet. Amikor Szabó Lőrinc nevét kiejtettem, rámnézett és tagadólag intett : „Nem idevaló”. (1924 óta egészen Osvát haláláig nem jelent meg verse a Nyugatban, azután ismét). Sárköziről, kit ő fedezett fel, de utóbb Babits tanítványnak számított, tartózkodóan nyilatkozott. Megnevezett azonban két fiatal költőt, kikben a jövő reménységét látta : Illyés Gyulát és Imecs Bélát. Illyésről még mielőtt verseit a Nyugatban olvastam, hallottam, mint a párizsi emigrációból hazatért feltűnő fiatal tehetségről. „Búcsúztató”-ja, mely a Nyugat 1928. októberi első számában *ozorai* kelettel jelent meg, mély hatást tett rám. Láttam, Osvátra is. És Babitsot is véglegesen a „naenia” győzte meg arról, hogy költője, kire a Rubin „Láthatára”-ban megjelent első versei óta felfigyelt, a magyar lírának új, nagy reménysége.¹

Hirtelen karosszékéből felémhajolva azt kérdezi Osvát : „Volna rá lehetőség, hogy az alapítvány kiadja Illyés verskötetét?” Igenlő válaszmra a fémkeretes üveg mögül felcsillant szeme : akkor felküldöm Önhöz a napokban. Így történt, hogy néhány nap múlva, egy esős koradélutánon, betoppant Balaton-utcai lakásomba egy vidéki, szélesképű, nyurga fiatalember, hosszú bőrkabátban, ki „Osvát szerkesztő urra” hivatkozva, aktatáskájából elővette verseskönyvének kefelevonatait. Illyés első kötetének, a „Nehéz föld”-nek megjelenését az alapítvány tette lehetővé. (Ügyiratainkból látom, hogy az alapítvány bankszámlájáról 1926. november 12-én a nyomdai költségekre négyszáz pengőt bocsátottunk Osvát Ernő rendelkezésére).

Én hoztam szóba Pap Károly nevét. Épp akkor jelent meg a Nyugatban a „Messiás születik” c. elbeszélése. Osvát helyeslően bólintott : „Igen, olyan ő, amilyenek egy fiatal rónak lennie kell. És nemcsak írógag, de emberileg is fejlődik.” (Utóbb Pap Károly elmondta

¹ Illyés Osvát biztatására írt Babitsról tanulmányt a Nyugatba, mely „Az istenek hálnak, az ember él” címen az 1928. december 1-i szám első cikként, ami akkor feltűnést keltett, jelent meg. Babits-csal akkor még nem állott személyes ismeretségben. Hoffmann Edith dr. közléséből pedig tudom, Osvát gondoskodásában, hogy a fiatal költőt megfelelő álláshoz juttassa, a Szépművészeti Múzeum igazgatójához, Petrovics Elekhez fordult támogatásért.

nekem, hogy ez a megjegyzés régebbi csínjére vonatkozott, amivel a Nyugat szerkesztőjét kényes helyzetbe hozta ; de az nem haragudott rá.) Beszélgetésünk során nemcsak magyar irodalomról esett szó. Baumgartenről és barátairól, Troeltschről, s Paul Ernstről, akit Osvát érthetően nagyrabecsült. Proustról és a „Thibaults”-ról is. Az utóbbit mondta a nagyobb regénynek. Éjjel felé járt, amikor elkészöntem. Ez volt Osváttal egyetlen hosszabb beszélgetésem. De emberi közelségbe kerültünk. Évek múltán is, alkalomadtán törekedtem felfogásának érvényét szerezni.

2.

Első formális jelölőülésünk 1928. december 12-re esett. Azon a testület minden tagja jelen volt. Nyolc évdíjra kértünk ajánlást, felerészben szépírókra, felerészben kritikusokra, akikkel a tudományos írók helyeit kívántuk betölteni. Osvát jelölése *sorrend szerint* így hangzott Szini Gyula, Tersánszky, Elek Artur, Erdélyi József, Szász Zoltán, Füst Milán, Telekes Béla és Nagy Lajos. Meglepetés volt számomra Szász Zoltán és Telekes, akiknek neve közöttünk nem került szóba. Ha oeuvrejük jelentősége címén nem is, de a végrendelet egyéb feltételeinek különösképp megfeleltek. Osvát nyilván ezt kívánta jelölésükkel kifejezésre hozni. Hangsúlyozottan, kis szüneteket tartva olvasta fel a neveket. Nem egyszerű ajánlás volt ez, hanem felelősségtudatában tett nyilatkozat : hogy ki volna az a nyolc író, akinek ő juttatná az évdíjat. Ha visszatekintek hosszú évek testületi üléseire, azt kell mondanom : Osvátnak ez az *egyszeri* jelölése volt az igazi. Döntő ülésünket az év utolsó napján tartottuk, de előbb még — Török Sophie feljegyzése szerint december 22-én — bizalmas tanácsadóinkkal, Schöppflinnel és Osváttal külön is összejöttünk. Ekkor közöltük velük, hogy a nyolc díjat meg tudtuk toldani kettővel. (kezdet-től fogva így határoztunk) és hogy ezeket nekik szántuk. Alapítóoklevelünk szerint ugyanis tanácsadótestületi tagok is kivételesen indokolt esetben részesíthetők voltak a díjban, ha a két kurátor egyértelműen így döntött. (A kurátorok közti nézeteltérés esetén a testület volt hivatva dönteni, de saját tagja ügyében az nem dönthetett volna ; ezért kellett ily esetben, hogy a két kurátor megegyezzen.) Babits Schöppflin évdíjára már az oklevél megszövegezésénél is gondolt. De magától értetődőnek találta utóbb egyidejűleg Osvátét is. Említette is nekem egyszer, még 1928 tavaszán, hogy bízatta Osvátot, aki hosszú évek óta nem írt — publikáljon valamit — amiből az következtethetett szándékainkra. Talán ennek is köszönhető, hogy „Az Elégedetlenség könyvé”-ből Gondolatait még azon a nyáron közzétette a Pesti Naplóban. Amikor pedig, még a díj kiadása előtt, Babits értesült Osvát anyagi nehézségeiről, az alapítvány egyik első intézkedését (1928. október 16-án) az ő javára tette. Mégis egy megjegyzéséből arra kellett következtetnem, mintha nem *egészen* a „szíve szerint” részesítené Osvátot a díjban. Az ülészak megkezdése előtt (1928. december 5-én volt első ülésünk) beszélgettünk egyszer a díj esélyeseiről könyvtárszobájában. Babits egy hirtelen mozdulattal leemelte a polc-ról Igunot egyik verseskönyvét : „Ha Igunot itthon lenne, az *első* díjat neki kellene adnunk. Szívesebben adnám, mint Osvátnak. Költő. És hálás is vagyok azért, amit értem egykor tett”. (A Pester Lloydban 1909-ben, még első kötete előtt, „Über Verse” címen róla, az ismeretlen vidéki tanárról írott húsvéti cikkére, barátságának szóban és tettben éveken át megnyilvánult jeleire gondolhatott.² Majd hozzátette : „Igunost szeretem is, Osvátot nem”. Ezt mintha

² Ehelyütt idézni szeretnék, a későbbiek megvilágítására is egy-egy passzust : az első cikkből, amit Babitsról írt, „Olyan virtuóza a vers technikájának, aminőt a magyar nyelv lehetőségeinek megálmódója se sejtethet meg soha. Eddig erre csak a görög és angol nyelv mutatkozott képesnek.” És a Babits-archívumban őrzött Igunotus-levelek egyik legelsőjéből (mely 1911. VII. 20-án kelt), válaszként Babits köszönetére, amiért a fővárosba-helyezésén fáradozott : „Fölteszem a genie nemes alázatosságáról, hogy általában és túlzóan hálás lélek lévén, azt a hálát is érzi s nyilván kényelmetlenül; melyről engem biztosít . . . Ugyanúgy boldog volnék, mint mindenki, ha valami kézen-közön hozzájárulhatnék genieje kibontakozásához — teljes kibontakozásához. Ön tehetségének tartozik azzal, hogy önmagától is, másoktól is mint köteles adót várjon el mindent.”

önmagának mondta volna. Mégis e bizalmas pillanat emlékét — a fejlemények megmutatják miért, nem hallgathatom el. Ma ugyan látom, Babits szavaiban annak megérzése rezonált, hogy Osvát nem rokonszenvezett vele.

A december 31-re kitűzött ülésen néhány hely betöltését tanácsadóinkra bíztuk. Nem mintha köztünk, kurátorok között nézeteltérés lett volna (nem fordult elő soha olyan eset, hogy a testületre *kellett* volna bízni a vita eldöntését). A szavazás előtt hozzámjött Osvát: „Nem lehetne-e a kritikusok sorában szerepeltetni Füst Milánt?” Ebből láttam, mily fontos lett volna neki, hogy első díjazottaink között legyen. A szavazáskor Tersánszky Józsi Jenő kiesett. Egy fiatal irodalomtörténész jutott volna évdíjhoz, kinek könyve akkor jelent meg. Másnap reggel, újév napján, Osvát felhívott telefonon — szavaira pontosan emlékszem: „Álmatlan éjjelem volt. Az nem lehetséges, hogy Tersánszky ne kapjon díjat (második helyen őt jelölte.) Ő a legszorgalmasabb magyar író. Reggel nyolckor már ül és ír és egyebet se tesz, csak ír. Adják oda neki az én díjamat.” Kérdésemre, miért nem tette ezt az ülés után szóvá, könnyen reparálhattuk volna, válasza ez volt: „Annyira örültem, hogy a magam életének gondja egy évre megoldódott, észre se vettem ezt a nagy hibát.” Ügyrendünk akkor még nem volt. Mint noviciusok hibázhattunk is. Babits nyomban egyetértett; egyébként se vállalta volna — közben megnézte az irodalomtörténész könyvét — a szavazás eredményét. Ambrus azzal fogadott — bizonyára beszélt vele Osvát — hogy ő is helytelenítene, ha [ez a jó prózáiró, — akit ő maga is jelölt —] kimaradna a díjból. Következő nap ülést tartottunk: és az új szavazás eredményeként Tersánszky is hozzájuthatott a díjhoz. De a január 2-i ülés nem folyt le minden emóció nélkül. Babits amilyen tapintatos — annyira érzékeny is volt és féltékeny arra, amit a magáénak tudott. Osvát pedig mint kritikus alkat kevés tekintettel a mások érzékenységre és nem ment kaján gondolatoktól. Az alapítólevelet olvasgatva hirtelen megszólalt: Voltaképp nem is az lehetett a szándéka Baumgartennek, hogy a két kurátor válassza ki az írókat. Csak az, hogy ők állapítsák meg a kiválasztás mikéntjét. Ezt a rendelkezést a kurátorok rosszul értelmezték. (Osvát ebben kétségkívül tévedett.) Babits elsápadt, felugrott és szónélkül kiment a szobából. Fellobbanhatott benne a mellőzöttség éveken át elfojtott indulata, amiért Osvát az ő társszerkesztői jogait csorbitani törekszik.³ Most meg kétségbevonja a kurátori jogát. Osvát e szavakkal: „De Mihály!” utánarohant. Rövid idő múlva együtt jöttek vissza. Érintkezésük baráti hangján ezután sem észleltem változást. Babits, ha megharagudott is, nem volt haragtartó. De ez az incidens⁴ hozzájárulhatott ahhoz, hogy bizalma szerkesztőtársa jóindulatában megrendüljön, ami nem sokkal utóbb a Nyugat szerkesztőségéből való kiválásához vezetett.

³ Ez a sértődöttség és a bizalom hiánya a huszas évek elejére nyúlik vissza. Kiténik Babits irodalmi hagyatékában az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 1923. márc. 12-én kelt levél-fogalmazványból, melyben a következő mondat olvasható: „*Te éveken, át, míg együtt szerkesztettük* (Kiem. tőlem) a Nyugatot, velem nem természetes és őszinte, hanem politikus attitűdöt foglaltál el, mely szavaidnak értékét nagyon csökkenti. Sohasem éreztem, hogy ugyanazt gondold, amit mondasz. Mikor ezt a szerkesztést veled elvállaltam, két dolgot kötöttem ki: először bizonyos *vétőjogot* (előre megjegyezve, hogy ezt nem esztétikai szempontból kívánom gyakorolni); s aztán azt a jogot, hogy egyes közleményeket a Nyugatban én is elhelyezhessek. Mindkét jogot a legnagyobb liberalizmussal és irántad való teljes tisztelettel kezeltem és a vétőjoggal, amennyire emlékszem, egyetlen egyszer se éltem és a másikat is csak ritkán kivételes esetekben gyakoroltam. De valahányszor gyakoroltam, Te majdnem mindig nehézségeket támasztottál, nem őszinte és természetes ellenvetésekkel, hanem valami különös makacssággal és hallgatagsággal (pl.: a Komjáthy ügyben) s ez szinte arra látszott kiszámítva lenni, hogy engem, kiről tudod, hogy konciliáns ember vagyok és nem harcos természet, kifárasszon az ellenkezésben s miután semmi kívánságom sem ment simán, szokjak le a kívánságokról.”

⁴ Ügylátszik erre gondolhatott Németh László az *Ember és Szerep*-ben (94 o.): „köztük a harc régi keletű volt s kezdett elfajulni”. Majd így folytatja: „az első Baumgarten díjosztásnál Osvát kellemetlenkedett Babitsnak”.

Mi lehetett Babits és Osvát elszakadásának mélyebb oka, amiért az a néki oly fontos szerkesztés jogáról is lemondott. Akik felvilágosítást adhatnának, nem élnek már, vagy el nem érhetők. Babitszal erről nem beszéltem. Ő tudott szimpátiámról Osvát iránt. Érzéseit csak ritka alkalmakkor fedte fel. Egyedül Gellért Oszkár „Kortársaim c. könyvének közléseire támaszkodhatom — a rendelkezésemre álló dokumentációs anyagon kívül. De irodalomtörténeti érdekekkel bíró, az alapítvány történetébe kapcsolódó kérdésről, a huszas évek két vezető irodalmi emberének egymáshoz állásáról lévén szó, nem térhetek ki ennek vizsgálata elől. A kérdés egyébként abban az időben ily pregnánsan nemigen foglalkoztatta a kortársakat. Még Schöpflin is átsiklott fölötté. (Babits-Emlékkönyv 227 o. megjegyzése, „kézirát kérdésekben egy vagy más nézeteltérésükről”, világosan az 1919. előtti időre vonatkozik.)

A költő egy még élő barátjától tudom, hogy Babits és Osvát között meghitt baráti viszony soha nem alakult ki. Ennek oka szellemi alkatuk különbözőségében és domináns önértékükből folyó zárkózottságukban rejlik. Ettől a bizalmas baráttól tudom azt is, amit magam is megerősíthetek — hogy Babits a legnagyobb tisztelet hangján beszélt Osvát irodalom-szervező és az irodalmat mozgásbántartó képességéről és érdemeiről, céljainak tisztaságáról és önérdéktől mentességéről. Becsülte Osvátban — ha sokban nemis értett vele egyet — a gondolkodót és kritikust is. És nem felejtette el azt a Kemény Simon Holnap bírálatához fűzött „szerkesztői megjegyzést”, amellyel a Nyugatban Osvát emelte ki nevét az ismeretlenség homályából. Erre utalt is az 1923. május 27-én, Osvát jubileumakor mondott beszédében (Nyugat I. 726.), majd a Pesti Napló 1923 karácsonyi számának adott önvallomásában. (Ignotus „A Nyugat útja” címen 1930. január 14-én tartott előadásában ugyan a maga érdemének véli, hogy a Nyugatban Babitsra a figyelmet először felhívta. A csillag alatti jegyzet szerzőségét azonban Schöpflin (Babits emlékkönyv 225.) és Gellért is i. mű. tanúsítják.) És nem felejtette el Osvát kezdeti érdeklődésének más jeleit sem. Azt a híressé vált (itt facsimilében közölt) „leghosszabb levelet” sem, amit a Nyugat szerkesztőjétől, kezdő íróabban az időben kapott. (I. a. 4. mellékletet) Babits levelesládájában Osváttól ebből az időből még egy Rákospalotára küldött sürgöny is található 1912. május 1-ről: „Kérem sürgönyözzön, felolvasna-e vasárnap délelőtt Kolozsváron viszont látásra holnap barátja Osvát Ernő.” (Ezidőtájt a Hatvány-affér után rebesgetni kezdtek, hogy Osvát Babitsot szeretné „kijátszani” Ady ellen.) És kitűnnek Osvát érdeklődésének nyomai Fenyő Miksának, Babits kezdetől fogva leglelkesebb hívének az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött leveleiből is. 1909. január 5-én Fenyő már a beígért Swinburne-cikken kívül kézirátokat kér Osvát nevében: egy Milton tanulmányt, Meredithről cikket, „A szagokról, illatokról” írt régibb dolgot, a Nagyváradon előadásra kerülő egyfelvonásost, végül bírálatot Kosztolányi Maupassant versfordításairól. Utóbbit — Fenyő egy későbbi levele szerint — Osvát „kissé túlzónak” találta és egy bekerített rész elejtését kérte. Így is jelent meg. 1911. január 18-án közli Fenyő, hogy Osvát előző nap találkozott Angyal Dáviddal és szóba hozva Babits áthelyezését Fogarásról, azt a hírt hozta, hogy egy fővárosi III. kerületi gimnáziumi tanár cserélne vele. Ez azonban a gimnázium igazgatójának „kétszínű intézkedésén” meghiúsult (1. Pethő Sándor 1911. febr. 3-i levelét Babitshoz). Abban az időben sokan fáradoztak, hogy a fogarasi tanár „szárműzetéséből” a fővárosba kerüljön. Szorosabb kapcsolatba akkor léphetett Osváttal Babits, amikor 1917. június végén Fenyő helyét átvette a Nyugat szerkesztőségében. Ettől fogva Ignotus főszerkesztő mellett Adyval együtt jegyezte a folyóiratot. Osvát neve ugyan 1913 óta nem volt olvasható a Nyugat szerkesztői között, de tudta mindenki, hogy ő a folyóirat valódi szerkesztője. Hogy Babits és Osvát között már kezdetben is lehettek ellentétek (amire a 4. jegyzetben idézett levélnek ez a kitétele „éveken át, míg együtt szerkesztettük” is mutat) annak feltételezésére egykori egyetemi hallgatótársának (Gagyhy Dénes soproni gimnáziumi tanárnak) 1917. október 12-én Babitshoz intézett levele ad indítékot: „Szerkesztői

helyzeted, mint sejtem, bizonyos mértékben kedvedet szegte. Nem lesz harmónia, hacsak nem látsz, nem hallasz.” A közös szerkesztésnek első szakasza nemsokára véget is ért. Osvát az októberi forradalom után kivált a Nyugatból. (Schöppflin búcsúztatta az 1919. január 1-i számban.) Ettől fogva Babits egyedül szerkesztette a folyóiratot, a Tanácsköztársaság idején is, mint felelős szerkesztő, 1919 május 1-ig. Majd az újrafeléledt Nyugatot az év végéig. Ekkor Osvát ismét hajlandónak mutatkozott a szerkesztésre. Gellért szerint : (i.m. 39. l.) „Babits-csal is, *ha nagyon kell.*” (Célzás Fenyőre, a kiadótulajdonosra.) Ez a közös szerkesztés fokozódó elhidegülésükhöz vezetett. Már 1923-ban hírlett, hogy Babits önálló folyóirat gondolatával foglalkozik. (Kuncz Aladár Kolozsvárról írja hozzá : „Gézától hallottam — ez Laczkó Gézára utalás — hogy kritikai revüt fog szerkeszteni.”) És ettől az időtől fogva mind ritkábban jelennek meg versei a Nyugatban. Nagyobb részük az Est-lapokban lát napvilágot. (Nyilván nem a magasabb honorárium kedvéért, mert mihelyt a maga organumának tekinthette a Nyugatot, 1930-tól, máshova verset alig adott.) Emlékszem : amikor az alapítvány jóváhagyása tárgyában 1927. október 8-án (Török Sophie naptári feljegyzése) Klebelsberg kultuszminiszternél megjelentünk, arra a miniszteri kérdésre „Mi újság a Nyugat körül?” Babits ezt válaszolta : „A szerkesztéshez már nincs sok közöm.”

A közös szerkesztésnek ebből a második szakaszából a figyelmes olvasó nem egy közlésre bukkan Gellért emlékeztéseiben, amelyekből arra kell következtetnie, hogy Osvát ebben az időben már nem éppen a legjobb indulattal olvasta Babits írásait. Így feljegyzi Gellért (i. m. 177. l.), hogy a *Timár Virgil fia* „felháborította” Osvátot (Ignotus okán) és hogy annak nem is akart a folyóiratban helyet adni. Majd azt, hogy a Gellért költészetéről írott Babits tanulmányában „a magyar poézis templomában épült külön kápolna” kitételt Osvát úgy értelmezte, hogy a „külön” szó a „származásra” és nem a „Gellért-versre” utalna. És feljegyzi azt is, amit ehhez Osvát megjegyzésként fűzött, hogy a neve szerint szerb eredetű Babitsnak „ilyesmiben kevésbé van joga, mint lett volna a színmagyar Adynak vagy Móricznak”. (i.m. 219 l.)⁵

A Babits hagyaték ebből az időből egy levelet is őriz Osváttól 1923. március 12-i kelettel, mely a következőképp hangzott : „*Kedves Mihály. — cikkeidnek az a korrekturája, amellyel a Gellért Oszkár és a Juhász Gyula jelentőségét feltüntetni akaró szavakat összevonod, azt hiszem : nem szerencsés. Azt, hogy G.O. előbb kezdte mint Ady — azért szabad, sőt azért kell jelemlíteni, mert G.O. rendkívüli eredetiséggel mint újító előzte meg Adyt, míg J.Gy., ha csakugyan néhány nappal előbb írta volna is az első verseit, mint Ady — azokban bizony nem sok önállóságot mutatott. Azután a — termékeny — jelző egyenesen talált : Juhász Gyula szaporaságára. Gellért Oszkárt csak az mutatja termékenynek, hogy abból a kevésből, mit írt, a későbbi idő számára alig veszett el valami. Végül a — nagyértékű-nagykendőjén nehéz két ilyen különböző értékű költőnek megosztania. Remélem, ha kissé elgondolkozol észrevételeimen, igazat tudsz majd nekem adni. Barátsággal : O. E.*” — E levél Babitsnak a Gragger-antológiáról írott (Ny. I. 397. l.) bírálatára vonatkozik. (vö. Gellért i. m. 295l. abból az ellenkezőt következtető közlésével) és előzménye a fenti 3. jegyzetben idézett levélnek.

Amikor Gellért Oszkárt egyízben a Babits—Osvát ellentét okáról megkérdeztem, ő csak Kassáknak a Halálfiáról írt kritikájára emlékezett, amelynek Osvát helyet akart adni. (Erről egyébként is tudomásom volt.) Gellértnek a Babits-archivumban található 1927. szeptember 9-i leveléből azonban az is kiténik, hogy e cikkben már rajta volt a nyomdának szóló tipográfiai jelzés, anélkül, hogy azt Babitsnak, kinek mint szerkesztőnek minden cikk bemutatandó volt, előzetesen megküldték volna. Tudjuk, hogy Babits, Schöppflinnel megtanács-

⁵ Ezek ismeretében a Babits-archivumban őrzött 1923. november 14-én kelt Gellért-levélnek magyarázkodása — Babits a levél írója előtt szövegátette, hogy mint szerkesztő csak véletlenül és mástól értesült egy készülő Móricz-számról : — hogy „Osvát emiatt személyesen akarta őt felkeresni, mert ezt az alkalmat akarta felhasználni arra, hogy bizalmasan elbeszélgessen vele egy régtervezett Babits-számról is” — nem látszik meggyőzőnek.

kozván a dolgot, a cikket visszaadatta (az idézett levélből kitűnőleg a Kassák-ügyet úgy intézték el, „ahogy Schöpfung ajánlotta”). A cikk a Századunkban jelent meg. (1927. 51. 1.). Babits Osvát e magatartásából méltán következtethetett arra, hogy az e bírálat nézőpontjait és konklúzióit⁶ nem vetette el. És arra is, hogy nincs egy véleményen Ignotusnak azzal a Nyugattal egy korábbi (1927. IX. 1-i) számában kifejtett megállapításával, hogy a „Babits tegnapi mára történetivé lett regényének hol, mint a hősi eposzokban s a legnagyobb történetíróknál a költészet s a politika egy lélekzetben forr össze és az epikum egyszerre emberi s politikai vallomás, ki kell várnia a maga idejét.”

Könyvében Gellért az elidegenedés okát (i.m. 32. l. lent) részben arra vezeti vissza, hogy „Osvát sohasem bocsátotta meg, amit Babits a proletárdiktatúra után 1919-ben írt.”, amivel nyilván a „Magyar költő kilencszáztizenkilencben” c. „Vita és vallomás”-nak jelzett cikkre célzott; Ez nem vallana arra az Osvátra, ki az Elégedetlenség Könyvében, túl a francia maximán, a „megértéstől függetlenül megbocsátás” szükségességét tanítja. Ne értette volna meg a magát „nemzete által kitagadott”-nak érző (a Purgatórium-fordítás 1920. márciusában kelt előszavából idézek) költő önbírálatának indítékait és ne értékelte volna az „ellenpárt” fölött gyakorolt kemény bírálatát és azt, hogy Babits, amit mások megtettek, a „kurzus” lapjaiban soha egy sort le nem írt? (Aki e cikket az Összes Művek sorozatában olvassa, a kihagyott részek ismerete híján, nem nyerhet tiszta képet a dantei sorhasonlóságra gondoló költő lelkiállapotáról.) Határozottan téves azonban Gellértnak az a magyarázata (i. h.) hogy Osvát azért neheztelt Babitsra, mert „megtudta, hogy az egyik megbeszélésen azt mondta, szívesebben adna díjat Osvát helyett Ignotusnak, ha Budapesten élne.” Hisz Osvát e kijelentésről nem tudhatott, mert az nem „megbeszélésen”, hanem *egyedül* előttem hangzott el és arról 1948-ig tőlem senki tudomást nem szerzett. („A Kortársaim” írója is csak akkor, egy tanácsadótestületi ülésünkön, amikor Ignotus Baumgarten-díjával kapcsolatban érvül felhoztam.)

Hogy Gellért Oszkár költészetét Osvát többre becsülte Babitsénál, arra hiteles adatom van. Elek Artúrtól, legbizalmasabb emberétől tudom. Példaként a német irodalomból Alfred Mombertet hozta fel Rilke rovására, találó és Osvátra jellemző hasonlatként. Távrolról sem tétellezzük fel, hogy utóbbi ne lett volna meggyőződve Babits kimagasló jelentőségéről koruk élő irodalmában: Annál sokkal nagyobb szabású és biztosabb ítéletű kritikus volt. De hisszük, hogy Babits *irodalomtörténeti* nagyságát nem ismerte úgy fel, mint e korszak más kritikusa: Ignotus avagy Schöpfung.

Babits ifjúsága óta érezte azt, hogy a magyar irodalom halhatatlanjai közt lesz a helye. Egész életét művének kiteljesítése töltötte ki. Ami őt nagy kortársaitól is megkülönböztette: legmagasabbra törő becsvágya, mellyel tervszerűen determinálta és erőinek végsőig feszítésével megformálta a maga művészetét. Az akarás nagyságát Osvát elismerte Gellértnak 1924. május 28-án kelt, az Oedipus-fordítása alkalmából Babitshoz írott levéléből kitűnőleg. „Senki Osvátnál jobban nem bámulja nagy erőfeszítéset és munkateljesítéset, hogy zaklatott napjaidban és ilyen rövid idő alatt erre képes voltál.” De a lángész önértetének hőfoka és örökkévalóságának hite idővel eltéríthette Osvátot attól a lobogólelkű szerény tanárköltőtől, akinek első verseit egykor a „Holnap”-ban „csodálattal” olvasta. Babits valóban túlnőtt az ő

⁶ A bírálatban a következő kitételek olvashatók: „Regény ez a *rengeleg terjedelmű* könyv? *Nem regény*. Nem több egy vidéki esetnél, egy család jellegzetes leírásánál, *stilis*-művészeti teljesítmény, társadalmi jelentőség nélkül”. Jó, regény-e írásművészeti szempontból? Nem. A Halálfiat *nem jó regény, mert hiányoznak belőle a regény alapelvei* s mert Babits nem a történetek könyörtelen szerkesztője, hanem a történet passzív szereplője, lírai költő.” (Kiem. tőlem). — Babitsnak egyébként szerkesztői álláspontja az volt, hogy oly kritikának, amely véleményével ellenkezett, folyóiratában nem adott helyet, mégha általa nagyra becsült kritikus tollából is eredt. Példa erre Halász Gábornak Ilyés verseiről 1937-ben írott kritikája, amelynek közlését Babits ezzel az indoklással tagadta meg. (Lásd Halász 1937. II. 23-i levelét a Babits-archívumban.)

szerkesztői szféráján s rokonszenvének határain. Ne érezte volna meg az avatottak véleményére feszülten figyelő Babits, a rokonszenv lanyhulásán túl azt is, hogy az európai magyarság gondolatán épült sokrétűségében is egységes életművét Osvát nem értékeli az azt megillető mértékkel? E pszichológiai momentum felismerése nélkül ellentétük nem volna teljesen érthető. Mert a szerkesztőtársak között többé-kevésbé elkerülhetetlen nézeteltérések, akár összeütközések se vezethettek önmagukban oly elidegenüléshez, amely végül együttműködésüket kizárta.⁷

Pedig Babits még az utolsó időkben is annak kritikusi tekintélyét elismerő bizalommal közeledett Osváthoz, amint azt a Kortársaimban (29. l.) olvashatjuk. 1928. szeptemberében bejött egy délelőtti Esztergomból, hogy Osvátnak bemutassa nyári elmélyedő munkájának gyümölcsét, „Az írástudók árulását.” (Meg kell cáfolnom Gellért közlését, hogy én is jelen voltam a találkozásnál.) Gellért részletesen ismerteti a közöttük órákhosszat lefolyt eszmecserét. Babits arra kérte Osvátot, fejtse ki ellenérveit írásban. Erre utal az 1928. IX. 27-i Osvát-levél, mely így hangzik: „Kedves barátom, első kísérletem, hogy cikkedre feleljek, nem sikerült. De nem mondtam le róla. Ölel: O. E.” Osvát csak hónapok múltán készült el írásával. 1928. december 1-én kelt „levelét”, a kritikai gondolkodóra jellegzetes utolsó írását, Babits sietett a Nyugatban közreadni. De az abban feltett kérdésekre már nem adta meg a csillag alatt ígért választ. Egymást követték azok az események (Kortársaim 188. l.), melyek a „Nyugat-válság”-hoz (annak tartották Rédey 1929. V. 17-i leveléből kitűnően a Napkelet köreiben) és Babitsnak a szerkesztőségből való kiválásához vezettek. Az 1929. május 1-i számában Babits márcsak a főmunkatársak névsorában szerepelt. De Toymay Cecil reménysége, hogy „egy-egy verset vagy egyéb kéziratot a Napkelet is kaphasson” (Rédey idézett levele) ezúttal sem ment teljesezésbe.

4.

Nem az én feladatomban Osvátnak és Babitsnak, mint literátoroknak párhuzamba és szembeállítás. De talán néhány észletem a jövő irodalomtörténetésének megvilágításul szolgálhat.

E korszak többi vezető irodalmi emberétől megkülönböztette őket az — amiben hasonlatosak voltak: az étosz tisztasága, lelkiismeretük érzékenysége és felelősségtudatuk szigora, apolitikus elvonultságuk s a teljes közönyösség anyagiak iránt és mindenek fölött szenvedélyes igazságvágyuk és — hitük.

Osvát „moralista” volt. Ezt maga Babits állapította meg róla: „Számára az egész emberi élet *morális* probléma s irodalmi és tudományos problémák a morális problémáknak egy-egy tartománya.” (1. Ny. 1931. I. 50.) Babitsban is volt a „moralistá”-ból. De míg előbbi szellemi kiteljesedését az absztrakt „eszmetornával” elérte (Gyergyai Albertet találóan emlékeztette a Monsieur Teste alakjára, Ny. 1930. I. 335. l.), utóbbinak, ki maga volt a megtestesült logika, a gondolkodás mégis, csak eszközül szolgált ahhoz, hogy alkotóművészi egyéniségét elvi síkon és diadalmasabban teljesíthesse ki.

Mind a kettőben volt abból a szerzetesből — ki önmaga ellen föllázad. Ámde Osvát lázadása nem jutott el az alkotás győzelméig, megelégedett azzal, hogy a másokét személytelenség leple alatt szolgálja.

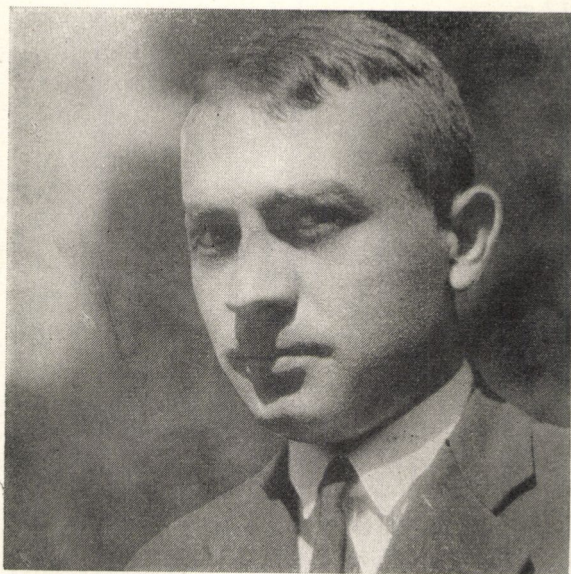
⁷ Németh László már idézett életleírásában így látta Osvát és Babits szembenállását (94. l.) „Osvát nem szerette Babits gondolkodói és profétai hajlamait; Babits játsszék a játékaival s ne merevítse magát az attitűd gyönyörűségeért nem neki való szerepekben. Babitsot sértette ez a lebecsülés. Elismerte Osvát érdemeit a Nyugat szervezése körül, de úgy érezte, hogy mint a Nyugat parancsnoka, az ő helyét bitorolja.” Ez utóbbi feltevés nem felel meg Babits karakterének. Ő legfőbb paritást kívánt a szerkesztésben. Tudjuk is — Gellért közléséből (i. m. 189. l.) — hogy mielőtt kivált, a folyóirat vers- és kritikarészének szerkesztését igényelte, úgy mint később a Móriczkal közös szerkesztésnél.

1. Osvát Ernő élete végén

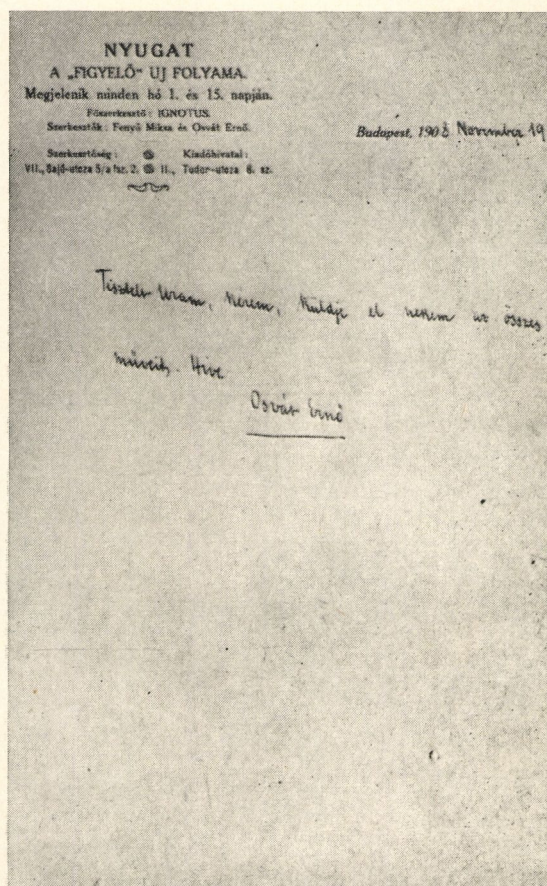

2. Illyés Gyula első jelentkezésekor

4. Osvát első levele Babitshoz Fogarason

Egy világban éltek: a Könyvek világában. Babits magasabb igénnyel és mélyreható érdeklődéssel, az angol scholarre emlékeztetőn. Osvát szélesebb körre terjedőn, a „*flairleur des livres*” franciás attitűdjével.

Az Élettel mind a ketten idegenül álltak szemben. Mégis Osvát lehetett az életidegenebb. Babits a végletekig ragaszkodott az élethez, s rettegett a megsemmisülés gondolatától. Osvát, tudjuk, antik filozófusra emlékeztető könnyedséggel dobta el magától életét. Határozásra és cselekvésre ő mindenkor készen állott, míg Babits kételyekkel és gátlásokkal küszködött.

Mindkettőjük életfeleme volt az Irodalom. De míg az egyik az életből varázsolt irodalmat, a másik az irodalomból életet. Babitsot az életnek minden mocnása *írói* feladatként érdekelte ugyanúgy, mint Osvátot *élete* feladataként az irodalom minden megmozdulása. Így lett Babitsnak az irodalom egyetlen életcéljává és tartalmává, Osvátnak életformájává és eszközévé.

Osvátnak van egy maximája: „Két külön dolog. Van az irodalom s vannak nagy írók.” Babits ily különbséget nem tett. Neki a nagy írók jelentették az irodalmat. Nyíltan vallotta, hogy az „Irodalom arisztokratikus valami; az igazi írók kisebbségben vannak, a rutinos törtétk és dilettáns álírók között.” (Ünnepi beszédek 42. l.) Osvát e tekintetben sokkal demokratikusabb volt Babitsnál. Nem egy nevet találunk a Nyugat hasábjain, akikre ráillik az idézett meghatározás. Osvát, akinél csak tehetséget szimatolt, igyekezett azt a Nyugat fémjelzésével a többre ösztönözni. Az ő Nyugatra bizonyára változatosabb volt, az olvasók szélesebb rétegéhez szóló a Babitsénál, a harmincas évek Nyugatjánál, de azzal irodalmi színvonal és a kulturális törekvések igényessége szempontjából nem vetekedhetett. És nélkülözte azt az egységes kritikai szemléletet, amely utóbbinak attribútuma. Osvát nem egyszer tévedett. Vonzódott a közepszer felé. Épp ezért felfedezettjei és kedvelt munkatársai között nincsenek sokan, akinek műve e kor irodalomtörténetének részévé vált volna. Babits viszont a Nyugat kapuját nem egykönnyen nyitotta meg (l. Szabó Lőrinc „Tücsökzene” CCXL). Innét egyes fiatalok ressentimentből eredt ellenszenve, akik mellőzötteknek érezték magukat. De irodalomtörténetünk lapjain neve, alkotásain túl, a nagy *nevelőként* is fog szerepelni.

Irodalmi ízlésben ritkán találkozhattak. Mégis feljegyezhetem meglepő egyértelműségüket egy fiatal népi költő megítélésében, kit az első Baumgarten-díj odaítélésekor az urbánus Osvát is a második nemzedék legeredetibb és igazabb költőtehetségének tartott. Ez Erdélyi József volt.

Literátori voltuk különbözőségére, ha túlzásnak hat is, jellemző és ezért felidézném, Ignotus megállapítását, mely az Osvát jubileumára írott cikkében (Ny. 1923. I. 862. l.) olvasható: „Osvát Ernő szerelmese az írásnak s nem az irodalommal törődik, hanem az *íróval*. Osvát számára — úgy gondolom szívbelibb eset volt — még Adynál is, Zsögöd — Grosschmid Benő, a néhai neves magyar magánjogász (nyüzsgő adatosságával, gutaütéses gondolatmenetével s érvágásra szoruló mondataival) kívül Osvát nyilván szívesebben teleíratta volna a Nyugatot, mint nem egy irodalmi íróval.” Babits ezzel szemben mindent kizárt az irodalomból, aminek elindítója az írás művészetétől *idegen* cél szolgálata volt. Innét gögösnek látszó magatartása, amellyel az irodalom területétől (és az alapítványától) a zsurnalizmusnak írói tehetségre valló produktumait is távoltartotta.

Schöpfung írja XX. századi irodalomtörténetében (185. l.), Osvátról: „Utánunk jövő késői nemzedékek már nem is fogják biztosan tudni mit jelentett az irodalomban”. Az, ki az irodalom életéért odaadta a magát. Babits élete maga irodalomtörténet.

5.

Amidőn Babits a Nyugat szerkesztésétől megvált, a Baumgarten-alapítvány, melynek célja végsőfokban a magyar irodalom színvonalának emelése volt, igyekezett irodalmi kurátorának egy új orgánus megalapításához segédkezet nyújtani. Ennek a részletei azonban már más fejezetre tartoznak. Tervezetéseinket az események váratlan alakulása rövidesen

tárgyaltanná tette. Osváttal a Baumgarten-díj első ünnepélyes kiosztása után — az estét is együtt töltöttük kedélyesen, nagyobb társaságban — csak egy alkalommal találkoztam még. Az Andrássy-úti Korona-kávéházban kerestem őt fel. (Néhány asztallal odébb — tőle tudtam meg — Kassák ült fekete-ingben, egyedül.) Harsányi Kálmánról beszélgettünk, ki akkor halt meg. Arról: helyesen cselekedtünk-e, amikor nem adtuk ki részére a díjat. A díj havi részletekben került kifizetésre, nem élvezhette volna soká, jobban járt a néki nyújtott nagyszögű támogatással. És elkerültük, hogy már az első alkalommal a jobboldalnak is adjunk díjat. Ironikusan elmosolyodott: „De hisz az *egyetlen* volt a jobboldalon, akinek ki lehetett volna adni.” (Nem is kapott hosszú éveken át az irodalmi jobboldalhoz tartozó szépiró Baumgarten-díjat.) Hirtelen megszólal Osvát: „Kosztolányit kellene beválasztaniok a tanácsadótestületbe. Neki igazán ott a helye.” Mintha már akkor arra gondolt volna, hogy utódja lehetne a testületi tagságban. Ez volt utolsó találkozásunk.

Hallottam ősszel, hogy lánya gyógyíthatatlan és hogy nagybeteg ő maga is. Nem is jött el a Baumgarten-síremlék október eleji leleplezéséhez és a Paul Ernst tiszteletére tartott összejövetelünkre. Néhány nap múlva, 1929. október 15-i kelettel Babitshoz a következő levél érkezett:

„Kedves Barátom, helyzetem olyan rossz, a segítség forrásai úgy kiapadtak, hogy ami utolsóknak maradt, kénytelen vagyok a Baumgarten segélyalapnál kopogtatni. Kérlek járj közbe, hogy kaphassak belőle. Azt hiszem kéresemből, ha nem is volna teljesíthető, önként következik, hogy most már nem maradhatok a tanács tagja. Ne ítélj meg és kérlek küldd választodat sietve. Barátod: O. E.”

A segélyalap felett csak együttesen rendelkezhattunk. Én akkor éppen kis olasz városokat jártam s nem voltam elérhető. Babits a bankszámlán levő pénzünkről egyedül nem intézkedhetett. Várnia kellett a hó végére jelzett hazajövelel. Csak ezt válaszolhatta Osvátnak. De közben bekövetkezett az, amit Osvát semmiképpen sem akart túlélni: egyetlen gyermekének halála. Amikor október 31-én a határt átléptem, első tekintetem egy magyar újságra esett, mely feltűnő helyen hozta Osvát halálának hírért. Idejében érkeztem még az aznap délután néma csendben végbement temetéséhez. Jeltelen sírba, a hogyan kívánta.

Ami Babitsot elválasztotta Osváttól és új út keresésére indította, nem érintette mélyen gyökerező tiszteletét emléke iránt. Nevét ritkán ejtette ki előttem. De két eset, az alapítvány ügyeivel kapcsolatban még emlékemben él. Egy költőről volt szó, kihez Osvát nagy reményeket fűzött: más alkalommal a testvéröccséről. „Meg kell tennünk — Osvát emlékéért” — volt Babits válasza.

Osvátra gondolt Babits akkor is, amikor nem is egy évvel halála után Mikes Lajosról emlékezett (Az elmaradt vendég. Ny. 1930. II. 319. l.) Szembehelyezve a két kritikust, rámutatott a „hatalmas irodalmi iskolázottságra és önfegyelmelésre”, mely Osvátot a „nehéz dologra, ami a szerkesztés” képessé tette. És nem mulasztotta el az egyetlen alkalmat, amikor Osvátról, az íróról írhatott, az *Elégedetlenség könyvének* díszes kiadásakor, 1931-ben (Erről a cikkről írta Osvát Kálmán: „A Babitsén kívül egy hangot se hallottam, mely azt mondta volna: Az *Elégedetlenség* könyve nem kétszáz olvasót érdemel!” Magyar Csillag, 1944. 344. l.). Az „Irodalom örök nevelő”-jének nevezte őt, ki e posztumusz könyvével is „példát adott a magyar írók nagy átlagának — a küzdelmes formálás kínjaira és a diadalaira”. Majd így folytatja: „ami első pillanatra a gondolat őszinteségének látszik voltaképpen a lélek őszintesége s talán ez avatja ezt a kötetet lírává.” Nekem ezek a szavak revelálják Osvát Ernő titkát: az elvetélt költő tragikumát.

ADATOK A SOPRONI MAGYAR TÁRSASÁG SZABADSÁGHARC ELŐTTI ÉLETÉBŐL

Irodalomtörténeti kutatásunk kevés eredményt mutathat fel idáig az irodalmi közönség milyenségének és szerepének vizsgálatában. Írókról és műveikről rengeteg adatot, értékelést hordtak össze az irodalomtörténet szorgos munkásai egy évszázad alatt, de keveset tudunk a műveket olvasó közönségről. Ez természetes is, hiszen a közönségre vonatkozóan nagyon kevés írott adatunk maradt fent. Fontos lenne azonban, hogy legalább ezt a kevés adatot a lehető legtökéletesebben feldolgozza irodalomtörténetírásunk, hiszen írók és alkotások reális értékelése csak akkor képzelhető el, helyüket koruk társadalmában csak akkor tudjuk egészen pontosan megállapítani, ha ismerjük — az adatok-szabta határok között — a közönségre gyakorolt hatásukat is.

A közönség vizsgálata ott válik lehetségessé, ott találunk megfelelő adatokat, ahol valamilyen közösségben megszervezik az olvasóközönséget, és ennek a megszervezett közönségnek irodalmi művekkel való foglalkozásáról írott emlékek is maradnak. Ilyen vizsgálati lehetőséget találtam az önképzőkörök őseinek, a múlt század első évtizedeiben virágzott iskolai képzőtársaságoknak, magyar társaságoknak történetét kutatva. Ezekben is társasággá szerveződött irodalmi közönség gyűlt össze, amely az írásos emlékek bizonyítéka szerint erős kapcsolatban állott kora irodalmával és bőséges adatot jegyzett fel erről a kapcsolatról.

Ezeknek a társaságoknak ilyen irányú vizsgálata eddig teljesen hiányzott. Még a történeti adatok összeállítása is elég hiányos volt, mint ezt 1937 elején Trencsényi-Waldapfel Imre egyik rádió-előadásában megállapította: „Az önképzőkör magyar szükségletekből kinőtt, jellegzetesen magyar intézmény, melynek a magyar irodalom fejlődésére is jelentékeny hatása volt. Közel másfél évszázados története azonban máig megíratlan és csak úgy lesz kielégítően megírható, ha az egyes önképzőkörök történetét előbb feldolgozzák azok, akiknek kezük ügyében van az illető önképzőkörök jegyzőkönyve, érdem-könyve, irattára, egyszerűval egész dokumentum-anyaga.”¹ Ugyanez volt a helyzet még 1945-ben is, Faragó József megállapítása szerint: „A hazai önképzőkörök irodalmi munkássága eddig sem került ugyan el az irodalomtörténeti vizsgálódás figyelmét, de mégis bizonyos harmadrendű fontosságú kutatási területnek számított; alig tudott előkelőbb helyet kiharcolni magának egy-egy iskolai értesítő vagy kollégiumi monográfia hosszabb-rövidebb fejezeténél. Ha ismertük is a múlt századi magyar ifjak e társaságait, érdeklődésünket és rokonszenvünket mindig az onnan kikerülő nagy egyéniségek vonzották és irányították: megállapítottuk és tudtuk, hogy pl. Petőfi, Jókai, vagy másvalaki ebben meg ebben az önképzőkörben működött s innen meg innen került ki, de tudásunk is, érdeklődésünk is megrekedt e határnál.” „Ifjúsági olvasóegyleteink története igen hézagos, s ha az anyagot módszertani szempontból is megrostáljuk, a lezárt kérdések száma elenyésző.”²

Hasznos és szükséges lenne pedig, ha ezeknek az ifjúsági társaságoknak a történetét feldolgoznánk, az anyag-gyűjtésnél figyelembe véve közönségkutatási szempontokat is. Elsősorban olyan pedagógusok végezhetnék a munkát, mint ezt már Trencsényi-Waldapfel is sürgette, akik a helyszínen tanítva az egykori társaságok és önképzőkörök írásos emlékeit a legkönnyebben kézhez kaphatják. A szabadságharc előtti kor hozzáférhető anyagát már feldolgoztam. De ugyanilyen hasznos lenne a későbbi korok iskolai önképzőköreinek életére vonatkozó adatokat is hosszabb-rövidebb monográfiákban feldolgozni, hogy azokat az irodalmi közönség kutatásában irodalomtörténetírásunk kellőképpen hasznosíthassa.

Ennek a tanulmánynak a keretében legrégibb ilyen ifjúsági társaságunknak, a soproni liceum Magyar Társaságának adatairól kívánok beszámolni 1790—1848-ig. Szó esik az írókkal való személyes kapcsolataikról, kiterjednek adataim a Társaság könyvtárára, a Társaság által járatott folyóiratokra, s minthogy a gyűléseiken előadott versek is arról tanúskodnak, hogy melyik költőnek milyen verseit kedvelik, feldolgozom az erre vonatkozó adatokat is. Tanulmányom tehát nem meríti ki a soproni Magyar Társaság történetét a mondott időszakban, csak a közönség-kutatás szempontjából érdekes adatokat foglalja össze. Előljáróban és kisebb-nagyobb kitérők során azonban mégis megkísérlem vázlatosan megrajzolni a Társaság képét

¹ A rádióelőadás kézírata a szerző szívességéből tulajdonomban van. Minthogy az önképzőkör szó csak a szabadságharc után jelent meg, én tanulmányomban társaságokról beszélek.

² Faragó József: A „Remény” III. kötetének kézírata. Erdélyi Múzeum, 1945. 1—2. füzet 37—45. lap.

a szabadságharcig, hogy olvasmányaikra, szavataikra vonatkozó részletes adataim ebbe a képhez beilleszthetők legyenek.

A soproni Magyar Társaságnak már megalakulása is mutatja, hogy benne olvasni és művelődni vágyó fiatalok tömörültek. Kis János, a későbbi evangélikus püspök-költő, akkor még soproni diák, levélben fordult a Mindenes Gyűjtemény híres komáromi szerkesztőjéhez, Péczeli Józsefhez: „Kiket tart tiszt. uram nemzetünk legclassicusabb prozaistáinak, s poétáinak, s micsoda renddel következteti őket egymásra? (Az önnön szép munkái s Faludi Ferenc írásai mindnyájunknak eszméretesek s kedvesek.) Mimódon és honnét tudhatnám én meg, milyen új könyvek jöttek ki az elmúlt esztendőtizetben, s kik legyenek virágozni kezdő literatúránknak forróbb kedvelői és buzgóbb gyarapítói, hol laknak azok, micsoda tisztséget s titulust viselnek?”³ Péczeli készségesen válaszolt az érdeklődő ifjakknak, s nemsokára megkapta értesítésüket a Társaság megalakításáról. Az alapítók olvasási és művelődési vágyáról beszél a korszak vége felé, az 50 éves jubileumon Tóth János is, a Társaság akkori titoknokai: „Eszközt nyújtottak ők, módot, ösztönt a' művelődésre, mi pedig példájokon gyuladván, azokat magunkévá tevénk. Mivelődés volt az ő jelszavok 's elől mentek egy nemzet előtt utmutatásokkal, lelkesítésekkel ők 's némelly más rokonérzetű honfitársaik, ők voltak alkotói jelen századunk' jelszavának, mely mindenütt a' buzgalom 's lelkesedés hangjával kiáltja: »Ébredjünk! Haladjunk! Mivelődjünk!« Érezték ők már korán a' tudományos miveltség' méltóságát, fenségét 's báját, azért kívánták azt Századunk' lelkébe, 's legközelebb a' mi kebleinkbe becsepegtetni. — Hiv maradt társaságunk elvökhöz, hiv jelszavokhoz, a' nagyok' nyomain buzgott mindég haladni, 's hogy törekedése csüggetlen volt, hogy iparjai, a' millyen szűk hatáskörűek, oly lankadatlanok voltak, annak bizonyosságát a' mai nap mutatja, mely az ötvenéves intézetet még létezni látja. Nem is létezhetne ez, ha csak a' művelődés' vágya, a' mellyből csirázdzott, folyvást nem övedzené.”⁴

Az alapítók Péczelin kívül értesítették a bécsi hírlapírókat is, akik a Hadi és más nevezetes Történetek hasábjain örömmel számoltak be a Társaság megalakulásáról.⁵

Egyébként a Magyar Társaság elnevezést innen vették a soproni diákok. Az 1789. évfolyamban olyan Magyar Társaságokról írnak a Hadi és más nevezetes Történetek szerkesztői, „Kik haldoklott nyelvünknek új életre való hozásában... munkálodnak”, s tagjaik „nyelvünk gyarapodásáért élnek, halnak.”⁶ Említik a komáromi Társaságot, mely Péczeli vezetésével kiadja a Mindenes Gyűjteményt (erről már korábban is írtak),⁷ azután a kassai Társaságot és lapját, a Magyar Múzeumot, még a tagokat is felsorolják: Batsányi, Kazinczy, Baróti Szabó. 1790-ben a szebeni „kis Magyar Társaság”-ról írnak, melynek tagjai az Erdélyi Magyar Hírvivőt adják ki.⁸ Ezek után olvashatjuk a soproni Társaság megalakításáról szóló híradást. A soproni diákokat nyilvánvalóan buzdította, hogy a lap által dicsért Magyar Társaságok sorába léphetnek. A bécsi Magyar Hirmondó később is ír a pesti Magyar Társaságról és kiadványáról, a Magyar Társaságnak nevezi a Debreceni Grammatica szerzőit is.⁹ A magyar szó itt tehát még csak foglalkozásukat jelöli (a magyar nyelv ápolása, fejlesztése), és csak később jelenti egyúttal a Német, sőt egyideig a Latin Társaságtól való megkülönböztető jelzőt.¹⁰ A társaság szó a francia felvilágosodás és forradalom hatását mutatja, francia példára alakultak országsgzerte a különféle társaságok. Olyannyira, hogy Wietoris János rektor-professzor 1792.

³ Az 1790. febr. 2-án kelt levelet Kis János is említi Emlékezéseiben (K. J. superintendens Emlékezései életéből maga által feljegyezve. II. kiadás. Bp. 1890. 70. lap), a levél szövegét Toldy Ferenc közli (Magyar államférfiak és írók. Életrajzi emlékek. II. kötet. Kis János. 194—196. lap) czele a jegyzettel: „A levél eredetiből, mely történetírónk Péczelinek, a halhatatlan atya méltó fiának barátságából fekszik előttem.”

⁴ Tóth János: „Mivelődjünk! ez századunk, ez Társaságunk jelszava.” Megnyitó beszéd a soproni M. T. félszázados örömnépén, 1840. Máj. 30-án. Megtalálható a Társaság emlékkönyvei közt B.I. 9/a jelzetű „Örömnépén elszavalt Munkák 1840-től” című kötet 2. lapján.

⁵ Hadi és más nevezetes Történetek. 1790. 705—708. lap.

⁶ Uo. 1789. 593—594. lap.

⁷ Uo. 1789. 30—31. lap.

⁸ Uo. 1790. 344. és 375—376. lap.

⁹ Magyar Hirmondó. 1792. I. szakasz 30. lap. és 1795. VIII. szakasz 112. lap.

¹⁰ A soproni Német Társaság 1803—1848-ig működött, a Latin Társaság Rumy Károly György tanársága idején, a tízes években alakulhatott, mert 1813-ban (s bizonyára más években is) nyomtatott meghívót adott ki a Német Társasághoz hasonlóan évzáró örömnépére, mely Rumyt mondja tanárelnöknek. Az érdekes latin és németnyelvű meghívókat Bodoky Richárd tulajdonában volt alkalmam olvasni és lemásolni.

nov. 4-i beszédében, amikor Raits Péter professzor-társát a Társaság előlölői tisztébe ünnepelesen beiktatta, szükségesnek tartotta bejelenteni, „hogy ezen beállott Ns. Ifjú Magyar Társaság éppen nem valami árthatmas Frantz Jakobinus Klúbot jegyezzen”. A Társaságnak nem célja, hogy „botránkoztató beszédekkel vagy írásokkal töltse ártatlan idejét”, a benne tömörült ifjúság csupán arra törekszik, „hogy iskolai munkáinak folytatása alatt is jó és szép renddel Magyar Nyelvét leginkább pallérozhassa, magát az által minden, Magyar Hazánkban folytatandó és elő adandó dolgokban alkalmatossá jó idejében tehesse”. A beszédből kiderül, hogy azokkal szemben védelmezi meg a Társaságot, „a’ kik illy Ns. Ifjainknak ártatlan alkalmaztatásokat vagy éretlennek, vagy botránkoztatónak, vagy éppen helytelennek állították lenni”. Ezek után reméli, hogy senki sem lesz „a’ ns. előmenendő ifjúságot szerető lélek”, „a’ ki illy ártatlan igyekezetiben vagy gáncsot talál, vagy . . . hátráltatná ezen most bejelentett ns. M.S. Társaságot”.¹¹ Ez az óvatos elkülönítés nem volt hiábavaló, ha meggondoljuk, hogy az a Kazinczy, akivel a Társaság szoros kapcsolatban állott, nem sok idő múlva jakobinus összeesküvés vádjával már börtönben ült. Kis János ekkor, 1795. szept. 29-én Győrben találkozott vele először személyesen, „midőn a szerencsétlen Spielbergre vitetvén e városban megszáll, és Kist magához a fogadóba hivatá, hol első ölelésök s ugyanakkor végsőnek vélt búcsújok azon egy órában esett”.¹² Kazinczy barátjának, a mártírhaltát halt Hajnóczy Józsefnek még szorosabb kapcsolatai voltak Sopronnal, ha a Társasággal való kapcsolatáról nem is tudunk. Közvetlenül letartóztatása előtt többször járt Sopronban mennyasszonyánál, akit aztán a börtönben „végredeleileg” Kazinczyra bízott. Kazinczy több levelében érdeklődött is Kistől és Rumytól a szép leány sorsáról, aki a Kis által Emlékezőseiben is emlegetett Asbóth-lányok mellett egyik közkedvelt csillaga volt a soproni társaséletnek.¹³ A tárgyalás adatai szerint Hajnóczy Sopronból vitte a Marseilles egyik fordítását Pestre, és Verseghy is azt vallotta, hogy ő csak kijavította a Hajnóczytól kapott dőcögő fordítást. Hajnóczy nem emlékezett rá, hogy kitől kapta a szerinte közkézen forgó szöveget.¹⁴ Soproni diák volt Hajnóczy unokaöccse is, akit a perben börtönre ítélték, Hajnóczy nagyapjának egyik testvére, Hajnóczy Dániel a soproni liceumnak egykori igazgatója, apjának unokatestvére, Hajnóczy Sámuel pedig tanára volt. Könnyen gyanúba keveredhettek volna tehát a soproni Magyar Társaság tagjai is ezek miatt a kapcsolatok miatt, hiszen akkor mindenhol jakobinusokat szimatolt az önkényuralom. Jakobinizmus vádjá miatt szüntették meg a sárospataki Társaságot, melyről József főherceg helytartó felterjesztésében azt írta a királynak, hogy bár az csak irodalmi célzatúnak látszott, a királyi biztos szigorúan meghagyta az iskolai vezetőségnek, ügyeljenek, „dass keine solche Gesellschaft (die doch ein übles Ende nehmen könnte) unter den Studenten entstehe.”¹⁵

A soproni Magyar Társaság valóban nem volt „jakobinus” gyülekezet, a forradalmi gondolat nem lelkesítette őket. Kis János önjellemzése, amely szerint „minden törvényes szabadságnak fiatal korától fogva forró barátja” volt,¹⁶ jellemző a Társaság legjobbjaira egészen a szabadságharcig, aminél tovább politikai kérdésekben csak kevesen mentek el. Ebbe aztán beleértendő, hogy királytisztelők voltak, első korszakukban csupán Széchenyi Ferenc és Festetics György lojális reform-programjáért lelkesedtek; általában aulikus pártfogók támogatták a Társaság munkáját. Később, amikor a Helytartótanács 1837-ben és 1845-ben ismételten betiltotta az akkor már szépszámu iskolai képzőtársaságot, a sopronit, pártfogói megmentették. Azt olvashatjuk jegyzőkönyvükben 1837-ben: „Április 15-én egy a’ Fő Mlgú Helytartó Tanácstól érkezett Társaságunkat némileg érdeklő K.K. parancs” következtében, Tiszt. Elnök Urunk” meghagyása szerint gyűlést nem tartottunk”, s a lap alján x-hez jegyzetben: „Kéntelenítetve érzem magamat lenni Társaságunk” ezen veszéllyel (sic) fenyegetődző időpontjára nézve jegyzésbe foglalnom: hogy azon K.K. parancs azon szempontból „hogy minden ifjak által fennálló egyesületek *politikai* (aláhuzás a jegyzőkönyvben) tekintetéből töröltessenek el”, Társaságunkra is eltörölj ítéletet mondott. Ezen parancs kétségen kívül szüleménye volt a’ Pesti és Posonyi ifjak lázongásainak. Ezen parancs törté el a’ Posonyi, Losonczy ’s több más testvér Társaságokat. A’ sopronit lelkes pártfogás tartá meg. Ugyan is, a’ helybéli Convent azon felelete mellett hogy Társaságunk nem politikai tárgyakkal foglalatoskodik, de egyedüli célja a’ honni nyelvben való gyakorlás, — fenn áll, bár saját erkölcsi ereje ’s kül-szíves pártoltatás által, örökre!! Óvásul legyen ez, cz. Utódom,

¹¹ Magyar Hirmondó. 1793. III. szakasz 277—280. lap.

¹² Toldy Ferenc : I. m. 224. lap.

¹³ Payr Sándor : Hajnóczy Sámuel és fia, József. Sopron 1934. 29—30. lap.

¹⁴ Uo. 17. lap.

¹⁵ Domanovszky Sándor : József Nádor iratai, 1925. I. 159. lap.

¹⁶ Toldy Ferenc : I. m. 244. lap.

a jövődre nézve! Major mk.”¹⁷ Még látni fogjuk, hogy bár a Társaság nem tért le „veszélyes” politikai ösvényekre arról az útról, amelyet Wietoris jelölt ki előbbok említett beszédében, olvasmányaik, folyóirataik révén szoros kapcsolatba kerültek az új eszmékkel is, és a Társaságban felnövő ifjúság a reformkor eszméinek hatása alatt nevelődött. Így velük kapcsolatban sem helytálló egészen az Életképek levelezőjének méltatlankodása, aki 1847-ben rendezett örömmünnpükkel kapcsolatban írja: „Valóban sajnos, ha ilyl ártatlan és hasznos czélú társulatok fensőbb helyen félreértetnek.”¹⁸ Egyrészt több Társaság még annyira sem volt „ártatlan”, mint a soproni, így „fensőbb helyen” érthetően aggályoskodtak, másrészt a művelődésre, olvasásra, ezáltal gondolkodásra serkentés határozott politikai tartalom nélkül, önmagában is ellenkezik minden reakciós hatalom céljaival.

Visszatérve a soproni ifjaknak 1790-ben a bécsi Hadi Történetek szerkesztőjéhez küldött jelentésére, megtudjuk belőle, hogy valóban a lap buzdításai és a komáromi példa serkentették őket. A szerkesztők előmozdításul „szép magyar könyvecskékkel” és a Hadi Történetek első évfolyamával kedveskedtek a soproni diákoknak, és megkérték őket, foglalatosságairól továbbra is küldjenek értesítést. A könyvajándékról a Társaság első jegyzőkönyve is lelkesedéssel számol be 1790. máj. 22-én: „Egy oly váratlan szerentsénk történt a’ mellyen való örömnünket nem is tudtuk elegendő képpen érezni. A’ Hadi történetek’ érdemes írói e’ következendő könyvekkel méltóztattak megajándékozni: 1. A’ Hadi történetek első darabjából két nyomtatvány, 2. Hervey: Sirhalmi, 3. Alzir, egy szomorú játék, 4. Campe: Erköltsös könyvcskéje, 5. Tornyos Péter, egy farsangi vig játék, 6. egy Jámbor Szándék, a’ fel álitandó Magyar Társaság eránt.”¹⁹ Később ismét kaptak tőlük néhány könyvet, ezek a könyvek alkották a könyvtár alapját, lassanként azután újabb és újabb kötetekkel gyarapították könyvtárukat. 1808-ban már 462, 1833-ban 1121, és 1846-ban 1505 könyvük volt a jegyzőkönyvek tanúsága szerint.²⁰ Részletes könyvtár-jegyzékük, amely a Társaság emlékei közt található, 1856-ból való. Ez a jegyzék a Társaság tagjainak sokirányú érdeklődéséről tanúskodik. Figyelembe véve a könyvtár fejlődésének fenti adatait, valamint a jegyzőkönyvek bőséges adatát a könyvek vásárlásáról és ajándékozásáról, megállapíthatjuk, hogy gyorsan reagáltak az irodalmi élet újabb és újabb eseményeire, a megjelent munkákat lehetőleg azonnal beszerezték. Maga Kis János az évtizedek során majdnem 200 kötetet gyarapította a Társaság könyvtárát, és szimbolikus jelentőségűnek tekinthetjük, hogy nem sokkal a halála előtt ajándékozta nekik Petőfi költeményeinek első kiadását: „Jelentetett Főtisztelendő s Nagyságos urnak azon szívessege, miszerint ő a társaság számára Petőfi verseire előfizetett. Ezen szíves részvéte a társaság részéről azonban köszönettel vétetett, míg a könyv általadásakor ő nagyságának ünnepélyes (sic) köszönet határozatott.”²¹

Az említett jegyzék tárgy szerint csoportosítja a könyveket és legtöbbször megjelenésük évszámát is közli. A jegyzőkönyvek bizonyítják, hogy a legtöbb könyv vagy azonnal, vagy nem sokkal megjelenése után bekerült a könyvtárukba. Nyelvtani könyv 55 van, szép-irodalmi 656, történeti segédkönyv 179, filozófiai és matematikai könyv 26, „természet és gazdaságtani munkák” 38, „orvosi tudományok” 14, „törvény és politikát tárgyzó könyvek” 45, vallási tárgyú könyv 36, és „egyveleg munkák” 240.

Érdekes végigböngészni ezt a jegyzéket, mert benne összefoglalva megtalálhatjuk, mit olvastak ötvennyolc éven keresztül a soproni diákok, közben egyes szerzőkkel és könyvekkel kapcsolatban kitérhetünk a Társaság életének jelenségeire, írókkal való kapcsolataira.

A nyelvtani könyvek között találhatók a prozódiai harc vitairatai: Rajnis Józseftől A magyar helikonra vezető kalauz 1781-ből (22. sz.), Baróti Szabó Dávidtól Ki a nyertes? 1787-ből (28. sz.), ugyancsak tőle a Kisdéd szótár is 1792-ből (34. sz.); és a másik nagy vitának, az y-ista, jot-ista harcnak az emlékei: Verseghy: A tiszta magyarság 1805. (14. sz.), és a válaszok, Révai: Verseghy Ferencnek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága 1805. (10. sz.) és „Verseghy Ferencnek motskolódásai a tiszta magyarságban (9. sz.). Révainak Elaboratio Grammatica Hungarica című munkája is szerepel 1803-ból a jegyzék 2. számú köteteként, amit tőle kaptak ajándékba, és az Antiquitates Literaturae Hungaricae 1803. (14. sz.) Révait nagyon tisztelték s levelező tagnak is megválasztották. Kovács Sándor ugyan azt írja, hogy nagy elfoglaltságára való tekintettel a levelező tagságot nem fogadta el,²² ezzel

¹⁷ A’ Sopronyi Magyar Tanuló Társaság’ Jegyző-Könyve. Negyedik Darab 1829—1840. (Jelzete: A. II. 4. számozatlan lapok).

¹⁸ Életképek. 1847. 21. szám, május 22-én.

¹⁹ A’ Sopronyi Magyar Tanuló Társaság’ Jegyző-Könyve. Első Darab 1790—1805.

²⁰ A soproni Társaság II. jegyzőkönyve 68. lap (1808. szept), IV. jk. (1833. jún. 10), V. jk. (1846. jún. 13.).

²¹ A’ soproni magyar társaság Jegyzőkönyve V-dik kötet, 1844. szept. 7.

²² Kovács Sándor: A soproni ev. lyceumi magyar társaság története 1790—1890. 52. lap.

szemben levelező társuknak nevezik, amikor halálát külön gyűlésen gyászolják, s erről a Hazai Tudósításokban beszámolnak: „Valamint az egész hazára nézve dicsőséges, ha jeles férfiakat nevelt: szinte úgy kötelesség az élő hazafiakra nézve, hogy az ilyen érdemeseket holtok után a' halhatatlanságra segítsék; mert tagadhatatlan, hogy egyedül az íróknak, kivált a' költőknek munkáik igéző kellemeikkel vihetik azt végbe, hogy a' jeles érdem méltó fényében megmaradjon. Mi ezen igazságnak megismerésétől indítatván tiszt. Révai Miklósnak emlékezetét szomorúan inneplettük. Tartozó kötelességünknek véltük ezt mind azért, mivel nagy érdemeit a' magyar literatúrában az egész hazával együtt tiszteltük; mind, mivel személyében kisdied Magyar Társaságunk egy első rendbéli levelező társával dicsekedett. Gyülekezetet tartván az ifjú társak, elolvasták különbféle vers nemekben készült munkáikat.”²³ A jegyzőkönyvben is azt írják, hogy „Tisztelendő Prof. Révay Miklós Társaságunknak első Rendbéli Levelező Társa” újabb könyvekkel bővítette könyvtárakat, megemlékezik a jegyzőkönyv Révai haláláról is, és a Hazai Tudósításokban hírül adott ünnepségről, és Révait mindig első rendbéli levelező társuknak nevezik, ami tudniillik a legelső fokozat volt, erre a legkiválóbb írókat és tudósokat hívták meg.²⁴ Mutatis mutandis, mert levelező társuk volt Czinke Ferenc is, akinek Az új holmi című könyve a nyelvtani munkák közt első helyen szerepel. Azért lehetséges, hogy ők sem tartották kiválónak a buzgó dilettánst, csak udvariasságból tisztelték így meg. Czinke ugyanis még soproni tanár korában kötött velük barátságot, örömmünnepeikre rendszeresen elküldte üdvözlő verseit, többször meg is látogatta őket. Két versét kiadták „A' Soproni M. Társaság Próba munkáinak Sengéi” című, 1805-ben megjelent kis kötetükben is. A Társaság életének erre az első korszakára egyébként a nyelvészet iránti érdeklődés nyomta rá a bélyegét, nem hiába ajánlotta nekik Péczeli is, Kis Jánoshoz írt válaszában, hogy a nyelv kérdéseit tanulmányozzák; s nem hiába állt a nyelvi kérdés országszerte az érdeklődés középpontjában, kiindulópontja lévén egyaránt a magyar irodalom, tudomány fellendítését célzó, sőt a magyar politikai törekvéseknek is. Nyelvészeti érdeklődésükről, s egyben országos hírekről tanúskodik az Aranka György alapította marosvásárhelyi Magyar Nyelvművelő Társasággal való levélváltásuk 1794-ben.²⁵ Az erdélyiek arra kérték fel őket, jelöljék ki, hogy melyik szerintük a legjobb magyar grammatika. A kérdésre alapos vizsgálat után választottak, miután gyűléseiken több nyelvtant áttanulmányoztak. A felkérésnek Erdélyben is nyoma van, mint ezt a Nyelvművelő Társaságnak Jancsó Elemér által közzétett iratai bizonyítják.²⁶ Eszerint a Társaság hatodik ülésén kiküldött bizottság a tizedik gyűlésben, amelyet 1794. máj. 29-én „g. Teleki László atyánkfia előülése alatt” tartottak, felolvasta többrendbeli javaslatát: „Erről a három pontról végeztetett (a nyelvtanítás részletfeladatainak kiosztásáról van szó), hogy mivel tiszteletes Bőjthi, doktor Gyarmati és Szentpáli István urak grammatikában irtak, aziránt találtassanak meg, hogy ezen grammatikából kézi kis grammatikákat készítsenek, evégett pedig Magyarországon a Soproni Társaság találtassék meg a Társaság neve alatt aziránt, hogy egy olyan kézi grammatikát, amelyet onnan legjobbnak találtak, ezen Társasággal közleni s aziránt maga vélekedését adni ne terheltelessék.”²⁷ A Társaság magáévá tette a javaslatot, mert a tizedik gyűlés jegyzőkönyvében majdnem szó szerint ugyanez áll: „A Soproni Magyar Társaság pedig aziránt (ti. „találtassék meg”), hogy az ilyen könnyűszerű kézi grammatikácskák közül egyet, mely Magyarországon legjobbnak találtatott, maga gondolatját is hozzátévé, a Társasággal közleni ne terheltelessék.”²⁸ Levelük Teleki aláírásával meg is érkezett Sopronba, s december végén a soproniak el is küldték kimerítő válaszukat. Ezzel kapcsolatos munkájukat, jegyzőkönyvi adataikat, leveleik szövegét részletesen ismerteti és közli Peéry Rezső az idézett helyen, csak azt jegyzem meg, hogy Peéry „tanárvezetőjük”-nek nevezi Wietoris Jonathánt, ami félreértésre adhat okot. Tanárelnökük, azaz előlülőjük Raits Péter volt (idéztam a beszédből), amellyel Wietoris ebbe a hivatalába beiktatta), Wietorist pedig, mint az iskola rektorát tanácsnokuknak, tanácsadójuknak kérték fel. Az Erdélybe küldött, Peéry által közölt levélben is azt írják, hogy a Társaságnak „Tagjai állanak Tanácsnokból; Itélő, Levelező, Érdemes, úgy nevezett Munkás és Időre Társakból”. Ezek közül

²³ Hazai Tudósítások 1807. máj. 12. 329—331. lap.

²⁴ A' Sopronyi Magyar Tanuló Társaság Jegyző Könyve. Második Rész, 1806—1820. Jelzete A. II. 2. Fenti adatok 1806. okt. 18-i, 1807. ápr. 11-i gyűlésről (24. lap), és a jegyzőkönyv 28. lapjáról valók.

²⁵ Közli Peéry Rezső: Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvművelő mozgalomhoz. Magyar Nyelv 1957. 1—2. szám. 274—278. l.

²⁶ Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest, 1955.

²⁷ Uo. 167. lap.

²⁸ Uo. 165. lap. Jancsó előbb közli a jegyzőkönyv, és azután a javaslat szövegét, holott az iratok értelméből a javaslatok előbbi keletkezése nyilvánvaló.

csak a munkás és időretársak voltak a Társaság tulajdonképpeni diáktagjai, a többieket fel-nőttek közül kérték fel.²⁹ Ezt a nagyobb szabású szervezetet nem az alapítók hozták létre, hiszen Kis János és négy társa olyan kis kört alakított, amelynek ilyen szervezetet nem volt szük-sége. Az ő távozásuk után Zigán János és Lakos János, a későbbi tábornok-író szinte újra alapították a Társaságot, felépítve ezt a nagyobb szabású szervezetet. Így emlékezik erre Kis János is: „Általában miután Németh és én Sopronból elmentünk, a társaság leginkább mostani generális báró Lakos Jánosnak, ki akkor Sopronban tanult, buzgósa által annyiban új alakot veve magára, hogy a professorok közül egy elnök s azon jóakarók közül, kiknek szíves részvételök tapasztaltatott, részint helyben tiszteletbeli, részint vidéki levelező, a fiatalabb tanulók közül pedig rendes tagságra készülő társak választatának.”³⁰ Ezt írja Lakosnak is a Soproni Estvék előszavában: „Néha soproni tanulóvá leszek, veled a tudományoknak, külö-nösen a magyar literatúrának szeretetében vetélkedem, a magyar írókat Kőnyi Jánostól s Kartigam fordítójától fogva egész Virágig s Kazinczyig tüzzel olvasom, a kis magyar társaságot alapítom, elmentem után benned ennek hatalmas restaurátorát látom.”³¹ A ránk maradt jegyzőkönyvet is ezek a második alapítók kezdték írni, ők számoltak be az alapításról: „Kis János és Németh László, ez a két érdemes magyar születésű ifjú volt az, kikre a Magyar ég derülő fénye kihatván, 's kikben a' leg magassabb ész, a' leg jól tévőbb Haza és emberiség szerelmével foglalva, a' kik ezen kis Társasság', mely Tagjainak fő tétlje, magokat anyai nyelvökbe hetenként való munkálkodások egymás előtt való elolvasása által is gyarapítani, akik, mondom, ezen társosság alapkövét megvetették. Ifjúi esztendeikre nézve Sopronban nevelődtek, még tsak a' köz Társasság hasznára, midőn ezen nagy lelket 's még forróbb Hazai szerelmet mutató szándék ébresztette volna szívöket. Örültek ezen szándéknak, a' mely di-tséretes is volt, — más Magyar Ifjak is kedvet szervezvé, Társaságokba vettek: — 's azt a' kis Társaságot állították fel, mely a' mi időkig fel áll még. — El végeztek azt is, hogy a' Társosság minden viszontagságait, — Törvényeit, — a' Társok számát, — a' Társosságha fel olvasott munkákat, egy könyvetskébe jegyezzék. Mi pedig háladatos utóbbiak e' Jegyző könyvet készítettven azoknak kötetlen írásait Sopronba 1791-be Bak 10-dikén rendre fel jegyeztük; a' mely is így következik:”³² A legelső gyűlések jegyzőkönyvei közt ilyenek talál-hatók: „1790. ikernek 23-dik napján” azaz május 23-án: „N. folytatta Adelungból kisé-degetett jegyzéseit egész a' IV. rész végéig. P. is ugyanazt. K. pedig Eschenburg Rhetoriká-jának II. szakaszát végezte el.”³³ Ebből is látható nagyfokú érdeklődésük a nyelvészeti kérdé-sek iránt, amely a tárgyalt könyvjegyzékből is kiviláglik. Abban megtalálható az alapítók későbbi nyelvészeti munkájának bemutatásaként Németh László Rövid Deák Grammatikája (Győr, 1799., a jegyzékben 37. sz. alatt), azonkívül említésre méltó kötetek még: Márton József Német-Magyar, Magyar-Német lexikona (18—19. sz.), melyet a szerző Raits kérésére ajándékoz a Társaságnak,³⁴ — A szebeni Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja, — Bittnitz Lajosnak, a soproni minta nyomán Szombathelyen alakított Társaság³⁵ tudós tanárelőkének a munkája: A magyar nyelvbeli előadás tudománya. Több soproni kiadású nyelvészeti munka után ott láthatjuk a jegyzékben a Mondolatot, Táncsics Mihály

²⁹ Wietoris tanácsnokságáról ő maga beszél említett beiktató beszédében, valószínűleg tanácsnoknak tekintették az előlül Raits Pétert is, sőt talán Széchenyi Ferencet is, akinek elküldték ekkor készített törvényeiket, amire a gróf részletes megjegyzéseket tett. Erről Kis János is megemlékezik: „... a minden jó igyekezetet, kivált nemzetünk javára czélozót forrón szerető gr. Széchenyi (!) Ferencz sem tartotta rangjához s méltóságához illetlennek, hozzánk kegyesen lebecsátkozni, s intézetünk hasznosabbá tévése végett bölcs tanácsokat adni.” (Kis: I. m. 69. l.). Itélő társról csak egy adatot találtam, eszerint amikor 1807-ben meghalt Waltersdorfer János úr „Ítéző Társ”, akkor kesergő verseket írtak (II. jk. 44. lap). Levelező tagok, vagy elsőrendű levelezők, mint már említettem, az írók voltak, érdemes társak, vagy másodrendű levelezők többnyire a Társaságból kikerült vidéki lelkészek, tanítók stb.

³⁰ Kis János I.m. 68. lap. az általa említett rendes tagságra készülő fiatalabb diákokat neveztek időre-társaknak. Ezeknek erősen korlátozott jogaik voltak a munkás tagokkal szem-ben. A jogegyenlőséget a Társaság nagy reformere, Pákh Albert valósította meg az ötvenedik évforduló után, 1842-ben.

³¹ Kis János: Soproni Estvék 1839. 2. lap.

³² A Társaság I. jegyzőkönyvének bevezető szavaiból.

³³ A Társaság I. jegyzőkönyvéből máj. 23-án 1790.

³⁴ A Társaság II. jegyzőkönyve 229. lap, 1816. dec.

³⁵ Tudományos Gyűjtemény 1824. II. kötet 127. lap, 1826. IV. kötet 111—120. lap és 1826. VII. kötet 119. lap.

Magyar nyelvtudományát és Brassai Sámuel Okszerű vezérét a német nyelvtanulásban, a Magyar Tájszótárt 1838-ból, a Törvénytudományi Műszótárat. Megállapíthatjuk, hogy nyelvészeti könyveik kevés kivétellel nyelvújítás előttiék és a nyelvújítási harc korából valók, amikor a nyelvkérdés állt érdeklődésük középpontjában.

Befejezve a nyelvtani munkák jegyzékének áttekintését, érdemes megállnunk egy pillanatra a Társaság első, nyelvészkedő generációjának a tagjainál. Belőlük kerültek ki az első érdemes társak, vagy másodrendű levelezők, miután elhagyták az iskolát. A Kisek távozása utáni új tagokat is alapítóknak számítva, az összesen 16 alapító közül éppen a felét, nyolcat Szinnyei József is számontart, mint magyar író. Kis Jánoson kívül Németh Lászlót, aki győri tanár lett, s korai haláláig (1806) több nyelvészeti és földrajzi munkával örököztette meg a nevét, Halasy Mihályt, aki 1805-ig soproni tanár volt, s így a Társasággal továbbra is szoros kapcsolatot tartott, azután lelkészként működött s több magyar és német nyelvű egyházi munkát írt; Zigán Jánost, a Társaság első választott titoknokát, aki ugyancsak korai haláláig Kis János barátai körének tagjaként, mint ev. lelkész több köszöntő és sirató verssel, Nagybritanniáról szóló fordítással jelent meg nyomtatásban; utódát a titoknoki székben, Lakos Jánost, aki vitézkedésével nemességet és báróságot, majd akadémiai tagságot szerzett, egyébként evangélikus lelkész fia volt és színmű írással kezdte pályafutását; egy második Kis Jánost, aki ev. lelkész volt s „Utmutatás a klavirozásra” c. munkájával tette érdemessé magát arra, hogy Szinnyei nagy művébe bekerüljön; Ajkay Pál vasmegyei táblabíró, akinek „Névtelen szerető” c. németből fordított vígjátékát 1794-ben adták elő Pesten; és végül Ihász (Ihászi) Imrét, több vármegye táblabíráját, nagydémi földbirtokost, akinek sok eredeti és fordított színműve szerepelt az úttörő magyar színészek műsoraiban. Örölködök, mondok, Szinnyei is, és ha beleképzeljük magunkat a korbá, amelyben ujjainkon számlálgatták irodalmi és tudományos életünk úttörőit, hogy hányan is írnak már magyarul, akkor csak tisztelettel gondolhatunk e lelkes fiatalokra, akik a maguk kétségtelenül mérsékelt írói talentumát siettek a nagy ügy szolgálatába állítani.

Mint a fenti adatokból láthatjuk, a színpad iránt is érdeklődtek, sőt nemcsak nyelvészkedő munkájukkal váltak ismertté, hanem a színjátszásban is, mint diákok úttörő, kezdeményező szerepet vittek. Ez a vállalkozásuk jelentőségében talán még nagyobb, mint az Arankáékkal való kapcsolatuk. Budán ekkor alakulgatott a magyar színjátszás ügye. A soproni Magyar Társaság fenti lelkes gárdája is nekivágott hát a nagy feladatnak: magyar színelőadást rendeztek a jobbára német nyelvű Sopronban 1792. ápr. 30-án. Az első, és hosszú időre egyetlen magyar nyelvű színelőadás volt ez Sopronban, amely nemcsak soproni, hanem országos viszonylatban is páráját ritkító jelenség. Lakos János eredeti tragédiáját adták elő Hunyadi Lászlóról, maga a szerző játszotta a címszerepet, Zigán Czilleit, Ajkay Griskát, a második Kis János Szilágyi Mihályt, Ihász pedig egy Modrák nevű főnemes.³⁶ Minthogy a nevezetes eseménynek elég bő irodalma van,³⁷ a részleteket most mellőzve csak a korabeli méltatást hadd idézzem a Magyar Hírmondóból: „A’ miolta fenn áll a’ Sopronyi Teátron, soha talán nem volt olyan dugva teli, mint ezen Magyar Zsenge Játék alkalmatosságával. Őszve gyűltek ennek látására minden Uraságok, kiknek száma közzül való volt az itten lakozó Eszterházy né Hertzegségre is. Minden Fel-vonáskor, új tapsokkal fogadtattak a’ jádzó Személyek, kik átallyában szép remekjét adták hazafiúi igyekezetjeknek, kiváltképpen való módon kimutatták pedig magokat Ajkay Pál és Lakos János Urak.”³⁸ A magyar felvilágosodás mozgalma felfelé ívelő korszakában vagyunk még, a Martinovics-pör előtt, amikor főurak és hercegasszonyok is ildomosnak tartották az ilyenfajta vállalkozások támogatását. A soproni diákok második próbálkozása 1808-ban (amellyel hasonlóképpen messze megelőzték városukat és a magyar nyelvű színjátszást, hiszen színészek csak 1820-ban próbálkoztak először magyar nyelvű előadással Sopronban) már korántsem váltott ki ilyen kedvező fogadtatást. A színpadon röviden ismertetett, de egyébként ismeretlen tartalmú „Zrini Miklós és

³⁶ Lakosnak ez a darabja Szinnyei szerint kéziratban van, többször előadták Pesten és Kolozsvárt is. Virág Benedek, aki ugyancsak levelező tagja volt a soproni M. Társaságnak, írja Kazinczynak (K. F. levelezése III. kötet 8. lap): „Igaz! Most olvasom Hunyadi László Szom. Ját. öt felvon. Sopron. 1792. Írta Lakos János.” Ebből úgy tűnik, mintha ki is nyomták volna, de tudomásom szerint egy példánya sem ismeretes, így a tartalmát sem ismerjük.

³⁷ Gantner Antal: A soproni színház és színészet története (Sopron 1941.); Csatkay Endre: Az első soproni magyar színelőadás szereplőinek levélváltásából (Soproni Szemle 1942. febr. 15., különlenyomatban is); Fodor Ottmár: Sopron első magyar színészei a lyceumi diákok. (Sopron 1944.); Tolnai Gábor: A soproni önképzőkör (Századok és tanulások XIII. füzet 1946.)

³⁸ Magyar Hírmondó 1792. május.

az ő baráti” című darabot a Társaság jegyzőkönyve szerint „a’ nézőközönségnek nagy megelégedésével” adták ugyan elő, de a legközelebbi ülésükön azt írják: „T.T.Előülő Urunk arról való atyai ’s bölts intését, hogy Társaságunk’ Tagjainak többé a’ fellyebb meg-írtt Játékszinén jádzani szabad nem léssen, rakta szíveinkre; egyszer ’s mind *azoknak* (kiemelés nagyobb betűkkel a jegyzőkönyvben) dölfös véleményeket is közlötté velünk, kik ezen szabadságunkat el-nyomni igyekeznek. — Kikről így szólhatunk: — Igry szemekkel nézik édes Honnyai nyelvünk’ tsinosodását; — de engedjünk meg nekik, mert hiszen kedves Hazánknak tsak mostoha fiai! —”³⁹ Figyeljünk az évszámokra! Ekkor már 1808-at írtak, a reakciós törekvések mind jobban visszaszorították a felvilágosodás vívmányait, a Szent Szövetség kora közeledett. Nincs is több diákelőadás Sopronban sem, egészen 1829-ig. Akkor azonban — nagy változás a felfogásban — már nem saját színdarab-próbálkozásukkal állnak elő, hanem Vörösmarty Salamonjával. A húszas években újra éledő Társaság már nem abban látja feladatát — nagyon helyesen észrevéve az új kor követelményeit — hogy saját kezdetleges írásaival helyet kérjen az irodalomban, hanem a közvetítő, népszerűsítő szerepet vállalják, ugyanolyan sikerrel, mint elődeik az írói közreműködést. Állításunkat alátámasztja, hogy ekkortájt, 1822-ben vezetik be ismert költők verseinek a szavalását, addig ki-ki saját versét adta elő a gyűléseken (erre még később visszatérek). Ne ugorjunk azonban ennyire előre a Társaság történetében, térjünk vissza a tárgyalat könyvjegyzék szépirodalmi könyvekről szóló fejezetéhez. Ez az első korszakra vonatkozóan is sok érdekes adatot tartalmaz, s csak azokon áthaladva térjünk vissza majd a maga helyén Vörösmartyval kapcsolatban erre az előadásra.

Szépirodalmi könyvek között elég szép számmal találunk azóta már feledésbemerült nevű szerzőket, de ott sorakoznak szinte kivétel nélkül a korszak kiváló írói is. A nemesi ellenállás írói közül nagyon népszerű volt Dugonics András, neve tizenegyszer szerepel a könyvjegyzékben, regényei mellett ott van Gyöngyösi-kiadása is. Nem hiányzik természetesen „a régi jó Gvadányi” sem, akit talán éppen a Társaság könyvtárában ismert meg a katona-korában könyveket kikölcsönözgető Petőfi. 1802-ben ezt írták a jegyzőkönyvbe: „Döbrönte Gábor (akkor még a Társaság tagja) ama Honnyunki literatura mellett buzgó Gróf Gvadányi történt halálát kesergé alagys versekben.” Megtalálhatók a jegyzékben Orczy Lőrinc versei is („Költeményes holmi egy nagy elmétől. Kézrebocsátotta Révay Posony 1787.”), és megtalálható Pálóczi Horváth Ádám is a későbbi nemesi gondolkodású írók közül. Tiszteletük jeléül levelező tagja választották a nemesség két nagy dunántúli költőjét, Berzsényi Dánielt és Kisfaludy Sándort. Kisfaludynak összes műve szerepel a könyvtárjegyzékben, Berzsényinek is előbb versei, aztán az 1843-i Összes versek is (Döbrönte kiadása). Berzsényi-tiszteletükről még szavalaikkal kapcsolatban lesz szó. Magyarázhatnánk azzal is, hogy Berzsényi is soproni diák volt (évváró ünnepségeiken később is többször megjelent), hogy odajártak iskolába és a Társaságnak tehetséges, ünnepelt tagjai voltak fiai, Farkas és László, de az igazi magyarázatot mégiscsak az adja, hogy a Társaság tagjai nagy többségükben ugyancsak a dunántúli nemesség fiai közül kerültek ki, akik a napóleoni háborúk alatt már inkább Berzsényi, sőt Kisfaludy nemesi szemléletét vallották magukénak, s még ha meg is őríztek valamit a francia felvilágosodás nagy eszméiből, azokat korántsem azonosították a napóleoni hódító politikával, amellyel szemben egyértelműen elutasító volt az álláspontjuk. Míg értekezéseikben fel-felmerül a haladás gondolata, például az 1806/7-es tanévben: „Melyek voltakán légyen legg főbb okai, hogy a’ Magyar Nyelvet, Magyar Országba közönségesétni nehéz”,⁴⁰ vagy 1808-ban az örömmünnep értekezései közt: „Mi légyen az oka, hogy Magyar Ország a’ szép Tudományoknak ki-pallérozására nézve más Országoknál olly sokkal hátrább vagyon?” és „Honnyunk virágzásának akadályairól”,⁴¹ ehhez már nem kapcsolódik, mint korábban, a francia példakért való lelkesedés, sőt a közelgő francia seregekkel szemben magatartásuk határozottan elutasító és ellenséges. Egy helyen „a’ gögös és hitszegő Frantz” nemzetről írnak, „melly soha álhatalos nem volt”,⁴² a felkelt nemességet ugyanakkor lelkesen ünneplik. 1809. febr. 20-án a Sopronban táborozó felkelt nemesség tiszteletére örömmünnepet rendeztek „sok jeles magyar Uraknak jelenlétek” mellett,⁴³ ahol ilyen dolgozatokat olvastak fel Magasy Dávid titoknak „Miképp’ ítéljünk a’ máj Magyar Nemesekről?” című beköszöntő értekezése után: „A’ Magyar Szív, Honnyához hív” — „A nagylelkű Hazafiak” — „Az igaz Nemes” — „Mellyik a’ boldog Ország?” — „Minden bajnoki próba nagy szívekre szorul” — „Mi által tudta a’ Magyar Ősi szabadságát máig is fenttartani” — „Kardra Nemes Magyarok!” — Ezek versek voltak,

³⁹ A Társaság II. jegyzőkönyve 54. és 55. lap.

⁴⁰ A Társaság II. jegyzőkönyve 33. lapján.

⁴¹ Uo. 64—65. lap.

⁴² Uo. 91. lap.

⁴³ Uo. 83. lap.

s közben többen „folyóbeszédben” mondták el ugyanezeket a gondolatokat: „A' Haza' szeretete nemesít!” — „Serkentés a' Magyarokhoz.” (Ez versben is és prózában is). — „Buzdítás a' szabadság' fenttartására.” — „Nem a' puhaság, hanem a' vitézség méltó a' Magyar Névre.” — Még pénzt is gyűjtöttek a felkelt nemesség hadi költségeire,⁴⁴ és az 1808/9. tanév tagnévsorában ez olvasható négy név után (27 tag volt): „Vajda Albert könyvtárnok (A' Nemesekkel fel-kélt), Horváth, Sándor (felkélt), Szemerey János (felkélt), Szabó Péter (felkélt).”

A magyar nyelv fejlesztésének, a tudomány, irodalom megbecsülésének természetesen azért épp olyan hívei maradtak, mint az alapítók, s így nagy haladó íróink könyvei is ott voltak könyvtárunkban. A Ludas Matyinak első, bécsi kiadása volt meg a Társaság könyvtárában, Csokonai emlékéit is több kötet őrizte. Csokonai kötetait nemcsak kiváltották, hanem gyűléseiken is olvasták közösen. Ezt írják: „Felolvastuk példányul a' minapi végzés szerint, hogy ti, midőn a' tanácskozás tartatik [külön voltak a Társaság ügyeit intéző, tanácskozó gyűlések], némelly híresebb szerzőknek munkáit olvastassanak fel, Csokonainak e' következő darabjait: 1. Az Estve, 2. Az Ősz, 3. A' nyár, 4. A' november, 5. A' Tél, 's ugyan ezeket a' mint gyenge ifjúi erőink engedék, meg-is critizáltuk, szépségeket 's némelly bizonytalan kimondásoknak értelmét felfedezvén.”⁴⁵ Később is: „Csokonai Vitéz Mihály anarcroni Daljaiból olvastunk fel egy-néhányat.”⁴⁶ 1805-ben Csokonai halálát is elégiákkal gyászolta Döbrentei Gábor a Társaság egyik ülésén.

A jakobinus írók is szerepelnek a jegyzékben valamennyien egy-két kötettel, Kazinczy, akit a Társaság már 1793-ban tiszteleti tagjává választott, természetesen egész sereggel, csak barátja, Kis János közelíti meg a kötetek számát tekintve. Tiszteleti taggá választásáról ezt írja Kisnek Regmecről: „Lakos társunk által bevezettetém a soproni társaságba; s már erről merem reményleni, hogy ez, ha csak egy-két Kist és Lakost találunk, dicsőségére fog válni nemzetünknek. Én, nemsokára valamely munkám homloklevelére függesztem ezt a meg-tiszteltetésemet.”⁴⁷ Csakugyan, a Stella címlapján a soproni Magyar Társaság tagjának mondja magát. A Stellából negyven példányt ajándékozott a Társaságnak. Az ifjak később Próbamunkáik első darabját küldték el neki, a jegyzőkönyv szerint egy „tízfrán bekötött írópappirosú” példányt, Kazinczy viszont Kis Jánosnak az ő házasságára írt episztolájából saját arcképével ötvenet küldött azzal, hogy árát adják át a szerzőnek. Egy alkalommal Kazinczy látogatását is várták: „tetszett jelenteni T.T. Elölül Urunknak Ts. Kazinczy Ferencz Urnak Bétsbe való utazását, és onnét hozzánk való bizonyos eljövételét, mire nézve meg-határoz-tatott, hogy ezen fényes érdemű és magyar szívű Magyaroknak elfogadására 'Társaságunk' eránta való tiszteletének és szeretetének jeléül, kiki a' M.Társok közzül valamelly munkára el-készüljön.”⁴⁸ Ez a látogatás azonban elmaradt: a jegyzőkönyvben semmi nyoma.

Megtalálható a szépirodalmi könyvek között a felvilágosodás legelső íróinak is több kötete, Bessenyeitől az Ágis tragédiája 1772-i bécsi kiadása, és A philosophus 1777-ből (a jegyzék szerint Bessenyei József írta, 340. sz. alatt). Szép számu könyve van Kisék első író-barátjának, Péczelinek is, és még régebből Faludi Ferenc, Gyöngyösi János is megtalálhatók. Felvonulnak természetesen a klasszikus verselés úttörői is valamennyien Baróti Szabótól Rajnison és Révain keresztül Virágig, megtalálhatók Dayka versei is, de érdekes, hogy Ányos és Kármán nevét hiába keressük a jegyzékben. Itt, a szépirodalmi könyvek közt is szerepel a már említett Czinke Ferenc, aztán Aranka György, Konyi János, Szacsvey Sándor, Kulcsár István, akivel való levelezésükről a hírlapokkal kapcsolatban még lesz szó. A Társaság első két évtizedében, mint ezt az eddigiekből is láhattuk, valóban erős kapcsolatot tartottak számos íróval, azok is nagyra értékelték a soproni ifjak Társaságát. „Másodrendű levelező”, vagy „érdemes” társaik még lelkesebben leveleztek velük. Egész kis nyelvművelő, irodalmi kör alakult ki a Magyar Társaság körül ezekből a levelező és érdemes társakból, munkákat küldtek be, sőt munkáik kiadása előtt a Társaság véleményét kérték. Beliczay Jónás nagygeresdi tanító, később evangélikus egyházi énekköltő, akinek több kötete van a jegyzékben is, 1795-ben elküldte munkáit bírálatra a Társaságnak „Rebegő műzsám szüleményei” címmel. Utolsó levelét, mint alásónyi lelkipásztor írta 1808-ban,⁴⁹ Buzgó vidéki tag volt Zigán János kemeneshőgyészi, Szűts István csengei, Edvi-Ilés Pál nagygeresdi, majd nemesdömölki lelkipásztor. Németh László győri tanár korában csak a Társaság véleményének meghallgatása

⁴⁴ Uo. 87. lap..

⁴⁵ A Társaság II. jegyzőkönyvében 209. lap, 1915. nov, 18-án.

⁴⁶ Uo. 216. lap 1816. márc 2-án.

⁴⁷ Kazinczy levelei Kis Jánoshoz. I. kötet. 1842. 2. lap.

⁴⁸ A Társaság II. jegyzőkönyve 69. lapján 1808. okt. 1-én.

⁴⁹ A Társaság II. jegyzőkönyve 60. lap. 1808. márc. 12-én.

után adta munkáit sajtó alá.⁵⁰ A Társaság maga is adott ki könyveket : 1796-ban Mesterházy Nagy János tanár vallástanító kézikönyvét, a Boldogságra vezérő oktatót, 1807-ben Kontor János kertai prédikátor Méhész című könyvecskéjét.⁵¹ Ők adták ki a könyvjegyzékben is szereplő regényt : „Sarolta, a Soproni M.T.-egy tagjától Győr, 1805. Román.” Ezeket a könyveket árusították és a pénz könyvtárfejlesztésre fordították. Az első tankönyv volt, melyet az alsóbb osztályosok használtak, a Méhész legtöbb példányát Széchenyi Ferenc s más pártfogói vásárolták meg. Saját verseiből is kiadtak egy kis gyűjteményt 1804-ben, Döbrentei Gábor buzgalmának eredményeképpen (ő volt ekkor a Társaság titkoka) : A' sopronyi Magyar Társaság Próba-munkáinak 'sengéje, Első darab. Sopronyban, a' Társaság költségén, 1804.” Az „első darab” utalás arra, hogy egy második kötetet prózai munkáikból akartak összeállítani, de ez csak terv maradt. A fedőlap belső oldalán „jelentés”-ben ajánlják a könyvet a közönségnek, és engedelmet kérnek azoktól a volt tagoktól, kiknek régebbi írásait tudtuk és beleegyezésük nélkül kinyomatták. Végül arról is értesítést kapunk, hol kapható a könyvecske : Sopronban Raits Péter professzornál, Bécsben a „Magyar Kurir Erdemes Íróinál”, Budán Czinke Ferenc professzornál, Pozsonyban Schwaiger András könyvárusnál, Győrött Németh László professzornál. Debrecenben Sárvári Pál professzornál, Szébenben Hochmeister Mártony könyvnyomtatónál. A „Két Magyar Hazá”-hoz címzett ajánlásban röviden összefoglalják a Társaság történetét és törekvéseit : „Nem egyéb tehát ezen Társaság tzielja, hanem az, hogy abban némelly magyar Ifjak önként gyakorolják magokat Anyai nyelvük édes hangzásaiban ; nem egyéb, hanem, hogy a' hazai szózatokat megizelvé 's gyakorolván, utóbb nem csak 'senge, sőt remek munkákat is ajánlhassanak a' Hazának.” Ötven költeményt foglal magában ez a kis százötvennyolc lapos zsebkönyv, huszonegy ifjú és volt tag munkáját. Csak nevük kezdőbetűjét írták verseik alá, így csak néhány név fejthető meg. Zigán János 9, Kis János és a kiadó Döbrentei Gábor 7, Lakos János 5 munkával szerepel, azonkívül H. B. 4 és K. S. 3 munkával, a többi eggyel. Köztük van Czinke Ferencnek a Társaság 1800-beli örömnüepére Pestről küldött költeménye is : „Tündérkép a sopronyi magyar társaság érdeméről”. A könyvecske hátsó borító lapja időrendi sorrendben is feltünteti a verseket : melyik évben hány keletkezett. 1803-ból való a legtöbb. Túlnyomó többségük magyar formában van írva, kedvelték a tizenkét szótagos sorokat és a nyolcas, hetes sorok változtatását. A klasszikus formák közül a hexaméteres szakozatlan költemények és a sapphói szakok találhatók leggyakrabban. Nyelvük még nem sokat vett fel az alig kezdődő nyelvújításból. Gyöngyösi képei, kifejezései élnek még benne, sokszor szerepelnek Apolló, Amor, Zefir, a nimphák és a barokk költészet más „kellékei”. Sok köztük az óda, van néhány epigramma, a lírai költemények nagy része a gondolati lírához tartozik : A költő vigasztalása, A bölcsesség, Munkásság, Őszi gondolatok, A vakmerőség ártalmai. Több vers foglalkozik a Társasággal is, a magyar nyelvvel és a hazával. Hadt álljon itt néhány sor, mellyel a buzgó diákokat biztatta a kötet egyik munkatársa :

Szerettem hazámnak igaz magzatjai,
Magyar kikeletnek nyílány virágjai,
Kikben a szent érzés gyuladózó heve
Anyanyelvünk eránt legszebb ösztön leve :
Csak jó szándéktokban meg ne csüggedjetek,
Erre kér egy főkincs, — szép anyanyelvetek!⁵²

Sokfelé elvitte a Társaság hírére ez a kis könyvecske, néhányról a jegyzőkönyv is tanúskodik. Pápay Sámuel, Veszprém vármegyei táblabíró, pápai uradalmi fiskális ír nekik egy levelet 1807-ben, „Mely Levél mellett (!) ezen nevezett 's nálunk még esméretlen Litterátor Társaságunk eránt, melyet, vallása szerént még eddig csak a' közönséges tudósettasokból, és Társaságunk' az 1804-dik Esztendőben ki jött Próba Munkáinak Zsengéjiből esmért, az eránt mondom vonszó szeretetétől ösztönöztetvén ezen nemes gondolkozásu férfiu Könyv-Tárunk bővettésire általa a' világ eleibe lépett munkát : A' Tisztelt Magyarágrul 2 példányokba meg küldötte.” „Minthogy pedig ezen Litterátor Társaságunkal (!) tovább esmerkedni kíván, meg hagyatott itt ezen gyűlésünkbe, hogy a' Társaság' Titkosa, annak egész körülállásos Történeti le-írását meg küldje.”⁵³ Talán a Próbamunkák viszonzásaképpen kapták ajándékba a pozsonyiak zsebkönyvét is, mely jegyzékükben 238. szám alatt szerepel „Azt is illő lessz itt

⁵⁰ Kovács Sándor : I. m. 33. lap.

⁵¹ II. Jegyzőkönyv 77. lap.

⁵² A soproni Magyar Társaság Próbamunkáinak Sengéje.

⁵³ A Társaság II. jegyzőkönyve 29. lapján.

említenünk, — írja a jegyzőkönyv⁵⁴ — hogy Győri Mihály úr, a' Po'sonyi Evang. M. Társaságunk tagja, midőn a' mult alkalmatossággal tartatott öszvegyülésünkben meg jelent volna, Társaságunkat a' következő tzmű könyvetskével: Tavaszi Virágok, meg ajándékozta." Valószínűleg a Próbamunkák sikereként könyvelhetjük el azt is, hogy Festetich György „plenipotentarius", Plaththy Elek felkérte őket, hogy írjanak üdvözlő verseket Festetich leányának és Zichy Károlynak a házasságára, amiket ki is nyomtattak.⁵⁵ A következő tanévét azzal kezdik, hogy Széchenyi Zsófia kisasszony és Zichy Ferdinánd cs. és kir. kamarás, huszárkapitány esküvőjére írnak verseket.⁵⁶ Ebből az irodalomnak ugyan vajmi kevés haszna volt, de a soproni diákoknak annál több, mert a boldog örömapák busásan megfizették a kinyomatási költségeket (s a könyvtár ilyenténképpen gyarapítása mégiscsak az irodalom ügyét segítette elő). Levelező tagjaik még Erdélyből is voltak: „Erdély országból Alsó Csernátoni Vajda Sámuel Urnak, ki a' Tudományokból résztint a' Debreczeni, résztint a' Pápai Collegiumokban bőv részt veve, és a' Német Nyelvnek megtanulása végett Balfon mulata, azon levelére, melyben Társaságunkkal öszveszövetkezni való óhajtozását kinyilatkoztatta, ... az végeztetett, hogy a' fent nevezett Ur Másod Rendbéli Levelező Társnak el-fogadtassék, és az azt Valló-Irás, nékie ki-is szolgáltatassék; a' mely akkor mindjárt véghez-is vivődött.”⁵⁷ Bethlen Elek gróf még régebb óta, 1795-től volt tagja a Társaságnak, és 1805-ben csak azért utazott Erdélyből Sopronba, hogy részt vehessen a Társaság örömnepén. Kiadványaik mellett ezek az örömneppek emelték különösen a Társaság tekintélyét, növelték hírét. Minden tanév végén, néha két alkalommal is, saját munkáikkal jelentek meg a nyilvánosság előtt, mégpedig a hírlapi tudósítások és a jegyzőkönyvi bejegyzések tanúsága szerint nem kis sikerrel. Messze vezetne, ha hatvanhét év örömnepeiről ennek a tanulmánynak a keretében akarnék számot adni, aki nem sajnálja a fáradságot, néhány korabeli folyóirat és hírlap hasábjain olvashatja visszhangjukat.⁵⁸ Most csak egy szem- és fültanút idézek, annak az érzékeltetésére, hogy mit is jelenthetett a soproni közönségnek az ifjúság évről évre megtartott örömneppe. A szemtanú, Slachta Etelka, nem is állt nagyon közel a líceumhoz, hiszen részben katolikus vallása, részben előkelő származása miatt más körökben forgott, s naplója, mely a Társaság két örömnepének emlékét őrizi, különben a bálozások és a szerelmek története.⁵⁹ 1839. május 30-án „D.u. a magyar ifjak szavalásába mentünk. Müllner Satyrája felséges vala; ő a henyésdő pártját fogá, kár, hogy sokan nem értették! a versek szavalásában tanítójok kellene; hamis pathosszal mondják el. Tóthné leányai velünk voltak; ezután ezekhez, hól uzsonnáztunk.”⁶⁰ 1840. május 30-án: „D.u. A tanuló magyar társaság örömnepén voltam; Schneller folyóbeszédje, ugy Pecze is, Nendtvich sóhaja s Tatay halála különösen sikerültek; aztán csak kalapot és ernyőt honn hagyva, a még hozzánk társult Teréz-zel az evangélikusok imaházába mentünk; itt ment végbe Artner Lini egybekelése Ihsz Imrével. Lini gyönyörű szép volt, szívesen köszöntött. A hosszú beszéd közben haza siettünk, s innen láttuk a nem pompás ugyan, de csinos menetet. Aztán város körül mentünk, s a Casinóhoz ültünk, Budayékkal is. Ezek később még hozzánk jöttek, a fáklyás menetet nézők s a zenét halgatók (!), melyet a tanuló ifjúság Superintendens Kissnek, ki ma 50. éves jubilaumát ünneplé, hozott”.⁶¹

Abban a korban, amelyben Slachta Etelka hallgatta a soproni diákok örömnepét, már nem a felkelő nemességről írtak, hanem a lengyel szabadságharcról, nem is a felkelő nemesség költségeire gyűjtöttek, hanem a Nemzeti Színházra,⁶² és mindenek fölött Széchenyi reformjaiért lelkesedtek; akit „Századunk bajnoká”-nak nevez a Társaság egyik sikeresebb verselője: „Mellyik magyarnak szívét nem élesztí az örömnep, 's reménynek leg bájosabb sugara, midőn Nemzeti nyelvünknek mi a' honi művelődésnek alapja, sebes felvirágozását szemléli 's sokat ígérő Nemzeti intézeteinket, a' M.T. Társaságot, Ország Gyűléseink új alakú folyamatját, a' Pesti Nemzeti Színházat, a' Duna hullámaít szegdelő Gőzösöket, 's több illyeket, mint honi emelkedésünk leg bizonyosb tanujit, látja” — írja Eöri Szabó Sándor, a pápai Képzőtársaság

⁵⁴ Uo. 48. lap.

⁵⁵ II. jegyzőkönyv 3—4. lap, 1806. okt. 18-án.

⁵⁶ Uo. 41—42. lap, 1807. őszén.

⁵⁷ Uo. 75. lapon, 1808. őszén.

⁵⁸ Tudományos Gyűjtemény 1823. IX. 118. l.; 1825. V. 118. l.; 1828. V. 117—122. l.; Hírnök 1840. V. 4.; Jelenkor 1844. jún. 2., 44. sz. 174. lap.; Eleteképek 1846. máj. 30. I. félév 22. sz. 701. lap. stb.

⁵⁹ Csatkay Endre: Zadjeli Slachta Etelka soproni naplója 1838—1842. (1943.)

⁶⁰ Csatkay: I. m. 26. lap.

⁶¹ Uo. 69—70. lap. Slachta E. itt tévedett: a Társaság volt ötven éves.

⁶² A Társaság IV. jegyzőkönyvében, 1836. okt. 23-án.

alapító tagja, majd tanárelnöke még mint soproni diák, 1839-ben.⁶³ Petőfi barátai ekkor már a Társaság tagjai, majd irányítói, ott van Pákh Albert, Sas István többek között. A nagy irodalmi példakép ekkor már nem Kazinczy és Berzsenyi volt, hanem Vörösmarty, nem is főúri pártfogók kegyeit keresték házasságkötésre írt alkalmi ódákkal, hanem például az árvízi hajóst magasztalták. Ennek megfelelően Vörösmarty ugyancsak sok, tizennégy kötettel szerepel a könyvjegyzékben. Azonnal felfigyeltek rá, amint a Zalán futása fiatal költője országos hírre tett szert, és 1829. júniusában elő is adták, mint már említettem, Salamon király című drámáját játékonny célra. Ez volt a Salamon egyetlen előadása. A szereplők közt volt Székács József, mint Otto morvai fejedelem. A jegyzőkönyv csak pár sorban említi a nagy eseményt, mert az egészen év végére esett, de ez a pár kedves sor megérdemli, a Vörösmarty-utánzás bemutatása kedvéért is, hogy idézzük: „Meg-jegyzést érdemel; Hogy e' folyó Hó 24-dikén ezen Ns. Társaság Tagjai által a' közönséges Játékszinre hozatott: Salamon Király dicséretes Applausussal lépett le. Éljenek a' Ns Társaságnak jeles Tagjai,

'S míg Magyar Eldődink leborongott századi diszesbb

Pályafutásra hívándanak illy virtus se maradjon

A' feledékenység' csendes folyamába merülve,

'S csak soraim — ha nem más — Éltsenek

Hösi Barátim!!! Tóth J.’⁶⁴

A drámát még jóval előbb tizenketten megrendelték, és Vörösmarty még egy példányt küldött nekik ajándékba a következő levél kíséretében 1827. febr. 24-én: „Nem hagyhatom felelet nélkül azon szép és példátlan készséget, mellyel Uraságod és társai felszólíttatlanul is részt kívántak venni munkáim előmozdításában. Én valamint eddig örömmel hallottam híret Társaságoknak, ugy most új okom van nagyrabecsülni azt, midőn benne a legszebb igyekezetet munkálodni látom. Ezen nyilatkoztatásom és köszönetem mellett fogadja el Uraságod az előfizetési példányokon kívül a tizenharmadik nyomtatványt velinen, melyet jeles Társaságok könyvtára számára magam jegyeztem ki. Az ifjúság éveiben egyebet is tenni, mint szilaj kicsapongást, ritkaság, de annál nagyobb érdem.”⁶⁵

Vörösmarty mellett megtalálhatók a könyvtárban Kölcsey munkái is, aki egyébként a sárospataki Társasággal tartott fent kapcsolatot a harmincas években, és Czuczor Gergelyé, akit a pápaiak kértek fel pályamunkák bírálására a negyvenes években. Nem hiányzik Garay sem, akinek szónokias balladáit minden Társaságban nagyon kedvelték. A szépirodalmi könyvek közt egy munkával szerepel Széchenyi, amelyet a Magyar Akadémiáról írt, és eggyel Wesselényi, a Balítéletekkel. Kisfaludy Károlynak is megtalálható minden műve, költeményei, színművei és az Auróra, melyet buzgón olvastak. Mint látni fogjuk, Berzsenyi és Vörösmarty közt egy ideig Kisfaludy volt legkedveltebb költőjük. A drámairók közül Szigligeti emelkedik ki köteteli számával, Nagy Ignáccal vetekedve, aki azonban nemcsak színművekkel szerepel. Nem hiányzik Katona Bánk Bánja, Teleki Kegyence sem, és Czákó, Hugo, Obernyik is megtalálható, sőt Horváth Cyrill, a szegedi piarista iskolában alakult Társaság tanárelnöke, Tyrus című szomorújátékával, és Malatidesz Dániel, a pozsonyi Társaság egyik buzgó elnöke is (különben pozsonyi orvos): „Édesy Gergely vagy az erkölcs diadalma” c. drámájával, melyet 1824-ben írt⁶⁶ A társasági tanárelnökök közül még Taubner Károly található meg, aki korábban a soproni Társaság tagja, később a pesti evangélikus liceum Magyar Társaságának első tanárelnöke volt, Anakreon fordításaival, melyet Vajda Péter adott ki, aki ugyancsak vezette a pesti, majd a szarvasi Társaságot. Vajda meglepően sok művével szerepel a jegyzékben, különösen műfordításokkal. Az iskolai Társaságok ifjúságának erős kapcsolatát bizonyítandó, megtalálhatók a selmeci, kolozsvári és debreceni hasonló diáktársaságok által kiadott zsebkönyvek is: a Kis koszorú, Remény és Lant. Hosszú készülődés után 1837. nyarán megjelent a soproni Társaság második zsebkönyvecskéje is Virágfűzér címmel. Kis Jánosnak ajánlják a zsebkönyvet, és Berzsenyi Farkas ügyes distichonja áll elől bevezetőül:

Kis Tavaszunk bimbót, csak gyenge virágokat adhat;

Sárga kalászt s zamatos fűtöket oszt csak az ősz.

⁶³ A Sopronyi Magyar Tanuló Társaság' Öröm-Ünnepi Munkáji öszveirattak a' Tagok által 1827-dik Esztendőtol fogva.

⁶⁴ A Társaság III. jegyzőkönyve utolsó lapján.

⁶⁵ Kovács S.: I. m. 55. lap.

⁶⁶ Lásd: Tudományos Gyűjtemény 1824. VII. 117. és 1825. III. 109. lap.

Ezután a Társaság története következik, melyet Major Pál, az évi titoknak írt. A könyvecs-
kében negyvenkét költeményt és néhány elbeszélést találunk tizenhét ifjú tollából. Össze-
hasonlítva az első soproni zsebkönyvvvel, több érdekes változást láthatunk. Kevesebb a mora-
lizáló, gondolati líra, többet foglalkoznak a magyar történelem nagyjaival, ódákat írnak az
élő nagyságokról. Megjelenik a népdal is. Nyelvük már teljesen a romantika koráé, Vörösmarty
hatása érezhető a versformában is. Megjelennek a nyugateurópai formák, és eltűnik az ale-
xandrin, több, egészen jól sikerült disztichont is találunk a kötetben, ami ott még nem volt.
Egy-egy hosszabb költeményből egész gyűjteményt szedhetünk össze a romantika kedvelt
kifejezéseiből, például Berzsenyi Farkasnak A vándor című költeményéből: Bús honfi,
pártos hon, holló szárnyaival, megrezzen az éj, üdvteljes, a szív lepkeszárnyán nem mereng a
kém, komor bú, bánatkín, lángzó érzemény, bájvidék, gerjedelem, a múlt kornak emléke, mint
gyászos fényalak, illatnedv, fénytető, borongó hon, derengő lángfelhő stb.

Epigrammáik közül hadd álljon itt a kötet egyik tehetségesebb munkatársának, a
később is verselgető Matisz Pálnak⁶⁷ tartalma miatt is figyelemre méltó verse :

A jobbágy.

Miért napkölte után? — ordít fenyegetve a hajdú ;
„Költe előtt keresém gyermekeim kenyerét.”

Ugyancsak ő írja Gróf Széchenyi Istvánhoz című költeményében :

Soká ragyog majd néked is érdemed
Nagy férfi! Honnom hön szeretett fia!
Lángzó betűkkel lesz felírva
Nagy neved a kiderült egekre.

Ódáikban még Berzsenyi hangját, szavait ismerhetjük fel, de mondanivalójuk már a reform-
koré. Baranyi László írja Kőlcseyhez című versében.

Az égi hangok fenn ragyogó szavát
A nemzet érté s álmaiból kikelt ;
Az eszme fáklóját kezében
Látja ragyogni, s utánad indul.

A nyugateurópai és magyaros dal-formák leginkább szerelmes verseikben jelennek meg, leg-
jobb ezek között Dukavics Károly három népdala, (több nincs is a kötetben), azok közt is a
harmadik :

Lehullott a fa levele,	Hej, ha benne csalatkozom,
Őszi szellő játszik vele,	A csapodárt megátkozom,
Hej de nyíl még rózsabimbó,	S ha hívebbet nem találok,
Gálambom ajkán viruló.	Katonának majd beállok.

Vagy a már idézett Matisz Pál rövid kis verse :

	Igen és nem.
Élet s halál leng	Igent ha mondasz
Lány ajkadon,	Kinyíl egem,
Éltem s halálom	Nem-et rebegve —
Leng szavadon.	A sírverem.

Hadd idézzük még Vigasztalás című versét :

Hogyha élted hajnalában,	Ha barátid elhagyának,
Béborula fényeged,	S senki téged nem vezet
S a homály befedte barna	Bús útadban, s nem nyújt senki
Fátyolával szép neved ;	A veszélyben hű kezét ;
Oh, ne ölts magadra bút,	Oh, ne ölts magadra bút,
Fény-derű követ borút.	Rossz barátod bármi rút.

⁶⁷ Matisz Pálról Szinnyei : Magyar írók élete és műveiben olvashatjuk, hogy egy ideig
nevelő, majd Pesten ügyvéd volt, és tovább foglalkozott költészettel, Petőfivel is összebarát-
kozott. Versei az Athenaeumban, Regélő Pesti Divatlapban, Honderűben, Életképekben,
Nemzeti Almanachban jelentek meg.

Ha reményed füstbe méne,
S izzadásod ingyen volt,
Mert mosolygva a szerencse
Hű szívedre nem hajolt;
Oh, ne öltö magadra bút,
Hosszú még a pályáut.

Ha szerelmed a leányka
Csalfasággal élteté,
Vagy ha kebled érzeményit
Gúny-mosolygva megveté;
Oh felejtse a cséi-csapot,
S véle a bút s bánatot.

Néhány elbeszélés is van a kis kötetben, amelyekben Kisfaludy Károly vidám elbeszéléseinek a hatása érezhető, de megállapítható, hogy prózában gyengébbek, mint a versben, bár regény is szép számmal van olvasmányaik közt. A regényírók közül tárgyalt könyvjegyzékünkben Jósika Miklós szerepel legtöbbször, huszonkét kötettel. Érdekes, hogy Eötvöstől csak A falu jegyzője és Körösi Csoma Sándor felett mondott emlékbeszéde szerepel a jegyzékben, a prózai szavalás legkedveltebb darabjaként szereplő Karthausit, úgy látszik az Árvíz-könyvből tanulták meg, amely a jegyzékben előfordul (463—467 szám). Feltűnően sok kötetrel szerepel Fáy András. Rengeteg névtelen fordított és eredeti román is található a jegyzékben, alighanem ezekre vonatkozott az a későbbi határozat, hogy „olyan könyvek, melyeknek olvasása vagy éppen nem hasznos és egészen nélkülözhető, vagy talán az erkölcsre káros befolyású leendhetne, senkinek ne adassanak ki”.⁶⁸ A Társaság törvényeiben azt olvashatjuk, hogy minden elbúcsúzó tag ajándékoz egy-egy könyvet a Társaságnak, részben így kerülhetett ez a sok „román” a könyvtárba. Az ajándékozások nagy része a jegyzőkönyvekben meg is található. Néhány címet lássunk mutatón: „Brend vitéz árnyéka, vagy a csodálatos erejű kard. Tormázy János, Pest.” (32. szám) — „Bertarid és Grimwald, a longobárdok királyai. B. I. Pozsony-Pest.” (33. sz.) — „A szívnek gerjedelmei. B. I. román, Pozsony és Pest 1807.” (38. és 62. sz.) (ez a B. I. szerepel a Tavaszi virágok kiadójaként is.) — „Szerelem példája, vagy Della Valle olasz gróf. Történeti kép. Geiza László, Vác 1790.” (34. sz.) — „Teodor és Mária, vagy a holtig tartó ritka hűség. Román.” (53. sz.) — „Valdraf vagy a vándorló lélek. Pest 1809.” (85. sz.) — „A szép Trézsi, vagy a haszon és tisztesség. Román, 1800.” (86. sz.) — „Olly feleség, milyen ritkán találhatik. Román. Veszprém 1794.” (104. sz.) — „Otto vagy a zabolátlan indulatok áldozatja. Csery Péter, Román, Pest 1812.” (116. sz.) (Ez volt Katona József Bánk Bán-jának egyik forrása.) Ugyancsak Csery Pétertől: „Ida, vagy a szerelemföltés ereje. Román. Pozsony és Pest 1809.” (126. sz.) — „A fősvény ánya, vagy Amália és Albert. Pozsony és Pest 1807.” (105. sz.) Ezt a könyvecskét a Hazai Tudósítások is hirdeti, mint a „tudós publikum megtetszésének elnyerésétől ismeretes Téli és Nyári Könyvtár” hatodik kötetét. A hirdetés szerint: „Egy nagyon szívre ható s bájos, de magában mégis valóságos történet szép címképpel.” Fűskuti Landerer Mihály kiadásában jelent meg.⁶⁹ — „Mária vagy a nemeslelkű paraszt leány. Román. Kolozsvár 1794.” (73. sz.) — „Zorida, vagy a nagy Mongol leánya. Román. S. S. Pozsony és Pest 1805.” (81. sz.) — „Vanda Krakko hercegeasszony vagy a szerelmek áldozatja. Pozsony 1800.” (243. sz.) Amint láthatjuk, ezek a könyvek szinte kivétel nélkül a századforduló körüli korból valók, amikor az lehetett a jelszó, hogy nem baj, ha gyenge is, csak magyarul legyen írva.

A később megteremtődő magyar kritika atyja, Bajza József öt kötetrel szerepel a könyvjegyzékben, s azután felvonulnak Petrichevich és Kuthy nyomán a Bajza által annyira pártfogolt és biztatott „márciusi fiatalok” is: a két Vachot, Petőfi (négy kötet) Tompa, Pálffy, Degré, Jókai, Samarjay, Lisznyay, Vas Gereben; továbbá mellettük Jámber Pál balladáival, Tóth Lőrinc Útitárcájával és Hunyadi László című drámájával. Megtalálható Nagy Imrénék, a fiatalon elhunyt debreceni diákköltőnek a verskötet is, aztán a Klieglkönyv, ellenben hiányzik Arany Toldija, pedig a jegyzőkönyvben olvashatjuk, hogy megrendelték. Bekötte helyet foglalnak a könyvtárban az előfizetett folyóiratok is. Elég sok a műfordítás is. A Külföldi Színműtár kötetekén kívül Milton: Elveszett paradicsom, Young: Éjszakák, Wieland: Téli rege, Shakespeare: Macbeth, Goethe: Az ifjú Werther keservei, Byron versei, Kotzebue, George Sand, Schiller munkái találhatóak ötszerezű összevisszaságban. Victor Hugo Bug Jargálja mellett ott van Dickens Twist Olivérje és Cooper Utolsó Mohikánja. Ezután Petőfi első fordítása, a Koros hölgy következik, és a klasszikusokból is néhány kötet: Tacitus, Ovidius, Phaedrus, Theokritus, Juvenalis, Homeros Iliásza és Odüsszeája.

A történeti segédkönyvek között Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja című műve (hat kötet) nyitja meg a sort. Megtalálható Páloczi Horváth Ádám őstörténete is: A magyarok Mágog patriarkhátul fogva I. István királyig. A Társaság első nemzedéke szívesen olvasta Székér Joachim: Magyarok eredete

⁶⁸ A Társaság V. Jegyzőkönyve 5. lapján C. pont. 1840. szept. 19.

⁶⁹ Hazai Tudósítások 1807. I. félév 94. lap.

című könyvét, mellette ott van Heltai Gáspár Magyar krónikájának 1789-i győri kiadása és Virág Benedek sokat olvasott Magyar századokja. Gvadányi József hét kötetes munkája: A világnak közönséges historiája (biztosra vehetjük, hogy a Kis János írta nyolcadik kötet is megvolt) és kisebb útleírásai következnek, majd Dugonics Andrástól A magyaroknak uradalmaik, Római történetek és Szittyai történetek. Egy könyv Simonyi óbesteréről szól (Vitézvári B. Simonyi József. N. Pál Pest, 1831.), egy másik XVI. Lajos, „szerencsétlen francia király” életéről (Berta Gy. Kassa 1792.). Rumi Károly György Monumenta Hungaricáját jegyzőkönyvük szerint a szerzőtől kapták ajándékba: „T. T. Rumi (!) Károl néha Gymnásiumunknak érdemes professor Ura, most pedig a’ Carlovitz-i Oskolák’ Rectora, Társaságunk eránt vonszó szeretetének, a’ mellyet már sok ízben bizonyított, zálogául, megküldötte a’ tőle világ eibe (sic!) bocsátott Monumenta Hungaricanak második darabját: kedvezzon az Ég ezen nagy Hazánkfia életének; ’s adjon azok illyeneket hamvaiból már-már fényre törő magyar Hazánk-nak.”⁷⁰ Hrabovszky Dávid Utazási rajzok című munkáját is ajándékba kapták, mert ő is a Társaságban kezdte irodalmi munkásságát (1820—22-ig), majd később a pozsonyi Társaságnak vált lelkes reformerévé: „Felmuttattott egyszer s’ mind *Hrabovszky Dávid* (kiemelés a jegyzőkönyvben) „Utazási rajzainak” 1. és 2. kötete melly, mint a’ Szerző Ur’ Társaságunk eránti szívességének záloga hálás köszönettel fogadtatott” — olvassuk a jegyzőkönyvben.⁷¹ A tárgyalott könyvjegyzék szerint megszerezték a soproni diákok Budai Ésaásnak Magyarország historiájáról írt háromkötetes munkáját, valamint Közönséges historiáját. A jegyzék 129. számú kötete: Dentu magerek, a magyarok őseleji. Csoma Sándor, Buda 1826. (Ezt a kötetet a kiadás évében kapják egyik professzoruktól).⁷² — Második József életéről Péczeli József munkáját, Hunyadi János viselt dolgairól Czuczor Gergelyét olvashatták a Társaság tagjai. Sok könyv szól Napóleonnól. Horváth Mihály Magyarok történetének három kötetén kívül Bajza József történeti munkái érdemelnék még említést, azután Hunfalvy Jánosnak, a későbbi Társaság utolsó 1848. előtti tanárelnökének (mely tisztségben bátyját, Pált követte), Egyetemes történelme, a pozsonyi Társaság újra alapítói közt szereplő Tessedik Ferencnek (Sámuel fiának) délfraanciaországi utazásáról szóló könyve, és a soproni Társaság két alapítójának a könyvei: Kis Jánostól a Nevezetes utazások tárháza és Esmertető gyűjtemény (Pest 1810.), Németh Lászlótól Európai nevezetes országok leírása (Sopron 1795.) és Világtörténet tudományára való készület (Sopron 1795.).

A filozófia és matézis könyvei általában iskolai tankönyvek. A Matematikai műszótárát (1834.), Philosophiai műszótárát (1839), Dugonics András könyvét: Tudakosságnak első könyve, a betűvetés; Kis János két fordítását: Erkölcsi oktatás az ifjú asszonyok számára (angolból) és Pythagoras s Isokrates arany mondatai (görögből) hadd emlitem meg, és három „tanárelnök” munkáját: Taubner Károly Mértanát és Tiszta mennyiségtanát, Tarczy Lajos (a pápai Képzőtársaságnak volt első tanárelnöke) Népszerű égrajzát, és Vandrak Andrásnak (az eperjesi Társaság tanárelnökének) Lelkileges embertanát.

A természet és gazdaságtani munkák közt találhatók: „A mennykő mivolta s eltávoztatásáról bölcselkedés Makó P. szerint”, — Baróti Szabó Dávid: Paraszti majorság. — Fáy András: Hasznos házijegyzetek. — Vajda Péter: Az állatország Cuvur után. — Tarczy Lajos: Népszerű természettan. — Magda Pál: A mezei gazdaság philosophiája szerint okoskodó gazda. — Pánczél Dániel: Mezei gazdaságot tárgyzó jegyzetek. Azután a Társaság által kiadott könyvecske: „A méhekről jegyzések. Kontor János, Sopron 1806.” Ezeken kívül egy sor gyakorlati tanácsadást szolgáló könyvecske, mint: „Az okos, gondos és értelmes kertész. I. B. Kassa.” — „A jó gazdasszony. Weörös Mih. Pozsony és Pest 1717.” (ez valószínűleg előírás 1817. helyett) — „Dohánytermesztésről való rövid oktatás.” — „A szőlő plántálásáról oktatás. Föt. Pronai Pál Pest 1786.” — Okos méhés. Verseg József Pest, 1836.”

Az orvosi tudományok fejezetében két könyv is szól az élet meghosszabbításáról, azután himlő, pestis, gyermekbetegségek ellen szerelnek fel jó tanácssal, már amennyire címükből ítélni lehet. Helybeli kiadású könyv: „Egészséget tárgyzó katechizmus dr. Kiss Jos. Sopron 1796.” és van még egy könyv „A lovak orvoslásáról” is, Német Mihály fordította 1796-ban Pozsonyban.

A törvény és politikát tárgyzó részben az első könyv Széchenyi Hitele. Többek között ezt is azonnal megrendelték. 1830. szeptember 11-én írják (IV. jegyzőkönyv): „Végére köz megegyezéssel meghagyatván a’ Titoknoknak és a’ Kincsesnek, hogy a’ Cassa maradványából ezen könyv a’ Hitel” megvételék ’s Könyvtárunkat, mind külső szép formáját, mind belső értékét tekintvén, ékesítse, eloszlottunk.” Ők maguk is említésre

⁷⁰ A Társaság II. jegyzőkönyvének 235. lapján, 1817-ben.

⁷¹ A Társaság IV. jegyzőkönyve 1838. szept. 29-én.

⁷² A Társaság III. jegyzőkönyve 1826. jún. 3-án.

méltónak érzik, hogy egy-egy fontosabb könyvet azonnal megrendelnek: „Nevezetes, — írják — hogy a társaság alig hallván m, hogy b. Wesselényi Miklós »Szózat a magyar és tót nemzeti-ség ügyében« kijött sietve tette megrendelését.”⁷³ A Hitel után következnek a jegyzékben: „Toldalék észrevételek gr. Széchenyi István Hitéhez egy hazafitól, Pest, 1833.” A következő kötet a Stádium, pár sorral lentebb a Világ. Ezután a Hitel című munka taglalatja következik Dessewffy Józseftől. Sok a jegyzékben a törvényeket ismertető könyv, köztük jogi tárgyú leírás Könyey János: A parasztember Magyarországon kívül, Bécsben 1786-ban megjelent munkája. Jogi tárgyú még Virág Benedeknek az Aranybulláról írt könyve és Montesquieu: A törvények lelke című munkájának három kötetes 1833-i fordítása, utánuk időszzerű politikai művek következnek a jegyzékben: Széchenyitől a Kelet népe, Kossuth Felelete, Fáy Andrásról a Kelet népe nyugaton, Eötvöstől a Kelet népe és Pesti Hírlap, Dessewffy Aurél Hátrahagyott munkái, Ifj. Palugyay Imre „Megyerendszer, Megye-alkotmány 1841.”, az 1844-i Országgyűlési Törvénycikkelyek, Eötvös Reformja, Széchenyi Politikai programmtörredékei, Szalay Lászlótól a Status-férfiak és szónokok könyve.

A vallási könyvek nagy része halotti beszéd és énekes könyv, de van köztük néhány irodalmilag is érdekes munka. Első helyen Pázmány Péter Hodegusának 1757-i kiadása áll. Továbbiak: Márton István: Keresztény morális kis katechizmus. — Edvi-Illes Pál: Vallástürelem példái. — Igaz Sámuel: Kis Biblia. — Id. Péczeli József: A Szentírás teológiája. — Hervey: Sirhalmas emlékbeszédei. — Kis János: Lelki áldozatok imádságokban és énekekben. Fáy András: Óramutató. — „Naplója az 1846-iki első prot. tanári köztanácskozmánynak, dr. Tavassy Lajos, 1846.” és „Tanszéki beszéd. Kiadja B. d. Tavassy Lajos, 1847.” Mellekesen jegyzem meg, hogy Tavassy (Teichengraber) Lajos is tanárelnöke és felvirágoztatója volt a pesti evangélikus iskolabeli Társaságnak. Becses szépirodalmi munka zárja be a vallási könyvek csoportját: Balassa Bálint és Rimay János Énekeinek 1738-i debreceni kiadása.

Az egyveleg munkák közt főleg olyan kisebb nyomtatványok szerepelnek, mint Széchenyi Ferenc könyvtárának jegyzéke, Széchenyi Istvánnak a Magyar játékszínről írt tanulmánya, Bessenyeinek Egy magyar társaság iránt való Jámor szándéka, Jósika Miklós Irány és Vázlatok című írásai, a Bajza József szerkesztette Kritikai Lapok hat füzete, Faludi Ferenc-től a Nemes ember és az Udvari ember, Könyi Jánostól Erkölcsi mesék, Tancsics Mihálytól Kritikai értekezések, A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, a Tarsalkodó, Athenaeum, Figyelmező, Élet és Literatura, Muzarion, Életképek bekötött évfolyamai, Dugonics Andrásról a Példabeszédek és jeles mondások, Nagy Ignáctól a Magyar titkok, Kuthy Lajostól, a Hazai rejtelmek, Degréttől az Iparlovag. Nem tudni, mi okból, sok szépirodalmi munka is idekerült, ebbe a fejezetbe: Szigligeti és Czákó színművei, Petőfi valamennyi kötete még egy példányban, Garaytól a Tollrajzok, Irinyitől az Útijegyzetek, Erdélyi János Népdalai, végül a tankönyvek közül Bloch (Ballagi) Mór Költészeti kézikönyve, Toldy Ferenc Irodalmi beszédei, és egy Szavallástan.

Végére értünk a hatalmas könyvtári katalógusnak, amelyet pár évvel a Társaság életének újraindulása után írtak össze. A szabadságharc ugyanis az iskolai Társaságok életének is véget vetett, s az önkényuralom éveiben csak nehezen, egy ideig titokban indulhatott meg a munka, Sopronban is csak 1853—54-ben folytatják a jegyzőkönyvet. Így a könyvtárjegyzékben szereplő könyveket feltehetőleg majdnem kivétel nélkül még a szabadságharc előtt szereztek be. Ez a katalógus természetesen nem árul el semmit a könyvek olvasottságáról, és bőven vannak esetlegességek is: egy-egy könyv véletlenül bekerült a könyvtárba, anélkül, hogy valaki valaha is olvasta volna. A könyvek számából és a jegyzőkönyvek beszerzési, ajándékozási adataiból mégis levonhatunk néhány következtetést arra vonatkozólag, hogy kiket kedveltek különösképpen. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a korszaknak szinte minden nevezetes könyve ott volt a Társaság könyvtárában.

Nemcsak könyveket vásároltak állandóan, hanem a folyóiratokat is rendszeresen járatták és olvasták. Már a Társaság megalakulása előtt előfizettek Kis Jánosék a Mindenes Gyűjteményre, Magyar Kurirra, Hadi és más nevezetes Történetekre, majd a Magyar Hírmondóra.⁷⁴ A Magyar Hírmondó írói 1801. dec. 1-én kelt levelükben felajánlották, hogy két évig ingyen küldik a lapot. Megindulása után azonnal előfizettek a Hazai s Külföldi Tudósításokra is, és Kulcsár István kérte tőlük 1806. máj. 18-i levelében, hogy a laphoz hír és egyéb anyagot küldjön a Társaság egy levelező által, akinek a portóköltséget is megtéríti.⁷⁵ Tovább járatták a Magyar Kurirt is. Később előfizettek a Felsőmagyarországi Minervára. Jellemző, hogy erre is azonnal felfigyeltek megjelenése után és 1825. febr. 5-én ezt írták jegyzőkönyvükbe:

⁷³ A Társaság V. jegyzőkönyve 113. lap. 1843. ápr. 22.

⁷⁴ Kis János: I. m. 65. és Kovács Sándor I. m. 6. lap.

⁷⁵ Kovács Sándor: I. m. 18., 116. és 119. lap.

„Felolvasatván Felső Magyar Országí Minerva nevezetű folyóírásról tett jelentés, minthogy mind a' benne elő forduló tárgyak hasznosoknak láttattak, mind pedig minthogy az írás módja mellyel a' jelentés tétetett igen kellemetes volt és sokat ígérő, hozzá járulván Fő Tiszt. Superintendens urnak [Kis Jánosnak] ajánlása, köz akarattal meg hozatni kívántatott, a tisztekre bízván az, az eránt teendő rendelkezéseket.”⁷⁶ Kedvelt lapjuk volt a húszas-harmincas években a Tudományos Gyűjtemény, amely különösen Thaisz szerkesztése idején sokat írt a Társaságokról. A harmincas években járaták a Jelenkort, majd az Athenaeumot. A jegyzőkönyv szerint, miután tudomásukra jut, „hogy a haza 3 nevezetes íróitól” szerkesztve megjelenik az Athenaeum, elhatározzák, hogy anyagi állapotuk nem engedvén meg két lap járatását, inkább ezt járatják, a Rajzolatokról lemondanak. Ugyanezen az ülésen: „Felolvasá továbbá a' Titoknok a' Virágfűzér és a' Pesti Magyar Színházra adott áldozat tárgyában a' Jelenkor Szerkesztőségéhez küldendő jelentését.”⁷⁷ A Jelenkorban valóban többször olvashatunk nemcsak a soproni, hanem más Társaságokról is. A negyvenes években nemcsak Sopronban, hanem valamennyi Társaságban a Pesti Hírlap volt a legolvasottabb. Nagyon jellemző pár rövid bejegyzés, amely hírül adja, hogy ebben a korban a soproni diákok számára is Kossuth az iránymutató: „Mint-hogy a Pesti hírlapban (!) majd mind azon tudósítások, mellyek a jelenkor (!) lapjait töltik, olvashatók, ez utolsó meghozatása megszüntetik. A többi lapok hozatala azonban folytatattatik.”⁷⁸ Járt még az Athenaeum és a Regélő. Hogy a Pesti Hírlapot mennyire megbecsülték, a következő feljegyzés is mutatja: „Jelentvén a' titoknak, hogy egy a' helybeli lyceumban létezett tanulókból álló olvasó egylet, társaságunk könyvtárának a' «Pesti Hírlap» ez évi első félévi számaival kedveskedik, ez ajánlatért az illető olvasó-egyletnek közköszönet szavaztatott.”⁷⁹ Az év végén még egyszer felmerül a Jelenkorra való előfizetés: „A Jelenkor... , hallván a társaság h. gr. Széchenyi Istv. ez évre a Jelenkor térére újra kiszáll, ismét meghozatni rendeltetett.” Valóban előfizetnek a négy lapra, azután 1843. okt. 7-én az Életképekre is, majd amikor év végén a következő félévre megújítják az előfizetést, már csak a Pesti Hírlapra, Regélőre, Életképekre fizetnek elő. „A Jelenkor szótöbbséggel járatni megszűnt.”⁸⁰ Előfizettek később az egykori tehetséges társasági tag, Székács József Protestáns Egyházi és Iskolai Lapjára; népszerű volt a szépirodalmi lapok közül az Életképek, és a Regélő utóda, a Pesti Divatlap. 1845—46-ban ezek járnak a Pesti Hírlapon kívül. A kiválóbb újságokat dolgozataikkal fel is keresték és több lapnak levelezői voltak. A szerkesztők is írtak nekik és ajándékba is küldtek példányokat. Hírlapjaikat kívülállóok is olvasták, a Tudományos Gyűjtemény egyes füzetei még vidéken is körutat tettek, azután helyezték el őket a könyvtárban.

A könyvek és folyóiratok mellett sokat árul el az ifjúságnak irodalommal való kapcsolatáról, a gyűléseken elhangzó szavazatok statisztikája is. Kedvelt költők kedvelt verseit adják elő, bár kétségtelen, hogy a számszerű adatok nem vehetők teljesen irányadóknak, hiszen előtérbe kerülnek a szavalhatóbb versek, és a szavazásra kevésbé alkalmasak, bármennyire kedveltek legyenek is egyébként, nem fordulnak elő. Sopronban a szavazást deklamáló gyakorlatként vezették be még a század elején Döbrentei kezdeményezésére, és egészen 1822-ig csak saját versével állhatott elő ki-ki a szavalási alkalmakkor. Azért tértek el ettől a szabálytól, mert sokan — mint a jegyzőkönyvből értesülünk — pár soros versikével bújta ki a deklamálási feladat alól, azt sem tanulták jól meg. „Hogy tehát e'nek utánna az óratori gyakorlás tulajdon tétéljával jobban megegyezzen, 's az elmére nézve is nagyobb haszonnal járjon, — olvasuk — meg engedtetik, hogy ki ki a' főbb 's jelesebb autorokból a' velősebb és szebb helyeket declamatióknak választhassa, de a' szerzőt mindenkor meg-kell nevezni.”⁸¹ Nehezen indult a szavalás, az első tíz évben csak egyszer emelkedett 50 fölé a szavazatok száma, 1832/33-tól aztán, amikor hirtelen 150-re ugrott, általában 100 fölött, vagy 100 közelében mozgott. Két költő verseit adják elő 1821/22-től a szabadságharcig szinte kihagyás nélkül nagy számban: első a soproni kapcsolatai miatt különösen tisztelt Berzsenyi, második az országosan is legnépszerűbb költőink közé sorolható Kisfaludy Károly. Berzsenyit csak egy évben, Kisfaludyt kettőben nem szavalják, 1822/23-at nem számítva, amikor egy ismert nevű költő sem szerepel a jegyzőkönyvben. Vörösmartyt és Kölcseyt néhány évvel később kezdik szavalni, de aztán kihagyás nélkül szavalják őket a szabadságharcig, Vörösmarty messze megelőz mindenkit versei számát tekintve, Kölcsey körülbelül ugyanannyiszor fordul elő, mint Kisfaludy.

⁷⁶ A Társaság III. jegyzőkönyvében 1825. febr. 5.

⁷⁷ A Társaság IV. jegyzőkönyvében 1836. dec. 10.

⁷⁸ A Társaság V. jegyzőkönyvében 1842 szept. 17. 86. lap.

⁷⁹ A Társaság V. jegyzőkönyvében 49. lap. 1841. szept. 18.

⁸⁰ A Társaság V. jegyzőkönyve 103. 116—117. lapján és 1843. dec. 9-én.

⁸¹ A Társaság III. jegyzőkönyve, 1822. febr. 16-án.

Berzsenyi Dánielnek 36 költeményét szavalták 215 alkalommal. A húszas évek végén ő volt a legnépszerűbb és még hosszú ideig szavalták az említett költőkkel egyenlő számban, 1842/43-tól már csak néhányszor fordul elő minden évben. Természetesen közismert ódáit adták elő legtöbbször: a Fohászkodás (22), A magyarokhoz (a két vers együtt 32-szer szerepel, a jegyzőkönyvből nem derül ki, hogy melyiket szavalták), Búcsúzás Kemenesaljától (20), Osztályrészem (17), Szilágyi 1458-ban (17), Wesselényi hamvaihoz (10), Barátaimhoz (9), Az ulmai ütközet (9) a leggyakoribbak.⁸²

Kisfaludy Károlynak 41 költeményét szavalják 152 alkalommal. Különösen népszerű a harmincas évek elején, később mind kevesebb versét adják elő, 1843/44 és 1844/45-ben csak egyet, 1846/47-ben egyet sem. Leggyakoribbak: A magányos sir (28), Karácsonj (11), Honvágy (11), A kedves táj (9), Bajnokdíj (7), Budai harcjáték (7), Leánybú (7), Mohács (7), Zuárd (7), Elte (5). Szavalják népdalait is és két alkalommal monológot az Irénéből.

1825/26-ban jelennek meg az első *Vörösmarty*-versek, éspedig az 1824-ben írt A tűnődő kétszer, és Árpád emeltetése egyszer. A szabadságharcig 325 alkalommal szavalnak tőle, 66 kisebb költeményt, eposz- és drámarészletet. A harmincas évek derekától már ő a legkedveltebb költőjük, míg aztán az utolsó két évben egy új csillag egészen elhomályosítja fényét; 1846/47-ben Vörösmartytól tizennégy verset szavalnak, Petőfitől huszonegyet, 1847/48-ban Vörösmartytól nyolcat, Petőfitől huszonegyet. Érdekes megfigyelnünk, hogy a két évtized alatt mindig újabb és újabb költeményeit választják ki, a régebben írottakat lassan elhagyják. Az 1836-ban írt Szózatot például 1837/38-ban már kétszer szavalják (tiz vers és egy drámarészlet között), azután minden évben három—ötször, sőt Pákh Albert titkársága évében (1841/42), amikor hetenként két gyűlést rendeztek, s az évi szavaltatok száma 182 volt, hatszor szavalták a Szózatot, összesen harmincháromszor, ami a Vörösmarty-versek szavalásának egytizede. A Szózat mellett leggyakoribb még A hontalan (23), Salamon (21), melyeket megjelenésük után ugyancsak azonnal szavalni kezdtek, A magyar költő (16), Csák (15, néhányszor Csaba álnéven is), András és Béla (14), Szép Ilonka (14), kezdettől fogva szavalt verse az Árpád emeltetése (13), később jelennek meg Liszt Ferenchez (10), Búvár Kund (10), és Az ősz bajnok (8). Az 1841-ben írt Liszt Ferenchez c. költeményt már az 1840/41. tanévben kétszer előadják az ugyanakkor írt Petikével (4) együtt. Az utolsó években megjelenik a Főti dal (2), Az élő szobor, Az úri hölgyhöz, az Országháza és az emberek egy-egy alkalommal. Eposzaiból is szavalnak részleteket, legtöbbször a Zalán futásából (20), néhányszor a Cserhalomból, Két szomszédvárból, Romból, drámarészletet legtöbbször az elő is adott Salamon királyból (9), azután a Várnászból, Árpád ébredéséből, Csongor és Tündéből és Julius Caesarból Brutus beszédét.

Kölcsey Ferenc 1827/28-ban jelenik meg először négy versével, 1832/33-ban tíz fölé emelkedik művei száma, majd néhány év után hat—tíz között mozog a szabadságharcig, kivéve a nagyszámú szavalatáról nevezetes 1841/42. tanévet. Leggyakrabban szavalt költeménye a Zrínyi dala (35), melyet 1841/42-ben hatszor adnak elő, ugyanakkor Zrínyi második énekét hétszer, s ezenkívül még egyszer (8). A Zrínyi dalának népszerűségét meg sem közelíti a többi verse: Vérményegző (8), Vándor (7), Hős (7), Vanitatum vanitas (6), Rákos mymphájához (6), Rákos (5). Gyakran szavalnak beszédeiből, melyeknek csak egy részét jelöli meg pontosan a jegyzőkönyv: Kazinczy Ferenc felett mondott emlékbeszédéből (3). A magyar játékszínről (2), Nemzeti hagyományokról (2), Beszéd a vallás tárgyában (1), ezenkívül „Beszédéből” megjelöléssel (14).

1825/26-tól kezdve mindig kevesebb alkalommal szerepel, mint az előbbieket, de végül 103-szor mégis előfordul *Bajza Józsefnek* 39 költeménye. Kölcseyhez hasonlóan az ő versei közül is egyet kedvelnek különösképpen, a Fellegekhez címűt (16), a többi kevesebbszer szavalják: A vezér búcsúja (9), Apotheosis (7), A bajnok nője (5), A visszatért (5), Kesergés (5), A rab költő (4), Söhajtás (3).

⁸² Ezek és a következő számadatok a jegyzőkönyvek hiányosságai miatt nem lehetnek egészen pontosak. Helyenként a szerző megjelölése nélkül közlik a szavalt versek címeit, azután más szerzőket írnak a versekhez, vagy sehol elő nem forduló verscímekeket jelölnek meg. Különösen eleinte gyakori a folyóirat szerinti megjelölés, a szerző neve nélkül, pl. Aurórából, Héleből, Erdélyi Múzeumból stb., ami viszont azt bizonyítja, hogy ezeket a lapokat gyakran forgatták, s az új számokból a tetszetős verseket mindjárt meg is tanulták. Ezeket a jegyzőkönyvi hibákat csak közismert verseknél javítottam ki, így a megadott számoktól egy-két, ritkábban nagyobb eltérés is lehetséges. Az egyszerűség kedvéért mégis számokat közlök, és nem „több mint húsz”, „majdnem harminc” féle megjelöléseket, vagy sok, kevés, több stb. féle határozatlan megjelölést, hiszen a számoknál nem érdekes, hogy pl. az Osztályrészem 17-szer szerepelt-e valóban, vagy 18-szor, de az így megadott szám egy másik megadotthoz könnyebben viszonyítható, pl. a Szózat (33), tehát kb. még egyszer annyi, mint az Osztályrészem.

A századforduló nagyobb költői közül Berzsenyin kívül *Csokonai Vitéz Mihálynak* van még több verse, elsősorban két és fél évtized szavaló-gyűlésein, összesen 19 vers 22 alkalommal. Érdekes, hogy a Zsugori uram-at szavalják háromszor, és pedig a reformkor politikai harcai idején, a korszak vége felé, azután a Reményhez-t kétszer, többi költeményét egyszer, köztük : A rózsabimbóhoz, Lillához, A pillantó szemek, az első pipadohány a Béka-egérharc-ból, részlet a lélek halhatatlansága-ból. *Kazinczy Ferenc* költeményei ugyanígy elsősorban még kevesebbszer fordulnak elő (13 vers 15 alkalommal). *Kisfaludy Sándornak* 16-szor szerepel költeménye, ebből 9 egy-egy részlet Himfy szerelmeiből, más költeményei között kétszer szavalnak a Csobánc-ból, egyszer a Somló-ból. Sopronról lévén szó, természetesen, hogy *Kis János* versei többször fordulnak elő, mint nagy kortársaie (21 verse 28-szor), mindjárt az első évben kétszer, utoljára 1839/40 és 40/41-ben már csak egy-egy alkalommal. Régebbi költőink közül *Virág Benedek* szerepel még említésre méltó számban (10), utoljára 1834/35-ben. Elsősorban a húszas években, de néha később is előfordul még egy-kétszer *Gvadányi József*, *Révai Miklós*, *Baróti Szabó Dávid*, *Ráday Gedeon*, *Dayka Gábor*, *Döbrentei Gábor*, *Faludi Ferenc* és *Anyos Pál* neve is, sőt *Szentjóbí Szabó Lászlónak* Az együgyű paraszt című versét a negyvenes években szavalják kétszer.

Az Auróra-kör költői közül a már említett nagyokon kívül egy ideig kedvelt költőjük volt *Szenvey József*. 1826/27-ben tűnik fel egy versével, 1832/33-ban szerepel a legtöbbel, és 1842/43-ban szavalnak tőle utoljára. Összesen 18 verse szerepel 53 alkalommal, de különösen kettőt ismételnek gyakran : A sir címűt (18) és a Vigasztalás-t (11), többször fordul még elő A busongó (5), és a Schillerből fordított A bűvár (3), a többi költeménye egy-két alkalommal. A húszas évek végén és a harmincas években néhányszor előfordulnak a Kisfaludy körül tömörült kisebb költők versei is : *Szent-Miklóssy Alajos* (7), *Helmeczy Mihály* (3), *Töltényi Szanyiszló* (1), *Majláth János* (5), *Makáry György* (3), *Tessedik Ferenc* (5), *Fenyéri Gyula* (3), *Gr. Teleki Ferenc* (7), *Kovasóczy Mihály* (4), *Horváth Endre* (5), *Vitkovics Mihály* (4).

1830/31-ben kezdik szavalni *Czuczor Gergely* költeményeit, és minden évben előadják őket néhányszor. 14 verse szerepel 56 alkalommal, közülük legnépszerűbb a Hunyadi (21), a többi hozzá képest ritkán szerepel : Szondi (6), Legszebb ének (5), Falusi kislány Pesten (5), Remete Péter (5) stb.

A harmincas évek közepén jelenik meg, először Bustavi álnéven, és Czuczorral versenyez népszerűség dolgában *Kunoss Endre*. 12 versét szavalják 58-szor, de ennek túlnyomó többsége két vers állandó ismétlése : Fohász (28), Csák (16), többi verse egy-két alkalommal szerepel.

Garay János verseit is szavalták már a harmincas évek közepétől, de csak egyet-egyet évente, népszerűvé szónokias balladái váltak a negyvenes években, s akkor többször szerepelt, mint Czuczor és Kunoss. Összesen 29 költeményét adták elő 75-ször, leggyakrabban a Kont-ot, tizenhatszor. Mellette gyakoribbak még : Körének (7), Toldi esküje (6), Előre (4), A sir (4) és Hunyadi László (3). Újonnan megjelenő verseit is szemmel tartják, és azonnal beveszik szavalati darabjaik közé. Így az 1843-ban írt Obsitos már 43/44-ben szerepel az ugyanakkor írt Országgyűlési szózáttal együtt (mindkettő összesen háromszor), megjelenése után szavalják a Mátyás Király Gömörben-t is. Iserik és szavalják a készülő Árpádok már megjelent részeit is : Botond és bárdja és A magyarok Mózesé többször előfordul.

Gaál József is a harmincas évek elején jelenik meg, de sokkal kevesebbszer, mint az előbbiek. Hét versét szavalják 22 alkalommal, ebből tizenhárom a Zrinyi Ilona búcsúja, és három az Olmos botok, amelyet szintén hamar felfedeznek.

A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején szavalják *Tóth Lőrincz* műveit (9-szer) köztük részletet Vata, Erdős hangok, Kárpáti vihar című színműveiből. Ekkor válik divatossá a próza-szavalás is, többször elmondják *Wesselényitől* a Balítéletek-et, s előadnak *Széchenyi* Nemzeti jólét és Nemzetiség című írásaiból. Mielőtt a fiatalok bevonulását ismergetnénk, említsük meg még néhány idősebb költő nevét, akik főleg a harmincas, kevesebbszer a negyvenes években fordulnak elő. Mindenekelőtt *Szemere Pál* érdemel említést, akitől 15 alkalommal szavalnak, azután *Papp Endre*, *Guzmics Izidor*, *Thaisz András*, s a volt soproni diákok : *Széekács Pál*, *Hubovszky Dávid*, *Matisz Pál*. Nem tartoznak a fiatalok közé, de csak a negyvenes évek szavalatai közt jelennek meg, elsősorban prózai műveikkel *Eötvös József* és *Vajda Péter*. Eötvösnek műveiből 41-szer szavalnak, ebből 21-szer a Búcsú című híres versét ; még két másik költeménye fordul elő egyszer, prózai műveiből tizennyolcszor adnak elő, legtöbbször a Karthausi-ból, egyszer A falu jegyzőjéből, A zsidók emancipációjáról és Körösi Csoma Sándor emlékezetére mondott beszédéből, Vajdától 16 alkalommal szavaltak, legtöbbször részleteket a Dalhon egyes ciklusaiból. A próza-szavaltatok között előfordul még *Jósikának* A két Barcsai-jából egy részlet, azután „Honderű, új hírlap vezérhagja”, és a pesti tanárelnök, *Tavassy* örömnemzeti beszédéből egy részlet.

A fiatalok közül kiténik szavalatai számával az egri kispapok Magyar Társaságának ünnepelt költője, *Tárkányi Béla*, akitől 41 alkalommal szavalnak, ennek a fele Coriolán című

szónokias balladája, a többi : Fáklyás rabnő (5), Temetés (5), Országgyűlésen (4), Honáldozat (2), Nemzeti dal (2) és még három vers. Sokszor szerepel a debreceni diákköltő, *Nagy Imre* is. Árpád című, a Kisfaludy Társaság pályázatán első díjat nyert balladáját 1839/40-ben szavalták először. Ezután az Árpádot még nyolcszor, Hattyudalát tizenkilencszer, Vándor című versét egyszer. Hattyudalát, nyilván az ifjú diákköltő tragikus halálának hatására 1841-től 44-ig szavalták gyakran. Hogy mennyire figyelték más iskolák ifjúságának irodalmi munkáját, mutatja az is, hogy 1840/41-ben egész sorozatot szavaltak a kolozsvári unitárius kollégium Társaságának akkor megjelent Remény című zsebkönyve első és második kötetéből : *Kriza János, Jakab Elek, Csillador* egy-egy, és *Szentiváni Mihály* három verse sorakozik egymás után. Megtalálható később *Ács Károlynak* a pápai Képzőtársaságban díjat nyert Lengyel keservek című verse is (ezzel nyerte el Petőfi elől a lírai pályadíjat 1842-ben).

Kísérjük figyelemmel, hogyan vonul be *Petőfi Sándor* a Társaság szavaló-gyűléseire! Első verse 1843. dec. 23-án az Én című, s ebben az iskolai évben még egy : Az utolsó alamizsna. A következő tanévben már hétszer szavalnak Petőfi-verset : az Ambrus gazdát kétszer, részletet A helység kalapácsából, A nap házaselete, Hozzá, A halvány katona, Hazámban című verseket. 1845/46-ban ismét csak négy verse szerepel : Vándorélet, Hattyúdál-féle és a Hazámban kétszer. Akkor aztán, mint már említettem, ő lesz hirtelen a legnépszerűbb. Petőfi versei közt alig akad ismételt, ellentétben a kisebb költőkkel, úgy látszik annyira kedvelték verseit, hogy mindig újabbakat találtak szavalásra alkalmasnak. 1846/47-ben kétszer fordul elő A hazáról, A külföld magyarjaihoz, Hazámban, a többi egyszer : Egressy Gáborhoz, Téli éj, Bordal, Végszó. . .-hoz, Élő halott, A magyar nemzet, A nap házaselete, A magyar nemes, Két vándor, Mért nem születtem ezer év előtt, Szomjas ember tűnődése, A helység kalapácsa (részlet), Szeget-szeggel, Csokonai, A csárda romjai. A csonka 1847/48-i tanévben összesen nyolcvanegyszer szavalnak, s több mint negyed részében Petőfi-verset. Kétszer szavalják Pál mester. Végszó . . .-hoz, A külföld magyarjaihoz című költeményeit, egyszer A hazáról, Furcsa történet, Vándorélet, Ivás közben, Múzsám és menyasszonyom, Vízét iszom, Felköszöntés, Téli éj, Széphalmon, Az örült, Tompa Mihályhoz, A világ és én, Ebéd után, Hozzá, Az utolsó alamizsna, Jövendölés, Megyeri, Szeretlek én szeretlek téged címűeket. (Ez az utóbbi 1848. tavaszán jelent meg!) A felsorolásból látható, hogy néhány korábbi hazafias verse mellett különösen zsáner-kepei (köztük az éles hangú A magyar nemes is!) és bordalai voltak kedveltek.

A negyvenes években szavalt költők közül ötnél többször fordul elő : *Erdélyi János* (A honfi-tiszt, Pórfiú) *Papszt* (Hunyad álma), *Payer Antal*, *Kerényi Frigyes* (Vidor Emil álnevéen is, Diego Leonját adják elő többször), *Vahot Sándor*, *Tompa Mihály* (csak az utolsó két évben), *Szelestey László*, *Sárossy Gyula*, *Császár Gyula*, *Jámbor Pál*, *Lisznyay Kálmán*, *Bérczy Károly*, ötnél kevesebbszer szerepel *Szigligeti Ede*, (Micz-bán című drámájából részlet), *Petríchevich Horváth Lázár*, *Lovassy László* (Börtön-dal), *Kuthy Lajos*, *Sulyánszky Antal*, *Samarjai Károly*, *Gregus Ágost*, *Pákh Albert*, *Adorján Boldizsár*, *Vajda János* (*Arany János* neve nem fordul elő a szabadságharcig.) Az említetteken kívül ismeretlen nevű költők is találhatók kezdettől fogva, tőlük mintegy hatvan költeményt szavalnak, 1822-től 1848-ig összesen több, mint 2000 a szavalatok száma.

Azt hiszem, elég érdekes tanulságokkal zárható költőknek és költeményeknek ez a seregszemléje. Megfigyelhettük, 1822—48-ig az ízlés átalakulását, egyes költők és költemények népszerűségét. Különösen érdekes, hogyan követték egymást Berzsenyi, Kisfaludy, Vörösmarty és Petőfi. Egy-egy felkapott, ma már csak irodalomtörténészek által ismert költeménynek gyakori előfordulása is érdekes adat a korabeli közönségre vonatkozóan.

Összevetve mindazt, amit a fentiek során a soproni Magyar Társaság ifjúságáról megtudtunk, megállapíthatjuk — ötven éves jubileumi szónokukkal egyetértésben — hogy valóban hűek maradtak a hármaskör jelszóihoz : „Ébredjünk! Haladjunk! Mívelődjünk!”, hamar felfigyeltek a kor szellemi vezetőire, s legjobbjait fel is zárkóztak mögéjük. Még egy adat hadd támassza alá a mondottakat, szabadságharc előtti utolsó, 1847-i örömnépükről, amellyel kapcsolatban már idéztünk az Életképek levelezőjét. Azt írja többek közt a Torma álnévű levelező : „Az ünnepély színhelye, a főtanodai szónokterem alkalmisság, egyszerű csinnal diszítettett, jelesb szónokaink és koszos költőink, úgy egyéb innepelt művészeink foglalván el a zöld füzéres falazatot.” A jegyzőkönyv elárulja, hogy három „jelesb szónok”, mégpedig Kossuth Lajos, Wesselényi Miklós és Deák Ferenc „nagyobb szerű képe” díszítette a falat „a szónok-szék felett”, jobbról Petőfi, Vörösmarty és Garay, balról pedig Liszt, Barabás és Lendvay „kisebb szerű képe” függött. Azt is megtudjuk a jegyzőkönyvből, hogy az így feldíszített teremben „vendégeink száma — kivált a’ szép nem — a’ tavalit nagyban felhaladta, különösen örültünk olyak szemlélésén, kik nyelvünk nem értése dacára is megjelentek, valamint hogy

⁸³ A Társaság V. jegyzőkönyve 1847. május 13-án.

Catholikus vallásu atyáink fiai közül hét tanító és pap jelent meg”.⁸³ Az Életképekből viszont arról értesülünk, hogy „nagyaink közül egy sem alázta meg magát”, tehát a hivatalos emberek nem tolongtak, hogy ilyen „felsőbb helyen félreértett, ártatlan” helyen mutatkozhasanak. A műsor természetesen nem volt „forradalmi tett”, de azért bevezetől a Himnusz énekelték, felolvastak egy merész gondolatokat tartalmazó értekezést „Csak az igazság avatottja lehet valódiilag szabad” címmel, s ha el is hangzott egy költemény „A félszázados magyar nádor halálára”, a szerző, Pákh Károly, Albert öccse, mégiscsak itt szívta magába a szellemet, amely egy év múlva önkéntesként a szabadságharc katonái közé állította, emiatt aztán egy évet olműtzi várfogságban töltött. Elhangzott ugyanakkor nagy költőink versei közül Garay Kont-ja, ez a zsarnokság ellen szónokló közkedvelt ballada, elhangzott Eötvös Búcsúja és Vörösmarty Szózata is. „Petőfynek (sic) gyönyörű »Csárda romjait«- írja az Életképek — velünk egy derék német fiú, Zundell Károly örvendetes sikerrel ismerteté meg”.⁸⁴

„Pusztá, pusztá, te vagy a szabadság képe,
És, szabadság, te vagy lelkem istensége!”

szavalta a „derék német fiú”, és mindezt végighallgatta, tapssal jutalmazta a szépszámú, összetételében nyelvi és felekezeti korlátokat is áttörő, lelkes közönség, amelybe „nagyaink” nem keveredtek ugyan, de amelyet ezen az örömnünnepen Kossuth, Wesselényi, Vörösmarty és Petőfi szelleme érintett meg és lelkesített.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ KÉT ISMERETLEN CIKKE CSÁTH GÉZÁRÓL

Kosztolányi Dezsőnek mindössze egy cikkét, emlékező tanulmányát ismertük Csáth Gézáról; ez a nekrológ a *Nyugat* 1919 decemberi számában jelent meg. Ismeretes, hogy Kosztolányi mennyire szerette és milyen sokra becsülte unokabátyját; nemcsak az említett tanulmány tanúskodik erről (amely egyébként az Illyés Gyula-szerkesztette *Kortársak* című gyűjteményben is megjelent), valamint Kosztolányi Dezsőné szép könyve férjéről, hanem a költő versei is; a *Csáth Gézának*, a „Cs. G.”-nek ajánlott *Írás régi könyvben* (1921) mellett más költeményekben is felbukkan Csáth Géza alakja, vagy legalábbis utal rá a költő. A *bús jérji panaszainak* (1924) *Ó szép magyar fejek* ... kezdetű versében is visszatér hozzá:

*Ó szép magyar fejek, ti drága-régik,
költők, az írás büszke bajnoki,
ifjan virágzók és ifjan lehullók,
Ády, Csáth Géza, édes Cholnoky ...*

„Ifjan virágzók és ifjan lehullók ...” — hármukról írta Kosztolányi, s talán egyikükre sem illik jobban, mint éppen Csáth Gézára, akit iszonyatos és tragikus betegsége végül is gyilkosságba és öngyilkosságba kergetett.

A háború alatt sokat levelezett Kosztolányival; pszichikai bomlásának folyamatáról tanúskodó, morfiomot kérő levelei és naplója a Kosztolányi-hagyatékban található. Aki majd összegyűjti Csáth Géza novelláit és szindarabjait s vállalkozik arra a feladatra, hogy életrajzát is megírja, annak számolnia kell ezzel az anyaggal. Kosztolányi — egyébként Csáth Géza erre fel is kérte egyik levelében — azt tervezte, hogy Csáth életének bizonyos mozzanatait felhasználva megírja barátjának és rokonának sorsát; a *Mostoha* szindarab-vázlata, néhány jelenete, s egy regény két-három elkészült fejezete és össze nem függő részlete maradt csak fenn. Ezeknek feldolgozása és publikálása is aktuális feladat immár. Mint ahogyan érdemes volna Csáth Géza zenekritikai írásait kötetbe gyűjteni; hiszen nemcsak a világ zeneköltészetének legújabb irányzatait ismerte fel és értékelte — az elsők között — Magyarországon, de egyben Bartók és Kodály első magyar hívei közé tartozott.

Csáth Géza hagyatékában egy lapkivágást találtunk *A Hét* 1908. május 17-i számából; a kivágott cikk *A varázsló kertje* című novelláskötetről szól, s margójára bizonyára maga Csáth írta fel a szerző nevét: *Kosztolányi*. A cikk ugyanis névtelenül jelent meg. Így hát szinte biztosnak vehető, hogy a kritikát Kosztolányi írta; a bírálat hangja, stílusa, néhány megállapítása, amely Kosztolányi későbbi írásaiban is visszatér, ugyancsak alátámasztja ezt a feltételezést. Ime, a bírálat:

⁸⁴ Életképek 1847. május 22-én, 21. szám.

A VARÁZSLÓ KERTJE

Csáth Géza novelláskönyve

Viharos reggeleken születnek ily erős könyvek. Csáth Géza kötete fiatal könyv. Nemcsak azért, mert első — és írójuk merész kézzel markol bele a harmatos hangulatokba, hanem mert a fiatalságról szól, az író fiatalságáról, aki — mondjuk ki mindjárt — mindig többre becsüli a testtelen lírát a testes elbeszélésnél. A fiatalság: igen, ez a szó zene. Csáth Géza is körülbelül zenét ír róla, vidám, könnyű, andalgó elégiát. Lassanként elmarad mögöttünk minden, emlékeinkre óriás árnyak tűznek fantasztikus gyászbookrétát, és a gyerekkor, a család oly ködössé, fájóvá és érthetetlenné válik, hogy csak visszaálmódni tudjuk néha, s csak egy misztikus szertartást látunk bennök. Ezt olvasom ki Csáth Géza könyvéből. Halott anyánk, aki egykor fiatal volt, és álomban, kék levegőben, gyöngyvirágkoszorúsan mosolyog reánk, a szombat este kenetes és zsolozsmás hangulata, a varázsló titokzatosan elmélyített alakja, mind erről a fiatalságról beszél, amely az évek mérföldtávolságán ködlik felénk. Egykor valóság, ma azonban mese. Mese és költészet. Finom idegekhez szóló, majdnem ideg-beteg történet. Az eredeti mesehangulatok között néha ott bujkál az orosz realizmus hatása is, a visszaemlékezések titokzatos lírájává finomított és idillé lágyított szépségei mellett akadnak csinált — jól csinált — Andrejev Leonid-hangulatok és egypár rózsaszínű erotikus merész kiruccanás is. Az igazi elbeszélés csak itt-ott hömpölyög széles folyamatossággal, a történeteken rendesen a zene uralkodik. Az emberek mindig felemásak; árnyból és húsból vannak gyúrva. Vagy a fejük, vagy a szívök, vagy a lábuk köd: ködemberek. Ezeket a ködembereket az író azonban öntudatosan halvány lírai messzeségekbe mossa el. Egy álmódó, aki behúnyt szemmel nézi az életet. De látja.

Kosztolányi említett nekrológiájában megjegyzi, hogy kritikát írt a *Schmidt mézeskalácsos*-ról Csáth Géza utolsó novelláskönyvről. Téved abban, hogy ez lett volna Csáth utolsó kötete; a *Schmidt mézeskalácsos* 1912-ben jelent meg, a *Muzsikuskok* pedig 1913-ban, az előbbi a *Modern Könyvtár*, az utóbbi pedig a *Tevan Könyvtár* kiadásában. A *Schmidt mézeskalácsos*ról írt állítólagos bírálatot nem lettük; Gulyás Pál bibliográfiája (*Magyar Írók Életrajza*) nem tud róla, s azokban a lapokban, folyóiratokban sem találjuk, amelyekbe ekkoriban Kosztolányi dolgozott. Valószínűnek látszik, hogy Kosztolányi kétszeresen tévedett, rosszul emlékezett vissza a maga cikkére. A *Hét* 1913. augusztus 31-i számában ugyanis névtelen bírálat jelent meg Csáth Géza *Muzsikuskok* című kötetéről; ennek megállapításaira hivatkozik is Kosztolányi az említett nekrológban. Majdnem biztosnak vehető tehát, hogy Kosztolányi erre a kötetre — Csáth utolsó novelláskönyvére — gondolt, s erre a kritikájára, de úgy emlékezett, hogy azt a *Schmidt mézeskalácsos*ról írta volt. A bírálat jellegzetes stílusa, gondolatmenete ezúttal is erősen „kosztolányis”,

Ime, a kritika:

MUZSIKUSOK

Csáth Géza novellái

1

Csáth Géza első elbeszéléseit úgy írta, mint egy alvajáró, félig öntudatlanul. *A varázsló kertje*, a *Délutáni álom* egzotikus szigetek új irodalmunkban, amelyeken ritka rózsák, nympheák és titokzatos bogyók nőnek, fölöttük pedig a nap ég, a délután álmos, sárga napja. Ez az író intim mesemondó. A magyar vidék misztikumát hozza. Ott, ahol minden realitás, semmi realitást se vesz észre, egy gyermekszoba ablakán át ködfoltokat, árnyakat, dekoratív vonalakat lát és a valóságot beteg ábrákká stilizálja. Két könyvet írt eddig. Mind a kettő meséskönyv.

2

A fiatalság sohase tud mosolyogni. Komor arc, sötét szemek, ökölbeszorított kezek: így kell elképzelni minden fiatalembert. Csak örülni és nevetni tudnak, mosolyogni még nem. Kissé túlbecsülik az életet. A rosszat rosszabbnak hiszik, a jót jobbnak, az életet színesebbnek, tágabbnak, mint amilyen. Nincsenek tapasztalataik, de nem is csalódtak még. Tájékoztatókat látnak. Nem tudják azonban megkülönböztetni a barackfát a körtefától, a charmeurt a jó embertől, a betörőt a lakatossegédétől. A húszéves szájak keményre feszült szögletében tragikus árnyék ül.

Később, évek múltán, a líra kárpótlásával aztán megismernek egyet-mást. Azok a tárgyak, amelyek valaha szimbólumok, azok az emberek, akik mesealakok voltak, megjelennek előttük a magok mivoltában és tudomást szereztek a tárgyak piaci értékéről, az embereket szemtől-szembe látják, beszélgetnek velük, kritizálják őket. Az összehasonlítás kifejleszti bennük a kritikát. A kritika meghozza a humort. Így érthetjük meg, hogy az új könyv, mely előttünk hever, a régi íróról alig mond valamit, hiába keressük a lírát más formát öltött, átalakult: humorra és mosollya.

3

Csáth Géza megtette az utat az első fiatalságtól a második fiatalságig: az intuíciónál az analízisig. A mai lélektan már sokszor és alaposan rámutatott arra, hogy az igazi intuíció és az igazi analízis közt nincs különbség (az intuíció csak egy tökéletesebb, gyorsabb, szerveesebben összefüggő analízis) s az, aki analízis nélkül dolgozik, nem misztikus, csak misztifikátor. Az író itt azokat az érzéseket, amelyeket eddig csak érzett, az öntudatába emelte. A varázsló most egy kőműveslegény, a bagdadi hercegkisasszony egy hervadó, de kíváncsú hölgy (*Iren mama*), akit egész testi mivoltában látunk, a délutáni panoptikum világossága helyett teljes napfényben. Azelőtt az író volt bábja az alakjainak. Most ő a bábszínház igazgatója. Sujet-i, amelyek régebben vágyat és végtelenséget kötöttek össze, igénytelenek, aprók, az emberei szürkék, de mennyi szeretettel kezeli és főképp hogy ismeri őket. Egy vidéki részeges muzsikuskolóniát ír le (*Muzsikuskok*). Az 1890 félkultúr magyar vidékről fest képet: egy szerencsés órában sietve papírra vetett regényvázlat. A régi alvajáró pedig így ír: „Ittak *elsősorban* a szegény, nyomorult sorsuk miatt, *másodsor* a tehetséghiány érzése miatt, *harmadsor* az óraadás izgalmainak és fáradtságának ellensúlyozására, *negyedsor* az elégedetlenség és kellemetlen érzések miatt, amiket a saját zenéjük hallgatása keltett fel.” A többi elbeszélései? Egy parasztmenyecskét leszúrja a hatalmas férje, a kőműves (*Rozí*). Egy budapesti lányportré, Rippl-Rónai modorban (*Erna*). Gimnazistaemlékek és friss impressziók, csupa szigorúan lemerített megfigyelés. Az író az alakjai pulzusát olvassa, órával a kezében. Csáth Géza orvos. Pszichiáter, aki tudja, hogy a lelki életünkben nincsenek csodák és véletlenek, a lelkünk történései éppen olyan végzetesek, mint a szívünk, a vesénk, a májunkt működése és a haragunk, az ambíciónk idegreakcióját szabályos görbékben lehet levetíteni a fehér lepedőre.

Csáth Géza ezeket a görbéket rajzolta le új könyvében.

4

Lírája bölcsességében, az egyensúlyozottságában, a mosolyában van. A kis gondok, a kis emberek, a kis epizódok észrevevésében, amelyeket csak nagyítóüvegen lehet látni, a humor és a szeretet lupá-ján. Peter Altenberg ír valahol a vidék mélységes mitoszáról. („Ma megint szilvásgombócot ettünk, de a gombóc nem volt olyan jó, mint nyolc évvel ezelőtt.”) A mindennapi események a vidéki ember számára a mítoszt pótolják. (Az ebéd: szertartás; a séta: társadalmi funkció; a szilvásgombóc: már szimbóluma.) Csáth Géza benne élt ebben a mítoszban. Most kiemelkedett belőle a krónikása lett, a fölényes kritikusa és okos szemlélője. Szatiráját mosollyal expiálja. Sajnáljuk a régi lírát? Kalászokat, napfényt, mosolyt kaptunk helyette.

E két bírálat szerzőjének tisztázása talán hozzájárul a teljes Csáth-portré kialakításához, s egyben Kosztolányi két ismeretlen írására vet fényt. Nem érdektelen Kosztolányi Csáth-képének alakulása szempontjából sem, s adalék lehet a nem-jegyzett Kosztolányi-cikkek felismeréséhez és összegyűjtéséhez.

(Közl: *Réz Pál*)

SEBŐK ZSIGMOND MESÉI EGY POSTHUMUS MÓRICZ-KÖTETBEN

1.

Sebők Zsigmond 1889-től *Az én újságom* indulásától kezdve húsz éven át állandó munkatársa volt a népszerű ifjúsági folyóiratnak.¹ Itt jelent meg folytatásos közleményekben több ifjúsági regénye. Regényei és nagyobb terjedelmű írásai többnyire teljes néven jelentek meg, de már az első évfolyamtól kezdve gyakran „Zsiga bácsi” aláírással jelzi meséit, rövidebb írásait. Szinnyei József Magyar Írók c. lexikona és Gulyás Pál közelmúltban megjelent Magyar Írói Álnév Lexikona is jelzi, hogy Sebők Zsigmond ifjúsági írásait Zsiga bácsi álnévvel közölte. Az 1909-es évfolyamban még megjelenik néhány írása, de a továbbiakban hiába keressük nevét *Az én újságom* hasábjain, teljes névvel és a Zsiga bácsi aláírással jelölt mesék egyaránt eltűnnek a lapból. A róla szóló egyetlen vékony kis monográfia, Katona Piroska dolgozata megmagyarázza ennek okát: Sebők Zsigmond 1909-ben megvált *Az én újságomtól* és Benedek Elekkel együtt új ifjúsági folyóiratot indított *Jó Pajtás* címen. Ezentúl már a Zsiga bácsi jelzésű cikkek a *Jó Pajtásban* jelentek meg. *Az én újságomban* közölt regényei később kötetben is megjelentek, de az apróbb mesékből is sokat felvett későbbi mesekönyveibe. Futólagos átlapozás közben húsz olyan mesét találtam Sebők Zsigmond mesekönyveiben, amelyek 1900 és 1908 között *Az én újságomban* Zsiga bácsi aláírással jelentek meg.

1907-ben MórícZ Zsigmond neve is feltűnik *Az én újságomban*. Itt adja ki *A nehéz kétgarasos* c. meséjét, majd a következő évben az *Iromba Jankót* és a *Mátyás fiát*. MórícZ mindhárom meséje teljes névvel jelent meg, bajosan is írhatta volna meséje alá csak a keresztnevét *abban a lapban*, ahol ekkor már tizenkilenc éve a szintén Zsigmond nevű főmunkatárs, évfolyamról évfolyamra gyakran jelezte Zsiga bácsi aláírással cikkeit és meséit. (MórícZ még csak tízéves gyerek volt, amikor Sebők már így írta alá cikkeit *Az én újságomban*.)

Az Ifjúsági Könyvkiadó 1952-ben kísérletet tett MórícZ Zsigmondnak *Az Újság* c. napilap és *Az én újságom* régi évfolyamaiban lappangó ifjúsági írásainak összegyűjtésére és kiadására. Ebből a vállalkozásból született *A nehéz kétgarasos*² című posthumus MórícZ-kötet. *A nehéz kétgarasos* összeállítója az akkor még kéziratban levő MórícZ-bibliográfia³ alapján végezte gyűjtését. Válogatás közben azonban, eltérve a bibliográfiától, négy olyan mesét is felvett a kötetbe, amelyek Zsiga bácsi álnévvel jelentek meg *Az én újságomban*. A fentiek alapján aligha vitatható, hogy ezeknek a meséknek nem MórícZ, hanem Sebők Zsigmond a szerzője. (A négy mese címe: *János vitéz*, *A huszár*, *A vödör és a kút*, *Gigágó! gigágó!*) Ha azonban valakit ez az okfejtés mégsem győzne meg teljesen, fellapozhatja Sebők Zsigmond *Mennek, mendégélnek* c. 1907-ben megjelent kötetét, és a könyv 63. lapján megtalálhatja a *Gigágó! gigágó!* c. mesét, amelyet az Ifjúsági Könyvkiadó a szóban forgó posthumus MórícZ-kötetben, mint MórícZ-művet adott ki.

2.

A MórícZ-bibliográfia szerkesztője is MórícZ-műnek gyanít olyan mesét, amelyről bebizonyosodott azóta, hogy Sebők a szerzője. A bibliográfia MórícZ szétszórtan megjelent művei között jelzi *A sípládas* c. elbeszélést, amely az *Új Debreceni Hírlap* 1901-ik évfolyamának 9. számában jelent meg Zsiga bácsi álnévvel. Ugyanez a mese azonban megtalálható Sebők Zsigmond *Utazás tündérorszámban* c. 1905-ben megjelent könyvének 32. lapján.

Tekintve, hogy nem valószínű, hogy ugyanazon napilap egyező évfolyamában két ifjúsági író azonos álnévvel jelölte írásait, a *Debreceni Hírlap* (és az *Új Debreceni Hírlap*⁴) 1900-as és 1901-es évfolyamaiban Zsiga bácsi néven közölt meséket (*A sípládas* c. mese bizonyítéka alapján) nem MórícZ, hanem Sebők Zsigmond ifjúsági írásai között kell számon tartanunk. Az öt mese címe: *Mese, A nagyszülőknél*, (1900) *A hóvivatar*, *A sípládas*, *A szigetvári vértanúk* (1901).

A nehéz kétgarasos szerkesztője e mesékből is kettőt felvett a posthumus kötetbe (*Mese, A szigetvári vértanúk*).

¹ Vö. Katona Piroska: Sebők Zsigmond, 1933., 5–6. 1.

² *A nehéz kétgarasos*. Válogatta Kormos István. Ifjúsági Kiadó, Bp. 1952.

³ *MórícZ Zsigmond irodalmi munkássága*. Összeállította: Kozocsa Sándor, Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1952.

⁴ A két napilap azonos volt: a *Debreceni Hírlap* a hét egyik napján (legtöbbször pénteken) *Új Debreceni Hírlap* címen jelent meg.

Nemcsak a filológiai pontosság kedvéért tesszük szavá az Ifjúsági Könyvkiadó eme tévedését, hanem egyrészt azért, hogy a fiatal Möricz Zsigmond termését megtisztítsuk olyan (bár a kezdő Möriczhoz nem méltatlan) írásművektől, amit a válogató tévedése sorolt Möricz zsenjei közé. Másrészt ezzel a példával is rá kívánunk mutatni a könyvkiadásban az elmúlt években megmutatkozó hierarchikus, vagy helyesebben protokoll-jellegű tekintélytisztelőre, amely merev kategóriákban rangsorozott élőket és holtakat. Anélkül, hogy valamiféle Sebők-reneszánszt akarnánk inspirálni, megkérdezzük: ha Sebők Zsigmond hat meséje, amíg azt hitték, hogy Möricz alkotásai, jók voltak arra, hogy három kiadásban, összesen több mint negyvenöt ezer példányban népszerűsítsék, talán Sebők egyéb meséiből is lehetne egy kötetnyt gyűjteni és (most már Sebők Zsigmond néven!) kiadni. Dutka Ákost 1953-ban egy szerkesztői és filológiai baklövés támasztotta fel a feledettség homályából a mai olvasók, a nagyközönség számára, amikor tévedésből egy régi, ismert szép versét frissen felfedezett Ady-versként publikálták. Néha bizony nem is olyan feleslegesen ezek a melléfogások.

BUSA MARGIT

TOMPA MIHÁLY ISMERETLEN VERSEI

Tompa Mihály három ismeretlen versét közöljük. Az egyik sírvers a gávai temetőben, a másik kettő a költő gávai barátjának versmáslatgyűjteményében lappangott eddig.¹

I.

A Szabolcs megyei Gáva község régi, ma már nagyrészt felszántott református temetőjében, a Soldos-család fiatalon elhunyt tagja, Soldos Borbála síremlékén van köbevésve Tompa Mihály eddig ismeretlen verse.² A költő neve nincs a vers alatt — síremléken ez nem is szokásos — e nélkül is hozzávezet a családi kapcsolat és ettől függetlenül, mindennél döntőbben rávall a vers önmaga: ráismerünk Tompa szokészetére, szóhasználatára, végül, szerzőségét bizonyítja a falubeli, napjainkig fennmaradt szájhagyomány.

A családi kapcsolat elég közvetlen: Tompa felesége, Soldos Emília a kis halott leánynak unokanővére. Runyáról, a Soldos-család ősi fészkeből Soldos János Gávára szakadt, mikor feleségül vette az ottani földbirtokos Fáy-család leányát, Annát.³ Házasságukból született 1837. jan. 3-án Soldos Borbála. A gyermek 13 évet élt, meghalt 1850. jan. 3-án. Tompa 1849. máj. 1-én házasodott a családba. A haláleset alkalmával érthető, hogy az akkor már híres költő megemlékezik kis rokonáról. Különben is Tompa több sírverset írt ebben az időben. Éppen a haláleset előtti napon, 1850. jan. 2-án keltezett, Szemere Miklóshoz intézett levelében olvassuk: „... egész poetai működésem abban határozódik, hogy Recsky Benyának írok sírverset; írtam már nehányat, de ez mind nem tetszik s írok folyvást...”⁴

A gávai sírvers kizárólag Soldos Borbála személyéhez szól. Ebből talán arra következtethetünk, hogy bár a család csak 1851-ben állította fel a síremléket,⁵ versünk még a költő kislányának a halála előtt, 1850. jan. 3. és máj. 18. között keletkezett, mert kérdés vajon Tompa a saját bánatával háttérben tudott volna-e maradni, a kislány halála feletti panaszba nem szőtte volna-e bele saját szívének nagy fájdalmát is, vagy valami általános keserűséget az emberi sorsról, vagy a halál kegyetlenségéről. A vers a kis halott leányka dicsérete:

Soldos Borbála emlékének

Pihensz angyal szelíd leány
Arczád hamar meghervadá.
Lelked fényes és tiszta volt,
Mint a menny gyöngéd harmata.
A földön megszerette ezt
Az ég, amelytől származott
S korán, korán visszavevé,
Mint napsugár a harmatot.

¹ Jelzete: OSzK Oct. Hung. 1394.

² Andó László szíves közlése.

³ Nagy Iván: Családtörténet. OSzK Fol. Hung. 1316. ff. 36^v—37^v.

⁴ OSzK Levelestár.

⁵ A síremléken van köbevésve a felállítás éve.

Pihenj angyal szelíd leány
 Könny s bánat áll szobrod felett,
 Mely a mély gyásztöltő szívek
 Fájdalmából emelkedett.
 Bús könnyeikből hantodon
 A sírvirág kisarjadott,
 Ah, csak te hervadsz odalenn
 Halvány liljom, halvány halott.

Virág voltál, amelynek ad
 A szép tavasz dísz, s illatot,
 Kellem s szelídségben valál
 Dicsőített s megáldatott.
 S a dús kincset nem bírva meg,
 Gyöngéded élted megszakadt,
 Mint megtörik a gyenge szár
 A túlteljes virág alatt.

Égi virág, e föld rideg és szomorú vala néked
 S szólt Isten : jöjj a mennybe virítani fel!

Az elégia nyugodt, bánatos szomorúsága mögött tehát nem szólal meg a költő személyes panasza, de ezzel a következtetéssel csak a vers keletkezésének idejét próbáltuk meghatározni. A szerzőséget vizsgálva Tompa mellett vall a gondolatok kifejezési módja, azok az allegorikus képek és hasonlatok, amelyeket ilyen tárgyú verseiből ismerünk már, s melyek Soldos Borbála versében a legteljesebb szépségben bontakoznak ki. Vessünk össze versünkkel néhány ismert képet.

Síremlék c. versből: (1841.)

Pihenj fiam! nem áll ugyan
 Kevély márvány álmod felett;
 De bús anyád fájdalmival
 Síroznak élő szobra lett.

Halott c. versből: (1844)

Korán, korán lehervadtott
 Fehér liljom, fehér halott!

Soldos Borbála c. verséből:

Pihenj angyal szelíd leány
 Könny s bánat áll szobrod felett,
 Mely a mély gyásztöltő szívek
 Fájdalmából emelkedett.

Soldos Borbála verséből:

Ah, csak te hervadsz odalenn
 Halvány liljom, halvány halott.

Tompa kedves motívuma ez a liljomos hasonlat. A Soldos-vers keletkezése előtt két évvel, 1848-ban így ír:

A fehér liljom

Lelkemben titkos sejtelem van
 — Jövőre? múltra? Nem tudom! —
 Hogy hajdan én virág valék már,
 Vagy egykor azzá változom.

Fehér liljom valék, ha voltam,
 Mielőtt szívem dobogott;
 Fehér liljom leszek, ha lések,
 Midőn már szívem nem dobog.

Korábban, 1847-ben is használja a liljomos hasonlatot, egyik barátja Dobozi Ferenc kérésére, ennek menyasszonya sírjára írja:

Én vagyok a liljom sírnak halvány liljomja!
 Szűz koszorús fővel, mennynek arája levék!⁶

A Soldos-vers utolsó verssoraiban „Mint megtörik a gyenge szár A túlteljes virág alatt” a letört virág hasonlatának bibliai idézetére ismerünk: ⁷ „A virág mihelyt kinyílik leszakasztatik

⁶ Gulyás József: Tompa sirversei egy barátja arájának a sírkövére. ItK 1932. 411—414. l.
⁷ Jóbkönyve XIV., 2. vers. l.: Pollák Miksa: Tompa Mihály és a Biblia. Bp. 1912. 53. l.

és elmulik, mint az árnyék.” Ezt a gondolatot vésette a költő 1858-ban meghalt második kisfia sírkövére.

Tompa szerzőségét bizonyítja a napjainkig fennmaradt szóhagyomány is. Gáva község egy-egy idős lakója még emlékszik arra, milyen kegyelettel vésték emlékezetébe gyermekkorában hogy Tompa Mihály írt verset a temetőjükbe, Soldos Borbála sírjára. Andó László, kinek ez úton is köszönöm, hogy felhívta az Országos Széchényi Könyvtár figyelmét szülőfaluja temetőjének nevezetességére, személyes barátságban volt egyetemi hallgató korában a Soldos-család egyik közvetlen leszármazottjával, Soldos Pállal, aki neki 1905 őszén bizonyította, hogy testvérnénje sírversét Tompa Mihály írta.⁸ Soldos Pál állítása szerint Tompa az ő testvéreinek nevelője volt Gáván. A sírverssel kapcsolatban nincs okunk kételkedni Soldos Pál szavaiban, inkább csak igazolhatjuk állítását azzal, hogy még Andó László édesapjának is Tompa versével dicsekedett a Gáván élt és elhunyt id. Baráth Imre református lelkész. Itt köszönöm meg Farkas Imre most Gáván működő református lelkész sok szívességét ; a sírvers pontos szövegösszevetését, az emlékmű rajzát, leírását és Tompa gávai tartózkodásának kiderítéséért végzett fáradságos munkáját. Szíves közléséből tudjuk, hogy az emlékmű egy hatalmas domb tetején áll, gúlával lezárt négyszögletű oszlop, a vers három versszaka elosztva egy-egy oldalán van, a két utolsó sort a keleti főoldalra vésték, a halott éleadatai alá.

II.

A másik két Tompa-vers közül az egyik sírvers, *Kőrösi József haldílakor* címmel, a másik keserű elégia, címe *Küzdés és megadás az élet esélyén*. A verseket rejtő kéziratos másolatgyűjtemény provenienciája is Gávához kapcsolódik, az Andó-családhoz. Családi hagyomány szerint őseik az 1840-es években gyakran látták vendégül a költőt. Tompa gávai tartózkodásáról nem tud az irodalomtörténet, a mi kutatásunk sem volt eredményes. Ha elfogadjuk Soldos Pál állítását, mely szerint Tompa a Soldos-testvérek nevelője volt Gáván, ezzel új, ismeretlen adatot tudnánk meg a költő életéről. Az Andó-család szóhagyománya bizonyítja, hogy egyik gávai ősök, Tompa jóbarátja, irogatta össze ezt a másolatgyűjteményt, melyet családjuk leszármazottjától, Andó Lászlótól 1955-ben vásárolt az Országos Széchényi Könyvtár.

Az egykézírással teleírt, nyolcadret alakú kötet 271 fólió, első oldalait hosszú prózai szöveg, Kölcsény Ferenc Parainesis-másolata tölti ki a 8—43. fólióig, utána következnek a Dívatos költő című, két változatban ismert Tompa-vers,⁹ itt *Új divatú költő* című, eddig ismeretlen, érdekes szövegváltozata, majd a két ismeretlen vers és még néhány ismert Tompa-vers másolata. A kötet elején, a két ismeretlen Tompa-versnél van a legkésőbbi évszám ; 1847. Ebből következtetve talán ez lehet a kézirat összeírásának éve. A gyűjteményben váltakoznak a 18. század elejéből származó szerzők, és Tompa kortársainak versei és prózai munkái. Sok helyen a másolatok után pontos forrásként szerepel a folyóiratok címe és évszáma. Most csak Tompa Mihály ismeretlen verseinek a vizsgálatára szorítkozunk.

Az első kérdés, hogyan kerültek Tompa versei a kéziratos kötetbe, mert a nyomtatott verseskötetekben és a korabeli újságokban nem jelentek meg. Csak arra gondolhatunk, hogy Tompa kéziratából másolta le gávai barátja és azután az eredeti kézirat elkallódott.

Ki volt Kőrösi József? Nem tudjuk. Nevét nem őrizte meg Tompa levelezése, nem jegyezték fel a költőről szóló tanulmányok sem, lehet, hogy csak a falu papjához ragaszkodó, hívő ember volt. A verssorok elárulják, hogy Tompa temette : Baráté a kéz, a ki sírba tesz, Baráté a szív a ki nem felejt. Ezek szerint Tompa már lelkész volt, mikor a verset írta. Első állomáshelyét 1846 szeptemberében foglalja el Bején, talán itt keletkezett a vers, mert innen csak 1849-ben ment Kelemérre, s a másolatgyűjtemény összeírását 1847-re datáltuk.

Kőrösi József haldílakor

Nehéz kiszényvedés
Forrózta le élted szép virágszakát,
S korán alunni küld
Kiszényvedt jó barát!... jó éjszakát!
A föld neked semmit nem adva itt
Előlte! ah! remény dús álmat
Lám, mégis mindent a föld ad meg ott
Sok szényvedés után : nyugalmatat.

⁸ Andó László szíves közlése.

⁹ Kéki Lajos : Tompa Mihály művei, Bp. 1914. 325. és 449. l.

Láttuk : mi kín vala
 Feküdni kór ágyadnak fenekén,
 Most ágyad olly puha
 Leend — mellyből van — a rög milly kemény.
 A gyászkíséret csendesen halad
 Sok, bár nem ismert, még is könyvet ejt,
 Baráté a kéz, a ki sírba tesz
 Baráté a szív a ki nem felejt. —

Az elválás nehéz, —
 S szemünkből kínos könyeket fakaszt,
 Ha még találkozunk,
 Te már tudod, — mi még reménylünk azt, —
 Nyugodj barátunk, egy bús érzelem
 Sírodhoz minket gyakran elvezet. —
 S tél vagy tavasz lesz nyílni fog nekünk
 Egy búsán szép virág : e m é l é k e z e t.

A Kőrösi József temetésén elhangzott búcsúztató nem jelent meg Tompa Halotti emlékbeszédnek című, 1867-ben Miskolcon kiadott kötetében. Szerzőségét csak az ilyen tárgyú Tompa-versek azonos szókészletével és hangulatával próbáljuk bizonyítani. Talán az ez időben írt versei közül a legközvetlenebb a hangulati kapcsolat a Két menyasszony című verssel, illetve ennek a temetést leíró részletével. Egy azonos sora is van a két versnek: "Gyászkíséret csendesen halad". Hasonló a két vers befejezésének gondolata.

Két menyasszony c. versben :

S emlékezet lett a fájdalom,
 Még él hát az emlékezet,
 Lányka, mely a sírhoz elvezet?
 Csendes álmod két szegény halász.

Kőrösi József versében :

Nyugodj barátunk, egy bús érzelem
 Sírodhoz minket gyakran elvezet. —
 S tél vagy tavasz lesz nyílni fog nekünk
 Egy búsán szép virág : emlékezet.

A harmadik, illetve a kéziratos kötetben a második ismeretlen Tompa-vers soraiból a költő életrajzi adataira ismerünk, és ezek alapján a vers keletkezését 1846 első felére tehetjük. A költő életkörülményei váltották ki a vers elkeseredett hangulatát.¹⁰ Ekkor Tompa tudóbaja ismét fellángolt, 1846. febr. 15—márc. 11-ig a Rókus kórházban gyógyították. Ezekben a napokban, 1846. febr. elején jelenik meg a Népregék és mondák című kötete, mellyel olyan sikert arat, hogy egy hónap múlva újabb kiadás lát napvilágot, de Tompa közönyös, fásult csüggedése erre sem oldódik fel. Elhagyottnak érzi magát — korán jutott árvaságra, anyját öt éves korában veszítette el, apja újra megnősült és fiát nagyszülők nevelésére bízta. A költő család után vágyódik — későbbi feleségét, Soldos Emiliát csak 1847 decemberben ismerte meg. Nincs állása Tompának — csak 1846 szeptemberében hívják meg Bejére a református parókiára. Céltalannak érzi életét, Arany Jánoshoz írja, hogy milyen közel van hozzá az öngyilkosság gondolata: „...lankadtság és életutálat lep meg. Ne gondold, hogy ez a német „Weltschmerz” bennem, én utálok a nyegléskedést, de isten ugye, komolyan kezdtem már agyonlövésről gondolkodni. És én ezt nem tartom semmi nagy dolognak : a mi nem tetszik, eldobjuk magunktól.”¹¹ Tompa szerzőségét bizonyító sorokat nem emelünk ki a versből, felismerjük ezeket enélkül is, ezek alapján állítottuk össze a költő életrajzi adatait.

Küzde és megadás az élet estvéjén.

Légy üdvöz tőlem jégkeblű halál
 A földi élet véghatárainál
 Sötét arczád nem rettegem, tudom'
 A' sírba int hol vár a nyugalom
 Hány kínosan átküzdött éjeken
 Sohajtozám neved sikertelen

¹⁰ Tompára vonatkozó életrajzi adatokat l. : Kéki Lajos : Tompa Mihály. Bp. 1912., és Váczy János : Tompa Mihály életrajza. Bp. 1913.

¹¹ Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése. Bp. 1887. III. k. 212. 1.

Az álom eltűnt 's én magam valék
 Kimondhatatlan kínoknak martalék
 Ne késs, ne késs, im kész a síri ágy
 Az élet vándor elpihenni vágy
 Az est közelget, nézd napom leszáll
 Ó! vigy alunni éjarrczu halál
 De vessünk számot élet és világ,
 Nyílt é számomra bennetek virág?
 Hallottam én barátság szerelem
 O mért nem osztátok meg ezt velem
 Hazug volt a szó nincs igaz barát
 Ki minden baj közt hűn öleljen át
 De a' tettetés gyilkos ördöge
 Magára illy czímet keresztele
 S midőn hiszed: hogy ajkán szíve ül
 Mint a pók mérges nyállal szó körül
 Ah hányszor nem folyt bús könny arczomon
 S le nem törölte azt barát rokon
 Hogy bús szívemre hintse balzsamát
 Hiába vártam a béke angyalát
 Sirpuszta volt, s kietlen életem
 És rajta átok bújosott velem
 Szívem szerelmet is sóhajtozott
 De benne ez meg nem foganhatott
 A dúlt kebel csak kínokat terem
 Nem virulhat ott bájos szerelem
 A' rósa elhull illat- s színtelen
 Hol éltető napsugár nincs jelen,
 Ah! kórágymnál egy hű nő nem ül
 Es gyermekim nem állanak körül,
 Nem usznak könyben bánatos szemek
 Isten se tudja megnyit szenyvedek!
 Ki végharczot küzd a halál csatán,
 Hideg verejték ömlik homlokán
 Es nincs ki gyöngén törlené le azt,
 Engem szilaj kín s fájdalom viraszt!
 Ki fogja be homályosult szemem!
 Hisz a világon senki sincs nekem
 S a siron hol könyük nem hullanak
 Emlény helyett vad kórók inganak
 Bus mécs világnál kinos éjszakán
 Hány a szilaj hab képzetem zaján
 Im, én elértem pályám alkonyát
 S mi a földi lét? alig látom át
 Hitvány irás a végzet lapjain
 De mély titok van rejtve sorain
 S ha évek multán megsárgulva áll
 Letörli onnét a sötét halál
 S midőn felnyílik a gyász siribólt
 Nem tudja senki az irás mi vólt?
 S ha már álomra hajtád ott fejed
 Akár emlékek hirdessék neved,
 Akár a harang végkongásival
 Sötét feledség éj kövébe hal,
 A' vég csak egy! csak egy a jutalom
 Akármint éltél... puszta sirhalom
 Az élet egy hullámos oczeán
 Ezer halandó küszködik zaján
 Távol virányos tájék integet
 S ha hozzá küzdesz laktalan szíget. —
 Hajóztam én is, ... óh nem vész ragadt
 Véd horgonyom szirtek közé szakadt

Villám zuzá le sajkám árbóczát
 Szilaj haboknak engedvén magát,
 Kétes távolba fellobogva bár
 Előtűnt olykor egy remény sugár
 De még alig születve elhala
 Mit annak hittem, bolygó fény vala
 És mim maradt, kinzó emlékezet
 Melly pályámon még egyszer átvezet
 Előidézi gyász ugarjait
 Hogy tépjem kinom sarjadásait.
 Te elröpült idő felelj nekem!
 Mi vólt hát még is földi életem
 Vagy e szó élet, akkor mit jelent
 Ha kintől ritka pillanatja ment?
 Én nem tudom!... ki enyit szenvedett
 Hazugság annak adni e nevet
 Az vólt enyém is, küzd és győtrelem,
 S végén... felém ásit a sir verem
 S a föld melly nekem annyi bút hozott
 Hol nyugtot ígér ott is átkozott...
 A sirok közt gyakran hallottam én
 Nyögést, sohajt, a késő éjfelén
 Es nyugtalan sir szellemek vadul
 Riadtak szélyel sirok ormirul...
 Ki tudja milly kin ostorozta fel?
 Melly a fagyos földben sem alszik el, —
 Nem, nem! a rémes sirba nem megyek
 Akarom: hogy mi voltam az legyek. —
 Nem kell halhatlanság, nem hír, remény!
 Én semmi voltam, semmi légyek én!
 Ah...! még is... így elmennem nem lehet
 Megálj! megálj! hát! beteg képzelet
 Sötét agyrémek messze tűnjenek
 Nem szállhatnék siromba véletek!
 Vad küzdésidet fellázadt kebel
 Csendes megnyugvás! s béke váltsa fel!
 Atyám oszlasd a kétely felleget
 Hogy lássam a hit biztató egét
 Bár ingerelve sokszor kinaim
 Panaszra nyíltak gyarló ajkaim
 De most látom: hogy bölcs célod vala
 És énjavam munkáltad általa
 Megnyugszom én... s e bóldog érzelem
 Között nyugottan zárom bé szemem
 Csak egy buzgó könyörgést mondok el
 Takarj elosztán gyászos szemfedel!
 Így..... bóldog vagyok..... jer csendes halál
 Ki állsz pályám közel határinál!
 Napom hanyatlík alkonyatra szállt
 De keblem édes megnyugvást talált,
 Zajos nap végén csendes est leve
 S békés nyugalmat ígér éjjele
 A' szenvedés onnét kitiltva van
 A' sirhalom sötét; de zajtalan
 S hitem világa biztatón ragyog
 A' benne alvó újra élni fog
 A' semmiségbe éltem nem merül
 Az éj után még szebb korány derül.

A vers hangulata összefügg a Divatos költő címmel nyomtatásban megjelent, és ennek
 itt a kéziratos kötetben Új divatú költő című változatával. A kéziratban levő változatnak
 befejező, ismeretlen sorai a hangulati összefüggésnél még többet is sejtetnek, felvetik azt a

gondolatot, hogy a Küzdés és megadás . . . című vers lehet-e folytatása az Új divatú költő című versnek. Lehetséges-e, hogy az „első rész” volna az Új divatú költő, a „második rész” pedig a Küzdés és megadás . . . című vers? Lássuk a vers nyomtatásból ismert és a kéziratból most előkerült ismeretlen változatának befejező sorait.

A Divatos költő 1847-ben megjelent ismert sorai :

Ki is írtak már minden tárgyakat
 Ki ám . . . ! és nekem semmi sem maradt . . .
 Ah, mért is nem születtem hamarabb?
 Aha . . . mégis jó lesz lehajtani
 Fejem, ha jőne bele valami . . . !
 .....
 Költő ur! ez a legjobb gondolat,
 Boldog jó éjszakát s szép álmokat! . . .

Az Új divatú költő ismeretlen sorai :

És ah! nekem . . . hah! dicső gondolat!
 Az ének tárgya lesz becses magad!
 Így, most helyén vagyok! . . . de ah mi bánt,
 Mi nyugzi lelkem! testem egyiránt?,
 Ah . . . ha! az álom rosszkor érkezik,
 Jőjszakát! folytatás következik!

Értelmezhetjük-e úgy az Új divatú költő ismeretlen, befejező sorait, a „folytatás”-ra utalást, mint átvetető gondolatot a következő, Küzdés és megadás . . . című vershez? A „folytatás”-ban az ének tárgya valóban csak a költő személyes panasza, mi „nyügözi” lelkét, testét egyiránt, ahogy ezt az „első rész” a „folytatás” tárgyválasztásában előre meghatározta.

Ha azonban a „folytatás” és a tartalom meghatározása a versek között levő kapcsolatra utal, felvetődik a gondolat, miért nem jelentette meg Tompa az „első rész”-szel a „második rész”-t is? Lehetséges-e hogy elkallódott a Küzdés és megadás . . . című „második rész” kézírata és ezért kellett megváltoztatni az Új divatú költő „folytatás”-ra utaló sorait. Vagy talán Tompa nem akarta, hogy az „első rész”-nél is keserűbb hangú „második rész” napvilágot lásson. Nem tudjuk.

Az Új divatú költő nyomtatásban megjelent két szövegváltozatának összevetése a kézíratos szöveggel nem adna a fenti kérdésre megoldást. — Különben is a kézíratos kötetbe másolt, ismert Tompa-versek¹² szövegváltozatait nem közöljük, végezze el a szövegösszevetést a költő verseinek kritikai, jegyzetelt kiadását előkészítő munka. — Az Új divatú költő című verssel csak a „folytatás” problémája miatt foglalkoztunk, mert kapcsolatát kerestük az ismeretlen verssel. A két vers összetartozását ezek után is csak feltételezhetjük, bizonyítani nem tudjuk. Mindegyik vers külön-külön is befejezettnek tekinthető.

Tompa szerzőségét a versek összetartozásának meghatározásától függetlenül, az ismeretlen vers életrajzi adatain kívül bizonyítja még az az elégikus hang, amely általában uralkodó a költészetében, és amelyre jellemző, hogy sok panasz és lázadó hang után a költő versét szelíd megbékéléssel fejezi be.¹³ Tompa ismeri saját költészetének ezt a felépítését, így ír róla Arany: „Bár-mint tele legyünk világi bölcseséggel vagy cynizmussal; a nagy . . . pillanatokban arra, a jobb felé fordul a lélek s a gondolat.”¹⁴ A Küzdés és megadás . . . című versben is a búskomor, elkeseredett hangulatot végül legyőzi a megbékélés, a bizalom és a reménykedés, mint azt Tompára olyan jellemzően igazolja már a vers címe is : Küzdés és megadás az élet estvélyén.

¹² A kézíratos kötetbe másolt ismert Tompa-versek : Ligetben, A szellő, Béla király és a bűjdosók, Péter, Két menyasszony, Temetés, Az ősi kard. Zokol.

¹³ Pollák Mihály i. m. 183. l.

¹⁴ Arany János i. m. IV. k. 254. l

KÉT MÓRICZ ZSIGMOND-DOKUMENTUM

Az alábbi két Móricz Zsigmond-dokumentumot Nagy Endre leánya volt szíves közlésre átengedni.

Az első egy levél, amelyet Móricz Zsigmond Debrecenből küldött (a postabélyegző tanúsága szerint) Nagy Endrének, bár a levél hátán a feladó így szerepel: Móricz Zsigmond, Budapest, Horthy Miklós 50. A levél gépírásos, ceruza-aláírással. Kondoleál benne Nagy Endrének fia, ifj. Nagy Endre halálakor. Feleleveníti itt is — mint írásaiban annyiszor — két kisfia elvesztését. Az emlékezés nyomán csak úgy ömlik, árad belőle a kétségbeesett mondanivaló. Adaléku szolgáltathat ez az írás egyben annak a barátságnak ismeretéhez, amely Móriczot Nagy Endréhez fűzte. Egy alkalommal így ír Móricz róla: „Nagy Endre halálakor annyira megdöbbentem, hogy csak sírni tudtam” (Móricz Zsigmond: Válogatott irodalmi tanulmányok. Kiadta: Vargha Kálmán. Budapest, 1952. 298.).

A második dokumentum részlet Nagy Endrének fiához írt leveléből, amelyben beszámol a Móricz-jubileumról 1929-ben Tiszacsécsen. Erről különben Nagy Endre nyomtatásban is megemlékezett (Nyugat. 1929. II. 70—71.). A kettő között van itt-ott érintkezés, de a levél ki is egészíti a riportot. A levél további részeit, amelyek magántermészetűek, elhagytuk.

I. Móricz Zsigmond levele Nagy Endréhez

Drága Endrém,

Órákig némán ültem, napokig nem bírtam gondolathoz jutni. Mintha a magam fiát vesztettem volna újra el. Minden legkisebb mozzanat újra felégett bennem. Mikor az első kisfiam meghalt, azt hittem, én is meghalok. Ott voltam reménytelen életemmel, még semmi más életalapom nem volt csak Az Ujság könyörízetése, amit nem tudtam le sem dolgozni, mert mindig égetett a szégyen, ahányszor felvettem a száz koronás fizetést. Írásaimat nemcsak nem adták ki, de már teljesen ki volt alakulva a véleményem, hogy tehetségtelen vagyok és soha sem lesz belőle[m] semmi . . . S én bemenekültem a pici alkotós lakásba az élet elől s ott Jankával és Bandikával, a nyolc hónapos kis férfival, megjártam a boldogságot és a reménységet. És akkor csak jött, egész váratlanul a hasmenés a picinél és én csak néztem: mi ez, elfolyik? . . . Semmi más baj nem mutatkozott és én ezt szimbolikusnak tekintettem az egész életemre. Bókay professzor oly finoman és meghatóan viselte magát abban a mi kis miliőnkben, mintha a nagyapa lett volna, aki velünk csügged . . . Másfél év múlva ismétlődött . . . a második Bandika is egyszer csak el kezdett nyár közepén elfolyni s elment ez is . . . Évekig felriadtam álmomból, hogy a két fiúval játszom . . . ez lesz az életem? . . . S itt vagyok ma is, kiteljesítetlenül, féleletnek tekintem az életemet, hogy nincs fiam s ha a te Bandikádat láttam, mindig meghomályosodott a szemem s úgy szerettem mint a magamét és együtt éltem veletek, reménykedtem, búsultam és számolgattam ennek a nyomorék életnek szeszélyeit. Milyen kiszolgáltatottak vagyunk: semmi az embernek nem jut, csak ha bele tudja magát ölni a munkába s az is milyen ostoba dolog.

Sírok veletek és lethargiában vagyok veletek, egy darabig még élünk s aztán por és hamu. Milyen kár, hogy nincsen feltámadás, ahol velük újra találkozunk és újra játszhatunk a gyermeknevelés kis szórakozását és azt a sok édes reménységet, amit bele tudunk rakni az álmokba és az értük kínlódgó vergődésekbe, mikor úgy sem tehetünk értük semmit s ők sem tehetnek magukért semmit s nem mondhatunk mást, csak hogy jól jártak: minden nap ajándék, amennyivel hamarabb szabadul a rab.

Csőkollak benneteket
Zsiga

1936 február 6.

Címzés:

NAGY ENDRE
író úrnak

BUDAPEST
VII., Damjanich-u. 38.

II. Nagy Endre leveléből fiához a Móricz-jubileumról

Édes fiam!

Móricz Zsiga bátyád jubileumán voltam (ezért nem írtam oly sokáig) és most is annyira a hatása alatt vagyok, hogy nem is tudnék másról beszélni. A Rajna völgye után a Tisza völgye!

Tisza-Újlakkal szemben, ép a nagyanyád házával szemben van Gál Endre kastélya, odamentünk, az egész ünneplő társaság, mert Móricz Zsiga születési helyén nincs szállásra alkalmas ház. A kastély maga építészetileg elég szerény (körülbelül olyan, mint az az autobus-megálló volt az országút mellett), de a parkjának tér-viszonyai thysseni méretűek. Maga a tiszabecsi lakosság szálmafedelű, kéménytelen, vályog-kunyhókban lakik és amíg mi vacso- ráztunk, odagyűlt a kerítés mögé — szagolni.

Az ünnepély Tisza-Csécsen volt, bandériummal, fehér ruhás lányokkal, ahogy azt a kerület képviselője megrendezte. Néztam a lovas daliákat, a fehér ruhás lányokat, az egész ünneplő falut : csupa elkorcsosodott, fakó, lerongyolt ember az emberi szépségnek minden nyoma nélkül. Nagyon sokan mezítláb álltak (vasárnap volt!) és még többnek seborradással volt tele a nyaka, az arca. Nem a fajnak, hanem a nyomornak a közös stigmája volt rajtuk. Értelmetlenül nézték az egész ünnepélyt, beszéltem velük, annyit tudtak az egészből, hogy az öreg Móricznak, az ácsnak a fia „úr” lett Pesten és most borzasztó gazdag ember és még a képviselők is paroláznak vele. A falu lelkésze* nekem titokban elsírta :

— Kérlek alássan, vértanúságot vállaltam magamra, amikor rávettem a falut az ünnepre, mind azt mondták, hogy most már nekik kell a bankett költségét viselniök. Csak akkor nyugodtak meg, amikor Gál Endrénél kijártam, hogy az előljárásának ő fizeti az ebédjét.

Persze volt rengeteg szónoklat magyar kultúrfőlényről, a magyar nép szeretetéről, sőt az irodalomról is. A nép pedig ott állott mezítláb, rongyosan és szájtátva hallgatta . . .

KUNSZERY GYULA

„CSOKONAINAK EGY ISMERETLEN KÖLTEMÉNYE”

Fenti címmel igen érdekes közleményre bukkantunk a *Vasárnapi Újság* 1865. október 8-i számában. (XII. évfolyam, 41. sz. 515. lap.) Minthogy a szóban forgó Csokonai-versnek semmi nyomát nem találtuk az eddig legteljesebb Harsányi—Gulyás-féle Csokonai-kiadásban, érde- mesnek ítéljük ezúton és e helyütt felhívni rá a Csokonai-szakértők figyelmét további vizs- gálatok megejtése végett. — A közlemény érdemi része szószerint a következőképpen hangzik :

Nem akarom az olvasókat abban az édes reményben ringatni, hogy ezen költemény egy hervadhatlan levél költész-irodalmunk fáján. Ez csak egy kis elmefuttatás — mint meglát- juk, — hatásköre e költeménynek családi. Nem is közleném, ha minden olvasó szívének örömet nem szerezne, e költeményt, melyet a 20 éves Csokonai írt.

E vers kezemhez poros családi irattárunkból jutott, kísérvé boldogult nagyatyám jegyzeteivel, melynek végét azonban valamely könyörtelen kéz leszakította ; szerencse azon- ban, hogy értelmét ki lehet venni.

Tehát közlöm az egész megmaradt irományt, mely így hangzik :

Kedves Úr!

hogy tegnap, gyomrunk jól meg *tele*
Nem hagytuk a habzó poharakat *tele*.
Bőrszag érzett rajtunk, nem könyv-szag, nem *kard-szag*
Kisértvén szomjunkt a vinum de *Kardszag*
De a vig kortyok közt még többre ment a *szám*,
Hogy egy kis édes izt érzett rajta a *szám*
Az édes bor kedvet másnak is *tám¹ adott*
Mert láttam, jó kedve másnak is *támadott*
Ilyen vigan állott közöttünk a *Világ*
Hát egyszer estvére gyúl a gyertya-*világ*
Akkor Madarasi szánra ültem *végre*
S ki tsúsztunk nyargalva, így a *Város-végre*.
Hát össze üt egy nagy rög a szánka-*talppal*
S a szánka a Notér² Ur házának *talpal*.
Előbb, mint egy laptát a Szánról *fel-ejtett*,
Azután leejtett, s a földön *felejtett*.
Talán szemek fényét mind elfogta a Hó,

* Görömbey Péter.

¹ tán.

² A kézirat itt hibás, a mennyiben itt a francia szó nem értése okozza azt. Notér helyett Notét van.

Mert közzülök egy sem kiáltotta, hogy, hó !
 Én mondtam — s a nádból felelt rá az *Ekhó*
 Itt van a Legatus! hó vak emberek! hó !
 Elnyargalt a szánjok! tán egyik sem látta ,
 Hogy oda közzülök, már egy madár-látta !³
 Hazajöttem s ittam rá kardszagi *Egrit*
 Hogy ily figurásan nyertem el az *egrit*.⁴
 Adieu barátim! Adieu *Madaras* !
 Légyen a borotok, mint itt szől *madaras* !⁵
 Most pedig instálók egy kevés *édesért*
 Tegnap is legtöbbet, mert lám az *édes értt*.⁶
 Úgy van! s az utamba majd ha bele *fogok*,
 Az Úrnak mellette vivátozni *fogok*.
 Most pedig magamat ajánlom *hűséggel*,
 Mig az orrom czinkét fogna a *hűs éggel*.
 Mindjárt elő fog most állani a *szánom*,
 Megyek! bár elhagyni az Urakat *szánom*.
 De ha kérdik — ki volt — ki ezt írta *Varró*
 Úrnak, így értse meg : egy szegény vers-varró.⁷
 S mikor ez írásra feljött volt — az *Hava*,
 Akkor huszonnyolczra telt karácson *hava*.
 Tök vagy turós éték, zsir vagy *valami Háj*
 Csokonai Vitéz — néven *vala* — *Mihály*. s. k.
Lé tart szolgát nem hús.

Saphó mértékére

A Legatusnak poharába töltsön
 A ki jó kedvet akar adni költsön,
 Egybe jó Pap leszsz, hegyi bort ha kóstol,
 Minden Apostol.

„Az 1794-ik Esztendei Karácsonba, Legátióba Kardszagon lévén Csokonai, — Varró János édes atyámnál ős fivá vált annyira, hogy a Templomból az Isteni tisztelet végeztével nem is az Oskolába, hanem egyenesen hozzánk jött ;

„Innep 2-ik napja délután is deák hosszú ruhába egyenesen hozzánk jött, hová akkori Madarasi Jegyző is szánkán eljövén, Csokonait rábeszélte az oda való menetelre, hová el is indultak, de csak hamar a kardszagi Notarius ur házánál feldúlván, a jó nagy testű atyám bundáját, mit az utra adtak neki, a sovány testű Csokonai alig bírta haza vonszolni a nagy hóba, s nállunk ütötte a János estvéjét.

„Itt elő hozódván az olyakkoriban divatozó vers neme, melly ugyanazon szóra végződnek, de más értelemben vevődnek, s ez okon írta ezt.

„Annyira ős fivá vált nállunk, hogy ha túl a Dunára, vagy onnan vissza vándorolt, nállunk több napokig sőt 2.3 hétig is mulatott, s ezen házunkhoz mutatott barátságát velem is, mint Debretzeni Deákkal folytatta, nevezetesen . . . ”

Itt vége szakad a kéziratnak ; minek folytán én is bevégzem ismertetésem, azzal a megjegyzéssel, hogy most midőn a H-gy szerint a debreczeni emlékkertben felállítandó Csokonai szobor alaptökéje 2000 ftal növekedett, melylyel az egész összeg 4000 frtra rug, ez örvendetes hirt ezen megőrzött, ismeretlen verse az elhunyt költőnek némi részben nagyobbítsa.

Varró Sándor

Idáig tart a Vasárnapi Újság közleménye, melyet az eredeti helyesíráshoz híven szó szerint közöltünk. A magunk részéről nem találtunk benne semmi olyan mozzanatot, mely kizártta tenné az idézett verset illetően Csokonai szerzőségét. Az itt elbeszél karcagi kaland belefér Csokonai életrajzi kereteibe, a vers vidám hangja, verselése, bravúros játékos rimelése pedig egyenesen a fiatal Csokonaira utal. Mindenesetre érdemes lenne kutatást végezni az irányban, mi lett a kérdéses kézirat további sorsa.

³ Ha valamit p. o. kenyeret, kivisznek a szabadba, s haza hozzák vagy vala kinek viszik, a kenyeret : madár látta kenyérnek czimezik.

⁴ nevet, egri nevet.

⁵ érthetetlen.

⁶ homályos.

⁷ A hasonlat a görög rhapsodtól jó, mely is azt teszi, hogy varró-szerző, szerkesztő.

SZEMLE

CSATHÓ KÁLMÁN: ILYENEKNEK LÁTTAM ŐKET

Magvető Könyvkiadó, 1957.

Helyesen teszik kiadóink, hogy sorra megszólaltatják a még élő tanúkat a tegnapi színészeink semmibe foszló alkotásairól. Alkotást mondok, mert ma már nincs vita arról, hogy a színész alkotó munkát végez, mikor élő embert formál a szerep szavaiból. Tegnap még teljesen semmibe foszlott ez az alkotás, csak a nézők emlékezete őrizte ideig-óráig — aztán csak adatok maradtak, semmit el nem áruló magasztalások vagy gáncsok, s nagyritkán egy-egy részletes elemzés, amely — éppen mint a zenéről szóló írások — idegen közegben, idegen eszközökkel próbált rekonstruálni valami újra meg nem alkothatót. Ma film és hanglemez ment meg valamit a színészből a halhatatlanság számára. Ez a valami is igen kevés: a színész művészete hozzá van kötve a test eleven hatásához, a pillanathoz, a rögtönzöttség és a közvetlen átélés illúziójához. A hanglemez, amelyet százszor is leforgathattunk és mindig ugyanaz marad, nem adja meg ezt az illúziót.

Csathó Kálmán személyes emlékek alapján, mintegy önéletrajzát is megírva, fontos emberi vonásokkal egészíti ki az emberalkotók képét. Könyve a Nemzeti Színház igazgatóiról és művészeiről szól, Paulay Edétől — az egyetlen, akit csak fennmaradt hatásából ismert — Sugár Károlyig. A mű ígért folytatását nagy érdeklődéssel várjuk.

Ez a cím: *Ilyeneknek láttam őket*, kiüti a fegyvert a fontoskodó tudományos kritika kezéből. Szubjektív képet ígér, de ezt a képet eleve érdekessé és jelentőssé teszi az, hogy rendezőtől és színpadi írótól származik, aki évtizedeken át közvetlen emberi és művészi kapcsolatban állt modelljeivel.

Nagy nyeresége a magyar színjátszás történetének, hogy egy író megfigyelő szeme ily hosszú időn át ennyire közelről nézhette első színházunk életét.

Csathó könyve — bár egyes szerepekről adott jellemzései is értékesek — főként azzal pótolja a hanglemez-halhatatlanság

hiányait, hogy emberi mivoltában ábrázolja a színészt. Jellemképeihez sok anekdotikus anyagot használ fel, igen helyesen. Íróról, költőről szólva beérhetjük egy-egy vallomásszerű sor idézésével: a színész emberi mivoltát ezekből az anekdotikus részletekből hüvelyezhetjük ki. Színészek életében a közönség szeret bizonyos vonatkozások után szimatolni. Vannak népszerűsítő életrajzírók, akik szívesen kiszolgálják az olvasónak ilyenfajta kíváncsiságát. (Maurois költőéletrajzaira gondolok.) Csathó megőrzi a köteles diszkréciót. — Egyébként azonban műve olyan gazdag emberi vonásokban, hogy a jövő század Scarronja megírhatja belőle *Histoire comique*-jét.

Csathó szubjektív arcképeit csak művészi szempontból szabadna bírálni: sikerült-e az írónak embereket meglevenítenie? Ezen a helyen beérhetjük egyetlen szóval: sikerült. Ambrus Zoltán, a színházigazgató, ugyanolyan elevenen él előttünk a könyvben, mint Márkus Emilia vagy Csillag Teréz. A bírálónak aki egyben a szerző kortársa, csak az a szerepe, hogy helyreigazítsa azt, amit ténykérdésekben másként tud, vagy kiegészítsen egy-egy képet olyan vonásokkal, amelyeket a szerző nem vett észre.

Ilyen ténybeli helyreigazítással tartozom Hevesi Sándor emlékének. Védelemre tulajdonképpen nem szorul Csathó ábrázolásával szemben, hiszen a róla szóló tanulmány a legnagyobb elismerés hagján beszél tehetségéről, tudásáról, jelleméről. De tisztázunk kell vele kapcsolatban egy kérdést.

A Hevesi-tanulmány közepén, mintha csak utólag toldották volna bele, van egy meghökkentő elmesíttatás, amely a tanulmány elejével is, a valósággal is ellentétben áll. Arról szól, hogy Hevesi csak lassan, nagykésőre szabadult meg naturalista nézeteitől.

Ez a részlet, a könyv más helyeivel együtt, részben arra vall, hogy Csathó is átveszi a köztudatnak azt a kényelmes egyszerű-

sítését, amely a természetes színpadi beszédet a naturalizmussal azonosítja. Holott pl. Újházyról szólva, maga mondja el, hogy a „Mester”, saját vallomása szerint, Szerdahelyi Kálmántól tanulta a természetes színpadi beszédet. Nos, Szerdahelyi még hírért sem hallhatta a naturalizmusnak. Molière sem, aki az *Impromptu de Versailles*-ban a természetesség nevében gúnyolja ki az Hôtel de Bourgogne színészeit. Alighanem természetesen beszéltek a *commedia dell'arte*, sőt már a görög phylax színészei is. Természetes beszéd és naturalizmus tehát nem azonos. Ezt a nevet — vagy jelszót — a múlt század 80-as éveinek írói, művészei, színészei és rendezői foglalták le. A szó felszabadulást is jelent bizonyos hazug konvenciók alól, de túlzásokat is, amelyek hamarosan kikoptak irodalomból és művészetből egyaránt. Nincsenek kezem ügyében Hevesi ifjúkori cikkei, amelyekben a Nemzeti Színházat és Jászáit is támadta. Meglehet, hogy ezekben a cikkeken még naturalista alapon áll — ennek utána kellene nézni. De hogy a *Thália* alapítása idején — Csathó a Tháliát is azonosítja a naturalizmussal — Hevesi már nagyon is elkülöníti önmagát és az új vállalkozást a naturalizmustól, azt nemcsak a kortárs és résztvevő emlékeivel, hanem Hevesi szavaival is bizonyíthatom.

A *Thália* 1904-ben alakult, tehát olyan időben, amikor Hevesi — Csathó szerint — még benne úszott a naturalizmusban. Dehát a *Thália* programja, amelyét Hevesivel, Lukács Györggyel és Bánóczy Lászlóval négyesben fogalmaztunk meg, s bővebb szövegezésben Hevesi fejtett ki az alakuló ülésen, igen világosan fogalmazza meg álláspontunkat a naturalizmussal szemben.

Idézem Hevesi beszédének idevágó passzusát

(*A Thália története, 17. l.*):

„... A modernséget a *Thália* a művészi igazságban látja, lehet a dráma formája, stílusa akármilyen... Ebből az elvből nyilvánvalóan folyik a másik: a színjátszás és rendezés terén érvényesülő. Semmi sem áll távolabb a Tháliától, mint az, hogy a természetesség jelszavával egyforma, sűrke előadási stílust akarjon ráhúzni minden darabra. A naturalizmus külföldön már eljátszott kis játékaikat és a *Thália* nem akarja feltámasztani. Kétségen felül áll, hogy minden darabnak megvan a maga stílusa, hangja, színe. Igazság a drámaírásban, igazság a színjátszásban: ebben lehet röviden összefoglalni a *Thália*-társaság programját.”

Igy beszélt Hevesi 1904-ben. Nem volt tehát szüksége a Csathó által megkonstruált

tíz-tizenkétéves fejlődésre, hogy ezekhez az igazságokhoz eljusson.

A Jászáiról rajzolt kép — teljes tiszteletben tartva a szerző szubjektivitását — némi kiegészítésre szorul. Csathó meghajol Jászái kivételes tehetsége előtt, elismeri nagy fáradsággal megszerzett műveltségét is, de azért mint valami „öslényről” beszél róla. Igen, volt Jászái hangjában, temperamentumában valami félelmes és idegenszerű — de semmi emberi nem volt neki idegen, a rosszat kivéve. Hogy jól játsszék, ahhoz hinnie kellett az ábrázolt alak szubjektív igazában. (Gondoljunk két Gertrudisára, Hamletben és Bánk bánban!)

Csathó sehogysem tudja ezt az „öslényt” Ibsen-szerepben elképzelni. Gúnyolódik Alvingné ruhájával és nem veszi észre (sőt a Pethes-tanulmányban nevetségbe fullasztja) azt, ami rámnézve legmaradandóbb emléke a Kisértetek előadásának: az aggódo anyai szeretet megnyilatkozását Jászáiban. Micsoda rettegő várakozással szegte szemét fiára, amikor az betegségről kezdett vallani! Épp ily felejthetetlen — rövid vígszínházi szereplése idejéből — egy kis epizód-szerep a Takácsokban. Mosás közben, mellét verve kiáltja el szenvedélyesen: — Anya akarok lenni! Anya akarok lenni!... Hogy mennyire magát játszotta itt, vagy Gárdonyinak a budai színkörbe szorult Fekete nap című gyenge darabjában, az kiviláglik naplójából. Ez az „öslény” élete legnagyobb fájdalomának érezte, hogy anya nem lehetett soha.

Ivánfi Jenő jellemrajza emberi és színészi szempontból egyaránt tökéletes. Csathó ítélte, azt hiszem, nem szigorúbb a kelleténél. Egy ténykérdésben mégis védelmembe kell vennem Ivánfit, bár elvben — hogy ti. a színész általában és Ivánfi különösen szeretett a színpadon kiemelkedő helyet elfoglalni — tökéletesen igaz. De ami Hebbel Juditját illeti: a szóban forgó felvonást Reinhardték budapesti vendégjátéka alkalmával is sátorban játszották s a Nebukadnezár-dikciót a színész — ha jól emlékszem, Wegener — hieratikus pózban, egy ugródeszka-szerű kis emelvényen állva mondta el. Nem tudom hirtelenében megállapítani, van-e Hebbel utasításaiban nyoma ennek az emelvénynek, de szereplése semmiesetre sem lehetett a hatalmas termetű Wegener egyéni akciója, különösen olyan előadáson, amelyen maga Reinhardt is részt vett a megszólaló néma szerepében.

Ezek a megjegyzések, ne feledjük, a több, mint háromszáz oldalas könyv néhány sorára vonatkoznak. Nem szeretném az olvasó szeme elől eltakarni azt a tényt, hogy a könyv igazi kincsésbányája a jellemrajzoknak (legjobb talán valamennyi közt Sugár Károlyé)

s a kortörténeti adatoknak. Remek, amit az „énekes” színészek botfülűségéről mond Csathó és tanulságos, ahogy a színészek anyagi helyzetét és pénzzel-bánását jellemzi.

Kár, hogy írás közben — mintha kiadásra nem is gondolt volna — teljesen szabadjára engedte tollát, nem törődve az egyes jellemrajzok megszerkesztésével. Valamennyi jóval hosszabb a kelleténél, az ismétlések igen gyakoriak. Sőt nem is mindig következetesek.

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI

Szerkesztik Bisztray Gyula és Király István. I—VII. k. Szövegkritikai kiadás Akadémiai Kiadó. Bp. 1956.

Nagy magyar klasszikusaink műveinek korszerű szövegkritikai kiadása terén még igen sok adóssága van irodalomtudományunknak. Petőfi és Arany után most Mikszáth Kálmán összes műveinek közrebocsátását kezdte meg az Akadémiai Kiadó. Ennek a ténynek az ad különös jelentőséget, hogy Mikszáth az első nagy prózaíró, akinek teljes, minden igényt kielégítő kritikai apparátussal ellátott oeuvre-jét veszi most kezébe az olvasóközönség és az irodalomtörténet bűvára. Éppen azért, mivel a kötetek sajtó alá rendezőinek tudományos szempontból nagyjelentőségű úttörő munkát kellett végezniük, szükséges, hogy már most, induláskor (eddig 7 kötet jelent meg és a terv szerint még 68 van hátra) leszögezzünk néhány szempontot és felhívjuk a figyelmet az eddig elért eredményekre.

Mikszáth egyike legnépszerűbb és egyben legkitűnőbb prózaíróinknak. Művei már életében is számtalan kiadást értek meg és friss, úde stílusú, mélyen emberi humora nem hogy vesztett, hanem — ha ez még lehetséges — inkább nyert az idők folyamán. Egy-egy művének, elbeszélésének megjelenése ma is biztos közönségsiker. e fölmerülhet és bizonyára föl is merül egyesekben a kérdés: vajon szükséges-e Mikszáth műveiből kritikai, azaz teljes és a szövegűrség minden legapróbb részletére kiterjedő összkiadást készíteni? Erre a kérdésre a válasz csakis igenlő lehet és az alábbiakban a most megjelenő kritikai kiadással kapcsolatban éppen azokra a mozzanatokra szeretnénk rámutatni, amelyek ezt az állításunkat alátámasztják.

Mikszáth műveinek eddig nem volt, még csak megközelítően sem, teljes kiadása. A legteljesebb, ún. Jubileumi Kiadásból (1910) a nagyobb művek közül hiányzik pl. a Fekete város és a Noszty fiú esete Tóth Marival c. regény. Ez a kiadás részben még Mikszáth életében, az ő gondozásában látott napvilágot, halála után még 19 posthumus

Márkus Emma halálának dátuma tíz soron belül kétszer fordul elő, de két hét különbséggel. Ez már nem is egyedül a szerző hibája. Ma minden könyvet annyian „szerkesztenek”, ahányan valamikor egy kisebbfajta lexikont is világrahoztak. A sok szerkesztő közül valamelyiknek gondja lehetne arra, hogy egy szép és maradandó értékű könyvet ilyen lapsusok el ne csúfítsanak.

Benedek Marcell

István. I—VII. k. Szövegkritikai kiadás

kötet jelent meg. Ez a kiadás volt az első kísérlet arra, hogy Mikszáthnak hírlapokban, napilapokban, folyóiratokban szétszórtan megjelent elbeszéléseit, tárcáit, cikkeit — azokat, amelyek kötetben még sehol nem jelentek meg — összegyűjtve kiadják. Azonban a gyűjtés nem volt teljes és az egyes művek kronológiájának megállapítása sokszor téves. Minthogy azonban a Jubileumi Kiadás nem egy kritikai kiadás igényével jelent meg, nem lehet mindent ennek a rovására írni, de tudományos kutatás céljából sem lehet alapul venni.

A Jubileumi Kiadás hibáit, tévedéseit átvették és sokszor még fokozták az utána megjelent Mikszáth-kötetek, amelyek nagyrészt csupán újabb lenyomatai voltak a Jubileumi Kiadás szövegének. Hosszú idő után a Szépirodalmi Kiadó 1954—55-ben három Mikszáth-elbeszéléskötetet adott ki Király István szerkesztésében, amelyekkel elsőként próbált új utat törni: az egyes műveket eredeti források alapján megállapított időrend — és ami ezzel egyet jelent: fejlődési sorrend szerint közölte (ezeknek a köteteknek sajtó alá rendezését e sorok írója végezte).

A most megjelenő kritikai kiadás korszerű bibliográfiai és tudományos előkészítő munka után, műfajok szerint csoportosítva és ezeken belül időrendi sorrendben közli az egyes műveket. A sajtó alá rendezés munkáját Bisztray Gyula és Király István végzik, a bibliográfiáit Kozoca Sándor és Ficzy Dénes (utóbbi az erdélyi magyar és az egész román bibliográfiai anyagot bocsátja rendelkezésre, pusztán ügyszeretettől).

A kötetekben először a nagyobb elbeszélések és regények kerülnek kiadásra. Az eddig megjelent kötetek tartalma és a szerkesztői munka megoszlása a következő: Ami a lelket megmérgezi, A batyus zsidó lánya, A lutri, A vármegye rókája (I. kötet), Az apám ismerősei, Nemzetes uraimék (II. kötet),

A lohinai fű, A két koldusdiák, A beszélő köntös (III. kötet), Galamb a kalitkában, A kis primás, Farkas a Verhovinán (IV. kötet), Kísértet Lublón, Az eladó birtok, Páva a varjúval (V. kötet), Beszterce ostroma (VI. kötet), Szent Péter esernyője (VII. kötet); az I., valamint a IV–VII. köteteket Bisztray Gyula, a III. kötetet Király István rendezte sajtó alá. A II. kötet munkája megszlik a két szerkesztő-társ között.

A sajtó alá rendezők az I. kötetben (249. l.) röviden ismertetik a kiadásnál követett alapelveket; céljuk az, hogy Mikszáth Kálmának, a magyar széppróza egyik legnagyobb mesterének írásait eredeti hűségükben tegyék közkinccsé — írják —, megtisztítva attól a sok nyomdai hibától, amely a sokféle kiadás következtében műveire évtizedeken át ráakódott. Minden egyes művét végigkísérik első közlésétől 1910-ig, az író haláláig. A különböző szövegekben mutatkozó módosításokat, javításokat — a legcsekélyebb betűeltérésekig — a jegyzetekben felsorolják. Tehát nem a szerkesztők maguk állapítják meg az egyes művek összes kiadásainak és szövegváltozatainak ismeretében az általuk leghelyesebbnek vélt szöveget, hanem ezt az olvasóra, illetőleg a kutatóra bízák. Minden olvasónak módjában áll tehát a szöveg minden egyes szavának ellenőrzése. A Mikszáth-kiadások ingadozó helyesírása helyett a mai akadémiai helyesírást alkalmazzák, tekintettel arra, hogy a kiadás a tudományos követelmények mellett az olvasóközönség érdekeit is szem előtt tartja (id. h. 250. l.). Alapszövegül mindig az a kiadást veszik, amely még Mikszáth életében az ő ellenőrzése mellett jelent meg és véglegesen kialakult szövegnek tekinthető. Ez a tudományosan elfogadott „Ausgabe letzter Hand” elvének felel meg.

A szerkesztők a Bevezetésben azt is leszögezik, hogy Mikszáthnak nincsenek kiadatlan kéziratai. Ez így is van, azonban vannak nagyszámban kötetben még meg nem jelent cikkei, tárcái, amelyek ha formálisan nem is, de értékükben fölérnek egy-egy kiadatlan kézirrattal. Másrészt nem is maradt fenn Mikszáth minden egyes művének a kézírata. Ő maga nem igen őrizte meg őket, nem tulajdonított jelentőséget nekik. Pedig éppen azok a szövegeltérések és változatok a legérdekesebbek, amelyek Mikszáth kézírataiban találhatók. Kisebb-nagyobb javításai, változtatásai néha csupán stiláris eredetűek, sokszor azonban mélyebb okokra, vagy a napi politika ingadozásaira vetnek érdekes fényt. Eddig még senkinek sem volt alkalma felmérni Mikszáth életművét, munkásságának az irodalomtörténet szempontjából teljes jelentőségét az összes, főleg pedig a kézírataiban fellelhető szövegváltozatok tükrében, ahol néha bizony még egy-egy betű

is számíthat. A kéziratokkal való gondos egybevetés adott lehetőséget a szerkesztőknek arra is, hogy Mikszáth műhelymunkáját tanulmányozzák. A szövegváltozatok hű és áttekinthető felsorolásán kívül a jegyzetek tartalmazták az egész kritikai apparátust, úgyhogy az egyes művek szövegének olvasását ezek nem zavarják meg, a szöveg mellett csupán azokat a magyarázó jegyzeteket találjuk, amelyeket maga Mikszáth fűzött egy-egy munkájához.

A jegyzetek viszont kiterjednek az egyes művek összes kiadásainak bibliográfiai pontosságú felsorolására, az idegennyelvű fordításokkal, esetleges színdarab- és filmváltozatokkal együtt. A mű keletkezésére, forrásaira vonatkozó ismeretek után a szükséges tárgyi magyarázatok, legvégül a műre vonatkozó irodalom, kritikák és a szerkesztők saját megjegyzései következnek.

A jelen kritikai kiadás legfőbb eredményei közé tartozik, hogy végre megállapítja a Mikszáth-művek helyes kronológiáját (pl. eddig a Szent Péter esernyőjét korábbi műnek tartották, mint a Beszterce ostromát), feltárja az egyes művek keletkezés-történetét (pl. Galamb a kalitkában, A kis primás stb.), amire eddig irodalomtudományunkban alig van példa. A folyóiratbeli folytatás-részletek bibliográfiai feltüntetése azért helyes és indokolt, mert így az egyes részek megírásának időpontja is hozzátétőlegesen megállapítható. A források ismertetése és olykor szövegük közlése irodalomtörténészeinket további kutatásra indíthatja, hogy vajon milyen napi érdekű aktuális olvasmányok, témák adhattak ösztönzést Mikszáthnak a folytatások írása közben. Az Irodalom c. jegyzetanyagban a lehetőségig teljes beszámoló, sőt olykor szövegrészleteket kapunk az illető műről szóló irodalmi értékeléseiről. Ennek jelentőségét csak az tudja méltányolni, aki ismeri könyvtáraink agyonolvasott, megcsonkított újság- és könyvpéldányait. A kritikák, méltatások szövegének közlésével a sajtó alá rendezők hosszú időre biztosították a ma még meglevő hírlap- és könyvanyag alapján a Mikszáthra vonatkozó dokumentumok fennmaradását. Néhány példát szeretnénk felhozni arra is, hogy már eddig is hány súlyos, tudatlanságból vagy gondatlanságból eredő tévedést küszöbölt ki Mikszáth műveiből a kritikai kiadás. A Beszterce ostromában előfordul Báthory Erzsébet neve. A Mikszáth Kálmán Válogatott Művei (Szépirodalmi Kiadó, 1953) a 414. lapon Báthory Erzsébetet Báthory György erdélyi fejedelem leányaként tünteti fel, holott a történelem nem ismer ilyen nevű erdélyi fejedelmet. Ugyancsak a Beszterce ostroma egyik örökletes sajtóhibája a „szószék”, ami *szuszék* helyett áll (vö. Krk. VI. k. 247. l.), vagy egy másik

műben az „index” *iudex* helyett (vö. Krk. V. 216. l.). Még sokáig folytathatnánk ezt a sort.

Az elmondottak világosan bizonyítják a kritikai kiadás több szempontból való nélkülözhetetlenségét és egyben azt is, hogy a szövegközlés sokszor nehéz és fárasztó, valamint a jegyzetek nagy tudást és széleskörű ismereteket kívánó munkáját feladatuk magaslatán álló irodalomtudósok végezték. Kíváncsú lenne, ha majd a teljes kritikai kiadás megjelenése után az egyes Mikszáth-művekre vonatkozó és most a jegyzetekbe szorított gazdag irodalomtörténeti vonatkozású részletekből külön kötetben jelennék meg pl. a Mikszáth munkamódszerére, stílusának fejlődésére, műveinek, alakjainak motívumainak egymáshoz való rokonságára, stb. vonatkozó anyag. Mindezek így, elszórtan is tanulságosak, de összefüggő előadásban értékük csak növekedni fog. Mikszáth írói fejlődésének méltatása is külön kötetbe kívánkozik.

Külön említést érdemel a kritikai kiadásba fektetett bibliográfiái munka is. Csak a szakember előtt ismeretes, hogy milyen nagy apparátusra van szükség ahhoz, hogy a hírlapok, napilapok, folyóiratok alapján meg lehessen állapítani az egyes darabok helyes időrendjét. Mikszáth egy-egy tárcáját, elbeszélését közel egyidőben több lapban is leközlötték, néha megváltoztatott címmel, sőt néha megváltoztatott kezdettel. Az egy-egy év, vagy periódus írói termését magukban foglaló elbeszélés-kötetekben majdnem

mindig, más címmel látjuk viszont írásait. Ha még azt is meggondoljuk, hogy műveinek változatai sokszor már nem is a hasonlóság, hanem csupán a „távoli rokonság” fokozatain állíthatók egymás mellé, akkor azt is felmérhetjük, hogy a kritikai kiadás munkatársai nem dolgozhatnak még a bibliográfia terén sem pusztán mechanikusan, cédulák megbízhatóságára támaszkodva.

Még szólni kell arról, hogy — kritikai kiadásról lévén szó — különösen szívesen nélkülöztünk volna a kötetekből néhány szembetűnő sajtóhibát. Ilyen fajta könyvkiadást csak a leggondosabb nyomdai munkával érdemes végezni, nem pedig elsielve. Különösen feltűnik az V. kötet 214. lapján a néhány betű lecsúszása miatt előállott 5 majdnem érthetetlen jegyzetsor.

Egyébként a kiadvány külső kiállítása ízléses és az ünnepélyes alkalomhoz illő; az egyes kötetekben elhelyezett sorjelzők hangulatosak. A gazdag, jól összeválogatott képanyag Soltész Zoltánné közreműködésével készült, a képek nyomása azonban nem mindegyik kötetben kielégítő.

A kiadvány — mint Bisztray Gyula hangsúlyozza — a kritikai kiadáson túlmenő feladatot kíván ellátni: Mikszáth-múzeumnak készül. Ehhez a szép célkitűzéshez csupán azt kívánhatjuk, hogy sikerüljön is megvalósítani ezt a nagy munkát, amely, ha teljes lesz, méltó emléket állít a nagy írónak. Várjuk a további köteteket, a *Finis coronat opus* jegyében.

Cs. Gárdonyi Klára

JÉKELY ZOLTÁN: TILALMAS KERT

(Versek, 1931—1956) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1957.

Kortársai, a Nyugat harmadik nemzedékének költői közül talán senki nem kezdte pályáját olyan erős, átható hangon, és bizonyos, hogy senki nem maradt annyira hű az először megütt hanghoz, mint Jékely Zoltán. Mennyi kísérlet, próba, magakeresés Radnóti Miklósnál a *Pogány köszöntő* kaszások-bukolikus hangjától a *Meredek út* s még inkább a *Tajtékos ég*, az utolsó évek kiforrott, nagy lélegzetvételű lírájáig. Forma és meditáció mennyi változata, a lét és lélek mélyrétegeig való leásásnak milyen makacs szenvedélye Weöres Sándornál a *Valse triste* vagy az *Alt Wien ábránd* technikai és stílusnehezéset nem ismerő bravúr-futamaitól az *Orpheus* vagy *A Föld meggyalázása* lényegmagyarázat-igényű mítoszaiig. S Vas Istvánnál is, 1931-től 1956-ig; mintha egy fanyar, nyirkos, nagyvárosi februárvég kicsit szürke, kicsit konyak- és cigarettafüst-szagú

égboltja alól fokozatosan egy rendezett, távlatos, érett nyáruatói tájra értünk volna ki. De üssük föl a *Tilalmas kert*-t: a témák is, a formák is majdnem ugyanazok, legföljebb az ének hangja lett egy árnyalattal keményebb; néha komorabb, néha fáradtabb — de lényegében ugyanaz a hang. Legalábbis ez az olvasó első benyomása.

„Van bennük valami nagymessziről hozott” ... Jékely Zoltán rögtön, csillogó biztossággal erre a „nagymessziről hozott” hangra hibázott rá. Már első kötetében, az *Éjszakákban* „készen volt”, ingadozások, tévedések nélkül szinte azonnal a maga legmagasabb színvonalán.

Egyáltalán: a líra magas színvonalán. Egészen különálló, sajátosan egyéni szint képviselt nemzedékében; mindannyiuk közt ő volt a legeredetibb. Holott tematikája alapján véve néhány örök közhelyből

állt. S éppen ez volt — s ez ma is, költői pályája huszonöt esztendejének természetegységben szemlélve — a fiatal Jékely Zoltán lírájának a titka, a zamata, a különlegesége: közhelyek, csupa közhely — halál, múlandóság, temető, ismert nosztalgiaák ismert variációi — egy sereg banalitás, és mégis megragadó eredetiség, a témák kezelésének valami különös és többé el nem felelhető újdonsága: egy semmi mással össze nem téveszthető, első hallásra fülbernászó Jékelyhang. Próbáljuk egy-két példán közelebb-ről megvizsgálni.

Itt van elsőnek egy 1933-ból való három strófás kis verse: *Caruso emlékének*.

Holt művész hangja szól a rádióban,
hallgatom, hallgatom s irigyelem.
A mi hangunkat, hogyha meghalunk,
testestül elnyeli egy rossz verem.

A gyémánt hang kiszáll az ablakon
s a dombról mint patak lehempereg,
amerre csörgedez s bukkan vigan,
remeg a fű s az őszi levelek.

Késett lepkéknek lesz nászindulója
s egy kisleány kendőt bont és örül:
karingós táncba kezd a kút körül,
pendelye leng s látszik, nincs bugyogója.

Az ihlet „szituációja” egyáltalán nem előkelő. „Holt művész hangja szól a rádióban” — gépzene s melankólikus képzettársításai: kispolgáriás, majdhogynem fűzfapoétai helyzet. Belép a halál-téma; megfogalmazása szép, de ez az „elnyeli egy rossz verem” talán meglepőbben hatna, ha nem volna a fiatal Jékely saját külön közhelye, úntig alkalmazott patronja. Eddig a versben „nincs semmi különös”.

A második strófában azonban egyszerre valami váratlan varázslat megy végbe — a Jékely-varázslat. Egy hasonlat (a gyémánt hang mint dombról lefutó patak), s egy az első szakasz majdnem *maestoso* hangulatához képest merész, meglepő, szinte vulgáris szó (*lehempereg*) fölold minden ünnepélyes-komor banalitást. A költő sajátos ellenpont-művészetét már-már disszonancia határán járó polifóniát teremt: az olvasó lelkében még ott cseng az első strófa mély gyászzenéje, s most egyszerre átszövik, belevegyülnek a második szakasz világos, villanó hangjai, s a gyémánt-csillogású kép: a *víg patak csörgedez, bukkan...* A negyedik sorban megint fölsejlik az alaptéma: az elmúlás, de mintha csupa lágy fatűvös, fuvola, oboa hozná vissza, mintegy csak gyöngéd emlékeztetéssel: „*remeg a fű s az őszi levelek*”.

A harmadik „tétel”: a harmadik strófa olyan, mint mikor egy szimfónia komorabb

első tételei után táncos rondó következik, mozgalmas *scherzo*, idillies pasztorál. Az ihlet most már egészen az őszi realitásban mozog tovább; mintha a költő az ablakon kiszállt gyémánt hang után nézve most már azt rögzítené, amit lát: násztáncot libegő lepkéket, kút körül keringelő kisleányt... s a végső: az utolsó sor bájosan groteszk képe: mint egy fintor, de nem a halálra, nem az elmúlásra, nem erre az elemi közhelyre, hanem a rajta való merengésre, a halál-borzongásra, mindarra *saját magában*, ami az első szakasz „testünket elnyeli egy rossz verem”-je volt.

A fiatal Jékelyt mindig az a veszély fenyegette, hogy túlon túl beleesik valamiféle morbid halálromantikába; hogy csontvázak, koponyák, cintermek rekvizitumszerű halmozásával a múlandóság-illusztrációknak afféle kelléktárosa lesz. Ezt a veszélyt kerüli el egy ilyen jobb szó híján groteszknak nevezhető elemnek a belejátszásával: *halál*-versekben hű marad az *élet* realitásához. Csontok, csigolyák, rothadás: mindez borzongató valószínűséggel (kevésbé sikerült verseiben borzongató romantikával) megvan benne, de mégsem ez az egyedüli lényeges, hanem a halál mellett mindig az élet is: temetőben a porló csontok, de együtt a temetők dús, mámoros-illatos tenyészetével. Jékely temetői nem sívár csont-sivatagok, hanem vad kozsbor-szagi kertek.

A világeért se gondoljuk azonban, hogy mindebben tudatosság, elmélet, filozófia van! A halál mellett egyszerűen azért van ott Jékelynél az élet, mert így van a valóságban; a szemléletben is. Szó sincs semmiféle dialektikáról, tézisről-antitézisről, szembeállításról vagy dokumentálásról. Élményről van szó, s az élmény pontosan rögzített reális keretéről — majdnem azt mondhatná az ember: topográfiajáról. Egy triviális szó kínálkozik: a fiatal Jékely (akitől pedig nem idegen a halál-élménynek bizonyos szerepjátszása), végeredményben mégsem „dől be” egészen ennek a halál-romantikának (mint annakidején a romantikusok, s főként az úgynevezett preromantikusok). Minden ott van benne: enyészet, sir, elmúlás, koporsó, panasz, zokogás, kísértet, sirba-sodró világ-szél; de valahol, egy végső ponton, egy szóban, dallamban, fordulatban, alig ellenőrizhetően, tapintatosan egy leheletnyire mégis „distanszírozza magát” az egésztől. Egy-egy ilyen sorral, mint a Caruso-vers végén a „pendelye leng s látszik, nincs bugyogója”. Vagy mint a *Csontjaimhoz* végén, a legzordabb enyészet-képek után egészen sajátosan föl-szivárványló ironia — ahogy egy majdnem glaszékesztyűs mozdulattal mintegy félrehárítja a síri látomásokat s föllibben (képben,

hasonlatokban, szavakban) egy más, nehézkedés nélküli szférába :

Szegény kezem, kit annyit szimatoltam,
miután testeken motozgatott,
hogy visszaintsél annak, aki voltam,
szegény kezem, nem mozdulhatsz meg ott!

S ti lábaim, sebes, vad *agarascskák*,
akik leányok lábát szorították
s felhők alá rúgtátok fel a labdát —
örökre megmereszt a síri hapták.

Egy verset — tudom — nem szabad szétanalizálni; de ha már ezt választottam példának, hadd térjek vissza megint a *Caruso emlékének* strófáira, hogy a fiatal Jékely Zoltán egy másik sajátos vonását illusztráljam rajta. Azt, hogy míg egyfelől halálhangulatai hihetetlenül étellel teljescs, másfelől viszont étellejlenségében mindig van valami halálos. Megint nem programszerűen, nem kimondottan, hanem beleszőve a vers szövetébe, benne a vers mondhatni létanyagában.

Megfigyelhetjük a Caruso-versben: amikor mintegy vitálisan a legteltebb, legdúsabb lesz (a harmadik strófában), akkor lesz a legteltebb zeneileg is. Az első két szakasz félrímes; ennek az utolsóknak már mind a négy sora egybecseng, erősen kihangzó ölelkező rímekben: a második-harmadik sor *dur*-hangzású himrimeit két kitartott *moll*-zengésű nőrim fogja közre. Az „örülkörü” rímpár itt szinte vidám (végtére a rím sem független a „tartalomtól”) — s ezt az *allegro*t csak nyomatékositják a harmadik sor tánc-illusztráló *K*-alliterációi (figyeljük meg, milyen hangzati szerepe van minden szókezdő mássalhangzónak, mennyire a „bugyogótlan” kislány groteszk-bajos táncát festi zeneileg: Karingós táncba Kezd a Kút Körül). Következik mindezen az első sornak visszafelelő negyedik: ennek zenéje, végén az *-ója* nőrim messze elzengő melan-kóliájával szinte alattomosan szomorú, éppen ellentétben a „tartalommal” (pendelye leng s látszik, nints bugyogója): a derűs idill zenei aláfestése nosztalgikusan szomorú — az étellel, gyermekien ártatlan, dús tenyészetű realitása is „halálos”; s amit erről szóval mondani a vers elrontása volna, azt elmondja fogalmak helyett a zene. (Nem tudok ellentálni a csábításnak, hogy — az agyonlelemzés vádját is megkockáztatva — ne hívjam föl az olvasó figyelmét ennek az utolsó sornak a zenei szépségeire. Figyeljük meg, hogy *leng*, *lebeg*, *úszik* a sor első része a folyékony hangokon (l, ly); figyeljük meg, hogy egy szótaggal előbbrehozott cezurájával s az ott beálló lehetlenyi pauzával a sor két egyenlőtlen részre bomlik, s ezek közül az

első hosszan kitartott (pendelye leng), a második gyorsabb ütemű — mintha csak a kislány „karingó táncát” járná a verssor; figyeljük meg, hogy majdnem esetben *e*-halmazása az első tagban *itt* mennyire helyénvaló, indokolt, s mennyire ellenpontja a mély hangokban kihangzó sorvégnek; figyeljük meg, hogy a megelőző sor hibátlanul mondható ritmikus lüktetéséhez képest (az öt láb közül négy kifogástalan, erős jambus, egy, a legkevésbé kiemelt második lábban szpondeusz) milyen „szabálytalan” a végső, de micsoda kontrapunktikája van benne hangsúlynak és ütemnek)...

Az étellejlenség „halálos” teltsége a vers zenéjében: mindenütt megfigyelhető ez a fiatal Jékelynél, de talán sehol nem jobban és szembeszökőbben, mint a *Szép nyári zenekarban*: egy túlreált pillanat, szinte fokozhatatlan létellejlenség („most kellene megállnia a nyárnak, s torpanna bár meg az egész világ”); s aztán a halál-motívum fölbukkanása után valami párját ritkítőn tejt zene (mint ahogy a kifejezés is páratlanul sűrű):

Lankadt szűzek, pilledt petuniák,
fújjátok ránk illatos harsonátok!
Akkor úgy sem fújhatjátok reánk,
amikor majd sírunkon trombitáltok.

*

Egy másik példa, melyen a fiatal Jékely „titkát” elleshetjük, ezúttal is jóformán találomra, vaktában választva a sok hasonló közül, az *Éjjeli Budán* című szonett. Csak első két strófáját idézem.

Most voltaképpen sírni kellene:
tétova mánk végkép holnapba lendül,
búcsúztatója borízú zene,
mely kiszivárog egy kis étteremből.

Ez eddig majdnem szentimentális: kocsmából kiszűrődő zene, zeneszóra ébredő mulandóság-sírató meghatottság; némi túlzással akár operettesnek is lehetne mondani: „Most voltaképpen sírni kellene”...

De jön a második strófa, s pompás illusztrációt szolgáltat arról, hogyan ragadja vissza Jékely a verset a giccsről. Mert a vers kiindulása sok esetben már-már giccses; a fiatal Jékely egyik meglepő újdonsága éppen az volt, hogy nem idegenkedett az ilyen banális lírai helyzetektől, vállalta őket, annak ellenére, vagy éppen annak ellenére, hogy a harmincas évek „harmadik nemzedéke” minden banalitástól rendkívül idegenkedett s megkívánta, hogy a költő lehetőleg minél jobban tűntessen el minden „trambulint” valóság és vers közt, s hogy a vers

mindjárt fönt, a valóság fölötti régióban kezdődjék (vagy ha lent marad a valóság talaján, ez indokolva legyen akár bizonyos irodalmias reminiscenciákkal, akár bizonyos „eszmei” megfontolásokkal). Jékely versei, mit sem törődve a kordivattal és költői korizléssel (vagy talán egy másik, egyszerűbb, esztétikailag nem olyan fölcsigázott igényű ízlésnek, az erdélyinek az iskolájából hozva e „naivitást”) többnyire annak a helyzetnek vagy hangulatnak a regisztrálásával kezdődnek, amelyben — hogy úgy mondjuk — „megihletődött”; s ezeknek esetleges közhelyszerűségét nem is akarja elleplezni. Az első lépés tehát: banalitás.

A „titok”, a Jékely-titok az, hogy a második lépés viszont éppen nem az. A költő előtt tárva-nyitva a szentimentális giccs, kínálja összes kellékeit és közhelyeit, olcsókat és kevésbé olcsókat egyaránt; az *Éjjel Budán* esetében lehetne valóban „sírni”, könnyezni az élet mulandóságán, mánk holnapba lendülésén, kocsmából kiszivárgó cigányzenére, vagy lehetne finnyásan elhallgatni az ihlető cigányzenét s filozofálni a mulandóságról. Jékely azonban nem teszi egyiket sem. A harmadik, legváratlanabb (de legigazabban költői) megoldást választja: nem a giccsben megy tovább, hanem a *valóságban*; ezzel visszamenőleg hatálytalanítja a giccsét, és a látszólag már-már odaengedett verset visszazagadja a giccsből. Íme a második strófa; ha az első valósággal szemmentimentális, ez egyenesen antiszentimentális:

Az út alatt szagos fürdők leve
zubog s a rács alól kék pára leng föl,
mint sülylesztöböl foglyok szelleme...
Kóbor kandúrt ciról a sarki rendőr.

A realizmus regisztráló pontosságon semmiféle leíró költészet nem tehetne túl. A kép csálhatatlanul pontos: budai kiskocsmá, kiszűrődő zeneszóval, füstölő csatornarács, s lent a kanálisban a budai fürdők szagos melegvize *zubog* (a kép nemcsak vizuálisan pontos és hiteles, hanem hogy úgy mondjuk akusztikailag is). Mindez éjszakai megvilágításban, a valóságosság olyan erejével, amely (mint, természetesen *mutatis mutandis*, egy Breughelnál) a realitásból éppen ezzel a majdnem túlszigázott hitellel és pontossággal ugratja ki a benne lappangó irreálisat (de azt is realitás-értékkel): „mint sülylesztöböl foglyok szelleme”... Ha szétszedjük: szellem, sülylesztöböl, s foglyoké — képtelenség; de itt tévedhetetlenül *reális*, cáfolhatatlan, helytáll, kezeskedik érte a szemléleti valóság: „a rács alól kék pára leng föl”.

*

Sem a *Caruso emlékének*, sem az *Éjjel Budán* nem tartozik Jékely első „korszakának” kiemelkedően nagy versei közé, amilyenek (s már annakidején, a harmincas években így emlegették őket, a harmadik nemzedék valósággal klasszikus lírai darabjaiként) az *Igy jött az éjszaka*, az *Elhagyott kutyánk elégája*, az *Intő szavak süldő macskáinkhoz*, a *Pisztrángbalett*, vagy a talán legszebb: a *Nizsinszkihez*, s a balladás-zsoltáros-erdélyi Jékely remeke, *A marosszentimrei templomban*. De alkalmasak voltak rá, hogy megkísérilem bemutatni bennük a költő művészetét, magatartását, „sajátságát”.

Ebben a „sajátságában”, mint már céloztam rá, bizonyára része volt annak, hogy Jékely Zoltán más légkörben nevelődött: Erdélyben, az ottani (mint akkor nevezni szerették: a transzilván) líra levegőjében, szellemében; hangjában bizonyos fokig Erdélyből kijöve is sokkal erdélyibb maradt, mint nemzedékének mindvégig Erdélyben élő tagjai: Dsida Jenő, vagy Szemlér Ferenc; s a figyelmes fül ki-kihallja olykor lírájából, az ő egészen más fekvésű hangjában is, azt a messi, mondhatni atavisztikus rokonságot, amely — táj, levegő, hagyományok közös élményein át — nemcsak Áprily Lajoshoz, hanem Reményik Sándorhoz (főként a természetéről íróhoz, a *Fagyöngyök* s a *Vadvizek zúgása* költőjéhez) és Tompa Lászlóhoz fűzi.

A költői eszmélés, költői gyermekévek erdélyi atmoszférája volna némileg részes abban is, hogy Jékely Zoltán volt nemzedékében alighanem az egyetlen, aki készséggel vállalta magára egy olyan romantikus-századvégi poéta-típus köntösét, amelyről nemzedék-társai rendkívül idegenkedtek? — vagy legalábbis ennek, e bizonyos szempontból naivabb, provinciálisabb, de mindenesetre más erdélyi irodalmi levegőnek tulajdonítható, hogy nem szállt szembe természetében, alkatában azokkal a hajlamokkal, amelyek erre a költő-magatartásra predesztináltak? Lehet. Nemzedék-társai valahogyan szemérmeskedők voltak, inkább csak írók, lírátorok, iszonyodva a lírai pózoktól; Jékely Zoltán természetesen — de amazokhoz képest majdnem tűntetően — költő volt és semmi más; nem irodalmár, hanem a költő, a lírikus, a trubadúr: epekedő, szerelmes, szenvedő, sóvárgó, melankólikus; társadalmilag (nem szociológiai értelemben!) konformista társaihoz képest excentrikus; különös, romantikus egy korban, amely valósággal szenvedően antiromantikus, józan és életformáiban polgári volt. Azt, hogy a költő valahogyan „átkozott”, nem baudelaireian, hanem örök epedésre-kárhozottan, trubadúrosan, állandó halálos szerelmisségre rendelten, de ugyanakkor bizonyos gáláns-

urbánus disztingváltsággal is : ezt a harmincas években egyetlen magyar költő képviselte és élte — Jékely Zoltán.

Ez is új volt ; noha egyáltalán nem volt új. Századvégi volt — de vegyült bele más is, ami modernné tette ezt a századvégiséget. Nemcsak valami az őszinte könnyeit s epedéseit őszintén fonákra fordító Laforgue-ból ; ez csak csipetnyi idegen bors volt mindazon, ami ebben a magatartásban — s oly jellegzetesen *budai* magatartásban — hazai, magyar : a krúdyzmuson (s mennyi „vitalitás” volt ebben a harmincas évek végén, s milyen áhitatos Krúdy-kultusz a nemzedékben!) s azon az egész messze nyúló romantikán, melyet Krúdy varázsolt elő (vagy amelyé ő varázsolt át Pestbudát, Budát, Budapestet s egy kicsit az egész múlt századi és századeleji magyar városiasságot). Ki írhatta volna meg szebben *Rezeda Kázmér búcsúját*, mint Jékely? S ki lehet rokonabb *Rezeda Kázmér*-al, mint aki ezt vallja magáról :

Örök elvágyás rabja vagyok én,
vékonybamban az idő vad sarkalása ...

*

1935-ből való e rezedakázméros Jékelynek talán legnagyobb verse : a *Téli éjszakák*. „Kísértékként járok a Krisztinán”, hóhullás, szerelem, az a bizonyos majdnem-giccs (mely ilyen sort mer leírni : „egy lyuk legyen csak a szívem helyén”) olyan hőfokra hevítve, szépség és szenvedély olyan fehérizzásával, olyan télben-csattogó nagy szárny-csapással, aminek nem is igen lelni többé párját lírájában, s amely — kettős bravúr — nemcsak a téma és helyzet, hanem nélkül a kifejezés banalitását is a leghitelesebb, legmagasabb költészet szférájába emeli („s ki voltam még az ősszel Krisztián, miatt lettem télre, lásd, Cyránó. Roxán, én meghalok”) ...

Ez az orkán kapta föl s vitte magával?

Ó, ha te tudnád, hogy kiforgatott
magamból lázam, ez a tüzes orkán!
Néha úgy érzem már, Jékely Zoltán,
az aki voltam, nem is én vagyok.

Valami új tűnik föl a költőben is. A *Tilalmas kertben* (s már annakidején első kötetében, az *Éjszakákban* is) csak egyetlen vers választja el a *Téli éjszakáktól* a *Levél* című : az elsőt (ha hihetünk a *Tilalmas kert* kronológiájának), amelyet Jékely ötsoros, *ababa* rímképű stórfakompozícióban írt — Apollinaire egyik legkedvesebb s legsajátabb stófa-formájában. Gondolhatunk arra, hogy Jékely a francia költő nyomán talált rá erre a formára? Vannak formák, amelyekhez elválhatatlanul hozzátapad valami első igazi „tulaj-

donosuk” ihletéből ; majdnem lehetetlen, hogy az alkajoszi stófa magyarul ne csengjen egy árnyalatnyit berzsenyisen ; a Balassistórában mindig ott bújkál Balassi hangja ; a Nagy Testamentum stófa-formájában mindig bizonyos *villonesque* felhang lesz, akármilyen tartalmat is akar benne elmondani a költő (mert ebben a formában már kénytelen-kelletlen villonosan mondja, amit mond). Nos : a *Levének* (de a *Kalotaszegi elégia*-nak is) vannak részletei, kapcsolásai, melyekben mintha az apollinaire-i ihletmód sugallatát vélné fölfedezni az ember : azét az apollinaire-i „svádáét”, amely eggyésodorja az ihletfolyamban a szemlélet diszparát elemeit, egyetlen (apollinaire-i vonatkozásban bizonyos „presszsimultanista”) lendület egységébe.

Ebben a kocsmák cincogó zenéje
úgy hull belém, mint nagy szimfónia ;
lilás dombhátról titkolózva néz le
s hálásra hív egy filagória ;
mint templomé, szökik rossz tornyja égbe.

Kéklő kórház-pavilon tetején
táncolnak a tudóbajos leányok.
Amint lépek az utca peremén,
feljük gáláns csókokat dobálok,
hadd örüljön a sok szegény.

Rigóbúcsút visszhangzik a medence
vén park szívében, hol nem jár a fény ;
mintha egyszer fürödtünk volna benne,
ilyen lilás homályban, te meg én,
mikor a hold kerek volt, mint a lencse ...

Ez a négy soron túl még egy ötödikbe kiömlő „sváda”, ez a keresztrimre még rákövetkező rim, mely nemcsak egybeöleli zeneileg a stófat, hanem a mindig továbbáradás élményét is kelti benne : jellemzően apollinaire-i dallam és lendület ; ez sodorja áradata fölszínén *A megcsalt szerető éneke* kép- és hangulat-füzérét, s mintha ennek távoli, átszűrt, elégikusabbra lassított (mert egy lábbal megtoldott) visszhangját sejtene e fül az idézett stórák lélegzetvételében.

Természetesen nem „hatásról”, hanem sokkal finomabb és bonyolultabb dologról van itt szó. Mindenesetre mintha ezen a tájon történt volna valami Jékely Zoltán költői világában. Egy nagy szenvedély sodra ez? Vagy „búcsú szürkülésben” utáni magányos kóborlások, üres vasárnapokban való bolyongások feltudatos ritmusából fölfakadt áradás („ez is elmúlik lassan nélkülöd, ó vajjon ez már hányadik vasárnap”) ? Formai Apollinaire-élmény? Vagy mind együtt? Akármint is áll a dolog : Jékely most ér el pályája első részének tetőpontjára, három egymáshoz közeleső versben (mind ötsoros stórákban, *ababa* rímeléssel) : *A Szépjuhásznő elégia*-ja

ban, a *Kalotaszegi elégiában* és *Csillagtoronyban* címűben. Mintha egész addigi költészetének, egész addigi tematikájának összefoglalása volna e három vers: bőségében halálos életé s az élet erotikus teljében benne kísértő halálé (amit például a *Szép nyári zenekar* zengett) A *Szépjuhászné elégiájában*; a „nagymessziről hozott” erdélyi ballada-hangé, emlékezésé, múlandóság-fájdalomé valami — nyugodtan mondhatjuk — csodálatos balladás-modern fölerősítéssel a *Kalotaszegi elégiában*; s a halál és múlandóság élményének ama kozmikus felhangjaié, amelyeket különös módon mintha nem méltattak volna eléggé figyelemre, s talán kellően észre sem vettek Jékelyben: valami borzongató, jeges, sziderális halál-eljegyzettségé, csillag-magányé, csillag-múlandóságé a *Csillagtoronyban* strófáiban — valami világűrbe kivetettség ez, részvétlen kozmikus csillagporlódás, melyben az ember dideregve nyúl ki a másik ember, a múlandóságban-rokon „örök nőiség” felé, nem megváltódást remélve, hanem csak felejtést, kiszárválást az Idő menthetetlen sodrából, s aztán közös hullást, húnyszemű együtt-zuhanást a semmibe.

Micsoda vad mindenség-félelemmel
telítnek az éjféle csillagok
ebben a nagy-nagy kék-sötét teremben!
Egy-vér szivünk most egymásért dobog;
add ismerős kezéd, szomorú ember.

Jékelynél a szerelem mögött többnyire ott lappang, vagy legalábbis ott sejlik valami „mindenség-félelem”; halál-élményében pedig ott jár-kez valami kozmikus fuvalat, a lepergett évmilliók sivatagi távlata, valami őseMBERI borzadás, amiről a *Máglya*, egyik legkorábbi verse vallott:

Tudom, a feledés konok fátyla borul
rám s nyomaim az úton beporozza
az Idő-sivatag futóhomokja,
a földgolyó pedig tovább gurul
bolygói közt, végtelen úton át...

— amiről a *Mélység*, ez a szintén 1933-ból való négy soros vers szól:

Élek: halálsápadtan lebegek
az iszonyú időmélység felett.

Lebegsz te is — így lebeg mindahány —
a múltján, mint a pók a fonálán...

— vagy amit az *Új évezred* felé érzékeltet: földi, emberi múlandágunknak és nosztalgiajának összefüggését, szerves egységét a történelmi (azt mondhatnám, s nem indokolatlanul Jékelyvel kapcsolatban: antropológiai) és kozmikus múlandósággal:

Mi kétezerben nem élünk, szegénykém,

Lebontották a házat, hol születünk,
mint a Tabánt. Ágyunk, székünk elégett.

Az utakon új cipők nyikorognak,
más ruhában más lányok lengedeznek.
Mint lelke eldugott öreg boroknak:
az álmunk egyre sűrűbb, édesebb lesz.
Tovább lóbálja felettünk az ég
az idő a napot, e lassú ingát,
s úgy alszunk már, mint földünk más felében
a kőbepólyált, hosszúcsontú inkák.

*

E csúcok és *fortissimók* után lapály következik és meglehetősen egyhangú, szürke zene. Szinte rejtéllyel állunk szemben: mi történt itt ebben a költőben, ebben a költészetben? A *bel canto* elreked; — állandósul egyfajta ihlet és magatartás, nincsenek többé meglepetések, a költő *beéri önmagával*, kipróbált melódiákat játszik le a kipróbált hangszereken; a hálózatból mintha kikapcsolták volna azt a magasfeszültséget, ami addig keringett benne, s egyre ragyogóbb izzással. Kényelmesebb lapályra értünk; s most már azon fogunk haladni hosszú éveken át. Szép, jó, „jól megcsinált” versek következnek egymás után, váltakozva szürkébbekkel, de valami fásult megállapodottságban, valami túlságos kiírtságban. Vannak természetesen most is olyanok, amelyekhez vissza-visszajárunk (mint a *Júniusi éjszaka* vagy a *Testamentum*); de ezek az évek, majdnem hűsz esztendő, 1937—38 tájától 1946-ig mégiscsak mélyföld, lapály az *Éjszakák* és az *Új évezred felé* költészetéhez képest. *Mérföldek*, *esztendők* e korszak kötetének címe — s most utólag valahogyan nagyon találónak érzi az ember: mint amikor esztendők során haladunk végig, mint mikor mérföldeket megyünk, egyforma kilométerjelző kövek mellett, s alig enyhíti valami a táj egyhangúságát.

Pedig — a versekből és keletezésekből ellenőrizhetőleg — volt közben Róma, Párizs; utazások, új élmények tarkították az „esztendőket”, anélkül azonban, hogy kicsiholták volna Jékelyből ismét a nagy élményt, nagy ihletet, nagy verset. Fölbujánzottak nála a banalitások, a vers-közhe-lyek; s most már nem is mindig volt kedve, lendülete (vagy ereje) hozzá, hogy mint azelőtt oly bravúrral tette: visszaváltsa a verset, kiemelje megindulása tudva és akarva vállalt köznapiságából, egy fordulattal, egy gesztussal, vagy akár egy krúdys-gavalléros piruettel szikrázó, magas költészeté emelje. Régen valamilyen alvajáró (de nagyönis éber) biztonságga tudta belecsöppenteni a veszedelmesen édesedő anyagba azt a csi-petnyi fanyarságot, groteskséget, iróniát,

amivel megmentette és megnevesítette (épp ez volt egyik „titka”); most nem egyszer édeskés, szentimentális. Mi történt? — kérdezi a *Tilalmas kert* olvasója.

Csak találgatással tud felelni a kérdésre. Végtere nem lehet állandóan azt a rendkívül magas, tiszta hangot tartani, amilyen a *Kalotaszegi elégié*. Jékely Zoltán igazán nem csinált titkot soha a neuraszténiájából; s az ilyen neuraszténiás alkotók hajlamosak a hosszú kihagyásokra, permanens fáradtságokra; mámorosan nagy teljesítmények után kimerül náluk nem is a lélek és szellem, de az idegzet energia-telepe, s csak nagyon lassan töltődik föl: talán csak erről van szó. Talán a *Téli éjszakák* orkánja után sokáig nem találkozott — ő, akit semmi nem ihlet úgy, mint a szerelem — a „női Örökkévalóság” olyan inkarnációjával, aki fölcsiholta volna a tulajdon legszenvedélyesebb és legmagasabb színvonalára. Talán... — folytathatnám; de mi értelme volna? Egy utolsó „talánt” azonban mégsem hallgathatok el.

Jékely Zoltán lelki életformája a nosztalgia. Azt hiszem itt történt valami: egyrészt valami olyasmi, mint amikor a beteg gyógyszerrel túltelítve érzéketlenné válik az orvoság iránt; másrészt a fordítottja: egyáltalán elvonják tőle az orvosságot. Az utazás, a hazájától távollevés készen adott Jékelynek egy nosztalgikus közhelyet: a hazavágyását. Ez a költő, akinek megfigyelhetők a valóság szívéig ható erős „realizmusát” (idézőjelbe teszem a szót, mert itt nem a közkeletű értelemben vett realizmusról van szó, de nem találok rá más kifejezést — csak utalni tudok mindarra, amit az *Éjjel Budán* második szakaszával kapcsolatban mondtam) — ez a költő úgyszólván semmit nem látott objektívan-igazán abból, amit látott, mert mindent túlságosan nemis annyira saját magán, mint inkább a saját maga nosztalgikus magatartásán át látott; azt mondhatnám: nosztalgia-mérgezése volt. Másfelől meg, itthon, egyszerűen megszűnt számára a nosztalgia lehetősége: hazaköltözött Erdélybe, Kolozsvárra. Kikerült a számára alkatiilag elrendelt legsajátabb lelki életelemből. 1941-től 1946-ig megrendítő dolgok történnek a világban, s Jékely megrendülten rezonál rájuk — nem élt „elefántcsont-toronyban”, gögös elzárkózásban, kívül a korán: mindig mélyen humanista volt, s érzelmi élete mindig érzékeny ingaként jelezte a magyarság sors-változásait; de belül, a költészetében, túl az intellektuson, a költői ösztön titokzatos világában nem történik semmi.

Ez a költészet nem izgalmas többé. Legalábbis pillanatnyilag — s milyen hosszú pillanat ez már!

De a költői nagyságnak sosem a költő rossz korszakai a mértéke, hanem az: tud-e főniksz lenni, megújulni, újra fölszárnyalni.

*

1946 termésében aztán egyszerre ilyen versek következnek egymásra: *Futballisták, Emlékeim, Az ég játéka, Maya a kígyóval*, s egy évvel később a *Madár-apokalipszis*. Bennük váratlanul, megint Jékely nagy hangja zeng. Megint a banális, köznapi valóság ihletése: egy grund, labdát rugdaló gyerekekkel, s a föltámadó emlék („most e döngés emlékezésbe ringat”), majdnem prózai regisztrálás, s ami újnak hat Jékelynél (bár nem előzménytelen): valami finoman szomorú önirónia (mint a 48-ból való *Gül Baba fürdőjéhez* című versben is):

S mint Toldi vén lovában harc zajátul,
a régi tűz bennem is fellobog,
s szép passzaiktól megfogyatkozott
combizmom össze-összerándul;

a múltó élet, múltó idő nosztalgiája, de ugyanakkor bennemozgás a szemlélet valóságában, az ihlet jelenidejében; s végül a vers hatalmasan fölnyíló távlata, egy szóban (*dobzene*) szinte egzotikus (valahogyan őseMBERI) döbbenetet szügerálva; — megint az alliterációk messze-ringató melankólikus zenekísérete („Mely Mérföldekről Mágnesez Magához”), megint az utolsó strófa ölelkező-rimes zenei telítődése, s megint egy szóban (*pasas*) s egy odavetített gesztusban valami utánozhatatlanul jékelys „groteszk”:

— Mindig lesz a nagyvárosok határán
egy-egy letarolt-gyepű rét,
hol hűvös alkonyati órán
hallani e mély dobzenét,

mely mérföldekről mágnesez magához
labdaéhes diákat és inast,
s egy-egy bolyongó, dérütött pasast,
ki eltűnődve dől a kapufához.

„Ezek volnának hát a jelenések?” Ezek: az egy lépéssel még közelebb lépett valóság, a realitás, méhében a szürrealitással. A *Corona borealis*: új változatban a *Téli éjszakák* fehérizzása, a fénynek valami olyan vakításával, ami Scève tizeseiből csap ki. A *Csunyinka tánca*: ugyanaz a spirál-vonal, mint hajdan a *Nizsinszkihez* strófaiban — majdnem albatrosz-totyogással, hanyag esetlenséggel való nekiindulás, majdnem ügyefogyottan botló („nem is tudhatja az, hogy mi a tánc”),

hogy aztán fokozatosan föllendüljön a vers valami létfölötti, vagy „lételőtti” lét képzelet-jútjáról (itt is önként adódó alliterációk trambulinjáról):

Szeme, a kék katáng, követhetetlen
álmélkodással oly világba lát,
hová, én nyomorult, el nem mehettem,
bárhogy gyötörtem lovam vékonyát...

A *Tilalmas kert* emlék-realitása, olyan erővel, hogy az ember érzi a fölhorzsolts vad-növények kesernyészagát, s szinte arcába csap a gyermeki-buja bujóska izgatott, perzselő lehetete. A *Középkori jametszet*. És megint egy nagy „összefoglaló” vers, egy szintézis, hatalmas áradással, antropológiával és kozmoszba táguló világ-borzongással:

Világszél sepri az ember nyomát,
dűledék minden embertani korszak :::

és:

Be mindegy már itt hatszázezer év!

Megnyíló távlat, melyben—(belül, a lélekben, ahol mintha most érne meg igazán az első kötetéhez, 1936-ben előlegezett Valéry-idézet: „*J'entends l'écho de ma grandeur interne, Amère, sombre et sonore citerne, Sonnant dans l'âme un creux toujours futur*”) — „nincs meditáció, csak látomások”.

Természetesen nem minden újabb vers áll ezen a magas szinten. De a magas szinten állók: a csúcok méltán intenek vissza fiatalkori testvéreikre. Ami új, bennük, a férfi Jékelyben, legjobban saját, imént idézett szavaival tudnám megsejtetni: átlagból kiemelkedő mostani „nagy” verseiben már „nincs meditáció, csak látomások”.

Sinnét visszanevezve: talán mégis tévedtem, amikor azt mondtam, hogy a világban meg-

rendítő dolgok történtek, jelenések szakadtak ránk és látomások nyíltak meg előttünk, de Jékely költészetében belül, legbelül nem történt semmi.

Történt. A lélek mélyrétegeinek kataklizmáit azonban sokszor csak évek múlva tükrözi a mű. A jelenések és látomások belé ivódtak ebbe a lélekbe. Olyan erővel nehezedtek rá, úgy megrázták, hogy ihletbeli látásának a tengelye elmozdult tőle — az emlékező látástól a látomásos látás felé. Amikor a dolgok a külvilágban történtek: akkor, *egyidejűleg* ő éppen csak regisztrálta őket egy jól kiírt stílusban-modorban, amelyen azonban már maguk a regisztrált apokaliptikus dolgok mintegy „túlfutottak”. A hang: az apokaliptikus hangja, stílusa, verse csak később ért meg; ahogy mindez az *Atom-látás* illusztrálja.

*

Ilyesféleképpen lehet megrajzolni Jékely Zoltán költői útjának és világának térképét a *Tilalmas kert* huszonöt esztendőtt egybefoglaló termése alapján. Mindez természetesen csak *essai*, a szó valódi értelmében *kísérlet*, bizonytalan tájékozódás egy élettől meleg, lüktető, kortárs anyagban.

Kísérlet a tájékozódásra, melynek hitelét maga a költő fogja eldönteni, további műveivel. Ezek természetesen mindig új meg új fényt vetnek az addigiakra, új meg új vonásokat világítanak meg, esetleg új utaknak a kiindulópontjait, amiket most, mikor ezeket az utakat még a jövő mű rejt, észre sem vesz az ember. Ujjnyi repedés a sima talajon talán olyan mélyrétegi földmozgásra vall, mely majd hegyeket fog fölvetni egykor. De ki mondhatja meg ezt előre?

Rónay György

SZIKLAY LÁSZLÓ: A SZÁZADVÉG ELLENZÉKI IRODALMÁNAK TÖRTÉNETÉRŐL GÁSPÁR IMRE

Irodalomtörténeti Tanulmányok, Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1955. 198 lap

I.

1. Sziklay könyve hősének, Gáspár Imrénének neve elé értékítéletet kifejező jelzőt; neve után helyét meghatározó értelmezőt vajmi nehéz volna találni. Nem jelentős prózaíró és nem jelentős költő, fordítónak sem jelentős és újságírónak sem különösebben az. De kétségtelenül jellemző, bár meglehetősen különleges típusa korának. A szerep, amelyet betöltött, a mű, amely maradt utána, önmagában egy majd két-

száz lapos könyvre szóló filológiai munkát kétségtelenül nem ér meg; de ha Sziklaynak sikerült alakján és sorsán, szerepén és művén át a századvég néhány kérdését megvilágítania, könyve nemcsak indokolt, hanem nagyonis hasznos munka. A könyv címe mindenesetre azt mutatja, Sziklay maga is így fogta föl feladatát, így tűzte ki maga elé célját.

Gáspár neve eddig sem volt egészen ismeretlen a korszak kutatói számára, hiszen nemcsak nehezen hozzáférhető, még kiadatlan írói levélváltásokban, hanem már

közreadott emlékezésekben, s főképpen a századvég legkülönbébb lapjaiban elég gyakran előfordult ahhoz, hogy egy pusztá névnél, egy, a Szinnyi lexikonából való pusztá címszónál valamivel több legyen, valamelyes homályos jellemkép és szakadozott pályakép is társuljon hozzá.

Vagyis filológiai anyag aránylag, a figura nagyságához képest, elég bőven állott Sziklay rendelkezésére, ám teljes egészében neki kellett elsőként összegyűjtenie ezt az anyagot, amely Gáspár hányt-vetett sorsa, tekervényes pályafutása nyomán az egykori Magyarország legkülönbébb városaiban és lapjaiban, könyvtáraiban és levéltáraiban volt szétszórva; Nagybecskerekettől Pozsonyig, Székesfehérvártól Debrecenig, a Pesti Naplótól a Dunajig, a Svornástól a Debreceni Hirlapig.

Bizonyos, hogy fáradságos kutatómunka volt ez, de kétségkívül gazdag filológiai anyag jutalmazta. S emellett még ehhez a hagyományos, mondhatnánk, külső filológiához igen termékeny módon párosított Sziklay egyfajta „belső” filológiát: gondos figyelemmel és erős érzékenységgel gyűjtve egybe Gáspár írásaiból nemcsak a bizonyos, hanem a föltehető életrajzi vonatkozásokat is. Egy-két szorosabban vett s talán nem is egészen közömbös filológiai kérdés valamiképpen mégis elkerülte a figyelmét. Így például Gáspár Szigligetivel való kapcsolatának körülményei vagy Gáspárnak az a több ízben ismételt állítása, hogy „félévet Heidelbergában” töltött. Ha összeállítjuk Gáspár tevékenységének kronológiáját, naptárát, nemigen tudjuk benne elhelyezni ezt a félévet. Úgy tűnik, ez is talán inkább csak egyike Gáspár nagyzási hóbortja megnyilvánulásainak.

Természetes keretül, műfajul, adatainak egybefogására az életrajz kínálkozott; Sziklay ezt is választotta, s könyvét Gáspár pályafordulóinak, életszakaszainak megfelelően osztotta négy fejezetre (Hajnik—Budapest. A kezdő író. A lejtőn lefelé. A színvonalas vidéki lapszerkesztés bölcsőjénél).

2. A föltárt adatanyagból Sziklay láthatólag minél kevesebbet akart elejteni, minél többnek igyekezett az életrajzban helyet biztosítani. Ezt a törekvést, a filológus természetes becsvágyán túl, nyilván az magyarázza s egyben jogosítja is, hogy Gáspárról egyhamar aligha jelenik meg majd újabb tanulmány, újabb cikk s így félt, hogy a könyvbe be nem vett adat, anyag, esetleg elkallódhat.

Mégis ez a törekvés nem mindenkor vált hasznára a tanulmánynak. Néha mintha nem is Gáspár Imre biográfiáját, hanem egy „Gáspár Imre napjai”-féle életrajzi múzeumot olvasnánk. A neveknek például — hogy tudós

érv helyett a laikus olvasóét mondjuk először — olyan légiója fordul elő, hogy országok sorsát intéző államférfi életrajzában sem volna kevés. S Gáspárnak mennyi művéből lelünk idézetet, s mennyire hivatkozást! Pissarró műveinek jelentékeny részét úgy festette, hogy ecsetheggyel száz meg száz pontot illesztett képpé egybe. Poentilizmusnak nevezték a kritikusok ezt az eljárást. Ha Sziklay módszerét szakszóval, terminussal kellene jelölnünk, bátran életrajzi, irodalomtörténeti poentilizmusnak mondhatnánk azt.

Nem, éppen nem az adatoltság és a tárgyiaság ellen van kifogásunk, s az is igaz, hogy más az arcképfestő esszéista s más a tudós tárgyiasága, de itt néha talán mintha már a filmfelvevő lencse tárgyiasága kísértene.

Azért említem ezt ilyen nyomatékkal, s talán némiképp keményen is, mert Sziklay egyik jobb életrajzírói sajátja érvényesülésének állta útját. Sziklay jól ismeri, érti és érzi is a kor műveltségpolitikájának, és közéletének szellemét, életető lelkét s rátaláló jóérzéssel válogatja meg példáit. Milyen pompás illusztráció például a Gáspár ellen indított sovínisza hajszá színvonalát illetően az, hogy egyik ellenfele a Slávy dcérát kortársi pánszláv röpiratként aposztrofálja, vagy a civis város dzsentriének erkölcsi érzületét illetően az, hogy ott a becüllet bírāja, aki a nála majd egy évtizeddel idősebb Gáspár fölött is ítél, egy pökhendi joghallgató.

Ha ez a válogató készség következetesebben és bátrabban érvényesült volna, akkor, mint a régi frázis mondia, a kevesebb is csakugyan több lehetett volna. S akkor bizonyosan pregnansabban állna az olvasó előtt a könyv elvi alapvetése, Gáspár életútjának, tragédiájának értelmezése és jelentése is.

3. A könyv alapvetése, úgy tűnik, abban a törekvésben testesül, hogy megmutassa: a maga jelleme és társadalmi helyzete egymást alakító kölcsönhatásában a tehetséges dzsentri gyerekből mint lesz irodalmi rebelliót szervező lázadó, a lázadóból már-már forradalmat váró szellemi proletár, s a szellemi proletárból tollát bérbeadó, megaláztatott és megalázkodó, lezüllött, vidéki, opportunus újságíró. A két együtttható szerepének bemutatása közül kétségtelen az utóbbié sikerült jobban. A zűrzavaros családi élet, a rokon kegyelemkenyér, a fővárosban s a különféle vidéki városokban való hányódás, a magáramaradás és kiszolgáltatottság rajza pontos s a célnak megfelelően hiteles.

Gáspár közszereplésének rajzából különösen azt a részletet kell kiemelnünk, amelyben a szlovák néphez s a szlovák irodalomhoz

való viszonyát mutatja be a könyv. A közép-európai kis népek irodalmi múltjának rokon voltáról szólni nem új dolog. Az elmúlt negyedszázad folyamán egyre hevesebben nyilvánkozott a kiterjesztett határú, párhuzamos kutatások iránti igény és követelmény. Hevesen jelentkező, és hirtelen általánossá váló igény és követelmény azonban gyakran azelőtt ösztönző erejét veszített közhelyszerűséggé válik már, mielőtt kielégítésére bármi érdemleges történhetett volna. Mert néhány kitűnő indítás ugyan nem hiányzott egyik oldalról sem; Krleša, Németh László vagy Petrovici példája igazolhatja ezt, de egy-két kezdeménynél többet alig mutathat fel egyik dunai nép irodalomtörténetírása is. Sziklay könyvének legfőbb becsét mindenekelőtt bizonyosan abban kell látnunk, hogy ezen a nagyon is gyakran emlegetett, de nagyon is kevésbé munkált területen gazdagította ismereteinket. A szlovák irodalomban való szinte benszülött otthonossága szépen gyümölcsözött itt.

S erről a problémáról szólván nem maradhat említés nélkül, az a tárgyilagosság sem, amellyel ebben az oly bonyolult kérdésben ítél, lehetőleg menten minden nacionális előítélettel, de menten attól az émelvítő túlbuzgóságtól is, amely a közép-európai fejlődés e tragikus processzusának még a nem létező vagy a nem minket illető vétkeiért is szemforgató önváddal meakulpázik. Hiszen kétségtelen vétkeztek a falakon kívül is; Vajánsky irányzata például bizonyára nem sokkal segítette a kiengesztelődést. Persze, minden tárgyilagosság mellett is, csak rosszul üthet ki ránk nézve e kérdés vizsgálata; Sziklay könyvének ez a részlete újabb keserű bizonyosság arra, mint homályosította meg a nemzeti túlzás még a kor jobbainak, legjobbjainak szemét is. Gáspár, ha másért nem, nemzetiségi kezdeményeiért megérdemli, hogy nevét el ne feledjék.

4. Gáspár pályája másik formáló tényezőjének, egyéniségének, lelki habitusának rajza azonban kevésbé elégítheti ki. Pedig a tanulmány — A. Schlegel hasonlatával szólva —, a fölszínre hozta már az ércet itten is, csak kiolvasztását, formálását nem végezte el teljesen. Gyakran, talán túlságosan is gyakran, utal ugyan Gáspár jellemre, de annak legfőbb elemeit sem elég konkrétan, sem elég határozottan nem emeli ki.

Komjáthy, aki legtovább őrizte meg barátságát és tárgyilagosságát Gáspár iránt, igen találóan használta indulatainak foglalatának a „revanche” szót. Gyermekes, vagy inkább asszonyos hiúsága, tetszelgő szerepvágya, (amely aligha magyarázható defektusának, homoszexuális voltának említése nélkül), folytonos összeütközésekbe sodorta, amelyekből mindig revanson át

akart kikerülni. Állásfoglalásának gyakori; szélsőséges változásában talán nem ez volt a legfőbb magyarázó motívum, de bizonyosan nem is az utolsó.

Tulajdonképpen nem is az érvényesülés, hanem a szerep megszállottja volt. Az Új Nemzedék című antológiájában az önmagáról adott ismertetés s a kötetet záró műfaji összefoglalás — amely Gáspár Imre művészi, műfaji sokoldalúságát hivatott bizonyítani — kétségtelenül már inkább beteges tünet, semmint komikusan nagyképu blöfi csupán.

5. A kortársak, a volt barátok is, kétségtelenül gyakran méltánytalan kicsinyléssel és szigorral szóltak Gáspárról. Sziklay viszont mintha talán túlságosan is nagy pietással volna iránta, s emellett mintha túlságosan is közelről, háttér és távlat nélkül tekintené. Ennek következtében aztán menthetetlenül alapos optikai csalódás, aránytévesztés következett be. Vagy nem erős túlzás-e az ilyen fajta megállapítás: „Föllép-e utána egészen Ady-ig valaki is, aki ennyire élesen átlát a századvég rózsaszínű ködén?” Szinte kívánczik a tollra a lakonikus válasz: tucatjával lépnek ilyenek fel, s ez a felelet alighanem kevésbé volna túlzó, mint maga a kérdés. Vagy nem túlzás-e egy ifjonti, utánzástól terhes versezetről, amely országosan közkezen forgó szociális-morális szólamokat szed epikus keretbe, így szólni: „A lejtőre jutott nemesi osztály kritikája ez, de ugyanakkor még figyelmeztetés, memento is.” Az pedig már-már mosolyt rezdít át az olvasón, hogy a Rimaszombatban diákoskodó Gáspárnak szinte még az is érdemévé válik a könyvben, hogy megérdemelt évvégi mértanszekundájából nem csinált magának különösebb kázust. „Az élet balsikere, — úgymond Sziklay — csak akkor lázítja fel, ha abban igazságtalanságot lát.”

S vajon mutatkozik-e ez a háttér- és távlati hiány a szorosabban vett irodalomtörténeti s esztétikai kérdésekben is?

II.

1. Tulajdonképpen minden íróról több különféle műfajú dolgozatot kellene írnia a vele foglalkozó irodalomtörténésznek. Hiszen az értekező műfajoknak is megvannak a maguk törvényei, s az életrajz például meg lehetően nehezen viseli el a hosszas szövegboncolgatást, a részletes esztétikai elemzéseket. Egysége megtörik, dinamikája földrehull. Sziklay is nyilván munkája műfaji jellegét és egységét feltette s ezért nem foglalta külön fejezetbe vagy külön részletbe össze az egyes művek említése alkalmán tett elemző vonatkozású megjegyzéseit. Ezek a

megjegyzések rendszerint találóak, ámbar néha talán túlságosan is általánosak. Íme néhány példa: „Szép, részletes tanulmány” (81. lap), „vannak igen komoly kritikái”, „komoly méltatást ad Arany László satírikus tehetségéről” (56. lap).

Mindenestre, bár okait értjük, sajnáljuk az összefoglaló elemzés elmaradását. Am éppen ezért, szorosan Sziklay megjegyzéseihez kapcsolódva, hadd kíséreljük meg egy föltételezett, egy lehetséges összefoglalás néhány valószínű elemét megjelölni.

2. „... eljutott a szegény emberekhez, azoknak típusait írta meg. Nem a nagyipari proletáriátusét. Azoknak a szegény embereknek a világát, akiket a kávéház ablakából pillantott meg: az utca számkivetettjeit” — olvassuk a 129. lapon. A 30-on pedig ezt: „Az első pillantásra affektáltságnak látszik (tudniillik az Oly régi ének c. ifjúkori szerelmes vers). Az ember igazán nem azt várja egy tizenhétéves kamasztól, hogy olvasmányélményei alapján énekel a szerelemről.”

Ebben a két nyilatkozatban van egy olyan, az alkotáslélektant illető közös motívum, amely a könyv többi esztétikai megjegyzéseiben is gyakran ott lappang. Az élmény és mű túlságosan közvetlen származtatásáról az irodalmiságnak, a stílusnak közvetítő és formáló közegként való kapcsolatáról van szó. Tizenhét éves, tanult, költőnek készülő fiatallembertől ezt, szinte szükségszerűen csak ezt várhatja az ember. Hiszen — bizonyosan közhelyszerű mondani is már — az érzés- és élményformák, a gesztus- és kifejezésformák eltanulásának időszaka ez s a Rimbaud-szerű kivételek valóban kivételek csupán.

S vajon csakugyan közvetlenül, közvetítő közeg nélkül, vagy legföljebb a kávéház üvegén át látja-e az író, amit lát? A sajátos írói, művészi látásnak legjellemzőbb vonása a jelenségeknek egységben való látása; s a mű egységének alkotóelemeit és ezeknek az alkotóelemeknek összetartó belső formáját, kohéziós erejét sokkal inkább a kor irodalmi iránya, stílusa szabja meg, semmint a közvetlen tapasztalat. Nem a kor irodalmiságán át látni az ábrázolandó világot csak a legnagyobbaknak adatott meg, s nekik sem egészen. Gáspár nem azért írt utcai koldusról és kóristalányról, prostituáltról és hordárról, báléjszakai halálról és „bitor koronás gazok-ról”, mert a kávéház ablakából ezt lehetett látni, hanem mert a kor irányzata, irányzatai ezt láttatták a kor, a nemzedék írójával.

S Gáspár esetében mindezek a szempontok különös súllyal esnek latba, hiszen egyéniségében, mint Sziklay is több ízben helyesen hangsúlyozza, sok van a pedagógus alkata-

ból: átvesz és átad; nem annyira teremtő, nem annyira kezdeményező, mint inkább közvetítő, a kortárs Asbóth János kedvelt szavával élve „transactionális” jellem.

3. Lírájában — elsősorban erről van itt szó — az elemző három irány összeszővődését figyelheti meg. Ezek ugyan állandóan egymásba játszanak, egymástól el sem választhatóak, de azért világosan meg lehet különböztetni őket.

Melyek ezek?

A hatvanas évek végén kialakult nálunk is egy bizonyos radikális, itt-ott republikánizmussal kacérkodó hangnem és irány. Több-kevesebb változattal egész Európában mutatkozott ez; sugalló védőszentjeként Hugót tisztelte, bár zászlajára hősi ideálnak szívesebben írta a megdicsőült Byron nevét, s valójában Béranger-től majdnem annyit tanult, mint magától Hugótól: negyediknek Heine neve ragyogott egén. A liberalizmus magtalan utóvirágzása, pseudo-virágzása volt ez, a polgári szabadságfogalmak, szabadságeszmények verbális korszaka, amelynek műveit olvasván az utókor nem tudja elfojtani azt az érzését, hogy ezek a fogalmak és eszmények gyakran talán inkább csak a pátosz kiváltására, a dikció ürügyéül szolgáltak. Nagy eszményeket és eszméket hánytorgatott ez az irány örökké, egészen az unalomig, mégis ritkán volt nála irány valódi filozófiai gondolatokban szegényebb. Ábrányi Emil volt ennek az iskolának legjelesebb magyar képviselője s Gáspár Imre verseinek igen tekintélyes csoportja, elsősorban a Dalok az időnek című kötet versei, kortársi rokonságnál, úgy lehet, közelebbi viszonyban állanak Ábrányi költészetével. Ha a verselés virtuóz művészetének, a dikció latinos eleganciájának, az előadás csillogó, de azért mindig iskolázottan fegyelmezett elokvenciájának hiánya el nem árulná őket, nagyobbbrészt Ábrányi-kötetben is olvashatnánk őket. Az elvont erkölcsi, politikai, szociális fogalmak megszemélyesítése, a nagy morális intenzitású, pejoratív jelentésű melléknevek szélsőséges használata, a versmondát tirádaszerű alakítása, a jelenetszerű, dramatizált verskeret kedvelése, amely hatásos befejezést rejt magában, a természet inkább allegorizált, semmint átlekésített megélesztése, a versnek dialógusok, dialógus töredékek, álmegszólítások által történő meg-megszakítása, a bibliai, a vallásos jelképek profanizálása, a szabadság és istenfogalom azonosítása, extrém ellentétek gyakori szembeállításai, idegen szavaknak, fordulatoknak, főképpen publicisztikai és szalonias idegen szavaknak, fordulatoknak a versbe illesztése: — íme néhány stíluscselekmény, válogatatlanul, ennek az irányzatnak gazdag,

de jórészt már ekkor is avult tárházából s íme, hozzájuk néhány példa is Gáspár említett kötetéből:

Szól a király: „előre nép!
Pór! Katona! Fel ifjúság!
Előre... ágyútöltelék,
Értem vagy, számítok reád!”
(Király, Vezér, Nép, Költő)

Készül a gaz had-milliókkal.
Kaján szavát már hallhatod.

... Hogy eltiporják, szertezúzzák
Koronás gazok seregei?
(Európa)

[a nép]
Rab... rabja lett bitor gazoknak.
... Elhull, elporlik botorul!
Királyok, bűnök léha rabja.
(Szabadság)

De jog, igazság, ős erő, mely
Miként a szikla állni fog.
(u. o.)

És holta nem tett vátozást, mert
A pompe funebre szinte fény!
... A szalonokban gyászbeszédül
Hangzik egy „pauvre! elle est morte!”
(Adrienne grófnő temetése.)

Ez tehát Gáspár költészetének első rétege.
A második az almanach-líranak az a továbbbélő hagyatéka, amely a népiesség egyeduralkodója idején az iskolába és a családi körbe szorult vissza, szállott le, s ott, ha szabad úgy mondanunk, egyfajta értelmi-ségi folklóri szerepet töltött be. Ennek a továbbbélő iránynak szívós életerejét bizonyosan fokozta Tompa költészetének általános kedveltsége, amelynek a közízlést alakító, meghatározó szerepével, úgy tűnik, nem számol kellőképpen irodalomtörténetírásunk, jóllehet érzelmessége, moralizmusa folytán még néhány emberöltővel ezelőtt is az alsóbbfokú iskola egyik legkedveltebb költői olvasmánya volt. Az almanach-líranak ez a survivant hagyatéka persze magába fogadta a romantikus, a dal- és románcköltő Heinenek a hatását is és érzelmességéhez némi byroni világfájdalom, sőt pesszimizmus is társult. Maga Gáspár mondja, Űj Nemzedék című antológiáját berekesztő összefoglalásában nemzedéke jellemzőjeként: valamennyi, „Bullát és Kisst kivéve, a Byron—Puskin iskolájából” való (378. lap).

Gáspár lírai verseibe, akárcsak az almanach-költészet idején, epikus elemek kerülnek s a vers kerete dramatizált jelenet-féle.

Afféle költői helyzet, amelynek hőse legtöbbször természetesen forma szerint is maga a költő. Ezek a versek nem egyszer laza láncba fűzhetők s a lánc szemei egy lírai regény kifejeletlen szakaszainak, fejezetkéinek foghatók föl. Ez a sajátosság nyilván inkább a byroni irány beütése, hiszen az almanach-líra sokkal inkább a magában álló, idegen hősi helyzetdalt kedvelte. S míg ott a költő keretként szolgáló epikus leleménye, a költői helyzet konkrét és valóság-hűen kidolgozott, itt inkább csak jelképi, inkább csak utalás arra a köztudatban élő, az almanach-líra által begyökeresített „költői”, alaphelyzetek, sablonok valamelyikére. (Elválás, találkozás, bukás; a kedves báléjszakai halála, a hűtlen kedves vig mulatása, benn, az elhagyott költő gyöttrődése a külső sötétben; a költő lelkében fájdalmas ősz, a természetben tavasz; üzenet a síron túlról; a szerelmi bánat elpanaszolása az anyának és így tovább). Az almanachlírara oly jellemző morális tanulság, emlékkönyvi életbölcességet tolmácsoló aforizma, — rendszerint az utolsó versszakban — természetesen itt is elmaradhatatlan. Lássunk néhány példát:

S ha buktál, azt se bánd!
Csak fölkelsz valaha,
Irigység volt, s a sors
Bizony csak mostoha

Sikamlós útjain
Ragadt a szenvedély — —
Tán ifjú is valál,
Felejtik azt ne félj!

Rajtam mi sem segít,
Lelkemben egy tudat:
Kj sujtott, bánt, lever...
Jót tesz és igazat!

(Passiódalok 1875)

Sírbolt szobád, rálépve küszöbére
Mi tiszta volt lelkemben — — eladám,

Nem győzött semmi emlék
A szenvedélyek felzúdult hadán!

Sírbolt szobád, hisz halva fekszik ottan
Szívemből minden tiszta érzelem.

... Meghalt a szív, meghalt még e világon,
Ha nem szentsége már a szerelem.
(Marie... 1875.)

Elgondolom, hogy Te, kedves,
Vagy most is a bákirálynő.
És én írom a jelentést
Sírhanon, hol cipruság nő.
(A bákirálynő dalai. 7.)

„Bűvös-bajos báli sereg”, „ragyogó keszkenő”, „fehér lányka”, „koszorús ravatal”, „gazdag lobor”, „bíbor regg”, „égi arc”, „villi tánc”, „cipruság”, „sirküszőb”, „szív-ábránd”, „kis estike, szép gyöngyvirág” —: a hosszú sorban folytatható példák helyett azonban inkább említsük meg azt, hogy első-sorban a Báلكirálynő dalai című kötetének és az 1876-ban kiadott Válogatott költeményei lánynevekkel címzett ciklusainak versei tartoznak lírájának e második rétegébe.

6. A harmadik réteg a szlovák népiesség hatását tükrözi. Legkevésbé ez különül el zárt korszakra vagy költeménycsoportra. Ez a hatás mindvégig jelen van lírájában, de csak ritka versében egyeduralkodó. (Talán még leginkább a Közös bú, A falun, s Az alamizsna címűekben, meg a Báلكirálynő dalai c. ciklusból a 39., 42. és 43. darabban az.)

A Štur- és a Sladkovič-féle népiességet kétségtelenül sokkal inkább jellemzi bizonyos bensőséges érzelmesség, rousseauianus természetrajongás, a kései német romantikusok Waldromantikájával némiképp rokon idillizmus, a tündéries és történeti mondatvilágtól való áthatottság, mint a magyar. Jelleme nem is annyira szociális, szociálist-politikai, mint a magyaré. Nem annyira egy réteget, egy osztályt övezett fénykörével, mint inkább az egész nemzetet. Bizonyosan azért, mert egy társadalmi ellentétéktől kevésbé szabdalt, s főképpen nemzeti szabadságáért egységesen küzdő nép kifejezője volt. Kétségtelenül kevésbé volt harcias társadalmi, osztály-társadalmi értelemben, mint a 48 körüli magyar népiesség, de a népnek sokkal igazabb szeretete, a nép iránt való sokkal emberibb részvét járta át, mint a 70-es 80-as évek rideg magyar epigon népiességét.

Mindezek a vonások kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy a nagyzó család élet zűrzavarából elvágyódó, a meghitt, meleg egyszerűség, s az idilli béke nosztalgijával eltelt fiatal költő érdeklődését magukhoz vonzzák s formálják költészetét.

Visszanézek rád még egyszer
Hajnik falu hegye völgye
Béboríthat ez után a
Sírhalomnak lanka völgye!

Sírt sokáig sírt a lányka,
Nyújtja kezét kedvesének,
Harmadnapra fölzokogott
Fölötte a síri ének...

...Sebes patak puha habja
Volt a lakzi — égi párna, —
Kiemelték a halászok,
Új hazába viszik már ma.
(Tót népdal)

Fölél a lomb... mozdul a gyepe...
Dal ott: s itt fénybogárcák —
Paraszt lánykák vígan merik
Az úti csermely árkát

Távol harang itt nyugszik el
Hajnali kürttel hallom...
Szellőcske csak halkán suhanj
E szent, e drága halmon!
(43. dal. A báلكirálynő dalaiból)

A tündérszép berek virít
Dalos pórlány epet keres...
Az a kis nap mi belesüt
Olyan halvány, olyan keves,
(42. dal. A báلكirálynő dalaiból)

4. Ez tehát Gáspár költészetének hármas alaprétege. Fogadott be, természetesen, ő is az említetteken kívül más hatást is; Sziklay például Poe-ra, Mickieviczre utal, de, mint az egész nemzedéknél, nála sem maradt el Lenau erős hatása sem. Ámde az, aminek alapján a föltételezett és óhajtott elemző fejezet Gáspár helyét a magyar költészet változásfolyamatában megszabhatná, alighanem mégiscsak ez a hármas elemű alapréteg lehet. S éppen ez a tény akadályozza meg azt, hogy, mint e felföldi költőcsoport jobbait, Gáspárt is az újabb magyar líra úttörőinek elsői közt emlegethessük. Hiszen ezeknek az évtizedeknek magyar lírájában a modernség értelme, az erős szubjektivitás mellett városiasságot, a korszerű filozófia gondolatkinsével való gazdag töltekezést s ezzel együtt bizonyos intellektualizmust jelentett (Vajda, Komjáthy, Palágyi L., Zempléni Á.).

Bizonyos, hogy nemzedéktársai költészetében is fellelhető ennek a három rétegnek egyike vagy másika. A pályakezdő Komjáthy-nak például egy egész ciklusa volna az almanach-líra e „korszerűsült” örökségéhez sorolható, Rudnyánszky-nak meg éppen egy egész kötete, s Rudnyánszky-nál is, Reviczky-nél is nem egy Ábrányi hangnemében fogant verset találunk, de ők, hogy úgy mondjuk, túljutottak, túlléptek ezeken. Igaz ugyan, egyszer-egyszer az ő líráján is megpendült egy-egy, a kései Komjáthyra emlékeztető föltűzés, az ő költészetében is fölcsilant egy-egy, a kései Komjáthyt idéző sor, hiszen ezek nem csupán Komjáthyéi voltak, hanem a koré is. Íme egy példa:

Anyám, szép föld, s ti fényes ormok...
...O halljatok, ti! Úgy szeretlek,
Oly szívből küldöm dalomat.
(Anyám, szép föld)

Csak hogy ezek kivételek, s nemcsak jellemzők rá.

Stílusválság, stílusváltás korszaka volt ez. Gáspár nem volt tehetség híján, de sokkal inkább „transactionális” tehetség, sokkal inkább átvevő-átadó, mint kezdeményező egyéniség. Egy kialakult stílusirány uralma idején talán a neves másodrangúak sorába is bekerülhetett volna, ám itt nem volt elég valamely adott példát követni; kezdeményezni, s a lehető kezdemények között választani is kellett, s ehhez neki nem volt sem elég tehetsége, sem elég művészi elszántsága. Szerepet akart minél előbb és mindenáron, a szereplés jobban érdekelte, több volt számára, mint a szerep maga, mint a szerep tartalma s így választotta, követte azt a példát, amely éppen előtte állott, s amely legelőbb látszott biztosítani a sikert és a szerepet. Választása azonban éppen a valódi sikertől és szereptől ütötte el, bizonyítva újra Goethe híres tanítólevelének igazát: „Die Nachahmung ist angeboren, das Nachahmende wird nicht leicht erkannt.”

A kor költői közül mindenesetre azokhoz áll közelebb, akik a fejlődés folyamatában egy mellékágot vagy korábbi fokot képviselnek; közelebb Ábrányihoz, mint Vajdához, közelebb Endrődihez, mint Kis Józsefhez, közelebb Reviczkyhez, mint Komjáthyhoz.

S prózája? Nagyonbízott lefelé tartó életszakaszához fűződik. Ha a kortársi elbeszéléshez mérjük, nem látszik szükségesnek hosszabban foglalkozni vele. A könyvben azonban valamelyes irodalmi háttér, például témátörténeti utalás nem ártott volna; utalni például arra, hogy a „Tiszteljétek a kőzatonákat” tárgya Thury híres darabjának, a „Katonák”-nak a tárgyával, az Arany, ólom, vér témája pedig Iványi Püspök atyafiságáéval egytestvér; vagy kritikáit illetően arra, hogy a Kupa Árpádról szóló bírálata mintha Péterfy azonos tárgyú recenziójának ismeretéről tanúskodnék.

III.

Ha Sziklay módszerét joggal neveztük poentilizmusnak, némi erőltetéssel stílusát is nevezhetnénk annak. Nincsenek folyton visszatérő s az emlékezetbe rögződő nagy ecsetvonásai, állandó stílusformái. Az élő beszéd sok-sok apró színfoltjából sok különféle színű pontjából, eleméből illeszkedik egybe nyelvének anyaga. Nemcsak friss, olvasmányos ezáltal ez a nyelv, hanem ment nem is csak a tudóskodás modorosságától, de a tudományosság szárazságától és elvont-

ságától is. Szinte familiáris melegség hatja át néha.

Ámde a régi szólás úgy tartja: amiben a segély, abban a veszély, s a szóban forgó veszélyt Sziklay sem kerülte egészen el. Az élő nyelv, az élő beszédstílus nem kevés jellegzetes hibáját lehetne könyvből kiírni. Íme közülük néhány. Képzavar: „Európa felé tekintő légkör” (29). „Az uralkodó osztály egyik legfontosabb bástyájának, a párbajnak a föltétlen híve” (142.). Zsargon, anakronizmus: „Útálja és üldözi a személyné kultuszt” (169.). „Pozitív értékel” (23.). „Rendezvény” (67.). (Gáspár által rendezett koncertről van szó.) „Inkább visszafelé, mint előre mutató barátság köti” (52). Pesties jelzőtúlzás: „Imádott tanára” (33.). Pontatlan, odavetett jelző: „A nagy világkatakliзма vérmes megálmodója” (156.). Ebbe az utóbbi csoportba tartozik az a furcsaság is, hogy Szabolcska népiességét „szalon népiesség”-nek nevezi, a Családi Kört pedig „szalon folyóirat”-ként említi. Pesties zsargon-germanizmus: „a »konszolidált« közvélemény, amelynek ellenzéki magatartása amúgyis kényelmetlenül jött” (67.). Szórendi pongyolaság: „A táblabíró-latinságának még ekkor is ápolásában tűnt ki” (52.) s más effélék.

A stílus dolgában ki-ki másképp vélekedik; eszményt állítani itt a legnehezebb. Mi mindenesetre inkább adnánk szavazatunkat valamelyes „tudós szárazságra”, sőt még talán „tanárus pedantériára” is, semmint a beszélt nyelv ilyen közeli voltára, stíluslemeinek ilyen rostátatlan alkalmazására.

IV.

Mindezt összevéve tehát elmondhatjuk, hogy ez a Gáspár-életrajz jó könyv, hasznos munka, mert Sziklaynak sikerült úgy megírnia, hogy benne a századvég műveltségétörténetének jónéhány alapkérdése került az elemzés átvilágító röntgenlámpája alá. Igaz, Sziklay könyve talán jobb történeti munkának, mint irodalomtörténetinek. Gáspár során át, ha szabad úgy mondani, közéleti szereplésén át többet sikerült megmutatnia a századvég életéből, mint Gáspár munkáin át a századvég irodalmából. Mint Gáspár pályájának, az ő munkájának is legértékesebb szakasza a nemzetiségi kérdést tárgyaló szakasz. Ezért hadd fejezzük be azzal az óhajattal, hogy itt, ezen a területen, például a szlovák és magyar népiesség párhuzamos vizsgálatának területén, kutatásainak újabb eredményeit is mielőbb szeretnénk látni.

Németh G. Béla

VIRÁGÉNEKEK ÉS MULATÓNÓTÁK XVII—XVIII. SZÁZAD

Összeállította és a jegyzeteket írta Stoll Béla. Bp. 1956. Magvető. Magyar Könyvtár 243 l.

Irodalomtörténetírásunknak a névtelen kézíratos költsészet tanulmányozása terén nagy adósságai vannak. A felszabadulás előtti kutatás, melyet főként a kuruc költsészet problémái kötöttek le, megrekedt a kuruc dalok hitelességének kérdésénél, s irodalomtörténetünk e gazdag fejezetének reális, álromantikus szemlélettől mentes értékelése is csak az utóbbi évek során vált lehetségessé. A többi, kivált a szerelmi s ehhez kapcsolódó műfajok területén a kutatás még az anyag rendszeres és teljes feltárásának kísérletéig sem jutott el. Pedig Erdélyi Pál már a múlt század végén így írt: „Régebbi költsészetünk alig van kiadva. Amit alig néhány évtizede kezdtek, abban maradt, vagy csak lassankint halad, még énekmutatónk sincs... A mi a Régi Magyar Költők Tára köteteiben s Thaly Kálmánnak ez irányú publikációiban van, mind nagyon becses, de kevés, s a mit folyóirataink, hírlapjaink rejtegetnek, nincs összefoglalva... Nincs lajstromuk az énekíróknak, hogy életrajzi lexiconról ne is ábrándozzunk. Itt volna az ideje, hogy forrásainkat rendszeresen ismertessük, anyagunkat methodikusan földolgozzuk s ezzel előkészítsük a nagy munkát, régebbi költsészetünknek összefoglaló s kimerítő kiadását... Egy ily Éneklexicon vagy gyűjtemény nem fog soká késni, ha megvan bennünk a komoly akarat, hogy régebbi művelődésünk költői emlékeit gyűjtsük és közzé tegyük.” (EPhK. 1899. évf. 211—212. l., a Komáromi-énekeskönyv ismertetésében.) E tervek csak kis részben valósultak meg. Néhány XVII. századi daloskönyv szakszerű ismertetése (Dézsi Lajostól), a Szíveket újító bokréta és a Szentsei-daloskönyv kiadása, kisebb anyagközlések és adalékok, Szabó T. Attila igen becses, de már megjelenésükkor hiányos és azóta nagymértékben elavult kéziratjegyzékei, egy-két elvi kérdéseket is felvető dolgozat (mint Jenei Ferenc és O. Nagy Gáboré): lényegében ennyi az, amit az irodalomtörténet Erdélyi Pál felhívásától a második világháborúig eltelt több, mint négy évtizedes időszak alatt e területen produkált. Így történt, hogy a XVII—XVIII. század rendkívül gazdag szerelmi s ezzel rokon költsészete, mely az egykorú műköltői termést nemcsak mennyiségileg haladja meg, hanem művészi színvonal tekintetében is messze felülmúlja, mindeztideig jórészt ismeretlen maradt nemcsak a régi magyar költsészet iránt érdeklődő olvasóközönség, hanem a kutatók előtt is. Hogy egyebet ne említsek, XVII. századi névtelen szerelmi líránk egyik

legbecsesebb forrásának, a Mátray-daloskönyvnek a mai napig sincs megbízható és teljes kiadása. Ilyen körülmények között érthető, ha irodalomtörténetírásunknak mindeddig le kellett mondania azokról a fontos tanulságokról, melyeket a kézíratos költsészet jellegét, sajátos társadalmi funkcióját, a nép- és műköltsészet közötti kölcsönös közvetítő szerepét s nem utolsósorban a magyar verselés történetét illetően levonhatott és sok területen értékesíthetett volna.

Az elmúlt néhány esztendő észrevehető javulást hozott. Elvi jelentőségű cikkek és tanulmányok jelentek meg a kuruc költsészetről (Esze Tamás tollából) és általában a kézíratos költsészetről; kiadványok egész sora jelzi a közönség és a kutatók fokozódó érdeklődését: Esze Tamás válogatása a Szépirodalmi Kiskönyvtárban, a Magyar Klasszikusok-sorozat antológiája („Magyar költsészet Bocskaytól Rákócziig”), terjedelmes, tudományos értékű bevezetéssel és jegyzetekkel, Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz Énekeinek kritikai kiadása, a Szádeczky—Miscellania XVIII. századi daloskönyv kiadása stb. De ami a legjelentősebb eredmény, Erdélyi Pál 60 év előtti óhaja a megvalósulás küszöbén van: évek óta folyik a Régi Magyar Költők Tára folytatásának anyaggyűjtése és sajtó alá rendezése (egyelőre a XVII. századi anyaggal), s minden remény megvan arra, hogy a 10—15 kötetre tervezett sorozat kiadása a legközelebbi jövőben megkezdődik.

Kisterjedelmű, de igen tanulságos ízelítőt kap az olvasó ebből a nagyarányú vállalkozásból a Magvető Könyvkiadó Magyar Könyvtár-sorozatának 1956-ban megjelent kötetében. Az egy híján 100 darabból álló gyűjtemény anyagának mintegy harmadrésze kiadatlan s találhatunk benne kiadott voltuk ellenére elfelejtett szép darabokat is (mint a 45. sz. „Jó lakásban az kik vadtok...” kezdetű remek, friss ütemű táncdal). Stoll Béla, mint a Régi Magyar Költők Tára készülő, új köteteinek egyik szerkesztője, bőven merített a rendelkezésére álló gazdag anyagból, s e kis antológia alapján már némi fogalmat alkothatunk arról, hogy a régi magyar költsészetnek milyen megannyi értékes darabja hevert eddig elrejtve és ismeretlenül kézíratos énekeskönyvekben, ponyvafüzetekben, bejegyzésként régi nyomtatványokban, porosodó folyóiratkötetekben s levéltárak, kéziratárak ilyen szempontból feldolgozatlan kötegeiben. A gyűjtemény szerkesztője mindezekből a forrásokból válogatott és felhasználta azokat az erdélyi és fel-

vidéki mikrofilmfelvételeket is, melyek Klaniczay Tibor kutatóútjai nyomán készültek s ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mikrofilmtárában hozzáférhetők. Olyan valóban szép darabokat ismerhet meg itt az olvasó, mint az „Öh gyönyörűséges, mindenneknél legszebb...” kezdetű dalt, a hasonló kezdetű XVII. századi dal kései, lényegesen eltérő, népi jellegű változatát (MTA Népköltési gyűjtés), a „Szólalj meg már egyszer hozzám” kezdetű, madárszimbólumokban gazdag bókverset (Kelecsényi-énekeskönyv), a „Keservesen kezd a búcsúzó verseit...” kezdetű, őszinte hangú búcsúdalt, melynek egyik szép strófáját Erdemes e helyen is idézni:

Olyan vagy mint ráró, sebes szárnyon járó,
Szerelmes szíveket szerelemre hajtó,
Ékes szárnyaiddal engem takargató,
Jaj, szívemtől szakadt, tőlem elmaradó!

Felvette a szerkesztő a kiadatlan Szikszai-énekeskönyv több darabját is, köztük a pajkos, friss humorú diákdalt:

Úton mégyen menyecske,
Vékony, karcsú, szépecske,
Oskolában a szeme,
Oda szakad a szíve. Stb.

Találkozunk a kötetben a Kodály Zoltán feldolgozásából ismert Esti dal, valamint a „Tavaszi szél vizet áraszt...” kezdetű közismert népdalstrófa most először közölt régi szövegváltozatával is. A kiadatlan darabok némelyikének variánsa ugyan megjelent már nyomtatásban, de ez az itt közölt szövegek értékéből mit sem von le: a változatok nem egyszer épebbek, szebbek az eddig ismerteknél. Négy esetben két-két erősen

eltérő változatot találunk egymás mellé állítva, mintegy a kézről-kézre, szájról-szájra terjedő szövegek folytonos módosulásának szemléltető példaként.

Nem könnyű feladat egy ilyen viszonylag kisterjedelmű összeállításban bemutatni a XVII—XVIII. század kéziratos szerelmi költészetének rendkívül gazdag, műfaji és formai tekintetben egyaránt változatos anyagát. De Stoll Béla bizonyára nem is valami féle „hű keresztmetszetet” kívánt adni, hanem elsősorban ízlésére támaszkodva választotta ki a népszerű kiadvány rendeltetésének megfelelő darabokat. Ez a törekvése pedig sikerrel járt: mind a más kiadványokból már ismert, mind az eddig kiadatlan versek alkalmasak arra, hogy az olvasókat gyönyörködtessék és érdeklődésüket régi magyar kéziratos költészetünk iránt felkeltssék. Kár, hogy a XVIII. század közepetájának, második felének új ízlést képviselő legszebb szerelmi dalai („Erdőkön, mezőkön járó... Ellopták szívemet, jól érzem... Jaj gyöngyvirágom, rozsmarintágom... stb.) már nem kaphattak helyet ebben a kis válogatásban. Erdemes lenne ezeknek a XIX. század elejeikkel együtt a sorozatban külön kötetet szentelni.

Az antológia anyaga műfaji tekintetben egységes: szerelmi és lakodalmi, ill. lakodalmak alkalmával előadott darabokat tartalmaz. A címadást nem találok szerencsésnek: mulatónótán a mai olvasó bordalt ért, ilyen pedig csak egyetlenegy van a kötetben, a 33. sz. „Éljetek vígan...” Helyesebb lett volna a könyv gerincén — nyilván sajtóhiba folytán — olvasható „mulattató nóták” elnevezés; de lehetett volna a címben a lakodalmi énekek gazdagon képviselt műfajára is utalni.

Kiss József

LENGYEL GÉZA: ADY A MŰHELYBEN

Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1957. 394 lap.

A közönség egy része az intimítást, a „leleplező” szóbeszédet szereti a hősérről szóló emlékezésben vagy hősének magánleveleiben látni, hallani: a nagy versek költőjét meglesni borozás, szerelmeskedés közben, ismerni halóköntösének mintáit, oknyomozó pontossággal tudni szeretőinek számát, nevét, életkorát, társadalmi rangját, a hős betegségének okát, természetét, testi és lelki életének furcsaságait, állhatatlanságát, összeférhetetlenségét, kicsinyhitűségét, pózosan előkelő gesztusait, pénzsóvárságát, ordénárását, vagyis mindazt, ami inkább a költő magánéletéhez, mint művéhez

tartozik; mindazt, ami különös, „romantikus”, meghökkentő vagy éppen taszító ebben az életben — sokkal inkább ezt, mint azt, ami vonzó benne. Az élet és a mű természetesen szorosan kapcsolódik egymáshoz, s jogos ez a kérdés: a nyárspolgári értelmezésben különös élet tudja-e csak kibontakoztatni a költő eleve adott tehetségét, zsenijét; kell-e narkózisul a versteremtő lelki diszpozíció állandó ébrentartásához a különös és pedagógiai példaképül nem állítható magánélet; jobban értjük-e életművét, ha ismerjük emberit gyöngeségeit? A válasz bajosan lehet egyértelmű — Ady esetében

meg éppen nem, hiszen ő maga vallja *A magyar Pimodanban*, hogy szüksége volt a folytonos mámorra, s ha jól ismerjük azt a társadalmi, művészeti és politikai légkört, melyben Adynak alkotnia kellett, akkor bizvást mondhatjuk, hogy Adynak sok rossz tulajdonságot kellett fölráncigálnia magából: alakoskodnia, szeszélyeskednie, pózolni is kellett, s olykor az amorális egész fegyvertárát kellett fölvonultatnia, hogy megírhasa mindazt, amire hivatottnak érezte magát. Balassi életében is vannak olyan mozzanatok, melyeknek követésére aligha buzdítanánk ifjúságunkat, életét mégis föl kell tárunk, mert tudunk kell azt, mit miért tett, hogy életművét világosan értsük. Nem azért tehát, hogy a közönség emez imént említett részének lesekedő kíváncsiszkodását kielégítsük, hanem azért, hogy tudatosítsuk és tárgyszerűen bizonyítsuk: az írástudónak nemegyszer bántó gesztusokat kell tennie pénz és országló hatalom előtt, hogy — gyakran — életét, szabadságát megóvja, vagy mindennapi kenyerét megszerezze — éppen életművének érdekében. De hogy az emlékezés ez legyen, s ne lesekedés, ahhoz az emlékezőnek tisztában kell lennie azzal, milyen „intimitások” szolgálnak magyarázatul az életműhöz, s mi az, ami csak turkálás a költő magánéletében. Határokat kell vonni tehát, és mértéket kell tartani — Ady esetében különösen: a könyvtárnyi Ady-irodalom nem egy ilyen példátlanul izléstelen emlékező írással „dicsekedhetik”.

Mindezt azokra az emlékiratokra vonatkoztatom, melyek közönségnek és nem szakembereknek íródtak; — mert bár a filológusban az emlékező pletykálkodás inkább vizsgolygást kelt, mint érdeklődést, mégis számolnia kell minden adattal, mégna nem is bízik az emlékező memóriájában, vagy ha kételkedik is jóhiszeműségében, s ha tudja is, hogy a látat minden adatot, minden történet sajátos fénytörésben látta: a kétségbevonható adatnak is lehet filológiai értéke, ha ebből az adatból vagy a szükségképpen stilizált történetéből a költő szemléletmódja valamiképpen kikövetkeztethető.

Lengyel Géza könyve fontos forrásműve lesz az Ady-kutatásnak, annak ellenére, hogy a közönségnek is íródott; ezért tettem előbbi megjegyzéseimet az ilyen jellegű művekről általában, s azért, hogy általánosságban megmutathassam, milyen hibákat került el Lengyel Géza, s hogy miért tudott ilyen kitűnő és hasznos könyvet írni. Művét az imént kívánt mértéktartás és az emlékezés céljának — Ady esetében joggal megkövetelt — tisztázottsága teszi kiváltképpen vonzóvá; — tehát az, hogy olyan emlékeket és magánleveleket ad a közönség kezébe, melyek

teljesebbé teszik Ady művészetéről alkotott képünket, melyek érthetőbbé teszik életművét, sőt új adatoknak egész sorát bocsátja a kutatók rendelkezésére.

Lengyel Géza azok közé az emlékirók közé tartozik, akik emlékezetüket állandóan ellenőrzik kétségbevonhatatlan és kellően dokumentált adatokkal, sőt emlékezetüket újra meg újra ezekkel az adatokkal frissítik föl, olyannyira, hogy ez a tárgyszerűség adja meg emlékezetüknek a lehetőséget olyan képzettársításokra, melyek az emlékezetnek ilyen ösztönzése és támogatása nélkül aligha buknának föl a tudat mélyéből. Lengyel Géza e módszer alkalmazásával egyrészt a maga nagyon rokonszenves szerénységéről tesz tanúbizonyságot, másrészt azt a még rokonszenvesebb igyekezetét demonstrálja, mellyel arra törekszik, hogy emlékiratának történelmi hitelét kétségtelessé tegye. Ezt azért kell hangsúlyoznom, mert a modern emlékirók közül többen hajlamosak nagyon is szubjektív állításokra, még olykor olyanokra is, melyeket a filológus könnyűszerrel cáfolni tud. Talán azért teszik, mert a maguk személyének nagyobb fontosságot tulajdonítanak a keltetésnél, talán azért, hogy az utókor figyelmét szándékosan eltereljék bizonyos mozzanatokról, másokra meg a dolgok érdemén fölül fölhívják az olvasó figyelmét — legtöbbször azzal az indulattal, hogy rossz színben láttassanak egyeseket, vagy hogy efemer politikai nézőpontok szerint egyértelműre vessék hősük korántsem egyértelmű, inkább zavaros és ingatag politikai magatartását; azt remélik, ezáltal „szalonképesebbé” válik hősük, s közben nem gondolnak azzal, hogy a filológust megtéveszteni nem lehet, mert hatalmas és az emlékiró által — rendszerint — még nagyjában sem ismert apparátus és anyag áll a legújabbkori magyar irodalom szakértőjének rendelkezésére. Lengyel Géza nem e szubjektív, különféle szándékok szerint jobbra-balra pislogó és emlékezetüket csalhatatlannak deklaráló, indulatos emlékirók közé tartozik: Lengyel Géza filológus is, pedáns, lelkiismeretes, ha nem is gyakorlott, s műve nemcsak emlékezés, hanem filológiai mű is; — az adat segíti emlékezését, s az emlékezés kiegészíti, magyarázza az adatot, bemutatja hátterét és környezetét.

A történelmi hitelre való törekvést mutatja a könyv szerkezete is: nem az időrend a fő szerkesztési alapelve, hanem Ady, illetve a környezet, a társadalom életének, a politikai közéletnek egy-egy fontosabb periódusa. Nem kell végigolvasni a könyvet ahhoz, hogy ez az állítás igazolható legyen, elég csupán a tartalomjegyzékben megnézni a könyv fejezetekre osztását; ilyen fejezetcímeket olvashatunk benne: *Varsány, Ady és Kosztó-*

lányi, Ady és Bíró stb. A *Varsány* például a Vészi-családdal való kapcsolatát tárgyalja; ennek a viszonynak — mint periódusnak — is természetesen megvan a maga időbeli kiterjedtsége, s a perióduson belül az idő fő szerkesztési elemmé válhat, akárcsak a hasonló jellegű Ady és Kosztolányi vagy az Ady és Bíró periódusban is; — gondoljuk meg, mennyire áttekinthetetlen volna Ady-nak akár ez, akár az a kapcsolata, ha Lengyel Géza nem önálló periódusként, hanem időbeli kiterjedtségüknek megfelelően elszórtan tárgyalná őket könyvében; — Lengyel Géza művében tehát az eseményeknek és viszonylatoknak nem *krónikáját*, hanem *történelmét* olvashatjuk. Ez a módszer teszi lehetővé, hogy Ady életének egy-egy vonatkozását részletesen, gazdagon és sokoldalúan elemezze, s a könyv ezáltal válik tudományos értékű művé, az Adyról szóló irodalom egyik becses forrásművévé.

A könyv Nagyvárad érzékletes, tárgyilagos, alaposan dokumentált bemutatásával indul, s a jellegzetes nagyváradi figurák jellemzése után rátér Ady nagyváradi tartózkodásának első időszakára; helyesen emeli ki a Somló-affér jelentőségét Ady újságírói pályafutásának alakulásában, s rendkívül okosan, meggyőzően tárgyalja Ady „Tisza-komplexumát”, ezt a sokat emlegetett kérdést, mely köré egész legendakör épült, s melynek végső tisztázásához Lengyel Géza nagymértékben hozzájárul. A magyar történetírás máig sem elemezte és értékelte megnyugtató módon, higgadtan, indulatok nélkül az 1905-ös koalíció vagy a darabont-kormány viselt dolgait, különösen nem ennek a néhány esztendőnek igen bonyolult társadalmi, politikai, művelődési viszonyait; pedig Ady, „darabontsága” csak akkor érthető igazán, ha ezeknek az éveknek kuszaságát a tárgyilagos történetíró áttekinthetővé teszi. Lengyel Géza könyve ebben a vonatkozásban is jelentős és forrásértékű, mert sok olyan dologra hívja föl az olvasó figyelmét, melyek eddig nemigen voltak ismeretesek, s közben kitűnő portrért rajzol Fejérváry Gézáról és Vészi Józsefről.

Lengyel Géza könyve egészen új adatokat tud Ady és a Vészi-család kapcsolatáról, s teljesen ismeretlen leveleket és adatokat tesz közzé Bíró Lajos hagyatékából; eközben olyan naplókra és egyéb dokumentumokra figyelmeztet, melyeket eddig az Ady-filológia nem ismert — vagy ha ismert is, nem használhatott föl; ez ismét arra int, hogy az Ady-kutatásnak még számos, eddig ismeretlen forrása lappang, s hogy a még — itthon vagy külföldön — élő kortársak sok adattal és fölvilágosítással szolgálhatnak az

Ady-kutatásnak. Fontos és sürgős feladatunk, hogy ezeket az adatokat és fölvilágosításokat valamilyen módon közgyűjteményeink részére megszerezzük.

Lengyel Géza könyvének van más érdeme is: helyreigazít eddig tévesen ismert adatokat (pl. Ady és Tisza kapcsolata — 210—213. lap; az Ady-itinerárium egyik adata — 136. lap; egy Ady-nak tulajdonított cikk — 31. lap); érdeme az is, hogy olyan cikkekre hívja föl a kritikai kiadás készítőinek figyelmét, melyeket az Ady-irodalom eddig nem tartott számon (169—174. lap). (Nem lesz könnyű mindről bebizonyítani, hogy valóban Ady írta-e őket.)

Kifogásolni való alig van Lengyel Géza könyvében, legföljebb néhány kisebb — nyilván gyakorlatlanságból eredő — filológiai hiba. Ilyen például az — nem is hiba talán, csak kisebb pontatlanság —, hogy a 132. lapon közölt keltezetlen Ady-levél dátumát csak megközelítően — igaz, elég szoros megközelítéssel — állapítja meg; a levelet Ady 1903. dec. 18-án írta. A 158. lapon közölt levelet Ady semmiképpen sem írhatta 1904 elején, mivel a levél egyik mondata — melyet Lengyel Géza itt nem közöl — így hangzik: „Kezeltetnem kell itt Nizzában is magam.” Ady pedig csak 1904 őszén jutott el Nizzába, 1904 elejét Párizsban töltötte. Hasonló apró keltezési hibák még akadnak a könyvben (a 333. lapon közölt levél helyes keltezése: 1908. nov. 22., a 346. lapon közölt levél pedig nem 1903 októberében, hanem 1903. dec. 15. után kelt), ezek azonban olyan jelentéktelenek, hogy a könyv értékét semmiképpen sem rontják le.

Végül még egy megjegyzés. Lengyel Géza ezt írja (331. lap): „Hogy az év melyik hónapjában volt ez a vacsora s így az Ady levelében [a levelet Lengyel a 330. lapon közli] leírt bécsi kaland, arra, sajnos, akit megkérdeztem, Hatvany Lajos sem tud visszaemlékezni.” Az említett Ignótus-vacsora 1908. jan. 9-én volt, s Ady-nak itt volt alkalma először Hatvanyval hosszasan beszélgetni, maga a keltezetlen levél pedig 1908. jan. 11-én kelt, azután, hogy Ady Bécsig kísérte a január első napjaiban Párizsba utazó Lédát.

Kár, hogy a könyvnek nincs névmutatója; régi tapasztalat, hogy az ilyen jellegű műveket szakember csak nehezen tudja használni megfelelő mutatók nélkül.

Lengyel Géza könyvét örömmel üdvözlöheti irodalomtörténész és érdeklődő olvasó egyaránt: az egyik értékes adatokra lel, a másik tanulságot nyújtó, nemes élményben részesül.

Belia György

KÉT TANÁR-REGÉNY ÚJ KIADÁSA

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ : ARANYSÁRKÁNY — MÓRA FERENC : HANNIBÁL FÖLTÁMASZTÁSA

Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1956. — Tiszatáji Magvető, Szeged, 1956.

Minden regény hatása attól függ, hogy milyen érzéseket és gondolatokat borzol fel az olvasóban. Vajon hogyan hat Kosztolányi és Móra regénye olyan olvasóra, akinek nincsen személyes köze a pedagógus-hivatáshoz? A tanár-olvasó mindenesetre hetekig borongós lesz fölük: fájdalemek, kétségek szakadnak föl bennünk, s megint egyszer mélyen átéljük hivatásunk fenségét és tragikumát.

Megszoktuk, hogy a pedagógusokat általában mulatságos vagy szánalmas figuráknak rajzolják a regények és színdarabok. Kosztolányi és Móra ama ritka írók közé tartoznak, akik (néhány tanárból lett íróval, Babitscsal, Szabó Dezsővel együtt) megértéssel, rokonszenvvel, sőt bizonyos tisztelettel ábrázolják tanár-hősüket. Amikor az *Aranysárkány* főszereplője, Novák Antal, a matematika és a fizika tanára egyik pedagógusnak készül tanítványával beszélget, Kosztolányi gyönyörű szavakat ad ajkára a tanári hivatásról: „A mi igazi földadatunk az apostolkodás, a nevelés, az emberteremtés, mint a jó Istené... Tudja, hogy kik voltak az első pedagógusok? ... Rabszolgák voltak... Úgy ám. Görög rabszolgák, kiket az uraik megkorbácsoltak. Ők kísérték el a gazdagok gyermekeit a gimnáziumba. Mi is rabszolgák vagyunk. A szeretet rabszolgái. Azzal a különbséggel, hogy mi, modern pedagógusok nemcsak a gazdagok gyermekeit kísérjük el a gimnáziumba és aztán tovább, ameddig lehet, hanem mindenkit. Mi a jutalmunk? Nem sokkal több, mint azoké...”

Az *Aranysárkány* Kosztolányinak kétségtelenül legszebb regénye. Főhősében, Novák tanárban legrokonszenvesebb, legkidolgozottabb regényalakját alkotta meg. Jellemében és sorsában egy olyan tanár tragédiája tárul fel, aki diákok százait nevelte fel becsülettel, a saját lányával azonban kudarcot vall, s a sok száz tanítvány közül egy-kettő — a körülmények összejárása folytán — katasztrófába sodorja. Sorsát mélyen tragikusnak érezzük, mert az író tudatosan egy tudós képzettségű, nemesen gondolkodó és megértő, modern pedagógust rajzol meg benne. A regény többi tanár-alakja valamilyen szempontból mind korlátolt. Novák „haladott, szabadelvű nézeteket vallott, barátkozott a diákokkal az iskolán kívül is, anélkül, hogy cimboráskodnék velük”. Megértő Csajkás

Tiborral szemben is — azzal a tanítványával, aki belekábult a leányába, Hildába, s egy napon meg fogja szöktetni a lányt. „Mint pedagógus, Rousseau és Pestalozzi híve, különben sem volt barátja az erőszaknak, hiszen az semmire se visz. Azt vallotta, hogy a természet munkáját nem szabad meggátolni, csak arra kell törekedni, hogy fatyúhajtásait megnyírbáljuk, egészséges, helyes fejlődését biztosítsuk. A nevelőnek elsősorban az eredményt kell szem előtt tartania: belátással mindig többet érhet el, mintha indulataira hallgat...” Megértőapai pedagógiával igyekszik vezetni félárva leányát is, akinek anyai terheltségével, nehezen kezelhető, bonyolult lélekalkatával tisztában van. „Tudta, hogy az életet nem lehet vaskorlátok közé zárni”: ezért engedi meg Hilda és Tibor találkozásait. Éppen ez a gyengesége tetőzi be tragédiáját, s az olvasó már gyanútlanúsága és tehetetlensége láttán is megrendül.

Ez az övezgyi és tudósi komolyságában is jó, nemes férfi apai és tanári minőségében egyaránt katasztrófába sodródik. Az író szerkesztő-művészete éppen abban nyílvánul meg, hogy abban a pillanatban ragadja meg főhőse történetét, amikor sorsa egyszerűen jut válságba életének mindkét síkján. A városában két évtizede tisztelt, tanítványaitól is elismert tanárt váratlanul megaláztatások sora éri: két elbuktatott tanítványa bosszúból megveri éjszaka, egy harmadik tanítványa pedig megszökteti a lányát. Magánya ezzel teljessé válik. Felesége rég meghalt. Tanártársai közt már addig is külön állt a felfogása. Most úgy érzi, hogy Csajkás és Liszner személyében tanítványai is megcsúfolták, s azt hiszi, hogy megaláztatásának szégyene az egész várost szembeállította vele. A helybeli revolverlap támadása a kegyelemdőfés: idegzete összeroppan, és tökéletes magára maradottságában szinte öntudatán kívül öngyilkos lesz.

Novákkal párhuzamosan a többi főbb szereplő is válságos életpillanathoz ér. Liszner Vilmos, a sportbajnok, elbukik az érettségien Novák tárgyaiból, és megelégedik, tetté gonoszodik benne a bosszú vágya. Hilda és Tibor szerelme biológiai és lélektani szempontból egyaránt kritikus szakaszba torkollik, s megoldása — akár így, akár úgy — áldozatokat követel. S még az addigi nevelés is válságba

jut. Kiderül, hogy a diákok ellenségnek néző, tekintélyre és megfélemlítésre alapított pedagógia (amelyet a humanista Novák ellenlábasa, Fóris tanár képvisel a regényben, szinte desztillált formában) már nem érhet célt a bonyolódó lelki világú, új típusok felé mutató fiatalok között; de — íme — kudarcot vall Novák fölényesen intelligens, megértő nevelői felfogása is!

Ezt elsősorban Hilda bizonyítja be. Ő a másik alak, akit látható érdeklődéssel és bizonyos írói izgalommal ábrázol Kosztolányi, mintha maga is vonzóással, de egyúttal kissé tanácstalanul és aggodalommal nézne szülőttét. Jóideje az olvasó se tudja, hova tegye ezt a különös leányt. Először azt hinnénk, hogy egy új leánytípus jelentkezéséről van szó: az öntudatra ébredő, a maga egyéniségének érvényesítésére törekvő modern nőről. Aztán inkább kisvárosi kokottot sejtünk benne, tizenhét éves tanárlányjelmezben. De egyik sem talál. Csupán egy kissé terhelt, egy kicsit romlott, anyá nélkül felnőtt, foglalkozás nélküli, magára maradt, nagyon önző leányról van szó, aki egyszerűen apró pillanatnyi szeszélyeinek és veszélyes vágyainak él; de ezt is csak lomhán, macskás kényelmességgel és felelőtlen nemtörődömséggel teszi. Később kiderül, hogy nagy szerelme is — Tibor iránt — vidéki unalomba, tétlen merengésbe fullad. Különleges volta nem előremutató nagystílúság, nem is a múltból maradt romantika, hanem századeleji fülldet dekadencia. Maga az író „édes paráznak”, „makrancos tavasznak”, „illatos piszoknak” nevezi — s mindegyik kifejezésen el lehet tűnődni. A tapasztalt katonaeorvos diagnózisa: „Neuraszténia”. Nem tudni, hogy tanárlány létére miért nem tanul valamit. Egész nap semmittevésben lustálkodik, nyalakodik, közben több diákiúval flörtöl, s az egyiket szó szerint elcsábítja. (Csajkás Tibort el lehet képzelni kezdeményezőnek?) Testi ösztöneinek vonzásán túl tud egyáltalában szeretni ez a lány? Ő, aki oly forró szerelmet játszik Tiborral, hideg, szívtelen önzéssel játssza ki és hagyja ott édesapját. Hol lapul, hol lázad, hol meg hízalgésszel, képmutatással veszi le lábáról. Novák tehetetlen vele szemben, hiába próbál hozzáférni a nevelés hatalmával — hol szigorral, hol ellágyulással, végül következtlen magatartásba bonyolódva. „Úgy rémlett, hogy egy szörnnyel birkózik, mely erősebb nála s kijátssza őt... elsiklik ujjai közül... Férfi-esze, férfi-logikája csődöt mondott...”

Hilda excentrikus, hisztériás leányalakján az olvasó is hosszan eltöprenghet. Kár, hogy Csajkás Tiborral tomboló szerelmének rajzából hiányzanak az előzmények: szinte már csak a tetőpontra, a válság napjaiban ismer-

jük meg őket. Így Hildát, mint meggyőzően ábrázolt regényalakot, csak elfogadni lehet, megérteni nem.

Kosztolányi a Flaubert-i és Maupassant-i elbeszélőmodor klasszikus mintája nyomán szerkeszti és beszéli el történetét. Mindent elmond, ami szükséges — látszólag tárgyilagosan, „életszerűen” — de egy szóval sem többet. (Legalábbis az utolsó fejezetekig.) Seholsem „boncolja” a lelket lapszámra; de kétségtelen, hogy a lélekábrázolás eszközeivel közelíti meg alakjait. „Pszichológizálás” — mondták erre a sematizáló kritikusok — beleértve azt a vádat is, hogy az író a pszichológizálással rekeszti ki ábrázolásából a társadalmi kérdéseket. De hát vajon az *emberi minőség* kérdése nem társadalmi probléma? Egy húsz év óta becsületesen tanító és nevelő, köztisztletben álló tanár tragédiája nem közösségi érdekű-e — még akkor is, ha nem csupán közvetlenül ható társadalmi okok, hanem magánéleti vonatkozások miatt következik be összeomlása? Novák és Hilda történetében állandóan jelen van Sárszeg, a kisváros egész társadalmi atmoszférája, s nemcsak a cselekmény érintkezik folyvást a közösség életével (a tanári szoba, az érettségi lázában égő tanterem, a patika, az ügyvédi iroda, a rendőrség, a tanári „teadélutánok”, a városi erdő, az utca környezetével), hanem a főszereplőkre is társadalmi erők hatnak.

Éppen Kosztolányi regényei vetik fel az olvasóban a kérdést: vajon nem a lélektani ábrázolás-e a legmeggyőzőbbek egyike a való élet tükrözésének lehetőségei közül? Nem vitás, hogy az egyes emberek életét is társadalmi erők befolyásolják. Ezek az erők azonban többnyire *nem közvetlenül* hatnak az egyes ember cselekedeteire és a vele történő eseményekre, hanem a tudaton keresztül, a lelken át. Ha az író nem mutatja be, mi megy végbe a *közvetítő közegben*, hanem csupán magukat az eseményeket beszéli el: tulajdonképpen csak mozgófényképet ad alakjairól és a velük törtétekről. Alapjában véve riportot ír, amely csak mennyiségben gazdagítja az életről és az emberekről szerzett tudásunkat, nem pedig minőségben, megértésben. Vajon nem a lélektani mozzanatok elhanyagolása-e az egyik oka annak, hogy realista íróink egy része sematizmusba fulladt? Lehet, hogy az eseményeket egymásra halmozó író lekötö az olvasó érdeklődését; de ezt megteszi egy detektívhistória is. Az író művészetének próbája sokszor éppen az *áttételi* ábrázolása: hogyan hatnak a társadalmi erők, hogyan működnek a külső hatások az emberek tudatában és cselekedeteire, milyen lélektani háttere van nem egyszer érthetetlennek látszó cselekedeteknek? Novák, Hilda, Liszner Vili bizonyára nem társa-

dalmi típusok az engelsi értelemben: de *lélektani típus-voltuk* tagadhatatlan. „Esetük” sem társadalmi szempontból tipikus, hanem lélektani szempontból.

Kosztolányi nem viszi túlzásba a lélekelemzést: a külső hatóerők, a lélektani átvitel és az események rajza egysúlyban van nála. Hajszálpontos pszichológiai ábrázolásába azonban beleszűrődnek az akkoriban divatos *freudizmus* és *spiritizmus* motívumai is. Hilda jellemrajza már-már a patopszichológia ingoványaiba lábal. Novák úgy lesz öngyilkos, mintha valami tudat alatti kényszerképzetnek engedelmesskednék, mintha lehetetlennek érzett helyzetéből szükség-szerűen csak ez a megoldás vezetne ki. Ennek külső megnyilvánulása az a jelenet, amelyben az öngyilkosság küszöbén a nyitott ajtó előtt kulcsért tapogatja zsebét, — kulcsért, „mely azt a nyitott ajtót ki tudná nyitni s megszabadítaná cellájából, ahol rab”. Freudista részlet a Liszneréknél tett látogatás előzetes elképzelése, megálmodása is, — pontban délután három órakor, „amikor a számlapon derékszőget alkotnak a mutatók”. Az elképzelés kényszerképzetként működik — mindaddig, míg Novák csakugyan el nem látogat — értelmetlenül — Lisznerékhez. Ennek a látogatásnak során tévedésből (de a tudatalatti pszichológiája szerint nem véletlenül) Tibornak szólítja Liszner Vilít, éjszakai támadóját. A freudista lélektan hatása ugyanis az az áttétel is, hogy tulajdonképpen Hildák szökése teszi szinte rejtélyesen betegé Novákot, holott a regényben fejezeteken keresztül csak a Liszner-ügyről folyik a szó. Ezt az áttételt árulja el az író a Vilmos—Tibor névcserével. Novák igazi betegsége nem az a gyógyuló seb, amelyet elvetemült tanítványaitól kapott, hanem lelki betegség, leányának elvesztése és nevelői csalódása nyomán. S lelki betegség Liszneré is, aki megbánás, félelem, megnevezhetetlen nyugtalanság áldozatául esik tettének elkövetése után.

A szellemidéző spiritizmus még a regény szerkezeti megoldásába is behatol. Az *Arany-sárkány* — az erősen sűrítő drámai szerkesztésmód ellenére — nem úgy fejeződik be, ahogy a drámák szoktak: a patetikus tragédiával, amely leverí vagy fölemeli a nézőt, de mindenképpen pontot tesz a főlmutatott sorsok végére. Kosztolányi ezzel szemben azt kívánta érzékelteni, hogy nem a halál a legnagyobb emberi tragédia, hanem az élet. Ezért két epilogust is fűzött a regény végére, egy-egy fejezetben. Az egyik a józan valóság síkján mutatja be azt a rideg tényt, hogy az élet tovább folyik — lejtőtlenül — a regényhősök halála után is, és a nagy, „végzetes” szerelmek is ellaposodnak a házasság unalmában. A másik a spiritizmus természet-

fölötti fikciójával szuggerálja azt a mondanivalót, hogy az ember csak akkor boldog, ha nincsen. . .

A regényből kiszűrődő életfelfogással ugyan-is baj van. Amilyen nemes elveket, szép eszményeket sugároznak Novák alakja körül a regény jórészenek lapjai, éppoly leverőek az utolsó fejezetek, amelyekben az író a végső tanulságokat kezdi levonni. Az arany-sárkány, amely a regény első fejezetében a magas levegőgömbben szárnyal a diákok kezén egy zengő-vidám májusi reggelen, itt válik keserű szimbólummá: az elröplött élet, a csalódás, a visszahozhatatlan életbizalom jelképévé. A záró akkordok szerint az életben „nem lehet semmit sem elintézni”, minden jót-akarárs kudarcba fullad. „Az élet félreértések sorozatából tevődik össze.” Igazi erkölcs csak a természetben van, a társadalomban nincs. A pedagógus törekvése eleve bukásra vah ítélve. Talán egyáltalában nem is lehet nevelni. Az élet „végtelen és esztelen” — „csak lázzal lehet élni, mint Hilda és Tibor, vagy erőszakkal, mint Liszner Vilmos. Akármilyen fájó belátni, ez a rend. A nő, akit szépségnek hisznek, alattomos-ság, a férfi, akit az erőnek hisznek, durvaság. . .”

Ezek a gondolatok a lesújtott, megalázott, magára maradt Novák tudatán keresztül kerülnek megfogalmazásra, de úgy tűnik, hogy az író maga is osztja őket. A regény végső tanulságai egy fájdalmasan kiábrándult, keserűen pesszimista ember igazságai. Ám miért éppen Kosztolányira ne alkalmaznánk a marxista esztétikának azt a tételét, hogy a kor történeti-társadalmi körülményei sokszor nagyon is áttételesen hatnak az író tudatában? Nem feledhetjük, hogy Kosztolányi ezt a regényt 1923-ban írta. Az ellenforradalom éveiben Móricz Zsigmond művei is kiábrándulást tükröznek — akár a *Légy jó mindhalálig*ra, akár az *Erdély-trilógiára* gondolunk. Kosztolányi regényeiből — mint lírájából is — az a tanulság vonható le, hogy a polgári írók-költők maguk se érezték jól magukat koruk társadalmában, rajtuk is a kiábrándulás vett erőt a forradalom bukása után.

A regényben egyébként vannak határozott, nyílt társadalomkritikai részletek is. A tanári testület kedélyes családi összejövetelei mögött titkos belső ellentétek feszülnek. A helyi revolverlappal, az „Ostor”-ral vagy Fóris pedagógiai nézeteivel szemben az író nem rejti véka alá heves ellenszenvét. Milyen lesújtó a rendőri vizsgálatról szóló két-három lap! S az sem véletlen, hogy a regény vége felé, amikor az író minden alakjáról kiállítja az erkölcsi bizonyítványt: Novák után az orvos, Barabás doktor részesül a legnagyobb emberi elismerésben.

Az *Aranysárkány* — a befejezés leverő eszméisége ellenére is — a legmegkapóbb magyar regények egyike. Mindazok a tulajdonságok felsorakoznak benne, amelyek Kosztolányi prózái írásait vonzókká teszik. Már az elején felejthetetlen a májusi reggel sugárzó leírása. A természetből (amely egyébként ugyanolyan végtelen közönyt tanúsít az emberi tragédiákkal szemben, mint egyéb írásaiban) remek miniatűr képek illeszkednek a regény szövetébe. „A gypágyban zirregt a sok tücsök, mint egy nagy vasúti állomás ezer és ezer villamos csengője, melyet elbújtattak a fűben...” Az alakok közül Novák nemes jellemével és katasztrófába fulladó sorsával, Hilda az érdekességével, Pepike halk, öreg-lányos önfeláldozásával, Csajkás Tibor néhány szép gesztusával vési be magát emlékeztetőnkbe. Pompás jellemrajz Ebeczky Dezső is, a kitűnő tanulóé, aki még kedves tanára temetéséről jövet is — növényt határoz.

Felejthetetlen a regényben a diákszerelem festése is — „az első, szent és buta szerelemé, melyhez képest a többi silányság s a házasság csak gazdasági szerződés...” Talán még senkisért írta le ilyen hitetlen, realisan az érettségi vizsga gyötrelmes-mármoros élményeit. Liszner Vili matematika-felelete legalább olyan komikus, mint Karinthy diákhumoreszkjei. A párbeszéddek is életszerűek, minden elhangzó szónak megvan a súlya és a pszichológiai hitele. Novák a legdrámaibb percekben, leánya elcsábítójával folytatott vitája során is tanárosan kijavítja saját nyelvbotlását. Az alakok mozdulatai sokszor jellemeket lepleznek le. Mily pazarul jellemző például Fóris, a rideg és pedáns tanár gesztusa, aki izgatott vita közben megigazít egy fordított címkével álló könyvet a polcon, mert „félt, hogy a tótágast álló könyv fejébe vér tolul s megüti a guta”!

S a nyelv! Szellemes magyarázatok bukkannak fel a szövegben: a zokni: fél-harisnya; Hilda fru-frui: „halántékára bodorodó huncutkák.” Olykor egy-egy népi vagy régies hangulatú szó szövődik az intellektuális vagy költői stílusfajba: az arany-sárkány alakja — közeledőben — egyre „dalmahodott”, Novák kertjében „a virághék egy fuvalomtól elkapva, mesebeli hóphehlyként pilinkélték alá”, az iskolaszolgá össze „pár sütyő mákot” kapott. Egy-egy hasonlóan felejthetetlen eredetiségével tapad emlékeztetőnkbe. „A négerek halványodnak el így” — mondja az író a napégette arcú sportbajnok, Liszner Vili elsápadásáról. Mielőtt Novák drámai jelenetben fölfedné Hilda szökését, az ellentét erejével hat ránk a buja nyári kert éjszakai leírása: „... Amint arcába csapódott a kert hűvös, élő lehelete, a természet ragadta meg, mely zöld dagályával elöntött mindent.

A konyhakertben a gyér holdfényben nőttek az uborkák, mert azok éjszaka nőnek. Éji pompájukban aludtak a cserjék, illatosan susogva, mint álmukban a menyasszonyok. Főnn a gesztenyefákon fehér virágok gyer-tyái világították meg az útját...” Altlálában minden realizmus mellett is van valami édesen artisztikus íze és zenéje Kosztolányi mondatainak, s ez is a regény vonzóerejét növeli.

*

Móra kisregénye — a *Hannibál föltámasztása* — csak pikáns vázlatnak tűnik föl Kosztolányi regénye mellett. Az elbeszélés ürügyén készített film (Hannibál tanár úr) a magyar filmekre jellemző rikító színekkel széleskörű társadalmi tragédiát mesterkedett alapötletéből; Móra viszont — ez a kedves, szellemes, rokonszenves író — mintha nem aknáta volna ki teljesen a téma pompás lehetőségeit. (Nem is tartozik legjelentősebb művei közé.)

A kisregény megszületésének körülményei nem világosak. Vajda László rövid bevezető tanulmánya szerint Móra 1924-ben írta, a kéziratot azonban „a család, a rokonok és a jóakarók” kegyesen eltűntették, hogy a szerző bajba ne jusson miatta. A mű csak 1949-ben jelent meg a „Magyar Nemzet” hasábjain, szelfidített szöveggel, s ennek alapján látott napvilágot a mostani kiadás.

A téma kétségtelenül érdekes, és nagy lehetőségeket rejt magában. Egy görög-latin szakos tanár az első világháború után a hadifogságból félkézzel, orosz származású feleséggel és azzal a tudományos fölfedezéssel tér haza, hogy Hannibál, a karthágói hadvezér nem úgy halt meg, hogy a rómaiaktól elszenvedett vereség után a bithynai királyhoz menekült, s ott öngyilkos lett, hanem később, egy Karthágóban kitört forradalomnak esett áldozatul. Ezt az adatot egy kaffai templom padlásán találta egy római pergamenen, amelyet valószínűleg az alexandriai könyvtárból hurcoltak el. Hazaérkezése után egy tabáni ház földalatti helyiségében kap lakást, és kinevezik régi iskolájához — rajztanárnak. A tanév végén megjelenteti Hannibálról szóló értekezését a gimnázium értesítőjében — azzal a megjegyzéssel, hogy a történelem tán egészen másként alakult volna, ha a zámai csatában nem a római Scipió győz, a nyers erő képviselője, hanem Hannibál, a finom szellemű karthágói kultúra megtévesztője.

Ezzel betelik végzete. Esze ágában sem volt politizálni. Az ellenforradalmi korszak mégis lázító politikumot magyaráz bele az értekezésbe. Hannibál a punok vezére volt, a punok pedig a semita népcsaládba tartoztak, akárcsak a zsidók; tehát az Oroszország-

ból orosz feleséggel hazatért tanár a zsidók világalalmának híve! Tanártársai között egyik-másik orosz bérencnek tartja, a parlamentben pedig egy „ébredő” képviselő — történetesen egykori osztálytársa — interpellál a destruktív, forradalmár tanár ellen.

A meghurcolt tanártól mindenki elfordul, s ő tehetetlenségében és kiábrándultságában egymásután a Duna vízébe hajítja háborús kitüntetésait, s már maga is öngyilkosságra készül. Végül mégis inkább az „ébredő magyarak” gyűlésére megy el, amelyen éppen fölötte tör palcát említett képviselő-osztálytársa. A tanárt különös ihlet szállja meg: szót kér, és a dobogóról — az akkori politikusok módszere szerint — akasztófahumoral és cinikusan összevissza hazudozva, a maga oldalára állítja a kispolgári hallgatóságot. A siker után maga is döbbenet ébred rá arra, hogy a vést elhárította ugyan feje fölül, de bemocskolta az igazságot, megtagadta a saját meggyőződését, meghamisította Hannibál alakját. Magával meghasonlottan lemond tanári állásáról.

Ennyi a történet. Persze, Móra feldolgozásában korántsem hangzik ilyen komoran az elbeszélés. Előadását át- meg átszővi a jól ismert móraferenci humor. Ez a humor azonban nagyon keserű mondanivalókat üsztat — és a pedagógus téma közösségén kívül ebben rokon a regény Kosztolányi *Aranyrárkányával*. Nem véletlen, hogy mind a kettő az ellenforradalmi korszak elején született meg. Irónia és szatíra bujkál felváltva Móra soraiban, a tréfálkozó párbeszédekben, a nyelvi bukfencekben. A nagyon is modern, korszerű történetet sajátos patinával vonja be az antik mitológiai vonatkozásokkal, latinos szavakkal telített stílus, s ugyanakkor Móránál szokatlan erotikus pajzánkodás vonul végig az elbeszélésen. Dia, az orosz feleség körül. Lényegében azonban itt is egy tanár tragédiájáról van szó. Egy tanáréről, aki az igazságot képviseli egy hazug, aljas korban, és teljesen ártatlanul, annak áldozatává válik. Móra egészen egyéni módszerrel adja elő a történetet, nem élezi ki a tragédiát komor színekkel, nem vetíti elének részletesen a főhős lelki folyamatait, mint Kosztolányi. De az, ami az *Aranyrárkányból* hiányzik, az övében megvan: a kor képe, hacsak dióhéjban is, a reakciós társadalmi erők csúfos játékának ábrázolása egy becsületes szándékú, demokratikus érzésű tanár alakja körül. Ezeket a társadalmi erőket ő se rágja szájba közvetlenül, de világosan kitapinthatók, elő-előbukkannak a regényben. Móra szembenállása mutatkozik meg ebben az ellenforradalmi korszakkal, s így válik műve rendszer-leleplező szatírává. A *Hannibál föltámasztása* nem „nagy regény”,

de egy akkor időszerű téma szellemes, eredeti kidolgozása.

*

Önkénytelenül fölvetődik a kérdés: miért éppen tanárt választott hőseül a két kitűnő író, akik mindössze néhány regényt írtak egész pályájukon? — Az *Aranyrárkányt* és a *Hannibál föltámasztását* csak pedagógus-író írhatta meg, vagy legalábbis olyan valaki, aki pedagógus környezetben nőtt fel. Móra tanári képzéssel nyergelt át a hírlapírásra. Bizonyára Kosztolányinak a tanári hivatásról alkotott felfogásába is belejátszottak a maga bölcsészetharon töltött évei, s még inkább illehetette édesapjának, a szabadkai gimnázium matematika—fizika tanárának, később igazgatójának alakja. Benne van a regényben a szülőváros, Szabadka vidékies, kisvárosi légköre is. Felesége írja róla szóló könyvében, hogy a regény a Szabadkán lezajlott húsz éves érettségi találkozó élményéből született meg 1923-ban, s arról is tudósít, hogy írása közben Kosztolányi teljesen a feltoluló gyermekkori emlékek hatása alá került. „A legtöbb emléket két oldalról látta ő, a színén és a fonákján is; meghatózott és mosolygott a múlton. Ezen a tanár- és diákmítoszon csak sírni tud. Sír, amíg írja, egyre sír. Öregedő apjára gondolt, diáktársaira és önmagára. . . Az *Aranyrárkány* tanárkisasszonyának alakjában első nagy szerelmének arcképét rajzolgatja. . .” (Vajon mennyit adott hozzá a maga alakteremtő ihletéből diákkori szerelmének valóságos alakjához?) Ekkortájt írja legszebb verseinek egyikét is, a tanári hivatás apoteózisát: a „Tanár az én apám. . .” kezdetűt.

Éppen a nagyfokú érzelmi érdekelttség árulja el, mennyire személyes köze volt Kosztolányinak ehhez a témához. Nem kívánunk semmit belemagyarázni művébe, de nem szabadulhatunk meg attól a sejtéstől, hogy a diákokat nevelő tanár problémájában egy kissé a tömegekhez szóló *költő* tragikumát is átélte a húszas évek elején. Mintha az *Aranyrárkányból* kiszűrődő pedagógiai peszsimizmus rejtett összefüggésben lenne a költő tehetetlenségével, kiábrándultságával egy bizonyos történeti időszakban! Erre vall az a tény is, hogy 1920-as kötetében jelenik meg a jól ismert *Boldog, szomorú dal*, s közvetlenül az *Aranyrárkány* előtt született meg *A véres költő* (1922).

A társadalmi mondanivaló szándéka még világosabban mutatkozik meg Móra kisregényében. Semmiesetre sem véletlen, hogy a súlyosan kritikus, a maga korában kiadatlan elbeszélés középpontjába éppen egy olyan ember került, akinek sorsa a legérzékenyebben, legmeggyőzőbben példázhatja — foglalkozásánál fogva — egy társadalom el-

rugaszkodását az igazságtól, a becsülettől, a humanizmustól. A pedagógusnak valóban az igazság bajnokának kell lennie, s ha egyszer megtántorodik: nincs más hátra, mint hogy lemondjon az ifjúság neveléséről. Eppen ebben rejlik Móra kisregényének időtlen eszmei mondanivalója.

*

Kosztolányi és Móra regényeinek és elbeszéléseinek most reneszánsza van. A két

Magvető (a budapesti és a tiszatáji) jól tette, hogy újból kiadta az *Aranyrákányt* és a *Hannibált*. Az utóbbi ízléses, új kiadásában hasznos újítás a szövegben bőven előforduló idegen szavak és nevek magyarázata. De miért nem jelzik kiadóink régi könyvek újabb kiadásában az első megjelenés évét? Egy Kosztolányi- vagy Móra-könyv ma már nemcsak üzleti „kiadvány”, hanem bizonyos fokig irodalomtörténeti ereklje is.

Makay Gusztáv

RÖPÜLJ PÁVA, RÖPÜLJ

MAGYAR NÉPBALLADÁK ÉS BALLADÁS DALOK

A bevezető, a válogatás és a jegyzetek Csanádi Imre és Vargyas Lajos közös munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1954. 588 l.

Az elmúlt években örömdetes meg- szaporodtak népköltészeti kiadványaink, közöttük a magyar népballadakincset fel- táró és népszerűsítő gyűjteményes művek is. Ezek közül is kiemelkedik terjedelmével és szép kiállításával Vargyas Lajos és Csanádi Imre több mint kétszáz szép népballadán- kat tartalmazó kötete. Nem tudományos kiadvány, a népköltészetet kedvelő szélesebb olvasókörzéség érdeklődésére számít, s bár kevés példányszáma, kissé magas ára kor- látozza is elterjedését, bizonyos, hogy úttörő szerepe lesz az általános műveltségű olvasók népköltészeti ismereteinek gazdagításában. Hiszen voltaképpen eddig nem is volt olyan gyűjteményünk, amely az egész magyar népballadakincset s így jelentős mennyiségű anyagot mutatva volna föl. Ortutay Gyulá- nak több kiadást megért székely népballadás- könyve sokáig egyedül ismertette meg népköltészetünk e legrepresentatívabb műfaját az irodalmi köztudattal. Ám már Kálmány Lajos küzdött azért, hogy a székely népballa- dakincs ősisége, szépsége, klasszicitása ne homályosítsa el az alföldi balladák értékeit; s gazdag anyagával tudatosan igyekezett cáfolni az akkor még oly divatos miliőelmé- letet, amely balladánk komor hangulatát, érett tragikusságát a hegyvidékek sajátjai- nak hirdette. Ebből mindössze annyi volt igaz, hogy a hegyvidéki zártság jobban konzerválta az ősi motívum- és formakincset; ám az alföldi és dunántúli magyar balladák, e feudális kori folklór-fajta fejlődésének újabb, más, de nem kevésbé sajátos, értékes állomását jelentik.

Kitűnő bevezető tanulmány ismerteti meg az olvasót balladánk történetével és főbb jellemvonásaival: ez a szép, a legjobb értelemben vett esszé-stílusban megírt tanul- mány mintaszerű lehet világosságával, jó magyarságával és olvashatósságával,

ugyanakkor megbízható, a tudomány szín- vonalán álló tartalmi értékével. Néhány ponton újat is mond. Az például, hogy teljes következetességgel kirekeszti népköltésze- tünkéből a már Ortutaytól is gyanúsak tar- tott, Benedek Elek és Sebesi Jób alkotta álnépi, műballadákat (pl. *A fogoly katoná- ra*, *Bíró Máté*), első pillantásra tán meghökkent, de utóbb föltétlenül helyeslésünkre talál. Minthogy a gyűjtemény első sorban irodal- mias igényt elégít ki, néhány irodalmi utalás- sal, hivatkozással még érdekesebb lehetne tenni. Olyasmire gondolok, mint Kemény Zsigmond ismert nyilatkozata a Fogarasi István-típusú ballada egyik változatáról („Ez az a hang, amiért odaadnám minden regényemet”), amit jegyzetben idéznék is (461), Erdélyi János szellemes meghatározása a balladáról („a nép operája” — a 27. lapra kínálkozik), vagy olyan figyelemre méltó példák, mint pl. az ismétlés jellemzésénél (27) az Iliás analógiája, melynek egyharmada köztudomásúan ismétlésekből adódik s. i. t. (Hogy másutt van ilyen, mutatja a „homé- roszi jelzőkről” írott ötletes mondat, 28. l.) Ahol a motívumközösségről, a megfor- málás (= variálás) sajátosságáról szólnak (37—38), idézhetnők Anatole France szel- lemes paradoxonját „az utánzás eredetisé- géről”.

Az anyag osztályozása merészen új. Ám ezzel — ha a kezdeményezés bátorságát, ötletességét meg is kell dicsérnünk — aligha érthetünk egyet. Úgy véljük, a csoportosítás elve nem azonos, így az osztályozás nem következetes. A „klasszikus balladák” cso- portja szerintünk korántsem egységes, egyetlen kategória, mert hiszen a másodikként tekintett „történelmi balladák” éppúgy a voltaképpeni klasszikus balladakincshez tar- toznak, mint a harmadik csoportnak szánt „lírai balladák” némelyike, pl. *A virágok*

vetélkedése. Teljesen formai ismérv különbözteti meg a történeti és tartalmi alapon csoportosított többtől az úgynevezett „strófaismétlő” balladákat. Helyes, s az alapelvek megfelelő a „betyárballadák” és az „új balladák” külön tartása. Talán ez utóbbiakat célszerű lett volna még tovább bontani, éppen úgy, mint ahogyan elképzelésünk szerint a betyárballadák előtti, általános „klasszikus” kategórián belül kellene a történelmi, lírai stb. balladák csoportjait megkülönböztetni.

Itt-ott föltűnik, hogy ismertebb típusú balladánk (pl. mindjárt a *Közműves Kelemen*) nem az eddig közismert változatokkal szerepelnek, hanem újabbal, gyakran még kiadatlanul. Ez egyes esetekben igen helyes, mert szebb, de legalábbis változatosabb anyagot tesz közkinccsé, népköltészetünk kimeríthetetlen gazdagságáról tanúskodik; néhol azonban az az érzésünk, hogy az ismertebb, már megkedvelt változatnak inkább helye lenne egy ilyen reprezentatív ballada-kötetben, mint a mostaninak. Igaz, a szerkesztők nagy gondnal válogatták össze az egyes típusok változatait, s némelyikből négyet—ötöt is

közöltek, hacsak valami tartalmi vagy formai variáció megokolta tette.

A szövegközlés módja helyes, bár néhány nyelvjárási sajátág megőrzését szívesen megtúrtuk volna. A jegyzeteket is gondossággal, pontossággal, szabatos fogalmazás jellemzi. A *Júlia szép leány* balladánál célszerű lett volna kitérni Szabédi Lászlónak az *Utunk* 1954. okt. 15-i számában megjelent érdekes, tetszetős, bár nem eléggé bizonyított föltevésére e ballada értelmezését illetően. A szömagyarázat jó, de néhány szót (pl. *árdeli* — 445) elfelejt magyarázni.

A kötet legnagyobb érdeme, hogy alföldi és dunántúli népballadakincsünk számos ősi és szép alkotását (mint pl. a Kálmány-gyűjtötte *Gyönyörű Bán Katát*, Komáromi szép lányt, Csanádi, Vargyas, Bartók *Fehér Anna*-változatait, s még annyi mást!) kötetbe gyűjtötte, irodalmi köztudatunk számára hozzáférhetővé tette. Bizonyos, hogy ez a jelentősége újabb, s egyre tökéletesülő kiadásokban is megmutatkozik majd, s sokáig hasznosan szolgálja a magyar népköltészet kincseinek megszerettetését.

Péter László

NEMES NAGY ÁGNES: SZÁRAZVILLÁM

Magvető Könyvkiadó. Bp. 1957.

1946-ban jelent meg első verseskötete, amely egycsapásra nemzedéke egyik legjelentősebb költőjévé avatta.

A nemzedék — a „negyedik” — a háborúban nőtt fel, érett íróvá. Verseik, novelláik háttérben nyíltan vagy elmosódva az iszonyú élmény húzódtott meg. És ők nem tudtak szabadulni tőle, nem tudták elégszer — vagy eléggé? — kimondani; az emlék élő valóságként, kitörőhözhatatlanul bevésődött az az idegrendszerükbe. A születő demokrácia viharos esztendeiben bennük megállt az idő, szemük élesebben látta a pusztulást, a hullást, mint az építést. A nemzedék lassan „kitagadott” lett — érdekes, hogy velük kapcsolatban minden jelzőt idézőjelbe kell tenni — tartalmatlaná vált intellektualizmusról, látszat-költészetéről szolt a kritika, ha róluk szolt. És tíz éves hallgatás után újra hírt adott magáról az Újhold műhelye — Németh László kifejező szava illik rá — illő, hogy megértéssel és előítéletek nélkül szóljunk róla.

* * *

Nemes Nagy Ágnesnek is alapvető élménye a háború. Pedig eseményeiről alig ír, konkrétumai ritkán jelentkeznek költészetében.

„Szaladgálok üres szobákban,
tükörbe nézek: nem felel,
Gyertyát gyújtok, firkálok, alszom
s megjíjedom, ha kelni kell,

már kályha sincs, (mert ostromolják
a várost éppen) ...

(Őseimhez)

De a versben benne van a háború: az élet megszokott rendjének a megbomlása, a lélek idegensége a tárgyak új arcával szemben, az elkövetkezőktől való félelem.

A háború valóságának epikus megformálása a nemzedék legizgalmasabb költői kísérletei közé tartozik. Nemes Nagy Ágnes elbeszélő költeménye — amiből sajnos csak részleteket közöl a kötet, — egy maroknyi ember sorsát ábrázolja a háború katalizmájában. Ez az epikusság — miként a resistance költészetében — nem a történetiségre, a cselekmény egységes folyamatoságára épül. Élmény és lírai reflexió, valóság és hangulat összeötvöződése ez a költemény, az a célja, hogy a saját sorsából kiszakadt, a kollektív pusztulás aprócska részesévé lett embert ábrázolja, aki vergődik a háború poklában és menekülne, ha lenne menekülés. ...

Az élmény ma is kísért, nem fakul. A kötet új verseiben is felbukkan a háború emléke, Sydney Keyes alakjához kapcsolódva. Sydney Keyes egy a milliók közül, 21 éves korában elesett. Két vékony verskötet őrzi emlékét és Casamian irodalomtörténetében egy mondat: A hír házában előcsarnokában állt. Nemes Nagy Ágnes róla írott versében az első mondat a legmegdöbbentőbb: „Ő halt meg, nem én.” A kategorikus kijelentés arról vall, hogy a legerősebb élmény tulajdonképpen az: hogy túlélte, hogy a kortárs meghalt, és ő életben maradt — véletlenül. A vers tökéletes remeklése a szimultánista módszernek, egy villamos-utazás apró veszélyei felidéznek Keyes utolsó autótúráját, halálát.

Persze, ez így prózára fordítva semmit nem mond a vers nagyszerűségéről, de fényt vet Nemes Nagy Ágnes költészetének egy sajátos vonására. Verseiben a téma kiegészítő eszköz, sőt ürügy. Mert mindig másról van szó, valami általánosabbról, mélyebbről: megismerésről, rádöbbenésről, lényegről.

Sydney Keyes-ről írott másik versét idézni kell:

„... Tobrukánál elesett szegény.
Angol volt. Nekünk más nevek
jelzik: hol hulltak a fejek,
s törtek szét, mint érett diók
e hordozható rádiók,
s az Eiffelnél jobban elosztott
egyensúlyú, szép gerincoszlop,
hol szakadt földre csikorogva...”
(Egy költőhöz)

Így látja a halált. Nincs érzélgés, nincs meghatottság: ez a természetes tudomásulvétele.

Szellemes és találó Sötér István jellemzése: Nemes Nagy Ágnes „nemzedékének a legférfiasabb költője.” (Sötér István: Négy nemzedék, Bp. 1948.) A babaszoba Nóráját, az emlékkönyvpóeizist túllépte az idő és komikussá tette a háború. Mert nem volt különbség férfi és nő között, sőt a nők, az anyák és a szeretők a pokol mélyebb bugyrait járták, a rettegés súlyosabb keresztútját. Nőies hangot egyszer üt meg:

„... Helyükön a hegyek,
nagy fák alatt kicsiny szerelmesek,
mely barlangokban bújdogló szavak
vibben, virágban visszhangozzanak,
s a tengerből már felmerüljenek,
mint hajnalodó biztos szigetek
kinek a pálmák, kinek a nap,
s a költőnek a születő szavak.”

(Utazás)

A ritmust, a zenét a szelíd érzelem melegíti át, de nem tudom, nem fontosabb-e az utolsó sor

a többinél. A világból a költőnek járót kívánja leginkább, a mesterség szép eszközét, a szót. Nemes Nagy Ágnes tudatos költő. Ars poeticáját egy mondatban így fogalmazza meg: „Ne mondd soha a mondhatatlant, mondd a nehezen mondhatót.” Büszke, önmaga elé nagy célt kitűző, magas mércével mérő költő célkitűzése ez. A nehezen mondható, a bonyolultabb, mélyebb összefüggéseket, a lélek nehezen felszínre bukkanó titkait, a fény és árny titokzatos kettősségét jelenti. És mindig a fontosat, a lényegest. Ebből következik költészetének elvontsága. Nemes Nagy Ágnes verse nem az eseményt, a valóságban gyökerező élményt mondja — hanem a logikai, vagy érzelmi következményt. Nem a valóságot, hanem annak a költőre gyakorolt hatását. Költői eszközei is segítik ezt: a képek elvontsága, sajátos logikájú és jelentőségű funkciója.

„Két lomb-szelet közt messze láthat:
a földi téren árnyra — árnyat.
S ha lefoszt egy-egy árny-pihét,
alatta újabb árnyalatnyi
temérdek újabb árny szakad ki,
egy óriási vadmadár...”

De nem. Elég.

Elég a kép.

Lélekliz egyet. Fullatag
a végtelen árnyzuhatag,
jőjjön helyette más alak,
s látja a földet, mint halat.”

(Paradicsomkert)

De a látszólag tetszőleges képeket mégsem az asszociáció kormányozatlan szabadsága veti egymásmellé, hanem az indulat, a szenvedély. Költészetének két összetevője van, a ráció, a logika és a szenvedély sugallta látomás. A versek e két pólus között viláldznak: kimérttség és lobogás, szenvedély és értelem.

Kardos László finom és lényeglátó tanulmánya (Kortárs 1957. 2. sz.) ezt a kettősséget a tartalom és forma látszólagos ellentétének mondja. Mert ez a szenvedély egy lélek dúlságáról, megpróbáltatásairól és gyötrelmeiről beszél, a racionális csillogás pedig a forma kiszámított és kikalapált kemény rendjében ölt testet.

Első kötetének *Kettős világban* a címe. A kettős világ ennek az ellentétnek misztikus költőisége és kozmikus arányokba vetítése:

„S a kettős, egymást tükröző világban
megindulok, mint földmérő az égen,
s pontos barázdán igazítva lábam,
a nyíri tájat csillagokba lépem.”

Ez az ellentét adja meg Nemes Nagy Ágnes verseinek bizzar feszültségét. Sohasem véletlenül. Mert nagyon erős és biztos a tudatossága. Az ő költészetében semmi sincs a véletlenre bízva, minden kiszámított, megmunkált — néha túlságosan is. Mert helyenként többet követel a verstől, mint amit elbír, az elvontság így érthetlenség, a gondolat homályos lesz.

A modern magyar költészetben egyre gazdagabban fejlődik a bölcséleti líra. Babits, József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés, Weöres Sándor a gondolati költészet gazdag kincseit teremtettk meg és ezen az úton jár Nemes Nagy Ágnes is, tehetsége és alkata szerint. A háború ránézve döntő és elhatározó élménye azonban kifejezésre jut bölcséleti lírájában is. A háború utáni évek szülte nem új, csak új köntöst öltött filozófiai irány, az egzisztencializmus érezhető hatást gyakorolt rá. A magány mint filozófiai elgondolás és magatartás — bár feltételezhetően kényszerűen — kifejeződik költészetében.

„Ülsz és olvasol. Még te sem tudod, milyen egyedül vagy.
Néha felérzel azért és méla mozdulatoddal
gyöngéd állati bú sejtése mártja a fénybe
egyszeri arcod.”

(Napló)

Az új világban még helyét meg nem lelt költő bizonytalansága fejeződik ki e szolipszista hitben. Különösen hangsúlyozzák ezt a bizonytalanságot újabb versei, amelyeknek legjelentősebb élménye a félelem:

„... Hogy tud reszketni, tehetetlen,
mint egy járó, hűsös növény,
az ember! Hordva elfeledten,
szirmai titkos belsején,
a hajló borda rejtekekben
a verdesőt, a reszketőt,

KARDOS LÁSZLÓ: SZÁZ VERS

Válogatott idegen versek eredeti szövege és 1. kiadás Bp. 1956; 2. kiadás Bp. 1957.

Örömmel üdvözljük a Magvető kiadásában megjelent antológiát, a Száz verset, amelyet Kardos László szerkesztett; Izgagtottan kutatjuk, mi újat ad, hol bukkannak elélnk ismeretlen szépségek, a régi ismerősöket pedig megnyugodva fedezzük fel.

Különösen örvendetes, hogy az antológia világirodalmi és többnyelvű. Sokan panaszkodtak már, hogy az utóbbi években túlságosan szűkkörűvé szegényítettük kulturális

amellyel méri az időt,
s míg színe — fodra meg se lebben,
láthatatlanul egyre rázza,
vibráltatva a levegőt:
elfojtott szíve — dobbanása!...”
(Jegyzetek a félelemről)

A lélek szörnyű vívódásairól, a félelem ígézetében ártettegett éjszakákról beszélnek ezek a megrázó sorok. És ezeket az emberfeletti megrázkódtatásokat, mitikus rezdüléseket milyen tömör egyszerűséggel mondja el! Ezek az érzések túlsordulnak, kikívánczoznak a lélekből, egyedül már nem viselhetők, transzponálja őket a természetbe. A békés balatoni tájat, a kertvárost, az otthont felveri a lélek rettegése, széttépve az egyszerű harmóniát.

Menekülés a szerelem lehetne:

„Hét esztendeje szeretlek, szerelmem,
fordíts egyet a Göncöl-szekeren,
szólj a világnak, mondd, hogy lehetetlen —
s maradj velem.”

De ennek a versnek is *Félelem* a címe. És egy másik vers leleplezi a szerelemben menekvés hiábavalóságát:

„— De így? Mi van még? Nem nyugszom sosem.
Szeretsz, Szeretlek. Mily reménytelen.”

Ki kell mondanom, ami a legbensőbb érzésem volt, míg izelgettem Nemes Nagy Ágnes verseit, és beleszédültem fájdalmas, félelmes világába: igazi költő, őszinte költő. És kivételes nagysága lehetne a magyar költészetnek, ha önmaga külön világából, e gyötrő és szenvedésteli, szintelen világból utat találna az emberek felé. Hiszek benne, de abban is, hogy ez nem csak rajta múlik.

Sík Csaba

magyar fordítása. Magvető Könyvkiadó,

érdeklődésünket. A távolabbi horizontok meglátásához segít hozzá bennünket a Száz vers világirodalmi jellege és többnyelvűsége. Fiatalságunk, diákságunk nyelvi, irodalmi műveltségét is jelentős mértékben gyarapítja az antológia.

Erénye a szerkesztésnek, hogy klasszikussá vált műfordítóink mellett, akiknek munkásságát felesleges méltatni, nagy mértékben támaszkodik jelenlegi fordítóinkra,

és teret kaptak a fiatalok is. Megállapítható, hogy a fiatal műfordítók: Kerényi Grácia, Meller Péter, Lator László, Rába György, már felnőttek, vagy kezdenek felnőni Áprily Lajos, Devecseri Gábor, Illyés Gyula, Kardos László, Képes Géza, Mészöly Dezső, Szabó Lőrinc, Vas István mellé. Ez azért is fontos, mert a jó tolmácsolás mindig kihát az irodalmi élet egészére, a mesteri módon fordított szép költemény élő része lesz a nemzeti irodalomnak, ösztönzőleg hat költőinkre.

Igen érdekes a kötet végén Kardos László utóhangja. „Akik ismerik Szerb Antal régi antológiáját, azok előtt nyilvánvaló, hogy ennek az új gyűjteménynek a gondolatát — legalább részben — az a régi antológia sugallta. Ezt az első pillanatban elárulja könyvünk címe, technikai felépítése, többnyelvűsége.” Hozzátehetjük, hogy ez az utánzás külső formátumban nagyon is jól sikerült. Legalább a borítólapon fel kellett volna tüntetni Kardos László nevét, mert a cím a kétarcú Janus fejjel nagyon zavaró, és szinte a régi kiadással való visszaélésnek tűnik.

Kézenfekvő a régi és az új antológia összehasonlítása. Kardos László meg is teszi az egybevetést. A szubjektív és objektív válogatási szempontot állítja egymással szembe. Világosan leszögezi saját szerkesztési elvét: „... az új könyv szerkesztőjét éppenséggel vonzották az olyan versek, amelyekben a szabad emberi haladás, a bátor harc gondolatai zúgtak.” Erről az eszmei síkról nézve a régi antológiát, a szerkesztő többször kritikusán nyilatkozik annak tartalmáról, erősen szubjektív összeállítási elvéről, apolitikus jellegéről. De rögtön fel is menti Szerb Antalt a vádak alól, hiszen: „1943-ban rakosgatta sorba antológiája darabjait. ... Úgy érezte, valami emberi értéket ment meg, ha összegyűjti kedves verseit, valami humánusot óv a tébolyult viharban.” Talán csak annyit ehhez az idézethez, hogy Szerb Antal érzése valósággá is vált, és kötete — elsősorban összességében — a humánusot sugározta szét nem kis számú olvasói körében. De felesleges Szerb Antalt mentegetni Kardos László előtt, szép befejező soraiban maga ismeri el elődjének értékeit.

Az új antológiától természetesen mást, bizonyos tekintetben többet várunk, mint a régittől. Nem könnyű a válogatás: a szerkesztőnek a költőre, népére és korára jellemző verset kellett kiválasztania. Szerb Antal szubjektív válogatási elvét el lehet vetni, de ez megóvta őt attól, hogy egyes versek felvételét az antológiába bírálni lehessen. Kardos László válogatásánál a közösségi szempontot tette meg elsődlegesnek. A versek — objektíve — megállják helyüket, de a kötet egésze mégsem olyan egységes, mint

Szerb Antal gyűjteménye. Kétségtelen, hogy ezt az egységet a legnehezebb megteremteni a sokoldalúság igényének fenntartásával. Úgy érzem azonban, hogy a kitűzött cél, a gazdag tartalmiság, amit a válogatás el is ért, csökkenti a fent említett hibát.

Érénye a kötetnek, hogy legtöbbször sikerrel adja vissza egy-egy költő leglényegesebb vonását. Pl. Catullus, Vergilius, Burns, Nyekraszov esetében. Olykor a költők különböző arcéle is megvillan pl. Shelley, Heine, Majakovszkij verseiben. A kort is bemutató szempont a XX. század elejéről közölt szemelvényeknél kissé elsikkad. Érdekesen színezett volna az antológiát az angol költők háborúellenes versei vagy Masfield költeményei.

Nem volt, nem is lehetett volna céлом a kötetet filológiai szempontból átnézni. Fel tűnő azonban Schiller: *An die Freude* című költeményének néhány sora az első versszakból:

— Deine Zauben binden wieder
Was der Mode Schwert geteilt.
Bettler werden Fürstenbrüder
Wo dein sanfter Flügel weilt.

Ez a vers első variánsa, így jelent meg 1786-ban a *Thalia* című folyóiratban. A magyar fordítás (Rónay Györgytől) azonban:

— Újra fonjuk szent kötődés,
mit szokásunk szétszabott,
egy testvér lesz minden ember,
hol te szárnyad nyugtatod.” —

nem ezen a szövegen alapul, hanem a későbbi változaton, amelyet a különböző kiadásokból a IX. szimfóniából így ismert meg az olvasóközönség:

— Deine Zauben binden wieder
Was die Mode streng geteilt.
Alle Menschen werden Brüder
Wo dein sanfter Flügel weilt. —

Ezzel kapcsolatban két dolgot kell szöveztetni. Az egyik: semmiképpen nem helyeseltető, ha egy kétnyelvű kiadás az eredeti szöveg mellett olyan fordítást közöl, amely eltérő szövegváltozatból készült. Másrészt vitatható, vajon szükséges-e a költők által véglegesen megfogalmazott és évtizedeken keresztül hagyományos közmertté vált sorokat megváltoztatni, módosítani variánsok alapján, mint azt legutóbb Arany János *Családi kör* című versénél is láttuk. (Összes költeményei, Szépirodalmi Könyvkiadó 1955. bibliofil kiadás.) Legalább a jegyzetben fel kellene tüntetni a változtatás okát. Voinovich Géza természetesen meg is teszi Arany

összes műveinek kritikai kiadásánál, de ilyen esetben sem ártana a jegyzet.

Mi az, amivel többet ad az antológia a régínél? Elsősorban a szélesebb költői kört felölelő tartalmával gazdagabb. Örültünk Leopardi: Szombat a faluban, Carducci: Az ökör című költeményének. Különösen örvendetes, hogy az orosz és szovjet költők mellett a környező népek irodalmából is több költemény került a válogatásba. Eminescu, Hviezdosláv, Botev versei méltán foglalnak helyet a gyűjteményben. Megkapó a finn Eino Leino verse (Temetés), amely a megjelent Kivi kötettel és a Kanteletárral együtt azt bizonyítja, hogy újra kezdünk némi érdeklődést mutatni északi rokonaink kultúrája iránt.

A szélesebb költői kör azonban nem öncélú erény. Új és szélesebb gondolatíságot is tartalmaz a kötet. Valóban a haladás friss levegője csap meg bennünket a versekből. Ez az egész kötetre jellemző vonás egyre erősödik, ahogy a költők sorában a mához közeledünk, és a könyv méltó lezárása Neruda: O Chile című költeménye Somlyó György fordításában.

A szerkesztő jól oldotta meg feladatát, helyesen válogatta össze az antológia darabjait. A bíráló megjegyzéseket a könyv igényessége váltotta ki, mely igényesség csak fokozza azt a megbecsülést, amit Kardos Lászlónak több évtizedes írói, műfordítói, nevelői munkássága biztosít.

Jávör Ottó

TRÓCSÁNYI ZSOLT: A NAGYENYEDI KOLLÉGIUM TÖRTÉNETÉHEZ (1831—1841)

Irodalomtörténeti Füzetek 9., Akadémiai Kiadó. Bp. 1957.

Hogyan folyt le a „nagy korszak” Erdélyben, illetve a testvérhaza egyik forrongó szellemi gócpontjában, az enyedi kollégiumban — ezzel foglalkozik Trócsányi Zsolt kis könyve. Nem akármilyen iskola volt ez: a diákok közül Kemény Zsigmondok, Szász Károlyok emelkedtek ki. Enyed — nevének hallatán önkéntelenül is valami *magyarra*, hazaira, nemzetire gondolunk. Méltán. A híres kollégium, — akárcsak Patak, Pápa, Debrecen — történelmi őrhelye volt nemzeti kultúránknak, szerves, eltéphetetlen része magyarságtudatunknak.

Trócsányi Zsolt lényegében történelmi jellegű tanulmányában kettős feladatot old meg: egyrészt elemzően vizsgálja az 1830-as évek ellenzéki mozgalmát Enyeden, másrészt pedig megkísérli Szász Károly, a kollégium vezéregyénisége értékelésének alapjait felvázolni. *Alapjait* — hiszen e gazdag s szerteágazó munkásságú polihisztor életművének részletes feldolgozása testes kötetet kíván. S ez irányban éppen Trócsányi tanulmánya jelenti az első lépést!

Nem lévén történészek, nem feladatunk, hogy a korszak történelmi feldolgozásának részleteit firtassuk. Ami az *elvi* részt illeti, abban Trócsányival teljesen egyetértünk: az enyedi ellenzéki mozgalom, de az egész erdélyi ellenállás az 1830-as években a nemesi liberalizmus, illetve az alkotmányos monarchizmus jegyében születik, ideológiája a liberális szemlélet két ága, a Kölcsény, a Kisfaludy Károly fémjelezte változatok közé helyezhető. Igen örvendetes, hogy Trócsányi tanulmányában a *mit adott?* helyes történelmi szempontját következetesen érvényesíti, nem számonkér, hanem összegez, nemcsak a

48-as békepártit látja Szász Károlyban körében, hanem a 30-as évek nagyhatású ellenzéki vezérét, a jelentős jogtudóst, az oly kevés magyar filozófus egyikét, s a kiváló pedagógust, aki 1848—1849 számos hőst, kiemelkedő alakját nevelte a hazának. Többszörös bűn a hallgatás Szász Károlytal szemben — nemcsak a história és az irodalomtörténet hallgatott eddig az enyedi juris professzorról, hallgat a pedagógia tudománya is. Tán mégsem lenne szabad a magyar diák nagyszerű ismerőjét s melegszívű barátját egészen odadobni a feledésnek?

„Rendezni végre közös dolgainkat...” Itt lenne az ideje, hogy a szomszédos népi demokráciák tudósaival karöltve feldolgozzuk a híres történelmi múltú iskolák, Selmec, Igló, Eperjes „tanodái”-nak történetét. Tennivaló e téren idehaza is akad elég: Debrecenről hallgatunk, Pápáról nemkülönb, Pataknak is 425 évesnek kell lennie ahhoz, hogy obligát újságcikkek jelenjenek meg róla! Elemző tanulmányoknak se híre, se hamva...

Az ilyen irányú tanulmányokból az irodalomtörténetnek is igen nagy haszna lenne. Ezeknek a történelmi iskoláknak önképzőköröi még nem voltak mai irodalmi szakkörök, bennük igen értékes szépirodalmi tevékenység folyt. Sok gyöngyszemre, értékes irodalmi adaléokra bukkanhat, aki ezeket az önképzőköröket behatóbban szemügyre veszi. Mellesleg — Trócsányi dolgozatának itt látom egyik — ha nem is hibáját, de hiányosságát: sorban említi, tárgyalja ugyan az enyedi diákok irodalmi szövetekezését, a *Virágkosár* c. zsebkönyvet, de esztétikai elemzésével adós marad.

Az enyedi diákok 1835—1837 közt kiadott almanachja, a *Virágkosár* bizonyosága annak, mennyire összeforrott az enyedi diákság az anyaország irodalmi életével. Trócsányi e zsebkönyvek érdemét eszmei mondanivalójukban látja. Hozzátenném: értékük az is, hogy jelzik a fejlődő, fellendülő hazai irodalmi élet széles hatósugarát.

A *Virágkosár* első két kötetének anyaga még elég kezdetleges, a szerkesztő, Vizi József nagyrészt alkalmi verseket közöl (jobbára saját tollából), a *Hébe* c. zsebkönyv modorában. Sok a fordítás, Schiller és Pfeffel műveit ültetik át. Egészen más jellegű a harmadik kötet, amely már az *Aurora* romantikájának termékenyítő hatását mutatja. A *Virágkosár*nak ebben a kötetében sorra megtaláljuk azokat a főbb művészi irányokat, amelyeket Kisfaludy Károly zsebkönyve fejlesztett ki.

Az irodalmi irányok közül legerősebben hat a romantikus nemzeti epikum, egyik központi eszméjével, a Várna—Mohács motívummal (id. Zeyk János: *Rigómező* c. eposza). Itt a szerző múltbafordulása már szorosan összefügg a jelen harcaival — ezt jelzi az eposz kisfaludykárolyos optimista tanúltsága is:

„Él Hollós, s vele él a remény. Török így megadózik!
És a magyar kard dúlt Félholdnál újra [dicsőül!”

Ez a derűlátás annál előremutatóbb, ha megfontoljuk, hogy Zeyk műve 1837 elején, a nagy politikai apály idején jelent meg. (Az volt Erdélyben is: 1836 februárjában verték szét az országgyűlést.) A *Virágkosár*-ban már novellával is találkozunk (*Helvildához*), melyben felleljük a romantikus szép-próza minden kellékét, (van benne lányrablás a viharos éjben, álarcos lovag, párbaj, fehér leplű szűz stb.) A minta Kisfaludy *Tihamérja*, de még inkább az *Abaji*. (Egy évvel ezelőtt, 1836-ban jelent meg!) Erre következtethetünk a mottókból is. Nem nehéz felfedezni a *Cseleptata* c. enyedi vers mintáját sem:

„Borzongva borong te fölötted az ész,
Elébe-teremtve a pusztá hazát;
A hon kebelébe dühöngve a vész,
A hon fia öldösé honna fiát.”

Nem kétséges: Kölcsey *Himnusza* ihlette meg a fiatal szerzőt. Az enyedi zsebkönyv műfaji újszerűségére, frissességére mutat, hogy nagy balladát is közöl (*Vérmenyekző*). A hazai irodalomban e téren éppen ekkor

megy végbe változás, az *Aurora*, majd az *Athenaeum* lapjairól eltűnik a rege és az eposz idejétmúlt műfaja, s átadják helyüket a balladának. A Bajza kimunkálta németes szentimentális daltípust is felleljük a *Virágkosár*-ban (pl. *Epedés, Holt leányhoz, A vak, Szirtipatak* stb.), s találkozunk annak az oldottabb, könnyedebb, rövidebb dalformának utánzataival is, melyet Vörösmarty indított el. A dal kölcsöyes változatára is rábukkanunk (*Magány, Ömlengés*), s hogy a kor irodalmi spektruma teljes legyen: akad példa kisfaludyсандoros Himfy-utánérzésre is. Ilyen a *Sajdár* álnevű szerzőnek három dala.

Művészileg a *Virágkosár* valóban alatta marad a vezető irodalmi orgánumoknak, de az ilyenfajta összehasonlításnak nem is lenne értelme. Az viszont kétségtelen, hogy bár dőcögnek a versek, megbicsaklanak a fiatal hangok, — mégis, *viszonylag* meglepően jók ezek az alkotások, 16—17 éves fiúk első próbálgatásai. Jelzik azt is, hogy mennyire behatolt az irodalom a magyar ifjúság körébe (Lovassyék nemzedéke!), mennyire érzékenyen rezonáltak az enyedi ifjak a hazai irodalom fejlődésére, milyen nagy társadalmi hatósugara volt — a messzi Erdélyben is! — a kor híres zsebkönyvének, az *Aurorának*.

Visszatérve a szerző tanulmányára, tán nem hat szórszálhasogatásnak, ha hiányosunk a kötet végéről egy függeléket, mely az előforduló (s igen sűrűn előforduló) közéleti szereplők, enyedi tanárok, diákok, politikusok pályafutásának legfontosabb adatait közölné. Így ugyanis sok szereplő megjelenése a kötet lapjain csak villanásszerű, nem egyszer csak pusztá nevek maradnak, s nehéz őket az események láncolatához kapcsolni.

Trócsányi Zsolt tanulmánya derekas, szorgalmas, számos vonatkozásban kitűnő munka. S hadd jegyezzük meg: műve egyik legnagyobb eredmények lendületes, lebilincselő, szuggesztív *stílusát* tartjuk. Erő, kifejező-készség, magyarföldi zamat jellemzi nyelvét, magva, súlya van a szavainak. (Néhol azonban az érdeklődést fokozó megjegyzéseket túllontúl halmozza, stílusa ezáltal modorossá lesz. Az ilyen megjegyzésekből: „De menjünk sorjában”; „A szálak tovább sűrűsödnek” egypárat bizonyonni elhagyhatott volna.) Trócsányi stílusán érzik, hogy a magyar értekező próza s az anekdotázó-adomázó elbeszélő irodalom legjobb hagyományain nevelődött. Tudományos mű nyelvére, stílusára legnagyobb dicséret, hogy az első oldaltól az utolsóig egyvégtében kell elolvasni, „nem lehet letenni.”

Fenyő István

GYULAI ÁGOST (1868—1957)

Gyulai Ágosttal nem is a tegnap, hanem a tegnapelőtt tudományos életének öreg tanúja távozott el közülünk. Hosszú életpályájának jelentősebb állomásai: a budapesti polgári tanárképzőnek, az ún. Pedagógiumnak előbb tanára, majd igazgatója volt, s 1918-ban a debreceni egyetemen magyar irodalomtörténetből magántanári képesítést szerzett. Nem volt nagy termékenységű tudós, amellest érdeklődése kettős irányban mozgott. Mint főiskolai igazgató a neveléstudományhoz is közelkerült, hosszú ideig titkára volt a Magyar Pedagógiai Társaságnak és szerkesztette folyóiratát: a Magyar Paedagógiát, amelybe maga is számos kisebb cikket és könyvismertetést írt.

Pályáját mégis irodalomtörténészként kezdte, s ezirányú tájékozódása, ha olykor a háttérben is, mindvégig megmaradt. Első műve: *A budetini monda* (Bp. 1891, még Griesbach néven) világosan mutatja elindulását az akkor uralkodó pozitívista tárgyítörténeti irányból: szabályos tárgyítörténeti módszerrel a monda eredetét, feljegyzőit és

feldolgozóit taglalja. Később számos népszerűsítő irodalomtörténeti előadást tartott az Urániában, s ezeket nyomtatásban is kiadta (Képek Vörösmarty, Madách, Shakespeare stb. életéből). Szemléletében teljesen és mindvégig a „rég iskola” tanítványa volt: Beöthy Zsolt szintézisét tette magáévá, s az újabb irodalomtörténeti irányokról már nem vett tudomást.

Maradandót Arany János dalgyűjteményének kiadásával alkotott; az 1952-ben megjelent kötetben a dalszövegek filológiai gondozása az ő munkája. Arany népdalidézeteinek, közléseinek, a gyűjteményben szereplő dalok variánsainak és lelőhelyeinek kiderítése hosszú, pontos kutatással annyi eredményt hozott, hogy a kiadást fontos folklorisztikai segédkönyvvé tette. Érdekes színfoltot képvisel a jórészt szaktudományi és népszerűsítő dolgozatok közt Thomas Mann Fiorenzájának fordítása (1923). — Az irodalomtörténet elsősorban mint Aranykutatóra fog Gyulai Ágostra emlékezni.

Barta János

NAGY SÁNDOR 80 ÉVES

Amikor zászlót hajtunk a vállán 80 évvel is fiatalosan tervezgető Nagy Sándor előtt, lehetetlen meg nem emlékezni irodalomtörténészeink egykori, ma már feledésbe menő típusáról. Ötven egynehány évvel ezelőtt az irodalomtörténetet főként középiskolai tanárok művelték az ország legkülönbözőbb részeiben szétszórta. Könyvtáraktól távol, kollégáktól és idősebb professzoroktól elszakítva, az iskola sokféle megkötöttsége között különösen rögös út volt a pályakezdés. A tárgyszeretet és a kitaratás azonban legyőzte az akadályokat: a vidéki magányban cikkek, kiadások, sőt monográfiák születtek, A fiatal Nagy Sándor is egy nagyarányú Tompa-életrajz megírásán munkálkodott szászvárosi (Hunyad m.) magányában, noha az egyete-

men még csaknem a magyar nyelvészettel jegyezte el Simonyi Zsigmond.

A könyv megírása egy szerencsebb pályatársnak jutott osztályrészül, de az értékes előmunkálatok hat terjedelmes cikk alakjában megjelentek 1910 körül szakfolyóirataink hasábjain. Ez idő tájt nyúlt először ahhoz a két témakörhöz, amely aztán évtizedeken át foglalkoztatta: Arany Toldijához és a humor irodalmi formáihoz. Az előbbi téren első eredménye Lehr Albert-díjjal jutalmazott értekezése a János vitéz és Toldi összevetéséről. Ugyanez évben (1914) lát napvilágot Mikszáth humoráról szóló, ma is gyakran idézett tanulmánya. 1926-ban Budapestre telepszik, a Szent István Gimnázium tanára lesz. Nehéz körülményei ellenére is két munkája készül el: egy népszerűsítő kötet Jókairól, s egy a maga

idején a tanári körökben ritka tárgyilagosságot és megértést mutató kisebb monográfia Adyról. Hátra van még két, leginkább összefoglaló jellegű dolgozata. Arany Toldijáról irt hatives könyve sokoldalúságával és diákoknak is érthető egyszerűségével olyan példamutatós a műelemzés terén, amelyet ma is követni kellene. Sajnos csak kéziratban olvasható legnagyobb anyaggyűjtésen alapuló műve, a Jókai humoráról szóló, melyet már megújódott Akadémiánk jutalmazott prémiummal 1953-ban.

Még egy vonást a portréhoz! Nagy Sándor kitűnő pedagógus, aki a magyar és latin klasszikusok szeretetét egy életre beoltotta sokszáz tanítványa szívébe. Azért hát nem üdvözölhetjük őt igazabb jókívánsággal, mint egy Horatius-idézettel (Carm. I. 31.):

Frui paratis et valido mihi
Latue, donec, ut precor, integra
Cum mente, nec turpem senectam
Degere nec cithara carentem.

Nagy Miklós

ADY ÉVFORDULÓ

Ady születésének 80. évfordulója alkalmából a Művelődésügyi Minisztérium és az Irodalmi Tanács ünnepi estet rendezett a Magyar Néphadsereg Színházában, november 21-én. Tolnai Gábor megnyitója után Bölöni György tartott előadást Ady költészetéről. A műsor keretében Földessy Gyula, Lengyel Géza és Dénes Zsófia emlékezett meg a költőről, Major Tamás, Ascher Oszkár, Horváth Ferenc, Péchy Blanka és Jancsó Adrienne verseket mondott. Neményi Lili és Jámor László Ady-dalokat adott elő.

November 22-én délben koszorúzási ünnepély volt a Kerepesi temetőben Ady síremlékénél. Péchy Blanka szavalata után Bóka László mondott beszédet. A Társaság koszorúját Földessy Gyula és Vincze Géza helyezte el.

ADY-ÜNNEPSÉGEK ROMÁNIÁBAN

Adyfalván (Érdmindszenten) november 24-én felavatták az emlékmúzeummal alakított szülőházat. Franyó Zoltán író mondott ünnepi beszédet. A magyar írók üdvözlését Kardos László tolmácsolta.

Nagyváradon nov. 23-án leplezték le két Ady-emléktáblát. Az egyiket a volt Nagyhajdúvárosi utcában, ahol kisdiajkorában lakott Ady, a másikat a volt piarista gimnázium épületén, ahol 1888—1892-ig tanult. Az ünnepi esten Suceveanu Paul tanár, Kovács Sándor szerkesztő és Gellért Sándor költő mondott beszédet.

Szatmáron az Állami Színházban rendeztek ünnepélyt november 22-én. G. Georgescu Ady-fordító tartott előadást, majd Antal Péter tanár mondott ünnepi beszédet.

Zilahon november 22-én felavatták a kollégium előtt Ady mellszobrát, Balaskó Nándor alkotását. A szobornál Székely László, az Ady gimnázium igazgatója mondott beszédet. Emléktáblát helyeztek el a Petőfi utcában azon a házon, ahol Ady lakott diákkorában 1892—1896-ig. Az emlékestén Balogh Edgár egyetemi tanár tartott előadást.

Nagyváradon november 23-án tartottak ünnepségeket. Az Ady Endre parkban felavatták a költő mellszobrát. A szobornál Aurel Pop tanár és Tabéry Géza író mondott beszédet. Az Állami Színházban rendezett irodalmi esten Radu Boureanu. Bölöni György, Nagy István, Franyó Zoltán és Dumitron Isac beszélt.

Bukarestben a Petőfi Sándor Művelődési Ház és a Román Népköztársaság Írószövetsége rendezett ünnepélyt, november 27-én a Clubul Poligrafiei dísztermében Robotos Imre, Dumitru Micu és Bölöni György mondott beszédet. November 28-án a C. I. Parhon egyetem filológiai kara ünnepi ülést rendezett Ady emlékére. Az ünnepségen Bölöni György, Eugen Jebeleanu és Alexandru Andrițoiu beszélt.

JÓZSEF ATTILA ÉVFORDULÓ

József Attila sírjánál a Kerepesi úti temetőben december 6-án délben rendeztek koszorúzási ünnepélyt a költő halálának huszadik évfordulóján. A Társaság koszorúját Képes Géza helyezte el.

KARINTHY EMLÉKTÁBLA

Karinthy Frigyes emléktáblát helyeztek el az író iskolájában, az egykori Markó utcai kereskedelmi iskolában (jelenleg Bolyai János Technikum, Markó u. 18.). A felavatási ünnepélyen december 7-én Komlós Aladár mondott beszédet a Társaság nevében.

KLUBMEGBESZÉLÉSEK

Az irodalomtudomány új eredményeit ismertető sorozatunk második megbeszélésén november 6-án Komlós Aladár számolt be az 1850—1900 közti időszak lirájának kérdéseiről. A jelenlevők sok kérdést tettek föl és hozzászólásaikkal kiegészítették a beszámoló egyes részleteit.

A sorozat következő megbeszélésén dec. 4-én Kovalovszky Miklós ismertette az Ady-kutatások eredményeit és terveit. Rövid összefoglalást adott a legújabb, örvendetesen nagyszámú Ady-publikációkról, majd részletesen beszélt az Irodalomtudományi Intézetben megalakult Ady-bizottság megindított munkáiról. Kovalovszky Miklós és Hegedűs Nándor javasolták, hogy az Irodalomtörténeti Társaság is szorgalmazza az Ady Múzeum új folyamának megindítását.

ÖSSZEFOGLALÁS KÉSZÜL AZ IRÓI ÉVFORDULÓKRÓL

A Társaság felhívást tett közzé a budapesti és megyei napilapokban, hogy az Arany János évforduló helyi ünnepségeiről adjanak hírt az iskolák, könyvtárak és más intézmények. A teljes anyag beérkezése után összefoglalást fogunk közölni az Arany-évforduló eseményeiről. Ugyancsak felhívásban kértünk értesítést az Ady és József Attila-évforduló eseményeiről is.

1957. október 1 és november 27 között tagdíjat fizettek :

Bodnár György (20)
Bohus Magda (10)
Czine Mihály (20)
Hegedűs Nándor (50)
Hernády Ferenc (10)
Hernády Ferencné (10)
Horváth Károly (25)
Jaki Gyula (50)

Jenei Ferenc (20)
Kemény G. Gábor (25)
Komlós Aladár (25)
Kovács Győző (20)
Lengyel Dénes (25)
Lökös István (15)
Lukácsy Sándor (25)
Nagy Géza (10)
Németh G. Béla (20)
Rába György (25)
Sőtér István (50)
Szabó György (20)
Szabolcsi Miklós (25)
Szalatnai Rezső (25)
Szamosújvári Sándor (10)
Szauder József (25)
Szekér Endre (10)
Tamás Attila (10)
Vajda György Mihály (20)
Varga József (25)
Vargha Balázs (40)
Várkonyi Imre (10)

*

Folyóirat kiadványaink előfizethetők és számonként is vásárolhatók a következő helyeken :

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V., Váci utca 22.

Akadémiai Kiadó Terjesztési oszály, Budapest, Alkotmány utca 21.

Posta Központi Hírlap Iroda, Budapest, V., József nádor tér 1.

Külföldön terjeszti a

KULTÚRA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat

Budapest VI., Népköztársaság útja 21.

Telefon : 429—760.

СОДЕРЖАНИЕ

Я. Барта: ПО СЛЕДАМ МАСТЕРА (К 80-ТИ ЛЕТНЕЙ ГОДОВЩИНЕ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Я. ХОРВАТА)

Венгерский научный мир празднует 24-го июня 1958 года восьмидесяти летнюю годовщину со дня рождения литературоведа профессора Будапештского университета Я. Хорвата. На рубеже XIX-го и в начале XX-го столетий в венгерском литературоведении проявлялось влияние позитивизма. Решительный поворот наступил с деятельностью Я. Хорвата. Его воззрения характеризуются синтетическим образом мышления, восприятием существенного в положительных явлениях и познанием моментов исторического развития. В его восприятии существенного проявляется также развитие, психологическое сознание; историческое развитие литературы он исследует, прежде всего, в ее жанрах, в их оформлении и по их изменениям. Общественные точки зрения сказываются в его системе в том, что он, с одной стороны, считает важным проведение исследований в отношении читателей, а с другой, рассматривает вкус главным фактором литературного развития. Оформление активного и пассивного литературного вкуса, его периодические изменения зависят от общественных сил и отражают развитие последних. Хорват изложил свои теоретические взгляды в некоторых более мелких очерках, его главные труды историческо-синтетического характера. В этих трудах сказывается его постоянство в венгерской классической традиции, однако, большое значение имело в начале его карьеры, что он — в противоположность кругу академиков — проявлял интерес и понимание по отношению к современному венгерскому поколению поэтов, появляющемуся в первых десятилетиях нашего столетия.

М. Цине: ЗАРОЖДЕНИЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ КРЕСТЬЯН В ТРУДАХ ЖИГМОНДА МОРИЦ

Крестьянская тема, а особенно затронутая аграрным социализмом деревня появляются в творчестве Жигмонда Мориц лишь позже, чем это можно было бы ожидать на основании его переживаний в детстве и его путешествий в целях исследования фольклоры. Его жизненные события настолько противоречат известной из литературы картине, традиционное, идиллическое воззрение на крестьянство настолько обостряло его взгляд, что он долгое время не решился писать о бедствии, о возмущении деревни. В его воззрениях, описаниях он сперва идет по дороге своих предшественников — Миксата, Гардоньи, Тэмэркеньи. Наследство своих предшественников он сумел своим искусством сливать в собственный вклад, причем он с решительностью большого художника отбросил все то, что он рассматривал у своих предшественников обременением. Эскизы его предшественников представляли собой анекдоты с юмористическим острием. Из этих эскизов Мориц создает свою красиво построенную, лаконическую форму новеллы, которая оказывается пригодной изложить в ней все то, что он в последствии желает сказать в социальном смысле. Если он одно время еще в выборе тем, в развитии действия не отличается от своих предшественников, то все же движущие действие общественные и психологические мотивы он все больше выбирает по манере современного социального писателя, а оригинальность он ищет в абсолютном реализме.

Дискуссия

- И. Германн*: Коментатор и его Янош Арань
Я. Барта: Контрответ И. Германну.
Ж. Тиборц: Предистория и начало венгерской социалистической лирики.
А. Комлош: Ответ Жигмонду Тиборц.
В. Ш. Ковач: Примечание к статье Пала Панди.

Документация

- Л. Баш*: Два литератора (Ошват и Бабич).
М. Бенедек: Калман Уато: Так я их видел.—
Г. Бодолаи: Данные из жизни Венгерского Общества в Шопроне до Освободи-

тельной войны.

- Две неизвестные статьи Дежэ Костоляни о Геза Чат, опубликованные Палом Рез.
К. Варга: Сказки Жигмонда Жебэк в одном посмертном томе Морица.
М. Фуша: Неизвестные стихотворения Михалы Томпа.
Ш. Шейбер: Два документа о Жигмонде Мориц.
Дь. Кунсери: «Неизвестное стихотворение» Чоконаи.

Обзор

Ч. К. Гардонь: Полное собрание сочинений Калмана Миксат. I—VI. — *Дь. Ронаи*: Золтан Йекель: Запретный сад. — *Ф. Г. Немет*: Ласло Сиклаи: Имре Гашпар. — *Й. Кишш*: Любовные песни и застольные песни. — *Дь. Белли*: Геза Лендьел: Ади в мастерской. — *Г. Макаи*: Два жизненных романа (Дежэ Костоляни: Золотой дракон, Ференц Мора: Воскресение Ганнибала). — *Л. Петер*: Лети павлин, лети... — *Ч. Шик*: Агнеш Немеш Надь: Зарница. — *О. Явор*: Ласло Кардош: Сто стихотворений. — *И. Фенъэ*: Жолт Трочаны: К истории коллегии в г. Надьеньед.

CONTENU

J. Barta: SUR LES TRACES DU MAÎTRE (POUR LE QUATRE-vingtième ANNIVERSAIRE DE JÁNOS HORVÁTH)

Le monde scientifique hongroise se prépare de célébrer, le 24 juin de l'année courante, le quatre-vingtième anniversaire de János Horváth, historien de la littérature hongroise, professeur retraité de l'Université de Budapest. Pendant les dernières décades du siècle passé ainsi qu'au début siècle présent, la science des lettres hongroises se trouvait sous l'influence du positivisme. L'activité de János Horváth y a amené un tournant décisif. Les principales caractéristiques de sa façon de voir sont les suivantes: la perception synthétique, la compréhension de l'essentiel derrière les phénomènes positifs, le discernement des étapes de l'évolution historique. Dans sa perception de l'essentiel c'est son sens psychologique bien développé qui se manifeste également; il analyse l'évolution historique surtout dans l'existence, la formation et la modification des genres littéraires. Dans son système les points de vue sociologiques prévalent par le fait qu'il attribue de l'importance aussi aux recherches concernant le public des lecteurs et qu'il pose le goût comme facteur principal de l'évolution littéraire. La formation active et passive du goût littéraire et les changements de celui-ci, susceptibles de marquer des époques, sont fonctions des forces sociales et reflètent le développement de ces dernières. Horváth a exposé ses vues théoriques dans quelques études de moindre étendue, ses oeuvres principales sont de caractère historico-synthétique. Dans celles-ci il s'en tient aux traditions classiques hongroises, mais une grande importance doit être attribuée au fait qu'au début de sa carrière il avait, en opposition avec les cercles académiques, fait montre de compréhension envers la génération moderne de poètes hongrois entrée en scène pendant les premières décades du siècle.

M. Czine : LES DÉBUTS DES FIGURATIONS PAYSANNES DE ZSIGMOND MÓRICZ

Le sujet paysan, et surtout le village touché par le socialisme agraire, font leur apparition dans l'oeuvre de Zsigmond Móricz plus tard qu'il n'eût été naturel tenant compte de ses souvenirs d'enfance et de ses pérégrinations folkloriques. Ses expériences personnelles étaient à ce point incompatibles avec les images transmises par la littérature, sa vision fut éellement aiguës par la traditionnelle conception bucolique de la paysannerie que pendant longtemps il n'avait pas le courage de décrire la misère et les révoltes du village. Quant à la manière de voir et de représenter les choses il fait ses débuts sur les traces des prédécesseurs comme Mikszáth, Gárdonyi, Tömörkény. Par son art il fonde en un trésor individuel tout héritage et avec la résolution propre aux grands artistes il écarte tout ce qui pesait sur l'art des prédécesseurs. Partant des esquisses souvent anecdotiques et aboutissant à des points humoristiques des prédécesseurs, il a le talent de créer sa propre Forme de feuilleton, agréablement, mince, laconique qui, plus tard, se prêterait si bien à la traduction de ses idées sociales. Et même, si pendant quelque temps son choix de sujet et son développement de l'action ne laissent pas de nous rappeler les prédécesseurs, il procède à la sélection des motifs sociaux et psychologiques de l'action de plus en plus selon la manière d'un écrivain moderne d'une clairvoyance sociale qui cherche l'originalité dans la réalité sans retenue.

Débats

István Hermann : Le commentateur et son János Arany.

János Barta : Réplique à István Hermann.

Zsigmond Tibor : Les antécédents et les débuts de la lyre socialiste hongroise.

Aladár Komlós : Réplique à Zsigmond Tibor.

Sándor V. Kovács : Remarques aux glanements de Pál Pándi.

Notes et documents

Lóránt Basch : Deux littérateurs (Osvát et Babits).

Géza Bodolay : Renseignements sur la vie quotidienne de la Société Hongroise de Sopron avant la guerre d'indépendance de 1848—49.

Deux articles inconnus de Dezső Kosztolányi sur Géza Csáth (Publiés par *Pál Réz*.).

Kálmán Vargha : Les contes de Zsigmond Sebők dans un volume posthume de Móricz.

Margit Busa : Poèmes inconnus de Mihály Tompa.

Sándor Scheiber : Deux documents concernant Zsigmond Móricz.

Gyula Kunszery : „Poème inconnu de Csokonai”.

Revue

Marcell Benedek : Kálmán Csáth : Je les ai vus tels. — *Klára Cs. Gárdonyi* : L'oeuvre complet de Kálmán Mikszáth, I—VI. — *György Rónay* : Zoltán Jékely : Le jardin défendu. — *G. Béla Németh* : László Sziklay : Imre Gáspár. — *József Kiss* : Chansons d'amour et chants de noceurs. — *György Nelia* : Géza Lengyel : Ady à l'atelier. — *Gusztáv Makay* : Deux romans de professeurs (Dezső Kosztolányi : Le cerf-volant d'or — Ferenc Móra : La ressuscitation d'Annibal). — *László Péter* : Prends ton vol, paon... — *Csaba Sik* : Ágnes Nemes Nagy : Éclair de chaleur. — *Ottó Jávör* : László Kardos : Cent poèmes. — *István Fenyő* : Zoltán Trócsányi : Contribution à l'histoire du Collège de Nagyenyed.

INHALT

J. Barta: AUF DER SPUR DES MEISTERS (ZUM ACHTZIGSTEN GEBURTSTAG DES J. HORVÁTH)

Am 24ten Juni dieses Jahres feiert die ungarische wissenschaftliche Welt den achtzigsten Geburtstag des Literaturhistorikers Professor im Ruhestand der Budapester Universität, J. Horváth. In der ungarischen Literaturwissenschaft machte sich in den letzten Jahrzehnten des ausgehenden 19. Jahrhunderts und im beginnenden 20. Jahrhunderts der Einfluss des Positivismus geltend. Die entscheidende Wendung brachte die Tätigkeit J. Horváths. Die Charakteristika seiner Anschauung sind: die synthetische Betrachtungsweise, das Erfassen des Wesentlichen hinter den positiven Erscheinungen und die Erkenntnis der Momente der historischen Entwicklung. In dem Blick für das Wesentliche kommt auch ein entwickelter, psychologischer Sinn zum Ausdruck; der historischen Entwicklung forscht er vor allem in den Gattungen, in ihrer Ausbildung und ihren Veränderungen nach. Die gesellschaftlichen Gesichtspunkte kommen in seinem System dadurch zur Geltung, dass er einerseits im Hinblick auf die Leser Forschungen für wichtig hält, andererseits den Geschmack als Hauptfaktor der literarischen Entwicklung darstellt. Die Ausbildung des aktiven und passiven literarischen Geschmacks, die periodischen Änderungen dessen sind von den gesellschaftlichen Kräften abhängig und widerspiegeln ihre Entwicklung. Horváth hat seine theoretischen Ansichten in etlichen kleineren Essays dargelegt, seine Hauptwerke sind historisch-synthetischen Charakters. In diesen beharrt er auf ungarischen, klassischen Überlieferung, von grosser Bedeutung war jedoch zu Beginn seiner Laufbahn, dass er — im Gegensatz zu dem Kreis der Akademiker — der modernen ungarischen Dichtergeneration, die in den ersten Jahrzehnten des Jahrhunderts auftrat, Verständnis entgegenbrachte.

M. Czine: ANFANGE DER BAUERN-DARSTELLUNG VON ZSIGMOND MÓRICZ

In der Kunst des Zsigmond Móricz erscheint das Bauernthema und insbesondere das von Agrarsozialismus berührte Dorf erst später, als es auf Grund der Erlebnisse seiner Kindjahre und seiner folklorischen Reisen zu erwarten wäre. Seine Erlebnisse widersprachen so sehr dem aus der Literatur bekannten Bilde, die traditionelle, idyllische Bauernanschauung verschärfte derart seinen Blick, dass er lange Zeit nicht wagte über das Elend, die Empörung des Dorfes zu schreiben. In der Anschauung, Schilderung beschreitet er anfangs den Weg der Vorgänger, den von Mikszáth, Gárdonyi, Tömörkény. Er verstand die ganze Hinterlassenschaft der Vorgänger durch seine Kunst zu einem eigenen Schatz zu verschmelzen, mit der Entschiedenheit des grossen Künstlers sich alldessen zu entledigen was er bei seinen Vorfahren als Belastung empfand. Die Skizzen seiner Vorgänger waren Anekdoten die in humoristischen Pointen endeten, aus diesen schafft er seine schöngebaute, wortkarge Novellenform, die sich auch geeignet zeigt in ihr alles niederzulegen, was er späterhin im sozialen Sinn zu sagen haben wird. Erinnert er im Schöpfen des Stoffes, in der Entwicklung der Handlung eine Zeitlang noch an die Vorgänger, die Handlung bewegenden gesellschaftlichen und psychologischen Motive wählt er immer mehr nach der Art eines modernen sozialen Schriftstellers und die Originalität sucht er in der absoluten Realität.

Diskussion

István Hermann: Der Kommentator und sein János Arany.

János Barta: Gegenantwort an István Hermann.

Zsigmond Tiborc: Die Vorgeschichte und die Anfänge der ungarischen sozialistischen Lyrik.

Aladár Komlós: Erwiderung an Zsigmond Tiborc.

V. Sándor Kovács: Zu der Nachlese von Pál Pandi.

Daten und Beiträge

Loránt Basch: Zwei Literatoren (Osvát und Babits).

Géza Bodolay : Angaben aus dem Leben der Ungarischen Gesellschaft in Sopron vor dem Freiheitskampfe Zwei unbekannte Aufsätze von Dezső Kosztolányi über Géza Csáth veröffentlicht von Pál Réz.

Kálmán Vargha : Die Märchen von Zsigmond Sebők in einem postumen Móricz-Band.

Margit Busa : Die unbekannten Gedichte des Mihály Tompa.

Sándor Scheiber : Zwei Zsigmond Móricz Dokumente.

Gyula Kunszery : „Unbekanntes Gedicht“ des Csokonai.

R u n d s c h a u

Marcell Benedek : Kálmán Csáthó : So sah ich sie. — *Cs. Klára Gárdonyi* : Kálmán Mikszáths sämtliche Werke I—VI. — *György Rónay* : Zoltán Jékely : Verbotener Garten. — *Béla G. Németh* : László Sziklay : Imre Gáspár. — *József Kiss* : Liebeslieder und Trinklieder. — *György Belia* : Géza Lengyel : Ady in der Werkstatt. — *Gusztá Makay* : (Dezső Kosztolányi) Golddrache. — *Ferenc Móra* : Die Auferweckung Hannibals. — *László Péter* : Flieg Pfau, fliege ... — *Csaba Sik* : Ágnes Nemes Nagy : Wetterleuchten. — *Ottó Jávör* : László Kardos : Hundert Gedichte. — *István Fenyő* : Zsolt Trócsányi : Zur Geschichte des Nagyenyeder Kollegiums.

Terjeszti : Posta Központi Hírlap Iroda Budapest V. József nádor tér 1. telefon 180—850
Előfizetési ára egy évre 24.— Ft. egy példány ára 8.—Ft.
Csekkszám: 61.257

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős : Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1957. XII. 13. — Terjedelem: 11·2 (A/5) ív + 4 old. melléklet

44380/58 A. adémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető : Bernát György

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

Világirodalmi Figyelő 1958. I. szám.

TARTALOM

- Szenczi Miklós* : A szovjet irodalomelmélet néhány időszerű kérdése
Országh László : A nemzeti szempont uralomra jutása az amerikai irodalom-
történetírásban és kritikában
Vajda György Mihály : Egyszerűség vagy kétértelműség?
Rába György : Baudelaire esztétikája újabb megvilágításban
Jan Slaski : Jókai lengyelül

KÖNYVSZEMLE

- A Pléiade Enciklopédiája. (Az irodalmak története, 1—2. kötet. (Hopp Lajos)
B. O. Unbegaun : Az orosz verselés (Gáldi László)
Gustave Cohen : Tanulmányok a francia középkori és renaissance-kori színház
történetéről (Lakits Pál)
J. W. Lever : Az Erzsébet-kori szerelmes szonett (Róna Éva)
M. Cesnaková—Michalcová : Pavel Kyrmezer színdarabjai (Sziklay László)
R. F. Brown : A spanyol regény 1700—1850-ig (Király Rudolf)
Angol parasztköltészet (Vámosi Pál)
J. D. Levin : A paraszti téma az angol költészetben a XVIII. században és a XIX.
század kezdetén és George Crabbe falusi költeményei
R. Unwin : A falusi múzsa. Tanulmányok az angol parasztköltészetéről

FOLYÓIRATSZEMLE

HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

1958.

2. SZÁM

<i>Barta János</i> : A mester nyomában (Horváth János nyolcvanadik születésnapjára)	193
<i>Czine Mihály</i> : Móricz Zsigmond parasztábrázolásának kezdetei.....	208

VITA

<i>Hermann István</i> : A kommentátor és Arany Jánosa.....	223
<i>Barta János</i> : Viszonzás Hermann Istvánnak.....	228
<i>Tiborc Zsigmond</i> : A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei.....	228
<i>Komlós Aladár</i> : Válasz Tiborc Zsigmondnak	231
<i>V. Kovács Sándor</i> : Pándi Pál tallózásaihoz.....	232

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Basch Lóránt</i> : Kát literátor (Osvát és Babits).....	233
<i>Bodolay Géza</i> : Adatok a soproni Magyar Társaság szabadságharc előtti életéből.....	243
<i>Kosztolányi Dezső</i> két ismeretlen cikke Csáth Gézáról (Közlí: <i>Réz Pál</i>)	263
<i>Vargha Kálmán</i> : Sebők Zsigmond meséi egy posthumus Móricz-kötetben	266
<i>Busa Margit</i> : Tompa Mihály ismeretlen versei.....	267
<i>Scheiber Sándor</i> : Két Móricz Zsigmond-dokumentum.....	274
<i>Kunszery Gyula</i> : „Csokonaynak egy ismeretlen költeménye”.....	275

SZEMLE

<i>Benedek Marcell</i> : Csáthó Kálmán: Ilyeneknek láttam őket.....	277
<i>Cs. Gárdonyi Klára</i> : Mikszáth Kálmán összes művei.....	279
<i>Rónay György</i> : Jékely Zoltán: Tilalmas kert.....	281
<i>Németh G. Béla</i> : Sziklay László: A századvég ellenzéki irodalmának történetéről. Gáspár Imre	288
<i>Kiss József</i> : Virágénekek és mulatónóták XVII—XVIII. század.....	295
<i>Belia György</i> : Lengyel Géza: Ady a műhelyben.....	296
<i>Makay Gusztáv</i> : Két tanár-regény új kiadása. Kosztolányi Dezső: Aranysárkány. Móra Ferenc: Hannibál föltámasztása.....	299
<i>Péter László</i> : Röpülj páva, röpülj. Magyar balladák és balladás dalok.....	304
<i>Sik Csaba</i> : Nemes Nagy Ágnes: Szárazvillám.....	305
<i>Jávor Ottó</i> : Kardos László: Száz vers.....	307
<i>Fenyő István</i> : Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez.....	309

TÁRSASÁGI HÍREK

<i>Barta János</i> : Gyulai Ágost.....	311
<i>Nagy Miklós</i> : Nagy Sándor 80 éves.....	311

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1958.

3—4. SZÁM

TARTALMÁBÓL

Az Irodalomtörténet e számát írói a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tiszteletbeli tagjának, a 80 éves Horváth Jánosnak ajánlják fel.

GYERGYAI ALBERT: Egy vén diák emlékezése legkedvesebb tanárára

SZABOLCSI BENCE: Három régi magyar vers ritmusáról

BÓKA LÁSZLÓ: A vers-elemzés problémái

ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint írói szándéka

BARTA JÁNOS: Vajda János pályakezdése

BÁN IMRE: Fejedelmeknek serkentő órája

BRISITS FRIGYES: Toldy Ferentől Gyulai Pálig

ZOLNAI BÉLA: Kosztolányi, Nietzsche, Juhász

KERESZTURY DEZSŐ: Költemények magyarázása

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ, WÉBER ANTAL

Feladó szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

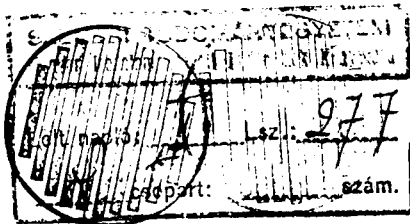

E szám munkatársai: Gyergyai Albert egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Szabolcsi Bence, a Zeneművészeti Főiskola tanára, Kossuth-díjas akadémikus, Bóka László egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Eckhardt Sándor egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány doktora, Bán Imre egyetemi docens (Debrecen), az irodalomtudomány kandidátusa, Brisits Frigyes ny. gimn. igazgató, az irodalomtudomány doktora, Zolnai Béla ny. egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Keresztury Dezső, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, Törő Györgyi az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Berkovits Ilona művészettörténész, tudományos kutató, Kompay Bertalan gimnáziumi tanár, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Gyallay Domokos író, D. Zöldhelyi Zsuzsa egyetemi adjunktus, Köllő Miklósné középiskolai tanár, Harcos Ottó könyvtáros (Pécs), Oltványi Ambrus, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Geleji Dezső hírlapíró, Zeványi Jenő (1865—1958) ny. egyetemi tanár, a történettudományok doktora, Réz Pál könyvkiadóvállalati lektor, Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Borzák István, az Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Bory István tudományos kutató (Pécel), F. Csanak Dóra könyvtáros, Greza Ferenc gimnáziumi tanár (Hódmezővásárhely), Szalatnai Rezső az Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa, Koltay-Kastner Jenő egyetemi tanár (Szeged), az irodalomtudomány doktora, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Szabolcsi Miklós, az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője, Földessy Gyula Kossuth-díjas egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, V. Windisch Éva könyvtáros, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Nagy Péter, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Komlovszki Tibor egyetemi tanársegéd, Péter László tudományos kutató, Lengyel Dénes, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet docense, Rajnavölgyi Géza egyetemi hallgató.

A következő számok tartalmából: Fábry Zoltán: Móricz Zsigmond és kora, Pándi Pál: Irodalom és politika a reformkorban, Wéber Antal: Az elbeszélő próza néhány sajátossága a reformkor elején, Rónay György: Kassák és az izmusok, Zolnai Béla: Ady-émlékek. *Adatok és adalékok:* Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Tizenkét Kosztolányi-levél, Boros Lajos: Kiegészítések a magyar irodalom helyi hagyományai c. füzetéhez, Fülöp Géza: Gárdonyi Géza levelei id. Szinnyei Józsefhez, Ungvári Tamás: Két „amerikás” vers, Barta János: Arany-adalékok, Horlai Györgyné: Népiesség a prózában a szabadságharc után, Zuzana Adamová: Adalék a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatahoz, Győrffy Miklós: Madách novelláinak kronológiájához, Győrffy Miklós: Madách kiadatlan levelei, Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, Branyiczky Dezső: „Emlékek Annabálja”, Nino, Nikolov: Petőfi Bulgáriában, Réz Pál: Kosztolányi Dezső elfelejtett novelláskönyve. *Szemle:* Wéber Antal: A magyar irodalom története 1849-ig, Nagy Péter: Az erkölcs és az író („A céda és a szűz” olvasása közben), Ruttkay Kálmán: Krúdy Gyula: Írói arcképek, Péter László: Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim, Tóth Dezső: Lukácsy Sándor—Balassa László: Vörösmarty Mihály, Benedek Marcell: Áprily Lajos: Ábel füstje, Hegedűs Géza: Belia György—Hatvany Lajos: Magyarok beszélnek, Varga Imre: Busa Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei, Szentesi Miklós: Bakos József: A magyar Comenius-irodalom.

GYERGYAI ALBERT

EGY VÉN DIÁK EMLÉKEZÉSE LEGKEDVESEBB TANÁRÁRA...

Ha azt kérdem magamban, amit érettségi előtt kérdünk tizennyolc éves diákjainktól: mit köszönhetnek az Iskolának? mit köszönhetnek az Egyetemnek? s magának az Eötvös-Collegiumnak? ma is csak azt felelhetem, amit kezdettől fogva: *mindent!* a tudás szomját, az ismeret ízét, a nemes dolgok szeretetét, a bírálat féktelen, magunkon is tülemlelkedő szabadságát, a gúnynak és az alázatnak azt a kibogozhatatlan keverékét, amely a collegiumi szellem egyik legnehezebben tűrt, leghamarább félretett s legjellegzetesebb vonása, s amely legalább olyan rokon Voltaire-rel, mint Kempis Tamással, az érzelmi és ösztönélet könyvekkel védett, könyveken átszűr, könyvekkel eszményített kertészetét, az elődökkel s utódokkal való közös és természetes munkakedvet, az önzetlen szellemi élet szinte vallásos tisztelőtét, mindazt, ami jó bennem, csak azt, ami valóban jó bennem, amit a régiektől kaptam s amiből talán egy szemernyit a fiatalabbaknak is átadhatok. Persze nem vagyok hálátlan, lehetek-e hálátlan a szülei ház és homokos somogyiszülőfalum iránt, amelynek darabos beszédmódját a Collegiumba is magammal vittem s amelyre, ha megszólaltattak s főképp az első esztendőben, a friss szavú, pesti vagy városi fiúk jobbra-balra dőltek a nevetéstől. De mint a novicius, ha klastromba lép, én is lassan, ha nem is mindjárt, családtól, szülőfalutól, minden földi kapcsolattól elszakadtam, a Collegium lett otthonom, családom, természetes légköröm s amikor később hazátlanul, kitaszítva s földönfutóként rejtőzködtem, akkor is a Collegium eszméje tartotta bennem a lelket, mert tudtam, a Collegium eszmei, eszményi gyűlekezete nem tagad meg, tudtam, hogy minden hagyománya közösséget vállal velem s nem éreztem magamat magányosnak és megalázottnak. Legyen is áldott minden köve, minden lakója, minden jóbarátja és ha egyszer feltámad, sok száz évig onthassa fényét mindazokra, akik, mint én is egy szeptemberi reggelen, először lépik át küszöbét, tele hittel, szorongással, áhitattal és reménységgel.

Pedig de nehezen szoktam meg, máig sem tudom, hogyan szokhattam meg s hogyan szokhattak meg engem ezek a pergő beszédű, villámgyors gondolkodású, csipős, hajlékony, csúfondáros és örökké jókedvű „nagyok”, akik közt ijedt képemmel s ügyefogyott modorommal még leginkább Andersen csúf kis kacsájához hasonlíthattam, persze a hatványi metamorfózis leghalványabb reménye nélkül. Szerencsére a Collegiumnak mindig voltak aféle lélektani sarkutazói, akik emberszeretéből, kíváncsiságból vagy mulatságból épp a legárvább golyákat próbálták megszólaltatni vagy „felfedezni” s az én felfedezőim azzal érveltek érdekemben, hogy vidéki, somogyi eredetem ellenére ismertem Péterfy tanulmányait! olvastam Horváth János Ady-ját! s nem Gárdonyit, nem Herczeget, hanem magát Ambrus Zoltánt választottam kedvenc írómnak! S még többre becsülték talán bennem az áradó, érzelmes, forró és határtalan tisztelettel: a fogvacogató félelemig tiszteltem például B. G. urat s egyszerűen elbújtam előle, ha valahonnan közelgett felém; úgy néztem, mint egy félistenre a Török-országot is megjárt Németh Gyulára s fenyegethettek, verhettek, mégsem mertem tegezni; reszkettem a meghatottságtól, ha Eckhardt Sándor megengedte, hogy zongorájátékát egyedül hallgathassam a díszteremben s kezdettől fogva rajongtam, féktelenül, lázasan, odaadón és

patetikusan, mindnyájunk szemefényéért, dédelgetett mintaképeért, elérhetetlen bálványáért, „Horváth úrért” ! Igaz, akik nyelvészettel vagy irodalommal foglalkoztunk, kortársaim, a nagy egyéniségek, mind-mind rajongtunk valakiért. Tâmpanar János, a kedves, kövér szelistyei román fiú Márkus Emiliáért hevült s néha el is játszott a nekünk a Sapho nagy jelenetét, azt, ahol a színész nő végleg szakít a kedvesével! Guman István, a kis Gu-ember, felváltva hol Shakespeare-re, hol Molnár Ferencre esküdött s egyforma tűzzel magyarázta Hamlet és az Ördög szépségeit. Bod Károly, Bod Péter leszármazottja, Pintér Jenőt magasztalta egyre, akinek új folyóiratába cikket írt, egy egész lapot ! Balassi „latrikámos” verséről. Komor Zoltán, a legműveltebb gólya, Cyranot és a Sasfiókot szavalta magyarul és franciául — míg Mittay, mindnyájunk Mefisztója, harapós gúnnal csepült le mindent, főképp kamaszos lelkendezésünket, mivel ő az életet már közvetlen tapasztalásból is ősmerte, könyve jelent meg vidéken, tudta, hol kávézik Kosztolányi, ismerte Bodor Aladárt, akit hosszú termete miatt a „legnagyobb” magyar írónak hívtak, s az egyetemen külön társasága volt már lobogó hajú, merész arcú, mindenhova együtt és későn érkező diákokból, akik szerint mind lángelmék és mind forradalmárok voltak s akik közül legjobban Németh Andorra, Gaál Gáborra s valamennyiük műzsájára, Gábor Zsuzsára emlékszem. Hol vannak, hova szóródtak mind, nem is egy, hanem két háború után ? a legtöbbben halottak s épp akik annyival többet értek, annyival többet ígértek mindnyájunknál, nálam is, az életben maradtaknál : a kis Bod Károly, akiben pap-ösének tüze és értelme lobogott, a kis Guman, akinek dióbarna szeme sosem ismerte tán a közönyt, mert mindig a lelkesedés, a szeretet vagy a bánat nedvében fürdött, Komor Zoltán, a hatnyelvű csoda, aki a bécsi országúton hullhatott el 44 őszén, Grynaeus, a matematikus, aki miért ? miért se ? mindig hozzánk, nyelvészekhez s literátorokhoz csatlakozott s akinek okos, mosolygó és beszédes hallgatása örök hallgatássá vált a farkasréti temetőben, Thanhoffer, a szegedi, mindig jókedvű zongoraművész, akinek esti játéka hajú, Tristan hajójává vált a Collegium s mi úsztunk-úsztunk, részegen, önfeledten, dallamok, versek, klasszikus és modern álmok tengerárján, ki tudja, milyen zengő szirtek vagy csábító szigetek felé ! Micsoda temető ! s nemcsak a halottaké ! mert például hova lett az a forradalmártársunk, akire mint egy új Baudelaire-re, úgy néztünk első, keserű és koraérett strófái után ? S mi haszna, ha a többiek „elhelyezkedtek”, ahogy mondják, családot alapítottak, ahogy illik és „sokra vitték”, ahogy megérdemlik ? Az, aki hátranéz s mindnyájunkat egyetlen tekintettel öleli át, akaratlan, szegényes és rekedt Ossziánja lesz kortársainak : nemcsak mert bennük és velük együtt élete egy részét sirathatja, nemcsak mert véletlen megmaradásáért ily módon vél irgalmat nyerni, hanem mert rajtuk át beláthat a lét ijesztő játékaiba — beláthat s nem lesz okosabb . . .

Az egyetemen egyébként folytattuk a rajongást : volt, aki Beöthy esztétikájáért gyalogolt be hetenkint négyszer a Múzeum körúti szentélybe, volt, aki Négyesy szemináriumában lelte élete legfőbb értelmét, viszont mindnyájan együtt voltunk Riedl Frigyes dupla óráin estefelé s egyszerre szívünkbe zártuk ezt a szeretetreméltó agg gavallért, akinek színes jegyzethalma, távolbarévedő kék szeme, kissé raccsoló, rekedtes és rap-szódikus beszédmódja, valamint hol céduláit, hol ritka fűrtjeit turkáló keze épp úgy hozzátartozott az órák légköréhez, mint a hallgatók áhitata, a gázlámpák sercegése s a padokból, a hallgatókból, az évekből kiáradó furcsa illat, a fa, a gáz, az emberpára, az ódon-ság és a szellőzetlenség keveréke. Micsoda szag volt ! ma is érzem : fullasztó, áporodott, izzad-mányos, néha émelyítően fojtó, néha könnyű illatokkal, tavaszi záporok ózónával, falombok lélegzetével terhes, külvárosi táncterem, dohos pincék, vidéki szentegyházak salétrom-szagára emlékeztető, keserű, fanyar, szívszorító, fonnyadt és kibírhatalan, az olvadt enyv illata, az emberi test illata, a könyvek, a zárt termek, az elvont tanulmányok illata, a tudományság halhatatlanság, az irodalmi öröklét tömjénszaga ! Mert ez a terem, Riedl terme valóban az öröklét pitvarának számított, akár vogul testvéreink medve-énekeit magyarázta ebben a huszadik századi gázfényben, akár élő kortársait emelte ki nekünk a köznapokból,

— s úgy éreztük, mi is az öröklét részesei vagyunk pár percre, ennek a kedves, hanyag, fáradt, de még mindig ellenállhatatlan varázslónak a jóvoltából. Talán ezért is szerettük úgy, mindennél jobban a Riedl-órakat, ezért a pillanatnyi varázslatért, nem szólva arról, hogy Riedl Frigyesben a Collegium volt tanárját, Péterfy és Horváth János elődjét és barátját is tisztelhattuk. Különben, ha mindjárt nem, de hamar felfedeztük mi is, hogy ha nem egész egyéniségét, hanem csak írásait nézzük, a varázslat megtörik s a legszebb Riedl-tanulmány is hűvösnek, akadémikusnak, majdnem szürkének tetszik nyomtatásban, ha nem ő mondja, nem ő rögtönzi mintegy előttünk, velünk együtt, ha nem ő ékesíti fel ötleteivel, anekdotáival, párhuzamaival és kitérőivel, mint egy liszti zeneszerzeményt, amelynek motívumai eltűnnek a változatok mögött, vagy mint egy ünnepi köntöst, amelynek alapszövege ki se látszik a sok hímzés alól.

Dehát akkor, gólyakorunkban, hol voltunk mi még a közönytől vagy pláne a kétkedés-től? Olyanformán gondolkoztunk, mint a gyermek karácsonytájt, aki ugyan nem hisz már az ünnepi legendákban, de haragszik s bedugja a fülét, ha a nagyok véletlenül a karácsonyfa áráról vagy szállításáról vitatkoznak. Viszont szerettük volna látni azt a kételyt vagy kritikát, amely ne pattant volna vissza, azonnal s kérlelhetetlenül, a mi Horváth-úr-imádatunk mindennél szívósabb páncéljáról. Hogy szerettük! senkit se szerettünk úgy, se szülőt, se kedvest, se barátot! ölni tudtunk volna érte s meghalni bármikor, boldogan. Emlékszem, egy francia tábor szalmazsákján ért a hír, hogy Horváth úr a múlt világháborúban azonnal a frontra került: húsz éves voltam s rögtön döntöttem, hogy egy perccel sem élem túl, ha ő, Isten ments, elesne. Legmagasabb becsvágyam az volt, nemcsak az enyém, minden társamé, hogy ha egyszer ő kerül Beöthy vagy Riedl helyére az egyetemen, én lehessen az ő „Kékyje”, én hordhassam utána a segédkönyveket és az indexeket, én jelenthessem a misera plebsnek, hogy jön, hogy itt van, hogy jókedve van, hogy új munkán dolgozik, hogy ezt vagy azt mondta Ady-ról vagy a Karthausi Névtelenről, hogy ma nem fogad, hogy útra készül, Párisba vagy Margitára, hogy biztosan megválasztják a magyar vagy a francia Akadémia tagjának! „Autos epha” ő mondta, — s úgy ismételtük, magyaráztuk, taglaltuk, élveztük minden szavát, mint Phaidrosék a Sokrateséit, mint az apostolok Krisztuséit, s bár méltónak tartottuk bármelyik magyar tanszékre, nem kívántuk, hogy kinevezzék, nem siettünk a kívánságunkkal, mert így a Collegiumé maradt, a mienk volt, egészen, senki másé! Ki írja meg egyszer a „tanítvány” lélektanát, az önzetlen, az igazi, a plátói tanítványét, azét, aki tömjénné tisztul mesterének lángkörében, mert csak ebben az érzésben él, mert csak így érzi, hogy él! Mit is szerettünk úgy benne? magunk se tudtuk, csak szerettük: bölcsességét, harciasságát; magyarságát, európaiságát; azt a keveset, amit írt, amit nyilvánosságra hozott s azt a sokat, amit vártunk tőle, ami még íróasztalában vagy csak az agyában rejtőzött, minden szót, amit elejtett tanítás vagy beszélgetés közben s azt is, amire csak célzott, amit épp hogy csak sejtetett, aranyos, huncut, csúfondáros, ellenállhatatlan mosolyával, eleven szeme barnafényű, felvillanó sugarával, ajkának enyhe, játékos és sokatmondó görbületével, szép kezének egy-egy ritka, de oly jelentős rebbenésével! Szerettük zömök természetét, máris ezüstös, kerek fejét, viruló arcát, magas homlokát, gyönyörű, tiszta, partiumi-lizű, csodálatosan hajlékony, természetes, ékes, nemes, forrásból-ömlő magyar szavát, kiejtésben, hangszínből, tagoltságban és árnyalatosságban talán a legandalítóbb, legtokéletesebb magyar beszédét, de ugyanúgy szerettük folyékony, elegáns franciaságát, amelyet — így a legenda — magától Brunetiére-től tanult, mivel párisi diákéveiben kedves tanítványa volt az École Normale híres és hevesvérű professzorának: s az évek, a távolságok s az emlékek mély rétegén át úgy hallok ma is Horváth úr, a fiatal Horváth úr hangját, olyan éles, zengzetes és megvesztegető biztonsággal, mint fiatalságunk dallamát, mint a Partium dallamát, mint egy élsüllyedt katedrális mélyből feltörő harangszavát. A fiatalság határán és a férfikor küszöbén Horváth úr mindnyájunk hőse volt: az Alkotó az alkotás előtt, a Hódító a hódítás percében, az, aki minden csodára képes, de nem tud vagy nem akar még választani, akinek egyetlen gondolata, legkisebb rö-

tönzése többet ígér, mint mások egész életművének súlyos és tekintélyes teljesítménye — s akit nyugodtan sorolhattunk romantikus bálványaink közé, Hamlet, Faust, Péterfy, Ady és más nyugatosok társaságába. Akkor már mi is vígan lubickoltunk az új irodalom áradatában, annál is inkább, mert a Nyugatnak collegiumi munkatársai is voltak s Balázs Béla, Kuncz Aladár, Laczkó Géza és Szabó Dezső nyomán a többi nagy nyugatost is lelkesen s aggálytalanul olvassgattuk. Igaz, hogy például Ignotussal heves párharca volt Horváth úrnak s hogy Szomoryt és a stilromantikusokat szigorúan megróttá a Szemlében és a Figyelőben s úgy illett volna, hogy ez az ellentét lélekhasadást, drámai harcot, vagy legalábbis valami lelkifurdalást keltsen bennünk ! Dehát az ilyen feszültségek csak a papíron kibírhatatlanok : tizennyolc-húszéves korban még tág az agy s ruganyos a szív, s ezt is kibírtuk, mást is kibírtunk, akkor is, meg azóta is ! Szídtuk Ignotust, szídtuk Szomoryt, de azért csak olvastuk őket ; s ugyanakkor tiszteltük Horváth úr egyik kedves költőjét, az akadémikus Vargha Gyulát — tiszteltük, de nemigen olvastuk ...

Csoda-e, ha legszebb óráink Horváth úr órái voltak délelőtt ? Mindig reggel tartotta őket, akkor is, mikor a Collegiumban lakott, akkor is, mikor a Villányi-út egyik bérházába költözött. Mint fiatal atléták egy-egy nehezebb versenyre, mint fiatal fiúk vagy lányok az első bárlra, az első találkozásra, úgy készültünk mindig mi is ezekre a reggelekre, izgatottan, szorongva, elégedetlenül önmagunkkal s mégis valami mélységes és csalhatatlan bizalommal : mi történhet ? övele leszünk ; nem érhet bennünket semmi baj ! Az Eötvös-teremben vártunk rá, a nemes báró mellszobra és maradék könyvei között, az ablakból lestük, jön-e, mert akkor még elláthattunk a téren túl a Dunáig s még inkább Horváth úr házáig — s úgy éreztük, mikor belépett, mindig frissen, mosolygón, udvariasan és tréfára készen, annak a biztonság-érzetével, aki tudja : rokonkörbe lép, aki tudja, hogy szeretik, hogy várják, hogy minden szavára szomjúhoznak, mintha a mesék álruhás királyfija ereszkedne közénk pár percre, nem azért, hogy köteles hódolatunkat fogadja, hanem hogy szeretetünk légkörében barátunkká, társunkká fiatalodjék. Mit bántuk, milyen idő volt odakinn : eső-e, hó-e vagy napmeleg, Horváth úrral a barométer mindig tartós szép időt mutatott s nem tudom, mi ragyogott jobban ez órák könnyű derűjében : a szellem szivárványjátéka ? a mi ájtatos tekintetünk ? vagy Horváth úr vakító vasalású kézelője ? mivel azóta se láttam senkin olyan fényes, töretlen és makulátlan manzsettát, mint a Horváth úrét. Hát amikor megszólalt ! s a mi dagályos, nagyképu és zűrzavaros dadogásainkba egy-egy érvel, egy-egy ténnyel, egy-egy idézettel hozott rendet ! Emlékszem, milyen kegyetlenül bánt, legalábbis a mi szemünkben, Balassával ! feltárta minden forrását, mintáit, mesterkéeltségét s amikor már-már végleg kiábrándultunk belőle, egyszerre rávilágított autentikus szépségeire s mint egy varázsló, úgy lehelt új életet a szegény költő szétdarabolt tetemébe ! Vagy mikor az európai szentimentális regénnyel foglalkoztunk s én, hogy mindenképp kitűnjek, hatalmas légi építménnyé fűjtam fel a Karthausi előzményeit ! Horváth úr egyetlen szavával, akárcsak egy gombostűvel, egyszerre felszúrta az én léggömbömet, de mire elkeseredtem volna, máris új elmélettel vígasztalt, mint ahogy a gyermektől is azért szedjük el ártalmas játékszerét, hogy helyette újabbat, értelmesebbet adjunk neki. S micsoda szent lázban égtünk, amikor Petőfit olvashattuk Horváth úrral s amikor ő egy-egy versből ezerféle kapcsolatot ugratott ki, madarat, virágot, tüzet, mint a bűvész, egy kort, egy életet, egy lelket, a költészet minden titkát, mámorát, határtalanságát ! Év végén dehogy siettünk haza, hiába várt rám anyám és a falum, amíg Horváth úr maradt, addig mi is maradtunk — s már üres volt a Collegium, mikor egy reggel, elutazás előtt, megálltam Horváth úr ajtajánál s mindegyik fénymázás cipőjébe egy-egy hosszúzárú rózsát ejtettem, hogy aztán mindjárt rohanjak tovább, nehogy még meglásson valaki, ijedten, boldogan, reszketegen s üdvözlően mosolyogva a búcsúzás e légies, finom és költői formáján ! Akkor eszembe sem jutott, később sem igen gondoltam rá, hogy talán néhány perc múlva, amikor majd Horváth úr álmosan felrántja a lábbelijét, esetleg egy tövisbe léphet s káromkodik egy nagyot partiumi édességű magyarsággal, együgyű diák-

tréfának tartva az én éterinek szánt hódolatomat ! Hányszor vagyunk így, hányszor járunk így érzelmeink visszhangjával : annak, akit szeretünk, rózsalevelet, rózsaszirmot teregetnénk a lába elé, de ő csak a tövisét érzi, szúrást a vélt simogatás helyett . . . Ily messzire tévedve az emlékezés ösvényein, már-már ötven év távlatából talán szabad meggyónnom ezt az ifjúkori badarságot s ezzel hódolnom vers, tanulmány s egész monográfia helyett legjobb fiatalságunk legkedvesebb eszményképének. „Autos epha”; Ő mondta, idéztük régen áhítattal : vajon mit mondhat, ha látja a mi kísérleteinket ? kérdezzük ma is, írás közben, mintha néki olvasnánk munkáinkat — s tépelődve, szorongva, habozva és szégyenkezve nézünk fel gyarló és tétova kísérleteink szintjéről „Horváth úr” bölcs, erős, nyugodt, derűs és időtlen biztonságára.

SZABOLCSI BENCE

HÁROM RÉGI MAGYAR VERS RITMUSÁRÓL

Három példán szeretnők bemutatni, hogyan inspirálja s ringatja a dallamminta a benne születő vers ritmikai képletét. De példáinkból talán nemcsak ennyi derül ki; némi fény derül arra is, hogy bizonyos idegen dallamképletek már olyan korban létrehoztak nálunk modern, nyugatias elvű verseket, amelyet verstörténetünk ilyen szempontból nem szokott nyilvántartani. Horváth János kutatásai már évtizedekkel ezelőtt bebizonyították, hogy a jambus és a hexaméter első próbálkozásai már a középkor végén feltűnnek a magyar költészetben; Eckhardt Sándor olyan időben mutatott rá Balassi nyugati dallammintáira, amikor még sejtelmünk sem lehetett a magyar vers ilyen közvetlen kapcsolatairól az európai zenével; s mióta Kodály Zoltán munkássága nyomán, egyre több és több világosság derült a magyar népi és történelmi dallamvilág egyetemes összefüggéseire, mind több és több irányban mutatkoztak meg azok a szálak, melyek a renaissance, a barokk, a rokokó zenedivathoz fűzik a régi magyar vers- és dallamköltészet formavilágát. A néhány példa, melyet itt elemezni kívánunk, az ő kutatásaiknak szerény kiegészítése.

1.

A „Gianeta Padovana”

Balassi Bálint ifjúságának egyik nevezetes költeménye, melynek formáját, kapcsolatait, nótajelzésének értelmét nem igen sikerült még tisztázni. Kezdjük talán azzal, hogy kihallgatjuk a hibátlannak tűnő sorok lüktetését:

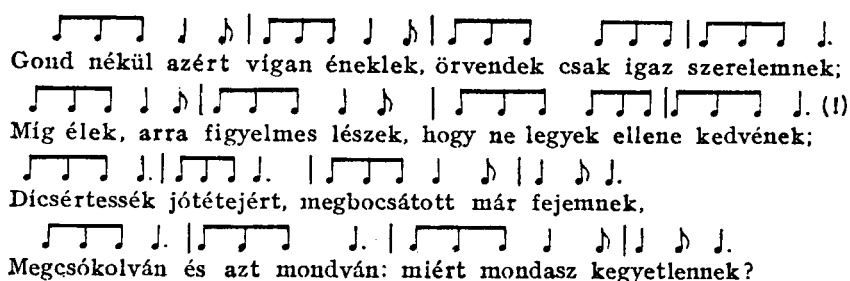
Bús kedvem sincsen | semmi énnékem ...
Hogy jóra hozta | szerelmesemmel ...
Ezelőtt néki | csak rabja voltam ...
Sem Jázon az szép | aranygyapjúnak ...
Nem örült ennyit, | mostan amennyit ...
Vagyon-é inkább | ki hasonlítsa ...
Gond nélkül azért | vígan éneklek ...

Ezt a lüktetést ismerjük: a *gagliarda* nemzetközivé lett olasz dallamképletének nálunk is népszerű formája az, az öttagú ütemek magyar fülnek is minden időben kedves zenei ringása. (Kis kacsá fürdik... Elment a két lány virágot szedni...) A dal eszerint az olasz *gagliarda*-képlet valamiféle kombinációja, magyarba átültetett olasz táncdal. Ha ezen a nyomon indulunk, csak azokat a sortípusokat kell még megkeresnünk, melyekkel a *gagliarda* — a maga kombinált, nem-egyszerű formáiban — legszívesebben társul. Amint ezeket felsorakoztatjuk — részben a XVI—XVII. század olasz kanzonetta-dallamainak segítségével —, már előttünk is áll a költemény „igazi”, hibátlan formája, melyet — mint már Eckhardt Sándor megállapítja új Balassi-kiadásában — a „Gianeta” ma ismert, „hagyományos” szövegezése bizony eléggé sokhelyütt elront, eltorzít.

Kiderül mindenekelőtt, hogy a vers minden szakasza két-két megismételt hosszú sorból áll, semmi egyébből. A két sor zenei ritmusa a következő :

Olvaszuk most már eszerint a „hibátlan” strófákat, nevezetesen a másodikat, negyediket és hetediket. Idézzük például a hetediket, a záróversszakot :

A második félstrófa belső rímei — ahol vannak ilyenek — mindenütt a gagliarda = ötössel társuló gagliarda-négyes egymásra visszhangzó táncos ütemeit hangsúlyozzák ki. (Megengedett, fogott kezét... Kegyelmet nyert, meg beszerzett... Mert ajakát mint jó szoldját... Nincs bánatom, gyanóságom... Megcsókolván és ezt mondván...)

De marad probléma is, éppen elég. Vannak, maradnak erős zökkenők (lásd a fenti versszak 2. sorát), melyeknek egyrészét — több ütemtörést, sorzökkenést — bizonyára még a kor verstechnikájának, ritmikai fogékonyságának rovására írhatunk ; de vannak olyan sorok is, amelyeknek hagyományozása a dallamminta fényében egyszerűen hibásnak tűnik, ahol feltétlenül javításra lenne szükség ; s ilyen javítást persze csak ritka esetben merünk javasolni.

Feltétlenül és feltűnően hibásak a következő sorok :

¹ a kezdősor (Nő az én örömem most...), melynek kijavítására javaslatunk sem lehet ;

² az 5. sor (Megbékéltett kegyesen), melyre talán ezt a javítást indítványozhatjuk : Megbékéltett én kegyesem ;

³ a 13. sor (Mind idvösség semmi nem egyéb), melyre ez a javaslatunk : Mint az idvösség semmi nem egyéb... ;

⁴ a 25. sor (Sem Jáson az szép aranygapjunak...), mely egy szótaggal hosszabb lévén a kellesténél, talán az ilyen ejtést kívánja : ... sem vitéz Eneas *Lavinjának*... ; végül

⁵ a 34. sor (Szerető, ékes, kegyes kedves), mely alighanem így hangzott : Szerető és kegyes, kedves.

Ez az öt hiba nyilvánvalóan a másoló lelkét terheli. Ha Balassi verstechnikájának fejlődését pontosan ismernők, talán az előbb említett zökkenőknek és ritmikai „érzékletlenségeknek” is okát tudnók adni ; de így csak találgathatunk, s találgathatjuk többek

között azt is : milyen formában hangzott fel ez a dallam Balassi előtt? Bizonyosnak látszik, hogy nem kótáskönyvből, hanem élő előadás nyomán *fordította*, mint annyi más átültetését.

A fordítást azonban csak képletesen értjük ; a költeménynek alighanem csak dallam-mintája volt, de nem olasz szövegbeli eredetije. És itt következik a probléma zenetörténeti oldala : mi is lehetett a „Gianeta Padovana”?

Ilyen című dalt, táncot, kanzonettát vagy hangszeres darabot eddig nem sikerült találni. De alapos lehet a gyanúnk, hogy Balassi itt a kor egyik legnépszerűbb olasz tánc típusával, a padovanával találkozott, hogy tehát a cím mögött nem valamely női név, hanem egy divatos táncdallam megjelölése lappang.

Valóban, a *padovana*, *pavana* vagy *paduan* a XVI. század Európa-szerte elterjedt olasz társas-tánca, lassú és kimért mozgású divatos táncdarab, nagyúri mulatságok, polgári táncvígalmak, humanista költői összejövetelek egyik legkedveltebb zenés szórakozása, mely német, francia, angol és spanyol földön is megérlelte a maga utódait, utánezatait, sűrű epigon-seregét. Nevében alighanem a tánc lokális eredetének emléke maradt meg, akár a Napoletana, Bergamasca, Tarantella, Kolumbjeka stb. esetében. Túlnyomórészt az a jellegzetessége, hogy páros ütemre lejt, — ez a szabályos padovana ; de csak kissé kell szétnéznünk az idevágó (és számunkra hozzáférhető) irodalomban, hogy a „kivételekre” rábukkanjunk, s e kivételek száma meglehetősen nagy. J. de Gorzanis padovánái például (1561, 1563), mint azokat *O. Chilesotti* közléséből ismerjük (Lautenspieler des XVI. Jahrhunderts, Leipzig 1892, 27, 31, 36, 43.), kivétel nélkül páratlanüteműek, J. Paix tabulatúráskönyve (1583) egy páratlanütemű Padoana Venetiana-t közöl, a Nörmiger-féle drezdai tabulatúra (1598) egy paduánjának közléprését fordítja váratlanul páratlanüteműre, stb. Mindezek a padovánák eszerint ritmusukban a gagliardákhoz közelednek vagy velük egyszerűen azonosulnak ; s ebben a stádiumban már semmiképp sem állnak messze Balassi gagliarda-lejtésű „kombinált padován”-jától. Hogy olasz kanzonetták a fentemlített bővített gagliarda-ritmust még jóval később, 1700 táján is szívesen vállalták, arra nézve idézzük itt egy barokk dalköltőnek, Felice Zappi-nak (1667—1719) egyik jellemző darabját:

Ninfa cortese
Col gentil dardo
D'un dolce sguardo questo sen ferì ;
E poi distose
Verso la piaga
Sua mano vaga, ed il mio cor rapì.

Az a sortípus áll itt előttünk, melyet az imént Balassi versének első hosszú-soraként jelöltünk meg.

Van azután a padovánának még egy sajátossága, melyet még nem említettünk ; hogy ti. szívesen vállal helynevekre, tulajdonnevekre, típusokra utaló különleges cím-megjelöléseket. *Padoana Milanese*, *Padovana Venetiana* — olvassuk a különböző gyűjteményekben ; *Pavana Laveccchia*, *Pavane Lord Salisbury*, *Pavana The Earls of Salisbury* stb. ; egy 1620-i gyűjteményben még ezt is : *Padoana ditta la Ongara*. S itt — legalább feltevésként — hadd kockáztassuk meg a gyanút : a nótajelző felirat, melyet Balassi költeménye élén olvashatunk, alighanem egy *Gianeta* elnevezésű padovánra utal ; de talán az sem lehetetlen, hogy a *Vecchia* padován mintájára egy *Giovanetta*-padován is létezett (így írják 1570—80 táján a gyűjtemények Ferabosco egyik népszerű kanzonettájának kezdősorát : „io mi son Giovaneta” vagy „gioveneta”), s ennek a címnek összevont, romlott formája az a szó, melyet Balassi költeményének rejtélyes nótajelzése tartalmaz. Akármint van is : maga a ritmusképlet, mely a vers formáját s talán eszméjét inspirálta, meglehetősen világos, — a benne rejtőző, mögötte lappangó dallam pedig nyilván a vándormelódiák dús füzérét gyarapítja, melyek a régi magyar költészetet az egykorú, virágzó nyugati zenekultúrához kapcsolták.

A' Pokolról

A *Cantus Catholici*, az a nagyszabású egyházi énekgyűjtemény, mely 1651-ben Kisdi Benedek egri püspök védnöksége alatt, Szöllősy Benedek szerkesztésében látott napvilágot (Nagyszombatban vagy Lőcsén), nemcsak a magyar népének kialakulása, a magyar zene története szempontjából jelentős, hanem eredeti és fordított szövegei révén az irodalomtörténet szempontjából is. Ezekre az énekekre, mint költői művekre, itt-ott már felhívták a figyelmet; verstörténetünk azonban még nem foglalkozott velük. Pedig akad köztük valóságos remekmű is; költői forma és ritmus tekintetében pedig olyan folyamatot világítanak meg, mely dallamok és szövegek sorsában egyaránt határjelző: új jövevényformák meghonosodását s összevagyulását a hazai hagyománnyal. Hogy ezek az új énektípusok nem maradtak meg az irodalmi felületen, az énekeskönyv vagy könyvek lapjain, hanem mélyen áthatották a velük élő tömegek mindennapi zenegyakorlatát s egész zenei, dallambeli gondolkodását, azt a nagyszámú népi variáns mutatja, mely az elmúlt évtizedek gyűjtőmunkája során épp a *Cantus Catholici* énekeivel kapcsolatban, a magyar nyelvterület minden részéről felszínre került. (Kodály Zoltán, Rajeczky Benjámin, Domokos Pál Péter, Volly István és mások népének-feljegyzései.) S épp ezek a népi variánsok mutatják, mi minden vert gyökeret a *Cantus Catholici* „nyugatos” kezdeményeiből a naiv magyar ritmus-érzéken.

Ez újszerű mozzanatok között alighanem első helyen áll a *jambikus* lejtésű vers és dallam. A *Cantus Catholici* idevágó énekei már a negyedik „nekifutását” jelentik a magyar jambusnak; a középkorvégi ismeretlen szerzetes-költők próbálkozásait még a XVI. században nyomon követte a törökös „habanéra”-jambus átültetése, s ezt a XVII. század első éveiben Szenczi Molnár Albert néhány, francia-német nyomokon botorkáló s inkább ösztönösen ráhibázó, semmint tudatosan megformáló kísérlete. Utánuk Szöllősy gyűjteménye már szinte kész remekeket hoz, mondhatnók, „trouvaille”-ok sorozatát, természetesen mindenütt a dallam gyámolítása mellett. Idézzünk csak néhány sort az ambroziánus „Te lucis ante terminum” fordításából:

Mivel már bé-estvéledett,
Kérünk, Teremtőnk tégedet,
Hozzánk kegyelmességedet
Mutasd, s szokott őrzésedet.

Gaz álmok távol essenek,
Rút látásink elvessenek,
Sátánok megköttessenek,
Hogy testük ne fertezenek.

... Fényeddel éjjel látogass,
Őrizz, vezérelj, támogass... stb.

Ilyen strófák vagy félstrófák után szinte az az érzésünk, hogy a jambusi vers ötödik s legdöntőbb magyarországi „betörésének”, a Ráday-félének sem kellett már túlságosan sok újat hoznia, száz esztendővel később.

Vagy idézzük az 1675-i kiadás egyik énekét, mely a „Dum virgo vagientem” dallamára támaszkodik:

Három királyok napját,
Országunk egy istápját,
Dicsérjük énekekkel,
Vigadozó versekkel...

Hol van zsidók királya,
Mert megjelent csillagja?
Betlehemben találják.
Szép Jézust környülállják . . . stb.

De legérdekesebb talán az a néhány moralizáló, feddő, bűnbánati és temetési ének, mely az 1651-i kiadás végén olvasható. Szent Demjén és Szent Domonkos latin és magyar nyelven közölt himnuszait a híres „Horrenda mors” követi itt, ugyancsak latin és magyar nyelven, dallamostul („Szörnyű halál, imé hol áll”), ezt pedig, ugyancsak a „Horrenda mors” latin (vsz. német eredetű) dallamára, de most már latin minta nélkül, egy terjedelmes ének „A’ Pokolról”. A barokk mitológiával zsúfolt költemény nem kevesebb, mint ötvenkét versszakból áll s az alvilági borzalmak halmozásában éppoly telhetetlen, mint a világi hiúságok ostorozásában. A vers az előbbiekhöz hasonlóan fordítás*, de néhol olyan megjelenítő költői erő tör benne felszínre, oly feltűnő a forma ritmikus biztonsága is, hogy mindenképp megakad rajta a szeme annak, aki az énekeskönyvet végiglapozza.

Említettük, hogy a vers dallamával a „Horrenda mors” melódiáját jelöli meg a nótajelzés. A latin szöveggel párosult — s a *Cantus Catholici*-ban közölt — eredeti dallam négy-soros verszakot ad ; mindegyik sor nyolcadfél jambusból alakul, de úgy, hogy minden sor első és ötödik jambusa pirrichiusszá módosult benne. A latin szöveg, igaz, erről a dallamritmikai különösségről nem vesz tudomást és szabályos, tiszta jambusokat perget; azt is meg kell említenünk, hogy ez a latin költemény jellegzetesen humanista-litterátus ízű s hogy nem használna rímet. Magyar átdolgozása, *Az Halandóságról*, egyik vonatkozásban sem követi s önálló viszonyba lép az eredeti dallammal : szívesen él a megrövidült jambusokkal, ahol teheti, és szívesen alkalmazza a rímet, ahol a melódia alkalmat ad rá, tehát sor közepén és sor végén is :

Szörnyű Halál, imé hol áll, lest hányván életünknek :
Mégvont ijjal, s mérges nyíllal víja várát lelkünknek.
Élet, ezüst, miként a füst szélvészkor elenyészik :
El kell menned, nincs mit tenned, aranyad el nem vészik.

A *Pokol* verselése szabadabb : sem jambus-lüktetése, sem rím-elhelyezése nem következetes. Dallamához való viszonya is kötetlenebbül alakult a „Halál”-éneknél. Annyi bizonyos, hogy lendületének és pátozának csak használ ez a szabadság :

Nyíljék meg pokol kapuja, örök barlangnak szája,
Czerberusnak vasrostélya, nyíljék meg kalitkája :
Ki kell tudódní a bűnnek, s a bűnök védőinek ;
Napfényt kell látni az éjnek, s az éj sötét népének.

Musa, mit reszketsz diktálni? Penna, mit rettegsz írni?
Nyelvem, mit rebegsz szóllani? s elmém, mit félsz feljárni
Plutonak sötét rekeszit, Proserpina konyhát,
Láncokkal csergő tömlőcit, dühösségnek mihelyit?

Anacreon, jer ki, jer ki, buja Poéta jer ki :
És amely kint túrsz Pokolban (émetted, s nem álmodban)
Ird le világ eleibe, éneklő verseidbe ;
Hogyha nem tetszik az írás, tetszeni fog az sírás.

* Mint Papp Géza és Maróthy János szíves közléséből tudom, e versek eredete a XVII. századi német jezsuita énekköltészetre megy vissza : a „Horrenda mors” szerzője (illetve átdolgozója P. Franck német eredetijéből) Mattheus Rader (1561—1634), a Pokol-éneké („Hiante fauces”) Johannes Niess (1583—1634). A „Szörnyű halál” magyar szövege először Nyéki Vörös Mátyás „Tintinnabulum”-ában (1636), az ő fordításában olvasható.

A folytatás is méltó ehhez a kezdethez ; a nyersségig szemléletes, megkapóan reális vagy látomásszerű képek tolongva lépnek egymás nyomába s minduntalan a kor nagy barokk festőművészetét idézik, Caravaggio, Zurbaran és Rubens lángoló és mélyárnyékú vásznait. Meglepő az egésznek újszerűsége, az enjambement-től az asszonáncig, a laza és bontott ritmusig, de főleg a modern-értelmű jambusig ívelő, öntudatos merészsége a formában, a kifejezőeszközökben. Valóban újra meg újra olyan fordulatok, legalább félsorok, melyek a régi magyar jambust a legújabbhoz, a huszadik századbelihez közelítik :

Ott az kevésység puffadoz, a szerelem lövöldöz ...
 Ó emberi változások! siralmas másolások !...
 Nem látod vetett ágyadat, lángozó nyoszolyadat? ...
 ... nincs mód az elfutásba ...
 Ez ám amaz Aversa tó, kénköves és bűdös tó ...
 Lángoznak ugyan a tüzek, és szörnyűképpen égnek,
 De jaj, fényleni nem tudnak, csak égetni tanultak ...
 Nem fő, nem láb, nem szív, nem máj, nem ér, nem bőr, ki nem fáj ...
 Bujáknak szívét gyulasztja tüzes szuroknak lángja ...
 Tüzes pörölyök és fogók tompulnak s olvadoznak ...
 Ó halhatatlan éltetek, pokolba kik így égtek ...
 A mennyet akkor veszítitek, mikor a földnek éltek ...
 Jaj pávafarku Hölgyeknek, Juno nemzetiségének ...
 Jaj néktek is, Narcissusok, csifra s fonyóka ifjak ...
 Ah! égni fogtok végetlen, míg Isten Isten léssen ...

Több ez már, mint a versformával, a ritmussal, a készenkapott, átvett dallammintával való tanítványi küzködés ; az első érett és szabad eredmények egyike, inkább a nyelv és a verselés mesterpróbája. A jambus nyilván nem idegen többé a magyar ritmus-érzéktől ; megkezdődött hazai birtokbavételének az a sokszínű, sokszálú folyamata, melynek legbehatóbb és legmeggyőzőbb rajzát legutóbb Horváth János kutatásainak köszönhetjük.

3.

Szencsei György dalaihoz

A vers- és dallamminták, úgy hisszük, nem véletlenül válnak időszerűvé egyik vagy másik korszak számára. A nemzeti hagyomány és a helyi divat, a költő és a nemzedék mondanivalója, a nyelv érettsége és igényei, a köztudat és ízlés fogékonysága bizonyos formák és dalamok iránt, idegenkedése más formáktól : csupa olyan tényező, mely újra meg újra, szám-talan változatban keresztezi egymást. Ha igaz, hogy új forma csak új mondanivalóból támad : nyilvánvaló, hogy költészetünk jövevényformái (tehát a magyar jambus és a magyar gagliarda is) új mondanivalók mandátumával születtek : olyasmit hirdettek, ami csak ilyen módon volt igazán elmondható. Egy-egy új érzelmi világ kibontakozása idején az új forma, a nyelv új-fajta zengése és lüktetése így maga is új mondanivalónak számít, anélkül, hogy egy-egy forma hangulati atmoszférája, érzelmi „jelentése”, éthosza változatlanul állandó maradna. Még ugyanegy nemzedéken belül sem állandó : gondoljunk csak Petőfi és Arany „nibelungi” verseinek különbségére („Föltámadott a tenger, a népek tengere. . .”, „A múlt idők homályán megszólal egy rege. . .”) ; s amennyire igaz, hogy a múlt század nagy jambus-költeményeit, Vörösmarty, Katona, Madách dikcióját nem tudjuk régi magyar formában elképzelni, annyira igaz az is, hogy az ő jambus-zenéjük, vagy akár Ady és Babits érzékeny és ideges formái már nem mondhatnák, nem „jelentethetnék” ugyanazt a jövő magyar költőnemzedék kezében. — Akármint van, annyi bizonyos, hogy 1700 táján a jövevényformák első előkészítő-kora, növendék-ideje már jóformán le is zárul ; már aklimatizálódtak s aféle másodlagos nemzeti

formáknak számítanak. Bizonyosság erre többek között Szencsei György sokat emlegetett daloskönyve, melyben az új formák már olyan természetességgel szólnak meg, mintha mindig itthon lettek volna Magyarországon, magyar énekes ajkán, magyar fró tolla alatt. Egy részük bizonyosan más gyűjteményekből került, tehát régebbi keletű; de itteni találkozásuk bizonyára határozott izlés, tudatos válogatás műve. Itt találjuk a legdallamosabban zengő régi magyar gagliardákat :

Siralmas hattyu | Neander partján
 Hallod-e ifju | jöjj te egy szómra
 Isten áldjon meg | édes barátom

a rövid sorokkal kombinált gagliardát :

Természetemnek | ez gyarló testben | romlását ...

trochaikus és jambikus nyolcas sajátságos és merész vegyítését :

Jó napot szívem virágom ...
 és
 Mondjad meg szívem titkodat ...
 (egyazon versben!)

jambikus nyolcasnak trochaikus ötös zárósorral való — nyilván a dallamtól ihletett — kombinációját :

Az tenger fővenye ki sok ...
 ... Ollyak mint habok

s ami talán mindegyiknél érdekesebb, a jambikus sornak nibelungi sorrá való kibontását, amivel a régi magyar költészet, tudomásom szerint, ekkor és itt próbálkozik először. Van belőle a daloskönyvben egy kezdetlegesebb képlet, mely negyedfeles jambusokat sorol egymáshoz :

Megmondám tűz-égette, | hogy meg ne házassodjál,
 Mert egy szem búzád sincsen, | azmellett pénzéd sincsen.

De megjelenik a „nibelungi vers” igazi, kibontott formájában is, voltaképpen abban az alakjában, mely a középkor óta nem annyira epikai, mint lírai dalritmusként vált a legnépszerűbbé :

Jövendő dolgaimról | addig gondolkodám,
 Példát vévén másokról | én megházasodám;
 Immár napjában egyszer, | avagy két hétben egyszer
 Lészen zsíros konyhám;
 Kevés gondom másszorra, | elég nékem holnapra,
 Hogy mellettem mátkám.

Ha e hatsoros strófát a felére vonjuk össze, például első, ötödik és hatodik sorát olvasuk, már előttünk áll Petőfi formája :

Látjátok ezt a táncot? | Halljátok e zenét?
 Akik még nem tudtátok, | Most megtanulhatjátok,
 Hogyan mulat a nép.

A Szencsei-daloskönyv „Cantio Matrimonialis”-ának versművészete természetesen nem Petőfié; de nem lehetetlen, hogy Petőfi fülében, mikor a *Feltámadott a tenger* hatalmas sorait írta, nemcsak német és francia versek-dallamok lüktetése zengett, hanem régi magyar verseké is.

A közvetlen minták hihetőleg itt is, ott is : Petőfi számára éppúgy, mint a *Cantio Matrimonialis* ismeretlen költője számára, külföldről jöttek. A nibelungi vers, mint köztudomású, a középkor óta egyik leggyakoribb s legnépszerűbb képlete a német lírának, egyházi éneknek, szerelmi dalnak, diák- és katona-rigmusnak egyaránt ; a XIX. század első felében nemcsak a népi és népies dalokban zengett, de az irodalmi gyakorlatban, a legjelentősebb költők lírájában, mint újszerű szubjektív dalköltészet is renaissance-át élte, Eichendorfftól Heinéig, Goethe zenész-kortársaitól Schumannig. Ami kevésbé ismeretes : a „tisza” nibelungi forma mellett igen korán megjelentek a német dalköltészetben az olyan középírmekkel, sortőréssel kombinált formák is, aminőt a mi *Cantio Matrimonialis*-unk tükröz. Ime egy példájuk a XV. századi Lochamer-féle daloskönyvből :

Ich spring an diesem Ringe | des besten so ichs kann,
 Von hübschen Fräulein singe, | als ichs gelernet han ;
 Ich ritt durch fremde Lande, | da sah ich mancherhande,
 Da ich die Fräulein fand.

(A *Cantio Matrimonialis* ehhez képest csak azt az újdonságot hozza, hogy az utolsó két sor megismételt dallamára, ugyanabban a ritmusban, folytatja a szöveget.)

Más példa, a XVI. századból :

Von erst so wölln wir loben | Marjam die reine Maid,
 Die sitzt so hoch dort oben, | kein Bitt sie uns verseit ;
 Uns armen Reitersknaben, | die nicht viel Goldes haben,
 Nur hin und wider traben,
 Sie tut uns gnädig sein, | die selbig Jungfrau rein.

(Ez pedig abban tér el a *Cantio*-tól, hogy a 3. sor felezését és középrímét egy újabb rímelő félsor hozzáfűzésével toldja meg, a zárósort pedig mintegy megismétli egy hozzáfűzött rímelő félsorral.)

Ilyesfajta verseket és dallamokat hallhatott a *Cantio* szerzője, mikor próbát tett az első, talán legelső magyar nibelungi verssel. A kísérlet nem sikerült zökkenőmentesen ; mégis elmondhatjuk, hogy a szokatlan formát a költő is, a nyelv is győzi lélegzettel, harminc versszakon át, az irónikusan keserű záróversszakig :

Igy tanitta mátkáját | egy korban egy ifju,
 Ujonnand hozott társát, | de vége lőn csak bú,
 Mert az hitet megszegé | és csak tréfának vélé,
 Az szél már rosszul fú,
 Házosságot megunta, | sok ízben megsiratta,
 Még mást is szomorú:

A versmondát még nem mindenütt tud simán és harmonikusan elhelyezkedni, még feszeng kissé az új öltözetben. De az ismerkedés mégsem végződik kudarccal ; az olvasó megérzi benne a felébredő magyar költői nyelv és forma fiatalos erejét, a „magyar ének tavaszát”.

BÓKA LÁSZLÓ

A VERS-ELEMZÉS PROBLÉMÁI

Verstani irodalmunk igen gazdag. Nem is csoda. Irodalmunk történetének legnagyobb sodrú árama versköltészetünk, verstani irodalmunknak olyan költők vetették meg alapját, mint Csokonai, Arany János, Arany László s olyan tudósaink rendszerezték a verstudományt, mint Négyesy László és Horváth János. Még a verstani vita-irodalom is olyan rangú műveket termelt, mint Gábor Ignác, Babits Mihály, Németh László tanulmányai s egy-egy részletkérdés is monográfiákkal dicsekedhet: elegendő, ha Vargyas Lajos *A magyar vers ritmusa*, Szabédi László *A magyar ritmus formái* című, csak a közelmúltban megjelent monográfiájára utalok.

A vers-elemzés terén korántsem hivatkozhatunk ilyen eredményekre, ha vers-elemzésen egy vers művészi hatásának felfejtését értjük, egy olyan sokszempontú vers-magyarázatot, mely a vers történetére, gondolati és érzelmi telítettségére, stílusára, a versformálás módjára és a vers nyelvének elemzésére is kiterjed. Igaztalanok lennénk, ha azt állítanók, hogy e téren semmi sem történt. Greguss Ágost, Lehr Albert, Riedl Frigyes, Horváth János, Földessy Gyula, Benedek Marcell munkássága éppenséggel legnagyobbjainknak, Vörösmartynak, Petőfinek, Aranyinak, Adynak versköltészetét vonta a tudatos műértés fényébe s éppen az ő munkásságuk győzött meg arról, hogy a vers-elemzés terén is el lehetne jutnunk egy olyan tudományos rendszerezés fokáig, mint ameddig a verstan terén eljutottunk. Sajnos nem akadt eleddig senki, aki egybehangzó eredményeiket összefogta volna s ezzel a térképező munkával feltárta volna a vers-elemzés területének fehér foltjait is.

Ez a viszonylagos elmaradottság különösen az irodalmi kritika gyakorlatában lepleződik le. Soha annyi szempont-szegény, pillanatnyi benyomásokon alapuló, igazolhatatlan, szubjektív belemagyarázásokkal éktelen kritikát nem olvashattunk, mint manapság. Mintha nem telt volna el egy emberöltő azóta, még mindig érvényben van Ignotus formulája: „Akaszszanak fel, ha értem. De...” A tudatos műértésre való nevelés másik nagy területén, a felsőoktatásban sem büszkélkedhetünk jobb eredményekkel. Az irodalmi művek interpretálása oly mértékben tolodott el a művek eszmei-politikai elemzésének terére a negyvenes-ötvenes évek fordulóján, hogy ma csak a legnagyobb erőfeszítésekkel tudjuk leküzdeni azt az egyoldalú, csak a művek tartalmára korlátozott, vagy az ennek ellenhatásaként kifejlődött egyoldalú formai szempontú értékelést, mely a műalkotás művészi egységét szem elől téveszti. Ezen a helyzeten mielőbb változtatnunk kell s hogy lehet is, arra olyan jelek mutatnak, mint az az újkeletű érdeklődés az irodalmi nyelv kialakulásának kérdései iránt, mely Pais Dezső kutatásai nyomán kelt fel s az a — fiatal nyelvészeink és irodalomtörténészeink részéről mutatkozó — stilisztikai munkásság, mely most termi első gyümölcseit. József Attila rovatcíműl írt kérdése, „Miért szép?”, egyre égetőbb kérdéssé válik s ha irodalomtudományunk válasz nélkül hagyja, tudomány voltáról mond le.

Nem lenne érdektelen a vers-elemzés terén mutatkozó elmaradottságunk okainak feltárása sem. Ám az okok felderítése olyan széleskörű elemzését követelné meg tudománytörténetünk s oktatásügyünk problematikájának, mely nem lenne arányban azokkal a

szerény kérdésekkel, melyeknek feltevésére ezúttal vállalkozhatunk. Célunkul ugyanis azt tűztük ki, hogy néhány olyan problémát vetünk fel, melyekkel szembe kell nézni mindazoknak, akik a tudományos igényű vers-elemzés helyes módszerét keresik. Az alapvető ok, irodalomtudományunk filozófiai (esztétikai) igénytelensége, amúgyis egyre nyilvánvalóbb.

I. Előjáróban meg kell említenünk azt az eléggé általános nézetet, mely szerint mindenfajta vers-elemzés eleve reménytelen vállalkozás, hiszen a vers szépségének egyik eleme éppen a vers titokszerűsége. A vers a legkevésbé közvetlen művészi kifejezési forma. A költő alkotásának valóságos indítéka a legtöbb esetben felderíthetetlen s a vers gondolati tartalmából, úgynevezett mondanivalójából aligha lehet visszakövetkeztetni rá, önkényes és ellenőrizhetetlen belemagyarázás nélkül. Magában a verses kifejezési formában is van valami irracionális rendkívüliség: a legköltőibb próza is közelebb van a beszélt nyelvhez, mint akár a népi egyszerűsége, természetessége törő költő verse. A versköltészet hatása nem a megértésen alapul, hanem egy olyan hangulati együttérzésen, melynek felkeltésében, a vers megfogható tartalmán túl, felvillanó képek látomás-szerű sejtelmessége, a ritmus és a rím zeneisége, a nyelv grammatikai rendjének felbomlása, a szavak jelentésének megváltozása, sőt olykor idegen, érthetetlen szavak emotív ereje játszik szerepet. A versben mindig van valami imaginárius elem, hiszen a vers hatásának csak egyik oka az, amit a költő kimond, a másik rendszerint az, ami kimondatlan marad, amit csak sejteni lehet. A vers amennyire nem közvetlen kifejezési forma, annyira szubjektív, egyedi ugyanakkor s ezért a hatása is az olvasó szubjektivitásában, egyedi visszhangjában keresendő. Ezekben a közkeletű megállapításokban sok helyes megfigyelés rejlik, de vajon ezek egyértelműen a vers-elemzés reménytelenségét bizonyítanak? Egyáltalán nem. A legrealisabb ellenvetés kétségkívül az, hogy a vers keletkezése, a költői alkotás szubjektív indítéka rendszerint megközelíthetetlen. Ritka az olyan tudományos igényű költői önelemzés, a vers keletkezésének olyan introspektív leírása, mint Weöres Sándor *A vers születése* című tanulmánya (Pécs, 1939.) s az ilyenyszerű költői önelemzések, vallomások gyakran tudatos misztifikációk, mint E. A. Poe tanulmánya *A holló* keletkezéséről. Ez azonban legfeljebb azt bizonyítaná, hogy a vers keletkezése titokszerű, de nem azt, hogy a vers hatása is az, hiszen egy-egy fel-nem-fedett szubjektivitásban fogant versről olykor egymás nyomába lépő nemzedékeknek azonos a véleménye. Ámde még azt sem állíthatjuk nyugodt lélekkel, hogy a vers keletkezésének okvetlenül meg kell maradnia ebben a titokszerűségben. Csupán azt mondhatjuk, hogy egyelőre nagyon keveset tudunk erről, — mert az is túlzás lenne, ha azt mondanók, hogy semmit. Csak az efajta tudásunk is rendszerezésre vár. De az, hogy költő-típusokról beszélhetünk, hogy tudjuk, miszerint vannak zenei (ritmikus) fogantatású versek és vizionárius keletkezésű versek, hogy valamit tudunk a rím és a képzettársítás viszonyáról, hogy módunk van elemezni azonos élményforrásból származó, különböző költők alkotta verseket, hogy különbséget tehetünk olyan versek között, melyeknek első sora robbanásszerűen kitarja a költő mondanivalójának magvát s indulatának hevét és olyan versek között, melyeknek művészi summája a vers végén ölt végleges alakot, stb., mindez azt jelzi, hogy e téren is tudunk valami keveset. De az bizonyos, hogy az irodalomtudománynak ezen a téren két alapvető feladata van. Az egyébként valóban lényeges kategóriák mellett (haladó — nem haladó, realista — nem realista) lényegesen nagyobb lélektani felkészültséggel kellene foglalkoznunk a költők egyedi pszichikumával. A freudizmus kritikájáért túl nagy árat fizettünk: irodalomtudományunk lemondott a lélektan tudományos segítségéről. Másrészt élnünk kellene annak a parancsoló követelménnyel, lehetőségével, hogy a jelen irodalmát is vonjuk be irodalomtörténeti kutatásainkba. A mai ember aránytalanul nagyobb tudatossága az írókra fokozottan jellemző s ha a mai Goethék mellett nem dilettáns Eckermannok és Riemerek sűrögnének, hanem céltudatos kutatók, bizonyára több világosság derülne az indítékokra s kevesebb lenne a titokszerűség homálya. Az írók eldörgik a maguk „Odi profanum vulgus”-át ugyan, de hogy gyűlöletüket nem hallgatással hitelesítik,

hanem közlik a megvetett, profán tömeggel, az mégiscsak arra mutat, hogy az író szándékát őszintébben fejezi ki a fájó óhaj: „Szeretném magam megmutatni”.

II. Súlyos probléma az is, hogyan válasszuk el egy vers objektív esztétikai értékét a vers koronként változó, alkalmi művészi hatásától. Berzsenyi költészetét elemezve, számolnunk kell azzal, hogy az antik versformák, a mythologikus nevek, személyek, képek titokszerű és ünnepi hatása egészen más jellegű volt abban a korban, melynek hivatalos nyelve a latin volt, mikor a nevelés alapja a klasszikus antikuitás irodalmának ismerete volt, midőn méhesek zsongásában, lugasok árnyas csendjében latinul olvasták a nagy római költőket s amidőn az antikizálás a világirodalom egyik stílus-eleme volt, mellyel épp úgy élt a német rokokó-klasszicizmus költője, Wieland, mint Goethe, Schiller, vagy a divatos Matthiesson, mint ma, midőn a klasszikus antikuitás hajdani központi szerepe megszűnt, midőn a mythologikus nevek és személyek elsősorban érthetatlenségükkel, idegenségükkel hatnak, midőn a művelt olvasó gondolkodásában egy-egy antik név nem Homéroszt, Horatiust kelti életre, hanem Leconte de Lisle, Baudelaire, Heredia, Swinburne vagy Babits költészetét. Ha a mai olvasó elemzi Reviczky *Válasz egy levélre* című szép elégikus versét, a vers *ön-öz*ő modorán, a félmúlt gyakori használatán, az ilyen jelzős szerkezeten, „a kedves kis személy”, valami avatag bájta, a préselt virágok fonnyadt széna-illatát, mosolyogtató naiv kedvességet érez s ez kétségtelenül hozzá tartozik a vers mai művészi hatásához. Ám a vers megjelenése idején a félmúlt az irodalmi nyelv eleven szintaktikai formája volt, a *személy* szóhangulata nem volt olyan egyértelműen eufemisztikus jellegű, mint ma s az *ön-öz*és forradalmi újítás volt, merész közeledés polgárosultabb társadalmak választékos érintkezési formáinak meghonosításához. S ma már alig tudjuk eldönteni, hogyan hatottak a versnek, a költővel egykorú olvasóra, olyan részletei —

... Igy ír ön ; óh, de asszonyom csalódik?
Kis táncosát, a régít, a valódit,
Keresse egy régen leltűnt világban,
Emléki közt, vagy máshol, csak ne nálam ...

... Hogy ki vagyok hát ! ... Minek elbeszélni?
Beteg poéta, langyos kékvű férj.
Nem az a vágyam többé, hogy szökelljek,
De hogy mint néző üljek és pihenjek ...

amelyekről ma bizonyosan tudjuk, hogy ránk azért hatnak, mert a Nyugat-mozgalom irodalmi forradalma, Kosztolányi költészetének ismerete után olvassuk. Lehet-e objektív feleletet adnunk József Attila kérdésére? Az bizonyos, hogy a költői alkotások esztétikai értékelése jelentős részben történeti elemzést kíván s irodalmi nyelvünk, stílustörténetünk alaposabb, árnyaltabb ismeretét tételezi fel, mint amilyennel ma rendelkezünk.

III. Nem kis nehézséget okoz a versek nyelvének elemzése sem. Az a felosztás, mely a köznyelv, irodalmi nyelv, tájnyelv, szaknyelv kategóriáiba tagolja a nyelvi jelenségeket, nem kielégítő. Az irodalmi nyelv_o túlságosan tág s ugyanakkor korlátozott kategória s egyre követelőbb szükség a költői nyelv önálló kategóriaként való bevezetése. (Az irodalmi nyelvbe beletartozik számos olyan szó, mely a költői nyelvben prózáinak, költőietlennek hatna. Az *értékesít* ige beletartozik az irodalmi nyelvbe, de Ady *Eladó a hajó* című versének nem lehetne ez a címe: Értékesíthető a hajó. Az irodalmi nyelv viszont sokkal merevebb a tájszavak, szaknyelvi szavak, zsargon kifejezések, régies szavak és fordulatok befogadása terén, mivel feladata az egyértelműsége, közérthetősége alapuló gondolatközvetítés, mint a költői nyelv, mely olykor éppen a többértelműsége, a különössége keresztül éri el hangulatkeltő hatását.) Másrészt a versek nyelvének elemzésekor nem szoktuk tisztázott szempontok szerint elkülöníteni a nyelvi- és a stílus-jelenségeket. Az sincs megnyugtató módon tisztázva, vajon azok a költői nyelvi sajátosságok, melyek a versforma belső kényszerének engedve jönnek létre (elsősorban a versmondattani jelenségekre gondolok), a nyelvi vagy a verstani elemzés körébe

tartoznak-e. Az alapvető kérdések tisztázatlanságából számos nehézség adódik. Ezúttal csupán két jelenségre szeretném felhívni a figyelmet.

Az egyik a versek zeneiségének a kérdése, ezúttal nem a ritmus és a rím, hanem a versek hangállománya szempontjából. Induljunk ki egy közkeletű példából. Paul Verlaine *Chanson d'automne*-jának első versszakáról és annak Tóth Árpádtól származó fordításáról van szó :

*Les sanglots longs
Des violons
De l'automne
Blessent mon coeur
D'une langueur
Monotone.*

*Ősz húrja zsong
Jajong, búsong
A tájon,
S ont monoton
Bút konokon
És fájón.*

A verselemző előtt kétségtelennek látszik, hogy a vers és mesteri fordítása mélabús hangulati hatását az *o*-hangoknak és az *on, ong, ng* hangkapcsolatoknak köszönheti. Az *o* mély bűgása, az *n* előre és hátra egyaránt nazalizáló és ezekben a hangkapcsolatokban elnyújtó, tompító hatása kelti fel a vers hangulatát. A verselemzőnek bizonyára igaza van. De hogy a kérdés nem egyszerű, annak bizonyítására hadd idézzem Babits Mihály *Egy szomorú vers melyben a költő azon panaszkodik, hogy nincsen barátja* című versét :

*... barangoló, borongó
ki bamba bűn borong,
borzongó bús bolyongó,
baráttalan bolond.*

Ez a vers-részlet, egy ugyancsak mélabús hangulatú vers kiszakított része, korántsem kelti ugyanazt a hangulati hatást, sőt a legtöbb olvasóra komikus benyomást tesz, jóllehet az idézett négy sorban ugyanaz az *ong* hangcsoport muzsikál, sőt — mint Verlaine versének magyar fordításában — a *bú, bús* hangcsoport is fellelhető. Miért? Elsősorban nyilván azért, mert mind Verlaine versében, mind Tóth Árpád fordításában az *o*-hangok mély bűgását *á-, ő-, é*-hangok színezik s az alapvető *ó*-bűgást természetessé, mesterkéletlenné teszik. Másrészt Babits vers-részletében az *ong* hangcsoport akusztikai hatásához a *b*-kezdetű szavak alliterációja is járul. Nyilvánvaló, hogy itt quantitásról, arányról van szó, magyarul mondva : Babits versében sok a jóból. A hangulatkeltésre alkalmas akusztikai hatás túlfokozása elvonja a versolvasó, vershallgató figyelmét a vers mondanivalójáról, közömbösíti azt s az önállósult öncélúvá vált zengés-bongás játékos, vagy egyenesen komikus hatást kelt. (Hasonló okon érzi a mai versolvasó játékos kuriozitásnak a leoninust is : az antik klasszikus verselés ritmikájának zenei hatását felesleges rímeléssel fokozni!) Mindebből az következik, hogy az akusztikai hatásnak titka nem csupán a hangelemekben, hanem a velük való élés mértékében és arányában keresendő.

Ám a kérdés tovább bonyolítható. Engedtessek meg nekem egy triviális tréfa. Ha Verlaine versének magyar fordítását véve alapul, azonos hangelemekből konstruálok egy strófát —

*Ősz bú-korong
hajlong, ujjong
a hájon,
s kong Monokon :
bús pofonom
ne fájjon*

—, semmiféle őszi mélabút nem érzek, hanem bosszankodva vetem el az ostoba hangtréfát, annak jeléül, hogy a hangok, hangkapcsolatok hangulatkeltő hatása csak korlátozottan, a megfelelő jelentéstartalommal együtt érvényesül. Még pontosabban : a hangzás szépsége

akkor válik költői szépséggé, ha az akusztikai hatás egybeolvad a jelentés érzelmi hatásával. És : mindig az utóbbi a döntő. Mert nem kétséges az, hogy az én illetlen demonstratív játékom akusztikai hatásában közelebb áll Verlaine eredetiéhez, mint Szabó Lőrinc alábbi fordítása, de az sem kétséges, hogy Szabó Lőrinc, annak ellenére, hogy nem kísérli meg visszaadni az eredeti vers hang-hatását, szépségét mégis érzékeltetni tudja :

Zokog, zokog
az ősz konok
hegedűje,
zordul szívem,
fordul szívem
keserűre.

Azért szükség ezt hangsúlyozni, mert a vers-elemzés során gyakran esünk abba a hibába, hogy a nyelv zenei hatását összetévesztjük a vers költői hatásával, a vers zengő szépségével. Mi ugyanis nem tagadjuk, hogy a nyelveknek van — pusztán hangrendszerük alapján — bizonyos zenei, széphangzás-beli rangsora, de ez független e nyelvek költői lehetőségeitől. Nyelvesztétikai szempontból nem kétséges, hogy az olasz nyelv előkelőbb helyet érdemel, mint az angol. De ha az olasz lírát kell összemérnünk az angollal ? Alighanem az angol lesz a pálma. (Hogy ismét triviális legyek : gyönyörű szó a fülemnek a spanyol *aduaner* szó, változatos vokalizmusa, mássalhangzóinak zöngéssége okán, de aligha kelt költői hatást a spanyol olvasóban, aligha szerepel a spanyol líra érzelmi telítettségű szavai közt, ugyanis azt jelenti, hogy *finánc*.)

Ha még ehhez hozzátesszük azt is, hogy olyan szavainkban, melyekben ma a hangalak objektív szépsége harmonizál a jelentés költői hangulatával, ez az összhang gyakran viszonylag újkeletű s valaha nem volt meg (például az *andalog* szó, mely valaha azt jelentette, hogy *elbárgyul, butul*), akkor még nyilvánvalóbb, hogy a vers-elemzés során le kell mondanunk a nyelvészeti szempontok érvényesítéséről, legalábbis abban az értelemben nem élhetünk velük, mint ahogy az eddig szokásban volt. A nyelv zenéje és a vers zenéje nem azonos, az utóbbi összetettebb fogalom s egyelőre csak tapogatunk elemezhetőségének lehetősége felé.

A másik kérdés — melyet már futólag érintettünk — a költő szókincsének kérdése. A szókincs felhasználása más jellegű a versben, mint akár a köznapi beszédben, akár a költői nyelvben. A köznapi beszédnek szóhasználatát a teljes, akadálytalan megértés feladata szabja meg, ezért a beszélő automatikusan a közérthető, leggyakrabban használt szavakból válogat. Ha ettől eltér, akkor beszéde vagy az affektáció, vagy a komikum hatását kelti. (Ez szab korlátot a purizmusnak is. Ha *esztétika* helyett *széptant*, *stílus* helyett *írályt* mondok, jöllehet ezek helyes magyar szavak, beszédem mégis a keresettség, finomkodás, különködés hatását kelti. Az öngyújtót nevezhetem *racionális kis gép*-nek, sőt *masinának*, de ha azt mondom, hogy az öngyújtó *eszélyes gépely*, kinevetnek.) A költői nyelvben a szókincs felhasználását nem ilyen automatizmus szabályozza. A költő elsősorban nem közérthető, hanem újszerű, meglepő, megdöbbentő akar lenni, ha szól s a nagyobb érzelmi telítettség, a képszerűség igényével választja meg szavait. A versköltő szókincsét ezeken felül a verses forma kényszere is befolyásolja. „Itt a *kehely*, igyál” — kínálja V. Lászlót Arany balladája szerint a „hű” cseh. Hogy Arany nem *pohárral*, *serleggel*, *kupával*, *kancsóval*, hanem éppen *kehellyel* kínáltatja a királyt, azt — Lehr Alberttől tudjuk — elégségesen megmagyarázza az, hogy balladájának egyik forrása Szalay László *Magyarország Története* volt, mely szerint a királyt méreggel pusztították el, „melyet Podiebrad vagy a dühösebb kelyhesek közül valamelyik nyújtott a királynak”. De egy bizonyos : *billikommal* nem kínálhatná, mert ennek az ivóedénynek, háromszótagos hangteste nem fér el a vers formájában. Nagy Zoltán egyik szép versében, az *Érmelléki ének*-ben az első versornak a versformához kötött á-vokalizmusú szavai (Már sárgulnak a nagy tengeritüblék) valósággal predominálják a vers szókincsét, mint egy szimfóniát az alapmotívum hangneme : bevárják, száraz, sárga délutánba mártják, rájuk, koro-

nájuk, ákác, halvány, borház, tornác, várja, sárga, táblák, sárgán, árja, vál, éjszakába délután, fákön, halványzöld, délután, aranyzománcú, táján, sápadt, társaddal szállj, kocsányán, magános, fáradt, ágyra, iván, várva, állók, órák, folyással, sokágú deltájába, már. S hogy ennél a versnél maradjunk: a *borház-tornác* rímpár lehetetlenné teszi, hogy akár *kolna* legyen az egyik, akár *veranda* a másik helyett, aminthogy a versforma kényszere és a szóhangulat egyaránt azt diktálja, hogy *figyelő* helyett *figyelmezőt* használjon ebben a sorban, „Nyugszol fákön, csendben figyelmezőkön”, de a következő sorban már nincs választása a *mező* és a *rét* között, a rímkényszer szerint a sor csak így hangozhat: „Aranylón nyugszol halványzöld mezőkön”, függetlenül a szóhangulattól. A példákat szaporíthatnám. De ennyiből is nyilvánvaló, hogy a versek nyelvi- és stíloselemzése közt van egy olyan elem, mely egyikhez sem tartozik, illetve mindkettőtől elválaszthatatlan, sem nem automatikus, sem nem tudatos folyamat, olyan értelemben, mint bármily közbeszéd, vagy költői kifejezés, hanem egy objektív adottságnak, a versformának ösztönző kényszere.

Ösztönző kényszernek neveztük a versformát. Mert egyfelől igaz az, hogy a versforma kényszerében a költő egy anorganikus (személyiségén kívüli) elem törvényeinek engedve másként választja meg szavait és felborítja a szavak szabályos szintaktikai rendjét (közöls), ha a forma megkívánja. De a formát — több-kevesebb biztonsággal állíthatjuk — tudatosan választja, sokszor éppen azért, mert ez a forma segíti hozzá, hogy kiszabaduljon nemcsak a köznap beszéd automatizmusából, de a költői kifejezési mód szokványaiából. A versforma ugyanis, mikor megbontja a nyelvi automatizmust, egyben stílusmeghatározóvá válik. „Láttam szegény szemének könnyét” — kezdi versét a Nyugat tején felnőtt költő. Ezt a metonimiát Osvát is elfogadhatná. Ám a költő éppen ezért riad vissza a leírt sortól, mert ezer ilyen olvasott a Nyugatban. Valahogy másként, frissebben, ősbibb ösztönnel szeretné ugyanezt elmondani, anélkül, hogy feladná a „szegény szem” találatát. Eldobja a leírt sort és így kezdi versét:

*Könnjét szemének
láttam szegénynek . . .*

S ezzel az egyszerű formaváltással valami régies-népi naívsággal sikerül új ízűvé fűszereznie mondanivalóját. Mi ez? A versforma kényszere? Vagy tudatos kihasználása annak, hogy a versforma stílus meghatározóvá válik pusztán a nyelv szokás megbontásával? S ha a versformát anorganikus elemnek nevezzük is, nem kell-e egyre inkább számolnunk azzal, hogy a nemzeti irodalomban évszázadok óta zengő versformák az irodalmi műveltség terjedésével, elmélyülésével időjárástól ugyanolyan virtuális rendszerré válnak egy nép kollektív tudatában, mint a nyelvi jel-kapcsolatok rendszere?

Egy bizonyos. A vers-elemzés során le kell mondanunk arról a típusáról a versek nyelvi elemzésének, mely ma divik s melynek olyan eredményei vannak, hogy Petőfi is használ költeményeiben jelzős szerkezeteket, névelőket, kötőszavakat. Az sem túlságosan érdekes, hogy Ady verseiben tájnyelvi sajátosságok is felismerhetők (ennek legfeljebb Ady és Kosztolányi költészetének összehasonlítása során lehet valami csekélyke jelentősége). A vers-elemzőt a költő nyelvéből elsősorban az kell, hogy érdekelje, ami a verses formában való kifejezéssel függ össze. Ez alighanem arra fog vezetni, hogy a vers-mondattan mellé felépítjük az egyéb nyelvi kategóriák verstanát is.

*

Csak néhány kérdést érintettünk, a problémák többsége számon kívül maradt. Nem szóltunk még az egyik legfontosabb kérdésről, a vers-szerkezetek kérdéséről, nem is érintettük a versköltészet műfaji problémáit s hallgattunk a verses költői kifejezés és a realizmus kérdéseiről. E kérdéseket, tudjuk jól, nem elég felvetni, el kell jutnunk a megoldásokig. A feladat megoldását nem csak kritikánk helyzete s az oktatásügy sürgető igénye követeli, de

az az izgalmas helyzet is, melyben irodalmunk élete forr. Petőfi halála óta irodalmunk s benne versköltészetünk számos irány- és ízlés-váltás során fejlődött mai szintjéig s ezeknek megnyugtató irodalomtörténeti feldolgozása sem képzelhető el egy objektívabb eredményekre vezető vers-elemző munka nélkül. Tudjuk, hogy ennek feltételeit is alig tudjuk megteremteni, ha nem kíséreljük meg Bartók Béla és Kodály Zoltán zenetudományi munkásságának gyümölcsöztetését, ha nem születik meg egy új igényű stilsztika és poetika, ha irodalomtudományunk nem lel szorosabb kapcsolatot nyelvtudományunkkal, ha megmarad mai esztétikai igénytelensége fokán. Hogy mégis reménykedve fogunk hozzá feladatainkhoz, abban jelentős része van azoknak az eredményeknek, melyeket egy tárt ajtajú kincstár, Horváth János irodalomtudományi munkássága, de elsősorban *Petőfi Sándor*-ról írott monográfiája kínál, melynek hívogató fényétől ma már aligha lehet visszatartani kutatóinkat.

ECKHARDT SÁNDOR

BALASSI BÁLINT ÍRÓI SZÁNDÉKA

Az első nagy magyar költő életrajzában bár még mindig vannak jelentékeny hézagok, sok részletében már világosan látunk. Kevésbé tiszta előttünk, hogy alakult ki lelkében költői hivatástudata, mit gondolt saját verseiről és egyéb műveiről: egyszóval mi volt „írói szándéka”, mikor vitézi és szerelmi kalandjai között, vagy pereskedése alatt, tollat fogott, hogy magyar nyelven írjon verseket. Századbeli kortársainál, egy Tinódinál, egy Ilosvai Selymes Péternél, egy Szkhárosinál vagy Bornemiszánál a nevelő vagy mulattató szándék nyilvánvaló: az énekmondók és históriaírók mindig maguk figyelmeztetnek írói céljaikra. Balassinál valami rejtélyességbe ütközünk: csak úgy gondoljuk, hogy udvarolni is akart verseivel, de azt is, hogy magyar irodalmat akart csinálni; minderről azonban nem tesz nyílt vallomást.

Alábbiakban erre a kérdésre szeretnénk rávilágítani: elszórt adatokból, megnyilatkozásokból talán össze tudjuk hozni, mit akart Balassa Bálint és miért akart ő, vitéz főúr létre magyar költő lenni?

Balassi Bálint iskoláztatásáról csak halvány sejtéseink vannak. Annyit feltehetünk, hogy a besztercebányai iskolában már tanult némi retorikát, mert a város „alumnus”-ának nevezi magát. Aztán Bornemisza Péter fogta be nagy enciklopédiájának, a Volaterranusnak olvasásába, ahol az alapfogalmakkal megismerkedhetett. Azt is tudjuk, hogy apja egy Pozsonyban élő holland pedagógust akart szerződtetni mellé, hogy az kísérje el valamelyik németországi felsőiskolára, ami gyermekkori nürnbergi tanulmányainak kibővítését jelentette volna. Miután Bálint apja szökése után is levelezett a hollandussal, feltehetjük, hogy tervét meg is valósította és fiát nemcsak lengyel földön taníttatta tovább, hanem talán még olasz honba is elküldte, Páduába vagy máshová, mint ez a magyar főúri családokban szokásos volt. Olaszul mindenestre jobban tudott, mint bármely kortársa; erről fordított, adaptált költői művei, költeményei tanúskodnak. Siciliana, padovana-ritmusok doboltak a fülében, holott az ő korában még olasz szövegek sem emlegetik a „sziciliana-táncot” (vö. Szabolcsi B.: Kodály-Emlékkönyv 754. l.), később is Petrarcát és Tasso egyik epigonját, Castellettit magyarítja, s az olasz petrarkista költők képei még a Celia-korszakban is felkeresik. Mindez természetes folytatása apja számos olasz kapcsolatának, bár igaz, hogy az olaszoktól apjához intézett és ránk maradt levelek mind latin nyelvűek.

Mindezt tudtuk. De nem igen emlegettük, hogy retorikát tanulhatott a költő magától apjától is.

Az aenigma-műfaj, mellyel Balassi verseskönyve kezdődik, mint rámutattam, az allegóriával azonos az összes retorikai kézikönyvek meghatározása szerint (vö. *Balassi Bálint* 22.). Márpedig az az egyetlen vers, mely Balassi Jánostól ránk maradt, a Kékkövel szomszédos Pajojtán lakó sólymocskájáról szól, akit szeretne kezére venni, nyoszolyájára fektetni, ha közelebb lagnék: „Végre mint az nyúl által is szöknének”, zárja le a képet a főúri költő.

Ezt az allegorikus stílust a fiú sokkal finomabban alkalmazza a magára maradt hattyú történetében, melynek párját egy gonosz keselyű elragadta: az allegóriát különben valóságos rejtvényként adja elő, melyet szeretőjének kellene megfejteni.

Tudjuk, hogy Balassi Bálintnak milyen mély gyökerei vannak a régebbi magyar lantos-költészetben, elsősorban Tinódinál. Mégis magasabb műveltségénél fogva a retorikailag képzett költő volt eszményképe és ehhez mérte nyíltan vagy önmagában szerzeményeit.

Egyik verse fölött a kódexben ezt olvassuk : „Magis docte quam amatorie, magisque Musis quam Veneri canitur.” (24. sz.). Itt tehát maga a költő minősíti versét inkább tudományosnak, mint szerelmesnek, vagyis ihletettnek. A vers pedig afféle emblématikus magyarázat egy gyémántkereszthez, melyet kedvesének küldött : a kereszt minden részlete szimbolikus értelmet kap : magából a keresztből, a három rajta levő gyöngyből, állásukból, különösen a legnagyobbikéből valami biztatót és jelentőset magyaráz ki a kedves számára, ki előtt talán tudományát akarta csillogtatni. Ő maga jelzi tehát, hogy ez nem szerelmes ihlet terméke, hanem valami ajándékküldés mellé kiokoskodott magyarázat, mint amilyet különben minden egykorú európai költésben megtalálunk (a franciáknál pl. Pontus de Tyardnál).

De ami számunkra most lényeges : rajtakapjuk a költőt, amint maga minősíti versét „doctus”-nak.

Egy másik darab fölé épp az ellenkezőjét írja : „Carmen tenui nec pingui Minerva compositum” (26. sz.), tehát : „vékony és nem vastag tudománnyal készült ének”. Itt sík mezőn magánosan égő szálfához hasonlítja magát és elmondja, hogy a fecskék reggeli csicsergéséről eszébe jut szerelme és sóhajtozik utána, de irigyei miatt nem tud vele találkozni, így hát gondolatait meneszti hozzá, de felszólítja őket, vigyázzanak hírnevére : inkább meghal, semhogy gonosz hírbe keverjen hiszen életét, hírnevét, rábízta szerelmére.

Miért „gyenge tudományú ének” ez az igen bájos és kitűnő ritmusban megírt szerzemény? Petrarcánál és a petrarkistáknál nemegyszer tárgyalt a költő hasonló hangnemben gondolataival (pl. Canz. CLIII : Ite, dolci pensier . . .).

Nyilván a költő nem érzett benne elég retorikai apparátust. A nótajelzésben említett „oláh ének” ritmusa túlságosan lüktetett a fülében és a népekekhez túlságosan közel érezte ihletét.

Igy a címfelirat egy irodalmi vallomással felér. Balassi olyankor is költött, amikor nem a retorikai elvek és antik díszletek között fejezte ki mondanivalóját, hanem olyankor is, amikor egyszerűen dalolni akart magyarul a fülében csengő nóta ritmusára. De az efféle költést nem tartja sokra : semmiesetre se oly magasra, mint a másikat. S ez a hajlandóság a dalolásra, táncra ösztönös benne : végigkíséri életén át ; a horvát, lengyel, román, német, magyar, török, vágáns latin nóták és olasz táncdalok nem hagyják nyugodni. A retorika ilyenkor hallgat, vagy legfeljebb mint szerkesztési tényező lép fel. Az aenigma retorikából tanult műfaj, de egy horvát virágének ritmusára duruzsolt benne, mikor írta. A legkifinomultabb retorika korszakában, mikor Celia krakkói házából kilép és a nyilvános mulatóba nyit be, elkapja a citeráslány dala és szerelme, vagy a kis Hanuska „kurtizán” házában hallott játékos dallam s a szépen, tudományosan felépített Júlia-ciklus után a két szép bécsi utcalány kalandjának emlékét szedi szlovén dallamok ritmusára, mikor lován kifelé kocog Pozsonyból.

Mindamellett Balassi ezt a költést alábbvalónak tartotta, mint am azt. S a Júlia-versek idején a tudatos műköltő kerekedik felül s előfordul még az is, hogy mikor a hét planetához hasonlítja kedvesének erőit, maga odairja : „sibi canit et Musis”.

Ezúttal tehát nem gondolt arra, hogy Ungnád né Losonczy Annának megküldje versét : csak úgy, a maga gyönyörűségére írta, önmagának és a Múzsáknak. Ez az utóbbi szó különösen érdekes : Balassi tudata mélyén mindig ott volt az antik mítosz és retorika mint magasabb eszmény, melyhez szerzeményeit mérte. Tanítványa, Rimay János is felkapta ezt a feliratot és odatette egyik legjobb verse fölé (61. sz.) : „Sibi canit et Musis”, ahol sztoikus életbölcseletét foglalta össze ebben a legrégebbi magyar filozófiai költeményben. A címmel ő is azt akarta jelezni, hogy önmaga multságára ír, a versírás fogantatásában gyönyörködve, de míg Balassi a jelzett cím alatt Angerianusnak egy elég száraz és tudákos epigrammáját írta át Júliára szépen csengő magyar rímekben és festői képekben, Rimay egész életbölcseletét

tette bele versébe, ahol kifejezi undorát az udvari és közéleti rangos étellel szemben és elmondja, mily nyájas és békés életet biztosít a Múzsákkal folytatott társalgás.

Olykor a „doctus” poéta észbekap és arra gondol, olvasói, mint a szép hölgyek, a címeztek, az udvarlottak vajon megértik-e az ő magasabb irodalmi műveltséggel szerzett verseit? Az echós vers élén olvassuk ezt a feliratot, mely hihetőleg nem a kódex másolójától, hanem mint a többi, magától a költőtől származik: „Dialogus, kiben úton járván az versszerző beszél Echoval, de ezt nem értheti jól meg az, aki nem tudja micsoda az Echo”. Hol is talált volna ő magyar földön olyan olvasóközönséget, hogy az simán megértette volna ezt a verstechnikai játékot, melyet ő nemcsak Joannes Secunduson, hanem az olasz pásztorköltéményeken át is ismert és alkalmazott anyanyelvére, bizonyítva ezzel is, mi mindent ki lehet hozni ebből a lenézett magyar nyelvből. Még búcsúztában, 1589 végén is, echós verset hagy hátra barátainak, „kik a magyar nyelven való versszerzésen egymással vetekedtek” (72. sz.), mintegy könnyedén odavetve nekik ezt a versbravúrt, mint saját versenyénekét.

Persze abszolút mértékkel mérve mindez csak játék. De abban a korban, mikor a magyar költészet kialakításáért „vetekednek” és amikor a ragrímeken csak kivételesen jutottak túl az énekírók és amikor még kevesen olvasták Ovidiusban Echo megható történetét, bámulatot kellett hogy kiváltson versenyházaiban ez a *Colloquium octo viatorum*. Nyilatkozat volt ez Balassi részéről a magyar verstechnika problémáinak megoldása dolgában és lépés a magyar költészet európai rangra emelése felé.

Rimay eldicsekszik azzal, hogy alig volt tíz-tizenkét esztendő, mikor Balassi már javításra adta át neki verseit; élete végén pedig egy levelét idézi, ahol énekeket küld neki, hogy azokat „természetekben való neveléssel” ékesgettesse és igazgassa (kiad. 41. l.). Nem kétséges, hogy Balassit Rimay verstechnikai érzéke kapta meg s egészen bizonyosan ezért hitte, hogy Rimay őt egykor még felül fogja haladni (Balassa-kódex 140.).

De azzal, hogy ezt megjósolta, arra is gondolt, hogy ő végre megindította a magyar költészet életét, amely most már szép fejlődés előtt áll: hiszen ott vetekednek körülötte a magyar versszerzésben és ott van Rimay, aki majd felülhaladja. . .

Most is: Rimay sietve utánozta mesterét egy echós verset írva (14. sz.), nehogy a verstechnikai lecke kárba vesszen és hogy mindenképpen méltóan foglalja majd el mestere örökségét.

A barokkos játék persze másokat is elragadott és már Gyöngyösi István előtt, a költő kortársa, Széchy Tamás is echós zárású verssel és Balassi-strófákban udvarol jegyesének, Batthyány Katának 1592-ben (vö. ItK. 1955, 438. l.).

Minden arra mutat tehát, hogy nem csupán a mestere és barátja hírnevét féltő és mentő Rimay értékeli Balassi Bálintot mint tudós költőt, hanem maga Balassi is a magyar nyelvű tudós költészet úttörőjének tekintette magát.

Darholz Kristófhöz írt levelében írja Rimay (kiad. 38. l.), hogy Balassi Bálint a magyar nyelvet „retorikai mézzel (*melle rhetorica*) itatta át és az ékesszólás csúcsára (*ad eloquentiae fastigium*) emelte s arra vágyott, hogy annak kicsiszolása által minden okos ember szemében csodálatot keltsen.” Ez a nyilatkozat hiteles, mert Rimaynál senkisé ismerte jobban a mester irodalmi törekvéseit.

És én Balassi hangját hallom ki abból az előszóból is, amit Rimay tervezett kiadása elé írt és ahol a reneszánszsal és reformációval kapcsolatban a nemzeti irodalmak tellendüléséről elmélkedik. Rimay szerint 1500 után a tudományok felvirágoztak, a „kézi mesterséges munkák”, vagyis a technika új találmányokkal lepték meg az emberiséget; egyúttal az „írás-tudó mesterségben” is minden megújodott, levette a régi kor minden „rozsdáját, mohát, dohát, és porát” és minden egyes nemzet saját nyelvén kezdte művelni a „tudományokat”. Márpedig szerinte a szerelmi költészet is hozzátartozik minden nemzeti nyelv díszéhez, hiszen az ő, a közép és az újkor szerelmi költői egyaránt hozzájárultak a „deák tudomány” tornyának építéséhez. Így csak köszönet és megbecsülés, s nem ócsárlás illeti a mi „elmés és tudós

Balassa Bálintunkat”, aki előtt a magyar nyelv nem juthatott volna fel a „Parnasszus hegyére”.

Mindez Rimay mesterkélt képekkel zsúfolt előadásán keresztül is nyilvánvalóvá teszi, hogy Balassi Bálint, aki nyelvében, zenéjében, ritmusában nemcsak a lengyel, német, olasz szerelmi költészetet, hanem a Duna-völgybe összeverődött összes népcsoportok szerelmes énekeit ismerte, a törököt beleértve, — érdekes, hogy politikai gyűlölete ellenére mennyire tudott gyönyörködni a török gázelek és bejtek szépségében, mint a török nyelv legfinomabb ismerője, — restelkedett azon, hogy a magyar nyelv oly igen elmaradt az újkor nagy lendületében, és isten-adta nyelv- és költőzszenijét érvényesítve *tudatosan* megteremtette az európai értelemben vett magyar világi költészetet.

Ha a reneszánsz irodalmi jelentőségével tisztában volt is Balassi Bálint, egyre nem gondolt, ami pedig szintén a kor találmánya volt : a könyvnyomtatásra. Pedig tizennyolc éves korában apja Krakkóban kinyomatta a *Füves Kertcské-t*, amit a fiú száműzött szülei vigasztalására fordított németből. De ez is maradt egész életén át egyetlen nyomtatott műve. Az európai példák megmutathatták volna pedig neki, hogy nemzeti irodalmat teremteni olvasóközönség nélkül, egy századdal a könyvnyomtatás feltalálása után lehetetlenség, vagy jobban mondva : egyéni és szűkkörű hatásra épített vállalkozás.

Márpedig Balassi Bálint láthatólag csak írásban terjesztette elméje termékeit. Így kell értenünk a „kiadás” szót, melyet a kódexben olvasunk, amikor a másoló, nyilván az eredeti verseskönyv bejegyzése alapján ezt írja : „még vadnak ennehány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenstül tíz, azok más könyvben vadnak. *Nem is adja azokat ki*, meddig több psalmusit nem fordított még azokhoz azért evilági éneket a Jephthes históriájátul elválva, ki még nem kész. . .” (kiad. 9, de itt a szót még másképp értelmeztem).

Erre vallanak egyéb tények is. Elsősorban az, hogy a kódex ismeretlen másolójának megengedte, hogy kiírja verseit saját könyvéből. Batthyány Ferencnek meg 1593-ban, tehát halála előtt egy évvel Pozsonyból írja, hogy elmenté után „jutottak valami új versek elmémre. Poszedarszkynek adtam, Nagyságod kérje el tőle. (kiad. 397. l.)”. Hol, milyen körülmények közt találkozott össze ezzel a horvát humanistával, kiről egyáltalán nem is sejthetjük, miképpen lehetett a nagy magyar költő bizalmas bámulója, akinek a költő legújabb szerzeményét úgy frissen odaadja? Csak feltehetjük, hogy ez a darab is valami retorikus készséggel írott „versszerző találmány” lehetett, hogy egy latinul író humanistát választott ki első kritikusként. Batthyányról viszont már tudta, hogy nagy bámulója verseinek, holott csak három évvel azelőtt írt neki először, mint ismeretlennek, ajánlólevelet egy lengyel ifjú részére Krakkóból (kiad. 378. l.). Tudta már azt is, hogy az ő régi verseivel udvarol jegyesének, Poppel Évának és a Batthyány-levéltár számos emléket őriz annak, hogy Batthyány Ferenc kezében volt verseinek teljes kötete, mely aztán Zrínyi Miklós kezébe és könyvtárába jutott örökségképpen. Fentebbi levelében is olyan verseket ígér bámulójának egy gyűrű fejében, hogy „az Stalmaster leányának, (ha értené ám) megímelyednék az gyomra belé miatta!” (kiad. 397. l.) Ezt remélte a Júlia-versektől is annak idején, de Losonczy Anna gyomra erősebbnek bizonyult. Különben ekkor már a Fulvia-korszakban vagyunk, amelyből összevissza csak egyetlen epigramma maradt ránk.

Így keveredik az udvarló célzat a „tudománnyal” Balassi Bálint verseiben s talán ezért sem gondolt a költő arra, hogy szerelmes és egyéb verseit egy névtelen olvasóközönséggel is közölje.

Ezek után rejtély, mikor és kinek a jóvoltából került nyomtatásra Balassi Bálint „szép magyar comoediája”, melynek csak nyolc lapja maradt ránk. Mivel a könyv teljes címe Batthyány Ádám 1651-ben kelt könyvtárjegyzékéből került elő (vö. ItK. 1954, 416), talán éppen a Batthyányakra gondolhatunk itt is, akik jóval Balassi halála után, de mint Vértess O. András a betűhasználatból megállapította, mindenesetre 1596 után adhatták ki a

művet. Rimay előszavában meg sem említi, tehát nem ismerte. Mikor a szerző (vagy kiadó) „szép magyar comoediá”-nak minősítette a darabot, az irodalmi műfajt is megjelölte s ezzel hangsúlyozta, hogy „Gyarmathi Balassa Bálint” a magyar irodalom új műfaját hozta létre, mikor Losonczy Júlia-Annához kötve és mintegy neki hódolva egy teljes olasz pásztorjátékot ültetett át magyar nyelvre, melybe echós versét is beillesztette. Itt újra felismerjük a magyar irodalom európai szintre emelésének célzatát, hiszen a Júlia-versek végén, már mikor a versekkel való udvarlásról lemond, egy szerelmes monológot biggyeszt záróakkordként a versek végére, hogy így Petrarca-szerű *Canzoniere*-t hozzon létre (vö. ItK. 1937, 354. l.). Műköltészet ez már, mégpedig a javából. Afféle törekvés, amilyen a francia Pléiade költőit is lelkesítette: egy európai műfajt, a „comoediát”, helyesebben a pásztorjátékot megmagyarítani.

Alapjában véve a *Végék dicsérete*, melynek eredeti címe *In laudem confiniorum*, szintén egy ilyen műfajteremtési törekvés gyümölcse. Balassi az ódát teremtette itt meg: a dicsőítő lelkes megnyitással kezdve és az áldó zárással végezve. Pontosan így szerkesztették a Pléiade költői is azokat a „himnusz”-aikat, melyekben tetszés szerinti tárgyakat vagy dolgokat (egy tücsköt, egy ecsetet, egy harangot, a cseresznyét, április havát, egy galagonyabokrot stb.) énekeltek meg. De ezt a műfajt szállította Balassinak a humanista költők hosszú sora is, vissza egészen Horatius ódáig. Hogy mennyire eredeti Balassi alkotása, azt fölösleges mondanunk; de az antik retorika szerkesztési technikája nélkül még csak eszébe se jutott volna a magyar költőnek, hogy ilyen alakban mondja el a végék dicséretét.

Kora közönsége azonban nem a retorikát, hanem csak az udvarló célzatot látta szerelmes verseiben: erről a kódex ismeretlen másolójának bevezető szavai nyújtják a legnaivabb, de egyúttal legékesebben szóló bizonyítékot: „Az ki azért gyönyörködik benne, innént igazán megtanulhatja, mint köly szeretőit szeretni, és mikipen köly neki könyörögni, ha kedvetlen és vad hozzá.”¹ Ennek a másolónak a legcsekélyebb fogalma sem volt Balassi irodalmi törekvéseiről, a reneszánsz nagy forradalmáról és a magyar irodalmi nyelv megszületéséről, holott a Júlia-versek élén, nyilván a költő sajátkezű beírása nyomán, egybeveti Balassit a „régi” poétákkal: „mely névre azért keresztelte az szerelmesét, hogy a régi poétákat ebbe is kövesse, kik közül Ovidius Corinnának, Joannes Secundus Juliának, Marullus Neérának nevezte szeretőét”. (Balassa kódex 47). Olyan műhelytitkok ezek, melyek csak magától a költőtől származhatnak. Viszont a másoló is kiérezte a versekből Balassi ihletének rendkívüli erejét, mert az udvarlásra tanítás említése után közvetlenül ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „de nem mindent hívót úgy az szerelem tüze talán mint őtet!”

Az udvarló célzatot érezte ki a versekből Batthyány Ferenc is, mikor német leveleibe beleszúrt Balassi-idézeteket, Radvánszky János is, meg a Vásárhelyi Daloskönyv névtelen énekírói, mikor ki-ki a maga kedvesének a nevét tette bele az eredeti név helyébe, vagy többé-kevésbé sületlen új szakaszokat költött hozzá. Erről már maga Balassi Bálint is panaszkodik Rimaynak lengyel földről írt levelében (kiad. 381): „S nevetem azokat s búsulás nélkül sem szenvedhetem, akik akármilyen írásimot is elméjeknek csomós (= goromba) pórázára kötven sok igéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, ízetlenítik”.

Ebből mármost az következnék, hogy az önérzetes író kijelentése: majd gondoskodik arról, hogy versei eredeti alakban, épen kerüljenek egy nyomtatómester jóvoltából a közönség kezébe és jussanak az utókorra. De a költő fölényes lemondással zárja levelét: „Mit írjak azért, hanem hogy énnekem elég az, hogy kegyelmed és egyebek, kik olyak, mint Kegyelmed, azaz quorum nativa virtus aliis quoque virtutibus est cumulata, szerettek, és ha Kegyelmetek elméjéből ki nem kopik az emlékezetem, megmaradván kegyelmeteknek kedve is hozzám, instar omnium vos mihi tres quatuorve estis. . .” Három-négy ember becsülése és megértése elég neki tehát: Rimay szűkebb köre, talán Darholcz Kristóf, Tolnai Balog János és mindazok,

¹ E mondatot mint értetlen naivságot már kiemeli Horváth János: *Irodalmunk fejlődésének mozzanatai*. 1908; 15. l.

akik a Darholcz gyászkölteménygyűjteményében szerepelnek (Dézsi kiad. 627. l.), a turóci jezsuitákkal együtt, kik azonban latin deplorationokkal magasztalják a hőst és költőt, teljesen félreértve vállalkozásának igazi jelentőségét. A latin humanizmus hódol itt a magyar humanizmusnak, de csak a saját idejét múlt eszközeivel. (Balassitól egyetlen latin verssor nem maradt ránk, holott latin prózája arra vall, hogy a legmagasabb fokon bírta Cicero nyelvét.)

Hazajövele után olvasóinak és bámulóinak tábora megnövekedik Batthyány Ferencel és körével, kik közül Poppel Éva, Poszedarszky, Széchy Tamás nevét ismerjük. Batthyáynak írja meg a költő, hogy új verseket írt, sőt szerényen kifejezett önértéssel teszi hozzá: „Nem rosszak bizony, az mint én gondolom.” Eljutott tehát már oda, hogy magyar urakkal levelezve, mint eseményt jelenti, hogy „valami új versek” jutottak elméjére. A magyar költői öntudatnak magas foka ez már és amikor ezt Németújvár urának jelenti, mintegy jelzi, hogy a magyar költészet kedvelői örülhetnek: géniusza, ihlete megint szép gyümölcsöt hozott! Ezt a költői öntudatot képviseli az az egy lapnyi saját kezével írott antológia is, amely nemrégiben ugyancsak a Batthyányi-levéltárból került elő. Jelentőségét másutt méltattam (ItK. 1954, 274. l.). De itt újra elmondhatjuk, hogy ez a lap klasszikus példa arra, hogyan adta ki Balassi verseit. Ilyenformán juthatott a jó szomszéd, a lipcsei főispán, Likava ura, Illésházy István is hozzájuk és nagyrabecsülése bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy nagy inségében anyagilag is segítette a költőt (vö. *Újabb fejezetek B. B. viharos életéből*, 1957, 64. l.). Balassi versei nélkül Illésházy sohasem vigasztalta volna önmagát bújdosása alatt Balassi-strófákban (vö. ItK. 1955, 420).

Ez a kéziratossá terjesztési mód még kezdetlegesebb volt, mint amit a középkorban alkalmaztak, amikor officinák sokszorosították a szerzők kéziratait és így számos példányban terjedhettek el, mint pl. Petrarca, Dante vagy Chrétien de Troyes költeményei. Balassi esetében külön egyéni vállalkozás kellett ahhoz, hogy hozzájussanak verseihez. Ennek köszönhetjük a Radvánszky-kódexet is: a többi másolat, így a Batthyányé is, elkallódott, illetve csak egy-egy darabja maradt ránk. Az 1591—94 közé eső termésből egyetlen epigrammán és talán istenes énekeken kívül semmisen maradt az utókorra.

Bizonyos, hogy a sanyarú magyar nyomdai viszonyok és a magyar protestáns egyházak merev elutasító álláspontja a „virágének”-ekkel szemben szintén közrejátszottak abban, hogy Balassi szerelmes versei feledésbe merültek és 1874-ig kellett várni, míg egy családi magánlevéltárból előkerültek egy, a lengyel útig majdnem teljes gyűjteményben. A magyar nyomdászok mind a luteránus, kálvinista vagy unitárius egyház szolgálatában állottak s így a világi költészből csak a históriás énekek és széphistóriák kerülhettek kiadásra. Ezekben úgy látszik nem találták megbotránkoztatónak, ha érzéki részletek is akadtak, mint különösen a Balassival egykorú és többektől neki tulajdonított *Euryalus és Lucretia*-ban, ahol az olasz humanisták szabados szelleme nem riadt vissza a legmerészebb részletek ábrázolásától sem és ahol a szerző saját költéséből a szerelem mindenhatóságának fejtegetésével zárja le Aeneas Sylvius regényét! Viszont annyira nem sikerült elfogadtatnia magát Balassinak, hogy szerelmes verseire kiadó jelentkezett volna, holott ugyanakkor olasz, francia, lengyel, sőt német költők és tonsetzerek is évről évre ontották a könyvpiacra erotikus szonettjeiket, canzonéiket, vilanelláikat, sőt szándékosan fajtalan verseiket, mint pl. Ronsard. Pedig Balassi szerelmes versei a nyugati stílushoz képest igen illedelmesek s a predikátoroktól és a közvéleménytől féken tartott magyar hölgyek iránti kötelező szemérmes sehol sem esik hiba. Humanista és antik mintái, köztük elsősorban Ovidius pedig bőven izgathatták volna érzéki részletek ábrázolására, mint ez tanítványának, a különben igen erkölcsös és higgadt Rimay Jánosnak *Ars amatoria*-parafrázisából is látható (kiad. 17. l.). Ha lett volna is tehát a költőben hajlandóság, hogy verseit nyomdába adja és úgy sokszorosítsa, a nyomdászok, kik egyházaik szolgálatában álltak, eleve útját állták. Az a bécsi vagy bártfai nyomdász, akinek Balassi—Rimay első kiadását köszönhetjük, nem is gondolt arra, hogy csak egyetlen szerelmes versüket is kinyomassa többi istenes és bölcselkedő vagy vitézi versük közé. Sőt a váradi kiadó, ki elsőnek közli remek búcsúénekét

(75. sz.), elhagyta azt a két szakaszt, ahol szerelmes emlékeitől búcsúzik, megcsonkítva így a költemény épületét, mely éppen a Losonczy Annához intézett szemrehányó szavakban csúcsosodik, hogy a versek tűzbedobásának zárószakaszt indokolja. Így nem is érti az olvasó, mi oka volt a költőnek verseit tűzbe dobni? Ez a kihagyás mutatja pedig, hogy a váradi kiadónak a kezében volt Balassi verseinek teljes gyűjteménye.

Talán verseinek kiadásáról is beszélt a költő barátja az esztergomi betegség mellett és Rimay ugyancsak öröklődik tervezett kiadásának előszavában, hogy korával megértse: nem szűgyen az, ha valaki szerelmes verseket ír és azt közreadja, hanem nemzeti ügy, amivel a költő hírveve csak gyarapodik és a magyar nyelvet más nemzetek nyelveivel egy szintre emeli. De láthatólag Rimay Jánosnak sem sikerült vállalkozását nyélbe ütni, sőt semmit sem tudnánk róla, ha Madách Gáspár meg nem menti írását az enyészettől.

Rimay itt világosan megmondja, milyen hézagot töltött ki Balassi szerelmi költészete a magyar művelődésben és hozzá milyen szinte utólérhetetlen magasságba röpítette egyszerre a magyar költészet génuszát: „Nem tagadhatni, hogy mint az sas az aprómadarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt az magyar nyelvnek dicsőséges fundamentomába való állásával felette előhaladt s célt tölt az pályafutásra, ezben az pályafutásban való serénkedőknek fel.” (Rimay-kiad. 40. l.) Joggal hivatkozik tehát Dantéra, Petrarcára, Boccaccióra és az antik erotikus költőkön kívül a humanista költők hosszú sorára, kiknek szerelmes versei nélkül „a deáki tudománynak ezek munkáival hosszú magosra huzalkodott tornya” lepadna és lealacsonyodnék.

A nemzeti irodalom megteremtésének programját bizonyára már halálos sebesülése előtt számtalanszor megbeszélhette Rimay mesterével, kinek azonban néhány rajongóján kívül nem volt olyan közönsége, hogy törekvésének valódi értelmét felfoghatta volna. De még a vitézi pályát mindenek fölé helyező költő is csak mellékes szórakozásnak vagy életcélnek tekintette. Ezért kell Rimaynak előszavában olyan fölényesen oktató hangot használnia az egész magyar nemzettel szemben; humanista műveltsége és európai látóköre őt szinte egyedül tette képessé a magyar honban, hogy ebben a kérdésben világosan lásson.

Van Balassinak még egy jelentős nyilatkozata költészetéről. Öccséhez Krakkóból írt levelében olvassuk: „Ne véljen uram senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltatnának velem, hogy örömesben az szolgálatban mint az *versfaragásban* nem foglalnám elmémet.” Első eset, hogy magyar író maga írja: nincs egyéb foglalkozása a *versfaragás*nál.

Az a korszaka ez a költőnek, mikor opusában a költészet mesterségbeli része ragyogóan fénylett; mikor van ideje, kedve verseit, a Celiához írottakat, a citeráslány táncát, sőt az isteneseket is csiszolni s a legnagyobb tökélyre emelni. Képei csillognak, szívdarványsínben ragyognak, rímei sokszor oly bájjal csengenek, mint a magyar verselés fénykorában, Csokonai vagy Babits Mihály verseiben. Ritmusa ha kell, tud szilaj lenni, mint a lengyelek tánca, lágy és elégikus, mint Petrarcaé. De már kísért a petrarkizmus keresett metaforajátéka is (82. sz.), viszont találunk olyan darabot is, ahol a költői retorika minden eszköze sorra kerül (85. sz. vö. *Balassi Bálint* 134. l.). És ki a közönsége a „versfaragónak”? Celia, azaz Wesselényi Ferencné Szárkándi Anna és dembnói udvara, krakkói háza, esetleg más magyar vagy magyarul beszélő lengyel urak, „hercegek” s talán odavetődött katonatársai, kiket Zamojszki seregébe ő maga toborzott, hogy a török ellen jó zsold fejében harcoljanak. A háború elmaradt s Balassinak nem maradt más foglalkozása, mint a „versfaragás”, mellyel környezetét gyönyörködtette és elképesztette. Istenes verseit meg a braunsbergi jezsuiták és az ottani magyar nemesifjú-kollégium tagjai hallgathatták gyönyörűséggel, mikor az Oceanum mellett fohászzkodott Istenéhez olyan könnyed ritmusban, amelyet még magyar fül nem hallott. Költői génuszának ez volt a legsikeresebb, legragyogóbb korszaka: „Nem jobb-e itt, — írja még, — kisebb bosszúsággal s elmémnek vékony törődésével urakkal és hercegekkel való nyájasságban az időmöt elmulatnom, mint otthon csak az sanyarságban és morgolódásban?” (Rimay-kiad. 44.)

De persze többre tartja a katonamesterséget mindennél : „Bezeg ha valamely szorgos gondot bízának reám, mint Tatát vagy Palotát, ahol kín-kíntelen distrahálnom kellene az elmémet az Virtus gyakorlására, elhadnám Cracot érette. . .” Bizonyos fókig restelli ezt a bohém életet : egy vitéz nemzetbeli főúr számára a versfaragás nem életcél, még ha a nemzeti nyelv felmagasztalásáról van is szó. Ezt az életcélját odahaza úgyse értik meg, nagy vadász-agarász és igen vitéz önfeláldozó katona öccse, kihez levelét írja, épp oly kevéssé, mint mások. . .

Mégis hazajön s itthon aztán újrakezdődik a harc Újvárért és Véglesért a hűtlen gyámmal és családjával s a végső leszegényedés. Megértő új barátok, mint Batthyány Ferenc, nem pótolják az élethivatást és nem megy el Németújvárra, ahová csalogatja a gazdag főúr (kiad. 397. l.). Talán nem akart tányérnyalónak elmenni, házi lantosnak, hogy mint Rostand Cyranoja ott helyben írjon szépeket a stallmaszter lányának, és esetleg egy-egy huszárcsapatot vezessen mint alhadnagy.

Akkor jött a nagy háború és a remény, hogy hazája felszabadul családi váraival együtt.

III.

A reneszánsz korában a költők állandóan kettős síkban gondolkodnak : úgy is mint közönséges emberek, de úgy is mint retorikailag képzett poétához illik, a mítosz világában.

Az Olimposz istenei már kezdettől fogva jelentkeznek Balassi Bálint költésében. A legrégibbnek tekinthető erdélyi udvarló versében olvassuk, hogy Bebek Judit „két szép társával mint Vénusz-asszony tetszik, hogy veszteg áll”. A Morgay Kata nevére írott versből pedig azt tudjuk meg, hogy „jövendülők”, vagyis az asztrológusok szerint ő, Balassi Bálint a Vénusz jegyében született, mint Goethe is megírta önmagáról, hogy születésekor a nap a Szűz jegyében állott (*Die Sonne stand im Zeichen der Jungfrau*) :

Mondják jövendülők bizonynal énnekem,
Hogy születésemben Vénus megkért engem
Arra, hogy csak magának szolgáltasson velem.

Olyha mintha hinném énmagam is ez szót
Mert látom, hogy Vénus kíván nekem sok jót,
Szerelmimben mert gyakran hoz énnekem hasznót.

Krusit Ilonához írt udvarló versében pedig, akit nagybátyja feleségül szemelt ki számára, Diána és Szép Heléna kerül elő, mint lebecsülendő terminus comparationis : „Szép Diánna is semmi hozzád magaviseléssel.”

Majd jön egy időszak, amikor a mitológia háttérbe szorul : Losonczi Anna viharos szerelme idején a költő úgy tesz, mintha közvetlenül az események hatása alatt írná kesergő énekeit, vagy mondatná magával Losonczi Annával. Ebben és a következő időszakban Ovidius, a rétor-pszichológus tanítványának mutatkozik.²

De amikor lelki összeomlása után új erőre kap és friss gémbokorral díszíti kucsmáját az érsekújvári hadnagyi beiktatáshoz, s ugyanakkor hozzáfog a megözvegyült dúsgazdag Losonczy Anna meghódításához, valóságos mitológiai színjáték keretébe illeszti be udvarlásának különböző epizódjait.

Ő maga is tudja, hogy ez nem ugyanaz a fajta költészet, amit addig művelt, hanem valami mesterkétebb, mély „versszerző találmány”-okból áll, latinul pedig „inventio poetica”-nak nevezi témáit (50., 51., 52., 55., 63.). Itt jelezte verseskönyvében, hogy ezúttal Júliának nevezi kedvesét, „hogy a régi poétákat ebbe is kövesse”.

² Vö. B. B. *irodalmi mintái* ItK. 1913; kny. 37. l.

A költészetnek ezt a magasabb mesterségbeli felfogását, az életnek ezt az artisztikus átköltését Balassi immár nem téveszti többé szem elől.

A Júlia-ciklus ebből a szempontból rendkívül tanulságos. Itt a költő maga megírja néha, hogy ezt vagy azt a verset megküldte Losonczy Annának. Mindjárt a csoport elején levő darabot, (43. sz.) ahol Vénusz követséget küld hozzá, hogy megüzenje, miért árulta el felesége és hogy egy új szép kegyest vagyis Anna-Júliát adja neki, el kellett hogy küldje Annának, mert a kódex megjegyzése szerint nála veszett el: a költő elfelejtette beleírni verseskönyvébe. A Júlia vadászatáról szólónál pedig külön megemlíti, hogy „írva küldötte Júliának” (49. sz.). De mindeneknél érdekesebb a 63. sz. címirata, ahol Balassi költői gyakorlata még világosabban áll előttünk: „Mindezekre is a versszerző találmányokra, kiket a könyörgése után ide írt, *mídon Júliától sem ízenetben sem levélben semmi választ nem vehetne*, búsul magában és sápolódván azon, hogy menekedhessék meg a Júlia haszontalan szerelmétől, Cupido tanácsot ad neki.” A versszerző találmányok, melyek témái javarészt, a nápolyi Angeriano epigrammáiból kerültek elő, voltak tehát arra szánva, hogy Ungnádtné meghódítsák. Talán valamikor Annához különösebb mesterkedés nélkül írott versei nagyobb sikerrel járták meg a jókői várat. De íme: a siker elmaradásának ellenére sem hagyja abba a költést és folytatja a perlekedést, tárgyalást Cupidóval, sőt három nagyobb lélegzetű, szerelmesen epedő verssel zárja le a ciklust, kedves őszinteséggel kijelentve a többtől független záróstrófák magyar hagyománya szerint, hogy többé nem ír verset Juliáról, miután

Hideg lévén kívől, égvén pedig belől Julia szerelmétől,
Jó hamar lovakért járván Erdély földét nem nagy fáradság nélkül,
Ezt őszve rendelém, többé nem említvén Juliát immár versül.

Tehát ír-ő verset nemcsak udvarló célzattal, hanem azért is, hogy írjon, mégpedig szép kerek kompozícióba rendelve, Petrarca mintájára, mint azt Ferenczy Zoltán a versek élére tett összefoglaló kivonatokból kikövetkeztette (Corvina 1921, 53. l.).

Lengyel földön aztán új ciklus kezdődik: Celia körül. Megint Cupidóval perlekedik előbb, de a mitológiai színjáték nem fejlődik ki olyan mértékben, mint korábban: az elején csonkán ránk maradt civakodás és behódolás után igen kiművelt, sőt sokszor túlfinomult stílusú darabok következnek és a komédiaszerű lezárás vagy elveszett, vagy sohasem készült el.

Ezek után joggal feltehetjük, hogy Rimay János gyászkölteményének nemcsak a gondolata, hanem mitológiai háttérbe helyezett szerkezete is magától a költőtől ered: „Sőt halála óráján is ötöt vallotta Balassi helyében lenni, kérvén arra, hogy az ő halálát verseivel ékesítse meg,” írja a kódex ismeretlen másolója Rimayról.

Vitézi hírnevét biztosította hősi halálával. De hátra volt még költői hagyatéka. Ennek is hozzá méltó sorsot szánt, mikor Rimayt megkérte, hogy egész élettapasztalatát és halála körülményeit is versben örökítse meg. Egyúttal utódot jelölt ki magának a költőfejedelemség székén s a tudós, európai látókörű Rimayban vélte felfedezni a trónörököst. Most halála előtt tehát ráhagyta az újonnan megteremtett magyar költészet sorsát, felszólította, foglalja el helyét a magyar versszerzők élén, hogy életműve kárba ne vesszen és kezdje meg uralmát azzal, hogy emlékét verseivel megékesítse.

Joggal feltehetjük, hogy Rimay a gyászköltemény részleteiben is sokat köszönhet a költőnek. Az alatt a tizenegy nap alatt, mely sebesülése és Balassa Zsigmond feljegyzése szerint hirtelen beállott halála közt eltelt, volt idejük megbeszélni az egész versciklus menetét, persze az öccse hősi halálára vonatkozó részletet kivéve, amit Bálint előre nem láthatott. (Sőt a költemény elején személyesen búcsúzik el tőle.) Így a retorika síkján is fenséges lezárást, operaszerű finálét tervezhetett költői önéletrajzához, melyet addigi verseiben kialakított. A *Canzoniere*-hez egy *Trionfo della Morté*-t. Rimay előbb azt foglalja össze, néha egyszerű, de olykor nyakatekert stílusban, amiről elbeszélgethettek: ír élete folyásáról, széttépdesett hazája

gondjairól, melynek felmentésére örömet, sőt szívrepesve jött Esztergom alá, holott nem sok jót kapott tőle :

Semmi Vér hullásom
Drága ne legyen érte,
Mert nekem mind jóvát
S mind sovát elvegy mérte.
Az az, hol vidított,
Hol meg szomorított,
Kedvemet búval érte.

Hazája úgy verte életében, mint az édesanya szokta fiát, hogy derék embert neveljen belőle.

Majd elkeseregtek együtt a nemzet fogyásán : becsület, szerencse, vagyis vitézi hírnév és zsákmány már nem igen akad s ami volna, azt az idegen viszi el. Politikai hitvallás ez : ha Balassi túléli az ostromot, bizonyosan Bocskay oldalán találtuk volna, mint barátját :

Sok bú éri, győtri
Végtelen reménségét,
Titkos óhajtással
Kesergi szegénységét,
S az inkább kínozza,
Hogy ölben hordozza
Halálos ellenségét.

Talán ebből a beszélgetésből fakadt ki később Rimay híres énekének ihlete, ahol Bocskay ajtónállója már nyíltan megmondja, hogy az idegen fiak a magyarok zsármájával hízódnak.

Rimay verse tehát határozottan Balassi Bálint életgyónásának látszik : a költő elmagyarázza barátjának, miért csináltatott hárfás Dávid-királyt ábrázoló kamokazászlót, és mit jelent annak minden részlete, mint régi verseiben megmagyarázta kedveseinek egy-egy ajándékba adott gyűrű, kereszt vagy pelikános násfa szimbolikáját :

Tejfehér szín jegyez
Lágy szívet, engedelmet,
Az vörölye (-kockái) jegyzi
Az én veszélyemet,
Kiben mennyi szöglet,
Bennem annyi döglet
Sebheti én szívemet.

S elmondta neki is, mint gyóntatójának, hogy ő a hősi halált jött keresni Esztergom alá:

Ám váltsa bár magát
S nyerje szabadságát
Holtom hozó sebemmel . . .

Nincs okunk kételkedni abban, hogy aki ennyi mindenről elbeszélgetett ifjúkori barátjával, elmondta azt is, hogy lázámaiban halálénekét is megtervezte, miután az L. zsoltár fordítását betegágyán befejezte.

Az életgyónás után ugyanis az Olimposz istenei is színre lépnek. Márs és Pallás megbeszélik, hogy Lachesist hívják, vágja el élete fonálát, hisz már Atroposz is megúnta sodorni ezt a bús életet.

Ez a mitológiai színjáték korábbi költészete retorikus színjátékának lezárása : Cupidóval és Vénusszal való perlekedése alatt a Celia versekben is Márs és Pallás szolgálatára hivatkozva védekezik a szíve ellen intézett újabb támadás ellen.

Sebesülésének mitológiai transzpozíciója után még bensőbb, szinte házi bajainak elsorolásával kezdi újra a monológot a költő, célozva hajlékának, Liptóújvárnak elvesztésére és arra, hogy ő, akit „vitézül anya világra szült, hogy igazgassa a hazát, nem szállat bele a közügyekbe”, s ha szól is, csak haragot kelt vele s „félben vész”, amit mond. Mert „maga hasznával, préda kapásával szívét hízlalja minden”.

Mindez és a többi minden nyilván a halálra készülő nagy ember keserű nyilatkozatainak emléke és pontosan egyezik avval, amit leveleiből, viselkedéséből kielemezhetünk. Sehol ilyen világosan és ilyen általánosságban Balassi még nem foglalta össze élete tragédiáját és nincs okunk feltenni, hogy hű barátja a verselés lehetőségeinek határain belül nem a leghívebben adta vissza a haldokló utolsó bizalmas közléseit :

Mit mondhatok? Éltem.
Hol bátran, hol féltem
Kedvvel, búval panaszval,
Hol méltó vádlásban,
Több rágalmazásban,
Mert egész föld foly azzal.
Vétkemben rettegtem,
Jómban örvendettem
S vigadtam az igazzal.

Hogy az egyszerű versírásra vonatkozó megbízáson jóval túlment a haldokló kérése, azt abból is gondolhatjuk, hogy átadta neki utolsó versét, az L. zsoldár nagyszabású, remekbe készült parafrázisát, mely még Pázmány imakönyvébe is belekerült. Miért kételkednénk abban, hogy az is Balassi gondolata volt, hogy ezt az utolsó művét Rimay valahogyan illessze be a gyászkölteménybe? Erre aztán természetsszerűleg következhet az égi apoteózis, mikor is a fohász az egekbe hatol és most már — a reneszánsz-kor gyakori szinkretizmusa szerint — az égi kar is színre lép, hogy magához emelje a hős lelkét.

Ily módon, ha nem is egészen saját tolla szerzeményével, de mégis saját elgondolása szerint zárta le Balassi Bálint költői önéletrajzát, amihez hasonló esetet nemigen tudnánk idézni a költészet világából. A francia hercegek és királyok, a nagy műkedvelő pápák, a Mediciek, a burgundi hercegi özvegyek, sőt a condottierik is építészekhez és szobrászokhoz fordultak, hogy hozzátartozójuk, vagy sajátmaguk emlékét megörökítsék, de a szegény honjavesztett, cigány módra fedél nélkül csavargó, hazájáért hősi halált vitéznek csak egy tollforgató barátja és tanítványa maradt, akire bízhatta szellemi és költőfejedelmi síremlékének elkészítését.³

De a tervet szerintem ő rajzolta meg s az anyagot az ő élete adta hozzá.

S mivel itt semmiféle könyvnyomtató ellenkezhetett, predikátormecénásaira hivatkozva, a gyászköltemény nyomtatásban meg is jelent. Rimay ezzel is jelezte, hogy nagy barátjának emlékét csak a nyomdafesték örökítheti meg.. De igazi emléket csak verseinek teljes kiadásával emelhetett volna. Évtizedeken át bajlódott vele, sikertelenül, mint ahogy az ő verseit is Ráday András és Ferenczffy Lőrinc hasztalan erőlködött még életében kihozni.

Balassi és Rimay versei aztán felekezeti igényeket kielégítő nyomdászok kezeibe kerültek s erősen lecsökkentett formában és mennyiségben váltak két évszázadon át a magyar irodalom ihletőivé.

*

Ötven évvel ezelőtt írta le Horváth János ezt a mondatot egy jelentős, bár kevésbé méltatott tanulmányában, ahol a „Balassi halálos ágya fölé hajló Rimay” képét is idézi : „ez a Csokonai, egyaránt lelki rokona a Balassiaknak és Kazinczyaknak. Van benne egy *poeta natus* és egy *poeta doctus* : egy naiv és egy tudós költő”.⁴

Ezt a tételt próbáltam a fentiekben igazolni, amikor Balassiban a „poeta doctus” írói szándékát igyekeztem tisztázni. A „poeta natus”-t mindenki érzi benne, de ő maga is ránk hagyta ösztönös költői alkotókészségének tanúságát, mikor ezt a meglepően mélybelátó sorát leírta :

Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre sok új vers mint sok hangya...

³ A XV – XVI. században divatos deploratio-műfaj nehezen vehető egybe Rimay költeményével ; talán még a francia Jean Lenaire de Belges efféle siratóénekei állnak legközelebb hozzá. Balassi egyéni panaszja egészen más színezetet ad a műfajnak.

⁴ Horváth János id. h. 41. l.

BARTA JÁNOS

VAJDA JÁNOS PÁLYAKEZDÉSE*

I.

Vajda föllépését már megelőzte a magyar lírai költészetnek több mint félévszázados virágzása, s ez a virágzás nemcsak mennyiségben volt gazdag, hanem a színeknek, a minőségeknek, a líra változatainak is nagy bőségét termelte meg: személyesség és személytelenség, közvetlenség és rejtőzködés, természetes naivság és magas művészi alakítottság, vallomás és műalkotás ellentétes pólusai között. A negyvenes évek derekán túl azonban ezek közül már csak néhány jelentett eleven, az induló költőt megragadó hatóerőt. A nála alig öt-tíz évvel idősebbeket még az almanach-líra és a helyzetdal-típus is ideig-óráig bűvkörébe vonja (Tompai, Petőfi), Vajdánál az ilyesféle hatásnak már legfeljebb a nyomait lehet sejteni, így pl. első megszólalásának, a *Bakonyi legénynek* vagy az 1848-as *A rab halála* c. versnek egyik-másik kifejezésén. A lenyűgöző példakép ekkorra már maga Petőfi, aki a lírai realizmusnak sajátosan személyes és közvetlen változatát teremti meg. Nem az érzést adja, hanem magát az érző embert, empirikus, mindennapi helyzetbe, epikus vagy drámai módon beágyazva; az érzést ezeken a helyzeteken szűri át; amellet pedig odaállítja ezt az embert közvetlenül, póz és válaszfal nélkül a közönség elé. A lírai anyag alakításában természetes módon érvényesül a zsáner-szerűség; a szimbolika, a nyelv és a zeneiség közeledik a naiv-népi szinthez.

A másik nagy lírai változat, amelyet a szárnyát bontogató Vajda háttérbe oda kell gondolnunk, a Vörösmarty-féle. Ennek is van olyan tartománya, amely tényleges hatóerővé csak később, az önkényuralom idején, esetleg csak Vajda öregkorában válik: Vörösmarty számos fordulaton, metamorfózison át kibontakozó szerelmi lírája, valamint ódái és gondolati költészetének az a hajtása, amely inkább a nagy problémákkal, nagy szenvedélyekkel, az érzelmi kielégületlenséggel vívódó költő hullámmzó, olykor disszonáns monológjait rögzíti meg. A lelki tartalomnak közvetlen, alig-alakított kiömlése ezeken figyelhető meg leginkább. Az önnön lelke mélyeit föltáró költő a Laura-versekben, a *Gondolatok*-ban a vallomás-szerűsége a közvetlenségnek más, nem-petőfies változatát alkotta meg, egyúttal olyan lehetőséget, olyan csábítást mutatva, amelynek szavát Vajda is meghallja majd, mihelyt egyéniségének és életének alakulása végletes helyzetekbe állítja.

Most egyelőre, a nemesi reform-mozgalomnak, majd a fiatal Magyarország plebejus demokratizmusának sodrában, sokkal fogékonyabb a másik Vörösmarty-féle lírai változat: a „nemzeti költő”, a „bárd” romantikus szerepéhez kapcsolódó közösségi ódaköltészet iránt. Már a romantikus korban kialakult, a reformkor politikájának áramában erősödött meg, és Vörösmarty közvetlenül áthagyományozta Petőfire. A győtrődő, a Zrínyi-verseket megalkotó Kölcsény még nem a „bárd” pózában szól a közösséghez; az ihletett buzdító példaképei Vörösmartynak a *Szózat* utáni és 48 előtti közösségi ódái. Nála is, Petőfinél is az ilyen versek

*Egy készülő tanulmány első fejezete. A felvetett problémák egy részét behatóbban tárgyalja Bisztray Gyula: *A pályakezdő V. J.* It. 1976. 206.

Barta János tanulmányára néhány vita-cikk érkezett be, ezeket következő számainkban közöljük. (Szerk.)

ihletői magas erkölcsiségen, eszmei követelményeken alapuló nagy szenvedélyek, amelyek többnyire lelkes buzdításban, máskor gúnyos szatírban vagy keserű ostorozásban csendülnek fel. Az ódai hevület, a műfaj és a költői magatartás igényei tompítják a stílus-különbségből adódó másjellegűséget, és közelítik Petőfit Vörösmartyhoz. A lírai realizmus helyzet-elemeiből, kép- és szókécséből az ódai fennköltség nem tűri meg az alacsonyabb, hétköznapiabb mozzanatok, így a Vörösmarty- és a Petőfi-féle óda közt inkább az élménylefolyás, az érzelemfolyam tagolásában és motivációjában van erős eltérés.

A kezdő Vajda — miután korán tudatára ébredt költői hivatásának és közösségi ambícióinak, és költői hajlamait életpályájával is dokumentálni akarta, érthető módon esik áldozatául Petőfi bűvöletének. Magáveszi a hol őszinte, hol szerepjátszó Petőfi arcképének egyes vonásait: ő is szeret bor mellett felejtetni (*Atyámmal*), ő is a jókedv fölényével emlékszik vissza színészkora nyomorára és bohémkedéseire (*Színészbarátaimhoz*), petőfies az, ahogy hűséges könnyelműséget emleget, a nyomort és a makrapipát nevezi két jó barátjának, s megvetőleg nyilatkozik az emberekről, akik mint barátok hűtlenek (*Két jóbarátom*); megemlékezik anyjáról és kisöccséről (*Merengések I.*); töpreng, hogy vállaljon-e hivatalt, de hosszú, gúnyos magabiztatások után a szent „rongyos szabadság” nevében élhessegeti a kísértést, — megmarad a szabadság (a Petőfi-féle személyi függetlenség) „megszagattott, de becsületes zászlaja alatt. Az örült költő-ben már a későbbi Vajdát gyaníthatni, de a típust, a beállítást, részben a képkincsét is nyilvánvalóan Petőfi inspirálta.

Hozzáidomul a Petőfi-féle lírikusi magatartáshoz is. Odaáll fesztelenül a közönség elébe és csaknem komázik vele (*Ebéd után*: Én is jóllaktam, [ha elhiszitek], S most könnyedén pöffékelek A fapadon végignyújtózkodom, A világról beszélgetek). Hasonló közvetlenségű lírai monológban kedélyeskedik tréfás-komolyan apjával vagy egykori színészpajtásaival. Iddogálását apjával zsáner-jelenetben adja: (*Atyámmal*, 1. versszak); már láttuk őt, Petőfi-hez hasonlóan, ebéd után jóllakottan végignyújtózkodni a fapadon; ebbe a keretbe foglalja szeszélyes szatirikus kedvesapongásait és gondolatait a költői dicsőségről. A hétköznapi magatartásban megjelenő őszinteséget érzékelteti a képkincsben és a nyelv elevennek, erőteljesnek szánt kiszólásaival: „Pipára gyűjtünk persze azután”, „Oszd — Isten tudja, mért? — elnémulunk”. „A lábaim csak úgy lógáztatom, Az orromat füstölgetem”; „Te hűséges könnyelműség, Sántaságom famankója”; „Ábrándozás, képzelődés Mézesmázos cérnaszála”; „Fülét se rázza a világ”; „Valóban én is oly bolond legyek?”; „Menj hát, az anyaszent-egyháznak eltévedett birkája te” stb. — A mondanivaló megformálásában hasznát veszi Petőfi alakító- kerekítő- lezáró eszközének: a (gyakran többsoros) refrénnek (egysoros, változat: *Atyámmal*, kétsoros: *Színészbarátaimhoz*). Fölismerhető a képfejlesztés- érzelmkifejezés párhuzamossága mint szerkezeti eszköz, a *Merengések* II. első versszakában. Túl- teng a magyaros mérték, olykor egészen naiv-dalszerűen; egy versét éppenséggel *Népdal-*nak címezi. Nyilvánvaló, hogy Petőfi könnyed, laza prozódíaja és keresetlen rimelése nem ösztönözte különösebb verselési műgondra, inkább szabadjára engedte saját gyöngéjét; így aztán a zsengekben se szeri, se száma a ritmikai-metrikai döccenőknek és a hanyag, alig elfogadható rímeknek: magyarulban elhanyagolja a metszetet: Több ily aranyaim az életben, De én csak félfülemmel hallgattam; e soroknak 4—4—2 ütemezést kellene adniuk; a „szedtem-életben”-féle asszonánkok pedig még mindig jobbak a nemegyszer eltűrt rag-rímeknél (hajolni — fűjni).

Ezekben a korai alkotásokban alig venni észre, és talán el se lehetne dönteni, vajon nem egy másfajta, bonyolultabb egyéniség ölti-e magára Petőfi költői formáit. A szabadságharc sodrában újabb korszerű hangot vesz magára; egyéniségét, forradalmi lírikushoz illően, közösségi- népi szintre transzponálja, ezúttal a költői igények bizonyos leszállításával. Helyes- lem Sőtér István észrevételét (*Romantika és realizmus*, 305. l.): „Vajdának a Nép Barátjában megjelent költeményei, valamint ... *Gonosz házasság* c. költeménye színvonalukat tekintve inkább Sárosihoz, mint Petőfihez állanak közel. Pongyolaságuk, lazaságuk a „népiesség”

egy helytelen értelmezésére enged következtetni, mely a néphez-szólást, az agitatív célzatot a költői igény feladásának megengedéseként tekinti." Ez az a bizonyos szájbárogó népies-ség, amelyet Arany gáncsol; különösen beszbeszökök Vajdánál az *Adjon Isten, Ki bánt?* című versekben. Itt-ott Arany hatásának is nyomára bukkanunk; megszólaltatja a forradalmi közösség nevében szóló lírának Aranynál (*Nemzetördal, Egy életünk*) ismert változatát: *Önkéntes dala, Se földem, se házam*... Az önként leszállított szemléleti szint és az erősen, szinte természetellenesen stilizált költői magatartás kényszerít az eltanult közhelyek alkalmazására. Olykor Petőfi is csábít az igények csökkentésére; forradalom-alatti agitatív kispikája (*Bánk bán, A király esküje, Dobzse László*) egyszerűsített történet szemléletének nyomában jár a *Washington* c. Vajda-vers.

A közösségi jellegű óda általános légkörét Vörösmarty teremti meg (*Szózat, Liszt Ferenc-hez, Az úri hölgyhöz, Mit csinálunk, Országháza, Jóslat*); Vajdát ezentúl különösen Petőfi-nek olyasféle versei befolyásolták (csupa olyanok, amelyeket saját, alább tárgyalandó versei irásakor már olvashatott), mint pl. *A külföld magyarjaihoz, A Honderűhöz, A gyűldei ifjakhoz, A magyar ifjakhoz, A nép nevében*. A következő Vajda-verseket venném ide: *A honárulókhoz, A nemzethez, A hazafiakhoz, István főherceghez, Bérangerhez, Július 22-én, Franciaországnak*. A címekben a csupa '-hoz, -hez' (az egy' -nak') már elárul valamit: valakivel vagy valakikkel szemben fölveszi a „nemzeti költő” buzdító, korholó pózát; sohasem önmagában vagy önmagának beszél, mondanivalója dicsőítés, kérés vagy vádbeszéd formájában a szembenálló félre, a lírai állapot másik tényezőjére árad ki. Ha a költő szándékát nézzük, e versekben jórészt közvetlen élménykiadásról, jelenvaló, magas hőfokú, közvetlenül kiáradó indulatról van szó — személyes jellegű verseinek petőfies közvetlensége, őszintesége mellett ugyan-ezen közvetlenségnek másikfajta, de még mindig petőfies változatáról.

Az indulat közvetlenségét és magas hőfokát különböző költői eszközök igyekeznek sugalmazni. Így az ún. nyílt mondatformák: a bőségesen alkalmazott kérdések, felkiáltások, felszólítások, — esetleg az önmagával folytatott vitatkozás párbeszédeit színezve. Példa: *A honárulókhoz* I. része csupa kérdés, majd felkiáltó felelet; a III. csupa felkiáltással kezdődik. A többiek is: *A hazafiakhoz, A nemzethez*: hemzsegnek a példaktól. Hasonló céllal igyekezik a költő a szavak és képek kifejezőerejét, megint csak Petőfi nyomán, éppen nyerseségükkel, szokatlanságukkal, olykor nagyarányúságukkal megnövelni. „Ti sírokon élő hienák, Ti, koporsónak éhes férgei” — „Ti nem kerestetek dicsőséget, hírt, Sötétség ocsmány denevérei” — „Azóta nem nap világít nekünk, Hanem a te híred sugara” — „S ha a magyar égen összeolvadt két századnak minden éjszakája” — íme néhány, ríktő példa. A közvetlen indulat fikciója, talán erőltetése legszembetűnőbb a *Július 22-én* c. versben: az egyes képek megválogatásában is („tűzet hányandó bérce vagyok”), főként pedig ilyeneknek az egész versen áthúzódó halmozásával, az élénkítő mondatformákkal, nagylendületű, terjedelmes, egymásra fokozott részekből alkotott mondataival.

A versek maguk mégis gyöngék, s ha ennek okát kutatjuk, elsőnek tolu fel a kérdés: valódi-e ez a látszólag visszatartatlanul kiáramló indulat — vagy talán csak a póz, a magatartás valódi, amelyből az indulatnak fakadnia kellene? Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a nagy hév nemigen tart ki a versen végig; az emelkedés, a nekilendülés után furcsa lebakások következnek: közhelyek, elvont, üres szölamok; a képekkel is baj van: a nagyotmondás szándéka, a felnagyítás miatt bombasztikus erőlködés vagy éppen képzavar áll be, olykor meg a kép nyers, alacsony, megtagadja az ódai színvonalat. Összefüggő példa lehetne: *A honárulókhoz* III., utolsó szaka, *A nemzethez* II. 4. szakasza. Egyes példák: „Hisz a nagyok erejével s erkölccsel szembe ti nem szállotok” (elvont, üres, holott általában a képszerűsége törekszik); „Én, ki a véremet könnyekbe sírom”; „Oh ne ragyogna csak más hon ege fölött a dicsőség üstökös csillaga” (Petőfitől kölcsönzött kép); „Ördög, pokol, meddig tart még ez így?” (éppen nem illik a kifakadás az előző sorok hangütéséhez; általában sorról-sorra ejti el a megütött hangot); „Oh hon, legszerencsétlenebb haza, Szomorújáték a föld színpadán”

(képzavar); „Ahol nagy neved ragyog, az ég is A közszeretnek Pantheonja” (képzavar, nagyotmondás).

Mi az igaz ezekben a versekben? Talán csak a költői magatartás, a szándék — s ezzel a szándékkal nemcsak a még zsenge költői erő nem tud lépést tartani, hanem a hasonlóan zsenge emberi erő sem. Az egyéniség nem érett még ilyen nagy élményekre; Vajda mindössze csak húsz éves. — De az is lehet, hogy egy reménybeli költői tehetség nem találja az útját: természetétől idegen lírai alkotásmód és formanyelv területére tévedt; hamis az a módszer, amellyel élményét feldolgozza.

2.

A szabadságharc után líránkat válaszütra juttatja nemcsak a nagy nemzeti küzdelem bukása, hanem az is, hogy Petőfi életműve — tragikus halálával — befejezetté vált; a közvetlen, személyes típusú lírai realizmus, bár továbbra sem szűnt meg lenyűgöző példakép maradni, elfoglalta helyét a magyar irodalomnak immár múltbeli hagyományai közt. Az élők, az eredeti tehetségek számára pedig fölvetődik a továbbfejlődés feladata. Maga a történeti fejlődés hozza magával, hogy az igazi lángelme maga-teremtette művészi vagy irodalmi stílusa olyan csúcspont, amelyet más tehetség át nem vehet, nem rolytathat, benne önmaga vagy kora kifejeződését meg nem találhatja. Bizonyos lehetőségek olyan teljességgel valósultak meg benne, hogy utána csak újrakezdeni lehet. A lángelmének minden bizonnyal vannak előfutárai, úttörői, de igazi utódai nem lehetnek, csak követői, epigonjai, hagyományának önállótlan átvevői. A valódi tehetség pályáját ilyen helyzetben éppen az jellemzi, hogy nyíltan vagy öntudatlanul harcol a hagyománnyal, s fölébe akar nőni.

Volt azonban akkor a továbbfejlődésnek egy sokkal közvetlenebb kényszere is. A Petőfi-féle személyes, őszinte, közvetlen lírát időszerütlenné tették az önkényuralom viszonyai. Ne csak a külső tényezőre, az elnyomó hatalom cenzúrájára gondoljunk — bár ennek is megvolt a maga szerepe. A költők nyíltan tárhatták föl hétköznapi csip-csup viszonyaikat („hisz kit ne érdekelne az: lencsét evém-e vagy babot?”), ez a nyíltság azonban annál kevésbé volt lehetséges, minél mélyebb személyi és nemzeti problémákat kellett megszólaltatni. A korviszonyok hatását azonban alapvetőbbnek és bensőbbnek kell gondolni. A borzalmas katasztrófának, majd a hatalom bosszúhadjáratának s az összbírodalmi gazdasági és politikai berendezkedésnek a következménye: feldúlt, értelmetlen világ, csaknem céltalan élet, a szörnyű élményekkel küszködő meghasonlott egyéniségek. Kérdés: akarja-e ezt a költő (ha egyáltalán bírja) közvetlenül tükröztetni. Néhány merész, a fájdalom démonától sugallt kísérlet történt erre: Jókai csataképei, Vörösmarty nagy lírai megszólalásai; a példák meggyőzően bizonyítják, hogy ennek a valóságnak, ennek a korhangulatnak kifejezése Petőfi költői eszközeivel nem érhető el, — az alkotó kell hogy hátatfordítson az egyszerűség, a világosság, a közvetlenség, a természetesség mindenfajta esztétikai elvének. Epikai téren Arany ezt így fejezi ki: „Az a derült nagyobb munka, melyben 1848 előtt hősi-idilli képeket kezdtem rajzolni, (Toldi), elvesztette rám varázsát; más, kedélyemhez s az általános hangulathoz illőbb tárgyat kelle keresnem.”

De éppen Arany a példa arra, hogy a költő meg is tagadhatja, el is utasíthatja az ilyen valóság és ilyen közhangulat közvetlen tükrözését. „Úgy hiszem, még az elégiáig sem higgadtam meg, s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb., de e fájdalomban, kínban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válasszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek, s nem viczorog rá örökké a való skeletonja. Rám nézve legalább így van, mások lehetnek szerencsésebb kedélyalkatúak.” (Szilágyi Sándornak 50. IV. 14.) Arany e szavai sejtetik a továbbfejlődés útját: a való fölé kell emelkedni, a valót a maga khaotikus többértelműségében a művészség fegyelmébe törni, így teremti meg a művészi össz-

hangot. Így azonban, a líra terén, mindenképpen a közvetett lírához, a műalkotás-lírához jutunk el.

Valóban úgy tűnik fel, hogy egy ilyen líra megteremtése az évtized feladata; hátat kell fordítani Petőfi alapvető kifejezési elveinek, — de nem tagadni meg lírai stílusának, szemléletének alapvető elvét: a realizmust. Arany valóban, elhatározóan, megteszi ezt a lépést. Baránszky-Jób László tanulmányából idézek néhány megállapítást: Aranynál, „nem belső folyamatok áradása a líra, hanem éppenolyan objektívtált mű, mint egy ballada, vagy mint egy szobor vagy kép.” „A szemlélő álláspontján, nem véve részt a valóság alakításában, megkísérli az egyedül lehető, hogy a művet fölébe nő vessze az életnek...” „A valóság kötöttségei, konkrétumokra beállított figyelem, a hitelesség művészi igénye s a valóság medúzaarcától való borzadály együttesen eredményezhetik a lírában azt az előadásmódot, amely lelki folyamatokban önmegfigyeléssel elemződik, s egyben a mű formáiban szebb létre jutott, összetett stílben tükrözött valóságot eredményez. Arany pszichológiai realizmusa: a széthullott, szételemezett valóság, amely a műben keresi egységét és a művészi alakításban nyeri el: az egész verstest tükröző tolmácsolásában.” Valóban, Arany Bach-korszakbeli lírája elsősorban műalkotás-líra, formaideáljában erősen és határozottan klasszicizál; a műalkotás-líra világirodalmi nagy képviselőitől (Gauthier, Leconte de Lisle, a parnasszisták, akiknek voltaképpen kortársa) megkülönbözteti realiztikus alapszintje, emberi szemhatárának teltsége és a szenvedés köteléke, amely a valósághoz kapcsolja. A parnasszisták jogosan vádolhatók hideg művészkedéssel; Arany művészkedését éppen az teszi nagyértékűvé, hogy a Jegmélyebb élményi alapból kristályosodik ki.

Erősen közvetett líra tehát ezidőben az Aranyé, a közvetítés többféle változatával: *Ráchel* allegóriája, az *Ősszel* kifejező-elburkoló képnelyve, a *Visszatekintés*, az *Enyhülés* eszményítő metaforái, általában a hangulatnak a formai elemekben, a vers szerkezeti alkatában való tárgyiasítása. Talán nem ilyen bőségen, de megtalálhatók a közvetettség eme tendenciái Tompa ezidőbeli költészetében is. Ez tehát kettejük példája, semmiképpen sem jelenti azonban azt, hogy a kor átlag-lírája átjutott ezen a vízvázalstón. Ellenkezőleg: ismert dolog, hogy a „servum pecus” (hogy Arany nyomán Horatiust idézzem) tehát az epigonok, az utánzók serege éppen ekkor esik bele a Petőfi-féle közvetlenség, őszinteség és keresetlenség bővületébe, természetesen a nagy örökségnek nem másodvirágzását, hanem lesüllyedését idézve elő, — annál inkább és annál végzetesebben, mert a Petőfi-stílust egynek érezték a népiességgel — s a süllyedés ezt sem kímélte meg. (Bővebben tárgyalja ezt a servum pecus-t Alszeghy Zsolt *Petőfi és az ötvenes évek magyar lírája*; A Kiszaludy Társ. Évlapjai 48., 1914)

Ennek a lesüllyedésnek egy-egy tünete Vajda 49 utáni költészetében is felbukkan — nem lírájának fővonalát alkotva, inkább fejlődését színezve, itt-ott harmónikusán, itt-ott rikító színfolt gyanánt. Nem a süllyedésnek, hanem önmaga keresésének, a hagyomány hatalmának jele az, hogy maga a Petőfi-teremtette lírai típus, a lírai önkifejezés Petőfi-féle formája, élete, egyénisége, élményei nyílt kidalolásának igénye, legáltalánosabban a lírai realizmus továbbél benne, s amikor hazatérte után a költő ébred ezekben, legelőször ezt a kifejezési lehetőséget találja meg. Néhány példa:

A szerencséhez: képzelt beszélgetés, amelyben a költő a szerencséhez fordul, szemére hányja igazságtalanságát, vakságát, kicsapongásait. A téma régi, a hangnem divatos: kötődő, könnyed; a nyelv fordulatai köznapiak („Te vagy-e bolond, vagy a föld tesz bolonddád tégedet?” „Isten tudja, merre jársz”), a kérdő forma túltengése az érzés aktualitását, személyességét óhajtja érzékeltetni: „jelenvaló” hangnem ez.

A Szerelmem édene — ciklusnak különösen I., II., III. darabja. Ha itt valódi szerelmi élményről van szó, ezt Vajda egyáltalán nem adja a maga emberi mélységében (mint majd a Gina-versekben), hanem lefokozza a kor átlag-szerelmi lírájának színvonalára: a versforma tisztán, hangsúlyozottan dalszerű, a magyaros ritmusból is éppen az énekelhetőség határán járó

tizenegyes szólal meg („Eszemadta kisleánya, gyöngyalak”); a „hej”-indulatszó, a „dehogyan is szebb ne volna” kiszólás is ezt erősíti. A szimbolika a naív kelléktárból való: gyöngyalak, virágom, Szép szemed világol minden bokorba; a cigánnyal való húzatás, a szerelmi boldogságnak némi vallásos szemléletbe való átpendítése; úgy gondolom, hogy akkor is már a divatból fölvetett dalszerű szerelmi líra közhelyei voltak. További idevágó versek: *Otthon*: a kései Petőfi gyermekemlék-kultusza, amellel a nyíltságnak és keresetlenségnek az a változata, amely az apró hétköznapi életkörülmények feltárásában leli örömét: hogy gyártott gyermekkorában gubapipát, hogyan dohányzott titokban a méhesben, hogyan öldöste a darazsakat, hol volt az első „randevú”-ja. Rokon téma, ugyanezen szemlélet: *Az erdőben*. A végén, mint máskor is, egy tréfás, a hangulatból csaknem kizökkentő fordulat: ez talán a dalforma heinei változatának öröksége (l. *A szerencséhez*). A *Mi vagy te?* c. vers mögött a Felhők Petőfije áll: a nem-dalszerű, epigrammatikus forma, az egyetlen hasonlat, amelybe egy kicsit belefeledkezik a költő, a nyílt, sejtető befejezés, az elején meg a kérdés; tiszta Petőfi-sablon. (Lásd: *Mögöttem a múlt... Te ifjúság, Mivé lesz a föld?*) Az *Édes álm*-ra nemcsak a dalszerű hangűtés jellemző, hanem aztán ennek váratlan lebukása a hétköznapiságba, az önmagakihumorizálásába, a kissé groteszk játékba. Nem közvetlenül petőfies, de azonos tendencia önállósodása.

Az ilyesféle versekben már veszedelmesen közeljárunk a Petőfi-hagyaték garázda sáíáraihoz: Lisznyaihoz, Spetykóhoz. A szegénységgel, korhelységgel való dicsekedés szokott témája a petőfieskedőknek (Alszeghy i. h. 295.); keresetlenségük könnyen hajlik át a közönségesbe.

Nemcsak a vázolt korigény, nemcsak Arany közvetett lírájának fölvirágzása okozza azt, hogy ez a fajta líra hamarosan a fejlődés második vonalába szorul, — Vajdának is hamarosan ki kell nőnie belőle. A lírai személyesség, őszinteség és közvetlenség nemcsak esztétikai probléma, hanem egyúttal emberi, jellembeli helyzet és lehetőség is. Petőfi emberileg is erre a típusú lírára volt teremtve; bizonyos jellem-alakulás meg egyenesen kizárja az ilyesfajta megnyilatkozást. Petőfi csodálatos kibontakozásának, az általa megteremtett lírai realizmusnak is van egy mély emberi titka: az, hogy mély, értékes, de mégiscsak konfliktus nélküli lélek volt. Lelkierői, ösztönei, képességei harmóniában álltak egymással, — és nem álltak legyőzhetetlen konfliktusban a külvilággal, a környezettel sem. Mint ember, Petőfi rendkívül erős, morális-közösségi jellegű normatív szenvedélyek uralma alatt áll — és fiatalkori útkeresések, átmeneti küzdelmek után egyénisége úgy rendeződik, hogy minden képessége, minden vágya, minden tevékenysége ezeknek a szenvedélyeknek rendelődik alá, az ő kibontakozásukat segíti elő. De ahogy belső gátlásai nincsenek, ugyanúgy a sors különös szerencséje olyan korszakba veti, amelyben nem érezhet céljai előtt legyőzhetetlen akadályokat: a régi világot forradalom dönti meg — s amíg él, meg tudja őrizni hitét a szabadság győzelmében.

A személyiség ilyen szabad kibontakozásának lehetősége nemcsak az élmények áradó bőségét szabadítja fel, hanem lehetővé teszi azt is, hogy a tudat az egész személyiséget tükröztesse. Nincsenek visszafojtott, eltitkolt lelki törekvések, nincs tudatalatti: amennyire ez embernek lehetséges, Petőfi ismeri és korai tudatosodásától fogva ábrázolja is önmagát (Őnarckép műfaja.) A legkisebb serkentő mozzanat olyan élményfolyamatot kelthet, amelybe az egész egyéniség, minden mélységével vagy legalább ennek sejtelmével beleolvadhat. Nem úgy érte, mintha az egyéniség minden rétege tematikusan megszólalna, — de jelen vannak azok a lelki rezdülések, érzelmi, hangulati felhangok, amelyeket a személyiség erkölcsi erői tudnak kelteni. (*Egy estém otthon* stb.) Külső szemlélet, reális élethelyzet és lelki világ így juthat egymással teljes összhangba a költői kifejezésben; a külső világ érintésére könnyen nyílik meg a belső.

Nyilvánvalóan más lehetőségei vannak a költői megnyilatkozásnak, ha az egyéniség más jellegű. Lehetséges, hogy konfliktus él magában az egyéniségben (egymással ellentétes ösztönök, törekvések), a költő érezhet olyan szakadékot önmaga és a világ, a környezet között,

amelynek legyőzhetetlenségéről meg van győződve. Ilyenkor az egyéniség számottevő erői nem tudnak simán érvényesülni, ún. gátlások, elfojtások, legalább tudatosan átélt belső vívódások keletkeznek. Aranyban a költői génusz harcban áll a kétellyel és a társadalom közönyével; Kölcsey szenvedélyesen átéli bizonyos normatív élmények parancsát és a valószínűségét, a megvalósítás lehetetlenségét.

Az ilyen személyiség nem lehet Petőfi módjára nyílt, őszinte és közvetlen, hiszen esetleg maga sem ismeri önmagát; tudata, eszmélete nem foghatja át közvetlenül az egyéniség egészét; esetleg harcok, lelki folyamatok árán eljuthat valamelyes harmóniáig és totalitáshoz. — Milyen utak kínálkoznak ilyen esetben a költői, művészi megnyilatkozásra?

a. Keletkezhet (romantikus) vallomás-líra, ha a fojtott élmények egyszerre, áradás-szerűen kitörnek, ha a lélek mintegy szabadulni akar önnön terhétől.

b. Keletkezhet a közvetett lírának valaminő változata, műalkotás-líra, ha a költő egyéniség a műforma fegyelmének veti alá önmaga és a világ disszonáns anyagát; hangulat-líra, a személytelen hangulattal, gúnnyal, szatírával, humorral áthidalt vagy feloldott ellentétek; gondolati líra: a disszonancián a rendező értelem és erkölcsi akarat át akar hatolni; tárgyias vagy szerep-líra hasonlóképpen a művészi-emberi fegyelem igényével; polifon líra, talán inkább kétszólamú: a rejtett mondanivaló, olykor a kifejezhetetlen közvetett kifejezése.

Nézzük meg Vajdát, mint embert, mintegy emberi nyersanyagát; vajon ez milyen költészetre predestinálja; vajon a Petőfi-féle személyesség és őszinteség az ő egyéniségére van-e szabva? Életrajzának ismerete: 49, a Gina-élmény, 61 utáni küszködései világosan jelzik kibontakozó és elhatalmasodó konfliktusait. Nehéz volna tagadni bennük a társadalmi-politikai tényezők szerepét. De vajon igaza van-e Komlós Aladárnak és az utóbbi évek csaknem hivatalos irodalomszemléletének, amikor Vajdánál is, másoknál is csak ezt az egyetlen konfliktust hajlandók elismerni, azt ti., amely a haladó, értékes költő és maradi, tévelygő, silány kora között főnnáll? Hiszen ez, a költő magatartásában, talán még megoldható volna, s nem kellene a dacnak és az embergyűlöletnek azzá a tragédiájává fokozódnia, amivé Vajdában fokozódott? Nem kell-e visszamennünk egyéniségéhez, s ott kielemezni az eredendő konfliktusokat, diszharmóniákat?

Abban általában egyetértünk, hogy Vajdát néhány nagy, talán emberfelettien nagy szenvedély mozgatja. Különös, hogy ezek a szenvedélyek költészetében mégsem áradnak tisztán, egyenletesen; nem keltik fel a spontán ihletettségnak azt az egyöntetűségét, mint pl. Vörösmartyban vagy Adyban. Vajdának éppen szenvedélyes versei feltűnően darabosak; az ihletből gyakran buknak le üres hétköznapiságba, vagy erőltetésbe, mesterkélttségbe. Nem annak a jele-e ez, hogy ha megvan is a szenvedély, nem tud igazán kiteljesedni, mert gátjai vannak magában a lélekben már? Gyakori érzelmi átcsapásai, a tiszta, spontán ihletettség hiánya innen volna megérthető.

Lelkének két nagy mozgatóját könnyű felismerni: egyik az a bizonyos költői öntudat, önértékének erős tudata s a velejáró, szinte kínzóan erős dicsőségvágy, a másik a sokat emlegetett nagy életigény: hajlam a gyönyör exaltációjára, a szépségtől való ittas elragadottságra. Szeretni talán nem tud, de szenvedélyesen tud gyűlölni: gyűlölni pedig, a szó igazi értelmében, a silányt, az értéktelent szoktuk, okvetlenül átélt tehát bizonyos értékeket; voltak normatív élményei; valaminő fokon hinnie kellett erkölcsi és politikai eszményekben, ezek adják meg gyűlöletének aranyfedezetét. (Haragjáról és okairól: Komlós 305. sk.: felesége és Palágyi nyilatkozata.) Annyi energia, amennyit ezek adnak, elég volna ahhoz, hogy diadalmasan emelkedjen kora fölé, akár az örökkévalóságba. Adyban ugyanez a gögös öntudat és ugyanez a föltétlen életigény él, és a pálya nyílegyenesen fut, hibátlan, nagy költészetet terem. Petőfit hasonló normatív szenvedélyek emelik magasra. Hozzájuk képest Vajda útja kínzó vergődésnek látszik; nem találja önmagát; sokat alkot, de kevés az igazi, kiérlelt remek; a nagy törés előtt és után egy-két évnnyi virágzás csupán az övé.

Mindezt abból próbálnám megérteni, hogy valamennyi pozitív lelkiezőnek, amely Vajdát emelni volna hivatva, megvan a maga nyilvánvaló belső győője, belső defektusa is. Költői öntudata és dicsőségvágya ráutalná a külső világra ; elismerést, érvényesülést akar, de nemcsak egocentrikus, hanem erős fokon aszociális lélek is ; embertársakkal nem tud igazi kapcsolatba lépni. Költészetének van egy mehhökkentő egyoldalúsága : csak önmagát tudja, még epikus formában is tükröztetni ; a meglehetősen problematikus szerelmi élményen kívül nem nyílik meg senkinek sem. Késői éveinek gyakori lírai témája a magány, — nem az, amelyben a lélek győőrrrel merül el ; az, amely fáj a léleknek. A barátság témáját sem életében, sem költészetében nem ismeri. Petőfiben is van erős egocentrikus vonás, amellet a barátságot is aláveti normatív élményeinek, — mégis könnyen tudja az érzelmi kontaktust fölvenni : ismerjük a példákat. Arany egyéniségéből a barátság, a barátkozni-tudás csak látszólag hiányzik (ti. mint költői téma); kiéli ő barátkozó ösztöneit elég bőségesen — levelezésében. Az ő késői magánya talán jórészt valóban külső okokra vihető vissza. — Vajdánál azonban kizáró konfliktusba jut egymással az aszociális egocentrizmus, érvényesülési vágy és dicsőségvágy.

Költői öntudatához életvágya voltaképpen a szerelemvágyat, a mámor exaltációjára való hajlamot adja hozzá. Adyban ez is, mint a költői öntudat, vitathatatlanul teljeseedik be, és emeli őt földöntúli magasságokba. Vajda életigénye alig-alig jut el ilyen vagy csak megközelítő beteljesülésre. Miért ? Jórészt megint az aszociális hajlam miatt ; Vajda nem is tud talán igazán szeretni. Férfi és nő mélyebb kapcsolatát nem a tudatos személyiség, hanem a mámor, az exaltáció síkján tudná elérni, ehhez azonban megfelelő partner kell, olyan, akiben rokon hajlamok élnek, ilyen azonban, úgy látszik, nem akadt. Fejedelmi vágyainak éppen a végletesség, az exaltáció az átka : a képzelet egekbeemelő munkája után vagy szürkének, profánnak látszik a kínálkozó valóság, vagy a költő nem tudja megtenni az elhatározó lépést a konkrét alkalom megragadására. A Gina-ügy egyéb vonásokat is leleplez : a szépség vonzása és a mámor ígérete ellenében nem tud érvényesülni az erkölcsi érzület taszító ereje — mert Vajda egyéniségében ez az utóbbi, úgy látszik, mégiscsak győőge, — és a nagy csapást, a nagy gátló élményt az egyéniség nem tudja feldolgozni, mert integrációs, önfegyelmző erői hasonlóképpen fogyatékosak ; — talán nem is akarja, sőt olykor önkínzó hajlammal meg is növeli, a költőség és a költői téma kedvéért.

No és az az eszmény-hit, amelyet hatalmas gyűlöleteiből akarunk kiolvasni, — normatív szenvedélyeinek fonákjából ? Ez a gyűlölet minden bizonnyal vegyes valami : színezi azt a gátolt dicsőség- és érvényesülésvágy nyomán támadó, egyes személyekre vagy mindenkire irányuló irigység is. De hát kellett ott eszmény-hitnek is lenni azért. Ez azonban úgy ér valamit, ha erős világnézet áll mögötte ; de nem tagadta-e meg a támaszt a kapitalista kor egyetemes világnézeti válsága ? Arany, Gyulai hitének végső alapja még szilárdan állt, s legalább az „erkölcsi világrend” csillaga volt az útmutatójuk ; Vajdának már csak kétségei vannak, s a maga eszmehitét nem tudja semminő transzcendens vagy evilági erőhöz odakötni. Az ő igazi filozófiai problémája két reálisan átélt tényezőnek : az eszméletnek és az életnek örökkévalósága, ill. múlandósága ; valóságos eszmélet-, ill. élet-immanencia ez, amelyen belül az örökölt eszményeket nehéz elhelyezni. Az eszme önmaga — nem tényező ebben a világban.

Mindezeknek konkrét magatartás-, illetve élettartalom-beli eredménye : nemcsak gátoltság, nagy szenvedélyek örökös hiábavaló nekifeszülése, hanem éppen a hiába kipufogó szenvedélyek miatt : az egzisztenciális üresség érzése is. Vajdát nemcsak a külső nyomás szorongatja — hanem a fenyegető belső üresség is — jobban, mint Adyt. Talán itt van a gyökere világnézeti kételyeinek is.

Íme, itt áll előttünk Vajda egyénisége, tele nagy erővel és nagy győőgeségekkel ; csaknem azt lehetne mondani : csupa konfliktus ez az ember, önmagában is — hozzá még beállítva egy olyan korba (1861 után), amely egyenesen arra alkalmas, hogy ezeket a konfliktus-

tusokat kiélezze, megoldhatlanokká tegye. Ha annyi már most nyilvánvaló : ez az egyéniség és ez az életanyag nem fér bele a Petőfi-féle nyílt őszinteségbe, önmaga drámaian reális megjelenítésének lírai álláspontjába : — milyen líra az, amelynek belőle meg kell teremnie ? Alaposabb elemzés persze nemcsak azt veszi számba, amit fentebb elemeztünk, ti. az emberi nyersanyagot, hanem a specifikusan költői képességeket is : a képzeletet, a nyelvi kifejezőerőt, a zenei hangoltságra való képességet, stb. — Alább talán ezekre is sor kerül még, most maradjunk egyelőre az emberi nyersanyagnál.

Mindjárt itt vagyunk a közvetlenség és közvetlenség dilemmájánál. Érthető a törekvés az elég heves, többnyire kínzó, háborgó érzélemvilág közvetlen kifejezésére, azon melegében versbe-öntésére. A Sturm- und Drang-ars poetica ösztönösen is feltámad ilyenkor : az érzelem, az indulat közvetlen kiömlése, kirobbanása, kitombolni-hagyása magának a hányatott léleknek a tendenciáiból következik : szabadulni akar a legközvetlenebb módon attól, ami nyomaszt. Mondani sem kell, hogy ez másféle közvetlenség, mint Petőfié ; a lírai realizmus talaját már elhagytuk vele. Szándéka szerint Vajda, nemcsak az önkényuralom idején írt verseiben, de főképp mégis czekekben, többnyire átételt, közvetlen, forró élményt akar adni ; megvan benne nemcsak és nem annyira a közvetlen megnyilatkozás, mint inkább az önelleplezés, a vallomás szándéka. Ezt a vonását mutatják meg a róla szóló bírálatok ilyesféle mondatai : átadja magát öngéniuszának ; egyenesen a szenvedély karjaiba veti magát . . . Legnagyobb arányú példa : az *Altjéd regénye*, ez a parázsló önelleplezés, különösen az I. énekben. (A kész verseket vizsgálva, válogatnunk kell : van, ahol ez a kitörni akaró érzelem valódi, magától termett — de máskor kételkednünk kell az igazságában : az alkotni vágyó, türelmetlen költő mesterségesen csigázta fel lelkiállapotát. Ilyenkor az érzelem, indulat közvetlensége is látszat : a költő voltaképpen pózba állítja magát, s talán épp a közönség vagy Gina előtt akar szerepet játszani.)

Mindezekkel ellentétben : közvetettségre csábít és ösztökél a lírai költészet, a lírai ihlet természete. A lírai vers maga nem tűri meg a széles érzelmi skálát, csak akkor, ha az egyes érzelmfajták, érzelmhullámok beleolvadnak valami egységes érzelmi-hangulati tónusba („érzelmi integráció”); ha motivált érzelmfolyamatot, érzelmfejléstést adnak (ez már bizonyos drámaiságot, a Petőfi-féle lírai realizmust tételezi fel); ha erős formai egység fogja össze őket. Példák : Arany : *Álom-való* ; Petőfi : *Arany Jánoshoz* ; *Dalaim* ; *Beszél a fákkal* . . . Magában a költőben lehet érzelmi feszültség — sőt talán kell is a nagy lírához, de az egyéniség mélyén ki kell alakulnia egy jellegzetes, egységes hangulati tónusnak, amely minden részlet-mozzanatot a maga búvőkörébe tud vonni. Szó van tehát egy *emberi* folyamatról, amely az érzelmi konfliktusokat feloldja, s egy *művészi*-ről, amely hangulati vagy formai eszközökkel egységberendezi őket. Ez pedig már — ha nem is mindig és mindenkinél — közvetett lírát eredményez. Azon fordul meg a dolog : milyen eszközöket használ a költő az átszűrésre, érzelmeinek megkötésére és megformálására. Maga a hangulati egység, a tónus egysége nyilvánvalóan még nem okvetlen közvetlenség, hanem minden jólsikerült vers elemi föltétele ; de már az esetleges tárgyiasítás, a szimbólum, az erős formai keretek igenis közvetettséget jelentenek. Éppen Vajdával kapcsolatban komoly probléma mégis tiszta hangulati verseinek közvetettsége vagy közvetlensége : alább még lesz erről szó. Nem azokat a verseket érzem ilyen szempontból problematikusnak, amelyek tisztán tájhangulatot fejzenek ki — hanem a *Vadli erdőben*-féléket, amelyekben érzik, hogy egységes hangulati tónusuk nem közvetlen, spontán állapot, hanem hosszas érzelmfejlődés utolsó stációja. Talán itt is, mint a népdalszerű versekben, az egyéniségnek egy más síkra való transzponálásáról van szó. Arany és Petőfi az ellentétek legyőzésének folyamatát, a felülkerekedést ábrázolja, néhány nagy versében Vörösmarty is ; — Vajda csak e folyamat utolsó stádiumát tudja megformálni.

Költői útját tehát az egyéniségében és korában adott lehetőségek már eleve diszharmonikussá, problematikusnak teszik. A Petőfi-típusú lírát előbb-utóbb maga is szűknek érzi egyénisége számára ; túl kell rajta fejlődnie, noha még a Bach-korszakban is kísérletezik

olykor vele. A kor szava és saját tehetségének jellege is inkább az átszűrt, alakított, tárgyias vagy hangulati líra felé vonnák ; azokat az alkotásait, amelyekre az utókor leginkább visszaemlékszik, ebben a nemben alkotta — ő azonban nem ismeri fel benne tudatosan a saját nagy lehetőségét. Nem engedi idáig eljutni emberi egyénisége sem, amely túl súlyos teher költő-volta számára : lázongó, türelmetlen, önmagukat kiélő indulatai inkább a közvetlen versbeömlést sürgetik. Így hányódik két lehetőség, a líra két változata között : az aktuálisabb jellegű romantikus vallomás-líra és a közvetett, rejtőzködő, a személyességet burkoltan éreztető alakított líra végletei között. Így lesz belőle éppen ezért olyan költő, aki folyton alakulásban van, s igazi hangját, emberi és művészi erőinek harmóniáját csak ritkán tudja elérni.

BÁN IMRE

FEJEDELMEKNEK SERKENTŐ ÓRÁJA

Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez

Antonio de Guevara európai hatása közzismert. Híres műve a *Libro llamado Relox de Principes* vagy *Libro aureo del emperador Marco Aurelio* (Valladolid 1529) a XVI—XVII. század legolvasottabb könyvei közé tartozott. Különböző fordításainak szerepét több ízben vizsgálta az összehasonlító irodalomtudomány,¹ magyar kutatásunkban viszont jóformán alig szerepel. Kerecsényi Dezső rövid tanulmánya Prágay András fordítását, a *Fejedelmeknek serkentő óráját* (Bártfa 1628, RMK. I. 566. Debr. Ref. Koll. H. 4. sz.) a XVII. század elejének állambölcseleti iratai közé sorolja, Baumgarten Sándor pedig magyar hatására vonatkozó néhány adatot gyűjtött össze.² A szépirodalmi szempontból is jelentékeny mű azonban behatóbb vizsgálatot érdemel: stílusa már teljes pompájában mutatja a későhumanista retorika ragyogását, azt, amit egy kölcsönzött művészettörténeti elnevezéssel szeretnénk *manierizmusnak* minősíteni. Guevara nem 1628-ban jelentkezett először a magyar szellemi életben, Draskovith János tárnokmester a *Relox* II. könyvének fordítását már 1610-ben közzétette (Grác, RMK. I. 421.). Magyar szerzőink nem a spanyol eredetiből, hanem Wankelius János humanista latin tolmácsolása (*Horologium principum*) alapján dolgoztak, Guevara jellegzetes stílusának átültetését azonban teljes sikerrel végezték. Az alábbiakban a kétféle fordítást — bár apróbb különbségeiket kétségtelenül ki lehetne mutatni — egységes műnek tekintjük, s vizsgálódásainkat jórészt stílusára irányítjuk.

I.

Antonio de Guevara (?1480—1544) Cadiz, majd Mondoñedo püspöke, V. Károly császár udvari hitszónoka és történetírója azzal tette magát nevezetessé, hogy elsőnek irányította a figyelmet Marcus Aureliusnak, a jó uralkodó mintaképének személyére, előbb, mint a nyugati tudományos világ az *Elmélkedések* (*TA EIE EAYTON*) szövegét megismerte volna.³ Guevara antik források adatai és utalásai, főleg Sextus Chaeroneus és Dio Cassius alapján próbálta Marcus Aurelius alakját feltámasztani, műve azonban az igazság és a mese különleges, olykor szinte mulatságos keveredéséből jött létre. Már humanista kortársai (Petrus de Rua, Antonius Augustinus, Matamoro) keményen bírálták a terjedelmes művet előntő merész kitalálásokat, a fiktív személyek szerepeltetését, soha meg nem írt levelek, el nem mondott beszédek szinte végnélküli közlését. Guevara nemcsak az ókori történelem és irodalom tényeitől függetleni-

¹ Clément: *A. de Guevara, ses lecteurs et imitateurs français au XVI-e siècle*, *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 1900—1901; H. Vaganay: *Antoine de Guevara et son oeuvre dans la littérature italienne*, *La bibliografia*, 1916, 333 skk. l.; A. Farinelli: *John Lyly, Guevara y el „Euphuismo” en Inglaterra*, *Ensayos y Discursos*, II. Roma, 1925, 427. skk. l.

² Kerecsényi Dezső: *Fejedelmek órája*, *Prot. Szemle*, 1929, 619—622. l.; A. Baumgarten: *Guevara en Hongrie*, *Revue de littérature comparée*, 1935.

³ Ed. Norden: *Die antike Kunstprosa*, Berlin 1909 (vierter Abdruck 1923), II. 788.; Marcus Aurelius: *Elmélkedések*, ford. Huszti József, Bp. 1943, bevezetés XXXIV. l. (Az editio princeps Xylander tette közzé Zürichben, 1558-ban.)

tette magát, hanem meghamisította az antik világ feltámasztani vélt szellemét is.⁴ Könyve, mint a reneszánsz festmények, saját kora köntösében képzelel el az antik életet, s a modern fejedelem, V. Károly udvarának légkörét árasztja. Műfaja szerint fejedelmi tükör, a német-római császár elé akar uralkodói ideált állítani, ez a kényelmesen tágítható keret azonban módot ad a szerzőnek a legkülönbözőbb elemek felvételére, ha csak távolról érintkeznek is az udvari élettel. Guevara munkájának jellegzetes vonása az áradó bőség és a szerkezeti lazaság, sőt szervezetlenség. A három könyvre osztott mű első harmada nagyjából az igazságos fejedelem arcképét rajzolgatja, a második a nevelés kérdéseivel foglalkozik, a harmadik a fejedelmi erőnyeket magasztalja. Ismételjük azonban, hogy ez a szerkezeti tagolás csak *nagyjából* érvényes: a fejezetek egymásutánjából szilárd gondolati váz nem alakul ki. Az első könyv I. fejezete pl. Marcus Aurelius eredetéről és nemzetségéről szól, a II. és III. fejezetben már Marcus Aureliusnak egy Pollio nevű barátjához intézett levelét kapjuk, amelynek tárgya — úgy ahogy! — a császár ifjúkora és neveltetése; a levél egyébként telve van képtelen, fiktív adatokkal, kalandregénybe illő részletekkel. A IV. fejezet a keresztyén vallás méltóságáról és a régiek hamis isteneiről elmélkedik, az V.-ben egy 113 évig élt Bruxillus nevű filozófusról hallunk, aki a VI. részben nagy beszédet intéz a római tanácshoz és kifejti, hogy Rómának 280.000 istensége van. A következő részben azután arról értesülünk, hogy 412-ben, a gótok dúlása idején a rómaiak isteneket kértek kölcsön a szövetséges népektől. Látni való, hogy a szerző a legcsekélyebb történeti érzékkel sem rendelkezik, a valódi vagy kitalált antik ismeretanyag nem mélységben helyezkedik el tudatában, hanem galéria, amelynek minden része egyforma értékű és jelentőségű ókor. Marcus Aurelius időszakában megmaradni nem tud, s jellemző, hogy a filozófus császárhoz csak a XVII. fejezetben térünk vissza, miután értesülünk a pogányok isteneinek légijáról, Justinus császár, Tiberius Constantinus, Sophia császárnő és Narses hadvezér történetéről. Ez utóbbi egyébként jól kikerekített novella-szerű elbeszélés.

A mű szerzője ferencrendi szerzetes és katolikus püspök, szelleme tehát szigorúan egyházias, ennek ellenére a biblia jóformán sohasem szerepel benne, az ó- vagy a középkor mártírjait, szentjeit egyetlen alkalommal sem említi, nincs szó a spanyol nemzeti múlttól, a lovagságról. A tudós püspök saját jelenkorát bőven korholja, de a példa, minta, ideál mindig a bálványozott antik, a görög-római történelem, amelynek dekoratív pompája bűvkörében tartja a szerzőt és nyilván olvasóit is. A spanyol reneszánsz, majd az egész európai udvariság *Gesta Romanorum*a ez, de nem a középkor barbár, töredezett és fogyatékos ókor-szemléletével, hanem a humanista tudományosság eredményeinek nagyméretű népszerűsítésével, és — mint láttuk — szépfírói továbbalakításával. Nagyon jellemző Guevara írói célkitűzésére az V. Károly császárhoz intézett első előljáró beszéd alábbi szakasza:

Bizonyára siralomra való dolog, hogy sokan éjjel és nappal haszontalan könyvek-nec olvasásában foglallyák magokat, tudni illic Amadisusnac Primaleonenac, Duarsnac, Lacendánac, Calixtusnac, kiknec olvasásában azt merem mondani, hogy nem üdőt töltenec, hanem üdőt vesztegetnec. Mert azokban az könyvekben nem azt tanulhatni, miképpen kel az vétkektől el távozni, hanem micsoda hadnagyokat kel választani, hogy az emberec latrabbac legyenec.

Ez az Feidelmec Orája nem fővennyel, vízzel folyó, napnac árnyékával mutató avagy veréssel üdőt jelentő ora, hanem életnec Serkentő orája. Mert egyéb órák az éczakánac és nappali üdőnek meg jelentésére szolgálnac: ez penig az ora arra tanit, miképpen kellenéc az Fejedelemnec minden órát el tölteni és egész életét jó módgyával rendelni. Az több órác az közönséges társaságnac igazgatására találtattanac, ez penig az Feiedelmec Orája életüc meg jobbitására tanit. (F. 2 r—v.)⁵

⁴ Pl. Antonius Augustinus: „... scire se antiqua Romanasque historias fingit, eaque comminiscitur quae nec visa nec audita mortalibus: nemo ut divinare queat, in quos ille libros inciderit. Nova itaque nomina scriptorum excogitavit, somniaque venditit obtruditque quae apud nullum reperias auctorem.” Idézi Norden, II. 793. l.

⁵ Idézeteim betűhívek, csak az ő, ö, ű betűjeleket írom át ő, ö, ü-vel, s a könnyebb olvasás kedvéért a központozást javítom itt-ott. A hosszúság-rövidség jelölésének következetlenségei megmaradnak. Kiigazítottam azonban a nyilvánvaló sajtóhibákat.

Leszólja a divatos lovagregényeket, erkölcstelennek minősítve őket, saját könyvét az erkölcsnemesítés szolgálatába állítja: de művének nem egy lapjáról árad a leplezett, mégis perzselő érzékiség. A „fajtalanság” bűne ellen irányuló korholások — bár jóhiszeműségüket nincs jogunk kétségbe vonni — nem egyszer okozhattak a spanyol vagy francia udvaroncoknak „tanulságos” gyönyörűséget. Álljon itt egy pompás részlet az irodalmunkban is gyakran felbukkanó régi közhelyről: szép vagy rút feleséget kell-e elvenni? Marcus Aurelius így beszél:

Ur Isten, bezzeg nagy gondot veszen az magára, az ki szép feleséget veszen házas társul. Először el kel szenvedni feleségének kevélységét, mert az szépségnek utánna járó inassa a bolondságh. Békével kel tűrni ismét annak tékozlását, mert az aszszony-állatnac agyában való bolondsága és orczájában való szépsége két féle feregh, az mely mind életét megh rájja embernek, s mind marháját megh emészti. El kel nyelni morglodását és vetekedését, mert minden szép aszszony csak egyedül akar házánál parancsolni. El kel halgatni gyönyörűségét- is, mert minden szép aszszony gyönyörűségben akar élni. El kel szenvedni akaratosságát, mert csak egy szép aszszony sem szenved, hogy valaki nekie eleit vegye valami dologban. És kel tűrni kerdekességét, mert minden szép aszszony egyebeket meg akar halladni. És hogy egy summában meg mondgyam, valaki szép aszszont veszen, szükséggh, hogy az soc külömb külömbféle szerencsétlenség ec el viselésére kész legyen.

Talám kérdeni fogod miért? Bizonyára azért, hogy soha az Scipioc Carthago városát oly keményen meg nem szállották, és nem ostromlották, az mint az álhatatlan emberec meg szállýac és ostromlýac az szép aszszony házát. O bóldogtalan férfi az kinec mikor mind teste lelke nyugszic, ackor házát egyebec kerengic, és életének tört vetnec. Némellyec afféle buja természetű emberec közzül annac az embernek ackor ablakán néz nec bé, némellyec az kő falon által hágnac, némellyec tréfa beszédet írogatnac, némellyec lantot pöngetnec, némellyec mindenkor aytaján vigyáznac, némellyec keritőc által ostromlýac, némellyec háza födelét hánnyac megh, némellyec háza szegeletit szállýac meg. Efféle nyilackal pedig mind az szép aszszonyhoz úgy mint valami célhoz szoktác lövöldözni, de bizonyára az nyomorult férfinac szereznec gyalázatot... En bizonyára mindeneknec meg engedem, hogy azt válaszácz magoknac az mi nékic inkább tetczic, de azt itélem, hogy valamely férfi szép aszszonyt veszen feleségül, az mind életét s-mind tisztességét kotja vetjére hánnya (377—78. l.).

Nem csoda, hogy Brantôme-nak kedvelt olvasmánya volt a *Relox*, a spanyol és francia udvariak pedig egymás kezéből kapkodták ki, amint azt Miraeus megbotránkozva jegyzi fel („... in Hispania et Gallia aulici passim errant, ubi cupide nimis in sinu manibusque gestari a viris nobilibus merito eruditi indignantur.”)⁶ A magyar olvasónak sem lehettek idegenek az ilyfajta részletek *Euryalus és Lukrécia* után, Gyöngyösi pedig ilyen irodalmi példák nyomán vállalkozhatott a *Csalárd Cupido* „kacérságai”-nak összeállítására. Megjegyezhetjük, hogy az idézett részlet nem tartozik a legmerészebbek közé.⁷

Több ízben érintettük már Guevara művének szépirodalmi jellegét: főként a benne feldolgozott rengeteg antik történetre, példára gondolunk, ezek némelyike egész novellává kerekedik. Guevara eredetiségéről itt szó sem lehet, a görög-római irodalom ismert és szélteben használt anyagkészletéből merít, legfeljebb a történet színezésébe lopja bele saját modorát. Elbeszélései mindig példáznak valamit, akárcsak a középkori prédikátorok beszédeiben, ez persze nem akadályozta annak, hogy néha két-három folio-lapnyi terjedelmet érjenek el; a Narses-történet egyenesen nyolc lapra terjed. Ime néhány az érdekesebbek közül: Nero szerelme Poppa aranyhaja iránt (első előljáró beszéd), Valens császár gonoszságának büntetése (I. könyv, 24. rész), Theodosius császár atyjának és Istmarus királynak, valamint Sylvanus püspöknek története (I. 27.), Camma asszony bosszút áll férje gyilkosán (II. 6.), Terentius Varro feleségének esete (II. 15.), Torquatus felesége, Macrina, aki 11 évig az ablakon sem nézett ki (II. 22.), a bölcsőben kicserélt Artabanus példája (II. 24.), Gnaeus Fulvius és Sabina szerelmi története (II. 26.), egy atya Solon előtt perel rosszul nevelt fiával (II. 37.), csudaszörny

⁶ Id. Norden II. 792. l. 2. jgyz.

⁷ L. pl. a II. könyv 11–12. részét.

Palermóban (III. 7.), egy Lycaonicus nevű kegyetlen bíró esete (III. 10). A történetek száma tetszés szerint tovább szaporítható volna.*

A *Relox* irodalmi jellegét erősen hangsúlyozza a retorika nagyarányú uralma. Ez az erkölcsbölcselet mű minden ízében szónokias alkotás. Nemcsak annyiban, hogy állandóan meggyőzni akar, hanem a retorika legsajátosabb eszközeinek használatával is. Anyagának nagy része beszédek alakjában lép elénk: Bruxillus filozófus beszédét intéz a római tanácshoz az istenekről (I. 6.), Sophia császárné beszédét mond Tiberius Constantinnak, s ez beszédben válaszol (I. 14—15.), a garamanták bölcse Nagy Sándort beszédben világosítja fel társadalmi életükről és erkölcsi elveikről (I. 23—24.), Plutarchos beszél Trajanus császárhoz (I. 26.), Marcus Aurelius beszédben felel Fulvius korholására (I. 39.), a császár szónoki beszédek alakjában inti és feddi feleségét (II. 11—13.), Faustina császárné beszéddel akarja kicsikarni férjétől a titkos könyvesház kulcsát, a császár beszédben tagadja meg (II. 19—22.). Hosszú beszédekét intéz fia nevelőihöz (II. 42, és 44.), halálos ágyán titkáranak, Panuciusnak beszédét hallgatja (III. 53—54.), majd maga is mond két hatalmas terjedelmű beszédet fiáról illetőleg fiához, Commodushoz (III. 55—60.). A legutolsó nem kevesebb, mint 28 folio lap! Irodalmi hatásában legnevezetesebb a dunamenti germán paraszt híres beszéde a római szenátushoz (III. 3-5.): ez La Fontaine ismert meséjének (*Le Paysan du Danube*) forrása.⁹ — Ugyanilyen módon él a szerző a levéllel is: több tucat igen nagy terjedelmű levél tarkítja a művet. Marcus Aurelius több levelet ír ifjúkori barátjához, Pollio-hoz, majd Corvinus sicíliai királyhoz (történelmi valótlanságok szövevénye!), unokaöccséhez, Daedalus-hoz, Catulus Censorinus-hoz, Antigonushoz (az öt folytatásban közölt levélbe több történet és egy hosszú beszéd van belefoglalva!), Corneliushoz a diadalmenetek haszontalan voltáról, Claudius-hoz és Claudinához a vén emberek szerelme ellen, Cincinnatus-hoz majd Mercurius-hoz a főemberek és lovagok kereskedelmi tevékenységének korholása céljából; vigasztaló levelet küld Pyrámon nevű kedves barátjának, aki nyomorba jutott, a Capuába száműzött Domicius-hoz a szerencse változandóságáról, az ura halálán kesergő Laviniához és még másokhoz is. De olvassuk Guevara művében Croesus és Anacharsis levélváltását, Phalaris sicíliai tyrannos írásait, Fülöp király levelét Aristoteleshez, az athéniek levelét a spártaiakhoz Euxinus filozófus ügyében, Pythagoras levelét hűgához, Themistocleához és Corneliának, a Gracchusok anyjának hosszú levelét fiaihoz. Valamennyi levél retorikus felépítésű és semmiben sem különbözik a szónoki beszédektől. Hogy a szerző gondolatkifejtésének módja mennyire szónokias, azt stílusának vizsgálata során fogjuk látni.

II.

A magyar Guevara-fordítás, a *Fejedelmeknek serkentő órája* az irodalmi köztudatban Prágay András nevéhez fűződik és méltán: nagyobbik részének ő volt a fordítója, érdekes előszóval látta el, mint verselő és stilisztá egyaránt figyelmet érdemel. Életének adatairól is elég jól vagyunk tájékozva.

Születési éve ismeretlen. Egyik versének aláírása szerint („Andreas Prágai de Nemes-Kér” talán Sopron megyei születés, bár családja nyilván Prága nevű községbe való (van ilyen Nógrádban és Zalában). 1617-ben a heidelbergi egyetemen tanult, ahová sógora Suri Orvos Mihály sárospataki lelkész segítette ki. Ez év január 24-én üdvözlő verset írt Szcenci Molnár Albert *Postilla Sculteticájához*, s 1 tallért ajándékozott neki. Alting Henrik és Pareus Dávid elnöklete alatt disputált. (RMK. III. 1201 és 1202.), A reformáció jubileumáról szóló második respondensi

* A *Horologium* történetei közül hármat kiadott Király György *Egy özvegy asszonyról és egy katonáról való história és egyéb vig és szomorú történetek* c. kis gyűjteményében (Bp. 1920.).

⁹ XI. könyv 7. meséje:

„... et certain paysan

Des rives du Danube, homme dont Marc Aurèle

Nous fait un portrait fort fidèle.”

feleletét latin vers és hódoló ajánlás kíséretében küldötte meg I. Rákóczi Györgynek, ekkoriban még ónodi kapitánynak és sárosi főispánnak. 1619-ben már itthon találjuk, mégpedig Rákóczi-patronátus alatt. Valószínűleg sátoraljaújhelyi másodlelkész volt, amikor Kecskeméti C. János *Fides Jesu et Jesuitarum* c. művéhez (RMK. I. 484.) latin és magyar verset írt: mindkettőben hevesen támadta a jezsuitákat. 1624-ben Szerencsen lelkészkedett Rákóczi György szolgálatában. Prédikációját és versét találjuk a Szenczi Molnár szerkesztette *Consecratio templi novi*... (RMK. I. 546.) c. gyűjteményben (1625). Az 1631. évben Rákóczi György tömlőbe vettette, mert akarata ellenére távozni készült Szerencsről. Paptársai könyörögtek érte a haragos patronusnál, s úgy látszik, nem siker nélkül, mert Prágai ebben az évben már Göncön lelkészkedett. 1635-ben tarcali papként találkozunk vele, ez év április 24-én özvegyen maradt néniét, Suri Mihálynét a nagytekintélyű Miskolczi Csulyak István zempléni esperes vette nőül. Ugyanebben az évben, még egy adat van róla: okt. 10-én esperesével együtt megjelent egy Bodrogkislaludban tartott értekezleten, de 1636. április 28-án már nem élt, mert e napon Miskolczi Csulyak hagyatéki egyezkedés céljából utazott Prágay András özvegyéhez. Már a *Fejedelmek órájának* előszavában súlyos betegsége miatt panaszkodott, s nyilván ez vitte korai sírba. Nem lehetett idős. Ha születését 1590 tájára tennők is, 1636-ban még mindig innen kellett lennie az 50. éven.¹⁰

Prágay András írói érzékéről már versei is tanúskodnak. A Kecskeméti C. János könyvéhez készített költeménye („Por fővenyen épült...”) a Balassi-strófa ügyes kezelőjének mutatja, nagy műve verses szemelvényeit is mindig versben fordítja, magyaros formákat (Balassi-strófa, négy soros 11-es) használva. Érdekesen mutatkozik írói készsége a *Fejedelmek órája* Rákóczi Györgyhez intézett *epistola dedicatoriájában*. A gondolatkifejtés módja tökéletesen azonos Guevara püspökével: az áradó bőség és a szervezetlenség jellemzi. Szembeszökő vonása az *à propos* gondolkodás: mindenről jut eszébe példa, olvasmányi élmény, klasszikus citatum, közhely vagy történet, s ezeket azonnal és részletesen el is mondja. Az eszemenet nagyjából az emberi beszéd, az írás, a költészet és a történelem értékének magasztalása lenne, s így tér rá Guevara műve hasznának fejtegetésére, erre a fonálra azonban történetek, kitérések, elmélkedések hosszú sora van felfűzve. Erősen jelentkezik az író hazafias önérzete is, magasztalja a magyar föld termékeit, feleslegesnek tartja a külföldi behozatalt. „De az ékes-ségért, az gyönyörűségért, az nyalánczó kívánságért, és az fris lakásért, az negédes cifra-ságért vagy, hogy az idegen országból külbmb külbmbféle gyümölcsöket és drága ruhákat b hordanac Magyar Országban”, holott az idegenek a magyar termékeken kapnak. Emlékezhettek, hogy Rimay ír hasonlót Balassi előszava végén. Lelkesen magasztalja Prágay a magyar vitézséget: „Amaz soc nemzetek nec irigységével Pannonia földén lakozó és szabadsága mellet hazájáért minden ellenség ellen serényen hadakozó, zápor essőc hasonlatosságára szomszédi és maga földét kedves vérével virágoztató Magyar nemzetről mit szóllyac?” Achilles, Hector, Ulysses bátorsága nem múlta felül eleinkét. Büszkén emlegeti bátor Opos, az egi nők hősiességét s erősen sajnálkozik, hogy kevés a magyar könyv, amely emlékeztűket fenntartaná: a nagyerejű Botond, vagy „Kenizi Pál, ki az kenyér mezején az Törökök szájában fogván, lejtőben ugrot”, az összes magyar könyveket elemelhetnék hátokon. Ezért különösen dicséretes, hogy Rákóczi György ily jeles mű magyar átültetésére adott rendelkezést, így Marcus Aureliust mintegy halottaiból feltámasztotta „az mi nemzetűnc között is”. Eleink is hagyhattak volna ily hasznos könyveket maradékoknak, „hogy ha az hadakozásnak Istene az Mars, az ő verhenyő tekintetivel, és vér-szomjuhozó fegyverével az Pallas Isten-Aszszony-nac Musait, a bölcseségnek tudományát leg gyakrabban meg nem rettentette, és az nemes iffiuságot az Musác seregéből az maga zaszloja alá nem edesgette volna.” A fordítás munkáját

¹⁰ Prágay életrajzára Zoványi Jenő: *Adatok P. A. életéhez és működéséhez*, ItK, 1941, 180–182.; Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése, irományai*, Bp. 1898, 75., 76., 80., 86., 394.; Kecskeméti C. János könyvéhez írt verse kiadva *Magyar költészet Boeckaytól Rákócziig*, Magyar Klasszikusok, Bp. 1953 98.; időmértékes verseiről Boros István: *Adatok a magyar időmértékes verselés történetéhez*, ItK. 1899, 101–104.

— évezredes írói szerénykedéssel — mentegeti, betegségére hivatkozik. „Minek-okáért vétkül ne tulaydonittasséc énnékem, ha az első és harmadic könyvncet fordítása (mely az előt régen az Tekéntetes és Nagyságos Draskovit Janos neve alatt ki bocsáttatot vólt Prágában) nem egyezne és el nem érkeznéc.”^{10a}

„Az Keresztyen Olvasonac” írt előszóban már főként a prédikátor jelentkezik. Fejtegeti, hogy Guevarai Antal Marcus Aurelius császár személyében a bölcs és jó fejedelmet mutatja be, s bár a nagy császár pogány volt, a könyv mégsem nevel pogányságra, mert állandóan a vétket kárhoztatja. Ha pogány bálványozásról esik szó. „annac czimeres festéke alatt az keresztyénségben levő bálványozást, és azzal egy porázon folyo feslet életben való szabad-ságot kárhoztatni kételkedés-nélkül hidgyed.” Ez a kijelentés azután alkalmat ad neki a *relligio* és a *superstitio* különbségének fejtegetésére és a katolikus egyház ellen intézett éles támadásra. A pogányok ily *superstitio*val tették az ősokeket és nagyokat istenekké, a szentek tisztelete sem egyéb pogány *superstitio*nál. Ahogy a rómaiak a császárok képeit tiszteltették, úgy írja elő a tridenti zsinat a szentek invokációját; a katolikus szerzetes rendek pogány papi testületek; a görögöknél-rómaiaknál éppúgy megvolt a legkülönbözőbb, olykor alantas életmegnyilvánulásoknak az istene, mint ahogy a katolikusoknál megvan a maga szentje. A legnagyobb visszaélés az ereklyék tisztelete és a papi nőtlenség. Ez utóbbival kapcsolatban mondja el Prágay Josephus Flaviusból a kegyes Paulina asszonynak az Isis papok által történt kizárását,¹¹ valamint egy mohamedán dervisnek Török Bálintéhoz egészen hasonló „lator-ságát” (Ördögi Kisértetek!), amelyet azután Berzsenyi is megemlíti *A Pesti Magyar Társaság-hoz* intézett epistolájában.¹² A babona — folytatja Prágay — olyan, mint a hiéna, amely nemét tudja változtatni, s az embert csalárdul néven szólítva csalogatja magához. A *superstitio* is igaz vallásoságnak tetteti magát: a barátok önkorbácsolása nagy szentségnek látszik, holott a Lupercaliákról maradt pogány szokás. Amikor Guevaránál pogány babonák ellen írt részeket olvasunk, a mai katolikus *superstitio*ra kell gondolnunk. Marcus Aurelius eltöltte a halála utáni áldozatokat, nyilvánvaló utasítás ez a *purgatorium* ellen, „hogy az költöt dolognac színe alatt való példázással igaz valóságra tanícsion.” Nagyon jellemzően mutatja ez az okoskodás a XVII. század emberét változatlanul hatalma alatt tartó allegorikus, emblématikus gondolkodás erejét: nem az fontos, ami látszik, hanem az, amit jelenteni akar, vagy amit — a szerző felfogása szerint! — jelentenie kell. Ebben a szemléletben sokan a barokk egyik lényeges vonását látják.¹³ — Prágay végül az olvasó előtt is mentegetőzik, hogy „ily méltóságos ember írását”, aminő Guevara volt illendőképpen nem tolmácsolhatta. Látni fogjuk, hogy ez a mentegetőzés pusztá szerénykedés: a *Relox* magyar köntöse nem méltatlan a spanyol eredetihez és a sokat olvasott latin tolmácsoláshoz.

III.

A stílus vizsgálatához lépve, először azt kell kérdeznünk: jogos-e a kétszeres fordításson keresztül az eredeti stílus értékei után nyomoznunk? Nem veszett-e el Guevara külsőleges művészete a tolmácsolás során? Egyáltalán nem, sőt a retorika európai uralma következtében a fordítók könnyű szízzel adták vissza az eredetinek minden stíluséktítményét, A fordítás hűségének ellenőrzésére álljon itt egyébként az alábbi rövid részlet a dunamelléki paraszt híres beszédéből (III. könyv 3. rész).

^{10a} Draskovith fordításának prágai kiadásáról nem tud bibliográfiai irodalmunk. Az 1610-es kiadvány Grácban jelent meg Widmanstadiusnál.

¹¹ Prágay elbeszélését újra közli Király György a 8. jegyzetben említett kiadványában; a Josephus Flavius-szöveg (*Antiquitates Iudaicae* 18, 4) modern fordítása Révay József: *A császárkori Róma c. gyűjteményében*, Bp. 1957, 29–32. l. (Aurora VI.) — A történet megvan Bornemisza Péternél is *Ördögi Kisértetek*, Eckhardt S. kiadása. Bp. 1955, 195, és 277. l. Nem lehetetlen, hogy Prágay Bornemisza követi, a nevek azonosak, s azonos a „hármadfelezer arany” is.

¹² *Ördögi Kisértetek* id. kiad. 172. l. — Kármán József és Berzsenyi Dániel, Magyar Remekírók, Bp. 1906, 236. l.

¹³ V. ö. pl. Vaclav Černý: *Le baroque et la littérature française*, Critique 1956, 626–627. l.

Spanyolul :

Oid, romanos, oid esto que vos quiero decir, y plega à los dioses que lo sepais entender ; porque de otra manera yo perderie mi trabajo, y vosotros no sacarais de mi plática algun fruto. Yo veo que todos aborrecen la soberbia, y ninguno sigue la manse-dumbre : todos condenan el adulterio, y ninguno veo continente : todos maldicen la intemperencia, y á ninguno veo templado : todos loan la paciencia, y á ninguno veo sufrido : todos reniegan de la pereza, y á todos veo que huelgan : todos blas-feman de la avaricia, y á todos veo que roban. Una cosa digo, y non sin lagrimas lo digo publicamente en este senado, y es que con la lengua todos los mas blasonan de virtudes : y despues con todos sus miembros sirven a los vicios.

Latinul :

Audite Romani, audite hoc, quod dicturus sum : atque utinam id intelligere valeatis! alioquin enim et ego operam luderem, et vos nullum fructum ex meo sermone caperetis. Omnes odio superbiam habere, et neminem sectari mansuetudinem ; ab omnibus damnari adulterium, et nemini cordi esse continentiam ; omnes vituperare intemperentiam, et neminem temperantiae studere ; ab omnibus laudari patientiam, et neminem tolerantiam praestare ; omnes desidiam detestari et otium ; omnes avaritiam execrari, et rapinis deditos esse video. Unum dico, nec sine lacrimis id palam in hac curia dico ; nimirum Lingua plerosque virtutes depraedicare, et membris tamen omnibus deservire vitiis.

Magyarul :

Hallyátoc megh ti Romajac, hallyátoc megh az mit mondando vagyoc ; és vayha ti azt megh érthetnétec! mert különben én-is az én beszédemben, csak jacza-doznám, héjában munkalkodnám, ti-is az én beszédemből, semmi hasznót nem vennétec. Látom, hogy mindenitec gyűlöli az kevélyseget, de egyvitec sem követi az szelidséget, mindenitec kárhoztattya az paráznaságot, de egyviteknek sincsen szívében az tisztaságh és az bujaságtól való meg tartóztatás, mindenitec szidalmazza az mértékletlenséget, és senki az mértékletességet nem követi : mindenitektől dicsirtet az túrés, de senki az szenyvedést nem cselekszi, mindenitec irtozik az hivalkodástul és azonközben hivalkottoc : mindenitec iszonyodic az fősvénységtől, és ragadozásnac attátoc magatokat. Eggyet mondoc és könnyhullatásom nélkül ez tanács előtt nyilván ki nem mondóm : hogy tudni illic némelylec közzületec nyelveteckel igen dicsírték az jóságos cselekedeteket, de azonközben minden tagjaitockal minden vétkeknec szolgáltoc.¹⁴

Jól mutatja ez a szemelvény Guevara stílusának legszembeesőbb jegyét, az *ellentétek* kedvelését, sőt halmozását. Már Norden kimutatta, hogy ez a görög-latin retorikus próza egyik legrégebb és legkedveltebb stilisztikai eljárása, az asinanismus prózastílusának fő ékítménye (Gorgias). Az is eléggé ismert, hogy a *Relox*-nak Thomas North által 1568-ban közzétett angol fordítása adott ösztönzést John Lyly *Euphues, or the Anatomie of wit* c. művének keletkezésére (1579). A kihegyezett ellentétekkel játszadozó angol stílusnak, az ún. *euphuismus*nak pedig Shakespeare a legnagyobb örököse.¹⁵ Nos, ez az antithetikus stílus a magyar prózairodalomban Prágay András tollán jelentkezik legnagyobb mértékben, bár nem ő az egyedüli, aki kedvteliséssel írja. Az igaz vitézségről ezt olvassuk :

Mind ezeket csak az végre mondtam, hogy az eszes fő emberek által lássác, miképpen szorgalmatoskodgyanac az hiuságos és álhatatlan emberek az dicséretnek keresésében amely dicsíretes jó hír-név nem az ablakokat szemlélvén, hanem az végh házaknac örzésével ; nem koczka jádczással, hanem harcon való ütközetekkel ; nem selyem paplanockal való lepledzéssel, hanem fegyverben való öltözetben ; nem fel öltöztetet öszvéren való nyargalással, hanem az ellenségnek leshelyeinek tudásával ; nem déligh való aluvással, hanem estétül fogva az strásán virrattigh való vi'gyázással ; nem szép természetnek dicsíretivel és szépségében való kérküvéssel, hanem az vitézi serénységnek és bátorságnac dicsíretes hírével ; nem barátival való vendégeskedéssel, hanem az ellenséggel való szembe menetellel kerestetik. (G. 2 r. 1.)

¹⁴ Eugenio de Ochoa : *Tesoro de los prosadores españoles*, Paris 1841, 147 – 148, I, Debr. Koll. T. 5096 ; *Horologium principum* Jauruni 1742, 383. I. ; *Fejedelmeknek serkentő órája*, Bártfa 1628, 679. I.

¹⁵ Ed. Norden id. m. II. 786. skk. I. – Shakespeare-nek ilyen euphuista jellegű vigjátéka pl. a *Love's Labour's Lost* (*Felsült szerelmesek*), V.ö. *Shakespeare összes drámai művei*, Bp. é. n. II. köt. 849. I.

A világ családságáról az alábbi elmélkedés tanít :

Mert midőn mi azt véllyüc, hogy szabadosok vagyunk, titkos őrizet alatt tartatunk ; midőn egészségeseknek itillyüc magunkat, rakvác vagyunk halálos betegséggel ; midőn dicsekedünc, hogy sockal birunk, semmenc nincsen, az melyec nélkül szükölködünc ; midőn sok esztendőkhig való bátorságos életet remélnük, alattomban az halál lest vét körülöttünc ; midőn el hitettüc magunkal, hogy eszesec vagyunc, mint bolondoc tömlöczben rekesztettünc ; midőn azt tudgyuc, hogy gazdagságunkat szaporittyuc, gazdagságunkban, sőt lelkünc ismeretiben kárt vallunc. Somma szerént, az mely uton hirüncnek terjedését, életünknek hosszabítását keressüc, ugyan azon uton hirünkét, életünkét, az meg találásnac minden reménységenélkül el vesztyüc. (937. l.)

Az ilyfajta mondat szerkezetek retorikus hatása, szépsége nem pusztán az egyenletesen hullámzó periodusok zenéjében van, hanem inkább a szellemes gonddal összeválogatott ellentétekben. Nem tagadható perszé az sem, hogy e stilisztikai eljárás lépten-nyomon alkalmazva nem természetes : modor, *manir*. Van olyan lap (a 425.), amelynek egyetlen körmondában 11 ellentét feszül, igaz, hogy ez az „asszony állatoc” ellenkezést kedvelő természetéről szól.

E manierista-retorikus prózának másik jellegzetes vonása az, amelyet *halmozás*nak nevezhetnénk. Nagyon szemléletes az alábbi példa :

Oly igen nyajas vólt egyebeckel való társaságában, oly igen gyönyörűséges vólt beszédében, az öregc közt oly eszes vólt, az kisebbekhez oly igen hozzá szabta magát, oly szemérmes vólt az kérdésben, cselekedetiben oly ártatlan, az bosszú állásnac el szenvedésében oly mértékletes, az jó tévő emberekhez oly hála-adó, az jókhoz oly kegyes, az gonoszokhoz ismét oly kemény vólt, hogy az ő jó vóltia miat ötet mindenec szeretttéc, s az ő igassága, és az vétkeknec megh büntetésében való keménysége miat mindenec féltéc s rőttegetc ő tüle. (410. l.)

Egy helyen (456. l.) hat *ha*-val kezdődő antithetikus mondat sorakozik fel, máskor (543. l.) tíz *senki*-vel kezdődő mondat halmozódik. Az 563. lapon ötször vezeti be a mondatot a *lehetetlen dolog* hogy. A 744—45. lapon hét szakasz sorakozik egymás után *ha* kezdetű feltételes mondat tal az élén, ugyanitt egy körmondában tizenkét *ha* kezdetű alárendelt mondat van, s a ráütő tizenharadik is *ha*-val kezdődik. Kedvelt, még középkori eredetű halmozó figura a *Hol vadnak?* kezdetű kérdőmondat-sorozat (Vö. Villon : *Ballades des dames du temps jadis*). Prágay András is többször használja (pl. 773. l.). A 738. lap egész terjedelmét betöltik a „Jay annac az országnac . . . !” kezdetű felkiáltó mondatok. A halmozásban van néha bizonyos realiztikus szándék, szemléletességre törekvés :

De az fősvényec magokat noha rosszszul tartýác, mind azon által nám [talán] szépen megh ékesítettet házok vagyon? Abban semmi nincsen : sőt inkább az ő házok táján pokockal tellyes és pockhálokkal bé vont kamorákat látsz, sarkából ki eset aytókat, lyikadozot ablakokat, töredezet lakatokat, hasadozot egybe rontatot házi szerszámokat, darabos és fel hánt padimentomokat, csorgo padlásokat és ház födeleit, lábatlan és ingo székeket, szemetes, rut, söppretlen tornácokat, szu ette és csikorgo ágyakat, romladozot kéményeket,* füstös kályhákat, egér rágtá szuszékákat, mocskos repedet asztalokat, tányérokat, tálakat, kanálokat, dohos korsókat, peniszes kannákat, palaczkokat, lábatlan felén-dülő gyertya tartókat etc. látcz ; egér czinczogást, pthrűcsőc sipolásokat hallasz,* ugy hogy ha rokonokat vagy baráttyokat szállásokra kel fogadnioc, avagy ha valamivel kel gazdálkodnioc, az szomszédra kénszerítettne esni, hogy vendégeket bé fogadgya, és szomszédgyoktul kunyorállýác ha valami kel nékic. (462. l.)

Érezhető a szerző igyekezete, hogy minél több meglepő részletet halmozzon össze, s a fordítót ez a stílus további „fioriturák”-ra csábítja : a két* közé rekesztett részlet nincs meg Wankelius latin szövegében, Prágay ügyes toldása. Nemcsak átveszi a stílust, hanem élvezi és fölényesen játszik is vele. Erre egyébként másutt is akad példa a *Fejedelmek órájának* szövegében.

A halmozás egyik különleges fajtája az, amit *felfüggesztésnek* vagy inkább *késleltetésnek* (retardálásnak) lehetne nevezni. Ez a stílus-fogás abban áll, hogy az író minél tovább odázza a lényeges gondolat kimondását, a várakozást mintegy felfüggesztve tartsa. Tyanai Apolloniust megkérdezik az ephesosi Diana-templom papjai, min csodálkozott legjobban a világon. Apollonius, — bár kevés beszédű ember! — hosszasan felsorolja, milyen országokban utazott, mit látott és tett, s csak azután felel a kérdésre. Minden dolgok között azon csodálkozott a legjobban, hogy mindenütt az erősebb nyomja el a gyengét és hogy mindenütt meghalnak az emberek. (148—149. l.). Magában a válasz megadásában is az ellentétezés stilisztikai törvénye érvényesül: a bölcs, a várakozás ellenére, két egyetemesen ismert, hétköznapi megállapítással (ma úgy mondanók: közönséges truizmussal) felel. Éppen ebben van a csattanó. Jegyezzük meg, hogy a tyanaí bölcs feleletében „a nagy dolgoknak lopoi az kicsiny dolgoknak lopoit fel akaszttyák” fordulatot használja, pontosan azt, amelyet Rimay is leír („Az nagy orv mert kicsint szörnyebb felakasztó”).¹⁶ Kölcsönös hatásról természetesen nincs szó, mert mindketten évezredes antik közhelyet idéznek, Nagy Sándor és a kalózvezér ismert anekdotájában fordul elő. — Marcus Aurelius levelet ír Pollio barátjának. Arra a kérdésre, mi a boldogság, saját nézetének közlése előtt részletesen felsorolja Epicuros, Aeschylus, Pindaros, Zeno, Anacharsis, Chilon, Crates, Stilpo, Simonides, Architas, Gorgias, Chrysippos. Antisthenes, Euripides, Sophokles, Palemon, Themistocles, Aristides, Herakleitos tanításait. Az olvasó érdeklődése hosszú lapokon keresztül felfüggesztve marad, s végül sem tudja meg igazán, mi a boldogság (I. 40. fejj.). A híres férfiak névzuhataga olyan retorikai eszköz, amelyről még Victor Hugo sem akar lemondani.

A *Fejedelmek órájában* gyakorta használt stílus-eszköz a bonyolító jelzőhalmozás, a jelzett szó előtt felhalmozódó szokatlan epithetonok sorozata. A jelzőként szereplő igenevek további bővítményeket vesznek maguk elé:

... nem ok nélkül az emberi ostoba tudatlanságot néminemű himező czimeres hazugságnac festéke alát ábrázoltác ki az ő fabulájokban az tréfás mesterséggel okoskodó poétác, midőn a Szent írás szerint való vizözön után el terjedt emberi nemzetség-nec kőhöz hasonló néma tudatlanságát akartác jelenten. [ ] (3 r.)

Amaz soc nemzetnec irigységével Pannonia földén lakozó és szabadsága mellet hazájáért minden ellenség ellen sérényen hadakozó, zápor essőc hasonlatosságára szomszédi és maga földét kedves vérével virágoztató Magyar nemzetről mit szőllíyac. [ ] ( ) (r.)

Az bekoban pányvázot hat lábu lovakon ékes beszéddel tánczoló bölcsec. . . [ ] ( ) ( ) ( ) (4 r.)

Az nyügös beszéddel hevederlet lovakon nyargaló poétác. . .” [ ] ( ) ( ) ( ) ( ) (4. r.)

... csac álomtól fayzot és setét éyczakától születet tudatlan ember az, az ki csac az másét itéli. . . (A r.).

Emlékezhetünk rá, hogy Rimay (de mások is!) gyakran használják ezt a jelzőbonyolító technikát. („szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességivel elvegyített, teljes magyarságu megért édes cseresznye.”¹⁷ Egyetlen lépés választja el ezt a stílus-ékességet a manierista-barokk modor legáltalánosabb és legjellemzőbb fogásától, a *conchetto*-tól. Irodalomtörténetünk nem mutatott rá elég nyomatékkal, hogy az olasz-spanyol manierizmus és barokk e szelvében használt korszerű stílus-jegye nálunk is előfordul.

A *conchetto* nem egyéb, mint szellemes, váratlan hatást előidéző metafora. Már Aristoteles a költői tevékenység egyik legfontosabb vonásának látta a metafora (ő analógiának is nevezi!) ügyes használatát: „Jó metaphorát használni annyi, mint hasonló vonásokat felismerni” — mondja, s azt is kijelenti, hogy „csak ezt nem lehet másoktól eltanulni; ez a tehetség jele.”¹⁸

¹⁶ Rimay János Összes művel, Eckhardt S. kiad. Bp. 1955, 84. l.

¹⁷ Id. kiad. 42. l.

¹⁸ Aristoteles *Poetikája*, ford. Geréb László, Bp. 1916, 70. l.

A metaforán nemcsak modern stilisztikáink összevont hasonlatát értette — a metafora nálunk szokásos magyarázata nem is állja meg egészen a helyét!¹⁹ — minden meglepő, szellemes hasonlítást, elykor megszemélyesítést hajlandó volt idevonni, ha tömörítő formájában eltért a közkeletű (Homerosnál terjedelmesen hullámozó!) hasonlattól. Aristoteles szerint pl. sikerült metafora Euripides *Philoktetes*-éből: „A rákfene lábam husán lakmározik.” Ilyen értelemben fogta fel a metaforát a reneszánsz padovai aristotelizmusa (Bernardo Tomitano, Sperone Speroni, az Accademia degli Infiammati), az olasz barokk irodalomelmélete (Pellegrini, Tesauro) is. A nagy spanyol elméletíró B. Gracián már műve címében egyenesen *Agudeza y arte de ingenio*-ról beszél.²⁰ Általában azt szoktuk tanítani, hogy a *concetto* a padovai aristotelizmus nyomán lesz általánossá az európai irodalomban: Guevara tüzetesebb vizsgálata azonban bárkit meggyőzhet róla, hogy 1529-ben megjelent művében már bőven találunk meglepő hasonlatot, megszemélyesítést, metaforát, azaz *concetto*t. Prágay András hűségesen lefordítja őket, s műve e tekintetben is a legkorszerűbbek egyike. Mutassunk be néhány jellemző példát:

... mindenec megh kostolni az jó hir nevnece velejét (hogy így szóllýac) fölötté igen kívánnýac, de az veszedelemnece kemény cõntjât senki fogával nem meri megh harapni. (G. v.)

Mert ha az halottac olvasnánac, azokat én eleveneknek itilném, de ha az élő emberek könyveket nem olvasnac, azokat én viszontag halottaknak itélem. (411.)

... az kinece lelkiben az soc kívánságnac boýtorjana, és az ragadozo fõsvény-ségnece csipke tövisse ragadot ...” (678.)

Mert az halál igazán való nyugodalomnac helye, tekéletes egésség, bátorságos révpart, tellyes győzelem, méregnekül való édesség, fájdalomnekül való gyönyörűség, polyva nélkül való buza, csontnélkül való hus, tetemnélkül való hal ... (983.)

... az halál örökké való álom, elkerülhetetlen út, az testeknek eloszlattatásoc, az gazdagoknak rettegésece, az szegényeknek kívánságoc bizonatlan szarándokságh, az embernece tolvaja, az álomnac annya, az életnece árnyéka, az eleveneknek elköltözésece, az halottaknac társaságoc, mindeneknek megh változása, az munkánknac vége és minden faytalan kívánságoknak bé rekesztő lakattya; egy sommában az halál az latroknac hohéra, és az jóknac bévséges jutalma (u. ott).

A jószágos cselekedet erős és megh vehetetlen vár, által gázolhatatlan folyo viz, hajozhatatlan tenger, megh ölthatatlan tűz, el költhatetlen kéncs, el fogythatatlan tárház, megh győzhetetlen sereg, megh nem fárasztó terh, mindenkor bizonyos visszsa térő és hir hozó kim, megh csalthatatlan ör álló, bátorságos és nehézség nélkül való út, mindenkor segítő barátunc, hamar gyógyító orvosság, nem veszendő hir-név, megh sérthatetlen pais, egésséges eledel és csendes álom. (1031.)

Ismét Rimayra kell hivatkoznunk, akinek prózája leginkább ékes a meglepő metaforáktól, *concetto*któl: az Úr Isten a hit „minden rozsdáját, mohát, dohát, porát és penyészét, sűrű pókhálóját” elvonta; „a tudomány szép kamokáinak felemelt virági veressen látathatnak a tudós szemektől”; Balassi „mind a Theológiának felséges bányája ércéből olvasztatott tündöklő fényes aranyát, s mind az Philosophiának tekintetes örvénye mélységéből meritett nectárját bágyadt szemgyönyörködtetéssel szomju nyelv szája elevenítéssel igen benne hadta” írsaiban; Balassi olvasásakor „az históriáknak széles elterült mezein való szép gabona vetési, az poéták írássinak külömb-külob színnyel ékeskedő örvendetes kertei virágjának illati között is sétáltathatja ... ember az elméjét.”²¹ Prágay András stílusát megismerve, Rimay ilyfajta *ornatus*-a nem minősíthető merő különcködésnek. Rákóczi György, Prágay András, Rimay János szeme előtt egyaránt az ékes, udvari magyar stílus kialakítása lebegett, olyan, amely az antik retorika évezredes hagyománya mellett a korszerű európai stílus-divatot, a szellemesen metaforás kifejezőmódot is áthozza magyar nyelvünkbe. Szerényebb mértékben Szenczi

¹⁹ V.ö. Richard M. Meyer: *Deutsche Stilistik*, München 1930, 117–118. l.

²⁰ V.ö. Atti del III Congresso Internazionale di Studi Umanistici, Venezia 15–18 giugno 1954, Roma 1955. Különösen Guido Morpurgo-Tagliabue tanulmánya *Aristotelismo e Barocco*. Ismertettem a Filológiai Közlöny 1956. évf. 498–508. l.

²¹ Id. kiad. 40. l.

Molnár Albert is él vele, bár prózája általában egyszerűbb, polgáribb. Más helyen²² idéztük a már Erdélyi János által kiemelt szellemes részletet a cifra öltözködés ellen, de nem állhatjuk meg, hogy ide ne jegyezzünk két rövidke szakaszt a *De summo bono*-ból annak bemutatására, hogyan telítődik ez a díszítő manierista próza magyaros (szinte azt szeretnők mondani népies) ízekkel:

Kevély az ilyen és felfuvalkodott, frissen viseli magát és pompáskodik. Egy szót sem szól, amely egy arany forintot nem érne, a mellýére beszél és minden lépésit megolvassa az utcán. (1701. 180. l.)

Némely ugyan dicsekedik vétkeivel, fajtalanságával, mely jó szerencsés vitéz legyen ő Venus hadában, a Bacchus bajviadaljában, felebarátjának megcsalásában, megfortélyozásában. Mint tréfálta, játszódtatta meg amazt, miként tolyta ki innenek szemét, mint rántotta nyakába a kelepcét. Ezt mint ejtette ki a nyeregből, amazt mint ültette a két szék közé. (196. l.)

Ebben a stílusban is megvan a concetto-szerű szellemesség, de nem formális retorikai eszközökkel, hanem a magyar nyelvkinés talpraesett használatával éri el.

Végül azt a kérdést kell még érintenünk, miért nevezzük ezt a Rimay—Prágay-féle stílust manierizmusnak. Első renden nyilván azért, mert bizonyos formai mesterkedéssel előállítható modor, *manir*. Toffanin nyomán Koltay-Kastner Jenő mutatott rá,²³ hogy a padovaiak tudatosan fordultak el egyetlen író (pl. Cicero) utánzásától, s az aristotelesi poétika önálló alkalmazására vállalkoztak. Ágyakorlatban persze késő antik szerzők (Florus, Claudianus) túlérrett, gazdag retorikai díszítésű modorának hatása alá kerültek. Az eklekticizmus és a formai elemek túlhangsúlyozása a képzőművészeti manierizmusnak is jellemző jegye.²⁴

Az eddigi kutatás (Koltay-Kastner Jenő is) Rimayt barokknak minősítette, sőt már Bornemisza prózájában, Balassi Coelia-verseiben, Campianus fordításában barokk jelenséget látott. Nézetünk szerint alaptalanul. Igaz, hogy a barokk próza, pl. Lépes Bálint, Prágayhoz hasonlóan él a halmozás, a felfüggesztés, a retorikus kérdés — vagy felkiáltás-zuhag és a concetto eszközeivel, a részben azonos formai elemek mégsem hoznak létre azonos eredményt. Rimayból, Prágay András nagy művéből egyaránt hiányzik az izgatott lendületnek, a látomásos kifejezésmódnak az igazi barokk íróknál megtalálható feszültsége: a legilletékesebb kutatók véleménye szerint pedig ez a barokk lényege.²⁵ Tartalmilag antik közhelyek, udvari, többnyire keresztyén-stoikus, olykor burkoltan epikureus morál, a retorika virtuóz használata, formai mozzanatok esztétikai gyönyörködtetésre törekvése: ez a manierizmus, és ennek a stílusnak a *Fejedelmeknek serkentő órája* egyik érett és sikerült példája.

A művészi magyar próza a Névtelen Karthausi, Pesti Gábor kezdeménye után Heltai és Bornemisza stílusában bontakozik ki. Heltai legjobb lapjain boccaccioi magaslatra emelkedik, a humanista Bornemisza pedig százada legszebb reneszánsz prózáját írja. Mindkettőjükre hat a retorika (Heltaira jóval kevésbé), prózájuk mégis telve van a valóság színeivel, képeivel és ragyogásával. Rimay és Prágay András a magyar udvariság stílusát akarják megteremteni és manierista írásmódjuk átmenet Pázmány és Lépes Bálint barokk stílusához. Az előbbi érdekes módon protestáns írókhoz kapcsolódik, az utóbbi a magyarországi ellenreformáció önkifejezése. Időben együtt futnak, de a barokk stílus hamarosan győz, a protestáns próza pedig polgári-puritán (Szenczi Molnár, Medgyesi Pál, Mikolai Hegedűs, Apáczai Csere), nép-

²² Fil. Közl. 1956. 507. l. Erdélyi János: *A bölcsészet Magyarországon*, Bp. 1885, 88. l. (Filozófiai írók Tára VI.) Idézett tanulmányunkban azt mondtuk, hogy a Marino-féle concetto irodalmunkban kevéssé fordul elő, ez igaz is: Rimay, Prágay András a kivételek. Egyházi prózánk azonban itt-ott él vele. Ezt már Koltay-Kastner Jenő kimutatta, Bp. Sz. 1944, 267. kót. (*A magyar irodalmi barokk*.)

²³ Id. h. 66. l.

²⁴ Kötönően tárgyalja a képzőművészeti manierizmus elméletét Julius Schlosser: *Die Kunstliteratur*, Wien 1924, 385. skk. l.

²⁵ L. V. Cernynek a 13. jegyzetben idézett tanulmányát és Turóczy-Trostler József: *Az ismeretlen XVII. század*, M. Nyör, 1933, 105. l.

szerű, olykor szinte népies irányba fordul (Diószegi Bónis, Czeglédi István). Zrinyi remek hazafias pátosza egyedül áll, de jól odakapcsolható a protestáns próza fejlődéséhez: elődje Magyar István, követői Tolnai Mihály, II. Rákóczi Ferenc. Az erdélyi emlékiratnak (Bethlen Miklós) is kevés köze van a manierista-barokk prózához.

A *Fejedelmeknek serkentő órája* mindenestre arra figyelmeztet bennünket, hogy a régi magyar irodalomban sokkal több művészi tudatosságot kell feltételeznünk, mint amennyit a felvilágosodással kialakuló irodalomszemléletünk ezideig neki tulajdonított.

IV.

Fejtegetéseinket zárja néhány adat a *Fejedelmek órájának* fogadtatásáról és utóéletéről. A könyv példányait Rákóczi György ajándékolta küldötte ismerőseinek.²⁶ Rimay is kapott belőle. Sztregován, 1629 máj. 4-én kelt levelében sürgeti Reöthy Orbánt, hogy küldje át számára a Rákóczi-ajándékozta kötetet. Megjelenéséről egyébként Gács várában Paczot Sándortól értesült, aki közölte, hogy neki már meg is van. Érdekesen világítja meg ez az adat azt a nagy érdeklődést, amellyel a királyi Magyarország művelt nemessége a világhírű munka fordításának megjelenését várja; Rimay is tudja, „mely szüksége legyen minden emberséges s minden tisztas hivataltal embernek nézdegélni s tekintgetni azt a fejedelmi Órát.” A művet a magyar köztudat is az udvariság zsinórmértékének tekintette.

Május 25-én azután már Rimay kezében volt a könyv és lelkes hangú, hosszú levelet intézett Rákóczi Györgyhez, megadva a mű első kritikai méltatását. Rákóczi nevére sokkal nagyobb dicsőség háramlik ennek a műnek a „megtolmácsoltatása s kinyomtatása által”, mintha „táboros nagy hadi ellenségen” nyert volna diadalmat, várakat, városokat vívott volna meg. Már néhány év óta akadozik a szeme a deák tolmácsoláson, s nagyon kívánta mindig, hogy akadjon valaki, „aki ennek az ékes *Órának* Magyar nyelven zengedező harangja hangjával is gyönyörködtethetné életük ékeskedésére való iyekeztetésekkel is minden Magyar Rendekeknek Magyarsággal töltekezhető fülöknek hallomásit.” Prágay műve minden magyar nyelvű „politikus könyveket” felülhalad, Rimay elégedett is vele, mindamellett szeretett volna ökegyelméhez közelebb lenni, hogy „két vagy három igebeli suggerálásával foveálhatta volna elméjét”, azaz a Guevara-fordítást közös erővel még ékesebbé tehetnék volna. Maga Cicero ad szabadságot a tolmácsolás megváltoztatására, ékítgetésére. Vannak ugyanis — ha nem sokan is —, akik megkívánják, „a méltóságos díszes böcsös írás természetit.” Igen nagy „mesterséget” kíván az írásbéli munka. Aki ezt kétségbe vonja, „vékonyan bizonyíthatja elméjébéli okosságát”. Az okos elméknek viszont „kiváltképpen való tulajdon tisztai s hivatalja s okossága, bizonyító főjele ajándékja” a mesterséges írás. Majd pompásan összegezi a retorikus-manierista stílus-ideált egy eléggé használatos concettoval: „Igy hát bizonynyal mestersége vagyon az írás épületének falai, ablakai, és szegeletei, oldalai, ajtajai grádicsai, héjazati felállatásának és minden egyéb részeinek, s abban való ékességi megadássának is, s nem nyulnak jól az íráshoz azok, akik a mesterséget idegenítik, hidegítik, lopogatják s fosztogatják is tőle, azt vélvén s ítélvén felőle, hogy ne kívántassék semmi mesterséges dolog hozzá.” Mesterség (*maniere*) nélkül nincs igaz szép stílus! „Nagy fődolgot” csak mesterséges írással, azaz gyakorlott retorikával szabad előadni. Cicero is arra tanít, hogy írásunkat „az igen száraz ösztövérségtől... és betegeskedő lankadozástól” egyaránt óvjuk. Szükséges, hogy írásunknak „néminemű nedvességgel... leve legyen.” — Prágay András jól eleget tett „hivataljának”, most volna a soron, hogy az emberek e „Fejedelmi Órának serkengetéséhez” szabják életüket; sokan olvassák, dicsérik is, de kevesen követik. Szívesen lapozzák azokat a részeket, „ahol a csacsogó szajkó, terecselő szarka, szökdöcsölő cinege, ugrácoló buja veréb természetű Asszonyok szájába

²⁶ Száz, 1875. 108. l., M. Ksz. 1878, 102, uo. 1883. 373. l.

zabolát vetegető s életek dorgáló feddő íráshelyek fordulgatnak ez könyvnek rendiben elő,” s nem gondolnak semmit azzal, hogy magoknak is volna mit javítaniok erkölcsükön. Hosszú kifakadás tör elő Rimay tolla alól az udvari élet visszaélései, bűnei ellen. „Most irogatok, raggatok Ngos Uram egy Satyrás dorgáló feddő írást a nem udvariság ellen . . . intvén abban az írásomban az előjáróinkat, hogy a dögösült erkölcsű, csapsza, gőzön guz, cselefindi természetű, nadályforma és teremő, keskeny hajokat orrok tövére nyujtató, deli, hegyke, dicsegető, rusnya beszédő, trágár, szemtelen, nyelves embereket gyomlálgassák, irtogassák udvarokból hátok megé, házokat üresítsék tőlök . . .” Látjuk, hogy Rimay mind tartalmi, mind formai szempontból nagy jelentőséget tulajdonít a *Fejedelmek órájának*, s fel is sóhajt, bár akadna Marcus Aurelius országunkban is, aki a sok erkölcstelen léhűtő a tenger szigeteire számúzná. Nagyon érdekes a terjedelmes levél utószava is. A szép könyvet kevés szóval is megköszönhetné volna Rákóczinak, de ez sem Rákóczihoz, sem őhozzá nem lett volna méltó²⁷. A magyar manierizmus az udvariság kifejezési módja akar lenni!

Rimay mellett mások is hatása alá kerültek Guevara művének. A főrangúak világában forgolódó Alvinczy Péter Károlyi Zsuzsánna felett mondott temetési beszédében (1624) két ízben is idézi a *Horologium principumot*, ekkor még csak a latin szöveg alapján, de említi Postilláinak II. részében (1634), valamint a Bethlen Péter és Illésházi Katalin esküvőjén mondott beszédében (1632). Feltehető, hogy ekkor már a magyar szöveget is ismeri.²⁸ Lackner Kristóf, a jeles soproni humanista költő 1625-ben politikai aforizmákat szemelget ki a *Horologiumból* a fejedelem számára.²⁹ Az természetes, hogy a sárospataki Rákóczi-könyvtár több példányban őrizte mind a latin, mind a magyar változatot,³⁰ a magyar kötet ott található a nagyenyedi református kollégium 1676-os jegyzékében³¹ csakúgy, mint a Serédi Benedek kolozsvári házában található könyvek lajstromán (1679).³² Az 1676-os löcsei kalendárium³³ Prágay András alapján közli a dunamenti paraszt beszédét, s ez nem történik politikai célzatosság nélkül: a kuruc magyarság tiltakozása kap hangot a kegyetlenkedő német császári hatalom ellen. Rozsnyai Dávid, aki *Horologium turcicumának* címében is a Guevara-művet visszhangozza, szamosújvári rabságának unalmát a *Fejedelmek órájának* olvasásával újí el (1681).³⁴

Hosszan tartó megbecsülésének szép példája az az érdekes könyvbefjegyzés, amelyre az általunk használt debreceni példányban akadunk. A könyv az ismert kartézianus íróé, Apáti Miklóse volt, 1717-ben ezt írta bele: „Ez meg böcsülhetetlen könyvet n. b. e. Lisznyai Pál Debr. Professor publicus es privatus Praeceptorom, és Édes Atyam idősbik Apati Miklos Uraimék kényszerítésekből mint ifju Debreczeni Deákságomban rendszerint egyszeris mászsor is Annis 1683 és 1684. által olvastam. Másodszor Tekéntetes és Meltóságos Ur GALAMBOS FERENCZ Uram Udvari Praedikatora levén, A. 1694. etc. hogy az Udvari állapothoz okosabb légyek és eloquentiat, facundumot acquirállyak succisivis horis által nagy haszonnal ismét olvastám. Harmadszor már vénségemben recolligálni, ujjétani akarván Iffjuságomban szerzett tudományocskámat hozzá fogék Toronyai Preadikatorságomban A. 1717. Prima die Canicularium dierum és el végezém rendszerint való által olvasását 1 Septembr. hora 1 pomeridiana. K.A.K.F.N.N.” — A magyar Guevara a művelt civisnek (Apáti atyja az volt!) és a kollégiumi professornak egyaránt kedvelt könyve, s az ifjabb nemzedéket olvasására szoktatják. Az is mindenki előtt világos volt, hogy udvariságot, eloquentiát és facundumot ebből a századok óta

²⁷ Rimay levelei id. kiad. 432–433., ill. 434–440. I.

²⁸ *Exequiae principales*, Gyulafehérvár 1624, 214, és 216. I.; Incze Gábor szemelvényes Alvinczy-kiadásában, Bp. 1934, 139, és 141. I. és a *Szemelvények* c. kötetében, Bp. 1935. 7. I. (Mindkettő A reformáció és ellenreformáció korának . . . egyházi írói c. gyűjteményben.)

²⁹ RMK. III. 1390.

³⁰ Harsányi István: *A Rákóczi-Könyvtár és katalogusa*, MKSz. 1913, 233, 234. 1914. 238. I.

³¹ Marosvásárhelyi Teleki-Könyvtár kéziratára, Aranka-kolligátum 0383, in fol. 14. sz.

³² MKSz. 1879, 184. skk. I.

³³ RMK. I. 1200, Orsz. Széchényi-könyvtár.

³⁴ Szamosi János: *Rozsnyai Dávid naptári feljegyzése*, Erd. Muz. 1914, 114. I.

dícsért könyvből kell tanulni. A *Fejedelmeknek serkentő óráját* a régi magyar könyvsikerek között kell számontartanunk. A Wanckelius-féle latin szöveget a fiatal Csáky Imre gróf vizsgálja alkalmával még 1742-ben is kiadatta Streibiggel Győrött praesentációs iratként, s ez az editio ma is szélkében megtalálható vidéki plébániák könyvtárában is. A magyar mű sem ritka, már Szabó Károly 23 példányt ismert. Állambölcséleti, politikai iratként való emlegetése kevésbé jogosult, hiszen anyaga jórészt szórakoztató fictio, határozott politikai elméletet nem fejt ki, annál érdekesebb azonban, mint szépirodalmi alkotás, a XVII. századi magyar stílus-törekvéseknek pedig figyelmet érdemlő monumentuma.

BRISITS FRIGYES

TOLDY FERENC TŐL GYULAI PÁLIG

(Adalékok egy irodalomtörténeti korszakhoz)

Alig húnyta be fáradt szemeit Kazinczy Ferenc, az irodalom figyelme azonnal munkái sorsa felé fordult. Ennek a megmozdulásnak első megszólaltatója a széplelkű Guzmics Izidor bencés, Kazinczynak egyik leghűségesebb híve volt, aki már 1831. szeptember 17-én sürgetően írt Toldy Ferencnek Kazinczy leveleinek kiadása ügyében :

„Toldynak Guzmics baráti tiszteletét! Kazinczynk nincs! az ő gyönyörű tolla, levelei tiszta lelkének, szép szívének azon hű vonásai, nem melegítnek, nem bájoznak czentől bennünket. Auguszt. 8d. írt levelében ígérte, hogy minden postával fog írni. Írt 11d. és 15d. s vége! Barátsága arántad, tisztelt Férfiu, épen úgy ismeretes előttem, mint Te előttd arántam. Nekünk az ő sirján, annyi érdem takaróján, egyesülnünk kell. Írtam Szemerének is, de a gondos nő elfogá levelemet, s a nélkül, hogy neki mutatná, válaszolt: „Palim még nem tudja K. halálát, rettegek attól a szempillantástól, melyben meg fogja tudni.”

Igy, tisztelt Férfiu, egyedül Veled mint az elhunyt nagy ember Barátjával oszthatom meg az ő iránti tiszteletből és szeretetből származott aggodásaimat. Vedd ezeket a következőkben.

Köz és éppen nem hibás vélekedés, hogy Kazinczy lelkének sajátságait leginkább leveleibe öntötte. Egyéb dolgozásai nagyobbán vagy fordítások vagy imitatioik. Hogy ő a levélírásban fáradhatatlan volt, és a Hazában többekkel levelezett, tudjuk. Ezeket a leveleket összegyűjteni, kiadni, s a bejött pénzt — a kiadás költségeit vonván le egyedül — szükségben hagyott Özvegyének s árváinak, engedni, első gondom, forró ohajtásom, de előre bocsátva K. mennél bővebb és hívebb Biographiáját. Ez a dolog nagyobb is, terjedtebb is, hogy sem magam véghez vihessem. A levélgyűjtés legnehezebb. Senki sem akar az igen drága kinstől megválni, sem a világgal mindent, a mi azokban van, tudatni; egyik, a másik megválasztáshoz nem bízik, s egyhez valamennyi még kevesebbé. Én e dolgot imigy gondolom véghez vihetőnek. Szabadságában álljon minden levelezőnek vagy az eredetit, a mi kívánatosb, vagy csak kivonását annak megküldeni a hármunk közül egyiknek, a kihez t. i. inkább vonz bizodalma. Ha az eredeti küldetik, azt, megtévén a kivonást — mert mindent kiadhatónak nem vélek — ismét birtokosának vissza szolgáltatjuk, ha kívánja. Haki maga teszen kivonást; az tartozzék jól állani: neve aláírásával, hogy a kivonás hiv, hogy önitéletét, érzését be nem csusztatta. Az összegyűjtötteket egyikünk készítse el sajtó alá, és a kiadás gondjait viselje a nélkül, hogy e baráti és hazafiui fáradságért legkisebbet is kívánjon. Én magam részéről kész vagyok. A biographiát együtt dolgozzuk, hogy minél telyesb és tökéletesb legyen. Már írtam az Özvegynek életéhez szükséges oklevelek aránt; úgy Szallusztja és Erdélyi levelei aránt is. Ha mind ezeket a tud. Társaság maga költségén kiadatná, ugy kellene kívánni, hogy a jutalom, mely ne fősvényül adassék, egészen a Familiának adassék. De mind ezekről utóbb több beszéd fog lenni közöttünk, most csak véleményedet ohajtom minél hamarabb venni, míg majd Szemerével is szabad leszen értekeznünk. Vegyük fel, nemes lelkű Férfiu, ezt a szent ügyet, és lássunk a dologhoz minden önszeretet nélkül, hű, tiszta, egyenes lélekkel. Elhunyt barátunk tőlünk mindent érdemel, és azért méltán vár is mindent. Nálam, a három utolsón kívül mellyek Ujsághoz hasonlóknak, mint szorosan vett levelekhez, 67 elég bő tárgyu levelei vannak, mellyeket hozzám írt. Vannak még nálam Russzekhez (Kisfaludy Sánd. aránt) és Horvát Endréhez írottak is. — Most az Özvegy kívánságára Pyrker Érsekhez írok, hogy nyujtson segedelmet az elhagyottaknak. Írok Kis Superintendensnek is a levelek aránt. Hiszem, nem fog lenni talán a dolgot Ujságban hirdetni szükséges, ismeretesek lévén levelezőji előttünk. De ha szükségesnek gondolod, legyen; csak röviden és Szemere tudtával is. A Gyűjtők magában a textusban említessenek és csak tenneved legyen az aláírásban. — A Magy. tud. Társaság társakká egyesített bennünk; ohajtom, hogy Kazinczy emléke szorosbban

olvasszon össze bennünk. Miként ne legyenek az ő baráti egymás között is barátok a szónemesb értelmében? — Élji tisztelt Barátom egészségben, a sinlődő emberiség javára.”¹

Toldy „számos foglalatosságok” miatt megkésve: Pest, December 6. 1831. válaszolt Guzmicsnak: „Szívesen és készséggel nyujtom kezemet.” Mindenben elfogadta tervezetét, legfeljebb azt kívánta, hogy Guzmics neve is legyen rajta a kiadásán. Azonban azt az óhaját is kifejezte, hogy az Akadémiát is be kell kapcsolni a mozgalomba.² Mivel Toldy sokáig késett válaszával, azért Guzmics Pannonthalmán, December 5d. 1831. kelt levelében Döbrenteihez fordult gondolatával: „Én ugyan eltökéltem magamban, hogy Kaz-nak nemcsak leveleit, de egyéb hátramaradt dolgozásait is kiadásra segéllem; Özvegye örült neki; de utolsó levelében panaszkodva írja, hogy Sallusztját, Erdélyi leveleit és nem tudom mi más Gyűjteményt a Pestiek (kik?) eladni szándékoznak. Ugyan ki veszi meg egy meghalt Magy. Litterator iratait jutalmasan? Azonban én senkivel miattok nem pörölök, lássák! Az Özveggy javallá, közleném a dolgot Gr Dessöffyvel s Telekivel de különösen Dvel. . . Leveleit mi fogjuk kiadni. Azért is tüstént, ha választodat veszem, fogjuk hirdetni. Toldy nehezen akar benne részt venni; pedig szeretném, ha hárman lennénk. Írni senkinek már nem fogok; Te szóval meghívhatnád először Szemerét, ha ez nem akar, Bártfayt.”³

Úgy látszik, Guzmics írt Telekinek és Dessewffynek is. Így terebélyesedett ki — a család hozzájárulásával is — Guzmics gondolata s alakult át akadémiai feladattá.

Közben Döbrentei is foglalkozott Guzmics ajánlatával, amelyet Kölcsyvel közölt. A lezajlott Conversations-Lexikon-pör Döbrentei helyzetét az Akadémiában, annak ellenére, hogy titoknak volt, elszigeteltté tette, tekintélyét megingatta. Egy nagy barátja volt, akitől támogatást és fedezetet kaphatott ahhoz, hogy akció-képességhez juthasson, s ez Kölcsy Ferenc volt. Ez felelt is neki, de talán nem úgy, mint ő azt gondolta vagy szeretne volna. Kölcsy válaszában minden megokolt igazsága mellett is érezhető valami óvatosság. Mintha számolna azzal, hogy Bajza tetőtől talpig mindig fegyverben áll. . . : „Szinte el feledém! Kazinczy leveleiről Neked ígéretet tettem; de Neked rólok feledség miatt nem szollék. Nézzétek keresztül, ha lenne köztök a mi kiadható. Én úgy hiszem nem kiadhatók; mert új dolgokról és még élő személyekről szollanak, s könnyen nagy botránkozást okozhatnának. Az ilyenekre legalább egy század felét kellene megvárni”. (Pécel, Septemb. 11d. 1832.)⁴

Az Akadémia azonban az 1833. november 15-i ülésén úgy határozott, hogy Kazinczy eredeti műveinek és levelezésének kiadását maga indítja meg és a szerkesztést Bajzára és Toldyra bízta. Így jelentek meg: Kazinczy Ferencz Eredeti Munkái. 1. 1836—II. 1839.—Kazinczy Ferencz Levelei Kis Jánoshoz. I—II. 1841—2.—Kazinczy Ferencz Levelei Szentgyörgyi Józsefhez, Szilágyi Sámuelhez, Csokonaihoz és Ercseihez. 1845. Guzmicsnak azonban nem jutott osztály-részeül, hogy megláthassa a maga egyéni vágyainak megvalósulását. Kazinczyval váltott levelezése csak halála után jelent meg: Gulyás Elek: *Guzmics Izidor és Kazinczy Ferencz Közti Levelezés 1822-től 1831-ig*. Esztergom. 1860.

Az Akadémia Kazinczy-programjának végrehajtása azonban nem volt elképzelhető Kazinczy Gábor közreműködése nélkül, aki Kazinczy kéziratainak jórésztét magánál őrizte. Ezért Toldy, Bajza nevében is, 1841 decemberében felkérte őt, hogy vegyen részt Kazinczy leveleinek megjelentetésében. Toldy leveléről csak Kazinczy Gábor válaszából tudunk, amely Toldyra leverő lehetett. Kazinczy Gábor visszaemlékezve Bajzának egy az ő novellájával — szerinte — sértően foglalkozó bírálatára, a vele való minden együttműködést éles és rideg hangon utasította vissza: „Meglepetve olvastam megvallo, Önnek felszóllítását, hogy az Öreg munkáinak kiadásában Önökhöz csatlakozzam s nehezen esik, hogy azt elfogadnom nem lehet. »Hivatlan prókátornak« szerepét játszani nincs kedvem, sem az nem lehet, hogy

¹ A Magyar Tudományos Akadémia kéziratára. M. Irod. Lev. 4 r. 67.

² Récsai Viktor: *Kalászat a Pannonthalmi Kéziratárból*. ItK. 1900. 230—31. l.

³ A M.T.A. Irod. Lev. 4 r. 55.

⁴ Uo.

kit minden tekintetben elvkülönbség zár el, Bajza úrral egy ügyben, egy célra munkálkodhas-
sam. Biztosan tudom, hogy Kurucz Pál *önkényes vallomását* B. írta, s ki ily szemszöktében
hazudozhat közönség előtt, hogy egy bókolni akaratlan embernek becsületében gázolhasson,
attól legbensőbb nézeteim a »becsületről« eltolának. — Ne vélje ezt igen kérem, felfortyant
híuság döllyének; én mind azt, mi — K. F. ügyét illető kezeim közt van, szívesen átengedem
quid detrimenti res publica capiat — sőt minden viszonyt *Önnel* szerencsémnek, büszkeségemnek
vélem, de azzal az emberrel egy úton járni nem fogok, nem foghatok soha”.⁵

Annak az ellanyhult lassúságnak azonban, amelyen elakadt az egész Kazinczy-kiadás,
inkább tárgyi, mint személyi okai voltak. A 30-as években indult meg irodalmunkban a geniá-
lis írók kápráztató előtörése, s ezzel együtt következett be irodalmunk érték-vonalának oly
nagyszerű gazdagsággal felnövő kiemelkedése, hogy az egészen ezzel telt el s alig bírta el érdek-
lő-dését egészen kitöltő nagyságát. A magyarságnak ehhez, a maga szellemi kibontakozásának
örömeit szinte beléjük szédülten élvező állapotához járult a reform-kor ihlete, amely egy új
Magyarország elérése felé állította be jövő-járó útjait. E kettős feszültségtől lefoglalt nemzet
és irodalom elfelejtette Kazinczy Ferencet, akitől már amúgyis a feladatok és problémák
egész világa választotta el. Ennek a Kazinczyt elfelejtő időszaknak Toldy volt az erre rádöb-
benő kortársa, de ugyancsak ő volt a rajongó létrehívója annak a történelmi eseménynek,
amikor a magyar szellemi világ visszatért Kazinczy emlékeztetéséhez 1859-ben, és az Akadémia,
Toldy kezdeményezésére, megünnepelte Kazinczy születésének százados évfordulóját: „Azon
nagyszerű mozgalom, — írta Kazinczy Gábornak Pest, 1860. jan. 31-én — mely az ünnep
által támadott, s mely országos eseménnyé lőn, az én érdemtelen fejem csekély találmányának
eredménye. Én tudom, hogyan beszélt *mindenki* már e 2 utolsó tizedben K-ről. Az, hogy saec.
ünnepé légyen, nem jutott eszébe senkinek. Nem ismerték többé, nem lelkesedtek többé mel-
lette. Én voltam azon kis kövec, mely a tóba vetve, ezer karikákat sodrott, egész a tul partig.”⁶

Toldy Ferencet azonban Kazinczy Ferenc emlékének kultuszához nemcsak a magyar
irodalomtörténet becsületbeli adósságának mindent leróni akaró kötelességérzete húzta. Az
sem csupán, amit Gyulai Pál a róla tartott magisztrális emlékbeszédében állapított meg:
„Valami ellenállhatatlan varázs vonzotta Kazinczyhez, még akkor is, midőn némi viszályban
élt vele. . . Félig öntudatosan, félig öntudatlanul az ő pályája lebegett előtte eszményül, a
változott irodalmi viszonyok között.”⁷ Mindezen kívül volt Toldy Ferencben valami etikai
természeti nyugtalanság: állandóan megszenvedtető és késői bánattal felsajgó fájdalom is,
amely évek során egyre növekvő és önmagának megbocsátani nem tudó gyötrődéssel dúlta
fel Kazinczyhoz mind melegebben és hálásabban megtérő hűségét. S mintha ugyanekkor meg
akarta volna engesztelni is őt, fiatalabb korában ellene lázadó „Sturm und Drang”-éveiért,
Kazinczy Gáborhoz írott levelein máig is elhatóan átfájnak elégtételt adni kívánó férfias meg-
rendülései. Szóltassunk meg itt belőlük egy-kettőt:

„O mennyit vesztek én B. mellett Kczy irányában. Nem mert ő szebb s melegebb
leveleket írt, hanem mely szépen viselte ő magát, midőn ama szomorú össze koccanás volt.
És én! Meg nem foghatom magamat, pedig tudom, hogy K-t mindig imádtam, s inkább, mint
az egész kör. De fene makacs fiu voltam, s nem érdemeltem K. szeretetét. Annál szerényebb —
s őszintén szerény — vagyok most, mert ismerem magamat s egész életem egy nagy elégtétel
Knak.” (Pest, nov. 18(59).)⁸

„Kisf. volt a mi látható fejünk, a pápánk. Kczy a láthatatlan: a mi Krisztusunk.
Sit venia verbo. Sokszor keserítettük őtet, de esküszöm Neked, hogy a mi szeretetünk iránta
lángolóbb volt az egykori Triaszénál. (Sz. H. V.)” (Pest, dec. 9. 1859.)⁹

⁵ Uo. M. Irod. Lev. 4 r. 73. — A levélben nincs dátum, csak Toldy jelzése: Dec. 23. 1841. — Bajza és Kazinczy Gábor kapcsolataira l. Szűcsi József: *Bajza József*, Budapest, 1914. 321. l.

⁶ A. M. T. A. Ki. Irod. Lev. 4 r. 126. — A levelet idézi, de nem pontos szöveggel Jakab Elek:
Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor, Figyelő, 1879. VII. 244. l.

⁷ A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei, XV. 1877. — Budapest, 1879. 22. l.

⁸⁻⁹ A. M. T. A. Ki. Irod. Lev. 4 r. 126.

„Ő [Bajza] elégtételt adott a szent öregnek. De K... tőlem nem nyert elégtételt életében, s ha erre gondolok, nem csak fájdalom fog el, hanem utálat magam ellen. De adok Neki még az Életrajzban, s tudom, hogy Schedel meg nem köszöni Toldynak. Bár ne engedtem volna magamat nemességben Bajza által meghaladtatnom”. (Pávasziget, július 6. 1862.)¹⁰

„Senkinek sem köszönök annyit, mint Neki! (Keczynek én!) s nem voltam senki iránt hálátlanabb — s üdv nekem, hogy nem rossz szívből, hanem csak ostobaságból. Mennyit sirtam már én e miatt! Ha e nyomorúlt ujjaimmal kiáshatnám őt a földből, hogy lábaihoz borúlva kérlelhessem meg, mely boldog volnék!” (Pest, júl. 26. 1862.)¹¹

Ez a mindig frissen vérző bánat s ez az önmagát folyton felzaklató nyugtalanság vitte Toldyt Kazinczy Gáborhoz is, akivel különösebben az Új Magyar Muzeum megindulása (1850) után lépett állandó levelezésbe, amelyből aztán sirig tartó barátság hajtott ki közöttük. Toldynak igazában csak két barátja volt: Bajza s ennek összeomlása után Kazinczy Gábor. Minthacsak az utóbbihoz azért ragaszkodott volna oly mély bensőséggel, hogy a mellette eltöltött szellemi közellétével pótolja ki mindazt a veszteséget, amelyet Kazinczy Ferencről elszakadt messzeségével szerzett magának.

Pedig belsőleg nem hasonlítottak egymáshoz. Toldy maga volt az egészség, a csupa aktivitás és tett, a mindent elbíró és legyőző munka-erő, aki napi 15 órát is tud ernyedetlenül dolgozni. Ezzel az optimizmust sugárzó, hallatlan idő-kihasználó művészetével védi ki külső viszonyainak sokszor levertségre hangoló benyomásait, s így lesz mindig több és nagyobb, mint helyzete. Viszont Kazinczy G. beteg, fáradt ember, híján minden temperamentumnak, tele tépelődéssel és önbizalmatlan nehézkességgel; apatiáján és rezignált bölcsességén csak ritkán tud áttörni egy-egy magyszerűen felragyogó gondolata, szónoki művészte és rendkívüli műveltségének, tudásának önmagán felülemelkedő és munkára vágyódó igénye. És mégis vonzódtak egymáshoz, talán épp e különbségek és ellentétek miatt. Kazinczyt kilendítette terméketlen passzivitásából és pesszimizmusából Toldynak magát soha nem kímélő és hívő lobogása. Toldynak pedig szüksége volt Kazinczy Gábornak szilárd és megfontolt nyugalma, okosságára és becsületes kritikai őszinteségére.

Azt sem lehetne mondani, hogy mindig azonosan gondolkodtak. Egyek voltak a szabadságharc megítélésében; Vörösmartyban mind a ketten az irodalom fejlődésének legmagasabbra felszökkenő oromzatát látták. Ez a rokon felfogásmód azonban nem befolyásolta Kazinczy Gábort például abban, hogy Vörösmartyban, ha ő ezt úgy látta szükségesnek, avagy megokolt-nak, ne adja fel az embert, s ezt ne éppen azon Toldy előtt juttassa kifejezésre, akiről tudta, hogy emberi és irodalmi eszménye. Kazinczy Gábor ugyanis 1838-ban egy forradalmi programú kritikai lapot akart indítani, tehát éppen abban az esztendőben, amikor az Athenaeum a legvirágzóbb évét élte. Hogy mi indíthatta őt erre, nem tudhatni. Talán már ekkor jelentkező erkölcsi pesszimizmusa, amely idősebb korában egészen komorrá sötétült el benne. Erről a tervéről értesítette Toldyt: „*Táborozásaim* a tavaszon bizonyosan megjelennek. Láttam Ön talán Vörösmarty urnál ez ügyet tárgyzó leveletem. . . , s olvasá benné azon szíves kérelmet, mit ujlág bátorkodom megújítani. Örülök e vállalatnak, mert alkalmam leend benn töményt [!] gyűjtani a jóknak, s csatát üzeni a literaturai marháknak. . . Nyaktiló legyen e lap, mi alatt a silányság vérig kínoztassék, habár a revolúciók néhai vadságával is. Én sok ifjú erőt gyűjték össze, miben tán egy nagyobb jövő magvai szunyadoznak.”¹² A levél hangja ismerős lehetett Toldynak. Nemrég még ő is ezzel izgatta Bajzát egy forradalmi temperamentumú kritikai lap megindítására, az irodalmi megújulás szelleme érdekében: „Semmi sem oly szent — írta akkor neki — hogy éles próbakőre ne vitethetnék, de semmi nem is oly silány, hogy ostromra ne méltatnék. Kulcsár Kalauz versei. Thaisz Sz L-ja recensióji. Desőfi recensióji, Czinke leczkéji, s az alkalmi költők átláthatatlan seregje. Bántassék-meg a publicum, bán-

¹⁰ M. Irod. Lev. 4 r. 73. — A levélen csak Toldy jelzése van: Vett. dec. 8. — Kazinczy Gábornak említett folyóirat-tervére vonatkozólag I. Gál János: *Kazinczy Gábor írói és politikai működése*, Budapest, 1918. 31–39. l.

tassanak-meg félszeg diktátoraink, rohanjanak ellenök pseudokritikusaink villámai! — ha ez történik, akkor jó még divatba az intézet [= Kritikai Lapok], akkor nyer olvasókat, nevelőket, vevőket — s ha csak ennyire mentünk, nyertünk, győztünk, s pályát nyitottunk az új revolúcióra. Az új iskolának kell diadalmaskodni vagy elveszünk. Dixi... ”¹³ Kazinczy Gábor tervezett folyóirata munkatársául felkérte Vörösmartyt, aki azonban első ígérését később feltételes formához kötötte. Ezt Kazinczy Gábor igen rossz néven vette tőle, s ebben a csalódott lelkiállapotában írta Toldyhoz e Vörösmarty fájó szemrehányások közt elítélő sorait: „Kérésemet személyesen tetvém vala, de attól Vörösmarty undelicat (hogy ne mondjak többet) tette elrettente. Tavaly, ugyanis, V. *kötelességének* mondá mind a cél, (sőt!) mind csekély személyem miatt, részvételt, s most, Pesten lévén, en passant szó tétetvén lapomról, ismétli, hogy munkálatot ígér, de *neve kitétele* nélkül. Biztosíthatom V. urat, hogy sem ezt tenni nem fogom, sem amazt el nem fogadom. Nincs szükség fejtegetésre: a tett undelicat, illetlen. — Jól tudom, hogy saját lapja nagyobb érdekében fekszik, mint az én ügyem, de én nem is munkálkodást, *nevet* kértem, mire *magamnak* ugyan egyáltalában semmi, de semmi szükségem, de igen e nyomorú népnek, mely magyarnak nevezetik. S nem személyem miatt, ahhoz V.-nak, tudom, kevés köze, de literatúránk meghalt bajnoka megérdemelte volna, hogy korának egyik (genieteljes) tanítványa e pietással legyen iránta. S szavam daczára azt hinni, hogy a lapot nyereszkezésül adom, V.-nak sem oka, sem joga.”¹⁴

Voltak azonban Kazinczy Gábornak Toldyhoz intézett más hangú, személyes vonatkozású levelei is, amelyekben egymást váltották a dicsérő, elismerő, magasztaló hangok. Ezeket azonban elnyomta és jelentőségben föléjük emelkedett az a Toldyra szinte rákiáltó aggodalom, amellyel Kazinczy Gábor féltette Toldynak súlytalanul és kritikátlanul mindent elvállaló készségét, gazdag tehetségét tékozló megokolatlansággal szét pazarló könnyelműségét és semmi munkáját befejezni nem tudó ökonómiáját. Minthacsak azt kívánta volna, bárcsak ne dolgoznék oly gyorsan és könnyen, akkor talán mélyebb lassúságra koncentrálnának...

Visszaemlékezve Toldy fiatal korára, pályakezdését így látta: „Én a világirodalomban nem tudok példát, hogy 24 éves ember oly munkát adott (*mindent* egybevéve), mint a Te Handbuchod.”¹⁵

De aztán ő figyelmeztette Toldyt elsőnek tehetsége tragédiájára: a szétforgácsolódásra: „Meg van írva: hogy a Te nemes egészséged ama „száz apró teendő” közt forgácsoltasék szét izenként, s nagy tehetségeid a hivatalos szakmány napszamosai legyenek.”¹⁶

S ezzel a nyíltsággal, amellyel Kazinczy Gábor fájdalmasan sóhajtja meg Toldy elkezdett műveinek csonkán maradt jellegét, tárta eléje legfontosabbnak tartott munkáiról alkotott kritikáját:

„Aztán megvalloim, mit 14 év óta csinálsz, az rendesen *fáj* nekem, torz az legtöbbnyire mely, immár tartok tőle, az is marad. Ott van

1. Az Irodalomtörténet, ugyan azon állapotban, mint 12 év előtt; még csak hozzá sem nyúltál, nem gondolsz neved s az ügy érdekével. Ura, kizárólagos ura maradhatál e térnek, s íme egy csomó firkát hagytlál felgombázní, tért nyerni, hatást gyakorlani immár egy nemzedékre. A közönség nem is vár már; s hidd el, ha Szvorényi 1½ év múlva vett tudomást munkád 3dik kiadásáról; ez nagy mértékben *Tenmagadat* sujtól. Mit ér, gyakorlatilag, egy *tanítónak* az oly lit. historia, amely ép ott szakad meg, hol az anyag szaporodása érdekelteztést remélt azoknál is, kik nem professióból olvasnak?

2. Az Irodalom Kézikönyve. Egy tized óta csonka ez is. Hány ember veheti rossz néven, hogy e csarnokból az ő képe hiányzik, míg másokat lát, miken mosolyognia is szabad. (Igy Eötvös, például.) Aztán, *csonka*, ez is, s vajmi lényeges részében.

3. Kazinczy életr. Hány ember van, ki rég elhányta már előfizetési nyugtáját is s 8 frtért kapott egy csonka valamit, mely évek óta jelét sem adja, hogy kiegyeszedni szándékozik.

¹³ Uo. M. Irod. Lev. 4 r. 144.

¹⁴ Uo. M. Irod. Lev. 4 r. 73. — Dátum nélkül, Toldy ráírásával: Vett. ápr. 25. 839.

¹⁵ Uo. M. Irod. Lev. 4 r. 74. — A keltezés hiányzik, Toldy jelzése: Vett. febr. 7. 1859.

¹⁶ Uo. M. Irod. Lev. 4 r. 75. — A levélen csak Toldy írása: Vett. dec. 26. 860.

Nem szólok arról, hogy az Irodalmi Berek Idik, a Legendák Vdik, kötete etc. évek óta in statu quo van? mind ezt túlhaladja az a fájdalom, ha az isten hazádat, házadat és engem, engem! avval verne meg, hogy elveszítenénk : mi lenne a facitja annyi nemes tehetség annyi fáradaimainak?"¹⁷

És Toldy, mindezek ellenére, mégis szerette, mindig várta, nagyon várta Kazinczy Gábor leveleit. Abban a figyelemben és több, mint irodalmi és esztétikai vonzalomban ugyanis, amellyel Kazinczy leveleiben életét kísérte és figyelte, Toldy mindig jól esően élte át emlékező-érzéssel azt a néhai, mindig kedveskedő, nevelően pártfogoló *Kazincziasságot*, amelyben egykor Kazinczy Ferenc részesítette, s amellyel, mint az ő feléledő örökségével, most Kazinczy Gábornak hozzá írt leveleiben találkozott. Erre a megértő együttérzésre most Toldynak nagy szüksége is volt.

Toldy Ferenc éppen az ötvenes években, amikor Kazinczy Gáborhoz ragaszkodó barátsága egyre bizalmasabb és megértésre vágyódóbb lett, különös tapasztalat tudatára ébredt. Munka-kedvének és munkássága milieujének eddigi símaságán, zavartalanságán és gáttalanságán árnyékok jelentek meg és suhantak végig. Mindennek kifelé nem adott kifejezést, csak Kazinczyhoz írott levelei tudtak és — hallgattak róluk. Eddig egyedül volt ; alig támadt ellensége vagy ellenfele ; ha akadt is, mindenkit diadalmasan túlélte ; vetélytársak nélkül élt ; neki dolgozott az idő ; el nem ért, meg nem ingatott tekintély lett, sőt több is ennél : hatalommá, hozzá még oly intézményes hatalommá, tudományának oly szimbolumává vált, amilyen eddig még egy literátornak sem volt birtokában. Amire Toldy most kezdett ráeszmélni, az annak a ténynek a felismerése volt, hogy nincsen többé egyedül. Mellette egy új nemzedék tűnt fel, s vele az irodalmi fejlődésnek új iránya indult el, amely más, mint az övé, s amelynek az irodalmi érték-meghatározásban más szempontjai vannak, mint neki. Toldynak ezt a fordulatot észre kellett vennie, s ez a tudomásul-vétel őt igen mélyről érinthette, hiszen irodalmi értékrendjének megrendülését jelenthette, amelyben a legmagasabb fokon — senkitől felül nem múltan és senkitől meg nem haladottan — Vörösmarty Mihály állott.

Hogyan történt meg Toldynak és ennek az új nemzedéknek a találkozása?

Toldy Ferenc munkásságának századközepelőtti hatalmas áramlása azután is mindent elborítóan és mindenütt jelenlévően tartott, sőt fokozódott is. 1851-ben jelent meg *A magyar nemzeti irodalom története* ; 1853-ban az ezt folytató *A újkori magyar nemzeti irodalom története* ; 1854-ben *A magyar költészet története* ; 1859-ben *Kazinczy és kora* ; 1861-ben egyetemi tanár ; 1865-ben adta ki *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*. c. művét. Közben — igaz, hogy mindinkább növekvő kedvetlenséggel — szerkesztette az 1850-ben annyi reménységgel elindított *Új Magyar Muzeumot*, és folyóiratokban, napilapokban sűrűn jelentette meg tanulmányait, irodalmi jellem- vagy pályaképeit. Ezzel a működésével párhuzamosan haladtak kiadványai. Legfontosabbak : *Bajza versei*. 1857. — *Berzsenyi Dániel versei*. 1860. — *Berzsenyi Dániel munkái*. 1864. — *Csokonai válogatott munkái*. 1864. — A Magyar Tudományos Akadémia, amely 1858-ban kapott — javarészt Toldy rugalmas és simulékony politikai magatartása miatt — működését biztosító új szervezetet, s 1865 április 24-én tartotta új elnökének gr. Dessewffy Emilnek vezetése alatt első ülését Dunaparton épült új palotájában, minden fontosabb alkalommal hallhatta titoknokának, Toldy Ferencnek mindig történeti szellemű előadásait. Munkásságának ebből a történelmi múltból szünet nélkül áradó anyagi telítettségéből és uralkodó múlt-szemléletéből Toldy szinte elfelejtett az irodalmi életnek körülötte jelentkező, befogadást és elismerést kérő, újabb valóságára feltekinteni. E közben sarjadt fel az a fiatal nemzedék, amelynek éppen erre esett a tekintete. Ennek volt a legkitűnőbb és legnemesebb szelleme Gyulai Pál.

Vörösmarty még élt, de már időn kívül, amikor Gyulai Pál a Szépirodalmi Lapokban ezeket írta : „Ki Aranyt *Toldi*-ja óta figyelemmel kísérte, észreveheté, milly sokoldalúságot

¹⁷ Uo. M. Irod. Lev. 4 r. 75. — Toldy jelzése Vett. dec. 5. 1863.

tüntet fel tárgy- és formában egyaránt. Az eposztól a balladáig, az ódától a legegyszerűbb dalig mindenütt egy geniális szellem gazdag és változatos nyilatkozataival találkozunk. És e nyilatkozatok mindig megtalálják saját formájukat, s mi több, e formák nemzetiek; ő forma tekintetében is sok ujjal gazdagítá költészetünket a népdalokból levont formáktól kezdve le egyes nyelvfordulatok- rímek- assonance-ig, sőt ez utóbbinak rendszerét is ő alkotta meg. Iránya a népi elemből fejteni ki és virágoztatni a nemzet költészetét.”¹⁸

Ugyanezzel a korszakváltó értékeléssel méltatta Gyulai Petőfit is az *Új Magyar Múzeum* 1854. I. és II. számában megjelent *Petőfi Sándor és Lyrai költészetünk* c. tanulmányában, de különösen a *Budapesti Hírlap* 1855. évfolyamában, ahol *Szépirodalmi Szemle* összefoglaló cím alatt folytatólagosan közölt cikksorozatában foglalkozott Petőfi egyéniségével és költészetének új vonásaival.

Gyulainak ez az irodalomtörténeti állásfoglalása nem történhetett meg a nélkül, hogy szembe ne került volna az Aranyban és Petőfiben jelentkező népies irányt elismerni nem akaró Toldyval. Bajza József óta nem hallott élességgel fordult Gyulai először a Török János szerkesztette *Pesti Napló* ellen, mint amely nem akarta elismerni az irodalom fejlődésének ezt az új irányát. „Vizsgálva a P. N. ítései eljárását, úgy találom, hogy egészben véve jellemtelen nézetei és indokaiban egyaránt, s a szellem, mely végig vonul rajta, összes kihatásaira nézve éppen nem jótékony.”¹⁹ Ugyanekkor pártosnak is minősítette a lap „ítézetét”, amely a maga védelméül még a nemzeti hiúságnak is tömjénez. Mindezért Gyulai a *Pesti Napló* két kritikáját, Greguss Ágostot de különösen Toldy Ferencet tette felelőssé. „En Toldy Ferenc iránt a legnagyobb tisztelettel viseltetem. . . . Azonban tisztelem valaki iránt nem terjedhet annyira, hogy egyszersmind elfogult nézetei és gyarló ítéleteinek is hódoljak.”²⁰ Különösen Toldynak azt az állítását támadta, amelyet *A magyar költészet történetében* hirdetett, hogy a magyar irodalom 1830 óta az epigonok korát éli. S itt Gyulai nem kímélte Greguss sem. „Ők mindketten annyira belémerültek a multba, hogy nem tudják magukat megtalálni a jelenben, annyira rabjai bizonyos eszméknek, hogy vizsgáldni nem akarnak tovább, pedig a fejlődő élet jelenségei azt igénylik.”²¹ Ezért a *Pesti Napló* „ítészeivel” szemben elsőnek mondotta ki Aranyról: „Legnagyobb epikusunk Arany, kit Toldi, Toldi estéje és Murány ostroma halhatatlanná tőnek.”²² S Toldy megállott és megmerevedett értékelését áttörve először ismerte fel a magyar irodalmi fejlődés új útjainak elindítóit: „Négy költőnk van, kik a magyar költői nyelvet oly tökélyre emelték, melylyel prózánk nem hasonlítható: Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi és Arany.”²³

Sem Toldy, sem Greguss nem felelték Gyulai *Szépirodalmi Szemléjé*-nek megállapítására. Erre bajos is lett volna bármit is mondani. Azt mindenkinek el kellett ismernie, hogy Gyulai tanulmányához hasonló európai távlatú és irodalomismeretű, esztétikai kultúrájú és ítélőképességű, értekező prózájában finomabb hajlékonyságú és stílusú „szemlét” irodalmunk eddig még nem kapott. Egyedül a *Dívatcsarnok* és a *Pesti Napló*tól közben, 1855 május 24-én megvált Török János válaszolt Gyulainak új lapja, a Bécsben megjelenő *Magyar Sajtó* hasábjain. Gyulai fölényes válasza azonban elnémította Török Jánost. Semmi kétség: Gyulai igazsága győzött és az irodalom valami szabadabb nyíltsághoz jutott. A *Pesti Napló* Kemény Zsigmond-korszakának, amely 1855 június 7-én vette kezdetét, új és friss kritikásai és esztétikusai: Balogh Zoltán, Csengery Antal, Deák Farkas, Erdélyi János, Salamon Ferenc, mind Gyulai mellett sorakoztak fel, magukévá tették Gyulai felfogását, s ezt szolgálta a grandiózus képességeit lassan kibontakoztató Kemény Zsigmond is. Erdélyi János, aki már korábban a *Szépirodalmi Lapokban* és a *Dívatcsarnokban* harcolt a népiesség tiszta fogalmáért s Petőfi elismerte-

¹⁸ *Szépirodalmi Lapok*. 1853. I. félv. 16. sz.

¹⁹ *Budapesti Hírlap*. 1855. 626. sz.

²⁰ Uo. 650. sz.

²¹ Uo. 650. sz.

²² Uo. 645. sz.

²³ Uo. 656. sz.

téséért,²⁴ nyugodtan kezdhette meg a Pesti Napló 1855. 69. számában 12 folytatásra terjedő tanulmányát: *Egy századnegyed a magyar irodalomból*.

Meghajolt Gyulai előtt maga Toldy is. Anélkül, hogy nyílt vitában harcoltak volna egymás ellen, Toldy elismerte Gyulai esztétikai igazát. Toldy később belátta, hogy az irodalmi jelenségek és tények megismerését nem meríti ki a csak történeti szempont és elviség érvényesítése, és az ő művelődéstörténetileg felfogott és értelmezett irodalom-tudományával szemben Gyulai egy fejlettebb fokú, mert tisztán irodalmi jegyű irodalom-fogalmat képvisel. Ezért vágyódott ő is „a pszichológiával kézen járó széptani ítészet után”, amelyben ő sohasem volt erős, de viszont ez volt Gyulai diadalmas ereje. Berzsenyi Dániel kiadásának (1864) Előszavában már engedett merevségéből s egészen Gyulai mellé állott: „Berzsenyi Vörösmartyval és Petőfivel képezi a magyar nemzet legnagyobb lyricusi triászát.” Aranyról pedig ő is hirdette: „A kor csúcsára hágott.”²⁵

Toldy felfogása megváltozásának hinnünk kell: őszinte volt. De hogy ennek ellenére mégis mennyit szenvedett a maga igazságába vetett hitének feláldozásáért s egyébként is mennyi más válságon ment keresztül, arra Kazinczy Gáborral folytatott levelei a bizonyosságok.

Amikor Gyulai, mint Nádasdi Lipót fiának, Tamásnak nevelője, ezzel Németországba utazott, 1855. okt. 25-én, akkor Toldy ezeket írta Kazinczy Gábornak:

„A kis Gyulay, b. Eötvös közbenjárására, s a Naplósok nem csekély megilletődésére gr. Nádasdi Leopold fiát a németországi egyetemekre kísérte, 3 évre. Ott tán megtanulja, hogy mi a népies, melyet ők zászlójukra írtak, s melyet, maguk se tudva, a művészet helyébe kívánnak helyezni. — Mit mondasz az Erdélyi cikksora azon részére, mely Kemény Gyulai-át nem tudom micsoda merveille-nek hirdeti. De a mit Vajda, Eötvös, Kuthytról ír, ezt lelkemből írja ki. Magasztalja, a mit lehet, s méltán s helyesen, de hát nem epigónok ezek? az ő előadása szerint is!” (Pest nov. 5. 1855.)²⁶ Ugyanezt panaszolta fel egy másik levelében: „Ehhez járulnak az új fecsegések; Kertbeny—, Gyulai—, Erdélyinek nagyobbak Petőfi és Arany, sőt — Eötvösnek is! (mint Vörösmarty.) Vox faucibus haeret!” (Pest, dec. 4. 1855.)²⁷ Gyulai bűnül rója fel a szerinte téves Petőfi-kultuszt is: „A mi írónk olyak, mint a juh, mely se jobbra, se balra nem néz, hanem kolomposa után jár, s ha mocsárba vinné is. Megkondukt a Petőfi kolompja, s az egész világ paraszt poesisra adta magát. Gyulai Pálnak nem is poesis, ami nem a nép nyomán jár. S Gy. P. esztetikus.” (Pest, január 21. 1856.)²⁸

A Gyulai-problémákon kívül Toldy egyéb nyugtalanságait is állandóan közölte Kazinczy Gáborral.

Ilyen volt a Vörösmartyról tartandó akadémiai emlékbeszéd kérdése. Eötvös ingadozott. S ez a bizonytalanság feldúlta Toldy nyugalmát. Féltette Vörösmarty emlékét a gyors felejtés magyar sorsától. Erről a lelkiállapotáról számolt be Kazinczynak: „Második hónapja járja, hogy V. meghalt. A halál percétől fogva *mindennap* kérdezősködők jöttek hozzám: mikor lesz a beszéd? Soha senki sem volt alkalmatlanabb nálamnál e feladásnak megfelelni: mint barátja a legmélyebb keserv fogott el, hogy nincs többé; mint magyar és irodalmár saját-kép 1847 óta meghalt ő már nekem s nekünk. Azért két dologra hajlott szív és ész: egy terjedelmes elegia (valóban, elegia) írására (ne csóváld fejedet, mintha erővel be kívánnék tolokodni az avatottak közé; az én poesisom csak olyan privát poesis, s ennél több nem is kíván lenni), és egy brozsúrnyi történeti—széptani—bírálati felolvasásra, mely igen könnyen vehetett volna fel ingerlett hangot, sőt egyenesen polemiát is! Az elsőre nem értem rá (bár mindig kísértgetett, mikor az utcán voltam; ti. az utcán jártomban szoktam én kifőzni mindenemet), az utóbbi

²⁴ Szépirodalmi Lapok, 1853. I. félév. 42—3. sz.: Népköltészet körül. — *Divatszarnok*. 1854. 37—8. sz. Petőfi.

²⁵ Pesten, 1864^s. Előszó 28. l. — *A magyar nemzeti irodalom története*. Budapest, 1878. 383. l.

²⁶ A M. T. A. Ki. Irod. Lev. 4 r. 126.

²⁷ Uo. — A leveleket idézi Jakab Elek is, de Arany nevének kihagyásával. Figyelő. 1879. VII. 31—2. l.

²⁸ —²⁷ Uo. M. Irod. Lev. 4 r. 126. — A levelet nem pontos szöveggel közli Jakab. Figyelő, 1879. VII. 33. l.

nem találtam alkalomszerűnek. Aztán Eötvöst vettem körül — fogamat nélkül. Megint rám maradt a teher — s ma is ott vagyok, ahol eleinte voltam. . . Utoljára épen V. marad emlékbeszéd nélkül. Pedig nekem *tűrhetetlen gondolat, hogy V. felett más szóljon, s ne én !*” (Pest, dec. 24. 1855.)²⁹ Pedig nem ő szólt, sem az Akadémiában, sem a Kisfaludy Társaságban. Ott Eötvös, itt pedig Kemény tartotta az emlékbeszédet. Neki ünnepi megnyilatkozásul csak az egyetemi előadásai és Vörösmarty szobrának leleplezése — 1866 május 6 — maradtak.

Tudományos helyzete foglalkoztatta legállandóbban. Ő is érezte, hogy Kazinczy Gábornak igaza van, amikor tehetségét féltette az elromlástól. Mégis próbálta magát védeni : „Nem, barátom, az én látszólagos sokfélemben rendszer van. Midőn irodalmunk történetén dolgozom, régi irodalmi emlékeinek kiadásának folytatása annak múlhatatlan kiegészítése. Mit érne beszélnem ismeretlen dolgokról ; concrétásra kell törekednem. S én nem csak az irodalom, hanem ezzel együtt a nyelv történetét is írom. S az utóbbi stúdiumoknak az ómagyar nyelvtan és szótár legszebb gyümölcse lesz. S ha volna ki ez irányban dolgozik ! De nincs. Döbrentei negyedfél nagy kötetét adta ki nyelvemlékeinknek : de jutott-e csak eszébe neki vagy másnak a nyelv külön korbelt változásainak rajzait adni, és csak úgy is, mint én?” (Pest, jun. 14. 1857.)³⁰

Ebbe a maga igazolásába azonban fájdalmas megaláztatással borong bele anyagi gondjaira kényszerült hivatkozása, s az a nem kevésbé kínzó sötétlátása, hogy munkássága a legilletékesebb helyen nem kap elismerést :

„Október közepén nagygyűlésünk lesz! A többi nagy jutalmak közt lesz a nyelvtud. osztály nagy jutalma is, mely az 1849—54-ki hatos kör legjobbainak jut (az elsőnek 200 a másoknak 50). A gond megtörte régi büszkeségemet. Volt idő, midőn pirulás nélkül nem tudtam volna bevallani még Neked sem, hogy óhajtom ; még kevésbbé lettem volna képes halandó léleknek mondani ; tégy valamit értem ; vagy csak ennyit is : szólj a dolgról, említsd az illetők előtt! Most, barátom — mert turpis paupertas — nem csak kérnék, ha ti. Pesten bár három napig megfordulnál : szólj két emberrel ; hanem még motiválnám is kérésemet szép öndicséretekkel, mint bármely szegény ördög a maga szegény folyamodványát, s eléggé szemtelen volnék suggerálni a formulázott okokat!! Ne szóljon nekem most már senki függetlenségről! A társas életben nincs a gazdagon kívül független ember, kivéven ha magányosan áll a világban. Ne emelj követ senki ellen, vagy én leszek első ki érdemeli, mert gondolatban már vétkeztem ; összeraktam szépen az indokokat, miket Szemerébe méregcseppenként be kell vala csepegtetned ha még Nálatok volna. Mert hol az osztály 6 emberből áll, ott egy is, és különösen Sz. nagy positio. E hat ember : Fáy, Szemere, Czuczor, Balogh, Fábíán, Nagy János. Még én volnék, de nekem nem lehet más mellett nem szólanom, s ez a más „Garay költeményei.” S lásd annyira meg vagyok törve, hogy még a megosztott nagy jutalomnak, sőt a kisebnek is tudna örülni — a lelke? nem, de az — erszényem ! . .

Most hogy leírtam ezeket, már kezdek józanodni. Meg vagyok győződve, hogy a nyelvtud. osztály tagjai, Fábíánon kívül, nem is olvasták sem az Irod. Történetet, sem a költészetét ; hogy nem is gyanítják, hogy ezek saját vizsgálaton s forrástanulmányozáson alapuló munkák, hogy tartalmuk 2/3da ismeretlen, s hogy az is valami, ha az ember széthányt adatokból egy historiai *organizmust* alkot — első ; mert Vallavszky, Pápay, Ferenczy, Zimmermann . . . ? De most csakugyan pirulok, s azért jó éjtszakát!” (Pest, szept. 3. 1858.)³¹

Toldy keserűségének nem volt igaza. Az Akadémia tudatában volt működése monументális értékének s magától is meghajolt előtte : Az *Irodalomtörténet*-nek ítélte oda a nagydíjat. „Nevetséges volna, ha valakinek más jutna eszébe” — mondotta Eötvös. (Pest, nov. 9. 1858.)³² Balogh Pál pedig így üdvözölte Toldyt : „Megkoszorúztak. Egy értelemmel ment.” (Pest, dec. 14. 1858.)³³ Ezen kívül az Akadémia az 1868. március 17-i nagygyűlésén is kitüntette Toldyt, amikor az 1861—68. évkörre eső nyelvtudományi 200 aranyas nagydíjával jutalmazta meg *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelen korig rövid előadásban* c. munkáját.

Akármenyre feloldotta is ez az elismerés Toldy bizalmatlanságát, tartós és szuverén nyugalomra sohasem tudott többé eljutni. Kortárs-érzlete állandóan szenvedett. Hol a maga élete bevégzettségének s munkásságának immáron céltalanná vált tudata gyötörte, hol pedig nehezére esett elviselni, hogy az élet lassan elmúlóban volt mellőle és osztozkodnia kellett

eddig kizárólagos irodalmi imperiumán. Valami kettősség kezdett kialakulni benne. Egyfelől passzív, önmagához kedvesztett és lehangolt lett.

„Sok van a mi fáj, — panaszkodott Kazinczy Gábornak — s a keserűségek, melyek szíven gyűlnek, napról napra érlelik szándékomat 1860-ban lemondani a titoknokságról. . . Rám nézve áll igazán: Más világ, más emberek. Telekivel és Széchenyivel lehúnyt az én napom is.” (Pest, dec. 5. 1859.)³⁴ Még elborultabb egy másik levele: „Ujév után a költészetört. második kiadását kell készítenem. . . S tulajdonképpen — minek csinálom? Az a talentumos, de elbízott clique, melyet Te is ismersz, azt mondja: Nem ér semmit, újat kell csinálni! Lehet; és csináljanak. De azt ugyan tudom, hogy 9/10-dét annak, a mit a tárgyról jelenleg tudnak, e rossz könyvből tudják. Mondom: tudom.” (Pest, oct. 27. 1862.)³⁵

Másfelől azonban újra szárnyalásra ívelődött fel híres energiája, amellyel apathiáját megtörte, s így roppant arányú tudásának értelmében és jelentőségében bízva, ettől serkentve minden nehézségen győzedelmeskedett optimizmusa. Így történt akkor, amikor az első nem várt sebet fájdalmas meglepetésként egyik legkedvesebb barátja és pályatársa Zádor György ejtette rajta.

Közelgett a Kazinczy-centenárium, s Toldy már előre megegyezett Heckenasttal, hogy 8 kötetben kiadja Kazinczy Ferenc minden munkáit s ezt a megbízatást Kazinczy Gábor vállalja el. Az ünnephez méltó terv azonban nem sikerült, Kazinczy Gábor elhárította magától Toldy gondolatát. Toldy azonban nem nyugodott. Végül rá tudta Kazinczyt venni arra, hogy rendezze kiadás alá Kazinczy Ferencnek Berzsenyi Dániellel, Desseffy Józseffel s főleg Kisfaludy Károly körével folytatott levelezéseit. Toldy minden szeretetével csüngött e tervén:

„A Kisfaludy-köri kötet is szép ily egészet fog adni. Adjuk benn Kisf., Vty., Bajza, Bártfay, Zádor, Tol. levelezéseiket, azaz a Kczyéit, a melyeket megkeríthetünk; aztán Kisf. és Vtyéit egészen, a többiekéből a legszükségesebb kivonatokat.” (Pest, oct. 8. 1858.)³⁶ Magára vállalt minden munkát, még a korrektúrát is. Kazinczy Gábor feladata lett volna az Előszó. De Toldy még itt is segítségére volt abban, hogy közölte vele a Körre vonatkozó történeti adatokat: „Gondolom el volna mondandó, hogy a Kaz. F.-köre állt ezekből: Helmeccy, Bártfay, Fenyéry, Vty, Bajza, én. Hogy e kör egyszersmind a *Kczyé volt ez időszakra* (1820—1831.), mint 1812—1820. volt Szemere, Horváth Ist., Vitk., Helmeccy. Hogy a Helmeccyhez írottakat nem adod, mert *a.)* mind ez időszak előttiék, *b.)* mert magok egy kötetet adnának. Fenyéryét nem, mert nem engedte meg. A Kisfaludyhoz s a Bártf. által Kczyhoz írottakat nem, mert elvesztek. Hogy néhány hiányzik a Kczy—Bajza-féle levelezésből is, mik B. szomorú időszakában sok egyébbel elvesztek» [Az eredetiben tévesen: elveszett.] Hogy egypár később került elő, azért jutott a Toldalékba. Hogy Szenveyéi azért adatnak (a Toldgban), mert a Bártfayanak közt tárgyalt Pyrker dolgához tartoznak, különben is Szenvey a Kisf. s lapjához (nem a belső körhez) s a Kczy buzgó tisztelőihez tartozik s így illetett ide. Kczy jól ismerte a Kör statisztikáját, amint egyik leveléből kitűnik (a könyvtárban írom e sorokat, ez oka, hogy nem lévén nálam az egész péld. a lapot nem idézhetem.) Csak a Bártfayt nem számította oda, pedig ő is benne volt a legszorosb frigyben, sőt Helmeccy az ki lassan elmaradozott, mert új gazdasága gyakran Törtelen tartóztatta.” (Pest, dec. 9. 1859.)³⁷

A kiadáshoz már az egész levél-anyag együtt volt, csak Vörösmartynak és Kazinczy nak, továbbá Zádornak és Kazinczy nak levelezése hiányzott. Mindkettő Zádor birtokában volt, aki 1853 óta mint a legfőbb semmitő törvényszék tanácsosa Bécsben tartózkodott. Toldyt fiatalkori barátságának gazdag emlékei fűzték Zádorhoz. Együtt harcoltak Döbrentei ellen. Együtt dolgoztak a Handbuchon, melynek részére Zádor átadta a maga tervezett irodalom-történetének egész anyagát. Együtt szolgálták az Athenaeum egészen új folyóirateszményét. Annál meglepőbb hat az a hang, amellyel Toldy ekkor Kazinczy Gáborhoz leveleiben illette Zádort: „Az én valóban szeretett Zádorom a 7fejű sárkányhoz hasonlít, ki rablott kincseket őriz. Vörösmartyt, s halála után Vtynét, minden írásai s levelezéseiből kifosztotta, nála a néhány Kazinczyféle is, és nem fogja többé látni ember. Ládákba beszegezve állanak pitvará-

ban, mióta Bécsben van — ha igaz? ; mert ez az őrző düh oly nagy, hogy ennek érdekében tán az igazságnak is hátat fordít. Tudod-e, hogy mikor az új »Kézikönyv« végett tőle a Vörösmartyanak *használatra* kikértem, megtagadta, ő ki soha V. körül érdemet nem tett, *tőlem*, ki 1825/6-ban Aesth Leveleimmel nem épen keveset tettem elismertetése körül (evvel nem dicsérem magamat, hanem tényt mondok), *tőlem*, ki első 3 kötetét s az utolsó nagy kiadását munkáinak redigáltam, corrigáltam ; ki vele az akadémiában s literatúrában 25 évig *együtt* munkálkodtam s ő, Zádor, tagadja meg *tőlem* ! Ő ki a TGYbe neki nekrológokat írt, aztán Pá-pára ment törvényt tanítani és kártyázni! [Sic] Láthatod, hogy fulánkom is van, pedig bíz Isten, kevés harag van bennem, epe meg épen nincsen : de fulánkom nő, valahányszor e jogosíttatlan sárkány eljárására gondolok. S a Te lágyságod miatt hiányos lesz az a legérdekesebb könyvek egyike. Tedd a mit mondok, s tréfán kívül : gyárts egyenlőre néhány levelet, s mert ő kész ürügyül (ha a levélírásig felosztókölnöd sikerül) azt vetni, hogy Bánfalvára a posta tán nem elég biztos, írd neki, hogy diligenccon küldje Pestre, hozzám, vagy Deákhoz, kettős boríték alatt.” (Pest, febr. 8. 59.)³⁸

Úgy látszik, Zádor nem felelhetett Kazinczy Gábornak. Erre Toldy még nyersebb ingerültséggel írta Kazinczynak : „Ha ő a Vörösmartynétól átvett Kczyféle leveleket nem adja ide 3szori felszólításodra, a közönség előtt rakom le.” (Pest, ápr. 9. 1859.)³⁹ Valószínű, hogy Toldy közben mások segítségét is igénybe vette, hogy Zádor elzárkózottságát megtörje. Így megkérte Thaly Károlyt, Zádor sógorát is, hogy járjon nála közbe a levelek ügyében. Zádor válaszolt is Thalynak, aki ezt közölte Toldyval, ez pedig továbbította Kazinczynak : „Zádor tegnap írt Thalynak. Írja, hogy *senkivel* sem levelez (ő is aláhúzta e szót), és hogy sem az ő leveleit, sem a hozzá írottakat nem engedni nyomtatni. Ha *tőlem* függene, én nem tisztelném ennek a példátlan pulyává aljasult barátunk tilalmát. Ha Te több discretionnal akarsz lenni iránta, mint ő van irántunk és Kczy Fer. iránt, úgy legalább arra kérek, kényszerítlek, barátom: ne közöld *neve kitételével*, de közöld mind, még pedig így : S . . G . . nek Kczy, azaz mindenütt S . . G . . tevéen neve helyébe. *Ő fél a mi companiánktól*. . . Így meglesz kimélve. Hidd el, az ő levelei nem *maradhatnak* el. Küldd tehát mielőbb.” (Pest, jun. 21. 59.)⁴⁰

Toldy mostmár csak arra törekedett, hogy Zádortól legalább a Kazinczy—Vörösmarty-leveleket tudja megszerezni. Vörösmartynétól kapott engedélyét vele közlendő, írt is neki, de Zádor nem felelt. Mivel a nyomda már elkezdte a szedést, ismét felkereste Zádort kérő sorair-val s e levele másolatát elküldötte Kazinczy Gábornak is :

„Édes barátom, tegnap került a sor a Kazinczy-Vörösmarty levelezés szedésére. — Feltettem magamban, hogy a Kazinczynak Vörösmartyhoz írt levelei dolgában nem alkalmatlankodom többé Neked, hanem egyszerűen el lesz mondva az Előszóban, hogy azokat Te szedted el birtokosuktól, hogy Te a birtokos kívánságára sem bocsátád ki kezedből, hanem megvonod a közönségtől, Kazinczynak hozzád írt leveleivel egyetemben : nyomait is el akarván törteni azon közösségnek, mely közted és barátid közt 30—40 év előtt volt, — nehogy méltóságodat compromittáld.

Emlékezzél meg azon méltatlan sérelemről, mellyel sógorodhoz írt leveledben engem illetél. Én nem is a magam, hanem a Vörösmartyné nevében s feljogosításából kértem el tőled a férjéhez írt leveleket : eredetiben, vagy hogy ürügyétől is megfoszszalak a megtagadásnak, másolva. Te nem küldéd meg, hanem hónapok után *sógorodnak* írái, s azt írád, hogy küldöd, *ha* Vörösmartyné engedi. Mit jelent ez? Azt-e, hogy sógorod járjon utánna, vajjon volt-e jogom Vörösmartynéra hivatkozni? E tett édes barátom, mely már nem négy, hanem hat szem közt követtetett el, megérdemelné, hogy félretételével minden kiméletnek, melyet oly hosszas barátság, és jelen állásod kívánni látszik, úgy bánjam veled, a közönség előtt, mint szabad bánni kéziratok sikkasztójával, egyéni álláspontomból pedig azzal, ki szavaimtól a hitelt megtagadni merészle.

De egy szelíd jó lélek — dacára annak, hogy azon tövist szúrád fejébe, mely mindennél fájóbb : mert megtagadtad őt — e jó lélek engesztel és csillapít ; s *neki* engedelmeskedem, midőn, még most is, mikor Ukalegon immár ég, még egyszer Hozzád fordulok, azon kívánsággal : küldd le „Kazinczy leveleit Vörösmartyhoz” de *forduló postával*, hogy még

³⁸ Uo. M. Irod. Lev. 4. r. 126. — A levelet nem egészében közli Jakab. Figyelő. 1879, VII. 196—7. l.

³⁹—⁴¹ Uo. — A levél csak másolatban van meg.

közi be lehessen iktatni a részben már kiszedetteknek, s ne kelljen a könyv szedését szerint felfüggesztenem, melyet a kiadó méltán szorgalmaz.

Hogy a Te leveleid nyomtatását nem engeded meg, azt lásd Te. Jogodban vagy; pedig a legjobbak minden közt, mit életedben írtál. Hogy Kazinczyt nem engeded adnunk, miket Hozzá írt, az, édes barátom, nyavalyás tett. Azt hiszed, hogy nem fognak újjal mutatni azon Méltóságos Úrra, ki — a helyett hogy kevélykednék abban — restelli tudatni a világgal, hogy Kazinczy szerette? De a gusztusok különbözök. Szerencsét kívánok Neked a tiedhez. Az enyém ugyan az nem volna soha.

Várom a küldeményt 3 napig. E soraimnak pedig eventualis használatok végett másokat veszem. Isten velünk, barátod T F.

(Pest, Nov. 1859.)⁴¹

Zádor nem térhetett ki Toldy kérése elől. De hogy még a látszatát is kikerülje annak, hogy vét az őt hivatalból kötelező loyaltás ellen, diplomatikus megkerüléssel a Kazinczy — Vörösmarty-leveleket nem Toldynak, hanem Tóth Lőrinc útján Vörösmarty Mihálynénak küldötte el „tetszése szerinti rendelkezés végett.”⁴² Zádor politikai óvatossága kétségtől újabb súlyos sértés volt Toldyval szemben. Ez nem is titkolta el fájdalmas ingerültségét, amelyel barátságukkal is kész volt szakítani, ha Zádor „érdeke” ezt úgy kívánja. Két levelet is írt hozzá. Az egyikben Toldy tőle soha hallott fölényességgel mérte le Vörösmartyhoz fűződő barátságuk értékének *különbségét*: „Emlékezzél arra, hogy mikor ez előtt három esztendővel a Vörösmarty papirosait kértem Tőled, — melyekhez csak annyi erkölcsi jogod lehet, amennyi érdemet téssz halhatatlan barátunk emlékezte körül — mely üres és semmit nem mondó ürügyek és kitérésekkel fizettél ki? **Te — engem!!** Te, a Vörösmarty barátja, *engem*, a Vörösmarty barátját, és azonfelül 33 év óta biographusát, kritikusát (kihez neki legalább Desseffy József szerencsét kívánt Kisfaludy Sándor irányában, mint a kinek ilyen nem jutott), többszöri kiadóját, s működésünk egy sikeres szakában vele szövetséges társát a Kr. Lapok, az Athe-naeum, a szótár, a grammatikák, s tudj' Isten mindenben? *Te* ki nem használod e papirosokat, irodalmilag soha: *tőlem* vontad meg, ki azokat nem tulajdonul kértem, mert nem vagyok gyűjtő; nem kiadás végett, mert e téren Lóri nélkül nem teszek semmit; hanem egyedül mint pályájának tanulmányozója és biographusa! Itéld meg: illő sőt tanácsos leszen-e Neked padláson levő ládákkal s nem tudom mily üres tartalékokkal mentegetőznöd, midőn majd megjövend az ideje — a mi talán már a jövő évben lesz, — hogy Vörösmarty mindenét kellene látnom, a mie létezik.” (Pest, nov. 14. 1859.)⁴³

A második levele, amelyet nov. 21-én, de már meghiggadtabban írt, szinte könyörgő hangon fordul Zádorhoz: „Nyugalommal és engesztelődésre kész szívvel újra kérek, fogj kezét velünk, kik most a Levelezést adjuk, s engedd saját leveleid adását, melyek, *őszintén szívtok*, az én szemeim előtt a kötet becsét nagy mértékben nevelnék, a Kazinczy válaszaival együtt, még pedig akár Stettner, akár Fenyéry, akár csak S. vagy F név vagy névbetű alatt.”⁴⁴

Zádor válasza azonban mereven visszautasító volt: „Édes Ferim! A multak emlékeért sokat elbíró türelmem tanuságaul vedd, két utóbbi leveled után, e sorokat, melyekben nyilvánítom, hogy viszonyaim, miket te nem értesz, vagy érteni nem akarsz, nem engedik Kazinczy Ferenczczeli levelezésem közzétételéhez megegyezésemet adnom: mit elégséges ok nélkül, az általam igen becsült s szeretett Kazinczy Gábortól legkevésbé fogtam volna megtagadni. — A közlött levelüket vissza kaptam. Te abban is bántást keressz, hogy azokat nem egyenest hozzád küldöttem, hanem, még pedig harmadik kéz által, Vörösmartynéhoz! Ámde, ha higgadtan tekintened a dolgot, azt kellene következtetned, miszerint én nem csak hinni, de tudni, s szükség esetén bizonyíthatni is kívántam, hogy azon levelek Vörösmartyné beleegyezésével mentek sajtó alá. — Élj szerencsésen. Bécs, nov. 23. 1859. Zádor m.k.”⁴⁵

Így jelent meg, Stettner és Kazinczy levelezése nélkül: *Kazinczy Ferencz Levelezése Kisfaludy Károlytal s Ennek Körével*, Kiadta Kazinczy Gábor, Pest, 1860. Az előszóban Ka-

⁴¹ A M. T. Ki. Irod. Lev. 4 r. 126. — A levél másolat.

⁴² Uo. A M. T. A. Ki. Irod. Lev. 4 r. 126 A levél másolat.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. A levél e szám alatt másolatban van meg. Eredetiben M. Irod. Lev. 4 r. 104.

zinczy Gábor éles megjegyzéssel Stettner Györgyre tett említést a kötet hiányáról: „Stettner György levelezése, mely időrendi tekintetben a Toldy után következnek, ez uttal — fájdalom elmarad, miután Zádor György cs. k. ud. tanácsos s legfelsőbb semmitőtörvényszéki ülnök úr, egykori barátja megkeresését kegyes válaszára nem méltóztatá. A jó isten és a Ő Méltósága tudja, miért; mert én ugyan azt hiszem, hogy Ő Méltóságának nem igen van oka magát akár Stettner György, akár Fenyéry Gyula miatt — génirozni.” (XIV—XV. l.)

Zádor itt kimaradt leveleit halála után fia adta ki: *Zádor György Levelezése Kazinczy Ferenczcel*. 1823—31. Közli Zádor Gyula. Budapest. 1886.

Toldy Ferenc már Zádor Györgyhöz írt s előbb idézett levelében célzott arra, hogy „valaminek megjövend az ideje, — a mi talán már a jövő évben lesz.” E szavai csak arra az elgondolására és vágyára vonatkozhattak, hogy Vörösmarty munkáinak újabb kiadására megérett az idő, s ennek elvégzése senki másra, csak reá vár és — várhat. Toldy ambíciójának és a maga részére tulajdonított kizárólagos illetékességének igazát minden hitelesítette és megerősítette. Joggal hivatkozhatott arra, hogy Vörösmarty pályáját, ennek minden jelemből mozzanatát, vele együtt élte át, s így kortársi és literátori ismerete mindent felölel, ami Vörösmarty életéhez hozzátartozik. Ezenkívül ő teremtette meg a Vörösmarty-irodalmat, a szövegközlés anyagi alapvetésének filológiájától kezdve, a történeti feldolgozáson át, az értékelés szellemi teljességéig. S az a Toldy, akinek annyi lényeges része volt Vörösmarty munkái kiadásának eddigi történetében, talán természetes és magától értetődő örökség-feladatának is tekinthette, hogy ő valósítsa meg Vörösmarty munkái kiadásának azt a tervét is, amelyről 1854-ben, Nyéken, Vörösmarty Tóth Lőrinc közvetítésével kezdett tárgyalni Heckenasttal,⁴⁶ de eredménytelenül. Egy új kiadásra valóban nagy szükség volt. 1843—7-ben, Kilián Györgynél, 1000 példányban jelentek meg Vörösmarty művei. Ezekből — tíz év alatt! — mindössze 500 példány fogyott el. Vörösmarty halála ismét felkeltette az érdeklődést művei iránt, amelyek ekkor nagyon keltek. A készlet tehát fogyóban volt. Viszont összegyűjtésre várt Vörösmarty 1847 utáni irodalmi működése. Toldy már Vörösmarty halála után foglalkozott ennek a mindenképpen megokolt kiadásnak a gondolatával, s 1856 óta többször sürgette Deákot annak megvalósítására. „Évek óta úgy szóltam a dolog felől — írta Kazinczy Gábornak — mint ki meg sem álmodtam volna, hogy ne én fognék D. által megbízni. Még egy pár hét előtt is beszélgettem, mikép s hogy gondolom, miket tudok az Athban Vtyénak lenni, de miket ő az 1848ki kiadásban még nem akart általam felvételni; de hogy most már mind besorozom; mondtam, hogy bírja majd rá Zádort, adja ide használatra V. zsenge munkáit. (D. nem is álmodott róla, hogy ott vannak).”⁴⁷ ... Sőt Toldy diktálta egy Deák összehívta értekezleten, amelyen a kiadásról volt szó, „a pesti kiadókhoz offert-tétel végett intézendő körlevél” pontjait is. (Pest, mart. 16. 1863.)⁴⁸ Annál jobban meglepte Toldyt, amikor a körlevelet Emichnél olvasta s ezt találta benne, amiről a közös megbeszélésen szó sem volt: „A kiadás irodalmi rendezését s a felügyeletet Gyulai Pál úr vállalta fel.”⁴⁹ Toldy arról sem tudott, hogy Deák a kiadást Ráth Mórnak adta át s neki adta el az írói tulajdonjogot 9000 pengő forintért.

Nagyobb csalódás soha nem érte Toldyt, mint ekkor. Lelkiállapotának minden keserűségét, s ebben fogant vádjait Kazinczy G. előtt előbbi levelében Gyulaira zúdította, hogy megbízatására rábizonyítsa az erkölcsi jogosulatlanságot: „Én ki *mind* a 3 kiadását Vtynak a V. *kérésére redigáltam*, vele 30 évig együtt éltem, munkáltam, ki róla könyvet írtam — és Gy. ki alig ismerte, pályáján nem követhette, ki ellene írt, s kevéssel ez előtt azt mondta, hogy minél inkább vizsgálja Vtyt, annál kevesebb poesist talál benne.”⁵⁰ Deák ellen azonban még csak egy felpanaszló hangja sem volt. Mindössze csak annyit mondott róla: „Nem szólt egy szót sem.”⁵¹ A következő levelében azonban erősebb hangnyomatékokat használ Deák ellen, de ekkor is fékezi kifakadását, mintha valami fogva tartotta volna: „Insultationnak nézem,

⁴⁶ Czapáry László: *Vörösmarty Emlékkönyv*. Székesfehérvár, 1900. 348. l.

⁴⁷ A. M. T. A. ki. Irod. Lev. 4 r. 126. — A levelet közli Jakab is: Figyelő, 1879. VII. 254 — 6. l.

^{48—51} Uo.

bár tán öntudatlanul elkövetettnek. D. előtt ez igen kicsi kérdésül tűnhetett fel, s bizonyosan nem sejtí, mely fájdalom nekem az, hogy ez áldozat-hozataltól elejtett — mert áldozat lett volna részemről: először azon barátom árnyékának hozott hálaáldozat, ki engem szeretett, kinek én zártam le szemeit; másodsor anyagi áldozat, melyet a gazdag árváknak hozok vala, mert a szerkesztői ezerft díj (mert úgy hiszem ennyi lesz az) tisztán csak nekik marad vala; s még azon fölül mely időáldozat! mikor már nekem is kis és nagy testámentumom megírásához kellene látnom, ki nemsokára életem 59-ik évébe lépek.” (Pest, ápril. 3. 1863.)⁵²

Vajon mi késztette Deákot arra, hogy a Vörösmarty-kiadást ne Toldyra, hanem Gyulai-ra bízza? Semmi alap sincs arra, hogy elfogadható lenne az érdekelt Heckenast gyanúsítása: „Ez a fekete vérű Cs[engery] intrigája.”⁵³ Deák az irodalomban is egészen a maga lábán állott, s irodalom-ismerete, látása és kritikája igen művelt és egyéni volt. (Deáknak és az irodalomnak a kapcsolata még felderítendő probléma!) Nem szorult tehát támogatásra, befolyást pedig éppen nem tűrt. Deák becsülte Toldy tudását, munkásságát, tisztelte képességeit. De — éppen azért, mert Deák Ferenc volt — nem bízott Toldy munka-kivitele megbízhatóságában. Túl-ságosan zsúfolva volt munkával ahhoz, hogy bármit is kívárhatóan be tudjon fejezni. S éppen ekkor: 1863. februárjában kapott a főcancellártól felszólítást és megbízást arra, hogy írja meg a Szent István-rend történetét az 1864. május 6. tartandó rendi százados ünnepre.⁵⁴ Lehet, hogy Deák is tudott erről s ez döntően hatott elhatározására. Ugyanekkor azonban Deák figyelte a fiatal Gyulai Pál tanulmányaira, bírálataira, szerkesztői működésére, Bánk bánról tartott akadémiai székfoglalójára, de különösen Petőfi Sándor Vegyes Műveinek tőle rendezett kiadására (1838—49. I.—II. Pest, 1863.), amelynek Előszavában új szerkesztői módszerrel találkozott. Azonkívül Gyulaiban valamit látott, amiért neki rokonszenvesebb volt, mint a lágy körvonalú Toldy: Az elvek hűséges és következetes emberét, aki egyedül és magányosan tudott harcolni meggyőződéséért. Egyébként is Deáknak finom akusztikája volt az új hangok iránt. Tóth Kálmánnak egy balladája annyira megtetszett neki, hogy Keménytől bemutattatta magának az alig 24 éves költőt.⁵⁵ Ezt a fogékonyságát igazolja egy ez időből való nyilatkozata is: „No, nézzétek: hát nem gondol é ránk a magyarok Istene! Vörösmarty helyett támadt Arany, Petőfi helyett pedig ez a bajai gyerek!”⁵⁶

Így jelentek meg Vörösmarty Mihály Minden Munkái, életrajzzal, Gyulai Pál rendezésében, Ráth Mór kiadásában, 1864-ben. A kiadás jóval meghaladta a tervezett ívek számát. Ráth Mór éppen oly nagylelkű volt, mint amilyen nagystílú Gyulai, aki alig tizennégy hónap alatt készítette el irodalmunknak ezt a kiadásremekét. A munka megjelenése késett, s e miatt a *Szegedi Híradó* és a *Fővárosi Lapok* türelmetlenül támadták Gyulait: „Valóban, Gyulai Pál úr, ki oly szigorúan szokott másokat megbírálni, saját és az irodalom hitelére jobban vigyázhatna.”⁵⁷ Salamon Ferencnek kellett a készülő kiadásnak védelmére kelnie.⁵⁸ Gyulainak erre nem volt szüksége, mert Vörösmarty életrajzában egyes részletei már előbb megjelentek Arany *Koszorújában*⁵⁹ s így „igazolása már régóta a közönség kezében volt.” Hogy az irodalmi közvéleményben mennyire megrögződött az a kényelmes tudat, amely minden valamire való munkát Toldy nevéhez fűzött, s hogy ezzel szemben a *Pesti Napló* új esztétikus nemzedéke éppen ezzel a felfogással és Toldy módszerének hagyományaival szakítva, miben látta Gyulai munkájának új irányát csak úgy, mint értékét, arra Salamon nagyon rátapintóan megfogalmazott állítása világított rá: „Gyulainak könnyebb lesz vala három négy lapon megírni Vörösmarty életrajzát, Toldy úr kézikönyve szerint némi csekély módosítással, mint önállóan járni el... Könnyebb lesz vala egy-két jegyzetet vetni nagyjából minden kötet végére, a

⁵² Uo. Közli Jakab is: Figyelő 1879. VII. 256. l.

⁵³ Uo. Toldynak Pest, márt. 16. 1863-i levelében.

⁵⁴ Uo. Toldynak Pest, febr. 16. 1863. levele.

⁵⁵ — A. M. T. A. Ki. Irod. Lev. 4 r. 125.

⁵⁷ — Id. S. F.: Vörösmarty összes műveinek kiadása. Pesti Napló. 1865. 69—408. sz.

⁵⁸ 1864. II. félév. 20—24. sz.

helyett, hogy a jegyzetek sok ívre menjenek.”⁶⁰ Gyulai munkáját — készítése közben — Deák állandóan figyelemmel kísérte.

A kiadással Deák bizalma, Gyulai munkája győzött. Az irodalomtudomány és a közönség ritka együttérzéssel hajoltak meg a legszebbnek elismert magyar életrajz és a minden várákozást felülmúló jegyzetek értékei előtt. Az utóbbiakhoz még a francia irodalomban is kevés kiadás akadt hasonlítható, csak a német literatúrában volt párja.

A kritika, amelynek e kor tudásához mérten, alig volt kifogásolni valója, minden elismerést megadott Gyulainak. Ez a magasztalás azonban oly mértéktartó volt, hogy ünnepélyes felhangzása nem sérthette meg Toldyt, akiről mindenki tudhatta, hogy Gyulai dicsősége e napjaiban mi hallgatása láthatatlan története. A magyar kritika soha ilyen loyális és nemes nem volt, mint most, abban a fincm tapintatában, amely még ekkor is tudott Toldy érdemeinek helyet adni: „Bátran elmondhatjuk, hogy . . . e kötetke [= Vörösmarty életrajza] mai napig a legszebb irodalomtörténetnek tekinthető, anélkül, hogy valaki ez által le akarná vonni Toldy Ferenc roppant érdemű megszerzett anyagából, melynél fogva nagy tudásunk egyetlen irodalom-történet íróknak nevezhető.”⁶¹

Meghajolt Gyulai és munkája előtt — még a megjelenés előtt — maga Toldy is. Első indulata, amely azt tanácsolta neki: „Bocsánat, de fenntartom magamnak azt az örömet, hogy, ha V. megjelenik, egy pótkötetet adok”⁶² — elcsitult. Legyőzte önmagát: „Bizonyos nemes érzés azt sugallja: Segítsd őket!”⁶³ — írta meg vívódásait Kazinczy Gábornak. Segített is Gyulait: „számos adattal és felvilágosítással szerencsélte . . .”⁶⁴

Toldy tehát mindent átadott Gyulainak. Zádor is! Vigyázzunk! Irodalmunk leggyönyörűbb pillanatának vagyunk tanúi. Sokszor megismétlődött már. Ünnepi tisztelet-érzéssel illik kegyeletünk áhítatába visszahívni őket. . . Így hajolhatott meg a codex-ét utoljára másoló-író szerzetes, amikor először került kezébe nyomtatott könyv. Így hajolt át „a régi áhítatos Magyarország” Bessenyeiben egy új magyarságba: „Mi világi írók a szerint nem mehetünk. . . Mi ugyan meg nem állhatunk a magyarságban.”⁶⁵ Így hajolt meg az alkonyodó Virág, akiben Bessenyei nemzeti személyű irodalmi gondolata testesült meg, az érzékeny poéták, a parasztdal, a rím, Kazinczy széphalmi ízlése előtt. Így hódolt meg Kazinczy meghiggadt nyelvracionalizmusa a nyelv grammatikai géniuszának, s így surrantak tollának elegáns vonásai közé „a bájoló halb dunkel”-ek, „romantisch” festői színei. Így jött meg Vörösmarty is.

Toldy tárgyilagosan és önzetlenül tudott örülni az irodalomtörténetírás ünnepi örömeinek. Ő maga írt Gyulainak, hogy küldje meg Vörösmarty-életrajzát Sallai Imrének, Vörösmarty néhai barátjának, aki Budán, a Tabánban lakott, nyomorogva és mindenkitől elfelejtve. A figyelem nagyon meghatotta Sallait. „Vörösmarty élete leírását minél többet lapozgatom, annál inkább elmereng szívem a boldog vissza emlékezetbe” — írta Toldyhoz intézett köszönő levelében, Budán, Január 3^{án} 1867.⁶⁶

Gyulai Pál megértette Toldy Ferencnek ezt az önmagáról lemondó s mindent neki ajánló gesztusát. Vörösmarty életrajzában olyan emléket állított neki, amelyhez hasonlót Toldy még akkor sem kaphatott volna, ha Vörösmarty pályája dicsőségében osztozó fénysége a saját munkájából sugárzott volna vissza rája. A legnagyobb elismerést azonban Gyulai Pál akkor adta Toldynak, amikor az Akadémia XXXVI. közülésén, 1876. június 11-én tartott emlékbeszédében Toldy Ferenc élete értelmét és érdemét így örököltette meg: „Ő a magyar irodalomtörténet atyja s vállain fog emelkedni mindenki, a ki e térre lép.”

Gyulai Pál szavain át a jövőndő hangzott be. A holnapok örök magyar irodalomtörténet-írásának első emlékeztetése mindig Toldy Ferencé lesz és marad.

⁶⁰ S. F. *Pesti Napló*. 1865. 69–408. sz.

⁶¹ Zilahy Imre: *Vörösmarty életrajza*. Fővárosi Lapok. 1865. II. 254. sz.

⁶² Toldynak Pest, márt. 16. 1863-i levelében.

⁶³ Gyulai Pál: *Vörösmarty Minden Munkái*. Pest, 1864. Előszó.

⁶⁴ Bessenyei György: *A Magyar Néző*. Budapest, 1932. 62–3. l.

⁶⁵ A M. T. A. Ki. Irod. Lev. 4. r. 112.

ZOLNAI BÉLA

KOSZTOLÁNYI, NIETZSCHE, JUHÁSZ

Kosztolányinak négy levele van birtokomban. Hármát közöltem ezekből *Emlékezés Juhász Gyulára* c. cikkemben (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957, 117). Juhász Gyulához írta őket. Nyílt levelezőlapok. Kílényi Irmától kerültek hozzám, Juhász Gyula halála (1937) után. Kosztolányi már 1936-ban meghalt. Arra gondoltam akkor, hogy a leveleket a *Szép-halomban* közlöm, de vártam vele. És a kiadás végül is elmaradt, illetőleg részben csak 1957 elején történt meg. A negyediket alább közlöm.

Kílényi Irma 1944-ben, a gettó és a deportálások izgalmai közepette, látva barátai tragikus sorsát, öngyilkos lett. Juhász Gyula rajongója volt, gyűjtötte a költőre vonatkozó irodalmat és a Juhász-kéziratokat.

Az említett négy levélhez hiányzik a válasz és az időben köztük lefolyt — föltehető — levelezés. Így csak töredékes bepillantást nyújtanak Kosztolányi és Juhász szellemi kapcsolataira, de a hiányosság kiegészíthető azzal a néhány levéllel, amit Kosztolányi Dezsőné közölt Kosztolányiról írt monográfiájában (Budapest, Révai, 1938).

1. Kosztolányi levele Nietzschéről

Ime a negyedik, kiadatlan levél. A kurzív szedett részek az eredetiben aláhúzást jelentenek.

(Postabélyegző) 1906 aug. 24.

Ngs. Juhász Gyula tanár úrnak Ipar utca 13

Szeged

Feladó: Kosztolányi Dezső Baross-u. 52. I. 4.

Kedves Juhász, engedje meg, hogy őszintén gratuláljak ahhoz a nemes, előkelő zsnalisztikai tevékenységhez, melyet ön a *Szeged és Vidéke* hasábjain kifejt. Minden mondatával és betűjével egyet értek. A *tudománytalan Szabadgondolat* korában mindenkinek össze kell tartani a *tudományos konzervativizmus* s a *nietzschei reakcionarizmus* jegyében. Nagyon jól esik az is, hogy a *magyarság jogait is védi*. Azt hiszem, hogy nem csatlakoztam önben s ha a poézisban útjaink ideig-óráig szét is váltak, bizonyára fogunk mi még találkozni, mint egy nagy küzdelemnek önzetlen fegyvertársai.

Üdvözlí régi hive Kosztolányi Dezső.

A levél a két költő későbbi fejlődése szempontjából mindenesetre föltűnő . . . De tekintetbe kell vennünk fiatalságukat. Kosztolányi 21 éves múlt, Juhász huszonhárom. Még nem szerepeltek kötetten a nyilvánosság előtt.

Ami a „tudományos konzervativizmus” dicséretét illeti, ez mindenesetre meglepő egy huszonegy éves fiatalember részéről. Negyvenes éveiben viszont azt írja Kosztolányi, hogy „tudományban, művészetben végletekig szabadelvű vagyok”.¹

¹ Nyelvünk ügye. Megjelent az *Erős várunk a nyelv c.* kötetben (é. n.), 261. A tanulmány első megjelenésének idejét — sajnos — nem közli a posztumusz kötet szerkesztője, de Kosztolányi az 1932-ben megindult *Magyarosan* c. folyóiratra hivatkozik, ami némi támpontot nyújt (1932–1936). Várkonyi Nándor 1940-re teszi az *Erős várunk* megjelenési évét. A Nyugat kiadó szerint nyomtatott a nyomdászat 500-ik évében . . . Melyik ez az év?

Ismeretes Kosztolányinak meglepetésként ható állásfoglalása Ady ellen, húsz évvel az együtt harcolt harcok után. (Vö. *Széphalom*. 1929. 286.) Ismeretes csatlakozása a purista mozgalomhoz (vitája Schöpplin Aladárnak a *Nyugatban* megjelent cikkével), pedig éppen Kosztolányi volt az, aki a legszebb idegen szavakat használta költeményeiben és aki az *Esti Kornél* egyik fejezetében hálát mond egy török lánynak azért, mert 330 legékesebb szavunkat a törökségtől kaptuk . . . A kérdés-komplexum vizsgálata Kosztolányi biográfusaira tartozik. A „tudományos konzervativizmus” egyébként nyilván nem azt jelenti, hogy a tudományban legyünk konzervatívok (ez ellenkeznék a tudomány fogalmával), hanem azt, hogy „tudományos”, nem pedig tudománytalan alapon legyünk konzervatív politikusok . . .

*

Az 1906. aug. 24-én kelt levelezőlap tartalma arra készlet, hogy körülnézzünk, mi történt a világban 1905 és 1906 táján. Az 1905. jan. 26-i választáson megbukott a szabadelvű párt és győzött a függetlenségi koalíció. Tisza lemond. Fejérváry Géza parlamenten-kívüli kormányt alakít. Belügyminisztere, Kristóffy József, bedobja a politikai kavardásba az általános választójog eszméjét. A megyék ellenállnak. Európai esemény: Norvégia az önrendelkezési jog alapján elszakad Svédországtól és megszűnik a két ország közötti perszonál-unió. Szerbia nyílt monarchia-ellenes politikát folytat. Magyarországon ápr. 8-án megalakult a koalíciós kormány. Európában mindenütt érezhető a közeledő 1914 és 1917—18. Franciaországban hőskorát éli a szakszervezeti mozgalom: 1905 októberében egyesülnek a szociáldemokrata pártok.²

Az 1906-os év két magyar irodalmi eseménye: Ignótus aforizmái, az *Olvasás közben*, és Ady Endre *Új versei*. Ady már 1905-ben a *Budapesti Napló* főmunkatársa és a viták megindulnak körülötte, de még nem elismert vezére az új költészetnek. A pesti egyetem modern tanárai: Pikler Gyula, Riedl Frigyes (1905. jan. 9-től). Anatole France *Fehér kövönje* 1905-ben jelenik meg: egyik fejezetében a 2270. év Európájának kollektívizmusát rajzolja . . . Budapesten 1905. május 28-án Apáthy István elnöklete alatt megalakul a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete.³

2. Nietzsche európai visszhangja

Nietzsche (1844—1900) éppen azért hatott a századelő vezetőire és ifjúságára, mert a jövőt áhítozta és a „nyáj-ember” legyőzésével arisztokratizmust, szélsőséges individualizmust hirdetett. Így jutott arra a sorsra a nagy radikális romboló és „Macht-Mensch”-imádó, — ez a félőrült, megalomániás, filozófusnak sekély,⁴ költőnek sokszor primitív és művésziellen, de gondolatokat vulkánként ontó zseni —, hogy a „hatalomhoz való akaratot” államelvvé emelő, az önkény jogosságát dicsőítő náciizmusnak eszményképe legyen.⁵ A hitlerizmus kapva kapott azon a nietzschei elven, hogy a „nemesebb” fajtájú embernek isteni kiváltsága az

² Vö. Dános Árpád: *A szociális eszmék fejlődése*. 1925.

³ Vö. *Huszdik Század* XI. 1905, 563. — Említsük meg, hogy Nietzsche többször nyilatkozik, a maga rejtélyes módorában a „freier Geist”-ről. A Jenseits von Gut und Böse egyik ilyen mondata: . . . wir sind etwas anderes als „Freidenker”. (*Werke*, hgg. v. A. Bäumlér Leipz. é. n. (1930), IV. 2. 55.)

⁴ W. Windelband (*Lehrb. d. Gesch. der Philos.*, 1916. 563) költőnek nevezi Nietzschét, aki maga is szenved korszakának megoldatlan ellentmondásaiban. „Er ist der nervöse Professor, der gern ein wüster Tyrann sein möchte . . . Das Opfer eines Zeitalters, das von den unpersönlichen Werten der intellektuellen, ästhetischen und moralischen Kultur nicht mehr befriedigt, wieder einmal nach schrankenloser Tatentfaltung des Individuums düstert.” — Nietzsche tirannizmusára Julius Wilhelm (*Fr. N. und der französische Geist* 1939, 11) a köv. mondatot idézi Nietzschéből: „Ich träume eine Genossenschaft von Menschen, die unbedingt sind, keine Schonung kennen und Vernichter heißen wollen.”

⁵ Trencsényi-Waldapfel Imre írja Nietzschéről: „Nietzsche a reakciót szolgálja, amikor a görög rabszolgatartó társadalmat a kapitalizmus válsága idején idealizálja”. (*MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Oszt. Közl.* III, 15, 1952.) — Amint Benedek Marcell szellemesen írta, a náciizmusnak sikerült Nietzsche arisztokratizmusát arra fölhasználni, hogy a németekből nyáj-népet faragjon. — Cysarz utalt már Nietzsche kettősségére: „Polarste Spannung bleibt Nietzsches Gesetz und Geschick, Kontrapunktik sein Atem und Herzschlag, Peripetie sein Schritt” (*Von Schiller zu Nietzsche*, 1928. 270).

uralkodás ... A nietzschei „gefährlich leben!” jelszavát az olasz fasizmus magáévá tette (*vivere pericolosamente*) ... A *sacro egoismo* politikai elvet Nietzsche mondta ki először.⁶

Amit Kosztolányi „nietzschei reakcionarizmusnak” nevez, az nyilván az ő antiplebejus magatartása: „frei von dem Glück der Knechte” (*Zarathustra, Von den berühmten Weisen*), és: „wer dem Volke verhasst ist, das ist der freie Geist” (uo.). A *Zarathustra* „Vom Gesindel: ...” című fejezete teljes egészében ide tartozik. A „Gleichheit” annyi mint: „Tyrannen-Wahnsinn!” (*Von den Taranteln*). „Die Menschen sind nicht gleich” (uo.). Ezek az eszmék profétai harsonázásukkal a századelő szellemi chaoszában sok hívet szereztek a modern radikális polgárok, a cselekvés után sóvárgó esztéták, a filiszterség gyűlölői között. Ezekre célzott a nacionalista Reményik Sándornak Kolozsváron, 1919 szeptemberében írt verse:

Szeretnék most a lelketekbe látni,
Hogy „Übermenschek” vagytok most is még,
S túl e szétépett nyomorult hazán,
Még kell nektek a nagy „testvériség.”

(*Némely pesti poétának.*)

Nietzsche-Zarathuszttra új evangéliuma — amely a felebaráti szeretet helyébe a jövőbelinek szeretetét követelte — valami pozitívumot, aktivizmust hozott a századforduló tespedésébe, ködös eszményhirdetésével egyformán harcolva a „Pöbel” és a királyok-fejedelmek, erőszak-uralkodók ellen, egy „új nemesség” eljövételét hirdetve (*Von alten und neuen Tafeln*). A szervezkedő szocializmussal és a régi „rabszolga-morállal” szemben az egyéniség, a „felsőbbrendű” ember kultusza csábító ábrándképeket rajzolt a Nyugat alkonyával fenyegető, viharvillongásos horizontra (*Vom höheren Menschen*).

A „Herrenmoral”, mint a darwini fejlődés és kiválasztás eszköze, mint a válságba jutott liberális demokrácia megváltó csodaszere jelentkezhetett (*Jenseits von Gut und Böse*) ... „Ki az, aki ennek a filozófiának olvasása közben nem a felsőbbrendű emberek, hanem a szolgák közé sorolja magát?” — kérdezi jámborul Will Durant (*A gondolat hősei*, ford. Benedek Marcell, Bp. 1931, 387).

Kétségtelen, hogy a tradíció és tekintély ellen harcoló Nietzschében rengeteg olyan dinamikus motívum kavargott, ami a haladás, a modernség mindenfajta hívei előtt csábító lehetett. Mennél „zseniálisabb”, hangosabb, irracionálisabb, misztikusabb, profétaibb formában jelentkezett, annál ellenállhatatlanabbul ... Stefan George-t Nietzsche inspirálta.⁷ Will Durant szerint (i. m. 390) hatott Nietzsche Arcübasev, Strindberg, G. Hauptmann, D’Annunzio írásaira. Brandes a kopenhágai egyetemen Nietzsche „arisztokratikus radikalizmusáról” tartott előadást.

Franciaországon is végighullámozott egy Nietzsche-láz, amint Julius Wilhelm könyve — *Fr. Nietzsche und der französische Geist* (Hamburg, 1939) — meggyőzően bizonyítja. Henri Lichtenberger már 1898-ban írt monográfiát Nietzsche filozófiájáról. Pierre Lasserre 1902-ben publikált lelkes könyvet *La morale de Nietzsche* címmel. Nietzsche pozitív, dekadens-ellenes irányban is hatott, éppen a tradicionalistákra és nacionalistákra. Léon Daudet Nietzsche befolyásának tulajdonítja az első világháborút és az orosz forradalmat! A monarchista Charles Maurras kijelenti, hogy a fin-de-siècle nemzedékére „egészséges” hatással volt Nietzsche, ez a szellemes és bőbeszédű szarmata (azaz barbár) ... Serej hatalom-filozófiája is sokat köszönhet Nietzschének. Nietzsche másik irányú hatása a morál-filozófia terén nyilatkozott,

⁶ Nietzsche és a hitlerizmus ideológiai kapcsolatairól Lukács György írt tanulmányt *Nietzsche mint az imperializmus filozófusa* címmel (A MTA II. Oszt. Közl. 1951, 81–95). A tanulmány néhány tétele: a Nietzsche féle filozófiában a hitleri propaganda alapelvei már le voltak fektetve; Nietzsche rendszerének pillére a szocializmus elleni küzdelem; a modern kultúra megalapozása szempontjából kívánatosnak tartja a rabszolgaság visszaállítását; etikája arisztokratikus volt, lényegében lelkes igénylése a kapitalizmusnak; az ösztönök barbár fölszabadítását tűzte ki az emberfölötti ember céljául. (Mindezek természetesen a századeleji Nietzsche-hívek előtt nem állottak ilyen világosan.)

⁷ Lukács György írja Ady individualizmusáról: „Ami a kortársak nyugati költészetében legtöbbször illúzió vagy elkapatottság volt, nem egyszer egyenesen veszélyes, reakciós nagyvási hőbort (gondoljunk Stefan George profétai allúzióira), az Adynál egy bonyolult történelmi helyzet adekvát lírai kifejezése.” (*Írástudók felelőssége*, Szikra, 1945. 39).

szépirodalmi formában is : André Gide-nél (*L'Immoraliste*, 1902),⁸ Paul Adam-nál (*Le serpent noir*, 1905). Wilhelm még a költőnő Anne de Noailles-t és az arisztokratikus-cinikus Montherlant-t is a nietzscheánusok közé sorolja és utal Paul Valéry-re, aki maga elismeri Nietzsche inspirációit (*Quatre lettres au sujet de Nietzsche*). Nem érdektelen viszont Jules Gaultier (*Nietzsche et la réforme philosophique*, 1904, 240) megállapítása, amely szerint Nietzsche erkölcsi-filozófiai gondolatait megelőzik Guyau művei : az *Essai d'une morale sans obligation ni sanction* és az *Irréligion de l'avenir*.

*

Bartók György írta Nietzschéről 1935-ben (*A középkori és újkori filozófia története*, 421) : „az emberiség szellemi és szociális válságának prófétái meglátója volt”. Will Durant (1926, magyarul i. h. 381) azt a helyet idézi a *Menschliches, Allzumenschliches* szövegéből, ahol Nietzsche a szállításnak és kereskedelemnek államosítását javasolja a közveszélyes vagyonok keletkezésének megakadályozása céljából.

Nietzsche harca a terméketlen pesszimizmus, a papirostudomány, a Bildungsphilister,⁹ a jámbor közészer ellen (*Unzeitgemässe Betrachtungen*) úgy hathatott a századfordulón, mint a Sturm und Drang idején (1781) a Schiller „in tyrannos” mottóval megjelenő *Räuber*-ének hőse, aki lázong a „tintanyaló”, tespedt század ellen ; vagy mint a Götz őseréjű forradalmisága . . . Az államilag tenyésztett filozófusok és a sovíniszta egyetemek kigúnyolása ; a metafizika és a népfékező vallás elleni lázadás (a Voltaire-nek dedikált *Menschliches, Allzumenschliches*) ; az ösztönök morális fölszabadítása (*Morgenröte*, Gedanken über die moralischen Vorurteile) ; a „gyöngék-vallása” kereszténység és a „germán”, „keresztény” Wagner megtagadása (*Der Fall Wagner, Götzendämmerung, Der Antichrist*) ; a régi élet kótábláinak összezúzása, az „Umwertung aller Werte” (*Der Wille zur Macht*) : mindez forradalmat idézett elő az akkor még szellemi síkon lázadó lelkekben. Babits első versei között szerepel az *Óda a bűnhöz* . . . Kosztolányi is a maga dallamát hallotta ki az új harci kompozíciókból.

A Nietzsche-visszhang legerősebb rezonanciáit nyilván a kereszténységgel való szembe fordulás váltotta ki. (Ez a probléma a fiatal Kosztolányit is érdekelte, amint alább még visszatérünk rá.) Nietzsche elfogadta a darwinizmust,¹⁰ ami — akkor fokozottabban, mint ma — keresztényellenes állásfoglalásnak minősült. Új vallást — az öröm vallását aszkézis helyett és anyagelvűséget —, új morált, új kultúrát, válságból kivezető reményt ígért ez a csak látszólag esztéta evangélium.

„Gott ist tot”, — vehették föl az ígét az új vallás prédikátorai a *Zarathustrából* (Von den Mitleidigen). Megszabadulás a Megváltótól (Von den Priestern)! Friss levegőt a templomoknak nevezett illatos barlangokba!¹¹ Az ember nem a teremtés koronája, amint az Egyház tanította, hanem csupán híd a magasabbrendű ember, az Übermensch felé (Von alten und, neuen Tafeln) . . .¹²

„Ich lehre euch den Übermenschen!” A tökéletesedésben, a haladásban való hit, a múlttal való gyűlölködő szembefordulás, az Állam lerombolása (*Zarathustra*, Von grossen Ereignissen).

⁸Gide önéletrajzában (*Si le grain ne meurt*) és a *Les Faux monnaieurs*-ben hivatkozik Nietzschére.

⁹Oláh Gábor írja 1906-ban Juhász Gyulának : „Nem születtem filiszternek”. Vö. Madácsy László: *Juhász Gyula és Oláh Gábor barátsága. Délvidéki Szemle* 1943.

¹⁰ Vö. Claire Richter : *Nietzsche et les théories biologiques contemporaines* Paris 1911.

¹¹ Vö. Nietzsche hátrahagyott irataiban : „(154) Den Glauben an Gott, Freiheit und Unsterblichkeit soll man wie die ersten Zähne verlieren.” És : „(171) Die Trostmittel des Christenthums sind bald eine Anti-quität.” (*Nachgelassene Werke*, Leipzig, Naumann, 1901.)

¹² Ez a felsőbbrendű ember — l'homme supérieur — már ott kísért Stendhálnál, a *Le Rouge et le Noir* XXVI. fejezetében. Balzac *La Femme supérieure* c. regényében szerepel egy „homme supérieur” is Persze ez a jelző még csírájában sem sejteti Nietzsché Übermensch-ét, csupán a köznapiságból kiemelkedő emberekre utal. A *Peau de chagrin* hőse, Raphaël de Valentin felsőbbrendű emberről szaval és könyvet ír *Théorie de la volonté* címmel. Dosztojevszkij Napoleon-rajongó hőse, Raszkolnyikov, a gyilkosság előtt tanulmányt írt a Büntettről és a rendkívüli emberek, reformátorok, az emberi nemet teljességre vívó lángelmék törvényen kívüli jogairól . . . Wildner Ödön írta az orosz társadalmi regényről szólva (*Huszádik Század*, 1900 I. 284) : „Dosztojevszkij a proletárság rajzolója. Raszkolnikov-val, ezzel a proletár Übermensch-sel 1866-ban beteggé tette egész Oroszországot.”

nissen), az Élet mithosza : Nietzsche tagadhatatlanul a századforduló legzajosabb inspirátora lett. Bírálni merete a porosz Reich-öt, az imperializmust, a nacionalizmust („Vaterländerei”, „Schollenkleberei”) és a német kultúrától a francia és az orosz felé fordult.¹³ Az európaiság jelszavának — a Goethe, Heine európaiságának — ő adott új lendületet a század elején. Irodalmunk akkor hirdette hangosan Európát.

Ibsen fanyar társadalomkritikája, nehézkes drámai gépezetével, Bergson spiritualizmus, vértelen absztrakcióival : nem számíthatott olyan népszerűsége, mint a forrongó, primitív lírizmust lobogtató Nietzsche. Anatole France pedig csupán választott, tudós irodalmat kedvelő publikumnak írta eruditus, gyilkos iróniájú regényeit, lendület, jövőbe vetett hit nélkül. Nietzsche prófétizmusuk sokakat szuggerált. Janus-arca mindenkire, haladóra és reakcióra egyaránt mosolygott.

3. Nietzsche Magyarországon

A Nietzsche-kultusz nálunk a múlt század nyolcvanas éveire nyúlik vissza, amint Lengyel Béla dolgozatának szövegéből és időrendi bibliográfiájából kiténik (*Nietzsche magyar utókora*. Bp. 1938 és 1939). Lengyel Béla alapján hivatkozunk kivonatossan az alábbi múlt századi adatokra.

1864. Meltzl Hugó Lipcsében Nietzsche diáktársa. — 1889. Péterfy Jenő tanulmányai-ban a *Geburt der Tragödie* ismerete látszik. — 1890. Komjáthy versei a *Zarathustra* hatása alatt : „a közösségben való föltoldódás dionizoszi vágya”, „a társadalom fölé helyezkedő arisztokrata étosz”, „az askéta-ideállal szembehelyezkedő életkultusz”.¹⁴ (Lengyel Béla, i. m. 1939, 477.) — 1891. Az *Élet* c. folyóirat ünnepli Ibsent és Nietzschét, mint a jövő társadalom előharcosait. Munkatársak : Diner-Dénes József,¹⁵ Jancsó Benedek, Kabos Ede, Katona Lajos, Kunos Ignác, Lenkei Henrik, Munkácsy Bernát, Némethy Géza, Vikár Béla stb. Katona Lajos itt közli az első Nietzsche-fordításokat. — 1896. Szilágyi Géza a *Tristia* c. verskötetben ünnepli Nietzschét és az „Én” győzelmét. — 1896. Schmitt Jenő (Eugen Schmitt) magasztalja Nietzsche társadalomformáló erejét (*Fr. Nietzsche* Berlin 1896). — 1897. Erdélyi Károly a *Bölcséleti Folyóiratban* szemlét tart Nietzsche irodalmi visszhangja fölött és kijelenti, hogy „Nietzsche tana fiatalos, erőlen fejekben nagy kárt tehet”. — 1899. Stein Lajos német könyvében (*An der Wende des Jahrhunderts* Freiburg in B.) szembefordul Nietzschevel, akinek útja a barbárságba vezet vissza . . . — 1900. A nekrológok különböző értékeléssel méltatják a halott Nietzschét. — 1906. Böhm Károly (*Az ember és világa*, III) Nietzschét az objektív idealizmus körébe sorolja;

A Nietzsche-kultusz a XX. század elején kulminál Magyarországon. Éppen a haladó szellemek — a *Huszadik Század*¹⁶ és köre, a Galilei-kör fiataljai — voltak a legbuzgóbb Nietzsche-olvasók. Kiss József hetilapja, *A Hét*, amely akkor az élen járt, 1904-ben Nietzsche-verseket közölt. Wildner Ödön, akit az ellenforradalom kezdetén nyugdíjaztak, monográfiát

¹³ Vö. Halász Előd : *Nietzsche és Ady*, 1942, 188–190.

¹⁴ Juhász Gyula (*Tűz*, 1905) és Babits Mihály (*Nyugat*, 1910) utalnak Komjáthy Nietzsche-kapcsolataira. — Vö. még Várkonyi Nándor, *Az újabb magyar irodalom*. I. 42, 150–156.

¹⁵ Könyvet is írt Nietzschéről : *Vergangenheit und Zukunft*. Berlin 1896. A szerző elítéli Nietzsche arisztokratikus pózát és a hatalomról szóló tanát.

¹⁶ A *Huszadik Század* első évfolyama (1900, II. 235) nekrológot közöl Nietzschéről J. (— Jászi Oszkár?) tollából, néhány Zarathusztira-szemelvényt is bemutatva. „Philosophikus költemények a N. könyvei, — írja J. — s mint ilyen hatottak.” Egy Kisújfalu-i nevű szerző (uo. 397) a Nietzsche körüli külföldi irodalmat ismerteti. „Annyi bizonyos, — írja — hogy mindenkinek, aki modern eszmearamlatok iránt érdeklődik, illik tudomást szerezni róla.” És a tanulmány ezekkel a szavakkal végződik : „Eszméi a jelenéi. Vajjon a jövőéi is?” — A H. Sz. 1901-es évfolyamában Kisújfalu-i ír rövid tanulmányt *Nietzsche, az esztétikus* címmel Julius Zeitler könyve nyomán (111, 136). Szól Nietzsche naturalizmus-ellenességéről és idézi Nietzschének ezt a kifejezését : „Zola, oder die Freude zu stinken.” Igazat ad Zeitlernek abban, hogy a Zarathusztira : pathologikus eposz. — A H. Sz. 1905-ös évfolyamában Wildner Ödön ismerteti Nietzsche levelezésének első három kötetét. Idézi Meysenburg kisasszonynak Nietzschéhez írt leveléből (1888) ezt a mondatot : „Hogy Németországban az emberek most a hatalom bálványa előtt térdelnek, az mindenesetre szomorú, de megjö az ideje, amikor a német szellem is újra ébred. S ha nem? . . .”

írt *Nietzsche romantikus korszaka* (1907) címmel. A *Jenseits von Gut und Böse* 1907-ben jelent meg magyarul, miután előzőleg már lázba ejtette a fiatalságot és a századelő modernjeit. A *Zarathustrát* (1883) Wildner Ödön (1908) és Fényes Samu (1908) fordítja le,¹⁷ miután előzőleg Oláh Gábor is ezzel a tervvel foglalkozott. A *Tragédia eredetét* a Filozófiai Írók Társasága adta ki Fülep Lajos fordításában (1910). Nietzsche aforizmaiból Schöpflin Aladár magyarította (1910), a Modern Könyvtár Bibó Istvántól ad ki Nietschéről szóló munkát.

A pesti egyetemen Buday József magántanár (1901—1906) és Alexander Bernát (1906—7) tartottak Nietzsche-kollégiumokat. Tankó Béla szerint (*Nietzsche*, Szászváros 1909) Nietzsche egy biztos iránytű nélkül tévelygő társadalom értékelő ellentmondásainak megismerésítője. Medveczky Frigyes hatalmas romboló zseninek nevezi Nietschét (*Beőthy-émlékkönyv*, 1908). Herczeg Ferenc degeneráltságról, rothadásról beszél Nietschével kapcsolatban (*Magyar Figyelő* 1911) ... Hornyánszky Gyula a nietscheizmust a veszedelmes irányok közé sorolja és ellenmondásnak tartja, hogy Wildner Ödön az arisztokratikus Nietzsche tanait munkások előtt ismerteti (*Magyar Figyelő*, 1911). A Nietzsche-kultusz mellett a Nietzsche kritika is hamar jelentkezik a kilencszázás években.

4. Ady

Az új magyar líra részére, költői „mithosz” hiányában, a századforduló idején először Nietzsche adta a „holnap” poézisének élményeit és a szimbolikus zeneiségnek, az újromantika dagályának példáit költői prózájában. Stíluseszmenye nem a francia *clarté*, hanem az irrealitás volt ...¹⁸

Mindehhez hozzájárul az új Kelet-élmény,¹⁹ amely a századforduló egyik valóság-szurrogátuma volt és amelynek apostolává éppen a „Nyugatról betörő” Ady Endre lett. A Petőfi-rajongó Nietzsche és a „mindennek jött” Ady viszonyát megvizsgálni nem ennek a publikációnak a feladata.²⁰ Itt csak néhány szót legyen szabad mondani.

*

Az *Új versek* (1906) első költeményében Ady a vígak Messiását áhítozza, új istenekről ír, napvirág-szemű menyasszonyról, napsugár-lelkű legényről ábrándozik. A *Könnyeik asszonya* : a nőt szent találynak nevezi („alles am Weibe ist ein Rätsel”). Ady maga : pártütő isten, elesett titán (*Ima Baál istenhez*). A Gangesz partjairól jött, de a mocsaras rónán

Be megjártad itt, óh, Zaratusztra.

Pogány és a Krisztusok mártírja, akit megölték az evangélisták. Pogány pap, a Napisten papja, a „diadalmas akarat” csodája. A szívében nőtt virágot lelegető csorda-népek (*A Hortobágy poétája*), az Új Vizek hajósa (*Új vizeken járok*), a szűz Teljesedés (*Az alvó királyleány*), az új istenek (*A mi gyermekünk*), a mélyvízű tó (*A tó nevetett*), a diadalmas akarat (*Vízió a lápon*) : a nietschei világ inspirációi. Nietzsche és Ady szimbolikájának rokonságára már Riedl Frigyes utalt egyetemi előadásaiban (1919, vö. *Ady-Múzeum*, II, 148).

A Szabadságban írja Ady 1901. jan. 19-én : „A század leggigázásibb én-e, a Nietschéé is rommá omlott. Az én-re mindig rossz viharok jártak ...” Egy másik cikkében²¹ így nyilatkozik : „A nagy emberi ostobaságokról Nietschét lefőző göggel szólhatunk.” Egy 1902-ben

¹⁷ Utóbbiról maga Kosztolányi írt kritikát (vö. alább).

¹⁸ Talán jelentéktelennek látszik, de érdemes volna átnézni az 1904—1908-as évek önképzőkori jegyzőkönyveit, Nietzsche és Ady szempontjából. A magam tapasztalataira is tudnék hivatkozni. A gimnáziumi filozófiai órákon is szóba került — tankönyvön kívül, Schultheisz Vince piarista tanár kezdeményezésére — Nietzsche új világnézete ...

¹⁹ Vö. erről: Halász Előd : *Nietzsche és Ady*. Bp. 1942, 107, 145 stb.

²⁰ Vö. Halász Előd i. m. és Lengyel Béla, *Nietzsche magyar utókora*, Bp. 1939 (Irodalomtudományi Évkönyv).

²¹ 1903. ápr. 12. Közli az Ady-könyv, Amicus, 1924, 43.

írt cikkében (közli az *Uj Hellász* c. kötet, 1920, 49) írta Ady: „Hej ha volna egy szobám, melyben minden az én nagyjaimról, Heineről, Byronról, Nietzsche-ről s a többiről beszélne s melyben én olykor megtisztulhatnék a szent hangulatoknak legszentebbjeiben ...” (Heinéről és Nietzsche-ről vö. még a *Henrik úr lovagol* c. 1906-ból való versét.)

A Nyugatról betörő és mégis keleti Ady nem érthető meg Nietzsche új mítosza, prófétaizmusa nélkül. A lényegre erre vonatkozólag körülbelül elmondotta már Benedek Marcell és Révai József. Benedek Marcell az *Ady-breviárium* I. kötetében többhelyütt tárgyalja a kérdést. Idézzük a következő mondatokat (az aláhúzások az eredetiben vannak):

Olvassa Schopenhauert, Nietzsche-t. Hogyan? Spencert bizonyosan csak kivonatban. A többi is, ahol fordítás nem kerül kezébe. Kiragadj belőlük, ami neki kell. Ez már a zseni ösztöne ... (65—66). Nietzsche-től megtanulta az Übermensch és a „túl jön és rosszon” fogalmát (67). Mielőtt Párisba utazott volna, szorgalmasan olvasta Nietzsche-t. Néhány költői képet nem számítva, Nietzsche a következőkben hatott Adyra: a régi értékek átértékelésének tanításával bátorította föl a „rég, ezeréves holmi” lerombolásának hirdetésére; Németország ostromlásával és francia-kultuszával részint példát adott arra, hogy hazájának is megmondhatja az igazat az ember, részint „Nyugatra csalta”. Az Übermensch és a „jenseits von Gut und Böse” gondolata Adynál a maga zseni-erkölcsének megalapozását szolgálja. „Nem is születtem rossznak vagy jónak.” Korai verseiből látszik, hogy Nietzsche nyomán képzel el az apollói erkölcsök és a krisztusi „rabszolga-morál” ellentétét — s maga, természetesen, „apollói, bátor” szeretne lenni. (193—200.) ... Nietzsche bizonyos gondolatai lehetnek beteges tünetek ... Ady az egészség, az erő maga. (201.)

Révai József Ady-könyvében (Szikra, 1945, 22—25) ezt a tömör rezüméjét kapjuk Ady és Nietzsche viszonyának:

Nietzsche kínálta neki a kiválasztottak felsőbbrendűségének filozófiáját. Ady megkóstolja ezt a szellemi eledelt ... Lázongása a kapitalista hétköznapiaság ellen ... utálata a burzsoázia iránt ... Adyban a zseni, a kiválasztottak kultuszához, arisztokratizmushoz vezet. Nietzsche hatása? Kétségtől. De egy olyan Nietzsche-t, akit Ady Byronnal helyesbít és akit a maga képére formál ... Ami Nietzsche-nél pozitívum, a kiválasztottak elszakadása a néptől, a „felsőbbrendűeknek” a tömeg fölé emelkedése, az Adynál negatívum: a néptől, az emberektől való elszakadás, — ez épen az új arisztokrácia martiriuma ... Az Én-kultuszról ..., amelyet Nietzsche az erő, a hősiesség és férfiasság kultuszának tartott, Ady beismeri, hogy barbár, nőies és gyáva ... Tudja Ady, hogy szeretettel megváltani akarni az emberiséget: reakciós utópia ... Adynál az arisztokratikus koncepcióba beépül a demokratizmus ...

Ady nietzschei individualizmusát és arisztokratizmusát mindenképpen ellensúlyozza az ő demokratikus forradalmisága, amit Lukács György ezekkel a szavakkal jellemez: „Ady csodálatos szorosan van összeforrvan a magyar nép forradalmi vágyaival” (*Írástudók felelőssége*, 1945, 37). Ady nietzscheizmus is a „Dózsa György unokája” harci attitűdjét támogatja. Magyarországon a nyugati dekadens költők visszhangja nem reakció volt, hanem „egy polgári reformtörökvén faltörő kosa az irodalom halottá dermedt hűbéri maradványai-val szemben” (Lukács György, uo. 60).

Egyébként a „dekadens” Baudelaire maga is egyike volt a „sátáni” lázadóknak, az erkölcsi és esztétikai forradalmároknak:

5. Juhász Gyula

Juhász Gyula „nemes, előkelő zsurnalisztikai tevékenysége” a *Szeged és Vidéke* c. napilap hasábjain ... Mi lehetett az, aminek minden betűjével egyetértett Kosztolányi, aki az 1900-ban megindult, radikális *Huszádik Század*, a még mindig vezető *A Hét* és a *Nyugatot* megelőző folyóirat-próbálkozások (*Virágjakadás*, *Tűz, Szerda*, *Jövendő* stb.) idejét a „tudománytalan Szabadgondolat” korának nevezi?

A *Szeged és Vidéke* 1905. jan. 12-i számában találtam egy J. Gy. kezdőbetűkkel jegyzett tanulmányt *Schiller-kultusz* címmel. Juhász Gyula az „igazi szabadelvűség”-ért száll síkra és utal a közösségi szellemre, a jövő szocializmusára. Néhány lényeges mondatot idézek a cikkből (az aláhúzásokat megtartva):

Az 1905. év Schillerjahr a németeknél s azt hiszem, az idealizmus mai megújódása visszahozza *Schiller kultuszát*, amely a *szabadság és igazság kultusza*...

A mai válságos időkben igazán megváltás Schiller költészete, a legnemesebb ideálokért hevülő költészet és ma, amidőn világszerte a liberalizmus csődjét emlegetik, az *igazi szabadelvűség* ott ragyog eszményként Schiller örök költészetében. A létért való ez emelő szózat:

Der Brave Mensch denkt an sich selbst zuletzt — megmutatja a haladás valódi ösvényét az önzetlenség, a jövő igazsága felé. A szocializmus vörös világába beragyoghat a Haramiak mondása: „Menjetek és adományaitokat áldozzátok az államnak! *Szolgáljatok olyan királynak, aki az emberiség jogaiért száll sorompóba!*”...

... a mai harcok világába mily fölemelőn zendül bele a Harang: „Legyen első szava: *Béke!*” A Schiller-kultusz akkor alkonyul, amikor az igazságé. Ennek pedig nem szabad soha!

Ez volt az a cikk, amellyel a levélben konzervatív nyilatkozatot tevő huszonegyéves Kosztolányi olyan lelkesen egyetért?

A *Szeged és Vidéke* mindenképpen baloldali lap volt. Szerkesztője Balassa Ármin dr. népszínműveket, „néptragédiát”, népdalokat írt. Van egy politikai műve, *Klopitól Bokányiig* címmel (1909). Tisza Istvánról és bukásáról állandóan gúnyosan ír a lap. A szentpétervári orosz forradalomnak hosszú hasáboakat szentelnek. Jelentik az első szocialista képviselők parlamenti szerepét. Somló Bódog és Pikler Gyula szegedi előadásairól cikkeznek. A bebörtönzött Gorkij mellett írnak. Közlik Ady versét (*Egy párisi hajnalon*), éppen azt, amelyben megnyilatkozik valami nietzscheizmus:

Sugaras a fejem, az arcom...
Ki vagyok? A Napisten papja,
Ki áldozik az éjszaka torán.
Egy vén harang megkondul. Zúghatsz.
Én pap vagyok, de pogány pap, pogány...
Szent Napkeletnek mártírja vagyok...
Keresek egy csodát, egy titkot,
Egy álmot...

A március elseji számban így definiálja politikáját a *Szeged és Vidéke* szerkesztőseje: „programmunk a munka megbecsülésén alapuló demokratikus szabadelvűség”. Ezzel értett egyet a nietzscheánus Kosztolányi?

*

Szugerálta Nietzsche magát Juhász Gyulát is, akihez Kosztolányi az ominózus sorokat írta.²² Már egyetemi éveiben (1902-től) hatott Juhászra Nietzsche. Tolnai Gábor tömör tanulmányából idézzük a budapesti egyetem századeleji fiataljainak ezt a találó és eredeti jellemzését (i. h.):

Fiatalságuk legfőbb menedékén, az önművelésben, legmélyebb közös élményük, a századforduló nagy mármorbajtője, Nietzsche. Az *Übermensch-Theorie* az arisztokratikus művészideált jelképezte számukra és a hétköznapon túli, artisztikus szépségekhez vezette őket... Nietzsche állandó beszédtema közöttük. Fiatalkori írásaik éppoly telítettek a szellemével, mint levelezésük... Babits Nietzsche-fordításai ebből az időből valók. Juhász pedig hozzákezd a *Zarathusztra* lefordításához. A filozófus mellett mély benyomást gyakorolt rájuk Nietzsche, a költő is. A modern német líra egyik

²² Babits, Kosztolányi és Juhász Nietzsche jegyében szövődött barátságáról és levelezéséről olv. még: Lengyel Béla, *Nietzsche magyar utókora*, Bp. 1939. és: Tolnai Gábor, *Nyugat* 1937, 336.

legnagyobb alakját ünnepelték benne. Különösen szerették dalaikat, amelyeket Juhász Goethe mellett emlegetett.

Nietzschevel volt tele különben a kor egész levegője. Négyes stílusgyakorlatainak egy... kis csoportja, akik az ú-gnosztikus Schmitt Jenőt hallgatták esténként az Akadémia-kévéházban, éppúgy Nietzsche-t olvasták, mint Balázs Béla, aki németországi egyetemi fél éveiről az ő műveivel tért haza. A háborúelőtti fiatal írók számára Nietzsche volt a keresztvíz... Ha a századforduló utáni évek folyóiratainak összeállításának a névmutatóját, a legtöbbet szereplő külföldi nevek élén minden bizonnyal Nietzsche szerepelne. Lassanként szinte tömegcikk lesz. emlegetni majdnem közhelyként hat. Magától értetődik, hogy most azok, akiknek ő az arisztokratikus művészetfelfogást jelképezte, a közhellyé váló Nietzsche-től eltávolodnak. Arisztokratizmusuk, amelyet tőle örökölték, elzárkózik attól a Nietzsche-imádatától, amit a kor tucatirói színpadon és újságcikkekben kitenyésztek...

Nietzsche szavai, midőn először döbentették meg őket, egy nagy önműveléssel kifejlődő emberi réteg uralmát hirdették számukra, s ugyanaz a Nietzsche, az elitnek szóló belső elveit megcáfolva, terjed most a tömeg között.

Arisztokratizmus az irodalmi tájékozódásban, de az életformában is... Juhász Gyulát, — ha a *Turris eburnea*-t ünnepli is versben — érdekli a szociális tendenciájú irodalom és élénk figyelemmel kíséri a Szegedi Társadalomtudományi Társaság munkáját. *Arisztokratikus elkülönülési törekvés és szocializmus*. Mai szemmel lehet-e nagyobb szakadék két eszme között... A közös fő — műtörténeti terminussal — mindkettőnél a szecesszió... Halász Gábornak egy mondata összefoglalásul kínálkozik: „A békebeli elitszellem minden megnyilvánulása szecesszió volt; kikívánczolás a társadalmi keretektől a társadalmunkivüliségbe (innen a szocializmus művészi népszerűsége, amelynek kevés köze volt gazdasági megfontolásokhoz), a hagyományokból a valóságfeletti artisztikus szépségekhez.” (*Új verse könyvek*, Nyugat, 1935.)

Ez a Nietzsche, majd Nietzsche-n túltekintő arisztokratizmus nem fogható föl másként, mint a szecessziós művész viselkedési formájának.

Juhász *Válogatott Verseinek* 1956-os kiadásához írt előszavában (Szépirodalmi Könyvkiadó) Péter László utalt Juhász inspirátoraira (10): „Világnézete — a kor eszmei zűrzavarának hatásaként — sok mindent magába szív: a szülői házból hozott 48-asság mellett Zola leleplező naturalizmusa, Ibsen társadalomfilozófiája, Nietzsche heroizmust hirdető erőbölcsellete, Schopenhauer pesszimizmusa...” Az *Új Század* (1905—1906) c. „szabadgondolkodó folyóirat”-ba több kisebb cikket írt Juhász Gyula, Adyról, Nietzsche-ről.²³

Kosztolányi 1905. aug. 31-én írt levelében *Zarathustra* Gyulának nevezi Juhászt.²⁴ Egy dátum nélküli levelében írta Kosztolányinak Juhász (közölve ugyanott): „... nagy-szerű szimpozionokat rendezni, *nietzschei* életlakomákat, piros színekkel... szabad szerelemmel, pogány italáldozatokkal...” Nietzsche fölszabadulást jelentett Juhász Gyula számára.

A *Virágjakadás*²⁵ II. évfolyamának elején (78) kis tanulmányt közölt Juhász Gyula Nietzsche-ről, éppen egyik „reakcionarizmusnak” nevezhető magatartását, antifeminizmusát

²³ Utal ezekre Lukácsy Sándor, *Haladó kritikánk*... c. gyűjteményében (1952. 721). — Mindez megfelelő világításba kerül, ha hivatkozunk arra, hogy az egykori Nietzsche-rajongó teljes szívvel résztvett az 1919-es szegedi forradalomban. A *Délmagyarország* 1919. ápr. 2-i számában írta Juhász Gyula: „... a forradalmas Oroszország nagy költője, lelki vezére küldött biztató és buzdító üzenetet nekünk, az új magyar szovjet-köztársaságnak. Gorkij Maxim üzent nekünk...” A cikk új lenyomata: *Tiszatáj*, 1957 szept. Juhász Gyula már az 1918-as októberi forradalomhoz lelkes verset írt (*Az októberi forradalomhoz*, 1919). Még 1906-ban szonettet írt a „pirosszemű” májusi éjjelről (Budapest). 1918-ban írta a *Gloria victis* c. versét, ezekek a sorok-kal: „Petőfi népét Habsbur ok vezették mint r b oroszlant a gyűlölt pecér... Vikt r Hugo, Jaurès nagy büszke népe, forradalom fia, franciák!” Az *Első szabad ének* c. költeményében a „rég, rút világot” börtönnnek nevezi (1918). Forradalmi versei még: *Vértanúink* (1918), *És mégis*... (1919). Az utóbbiban bevallja, hogy halk dalaiiban „ott zsongott mégis a forradalom”. A *Vidék* címűben (1918) írta: „Piros zászló! engetek hiában: forradalmas, titkos, régi vágyam”. A *Prologus Eötvös József ünnepére* a jobbágyfölszabadítót dicsőíti (1913). Az *Új vallomás*-ban (1923), jobboldali atmoszférától körülveve, vallomást tesz s nép mellett („szeretlek nép, munkás és szenvedő”) és gyűlölséggel szól azokról, kik a „szabad jövőndöt” féltik és akik tagadják, hogy „szent az ember, ki jövőndöt épít”.

²⁴ A levelet közölte Magyar László a szegedi *Délmagyarország* 1937. dec. 25-i mellékletében (Két halott költő levelesládája).

²⁵ A *Virágjakadás* c. Budapesti megjelenő irodalmi hetilap 1904. nov. 1-én indult Endrődi Béla szerkesztésében. Kosztolányi és főleg Juhász Gyula állandó munkatársai voltak: Juhász Gyulának itt jelent meg 1905. febr. 1-én *Adagio* c. verse.

emelve ki (ami ma már, a nőknek teljes egyenjogusításával, többé-kevésbé mindenütt megszűnt probléma lenni) :

A másik gondolattán, Nietzsche, egyáltalán nem rajong a nő-emancipációért! [Az első: Ibsen] Sőt! A nő szerinte rejtély, kulcsa : az anyaság! Nem a Brieux ur vagy Fényes Adolf mester szerint való, hanem az az anyaság, amelyet Beato Angelico térden állva fest meg.

Brieux darabja, amelyre Juhász Gyula céloz, valószínűleg a *Maternité* (1903), vagy a *Le Berceau* (1899). Fényes Adolf az 1897—8-as téli tárlaton állított ki egy feltűnő, durván megfestett, naturalista képet, amely proletáranyát ábrázol, gyermekével. (Felvinczi-Takáts Zoltán szíves közlése.) Ami azonban a Fra Angelico Madonnáit illeti: ezeknek lelkesége igen messze áll a Nietzsche anti-keresztény szellemétől. A fiatal Juhász mintha keresztény színezet felé idealizálná Zarathusztrát . . .

Az 1905. ápr. elseji *Virágfakadás*-ban ismét nyilatkozik Juhász Nietzsche-ről. Reviczky Gyula pesszimizmusát a leggyönyörűbb optimizmusnak nevezi! Nem érdektelen az sem, hogy kiemeli Juhász : Reviczky keresztény világnézetet hirdetett a dekadens, pogány századvégnek . . . Majd így folytatja : „Érdekes, hogy Nietzsche, a boldog pogány és Reviczky, a szomorú keresztény, egy forrásból erednek : Schopenhauer-ből.”

Nem sokkal e sorok után — tehát Kosztolányi aug. 24-i levele előtt — rajongó cikket közöl a *Virágfakadás* (II, 132—134) Juhász Gyulától, *Nietzsche* címmel. Ime néhány mondat, amelyek meglehetősen rímelnék Kosztolányi későbbi gondolataira :

Lerombolni az egész régi világot és fölépíteni az egész új világot : ezt vállalta s szavának akart állani. Nietzsche *Janus-arcu* : a múlt kritikusa és a jövő építőmestere.

A hamis egyenlőség és a hazug szabadság korában ez a nagy egyéniség hangsúlyozza legerősebben az *egyéniesség jogát*!

Juhász Gyula a Nietzsche pathetikus szimfóniájából csak két motívumot hall ki : a régi világ összeomlását és egy új világ harsonáit. Nietzsche akármilyen lehetett : az 1905-ös nemzedék szemében a Holnap hőse volt.

A *Virágfakadás* Nietzsche-utalásai ezzel még nem értek véget. Az 1905-ös évfolyam 204-ik lapján párbeszédet közöl Juhász Gyula. A plátói dialógus szereplői : Ő, a Huszadik Század olvasója és Én, Juhász Gyula, aki a Philologiai Közlönyt olvassa . . . (Ezidőtájt írhatta Juhász Gyula a *Philologia* című, kitűnően önjellemző, igen szép versét, amely ezekkel a mélabús szavakkal végződik : „ . . . Margóra róttam : Ihatnám! S az Élet Nagy szomjamat nem oltá el soha.”)

A párbeszéd folyamán Juhász Gyula gúnyosan nyilatkozik a művésztlenül proletár-tendenciájú irodalomról, de elismeri, hogy a művészetnek a fejlődés szolgálatába kell állnia. Ime egy részlet a dialógusból, amelyben nemcsak az „örök visszatérés” (ewige Wiederkunft), — tehát a fejlődés ciklikus jellege — hanem a „gyári produktum” is (Fabrikware der Natur) nietzschei reminiscenciák :

Én. Csodálom, hogy maga ennyire elmaradt. Az esztétikát összetéveszti a pedagógiával. Maga szerint a művészet a felnőtt gyermekek ovodája. Ez a *vakondok-szociológia* legújabb vívmánya. Miniszteri fogalmazók írnak társadalmi drámákat, amelyekben proletár János legyőzi (néha meggyőzi) kapitalista Pétert és a közönségnek ez jól esik: De nem veszi észre, hogy proletár Jánosnak a becsületes szerző mily szép tirádákat súg, (esetleg a Népszavából) amíg az együgyű kapitalista Pétert otthagyja a faképnél.

Ő. A művészetnek csak akkor van létjogosultsága, ha a *fejlődés* komoly szolgálatában áll.

Én. Igaz, de az is bizonyos, hogy a művészetet nem lehet államilag tenyészteni. A *lángész* nem gyári produktum . . . csak az *egyéniesség fejlődik*. Az örök visszatérés gondolata örjítette meg Nietzschét.

Ez a sok Nietzsche-utalás Juhász Gyula részéről nyilvánvalóvá teszi : Juhász Gyula nem szorult rá, hogy Kosztolányi figyelmeztesse őt Nietzsche-re.

A *Virágfakadás* II. kötetének 267. lapján Arany Jánosról ír Juhász. A balladákról bátor kritikával nyilatkozik és az „iskolás esztétika” mintáival szemben a *Tengeri hántást* dicséri, „tősgyökeres magyar színei” miatt. Aztán így folytatja :

Arany János újabb, emberibb, egyetemesebb értékelése szükséges az eddigi nemzeti *mértékelés* helyett. Az ember a mértéke mindennek, úgymond a görög bölcs és nem a szabály. Nálunk nem igen volt igazi értékelés. Elfér egy kis „Umwerthung aller Werte” a magyar irodalom történetében is.

Nietzsche tetszetős jelszavai akkor a levegőben voltak . . . A *Virágfakadás* 284. lapján ismét a szociológusok ellen ír Juhász. Itt is Nietzsche jut az eszébe. Fiók-Spencer-eknek, fiók-Zarathusztráknak nevezi őket. És a magyar népköltészet értékelésénél — amelynek „alig akad párja” — ismét Nietzsche a tekintély : „Nietzsche ezt írja a Rákóczi-indulóról : Der schönste der Welt . . .”

Kosztolányi augusztusi levele után jelent meg, de azért itt beszélhetünk róla, Juhász Gyula nekrológia José-Maria de Heredia-ről (*Virágfakadás* II, 300, 1905. okt. 1.). Csupa Nietzsche-i reminiscencia :

Művészi impassibilité-je sok passio után jegecedett ki. Igaz, arisztokrata lélek volt. De hiszen minden művész született arisztokrata! Benne a királyok öntudata él . . .²⁶

Nem kell hangsúlyoznunk, mennyire otthagytta Juhász Gyula ezt a l'art pour l'art esztétizmust . . . Oscar Wilde-ről szólva (*Virágfakadás* II, 1905. okt. 15.) ismét Nietzsche-emlékek kísértének Juhász szövegében, de már Nietzsche-kritika is (az aláhúzások tölem Z. B.):

Modern pogány . . . Nem hitt gyönyörű ötleteiben és ebbe pusztult bele.

Nietzsche hitt a maga nagyszerű *jéligazságaiban* ; és ebbe pusztult bele! . . . Nietzsche azt vélte, hogy az ő *hazugságai* igazságok s végig gondolva a gondolatait : beleőrült . . . Különös morál virágzik ki az ilyen vallásból : a szépségimádásból. Uri morál, kegyetlen, erős, kevély, de önmagunk iránt legfőképpen! Egyik alakja, Henry lord, maga Wilde. Ez az ember félelmetes a maga paradoxiajával. Az ötlet Übermensch-e ez . . . Raszkolnyikov a tudás Übermensch-e, Gray Dorian a művészeté.

Mintha őszre kelve a Nietzsche-láz megcsappant volna Juhász Gyulában. Az úri morált ugyan *in melius* értelmezi, tehát bizonyos fokig helyesli, de már erős kritikát gyakorol a Nietzsche-lényeg fölött.²⁷ Ellenben még mindenütt Nietzsche a szempont, az összehasonlítás pillére : Wilde-nél, sőt még az igazán távoli Dosztojevszkinél is.

Hogyan kerül ide Dosztojevszki? Említettük már, hogy Raszkolnyikov is a „felsőbbrendű” emberek közé számítja magát. Nem véletlen, hogy Nietzsche 1887-ben nagy hévvel fog Dosztojevszki tanulmányozásához. Az egyetlen pszichológus — írja — akitől valamit tanulhattam.²⁸

Juhász Gyula verseiben is nyomot hagyott Nietzsche olvasása. Az „örök visszatérés” tanára rezignált sorokkal reagál :

Az örök haladás : dicső agyrem csupán,

Ágyad meddőn eseng a Nirvána után

(Az örök visszatérés.)²⁹

A *Holnap* II. kötetébe (1909) írta ezt a mélabús sort :

Kant, Spencer, Nietzsche vár hiába engem . . .

(Könyvtár.)

²⁶ Vö. Adynál : „Király vagyok és te királyné.”

²⁷ Nietzsche megőrlését lelki okokból magyarázza Juhász : akkor még nem volt ismeretes a parabazisnak vérbajtól való származása.

²⁸ Ernst Bertram, *Nietzsche*, 397. — Idézi Halász Előd, Nietzsche és Ady, Bp. 1942, 188.

²⁹ *Szeged és Vidéke*, 1905. okt. 8. Idézi Lengyel Béla, *Nietzsche magyar utókora*, 1939. — Riedl Frigyes a nietzschei „visszatérés”-t a lélekvandorlással azonosítja (*Ady és Goethe*, Huszadik Század 1919, 130).

Juhász Gyula Nietzsche-kapcsolatai után föl kell vetnünk a kérdést: miként állott Kosztolányi Nietzschével? Modern költő 1905-ben nem ignorálhatta Nietzschét.

Julius Wilhelm (*Fr. Nietzsche und der französische Geist*, Hamburg 1939, 63) Nietzsche hatásának egyik lényegét a materializmus és idealizmus közötti állásfoglalásában látja: „Der konsequente, geradezu brutale Antichrist Nietzsche ist in der Kulturkrise der Jahrhundertwende gar manchem ein Führer und Helfer gewesen und zwar sowohl gegen die verflachende materialistische Freigeisterei, als auch gegen das romantisch humanitäre Wieder-aufleben und Umsichgreifen christlicher Ideen.”

Ez azonban nem magyarázza kellőképpen, hogy miért látta a huszonegyéves Kosztolányi Nietzschében egyedül csak az ellenszert a „szabadgondolat”-tal szemben és mért vélte Nietzsche lényegét a „reakcionarizmus”-ban. Az *Új vízeken járok* Adyjára ugyanakkor éppen a *Nach neuen Meeren* költője gyakorolt szuggesziót.³⁰ Talán az *ewige Wiederkunft*, a múlt örök visszatérésének gondolata inspirálta Kosztolányit?

Kosztolányi mindig múltbanéző ember volt. 1904. nov. 20-án írta Babitsnak: „Fanatikusa lettem az elmúlt időknek.” (Idézi Szegzárdy-Csengery József: *Kosztolányi Dezső*, Szeged 1938, 13.) Kosztolányi legértékesebb művei a jelen pillanatot ragadják meg, a Holnap hőse legfőljebb a megújuló esztétikum szempontjából akart lenni. Hiányzott belőle a Nietzsche és az Ady prófétizmusa. *Sőtét, nehéz tavaszi ég* c. versében (Mák, 1916) az ég búskomor papjának nevezi magát, de ez a papság csak költői kép, nem életet valóság és a vers — harcos optimizmus helyett — ezzel a rezignációval végződik: „Lelkem . . . Roskadtan a jövőbe néz : . . .” Kosztolányiné írja róla (i. m. 101), hogy „lenézte a messiásvárókat és nem kedvelte a messiásokat sem : . . a vallásújítókat nem értette”. Az *Ének Virág Benedekről* (1916) szerzője „ifjú, ósdi lantos”-nak nevezi magát, aki a „buta modern technika korában otthontalan”: „Szeretnék futni: vissza, vissza, vissza.” 1930-ban írja: „Fejünkben hordjuk egyetlen kincünket, a múltat.” (Idézi Szegzárdy-Csengery József, i. m. 15.) De már 1904-ben Csáth Gézának azt írta: „Arany János és Petőfi nyomába kell lépni.” (Uo. 16.) Akkor írta ezt, amikor költészetünk elszakadóban volt az Arany—Petőfi stílushagyományától . . . Babitsnak pedig így ír 1904-ben: „A múlt hagyományait nem kell leköpnünk, mert porosak, de térdet kell hajtaniuk előttük, mert vannak.” (Uo. 16.)

A konzervativizmus Kosztolányinál talán kissé dandyizmus és szenvelgés is volt, bizonyos gentry-póz, mint például a címeres, kékszínű pecsét használata a levelek lezárására.³¹

Az *Édes Anna* (1926) beállítottsága viszont egészen szociális tendenciájú Kosztolányit revelál. Az 1935-ben megjelent *Számadás* c. verskötetben — persze ez már az ötvenéves Kosztolányi — vannak idevonható versek. A *Költő a huszadik században*: gögös individualizmus, a próféták megtagadása. „Az önimádat büszke heverőjén fekszem : . . .” Az *Esti Kornél éneke* — ez a dialektikus költészettan — inkább erasmista, mint nietzschei, bár az egész paradoxonokból áll:

Jaj, mily sekély a mélység
és mily mély a sekélység . . .

Már az egyetemen összeveszett Kosztolányi Vágó Bélával, a későbbi népbiztossal, a marxista irodalomszemlélettel szemben az elefántcsonttornyot védve . . . (Kosztolányiné, i. m. 119.) Pályája tetőpontján is a *l'art pour l'art* hívének vallotta magát Kosztolányi, illetőleg a látszólagos politikátlanság politikáját hangoztatta: „Hiszek a költészet öncélúságában” (Nyugat, 1933, 5). Ez maga is persze politikai állásfoglalás: részben a régimódi hazafias ideo-

³⁰ Vö. Halász Előd, i. h. 43.

³¹ A Kosztolányi-család előnevei: alsó- és felsőkameneci, nemeskosztolányi és felsőlehotai . . . A költő a Lehotai előnevet álnévül használta. Vö. Szegzárdy-Csengery, i. h. 11.

lógia ellen, részben mindenfajta lekötöttséggel szemben. Talán nietzschei eredetű itt — bár Kosztolányi Jules de Gaultier-re hivatkozik.³² — az a hozzátétele : „A *homo moralis* ellentéte és ellenképe, gyökeres tagadása a *homo aestheticus*, aki nem ismer jót és rosszat”!³³

Arisztokratikus attitűdöt mutat Kosztolányinak *Gőgös, meddő virágok* c. verse (1913), amelyben Szegzárdy-Csengery József joggal látta (i. h. 54) a parnassien Baudelaire inspirációját. 1933-ban már a *poésie pure* Valéry-jének *Tengerparti temető-jét* magyarítja Kosztolányi, ezt a túlhajtottan intellektuális faragványt.

Devecseri Gábor *Az élő Kosztolányi* (1945) c. könyvében (42. l.) az *Aranysárkány* (1936) c. regényből ezt a mondatot idézi : „... miért folyik a születések nagyüzeme, mikor csak ilyen egymáshoz hasonló, jól működő, de unalmas gyári áruk, ilyen szeretetreméltó semmis portékák kerülnek ki a műhelyből.” A mondat a Nietzsche-i „Fabrikware der Natur” visszhangja.

Az Esti Kornél (1934) több adalékot szolgáltat témánkhoz. Saját magát, akit össze-
tévesztenek alteregójával (ez szintén ő maga, a nyárspolgár romantikus vágyálma) így jellemzi Kosztolányi : „Nem tudták, hányadán állnak velem, hogy a jobboldallal tartok-e vagy a ballal, hogy államfőnntartó polgár vagyok-e vagy veszedelmes fölforgató” (II. fej.). Kosztolányi maga elismeri lényének kettősségét. Esti Kornél így szavalgat magának (III.) : „Mindenki vagyok és senki. Vándormadár, átváltozó művész, bűvész.” Ugyanő a költőkről mondja cinikusan (XII.) : „Ezek az izgága, hibbant lények, akik apostoloknak hazudják magukat.” Esti Kornél egy másik cinikus nyilatkozata : „Az emberiséget azok vitték szerencsétlenségbe, akik lelkesedtek a közügyért” (XIII) ... Talán van nietzschei reminiscencia abban, hogy Esti Kornél a tudományt unalmas és vizenyős számárságnak nevezi (XIII.). Az irodalmi kávéház társaságában arról vitatkoznak, hogy „mit értett Nietzsche az *örök visszatérés*en” (VI.). Ez a hely egy pozitív hivatkozás Kosztolányi részéről Nietzschére, igaz, hogy 28 évvel a Juhász Gyulának írt ifjúkori levél után. De azért érdekes, mert a regény meséje a század elején játszik, szatirikus önéletrajz-féle, tehát az 1905-ös állapotokat tükrözi. Az Elnök, akiről a XII. fejezet szól, tipikus *Bildungshilfster*, „a közművelődés fáradhatatlan harcosa”, nietzschei gúnnal beállítva. Az *Esti Kornél* szintén azok közé a művek közé tartozik, amelyek Kosztolányinak esztétizmus és politikum között ingadozó habitusát mutatják.

Egy bizonyos, hogy a Nietzsche „reakcionarizmusát” dicséző nyilatkozattal egyidejűleg mégis megértette Kosztolányit a Nietzsche forradalmisága. Legalább is költői síkon. A *Virágjakad* 1905. ápr. 15-i száma (II, 114) hozta Kosztolányinak *A bal latorhoz* c. versét, amelyben ilyen — „jenseits von Gut und Böse” — sorokat írt a húszéves Kosztolányi :

Nyílt homlokú bűn fönti szabadsága!³⁴

Erényt pirító tisztakezü bűnös —

Te hallgatál kővé meredten,

Míg az erény nyavalyogva koldult.

Esztétizmus és életközelség ellentéte, kettőssége végigkíséri Kosztolányit egész pályáján

★

Jónak láttam a költő fiához, Kosztolányi Ádámhoz kérdést intézni a „Nietzsche és Kosztolányi Dezső” témát illetően. A válasz fölhasználásával a következő adatokat közölhetem.

³² De Gaultier-ről írja Julius Wilhelm (l. m. 63) : „De Gaultier hat sich am eingehendsten mit Nietzsches Ideen über das Christentum auseinandergesetzt und sie grossenteils übernommen und in seine Gedankenwelt eingebaut.” Két műve van Nietzschéről : *De Kant à Nietzsche* (1900) és : *Nietzsche et la réforme philosophique* (1904). Mind a két mű megvan a Szabó Ervin-Könyvtárban.

³³ Ezeket a terminusokat nem találtam meg Jules de Gaultier műveiben. A *De Kant à Nietzsche* 1910. 4° édition) 304. lapján ezt írja : „L'oeuvre d'art est la suprême explication de la Vie... La sérénité esthétique éveille dans l'âme du connaisseur le sens et l'amour de la vie. La morale du connaisseur sera donc entièrement opposée à celle des hommes encore en proie à l'illusion de Maïa.”

³⁴ Az *Összegyűjtött Köttemények* (Révai, 1936) kiadásában ez a sor így módosult : „... bűn, hősi, kemény, igaz.”

Kosztolányi Nietzsche *Antichrist-Gedichte*-i közül többet lefordított (*Idegen költők*): A *Hét* 1907. dec. 8-i számába cikket írt Fényes Samu³⁵ *Zarathustra*-fordításáról.

A fiatal Kosztolányi és Babits levelezésében többször szó esik Nietzsche-ről. Ezeket a leveleket kivonatolva Kosztolányi Dezsőné közölte említett könyvében. 1904. aug. 11-én írja Kosztolányi (i. h. 117), hogy a dekadenseket lelke mélyéből gyűlöli. Pokolba az „üres” Mallarméval és a „nyavalyás” Verlaine-nel! Ezt azért siet közölni Babits-csal, mert Babits öt jórészt dekadens hajlamúnak ismerte . . . Ez a dekadencia-ellenesség ugyan nem ellenkezik Nietzsche-vel, de megtagadja Nietzsche erkölcsi relativizmusát is :

A Nietzsche-féle „*Jenseits von Gut und Böse*” erkölcsiségét már jól láttam akkor is, mikor először hallottam róla s Julius Hart könyve³⁶ csak megerősítette bennem azt a nézetet, melyet különben Ön is hirdet egy versében.³⁷ Az Ibsen-bálványozás meg végleg bevitt az erkölcsiség révébe.

Ime Kosztolányi, aki két évvel a Juhászhoz írott levél előtt, amelyben Nietzsche „reakcionarizmusához” csatlakozik, megtagadta Nietzscheben a lázadó erkölcsnélküliséget . . .

1904. aug. 24-én azt írja Kosztolányi Babitsnak (Kosztolányiné, i. m. 119), hogy Babits „gondolkodásának Nietzsche-hatásos fordulója inkább filozófiai, mint par excellence esztétikai”. A mondat igen homályos . . . Itt gondolhatunk már a későbbi Babitsnak „tömegellenes” írtózására és félelmére, amit Lukács György elemzett Babits *Keresztülkaszul az életemen* c. prózai vallomás-könyvével kapcsolatban (*Írástudók felelőssége*, 1945, 62). Babits Nietzsche-vel való viszonyának tárgyalása túllépné e dolgozat kereteit. De megemlíthetjük, mint jellemző mozzanatot, hogy Babits Mihályt nem fordításra, nem versre, nem filozófiai magatartásra ihleti Nietzsche, hanem esszéire, amelynek célja : kimutatni Nietzscheben a filológiai inspirációt (*Nietzsche mint filológus*. 1910. Gondolat és Írás). Babitsot ebben a tanulmányában nem az „Umwertung aller Werte” érdekli, hanem a szavakkal labdázó stílus-újító, akinek egyik érdeme, hogy latinul is versel, mint Baudelaire! Nietzsche a *Zarathustra* rapszódiainak „fenséges fantasztkumú költője”, akinek filozófiai remeke a *Geburt der Tragödie* és aki persze „harcos arisztokrata” : „erkölcselensége a legelőkelőbb erkölcs”. Babits lelkesedik Nietzscheért, de a maga képére formált, esztétikai, filológus eszményt látja benne . . .

Meglepő, amit 1904. aug. 3-án írt Kosztolányi Juhásznak, nyolc nappal az aug. 11-én Babitshoz írt levél előtt (vö. fentebb) :

Szeretnék apostol-ruhába öltözni s végigjárni a világot, megkopogtatni minden kunyhó s palota ablakát, hogy szegény³⁸ embertársaimnak, akiket most szánok és gyűlölök, adjak a tüzeimből s kivezessek őket az unalom mocsarából s a köznapiság poklából . . . Mindennél több Ibsen s Nietzsche, ők a mai kor megváltói . . .

Kosztolányi egy héten belül egyszer a megváltót látja Nietzscheben, egyszer meg Nietzsche erkölcsnélkülisége ellen nyilatkozik . . . Kosztolányiné meg is jegyzi : „Furcsa kettősség!” (i. m. 128).

1904. nov. 27-én Bécsből ír Kosztolányi unokafivérének, Brenner Jóskának. A levélben ironikusan állapítja meg önmagáról, hogy *Durchschnittsmensch* (sic?), utána zárójelbe téve : „ó, *Übermensch* !” 1904. dec. 29-én Juhász Gyulának ír Szabadkáról (Kosztolányiné, i. m. 136—139). A levélben mintegy szintézisét kapjuk Kosztolányi Nietzsche-inspirációinak (a szögletes zárójelek tölem valók Z. B.) :

³⁵ Fényes Samu (sz. 1863) 1907-ben a szabadgondolkodók magyarországi egyesületének elnöke lett.

³⁶ Valószínűleg a *Der neue Gott* c. (1899) istenkereső könyvére utal Kosztolányi. A költő Julius Hart egyébként arról nevezetes, hogy 1902 májusában a Berlin melletti Schlachtensee-ben egy kommunisztikus és anarchisztikus jellegű életközösséget alapított. Vö. Enyvvári Jenő, *Husadik Század* IX. 1904, 326.

³⁷ Sajnos Kosztolányi nem mondja meg, melyik Babits-versre céloz. Babits első versei között van a már említett *Óda a bűnhöz*, amely azonban beleillik a Nietzsche-léggörbe és rokona a Kosztolányi főntebb idézett versének (*A bal latorhoz*, 1905).

³⁸ Szegény : nem vagyoni értelemben, hanem = szájalomra méltó.

Olvasmányaim közül leginkább Nietzsche érdekelt. Valószínűleg ön is hamarosan átmegy a gondolkozók bárányhimlőjén, rövid idő alatt ki tudja majd selejtezni a nagy moralista tanai közül a megtartandókat [!] és fölemelkedik azokon, akik a forróvérű és fantáziájú német³⁹ minden különcködő és homályos kitétele előtt hasra esnek . . . Annyit tanácsolhatok, ha kiolvasta e könyvet, vegye elő a másik nagy arisztokrata [!] filozófust, Plátót, ki különben legkifejezettebb antipodja Nietzschének, ebben a világban érzi majd csak azt a harmóniát, melyet minden gondolkodó ember pihegve vár . . . Drámát írok nagy ambícióval és szeretettel, „Julianus apostatáról”, melyben a héber és görög, a keresztény s pogány világ közt küzdő eszmeharcot, mely oly régi, mint maga az ember, az erős- és gyöngék harcának [!] problémáját kívánom festeni; ha tetszik, megmagyarázom a Nietzsche gondolatának keletkezését, hogy jöhetett létre a „prachtvolle blonde Bestie”-nek ideája éppen a keresztény alázatosság ellenképeül . . .

A levélből kitűnik, hogy másfél évvel az általunk fentebb közölt, 1906. aug. 24-én kelt, eddig kiadatlan Kosztolányi-levél előtt már megírta Kosztolányi Juhásznak, hogy erősen Nietzsche hatása alatt áll és, hogy — Nietzsche forradalmiságából átvéve, ami egy harmonikus világnézet szempontjából átvehető — Nietzschét arisztokratikusnak tartja . . . Az „erősek és gyöngék harca”, amelyben Nietzsche az erősek oldalán állott, Kosztolányit regénytervre inspirálta.

Kosztolányit — írja hozzám intézett levelében Kosztolányi Ádám — fiatalakora óta erősen érdekelte Nietzsche, akit nagyra értékelt, de kritikával olvasott. Nietzsche értékelésében ingadozott. Kosztolányi családi körben is sokszor beszélt Nietzschéről, a *Fröhliche Wissenschaft* és a *Jenseits von Gut und Böse* margóira fölkiáltójeleket írt.⁴⁰

7. Juhász egyéb fiatalkori eszméi

Juhász Gyulának, az 1919-es tanácsköztársaság későbbi hívének, Nietzschétől független nyilatkozatai is párhuzamba állíthatók Kosztolányi levelével, a „konzervativizmus”-sal és a „reakcionarizmus”-sal.

A *Szeged és Vidéke* 1905. okt. 8-i számába Herediáról ír Juhász. Itt is, mint egy másik Heredia-cikkében (vö. fentebb), a francia költő művészetének arisztokratikus jellegét emeli ki:

Egy nép nem megy koporsója után, de a világon számos szellemi arisztokrata fölüti ma Heredia verseit s olvassa elgondolkozva a poétát, aki hideg volt, mert sokat lángolt.⁴¹

A *Szeged és Vidékének* ugyanabba a számába írja ezeket Juhász Gyula, ahol a lap vezércikke részleteket közöl a *Contrat social*-ból, köztársasági tendenciával és ahol egy cikk jelent meg *Népgyűlés a zsarnokság ellen* címmel: tudósítás a szegedi szocialisták és függetlenségek politikai gyűléséről.

A *Virágfakadás* egyik őszi számában Juhász Gyula melegen méltatja a püspök-műfordító Szász Károlyt. Akkor már erősen anakronizmus volt így írni Szász Károlyról: „a nemzeti szellemet gyarapította, a modern magyarság egyik mestere”. Az Arany-epigon Szász Károly, aki az eposzban látta a világirodalom kulminációját . . .

*

Maradt még egy kényes passzus interpretációja a Kosztolányi fiatalkori levelében. Az a mondat, hogy jól esik Kosztolányinak, miszerint Juhász „a magyarság jogait is védi”. Mi lehet ez? Fajvédelem? Sovinizmus? A konzervativizmus azonosítása a magyarsággal?

³⁹ Nietzsche, amint a neve mutatja és ő maga is vallotta, apai ágon lengyel származású.

⁴⁰ Ezen a helyen is hálás köszönetemet fejezem ki Kosztolányi Ádámnak szíves közléseiért.

⁴¹ A „hideg” szonettek „lázáról” Babits is tett vallomást *Szonettek* c. versében.

(Amint később a sváb származású Rákosi Jenő tette a valóban „fajmagyar” — ha van ilyen — Ady Endrével szemben.) Mindenesetre Kosztolányihoz illusztrációul szolgál Juhász Gyulának néhány 1905-ből való mondata, amit a történelmi igazság kedvéért közölnünk kell.

A *Virágjakadás* 1905. évf. 91. lapján — az év elején, pár nappal Kosztolányi verse után — az irodalmi rovatvezető, maga Juhász Gyula, cikket közölt Herczeg Ferencnek *A honszerző* c., akkor megjelent regényéről. Azt hiszem, legjobb kommentár nélkül közölni belőle a „zsidókérdés”-re és a „dzsentrikérdés”-re vonatkozó mondatokat:

A magyar író és szenvedélye tör ki elemi erővel e könyvből: a *fajszeretet*. A magyar társadalom legizgatóbb kérdései csendülnek itt föl: a zsidókérdés, a gentry-kérdés.

Lipótvárosi írócskák piszkálták újabban ezt a nagy problémát, de csak bemasztolták, ahelyett, hogy tisztázták volna. Náluk oda törpül a kérdés: bejut-e gelsei Guttmann a gentry-kaszinóba, vagy sem? Herczeg a vérbeli művész abszolút higgadtságával, de a magyar író józan elméjével és vérző szívével állítja föl a lét és nemlét magyar problémáját. Honnan van az, hogy a honszerzők és nemzetfönttartók unokái alól egyre jobban kikislik az áldott hazai föld? Hogy egy erőteljes, becsületes, intelligens, eszményekben hívő faj fölé kerekedik egy számító, alázatos, ideáltalan és idegen fajta? Herczeg harsányan kiáltja oda a *magyar* középosztálynak Ibsen modern igazságát: „Legyen energiátok!” Megtoldja Björnson jelszavával: „*És dolgozzatok?*” Nemcsak szép regény ez, de jó tett is, nagy tett is egyúttal.

A fiatal Juhász hamar kiábrándult ezekből a szempontokból, amiknek katasztrófába torkollását már nem érte meg. Egyébként a „modern” Herczeg Ferencről akkoriban Oláh Gábor is dicsérőleg nyilatkozott, Juhász Gyulához írt levelében: „Herczeget ne hagyd, Gárdonyit ne hagyd, mert ők nem kis emberek” (1905. ápr. 3).⁴²

Bizonyára a Kosztolányi levele által „magyar” szempontból helyeselt Juhász-cikkek közé tartozik az is, amely *Jászi Oszkár* és *Róbert Jenő* címmel jelent meg a *Virágjakadás* II. kötetének 284. lapján. Néhány mondattöredéket ebből is idézzünk. Juhász Gyula csak éppen megpendíti a faji kérdést, aztán bölcsen azzal fejezi be, hogy ne beszéljünk róla, szeressük egymást:

Jászi Oszkár a Huszadik Század, Róbert Jenő a Figyelő hasábjain sajnálta le a magyar fajt és a magyar kultúrát. Nem akarok a faji kérdésbe mélyen belemenni, mint ezt újabban a mi lipótvárosi szociológjaink teszik...

... fiók-Spencerek ... fiók-Zaratusztrák ...

... lenézése az „alsórendű” magyar fajnak, imádása az idegennek ...

[Itt a magyar irodalom apológiája következik.]

Nos, belemenjünk a faji kérdésbe? Nem! Szeressük egymást, becsüljük egymást és dolgozzunk.

Juhász Gyula nyilatkozata tehát ellenzi a faji kérdés fölvetését. Egyébként jellemző a Juhász Gyula még kialakulatlan esztétikai világnézetére, amit Gyökössy Endre *Idegen földön* c. verskötetéről ír (*Virágjakadás* 1905. okt. 1): „... a magyar szív dobogása ... Az új hazafias líra [!] néhány igaz gyönyge ...” Gyökössy Endre (szül. 1880) államvasúti titkár volt, hazafias verseket és ifjúsági elbeszéléseket írt. Oláh Gábor írja róla 1906-ban: „Szerelem? Nem való nekem erről beszélni. Gyökössy a megmondhatója ...”⁴³

Az 1906-ból való Kosztolányi levelet mindenképpen a kialakulatlan ifjúság termékei közé kell sorolni.

*

⁴² Madácsy László, i. h.

⁴³ Madácsy László, i. h.

Juhász Gyula és Kosztolányi 1904—1906 körüli magatartásából leszűrhetünk valami tanulságot. A huszonegyéves Kosztolányi és a huszonhároméves Juhász⁴⁴ keresték az újat, a „holnapot”, ami még csak ködösen bontakozott ki előttük. Lelkesedtek a kor bálványaiért, akár haladó, akár hagyománykonzerváló bálványról volt szó. Modernnek akartak lenni, még a konzervatív jelszóval is.

Elintézésre vár — a Kosztolányi-levél is mutatja — a Nietzsche-problémának kapcsolata a magyar irodalom politikai és esztétikai megújhódásával.⁴⁵

⁴⁴ Babits Mihálynak Juhász Gyulához írt fiatalkori leveleit Paku Imre közölte a *Magyar Nemzetben* (1941. dec. 25.)

⁴⁵ E dolgozatom kisérdése után jutottam hozzá Franz Mehring és Georg Lukács 1957-ben megjelent könyvéhez (Friedrich Nietzsche, 217. lap), amely hat tanulmányt tartalmaz. főképp N. szocializmus-ellenességéről és fasizmusáról. Sajnos a könyv gazdag szempontjait már nem tudtam felhasználni.

KERESZTURY DEZSŐ

KÖLTEMÉNYEK MAGYARÁZÁSA

I.

Akik tanítványai lehettek, mindnyájan sokat és sokfélét tanultak Horváth Jánostól. Nehéz volna mindazt elmondani, amit magam is kaptam tőle: Hadd emlékezzem vissza itt legelső tanítvány-élményeim egyikére.

Az Eötvös Collegium gólyájaként a Margit-legendáról kellett beszámolót készítenem. Elolvastam a művet, átvettem az irodalmat; a mű, melynek légköre egyszerre volt szűkös és végtelen, embersége primitív és raffinált, stílusa darabos és olvadékony: elbűvölt; az irodalmat, mely a forrásokkal, szövegváltozatokkal, helyesírással, hang- és alaktannal, a kódexcsaládokkal stb. foglalkozott, végtelenül száraznak és unalmasnak találtam. A beszámolóban ki akartam vágni a rezet s miután sommásan elintéztem a „szellemtelen” filológiai kérdéseket, a műelemzéséhez fogtam. Szó esett a stílusról, szerkezetről, ábrázolásmódról; figyelmemet azonban főként a Szent alakja kötötte le: az a konok elszántság, amellyel hite szolgálatában elpusztította életét, az a nehéz, fulladt légkör, amely köréje sűrűsödik s az a fényes feloldódás, amely a mű olvasása után átvilágítja az odaadó olvasó lelkét. Tragikus hősökre emlékeztem, Antigone, Stuart Mária, az Orleansi Szűz árnai tűntek fel, hogy hátteret adjanak a Nyulak szigetén lejártszódott drámának.

Horváth tanár úr türelmes figyelemmel s némi kedves mosollyal hallgatta végig forró lelkendezésemet, aztán átvette a szót s miután — páratlan pedagógus tapintattal és leleménnyel — párhuzamaimat néhány magyarral egészítette ki (ami büszkévé tett, hiszen „felfedezésem” elfogadását éreztem benne), maga is a mű elemzésére tért s tíz perc alatt nemcsak az én légváraimat fújta el, hanem mondatok, jelzők, tört szerkezeti elemek megvilágításával elevenné tette előttünk az árnyékká fakult multat, és a legendát is, mint egy régi emberközösség műfaját, megmutatta a mű igazi mondanivalóját s összefüggését mindazzal, ami létrehozta.

— Így kell egy költői művet elemezni — mondtuk egymásnak óra után mi, tünődővé némult tanítványai. Másnap hozzáfogtam Petőfi-könyvéhez, amelytől egy évvel azelőtt elvadított Szabó Dezső méltatlan, de az éretlen kamaszforrongást erősen felkavaró támadása. Azóta is sokszor előveszem ezt a művet. Belőle tanultam meg, hogyan lehet és kell még egy közélettel, korral, politikával, mindennapi, sőt percnyi valósággal annyira átitatott életet és életművet is, mint a Petőfié, verseinek — az igazán maradandó, mert termékenyítő alkotásoknak — elemzésével felidézni, mintegy újrateremteni. Egyetemi előadásainak legragyogóbb részletei közül is ilyen elemzésekre emlékszem vissza főként: ezekben egyszerre ragyogott páratlan anyagismerete, a költészet dolgaiban már-már félelmes emlékezete, figyelmének a vizsgált tárgy rostjaiba is behatoló, mikroszkópikus élessége, remek formaérzéke s tömör, tárgyilagos és mégis melegen személyes előadásmódja. Kódexirodalmunk latinhoz tapadt, fanyelvű dadogásként lebecsült szövegeiben megmutatta a mély és összetett költőiséget, Sylvestor János prózájában kitapintotta a születő magyar hexameter vajudását, Amade első látásra üres csengés-bongása mélyén a meleg emberséget, Kölcsey sóhajszzerű dalaiban az acélkemény

szerkezetet s mi mindent még, amiről sejtelmünk sem volt, míg csak lelkesedve, vagy fölényes viszolygással olvastuk régi idők költeményeit, s amit aztán — magyarázatait követve — igyekeztünk nagyobb tisztelettel és tárgyilagosabb elmélyedéssel magunk is „elemezni”.

Nem lesz talán ellenére a mesternek, ha most megpróbálom azoknak a vizsgálódásoknak néhány tanulságát összefoglalni, amelyeket, tanítványaként, e kalandos és veszélyes területen végeztem.

II.

Van-e célja s értelme költői művek magyarázásának? Nem azért írják-e őket alkotóik, hogy önmagukért beszéljenek, nem azért jöttek-e létre úgy, ahogy létrejöttek, mert amit kifejeznek, másként nem lehet kifejezni? Hogy ilyen magyarázatra szükség van, igazolhatná az a terjedelmes irodalom, amely ezen a területen létrejött, s az a komoly érdeklődés, amellyel éppen a költészetet szerető közönség fordul e magyarázatok felé. Ez a termékenység és kíváncsiság lehetne azonban pusztán valamilyen makacs divatjelenség is: jó hát, ha magában az anyagban keressük meg igazolásának érveit.

Valóban elmond-e magáról mindent a költői mű? Amit közölni, kifejezni akar vele alkotója, azt nyilván elmondja. De ahogy a nyelv, amelynek anyagából épül, a költői mű is többértelmű lehet: jelentése — az igazi! — sokszor ellentmond szövege szó szerinti tartalmának, bujdoskázik a szavak, sorok, látomások, cselekmények, rímek, ritmusok bonyolult képleteiben. A költői mű emellett nem elszigetelt jelenség; alkotója lelkében már létrejötté előtt az élet számtalan viszonylatával került összefüggésbe; s amint kilép a világba, újra az erők, kölcsönhatások s vonatkozások eleven hálózatába kerül. A költői műveknek történetük is van; akár elszigetelődnek, akár hatnak, mindenképpen részesei, szereplői az idők; voltaképpen azáltal élnek, hogy új meg új vitára hívnak ki, új meg új találkozásokban termékenyítenek s termékenyülnek, új meg új értelemmel születnek újra. Megtörténhetik persze — s nemegyszer meg is történt már, — hogy egy vers titokban, csak magánhasználatra készül s évekig, évtizedekig lappang némán, elrejtőzve, vagy elzárva. Életre azonban mégis csak akkor ébred, amikor „megszóla!”, amikor része lesz a közösség életének, ha ez a közösség néha nem több is néhány embernél. Erről a hallgatásról és megszólalásról már nem beszél a mű, s megértésének azokat a nehézségeit sem tudja áthidalni, amelyek abból származnak, hogy jelképeinek közmegállapodásszerű értelme az idők folyamán nélküle változott meg. A mű van, nem magyarázza magát; ezt másnak kell elvégeznie.

A magyarázat lehetőségét és módját maga a tárgy szabja meg. A költői mű úgy jön létre, hogy megfogalmazza. A romantika szerette a költeményeket is természeti jelenségekkel: viharral, virággal, patakcsobogással, madárdallal összevetni. Pedig csak annyiban természeti jelenségek, amennyiben létrehozójuk: az ember a természet alkotása és részese. A vers nem a „természet virága”, hanem olyan alkotás, melyet az ember azért hozott létre, hogy önmagáról s a világról szerzett élményeit, tapasztalatait, szándékait a maga eszközeivel s a maga jelképeiben mondja el. A vizsgálódásnak, elemzésnek, magyarázatnak oly tárgya tehát, amely hozzáférhetőbb, mint a lét nem emberi jelenségei. Ezeknél könnyebben átvilágítható tehát; a magunk képére formáljuk, élményeink, gondolataink anyagából, a magunk határain belül. Meghamisítjuk, ha mást, valami emberfölöttit magyarázunk bele. Emberi alkotásról emberi nyelven kell beszélnünk.

Az emberi mű egyetlen; elődei, másolatai lehetnek, de párja nincs. Arany is csak sóhajtott, mikor a Toldira gondolt: „Ó, ha még egy olyat énekelni tudnék!” Elképzelhető tehát olyan magyarázat is, amely a művet csak önmaga felől, egyedi létében, mint oly kerek egészet nézi, amely éppen azáltal értelmes, hogy önálló léte, egyénisége, alkata s jelentése van. De minden lényeges mű a viszonyulások egész hálózatával függ össze. Érti-e igazán a Talpra magyar-t, aki nem tud semmit keletkezéséről s hatásáról? Megvan tehát a lehetőség

arra is, hogy egy művet főként ilyen vonatkozásai szerint magyarázzunk, mint kora s helyzete szülöttét, vagy még távolabbról, mint az emberi művelődés tágabb összefüggéseinek, összefoglaló folyamatainak, elveinek s törvényszerűségeinek egy-egy adalékát, érvét, vagy kivételét. Persze ezek szélső formák: a költői mű igen lényeges elemeit hanyagolnók el, ha megelégednénk azzal, hogy csak elszigetelt magányában ábrázoljuk, s legfeljebb egyik-másik vonását emeljük ki csupán akkor, ha pusztán valamilyen történelmi esemény, esztétikai, lélektani, vagy filozófiai tétel példajaként utalunk rá. Ha hívek akarunk lenni tárgyunkhoz és feladatunkhoz, mindkét eljárással élnünk kell. Ahogy az egyéni lét csak nagy összefüggésekben lesz igazán jelentős s a nagy összefüggések csak az egyéni létben lesznek valóban tapasztalhatók számunkra, a költői művek megismerésében és magyarázatában is egyaránt kell támaszkodnunk az egyénit megragadó beleérző-képességünkre s az általánost elemző értelmi műveltségünkre.

A szövegmagyarázat még a maga klasszikus területén, a francia „explication de texte” világában sem valami merev, változhatatlan szabályok szerint készülő munka, a nevelés és kutatás más területein pedig meglepő rugalmassággal s változatossággal alkalmazkodik a tárgy, az érdeklődés, a módszerek s lehetőségek erőviszonyaihoz. Éppen ezért nincs szándékomban, hogy a költői művek elemzésének és magyarázatának számtalan változatát ismeressem s a különféle felfogásokkal vitába szálljak. Azokkal a kérdésekkel szeretnék foglalkozni, amelyekről egy-egy szemügyre vett költői mű elemzése közben nem szabad megfeledkeznie a vizsgálódónak. Közismert dolgokra is ki kell térnem. De nem is az a szándékom, hogy az ezerféle módszer mellé egy újat — az enyémet! — találjak ki. A költői mű elemzésének tárgyi kérdései érdekelnek, „maga a dolog”.

III.

A költői mű az ember alkotása. Ezt a látszatra közhelyszerű igazságot azért kell hangsúlyoznunk, mert európai, humanisztikus műveltségünkben is lépten-nyomon feltűnnek a különféle misztikus magyarázatok, amelyek szerint a művészet kinyilatkoztatás, valamilyen emberi valónkkal megközelíthetetlen lét sugalma, üzenete, emberi testtévéálása. Nem itt a helye a különféle transzcendens és idealisztikus elméletekkel vitába szállni; a ma is legelterjedtebbet említsem csak, amely szerint a költészetben a világsszellem, vagy más fogalmazásban, a természet szelleme nyilatkozik meg. Ez a laikus teológia elfeledi s elfeledteti, hogy csak az embernek van művészete: a természetnek nincs. A költészet az emberi művelődés alkotása s éppen ezért szerepe van ebben a művelődésben, s csak ebben van értelme. Az erdőben elszavalt költemény csupán a természet múltó zajainak része.

Az ember alkotásainak egyik fő jellemzője, hogy stílusuk van. A stílus pedig lényegében nem más, mint az a mód, ahogyan az ember a maga művét kiemeli a természetből. De persze az ember — mint minden egyéb alkotását — költészetét is együtt alkotja a világgal, a természettel, a társadalommal; velük egyetértésben, anyagukat, indításait s lehetőségeiket felhasználva, vagy ellenállásuk, ellenséges erőik ellen küzdve, velük együtt lendülve vagy szorításukban feljajdulva. Ez szabja meg a költői alkotás szabadságát és határoltóságát, az anyagban, eszközökben való válogatás lehetőségét és korlátait. A különféle stílusváltozatokat éppen ezért úgy rendezhetjük el talán a leglogikusabban és a legnagyobb tárgyi hűséggel, ha a természeti valósághoz való viszonyukat vesszük alapul. Van olyan művészi törekvés, amely a természet lehetőleg hű másolatát igyekszik elérni, pontosabban: olyan akar lenni, mint kicsiben s töményen a természet; s van olyan, amely az alkotó szándékokat hangsúlyozva az emberi mondanivaló hű kifejezését veszi célba, helyesebben: olyan akar lenni, mint a természettől független „tiszt” művészet. Utánzás és kifejezés, a valóság ábrázolása és a képzelet szabad játéka, naturalizmus és formalizmus tehát voltaképpen ugyanannak a kiemelve, stilizálva alkotó emberi teremtménynek megjelenési formái.

A költői mű tárgya az ember léte, tudata, vágyai, eszményei s viszonyulása a tudatától függetlenül, de életét befolyásolva létező világhoz. Nyilván nem tárgya a szabadesés törvénye, de tárgya lehet az a szerep, melyet a szabadesés az ember világában játszik. Az „ante, apud, ad, adversus”: vers, ha csak ritmusát nézem, de nincs humánus tartalma, nem több tehát mnemotechnikai fogásnál. Rimbaud verse a hangok emberi mágiájáról: ha első olvasásra talán merész „formalista” játéknak látszik is, költemény, mert a nyelv mágiájáról, a kifejezés mély emberi tartalmáról szól.

A művészet is gyarapítja tehát tudásunkat a világról, mégpedig az ismeretszerzésnek oly módján, amely közelebb van az élményszerű tapasztaláshoz s kifejezéshez, mint a tudományé (ez kísérletez, boncol s eredményeit fogalmi rendben, személytelen érvényességgel fogalmazza meg, amaz igyekszik egészükből, életbeni szerepükben megragadni, s lényegüket tükröző ábrázolásban megmutatni a jelenségeket). Az ismeretszerzéssel egyenrangú funkciója: az emberi tudattartalmak kifejezése: vágyaink, kényszereink, ábrándjaink, céljaink, játékaink objektiválása. A lélek könnyülésének, felszabadulásának s felnevelkedésének is igen fontos eszköze. Az ember felnevelkedésének eszköze: itt már a művészet emberformáló, nevelőszerepéről van szó. Ez a harmadik, az előbbiekkal egyenrangú funkciója. A művészet a világ s az ember dolgairól kimondott ítélet is, történetje ez az ítéletmondás akár a meglevő állapotok bíráló megragadása, akár a nemesebb emberség eszményeinek ábrázolása révén. Tudjuk, milyen nagy jelentőségű volt pl. Petőfi költészete a XIX. század magyar társadalmi valóságainak feltárásában, bírálatában s egy igazabb ország és társadalom feladatainak megismerésében. Tegyük emellé még azt is, amit az ember, a fiatal ember érzésvilágáról, élményeiről s jellemeiről kifejezett: ami tehát tisztán emberi, személyes, lírai tartalom. Képünk azonban akkor lesz teljes, ha meggondoljuk, hogy mindazt, amit önmagáról, a világról s kettejük viszonyáról elmondott Petőfi, művészetével meg is örökítette. A művészet egyik legnagyobb ajándéka s lehetősége az, hogy a benne s általa kifejezett tartalmakat meg tudja őrizni: a halhatatlanság igényével lép fel s valóban maradandót tud alkotni; az élő, teremtő hagyomány átörökítője, minden emberi művelődés ez egyik legfontosabb erőforrásának őrzője. Minden igazi költői mű: ifjú szívekben újrászületik, erős, mély nevelőhatást gyakorol. Mindez együtt újra azt bizonyítja, hogy a művészet világában a „szép”-nek nincs kizárólagos jelentősége. Mondjuk ki: a szép nem célja, hanem eszköze a költészetnek.

A költő nem az elemzés eszközeivel veszi birtokába anyagát, nem a tudományos kísérlet módszereivel, hanem az élmény válogató, kiemelő, de az anyagot a maga életszerű egészében és összetettségében megragadó affinitásával. S amit közöl, a maga sajátos eszközeivel közli: úgy, hogy az ábrázolat értelmében kiemeli, stilizálja, valamilyen keretbe foglalja anyagát; s mondanivalóját nem elsődlegesen fogalmi eszközökkel közli, hanem az ábrázolás, a kép, jelkép, ritmus, szerkezet stb. eszközeivel mintegy szuggerálja. Amire gondolok, jól megvilágíthatja egy matematikai képlet s egy epigramma párhuzamba állítása.

A művészi alkotás tárgyát, funkcióit és eszközeit külön-külön elemezve is megfigyelhetem, de sohasem feledhetem, hogy ezek együtt adják a művet, amely éppen egysége és egyénisége által válik alkotássá. A műalkotás végső soron kompozíció, amelyet a természettel analógiát kereső magyarázók: élet és test, a szigorúbban szakmai magyarázók: tartalom és forma egységként szoktak megjelölni. Ez a részleteiben vitatható, de mégis a lényegre utaló ellentétpár mintegy a mű belső, szerkezeti egységét jelzi. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a mű meg is jelenik az életben s ott ismét egységként lép fel, szerepe van, amely megint csak több elemből: a kifejezés, közlés, jelentés, hatás stb. elemeiből adódik össze.

A költői mű nyelvi alkotás: anyaga, a nyelv, döntő módon meghatározza. A kísérletek, módszerek, elméletek sorozatából, melyek a kérdéssel foglalkoznak, elég lesz itt a két szélső változatra utálnom. Az egyik szerint, amelyet Lessing nevéhez szoktak fűzni, a költészet ugyanúgy képekkel fejezi ki mondanivalóját, mint a képzőművészet, csak ezeket a képeket

éppen a nyelv segítségével, az idő közegében idézi fel. A másik, amelyet Th. A. Meyer fejtett ki legerőteljesebben, azt mondja, hogy „a költészet tartalmát nem érzéki képekben kapjuk, amelyeket a nyelv szuggerál, hanem magában a nyelvben s az általa teremtett alakzatokban.” Mindkét elméletben bennfoglaltatik a valóság egy része, de egyik sem meríti ki a probléma egészét. Két lényeges tanulság vonható le belőlük : 1. Nem minden költői mű vonható egy kaptafára ; vannak olyanok, amelyek hangzattal s olyanok, amelyek képpel s olyanok, amelyek mindkettővel egyszerre, sőt még tisztán fogalmi eszközökkel is akarnak és tudnak hatni. 2. A költészet döntő fontosságú tényezője, hogy anyaga, a nyelv : maga is már az emberi művelődés alkotása, sőt egyik legjellegzetesebb, legönállóbb s legnagyobb alkotása, amely kifejezi az emberi művelődés egész élő, fejlődő dialektikáját. Ilymódon tehát sokkal inkább, mint a természetes nyersanyagok, maga is befolyásolja, sugalmazza, alkotja a belőle, vele alkotott művet. Szemügyre kell tehát vennünk a nyelvnek néhány, a költői művek szempontjából lényeges vonását. Három dialektikus ellentétpárt tartok különösen kiemelőndőnek :

1. A nyelv az elvont dolgokat érzéki eszközökkel, az érzékieket elvont eszközökkel fejezi ki. Ezt a fogalmat pl. : „emberség” egyrészt a hangkép érzéki valóságával közvetítem, másrészt az „ember” ugyancsak tapasztalati valóságához kapcsolom. Ha ellenkezőleg, a körülöttem levő konkrét tárgyakról beszélek : megnevezem őket. Az „asztal” szó azonban a valóságos tárgyat a róla alkotott fogalommal helyettesíti. Ez természetesen sokkal bonyolultabb nyelvi képletekre is érvényes. A költeményben felidézett kép s hangzat tehát egyrészt jelent is valamit ; ez a jelentés azonban másrészt csak e hangzat s kép segítségével követhető.

2. A nyelv egyéni mondanivalót kolléktív, közmegállapodásszerű jelekkel, kolléktív mondanivalót egyéni eszközökkel fejez ki. Ugyanaz a fogalom pl. különféle nyelvekben más és más hangtestbe öltözik (homo, ember, Mensch), a megértés alapja tehát a jelekben való konvencionális megállapodás. De a megszokott jelek hordozta közös tudattartalmak az egyéni kimondás által konkretizálódnak, tele egyéni színeződéssel. Ugyanez a kettősség felismerhető a költemény összetettebb formáiban is, gondoljunk pl. a közmegállapodásszerű ritmusok egyéni változataira.

3. A nyelv állandó tartalmakat folyton változó eszközökkel, a folyton változót viszont állandó eszközökkel fejezi ki : a legkonzervatívabb s a legváltozékonyabb emberi alkotás. Gondoljunk pl. a megőrzés állandó kívánalmára, a nyelvszokás, a formulává merevítés, sőt az írásba rögzítés intencióiira egyfelől, a nyelvújítások, divatok, az egyénieskedő nyelvhasználat stb. állandó pezsgésére másfelől. Mindennek szintén megvannak megfelelői a költészet összetettebb, bonyolultabb formavilágában.

E néhány általános vonatkozású megjegyzés után elég világosan adódnak azok a kérdések, amelyeket a költői alkotások elemzése közben fel kell tennünk. Vizsgálódás, kutatás közben ezek a kérdések természetesen nem elszigetelten, egymástól függetlenül jelentkeznek. Világosabb áttekintés céljából mégis meg kell őket különböztetnünk. Úgy hiszem, jó, ha két főcsoportra osztjuk őket : a magyarázó és az értékelő elemzés kérdéseire.

IV.

A vizsgált műveket először is pontosan s világosan le kell írunk. Ez munkánkban viszonylag legtárgyilagossabb, — pontosabban : legszemélytelenebb része ; itt beszélthetjük leginkább „magukat a tényeket”, s kell is, hogy ezeket beszéltesük, lehető teljességükben és hűségükben.

A magyarázó elemzés első kérdése magára a műre irányul. Mi van benne, mit ábrázol, mit közöl? Mielőtt értelmezéséhez fognánk, tisztáznunk kell a szöveg helyességének, hitelességének, világos értelmezésének kérdéseit. Nyilvánvaló, hogy e szövegkritikai vizsgálódások

más részletekre irányulnak, ha régi, csonkult, változatokban fennmaradt, elhomályosult vagy megváltozott értelmű szavakkal teli szövegről, s mások, ha modern, ép s világos szövegekről van szó. A szöveg tartalmát közvetít : a „mit?” kérdése is erre irányul. Meg kell vizsgálnunk a mű tárgyát, tudnunk kell, honnan s mi módon került a költőhöz, tehát a forráskritika munkáját is el kell végeznünk, vagy pontosabban : követnünk kell a költő „anyagbeszerzésének” útjait, módjait. Végül, mivel tudjuk, hogy a mű igazi mondanivalója nem mindig azonos szövegszerinti értelmével, meg kell keresnünk igazi jelentését, azt a valamit, amit kissé iskolásan, de a valósághoz híven a mű „eszmei tartalmának” nevezünk.

Második kérdésünk az alkotóra vonatkozik : ki írta a művet? Ide tartoznak elsősül a szerző személyére, életére, működésére vonatkozó adatok ; de nemcsak a puszta adatok, hanem mindaz, ami a költőt költőmivoltában egyénileg meghatározza: alkata, természete, jelleme stb. A költő nem elszigetelt jelenség, legtöbbször fokozottabb jelentőséggel társadalmi lény, mint a „közönséges” emberek ; család, rend, osztály, nemzet tagja, beleszövéde e társadalmi viszonylatokba, mint elfogadjuk s megerősítjük, vagy széttröjjük s forradalmárunk, párttűzőjük, vagy konvertitájuk. S a költőnek van pályája is. Fejlődése : egyéniségének kibontakozása, műveinek eleven rendje s összessége adják életművének jelentős s értelmes egységét, amelyben nem választható külön — az iskolás írói arcképek rossz gyakorlata szerint — a „költő” és az „ember”. Van egy — s nem is egészen indokolatlan — felfogás, mely szerint a mű minden, ami körülötte van, érdektelen. Hiszen vannak mesterművek, amelyeknek szerzőjéről semmit sem tudunk s mégis mesterművek. Ez persze egyes művek esetében bizonyos mértékig igaz lehet, de nem igaz egy költői életmű esetében. Ilyen vonatkozásban nem mindegy, hogy a költő íráskor volt-e, vagy aszkéta, nyomorfi-e, vagy életművész. A költő nemcsak művek összege, hanem szerep, értelem, jelentés is.

A költői mű, ha igényei szerint az idők múlása fölé, a múlhatatlanságba törekszik is, egy-egy meghatározott történelmi korszakban vagy pillanatban gyökerezik ; legalább derékig abban áll. A lehető legnagyobb pontossággal ismernünk kell tehát keletkezésének adatait : kihordásának, megszületésének, megjelenésének idejét s körülményeit. Így tudjuk csak elhelyezni a költő egyéni pályaképében, a költészet belső fejlődésében s az általános történelmi összefüggésekben. A három mozzanat nem szükségképpen találkozik össze ; vannak művek, amelyek elsősorban egyéni érdekűek, másokban főként egy-egy műfaji, ritmikai, nyelvjátsági, ábrázolástechnikai probléma megoldását figyelhetjük meg, ismét mások első renden a korszak jelentős társadalmi mozgalmainak dokumentumai. Az igazán jelentékeny művekben azonban e három mozzanat egymást magyarázva s erősítve találkozik. Arany *Toldi*-ja ugyanakkor, amikor a költő önmagára-találásának műve, a magyar népies költészet egész sor költészet-technikai, szakmai kérdését oldja meg, s a forradalom felé siető demokratikus, népi reformmozgalmak egyik első nagy diadala.

A „mit?”, „ki?”, „mikor?” kérdéseire adott feleletek részben már válaszolnak a „miért?”-re is. Ez a kérdés maga is egész sor kérdésből tevődik össze. Milyen indítékokból jön létre egy mű? Egyéni válságot old-e meg, rendelkezésre készül-e, vagy valamilyen nagy ügy szabad szolgálatában? Milyen mértékű a tárgyi és személyi hitele? Milyen célra készült s kinek? A *Nemzeti dal*-t pl. Petőfi egy minden nemzeti erőt összefogó szabadságlakomára írta, az *Akasszátok fel a királyokat*-ot a magyar jakobinusoknak, meztelen, forradalmi lázításként. Batsányi nyilván nem Pyrker közönségéhez szólt, s Gulácsy Irén nem József Attila olvasóira számított. Mindezekén túl érdekes és fontos tudnunk, mit s miért alkot a költő öntudatosan, mit s miért szándék nélkül, sőt sokszor szándéka ellenére. A költészetben van jóadag kiszámíthatatlan, kockázatos elem ; az eredményben nemegyszer csak kis része van a szándéknak. „Nem az énekes szüli a dalt, a dal szüli énekesét” : Babits e látszólag paradox sora sok komoly tapasztalatot őriz. Goethe menekülésnek szánta a *Werther*-t s néhány művészi kérdést — az éregény, a lírai-lélektani modern német próza stb. — is megoldott írása közben. Hogy a regényből a wertherizmus divatja fog kiáradni s hogy ennek fertőzésétől még neki

magának s még őregkorában is félnie kell majd, arról sejtelve sem volt. Prévost ponyvaregénynek írta a *Manon Lescaut*-t, Dosztojevszki pénzért, bűnügyi rémregénynek a *Bűn és bűnhődés*-t. Számptalan példa van arra, hogy a legnagyobb nekigyürkőzésből elviselhetetlen, nagyképű monstrumok születtek, de számptalan példa arra is, hogy az elnyomás elleni lázadás, vagy számító okosság, egy-egy „irodalmon kívüli” nagy ügy szolgálata hozott létre látszatra politikátlan remekműveket.

Itt már a „hogyan?” kérdéseinél tartunk, mert hiszen a „miért?” igen sokszor s nagyon nagy mértékben befolyásolja a „hogyan?”-t; elég csak *A Walcsi bárdok* igen megvilágító példájára utalnunk. De itt sokkal több probléma is felmerül. A kor, a külső és belső szükség, a vágy és kényszerűség feladja a maga kérdéseit neki is: hogyan válaszol a költő? Nyilván egyéni, társadalmi helyzete s lehetőségei szerint, úgy, mint értelmiségi munkás, mint polgár, mint hazafi, mint nemes vagy hitvány jellem, mint a történelmet formáló, vagy elszenvedő ember. De nemcsak erről van szó. Úgy is felel, mint művész, mint alkotó költő, tehát a maga művészi módján, a maga szakmai törvényei szerint, a maga sajátos eszközeivel. Ezért jutunk itt a magyarázó egyik legveszedelmesebb útvesztőjébe. Ha azt az utat választja, hogy a csak-művészt, s kizárólagosan költői módszereket s eszközöket vizsgálja s emeli ki, óhatatlanul az esztéticizmus elvont, mesterséges terébe kerül; ha ezekre nincs tekintettel s csak az általános emberi, politikai, társadalmi mozzanatokra figyel, esetleg a magyarázandó mű jellegzetesebb vonásait hanyagolja el. Nincs szükség rá, hogy a költői mű „alakításainak” egész gazdag rendszerét felidézsem itt, — ez lényegében megtalálható a különféle költészet-tanokban — az sem lehet a feladat, hogy megmérjem súlyukat s szerepüket, ahogy a hatékony szavak megválogatásától s összefűzésétől, játékatól s ritmusától, a hangulatok, képek, jellemek, cselekmények összetettebb alakzatain át a szerkezetek, műfajok, kompozíciók mind bonyolultabb hálózatába beleszövődnek. Három fontos jelenségre szeretném csupán felhívni a figyelmet. Az egyik ez: a „hogyan?”-t maga az anyag is megszabja, s a költői alkotás tökéletességének egyik mértéke éppen az, hogy sikerült-e az anyagot a maga természete szerint, mintegy a „benne nyugvó forma” kibontásával megformálni. A másik: a „hogyan?”-t igen erősen befolyásolják a költői kifejezés közmegállapodásszerű eszközei: az az *ars poetica*, amely névtelenül uralkodik a népköltészetben s szabályokba foglaltatik a különféle költészet-tanokban. A harmadik végül ez: mind az anyag sugalma, mind a közmegállapodás szabályai csak az egyéni alkotásban ötvöződnének művé, a költő ad nekik új, valóságos életet.

A leíró elemzésnek végső, de nem legjelentéktlenebb kérdése a „milyen hatással?”. A költő kiveti művét az időbe s a mű önálló létre ébred; él, hat vagy elszigetelődik, állandóan lobog, lappangva parázslék vagy kihúny, de története van. Fontos tudnunk a mű megjelenésének, kiadásainak, népszerűségének, vagy népszerűtlenségének tárgyi adatait, de még fontosabb tudnunk azt, megőriztetett-e csupán, vagy hathatott-e, elvetették-e, vagy felhasználták? Hogy joga van-e az utókornak a maga világába belefogni a művet? Ez nemcsak a mód és hatalom kérdése, hanem az igazságé is: természetes, hogy a mű csak akkor él, ha gyújt, inspirál, nevel. Persze, más kérdés azután, s az elemző figyelmét nem szabad elkerülnie, hogy méltó-e utóélete a műhöz, hogy lényegét éli-e át az utókör, vagy meghamisítja-e? De ezzel már a mű s a mindenkori jelen viszonyához érkezünk: az értékelő elemzés kérdéseire.

V.

Nyilvánvaló, hogy az értékelés mozzanatai ott vannak már a magyarázásban is. A számptalan adat, összefüggés közül ki kell emelnünk a legfontosabbakat, tehát válogatunk, megkülönböztetünk, értékelünk. Éppen ezért a leírás és értékelés kérdései munka közben elválaszthatatlanul, ösztönszerűen is összefonódnak. Elválasztásukra mégis szükség van, nemcsak azért, mert eljárásunk elveit tudatosítani is szeretnők, hanem azért, mert a „tudományos objektivitás” hosszú időn át egyre üresebben, vagy felelőtlenebbül hangoztatott elve nagyon

is elhomályosította az értékelés kötelességét és mértékrendjét, úgyhogy a módszerességen túl immár a tudományos tisztesség parancsa is, hogy foglalkozzunk velük.

A költői mű, mint minden emberi alkotás: dokumentum; van tehát történelmi értéke. Mint egy adott történelmi idő társadalmi helyzetének, művelődési politikai folyamatainak kifejezője, megrögzítője, a történelmi megismerésnek is igen fontos eszköze, segítője. Azt hiszem, nem szükséges itt a „Háború és béke”, vagy mondjuk a homeroszi époszok történelmi emlék, sőt forrásértékét bizonygatnom, s tudjuk, hogy egy népdal, de még egy szürrealista költemény is igen sokat tud elmondani korának mozgatóerőiről. Semmiképpen sem elégedhetünk meg azonban a művek passzív emlék-értékének felmérésével: a költészet cselekvő beavatkozás is, ítélet, agitáció, eszményeket formáló, akaratokat mozdító erő; résztvesz tehát a haladás és maradás hatalmainak a történelem során egyre megújuló mérközéseiben: emlékjel-értékén túl komoly szerep-értéke is van. Persze ennek megmérésében már igen lényeges befolyás jut a jelen értékrendjének.

De van a költői műveknek más vonatkozásuk is a mindenkori jelennel. Minden igazi alkotás kiemelkedik kora tűnékeny áramaiból s az „örök jelen” felé törekszik. Elképzelhető az a végletes eset, hogy egy műről önmagán kívül semmit sem tudunk s mégis igen nagy értéknek tartjuk: azért, mert olyasmi sugárzik belőle, ami független az idő és tér megkötő erőitől. Az ilyen mű azért értékes, mert jelen van, mint egy jótékony ismerős, mert inspiráló, termékenyítő, felszabadító s nevelő hatással van ránk. A legtöbb mű főként ezzel az arculatával fordul a közvetlen élmény, a készületlen közönség felé, amely természetsszerűleg a maga első benyomásaira hallgat. De lehet a mű a jelen életének tudatosan felhasznált része is. Nemcsak a remekművek nevelő-értékelésére s értékesítésére gondolok itt, hanem arra a lehetőségre, amellyel minden hatalom, minden ellenzék él; arra tudniillik, hogy a költészet nagy műveit tekintélyi érvekként használja fel a maga harcaiban. Elég itt csak arra a jelentős értékforrásra hivatkoznom, amelyet Petőfi, vagy Ady költészete a haladás ügyének jelentett, és arra az erőfeszítésre, amellyel az uralkodó hatalmak ezeket a nagy forradalmárokat a maguk hasznára bebalzsamozni igyekeztek.

Egyebek közt azzal, hogy valami időtlen s „érdek nélkül tetsző”, tiszta szépség alkotóivá akarták őket stilizálni. Hogy mennyire más a költészet hivatása, arról már volt szó. Arról is, hogy az emberi ismeretek gazdagításának milyen fontos eszköze. Ez az a harmadik szempont, amelyre a költői művek értékelő elemzése kapcsán ügyelnünk kell. A költői mű a valóságot tükrözi: tudnunk kell, mennyit vesz fel annak anyagából, mit hagy el belőle, mit tesz hozzá. Költészet és valóság sokat vitatott kérdései ezek, legfőképpen a költői művek tárgyi hitelie. De a mű nemcsak a világot tükrözi, hanem alkotója érzésvilágát, élményeit, álláspontját is kifejezi; tárgyi gazdagságának s hitelének kérdése mellett feleletre várnak személyi gazdagságának s hitelének kérdései is: lényegeset s igazat mond-e magáról a költő?

S itt már az alkotó eszközeinek kérdéséhez jutottunk. A költészet nem „önmagában üdvözlő”, mint — Moerike szerint — a szép. Funkciója van, fegyver, nevelőeszköz; megvannak a maga „termelő eszközei”, eljárásai, szakmai fogásai, hagyományai s újításai. Egy-egy művel kapcsolatban nemcsak a költői alkotás alapvető eljárásainak példaszerű, általános mintái, szabályai figyelhetők meg, az, hogy miképpen csinálták a mesterek, hogyan csinálta a közösség, a nép, milyen hibákat követtek el a közepes vagy rossz költők, de ezentúl az eljárások, eszközök fejlődése vagy züllése is. Sylvester János bibliai disztichonjai — hogy egészen kiöltő példát említsek — nyilván csak azért értékesek, mert megoldották a klasszikus mérték magyarrá alkalmazásának költészettechnikai feladatát. Az ilyen első, vagy legjobb megoldások, vagy más, sikertelen kísérletek példáin mérhető s mutatható meg a költészet mesterségbeli részének fejlődése, és az ilyenféle — nem jelentéktelen! — feladatok megoldásának vagy megoldatlanságának egész kérdéskomplexuma. A problémának sajátos szint s értelmet ad az a körülmény, hogy a költészetben — eltérően pl. az ipari termeléstől — nem a tökéletes szabvány az érték, s mentől simább, könnyebb az eljárás általában, annál gyengébb

az eredmény. „Korlátok közt válik el, ki a mester”: Goethenél tömörebben aligha lehetne a költői, de mindenfajta művészi alkotás egyik legfontosabb jellemzőjét elmondani. Az igazi művész keresi a nehézséget, hogy legyőzhesse. A rutin és a költői hitel kérdésénél vagyunk.

Pontosabban talán: a költői mű művészi értékénél. Az eddigiek után azt hiszem, felesleges hangsúlyoznom, hogy nem hiszek azokban az elszigetelt, „tisztán művészi” értékekben, amelyeket a közhasználat ma is gyakran emleget. Számos ide vonható, tehát a költészetet művészetként jellegző értékről már más vonatkozásban esett szó. „Költöni annyit jelent, mint a való dolgok összességéből kivonni a lényegét, az egésznek értelmét, és képben, művészi formában megtestesíteni”: Gorkij e mondata, amely nyilván egyaránt vonatkozik a külső és belső világ való dolgaira, s amelyet más szavakkal, de ugyanilyen értelemmel fogalmazott, vagy valószínűleg meg minden jelentékeny költő Aranyon, Goethén, Shakespearen át Homerosig, ez a tömör meghatározás a lényegre utal: a valóságnak és kiemelésnek, egyéninek és általánosnak, változandónak és maradandónak, életnek és alaknak arra az arányos, hathatós, eleven és értelmes egységére, amely minden művészetnek, tehát a költészetnek is legjellegzetesebb értéke. A valóság anyaga a költészetnek; aki azt másolja fényképszerű hűséggel, rendkívüli szolgálatot tehet a tudomány, a társadalom, sőt a költészet ügyének is, amely e nyersanyag nélkül csak légvárat álmodhat. A forma viszont csak szerkezete, eszköze a műnek; aki azt próbálja, csiszolja, tökéletesíti, nagy szolgálatot tehet a szellem gimnasztikájának, az emberi találékonyságnak, sőt a költészetnek is, amely forma nélkül legfeljebb amorfi anyag-halmazokat hordhat össze. De sem a pusztá anyaggyűjtő, sem a pusztá formatervező nem alkothat igazi műveket, sőt, ha magát erőlteti költői mintaképpé, megrontja a költészetet.

Mindez egy végső összefoglaló érték jegyében kapja meg legmélyebb, igazi értelmét: s ez minden költészet humánus jelentősége. Itt térünk vissza kiindulásunkhoz: a költői mű az alkotó ember által emberek számára létrehozott s értelmét az emberi művelődésben elnyerő alkotás. Ez szabja meg végtelen változatosságát és áthághatatlan határait. Minden elfér benne: olyan gazdag, mint az ember élete s a benne ható, tükröződő világ; s mégis parányi, szűkös, szegényes a lét, a valóság roppant nagyságában, tágasságában és gazdagságában. Megvilágítja bennünk a létben való elhelyezkedésünket. S az említett értékeken, a történelmi, aktuális, ismeretgyarapító, alkotó, művészi stb. értékeken túl, ebben érzem a költészetnek, de minden művészetnek legmélyebb emberi értékét. Mikor az alkotó maga von határt szabadsága köré, az emberi lét alapvető kérdéseinek, szabadság és törvény, vágy és lehetőség, igény és korlát erőjátékának élményben megragadott s élő ábrázolatban kifejezett parabóláit teremti meg.

VI.

Mindez kissé elvontnak látszhatik. Azt hiszem azonban, szükség van rá, hogy gyakorlati vizsgálódásaink közben figyelemmel kísérjük munkánk elveit, célját és lehetőségeit is. A költői művek magyarázatának gyakorlati eljárásait csak magán az anyagon lehet bemutatni. Az eddigiek is szorosan ehhez kapcsolódnak. Ezért nem esett külön szó például a költészet lélektani kérdéseiről: a költői alkotás folyamatának, az ihletettségnek s a költői művek szuggesztíójának, az újraélésnek problémáiról. Ami közülük maguknak a műveknek megvilágítására szolgál, belefér a mi kérdéseinkbe is. Ezekre sem adhatunk úgysem minden esetben teljes választ s csak a módszeres teljesség kedvéért kell feltennünk mindig valamennyit. Hogy mit, mennyit és hogyan értünk meg egy költeményből, s hogy mit tudunk tapasztalatainkból megfogalmazni: úgysem csak erudíciónk, hanem intuíciónk vizsgálja is.

Hadd térjek vissza magam is a gyakorlathoz. Magához a tárgyhoz szeretném kötni az elmondottakat; megkísérlem tehát, hogy egy verssel kapcsolatban legalább jelezsem alkalmazásukat. Olyan költeményt választottam tárggyul, amelynek szövege, szerzője, keletkezésének s hatásának története nem kíván részletes ismertetést; megleghedhetem tehát azzal,

hogy utalok a közismert mozzanatokra : a *Szeptember végén*-t. Horváth János maga is alapos részletességgel foglalkozott ezzel a „terjedelméhez képest nagyon is gazdag anyagú lírai költeménnyel”, feltárta szubjektív előfeltételeit, megcáfolta a Julia ellen forduló vádakat, megmutatta, hogy Júlia naplójának 1847. okt. 3-i részlete és a Szeptember végén „kétségtelenül együttesen átélt tájszemléletből kiáramló ihlet szülöttei”. Mint olyan pedagógus, aki már elégszer örült annak, hogy utódai a maguk természete és képességei szerint megkísérelték a tőle tanult mutatványt, úgy érzem, Horváth Jánosnak sem lesz ellenére az ilyesmi.

Petőfi Koltón, 1847 szeptemberében, mézeshetei alatt írta a verset. Teljesen magánjellegű, már amennyire egy Petőfi-költemény magánjellegű lehet. A lentről jött költőnek csak nehéz küzdelem után sikerült feleségül vennie Juliát, akinek nem nyújthatott mást, mint szerelmét, költői hírnevét, a közszereplés ígértét s akitől ő maga főként a férfiolet boldogságának természetes beteljesülését, a hitvestársat, a gyermeket, a családi fészket várta. A költemény közvetlen élményeket vesz anyagául ; a költői kastély ablakából a benne felidézett tájat láthatta a költő ; a vers egyes fozslányai, nyilván beszélgetéseik visszhangjaként, megtalálhatók Júlia egykori naplójegyzeteiben, de kinyomozhatók a vele szomszédos költői versekben is. Ezekben együtt van Petőfi minden nagy érzése és gondolata : a költő-apostol hivatástudata, a szenvedély szivárványos habzása, a betelt vágy nyugalma, a valóság sötétebb árnyéka s a kielégült szenvedély utáni vad és vigasztalan szomorúság. Költészetünk fejlődésében elfoglalt helye is elég világos ; a kutatás rámutatott ritmikájának, műfájának, stilisztikájának forrásvidékeire, s nem szorul bővebb bizonyításra képzeletvilágának szoros kapcsolata a polgárosuló magyar olvasórétegek bensőséges, enyhén romantikus életeszmenyeivel és élményvilágával. A költemény hatása, utóélete is közismert : hamar megkapta a „legszébb magyar vers” rangját s mind Magyarországon, mind a világirodalomban páratlan népszerűsége tette szert. Nem újság, hogy e népszerűségnek egyik fő táplálója a körülötte lebegő titokzatos varázs, a „beteljesült jóslat” romantikája, de nyilvánvaló, hogy hatásának titka mégis elsősorban magában a versben keresendő ; laikusok s hozzáértők máig sem tudnak betelni élvezésével és elemzésével.

Voltak, akik formális, „tisztá művészi” elemeiben keresték a hatás titkát : az egészből kiáradó fájdalmas, forrón őszies, mélán halálos hangulatban s e hangulat sugallóiban : a lázasan lüktető ritmusban, az arányos, három-strófás szerkezetben, sőt a hangzók különös, felülmúlhatatlan zenéjében, színességében. Kosztolányi sokat vitatott s éppen bravúrával félrevezető, mert egyoldalú magyarázatában ezek a mozzanatok jelennek meg döntő súllyal. De persze joggal vethették ellene más magyarázók, hogyha a vers ennyire a hangképben s a hangzásban él, mi magyarázza külföldi hatását, olyanok körében, akik csak fordításokban ismerik? Ezeknél az értelmezőknél a másik oldalra lendült át a hangsúly : a vers tartalmi elemeire, a képekre s az általuk kifejezésre juttatott szerelmi konfliktus emberi és tárgyi hitelére. Vegyük szemügyre ezeket a tartalmi elemeket, lehántva róluk a költészet varázslatát, a maguk nyers, szószerinti valóságában.

A kezdő kép : a hófödte havasok hátterében a zöld nyárfa s a viritó kert ; mintha csak az azóta ezernyi változatban elterjedt szentimentális levelezőlapok valamelyikéről másolta volna a költő. A tájkép közhelyszerű ellentétének párhuzamaként, a kép előterében, az önmaga sorsán tündöző költő : az ő feje is havas már, mint a hegyek, bár szívében még a lángsugarú nyár, a kikelet virít. A második kép : a bensőséges bidermeyer idill úgy, ahogy minden értelmes nyárspolgár képzeletében él : a költő ölébe vonja hitvesét s kéri, hogy hajtsa fejét kebelére. Ez idilli, boldog környezetben is balsejtelmek kínozzák azonban : úgy érzi, az asszony szerelme nem örökkévaló ; aggódo kérdéssel figyelmezteti köteletségére : ha nem lesz is hű halott férje emlékéhez, legalább búcsúja legyen szép s megható : az eldobott özvegyi fátyolt kösse a korán elhunyt költő fejfájára. Erre következik a hajmeresztő zárókép, amelynek elemei a legrosszabb ossziáni költészetből s kulisszahasogató rémdramákból kerültek

össze : a költő feljön a síri világból s bánatos kísértetként letörli könnyűit a fátyollal, sőt örökre szerelmes szívének sebeit is bekötözi vele. Valljuk meg : így meztelenül a legtisztább tenyészetű giccs ez, orrfacsaróan érzelmes, vastagon hatásvadászó.

Nyilvánvaló, hogy ez így a „naturalista”, tartalmi értelmezés ad abszurdum vitele. Az effajta ironikus játék azonban, amely nagytekintélyű remekművekre is szószerint s úgy alkalmazza az iskolás módszereket, mintha ismeretlen szerzők újdonságai lennének, lényeges mozzanatokra is ráterelheti a figyelmet. A *Szeptember végén* esetében költőjének arra a jellemvonására, hogy volt érzéke és bátorsága a giccshez. (Ebben egyébként rokona a világirodalom oly kitűnőségeinek, mint Shakespeare, Victor Hugo, Schiller, vagy Zola.) Petőfivel kapcsolatban némileg anakronisztikusan hangozhat ennek a jellegzetesen modern szónak emlegetése : a jelenség azonban, amelynek megnevezésére használjuk, az ő korában is megvolt, sőt a naív ízlésű, akkoriban felnövekvő s öntudatosodó polgári közönség körében akkor kezdett tömegjelenséggé kibontakozni. Giccs az olyan érzelmes általánosságokat tetszetős közhelyekbe foglaló termék, amely első látásra igen sok embernek tetszik. Petőfi a sokaság felé fordult, a tömegek költője akart és tudott lenni : azok nyelvén kellett tehát szólania, azok érzésvilágából merítenie, ízléséből felszárnyalnia. Amit ehhez hozzátett, az volt lángelméjének ráadása. A versben persze, hogy nemcsak az van, amit leírtunk. Sokkal több van benne : a mindennapi valóságból felmerülő sablonélmény elmélyül, végtelenné táguul, jelképpé fokozódik és örök művészetben talál kifejezést.

Már hangzása is : ritmusa, szavainak zenéje, válogatottsága stb. azt szuggerálja, hogy nem hétköznapi dolgokról esik szó. Ritmusa első hallásra rendkívül egyszerű és áttekinthető. Tizenkét és tizenegytagú sorok váltogatják egymást ; az egyforma szótagszámú sorok keresztrimmel kapcsolódnak. A ritmus lüktetését a daktilusok* határozzák meg, de ezek nem csattognak egyhangú ismétlődéssel végig a versen. A sorokat egy-egy hosszú, vagy legalábbis értelménél fogva jelentős szótag csendíti meg és egy spondeus, vagy egy csonka láb fejezi be. Mintha valóban a lázas szív dobogna lüktető s ki-kihagyó lökésekkel, vagy az áthevült tüdő lihegne rohanó s megpihenő hullámzással. De nemcsak a vers ritmusa stilizálja a valóságot ; egyre jobban elvonatkoznak attól képei is.

Mindjárt az első strófa pontosan végigvitt párhuzama : a friss jelenvalósággal felidézett tájkép azonnal egy személyes emberi érzéssel kerül kapcsolatba. Ugyanakkor, amikor a költő mintegy belép a természetbe s értelmet ad a puszta látványnak, személyes érzéséhez is megkeresi az örök háttérrel s ezáltal az egyetemes érvényesség felé tágitja ki a maga bensőséges, kettősmagányú világát. A második strófa első sora kimondja a tételt : „Elhull a virág, eliramlik az élet.” Ennek az igazságnak a fényében kap önmagán túlmutató mély értelmet a következő kép : a bensőséges családi körben ifjú hitvesével társalgó költő. Nem a valóság mása ez már : a vágy idézi fel, amely a vers kezdetének jelenvaló világát a jövő látomásaira fordítja át. Az ifjú boldogságra is az elmúlás árnyai hullnak ; s nemcsak a testi halálé, hanem a végleges pusztulásé, amelyben az is elvész, ami túlélhetne bennünket : az emlék, a nagy érzés egy másik lény szívében. A vágyként fellengő derűs kép egyszerre tragikus fényt kap ; alkalom csak arra, hogy a mulandóság érzése még jobban kifejeződjék. A harmadik strófa ezt a hangulatot mélyíti el s győzi le. A kép itt már szinte abszurdá válik s éppen ezáltal hangsúlyozza öntudatlanul is látomás-voltát. Konkrét valóságtartalma szinte teljesen jelentéssé lényegül át : a kép szimbólum lesz. Nem, a halott valóban nem jön fel a sírból s nem használja kötszernek az özvegyi fátyolt. De nem is erről van szó! Hanem arról, hogy a nagy érzés, az igazi szerelem mindennek ellenére túléli a halált s az elfeledtetést. Ezek a képek az utolsó sorban válnak igazán értelmesekké : „Még akkor is, ott is örökre szeret!”

* A vers ritmusfajának meghatározása külön vita tárgya ; nem itt a helye, hogy a sorokat anapestusokra bontó ritmistákkal szemben felsoroljam az ellenérveket. Magam a daktilus-lábak szerinti ritmizálás híve vagyok. A daktilus egyébként, a kor költői közizlése szerint igen alkalmas volt az effajta mondanivalók kifejezésére : „dívatban volt.”

A vers voltaképpen erre a két mondatra van felépítve : „Elhull a virág, eliramlik az élet” és : „Még akkor is, ott is örökre szeret!” A költő a boldogság teljében találkozik az elmúlás érzésével, az örök pusztulással az örök érzés hatalmát szegezi szembe, a szépség és szerelem erejét, amely dacolni tud a halállal. Jellemző, hogy az ihlet öntudatlan varázslata ezt a két sort tette kifejezésben, tömörségben s hangzásban egyaránt a költemény költői erőterének gyújtópontjává is. Az első, amelyet Kosztolányi bontott először atómjaira, csupa lágyság, halk, meleg zene ; színesen felizzó magánhangzói még olvadóbbá teszik az amúgyis túlsúlyban levő folyékony mássalhangzókat : mintha az örök múlás változhatatlan, kemény törvényét a költészet zenéjével akarná emberivé tenni, megenyhíteni a költő. Az utolsó sor darabosabb, keményebb : r-jei és sziszegő hangjai, határozóinak fokozott egymásutánja nemcsak a kemény elszántság, hanem a kétségbeesett jajkiáltás hangulatát is felidéz. S mindkét mondat maga az egyszerű, epigrammatikus tömörség. A mindennap szavaival mondják ki az örökkévalót. Mintahogy a vers mindennapi, ha tetszik : giccses képei is az örök emberi megrázkódtatásoknak : a halál döbbenetének s a fennmaradás vágyának és hitének magas és magasztos régióiba emelkednek fel. S ezért ragyog ma is, egy évszázaddal születése után, csorbitatlan fénnel felénk Petőfi remekműve.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

TÖRŐ GYÖRGYI

A SZÉPIRODALMI LAPOK

(Pákh Albert és Gyulai Pál lapkísérlete 1853-ban.)

„Irodalom — nincs. Író — nincs. Közönség — nincs.” Így summázódik az irodalmi állapotok feletti elkeseredés 1852 nyarán Pákh Albertben, mikor levelet ír Erdélybe, a Pesttől már több, mint egy éve távol élő barátának, Gyulai Pálnak.¹ Alig múlik el azonban pár hónap, e rezignált ténymegállapítást tett váltja fel: e két író szerkesztésében 1853. január 2-án folyóirat indul, a *Szépirodalmi Lapok*. E lap vizsgálata fontos adatokkal gazdagíthatja a Világos utáni évek irodalmi életének történetét és elősegíti az új korszak kezdetének alaposabb megismerését is.

1

Azok, akik a nagy nemzeti katasztrófa után előállott új helyzetben világosan látták, hogy megmaradásunk, belső értékeink fejlesztése, megmutatása érdekében csak az irodalom terén munkálkodhatunk, az értékes, színvonalas irodalmat támogató, összefogó lap szerkesztésére már 1850-ben Pákh Albertet biztatják. Csengery Antal ez év tavaszán lapengedély-kérésre szólítja fel a még külföldön tartózkodó író: „Legjobbnak tartanám, ha Ön Bécsből el sem jönne, míg engedélyt nem szerez egy szépirodalmi lapra. Most egyetlen ily lap van, Nagy Ignácé. Nagyon rossz. Mi mindnyájan fognánk bele dolgozni . . . Ön nevét öröközheti a magyar irodalomban az erők, a szétszórott, levertt, lehangolt erők egybegyűjtése által. Nem mondom, hogy igen rózsás a pálya, mely kínálkozik. De az irodalmat, ha még egyszer átéljük is Kazinczy korát, föl kell emelnünk.”²

Pákh szinte predestinálva van ezekben az években a szerkesztői hivatásra. Tehetése, múltja (a *Pesti Hírlap* megbecsült írói közé tartozott), az őt körülvevő általános megbecsülés mellett elsősorban azért bízhattak az ő szerkesztésében, mert a forradalom alatt betegsége miatt külföldön volt; így nem tagadják meg tőle az engedélyt.

Hogy Pákh ekkor valóban kért-e engedélyt, vagy a már meglevő szépirodalmi lap, a *Hölgyfutár* miatt mégsem kapta meg, nem tudjuk. A hozzá fűzött remények ekkor még, mindenestre, meghiúsulnak. 1850-ben még egy olyan lapalapítási kísérletről tudunk, mely ugyan nem Pákh nevéhez fűződik, de a lap, ha megvalósul, valószínű ugyanazokat a törekvéseket váltotta volna valóra, melyeket Pákhól vártak. A vele nagyjából azonos esztétikai-politikai elveket valló Sükei Károly a *Magyar Hírlap* aug. 24-i híradása szerint *Pesti Füzetek* c. időszaki lap kiadásáért folyamodott: „... a kérvényezett vállalat pusztán a szépirodalmat képviselendi és programjában nyíltan ki van jelentve, hogy a jelenben mutatkozó irodalmi iránynak, mely nem egyéb, mint örökös kérdés a forradalom — határozottan ellene dolgozand.” Ha leszámítjuk is a „forradalom való kérdés” elleni hangsúlyból azt a többletet, ami a hely s az idő számlájára irandó (engedélykérés alátámasztása, a hivatalos *Magyar Hírlap* híradása), összhangban van ez a gondolat többek, így pl. Gyulai véleményével is, ki ezekben a hónapokban írja Szász Károlynak az *Emléklapokkal* kapcsolatban: „... megbékéltem Sándorral [Szilágyi S.] azon föltétellel, hogy csak általánosan szépirodalmi közlönyt indít meg, s nem forradalmi. A kiadó megkívánta a forradalmi címet, s így nekem nem sok kedvem lőn részt venni a szerkesztésben; mert még egyfelől bajos érdekesen tartani a füzetet, másfelől a címnek valódián megfelelni lehetlen.”³

¹ Pákh levele Gyulaihoz. 1852. júl. 27. *Nyugat* 1910. 1554.

² Csengery levele Pákh A.-hoz. 1850. márc. 18. MTA Kézirattár. (E levélre Somogyi S. hívta fel figyelmemet.)

³ Gyulai levele Szász K.-hoz. Gyömrő, 1850. máj. 11. Somogyi S.: *Gyulai Pál levelezése*. Kézírtos gyűjtemény. (Előkészületben.)

Sükei próbálkozása nem jár sikerrel, de már 1851 elején újra felmerül egy Pákh szerkesztésében megjelenendő új lap lehetősége — híre. Gyulai, ki az előző hónapban került közelebbi barátságba Pákhkal — bár feltehetően előbb is ismerhették egymást, de ekkor látogatta meg Pákhót először lakásán⁴ — lelkesülten ír Szász Károlynak a lapalapítási tervről: „...nem soká lesz új lap. Pákh Albert — ki közbetevőleg legyen mondva — legtöbb s legjózanabb a pesti fiatalabb írók közt, alkalmasint a hetekben újat indít. Neki az öregebbek is fognak írni, sőt Eötvös és Kazinczyék az arisztocratia körébeni terjesztést s gyámolítást a legbiztosabban megígérték. Én Pákhval igen jól vagyok...”⁵

A két majdani szerkesztőtárs ettől az időtől kezdve kíséri egyre nagyobb figyelemmel egymás munkásságát; látva nézeteik, törekvéseik azonosságát, serkentetik egymást a megvalósítandó irodalompolitikai, esztétikai célok érdekében. Gyulai lapalapításra, cikkek írására ösztönzi Pákhót: „Miért tétovázik? miért vonul el? Ha már nem akar — mi elég kár — önálló vállalatot kezdeni, miért nem hallatja a Pesti Naplóban magát többször?”⁶ „Ne hagyjon föl szándékával, kezdjen valami vállalatba. Legszívesebben ön mellé mennék. Önnek múlt és jelen körülményei éppen olyanok, hogy legsikeresebben gyűjtheti maga körül az erre használható elemeket. Én szívesen leszek fegyverhordozója.”⁷ Pákh pedig, mint majd később látjuk, mindent megtesz, hogy Gyulai otthagyhassa Gernyeszeget, visszajöjhesen Pestre.

A Gyulai-émlítette lapból egyelőre ismét nem lett semmi. Az lehetett-e az ok, amit Gyulai említ Szász Károlyhoz írt levelében („A Pákh lapjából nem lesz semmi. Ő rest ember s aligha el nem veszté ambícióját”⁸), vagy külső akadályok léptek-e fel — nem tudjuk. Gyulai levele az előbbi feltevést teszi valószínűvé. Pedig a lapalapítási szándékot a *Pesti Napló* is beharangozta már — név nélkül ugyan, de minden valószínűség szerint Pákhra célozva: „Biztos kilátás van arra, hogy nemsokára rendes szépirodalmi lapot indít egy fiatal író. Tekintélyes egyéniségek ígéretét bírja a vállalat létesítése.”⁹

Ha évről-évre, hónapról-hónapra húzódik is az óhajtott lap megvalósulása, — terve, eszméje állandóan „benne van a levegőben”, érelődik a gondolatokban; megvalósulásáig újra és újra felbukkan. Gyulai egy 1851 szeptember végi levelében Pákh újabb lapalapítási tervére reflektál. A lap jelentené számára a lehetőséget is, hogy visszajöjhetne Pestre. „...ha szándékát valósítja, s nekem mellette 30—40 pengő f. biztosíthat, tüstént felmegyek Pestre.”¹⁰ A lap tervét nem hagyja elaludni, sőt sürgeti a korabeli irodalmi állapotokkal való egyre nagyobb elégedetlenség. Hogy „nincs szerkesztő, ki szívén hordozza az irodalmat, maga körül gyűjtené a használható tehetségeket s megbecsülné; hová írni becsület és haszon volna egy-szersmind és sokakra nézve esztétikai és társadalmi elvkérdés”.¹¹ Hogy egyre inkább előzőli az irodalmat a színvonalatlan művek áradata, s nincs fórum, mely lelépne ellenük. Hogy nincs oly lap, mely megőrizné a magyar írók s a magyar irodalom tekintélyét, megakadályozná a műveltebb rétegek idegen irodalmak felé való fordulását. „De én szörnyen érzem, hogy itt az ideje, mikép a magyar irodalom és emberei egy kis komoly tekintélyre is szert tegyenek — különben örökké pataki és kecskeméti diákokból fog állani ez az egész flótás sereg. S tessék aztán közéjük vegyülni, s tessék kívánni, hogy nadrágos embereink nyakra főre ne rohanjanak az idegen literatúsok karjaiba” — írja Pákh 1851 őszén Gyulainak.¹² Ezen az időzeten is átdereng a szándék, az ok, mely szembefordítja Pákhékat a korabeli irodalmi állapotokkal. Nem csak, és nem elsősorban az irodalom öncélú védelme készíti lapalapításra (mely anyagi haszonnal, dicsőséggel egyáltalán nem, csak sok munkával jár), kritikus munkásságra őket, hanem a kiindulási alap: az irodalom nemzeti ügy. S ha ez az irodalom elsilányul, nem bizonyíthatja be értékes voltunkat sem önmagunknak — elvesztegeti önbizalmunkat, hitünket —, sem a világ szemében. Ha lemond a műveltebb olvasókról, elvesztegeti a nemzet egy részét mint olvasót, s ezzel lazítja az idegen elnyomó hatalom ellen szükséges nemzeti egységet, lemond az ezt erősítő, szinte egyedül adódó eszköztől.

Az irodalom tekintélyét a meglevő lapok szerkesztői nem igen növelték. Gyulai így tekint végig rajtuk 1851-ben: „Nagy Gnác, ki annyira meggyalázta költészetünk, mivel különb ember Szilágyinál? Vahot az ő korlátozottságával, hiúságával, bundagalléros magyarságával nem annyi embert ijeszt-e el az irodalomtól, mint Szilágyi az ő szemtelenségével?”¹³ Talán túl szigorú ez ítélet — élességével Pákhót noszogatja arra, szerkesszen végre ő lapot

⁴ Gyulai levele Pákhhoz. Gernyeszeg, 1851. dec. 18. Somogyi S.: *Gyulai Pál levelezése*.

⁵ Gyulai levele Szász K.-hoz. Pest, 1851. jan. 20. Uo.

⁶ Gyulai levele Pákhhoz. Gernyeszeg, 1851. máj 14. *Nyugat* 1911.

⁷ Gyulai levele Pákhhoz. Gernyeszeg, 1851. júl 8. Uo.

⁸ Gyulai levele Szász K.-hoz. Pest, 1851. apr. 26. Somogyi S.: *Gyulai Pál levelezése*.

⁹ *P.N.* 1851. febr. 13. „Vegyes hírek és események” rovat.

¹⁰ Gyulai levele Pákhhoz. Gernyeszeg, 1851. szept. 28. *Nyugat*. 1911.

¹¹ Gyulai levele Pákhhoz. Gernyeszeg, 1851. okt. 24. Uo.

¹² Pákh levele Gyulaihoz. Pest, 1851. okt. 12. Uo. 1910. 1552—3.

¹³ Gyulai levele Pákhhoz. Gernyeszeg, 1851. okt. 24. *Nyugat*. 1911.

—, de véleményében sok igazság is van. Nagy Ignác nem sokat adott a színvonalra; ingyen-versekkel, novellákkal igyekezett megtölteni lapját. A legtöbbit szidott szerkesztő azonban mégsem ő, hanem Szilágyi Sándor. A kétfejű sással megjelenő *Magyar Hírlap* szerkesztőjének fia, kit egyéni adottságai s az ellene általánosan megnyilvánuló ellenérzéssel szemben érdemtelenül magas, szinte egyeduralkodó polcra emeltek a körülmények. „A közönség tudja, hogy az egész fiatal irodalom Szilágyira kénytelen szorulni, mert másnak semmit nem engednek meg, s pártfogolja a vállalatot [Magyar Emléklapok], habár őt magát gyűlöli” — jellemzi Szilágyi helyzetét Gyulai még 1850-ben.¹⁴ Ekkor még ő is meg akarja buktatni Szilágyit, Vahotot biztatja lapindításra, de kénytelen az adott helyzetbe beletörődni, mert „most köteles minden ember, ki nincs compromittálva, bármely irodalmi vállalatot pártfogolni, midőn minden módot elkövetnek, hogy az irodalmat és nemzetiséget semmivé tegyék”.¹⁵ Mivel Vahot sem kapja meg az engedélyt, jobb híján maga Gyulai is Szilágyit támogatja, bár tisztában van ennek compromittáló jellegével. „Szilágyi még sem olyan ember, kinek aegise alatt különösen szeresse az ember magát mutogatni, kivált úgy, mint nem költő”¹⁶ — írja Szász Károlynak. Ennek az általános véleménynek ad hangot a *Pesti Napló* rövid híre is arról, hogy Pákh nem vesz részt a *Röpkék* szerkesztésében: „kinek is telne kedve ilyesemben?” — hárítja el a hír lehetőségét is a cikkíró e kérdésfeltevéssel.¹⁷ Gyulai bár dolgozik Szilágyinak, kénytelen mentegetni magát a közreműködésért. „... a többiek, kik Szilágyit gyűlölik, engem is le akartak beszélni arról, hogy bele [Magyar Írók Füzetei] írjak. Oly nyomorú ez a pesti szépirodalmi világ — írja Szász Károlynak. — Ugyan mit tudnak irigyelni Szilágyitól. Jókainak igaza van. Ő azt mondá: kapjon közületek valaki lapot, jó szívvvel oda írunk, de ha nincs más, mint Szilágyi, csak azt vagyunk kénytelenek fenntartani mert legalább fizet valamit, nem mint Nagy Ignác.”¹⁸ Pákh előtt is mentegeti magát, ki 1851 őszén felháborodással közli vele az elterjedt hírt: Szilágyi reméli, hogy új lapjának Gyulai lesz a segédszerkesztője.¹⁹ „... én semmi esetre sem megyek hozzá segédszerkesztőnek, de veheti-e ön rossz néven, ha mindenünnen visszautasítva, annak adom munkámat, aki megfizeti, ha a szerkesztőkben nem látván elvbarátokat, csak pusztá kiadóknak nézem?”²⁰

Gyulainak, a *Szépirodalmi Lapok* leendő segédszerkesztőjének is legfőbb szíve-vágya ez években egy oly lap, hová írni „becsület és haszon volna egyszersmind”, „aestheticai és társadalmi elvkérdés”. Őt, a „harcos kis úr Gyulai Pál”-t különösen, egyéni gyötrelmet okozó módon fojtogatja a kor adta irodalmi élet hitvány valósága. Nem bírja tétlenül nézni a visszaszárásokat, ki *kell* mondania, mi lenne a helyes, de nincs megfelelő tér a küzdésre. A meglevő lapokba csak megalkuvás árán írhat, vállalva a gyanúsítgató tekinteteket is, de még ezen az áron sem mondhatja ki a teljes igazságot. Lefogják a szigorú kritikus tollát. A *Röpkéknél* Jókai akarja szelídíteni szavát. „Az én rovataim is, kivált a kritikák, megátkozvák — panaszkolja Szász Károlynak. — Eljárásomat Jókai hibáztatja, sőt barátságosan föl is kért, hogy hagyjak föl vele, ő jámbor ember s az egész világgal békében akar élni.”²¹ Így jár a *Pesti Naplónál* is. A *Violáról* írt kritikája szigorúságát — névtelenül — Pákh utasítja vissza, 1852-ben Sükei *Hulló csillagok* c. kötetéről írt bírálatát már nem is közli a lap.

Am a kedvezőtlen lehetőségek ellenére is mindent megtesz, hogy valamiképpen befolyást gyakorolhasson az irodalomra. Ir Szilágyi mindhárom rövid életű folyóiratába, bírálja a beküldött kéziratokat, megpróbálja, amennyire lehet, befolyásolni a szerkesztőt.²² Még Gernyeszegen sem szakad el teljesen a pesti irodalmi élettől, (1852-ben már a *Budapesti Visszhanghoz* küldi dolgozatait), de a nagy távolság megakadályozza az eredményes munkát. Ezért már 1851 nyarán többekben felmerül a gondolat: Gyulainak vissza kell jönnie Pestre. „Jöjjön fel a patvarba — önnek nem szabad ott maradnia” — írja neki Pákh. Együttal beszámol arról is, hogy Csengery s mások azon iparkodnak, hogy mielőbb valami megélhetést biztosító állást szerezzenek Gyulainak.²³ Pár hónappal később ismét biztató levél megy Gernyeszegrre:

¹⁴ Gyulai levele Szász K.-hoz. Gyömrő, 1850. máj. *Ű.* Somogyi S.: *Gyulai Pál levelezése*.

¹⁵ *Ua.*

¹⁶ Gyulai levele Szász K.-hoz, Gyömrő. 1850. sept. 14. *Uo.*

¹⁷ *PN* 1850. okt. 3. Vegyes hírek és események c. rovat.

¹⁸ Gyulai levele Szász K.-hoz. Gyömrő, 1850. sept. 14. Somogyi S.: *Gyulai Pál levelezése*.

¹⁹ Pákh levele Gyulaihoz. Pest, 1851. okt. 12. *Nyugat* 1910.

²⁰ Gyulai levele Pákhhoz. Gernyeszeg, 1851. okt. 24. *Nyugat* 1911.

²¹ Gyulai levele Szász K.-hoz. Pest, 1850. dec. 20. Somogyi S.: *Gyulai Pál levelezése*.

²² Gyulai 1850. szept. 15-én Szilágyihoz írt levelében bírálja Szilágyi előfizetési felhívását, tanácsokat ad a szerkesztésre, kifejezi kívánságát, hogy mint kritikus állandó tevékenységet fejthessen ki lapjában. „... én igen szeretnék egy „irodalmi szemle” rovatot nyitni benne [Röpkék], melyben rövid, de tömött, nyugodt hangú, de pártatlan bírálatokat írnék a megjelenő szépirodalmi művekről. En ezt folytonosan vezetném...” *U. o.*

²³ Pákh levele Gyulaihoz. 1851. júl. 17. *Nyugat*. 1910. 1550.

„Önnek minden esetre fel kell jönnie Pestre. Ne higgye, hogy én és Csengery eleitől kezdve folyvást azon ne törnők fejünket, miként volna ez létesíthető.”²⁴

E levelek nem csak Pákh és Gyulai egyre szorosabbá váló kapcsolatára nézve érdekes dokumentumok, de még inkább azzá teszi azokra és újra felbukkanó név: Csengery Antalé. Ő mindig jelen van a háttérben. Ő ír még hazajövele előtt Pákhnak, hogy kérjen lapengedélyt. Szorgalmazza Gyulai Pestre való visszatértét; gyűjti, tömöríti a hasonló elveket vallókat. Súlyra van véleményének, nézeteinek. Mikor megindul a folyóirat, a *Szépirodalmi Lapok*, a beküldött dolgozatokat a szerkesztő lakásán „egy összegyűlni szokott kör” bírálja meg. Csengery szava itt is döntő lehet: az ő tetszését külön nyomatékkal közli Gyulai Szász Károllyal egyik levelében: „Kinizsi bírálata mihelyt megérkezett, fennhangon elolvastuk, s az egész nálunk összegyűlni szokott kör, különösen Csengery, nagyon helyeselte.”²⁵ S a lap megszűnte után is, mikor még van remény az újbóli megindulásra, tovább szervez, tájékozik a lehetőségekről. „Csengerytől hallám csak, hogy Jókainak nincs szándékában már egyesülni velünk” — írja Gyulai Pákhnak 1853 nyarán.²⁶ Salamon Ferenc is „a mérsékelt irodalmi kör” „sugalmazó és mozgató szelleme”-ként említi meg őt *Irodalmi Tanulmányai* előszavában. Újra s újra felbukkanó neve mindenesetre arra figyelmeztet, hogy jobban felügyeljünk Csengerynek ezekben az években betöltött szerepére.

Gyulainak 1851-ben még nem sikerül a pesti megélhetést biztosítania. Csengeryék a *Pesti Napló* tárca-szerkesztői állását szerették volna megszerezni számára, de szeptember 9-én Bánffay helyett Récsi lett a szerkesztő, s ezzel e szerény lehetőség is elveszett. Így csak 1852 november utolsó harmadában jöhet vissza Gyömrőre, ill. Pestre, de ekkor már jó hír várja: a régóta tervezett, áhított lap már a megvalósulás előtt áll. Pákh december 4-i levelében közli Gyulaival: „ő lesz a lap „földolgozó társa”, „megfelelő honoráriummal, magától értetődik” — s ezzel beteljesül Gyulai régi vágya. „Elvbarát” oldalán, „fegyverhordozóként”, egész erejével vehet részt, működhet az irodalmi életben.

E levélből megtudhatjuk a lap megindulásának körülményeit is.²⁷ Az előzetes terv szerint, úgy látszik Jókai lett volna a lap segédszerkesztője, de őt Festetics, ki szintén kapott lapengedélyt, fényes ígéretekkel elcsalta Pákh-tól. A *Szépirodalmi Lapok* (a folyóiratcím ekkor még nincs meg, Pákh Gyulait kéri, hogy gondoljon ki valami jó nevet. Ezért feltételezi Papp Ferenc, hogy a lap nevét Gyulai adta) eleve hátránnyal indul a fényesebb kiállítású, divatképeket is közlő *Déli*bábal szemben. A koncessió késik, így félő — írja Pákh, s ez be is következik — hogy elkésnek a hirdetéssel, s „csekély népszerűségünkkel majd csak holmi előfizetőmaradékokat szedhetünk össze a három lap után”. A lap a terv szerint majd olcsóságával iparkodik a többivel versenyezni; de egyszerű kiállítása miatt fontos, hogy hetente legalább kétszer jelenjék meg.

Levelében, azon túl, hogy hírt ad a már eleve kedvezőtlenebb indulásról, az elkésett-ségről, egyszerű kiállításról, s ami szintén fontos: a már eleve csekély népszerűségről, Pákh — vigasztalva Gyulait és önmagát — pontosan megnevezi a lapot támogató, mögötte álló erőket is. „Írót a változás által egyet sem veszünk; néhányat nyerünk. Keményék, Csengeryék s az egész hajdani P. Hírlap annál szorosabban simulnak hozzánk. Eötvös ma este, midőn a lap híret hallá, így kiálta fel profétai lélekkel: „a P-é lesz a legjobb”. Mondom önnek, hogy én is ezt hiszem. Magunk urai vagyunk, szabadabban mozoghatunk.”

Ezután már gyors léptekkel halad előre a lap ügye. Dec. 13-án e rövid levélben ad hírt Pákh Gyulainak az engedély megérkeztéről: „Megvan! ! ! Láttam Pákh Albert. Az „Irodalmi Lapok” szerkesztője.”²⁸ (A végleges cím úgy látszik még ekkor sincs meg.) A közönség felé az első hírlapi hirdás Emichnek, a kiadónak a *Pesti Napló*ban dec. 15-én közzétett Előzetes jelentés-e: „Alolirt örömmel jelenti a t. közönségnek, hogy a jövő újjával megindítandó SZÉPIRODALMI LAPOK című társaséleti, irodalmi s művészeti közlöny szerkesztésére PÁKH ALBERT (Kaján Ábel) urat, az 1845—47. évi Pesti Hírlap közkedvességben álló tárcaíróját. . . volt szerencsés megnyerhetni.”

A következő napokban már a többi lapok is jelzik rövid híradásban az új lap megindulását, de a program, az Előfizetési felhívás még késik. Valami programot Pákh valószínűleg kidolgozott már dec. 4-e előtt is, de ezt Jókai elpártolása miatt meg kellett változtatnia. A híradás s az Előfizetési felhívás közzététele közt eltelt nyolc nap arra mutat, hogy hosszú fontolgatás előzte meg. Csak olyat akarnak írni, amit meg is valósítanak, de arra is ügyelni kell, hogy a kedvezőtlen indulás ellenére is tudjanak előfizetőket toborozni. Dec. 23-án a *Pesti Napló*ban olvasható először a „legolcsóbb magyar szépirodalmi lap, a *Szépirodalmi Lapok*

²⁴ Pákh levele Gyulaihoz. 1851. okt. 12. Uo. 1552—3.

²⁵ Gyulai levele Szász K.-hoz. Pest, 1853. máj. 8. Somogyi S.: *Gyulai Pál levelezése*.

²⁶ Gyulai levele Pákhhoz. Pest, 1853. júl. 29. *Nyugat*, 1911. II. 739—41.

²⁷ Pákh levele Gyulaihoz. Pest, 1852. dec. 4. *Nyugat*. 1910. 1555—6.

²⁸ Pákh levele Gyulaihoz. *Nyugat* (1910.)

című irodalmi és művészeti folyóirat 1853. évi január-júniusi folyamára” szóló Előfizetési felhívás. És végre, kilenc nap múlva, 1853. január 2-án megjelenik a folyóirat első száma. Címlapján a város új büszkesége, a Lánchíd képe, a szerkesztő s a kiadó neve s a jelzés : megjelenik minden vasárnap és csütörtökön, egy-egy íven.

S a készülődés hosszú időszaka ezzel lezárul. Új fejezet kezdődik : a szándékok, célok megvalósításának kora.

2

(Az Előfizetési felhívás.)

A kiadó Emich Gusztáv s a szerkesztő Pákh Albert aláírásával megjelentetett felhívás²⁹ bár még nem részletes programadás, de túl azon, hogy közli, mily természetű cikkeket, közleményeket olvashat majd a lapban az előfizető, nagy vonásokban körvonalazza a szerkesztőknek a lappal kapcsolatos céljait, elgondolásait is. Az új folyóirat megjelenésének fontosságát így indokolják : „olvasó közönségünk miveltebb részének irodalmi vágyait eddigi szépirodalmi vállalataink ki nem elégítheték. . . . legtöbb házaikat még mindig az idegen irodalmak e nemű termékei özönlik el.” A lap — a felhívás szerint — átmeneti hidul kíván szolgálni egy majdan megvalósítható komoly, tudományos folyóirat-irodalomhoz ; a komolyabb eszmékhez kívánja hozzáédesgetni olvasóit. E cél elérését akarja szolgálni a lap meghirdetett tartalma is. Az ész s az „épületes” ízlés kielégítése s fejlesztése érdekében tudományos és művészeti tárgyak feletti értekezéseket, részrehajlatlan színházi műbírálatokat, a magyar irodalom újabb termékeinek ismertetését, kritikáját ígéri a felhívás, s a külföldi szépirodalmi és művészeti jelenségeknek, valamint az Akadémia működésének számon tartását. Az ízlés fejlesztését, a komolyabb eszmékhez való „hozzaédesgetést” szolgálják a szépirodalmi próza különböző fajtái, a költemények („szigorúan megválogatva”), Budapest és a vidék társaséleti s egyéb mozgalmainak, egyéb híreinek közlése.

Az igényes, de széles olvasóközönség érdeklődésének felkeltésére nem igen alkalmas célkitűzéssel egybevág a felhívás azon gondolata is, hogy nem tűzik ki feladatul kiválólag hölgyek számára írni a cikkeket : „meg vagyunk győződve, mikép ama valódi felfedezői buzgalommal előadatni szokott örökös szerelmi problemafejtegetések, kalandvadászatok és szépítő szerek lajstromozásán kívül hölgyeink nagybecsű figyelmét az élet egyéb viszonyainak tárgyalásával sokkal nagyobb mértékben fog lehetni megnyernünk.” A lapban valóban nem is olvashatunk különösképpen nőket érdeklő cikkeket ; az a három közlemény is, amelynek témája a nő, tudományos fejtegetés, s főleg külföldi viszonylatokat tárgyalnak. A *nők társadalmi állása* c. írás a francia és amerikai nők házasság előtti s utáni helyzetének különbözőségeit fejtegeti. A jelentősebb *A nő c.*, eredeti vagy fordított cikk alapgondolata közel jár Gyulainak egy későbbi, 1858-ban megjelent *Iróniánk* c. tanulmánya mondanivalójához : a nő ne akarjon a férfivel versenyezni. Ha művész, a maga természetének megfelelően körben fejtsse ki nem kisebb, de más természetű tehetségét. — A folyóirat nem közöl divatképeket sem.

Maga tehát az előfizetési felhívás is, a szerkesztők ebben kifejtett célkitűzései — a már említett kedvezőtlenebb, késői előkészületek mellett — némi adalékol szolgál a lap siker telenségének megértéséhez. Természetesen szó sincs arról, hogy egyedül az előfizető-toborzás során elkövetett „ügyetlenség” okozta volna a lapnak hat hónap múltán bekövetkezett bukását : az igazi ok abban rejtett, hogy a szerkesztők meg is akarták, s amennyire lehetett, meg is valósították a felhívásban részben s nagy vonásokban felvázolt célkitűzéseiket. Hogy nemcsak, és nem elsősorban az indulásban keresendő az ok, azt jól mutatja az előfizetők számának alakulása : a kezdeti 300 előfizető május elejére 220-ra csökkent!³⁰ S méghozzá e csökkenés oly időben következett be, mikor az olvasási kedv éppen növekedőben volt. Nemcsak egy új lap, a *Divatsarnok* megindulása jelzi ezt, de az az adat is, hogy 1852 őszéhez viszonyítva 53 tavaszára az összes pesti magyar lapok előfizetőinek száma csaknem a duplájára, 2 800-ról 5 500-ra emelkedett.³¹ A lap tartalmának, irányának megvizsgálása mutatja meg majd a bukás igazi okát ; az indulás körülményei csak mintegy előrevetítik annak árnyékát.

(A lap munkatársai.)

Az előfizetési felhívás szokás szerint közli a dolgozótársul megnyert írók névsorát is : Arany, Bérczy, Brassai, Csengery, Degré, Erdélyi, Gyulai, Henszlmann, Hunfalvy, Irinyi Jókai, Kazinczy G., Kemény, Lévai, Lisznyai, Sükei, Székely, Tompa, Urházy. A lap első

²⁹ Gyulai nevét később is hiába keressük a lapon, csak a megjelent 52 számhoz : az „Első félév”-hez készített címlapon szerepel, mint „szerkesztő-társ”.

³⁰ Gyulai levele Szász K.-hoz. Pest, 1853. máj. 8. Somogyi S. : *Gyulai Pál levelezése*.

³¹ *Szépirodalmi Lapok* (a továbbiakban Sz. L.) 1853. márc. 31. 26. sz. 409.

számában közölt előfizetési felhívás e névsort még a következőkkel egészíti ki: Adorján, Bánffai, Bernát, Bulyovszky, Császár, Dobsa, Lauka, Poméry, Szász Károly, Szatmáry Károly, Vas Gereben.

Már az első névsor is jelez oly írókat, kiknek írásával a lapban nem találkozhatunk. Jókai talán megígérte, hogy bár a *Déli*ből szerkesztője, írásaival segít Pákhnak, de ígérését nem váltja valóra. Közben vitába is keveredik a lap egyik munkatársával, Brassáival a római leánynevek kapcsán, így az ő nevét csak Brassainak adott polemikus válasza alatt olvashatjuk. De nem ír Lisznyai sem, hisz a *Szépirodalmi Lapok* épp az ő általa is képviselt, álnépies irány ellen hadakozik. A külföldi emigrációban élő Henszlmann szintén kinarad a dolgozótársak közül. A második névsor ígérétéből még kevesebb válik valóra: csak Szász Károly s Lauka nevével találkozhatunk.

De a lap igazi s legfontosabb munkatársaira nézve úgy sem az előzetesen meghirdetett munkatársi névsor ad híű képet. A névsorba rendezés elve már eleve kizárja a fontossági sorrendet.

Pákh Albert, Papp Ferenc Gyulai-monográfiája szerint is, kezében tartja a lap szerkesztését. De Gyulai májusi, Szász Károlyhoz írt leveléből is kiderül, hogy pl. arra nézve, mikor, mit lehet megírni, Pákh dönt. Írni nem sokat ír lapjába. Balambér stb. álnévvel pár csipkelődő humoros írás, Kaján Ábel név alatt egy humoreszk, néhány nyílt levél, szerkesztői megjegyzés s két „Planche után” írt, a francia regényeket, ill. a francia lírai költészetet ismertető cikke jelzik írói közreműködését. Szerkesztőtársi, ki-nem-írt segédszerkesztői minőségben *Gyulai Pál* írásaival találkozunk legtöbbit a lapban. Itt jelenik meg hat verse, egy Heine-fordítása s az *Egyszerű történet* c. beszélye. 1000,—g, -i, Gy. betűjelekkel — s mint Papp monográfiája jelzi — névtelenül 12 kritikáját, ismertetését olvashatjuk. A chinai salonról írt riport, az Ira Alridge életét ismertető írás, a névtelen, nyilván a többiekkel való megbeszélés alapján megfogalmazott bevezető és befejező cikk, Krizának a székelv népköltészet bemutató szemelvényei elé névtelenül írt bevezetések jelzik ezenkívül a lapban kifejtett munkásságát, de esetről-esetre „újdondászi” minőségben ő írja tele az *Újdonság* s a *Külföldi* rovatokat is, s valószínű, legalább is többségében tőle valók a Nyílt posta szerkesztői üzenetei. (Erre mutat Papp Ferenc adata, hogy Gyulai biztatta Krizát a székelv népköltési gyűjtés eredményeinek bemutatására; e biztatásnak a szerkesztői üzenetek közt lelünk nyomára.) S persze Gyulai intézi a lap technikai, s mikor adódik, rendőrségi ügyeit is. — Mellette a legszorgalmasabb s vele hasonló szellemű és szigorúságú kritikus *Sükei*, ki nem csak az *S* betűvel jelzett kritikáiban ad hangot elvi, esztétikai nézeteinek, hanem a *Kritika és művészet* c. tanulmányában részletesen is kifejti azokat. *Kazinczy Gábor* szintén fontos munkatársa a lapnak; az ő nevét is, ill. *A.B.C.*, *G** vagy *X* jegyét kritikái, elvi cikkek alatt találjuk. — *Csengery Antal* csak egyszer ír a lapba: ő nyitja meg az első számban a Nemzeti Színház előadásainak bírálatára szánt tárca-rovatot. De ez egyszeri megszólalásával éppenséggel nem mérhetjük le szerepét, hatását. Gondolatait a többiek kritikáiban is megtaláljuk; mint már említettük, a szerkesztőségi megbeszéléseken fejti ki nézeteit, e megbeszéléseken keresztül gyakorlati befolyást a munkatársakra, a lapra. — *Kemény Zsigmond* és *Erdélyi János* csak egy-egy elvi tanulmányt szerepelnek a folyóirat hasábjain, az *Eszmé*k a regény és dráma körül, ill. a *Népköltészet körül* c. cikkeivel (azon túl, hogy beszélyt, ill. balladafordításokat, verset közöl tőlük a lap), de a bennük kifejtett nézetek nagymértékben járulnak hozzá a lap esztétikai, elvi arculatának kialakulásához.

Az eddig felsorolt írók a lap legfontosabb dolgozótársai. Ők alakítják ki a lap elvi irányát; többségükben részt vesznek a szerkesztőségi megbeszéléseken, ők döntenek el, hogy ez iránynak megfelelően mit közöljenek. Pontosabban szólva, azt meg tudják akadályozni, hogy meg nem felelő mű napvilágot lásson a folyóiratban, de az már nem teljesen csak az ő szándékukon múlik, hogy mi jelenjék meg. Gyulainak Szász Károlyhoz írt, már többször idézett májusi levele rávilágít a szerkesztőség ily irányú nehézségeire. Pénzhiány miatt vissza kell utasítani Szász beküldött versét. „Nincs pénzünk. Legfeljebb csak Aranyt és Tompát fizethetjük. Léway a jövő reményében dolgozik” — írja Gyulai. De az is kiderül e levélből, hogy nemcsak a pénzhiány emel gátat a szerkesztők szándéka elé, hanem néha a kényszerű szerkesztői okosság, szükséges megalkuvás is. Így nem közlik Szásznak *Kinizs*ről írt bírálatát, mert „a Hölgyfutár betiltatott, s emberei népszerűek lőnek a közönség előtt, Pákh nem találta alkalmasnak az időt. Később lapunk a legkétesebb viszonyok közt tengett. Elhatároztuk, hogy felhagyunk a kritikái táborozásokkal” — írja Gyulai ugyanabban a levélben.

Ám ha a levélben jelzett pénzügyi nehézség befolyásolja is a lap szépirodalmi részének tartalmát, ennek hatása csak abban mutatkozik, hogy egy-egy költőtől többet vagy kevesebbet közölnek, mint amennyit szeretnének; de az írók, s főleg a költők névsora világos, jó képet ad a szerkesztők ízléséről. A költők közül a következőkkel találkozunk a folyóiratban: *Lévai* : 9, *Arany* : 8, *Petőfi* : 8, *Gyulai* : 7, *Erdélyi* : 6 balladafordítással s 1 verssel, *Szász*

Károly :4, Tompa :3 verssel szerepelnek s egy-egy költemény olvasható a következő költőktől : *Beöthy, Bérczy, Berecz Károly, Iduna, Sükei Károly, Szabó Károly, Vecsei*. A világirodalmat *Béranger, Heine, s Victor Hugo* verseinek fordítása képviseli. — A beszédek, humoreszkek jelentősebb írói a következők : *Pákh, Bérczy K., Gyulai, Lauka, Degré, Beöthy L.* A külföldiek közül : *Hector Berlioz, Sandeau, Washington Irving és Gogoly*.

(A lap programja.)

A folyóirat Kazinczy Ferenc nevével indul. A programadó, bevezető első cikk címe : *Kazinczy Ferenc*, „kinek pályája három nagy eszmét képvisel : a nemzetiség fejlesztését a szellem erejének alapján, hogy mindinkább meghódítsa a műveltséget, mint legszilárdabb biztosítékát”, „ernyedetlen és lelkiismeretes buzgalmat még a részvétlenség és balkörülmények között is” és „izlést és tanulmányt”. A cikk megismétli a gondolatot, mellyel Csengery még 1850-ben biztatta lapalapításra Pákhot : „a kor, melyben élünk, testvére az övének, midőn az irodalom lőn a nemzetiség védangyala s szellemünk életnyilatkozatainak egyedüli központja. . . A magyar irodalomnak most is éppen az a hivatása, mi akkor volt.”

A gyakorlati tennivalókra nézve is Kazinczy példájára hivatkozik a program ; a jelen jelenségeit figyelembe véve igyekszik hasznossá tenni a régi elveket. Az egyik elv : a *művészi igény* hangoztatása. Ennek nevében fordul a lap már a bevezetőben is az álnépies irány ellen : „Mi nem vagyunk a merev és csalfa ideál tanának bajnokai, de gyűlöljük a csupasz és szintén csalfa természetiességet és a szellem féktelenségét, mellyet bátorság és eredetiségnek nevezgetnek. Mi szükségesnek tartók és teljes hívei vagyunk azon reformáló mozgalomnak, mit költészetünkben Petőfi, Arany és Tompa, széptanunkban Erdélyi kifejtettek, mert látkörünk szélesedett és költészetünk inkább vissza lőn víve valódi és szilárd alapjára, de elérkezettnek hisszük az időt, visszahatást idézni elő kinővései ellen, mellyek hova tovább botránnyá fajulhatnak.” — A másik megvalósítandó célkitűzéséhez is Kazinczytól vesz ösztönzést a lap : ez a *külföldi irodalmak tanulmányozása*. A pusztá utánzás káros megnyilatkozásait már eleve kritikával utasítva el, a provincializmus felszámolását, s külföldi irodalmak tanulmányozásából meríthető ösztönzést jelöli meg követendő útként a program. „Azon világnézetek és írányok, mellyek az európai irodalmat forrongásban tartják, kevés barát — vagy ellenségre találnak nálunk s a saját mélyen hallgat a külföldi irodalom viszonyairól, pedig politikai helyzetünk mélyebben bevitt az európai életbe, mint eddig s az irodalomnak követnie kell a politikai és társadalmi fejlődést, sőt irányul szolgáltatnia. Talán igen is el vagyunk telve saját ereditiségünkkel. A világirodalom iskolájába kell járnunk, ha az irodalmat magasabb álláspontra akarjuk emelni. A tanulmány nem utánzás. . .” E második célkitűzésnél is érvényesül a bevezetőn végighúzó gondolat : az irodalom csak a kor adta megváltozott viszonyokat figyelembe véve használhatja fel eredményesen a más irodalmi és társadalmi viszonyok közt megszületett, de alapjaiban helyes elveket. A külföldi irodalmak tanulmányozása is más szempontból fontos most, a század derekán, mint pl. Kazinczy Ferenc korában.

A bevezető cikk szerzője Papp Ferenc szerint Gyulai. De a szavak nemcsak az ő gondolatait fejezik ki ; talán ezért hiányzik az aláírás is. Még inkább alátámasztják e feltevést a megjelent többi szám elméleti cikkei, kritikái. Újra és újra felbukkannak azonos gondolatok a lap legkülönbözőbb szerzőinél. A legteljesebb elvi egység, esztétikai nézeteik teljes harmóniája, azonosága jellemzi a cikkírókat. Az egyik szerző írásában éppen csak felvetődő gondolatot a másik fejti ki részletesebben, vagy azonos elvi alapon nyilvánítja nézeteit egyéb kérdésekben. Ha vizsgáljuk, hogy mily nézeteket fejez ki, mit véd, mit támad a lap, a legkülönbözőbb cikkírók sorait idézhetjük állításaink alátámasztására. Nem szerkesztői tekintély vagy pártfegyelem hangolja össze az írásokat — ekkor még nem beszélhetünk semmiféle irodalmi pártról! — A magyarázat ennél sokkal kézenfekvőbb : azonos nézetű emberek tömörülnek a lap köré, hogy azonos célokért munkálkodjanak.

(Az irodalom céljáról.)

A folyóirat elsődleges célja az irodalom védelme : színvonalának megőrzése, fejlesztése, világirodalmi rangra emelése. A l'art pour l'art győzelméről, felülkerekedéséről lenne szó? Korántsem, sőt!

A laphoz tartozó írók esztétikai nézetei, egyes kérdésekben nyilvánított véleményeik megértéséhez elsősorban is azt kell figyelembe vennünk, miben látják *most, 1853-ban* az irodalom célját, rendeltetését. A Világost megelőző években könnyű volt eldönteni, ki híve az „írányköltészetnek” ; ki vallja, hogy az irodalomnak a művészetén túl más rendeltetése, hivatása is van, s ki tagadja ezt, ki dalolja csak a saját fájdalmát, örömet. Tiszta, áttekinthetőek voltak mind a politikai, mind az irodalmi frontok. De Világos után megváltozik a

helyzet. A jobbágyság megszűntével 48-ban részben — látszólag — megoldódtak a társadalmi kérdések, részben most háttérbe szorulnak a nagy katasztrófa, az egész nemzetet sújtó idegen elnyomás miatt. Az 1850-ben írt *Koldus ének*nek Arany költészetében sincs folytatása! Az irodalomnak feladatként csak a nemzeti érdekek védelme marad, de ebből is kirekesztődik az új harcra buzdítás lehetősége. Ez csak felelőtlen kalandba, még nagyobb tragédiába sodorná a nemzetet; de azt a cenzura miatt sem tehetnék az írók. Akik számára az irodalom nem csupán a szórakoztatás vagy a gyönyörködtetés eszköze, — az olcsó dicsőségről, pénzkereseti forrásról nem is beszélve —, akik felismerik az irodalomra háruló megváltozott, új feladatot, azért veszik kezükbe a tollat, hogy az irodalom ezt az új feladatát, a nemzetiség védelmét minél tökéletesebben be tudja tölteni. A művészet távolról sem önmagának célja a szemünkben. Sükei nem csak azért bírálja a francia színműveket, mert a véletlenre vannak építve, hanem mert „igen kevés magasabb célt köt a színművészethez, azt leginkább mulatság, érzéki inger eszközének tartja... Nálunk a színművészethez erkölcsi érdek van kötve... úgy tekintjük azt, mint a nemzeti öntudat ébresztésének egyik eszközét...”³²

De ezen túlmenően — elméletben — elismerik a *Falu jegyzője*-féle irány jogosságát is: „az irodalomnak követnie kell a politikai és társadalmi fejlődést, sőt irányul szolgálnia” — olvashatjuk a bevezető cikkben. Az Újdonság rovatban Gyulai elítéli a regény egykori támadóit, illetve azt az ítéleti irányt, mely „politikai ellenszenvének palástjával egy balul értelmezett szeptani tételt használ föl: a költészet önmagának célja.”³³ Ugyancsak ő jelenti ki másutt: „Mi nem vagyunk olly ellenségei az irányköltészetnek — kivált a regényben, mint a németek után a régibb magyar ítézet.”³⁴ Kemény az *Eszmé* a *regény és dráma körül* c. tanulmányában³⁵ épp arra a feladatra vállalkozik, hogy a már meglevő jelenséget — az irányregényt — összhangba hozza a kritikai elmélettel. Mint tényt állapítja meg, hogy a „legkedveltebb regények éppen a társadalom sebeinek föltárásával és a hibás közjogi intézmények eredményeivel foglalkoznak”, hogy a regényíró „a politikai és társadalmi megoldásokhoz néha több súllyal járul, mint a hírlapok cikkírói, mint a parlamentek szónokai, stb.” s végül: „az irányregények divatba jöttek s korunk viszonyai közt a divatból kimenni nem fognak”. A helytelen elítélő kritika e regények irányában abból eredt — vallja Kemény —, hogy „a nemzetektől eltanult drámai elvek szerint ítélgették e műveket s nem vették észre a regénynek a drámatól eltérő jellegét”. A továbbiakban e különbségek elemzésével nyit utat a regény, köztük az irányregény megértéséhez is.

Távolról sem jelenti ez azt, mintha Kemény, vagy akár Gyulai is a 49 előtti „irányköltészetnek”, mint irodalmi iránynak lenne propagátora. Hisz Kemény épp e tanulmányban jelenti ki — a regényre szűkítve az irányköltészet jogosságát —, hogy a „drámaíró a politikai és szociális irányokkal bűnhődés nélkül ritkán foglalkozhatik”, Gyulai pedig a költészetre vonatkozóan él némi megszorítással e tekintetben. Csak azt kívánjuk jelezni, hogy felmerül a lapban az irodalomnak a társadalmi, szociális kérdések megoldását segítő szerepe is, s ezzel kapcsolatban sem teljesen elutasító a válasz. Ez azért is érthető, mert a *Falu jegyzője*, a mintául szolgáló regény szociális mondanivalója: a jobbágyrendszer, a régi megyei rendszer megszűntetésének szükséges és helyes volta előttük is nyilvánvaló. Hasonló problémákat felvető elbeszélést a lap is közöl: Bérczy *Élet-utak* c. beszélye hőst a 48 előtti társadalmi helyzet, a nemes és nem-nemes közti hatalmas szakadék teszi tönkre; viszi gyilkosságba, később a halálba.³⁶

Mindazonáltal a lap fennállásának idejére nézve e vélekedések csak másodrendű fontossággal bírnak, csak elméleti jellegűek. Gyakorlatilag az irodalomra most egészen másféle feladat hárul, mint mikor az irányköltészet problémája felvetődött: a nemzet ügyét most csak azon az úton szolgálhatja, ha közvetlen célkitűzésként irodalom belüli eredmények eléréseért küzd. Így az a sajátos helyzet alakul ki, hogy éppen azok, kik irodalomon kívüli célok elérését kívánják szolgálni az irodalommal, látszólagos l'art pour l'art-os követelményt hangoztatnak; irodalom belüli mértékkel méri a műveket. A művészi értéket kéri számon elsősorban, hogy általa el tudja érni az irodalom, a mű a kívánt hatást. Gyulai például nem azért veti el Losonczy költeményeit, mert hazafias verseket írt, hanem mert a versek művészielensége a kívánt hatás ellenkezőjét kelti az olvasókban, mintegy lejáratja a szép eszméket. „Minden irány csak annyiban foglalhat helyet, mennyiben a költői céllal össze tud olvadni s aesthetikai hatást idézhet elő. Ha erre képtelen az író, írjon értékezést, szónokoljon; de ne bántsa a költészetet. Losonczy versei kít fognak hazafias lelkesülésbe hozni, midőn sem

³² S. [Sükei]: A koldusnő. Sz. L. 1853. 4. sz. 52–53.

³³ Uo. 15. sz. 233.

³⁴ 1000: Losonczy László költeményei. Uo. 9. sz. 143.

³⁵ Uo. 6–9. sz.

³⁶ Uo. 30–34. sz.

eszmé, sem hangulat nincs költői becsre emelve?”³⁷ Sükei a nemzeti irány védelmében fordul élesen szembe azzal az irodalommal, kritikával, amelynek a művészet mellékes dolog, fő a gyakorlati cél. „Hogy valamit égis magasztaljanak — írja Sükei —, nem szükség más kritériummal bírni, csak, „sujtásos” legyen. Az ily kritika igaz, hogy a legkönnyebb dolog, de miként a művészetnek, úgy a nemzetiségnek is kárára van. Mert valamint egyfelől igazság az, hogy a művészet nem lehet más, mint nemzeti, úgy másfelől a *nemzeti irány csak úgy marandó és életrelvő, ha képes a művészet formáival a lehetőleg összesimulni.*”³⁸

(A munkatársak esztétikai és kritikai alapelvei.)

Sükeinek az a *Kritika és művészet* c. tanulmánya, melyből a fenti idézet is való, más szempontból is figyelemre méltó. Bepillantást nyújt abba a kritikusi gyakorlatba, melyet a lap többi munkatársa, így Gyulai is követ. Miután ismerteti — és elveti az általa „alanyinak” nevezett kritikát, mely a műveknek csak a mondanivalóját értékeli vagy bírálja, áttér a „tárgyilag” kritikára, mely „kimondja határozott elvül, hogy a művészet egyedül önmagának célja, s minden esetleges hajlammak, alanyi célnak, minő pl. a filozófiai, erkölcsi, vagy politikai törekvés, csak úgy van benne helye, ha a közvetlen művészeti céllal össze bír olvadni”. E kritikán belül is kétféle irányt különböztet meg. Az egyik a „szemléleti” vagy „műphilosoph” kritika, mely a művészet törvényeit előre bocsájtott, föltételezett általános fogalomból származtatja le, míg a másik, a „tapasztalati” vagy „müörtörténész” kritika az általános fogalom helyett a nagy költők műveiből fejti ki a művészet eszméjét, törvényeit. Sükei ez utóbbit tartja helyesnek, mert eddig is az volt kritikánk népszerűtlenségének oka, hogy „nem nemzeti költőink műveiből, mint történeti tényekből indult ki”.

Hogy Gyulai mennyire osztotta Sükeinek e tanulmányban kifejtett elveit, arra jó bizonyíték egyéb írásain, kritikáin kívül a következő évből való Petőfi-tanulmánya. Ebben így rója meg az 1847-es *Szépirodalmi Szemlé*: „Merev műphilosoph helyett többször kellett volna müörtörténésznek lennie, hogy tanait módosíthassák a nemzeti élet nyilatkozatai...”³⁹

Sükei előtt tanulmánya írása közben gyakorlati cél lebeg: a kritika csak akkor léphet fel eredményesen az álnépesséssel szemben, csak akkor tanulhatnak belőle maguk a megbírált költők, ha Petőfi és Arany műveire támaszkodik, „kiknél a népies költészet, mint általános érvényű tény jelent meg.”

A lap kritikusai a legkevésbé sem követnek merev kritikai elveket. Jó példa erre Sükeinek Girardinné *Lady Tartuffe* c. vígjátékáról írt színbírálata.⁴⁰ A darab — írja — „a legművészebb alkotású színművek egyike, ha nem is a hagyományos műelmélet, de a művészi alkotás természet-törvényei szellemében.” Helyesli azt, hogy az író a formát alárendelte a tartalomnak, hogy „a forma a tartalom után idomul”, s „a művészi alkotásnak saját női érzületében találhatós természet-törvényeit aesthetikai rendszernek föl nem áldozta”. Mert „a művészetnek más célja nem lehet, mint a korlátolt léttel, a köznapis valósággal szemben, az emberi szabad természetet híven, igazán föltüntetni”. Sükei azt értékeli a darabban, hogy sem tragikai alakká, sem nevetségessé nem tette hősnőjét az író, hanem az alak hű lélekrajzán keresztül az emberi természet törvényeit engedte megvilágozni. Ez Sükei s Gyulai kritikáinak egyik alapvető követelménye; azt várják az íróktól, hogy az emberi lélek természet-törvényeit engedjék érvényesülni a lélektanilag hű ábrázoláson keresztül. A természetesnek, mint egyetlen művészinek elismerése hangzik ki Gyulai költői megfogalmazásából, a merev elveket elvető *Pünkösöd napja* c. írásából is: „Mennyivel nagyobb műphilosoph a természet, mint bölcséink. Ő nem tiltja meg a csalogánynak, hogy ne énekeljen fájdalomról, meghagyja a pacsirta örömét, szereti az erdő rejtélyes és sötét romanticismusát, nem bánja a szellő és patak idylli csevegéseit, tűri a felhők világfájdalmát, midőn villámlolva menydörgik be a láthatárt, nem haragszik a szivárvány humorára, mely könnyezve és mosolvgva öleli át a földet. Neki minden szép, mi hű, igaz és jellemző. Ő csak a hamisat gyűlöli. Neki nincs iránya, mert ezer iránya van, ő nem egy, hanem egész. Ő sem klasszikus, sem romantikus, sem szomorú, sem víg, sem népies, sem saloniás, neki csak ízlése van, mely gyönyörködni és gyönyörködtetni tud.”⁴¹

Mindkét idézetből egy fő gondolat emelkedik ki: *ami természetes, az művészi, igaz és szép*. Csak hat év telt el azóta, hogy Petőfi ezt így fogalmazta meg: „Ami igaz, az természetes, ami természetes, az jó és szerintem szép is.” Az elmúlt évtized öröksége ez az esztétikai alapelv. Erdélyi, kinek esztétikai nézeteit magáénak vallja a lap a bevezető cikkben is, az 1847-

³⁷ 1000: Losonczy L. költeményei. Uo. 9. sz. 143.

³⁸ Sükei: *Kritika és művészet*. Uo. 15–16. sz.

³⁹ Gyulai: *Kritikai dolgozatai*. Bp. 1908. 32.

⁴⁰ S...: *Lady Tartuffe*. SzL. 52. sz. 822.

⁴¹ -g.: *Pünkösöd napja*. Uo. 40. sz. 629.

ben írt *Egyéni és eszményi* c. tanulmányában széles alapú tudományos fejtegetésben deklarálja ez elvet, mint a kor elért eredményét.

A szavak azonossága fontos tényre mutat: 48-ból az ún. „eszményítő realizmusba” való áttejődés korántsem történik ugrásszerűen. (Az „eszményítő realizmus” meghatározást 1955-ben a realizmussal foglalkozó akadémiai vitában használta Barta János.) Ekkor, 1853-ban még szó sincs a „szép”-nek elsődlegességéről, de nincs szó az „eszményinek” túlsúlyáról sem az „egyéni” és „jellemzetes” felett. Petőfivel — és Erdélyivel⁴² — találkozik össze Gyulai az egyénit ábrázoló Shakespeare tiszteletében, csodálatában is. „Shakespeare drámáiban az *egyéni* a fő, minden következményeivel, s a szenvedélyek *legigazibb* ábrázolása” — írja Ira Alridge, a nagy néger színész életéről adott ismertetésében. Őszinte elismeréssel adózik Shakespeare hű színészi tolmácsolójának, s haraggal ítéli el ócsárlóit, a német kritikusokat, kik „a széptan nevében tiltakoznak a barbárság betörései ellen. Művészietlen természetiesnek tartják a szenvedély vulkáni kitöréseit.”⁴³ Gyulai épp a színész jellegzetes, a szenvedélyeket a maguk természetes mivoltában ábrázolni tudó előadásmódjáért értékeli nagyra művészetét.

Sok minden megőrződött tehát 48 előttről, de ez az örökség tartalmában szükségképpen át is alakul: megszűnik, ill. módosul. A változás nyomai, melyek a későbbiek folyamán szinte észrevétlenül teljesednek ki, már ekkor is megtalálhatók. Egyre kevésbé adják a társadalmi viszonylatok azt az alapot, amelyen a cselekmény, a jellemek, a mű egész világa kibontakozik. A kritikai realizmusnak ezt az alapkövetelményét az elmúlt évtizedben sem fogalmazták meg pontosan, de az írói gyakorlatban, a legjobb művekben, — pl. Eötvös regényeiben is, — megvalósult. Most a társadalmi valóság igaz ábrázolásának helyét, a kritikákban is, az ember lelki világa, érzései, szenvedélyei hű festésének igénye váltja fel, s bizonyos, korhoz nem kötött emberi vonások kutatása. „Minden halhatatlanságra törekvő költőnek oly motívumokra kell építeni, melyek — Schlegel szavai szerint —, mindenkor érthetők maradnak, mivel nemcsak egy korszak erkölcsiében, hanem az emberi természetben gyökereznek” — írja Sükei Dandin Györgyről írt bírálatában.⁴⁴

A lélektanilag hű emberábrázolás megnövekedett igényét sugalmazzák a világirodalmi nagy alkotások példái, melyek elérendő célként lebegnek szemük előtt; de elsődlegessé válására ez nem ad kielégítő magyarázatot. A bukott forradalom utáni, kilátástalan helyzetben tetteiben akadályozott, a tennivalót sem világosan látó, így bennsőleg is tetlenségre kárhoztatott ember befelé fordulása indokolja némiképp e jelenséget; de a végső feleletet majd csak több más összetevő felkutatásával mondhatjuk ki.

A lélektanilag hű emberábrázoláson kívül még egy alapvető követelményt támasztanak a lap esztétikusai a művekkel szemben: a *nemzeti jelleget*. A már Kőlcseytől kezdve élő s a köztudatot egyre jobban átható igény, most mikor a nemzeti érdekek védelmezőjeként egysedül az irodalom maradt meg, fokozottabb hangsúlyt kap. Ez magyarázza a féltő gondoskodást, a feltámadt nagy érdeklődést a letűnt századok régi magyar irodalma iránt is — a lap több ízben felhívja olvasói figyelmét a régi művek kiadványaira — de elsősorban ezért tartja a *Szépirodalmi Lapok* legfontosabb teendőjének az irodalmi népiesség Petőfi és Arany által elért eredményeinek megőrzését.

A nemzeti jelleg érvényrejuttatása érdekében a magyar valóság felé fordulásra szólítják fel a kritikusok az írókat. „A magyar vidéki élet, a társadalmi viszonyok rajza fölötté el van hanyagolva. Pedig ha valahol, a regényre nézve igaz, hogy a költészet központjául a nemzeti és társadalmi életnek kell szolgálnia” — írja Gyulai Fáy *Béltelki ház*át s beszélyeit, Eötvös *Falu jegyzőjét* állítván követendő példaként az írók elé.⁴⁵ Kazinczy Gábor mindjárt az indulásnál, a második számban arra hívja fel a figyelmet, hogy a közönséget szükségképp kevésbé érdekelhetik a külföldi szerzők idegen tárgyú művei, mintha saját életünket ábrázolják az írók. De még helytelenebb — írja a továbbiakban — ha a magyar szerzők idegen, általuk lényegében ismeretlen világban játszatják darabjaikat. A világirodalom nagy alkotóinak példájára is utal: „Mind a hős, kiknek szellemkincseit drága hagyományul öröklé ránk a múlt, Homértól Goetheig, nem legnemesb, legtisztább képviselői-e koruknak s nemzeteinknek?”⁴⁶ E sorok megvilágítják, mit értenek a külföldi irodalmak tanulmányozásán, s hogy nem pusztán a tárgy-, ill. környezetválasztással vélik elérhetőnek a nemzeti jelleg érvényrejuttatását. Ez csupán a keret, melyet a nemzet szelleméből eredő tartalomnak kell megtöl-

⁴² Gyulai és Erdélyi nézeteinek hasonlóságát azért is hangsúlyozni kell, mert az elmúlt években kettejük nézeteinek állítólagos teljes ellentétét hangoztató téves és megalapozatlan vélemények is napvilágot láttak. (Vö. Heller Ágnes: *Erdélyi János*. Fil. Évkönyv, I. Bp. 1852. 451–454. és bevezetése *Erdélyi vál. esztétikai tanulmányai* c. kötethez Bp. 1953. 20–22.)

⁴³ Gy.: Ira Alridge. Sz. L. 24. 1853. 375.

⁴⁴ S.: Dandin György. Uo. 36. sz. 564.

⁴⁵ Az Ujdonság rovatban: Fáy *Búzavirágok és kalászkok*. Uo. 15. sz.

⁴⁶ A. B. C. Színpad és irodalom. Uo. 2. sz. 19–21.

tenie. „A világ irodalmaiban általános törvény uralkodik, minélfogva csak az bír beccsel, ami, művészettel, tanulmánnal párosulva, egyenesen a *nemzet szelleméből* eredett, ami sajátos, önálló s eredeti” — vallja Kertbeny is.⁴⁷

A nemzeti jelleg érvényrejuttatásának követelése nem véletlen; szerves összefüggésben van a lap kitűzött céljával, esztétikai elveivel. Azon a felismerésen kívül, hogy csak a valóban nemzeti, a kor s a nemzet szellemiségéből eredő művek tölthetik be az irodalomra háruló nemzeti feladatot, s emelhetik világirodalmi rangra a magyar irodalmat, ez az igény a lap alapvető esztétikai elvéből is következik: összehangzik az „egyéni”, a „jellemzetes” ábrázolásának követelményével. Magától értetődik, hogy e kérdésben is szembekerül a lap a német kritikusi gyakorlattal, azzal a — Sükei szavaival élve — „műphilosoph” iránnyal, mely képtelen a sajátos nemzeti jelleget előtűntető művek megértésére. Kazinczy Gábor, nagy ellenérzéssel ismerteti Schücking, s általában az „új-német” kritikusok eljárását, kik a német irodalomra nézve „tudós örömmel színezik ki a *nemzeti jellem hiányát*”.⁴⁸

A nemzeti jelleg megléte ad magyarázatot elsősorban arra a nagy szeretetre s elismerésre, mellyel a lap írói az angol és — amennyiben nem a felszínes regény- és színdarabgyártók műveiről van szó — a francia irodalom felé fordulnak. De az ábrázolt problémák hasonlóságán túl, e sajátosság kelti fel érdeklődésüket az orosz irodalom iránt is, melyet a lapban Gogol *Egy kép a régi jó időből* c. beszélye képvisel,⁴⁹ valószínűleg Sükei fordításában. Csengery egy későbbi, 1855-ben a *Pesti Napló*-ban megjelent cikkében a világirodalmi rangra emelkedett orosz irodalmat nemzeti jellege miatt egyenesen példaképp állítja a magyar írók elé.⁵⁰

(A népiesség védelmében; az álnépiesek ellen.)

A világirodalmi színvonal elérése, az ahhoz szükséges igazi nemzeti költészet igénye teszi a lap elsődrendű feladatává annak az iránynak védelmét, melyet a költészetben Petőfi és Arany valósítottak meg, esztétikailag pedig Erdélyi támasztott alá. Ezért vállalja a folyóirat a Petőfi örökséget elferdítő, a népiest a közönség szemében lejárató epigonok elleni népszerűtlen küzdelmet, mely végső soron bukását is okozza.

„A népi elemből fejteni ki és virágoztatni fel a nemzeti költészetet, ugyanaz, mi minden jóra való költészet életelve volt a hellentől fogva a legújabbakig” — írja Gyulai a *Szikszoí Enyhlapokról* írt bírálatában.⁵¹ Ettől a felismeréstől vezettette tűzi zászlájára már a bevezető cikkben is a lap Petőfi, Arany, Tompa, Erdélyi nevét.

Csengery már az első számban felhívja a figyelmet a költészetnek Petőfi és Arany óta, a népszínműnek Szigligeti óta bekövetkezett süllyedésére.⁵² Elsősorban is az epigonok, az álnépiesek rossz hatásától féltik az irodalmat s a közönséget. Attól, amit Arany ugyanez év nyarán — 1853-ban — így fejez ki: „Olykor úgy érzem, hogy *még* nem volna lehetetlen oly művet produkálnom, mint TOLDI volt. De minek? de kinek? . . . Az a közönség, mely első TOLDI-mban a *kútágast* bámulta csak, azóta igen sok *kútágast* olvasott; az nem találná már Toldit eléggé „sajátágosnak”, „népiesnek”, mint akkor magát kifejezte; a másik; mely hivatta volna a mű költői oldalát felfogni, az a formától nem fogja látni a tartalmat.”⁵³ Félő, hogy az epigonok az esztétikailag kevésbé művelt olvasókat hozzászoktatják a külsőségek, a „cafrangok talmi csillogásához, hogy a lényeg, a belső értéket többé már észre sem tudják venni; a műveltebbeket pedig elriasztják mindentől, ami népies. Hogy e félelem nem indokolatlan, arra jó bizonyíték Arany gyöttrődése, kinek költeményeire még négyszáz előfizető sem gyűlik össze.

Mivel a népies irodalom becsületét csak a művészi értékek megőrzése tarthatja meg, fokozott hangsúlyt kap a kritikákban, tanulmányokban a művészi igény alapvető követelménye. Gyulai ennek elhanyagolásában, sőt tagadásában jelöli meg a süllyedés fő okát. „A népiest és műköltőileg szépet nem csak külnyalatokban, de a legáltalánosabb bellényegében is egymásnak ellenkezőnek hiszik” — írja az epigonokról.⁵⁴ Erdélyi is ezért hangsúlyozza, hogy a nép alkotásai sem mind remekművek, hogy a „*népköltészet alatt, józanon, csak olyan költészet érthető, melly, mind a mellett, hogy iskolázatlan tömegektől támadott, megüti a műbecsi értéket*”.⁵⁵

Ebből következik, hogy a lap kritikusai a népies műveket is ugyanoly szigorú mértékkel mérik, mint az egyéb alkotásokat. A színpadi hatás szinte egyedüli, s főelvként való előtérbe helyezése helyett a jellemfestést s a jellemekből következő cselekményt kéri számon a

⁴⁷ Kertbeny: Irodalmunk túl a határokon. Uo. 18. sz. 275.

⁴⁸ A. B. C.: Forgácsok III. Uo. 41. sz.

⁴⁹ Uo. 40–43. sz.

⁵⁰ P. N., 1855. jún. 22.

⁵¹ 1000: Szikszoí Enyhlapok. Sz. L. 24. 1853. sz. 255.

⁵² Csengery: Nemzeti Színház. (Tájékoztató) Uo. 1. sz. 6–7.

⁵³ Arany levele Tompához. 1853. jún. 28. *Hátrahagyott lev. I.* 302.

⁵⁴ —g: Pünkösöd napján. Sz. L. 40. 1853. sz. 632.

⁵⁵ Erdélyi: Népköltészet körül. Uo. 42. sz. 662.

népszínművektől is, ami — Gyulai szavaival élve — „csak nagy reményű ifjú maradt, kibér megvénült az ifjúság”. A megrovó kritikák oka nem a látványosság, hanem az, hogy az új népszínművek nem felelnek meg a dráma műfaji követelményének. „A népszínműben is cselekményt és jellemet kell adnotok” — írja Gyulai. „Én nem bánom, keressétek elő a hatás minden eszközt, csak tegyétek azokat a szellem szolgálivá, vegyetek akárhonnán anyagot, csak teremtsétek belőle. Nem mondok én mást a lírikusoknak is. Hadd pengjen a cimbalom, zengjenek a palócdalok, de adjatok költszetet, ne prózát, érzést, ne rángatózást, gondolatot, ne bombasztot — a süjtással nem sokat nyerünk.”⁵⁶

Mint általában a művészettől, a költeményektől is azt várják, hogy a természetet, a hűt, az igazat fejezze ki, s képviseljen valamj eszmét. Mindezek hiányát nemcsak az álnépieseknél, de minden költőnél szigorúan megbírálják. Császár Ferenc költszetét (kinék Petőfivel szemben elkövetett hajdani igazságtalanságát is szemére veti Gyulai a *Szikszoí Enyhlapok*-ról írt kritikájában) Pákh így jellemzi: „tele [van] álpathosszal, üres phrasissal, valótlan-sággal, affektáltsággal, részvét-hajhászattal, szóval: neveltséges”.⁵⁷ Igen jellemző Gyulainak Sulyánszky, ill. a *Családi Lapok* vallásos költeményeiről írt cikke. A „szív és élet igazai”, azaz a „természetes” megtagadására irányuló törekvéseik miatt már eleve megtagadja az irodalmi és művészi létjogosultságot az ún. „ultramontán regények s pietisticus dalocskák”-tól. De általában véve is művészetlennék, sikerületlennék tartja a korabeli vallásos költszetet, mivel nem a „vérből forrt érzés hangja” szólal meg bennük, mint a régi magyar irodalom e nemű alkotásaiban; csupán a kifejezésre helyezik a hangsúlyt, mint az „ún. népies költemények”, de az élető szellemi hiányzik belőlük.⁵⁸

A költszetben az álnépiesek műveiben leplezhető le legkönnyebben a külsőségek hangsúlyozása, a művészi alakítás hiánya, mely egy töről fakad a drámai színi hatás elsődlegessé tételével. Már csak azért is ezt az irányt támadják elsősorban, mert ez a legdivatosabb, legnépszerűbb, s hatására nézve a legkárosabb. Erdélyi a *Népköltszet körül* c. tanulmányában fejti ki a „kelmeszerűség” mibenlétét, magából a nép dalaiból, ezek lényegéből egyáltalán nem következő művésziellen jellegét. Példaként a „Nem anyától lettél...” kezdetű népdalra utal, mely népi jellegét egyáltalán nem a külsőséges eszközök, a tájszavak stb. halmazától nyeri. A kelmeszerű költszet lényegét, legtöbb hibáját a költő eszme hiányában jelöli meg, abban, hogy „a tárgynak, melyet zeng, egymásra nézve közönyös tulajdonait szereti összefűzni, pl. mikor mindent, ami lehet, elmond a tavaszról, — azt pedig, ami fő, ami összesége a tavasz minden jegyének, azaz egy nagy gondolat, egy költő eszme, elhallgatja, vagy: az egészet középpont nélkül hagyja”.⁵⁹

Gyulainak *Polemikus jegyzetek* c. névtelen cikke, mely válasz Szelestey Lászlónak a *Pesti Napló*-ban megjelent, Erdélyi tanulmányával vitázó írására, részben megismétli, részben tovább is fejleszti Erdélyi gondolatait. Számon kéri Szelesteytől az eredeti, vagy legalább is szép lírai gondolatot, és az azt kifejezni tudó műbecsi értékű formát. Megmutatja, hogy az álnépies költszet még a nép életének külsőséges festésében is meghamisítja a valóságot; a nép érzelmeinek ábrázolásában pedig meg kirívóbb a hamisítás: „nem ritkán oly eszmék és érzésekben téved, miket sem Kemenesen, sem a Tiszánál nem gondolhatnak, érezhetnek”.⁶⁰ Gyulai itt ismételtén a hűt, az igaz művészi követelményét hangoztatja, a népiesből magából is következő esztétikai mértékkel mér; a saját területükön belül mutatja ki az álnépiesek útvesztését. Bár igaz, hogy a népet a valóság hű ábrázolásának igényéből hiányzik a teljes, a társadalmi érvényű valóság számonkérése, de ez nincs meg Lisznyiáéknál sem. Azt viszont joggal követelhetik meg Gyulaiék, hogy amit ábrázolnak, ne legyen a valóság eltorzítása.

A lap nem marad meg a hibák pusztá bírálatánál, a negatívumok felmutatásánál. Több irányú tevékenységgel igyekeznék előmozdítani a népi alaptól kifejlő, sajátosan magyar, de ugyanakkor művészi értékeket is magukban hordozó nemzeti költszet fejlődését: példaként állítják a kortársak elé a jó műveket s megpróbálják tisztázni, melyek azok a sajátosan magyar vonások népköltszetünkben, melyekből a legtisztábban tűnik ki a nemzeti jelleg. Mindkét szempontból igen fontos szerepet töltenek be a közölt költemények.

Az élő költők közül a legnagyobb elismeréssel, tisztelettel Arany költszetének adózik a lap. Gyulai elismeréssel ír a tárgy- és formában egyaránt megmutatkozó sokoldalúságáról, arról, hogy „műveiben mindenütt egy genialis szellem gazdag és változatos nyilatkozataival találkozunk. És e nyilatkozatok mindig megtalálják saját formájukat s mi több, e formák

⁵⁶ — g: Pünkösöd napján, Uo. 40. sz. 632. — Az eszmei tartalom és jellemfestés elsődleges igénye a színpadi hatással szemben szintén 48 előtti örökség. Már az 1840-ben lezajlott Bajza-Henszlmann vitától kezdve sokat vitatták e kérdést.

⁵⁷ Uo. 39. sz. 624.

⁵⁸ 1000: Sulyánszky Antal vallásos költeményei. Uo. 31. sz. 496.

⁵⁹ Erdélyi János: *Népköltszet körül*. Uo. 42–43. sz.

⁶⁰ Polemikus jegyzetek. Uo. 50. sz. 779–780.

nemzetiek; ő forma tekintetében sok újjal gazdagítja költészetünket, a népdalokból levont formáktól kezdve le egyes nyelvfordulatok-, rímek és assonance-okig, sőt ez utóbbi rendszerét is ő alkotja meg. Mindig a tárgytól vesz lelkesülést. Nála a tárgy benső természete, mondhatnók szelleme határozza meg a hangulatot, formát — mindent.”⁶¹ Gyulai ugyanazokat a vonásokat dicséri itt Aranyban, melyek hiányáért támadják az álnépieseket. Az Aranytól közölt nyolc vers is részben a lap esztétikai célkitűzéseit váltja valóra, részben azonos irodalompolitikai s egyéb nézeteik művészi formában való hirdetése. Az elsőt, a *Rozgonyinét*, amely a *Szikszói Enyhlapok*ban is napvilágot látott már, Gyulai a róla szóló, fent idézett bírálatában a hű és a természetiesnek megfelelő költői felfogásáért dicséri: hogy ti. Rozgonyiné szerelemből követi férjét a csatába. (Önkéntekénül vetődik fel ezzel kapcsolatban Petőfi s Arany azonos esztétikai elvből következő hasonló felfogású *Murány ostroma*-feldolgozásának analógiája; Gyulai felfogása e téren is Petőfi s Arany esztétikai nézetéhez áll közel.) A többi Aranytól közölt vers a következő: *Árkádia-jéle*, *Csendes borozó*, *Sir Patrick Spens*, *A sárkány*; Sol jellel jelölve *Vízisúlymok* I. II. cím alatt a *De gustibus*, a *Poétai recept* és ☉ jellel a *Régi jó idők*ből.

Petőfitől szintén nyolc vers olvasható a folyóiratban. Az addig ismeretlen, „hátrahagyott költeményei”-ből válogatják ki a szerkesztők, ez is megmagyarázza, hogy miért nem a népdalai közül valók. De ezek jobban meg is felelnek a közlés szándékának. Arra mutatnak példát, hogy nem jár szükségképp együtt a népies költészettel a durvaság, az izléstelenség, a gondolat- és eszmeszegénység. Megmutatják, hogyan kell népi alapon művészi alkotásokat létrehozni. E versek a következők: *Itt van az ősz*, *Uton vagyok*, *A gólya*, *Tudod-e* [!] *midőn először ültünk*, *Szöke asszony*. . ., *Mosolyogj rám*, *Pusztá föld ez*, *Még alig volt reggel*.

De arra is mutat példát a lap, hogyan kell „kelmeszerű” adalékok, „cafrangok” nélkül népdalt írni. E műfajt az ismeretlenségben maradó Vecsei — ki valószínűleg azonos az 1846-os *Pesti Divatlap*ban verselni kezdő költővel — *Sebesen megy az a felhő* c. verse képviseli.

A nagy költők, Petőfi s Arany művei az utat, a megvalósulást jelzik, ahová a népi alaptól kiinduló műköltészetnek el kell jutnia. Ezen kívül s e mellett a szerkesztők az alapról sem felejtkeznek el. A népköltészet alkotásait tárják Lisznyaiék — s a közönség — elé, hogy kitűnjék a köztük levő nagy távolság. Kriza — Gyulai biztatására — a székely népköltészetből közöl verseket, meséket.⁶² Papp Ferenc szerint e közleményeket Gyulai vezeti be, ismertetve az olvasók előtt Kriza népdalgyűjtő munkásságát és a bemutatott darabokat. A közölt népmesére külön is felhívja az olvasók figyelmét: benne a „bölcselemi eszme” keleti modorban, erős fantáziával van feldolgozva.

E megjegyzése azért fontos, mert ezekben a hetekben tesz kísérletet Erdélyi a népköltészetről írt tanulmányában a magyar népdalokból kikövetkeztethető pár alapvető, sajátosan magyar jellemvonás megragadására. A fő jellemvonást az egyszerűsége kívül a festőiségben, a képalakításban, a színék pompájában, a természet igen gyakori beszövéseiben megnyilvánuló *keletiségekben* látja. Összehasonlításként a zordonabb északi költészetre hivatkozik, mely egész más jellegű, mert ott harcban áll az ember a természettel. Úgy látja, hogy a miénkel épp ellentétes költészetből kölcsönözött elemek jó hatással lehetnének a magyar irodalomra.⁶³ Ez némi ellentmondásban van azzal az elvvel, hogy nemzeti költészet alapjául csak a saját népköltészet szolgálhat, de foglalkoztatja Aranyt is. Balladaköltészetét valóban inspirálják északi minták is, a skót balladák, de ezekről a székely népballadák megismerése után kiderül, hogy — rácsafolva Erdélyi korábbi véleményére — a magyar folklór legértékesebb részével nem ellentétesek, hanem sok rokon vonásuk van a székely népballadákkal. Így Arany e magyar balladák „zordonabb” világában saját népköltészetünkben is felleli azt az alapot, mellyel új vonásokkal gazdagíthatja költészetünket.

A nemzeti jelleg keresése kelti fel az érdeklődést az összehasonlítási alapul szolgálható többi népek költészete iránt. Erdélyi János svéd, skót, dán balladákat fordít, Hunfalvy János hosszú idézetekkel illusztrált ismertető tanulmányt közöl a Kalevaláról,⁶⁴ de felébred a figyelem a velünk együtt élő népek, elsősorban a szlovákok költésze iránt is. Szeberényi Lajos öt szlovák népdalt közöl és arra figyelmeztet, hogy elsősorban a velünk együtt élő népek költészetének megismerése fontos.⁶⁵ Hasonló gondolatot fejez ki Atádi Vilmos pár héttel később közölt cikke is: ne csak nyugatra tekintünk, hanem ismerjük meg a velünk élő nemzetiségeink irodalmát. Ez közelebb hoz egymáshoz bennünket, de azért is hasznos, mert meglátjuk, melyek a sajátosan magyar vonások, melyek azok, amelyek közösek.⁶⁶

⁶¹ 1000: Szikszói Enyhlapok. Uo. 50. sz. 779—780.

⁶² A székely népköltészetből. Közli Kriza János. Uo. 34—35.

⁶³ Erdélyi: Népköltészet körül. Uo. 43. sz. 619.

⁶⁴ Hunfalvy: Kalevala. Uo. 10—12., 49—51. sz.

⁶⁵ Tót népdalok. Közli Szeberényi. Uo. 38. sz.

⁶⁶ Atádi Vilmos: Irodalmi ügy. Uo. 45. sz.

A lap fő célkitűzése tehát a népi alapból kifejlő, művészi színvonalú nemzeti költészet védelme s fejlesztése. Egy folyóirat szempontjából azonban nemcsak a szándék a fontos, hanem a megvalósítás módja is; mily visszhangot kelet a kortársakban, a szavak akusztikája megfelel-e a kitzított célnak.

Az természetes, hogy a megbírált irány képviselői nem értenek egyet a *Szépirodalmi Lapokkal*. A közönség nagy része sem veszi jó néven a Lisznyayék elleni támadásokat; a parlagi ízlésű, a közéletből, politikából kiszorult, most olvasni kezdő alsóbb nemességből regutalódott olvasók, az álnépieseket ért folytonos, gúnyos támadásban saját ízlésük kigúnyolását látják. Dehát erre számítanak is a szerkesztők; tetszésük megnyerése ellenkezik is a lap szándékával. Sokkal elgondolkoztatóbb Aranyra a lappal szemben feltámadó ellenérzése.

Február 3-án jelenik meg Kazinczy Gábornak „ex-táblabíró” aláírású *Nyílt levele*, melyben tagadja, hogy minden hazai alkotás, csak azért, mert magyar, egyszersmind jó is. „Ha azt hiszi ön, hogy mi, illiteratus emberek nagyon szeretjük, özvegy fátolyában’ is e szép hazát, biz isten, nem csalatkozik. De mert egy porszemet szent földéből nem adnánk egy uradalomért amott a határokon kívül . . . nem következik, hogy szintoly szerelmesek legyünk *mindenbe*, mit e föld megterem. A kóro nem róza azért, hogy a Hortobágyon nőtt. A tudományok országa nem csak e földről való, kincseit, ha idegen is, nem váltjuk fel honi *apénzzel*; tudjuk, kinek való az.”⁶⁷ Pákh is csatlakozik Kazinczyhoz a divatos, de értéktelen irodalom elitelésében: „[Az elmúlt években] aki legerősebben énekelte a *kútágást*, legtöbbet emlegette a *csárdást* s legmagasabban üszött a délibábbal, csikóval, pipával, cigánnyal, szűrrel és bundával — az volt a legény. Szegény Petőfi, ha láttad volna, minő meztlábbal léptek a te szentélyedbe. De ezek egy darabig hozzáférhetetlen emberek voltak.” Egyetlen érdemük csak az, hogy voltak, midőn mások nem lehettek.⁶⁸

E nyílt levelek korabeli visszhangját jól lemérhetjük Aranyra tett hatásukon, ki olvasásuk után azonnal levelet ír Pákhnak.⁶⁹ Úgy érzi, hogy nem is a rossz költemények, de általában a *népies*-modor vagy elv ellen készül a harc. Így pedig — úgy érzi — nincs mit keresnie a lap mellett. De úgy látszik, félreérthetőek voltak a lapnak a külföldi példákra való hivatkozásai is. Arany e levelében azt a nézetét hangsúlyozza, hogy pusztán a külföldi példák tanulmányozásából, utánzásából nem születhet és nem is született nagy költészet. A megdicsült *Rozgonyiné* sem a német balladák utánzásából született. Előképei a skót balladák, melyeknek csupán a menetét utánozta, de ezt is csak azért, mert „egy-két igazán a néptől eredt balladáink folyamával bámulatatosan megegyez”. Levelében arra kéri Pákhot, hogy a nála levő „meztlábás versei” kiadását halassza el. Pákh azonnal válaszol Arany levelére, s elismeri, hogy félreérthetőek voltak a cikkek: „... én azt mondom neked, édes barátom, hogy ha te nekem egyszer azt írod: „Fiúk, vigyázzatok, ostobául bántok azzal a *népies* szóval, s egy ferde irányt, egy sereg csizmadialeányt kipusztítani akarván, a *dolgot magát* s a jóra való hittelét veszélyeztetitek” — ha ily formát írsz, sok másképp történt volna.”⁷⁰

A népiesről s az álnépiesekről írt elvi cikkek valóban csak ezután látnak napvilágot. Arany tovább is küld verseket a lapnak, de attól az érzéstől, hogy az álnépiesek elleni támadás kissé magának a népiesnek, a népies költészet elismerésének is árt, később sem tud megszabadulni. Tompához a lap megszűnésével egyidőben írt sorai valószínűleg a *Szépirodalmi Lapokra* is vonatkoznak: „...nem azt akarom mondani, hogy minden burjánt üvegházban ápoljunk: csupán azt, hogy hol tehetséget *vettünk* észre, nyilatkozzék az bármily alakban, bizony az ítéset helytelenül cselekszik, ha dorongot használ ellene. A népiesre nézve is nem a *bundát* kéne ütni, hanem a *ki benne van*, legyen az bárki. . .”⁷¹

(A külföldi irodalmakról.)

A lap másik, már a bevezető cikkben is hangoztatott fő célkitűzése, a külföldi irodalmak szemmel tartása és tanulmányozása szintén nagy ellenérzést kelt a folyóirattal szemben. Mint láttuk, legalább is elcinte, Aranyra is problémát okoz, bár valójában nincs eltérés szemléletük között. Pedig maga a szándék helyes. Azt már a bevezető is hangsúlyozza, hogy többről van szó, mint Kazinczy korának a külföldi irodalmakat tanulmányozó és attól tanuló törekvésének megismétléséről. „Politikai helyzetünk mélyebben bevitt az európai életbe, mint eddig, s az irodalomnak követnie kell a politikai és társadalmi fejlődést” — írja ott Gyulai. A befejező cikkben pedig világosan megfogalmazza, mi vezette a lapot e célkitűzés meg-

⁶⁷ A. B. C.: Nyílt levél. Uo. 10. sz. 158.

⁶⁸ Pákh A.: Nyílt válasz ABC-nek. Uo. 10. sz. 159–160.

⁶⁹ Arany levele Pákhhoz. Nagy-Körös, 1853. febr. 6. *Hátrahagyott lev. II.* 82–84.

⁷⁰ Pákh levele Aranyhoz. 1853. febr. 9. Uo. 89.

⁷¹ Arany levele Tompához. 1855. jún. 28. *Hátrahagyott lev. I.* 302.

valósítására, mely szerves kapcsolatban van a lap egyebekben is követett népi-nemzeti irányával: „kik bennünket azért, mert az idegen népköltészet és külföldi irodalomra némi figyelmet fordítánk, külföldieskedéssel vádolnak, nem tudják, mit beszélnek. Az idegen népköltészetek iránti érdek természetes következménye a hazai irántinak s analog új költői korszakunk azon mozgalmával, mely a mesterkélty, beteges és idegen helyett természetes, ép és nemzeti elemeket keresett. A külföldi irodalmat illetőleg pedig legyen elég annyit megjegyeznünk, hogy saját irodalmunk és a külföldi közt már viszonyainknál fogva is soha nem volt nagyobb solidaritás mint jelenleg, s költészetünk sokkal erősebb nemzeti alapokon nyugszik, semhogy az idegen befolyás iránti félelemből kénytelenek volnánk, chinai elveket követve, ignorálni a világirodalmat.”⁷²

A külföldi irodalmi mozgalmak szemmel tartására külön „Külföld” rovat szolgál a lapban, amit általában Gyulai ír. A külföldi lapokból átvett rövid hírekben számol itt be a megjelent könyvekről, a külföldi színházak műsoráról, az angol irodalmi mozgalmakról, az új Shakespeare-kiadásról, külföldi írókról, lapokról stb. E rovaton kívül a *Tamás bátya kunyhójáról* találunk a regényt és irányát dicsérő ismertetést, a nemzeti sajtóságok festését méltányló rövid hírt Bulwer új regényéről, Gutzkow rajzait Dickensről, Thackerayról, Planché cikkeit Lamartine, Béranger s Victor Hugo költészetéről. A külföldi irodalommal foglalkozó két hosszabb elvi cikk mindegyike az „új-német” kritika elítélése, mivel azok nem méltányolják az angolok s a franciák nemzeti sajtóságokat előtűntető irodalmát.⁷³ A külföldi irodalmakkal foglalkozó cikkek tanúsága szerint a *nemzeti sajtóság* érvényrejuttatása végett tartja a lap legfontosabbnak a külföldi irodalmak tanulmányozását.

Az elvi cikkeken kívül a szépirodalmi részben is találkozunk külföldi írókkal. A már említett Gogol-novellán kívül Hector Berlioztól két elbeszélést is közöl a lap. Az első, *Egy zenész kalandjai* egy benszülöttek által lakott ismeretlen szigetre került angol zenész élményeit meséli el, akit megbűvöl az ott megismert természetesebb világ, igazabb szerelem, s gyönyörű zene. A másik elbeszélése, *A lelkesülttség áldozatának* is zenész a hőse, ki megismerve és meghallva Spontini operáját, fölbeli magát; úgy érzi, megismerte a művészet teljességét, s nem akarja, hogy az élet kisszerűsége eltompítsa benne a nagyszerű élményt. — Washington Irving *Legenda a mór hagyományáról* c. elbeszélése a mesék világába viszi olvasóit. Hőse szegény spanyol vízihordó, ki jöttete jutalmául, mivel befogadott házába egy üldözött mórt, mesés kincsek birtokába jut. A külföldi költészetet Heine *Rossz álom*, Béranger *Halotti dal* s Victor Hugo *Dal és O qui que vous soyez* c. versei képviselik.

(A lap egyéb közleményei.)

A szerkesztők törekvése az, hogy sokoldalúan műveljék, de egyben szórakoztassák is olvasóikat. Kezdetben beszámolnak az Akadémia üléseiről, folyamatosan közölnek hangverseny és operakritikákat, figyelemmel kísérik a pesti és bécsi kiállításokat. A színi kritikák nemcsak a darabokkal, de a színészek játékaival is foglalkoznak. Erre különösen Ira Alridge vendégszereplése ad módot. Gyulai is nagyra méltányolja természetű, Shakespeare-hoz méltó művészi játékát. Kertbeny estéről-estére figyelemmel kíséri s elemzi a néger művész sokszínű alakítását; szövejét, mozdulatait bevégezt, a klasszicizmust a romantizmusmal egyesítő művészetét. A harmonia, az esztétika határát sohasem lépi túl; mindig a szerepet adja, sohasem önmagát — írja róla elismeréssel.⁷⁴ Ugyanazoknak az esztétikai elveknek megvalósulását látják benne, amelyeket a lap az irodalomra nézve is követendő útként jelöl meg.

Hasonló megfontolásból közlik Samarjai „hölgyek számára készülő” *Esztétikája* szobrászatról szóló fejezetét. „A szobrászat alatt nem értjük a természet fáradságos utánzását, így a kőbe vágott emberi alak, mely külsőleg híven és jól készült, még nem nevezhető műnek. A szoborban élet legyen” — kezdi a tanulmány írója a Laokoon csoport-ról írt elemzését. Kiemeli, hogy a műalkotásban minden alaknak megvan a saját jelleme, a test s a lélek legnagyobb indulata van kifejezve és eszmei szépségre emelve a műben. A szép, igazi természetes azonosságát hangoztatja Samarjai Károly is: „a szépség érzetét itt az előadás igazsága és természetessége is kielégíti és elfoglalja”. A lap esztétikusainak másik fő követelménye, az eszme, a gondolat alapvető volta is kifejezést nyer az elemzésben: „De a legnagyobb bájta a *jenséges gondolat* ébreszt, melyet a művész az egész csoportozatba oly remekül öntött. Itt a gondolat alatt azon törekvést és nagyszerű küzdést értem, mely a legnagyobb működésben az érzéki szenvedésen diadalmaskodni igyekszik.”⁷⁵

⁷² Befejezésül. Sz. L. 1853. 52. sz.

⁷³ Br. (talán Kazinczy Gábor?): Angol regény és német kritikus. uo. 31. sz. és A. B. C.: Forgácsok III. Uo. 41. sz.

⁷⁴ K[ert]beny: Nemzeti Színház. Uo. 27–30. sz.

⁷⁵ Samarjai: A szobrászat. Uo. 48. sz.

Az érdekességet s a szórakoztatást szolgálja az Újdonság-rovat, mely szokás szerint beszámol a napi eseményekről, érdekességekről. S ezt szolgálják a közölt elbeszélések is: a külföldiek mellett Pákh s Degré humoros írásai, Beöthy László *A bloisei erdő* c., I. Ferenc francia király szerelmi kalandjairól szóló beszélye, és a csak három csillaggal jelzett szerző Mátyás király, Beatrix s Szapolyai kalandját elmesélő *Az első szepesi jóispán* című írása.

3

A lap színvonala, kitűzött és követett iránya nem tehetette közkedve tté a folyóiratot. Az 52., egyben utolsó szám Újdonság-rovata már a lap megszűnését adja hírül: „Nagy öröm van Izraelben, a 'Szépirodalmi Lapok' című komoly lap megszűnt”. A *Napi Tudósító* c. lap versben elméskedik a lap megszűntén: „Milyen nagy vót — Mégis meghót.”

„Midőn ezelőtt hat hónappal megindítottuk lapunkat, társaink nem igen fogadtak bennünket üdvözzettel; s m st, miután magán körülményeink miatt kénytelenek vagyunk azt két hónapra felfüggeszteni, *csaknem* az összes journalistika öröme, mondhatnók káröröme kísér, halálunkat remélve, ohajtva, sőt mint megtörténtet, hirdetve is” — kezdi Gyulai a *Bejezésül* című cikket, jelezve a lapnak az irodalmi életben elfoglalt helyét, és hírül adva a szándékot is a lap majdani folytatására. Büszkén vállalja az ellenük emelt vádak: a tehetség-telenség, a népnemzeti elem cafrangjai elleni szigorú kritika s a külföldieskedés vádját; ha újra megindulnak, ezt az utat fogják követni a továbbiakban is.

A bukás már korán előrevetíti árnyékát. Már május elején az előfizetők számának csökkenése miatt beállott anyagi nehézségekről számol be Gyulai Szász Károlynak. A lapból nem tudnának megélni a szerkesztők; Gyulai április-májusra cikkeiért, szerkesztőségi munkájáért összesen csak 30 pengőt kap. A fennálláshoz legalább 400 előfizető kellene, de már a kezdeti 300-ból is csak 220 marad meg májusra.

Csak a legnagyobb áldozattal lehet fél évig is fenntartani a lapot. Nincs réteg, mely támogatná. A „felsőbb” körök nem sokat törődnek az irodalommal. A többieknek részben túl komoly, részben azok az írók elégitik ki ízlését, kiket támad a lap. Csak azoknak a szerkesztőknek van sikerük, kik számolnak a közönség ízlésével, s megalázkodnak előtte. „Mert hidd el barátom — írja Arany Tompának — ott ülhet Pákh az ő szigorú homlokával, a közönség nagy része, s éppen azok, kik fizethetnének, a híret sem hallja meg, uti figura docet. Szüksége van irodalmunknak nyeglésre, ki alázatos bókók közt elhordja lapját a nagy házakhoz, mint színész a theatrum cédulát, kösse fűre-fára.”⁷⁶ Maga Arany is, bár nem szívesen, de támogatja Császár Ferenc lapját verseivel, mert „visszavonulnunk tőle nem lehet, ha azt nem akarjuk, hogy a felsőbb körök számára egy új H. . . . [Hölgyfutár] keletkezzék, vagy néhány ügyetlen kezdő az összes magyar költészetet megutáltassa velük. Nem a *Honderú* korát éljük, a nyeglenség, mi akkor nemzetietlen, tehát bűn volt, most dicséretes, ha van hozzá gyomra valakinek, mert mint a színlap-osztó komédiás, alázatos bókók közt, besegíti irodalmunkat a nagy házakhoz.”⁷⁷ Arany realitás-érzékelével ismét rátapint a lényegre: hiába a szép szándék, hatástalan marad, vagy ellenkező eredményt szül, ha a korból s körülményekből adódó viszonyokat s a közönséget, kikre hatni akarnak, nem veszik figyelembe. Pákhék is tanulnak a kudarcból: a következő évben már a népszerű, sokakhoz szóló *Vasárnapi Újságot* szerkesztik.

A megszűnés pillanatában, sőt még a következő hónapokban is, valóban foglalkoztatja a szerkesztőket az esetleges folytatás gondolata. Gyulai s a Harkányfürdőre utazott Pákh levelezéséből rekonstruálható az ezirányú, nem túl meggyőző szándék, a kétségek, a kiadó újabb t.rvei. Úgy látszik, a lappal kapcsolatban ekkor újra felmerül Jókai neve, de ő — Gyulainak Csengerytől nyert értesülései szerint — júliusban már elveti a fúzió gondolatát. A kiadóval való tárgyalást Számváld távolléte teszi lehetetlenné e hetekben, aki nélkül Emich nem kíván a lap sorsáról dönten. Pedig a késlekedés miatt ismét az utolsó percre marad — ha folytatódik is a lap — az írókkal való szerződés, az előfizetési felhívás — aggályoskodik Gyulai Pákhhoz írt levelében. Egyben azt is megemlíti, hogy Arany ígéretet tett: ezentúl csak az ő lapjukba ír.⁷⁸

Pákh rezignáltan válaszol: „hadd vesszen, ha veszni indult” a lap. Levelének az ad jelöltséget, hogy kiviláglik belőle: az ún. „irodalmi párt” jelenlétéről ekkor még egyáltalán nem beszélhetünk. A következő okokból vállalná újra a szerkesztést: „A szerkesztésre három ok vezérelne leginkább. 1. Bizonyos jóra való fegyverfogható, s magát folytonos munkára kötelező *írói párt*nak nyíltan kifejezett *akarata*, mellynek én szíves örömetst volnék végrehajtója,

⁷⁶ Arany levele Tompához. 1853. máj. 23. *Hátrah. lev.* I. 297.

⁷⁷ U. o.

⁷⁸ Gyulai levele Pákhhoz. Pest, 1853. júl. 29. *Nyugat*, 1911. II. 739–741.

sáfárja, félre téve minden legkisebb személyes hiúsági törekvéseket. De akármit mondjon egyes, tiszteletreméltó nyilatkozatokról, illy solidaris szükségérzetet én nem látok, még most legalább nem — a magam plaisírja végett pedig én sokkal kedvesebb foglalkozást tudnék magamnak találni.” A másik két ok: a közönség óhajta s az anyagi haszon szintén hiányzik, mik szerkesztésre ösztönöznék.⁷⁹

Gyulai a következő levelében kedvező hírekkel biztatja Pákhot; most is, mint az elmúlt években, a szerkesztésre ösztönzi barátját: „a constellációk nem éppen kedvezőtlenek. A vidéken meglehetősen jó emlékek vagyunk, itt Pesten pedig éppen érzik lapunk hiányát.” Ismét a többi lap — mint egykor a többi szerkesztő — értéktelenségének számbavételével próbálja Pákhban a lap iránti érdeklődést felkelteni: „A Divatcsarnok nem állja meg a sarat. . . A Délbáb tárcája rosszabb az eddiginél. A Hölgyfutár teng. Közelebb az „Allgemeine Zeitung”-ban dicsérő cikk jött rólunk. A múlt félévi folyamra még most is jönnek megrendelések” — írja a jó híreket is, hogy felébressze Pákh önérzetét. Újra felajánlja szolgálatait: „Nem árt még egyszer próbát tennünk. . . én kész vagyok újra elvállalni mindent, mit bírhatok, s azt hiszem most többet leszek képes megbírní.”⁸⁰

Pákh azonban már nem lelkesedik; betegsége miatt is kétség s remény közt hanyódik. Válaszában így reflektál Gyulai buzgalmára: „Uram, ha lehet, múltjék el én tőlem e pohár!”⁸¹

Vágya teljesül.

A stílusosan „Még alig volt reggel már megint este van. . .” kezdetű Petőfi verssel megjelent 52. szám pontot is tesz a rövidéletű *Szépirodalmi Lapok* történetére, mely születésében, törekvéseiben s bukásában is legjellemzőbben fejezte ki a korszak valóságát. A költemény befejező sorai is jellemzőek rá: „Csak annyi az élet, mint futó felhőnek árnya a folyón, mint tükrön a lehellet” . . .

⁷⁹ Pákh levele Gyulaihoz. Harkány, 1853. aug. 2. Uo. 1910. 1558–1560.

⁸⁰ Gyulai levele Pákhhoz. Pest, 1853. aug. 8. Uo. 1911. II. 741–2.

⁸¹ Pákh levele Gyulaihoz. Harkány, 1853. aug. 13. Uo. 1910. 1562.

I. kép.

I. „Kilátzik a vízből két szép térdcskéje
Kukoricza Jancsi gyönyörűségére.”

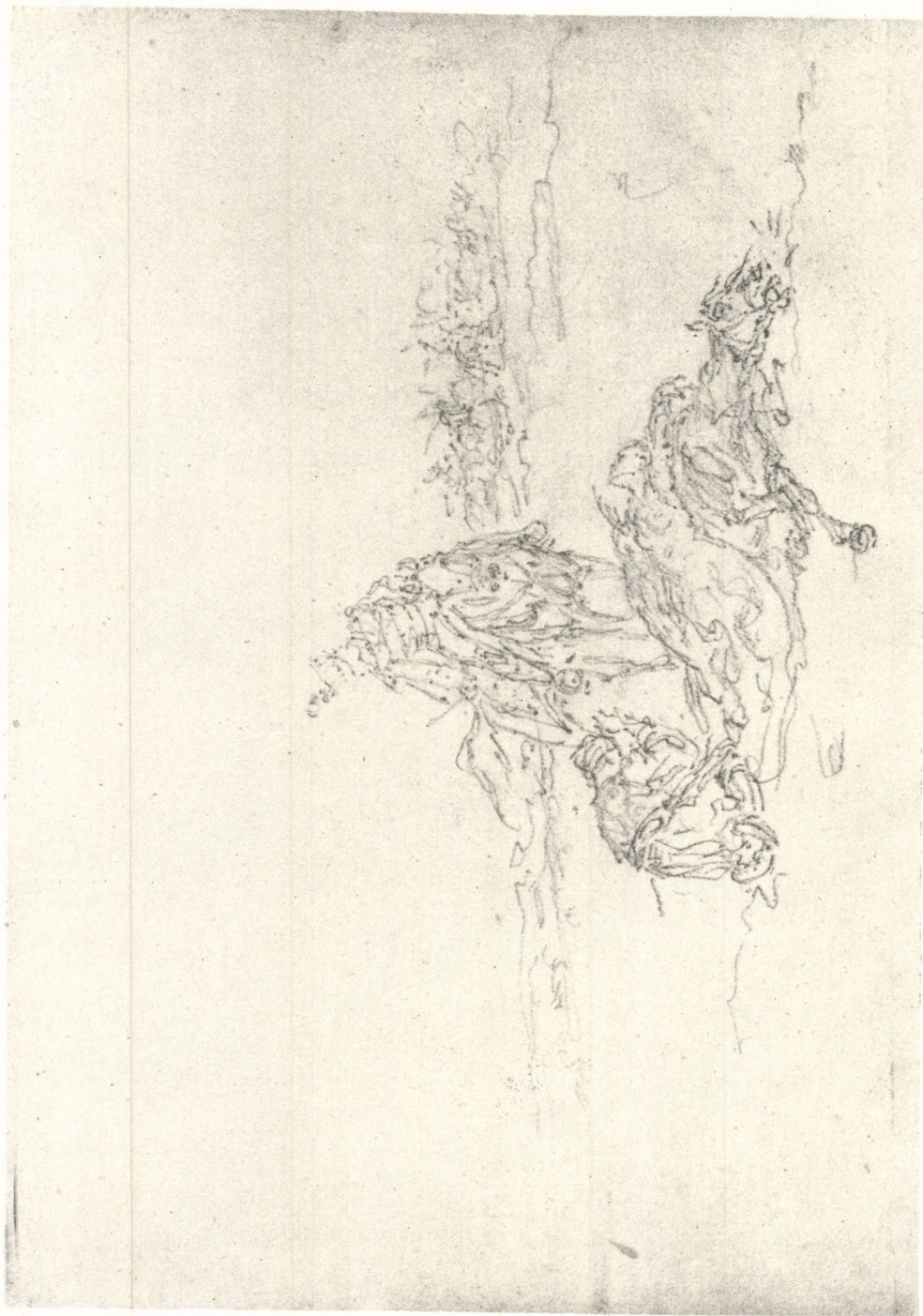

2. kép.

VI. „Jó éjszakát!... nem kelt föl titeket sem más,
Majd csak az itéletnapi trombitálás!”

7. kép.

XXI. „Egy mélységes barlang fogadta be őket,
A barlang közepén üst alatt tűz égett.”

8. kép.

XXVII. „Mikor Iluskáját a vízből kihozta,”

BERKOVITS ILONA

ZICHY MIHÁLY ISMERETLEN JÁNOS VITÉZ ILLUSZTRÁCIÓI

A századforduló hazai újságjai hírt adtak arról, hogy a cári Oroszországban élő nagy magyar művész, Zichy Mihály ismét Petőfi illusztrációkkal foglalkozik. A hetvenkét esztendőes Zichy *Az Ember Tragédiája*, Arany János balladái és a korábbi Petőfi illusztrációk után, 1899-ben a *János vitéz* illusztrálásán dolgozott. Petőfi e művéhez készített rajzaiból a közel-múltig azonban mindössze két kis vázlatát ismertük. 1956 nyarán Moszkvában és Leningrádban kutatásokat végeztem készülő Zichy-monográfiámhoz. A leningrádi *Orosz Múzeum* hatalmas grafikai gyűjteményében egyéb ismeretlen rajzai között, módomban volt tanulmányozni Zichy *János vitéz* vázlateit is, számszerint kilencet.

Zichy *János vitéz* illusztrációi egyszerű, halvány, vibráló körvonalakkal megrajzolt ceruzavázlatok, amelyekben a művész hűségesen követi a költő mondanivalóját, de ugyanakkor érvényesül bennük a művész ihletett fantáziája. Zichy Mihály rendkívüli rajztudásával ezek a vázlatok messze felülmúlnak minden más *János vitéz* illusztrációt. Noha ezek az illusztrációk még csak vázlatok, mégis érett, kiforrott kompozíciók. A művész módszere az, hogy itt nagy vonásokkal és körvonalakkal dolgozik, ennek ellenére sehol sincs rajtuk egy felesleges vonás vagy mozdulat. A kilenc nagyszerű vázlat azt sejteti, hogy Zichy Mihály minden valószínűség szerint a *János vitéz* mindegyik fejezetéhez tervezett illusztrációt s a leningrádi kilenc vázlat csupán egy töredéke a sorozatnak.

Az első leningrádi vázlat a *János vitéz* kezdő szakaszainak illusztrációja, a költő szavainak megfelelően: a magyar faluvégi táj keretébe illeszti Kukorica Jancsi és Iluska alakját. Egy nagy fa árnyékában, a fűben heverésző juhászbojtár a közeli patakban ruhákat mosó Iluskához beszél. A nyáj Jancsi háta mögött legelészik. Zichy kiegészíti Petőfi szavait azzal, hogy a hős mellé rajzol egy juhászkutyát. Ez azonban nem a nyájra, hanem Jancsi és Iluska szavaira figyel. Kukorica Jancsi nemcsak „édes beszédével”, hanem jobb karjának mozdulatával is kéri, hívja magához szerelmesét. — A többi nyolc vázlat már a mese világába vezet bennünket. Jancsit a zsványok tanyáján találjuk. A zsványok az asztal mellett, a földön „jobbra-balra dőltek”, aludtak. Jancsi, mielőtt rágyújtana a zsványokra a házat, megtorpanva visszafordul az ajtóból, s töprengő beszédét mondja. A következő rajzok János vitéz életének csodálatos eseményeit fejezik ki. Így, díszes mentében ül lován, amint megkegyelmez az előtte térdelő török basa fiának. Az előtérben a török basa fiának kidőlt lován ájultan hever az elrabolt francia királyleány, míg a háttérben törököket kaszaboló, vágató huszarok láthatók. A leningrádi *János vitéz* illusztrációk közt a francia királyleány még egy rajzon szerepel — a legszebbek egyikén — a tengerparton, a búcsú pillanatában. A gála indulásakor nagy sürgés-forgás közepette áll apja mellett, s két szolga hordja a kincseket az indulásra kész gályára. Az árbócok előtt János vitéz áll, s búcsút int katonatársainak, a francia királynak s leányának. A következő rajzon a tengeri vihar áldozatául esett gályáról megmenekült János vitéz a hatalmas griffmadár hátán repül, és a szöveghez híven átszorítja a madár „derekát és nyakát”, s így pillantja meg faluja határát. Az óriások országában az óriásföld csőszé és János vitéz küzdelme ragadta meg Zichy képzeletét. Azt a pillanatot örökítette meg, midőn a patakba szédült óriás testén János vitéz átszaladt a vízen. Megrajzolta Zichy a boszorkányok gyűlését is. Hatalmas barlang közepén üst körül ülnek a boszorkányok, s János oldalt, a barlang nyílásánál leselkedik rájuk, miközben egy boszorkány a feje fölött elszállt seprűnyélen. A következő rajz János vitézt Tündérország harmadik kapujában ábrázolja, mögötte széjjelterpeszkedve hever a földön a megölt sárkánykígyó. Végül a költemény befejező szakaszait, Iluska feltámadását rajzolja meg a művész, amint a habokba rohanó János vitéz magasra emeli Iluskát a körülöttük repkedő tündérek között.

A kilenc vázlat alapján feltételeztük, hogy Zichy Mihály a *János vitéz* minden fejezetéhez tervezett, illetőleg készített illusztrációt. Amennyiben feltételezésünk helytálló, miként oly sok egyéb alkotása Zichy Mihálynak, ezek is ismeretlen helyen lappanganak.

Szép bibliofil lehetőség volna könyvkiadásunk számára, ha egy újabb *János vitéz* kiadást Zichy Mihály eddig ismeretlen vázlataival hozna nyilvánosságra.

*

Az itt közölt képek fényképfelvételeit a Szovjetunió Művészeti Akadémiáján (Moszkva) A. N. Tyihomirov és Ju. Kopolinszkij bocsátotta rendelkezésemre. Szívességükért ezúton is hálás köszönetet mondok.

KOROMPAY BERTALAN

A SZÓZAT ESZMEVILÁGÁHOZ

Nem hosszú költemény: 14 kis, négysoros strófás, ebből kettő ismétlés, marad 12. Mégis páratlan a hazafias lírában egyrészt mondanivalója gazdagságánál, másrészt erejénél fogva. Hiszen mint a patak árad, kiönt és sodor. Egyes sorai egészen új költeményeknek válnak eszmei kiindulásaivá, súlyos szavait pedig, mint a köveket, idézetek, jelszavak alakjában görgeti tovább költészetünk sodrása, hagyományaiból többé ki nem moshatóan. Lapozzuk fel egykorú lírikusaink, Petőfi, Bajza, Czuczor versesköteteit! Szinte ontják az összehasonlító anyagot, amelyen a Szózat hatása tükröződik. Vörösmarty hazafias líráján is tovább rezeg az egyszer már oly fenségesen megzendített húr. Nem kisebb visszhangja volt a műnek, már a negyvenes évek derekától kezdve külföldön, mint Csekey István kimutatta, különösen az északi irodalmakban.¹ A Bajza-féle Aurorában 1837-ben első ízben megjelent költeményt később tovább népszerűsítette az Egressy Bénitől 1843-ban szerzett dallam is.

Irodalomtörténészeink sokat foglalkoztak már vele, de még mindig nem eleget. A Szózat eszméi még bővebb megvilágításra várnak. Honnan van ennek az eleven, buzgó áramnak a folyamata, eredete, kiindulása? Egyenmű, tiszta vízében micsoda mélyről fakadó források futnak, elegyednek össze? Ez a vers hazafias líránk fejlődésének egyik csúcspontját képviseli. Benne, mint egy prizmában, az eszmesugaraknak olyan nyálábja egyesül, amelynek megtört fényét a rákövetkező évtized, a 40-es évek lírája visszasugározza. Hálás, de nagyobb szerű feladat volna, mint amit ez a cikk megbír, a Szózatot egy attól vissza- és előretételekintő fejlődés-rajznak középpontjába helyezni. De ennek elvégzésére e sorok írója, mint folklorista, kevésbé alkalmas. Nem a mű egész jelentőségét, hatását akarjuk tehát fejtegetni itt, hanem szövegszerű adatokkal szolgálni előzményeihez, mégpedig mind a Szózatot megelőző verses — lírai — költészetből, mind a prózai — publicisztikai — irodalomból. Elsősorban néhány kifejezésbeli egyezésnek a véletlenrel határos felismerése ösztönöztet ez eszmei és stílusi találkozásnak némi adatgyűjtésen alapuló, inkább felsoroló mint értelmező összeállítására. — Most, mielőtt a részletekre térnék, bevezetőül néhány szót a költeményről általánosságban.

Legyünk tisztában mindenekelőtt azzal, hogy irodalmunknak ez a remeke a magyar jövődőről szól. A Himnusz a múlton kesereg, a Nemzeti dal a jelen kapuján dörömböl, de a Szózat a jövő nagy kérdésének van szentelve. Az foglalkoztatja a költőt, ami „jönni fog”, aminek a megvalósulása sorsszerűen be fog következni. S a jó és balsors felől döbbenetesen nyitvahagyott kérdés felett hangzik fel ismételt értelme a haza iránti hűség egyetemes követelményéről, a bölcsőtől a sírig, az élet vagy halál esetlegességeitől kijelölt időre. Vörösmarty ihlete nem vallásos sugalmazású mint Kőlcseyé, nem is politikai agitáció szolgálatára rendeltetett, mint Petőfi dala. Nem búsong, mint amaz, s nem is küzd, lázad, mint ez, hanem tértájan számot vetve a magyarság múltjával, a mindenre felkészült aktuális jelen törekvéseit érvényesíti a feltárló jövő döntő kibontakozása előtt. E felmagasodó nemzeti várakozásban, melyet a költemény minden sora fokról-fokra kiélez, rejlik a magyarázata a mű elszánt alapgangulatának. Kőlcsey Isten könyörületességétől, Petőfi a magyar nép harci fellépésétől várta sorsunk jobbra fordulását: Vörösmarty sem azt nem kéri, sem ezt nem tűzi, hanem prófétai felmagasztosultságban vállalva a nép sorsának irányítását, annak képviselőjében veti fel az egész világmindenség előtt a nagy kérdést: mi lesz most már velünk? Egy magános költő hangja ez nemzetéhez, de hangja túlhangsúlyoz és országokon. És a nemzet élni akarásának ad támadó cél nélkül kifejezést a lírálag átél kockázatos jövőben.

E töredékes gondolatok talán megértetik azt, hogy a Szózat mondanivalója egyetemesebb, mint más hazafias költeményeinké. Nem vesztelgel a múltban, mint a Himnusz, nem is tapad a jelenhez, mint a Nemzeti dal. Ezzel szemben a jövőbe vezeti át mind a kettőt: a múltat is, meg a jelent is. Egyetemesége nyilatkozik meg kilépésében a nagyvilág elé saját nem-

¹ Csekey István: A Szózat és a nagyvilág. Bp. 1940. (Bevezetése = A Százéves Szózat és hatása külföldön. BpSz. 1939.)

zeti kérdéseinkkel, s egyetemes emberi értékeket védelmez akkor is, mikor oly erényekért, mint a hősiesség, valamint az ész, erő és akarat teljesítményei, viszontszolgáltatást vár a sorstól és az emberiségtől. Bármennyire is a reformkor szüleménye, mégis úgy van megírva, hogy mutatis mutandis más korok és népek is ajkukra vehették. Ez lehet egyik valószínű oka annak, hogy idegen nyelvű fordításokban, sőt német meg cseh travesztálásokban is viszonylag oly könnyen meg tudott honosodni, el tudott népszerűsüdni. Benne a szülőföld szeretete párosulva a nemzeti múlt harcos küzdelmei iránt érzett halás szeretet érzésével és a nemzet nagyjai megbecsülésével helyet adott a nemzeti jövőt illető kívánságoknak. Ezért még gyengébb fordításain vagy átdolgozásain is átsugárzik egy, az egyéni továbbfűzésre alkalmas nemzeti himnusznak valamely ős-képlete.

Ez általános észrevételek előrebocsátása után, lépünk problémánkhoz közelebb! A Szózat hasonló szellemű régebbi hazafias versekkel elsősorban történeti visszatekintése révén tart fenn kapcsolatot. Összehasonlító felvilágosításunkat tehát a 3–5. versszakkal fogjuk kezdeni. E versszakokkal kapcsolatban, úgy vélem, három dologra kell fő figyelmet fordítanunk: a szöbáhozott történeti nevekre, a haza fogalmanak meghatározására és általában a nemzeti múltat értékelő történetiszemléletre.

Amikor a költő múltunk nagyjai közül Árpádot és Hunyadi említi, hagyományos csapáson halad. Már Virág Benedek hazafias lírájában szokásba jött a magyart Árpád magzatának, maradékának, unokájának nevezni. E hagyomány egyik folytatója Kisfaludy Sándor, a megkezdett nyom kiszélesítője pedig Berzsenyi Dániel. Ódaiban gyakoriak az olyan kitételek mint Árpád honja, magva, vére, harcai, hantjai, fegyverei. Mint Virág Lantomhoz című versének végén, úgy Berzsenyi korábbi A magyarokhoz című ódájában és az 1805-i A felkölt nemességhez címűben Árpádról nyomban Hunyadira fordítja a szót; látszik, hogy e két név jelképezi számára a magyar hadi dicsőséget. Mellettük még olyan nevek, mint Attila, Kínizsi, Zrínyi, Báthory, sőt Kemény, Palffy és Nádasdy népesítik be ódaköltőink történelmi arcképcsarnokát. Ezeknek az adatoknak az ismeretében most már könnyű megállapítani, hogy Kölcsy Himnuszában „Bendeguznak vére”, „Árpád hős magzatjai” és „Mátyas bús hada” ugyanúgy e költői hagyomány lecsapódása, illetőleg továbbfűzése, mint a Szózatban „Árpádnak hadai” és „Hunyadnak karjai”. Berzsenyi költői gyakorlatához viszonyítva az eltérés abban jelölhető meg, hogy Vörösmarty a lehető minimumra korlátozza a magyar múltnak konkrét nevekkal való érzékeltetését. Nem lévén célja történelmünkben megragadni, a magyar múlt századain elődjeihez képest felettebb könnyű léptekkel fut át.

Ugyanez a könnyűség, vagy így is mondhatjuk: impozáns egyszerűség jellemzi Vörösmarty haza-meghatározását. A különbség mindjárt szembeszökik, ha e nemből is Berzsenyire és Kölcsyre hasonlítjuk őt. Ezek bőven élnek a történelmi és földrajzi „couleur locale”-okkal. Helynevek, mint Buda és Bécs, és folyónevek: Duna, Tisza, sőt Dráva is: sokszor szinte elmaradhatatlanok. „Bécsnek büszke vára” a Himnuszból így eredeztethető az 1797 és 1805-i A felkölt nemességhez intézett ódák „Bécs letörött falá”-tól, illetőleg „kevély Bécs tornyá”-tól, viszont a Himnusznak ez a két sora: „S merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának...” Virág Benedeknek 1797-ben A táborból megtért hazafiakhoz írt költeményéből jött át:

„Halljátok? Ti! oh! a merre foly a Duna, merre
A Tisza; merre zajos Drávának, merre csavargó
Szávának haragot tájtékozó hajjai zúgnak...”²

Mennyi nyelvi gazdagság árad el a Himnuszból olyan hazánkat jellemző kifejezéseink, mint „Kárpát szent bérce”, „Kúnység mezeje”, „Tokaj szőlővesszeje”! Kölcsy gyönyörködve csüng hazánknak ezeken a jellegzetes tájain. De nem úgy Vörösmarty. Földrajzi vagy néprajzi jellemzés helyett ő egyszerűen csak azt a „földet, mellyen... apáid vére folyt” jelöli meg a haza minden ismertetőjegyének, de attól elzárkózik, hogy akárcsak egyes tájak megnevezésével is bemutassa térségeit vagy határait. Vörösmarty magasröptű, egyetemes szemlélete ebben is megmutatkozik!

Jellemző a költő értékelő álláspontja is. Baróti Szabó Dávid óta múltunkat többnyire erkölcsi szempontból ítélték meg hazafias költőink. Érdekes megfigyelnünk, hogy az ő Ledőlt diófájától mily gondolati szálak vezetnek át Virág körtvélyfájához (a Gvadányihoz írt ódájában) és Berzsenyi ismert tölgyfa-hasonlatához. Az, hogy ez a nemzet, melyet bűnei tettek tönkre, mégis szájalomra méltó — „szánd meg Istent” — írja Kölcsy —, mint költői eszme nem a Himnuszból bukkan fel először, hanem visszafelé nyomozható Berzsenyi A tizenholcadik

² A Himnusznak előzményeihez való viszonyáról még megjegyezzük, hogy Kölcsy „villámai”-nak Berzsenyinél az „egék ostarai” felelnek meg, Kölcsy isténének A tizenholcadik században „századok istene” s a Himnuszból ezen sorainak: „Vár állott: most kőhalom” Kisfaludy Sándor Somlójának ajánlásában, a 10. versszakban: „De a mely most pusztán áll fenn, — Őszveroppant kőhalom.”

század című és Virág említett, Gvadányihoz intézett költeményében is. A hazát jelképező fa pusztulását a három ódaköltő szerint belső bajok, főleg: „vipera fajok” okozták, s ezt a hagyományos gondolatot Kőlcsey egészen elfinomítva újítja fel e soraiiban: „Hányszor támadt tenfiad, Szép hazám, kebledre”, Vörösmarty pedig igen tartózkodóan mindössze a „viszály” szóra szorítja. Összehasonlítva egymással a Himnusz és a Szózat múlt-értékelését, meglep bennünket az előbbiben a költő lírai együttérzése tárgyával, az utóbbiban pedig a költő rendkívüli tárgyilagossága. Míg Kőlcsey nem fukarkodik az ellenséget megbélyegző jelzőkben: „vad török”, „rabló mongol”, „Ozmán vad népe” (ez a kifejezés Virág Vitézeinkhez c. verséből való, a következő sor „csontfalmai” pedig Kisfaludy Sándor Somló I. énekének 44. versszakából): Vörösmarty még az ellenséget sem nevezi meg sehol a Szózatban mindössze a Himnuszból kölcsönzött „rabiga” (Berzsenyi Nagy Lajos és Hunyadi Mátyásában „vasiga”) jelzi elítélő magatartását. De ítélete nem erkölcsi szemléletű. Még annyira sem mint Kőlcseyé, aki egyszersmind az ellenséget és magunkat okolja pusztulásunkért. Vörösmartyt éppen az emeli ki elődei és kortársai közül, hogy csak a magyar ősökre, azok hősi cselekedeteire van figyelemmel. Voltaképp nem ítél, nem kárhoztat: magasabb nézőpontról szemléli az eseményeket.³ Amit mond, az az ezeréves küzdelem méltatása, a szabadságért elhulltakra való emlékezés. Gondolatmenete sietős, hogy mihamarabb a jelenben kössön ki. A Himnusz-tól, amely — két versszakban gyönyörködve, kettőben bűnbánóan, s kettőben a sivár rombolás képeit rajzolva — teljesen a múlt képeit tárja elénk, a Szózatnak ezeket a strófáit éppen a költő kedélyének még egyelőre felhőtlen frissége különbözteti meg. Vörösmarty, mikor a múltba fordul is, már a jelenre gondol, s ezért a nemzetünket ért sorscsapásokon hosszabban nem borong el; kedélyét megfekteti a fájdalmas kitörésektől.

Látványos, hogy a Szózat történeti képei a magyar hazafias líra hagyományának felhasználásából álltak elő, mégis költői előzményeiktől elég élesen elhatárolódnak. További párhuzamokat még az 5. versszakhoz említhetünk egyet-kettőt. Így: a szabadság perszifikációját Virág Károly győzedelme Oszteraknál, Kőlcsey Rákos és Hozzá c. verseiben és Bajza Apotheosis-ában, a zászló említését Kőlcsey Himnuszán kívül utóbb emlegetett versében, s az „elhulltanak” kifejezéshez Kazinczy A szabad Erdély és Bajza Apotheosis c. költeményeit. — A továbbiakban most már ez aprólékos összehasonlítások módszeréhez folyamodva a költemény elejét s azután meg a történeti rész folytatását fogjuk szemügyre venni.

(A nagy világon e kívül . . .). — Vörösmarty a Szózatot 1836-ban írta, de első két versszakát már egy évvel korábban papírra vetette. A kezdő strófák első fogalmazványának 1835-i keltére abból következtethetni, hogy a papírszelet hátlapján Vörösmarty 1835-ből való A túlvilági kép című versének néhány sora olvasható.⁴ Elfogadhatjuk tehát tényként, hogy a vers eleje megelőzte a teljes költeményt, abban tehát, mint vélik, talán az egész művet ihlető alapeszme rejtőzik.⁵ Mindenesetre valami okának kellett lennie, hogy a költő a cím nélkül megkezdett verset akkor nem vihette végig. Ihlete két mozzanattal fejlődött ki és mozdította elő a teljes Szózat megírását.

Csakhogy az első fogalmazvány eltért a véglegestől. Így kezdődött:

Hazádhoz, mint szemedhez
Tarts híven oh magyar!
Bölcsöd és sírod az neked,
Mely ápol s eltakar.

(A törléseket és fölébe-írásokat pontosabban I. Csekey i. m. fakszimile-nyomatán.) A „rendületlenül” kifejezés, meg a sors „keze” a későbbi simítással került a szövegbe.

Keresve mármost a Szózatához vezető lírai előzményeket, már Vörösmarty Szigetvár-a, 1822-ből, megnyitja számunkra ihletének forrását. Például abban ezek a sorok:

Te a hazáért *halni* tudál: dicső!
Mi nem tudunk már érte csak *élni* is

bizonyára összevethetők a 2. versszak „élmed-halnod” motívumával. Viszont a nemzethalál többször érintett gondolata, a „csapodár szerencse”, „bűnünk” (már a Himnusz előtt!) meg „fogyó hadaink” — odasorolják ez első nagy ódáját a Berzsenyié mellé, a Szózat folytatásának ihlet-előzményéül. Vörösmarty ekkor Sziget romjainál járt és onnan merítette ihletét.

³ „Felül van akármelyik párton” — mondja Szemere Pál. L. Abafi Lajos: Szemere Pál Vörösmarty „Szózat”-járól. Figyelő 1882. 196. l.

⁴ Gyulai Pál jegyzetei: Vörösmarty ÖM. I. Bp. 1884. 412. l. — Brisits Frigyes: A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke. Bp. 1928. 297. l.

⁵ Sándor István: A százéves Szózat. Magyar Szemle 1936. máj. sz. 44. l.

A korszak hazafias lírájára általában nagy hatással volt Zrínyi munkáinak Kazinczy-tól gondozott kiadása, 1817-ben. Ezt látjuk abból, hogy az Áfium egyes mondatainak eszméi visszatérnek a Szózat 2. versszakában. Kodály Zoltán, mikor Zrínyi szózata című kórusművében az Áfium legjellemzőbb részeit megzenésítette, a következő idézet latin végsorát éppen ezért — az eszmei kapcsolat zenei kifejezéseként — a Szózat dallamának néhány ütemével adta vissza: „Elfussunk? — olvassuk az Áfiumban — nincs hová, *sohun másutt Magyarországot* meg nem találjuk . . . az mi nemes szabadságunk *az ég alatt sohun nincs* hanem Pannoniában. *Hic vobis vel vincendum vel moriendum est.*”⁶ Itt Vörösmarty csak annyit módosított a latin mondás értelmén, hogy a „győznöd kell” (vincendum est) magyarjául, mint már a Szigetvár c. ódában is, az „élned” antitézist tette. Azon a helyen a kevésbé konkrét és még nem harcias gondolatmenet indokolta ezt a változtatását.

A két kezdő versszakhoz még ezeket a többé-kevésbé megfelelő párhuzamokat emlíhetem. A „rendületlenül” szóhoz talán Kölcsey Vanitatum vanitas-ából: „*Légy mint szikla rendületlen.*” A „légy hive” felszólításhoz Kisfaludy Sándorból (Boldog Szerelem III. 53.): „De sem isten, sem *hazához* Sok kigyalult magyar szív, Sem szavához, sem párjához, Sem magához most nem *hív!*” Az 1. versszak végéhez Bajza A hit c. verséből (bár ott más, a hitre vonatkoztatott használat van a szónak): „*Hiven ápol ő s fedez.*” Továbbá soronként haladva a 2. strófához még ezeket. Bajzától A száműzött-ből ennyit: „*Kivüled semmi föld Hazát nem adhat.*” Kisfaludy Sándortól (i. h.) távolabbról: „Egy istenem, egy a hazám . . .” A „sors kezé”-hez Kölcsey „balsors”-át és Berzsenyitől a „századok érkezé”-t. Végül Széchenyi István két művéből vett idézeteket az 1830-as évek közepéről. Ezek egyike 1835. nov. 30-i beszéde a magyar nyelv ügyében.⁷ Ebben ilyen mondatokat találni: „. . . igaztalan, hogy a szegény magyar, ki édes *hazánkat* kivéve *széles e világon sehol* se találta, még itt se léphetett azon pályára . . .” „A ki ennél többet kíván . . . az megfelejtkezett, hogy a magyarunk *csak itt van egyedüli hazája.*” Másik műve a kéziratban maradt és csak később megjelent Hunnia, amelyben ilyenek vannak: „A magyar azonban *e nagy világ terén* egyedül áll. . .” (100. l.) „. . . mert ha nincs Hunnia határi közt hazánk, *egyebütt e földön többé sehol sincs.*” (102. l.)

Ítélje meg ezek után maga az olvasó, hogy vajon Zrínyi mondásának vagy esetleg Széchenyi szavainak volt-e közvetlenebb a hatása a Szózat kezdő — „alap” — eszméjére. Ugyancsak eldöntetlennek kell tekintenem azt a kérdést, hogy a Széchenyitől annyira kárhozott „Extra Hungariam non est vita” mondásnak van-e és milyen vonatkozása a vers híres soraival. Bármerre hajoljon a véleményünk most, a következőkben egyre halmozódó Széchenyi-párhuzamok mindenesetre ennek a politikus-írónak eszme-indító jelentőségét fogják egyre jobban kidomborítani.

(*Él nemzet*). — A költemény 6. és 7. strófája, folytatva a már előbb vizsgált történeti szakaszt, a jövőről szóló részekhez átmenetül, először is a múltat összegezi. A 6. versszakhoz párhuzamaink: Bajza Sójajtás-ából: „*Oly sok küzdés után.*” A rabköltőből: „*És annyi* gyász időt *És annyi* zivatart . . .” A „törve nem” kifejezéshez Szemere Pál Zrínyi c. költeményéből talán ez: „*Rendíthet a sors* szívet a bajnokban, *De törni* lelkét, — arra képtelen.” Bizonyos múltra tekint vissza költészetünkben az a költői fordulat, hogy a „magyar él”. Előfordul deákos költőinknél, egyebek közt Virág A múzsához c. versében, így: „*Míg e szigeten nyelved él, Hazád is él!*” Az él ige variációjának tekinthető az „áll” ige. „Áll”-változatában Baróti Szabó használja (A ledőlt diófához) és ismert ódájában Berzsenyi. A két ige együvé tömörítve jelentkezik Kisfaludy Károly Mohács-ában: „*Él magyar, áll Buda még!*” S már itt megelőzi ez a felsor: „. . . *annyi veszélyek után.*” (Vö. Szózat: „*Oly sok veszély után.*”). Mégis valószínűnek látszik, hogy Vörösmarty a hagyományossá vált költői frázist nem közvetlenül Kisfaludy Károlytól vette, hanem Széchenyitől, ez viszont Kisfaludy Mohácsából merítette, mert a Világ előszavában azzal kezdve egyik bekezdését, hogy „*Élt* megint *a nemzet* és nőtt azóta . . .”, fél lappal lejjebb a Mohács fenti sorát idézi (14. l.).⁸

Kétségtől a nagy államférfi egyik kedvelt szavajárásával van dolgunk. (Arany János éles megfigyelőképességére és elmélyedő tanulmányára vall, hogy finoman beleszóltte Széchenyi emlékeztető-be: „*A nemzet él, a nemzet* összeteren . . .”!).⁹ Hogy ez így van, nem

⁶ Gr. Zrínyi Miklós prózai munkái. Markó Árpád kiadása Bp. 1939. 280. l. — Egyéb költészeti adalékok: Virág Emlékeztető Delinger Jánosnak: „*S a hazáért férfi szívvel Élni s halni* megtanít”, Kölcsey Rákos nymphájához: „*De néked élni kell, ó hon!*”, Vörösmarty A szellőhöz: „*De élni kell vagy halni* már . . .”, Kemény Simon: „*élni halni* kész”. — A Stádiumban ez az ellentét sűrűn szerepel, különösen a mű előszavában (15, 16, 18. l.).

⁷ Gr. Széchenyi István beszédei. Összegyűjt. Zichy Antal. Bp. 1887. 126. l.

⁸ A lapszámok Gr. Sz. I. munkái-nak az MTA-tól sajtó alá rendezett 1904–5. évi kiadására utalnak (I. Hítel, Világ. II. Stádium.)

⁹ E páratlan szépségű ódában még más Széchenyire visszavezethető Szózat-motívumok is helyet kaptak: „szébb jövőd”, „átok”, „lét és nemlét”, „álarcozott halál”, továbbá a Szózat olyan kifejezése, mint „megszakadt szív”, „erő”, „ezredév”. A „bősz csoport” nyilván Zrínyi második éneké egy megjelölésének („vad csoport”) a felújítása, amely viszont Berzsenyi „gyülevész csoport”-jára utal (A felkölt nemességhez. 1797).

árt néhány példán igazolni. A Hunniá-ból: „... végveszte minden pillanatban hihető, — s mégis, noha elsüllyesztésére mintha összeesküdött volna minden, fentartá magát és él.” (93. l.) „... szinte halálig elgyengült s elbágyult ugyan, s mint sírfűz búsan csüggeszti földre gyászos lombjait, *él azért mégis*, s nemcsak hogy *él*... hanem telisdedteli van az élet azon melegével...” (114. l.). A Világ egy másik körmondataban a szóban forgó versszak elejének mondattanához kapunk elég egyező párhuzamot, de a biztató befejezés gondolatmenete másfelé kanyarodik el: „S im ezen közjóra törekedő hatás — melyről már a’ Hittelben szóltam — *annyi*, elvesztett áldozat, s *olgy számos* elbomlott s elpusztult kezdet *után* mindig készséggel s új *erővel* állni elő, — alkotja azon mathesisi hihetőséget, melynek lépcsőjén a’ Magyar mind magasbra fog emelkedni — ha egyesül s *akar!!!*”. (322. l.) Végre azonban megeljük Vörösmarty ihletett szavainak ennél pontosabb forrását is a Stádiumban. A törvény előtti egyenlőség fejezetében az uralkodó és a nemesség viszonyáról mondja az alábbiakat: „S im ezen összeköttetés megint annak oka, hogy *Hunniá, annyi viszontagság közt*, t. i. csekély száma, mostoha s tengerpartnélküli helyzete s a t. szóval a’ természet és sorsnak *annyi mostohaasági közt, mégis él*, s egy szebb jövődönnek s erős életnek teli bimbóját hordja keblében.” (137. l.) Amikor a költő a „mostohaasági”-t „balszerencsé”-vel (vö. a Himnusz „balsors”-át is) adta vissza, s a „viszontagság”-ot, talán Kisfaludy „veszélyek” szavára is emlékezve, „viszály”-ra változtatta (ez a szó előfordul Bajza Apotheosis-ában): voltaképpen meg is találta a módját annak, hogy a Széchenyinél előtalált költői lendületű szólamot — főléssleges részeitől megtisztítva — beleiktassa versének legszebb, legnyomatékosabb mondanivalói közé.

A Szózat ezután következő 7. versszakában mind a „nagy világ” megszólítása, mind az „éltet vagy halált” szembeállító kérelem a 2. versszak szavainak megismétlése; így feltehető, hogy a költőnek a világ népeihez fordulását kifejező sorok a bevezető strófa elemeinek felhasználásából alakultak ki.

(Az nem lehet, hogy annyi szív . . .). — Elérkeztünk a Szózat jövőbe tekintő negyedik részéhez, amely a 8—12. versszakokra terjed. A gondolatmenet intonálása azonban annyira egyező Széchenyi egy mondatával, hogy ez szerintem minden körültekintő puhatolódzást egyszeribe fölöslegessé tesz. Ez a Stádium előszavában olvasható. A szerző 1831 végén még az azévi kolerajárvány és azt követő parasztfelkelés hatása alatt áll. És ezeket írja: „*Nem akarom* soha *hinni*, hogy a hazánkat ébresztő közelebbi kettős szomorú leczke minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe, s *hogy annyi k.nt*, epedést *hijába* küldött volna a’ népek legfőbb Ura az emberiségre; mert ha az úgy lenne, akkor valóban irigyelni kellene a’ sirba-dülteket, hogy annyi gyávaságnak ők többé nem leendnek tanúi — de ez lehetetlen! s tudom sok felébrede s igen megijede! — ennek haszna nem maradhat el...” (30. l.) Bővebben idéztem a még befejezetlen mondatból, hogy a gondolat jobban kiütközzék. Ez eredetileg Széchenyinek Wesselényihez 1831. aug. 26-án írt levelében merült fel, de még a Szózatban életre kelt lírai fordulat nélkül.¹⁰ Ugyanez a Stádiumba átkerülve már olyan fogalmazásává vált, mely a Szózatban megörökített újraköltéshez hasonló. Látjuk, hogy az író egyszeri eseményekre vonatkozó lelkiismereti tépelődése hogyan vitetik át egész történelmünkre. A fő nyelvi változtatás, mely a gondolatfűzésnek új irányt adott, mindössze a „kin” szónak az azonos magánhangzóú s egyszótagú „szív” szóval való felcserélése. Ezzel a vers talpra szökkeni és peregni kezdett. Meg sem állt egészen a következő, 9. versszak végéig, magával sodorva olyan, Széchenyi stílusából jól ismert kifejezéseket, mint „erő”, „akarat” (ez utóbbiakhoz l. egyik fentebbi idézetünket)¹¹, valamint az írónak a Stádiumból (pl. 15, 113, 158. l.) többszörösen kimutatható, kedvelt „sorvad”, „sorvadoz” igéjét. Az „annyi” számnévi névmás ismételtetése már a 6. versszakban megütött hangot viszi tovább.

(Átoksúly). — A romantikus átok-fogalom gyökere bizonyára a kor költészetében van. Pl. Kölcsey Vigasztalás, Átok s Paulina emlékkönyvébe c. verseiben többféle átokról hallunk; olyanról, amely őt magát, barátait és hazáját sújtja. Az utóbbi a Himnusz „balsors”-ával látszik azonosíthatónak. A legkegyetlenebb sors akkor teljesül a hazán, mikor — a Vigasztalás szerint — „a szabadságért folyt vér” átokká változik, vagy pedig — mint Zrínyi második éneké-ben — az elfajzott utódok hamvain átok „ül”. Zrínyi második éneke azonban, mint 1838-ban írt költemény, a Szózathoz már nem jöhet figyelembe ható forrásul, sokkal inkább a Szózat ahhoz. Valóban, ha megfontoljuk, hogy ebben olyan kitételek vannak, mint „végveszélybe dül”, meg „sirba jut”, valamint ha megfigyeljük, hogy e költeményben minden a sors döntése körül forog, akkor hihetőnek kell gondolnunk, hogy a borulékony kedélyű Kölcsey a Szózat baljós eszméit realizálta — valósította meg benne, részvétlen és fájdalmas érzéket-

¹⁰ Gr. Sz. I. levelei. Kiadta Majláth Béla. I. Bp. 1889. 193. l.

¹¹ Világ 322. l. — Még egy példa a sok közül: Stádium 222. l., ahol Széchenyi a hátramaradás okát abban látja, hogy a magyar nem bízik magában „nem sejdítvén, mi s mily ellenállhatatlan hatalom a’ kifejelett s egyesült nemzeti erő s *akarat*.”

lenséggel ecsetelve azt a „szebb” jövőt, amelyben „más hon áll a négy folyam partjára”. Zrínyi két dala tehát a Himnusz költőjének éneke a magyar jelenről és jövőről.

De vajon milyen átok nyomja a magyart Vörösmarty elképzelése szerint? A Szózatból kitűnik, hogy a sikertelenséget tekinti annak, s nem a pusztulást vagy az elkorcsosodást. Mert átoknak azt nevezi, mikor a nemzet sorvadozásra van ítélve, és minden vérontás, áldozat és erőfeszítés ellenére sem tud felvirágozni. Figyeljük meg, ez nem az „elmúlás” elmerengő költőjének szava, akit a Rom c. eposzáért, meg Csongor és Tündé-ben az Éj fenséges monológiájáért csodálunk; nem, hanem a politikus költőé. Talán ez is indokolhatja, hogy ezúttal is Széchenyi műveire forduljunk eligazításért.¹²

S nem is egészen hiába. A Világ c. munkája végén közölve van egy angolnak a levele, aki azt írja, hogy a latin nyelv használata a magyar helyett a közéletben és a tudományban „Magyarországra nézve átok, egyik a' legnagyobb átoknak” (334. l.). Szerintem könnyen lehetséges, hogy Széchenyi ebből a levélből merített inspirációt a Stádiumban a nemzetgazdász Irwing felleptetéséhez. A mű Jus proprietatis fejezetében ez Széchenyivel beszélgetve ekként védelmezi a néptömegek jogát a birtokszerzésre: „S ha valóban készakarva fogta volna el 9 századiglan Ön hazájában a' jótévé napot egy rész a' másiktul, és szántszándékkal hagyott volna sorvadni hazafi az örök árnyék homályában: oh akkor feloldhatatlanul Rátok boruland előbb utóbb a' legirgalmatlanabb égi bosszú.” (110. l.) Lendületes beszédében később is rátér az átokkal való fenyegetésre. „Oh ébredjete fel! — kiáltja az író lelkesedésével — int az igazi halhatatlanság hajnala; ébredjete fel, mert másképp elmúlhatatlanul Rátok boruland előbb utóbb a' legirgalmatlanabb égi bosszú.” (111. l.)¹³ A Stádium e párbeszéde egyike a mű emlékeztetesebb helyeinek. Még ha e helynek a Szózat költőjére tett hatását nem tarthatjuk is teljesen kétségbevonhatatlannak, az „átok” szónak egyúttaszereplése a „sorvadni” igével mégis bizonyos fokig valószínűsíti ezt.

(*Még jöni fog*). — Már a régibb Széchenyi-irodalom megállapította „ugyanannak a húrnak a megrezdülését” a Lovakról ajánlásában,¹⁴ amelyben — ezt mi tesszük hozzá — még más Szózat-motívumok is megzendülnek. Ebben a szerző Hunyadi József árnyékához fordulva a haza művelődéséről kezd szólni, aztán így folytatja: „Távol maradtott ugyan szemid elől a' gyümölcsözést mutatott idő, de *el fog jönni, fel fog derülni* egész díszében, hasznában, magához igazodlag.” És biztosítva az elhunytat, hogy jócselekedetei emlékezete „örökké élni fog”, magáról mondja az író, hogy akkor ő majd „*szebb jövőndől* forgató lélekkel” járul sírjához, ahol — ezzel végzi ajánlását — „háladatos könnyek gördülnek *szeimből*.” — Vö. Bajza Apotheosis-ából: „E porba omlott szép haza *Fel fog születni* még.”

(*Jobb kor*). — Arra, hogy ez a téma hazafias költőinknél milyen elterjedt, csak ízelítőül említhetünk egy-két idézetet verseikből. Virág Benedek Sándor palatinus emlékezete: „*Jobb szerencsénk* Hajnala kezd pirosodni, bizzunk!” Berzsenyi A tizennyolcadik század: „*Virágzóbb* századokat remélj, Eldődeinknek *szép kora* visszatér.” Kölcsey Küzdés: „Sejdtíve zeng az énekes *Jobb sorst és hazát*”, Fejdelmünk haj...: „*Egy szép hon* támad fel.” Szemere Zrínyi: „*Szebb hajnal vár*, rám szebb fényt hintetgetni.” Bajza Apotheosis: „*Kik egy jövő szebb kor* felől Kétségbe estenek.” Hasonlóképp Vörösmarty lírájában is, pl. A magyar költő, Budai temető c. verseiben. A régibb ódaköltőktől, a Himnusz „*víg esztendején*” át egészen Eötvös Búcsú-jának refrainjéig: „*boldogulva hon*”, tehát hosszú sora van a Szózatához vezető ilyen hangütésű előzményeknek.

Széchenyi műveiben, úgy látom, először főként a Világ-ban és a Stádium-ban fordul elő sűrűbben a „*szebb jövőndől*” jósló emlegetése. A Stádium vége felé „*nemzeti nagyságot*” jövőndől hazánknak (230. l.); írja, hogy „*egy kellemes, nyájas, víg honban*” fogjuk lelni magunkat. (258. l.) De már borulátása is erőt vesz a lelken: „Magyarországnak, minden mesterkéltn akadályai 's természeti viszontagsági mellett sőt ellenire is, *nagynak lenni*, vagy minékünk vesznünk *kell*” (70. l.) — írja. Hadd idézzek a befejező gondolat ürügyén egy hosszabb szakaszt is a közlekedés megjavítását propagáló fejezetéből: „Istenem, valóban nincs annak szíve, nem lehet egész ember, 's annál kevésbé hazafi, kinek vére nem buzog, midőn a' mappát veszi kezébe 's átgondolja, hogy nem csalfa 's kegyetlenül kecsgettető képzeleti báb, de valóság, hogy csak tőlünk függ vízcsatornák, gőzhajók által Éden né bajolni a' most oly nagy részben sivatag honunkat; csak mi tőlünk viruló kerteket, szorgos gyárokat, szabad embe-

¹² Nem vállalkozhattam arra, hogy Széchenyi műveiből, naplójából és levelezéséből az átokra vonatkozó utalásokat — mint pl. Világ 13. l., A kelet népe 16. l. — áttekinthessem. Vörösmarty lírájában gyakran előkerül ez a fogalom, így az 1832-i Az átok c. versében, meg a későbbiek közül főként a következőkben: A színház nemtője, Elhagyott anya, Liszt Ferenchez, Az élő szobor, Az úri hölgyhöz, Az emberek, Országháza.

¹³ Kevésell alább Irwing, a Stádium 110. lapján, „a Nemesis... bosszús és hervasztó kezét” említi, ami emlékeztet a Szózatban a „sors kezé”-re.

¹⁴ Zichy Antal szavai: Gr. Sz. I. hírlapi cikkei. I. Bp. 1893. XV. 1. Vö. Kautz Gyula: Gr. Sz. I. 'Hitel' című munkájának méltatása. Gr. Sz. I. Munkái. I. köt. XIII. l.

reket állítani oda, hol ma róka 's farkas lappang, szomorú jószág teng és szolganép henyél — — — ; ki életet látott, 's tudja mit tehet nemzeti erő, annak szíve tudom erősen dobog, — és valóban üdvözljük a' szerencsésb jövődben élöket, mert Hunnia szebb sorsra méltó, 's arra, ha nem leszünk is többé már, egykor minden biznnyal fel is emelendi a' későbbi Magyar". (218. l.)

Azonban a derű felcsillanó fényét csakhamar ború felhőzi : a költemény 11. és 12. versszakában megjelennek a Szózat pesszimista jóslatai, melyek egyenest Széchenyi búskomor látomásaiból vannak merítve.

(*Nagyszerű halál*). — A halálképek nem hiányoznak a régebb hazafias lírából sem. Pl. Berzsenyi a „*lassú halál*”-t fájlalja, Vörösmarty A hontalan-ban azon kesereg, hogy nemzetét kiírtották és „Engem millióknak veszte nyom, Egy nép halálát hordozom . . .” Még közelebb jár a Szózat emlékeztetés sorához Bajza József. A rabköltő c. 1835-ben írt versében ez van : „Zengnek győzedelmeket, *Dicsőséges halált*.” Igen, dicsőséges a hősi halál, de Vörösmarty „nagyszerű” megjelölésében valami szokatlan ízt érzünk, annyival inkább, mivel egy egész nemzet eltörölését érti rajta. Hogyan társul a pusztulás szomorú látványához a nagyszerűség felemelő érzése? Erre nézve, azt hiszem, Széchenyi István stílusától kaphatunk felvilágosítást, akinek komplex egyéniségében fenség és gúny gyakran egyesült. Valóban, a Stádium előszavának egyik hosszú, gúnyos mondata fejt meg szerintünk ez érdekes jelzői kapcsolat titkát. Itt a nagy reformátor ingerülten veti fel a kérdést : el akarjuk-e magunkat végképp törölni a nemzetek sorából? Mert ha igen, ám lássuk! Akkor hagyjuk el nemzeti nyelvünket és így tovább. Következik a javasolt változtatások, illetőleg reformok gúnyos visszafordítása, ellenkezőjükre. Azaz : maradjon csak minden a régieben. Rendkívül éles — mert negatív javaslatba öltöztetett — támadását a fennálló viszonyok ellen ily kifakadással végzi be : „Eszközlőjük csak mindezt egy darabig még ; oh akkor, ne kételkedjünk, minden biznnyal elérjük a' *dicső* célt!!! t. i. a' *magyarság vég-elhunytát*, vagy legszerencsésb esetben ennek még néhány évig marasmus-köztí tengését . . . !” (20.l.) E gúnyosan kiejtett „*dicső*” szó komolyan-vételéből származtatható szerintem a „nagyszerű halál”-nak bár szokatlan, mégis ragyogóvá magasztosult képze Vörösmarty lantján.¹⁶

(*A sír, hol nemzet sülyed el*). — A Szózat sírjelenete kétségtől Széchenyi ijesztő látomásaiból keletkezett. A költői párhuzamok ritkábbak. Pl. Kölcsey Végasztalás-ában „Az *elsülyedt boldogság*” kifejezése, Vörösmarty egy korai versében, A zivatar címűben e sorok : „*Hazám, Ha tán enyészned kéne, dicső hazám, így dől-s-e sirba?*” vagy Bajza Apotheosis-ából : „... reményei *Sirokba hulljanak*”. E *síri gyászolás* öröm-Hangokká változik”. Sőt már Bersenyinél is, A tizennyolcadik század-ban : „*Már sirba szállott hajdani nagy nevünk*”. De mindez számra is, súlyra is elenyészően kevés az idézeteknek ahhoz a tömegéhez képest, amelyet Széchenyi műveiből lehetne összegyűjteni!

Nem fárasztom az olvasót, inkább csak általános észrevételeket teszek. Széchenyi István stílusa nyegedik, nyomtatásban megjelent művében válik búskomorságra alámerülővé, türelmetlenül követelődőzé. Lovakról c. munkájában még nem találta meg igazi, az egész nemzethez szóló hangját, Hitel-ét leglelkesebb művének nevezi az irodalomtörténet, a Világ terjedelmére nagyobb kötetét az ismeretek bőségéből s a szándékok nagyságából reá visszasugárzó győztes öntudat hatja át. De mikor még ugyanannak az évnek (1831) őszén, a „radikális” Stádium megírásába fog, méltóságos önmérsékléssel ugyan, de ki-kirobbanó indulatok fojtogatása közben ragadja meg a tollat. Ebben a munkájában, mint tudjuk, részletes programot ad a szükséges reformokra nézve, de félreérthetetlenül kicsendül belőle, különösen bevezető fejezeteiből, a nemzeti jövőért izgató hazafi aggodalmának számonkérő hangja is. A nemzeti sírból képe, amelynek fényes réme először a Világ végzavának írá-sakor (345. l.) jelent meg neki, innen fogva folyvást szeme előtt lebeg.

Már első mondata sürgető. Veszélyesnek mondja a képviselők meghasonlását s a nemzet sorsát említi. Majd ugyanabban a mondatban meglátja a „bájos hajnal mögött” a *fenekellen sötétséget* és az oda *elsülyedt* nemzetiséget. Még be sem fejezte „Magyarország képviselői-hen” intézett felhívását, mikor már egy lappal odább fenyegetően jóslja : „végre bizonyára nagy *sírhalom alá dül* egy fejedező nép virága, ha a' felekezetek örökké mint ellenségek 's nem mint barátok állanak szemközt egymással.” Így megy ez tovább a mű Előszavában is.

¹⁶ A 11. versszak erre következő sorai („Hol a temetkezés fölött . . .” stb.) helyett az eredeti fogalmazásban ez állt :

Melly a szent egyház lapjain
Jegyzőre nem talál.

Ez is Stádium-motívum (19. l.), melyet kissé alább egész összefüggésében fogok idézni. S érdekes, hogy visszatér Petőfi A magyar nemzet c. versében. — A „temetkezés fölött” párhuzamai : Kölcsey Vég nyugalom : „*sírom felett*” Fejelmünk haj . . . : „A néma *hant fölött*”, Eötvös Búcsú : „*él még a sír felett* . . .” Másfelől Stádium 19. l. : „*sírhantunk fölött* . . .” (az előbb említett idézet keretében).

Néhány példa: „De úgy történt, hogy mind ezt bizony elhívták, 's azért most csak az a kérdés: el akarjuk e magunkat *végkép törletetni a' nemzetek sorából a' nélkül*, hogy a' világ évráiziban a' Magyar legalább *elhunyta* után egy fényes lapot foglaljon; el akarunk e annyira korcsosulni, hogy a' jövőd még valahai létünket is kérdésbe hozza, 's mi mint Magyarok egykori *sírhantunk fölött* soha ne érdemeljünk e a' később élendő nagy nemzetek emlékeztetésében néhai nagyságunknak egy érdem-emlékét is?” (19. l.) „... ha Mohácsnál valóban *meghalt már nemzetünk*; akkor *feküdjünk mi is szép elszánással* (!) — melyhez egyébiránt semmi sem kell mint apathia, vis inertiae és restség — *nemzeti sírgödörünkbe*...” (22–23. l.) „... elvégre bizony késő lesz, s' akkor hazánk egy az egekbe dicsően emelkedett Építmény helyett, melynek sarkalattja tartós, egy minden sarkaiibul kidült *Rommá fog bomlani*, mely alatt a' Magyaroknak még emlékezte is elenyészend.” (38. l.)

Ez idézetekben ízelítőt kaptunk Széchenyi képet képre halmozó, fantasztikus, de erőteljes nyelvből. Nem csoda, hogy az elkobozott Stádium hivatásos cenzora róla ilyen véleményyt terjesztett a helytartótanács elé: „Az egész tárgyalás oda irányul, hogy becstelen allegóriákkal a haza alkotmányát és ősrégi szokásait kisebbitse, s hogy a nemzet mai műveletlen barbársága és az ország hátramaradottsága fekete színben tűnjék fel.”¹⁶ „A sír, hol nemzet süllyed el” minden bizonyval egyike volt ezeknek az itt megrótt becstelen allegóriáknak. Nemzeti sírbuszállásunk fájdalom elközelését tehát Vörösmarty Széchenyi írásából sajátíthatta el.¹⁷

(*Gyászköny, imádság*). — Az érelemre ható magas gondolatok után a költészetben éppúgy mint a zenében, a hangot rendszerint le kell szállítani, a fortéra piano következik. A csendes áhítatnak ez a békességes lelke kétszer üli meg a Szózat-ot: a 10. és 12. versszakban. S mily ellentétes alkalmakkor! Egyszer a „jobb kor” beköszöntése után epedező „buzgó imádság”-ban¹⁸, máskor meg a nemzeti gyászszertartás alkalmával, amikor az odagyűlt idegen embermillióknak „szemében gyászköny ül”. Ezekhez a költői finomságú hangulati képekhez hiába keresnénk megfelelőeket Széchenyi lendületes, de darabos prózájából, mert éppen a súlyos szavak és képek feloldására illesztette oda megfelelő helyükre a költő. Hamarabb adódnak költői párhuzamok. Pl. Kölcsey *Felkelmünk* haj... c. versében a „*vérköny*” szó és a „*gyászban ül*” kifejezés (itt hozom fel, hogy a Szózat eredetibb fogalmazásában „*vérköny*” volt a „*gyászköny*” szó helyén), Bajza Apothesis-ában *halakönnye*, de különösen Vörösmarty 1831-ben írt, és csak holta után megjelent ódájában: V. Ferdinánd királyhoz több motívum és stílusfordulat, melyeket eddig csak azért nem emlegettünk, hogy itt, fejtegetéseink végén, összesítve emlékezzünk meg ennek a költeménynek a Szózat-hoz viszonyított jelentőségéről.

Ma talán szokatlannak tetszhetik, de így van: V. Ferdinándot Vörösmarty ugyanolyan szavakkal üdvözölte, mint amilyenekkel a magyart intette a Szózatban. Erre az éppen trónra lépő uralkodó játékonysága szolgáltatott okot. Nézzük csak, a Szózat gondolatmenete szerint, mennyi később felhasználát gondolatcsíra bukkan fel ott az öt évvel korábbi, ódai, passzív magatartás ünnepi köntösében. Berzsenyi „lassú halál”-a itt „*lelki halál*” képében jelenik meg. Azután egész versszak festi a nemzethalál közeledtét:

Már láttuk a bús, *nemzetölő* veszélyt,
Sötét özőnként, jöni fejünk fölé,
Hallók ijesztő harsogással
Zúgni: „magyar! te *ki vagy törölve*.”

E szavakban a Szózat tragikus árnyképeit epikus tolmácsolásban ismerhetjük fel. De a fénypontok is feltűnedeznek már. „Mily *boldogabb kor* éve következik!” — halljuk a „jobb kor” motívum felcsendülését. Még szembeszökőbb az egyezés a Szózat 10. versszakának több fordulata („buzgó” imádság, „száz ezrek ajakán”) és a következők között: „Téged, hatalmast *székezer*ek, fölött... Téged örömebegek szavakkal És *halabuzgón* minden *ajak* köszönt.” Végül a külföld részvétkönnyeinek csillogását is megkapjuk az üdvözlő költeményben, de az inségre vonatkoztatva e szavakban: „S *halakönyű* ragyogó *szemében*” (vö. „Szemében gyászköny ül”). Mindezen egyezések láttán e verset úgy méltányolhatjuk, mint a Szózatban megnyilat-

¹⁶ Viszota Gyula: A Stádium megjelenésének és eltiltásának története. BpSz. 1905. 27. l.

¹⁷ Hogy mennyire magáévá tette, mutatja 1837-ben írt színpadi műve: Árpád ébredése. Itt a nemzet Génuszának az a szelleme, amely a Szózatot áthatja, a honfoglaló vezér alakjában testesül meg, illetőleg az őt üdvözlő és felvilágosító költő ajkán szólal meg. A darab egész első fele a Szózat-ihlet drámai megvalósítása. Vö. különösen a következő motívumokat: a sors („balvégzet”) fölötti aggodalom, Árpád készsége visszatérni sírjába, belviszály átka, „lassú halál”, küzdés jobb életért, csüggedetlenség dicsérete (vö. „rendületlenül”) s az „élet s halál” — „csendben viharban” elszántsága.

¹⁸ Vö. a Nemzeti dal „áldó imádság”-át.

kező ihletforrásoknak egy korábbi kibuggyanását. Minthogy a költemény, mint mondtam, nyilvánosságra nem került, a költőt az önkéntelen motívum-találkozások a Szózáttal nem zavarták, sőt azokkal mit sem törődve, annál szabadabban engedett folyást korábbi, más alakban megfogalmazott eszmetársításainak, kifejezésformáinak.

Itt végződik összehasonlító tájékozódásunk: a párhuzamos idézetek felsorakoztatása. Most vonjuk le röviden az elemzés tanulságait.

Már Gyulai Pál, Gróf Széchenyi István mint író címmel 1892-ben tartott emlékbeszédében kijelölte Széchenyi szerepét a Szózat keletkezése körül. Azt írta s ez ma is megáll: „Széchenyi a költők ihletét pótolta, sőt ihletet lehelt beléjük és felharsant Vörösmarty Szózata, új Magyarország himnuszaként.”¹⁹ Az élesszemű Gyulai itt sok apró tény összetevéséből-e vagy inkább ösztönös megérzés alapján: nem tudom, de tételszerű kijelentéssel megállapította, habár röviden is mindannak a lényegét, amit körülményes utánjárással ennek a cikknek volt feladata kideríteni.

Megállapítható ezek szerint, hogy a Szózatot Széchenyi egyéb művei (pl. a Világ) mellett főként a Stádium, annak is különösen az előszava inspirálta. Miután a költő tolla megakadt a második versszaknál (1835-ben), valószínűnek látszik, hogy a téma újrafelvételéhez, vagyis a költemény folytatásához és befejezéséhez, a Stádium olvasása adhatta meg az akkori történeti helyzetben a lökést, az ihletet. Széchenyinek ez a műve megírása után két évig hanyódvá Lipcsében jelent meg 1833 végén, de nyomban elkobozták és csak lassan vált ismertté Magyarországon, hogy azután annál nagyobb hatást érjen el. Így bizonyító adatok nélkül is feltehető, hogy akkor forgott Vörösmarty kezében, amikor Szózatát véglegesen megírta: 1836-ban. Széchenyi egy-két megragadó mondata, hasonlata, ekkor — úgy képzeljük —, újra mozgásba hozta a költő alkotókedvét. Talán a 6. és 8. versszakokból kiszemelhető Széchenyi-idézetek „leheltek (Gyulai szavával) ihletet beléjük”? Csak sejteni lehet. Mindenesetre meggondolkoztató, hogy ezek a több szóra kiterjedő szövegegyezések éppen a gondolatmenet sarkpontjaira kerültek, ahonnan a vers, sikeres intonálás után, szinte magától folyik, szökik előre.

Felismerve mondanivalóját a magyar jelenről és jövőről, Vörösmarty a kezdő strófák eszméjének szerves továbbélése alapján írta meg a magyar múltnak szentelt versszakokat. Ezután már csak a költemény kikerekítése, befejezése volt hátra s ehhez egyaránt merített motívumokat Széchenyi reményt és kétséget sugalló egyes nagyhatású hasonlataiból, valamint kifejezéseket saját költészetének, meg költő-elődei hazafias eszme- és érzéskörének fogalmi és stílárius kelléktárából.

* * *

Szemere Pál említi a Szózathoz fűzött esztétikai jegyzeteiben, hogy Deák Ferenc az Akadémia 1842-i nagygyűlésén „apológiával dicsőítette meg” a Szózatot, ámde egyúttal azt is kijelentette, hogy azt „kifejezésről kifejezésre, szóról szóra fejtegetni valóságos botrány, sőt szentségtörés volna.”²⁰

Honnan van az, hogy több mint száz évvel Deák érdekes felszólalása után e sorok írója nem érzi magát hibásnak a megrótt vétkek elkövetésében? Talán a vers vesztett volna abból a magasztos lényben tündöklő, szinte földöntúli ragyogásából, amely a szép szó kedvelőinek, a filológusoknak valaha megtiltotta, hogy vizsgálódó érdeklődéssel forduljanak feléje? Nem hiszem. A Szózat ma is éppolyan tünemény irodalmunkban mint régen, és idősrűségéből sem veszített éppen semmit. Nyilván magunkban kell keresnünk a változás okát.

Valóban éppen azért, mert a Szózat maradandó kincsünk, kell és szabad foglalkoznunk vele, a nemzeti kegyelet megsértésének aggálya nélkül. Az elemzés az eszmék rendjét nem bontotta meg, a felsorakoztatott párhuzamos helyek a költő ihletének eredetiségére, alkotó erejére semmiképpen sem borítottak árnyékot. Az a tény, hogy Vörösmarty egyes motívumai Széchenyi eszméinek világába vezettek minket, csak növeli a költemény aktualis becst és közelebb hozza korához, a reformkor egy válságosnak tetsző pillanatának égető problémáihoz.

¹⁹ Kiadva Széchenyi művei élén: Gr. Sz. I. Munkál I. Bp. 1904. XVI. I.

²⁰ Abafi Lajos I. h. 114. I.

EGY TÁJ TÜKRÖZŐDÉSE IRODALMUNKBAN

Az irodalmi helytörténet tanulmányozásával értékes adatokat és szempontokat nyerünk az irodalmi alkotás fontos tényezőjének: a környezet hatásának a tisztázásához.

Tudósaink ez irányú kutató munkáját kívánom elősegíteni, mikor megfigyeléseimből, emlékeimből helyhez, tájhoz kötött irodalmi jellegű vonásokat elevenítek föl. Szorosabban megjelölve, azt akarom vázolni, hogy Torda város az ő nevezetes, nagy múltjával s tájszépségekről híres környékével (Tordahasadék, Torockó, Aranyosszék) elbeszélő íróink közül kiknek a figyelmét keltette föl s serkentette irodalmi alkotásra? Annak idején, tordai tanár koromban, fiatalos hévvel érdeklődtem a kérdés iránt. Meglepett, hogy ennek az eléggé félreeső tájnak milyen szép és érdekes irodalmi koszorúja van.

1. A koszorúból szerény kis virágot mutatok föl először: anekdotát.

Torockó és testvér helysége, Szentgyörgy, valóságos teknőben fekszik, amelynek két nyílása van: egyik északra az Aranyos, a másik délre a Maros völgye felé. Ez utóbbit Nagyenyedre visz az út. Nagyenyedet régen az erdélyi reformátusok Rómájának nevezték. A tudós professzorok és az ők tanácsán járó lakosok sokat fáradoztak azon, hogy a piacukon forgolódó Torockó völgyi unitáriusokat református hitre térítsék. A törekvés sikeretelenségét szóban és írásban szívesen megtorolták. Hermányi Dienes József, Enyed nagypapja, *Demokritos* című, anekdota gyűjteményében (1730-as években) elmondja, hogy Torockószentgyörgy unitárius papja, Székely Mihály, bebizonyította híveinek, „mely nehéz a papság”. Borozgatás közben ugyanis próbára bocsátotta őket, mondják el a Miatyánkot. Mindenik hibát követett el a szövegben. — Hát hol van még a prédikáció? — utalt Székely Mihály a papi működés nehézségére. Ám Hermányi anekdotájának csípősebb csattanója is van. Azt mondja, hogy a Szentgyörgyiek azért becsülték sokra Székely Mihály tudományát, mert prédikáció közben egyszer sem köpött.

2. Kazinczy erdélyi körútjában (1816) Tordán is megállt és tájékozódott. Tordáról szóló elbeszélésében először a Gyöngyössy Jánosnál, a leoninus versek szerzőjénél tett látogatásáról emlékszik meg, de főfigyelmét az unitárius vallásfelekezet megismerésére fordítja. Jó helyet választott, mert Torda az unitárius vallásnak kezdettől fogva egyik nevezetes fészke volt. Dávid Ferenc befolyására Erdély híres hitszabadságtörvényét 1568-ban az országgyűlés itt foglalta cikkelyekbe. Kazinczy érdeklődését azért is érdemes hangsúlyozni, mert ebben elődje volt Jókainak, aki *Egy az Isten* című regényének nemcsak háttéréül, de tárgyául a Torda környéki, torockói unitárius hitfelekezet életét választotta. Jellemző, hogy magyarországi emberek regényes egzotikumként hatott a hitújítás századának eme merész magyar szülőtte. Kazinczynak az unitárius rector professzor, abrudbányai Szabó Sámuel, egy „szíves, lelkes, kisdéd öreg, aki első pillanatával szívet nyert” — adá meg a fölvilágosításokat.

Feltűnő, hogy az erdélyi származású nagy elbeszélők, Jósika és Kemény nem tanúsítottak nagyobb figyelmet e táj gazdag természeti és történelmi romantikája iránt. Különösen meglepő ez Jósikánál, aki Tordán született, tehát terjedelmes munkásságában szülővárosáról is illetet volna megemlékeznie.

3. Torda és környéke a maga Homéroszát Jókaiiban találta meg. Az én emlékezéseimnek is ő a főhőse.

Jókai jónéhányszor megfordult Erdélyben. Úti benyomásairól *Erdélyi levelek* címen is írt (1853). Fontosabb azt kiemelni, hogy novelláihoz és regényeihez sok értékes anyagot és ihletet talált Erdély földjén. Térben és időben legterjedelmesebb volt az az út, amelyet 1853 tavaszán, május 5 — június 14. közt tett. Kolozsvárról indult el, ahol pár napra azért állt meg, mert felesége a színháznál vendégszerepelt. Ezúttal a Székelyföld tájszépségeiből és a száz városok történelmi hangulatából „meríté lelkesedését”.

Amint Kolozsvárra visszatért, őt és feleségét nagy ünneplésben részesítették. Egyik ünnepi alkalommal Jókai így nyilatkozott: „Huszonkilenc éve annak, hogy a világot járom, huszonkilenc napja, hogy Erdélyben járok! Huszonkilenc év alatt nem láttam annyi szépet, nem érzett szívem annyi kedvességet, mint a huszonkilenc nap alatt Erdélyben.”

E kirándulások egy részén Jókait a tordai születésű Kőváry László kalauzolta. Már akkor érdemes történetíró, az *Erdély régiségei és Ritkaságai* című könyv szerzője. Mikor Tordán átkalauzolta Jókait — úgy látszik — gyorsan megadta a szükséges felvilágosításokat. A tordai lap tudósító ugyanis sajnálkozással jelenti, hogy a nagyérdemű író igen rövid időt töltött a városon.

Kőváry a további szekerezés közben Torda környékének festői, sziklás hegyeire bizonyosan felhívta az író figyelmét s az út mentén fekvő székely Aranyosszék megalakulásának a történetét is elmondhatta. Jókai ugyanis pár év múlva (1857) hosszabb történelmi elbeszélést ír erről a színhelyről. Az *Istenhegyi székely lányok*ban a hegyvidék történelmi romantikáját a megszokottnál is zablatlanabb képzelő erővel szólataltatta meg. Aranyosszék megalakulásának hiteles középkori történetét a mesészerű őstörténetbe vetíti vissza. Ám a túlromantikus cselekménybe a kor vezető eszméit burkolja be. A szabad székelyek a jobbágyokkal fognak össze a zsarnok ellen s politikai és szerelmi sikon egyaránt a kis ember győz. Jókai tehát az abszolutizmus legnehezebb éveiben a szabadságharc szellemére emlékezteti olvasóját. S humora milyen bőven árad ebben az elbeszélésében, nyelve milyen tiszta! Mintha székelyföldi útjának ihlete szállta volna meg! Azt hiszem, nagyobb figyelmet kellene fordítani Jókai e művére. A kettős életet élő, egyszemélyben harcias, majd szende székely kisasszony vígjáték, operaszöveg vagy film érdekes hősnője lehetne.

Tordának és környékének képe húsz év múlva újra Jókai szépítő tükrében tűnik föl. Ekkor 1877-ben jelenik meg *Egy az Isten című regénye*.

Az *Egy az Isten* nem tartozik Jókai nagy regényei közé, de alapeszméjével, költői szellemével, színes leírásaival, merész fordulataival, emelkedett nemzeti és általános emberi pátozával, ha nem a legnagyobb, de a legszebb Jókai regények közt foglal helyet. A cselekményt vallási szempontok mozgatják, nem csoda, ha Jókai írói saját-sága itt hatványozott mértékben jelentkezik: életszerűen jellemzett alakok mellett angyalok és ördögök küzdenek egymással. A regény jelentőségét és maradandóságát munkálja, hogy a magyarságnak egy számban nem nagy, de nemzeti erényekben kiváló része: az unitárius hitfelekezet úgyszólván vallásos iratai közé sorolja.

A Jókai-kultusznak tehát mintegy áldozati tűzhelye mellé kerültem, mikor 1905-ben Tordán, a gimnáziumban, tanári állásomat elfoglaltam.

Nem érkeztem üres kézzel. Jókairól személyes élményem is volt. Ennek a következő története van.

Jókainak kései házassága s rokon köréből való kiszakadása nagy visszatetszést keltett a magyar közvéleményben. Jókai népszerűsége hanyatlani kezdett. Erdély szabadabb, megértőbb szellemét kevésbé borította el ez az áramlat. Jókai erdélyi utazásai s ezek során tett megtisztelő nyilatkozatai, még inkább erdélyi tárgy-körből írt regényei és novellái sok szívből keltettek tiltakozást a kedvezőtlen elbírálás ellen.

Kolozsvár polgárai nagy eseményre készültek ekkoriban. A Mátyás-szobor leleplezésére országos ünnepségeket akartak rendezni.

Az unitárius egyház belső kapcsolatban állt a Mátyás-szobor ügyével. A szobor felállítását ugyanis Nagy Lajos tanárunk indítványozta a városi tanács közgyűlésén s a költségek előteremtésén is ő fáradozott legtöbbször. (Ugyanaz a Nagy Lajos, aki Pap Mózes barátjával összefogva, Budenzet Göttingában magyar nyelvre tanította s Magyarországra kalauzolta. Göttingában a serházból hazamenet Budenzzel összeölelkeztek s osztrákellenes nótákat énekeltek: „Kolozsvári utca bekerítve — Tizenhárom zsendár sétál benne...”)

Nagy lelkesedéssel készültünk a szoborleleplezésre.

Hírveves püspökünk, Ferenc József, bizalmas értekezletre hívta össze a kolozsvári eklézsia néhány tagját. Az egyetemi ifjúság képviselőjében én is részt vettem az értekezleten. A püspök elmondta, hogy író barátainak indítványt tett: az Erdélyi Irodalmi Társaság hívja meg Jókait, vegyen részt azon az ünnepi közgyűlésen, amelyet a Társaság a szoborleleplezés műsorába vettett föl. Az írók örömmel fogadták a gondolatot, mire ő indítványát azzal egészítette ki, hogy az irodalmi ünnepséget új kollégiumunk dísztermében rendezzék meg. Az írók ezt is örömmel fogadták el. Itt lesz tehát az alkalom, hogy Jókai iránt hálánkat lerójuk! — A híveket szervezni kell: az ünnepség előtt gyűljenek föl a szomszédos tanterembe s ha a közönség valamely izetlenség miatt gyéren jelentkeznek, vonuljanak be és töltsék meg a dísztermet. Én azt a feladatot kaptam, hogy toborozzak ifjúságot az ünnepi hangulat élénkítésére.

A nagy napon (1902 őszén) Jókai is megérkezett feleségével Kolozsvárra. A Központi Szállodában, az Erdély-szerte ismert Nagy Gábor-ban szálltak meg. Az én ifjú gárdám körében az a hír terjedt el, hogy tüntetés készül ellenük, de csakhamar kiderült, hogy a Gotterhalte ellen szervezkedett egy csoport.

A Püspök aggodalma nem teljesedett: az irodalmi ünnepségre óriási közönség gyűlt föl. Hadamat az előcsarnokban és díszterembe vezető lépcsőkön, folyosókon sorfalként állítottam fel. Az elnökség Jókaiék elhívására sietett. Az utcán is megjel-nezték Jókaiakat, de az igazi harsonázás a mi részünkről az előcsarnokban hangzott föl.

A kollégium igazgatója, Gáll Kelemen, mint házigazda, rövid köszöntést intézett a belépő Jókaihoz. Én kissé elől a lépcső fokon álltam, hogy hadamat jobban át tudjam tekinteni. A házaspárnak mellettem kellett elhaladnia. A hatalmas éljen-riadatban Jókai megállott, rám tekintett, kezét nyújtott és ennyit szólt: Köszönöm ifjú barátainknak!... Nyájás, kék szemével mosolyt hintett a lelkes sorfalra, aztán lassan, fáradt lépésekkel felhaladt a lépcsőn. Mellette délceg tartású ifjú felesége!

A karzatról figyeltük a gyűlés lefolyását. Az emelvény asztala mellett, a püspök és az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke, Szamosi János egyetemi tanár között ült Jókai. Az elnök balján fölismertem Bartha Miklóst, tovább Szabolcska Mihályt. Lent, a közönség első sorába, díszhelyre ültették Jókainét. A közönség érdeklődése megoszlott közte és férje között.

Szamosi elnök ékes szavakkal üdvözölte a vendéget. Bartha Miklós Mátyás királyról emlékezett meg s a nemzet nagy államférfiát szónoki művészettel hozta párhuzamba a nemzet nagy írójával. Szabolcska Mihály a királyt és Jókait együtt ünnepelte versében. Most Jókai állt föl s meglepően csengő, erőteljes hangon szólalt meg. De a beszéd tartalma? Mi történt, öregkori elhibázás vagy szándékoság volt-e a dologban, szavai mind a unitáriusok dicséretét zengték. A nagyobb hitelesség kedvéért az unitáriusok folyóiratából, a *Keresztény Magvetőből* (XXXVII, 290.) idézem a beszéd rövid foglatát.

— Templomban vagyunk — úgymond — az iskola falai közt, amelyet ihlet tölt be. Én úgy is, mint író, úgy is, mint hazafi és politikus, hirdetője voltam mindig a szabadságnak, mely a művelődés terjesztésével, a hazaszeretettel és istentisztelettel párosul. Ebben a törekvésben legközelebb találtam magamhoz az unitárius vallásfelekezetet, mely mindig előljárt a hazafiságban és a tudomány művelésében, s mely bár nem tartozik a gazdag felekezetek közé, a művelődésnek e szép épületet emelte.

Messzehangzó, hatásos igék voltak ezek. Mintha Jókai avatta volna fel az új kollégiumot, amelybe a vallásfelekezet négyszáz éves hagyományait, művelődési kincseit, haladó szellemét, szabadságvágyát költöztette át. Boldog volt a püspök, hogy jóakarátú törekvéseért ilyen gazdag viszonzást kapott, dagadoztak az unitárius keblek és büszkén hangoztatták a 'köszözlássá vált regény címet: Egy az Isten!

Örvendetes emlékek voltak ezek számomra is, de gyászos élmény vegyült közéjük. Két év múlva, 1904-ben, mint felügyelő és óraadó tanár Jókai halálhírére a megdicsért, szép kollégium épületén én tűztem ki a gyászlobogót.

Ezeket az emlékeket vittem magammal Tordára. Elbámultam, hogy az alföldi módon nagyhatárú, zsíros kisvárosban milyen lelkes kultusza van Jókainak. Még azt mondják, hogy a magyar nem becsüli az irodalmat! (Már Ady neve is föl-fölhangzott a Kászinó Társalgójában.) Elhatároztam, hogy jegyezgetni fogom a Jókaira vonatkozó emlékeket.

Akkor még nem volt összefoglaló munka Jókai erdélyi utazásairól. (Később Kristóf György: *Jókai útjai Erdélyben* (1926) Tabéry Géza szerkesztésében: *Jókai Erdélyben* (1925).) A sajtó egykori tudósításait (Várady Károly: *Magyar Polgár* (1876)) elolvastam, de érdeklődésemet inkább élő forrásokból elégítettem ki. Számosan éltek még, akik Jókai látogatásának s az ezzel járó ünnepléseknek szemtanúi voltak. Ezeket Czako László ügyvéd (a drámaíró Czako Zsigmond rokonságából) így csoportosította együvé: Mi jókaiánusok...

Legtöbbet okultam Csegezy Mihály nyugalmazott táblabíró elbeszéléseiből. Őt, mint lelkes, művelt fiatalembert, a városi tanács vezényelte ki Jókai díszkíséretébe. Életének ezt a szép emlékét később is ápolta s Jókai irodalmi működését figyelemmel kísérte.

Köváry Lászlótól — aki személyesen is érintkezett a pesti írókkal — úgy hallotta, hogy Jókai régen küszölt az unitáriusokról szóló regény megírására. Már első útja alkalmával (1853) elmélkedett a dologról. A fegyveres szabadságharc elbukott, most már erkölcsi és szellemi fegyverekkel kell a küzdelmet folytatni. Az unitáriusokat századokon át üldözték, mégis megmaradtak és Erdély közéletében fontos szerepet játszottak. Ezt a küzdelmet kellene ábrázolni, azonban a negyvennyolcas háttérrel a cenzúra nem engedélyezné. Jókai több, mint húsz évig hordozta magában a regénytémát. Hogy nem feledkezett meg, róla abban több körülmény közrejátszott. Feleségének apai rokonai, a laborfalvi Benkék odahaza Háromszéken unitáriusok voltak, sok szó eshetett róluk. Kemény Zsigmond regénye a *Rajongók* is (1858) emlékeztette Jókait. Az *Egy az Istenben* is szerepel egy szombatos székely család. Készülődésére vall az a sok jegyzet, amit regényéhez fűz. Az unitárius egyháztörténetet s kátét szorgalmasan tanulmányozta. Elolvasta Aranyosrákosi Székely Sándornak az eposzírónak, nyelvészeti dolgozatát is (*Nemzeti Társalkodó* 1838), amely tájszavak alapján a torockóiak származását a

zsidóságból vezeti le. Jókai ezt annyiban méltányolta, hogy költött torockói szereplőinek ótestamentumi neveket ad: Manassé, Benjámín, Izrael, Dávid, Áron. (Magam vetem közbe: A tordaiak azon a címen, hogy III. Endre Stájerből 7 német bányász családot telepített közéjük, a torockóiakat *gotusoknak* nevezték.)

Orbán Balázs *Szekelyföld leírásának* Aranyosszékről és Torockóról szóló kötete 1871-ben jelent meg s szinte kínálta az adatokat. Budapesten akkoriban kezdtek az unitáriusok szervezkedni, a sajtó gyakran foglalkozott velük. A kiegyezés után erdélyi országgyűlési képviselők hoztak hírt, hogy Jókai sokat kérdezősködik az unitáriusságról, Erdélybe készülődik, hogy regényéhez mértéket vegyen róluk.

Ezeket Csegezy Mihály emlékezéseiből jegyeztem föl. Jókai látogatásának lefolyásához más jókaiánusok is hozzászóltak.

Az unitáriusok rajta voltak, hogy a mértékvétel előnyösen sikerüljön.

Jókai 1876. augusztus 4-én érkezett Kolozsvárra. Ünnepiesen fogadták. Másnap Várady Károly unitárius tanár kíséretében kocsizott tovább Tordára. Itt is ünnepiesen fogadták. Kemény György főispán díszebédet adott tiszteletére. Az unitárius papot, Albert Jánost ültették Jókai mellé. A pap „Albert bácsi” néven a város bölcse és mulattatója volt. Jeles egyházi író, imakönyvet érzelmi és gondolati mélységéért, költői nyelvéért, minden felekezet hívei nagyrabecsülték. A világi irodalomnak is ismerője és kedvelője. Felesége a mindentudó Brassai Sámuelnek volt a testvére. Az agglegény polihisztor az Albert János házáat tekintette szűkebb otthonának. Az egyetemi szünidőket Tordán, sógoránál töltötte, s ilyenkor végigtárgyalták, kritizálták a haza szellemi mozgalmait.

Albert János tehát az irodalomról is tudott társalogni Jókaiával, de főként anekdotáival, góbéságaival aratott nagy tetszést. Jókai pohárköszöntőt mondott rája s ebben a tordaiak ijedelmére bejelentette, mindent el fog követni, hogy Albert Jánost fölvigye Pestre és bekapcsolja az ő birtokában levő *Ústökös* című élc lap szerkesztőségébe.

A vacsora már egészen unitárius környezetben, Veress Dénes főszolgabíró piactéri házában zajlott le. A Veress-család pincéjében olyan boros palackok rejtőztek, amelyeket még a napóleoni háborúk idején egy csodálatosan jó évjárat nedűjével töltöttek meg. Az egész város tudott ezekről a kincsekről s legenda járta, hogy mikor Ferenc császár a feleségével, Karolinával, átutazott a városon (1817) a városi tanács a hódotat legméltóbb jeleképpen egy pár palack bort ajánlott föl nekik a Veress pincéből. Egyéb-ként csak a legnagyobb családi ünnepeken gyűszűztek ki belőle egy-egy palackot. A Jókai tiszteletére rendezett vacsorán olyan lelkes hangulat alakult ki, hogy a házigazda leszaladt a pincébe, fölhozott egy palackot s odatette Jókai elébe. Megbízta Albert Jánost, hogy ismertesse a bor jelentőségét s töltögessen belőle az írónak.

Másnap augusztus 5-én, korán reggel indultak Torockóra. Jókai Veress Dénes hintáján ült, Albert János és a házigazda között. Csegezy Mihály a bakra kapott föl, hallani akarta a nagyok beszélgetését. Albert bácsi vitte a szót, megmagyarázta a födeles fahíd nevezetességét, amelyet a felirat szerint mesterséges szerkezetéért az alatta folyó Aranyos „mormolva bámul”. A város közelében levő kis erdő keletkezését így magyarázta: Naláczy nevű földbirtokos írt a gazdatisztjének, hogy a nevezett helyre vessen mákot, de a gazdatiszt mák helyett makkot olvasott és tölgyfa makkal vetette be a területet. Innen a Naláczy-erdő név. (Jókai az anekdotát az *Ústökös*ben közölte.) A környék székely falvainak borairól elmondotta a latinos versikét: — Vinum de Bágyon: az Isten áldjon! Vinum de Kercsed: Jó bor, ne felejtse! — Vinum de Mészke: Űsse meg a ményköl!

Jókai nagyokat nevetett, kérdezgetett, jegyzetgetett. Így érkeztek el Torockó határszélére. Itt lovas küldöttség fogadta a kirándulókat. Zsakó István, Torockó egyik ősi családjának szülötte, gyulafehérvári törvényszéki bíró, lelkes beszédben üdvözölte Jókait.

Gyűjtésemet erre a lehetőségre is kiterjesztettem, levelet írtam Zsakó Istvánnak, aki akkor már Kolozsvárt nagytekintélyű táblabíró volt. Jó akarattal fogadta kérésemet, komolyan, bírói módszerességgel adta meg válaszát. Emlékezéseit a nagy aktához, a regényhez fűzte. Mi valóság és mi költői képzelet a regényben? Tisztelettel adózott Jókainak, milyen lelkiismeretesen, szorgalmasan tanulmányozta tárgyát. A regény a 48/49-es harcok idején játszódik, Jókai hiteles adatokat talált: akkor még élt a nemzetőrség parancsnoka, a táblabíró apja, öreg Zsakó István is. A regény hőisével, Adorján Manasséval híven beszélteti el a város akkori anyagi helyzetét. A vallásos élet belsőségéről személyesen győződött meg, részt vett egy istentiszteleten s nagy művészettel írja le az ünneplésre fölvonult hívek gyönyörű népviseletét. Ennek egyes darabjait megvásárolta s magával vitte Budapestre. Természet leírásai nemcsak festőiek, de hívek is.

Am a főalakok, Adorján Manassé és családja, a költői képzelet alkotásai. A közhit szerint (tehát nem a levélíró közlése szerint) Jókai Adorján Manassé alakját Zsakó Istvánról, a nemzetőrség egykori parancsnokáról mintázta. Rokon vonás Zsakó és Adorján Manassé között, hogy a Torockó ellen törő románokkal mind a ketten a békés megegyezést keresik. A nemzetőr parancsnoka ilyen úton egyszer meg is menti a várost Moga vezér csapataitól, de más alkalommal a támadókat fegyverrel veri vissza s ezzel már elűt Adorján Manassé fegyverellenes, nazarénus jellemű alakjától. A jelentősebb szereplők közül Lányi cigány alakja felel meg a teljes hitelességnek. Jókai találkozott a muzsikussal s jól mulatott furcsa, művészi fogásain.

Jókai tehát mindent megnézett, amit figyelmébe ajánltak. Csak egy dologban mondott ellent kalauzainak. Ezek indítványt tettek, hogy másszák meg a Székelykövet is, a hegy tetejéről gyönyörű kilátás nyílik. De Jókai fejét csóválta s meghátrált a merész feladattól. — Már engedjenek meg — mondotta — én székelyt is, követ is eleget láttam.

Zsakó táblabíró emlékezéseiből még kiemelek egy részletet. Jókai Torockón Adorján körorvosnál szállt meg: innen a regényben az Adorján családnév.

Személyes emlék: ez a közlés nagy gondot okozott nekem. Az Adorján-név kölcsönzéséről már véleményt alkottam volt. Ekléziánk énekvezérét, Adorján Domokosnak hívták. Derék, értékes ember volt, a városi dalkörnek is vezetője. A dalosversenyeken sok babért szerzett a városnak. Szívesen tettem tehát magamévá azt a felfogást, hogy Jókai az Adorján nevet róla vette. Sőt az alak megmintázásához is sok vonást kölcsönzött róla. Elbeszélte, hogy mikor a Tordahasadék megtekintésére kirándulást rendeztek, ő a lakomán Jókai tiszteletére székely dalokat énekelt s olyan nagy sikert aratott, hogy a jókedvű Jókai homlokon csókolta és művésznek nevezte.

Csoda-e, ha valószínűvé vált előttem, hogy az *Egy az Isten* főhősének, Adorján Manassénak családi nevére és megmintázására az Adorján Domokossal való közelebbi ismeretség hatással volt? S most itt a táblabíró ellenvéleménye! Adorján Domokos fölmérgelődött habozásomon. Azt követelte, hogy vigyük a dolgot Nagy Balázs elé. Nagy Balázs agglegény volt, jómódú banktisztviselő. Buzgó unitárius és lelkes jókaiánus. Engem azzal kecsgetett, hogy az *Egy az Isten*-ről szóló dolgozatom nyomdai költségeit fedezi. Adorján Domokos tehát anyagi szempontokkal akarta írói szabadságomat korlátoztatni.

Nagy Balázs óvatosan nyúlt a dologhoz. Talán az volna leghelyesebb, ha azt írnám, hogy az Adorján névre két felfogás vetődött fel: vannak, akik a torockói körorvosra hivatkoznak, vannak, akik a tordai Adorján Domokos mellett törnek lándzsát.

De Adorján Domokos az egész érdemet magának kívánta.

— Gondold meg, Balázs! Sokat járok dalos versenyekre, egyházi szempontból sem volna közömbös, ha a máshitűek úgy tekintenének rám, mint a híres regényhős előképére!

Nagy Balázs nem vette jó néven az ellenmondást,

— Éppen a közvéleménnyel lesz a nehézség! — mondotta. — Ám segítsünk rajta! Tudod, mi a baj? A bajuszod! ... A regényhős finom diplomata volt, világfi, jámbor békeapostol. S te itt vagy ezzel a felkunkorított harcias bajusszal! Ki tud így a regényhőssel azonosítani? Mondom, segítsünk rajta! A regényhősön már nem tudunk változtatni, tehát igazodjál te hozzája: vágasd le a bajuszodat! Különben nem szállhatunk síkra mellette.

Adorján Domokos elfehéredett, ijedten pödörgette bajuszát.

— Nem, hát azt mégsem. Irass a tanárral, amit akarsz, én egy kis irodalmi dicsőségért nem válok meg a bajuszomtól!

De ezzel a kitérével elébe vágunk Jókai útjának. Torockóról visszatértek Tordára. Itt Jókainak újabb jelentős élményekben volt része. Amint az imént szó esett róla, kirándulást tettek a Tordahasadék megtekintésére. Veress főszolgabíró intézkedésére Jókai itt románokkal is találkozott. Ennek a találkozásnak a hatása alatt formálta meg Zenóbiának, a szép román leánynak tragikus alakját. Az is mély hatást tett rája, hogy Tordán meglátogatta kolozsvári kiséője, Várady Károly apósát, Miklós Miklós református papot. Petőfi ennek a parókiáján búcsúzott el fiától és feleségétől mindörökre.

Jókai tehát nemcsak értékes anyagot kapott regénye fölépítésére, hanem ösztönzést és elkötelezést is, hogy a feléje áradó tiszteletnek és rokonérzésnek megfelelően.

Az irodalmi helytörténetnek azonban nemcsak azt kell kutatnia, hogy a hely milyen hatást tett valamely mű létrejöttére, hanem a fordítottját is: az irodalmi mű hogyan hat vissza a tájra, hogyan színezi, formálja, bélyegzi annak életét. Egy pár példát erre nézve is.

A Veress-ház, melyben Jókai vig és tanulságos napokat töltött, a legendás bor mellé új nevezetességet kapott: a Jókai-kultusz központjává, jelképévé vált.

A Tordahasadék közelében van egy épületrom: kiránduló diákokkal és vadász cimborákkal én is többször megálltam mellette. Itt volt a Ciprianu háza, aki negyvennyolc őszén Tordát és Torockót el akarta hamvasztani. Ez meg itt Ciprianu leányának, Zenóbiának, az ősvénye: ezen mentette át az Adorján család az ellenség gyűrűjén. Erdélyben meg szokták kérdezni a látogatótól: tudja-e, hol kél föl a nap kétszer? Jókai *Egy az Isten* című regényéből illik tudni, hogy ez a csoda Torockón történik meg, ahol a Székelykő egyik sziklaszállának előbb baloldalán, aztán néhány perc múlva a jobboldalán buvík elé a nap. Azok a kirándulók, akik valamelyik torockói házhoz szállnak vendégségbe, azt a felvilágosítást szokták kapni, leghelyesebb a napkeltét ébren megvárni. Ennek aztán az lehet a következménye, hogy a kiránduló nemcsak kétszer de kettősen látja a felkelő napot.

Az *Egy az Isten*-ről szóló dolgozatom nem jelent meg, belefűlt a háborús áradatba. Ennyi, amit az emlékeimből össze tudtam állítani.

4. A tárgy Mikszáth irodalmi hagyatékában is földereng, de csak egy kis képben. *Székelykő* címen elbeszélése jelent meg a *Lovagvárak* című kötetben. Mikszáth hagyatékának kutatói és méltatói nem tulajdonítanak irodalmi jelentőséget a *Lovagvárak* kötetnek, maga Mikszáth is mellőzte műveinek gyűjteményes kiadásakor. Azok közé a munkái közé tartozik, amelyeket anyagi nehézségek között, gyakorlati célból írt.

5. A tájra nézve jellemzőbb az a hosszabb történelmi elbeszélés, amelyet Eötvös Károly *A két ördög vára* címen írt. Ifjúkorom élénk emlékei közé tartozik, hogy Eötvös Károly irodalmi jelentkezése milyen általános meglepődést és örvendezést keltett a közvéleményben. Mint politikus, találó adomákkal fűszerezett szónoklatai révén tett szert hírnévre. Éltes ember volt, mikor az *Egyetértés*-ben tárcáit írni kezdte. Az *Utazás a Balaton körül* sorozat a nagy érdeklődés kielégítésére csakhamar könyv alakban is megjelent, (1900).

Egyszer csak a dunántúli és alföldi tájak verőfényes hangulatából Erdély zordon, fenyvesekkel vadregényes világába röpítette az írói képzelet. A *két ördög vára* című elbeszélésének színhelye Torda környékén van. Maga a vár a Tordahasadék erődtített barlangja.

Az elbeszélés előtt Eötvös Károly szokott írói módszerétől. Nem személyes beleszólásokkal, hanem tárgyiasan mondja el a történetét. Rémtörténet hajmeresztő fordulatokkal, de művésziessé megyszerkesztve. Tordán olvastam, amikor már a táj irodalmi ellenőrének szerettem vélni magamat. Meglepett az író pontos helyismerete, de ismerem az Eötvösről szóló anekdotát, amely szerint elmegy valamelyik táj megtekintésére, az időt azonban eltölti s mikor figyelmeztetik, térjen a dologra, azt feleli: hagyják csak, a tájat képzeletből jobban meg tudja rajzolni. A *két ördög vára*ának helyrajzai azonban olyan pontosak, hogy — úgy véltem — Eötvös részletes térképet használt.

Fennakadtam a két ördög: Balika Nikita és Fekete Vaszilj szörnnyűre festett képén. Kritikai ellenérzésem annál élenkebb volt, mert ismertem és elfogadtam Orbán Balázs felfogását, aki arra nézve sorolt fel bizonyítékokat, hogy az ördögöknek festett Balika és Fekete voltaképpen székelyek voltak, hősök, akik nem tudtak a kuruc ügy bukásába belenyugodni. A Tordával határos Szentmihályfalva székely faluban az én koromban is éltek Bajkák, tanítványom is volt a családból. Valamelyik elődről nevezhették el a Tordahasadék erődtített barlangját Balyka-várnak. Fekete Vaszilj is eredetileg Fekete László lehetett — vallottam Orbán Balázzsal.

Mi csábította Eötvöst, hogy annyira átlépje a költői szabadság mesgóját? Egy kis forrástanulmány feleletet ad a kérdésre. Eötvös Cserey Mihály *Historiája* után indult, Cserey pedig elkeseredett ellensége volt a kurucoknak, magyart, székelyt, románt ördögi színre fest, aki egyszer kuruc nevezetét viselt. A százfenesi Mikola-kastély kifosztása, amely magvát teszi Eötvös elbeszélésének, olvasható Cserey könyvében (Újabb Nemzeti Könyvtár 445 l.) Eötvös azzal akar elégtételt szolgáltatni a magyar olvasónak, hogy az idegeneknek feltüntetett martalócokat Patkós Danival, a nagyerejű tordai mészároslegénnyel küldeti pokolra.

Bizonyos, hogy a táj vad romantikáját nehéz volna találóbban érzékeltetni, mint Eötvös Károly tette a *két ördög vára*-ban.

6. Ne essék hivatkozás számba, ha e sorozatban megemlítem, hogy Torockó történetéből én is merítettem egy regényre valót. *Vaskenyéren* című regényem arról a küzdelemről szól, amelyet a torockói bányászok az oligarcha Thoroczky-család leigázó törekvései ellen folytatnak. A nyílt fölkelést Rabutin császári tábornok elfojtja (1702), de a bányászok vértanúságának híre és példája előkészítője lesz Erdély kuruc mozgalmainak.

ЮНЬ.

1872.

ДѢЛО

ГОДЪ ШЕСТОЙ.

СОДЕРЖАНІЕ.

- I. ИЗЪ КУЛЬБА ВЪ РОГОЖКУ. Романъ.
(Гл. XXXII—XXXV). . . . . Н. С. ПРЕОБРАЖЕНСКАГО.
- II. ПОСТРОЙКА СКАДАРА. Сербская легенда . . . . . Д. Д. МИНАЕВА
- III. ВЪ ТИХОМЪ ОМУТЬ—БУРЯ. Очерки на
райской провинциальной жизни). Романъ.
(Гл. XXIII—XXVI). . . . . ДЖОРЖА ЭЛЛЮТА.
- IV. ПѢСНЯ СЕРБА. Стихотвореніе. . . . . Д.
- V. БРИЛЛАНТОВОЕ ОЖЕРЕЛЬЕ. Романъ.
(Гл. XIX—XXIV). . . . . АНТОНИ ТРОЛЛОПА.
- VI. КОНТРАСТЪ. Стихотвореніе. (Съ немецкаго). . . . . ОМУЛЕВСКАГО.
- VII. ПРЕСТУПНИКИ ПО ИЗОБРАЖЕНІЮ РО-
МАНТИЧЕСКОЙ И НАТУРАЛЬНОЙ ШКОЛЪ. . . . . Н. М. ЯДРИНЦЕВА.
- VIII. ВОЗЗВАНІЕ. Стихотвореніе. (Изъ Вер-
шмартинъ) . . . . . Д.
- IX. ПОЛИТИЧЕСКІЯ ПРАВА И ЭКОНОМИЧЕ-
СКАЯ НЕУРЯДИЦА. (Ст. третья и послед-
няя). . . . . А. МИХАЙЛОВА.
- X. ОТРЫВОКЪ ИЗЪ ПОЭМЫ КИРГИЗЪ.
(Стихотвореніе. (Съ польскаго) . . . . . Д. Н.

См. на оборотѣ.

В О З З В А Н І Е.

(Szozat. Изъ Верешмарты).

Мадьяръ! Храни любовь и вѣрность
Своей отчизнѣ. Вѣдь она —
Была твоею кельбелю
И быть могилею должна.
Она раститъ тебя, дѣтя,
А кончишь ты житейскій путь,
Она, какъ мать, тебя оплачетъ
И на родную приметъ грудь...

Мадьяръ! На всей землѣ широкой
Твоя отчизна — лучший край;
Ты долженъ здѣсь съ судьбой бороться,
Ты здѣсь живи и умирай!
Не разъ на этихъ пыльных нивахъ
Лилася кровь твоихъ отцовъ;
Здѣсь каждый камень вѣсть былью,
Воспоминаньями вѣковъ.
Не тутъ ли за очагъ родимый
Арпадь праговъ своихъ разилъ;
А Гуніады рукою мощной
Оковы рабства сокрушилъ.
Свобода! Здѣсь твои знамена
Несли Мадьяры въ дни войны,
Здѣсь за тебя легли костями
Отчизны лучшіе сыны.
Пусть часто пашъ судьба казнена —
Подъ тяжкимъ бременемъ невзгодъ,

7. Végül egy föltevést bocsátok az irodalomtudósok bírálataira. Ezt is személyes emlékekkel kezdem.

Fiatal tanár koromban áramlat indult meg, amely azt hangoztatta, hogy a klasszikus latin szerzők mellett a hazai latin nyelvű művekből is szemelvényeket kellene az oktatásba bekapcsolni. Főlszólalásomban Rogerius *Carmen miserabile*jére hívtam föl a figyelmet. Az újító csoport megbízásából javaslatot is dolgoztam ki.

Némiképpen hazabeszéltem, mikor Rogerius mester műve mellett szálltam síkra. Irodalmi tallózgatásaim során arra a föltevésre jutottam, hogy a *Carmen miserabile* befejező eseményei Torda környékéhez fűződnek.

Mozgalmunk nem vezetett sikerre, öreg kollégáink nem egyeztek bele, hogy a megszokott klasszikusok mellett a hazai latinokat is szóhoz juttassuk. Tanulmányozásaim emlékei azonban megmaradtak, azok fonalán tehát a *Carmen miserabile*-kérdést újra szóvá teszem.

Rogerius a Fehérkörös mocsarai között a tatárok fogságába került. Hadcsoportja a kivonulás alkalmával Erdélyen át a Töröcsvári vagy Vöröstoronyi szoros felé haladt, mikor Rogerius szolgálja társaságában valahol a szebeni és fogarasi erdőségek közt megszökött a fogságból. Az elpusztított Gyulafehérváron át tíz mérföldnyi úttal a Kolozs megyei Fráta faluba érkeztek. Itt azonban a hely nem nyújtott menedéket, tehát újra fölkerekedtek s négy mérföldnyi úttal egy irdatlan nagy hegyre s azon egy rettenetes közsiklára érkeztek. Helyismeretem, amely szerint Frátától sem keletre, sem délre, sem északra nincs sziklás hegy, valamint a középkori négy mérföld átszámítása, arra a következtetésre vezetett, hogy Rogeriusék nyugati irányba menekültek s arra a sziklavinulatra kapaszkodtak föl, amelynek nyugati lábánál Torockó fekszik. A hegy csúcsán vártorony állt, amelyet egy sikeres harc jutalmául az Ákos-nembeli Thoroczky földbirtokos család az akkoriban a környékre telepített székelyeknek adományozott. Azóta a várszikla neve: Székelykő. (Ézt a történelmi eseményt romantizálta Jókai az *Istenhegyi székely leányok* című elbeszélésében.)

Rogerius minden jel szerint Torockó menekült lakóit találta a vársziklán. Így szól róluk (Mészöly Gedeon fordítása): „Nagy sokaság futott oda össze. Ezek szívesen fogadtak bennünket, s kérdezték a viszontagságainkat... megkínáltak fekete kenyérral is, lisztje összetört cserfakéreggel volt keverve, mondhatom, jobban esett nekünk, mint a legjobb sütemény, amelyet valaha ettünk.”

A táj irodalmi koszorújába szépen beleillik Rogerius mester följegyzése. A messzi múlt zavaival is igazolja azt a jellemzést, amit Jókai fest a torockói nép lelki nemes-ségéről.

D. ZÖLDHELYI ZSUZSA — KÖLLŐ MIKLÓSNÉ

VÖRÖSMARTY SZÓZATÁNAK ELSŐ OROSZ FORDÍTÁSAI

Az 1848–49-es magyar szabadságharcot és forradalmat osztatlan rokonszenvvél kísérte az orosz demokratikus közvélemény. A cári csapatok beavatkozása Ausztria oldalán székelyekkel töltötte mindazokat, akik a szabadság ügyét a maguk ügyének tekintették. Nemcsak Csernisevszkij és a hozzá hasonló forradalmi demokraták kívánták az orosz csapatok vereségét és a magyarok győzelmét; a humanus gondolkodású, de politikai nézeteiben sokkal mérsékeltőbb Turgenyev is így írt: „Az olyan ember számára, akinek szíve van, csak egy haza létezik: a demokrácia, s ha az oroszok győznek, ez halálos csapást jelent a demokrácia számára.”¹ Éppen ez az együttérzés a forrása annak az egyre növekvő érdeklődésnek is, amely a magyar irodalom iránt a múlt század második felében megnyilvánult. Ennek első jelei az 50-es évek végén, s a 60-as évek elején észlelhetők, főleg azért nem korábban, mert az európai forradalmaktól megrémült cári kormány a 40-es—50-es években a legbrutálisabb eszközökkel akadályozta meg nyugati könyvek behozatalát és terjesztését.

A 60-as évektől kezdve a folyóiratokban egyre gyakrabban jelennek meg haladó nyugati költők versei, ekkor kezdődik a magyar irodalommal való ismerkedés is. Tudjuk, hogy Petőfi Sándor versei milyen népszerűek voltak a 60-as 70-es években Oroszországban. Most rábukkantunk két olyan adatra, amelyek azt bizonyítják, hogy a magyar költészetet ez időben orosz nyelven nemcsak Petőfi képviselte: Vörösmarty *Szózatát* is két ízben (1865-ben és 1872-ben) közölték. Ezek az újabb adatok alátámasztják azt a korábbi feltevé-

¹ A. N. Brodskij: „Kortársi visszaemlékezések Turgenyevről”, Moszkva, 1924, II. rész. 23 old.

sünket, hogy Oroszországban a magyar irodalmat elsősorban a radikális-demokratikus körök népszerűsítették. Ez már a legfontosabb tények egyszerű felsorolásakor is szemünkbe ötlük: Petőfi első orosz fordítója M. L. Mihajlov, forradalmi demokrata, a *Szovremennyyik* munkatársa. A magyar irodalomról az első átfogó, tudományos igényű cikket a radikális demokratikus Russzkoje Szlovo közli 1861-ben. Ugyanitt jelenik meg Vörösmarty *Szózat*ának első orosz fordítása 1865-ben,² az orosz haladó erők számára oly nehéz időkből. Az 1859—61-es forradalmi helyzetet a forradalmi erők széttűzése, a reakció megerősödése követte. Csernisevszkijt száműzik, Piszarevet, a *Russzkoje Szlovo* főszerkesztőjét sok más forradalmi demokratával együtt bebörtönzik, 1865-ben fejezik be a cári csapatok a lengyel forradalom kegyetlen elfojtását.

A fordítás P. Weinberg haladó költő és műfordító munkája, kinek sok, a társadalmi visszasságokat oroszló és szatirája jelent meg a *Szovremennyyikben* és Gerzen külföldön kiadott *Kolokol*ájában. Főként Heine, Victor Hugo és Goethe műveiből fordított. *Szózat*-fordítása hűen kifejezi Vörösmarty versének gondolatait; szép jambusos orosz vers, mely alkalmas arra, hogy az olvasók szívében olyan hangulatot ébresszen, mint az eredeti. Hibája azonban, hogy nem őrizi meg Vörösmarty költeményének tömörségét. Terjedelme kb. kétszerese az eredetinek³ 14 nyolcsoros szakaszból áll. Rimelése olyan, mint a *Szózaté*.

A *Russzkoje Szlovo* politikai okokból történt betiltása után a folyóirat szerkesztője és legtöbb munkatársa a 60-as évek egyik leghaladóbb folyóiratánál, a *Gyelon*ál folytatta munkáját, s ettől kezdve a *Gyelo* vált a magyar irodalom népszerűsítésének központjává. 1872—73-ban 55 Petőfi verset közölnek a *Gyelon*ban s itt találjuk 1872-ben a *Szózat* második fordítását, amely már Vörösmarty neve alatt jelenik meg, a címet zárójelben magyarul is jelölik. Ez a fordítás sokkal közelebb áll a magyar szöveghez, mint az előző, jóval tömörebb is annál: 60 sor, tehát csak négy sorral hosszabb, mint az eredeti. Szintén jambusos és rímei hűek a *Szózat* rimeléséhez. Nem szakaszokra, hanem három részre oszlik. A fordítót D. álnév jelöli, lehetséges, hogy e mögött Vaszilij Ivanovics Nyemirovics Dancsenko rejtőzik.⁴

Az elmondottakból kitűnik tehát, hogy a szabadságharcról daloló magyar költőket Oroszországban elsősorban a haladó orosz irodalom képviselői népszerűsítették, akikhez e költészet, főleg eszmei tartalmánál fogva a legközelebb állt. Meggyőződésünk, hogy a múlt századbeli haladó orosz folyóiratok átnézése sok olyan értékes adatot hozna napvilágra, amely fenti állításunkat méginkább alátámasztva újabb oldalról világítaná meg a XIX. századbeli orosz magyar irodalmi kapcsolatok kérdését.

KOSSUTH LAJOS KIADATLAN LEVELE WESSELÉNYI MIKLÓSHOZ

1

Jegyzetek a levélhez

Az 1832 és 1848 közé eső másfél évtizedben Kossuth és Wesselényi lényegében folyamatosan (ha nem is mindig egyforma intenzitással) leveleztek egymással. (Huzamosabb — kényszerű — szünetet csupán Kossuth fogságának 1837-től 1840-ig terjedő ideje jelentett.) A mindkettejük pályafutására, valamint reformkori történelmünk számos mozzanatára vonatkozólag értékes adalékokat szolgáltató levélváltás nagy részét — különösen Kossuth leveleit — már korábban közzétették. Jakab Elek a *Történeti Lapok* 1875-ös évfolyamában publikált néhány levelet, további darabokat közölt Ferenczi Zoltán *Széchenyi és Kossuth irói harca* c. tanulmányában,¹ majd ugyanő tette közzé a *Történelmi Tárb*an a Kossuth-levelek zömét.² Számolnunk kell azonban további, a kutatás előtt eddig ismeretlen levelek felbukkanásával. Ilyen az itt következő Kossuth-levél is, amelyet Pécssett, a Wesselényi-család egy kécsei, 1945-ben Erdélyből Pécsre költözött leszármazottjának, Beldiné, Wesselényi Pálma leányának, Beldi Erzsébetnek családi levéltárában fedezett fel Harcos Ottó. A levél, melyet Kossuth nyolc-rétre összehajtott sima papírra írt, 1843. január 4-én kelt — tehát egy olyan időszakban, amelyben a két politikus levelezése bizonyos politikai események következtében különösen élénké vált. Az e levelet megelőző, illetve nyomon követő darabokat Ferenczi közölte említett,

² A verset itt nem Vörösmarty, hanem Leopardi neve alatt közlik „Magyar dal” címen. Ennek okát még nem sikerült megtalálnunk (Z. — K.)

³ Lehet, hogy ez közvetítő fordítás hibája, amelyre azonban még nem sikerült rábukkannunk. (Z. — K.)

⁴ Nem azonos a híres színházi rendezővel.

¹ *Uj Magyar Szemle*. (1900) 225 — 240., 372 — 407.

² Ferenczi Zoltán: *Kossuth Lajos kiadatlan levelei br. Wesselényi Miklóshoz. Történelmi Tárb* (1902) 161 — 193., 321 — 345.

az *Uj Magyar Szemle*ben megjelent tanulmányában, ám a mindezeknél terjedelmesebb és fontosabb január 4-i levélnek csupán a létezéséről tudott, magát a levelet nem ismerte.

A gazdag és változatos tartalmú levél több oldalról világítja meg Kossuth és Wesselényi kapcsolatát. Már az előző levelekből kitűnik, hogy az ekkoriban gyógykezeltetés végett Graefenbergben tartózkodó Wesselényi *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* c. könyvének írása, illetve kiadásra való előkészítése közben ismételten igénybe vette Kossuth segítségét. Kossuth rendszeresen szolgált neki a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos jogi és statisztikai adatokkal. Az itt közölt levél vége felé említett törvénycikkék szövegére is hasonló célból volt szüksége Wesselényinek. Könyvéhez Magyarországnak — a nemzetiségek területi elhelyezkedését is feltüntetve — térképét is mellékelni akarta. Ebben az ügyben is Kossuth járt el; a levél utolsó soraiban Bucsanszky pozsonyi könyvkereskedővel (aki nemrég adott ki efféle térképet³) és Berlapka pesti rézmetszővel folytatott tárgyalásainak addigi eredményeit összegezi. (Wesselényi könyve egyébként végül is térképmelléklet nélkül jelent meg.)

A levél középpontjában (mint az ez idő tájt írt többi levelekben is) Széchenyi és Kossuth vitája áll, mely éppen akkor lépett második fázisába. A vita kiújulására tudvalevőleg Széchenyi 1842. november 27-én elmondott híres akadémiai beszéde adott alkalmat. A *Pesti Hírlap* már december 1-én, alig néhány nappal annak elhangzása után reagált a beszédre, melynek a liberális nemesség nemzetiségi politikáját bíráló, a nemzetiségek erőszakos magyarosítására irányuló törekvéseket kárhoztató részei visszatetszést váltottak ki az ellenzék körében. A Θ jel alatt megjelent, tudósítás formájában írt, s Széchenyi vádjait erőyes hangon visszautasító cikk⁴ szerzőjének eleinte — mint erre Kossuth is utal a levélben — Deákot tartották. Ő azonban — Széchenyi érdeklődésére válaszolva — elhárította magától a szerzőséget, s kijelentette, hogy a cikket Pulszky Ferenc írta, Kossuth pedig átjavította. A kérdés kutatói azóta általában ezt az álláspontot fogadták el,⁵ csupán Ferenczi jelentette ki — minden bizonyíték nélkül —, hogy a cikk „világosan Kossuthtól eredt”.⁶ Az újonnan felfedezett levél végérvényesen eldönti a kérdést, még pedig Ferenczi javára: ui. itt bizalmasan tudatja Wesselényivel, hogy a cikk szerzője ő maga, s csupán taktikai megfontolások folytán látta szükségesnek ezt elleplezni.

Wesselényi a *Pesti Hírlap* cikkéből szerzett tudomást az akadémiai beszédéről, s e cikk elolvasása mindjárt arra készítette, hogy a vitába ő is bekapcsolódjék. Kossuth lapjának szánt *Nyilatkozatában* alaptalannak minősítette Széchenyi állítását, melynek értelmében a szláv mozgalom a túlbuzgó magyarosítás reakciója, s egyúttal — mint az Akadémia igazgatósági tagja — határozottan leszögezte, hogy Széchenyi beszéde, mely az Akadémia elnöki székéből hangzott el, csupán szerzője egyéni véleményét, nem pedig az Akadémia álláspontját tükrözi. E *Nyilatkozat* mellé csatolta — Kossuth-hoz írt, 1842. december 8-i levelében — készülő művének a *Szózatnak* egy részletét is. December 14-én kelt válaszában⁷ Kossuth halásan nyugtázta a kapóra jött küldeményt, s a *Pesti Hírlap* december 18-i számában sietett mindkét írást közzétenni, a *Nyilatkozathoz* saját helyeslő megjegyzését is hozzáfűzve. Leveleiben továbbra is rendszeresen tájékoztatta Wesselényit a vita alakulásáról; a január 4-i levélben két konzervatív szemléletű hozzászóló: Andrassy József és Kállay Ferenc írásainak megjelenéséről adott hírt, s Kállay cikket mindjárt mellékelte is leveléhez. A *Pesti Hírlap* csak az akadémiai beszéd nyomtatásban való megjelenése után tért vissza újból a kérdésre: az 1843. január 1-i és 5-i számban Pulszky Ferenc, január 12-én pedig — immár saját neve alatt — maga Kossuth szállt vitába Széchenyivel.

A január 4-i levél írását megelőző hetek másik nagy port felvert eseménye, amely azután a Széchenyi—Kossuth vita során is napirendre került, a pesti német színházban 1842. december elején lezajlott botrány volt. A *Pesti Hírlap*-ban Frankenburg Adolf, a „Fővárosi újdonságok” c. rovat vezetője, már december 8-án beszámolt erről az incidensről, Kossuth pedig a december 15-i számban *Német színházi botrányok* címen vezércikkben foglalkozott vele. Kossuth cikke a következőképpen summázza a színházban történteket: „A német színház két énekesnőjére nézve a közönség két párta szakadt. Föllépt az egyik énekesnő, s egyik rész füttyölt, a másik tapsolt; és támadt civódás, kidobás, ráncigálás, mire a füttyölők és barátaik csatát rendeztek, s lőn a színházban benn s a csarnokban künn veszekedés és verekedés... melyhez hasonlóval nem minden külvárosi sörház dicsekedhetik; de mely igen komolyan aggasztó jelenetté lőn az által, hogy a városi rendőrség főnöke [a levélben is említett

³ L. Kossuth levelét Wesselényihez 1842 dec. 26-án. Ferenczi: i. m. *Uj Magyar Szemle* (1900) 385 —

387.

⁴ Magyar Tudós társaság XI-ik nyilvános közgyűlése Pesten november 27-én. *Pesti Hírlap*, 1842. dec. 1.

⁵ Vö. pl. Vizsota Gyula *Bevezetés-ét a Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajosai. I. rész* (Bp. 1927) c. kiadványhoz (CXII. 1.).

⁶ Ferenczi: i. m. *Uj Magyar Szemle* (1900) 382. l.

⁷ *Történelmi Tár* (1902) 180 — 183.

Thaisz pesti rendőrkapitány] is az előcsarnokba hivatva, indulatosan megtámadtatott s durva bántalmakkal illetett." Kossuth elsősorban azt a tényt emelte ki, mint az eset leg-szomorúbb oldalát, hogy a botrány főhősei tekintélyes magyar arisztokraták voltak. (A most közölt levél tanúsága szerint különösen fájt neki az, hogy a dologba az ellenzék egyes tagjai — pl. Batthyány Lajos és Wenckheim Béla — is belekeveredtek.) Az afférban részes arisztokrátákat nem csupán az illetem sértő magatartásuk miatt ítélte el cikkében, hanem mindenekelőtt azért, mert estéiket a német színházban töltik, ahelyett, hogy a nemzeti színház — művésziileg is magasabb színvonalú — előadásait látogatnák. Hangsúlyozta azt is, hogy a magyar színház még sohasem volt efféle botrány színhelye, s ebben az összefüggésben emlékeztetett — habár csak célzás formájában, név említése nélkül — Széchenyi néhány évvel korábbi fellépésére, arra a cikkére, melyben a magyar színházban a zenészekről egy alkalommal a *Marseillaise* eljátszását követelő jurátusok ellen kelt ki.⁸ A német színházi botrányt különben már Frankenburg is párhuzamba állította a Széchenyi megrovását kiváltó esettel, s ironikusan jegyezte meg: "...nem is kételkedünk, hogy a rend s illedelem érdekében ugyanazon szöveg menynyörgése [ti. Széchenyié] újól fog harsanni; mert az nála bizonyítvánnyal nem tesz különbséget, hogy most nem a jurátusi kar, hanem egy más kar szerepelt."

Széchenyi fel is vette az odadobott kesztyűt. Éppen az akadémiai beszéddel, valamint a német színházi botránnal foglalkozó cikkek váltották ki belőle azt az elhatározást, hogy Kossuth saját térrénümán: a publicisztikában veszi fel a harcot ellene. Orgánumául a *Jelenkor* c. lapot választotta, s ezt az elhatározását Helmezy Mihályhoz, a *Jelenkor* szerkesztőjéhez írt, december 22-én közzétett *Nyílt levelében* hozta a közönség tudomására.

Minderről Kossuth már december 26-i levelében tájékoztatta Wesselényit. Széchenyit itt „boldogtalanul hiú ember”-nek nevezte, „nincs alkalom” — írta — „amellyel az irántam bosszú és gyűlölség nála ne nyilatkozzék”, majd kijelentette, hogy Széchenyi Wesselényi *Nyilatkozata* és az ő ehhez fűzött jegyzete fölötti mérgében lett zsurnalisztává. Egyúttal arra is kérte Wesselényit, hogy cikkeivel és tanácsaival segítse őt a Széchenyivel folytatandó polémia során. A január 4-i levélben már újabb, Széchenyi megjelenés előtt álló első cikkére vonatkozó értesüléseit közölte barátjával. Ez az információ lényegében helyesnek bizonyult: Széchenyi *Német színházi botrány, s ahhoz még egy kis advány* c. cikkében, melyet a *Jelenkor* január 5-i és 8-i száma közölt, rendkívül fölényes, gúnyos hangnemben reagált a *Pesti Hírlap* állításaira. A német színházi botrány ügyében — jegyezte meg maliciózan — már csak azért sem szólalt fel, mert nem akarta Kossuthot legfőbb élvezetében: a „mágnás-kefélés”-ben megrövidíteni. S a védekezésből nyomban támadásba ment át. Szemére vetette Kossuthnak, hogy az arisztokrácia és általában mindenféle felsőbbsség tekintélyének lejáratására törekszik, a nép és az ifjúság kegyeit keresi, és a közvélemény szavának a kellenél nagyobb fontosságot tulajdonít. Ez a cikk azonban még csupán a preludiuma volt Széchenyi újabb Kossuth-ellenes offenzívájának, mely a maga teljességében a *Wesselényi és Kossuth* c. nagyszabású, 10 közleményből álló, s lényegében a *Kelet népe* gondolatait továbbbővítő cikksorozatban bontakozott ki.⁹ Természetesen Kossuth sem maradt adós a válasszal, s a két ellentétes politikai koncepció összecsapásából mind az egykorú közvélemény túlnyomó részének, mind a haladó történetírásnak szemében az övé került ki győztesen.

Wesselényi azonban nem tudott lépést tartani Kossuth egyre határozottabb és radikálisabb magatartásával. A Széchenyi és Kossuth közötti vita kiélesedése — mint Kossuth december 26-i levelére írt, január 4-i keletű válaszából¹⁰ kitűnik — fájdalommal töltötte el. Azt tanácsolta barátjának, hogy kímélje Széchenyi önértzetét és hiúságát: vagy mondjon le a *Pesti Hírlap* szerkesztéséről, vagy pedig mellőzze a Széchenyi elleni polémiait. Ő maga — jelentette ki — semmiesetre sem fog (már csak egyre súlyosbodó egészségi állapota miatt sem) részt venni a további vitában. Széchenyi ő ellene irányuló esetleges támadásaira sem fog válaszolni. Az ezzel a levéllel egyidejűleg, ugyancsak január 4-én elküldött Kossuth-levélből viszont hamarosan megtudhatta, hogy barátja nem szándékszik kitérni a Széchenyivel vívandó harc elől. December 12-i válaszában¹¹ sajnálattal állapította meg, hogy véleményeik ebben a kérdésben eltérnek egymástól, de ezúttal már nem próbálta elhatározásának megváltoztatására bírni barátját. Röviden kitért ebben a levélben a német színházi botrányra is, megjegyezve, hogy túlságosan élesnek találja azt a hangot, melyet Kossuth az afférba belekeveredett arisztokratákkal szemben megütött. Kossuthnak minden bizonnyal súlyos csalódást okozott Wesselényi állásfoglalása, hiszen ő arra számított, hogy sikerülni fog Széchenyivel szembe-

⁸ A *Marseillaise*. *Társalkodó* (1840. november 17.).

⁹ Az 1842–43-ban lezajlott Széchenyi–Kossuth vita egész anyagát (benne Széchenyi, Kossuth, Pulszky és Frankenburg említett írásait) közli a *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal I. rész* (Bp. 1927) c. kiadvány.

¹⁰ Közl. Ferenczi: i. m. *Új Magyar Szemle* (1900) 388–394.

¹¹ Uo. 396–399. l.

ságt tanácsot, mégis Kállay premier volt
a kutyá Academia egyik legkedveltebb pro-
lyhuzóvordó. Mire sem nézett, csak egy
hőszedő ember csúszta az őfőjele párolya-
ról föl nem veszem, s még a világra is.

Nem tudom, jós a horvátok a világra?
a Kállay csúszta is a világra, nem az
hogy felejt, hanem hogy lásson, az Andrást
sőt is egy levelbe látnom fog volna.

Parancsolt inagráll az 1792. 17. 1792.
7. 2. 1808. 4. csúszta. - Gyarmat hogy a
járnakban valami sűrűs nem más az
1792. 17. fül de quater effe anta Rone-
sio Camptonalium foreum. az 1808. IV
jegy utapamangs Kústi in Ondia ad
Baudencia in jiarin 1815. 8. egyenben
jupua neveköl áll az egyet csúszta, azon-
ban gyan az 1792. 17. is meg is leírassam,
de az 1808. IV. fül nem, - hanem az egyen
Bodra, hogy a Magyar nyelvűt csúszta
Kinnin, leírassam az 1792. 16. 1792. 7.
1808. VIII. és 1805. IV. is csúszta.

Budapesti uti utas meg nem hoztam
De közben is a világra a világra
jegy sűrűsönél Kústi csúszta.

- Ha planghámas nem vesztés utas
gyarmat leírassam a világra
A Magyar utas a világra. - Ezen

gyarmat

Kállay utas a világra
Kállay

fordítania s szövetségesként maga mellé állítania a nagytekintélyű ellenzéki politikust. Ezzel magyarázható, hogy csak néhány hetes szünet után, február 20-án írt újabb, lényegesen rövidebb levelet Wesselényinek, s itt már arra szorítkozott, hogy beszámoljon a tőle kapott (Wesselényi készülő könyvével kapcsolatos) megbízások teljesítéséről. Későbbi leveleiben a Széchenyi közt és közte folyó vita fejleményei már csak egészen elvétve kerültek szóba.

(Oltványi Ambrus)

2

A levél betűhív másolata

jan. 4. 1843.

Mélyen tisztelt barátom !

Karácson előtt 's alatt sokat írtam. Az iparegyesület 's megyei kiküldetések éjeimet magoknak igénylék, mikint napjaimat a Hírlap igényli 's a folytonos rezgő kézmozgás, mely az írással jár, a válperecz közelében egykis melhártya gyuladást okozott (gyakori szokott bajom) mit a Karácson másod napján 1 ½ óra hosszan tartott iparmű jutalmazási felolvasás jól megnövelt. Néhány napig nem volt írnom szabad, csak halk hangon diktáltam mit halasz-tanom nem lehetett. — Hozzáad intézett soraimba pedig gyakran vegyül ollyas mit — míg lehet — örömebb írok, mint íratok.

Akarja Isten, hogy ez új évben testi szenvedéstől mentesen élhess a honnak, melyért szenvedések közt is dobog kebledben minden érverés: akarja Isten hogy a honban íérfi jobbotat szoríthassuk.

Széchenyi beteg. — Mondják azonban, hogy első cikke a Jelenkor holnapi számában jelenend meg azon színházi botrányról, melyet meg nem rónom lehetetlen volt, mert részrehajlatlanságom épülő befolyásomat kockáztathatám vala, 's mert meg róni kötelesség volt; — de nem tudom, mit mindent adtam volna hogy a tény maga ne történt legyen; mert történetesen olly nevek elegyedtek a nyomorúságos dologba, melyekről mindig csak magasztalást írni szeretnék; nevezetesen Batthyányi Lajos, Venckheim Béla, Forgách stb. — A városi polgárság — miután Thaisz városi kapitány a rajta elkövetett insultust (mert megpofozták nyilvános helyen) gyáván elhalgatá — a polgárság mondom panaszt tőn a Helytartó tanácsnál, s ha jól vagyok értesítve a megyéhez jó vizsgálat végett. Batthyányi, Istennek hála, nincs nevezve sem vádolva a folyamodásban, — de Venckheim igen; — és Zichy Edmund (Ödön — kinél versatilibb jellem kevés van — nem tudom említették e) és Forgách és Károlyi György. — Károlyiról ki (köztünk legyen mondva) Csongrádban gyalázatosan intrigáltat Klauzal ellen; — a mint Károlyi Lajos, és Eszterházy Károly voltak a fő motorok Nyitrában a házi adó és Borsiczky ellen; — 's Károlyi Lajos azon főispán kiról a minap írva volt a hírlapban, hogy az 1832: XI. végrehajtását¹² abba hagyta, mihelyt Vitéz figyelmezteté, hogy házi adó elvállalása lesz belőle. — Károlyi Györgyről — mondám — az a hír, hogy ennek, és még egy más haszontalan de piszkos pletykának következtében főispánságát leakarja tenni. — Ezt a pletykát¹³ melyet közbevetőleg említék, resteltem megírni, mert még egy olly névre is keveredett, melyet Te igen méltán nagyrabecsülsz. — Azonban ha kifejlik majd megírom.

Ezen színházi botrányról lesz tehát Széchenyi első cikke, mint mondják gorombán megtámadó, 's azzal gyanúsító, hogy csak azért támadám meg azon botrányt mivel Arisztokraták ellen írhaték, 's azokat gyűlöletesekké tenni szeretem. Minő vád!! — és épen ő, ki harmad évi midőn az épen Párisból jött czigányoktól az ifjúság kissé zajosan sürgeté a Magyar színházban a Marseillaise-t, melyről annyit hallottak regélni, — kézbe vette tollát, 's írt egy botrányos cikket, mely az ifjúságról francia revolutionáris szellemet denunciált a kormánynak.

A mi Széchenyit illeti, — bár Te ki szive redőit feltárhatád ha akarod — mindig kíméllettel halgatál föléle, — én mégis őt eléggé ismerem — de a nyomorult szegény honnak olly-igen nagy szüksége van emberekre kik valamit tegyenek, ha bár mi. czélból teszik is azt, hogy miután Széchenyi végtelenül hiúnak tudom, jónak látnám ő róla gyakran hiúságának hízelegve, mindig kímélve szólni, — mert fáj ember lelkének ha egy nyilvános karaktert a másik után magát nyomorultan elhasználni látja. — De ő a dühig szenvedélyes ember, nem fogta fel a kímélést, vette mint köteles tömjént, 's nincs eszköz melyet meg nem kísértett ellenem —

¹² Ilyen számú törvénycikk nincs, feltehetőleg az 1832-i országgyűlésen elfogadott 1836: XI. törvény-cikkről van szó, mely a jobbágyföldeket használó nemeseket bizonyos közterhek viselésére (pl. a megyei házépíztár céljaira való adózásra) kötelezte, s ezzel rést ütött a nemesi adómentességen.

¹³ „...egy pletykáról van szó, melybe Bártfayné [Bártfay Lászlónak, Károlyi György irodalombarát jószágigazgatójának feleségét] keverték bele, utóbb kisült, hogy egy szó sem igaz belőle” — írja ezzel kapcsolatban Ferenczi Zoltán (i. m. *Új Magyar Szemle*. 1900. 397.)

fent és alant — azt tartom határa van a türelemnek is, 's én az ő maniacus megtámadásai ellenében türelmes bárány többé nem leszek, — hanem felelendeke úgy a miként kérdeztem.

Gr Batthyányi Lajos elnöke levén az ipartestületnek, hol én választmányi aligazgató vagyok, kissé gyakrabban jövőnk személyesen érintkezésbe, s benne szép karaktert tapasztalok. — Ő a színházi botrány megrovásáért is nemcsak nem nehezelt, sőt helyesletet, amint mondják. — Furcsa aprólékos anthithéziseket jegyzek fel mulatságodra. — Széchenyi az academia elnöki székéből tudod milly vadakat beszéllet — s hiába mondják, hogy az nem Academiai beszéd, hanem privát Széchenyiana volt, ott nem a Gróf ott az elnök szóllott s e qualificációt escamotirozni lehetetlen. — No, az iparműkiállítás jutalom osztás ünnepélyét Batthyányinak kellett mint elnöknek megnyitni s ő önként magától megnyitó beszédjét az igazgatóválasztmány bírálata alá terjesztette, mondván : hogy érzi a kötelességet, elnöki székéből semmit sem mondani mit az egyesület magáénak nem fogadna. — Aztán az ünnepély után egy pompás ebédet adott a választmánynak, s jól esett látni Kunewaldert a zsidó kereskedőt, Jakobsohnt az ács mestert, Kajdánt, Szilágyit a gombkötőket stb. Batthyányi asztalánál. — Midőn az Académia múltkor nagygyűlést tartott Széchenyi excusálta magát, hogy ő ebédet nem adhat a társaságnak, és ettek ugyan együtt de mindenki fizetett három pfót a casinóban. — Midőn Batthyányi ebédjéről ielkelénk, Eötvös azt mondá neki „Te így mind megszoktated az Academiát ide mihozzánk, ott három pfót fizetnek egy ebédért, nálunk ha ki három pfót tesz le egyesületi taggá lesz, még egy pfót vissza is kap, még azon felől ha választmányi tag, egy pompás ebédet is kap.” Jót neveltünk. — De az iparegyesület szegény, most a vasárnapi nyilvános Vorlesungokat akarnók megkezdeni, még pedig az experimentalis physicával, aztán chemia, mechanicával satb. de szálást kell fogadnunk egy tágas teremmel s dolgaink megakadása nélkül nem adhatunk e célra 800 pfót, de csak hatot sem, különben egyebet nem tehetünk. — Szegény az Eclésia — Ám de Batthyányi intresalja magát a dolog iránt írt vagy 100 levelet a nagyobb neveknek, s még egy ív sem került vissza az általa elküldöttekből üresen mindeniken legalább 50 frt van, de van 3–400 frt is, és alkalmasint összecsinálánd ő maga vagy 10,000 frt tőkét. Lassan majd csak mozdulunk talán.

Benne vagyok a trécselésben, tehát még egyet. — Az ⊕ jegy alatti cikket az Academia üléséről én magam írtam, ezt csak neked mondom, s örökös titkot kérek iránta. Sőt senki de *senki* sem tudja. Okom volt rá, miért tettem így és szándékosan tevék némi ollyast belé ami az író masquirozza. Minden ember azt vélte s véli ité, hogy Deák írta, pedig nem volt semmi befolyással reá, ámbár helyeslé s helyesli sőt kevesli. — Széchenyi is Deákot gyanít az ⊕ jegy alatt, s írt neki egy levelet : „Rá ismertem önnek tollára, ön engem megrovott, én önnek harczot üzenek életre halálra, átviszem a harczot *Europa* (!!!) terére satb. satb. brrl.

— Deák hidegen felelt. A cikket nem írtam s általában. . . az időszaki sajtó mezején, ha tenni jónak látandom bizonyossá teszem önt, hogy nevem alatt teszem, s azt Ön ellen írván ép olly kevéssé fogom elrejtteni, mint ha a legutolsó ember ellen írnék, harcz üzenését nevétségessnek találom, harczát sem keresem, sem félelem, ha politikai életünk mezején találkoznunk s Ön ollyat mond avgy teend, mit én nem helyeslek, megfogom támadni mint eddig is tevém ; ha ollyat, mit jónak találándok helyeslendem, — *közdolgoknál személy* elleni harczüzenet nevétség satb. — Azóta Széchenyi volt Ferinél s ebédre is hívá. Deák visszalökö hideg volt hozzá.

Elég pletykával untattalak most egy két officiozumot.

A külföldi lapokbani rágalmak czáfolása iránt ügykeztem gondoskodni, Pulszky, Lukács Móricz, Trefort, Henszلمان (kítől a Magyar Académiáról cikk volt az Allgemeineben) tenni ígérék, én magam is tenni fogom, ha és mikor csak reá érek. A Vierteljahresschrift¹⁴ Henszلمان szerkeszti, többnyire a nevezettek dolgozzák, Vigand adja ki, árát még nem tudom, itt csak remélem kapható lesz, de miként küldjünk ki Graeffenbergbe könyvet ? az már nagy kérdés. — Csak gondold mi minden éretlenséget összehágy lapjában írkalni a vén Helmecczy ! Most valami -ng- ép azt mit olly szükségesnek s ép a nemzeti becsület érdekében is szükségesnek tartasz t. i. a külföldön terjesztett balhíreknek külföldöni czáfolatát, nemzetiség elleni véteknek, nemzeti becsületsértésnek megmit én tudom minek bélyegezi és ki azon -ng-, egy Varga nevű fiatal éretlen ügyvédecské, ki írnok volt az Academiánál, s most Helmecczynél Corrector.

A Világban két cikk jelent meg nyilatkozatodra, egyik Andrassy helytartósági tanácsnoktól, a másik Kállay Ferencztől a tudós Academia egyik legpedansabb polyhistorától, ki reám nehezelt, mert egy hosszadalmas cikkét az ősiséget pártfogolót föl nem vettem, s most a Világba ír. — Nem tudván jár e hozzáatok a Világ a Kállay cikkét ide beteszem, nem azért, hogy felelj, hanem hogy lássad ; az Andrassyt is egy levélbe zárom sok volna. Parancsolád irassam le az 1792 : 17. 1792 : 7. és 1808 : 4. cikket. — Gyanítom hogy a számok-

¹⁴ A *Vierteljahresschrift von und für Ungarn* c. negyedévenként megjelent folyóiratról van szó, melynek célja az volt, hogy a külföldi közönség körében propagálja a magyar ellenzék törekvéseit.

Arvonn Töytäelt. Sjerhepts
we, mehtizteli, zos so-
rait kizjoun in alban
egez erömmel illor a
vilag melle, ha eröl zö
lez. Kizs agvont, kizs
hucunt, kizs agvont, miep
aror is, ha k. kelleme ma-
ndrom belöle. Verzet in
cho zimra viest van kizs
heler, mert. Kizs agvont-
tel in zizidze kizs
kerik intan engelenik s
remilen, zizyte we i
zizsebbe liz of zizs
hucos kizmit, milt
of kizsepe itpartoltak.

hant Ravequel istam, en
mijne huzenier, h-
heltet kataluier - k-
hinterre - y. e. ? - i.
degenet een k-
istal? a h-
selt gelyk - k-
y, iget h-

Ady h-
(Vasemay - k-)

ban valami tévedés van mert az 1792: 17 szől *de qualiter effectuandis sententilis campsoralium fororum* az 1808: IV pedig választmányt küld ki *in ordine ad Banderia in spiritu* 1715: 8 *exigenda*. Csupa nevekből áll az egész cikk; azonban az 1792: 17-et még is leíratám, de az 1808 IV. ket nem; hanem azt gondolván, hogy a magyar nyelvrőli cikkeket kívánod, leíratám az 1790: 16. 1792: 7. 1808: VIII. és 1805: IV. ik cikkelyeket. Bucsánszkytól választ még nem kaptam, idő közben ide beteszem Berlapka pesti rézmetsző költségvetését.

Ha pletykáimat nem restelled olvasni gyakran leszek alkalmatlanságodra. —
A magyarok Istene áldjon. Ki vagyok háládatos szívű barátod

Kossuth

(Közli: *Harcos Ottó*)

GELEJI DEZSŐ:

ADY ISMERETLEN LEVELE A VILÁG SZERKESZTŐJÉNEK

1909-ben bukott meg, a Wekerle—Andrássy—Kossuth Ferenc által vezetett, koalíciós kormányzat. Khuen-Héderváry Károly az új miniszterelnök a koalíciós kormány bukása után kiírta a választásokat. Khuen-Héderváry Károly, Tisza Istvánnal együtt alapította meg a „liberális”-nak mondott „nemzeti munkapártot”. Az új választások, de a nemzetközi életben jelentkező nyugtalanság is, már előrevetette az árnyékát a nagy nemzetközi bonyodalmaknak. A sajtóéletben is nagy változások történtek. A Vészi József által szerkesztett *Budapesti Napló* már nem képviselhette a haladás gondolatát és a baloldali értelmiség lap nélkül állott. Ekkor a szabadkőművesség kebelében mozgalom indult a „Világ” című lap megindítására. A *Világ* közvetlenül az 1910 júniusában kiírt választások előtt indult meg és a lapot Gerő Ödön mint főszerkesztő¹ és Yartin József² felelős szerkesztőként jegyezték. A lap megindulása előtt Gerő Ödön a lap kijelölt főszerkesztője levelet írt Párizsba Ady Endrének és tőle a *Világ* első száma részére verset kért. Ady 1910 húsvét vasárnapján Gerő Ödön kérésére az alábbi választ küldte:

Nagyon Tisztelt Szerkesztő úr, megtisztelő szíves sorait köszönöm. Én valóban egész örömmel állok a Világ mellé, ha erről szó lesz. Közös ügyünk, közös harcunk, közös vágyunk, még akkor is, ha ki kellene maradnom belőle. Verset az első számra azért nem küldhetek, mert a Nyugat-tal való szerződéselem tiltja. Nekik írtam engedelemért s remélem, szerkesztő úr is szívesebben lát egy szabad, harcos katonát, mint hitszegő átpártoltat. Mint Révésznek írtam, én májusra hazamennék, ha helyet találnék a lapnál. Mindenesetre ugye-? idegenek nem leszünk egymáshoz? Mélyen tisztelt Szerkesztő úrnak régi, igaz tisztelője

Ady Endre
(Vasárnap húsvét)

Sajnos, a levél borítékja nincs meg. De a levél kézírása és Ady akkori magatartása az induló Világgal szemben kétségtelenné teszi a levél eredetiségét.

Amint ismeretes Gerő Ödön és Yartin József nem sokáig szerkesztették együtt a *Világot*. A szabadkőművesség és a két szerkesztő között számos kérdésben ellentétek merültek fel. Yartin ekkor kivándorolt az Egyesült Államokba, Gerő Ödön pedig később a *Pester Lloyd*-nál helyezkedett el.

Ez a levél, amelyet itt facsimilében közlünk, néhai Gerő Ödön családjának féltve őrzött iratai között szerepel és új adattal gyarapítja Ady Endre és a *Világ* című lap közötti kapcsolatok történetét.

¹ Gerő Ödön, író és publicista, szül. Pécsen 1863. szept. 18. Mérnöknek készült, de ezt a pályát elhagyta és újságíró lett. Több újságnak volt a munkatársa és különösen *Viharos* álnéven írt cikkeivel szerzett magának jól hangzó nevet. Megalapította tized magával, az *Élet* című irodalmi, művészeti és filozófiai szemlélt, amely azonban hat év múlva megszűnt. 1910-ben a *Világ* című napilapnak volt a főszerkesztője, majd a Tolnai Világlexikonának lett a főszerkesztője. Lapokban és folyóiratokban számos képzőművészeti, színházi és irodalmi és szociológiai tanulmánya jelent meg. Önállóan megjelent művei: *Az én fővárosom*, *Egyének*, *Finumháza*, *Férjnéi*, *Két világban regény*, *A festőművészet remekei* stb. 1939-ben bekövetkezett halála előtt a *Pester Lloyd* művészeti rovatának volt a vezetője.

² Nyitrai (Yartin) József a régi újságíró nemzedékhez tartozott. Számos lapnál működött, köztük a régi *Magyar Nemzetnél*, 1903-ban az *Az Újság* munkatársa lett. 1910-ben a *Világ* felelős szerkesztője. 1911-ben a *Világtól* megvált és az Egyesült Államokba költözött. Kiváló esztétista történész és művészet-történész volt. 1905-ben megjelent könyve: *Az ótódik evangélium* igen nagy könyvsiker volt. Nyitrai aztán eltűnt a magyar életből, nem jött többé vissza.

SZATHMÁRI PAP JÁNOS ÉS SZATHMÁRI JÁNOS

Az 1760. ápr. 9-én rövid párhónapi püspökösködés után elhunyt Szathmári Pap Zsigmondnak — a külföldön is ismert nevű kiváló református teológus, Szathmári Pap Mihály atyjának — a temetésén püspök-utóda, az idősb Verestói György tartotta az egyik gyászbeszédet.¹ Ebben kitért előde atyjának, az 1708-ban elhalt Szathmári Pap Jánosnak is az élet-rajzára, minthogy ennek az egyházi irodalom terén kifejtett szorgalmas és sikeres munkássága elegendő indokul szolgálhatott arra, hogy vele is foglalkozzék a szónok. Csakhogy mivel Zsigmond mindössze ötéves volt atyja halálakor, aligha tőle hallotta Verestói mindazokat az adatokat, amiket elsorol erre vonatkozólag. Ezek mégis megöröködték irodalmunkban s akik vettek is esetleg észre egyik és másik adat között valami ellentétet, a Szathmári Pap Jánosról szóló életrajzban eloszlatni iparkodtak még a legmegbízhatóbb adatoknak is az összeütközéseit. Nincs pedig rajta semmi csodálkoznivaló, hogy Verestói 70—80 év múltával egy emberre alkalmazott kettőre tartozó adatokat.

Mert igazában úgy áll a dolog, hogy Szathmári Jánostól (a „Pap” pótlék nélkül) Franekerben 1680-ban egy disputatio jelent meg *De regno Christi oeconomico ab olim promisso sub gratia administrato* címmel.² Nem nehéz rájönni, hogy ennek a szerzőnek másnak kellett lennie, mint Szathmári Pap Jánosnak, akinek viszont 1681-ben Leidenben látott napvilágot a szerzőségével egy disputatio *de aeternitate Dei*³ egy pedig a respondenskedésével *causam Sp. S. victricem demonstrans*,⁴ majd 1682-ben Franekerben egy hosszabb munkája *Philosophia prima seu metaphysica brevibus aphorismis delineata* cím alatt.⁵ A különbségtételt az is megkívánja, hogy a leideni egyetem hallgatói közé 1680. febr. 21-én a huszonhétéves Szathmári János. 1680. febr. 28-án, azaz éppen egy héttel később pedig a huszonkétéves Szathmári Pap János iratkozott be,⁶ nemkülönben az, hogy a franekeri egyetemre Szathmári János már 1690 áprilisában, Szathmári Pap János meg csak 1681. dec. 1-jére ment át. Egyáltalában nem férhet tehát hozzá kétség, hogy ketten voltak Szathmári Jánosok egyházi íróinknak és legalább ketten az egyház szolgálatában állóknak a soraiban.

Világos ez abból is, hogy egészen hiteles adat szerint Szathmári János (még pedig feltétlenül utólag Pap jellel pótoltva) 1686. nov. 23-ától 1688-ig Nagybányán viselte a rektori tisztelet,⁸ de ugyancsak hiteles adat szerint 1685-től 1689-ig Székelyudvarhelyt vitte ugyanazt a hivatalt.⁹ Ez utóbbi helyen is „Pap” jellel fordulván elő, két adat össze nem férő volta bizonyossá teszi, hogy az egyik helyen csak hozzáfűggesztették a közlés úgy látszó alapossága szempontjából. „Pap” gyanánt szerepel a zilahi lelkészek névsorában is, ám észrevehetően nem közvetlen kütfő után, mert hiszen még pontatlanul sincs meghatározva ottani működésének ideje,¹⁰ annyi azonban onnan is megállapítható, hogy ez egybeesik dési és esetleg kolozsvári lelkészkedésének az idejével.

Nincs tehát mit tenni, meg kell osztani az adatokat a minden bizonnyal két egyén között, mégpedig némelyik adatnál teljes joggal kétségbevonva a „Pap” pótlék használatának jogosultságát.

Mindent egybevetve a következőképpen látom életrajzukat széjjelválaszthatónak és összeállíthatónak. Kezdem az idősebbiken.

Szathmári János 1652-ben vagy 1653-ban született Szatmáron, ahol valószínűleg tanulmányait is kezdte. Innen Sárospatakra ment s ott 1669. aug. 30-án iratkozott be a felsőbb tanulók közé.¹¹ Az iskolát 1671-ben a bűjdösásba is követve, 1673-ban Gyulafehérváron volt.¹² Külföldre is ellátogatván, 1678-ra az utrechti, majd a leideni, végül a franekeri egyetemnek lépett a hallgatói közé. Visszatérte után 1686 novemberében rektor lett Nagybányán, 1688-ban pedig lelkésznek ment Zilahra. Innen legkésőbbben 1699-ben távozott el, de nincs tudva, hogy hova. 1710-től Nagyecsedén lelkészkedett, azonban már 1711-ben más volt a helyén.

Szathmári Pap János pedig vagy 1657-ben vagy 1658-ban született szintén Szatmáron. Itt és Kolozsváron végzett tanulása után ő is fölkereste a külföldet s először Leidenben, azután

¹ „Oratio, qua sacrum ecclesiae ministerium . . .” kezdetű címmel megjelent még abban az évben.

² Régi Magyar Könyvtár III. k. 3039. sz. a.

³ Uo. 3122. sz. a.

⁴ Uo. 3123. sz. a.

⁵ Uo. 3139. sz. a.

⁶ Archiv des Vereines für sieben bürgerliche Landeskunde. N. T. XVI. k. 1880. 216. l.

⁷ Történelmi Tár 1886. 796. és 797. l.

⁸ Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola (I) története 1908. 18. és 33. l.

⁹ Gönczi Lajos: A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium múltja és jelene. 1895. 12. l.

¹⁰ Mogyorósi István: A zilahi ev. egyházközség története 125. l.

¹¹ Egyháztörténet 1945. 102. l.

¹² Erdélyi Múzeum 1939. Herepei János közleménye.

Franeckerben gyarapította ismereteit. Megjövén hazájába, 1685-től rektor volt Székelyudvarhelyen, 1689-től lelkész Désen, hol 1692-től esperességet is viselt, majd 1696-tól Kolozsváron töltötte be az egyik lelkészi hivatalt. Itt halt meg 1708-ban.

Hogy pedig nem a nagybányai rektor ment papnak Désre, és nem a székelyudvarhelyi ment Zilahra, az onnan állapítható meg határozottan, hogy a tiszántúli egyházkerület jegyző-könyve szerint az 1688. nov. 7-én összeült közssinat alkalmával szentelték fel Zilahra Szathmári Jánost.¹³ Vagyis annak kellett Zilahra mennie, akinek ebben az évben Nagybányán végződött a rektorsága, nem pedig 1689-ben Székelyudvarhelyen. Ezt ennél fogva nagybányai rektorként is, zilahi lelkészként is tévesen írják „Pap” jelzéssel.

Nem változtat ezen a megállapításon az a két levél, amelyet egyiket Désről 1694-ből másikat Kolozsvárról 1703-ból Nagybánya város levéltára őriz Szathmári P. Jánostól.¹⁴ Mert csupán az tűnik ki belőlük, hogy Szathmárinak háza volt Nagybányán (vagy az anyja, vagy a felesége révén) s ebből folyólag különféle kellemetlenségei támadtak. Am egyetlen szó sincs bennök, melyből az volna következtethető, hogy ott működött valaha. Sőt ez egyenesen arra vall, hogy nem is történt efféle, mert különben aligha mulasztotta volna el a reá való hivatkozást. Nagybányához való ilyképpen tartós viszonya lehetett annak okozója, hogy ott lassanként általánossá lett s másfelé is elterjedt az a hiedelem, hogy ő az a Szathmári János, aki rektorkodott is ott.

RÉZ PÁL

JÓZSEF ATTILA KIADATLAN LEVELE MÓRICZ ZSIGMONDHOZ

1

Amikor 1931 elején a konzervatív sajtó Ady védelmében szóló cikkéért megtámadta Móricz Zsigmondot, s hazaárulónak, „Benes-ügynök”-nek nevezte, József Attila tanulmányt írt *A Toll*-ban (1931. március 21. *Ahogy az a nagy Móricz elképzeli*). Ez a vitairat — bár megállapítja, hogy: „Móricznak mindvégig igaza van ellenfeleivel szemben és támadói ellen védem is” — egészében inkább támadás, mint védelem. A fiatal József Attila — ma már látjuk: igaztalanul — idealizmussal, az osztályharc tagadásával, a fajelmélet hirdetésével vádolja Móriczt, élesen. Holott a később kibontakozó népfrontpolitika szellemében termékenyebb és eredményesebb lett volna azokat a pontokat megkeresnie, amelyekben akkori álláspontja — az illegális kommunista párt álláspontja — közös volt a Móriczéval. — Nem tudunk róla, hogy Móricz Zsigmond ismerte-e, olvasta-e József Attilának ezt a cikkét; az bizonyos, hogy írásaiban nem leljük ennek nyomát, s tény, hogy később nagy szeretettel írt a költőről. Ha olvasta is a *Toll*-ban megjelent cikket, nem haragudott érte, mint ahogyan a balról érkező, gyakran igaztalan és tiszteletlen politikai és irodalmi támadásokra sohasem reagált olyan érzékenyen és élesen, mint Pekárék és Milotayék kirohanásaira.

2

Móricz és József Attila 1934-ben vagy 1935-ben találkozott először, Hódmezővásárhelyen. Ennek történetét maga Móricz mondja el, a költő halálakor írt tanulmányában (*Nagyon fáj. Szép Szó*, József Attila-émlékszám, 1938. január—február). Egy hódmezővásárhelyi ügyvéd ebédre hívta, itt ismerkedett meg a költővel. Szinte bizonyos, hogy az ügyvéd: Makai Ödön, József Attila sógora és gyámja, aki ebben az időben Hódmezővásárhelyen lakott. A költő most már nagy szeretettel és megbecsüléssel közeledett Móriczhoz; gyerekkoráról, ifjúságáról beszélt — a nagy korkülönbség és az alkati különbözőség ellenére barátok lettek. Ebben az időben Móricz még nem látta meg benne a nagy költőt, a proletárfiú alakja érdekelt, aki íróvá lett, a környezet, mely küldte, a munkások, akik a 30-as évek második felében egyre nagyobb helyet kapnak írásaiban. Az utolsó év, a *Nagyon fáj*, s főként József Attila tragikus halála kellett ahhoz, hogy ráébredjen: a század egyik legnagyobb magyar költőjét ismerte meg benne, ő, Ady barátja, Ady méltóan nagy örökösét. Emlegett cikkében, a nekrológban már így ír: „Az én számomra úgy alakult ki a költő lelkesége, hogy ő egy síkra vetítve éli a két létezés, a nincstelen, elsodort proletárét és a diadalmas költőét.”

¹³ Tóth Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez*. I. füzet 65. l.

¹⁴ Esze Tamás történész szívességéből ismerem.

1935-ben, főként pedig 1936-ban többször is találkoztak, már Budapesten. Erről Móricz — a dátum megjelölése nélkül — megemlékezik említett cikkében, így tudja Móricz Virág is. Barátságuk megértéséhez és feldolgozásához fontos adalék az a kiadatlan levél, amelyet Móricz könyvtárában a *Medvetánc* egy dedikált példánya őrzött meg. A dedikáció dátuma (1936 novembere) s a levél hangja is azt bizonyítja, hogy akkor már barátok voltak; a *Medvetánc* 1934 decemberében jelent meg, s az, hogy József Attila csak ekkor, 1936 novemberében küldte el a könyvet Móricznak, barátságuk késői kivirágzásának tanúsítója.

Ime, a levél szövege:

Drága Zsiga bátyám,

bocsáss meg, hogy ígéretem ellenére ma sem tettem tiszteletemet. Majdnem délig dolgoztam, tegnap déltől fogva — és este nagyon mélyen elaludtam. Nem is hiszem, hogy egy-két hét előtt, azaz mielőtt azt a versesdráma fordítást, melyet naponta sürget a színház, meg a könyvemet, melyet szintén naponta sürget a Cserépfalvi, hogy idejében kihozza a karácsonyi piacra, befejezném, használható lehetnék.

Itt küldöm a *Medvetánc*-ot és kérek, hogy elbeszéléseid kéziratát add át embe-remnek. Üzend meg véle, légy szíves, hogy magad akarsz-e korrektúrát csinálni, vagy elegendő-e, hogy a nyomda házi korrigálása után én és a Pali csinálunk másod-korrektúrát és revíziót.

Igaz szeretettel ölel

József Attila

A levél bizonyára a *Csibe csipog* című Móricz-novellát kéri (meg is jelent a *Szép Szóban*, 1936 decemberében); a könyv, amelyről szó van, a *Nagyon fáj*, ugyancsak 1936 decemberében hagyta el a sajtót (Cserépfalvi kiadásában). A keltezetlen levél a *Medvetánc* dedikációjával egyidejű, tehát 1936 novemberében íródott.

A verses dráma, melyet József Attila említ, Lope de Vega *Donna Juanája*; a költő csak a darab első felvonását és a második felvonás elejét, körülbelül ezer verssört fordított le, illetve dolgozott át magyarra; a drámát később Gáspár Endre adta ki (*Dacból terem a szerelem*, Athenaeum, é. n.), ő fejezte be a fordítást. Az előszóban Gáspár tévesen írja, hogy József Attila fordítása 1935-ben készült, az itt közölt levélből nyilvánvaló, hogy 1936 végén. — Pali: Ignóus Pál, a *Szép Szó* egyik szerkesztője.

A levél annyiban is érdekes, hogy József Attila hangja ezúttal jókedvű, bizakodó, életkedvvel teli. Ebben az időben a költő sokat írt, fordított, szerkesztette a *Szép Szót*, kötetét állította össze, melynek fogadtatásától sokat várt, s mintha költészetének elismerése is megnövekedett volna.

S végül még egy adalék Móricz Zsigmond és József Attila barátságához: 1936. december 2-án írta Móricz *Karácsonykor jobban fáj* című novelláját, amely a *Pester Lloyd* december 25-i számában jelent meg, németül, *Zu Weihnachten ist's schmerzlicher* címmel. Ez az elbeszélés József Attila gyerekkorának egy epizódját meséli el, bizonyára a költő szavainak nyomán. A novella magyarul — Móricz gépiratának alapján — csak 1957-ben jelent meg, az *Élet és Irodalomban* (1957. november 29).

SCHEIBER SÁNDOR

ARANY JÁNOS IFJÚKORI ELÉGIÁJA: GABUZ ISTÓK HALÁLÁRA

Még 1874-ben jelent meg Péchy Imre tollából „Petőfi reliquiák” címmel egy tárca, amely Arany Jánosra vonatkozólag a következő részletet tartalmazta:¹

„... 1847-ben Petőfi Szalontáról utazván — Arany János látogatásából — Pestre, épp keresztülutazván Tisza—Vezsenyen, hol akkor apám egyházi hivatalt viselt, meglátogatta és emlékeztette a Debrecenben eltöltött napokra. Apám szívesen fogadta az ismeretes költőt, ki egy napig vendégül meg is maradt nála. — Lelkesedve emlegette apámnak, hogy ő most egy magyar Homérosznál, Arany Jánosnál volt, ki falusi jegyző Szalontán. Mily nagy ember az, mily nagy költő s kérdezte apámtól, olvasta-e már Arany „Toldi”-ját? Ha ezt nem

¹ *Reform*. V. 1874. 70. szám (márc. 12.) Újból lenyomatja Hatvany Lajos *Igy élt Petőfi*. III. Bp., 1956. 469—471. A Hatvany közölt szövegben számos sajtóhiba van.

olvasta, nem is magyar ember. — Apám említette, hogy ő már régen ismeri Aranyt, s ennek bizonyítására két kéziratban lévő költeményét is mutatta neki; az egyiknek címe: *Ványai juhbehajtás*, Kisfaludy Sándor Regéi mértékében írva, melyet Arany Szalontán írt, egy másik költemény *Gabuz Istók* halálára készült. Az első költemény hosszú, 200 versszakos, a második rövid és töredék. Megpróbálom itt mellékelni, remélem, nem sértem meg koszorús költőnk Arany Jánost, ha ifjúkori, ismeretlen versét itt közlöm:

Ki emlegetné meg ezt a száraz ágot,
Mely régen elkorhadt, régen elvirágzott?
Ki emlegetné meg, ha madár nem volna,
Ki valaha vígan fűtyörészett róla?

Szegény Gabuz Istók uraság cselédje
Rongyos csordapásztor virágos mezőbe —
Eleven példája sok nyomorúságnak,
De jól járt, de jól járt, hogy neki sírt ástak.

Sokat ázott-fázott a föld színe felett
De soh'sem öltözött és soh'sem vetkezett
Akár pihent, akár jött-ment, futott-lótott
Az a rongyos guba mindig vállán lógott.

Mert a többi a mi ruhája lett volna,
Már úgy mint ruháról nem szólhatok róla,
Minden egyebének sok volt a hibája,
A bocskor sem volt meg, csak a bocskor tákja.

... Arany László, Arany János fia, a 60-as években több ízben megfordulván Tisza—Vezsenyen, s mindannyiszor meglátogatván apámat, mutatta neki apám az ő apja által írott két rendbeli művét. Arany László akkor másolatot vett a két költeményről, s megmutatta koszorús költő apjának, ki már akkor egészen megfeledkezett ezen két ifjúkori verséről, s kézszorítását küldte apámnak az ily módon való emlékezetbe hozatal köszönetéül."

A fentiekben tehát egy ifjúkori Arany-költemény négy versszaka őrződött meg, amelyre eddig nem figyelt fel az Arany-kutatás.

Néhány megjegyzéssel szeretném erősíteni Arany szerzőségének hitelét.

1. A közlő, Péchy Imre, személye. 1872-ben az állami kataszteri térképosztálynak, később az államnyomdának igazgatója volt. Térképészeti dolgozatai nagy hírre tettek szert. Tudományos beállítottsága biztosíték mondanivalói komolyságára.

2. Cikkét 1874-ben írja, hivatkozik Arany Jánosra és Arany Lászlóra, amikor mindketten még életben vannak.

3. Említi *A ványai juhbehajtás*-t. Ő tehát az első az irodalomban, aki ezt a művet idézi s nem Ercsey Sándor 1883-ban, mint azt Pap Károly² és nyomában Dénes Szilárd³ írja. A verszet (ha nem is 200, de 75 szakasz) megvan s valóban Kisfaludy Sándor regéinek mértékét követi. Hatvány Lajos jegyzetben azt írja: „Hova lettek Arany kéziratai, melyek valaha Péchy birtokában voltak? S különösen a 200 versszakos *Juhbehajtás*?” A verses krónika másolatait felsorolja Voinovich Géza⁴s néhány évvel ezelőtt meg is jelent nyomtatásban,⁵ bár nem Arany kézírata alapján.

4. Nyelvi bizonyítékokat is lehet felhoznunk:

a) „... hogy neki sírt ásnak”. Ebben visszhangzik az a népdal, amelynek dallamát Arany jegyezte le:⁶

Vége Vig Andrásnak,
Mert neki sírt ásnak.

Ehhez Arany öreg korában rejtvény-rajzot készített.⁷ Szendrey Zsigmond szerint 1920 körül mint tréfás sírfeliratot ismerték Nagyszalontán.

² *Irodalomtörténeti Közlemények*. LVIII. 1954. 78.

³ Uo. LX. 1954. 178. Dénes Szilárd Arany szerzőségére vonatkozó döntő bizonyítékaihoz én is szolgáltattam egy adatot: *Irodalomtörténeti Közlemények*. LXI. 1957. 109. 42.

⁴ *Arany János Összes Művei*. VI. Bp., 1952. 199–200.

⁵ *Irodalomtörténeti Közlemények*. LVIII. 1954. 79–83; újból lenyomatva: *Arany János Összes Költeményei*. I. Bp., 1956. 691–706.

⁶ Kodály–Gyulai: *Arany János népdalgyűjteménye*. Bp., 1952. 29. 136. Pótlendő O. Nagy Gábor adataihoz: *Magyar Nyelv*. L. 1954. 401.

⁷ *Arany János Összes Művei*. VI. Bp., 1952. 206 és 207 közötti táblán.

b) *Ták* a. m. folt. Arany maga vallja: „a *tákot* már nagyanyám ismerte: 'csupa folt meg *ták* az a ruha'”.⁸ A *nagyidai cigányok* III. énekében így kerül elő:

Kőröskörnyűl immár megvan rakva sebbel,
Mint az ángol ember kaputrokja zsebbel;
Mindenik oly öblös, mindenik oly tákos...⁹
Szegény Diridongó — oda van! világos!¹⁰

A stílus Aranyra vall, bár jobb, mint a többi pályakezdő próbálkozásáé.

Bizonyítékaink talán hozzájárulnak ahhoz, hogy a legközelebbi Arany-kiadás felvegye ezt az elégiát a költő zsenijé közé.

BORZSÁK ISTVÁN

BUDAI ÉZSAIÁS ÉLETRAJZÁHOZ

Budai Ézsaiásról és klasszika-filológiánk kezdeteiről szóló tudománytörténeti monográfiámban több helyen utaltam arra, hogy a nagytekintélyű superintendens életrajzi adatait szinte kivétel nélkül mások célzásaiból, esetleges megjegyzéseiből kellett kihámozni. Ennek az volt az oka, hogy Budai amilyen könnyedséggel írt egyébként, olyan mereven elzárkózott a saját személyét illető közlések elől. Az ide vonatkozó adatok szükségességével kapcsolatban egyik bírálóm szövé is tette,¹ hogy az alaposan kiaknázott egyéb kéziratárak mellett miért nem használtam kiadósabban a debreceni anyagot. A továbbiak során azonban ő is beismeri, hogy — szorgos kutatásai ellenére — ott sem igen lehet találni olyan dokumentumokat, amelyek a könyvemben feltárt anyagot érdemben módosíthatnák, sőt még azok az adatok is, amelyeket tanulságos recenziójában említ,² a könyvemből valók.³ Jól tudom, hogy egyházi levéltárainkban — elsősorban Debrecenben, de Sárospatakon, Budapesten és Pápán is — még rengeteg kibányászható iromány rejtőzik, amelyek feldolgozása irodalomtörténészeink, filológusaink és történetkutatóink számára sok-sok meglepetést tartogat.

De hasonló meglepetésekben lehet része annak is, aki a számba jövő külföldi levéltárak anyagába bepillant. Budai esetében ez elsősorban a göttingai Georgia-Augusta-egyetem archivumára vonatkozik, amelynek vezetője, Götz v. Selle, könyvünk megküldését egy mikrofilmmel viszonzta. A mikrofilm, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia illetékes osztályának adtam át, Budai sajátkezűleg írott önéletrajzáról készült. Ezt meg kellett írnia, mivel a tiszántúli egyházkerület, amelynek áldozatkészsége a harmadféléves külföldi tanulmányutakat lehetővé tette, el is számoltatta alumnusait (l. a Benedek Mihálynak és Domokos Lajosnak küldött jelentéseket könyvem 170—184. lapján), a végzett munka eredményét tanúsító bizonyítvány, ill. doktori diploma megszerzésének pedig megvoltak a hivatalos előírásai, — többek között egy részletes *curriculum vitae* benyújtása.

Az alább teljes szövegében közölt latin nyelvű önéletrajzhoz járul a doktori szigorlatra bocsátást kérő *supplex libellus*, amely — a részletes önéletrajzzal együtt — valóban *libellus*: több lapra terjedő „könyvecske”. Az eredeti lapbeosztást függőleges vonások, a bekötés miatt eltartak és így a mikrofilmen nem látható sorvégek kiegészítését a szögletes zárójelek jelzik.

Curriculum vitae Esaiæ Buday⁴

Locus, in quo lucem, anno Chr. 1766. ipsis Kalendis Maii, adspexi, est vicus Hungariæ, versus limites Trans-Sylvanicos, in Comitatu, ut vocant, Mediocri Szólnok, Peer nuncupatus.

⁸ Magyar Nyelvőr. VII. 1878. 458.; ÖM. X. 381.

⁹ Nem valószínű, hogy a *ták*os itt *tág*as helyett áll, mint Barta János mondja (*Arany János Válogatott Művel.* II. Bp., 1953. 425.).

¹⁰ ÖM. III. Bp., 1952. 246.

¹¹ MTA I. OK 10 (1956) 223. sk. i.

¹² Id. h., 226. l.

¹³ Ld. a 130. és a 145. lapon.

¹⁴ Az életrajz tárgyi érdekességére való tekintettel jegyzetben közöljük a latin szöveg teljes magyar fordítását:

„A napvilágot 1766 május Kalendæ-ján (1.-én) pillantottam meg egy Peér nevű faluban, az erdélyi határok felé, ottani megjelölés szerint Közép-Szólnok megyében. Mint tisztes szülék: Buday András és Tárnék (máshol: Tárnók, Tárnok) Katalin gyermeke, illő neveltetésben részesültem. Miután a péri iskolában megízleltem a tudományok elemeit, amelyekben a gyermekkoromnak része szokott lenni, tizenhárom éves fejjel a debreceni református kollégiumba kerültem. Itt négy év alatt elvégezvén a grammatikai és retorikai

Honestis Parentibus, Andrea Buday et Catharina Tárnýék, orto, non illiberalis contigit educatio. Degustatis in Schola Peerina primis artium, quibus aetas puerilis impertiri solet, elementis, in Collegium Reform. Debrecinense transiit, annos natus tredecim. Hic, finitis quatuor annorum spatio Grammaticis Rhetoricisque studiis, ad audiendas Professorum lectiones admissus, inque numerum Studiosorum, quos populares mei, a veste, qua utuntur, talari, Togatos vocant, receptus sum. Tribus ita annis, in discenda Philosophia, Mathesique pura consumptis: ad aliquam Linguae Th[e]u[j]tscae cognitionem acquirendam, Leutschoviam in Comitatum Scepusiensem me cont[ul]i. Anno vero vertente reversus, Theologiae, Linguis item Graecae ac Hebraicae disce[n]dis tres annos impendi. Post, ab Inspectori[bus] Collegii, docendae publice Poesi praefec[tus], per annum unum hoc in labore desuda[vi.] Hinc, ad Metaphysicam et Geometriam publice tradendam, promotus; mox [ve]ro Bibliothecarii (si tamen nomen h[oc] exigua librorum Collegii Debrecinensi[s] supellex permittat) ac demum Senior[is], inter Collegii Cives munere functus sum. Ineunte vero anno 1792, aetatis iam vicissimo sexto, auctoritate Consistorii Superintendentialis, Historiarum, Linguae Graecae, item Eloquentiae Latinae, in eodem Collegio Debrecinensi, Professor designatus: iter Göttingam suscepi, factaque Viennae, Praegae, Dresdae, Lipsiae, ac Halae Saxonum, brevi, non tamen inutili commoratione, IV. Kalendas Majas Göttingam adpuli. Hic, cum innumeras in studiis meis lacunas, non nisi improbo labore, intra breve, quod praescriptum habebam, tempus explendas animadverterem: inso[litam] industriam adhibere, et fere m[e] lectionibus audien-dis obruere coepi. Non solum enim Linguas: Franco-Gallicam, Anglicam et Italicam famili-ares mihi reddere; Hispanicam autem cum Arab[e] et Syriaca delibare contendere; sed e[ti]am] scientias, quae sive directe ad munu[s] meum spectarent, sive eidem ancilla[ri] commode possent, pertinaci studio [ex]colere satagi. Duce nimirum III. Gatte[ro] Encyclopaediam Historicam, Diplomati[ti]cam, et Geographiam; sub III. Heyni[fo] Archaeologiam, interpreta-tionem Pind[ari] Odysseae quae Homericae; Antiquitatem [et] Literaturam Romanam, atque ex pu[bli]cis ejusdem III. Viri Lectionibus: Hermeneutices et Critices regulas, Mythologiam, Ciceronisque de Divinatione interpretationem; praeunte vero III. Schlötzero: Statisticam, ita dictam, Politicam partem practicam, Europae, et omnis, et separatim Septemtrionalis Historiam, doctrinam item, consilia regiones externas cum fructu invisendi suppeditantem; ex publica Lectione autem III. Meiners Historiam Religionum; ac denique apud III. Spitt-lerum: Historiam Universalem, Historiam Imperii Romano-Germanici; gravissimasque

tanulmányokat, a professzorok előadásait hallgathattam és felvételtem ama diákok sorába, akiket honfi-társaim bókái éré viseletükről *togatus*-oknak neveznek. Így töltöttem el három esztendő a bölcselet és tiszta matematika tanulmányozásával, majd bizonyos német nyelvi ismeretek megszerzése végett Lőcsére, Szepes megyébe mentem. Egy év leforgása után visszatérvén, három esztendő fordítottam a görög és héber nyelv tanulására. Miután a kollégium felügyelői a költészeti osztály köztanítóságával bíztak meg, egy évig ebben a munkakörben fáradoztam. Ezután a metafizika és geometria köztanítójává léptem elő, majd pedig könyvtáros-ként (ha ugyan a debreceni kollégium csekély könyvtárolmánya megengedi ezt az elnevezést) és végül a kollé-giumi polgárok szenioraként működtem.

1792 elején, már huszonhat éves koromban, a szuperintendensi konzisztórium megbízásából, mint a történelemnek, a görög nyelvnek, valamint a latin ékesszólásnak ugyanebben a debreceni kollégiumban kijelölt tanára, göttingai tanulmányútra indultam. Bécsben, Prágában, Drezdában, Lipcseben és a szászországi Halleban való rövid, de mégsem haszontalan tartózkodás után április 28-án érkeztem Göttingába. Itt, mikor rájöttem, hogy tanulmányaim számtalan hiányosságát csak keserves munkával tudom pótolni, az addiginál is nagyobb buzgósággal szinte beletemetkeztem az előadások hallgatásába. Mert nemcsak azon igyekeztem, hogy a francia, angol és olasz nyelvvel megbarátkozzam, a spanyolba pedig az arabbal és szírel együtt bele-kóstoljak, hanem kitartó szorgalommal azokat a tudományokat is derekasan kellett művelnem, amelyek akár közvetlenül kapcsolódtak tisztemhez, akár pedig abban segítségemre lehettek. Így tehát a hírneves Gatterer vezetésével történeti enciklopédiát, diplomatikát és földrajzot; a hírneves Heyne alatt régészetet, Pindaros és a homérosi *Odysseia* magyarázatát, római régiségtant és irodalmat, valamint ugyennek a tisz-teletreméltó férfinak nyilvános előadásai közül a hermeneutika és kritika szabályait, mitológiát és Cicero „*De divinatione*”-jának értelmezését; a hírneves Schlötzer irányításával pedig úgynevezett statisztikát, a politika gyakorlati részét, egész Európa, de különösen Észak-Európa történetét, továbbá a külső országok gyűlölcöző látogatására irányuló tanácsait; a hírneves Meiners nyilvános előadásából a vallások történetét; végül a hírneves Spittlernél egyetemes történetet, a német-római birodalom történetét és a XVI. század óta az államok életében bekövetkezett legfontosabb változásokat – erőim lehető megfeszítésével tanulmányoztam. Ezek nagyjából mind közvetlenül befellették tervembe. De mivel világosan láttam tanulmányaim természetét, hogy ti. jeles eredménnyel alig folytathatók, csak ha egyéb tudományok is járulnak hozzájuk mintegy segít-ségként: a hírneves Kaestner alkalmazott matematikái, a hírneves Feder logikai és erkölcsfilozófiai, a hírneves Beckmann közgazdasági, a hírneves Lichtenberg kísérleti fizikai, nem különben a hírneves Blumenbach természetrajzi és élettani előadásai – mind a legnagyobb győvőrésséggel hallgattam.

Két esztendőn ily módon töltvén el a Georgia – Augusta – egyetem kebelén (vajha tanítóim páratlan hitének, buzgóságának, hevének és mindenképen csodálatraméltó tudományának megfelelő sikerrel!), ez év áprilisának elején tanulmányútra indultam és mintegy tíz héten át – a debreceni kollégium költségein – végignézttem Hollandia és Anglia nevezetes városait. Utamról visszaérkezvén, a csatolt kérvény majd elmondja, hogy mi volna óhajom.

Irtam Göttingában, 1794. június 16.-án.”

A rövid, de barokkosan kicirkalmazott kérvény szövege – a szigorlatra való jelentkezés tényén kívül – érdemben semmi újat nem mond, ezért lefordítása mellőzhetőnek látszik.

rerum publicarum, quae inde a Seculo XVI. acciderunt, conversiones ; — ea, qua potui virium contentione tractavi. Atque haec quidem direct[e] fere ad propositum meum facere vid[e]bantur. Enimvero, cum probe intelligere[m] studia haec eius esse indolis ac natura[e], ut insigni cum fructu tractari vix possint, nisi iisdem aliae etiam scienti[ae], tamquam adiutrices accesserint : Ill. Kaestnerum in Mathesi adplicata, Ill. Federum in Logica et Philosophia Morali ; Ill. Beckmannum in Oeconomia, Ill. Lichtenbergium in Physica Experimentalis ; ac denique Ill. Blumenbachium in Historia Naturali et Physiologia, — omnes maxima cum voluptate audivi. Transactis hunc in modum duobus in sinu Academiae Georgiae Augustae annis, (utinam vero pari, rarae Docentium fidei, sedulitati, ardori, mirabilique omnino sollertiae successu!) itinere literario, cum initio Aprilis mensis anni hujus suscepto, praecipuas Hollandiae et Angliae urbes, intra decem circiter hebdomadas, publicis Collegii Debrecinensis sumtibus inveni. Quo ex itinere redux, quid in votis habeam, libellus supplex his adiunctus exhibet.

Scribebam Göttingae, XVI. Kalendarum Julii. 1794.

*

Viri Illustres, Doctissimi, Amplissimi Ordinis Philosophici in Academia Georgia Augusta Decane Spectabilis, caeterique Professores maxime colendi !

Duobus et quod excurrit, annis in Georgia Augusta itinereque literario transactis, profectus in studiis mei specimen iis, a quibus praecipua horum praesidia profecta sunt, absens adhuc, exhibiturus : potestatem ea, quae ad summos in Philosophia honores obtinendos requiruntur, praestandi, viresque adeo meas, Iudicibus Vobis, periclitandi, demisse, et ea, qua par est, reverentia rogo.

Illustrium Vestrorum Nominum cultor sincerus

Esaias Buday:

Hungarus

*

A fenti dokumentumból végeredményben nem sok újat tudhatunk meg. Legfőbb érdekessége az, hogy közvetlenül Budaitól értesülünk élete addigi folyásáról. Érdekes azonban az is, hogy az önéletrajz adatai nem mindenben egyeznek a máshonnan (részint ugyancsak közvetlenül Budaitól) származó adatokkal. Például mindjárt az önéletrajz első sorában azt olvassuk, hogy 1766. május 1-én született, míg máshol május 7-e szerepel. Tekintettel arra, hogy Ézsaiás próféta napja az Erdélyben (és így a hajdani Partiumhoz tartozó Peçeren is) használt protestáns naptárak szerint május 9-re esik, már pedig a családi hagyomány szerint kétnapos korában megkeresztelt csecsemő ezért kapta az Ézsaiás-nevet, arra kell gondolnunk, hogy Budai — szórakozottságból — *ipsis Kalendis Maii*-t írt a május 7-nek megfelelő *Nonis* helyett. Más dátumokat pedig alkalmasint nem tartott olyan fontosnak, hogy a Göttingában megszerezhető tudomány helyett ilyenekkel terhelje az emlékezőképességét: az önéletrajz 3. lapján 1792. ápr. 28-át jelöli meg Göttingába való érkezése napjának, míg az 1792. máj. 27-én kelt és Benedek Mihálynak küldött első beszámolójában azt írta, hogy május 1-én, du. 5 órakor érkezett meg. Hiteles téjékoztatást kapunk viszont hazai iskoláiról (kár, hogy ezekről az évekről nem írt részletesebben), göttingai tanulmányairól, mestereiről, tíz hétig tartó hollandiai és angliai útjáról.

Néhány érdekes adatot találhatunk végül a *supplex libellus*-hoz fűzött dékáni körözüvényben is. Megtudjuk belőle, hogy „Hr. Buday aus Ungarn . . . gewiss vielen als ein fleissiger und geschickter Mann bekannt ist” ; értesülünk a vizsga időpontjáról (1794. jun. 21.), a vizsgáztatók személyéről (Gatterer és Heyne). De még a körözüvény végén olvasható bejegyzések is tanulságosak. A göttingai „finom tónusban” intézkedő dékánnal megfelelő módon közlik beleegyezésüket az érdekelt professzorok : Lichtenberg („ich bin mit allem einstimmig, und werde mich einfinden”), Gatterer (ich werde mich bey dem Examen einfinden und mit examinieren”), az elfoglalt Heyne (lakonikusan csak ennyit ír: „Auch ich”), Feder, Schlözer, Meiners és Eichhorn.

*

Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmemet arra a debreceni eredetű, de Széll Farkas hagyatékával együtt jelenleg Prágában őrzött kéziratot kötetre, amelynek másolatához most ugyan csak az MTA mikrofilm-osztályán lehet hozzáférni. A szóban forgó kötet 407—412. lapján Ianus Pannonius- és Heyne-móttóval („*pietas in magnos viros nunquam intempestiva est*”) ellátott újévi köszöntés olvasható Budai Ézsaiás tiszteletére. Az „Új Esztendei Hálá-öröm-

1901. vii. 25

Dr. J. P. Paine,

eged avarate, megföld egyáltalán nem, 1
gyök-egyi meggyőződés. Nem hoztam olyan szép példát
Ez az első hazasáma. Egyik egy szót meggyőző
példamint, mint leírtam, is igazat.

melom golipe os, idetam vased l'epanter, a
 p'elstoged neg a zalala's t'ep'völ v'at. Ered
 v'el'ogged Ekanantabz. Calak'or Ell
 v'at omi, mitov ised om k'ed nep'og'ki-
 teni, am'it m'ovom' ak'ov'ar d'ovog' v'ov-
 nev' a v'itov'is a v'itov'is v'itov'is v'ov
 tem i' se v'og'v'ed k'ant'it.

Exhibit a complete system of Myopathies
of the Bone-Joints & Muscles. New York

category. U.S. Bank play system a little
of all - tips appear in newspaper and
most recent neglected and it is
figured in - but I can't imagine it.

Very strange - when we think of it - old -
but known (simple, hard to find out)
Voyage into & oblivion (Fischer's)
under figure of a man (hardly)
mission (when is he really)
help of the strongest line or direct.

hand: could be seen
pic:

Konstantin

érzés” meg nem nevezett szerzője (Budai valamelyik tanítványa) már a szuperintendensnek kíván kedveskedni, de a precíz lapalji jegyzetekkel kísért udvarló vers szokványos fordulatai között néhány érdemleges életrajzi apróság is akad. Itt csak annyit, hogy a József nádor debreceni látogatásával kapcsolatban sokat emlegetett beszélgetés (l. könyvem 129. lapját és uo. a 2. jegyzetet) — a mikrofilm tanúsága szerint — mégsem egészen úgy folyt le (l. a kézirat 410/c. jegyzetét), mint ahogy Budai tisztelői kiszínezték. A kollégiumi professzorok bemutatása során a nádor valóban azt kérdezte: „*Quis est Budai?*” — tehát nem volt egészen tisztában a saját későbbi szavai szerint *ubique notus* Budai kilétével. (Esetleg úgy is érthetjük a kérdést, hogy „melyik[ük] B.?”) Vagy pedig meg kell ismételnünk az idézett helyen közölt sejtésünket: ő kir. hercegsége rosszul fejezte ki magát latinul, mert a beszélgetés logikája a *quis*-szel (a várt *ubi* helyett) kibicsaklik, és a fenséges ajkáról elhangzott értelmetlenséget talán csak a debreceni közvélemény formálta érthetővé — *ad maiorem Esaiæ gloriam*.

Ugyanebben a kötetben a sok diákvers és egyéb között Csokonaitól is nem egy — eddig ismeretlen — költemény található. Türelmetlenül várjuk az Akadémia teljes Csokonai-kiadását, amely az itt lappangó Catullus-fordítással stb. Csokonáinak, mint a klasszikus irodalmakban való jártasságára joggal büszke *poeta doctus*-nak a képét is teljesebbé fogja tenni.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ LEVELE BERDA JÓZSEFHEZ

Az alábbiakban közlésre kerülő (l. a facsimile mellékletet) levél szép bizonyítéka annak, hogy Kosztolányi érdeklődéssel, támogató gyöngédséggel fordult a fiatal — e levél keltezése idején 29 éves — Berda Józsefhez, a város szélén és a társadalom periferiáján élő költőhöz. Elismerése nem szokványos dicséret, hanem egy mondatba sűrített, Kosztolányira nagyon jellemző, parányi „ars poetika”: *Csak akkor kell verset írni, mikor ésszel nem lehet megközelíteni, amit mondani akarunk . . .*

E levél után valóban megjelentek a *Nyugatban* Berda versei. A költő nagy erőt kapott Kosztolányi levelétől. A *Nyugat* Figyelője Berda versesköteteiről is mindig hírt adott: Bálint György, Hevesy Iván, Illyés Gyula, Lesznai Anna foglalkozott a *Nyugatban* Berda költészetével.

A levél szövege:

Feladó: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

1931. VIII. 25

Budapest, I. Tábor utca 12.

Drága Fiam,

Azok a versek, melyeket eljuttatott hozzám, egytől egyig gyönyörűek. Nem szoktam ilyen kifejezéseket ok nélkül használni. Olybá vegye tehát megállapításomat, mint kivételest és igazat.

Nekem főképp az „illetlen” versek tetszettek, a péklegények meg a zabálás kéjéről írtak. Ezek valósággal kiharsantak. Csak akkor kell verset írni, mikor ésszel nem lehet megközelíteni, amit mondani akarunk s annyi bennünk a bátorság és a csiklandó csikótűz, hogy semmire se vagyunk tekintettel.

Ezeket a verseket azonnal elvittem a *Nyugathoz* s átadtam Gellért Oszkárnak. Neki is igen tetszenek. A *P. H.* nak följajánlottam a többit, de ott — teljes joggal — haragszanak önre, mert másutt megjelenteket adott el nekik. Ilyent nem szabad csinálnia mások.

Verseskönyvet — rám való hivatkozással — eladhat *Karinthynak* (estefelé Hadik kávéház vagy Verpeléti úton a lakásán), *Forstner* Tivadar főigazgató úrnak (Hold u. Kultusz Minisztérium), nekem is, ha átnéz, anélkül hogy újabb verseskötvet kérné az áráért.

Szóval: örülök szép verseinek.

Híve:

Kosztolányi Dezső

(A levélben szereplő *P. H.* rövidítés a *Pesti Hírlapra* vonatkozik.)

JÓKAI HÁZASSÁGLEVELE

Az író első házasságkötéséről van szó, amelynek színhelyét Mikszáth nagy Jókai-életrajzában *Piliscsabára* teszi.¹ Ez tévedés. Tollhibára vagy felületességre gyanakodhatnánk,² ha nem tudnók, hogy Mikszáth ezúttal nemcsak nagy becsvággyal, hanem szokatlan körültekintéssel is dolgozott. Ahol nem érezte magát biztonságban, ott a lapok útján a közönségtől kért útbaigazító támogatást. Mikor pedig elkészült a mű, kiadója próbakiadást nyomtatott belőle mintegy 30 példányban és szétküldte Jókai legszűkebb családi és baráti körének tagjaihoz esetleges helyreigazító észrevételekért, megjegyezve a könyvhöz mellékelte körlevélben: „... minthogy a szerző írói ambíciójának egész teljességében a nagy költőhöz méltó művet óhajtatni, annak főként adatai tekintetében tévedésektől annyira mentnek kell lennie, amennyire azt a kortársak visszaemlékezései lehetővé teszik.”³ A „Piliscsaba” hibát azonban mind ennek ellenére nem vette észre senki. Benne maradt a könyvben s a méltán nagy tekintélyű szerző nevével fedezett tévedést így vették át és adták tovább a témát érintő későbbi írások,⁴ sőt egy előbbi is, amelyik nyomban Jókai halála után jelent meg.⁵ A bajt tetézi még, hogy a Mikszáth-könyv új kiadása is minden megjegyzés nélkül így hozza és ezzel végérvényesen begyökereztetni a köztudatba azt, ami nem igaz.⁶ Ezen most már csak a folyamatban lévő kritikai kiadás segíthet.⁷

De van egyéb észrevenni való is a házasságkötés adatai körül. Mikszáth említett munkájában ugyanis ez áll: „... násznagyuk a harangozó és az egyházi volt — Jókai szerint.” (Ime: Mikszáth is bizalmatlan, megjegyzése csak ezt jelentheti.) Élete vége felé Jókai valóban így mondta⁸ (s ezzel még romantikusabbá színezte a titkos esküvőt) bár az egybekelés előtti napokban — aug. 20-án — mást írt édesanyjának: „Folyó hó 30-án esküszöm Laborfalvi Rózával, az én násznagyom Nyári Pál, az övé gr Ráday.”⁹ Tehát a harangozóról ekkor még nem esett szó (csak negyvenkilenc év múlva, a memoárjaiban). Így adja ezt élénkre Mikszáth is, nem igazítva rajta semmit. Pedig, ha megnézte volna a házasságlevelet, megcáfolva látta volna abban az esküvőnek mind a helyét mind a most említett Jókai-levélben meghatározott napját, azonkívül egyenes választ kapott volna a jelenlevő és közreműködő násznagyok személyét illetően is.

A regényes házasságot ugyanis, mint említve volt nem Piliscsabán kötötték hanem Rákoscabán és nem a bejelentett aug. 30-án, hanem — gyaníthatóan óvatoskodó családi okokból — egy nappal előbb; a közreműködő násznagyok szintén nem a levélben említettek voltak, hanem ezek megbízott helyettesei. És itt kell visszatérnem a bevezető sorokhoz: sem Mikszáth, sem más szerzők nem lennének hibáztathatók Piliscsaba említéséért, mert hiszen az elsőrendű érdekelt, maga Jókai, a koronatanú is azt a helységet nevezte meg *egyik* önéletrajzában: „És mégis feleségemmé tettem Laborfalvy Rózát — mondja ő. — Elvittem magammal egy szegény kis faluba és ott esküdtünk össze... (Piliscsabának hívják azt a falut)... és esküvőm után visszatértem nőmmel Pestre.”¹⁰ (Mikszáth csak *ezt* olvasta, holott van egy másik is.)

Az események után fél századdal, a 74 éves írónak ezen előadása mint alább látni fogjuk, nem minden pontjában hiteles, de a biográfusnak nem volt oka gyanakvásra.

Pécel nagyközség monográfiáján dolgozva több ízben találkoztam ott azzal a szájhagyománnyal, hogy az újdonsült Jókai házaspár a péceli földesúr-násznagy gavalléros meghívására, a Rákoscabával határos Pécel irdalom- és könyvtártörténeti hírességű Ráday

¹ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. I. – II. Budapest, 1907. (1906.) I. köt. 104. l.

² Mikszáthnál előfordul ilyesmi (hiszen elvégre is nem adatpontos szaktudós volt ő, hanem író). Illés Endre figyelmeztet rá, hogy pl. a Magyar Regényírók Képes Kiadásában megjelent „Báróné ténasszony” c. Tolnai-regény elé írt Bevezetőben a szerző halálának időpontját 10 évvel előbbre mondja. (Illés Endre: *Tolnai Lajos, a századvég regényírója*. Nyugat. 1937. 7. sz., újra: „*Krétaarajok*”. Budapest, 1957. 44. l.) Illés azonban ezt nem tekinti „egyszerű nyelvbottlásnak”, hanem szinte freudi alapon magyarázza.

³ Révai Mór János: *Írók, könyvek, kiadók*. I – II. Budapest, 1920. II. köt. 210 – 211. l.

⁴ Szini Gyula: *Jókai, egy élet regénye*. Nyugat, 1928., majd külön is: Budapest, 1934. 101. l. Szini szóról szóra átveszi Mikszáth Piliscsabára vonatkozó szövegét is s a házasságkötés dátumát nem javítja ki, azonkívül az esketést végző egyházi személyt hibásan jelöli meg. — Kun Andor: *Nők, akikről sokat beszélnek*. Magyar Hírlap 1933. jún. 21. Szekeres László: Jókai és Petőfi szakítása. Irodalomtörténet. 1957. 4. sz. 414. l.

⁵ Szabó László: *Jókai élete és művei*. Budapest 1904. 114. l.

⁶ L. a mű 1954. évi II. kiadását 137. l.

⁷ Én annak idején megpróbáltam röviden helyreigazítani a tévedést (*Magyar Hírlap* 1933. jún. 25.), de közlésem visszhang nélkül maradt nyilván azért, mert napilapban és nem szakfolyóiratban jelent meg.

⁸ Az én életem regénye, *Magyar Nemzet* 1899. okt. 1. sz.

⁹ A levél teljes szövegét (facsimilében) közli Tábori Kornél: „*Jókai intimitások*” c. cikkében. *A Pesti Hírlap* 1925. évi Nagy Naptára. 174. l.

¹⁰ i. h.

[illegible]

kastélyában (amelynek falai nemcsak a neves literátor Ráday-ösöket, hanem Kölcseyt, Kazinczyt, Szemere Pált sőt Petőfit is üdvözölhették, bár arról nem tudunk, hogy Petőfi egyetlen Péceli tartózkodása alatt átlépte volna a grófi kastély küszöbét) tartotta nászlakomáját. Ez — Jókai most említett visszaemlékezésével szemben is elfogadható, különösen ha figyelemmel vagyunk arra a jóbaráti viszonyra, ami a grófi intendáns és a gondjaira bízott színház ragyogó tehetséggű, prominens művészeje között fennállott s amit Rádaynak az esküvő körüli szerepvállalása is megerősít.

A péceli kirándulást azonban csak úgy lehet feltételezni, ha a házasság a tőzsomszédos Rákoscabán és nem a jóval távolabbi Piliscsabán történt. Ezt erősíti meg egy csak szűkebb körben ismert könyv idevonatkozó adata¹¹ főként azonban Jókainak említett, másik önéletrajza, amelyet emennél előbb írt ugyan négy évvel, de könyvalakban csak halála után jelent meg. Benne ezeket az ismerős sorokat olvashatjuk: „És mégis feleségemmé tettem Laborfalvy Rózát. Elvittem magammal egy szegény kis faluba s ott esküdünk össze.” S most: „*Rákoscabának hívják a falut.*”¹² (En húztam alá. B. I.)

Az esküvő helyét tisztázandó jutottam arra az elhatározásra, hogy mindenek előtt átnézem a rákoscsabai plébániahivatal egykorú iratait. Úgy is történt s gyanúm teljes egészében igazolást kapott, mert azt találtam, hogy 1848. aug. 29-én Jókai csakugyan ott kötött házasságot. A vőlegény 24 éves, komáromi születésű lapszerkesztő, szülei: Jókay József és Pulay Mária. A menyasszony 26 éves, miskolci születésű, róm. kath. vallású hajadon. Szülei: Laborfalvi Benke József és Rácz Zsuzsanna. A násznagyok Nyáry Pál és gr. Ráday Gedeon, akiket Merva Ignác kántortanító és Knakker József helyettesítettek. Az esketést a hirdetések alóli felmentés mellett Bruckner Endre rákoscsabai plebános végezte.¹³

Ez áll a „*Historia domus*”-ban s így szól a fényképmásolatban itt bemutatott 1848. évi hivatalos anyakönyvi bejegyzés is.¹⁴ amely feleslegessé tesz minden kételkedést és vitát. Mikszáth figyelmét azonban elkerülte ez a jelentős adat, különben bizonyára igazolta volna a két helységnév közül az egyiket. S ha most azt kérdezné valaki, miért nem tartották az esküvőt is Pécelen, (ha már a nászlakomát igen) arra könnyű felelni: mert ott akkor még nem volt róm. kath. templom — csak jó félszázaddal később épült — s a péceli hívek lelkipondozását is a rákoscsabai lelkész látta el.

Egy ponton azonban nem hiteles a házasságlevél: a menyasszony életkorát illetően, amit nyilván egyszerű bemondás és nem hivatalos okmány alapján vettek fel. Ha nem fogadjuk is el azt a gyakran hangoztatott és írt megállapítást, amely 36 évesnek mondja ez időben Laborfalvy Rózát, de a — szemmel láthatólag 20-asnak indult s csak utóbb kijavított — bejegyzés szerinti 26 éves életkor sem felel meg a valóságnak, mert hiszen ma már nincs miért titkolni, hogy a művésznő 1817. évben született, tehát az esküvő idején 31 esztendő volt.

Az anyakönyvi adatok ismeretében persze tévesnek kell ítélnünk Mikszáthnak azt a kombinációját is, hogy amikor Jókai „a svábhegyi villából menekült Petőfi és Eszter elől, meg sem állott szíve választottjával csak Piliscsabán.”¹⁵ Gondolták, hogy ott lesznek legjobban elrejtve”. Hogy miért éppen ott, erre nem kapunk választ. Nem is kaphatunk, mert az előadottakból kiderül, hogy nem ilyesmiről volt szó. Piliscsabának semmi köze nincs a történethez. Rákoscaba pedig a Ráday barátság révén tervszerűen került az események sodrába.

Végül: itt kell megjegyezni, hogy egyik irodalomtörténetünk a szóban forgó házasság időpontját *szeptemberre*,¹⁶ egy másik pedig Jókai születésének napját február 19-re teszi,¹⁷ ami szintén nyilvánvaló elírás.

MÓRICZ ZSIGMOND LEVELEI VERES PÉTERHEZ

(Közli: F. Csanak Dóra)

Móricz Zsigmond hírből már régóta tudott Veres Péterről, amikor először ellátogatott Balmazújvárosra, hogy személyesen is megismerkedjenek. Nem sikerült találkozniok, — Veres Péter nem volt otthon, Debrecenben katonáskodott. Legközelebb csak az 1930-as évek táján kerültek kapcsolatba egymással, amikor Veres Péter a balmazújvárosi Földművelő Egylet részére mutatóványszámot kért a *Nyugatból*. Móricz megörült a kérésnek, szeretne volna tudni a paraszt-olvasók véleményét a lapról, ezért a mutatóványszám mellé teljes bekötött *Nyugat*-

¹¹ Szántó Géza: *Rákoscaba község leírása*. Rcsaba 1912. A szerző kiadása 111. l.

¹² *Jókai Mór Önmagáról*. Bpest 1904. 141. l.

¹³ Nem pedig „egy remete”, mint Szini Gyula írja; i. h.

¹⁴ II. köt. I. l.

¹⁵ „... meg sem álltak Piliscsabáig” írja Szini is; i. h.

¹⁶ Pintér Jenő: *A magyar irodalom története I – II*. Bpest, 1938. II. köt. 487. l.

¹⁷ *A magyar irodalom története*. Szerkesztette Beöhy Zolt. I – II. Bpest, 1896. II. köt. 732. l.

évfolyamot küldött ajándékol, és levélben kérte az egyes tagjait, írják meg róla véleményüket. A Számadásból tudjuk, hogy e kötet egyetlen olvasója Veres Péter volt, aki szigorú, nagyrészt elítélő kritikát küldött válaszul, de sohasem tudta meg, eljutott-e levele Móricz kezébe. Ezután hamarosan sor került a személyes megismerkedésre is. Móricz Debrecenből a Cserepes tanyára menet, Debreczeni Jenő gyárigazgatóval együtt útbajtette Balmazújvárost. A régtervezett találkozón kívül más célja is volt: felkereste a főjegyzőt, melegen érdeklődött és nyilatkozott Veres Péterről. Azt akarta, hogy a helyi hatóságok észrevegyék, hogy a pesti írókat és a városi, megyei urakkal baráti kapcsolatban álló Debreczeni Jenőt is érdekli Veres Péter sorsa, s így elejét vegye további zaklatásának.

Móricz később is nem egyszer betért Balmazújvárosra, de személyesen nem sikerült találkozniok. Szorosabb kapcsolat csak 1940 körül, Móricz utolsó nagy erőfeszítése, a *Kelet Népe* szerkesztése idején szövődött köztük. Ebből az időből valók az alább közölt levelek is.

A 30-as évek végén Móricz cikkeivel kiszorult az Est-lapokból, érdeklődését viszont mindinkább az ország sorsának kérdései kötötték le. Hogy megszólalási lehetőséget teremtsen magának, megvette a Szabó Pál szerkesztette *Kelet Népet*, vállalva a lap adósságait is. A lappal kezében már nagyobbakat akart: nemcsak saját mondanivalójának adott teret, minden a magyar nép sorskérdéseivel foglalkozó írók mozgósított az erősödő fasiszta nyomással szemben. A lap átvételekor mindenkit összehívott: népieket és urbánusokat, szépirokat és közírokat egyaránt. A *Kelet Népe* — Móricz szerkesztése alatt — elsősorban a népi írók, a falukutató irodalom otthona lett. Vezérgondolata a népből való megújulás szüksége volt, állandó témái a falukutatás eredményei, a parasztság múltja és jelene, társadalmi és gazdasági helyzete, jövőjének útja, a népművelés, a népfőiskolák kérdése.

Veres Péter aki műveiben addig is elsősorban a parasztság sorsát ábrázolta, elemezte és bírálta, s a paraszti kibontakozás útját kereste, sőt maga is paraszti életet élt, így lett a lap állandó, leggyakrabban szereplő munkatársa. Móricz Zsigmond hozzá írt levelei mindig a küldött és kért cikkekről, a lap sorsáról szólnak, de a szerkesztő és szerző kapcsolatán, az írónak szóló megbecsülésen túl a közös felelősségérzet, a barát és szövetséges szeretetének melege érzik.

Veres Péter
író urnak
Balmazújváros

Kedves Péterem,

leveledet megkaptam, köszönöm, szívemre veszem s igyekszem, hogy meg legyektek elégedve velem.

Az írásodra van nekem egy igazságom:

Vannak írók, akiknek az írása olyan mint egy gép, ha a szedő egy sajtóhibát csinál benne, esetleg megöli az egészet, ha egy kis csavart kihúznak belőle, már nem működik. A te írásod olyan, mint egy köből búza. Nyugodtan ki lehet emelni belőle egy vékát, vagy egy iccét, vagy egy marékkaal vagy akár egy szemet: az az egy szem is külön csiraképes, ha elveted újra kikél, ha megkapárod, 21 kalászt hajt s mindenik kalászbán van 16 mag.

Én tehát nem félek attól, mi lesz a cikked második részével.¹ Csak pénteken keltem fel az ágyból; mióta találkoztunk folyton beteg vagyok s dögölök. Holnap elküldöm neked a cikk második részét, írsz annak egy új fejet s az avval nagyon jól fog tudni beszélni. Szeretlek Péter s csak tartsd ébren mind az ezer szemedet s láss és szólj. Akármilyen törénik, én tőled mindig várok s minden jót.

Budapest 1940. III. 10.

Ölel

Móricz Zs.

Veres Péter
író urnak
Balmazújváros
Hajdú m.

Kedves Péter,

nagyon szeretném, ha írnál nekem egy *elbeszélés* félért. Most már elárultam, mennyire szeretem ilyen írásaidat. Mielőbb várom.

¹ Az említett cikk első része 1940. márc. 1-én jelent meg: Veres Péter levele a Népművelésről. (A cikk Németh László levele a Népfőiskola alapításáról és Boldizsár Iván levele a Magyar a Népfőiskolai Társaság alapításáról c. írásokkal együtt jelent meg.) — A második rész A kütűnök iskolázása kellett, hogy legyen, s júl. 1-én jelent meg. (Vele együtt; Móricz Zsigmond: Mértég. Darvas József: A középosztály válsága és Erdei Ferenc: A jobbágykor s a ma parasztkultúrája.)

Aztán csinálhatnál egy kis rovatot, amiben apró támadásaidat írnád meg a folyton alakuló helyzet egyes fázisai ellen. Úgy gondolom minden percben van valami, ami az embert felháborítja, egy kurta káromkodásrávaló. Csak persze te még levelet is tizenhat oldalasakat szeretsz írni s én azt szeretném, ha ezeket 16 sorban írnád meg. Hármát-négyet. Témák ezek, amiket majd máskor bőven kifejtesz. Én azt hiszem evvel nagyon jó szolgálatot tennél a köznek, amely igen szívesen fogadja az ilyet.

Pl. ahogy a Magyar Utban, Jelenkorban ilyen glosszákat csinálnak. Csak persze jobbakat.²

Pénz nincs, de azért valamivel csak sikerült a napi költséget elütni. Önköltségi árban, vagy hogy.

Hogy telik a nyár? Van e benne örömed?

No isten áldjon, kedves feleségedet is melegen üdvözlöm s maradok

Leányfalu 1940. július 15.

Igaz, ezután én nem igen járok be a szerkesztőségbe, mert rettentő sok időt vett el tőlem s dolgozni nem volt időm. Ezért a postát is ide kérem Lányfaluba.

M. Zs.

Nagys,

Veres Péter urnak

Balmazújváros.

Kedves Péter,

örömmel üzenem, hogy úgy látszik sikerül a lapot fenntartani.³ Ha Pestre jössz el ne kerülj. A kézirataidat agyon cenzurálták.⁴ De most kérek, még a héten írd valamit.

Ölel MórícZ Zs.

1940. XI. 14.

Nagys.

Veres Péter urnak

Balmazújváros

Budapest, 1940. dec. 16.

Kedves Barátom!

Ha van időd és ha érdekel nagyon kérek csütörtökön délután 6 órakor jőjj a Pannónia kávéház külön szobájába megbeszélni a Kelet Népe sorsát.⁵

Szeretettel

MórícZ Zs.

Nagys.

Veres Péter író úrnak

Balmazújváros

Kadarc s u. 5.

Kedves Péter,

kedvedet megkaptam, köszönöm, igazad van.⁶ Nem tudunk egy számban jelenni meg, mert akkor sem szabad a mainál több papírt használni fel. Ez az örűtség. És kár. Jőcsik? most Kolozsváron van, egy hétre ment. Én is készülök május közepén. Addig szeretnék veled találkozni. A K N. programját ki kellene fejezni.

Tartsd magad!

Szűkség van rád. Jó kezeti!

1941. apr. 24.

Szeretettel

MórícZ Zs.

² MórícZ e kérései nem valósultak meg. Sem novellát, sem glosszákat nem küldött ekkor Veres Péter a *Kelet Népek*nek.

³ A *Kelet Népe* fenntartása állandó veszélyben volt. Az előfizetők száma nem volt elég, sokan az előfizetési díjat sem küldték el. MórícZ saját írói jövedelméből fizette a *Kelet Népe* számláit.

⁴ Az agyoncenzurázott kézirat a *Paraszt sors — magyar sors* c. készülő munka egy részlete, mely a *parasztság belső osztálytagozódása* címen 1941. jan. 1-én jelent meg.

⁵ A lap fenntartásának nehézségei miatt MórícZ több formai változtatással próbálta az olvasókkal megkedveltetni a *Kelet Népet*. 1940. október és 1941. február között havonta egy számat adott ki dupla terjedelemben, hogy a nagyobbblélegzetű cikkeken kívül más, kisebb közlemények is elférjenek, majd 1941 február és szeptember között felváltva szépirodalmi és publicisztikai számat adott ki. Mint a 8. sz. levél utal rá, később egészoldalas címlapon közölt reprodukcióval próbálta élénkíteni a lap síma fejléces külalakját.

⁶ A levél vagy a máj 1-én megjelent *Van-e hát munkásirodalom*-ra vagy a kétrészes, júl. 1-én és 15-én közölt *Parasztság és magyar jelleg-re* utal.

⁷ Jőcsik Lajos író, szociográfus; a felvidéki falukutató és szociográfiai irodalom kezdeményezője, MórícZ szerkesztése idején segédszerkesztője volt a *Kelet Népek*nek.

Veres Péter
író urnak
Balmazújváros
Kadarcs u. 5.

Kedves Péter,
beteg vagyok hat hete, lázas, levert, kedvetlen s nem bírok dolgozni.
Most leiratjuk nagy tanulmányodat⁸s mondom Jócsiknak, hogy nem volnék
ellene, hogy egy számban jöjjön. A tétel fontos.
Ha feljössz, keress meg.
Addig is ölel

M Zs

1941. VIII. 13.

Nagys.
Veres Péter író urnak
Balmazújváros
Kadarcs u. 5.

Kedves Péter,
ma kaptam az Erdei szigorú megjegyzéseit s Németh Lászlóval beszéltem. Erdei
nagyon is szigorú. Nem igen fogadja el érveléstedet, s nem mindenben azonosítja magát
veled. Együttés állásfoglalás alapjának pláne nem fogadja el az írást, amellyel azonban
nem akar vitába bocsátkozni.⁹

Németh László sokkal jobb véleménynyel van a dologról, csak azt kifogásolja,
amit én : hosszadalmas.

Sok lendületben el ne vesszen maga a lendület.

Miklós öcsém¹⁰ is elolvasta, ő is sok mindennel vitázik, de neki imponál a folyé-
konyság és a tiszta érvelés. Neki az a véleménye, hogy kb. az első hét oldal egészen
különálló rész a továbbiaktól, úgy hogy külön számmal is kellene jelölni. I—II.

Én ugyan azt hiszem, hogy te legjobb akarat mellett sem tudnál rövidíteni, sőt
attól félek, olyat is ki találnál haragodnak nagy voltában írtani, ami fontos. Az öcsém
pl. azt mondja, az első részt nyugodtan ki kellene hagyni, — bár a benne levő pontok
viszont igen fontosak (Németh László szerint is.)

Tehát az én véleményem a következő :

minél több bába nyúl a gyerekekhez, az annál nagyobb bajba kerül. Ha megindul
a vita egy kézirat felett, akkor az az eredeti szöveg halálával jár.

Ne engedd, hogy mások, akárki is beleszóljon az írásodba : inkább fogadd el utólag,
ha már megjelent a szöveg a ledorongoltatást.

Neked magadnak szabad változtatni, rövidíteni, vagy bővíteni, de másokat arra
rászabadítani reménytelen.

Egy igen rossz korrigálatlan gépmásolat ott van nálad : annak az alapján meg
csinálhatod. Vagy úgy is hagyhatod.

Én már ebben a számban nem tudom közölni, de a következőben egy terjedelem-
ben közölni szándékozom az egészet. És pedig szept. 15-én, — mert megszüntetem az
eddig kétfelé osztást. Minden számban lesz publicisztika, mert ez korunk levegője.

Jó munkát, jó egészséget

ölel öreg barátod

Budapest 1941. aug. 25.

Móricz Zs.

Veres Péter
író urnak
Balmazújváros
Kadarcs u. 1.

Kedves Péter,
azért írok, hogy félre ne értsd a Kelet Népe kivirágzását.¹¹ Semmi más, csak
egy újabb erőfeszítés. Nem tudom megéri e? Előfizető gyűjtés a cél.

⁸ A tanulmány : *Népiség és szocializmus*, szeptember 15-én jelent meg.

⁹ Valószínűleg ugyancsak a *Népiség és szocializmus*-ról van szó.

¹⁰ Móricz Miklós közgazdász.

¹¹ Az eddigi dísztelen címlap helyett Móricz a *Kelet Népe* címlapján egészoldalas reprodukciót közölt.

A te cikked szedését a nyomda felületességéből szétdobta, de én azonnal megállapítottam vele, hogy újra szedi nagyobb betűből s erről értesítettem rögtön Puskit.¹² Most nem tudom, hogy áll a dolog. Kár volna, ha nem csinálna belőle füzetet. Te pedig talán hozzá csatolhatnál valamit hasonló cikkeidből.¹³

A Falu krónika nagyon nekünk való. Örültem, hogy olyan jól benne vagy, hogy már két eresztést is leltem a bokrokon.

Mi is örülünk neki, ha egy raj belőle ránk száll.¹⁴

Szeretettel köszöntelek

Bp. 1941. október 4.

Zsigabá

GREZSA FERENC

EGY JUHÁSZ GYULA VERS TÖRTÉNETE

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1955. évi 4. számában megjelent Dobossy László tanulmánya a háborúellenes magyar irodalom és a Zimmerwaldi Baloldal kapcsolatáról. A szerző ismerteti Lovag Adámnak a *Demain*-ben, a zimmerwaldisták genfi folyóiratában megjelent tanulmányát és versfordításait. Megemlíti, hogy Juhász Gyulának egy, kötetben eddig még meg nem jelent, elfelejtett versét is lefordította Lovag, a „Rodin szobrára” címűt, de szövegét nem közli. Mivel e költemény Juhász első háborúellenes versei közé tartozik, és hasznos tanulságokat szolgáltat életművéhez, az alábbiakban közlöm történetét és szövegét.

Madácsi László a *Délmagyarország* 1942. július 19-i számában „Juhász Gyula ismeretlen francia verse : Au Penseur de Rodin” című cikkében szól először erről a versről. Megállapítja, hogy magyar eredetije elveszett, és ezért közli a francia fordítást :

Au Penseur de Rodin

Buste heureux, tu es de bronze et d'éternité.
Tu médites muet sur le tourment de ce monde,
Dont tu ignores les monstreuuses vanités
Et les douleurs qui l'inondent.

Les penseurs, tes compagnons affligés,
Entourent en pleurant un grand tombeau,
Et des poètes pure, agneaux égarés,
Errent dans le sang sous le ciel si haut.

Si tu voyais comme ce monde est noir,
Quelles seraient tes idées, oh! Penseur,
Si ton coeur battait comme le leur?

On ne voit dans cet infini sans espoir
Que sur les lèvres des marbres antiques, ô! morne statue,
Trembler le sourire de la joie disparue.

Madácsi cikkében így fordítja vissza a franciára fordított verset magyarra :

Rodin Töprengőjéhez

Te örökéletű, te boldog bronz szobor,
Ki zordan töprengesz e csúf világ baján,
Érzed-e, mily súlyos a sors, mi rút s kaján,
S hogy a fájdalom tövist minden útra szór?

Gondolkodók : bánattól bántott társaid
Sírva veszik körül az óriási sirt;
S a poéták a dölőfős ég alatt kirítt
Szemmel térdig vérben keresnek égi írt.

¹² Püski Sándor a Magyar Élet kiadó vezetője, a népi írók műveinek kiadója.

¹³ A „Népiség és szocializmus” füzetekben is megjelent a Magyar Élet kiadásában; a címadó tanulmányon kívül a „Parasztság és magyar jelleg”-et tartalmazta.

¹⁴ A „Falusi krónika”-ból valóban közölt a *Kelet népe* egy részletet dec. 15-én, „Pásztorélet” címmel.

Mily gondolat szikrázna benned, büszke fő,
Ha érzés forrná kebled jéghideg követ
S ha látnád, hogy a földi élet mily sötét?

Oh, mord férfi, más nem derül e szenvedő
Végtelenbe, mint antik szobrok ajakán
A tűnt örömök megremező mosolya.

Egy ideig úgy látszott, hogy a készülő kritikai kiadásban e fordítás szövege szerepel majd. Azonban a szegedi Juhász Gyula munkaközösség megtalálta a sokáig elveszettnek hitt Juhász-verset, a *Világ* 1916. január 16-i számában. Lovag innen fordíthatta franciára, bár közös barátjuk, Gulácsy Lajos révén személyes kapcsolatai is lehettek Juhással. Az eredeti így hangzik:

A Gondolkodó

Boldog ember, te bronz vagy és öröklét,
Némán borongsz e dúlt világ felett.
Nem érzed a kor súlyát, szörnűű dölyfét
És hogy halottak már az istenek.

Gondolkodók, bús társaid a földön
Ma sírva állnak egy nagy sír előtt
És eltévedt bárányok, tiszta költők
Riadva járják a nagy vérmezőt.

Gondolkodó, mi forrna ércfejedben,
Ha szíved érző volna, mint ővök,
És látnád, hogy a világ mily sötét?

Komor szobor, e bomlott végtelenben
Az öröm már csak antik remek
Hideg, szűz márvány ajkain remeg.

Az eredeti magyar szöveg előkerülése nem tekinthető érdektelennek, ha összevetjük a három változatot. A többszörös fordítás során — bár a fordítók minden elismerést megérdemelnek — a vers konkrét háborúellenes értelme az általános világfájdalom felé tolódott el. A *dült világ* szerkezetből *csúf világ* lett (2. sor), a *korból sors* (3. sor). A háború elleni tiltakozás elhomályosul ebben a sorban: S hogy a fájdalom tövist *minden* útra szór.

Juhász e verse a háborúellenes magyar költészet remeke. Lírai önvallomás is a „Dicsőséges napok” típusú versek eltévelyedése után. Nem véletlen, hogy abban a folyóiratban jelent meg, amely Lenin és Romain Rolland cikkeit közölte.

SZALATNAI REZSŐ

MÓRICZ ZSIGMOND ELŐSZAVA A LÉGY JÓ MINDHALÁLIG CSEH KIADÁSÁHOZ

1936 karácsonyán jelent meg Prágában az első Móricz-regény cseh fordítása. A *Légy jó mindhalálig* volt ez, Anton Straka fordította *Bud dobrý až do smrti* címmel, s a Mazáč-könyvkiadó adta ki *Epocha* című könyvsorozatában, amelyben általában kitűnő európai regényeket adtak ki fordításban. Móricz Zsigmond nagyon örült a cseh kiadásnak, azt hitte, hamarosan további Móricz-fordítások követik majd. Akik akkor Pozsonyban éltünk, csatlakoztunk az örömben a nagy íróhoz. Hisz a cseh Móricz-fordítás régóta esedékes volt. Őszintén szólva nehezteltünk is a cseh könyvkiadásra, mely magyar irodalomként nagy hírveréssel futtatta Körmendi regényeit s nem vett tudomást a legnagyobb élő magyar prózaíróról, akit odahaza csehszlovákiai barátkozásaiért megrágalmaztak s üldöztek. A fordításra Anton Straka vállalkozott. Straka, aki kassai volt, kitűnően tudott magyarul s néhány évvel előbb, budapesti csehszlovák követségi sajtóelőadó korában, összebarátkozott Móricz Zsigmonddal. Ismeretes, hogy többek közt barátságban volt József Attilával, Szabó Lőrincsel is, aki a *Huszonhatodik év* szonettjeiben meg is örököltette. Néhány hónappal előbb jelent meg Budapesten a Straka szer-

kesztette *Cseh és szlovák költők antológiája*, a cseh és szlovák modern líra első magyar bemutatkozása (Bp. Renaissance-kiadás). Ennek az antológiának a kézírata soká várta a kiadót, s Straka soká várt Prágában is (ahol akkor mint a csehszlovák külügyminisztérium tisztviselője élt) a Móríc-kiadásra. Valóban a lelkes és önzetlen Straka érdeme, hogy megjelent az első Móríc-fordítás Prágában. De a kiváló regény mérsékelt sikere a cseh olvasók körében is Strakára utal: a fordítás kissé nehézkes volt, ahogy erről az akkori cseh irodalmi ismertetések vallanak, pl. a *Lidové Noviny* részletes és komoly bírálata.

Móríc Zsigmond, műve cseh kiadásának jelentőségére és csehszlovákiai kapcsolataira gondolva, külön előszót írt a cseh fordításhoz. Ez az előszó eredetiben eddig sehol nem jelent meg s tudtommal nincs meg a kézírata sem. Straka a *Bud dobrý až do smrti* megjelenése előtt, 1936 novemberében, eljuttatta Móríc kéziratának másolatát hozzám avval, hogy a Mazáč-cég beleegyezik abba, hogy a könyv megjelenése előtt közöljük. Így jelent meg a Móríc-előszó magyar eredetiben a pozsonyi *Magyar Ujság* 1936. november 22-i, vasárnapi számában. A Móríc-előszó teljes egészében így szól:

Egy kicsit biográfia, egy kicsit álmodás, de igen nagy mértékben a gyermeki lélek tragédiája ez a könyv.

Mikor én negyvennégy évvel ezelőtt debreceni kis diák voltam, valóban átmen-tem azon a tragikus konfliktuson, hogy meghasonlottam a felnőttekkel.

A gyermek a felnőttben magánál különb lényeket sejt. Érzése szerint az életnek az a rendeltetése, hogy a gyermekből felnőtt lesz, egyúttal azt is jelenti, hogy a rossz gyermekből a végén jó ember lesz. Valahogy úgy sejt, hogy nemcsak az iskolának, de magának az életnek az a rendeltetése, hogy erkölcsi lényeket fejlesszen ki. A gyermek a maga idealizmusát a felnőttben megvalósítotttnak képzei. A felnőtt már tudja, mi a jó és mi a rossz. A kis gyermek nem bűnös, mert ő még nem tudja. A felnőtt a gyermek szemében a fejlődés csúcspontján áll. A felnőtt mindazon képességeknél tökéletesebb képviselője, amit neki mintakép gyanánt tűntetnek fel.

Ritkán válik ez tudatossá a gyermekben, de ott van a felnőttek bálványozá-sában. A felnőtt ember, testi-lelki képességeinek birtokában az a példánykép, mely a gyermeket minden tanításnál jobban lelkesíti.

Ha aztán egy szerencsétlen konfliktusban, egy morális balesetben, mikor a gyermek ártatlanul vádlottá lesz, egyszerre csak lelepleződnek a gyermek előtt a felnőttek, hogy nemcsak nem tökéletesebbek, jobbak, belátóbbak mint gyermektársai, hanem ellenkezőleg, közönyösebbek, lelketlenebbek vele szemben, mint rossz kis paj-tásai: akkor összeomlik a világkép s mérhetetlen szenvedéseken megy keresztül.

A problémában benne van az emberiség fejlődésének minden fázisa. Mi az oka, hogy az ember oly nehezen fejlődik? Mi az oka, hogy nem bírják egymást megérteni? Hogy nem bírnak a már felismert és az unalomig hirdetett erkölcsi alapokon egymás-nak testvérkezet nyújtani? Mi az oka, hogy vakok a legfontosabb kérdésekkel szemben?

Ez a regény nem az intézetek helyes vagy helytelen életének bírálata, nem a tanügyi állapotok vagy az ifjúsággal való foglalkozás abszurd voltának felfedezése, a kritikája. Itt a főkérdés az, hogy a felnőtt elbukik a gyermeki lélek előtt, mint értelmetlen lény.

Hogy lehet, hogy egy felnőtt nem érti meg a gyermek szemének kérdő pillan-tását? A gyermek nem tudja kifejezni érzéseit s gondolatait. A gyermek csak szen-vedni tud. Mérhetetlen szenvedés az érzékeny gyermeki szív sorsa.

Ez az érzékenység s ez a csalódás és fájdalom sokszor az egész életet befolyásolja. Ijedtté, félenkké, tehetetlenné teszi őt a felnőttkorban s éppen a legkülönbeket: vigyáz-zatok ezért felnőttek, hogy meg ne bukjanak a gyermeki áhitat mérlegén: önmagatok-nak ártotok, az emberiség jövőjének.

Minden könyvem valahogy filozófiai állásfoglalás, de ebben érzem legtisztábban az emberi szolidaritás mélységes vágyakozását.

Budapest, 1936. szeptember 15.

Móríc Zsigmond

Anton Straka néhány hónappal később azt írta nekem egy levelében, hogy Móríc elbeszéléseiből készírt egy gyűjteményt, véleményemet kérte a válogatáshoz. A válogatás nem volt rossz, de a könyv nem jelent meg. Egyes fordításait Straka nem jelentős folyóiratokban publikálta, így például a *Barbárok* 1938-ban. Aztán soká nem lehetett gondolni egy cseh Móríc-novellagyűjtemény tervére.

SZEMLE

RENAISSANCE TANULMÁNYOK

Szerkesztette Kardos Tibor. Akadémiai Kiadó Budapest 1957.

A magyarországi idegen nyelvű filológia századunk első évtizedeiben szinte kizárólag a külföldi irodalmak magyar visszhangjával foglalkozott. Olasz vonatkozásban egy részlet-terület vizsgálásában Kaposi József *Dante Magyarországon* (Budapest 1911) című könyve válik ki ebből a termésből. De ha a világ-irodalom egy-egy nagy írója magára is vonta irodalomtörténészeink figyelmét (Heinrich Gusztáv Boccaccio 1882, Katona Lajos, *Petrarca* 1907), egyik szemük mindég a hazai viszonyokon függött.

Nemcsak olasz, de általában idegen filológiai vonatkozásban most történik először, hogy tudományos kiadvány egy más nép irodalomtörténetének egész korszakát veszi vizsgálat alá. Teszi pedig ezt az európai társadalomfejlődés Engels által legfontosabbnak jelzett szakaszával, az itáliai renaissance-szal és azzal a kifejezett szándékkal, hogy egy az olasz irodalomtudomány által még alig járt és alkalmazott módszerrel, a történelmi materializmus eszközeivel értékelje át azt, ami új, egymással szervesen összefüggő részletkutatásokat feltételezett.

Az 542 oldalt számláló kötet hét tanulmányt foglal magában, s valamennyi a renaissance kezdeteire, a feudalizmusból egy új polgári életformára való áttérés hajnalhasadására vonatkozik. Ezt igyekeznek megvilágítani különböző szempontokból. Az új gazdasági alap vizsgálatát *Rózsa Zoltántól* kapjuk (A korakapitalista formák fejlődésének tükröződése a renaissance irodalomban 237–280). Ő megállapítja, hogy az eredeti tőkefelhalmozódás „első és egyben legfontosabb forrásai a keresetshadjáratok voltak” s a velejáró pénzgazdálkodás társadalmi visszahatásait kíséri figyelemmel Cielo d'Alcamo szerelmi „contrasto”-jától (1240 táján) Boccaccioig. A kereskedelem megindulásával és kifejlődésével járó keleti utazások jelentőségét a renaissance-kori olasz polgárság ideológiájára *Faragó Péterné* veszi szemügyre (99–235). A manufaktúrák és ipar fejlődése kialakítja a keletjáró olasz kereskedő típusát. Főleg a nagy tengeri kikötőkből (Velence, Genova,

Pisa, Amalfi) indulnak el, melyek igyekeznek Szíriában, Tripolisban, Tunisban, Egyiptomban kikötőkre szert tenni érdekeik lebonyolítására. A versenyben végül Velence marad győztes. A szerző sorra veszi a XII–XIV. századi kereskedő, keresztény miszcionárius- és diplomata utazókat (Pian del Carpine, Marco Polo, Odorico da Pordenone, Nicolò de'Conti, Leonardo Fescobaldi, Simone Sigoli) s megmutatja hogyan terjed ki működésük fokozatosan Kínáig és Indiáig, míg Pegalotti utikalausa összefoglalja az utazó számára fontos tudnivalókat. A kereskedelmi érdek hajtja ezeket a vállalkozó szellemeket a természet, növény- állat- és ásványvilág pontos megfigyelésére, a magukétól különböző társadalmi és gazdasági formák fölött való gondolkodásra. Rajtuk keresztül az élet teológiától elszakadó megfigyelésének szenvedélye, a dolgok relatív értékének felfedezése, az egyházi tekintély, feudális etika megrendülése terjed el és jut megnyilatkozáshoz a renaissance kezdetének irodalmában. Ezt Faragó Péterné főleg a novellairodalomban kíséri figyelemmel a XIII. század végétől származó Novellinótól Boccaccion keresztül Sacchettiig és Bandelloig (1561). „A vallásos ideológia felbomlása, az irracionális világkép legyőzése terén — ez a végkonklúzió — az antik mellett a leghatásosabb eszköz a keleti élmény volt... a vallási élményt segített megingatni... a kialakuló új gazdasági és társadalmi szemlélet legfontosabb támaszává vált” (234–35).

A feudális egyház ily megingása azonban Itáliában már korábban megkezdődött, mint ezt az 1000 körül fellépő Katar eretnekmozgalom bizonyítja. A kutatás e területén mozog *Sallay Géza* tanulmánya (*Eretnekmozgalmak és az olasz comunális polgárság vallásos krízise. A trecento végéig* 9–98). A Katar mozgalomban paraszti és városi plebejus rétegek fognak össze a feudális rend ellen való küzdelemben s a gazdasági válság, mi indítékául szolgált, politikai síkon a császártól és pápától egyaránt függetlenedő komunké kialakulásában nyilatkozik meg.

De ez az egység azután megbomlik. Arnaldo Brescia Rómában (1145) a városi eretnekiség élére áll, a pármái Gerardo Segarellinek „apostoli testvérei” (+1296) a novarai fra Dolcino Vercelli környékén (+1307) parasztfelkelést robbantanak ki és a firenzei gyapjúmunkások Ciompi-munkáival (1311—1378 közt) az eretnek-mozgalom nyílt osztályharcba megy át. Közben azonban az egyház az eretnek követelések legveszedelmesebbikét, az evangéliumi szegénység megvalósulásának sürgetését levezette a franciskánus mozgalommal és a gazdagodó városi polgárság sietett ezt magáévá tenni, mert „benne megtalálta a magának legmegfelelőbb vallási formát, mely kellő eszmei függetlenséget biztosít számára a feudális egyház ideológiai ingerenciájával szemben”. De a „*Dolce stil nuovo*” új szellem teóriája, az averroizmus terjedése (Cavalcanti) és Gioacchino da Fiorenca a szentlélek országára vonatkozó misztikus proféciái egy új morál keresését jelzik. Sallay meggyőzően fejti ki, hogy Dante miszticizmusa és a Divina commediának az emberiség felemelkedését allegorizáló alap-gondolata is joachimita forrásra vezetendő vissza. A természettudományos gondolkodás felbérése Cecco d'Ascolival („Le favole mi fur sempre nemiche”) és Jacopo Alighieri-vel, aki a „Dottrinale”-ban egy „natural filosofia” mellett tör lándzsát, egy belső meggyőződés hiánya és a predesztináltság jelentkezése a század második felének vallásos költészetében: a krízis kiéledését tükrözik. Az elnyomott népi és városi proletariatus elhallgat. A vallásos ideológia helyébe a komunkéből ellenük alakult signoriákkal szövetséget polgárságot kiszolgáló latin nyelvű humanizmus lép. A XII—XIII. században oly élénk eretnek-mozgalmak is megszűnnek a máglyák világánál s a polgárság egy guelf hazafiságba menekül előle, de a pápaság nem a középkor univerzális pápasága többé részére: a maga érdekeinek védelmét és kiszolgálását várja tőle.

Ezt az autonóm fejlődést a keleti utazásoknál is jobban támasztja alá a klasszikus irodalomnak és a feudalizmus szellemével szöges ellentétben álló antik életnézetnek megismerése. Születését és terjedését legkonkrétabban a prózai és költői nyelv fejlődésén lehet lemérni. E két területet külön veszi vizsgálat alá Herczeg Gyula (*Az olasz próza kezdetei és a humanizmus* 281—369) és Gáldi László (*Az olasz költői nyelv és a humanizmus* 371—423) tanulmánya. Az első az olasz próza kezdetén egymásra következő, de egyben időbelileg pontosan szét nem választható három stílusforma vizsgálatából indul ki. Ellenkező véleményekkel szemben a rövid mondatosat a biblia latinságából és Svetonius utánzásából (Eginhardus) eredeztetni s vele

kapcsolatban kitér Kézaink latinságára is. A retorikus stílus cursusainak ritmikus prózáját az oklevélfogalmazás praktikus szükségleteihez való alkalmazkodással (Rainero da Perugia, Ars notaria 1214—1216, Dante latin munkái, Guittone d'Arezzo levelei), a klasszicizáló nyelv használatát (a Guidotto da Bolognának tulajdonított Fiore di Rettorica 1254—66 között, Brunetto Latini) a szabad komunékban nagy szerephez jutó szónoklás követelményeivel, tehát társadalmi motívumokkal igazolja. Velük magyarázza azt is, miért kezdik Livius csak a XIV. század elején fordítani: „csak akkor érett meg a polgári gondolat oly mértékben, hogy befogadhatta a nagy latin történetész republikánus elveit. „A korábbi Cicero fordítások (Brunetto Latini) „csak előkészítés Livius sokkal mélyebb és megalkuvás nélküli köztársasági érzelmeire”, melyek a páduai Mussatot ihletik szabadságküzdelmében (+1329). A három stílust azután mondat-típusoknak szemléltető vizsgálatával jellemzi és a társadalmi fejlődésből bontakoztatja ki a humanizmus stíluskezdeteit. Boccaccionak külön fejezetet szentel s finom elemzéssel mutatja meg a nagy novellairó stílusának végtelen változatosságát; hogyan tud annak dialektális, provenzszalosan finomkodó vagy „halandzsázó” színt adni, s rajta keresztül alakot jellemezni. Révay József szép és hangulatilag is hű fordításainak idézésével kitűnően érzékelteti e fejtegetéseit. Csak a „Humanista stílus tudatosulása” c. fejezet végső konkluziójával nem tudunk teljesen egyetérteni. A Decamerone sokfajta stílusárnyalata között azért mégis csak a latinizáló az uralkodó. Ezért talán túlzó az a fogalmazás, mely szerint „Boccaccioval válik el véglegesen és határozottan az olasz próza a latintól. . . a latin stílus és az olasz próza közti bensőséges és kölcsönös kapcsolat megszűnik” (365). A kitűnő Boccaccio-stílus-elemzés két példája is kétséget támaszthat. A 336. oldal első példájában az *e* kötőszó rögtön értelmet nyer, ha hangsúlyosan ejtjük és nyomósítóként fogjuk fel: „avenne che . . . andassero a diportarsi a' liti del mare e a desinarvi e a cenarvi” kimentek (rendesen) a tengerpartra úgy ebédelni, mint vacsorázni. A 359. oldal passato remoto-ját is lehet elődejükéget jelzőnek felfogni „... *ebber veduto il cattivo Andreuccio e stupefatti domandar*” (miután megpillantották. . . ezt kérdezték), bár a szerkezet nem egészen világos.

Gáldi László elvi állásfoglalás leszögezésével kezdi tanulmányát. Saussure és Bailly affektív stilisztikájának elítélésével a Marouzeau-típusú „globális stilisztikát” kívánja érvényre juttatni vizsgálatában. Más tanulmánynak is van ilyen, a burzsoá tudomány ellen irányuló polemikus jellege. Sallay eretnek-kutatása

Giuseppe Toffanin ama felfogásának megcáfolására irányul, hogy a renaissance „docta pietas”-a folytatása a középkori vallásosság-nak, és Kardos Tibor Leonardo da Vinci humanizmusát illetőleg vitázik Cesare Luparini könyvével. (*La mente di Leonardo*. Firenze 1953) Mindketten a renaissance ideológiai értékelése tekintetében támaszkodnak D. Epstein szovjet történettudós „*A renaissance korának világnézete és kultúrája*” c. értekezésére is. Azonban mintha a problémájára vonatkozó olasz irodalomtörténeti munkák Gáldi számára kevésbé lettek volna hozzáférhetők, mint általában a kötet munkatársainak a maguk területén. „Sajnos a XII—XIII. sz. latin stílusának története alig van feltárva” (382) mondja, s nem idézi Viscardinak ide vonatkozó, mégis csak alapvető könyvét (*Le origini Milano* 1939). A Petrarca nyelvéről szóló fejezet jegyzetei sem mutatnak az idevágó irodalomnak felhasználására. Vannak a tanulmánynak kitűnő részei (így Vergilius hatása a Divina Commediában) de hiányosságai is, mert a „laboratoriumi analisis”, mit céljául tűzött, nem mindig támaszkodhatott előtanulmányok felhasználására. „Megfigyelései szerint a legrégibb szövegekben (Ritmo Laurenziano, Ritmo Cassienese, Cielo d’Alcamo) csakis hátratedt jelzőket találunk” (396). Cielo d’Alcamo rövid szövegében magunk azonban 11 jelzőt számoltunk meg. Ebből 5 áll a jelzett szó előtt (bono conforto, forti correnti, bona femina, reo destinato, bella donna) s 6 utána (Rosa fresca aulentissima, Rosa fresca de l’orto, auro massamotico, Rosa incidiata, tapina misera, ommo blestiemato) Persze, igaz, hogy a hátratedtek a színesek. Másutt úgy halljuk, hogy „Dante a Komédiában *volontà* és *volontade* típusú alakokat használ, s ritka kivételnek számít a Pokol feliratának következő sora: *Fecemi la divina potestate*” (393), minek a Vita Nuova verseiben található meg már előzményei. Elég azonban egy Dante-rimarioba pillantani, hogy a *tate* végződésű elvont szavak gyakoriságáról a Divina Commediában meggyőződünk. A „potestate” *rimben* még négyszer fordul elő, hétszer „bontate”, háromszor „libertate”, kétszer „necessitate”, quiditate „volontate” és „pietate”. Azután van: dignitate, etate, nobilitate, quantitate, unitate, vanitate, veritate, viltate. Ezzel szemben az „ade” végződést *rimben* csak a következő egy-egy esetben találom: bontade, cittade, Deitade, etade, facultade, pietade, volontade. Ami pedig azt illeti, hogy a pokol kapujának felírásában a potestate „elszigetelten bukkan fel a sok -tá, és -tade végződésű szó között” az a valóság, hogy a megelőző I. és II. énekben és az egész III-ban melynek elején a pokolfelírás olvasható „ade”-s alak egyetlen

egyszer sem, a csonka alak négyszer (I. 5, II. 106 piéta; II. 121, III. 24 viltá), de „ale” ugyancsak négyszer (I. 103 virtute; II. 17. III. 60. viltate; II. 9 nobiltate) s közülük kétszer *rimben* fordul elő! A „potestate”-hoz hasonló latin archaizmusnak tartja Gáldi Minos beszédében az indicativus jelenidő 2. személyének *fide, gride* alakjait is (393). A helyzet itt azonban az, hogy ezek az igék, valamint a többi Dante-nál található példa is kivétel nélkül az 1. ragozáshoz tartoznak. Az archaizálónak tehát a 2. személy latin (as) végződéséből az a-t kellett volna megtartania. A latin I—II. IV. igeragozás 2. személyű as, es, is végződése az olaszban szabályszerűen i-vé lesz, csak a III. konjugacio is végződése ad e-t. Dante korában azonban a két végződés gyakran összekeveredik és csak később győz, válik általánossá a 2. személy i-je minden olasz igeragozásban (G. Gröber; *Grundriss der romanischen Philologie*. II. Aufl. Strassburg 1904—1906. I. köt. 683. l. 83 §; Berthold Wiese, *Altitalienisches Elementarbuch*. Heidelberg 1904. 133. l. 231 § és ott id. Parodi, *Bullettino della Societa Dantesca*. Nuova serie III. 125. § 31. Zeitschr. f. Rom. Phil. VII. 329. Fornaciari, *Grammatica italiana dell’uso moderno*. Firenze e. n. I. 168. Megjegyzendő különben, hogy mind a Gáldi által idézett esetben, mind a többi idézhető példában ezt az alakváltozatot a rím is kívánja: *fide*. (I. 5. 19)-vide; *guate* (I. 29. 4.)-vaghe; *gride* (I. 194, I. 5. 21)-vide-uccide. Más rimekben viszont *fidi, ridi, sidi* áll. Dante tehát játszik az akkori nyelvhasználat bizonytalanságával, kettősséggel, s nem arról van szó, hogy „archaikus” szóhasználattal Minos beszédében „az alvilág időtlenségét” akarta volna aláhúzni. De ezek az 1. ragozáshoz tartozó e végű archaizálónak mondott alakok melyek *rimben* mind a *Commedia* első részéből, a *Pokol*-ból valók, ellentmondának Gáldi ama, ugyancsak kétségbevonható felfogásának is, hogy a latinizmusok száma egyre gyarapodik az *Isteni színjáték* következő két részében. Gáldinak mindenesetre nagy érdeme, hogy felveti a stílusvizsgálat e szempontjait. Maga is folyton ismétli, hogy feltevései „részletes vizsgálatot igényelnének”, „módszeres vizsgálatot” kívánnának, „új átvizsgálásra vár”-nak (393—395). E megjegyzések nem is kisebbítik a tanulmány úttörő értékét, csak hozzá kívánnak járulni ahhoz, mit a szerző másutt „a források minél teljesebb megismerése”-nek nevez (421). S még egyet. Gáldi előjáróban kifejtett igen helyes módszertani állásfoglalásának nem egészen felel meg az olyan esztétikai ítélet, amelyet Lorenzo da Mediciről nála olvashatni. Költeményeiben szerinte „a humanista formák simasága közt bujkáló romantikus lélek

visszavágódik az egyszerűbb falusi örömeknek számára már szinte elérhetetlen körébe" (411). A másiknak „nagy érdeme, hogy nála a tökéletességre törekvő, méltóságteljes formaművészet sohasem válik öncélúvá hanem mindig arra szolgál, hogy szárnyat adjon a gondolatnak" (422). Történetiellenek tartjuk azt is, hogy Gáldi a nagy barokk költő, Zrínyink által is követett, invokációjának keresztény műzsjában egy „unsterbliche Geliebte"-t keres (426), vagy hogy Petrarca értékelésébe ilyen fajta egyéni megjegyzéseket kever: „Alliterációval Petrarca nem él túlságosan gyakran, s ezt helyesen is teszi" (399) vagy: Petrarca „helyes érzékkel ragaszkodott az egyszerű szavakhoz" (402).

A munkaközösség — mert valóban erről van szó — vizsgálatának végső pontja: a quattercento nagy művészenek, írójának, tudósának, gondolkodójának bemutatása: Leonardo da Vinci. Két tanulmány szól róla. A Nádor György (Leonardo és a természet-törvény 425—433), aki közben könyvvé szélesítette ki részletvizsgálatát (A természet-törvény jogalmának kialakulása. Bp. 1957), világos képét adja Leonardo úttörő filozófiájának, kutató felfedezései alapján kiemelve, hogy „a mechanika az a tudomány, amely az újkorban elsőnek szabadul fel a teológia és áltudomány bilincsei alól" s hogy Leonardo a természetnek nemcsak tanulmányozására, de megváltoztatására is gondolt volt. A Kardos Tibor tanulmánya a maga egészében mutatja be az embert, mint annak a társadalmi alapú fejlődésnek első beteljesülését, mely a szinte egy mű fejezeteiként sorakozó tanulmányok új módszerű megvilágításán keresztül az olvasó elé tárul. Némelyikük utal is Kardos Tibornak „La letteratura del Rinascimento" címen 1950—51-ben tartott egyetemi előadására, s a kötet sok helyütt az ott felferült szempontok részletes kifejtésének és dokumentációjának tekinthető, ami azonban nem akadályozta meg a szerzőket, hogy a maguk feje és módszere szerint ne dolgozzanak. A buzgalom némelyiküket túlzásba is ragadja. Így Faragóné a novellino-ban és Boccaccióban hajlamos minden keleti mesemotívumot a keletről visszatért utazók beszámolóinak tulajdonítani, holott nyilvánvaló, hogy sokuk már az első keresztény háborúk korában terjedt el nyugaton és részben francia közvetítéssel jutott Itáliába. Igaz, hogy II. Frigyes császár látogatására a Hegyek vénjénél (Novellino C.) megvan Marco Polo *Milione*-jében, de a legendát más szereplővel megtaláljuk már a IX. századi arab elbeszélőknél (L. a Novellino Letterio di Francia által gondozott kiadását. Torino 1930. 162. l. jegyz.) Ugyane gyűjtemény LXXV. meséjéről D'Ancona egy perzsa elbeszéléssel való rokonságot mutat ki. (Le

fonti del Novellino Studi di critica e storia letteraria Bologna 1912. II. köt. 133.) A Jussuf Salah-ed-Din-ről (Saladin. Már Cielo d'Alcamonál van rá célzás; Novellino XXV., Dante Inferno IV. 129. Corvivio IV. XI. 14. Boccaccio I. 3., X. 9.), és Mohamedről nyugaton kerengő legendák dolgában jó lett volna, ha figyelmét kiterjeszti az összehasonlító irodalomtörténet régi eredményeire is (G. Paris, *Les contes orientaux dans la littérature française au moyen âge*. A *La poésie du moyen âge Paris* 1906 c. kötet 75—109 l., *La légende de Saladin*. Id. Novellino id. Kiad. 50 l.; D'Ancona, *La leggenda di Maometto in Occidente*. Id. mű II. 165—306). Boccaccio forrásaira vonatkozólag az általa használt 1884-i Landau-tanulmánynál újabb adatokat tartalmaz Litterio di Francia *Novellistica*-ja (*Storia dei generi letterari* I. köt. Milano 1924). A XIII. századi „Conti di antichi cavalieri" öt Saladin-novellájáról pedig Bertoni mutatta ki, hogy franciából vannak fordítva (*Giornale Storico della letteratura italiana*: LIX. 1912. 79—81 l.).

A munkatársak — úgy gondoljuk — néha a sematizmus hibájába is esnek. Sallay már a duecentóban megkülönböztet alsó, középső és gazdag polgárságot és — ha jól értettük — hajlamos mindegyiknek külön ideológiát tulajdonítani. Rózsza többek közt abból, hogy a III. 4 Boccaccio-novella a vallásos férjet „idiotának" nevezi, eretnekségre következtet (273). Pedig abból, hogy a szót idézőjelbe teszi világos, hogy tudja: a régi olaszban az „idiotá", „egyszerű, tudatlan" embert jelent pejorativ értelem nélkül. Az elbeszélés későbbi folyamán célzás történik: „se tu fossi letterato" ... Ugyanő úgy véli, hogy Sachetti CCI és CCII. novellái „a parasztok földtől való megfosztásának és proletarizálásának ismérveit" viselik magukon (277). Ám az elsőben nem paraszt, de gazdag özvegy alól („una donna vedova . . . d'uno mercante assai ricco") húzták ki a földet más nagyurak, és a novella tanulsága: a versengésben végülis egy marad fölül, aki magához ragadja a politikai hatalmat. Mellékesen megjegyzem, hogy a mesében nem kölcsönként tempolmi harang szerepel, s nem azt kongatja a kirablott özvegy kislánya, hanem oltári csengőről, mit a gyerek anyja előtt járva ráz, hogy a járókelők figyelmét felhívja a szimbolikus tiltakozásra. A másik novellában valóban szegény gazdálkodóról van szó („omicciattolo non troppo abbiente", „un poverello"), aki nem akar megválni jól mivelt földjétől. Hatalmas szomszédja lassacskán fél földjét elszántja. Ő félrevereti a harangokat s azt hirdeti: Meghalt az igazság! De Faenza ura megvédi a jogát. Visszakapja földjét, sőt a fejedelem kárpótlás fizetésére is kötelezi a gonosz szomszédot. Mindkét

novella az igazságszolgáltatás fontossága mellett tör lándzsát, s inkább csak a rablás és a jogtalan vagyonszerzés szerepére jellemző az eredeti tőkefelhalmozódás kezdő szakaszában. Az sem világos, hogy Landolfo Rufolo novellája a refeudalizálódásra és a tőke földbe menekülésére lenne példa. Boccaccio csak annyit mond, hogy a hányatott életű kereskedő végül is visszanyerte vagyonát és lemondott további vállalkozásokról („senza più voler mercatare, si ritenne, ed onorevolmente visse fino alla fine”), de nem azt is, hogy pénzét földbe fektette.

Véleményünk szerint, ezek a fiatalos túlzások egy úttörő műben a gondolkodás függetlenségének és önállóságának tanúbizonyságai.

Kardos Tibor a kötetet bezáró és egyben összefoglaló tanulmányában a humanizmusnak már korábbi műveiből ismert szemléletét alkalmazzza Leonardóra. Eszerint a humanizmus a feudalizmusnak isten és hívő, császárság vagy pápaság és alattvaló, földesúr és jobbágy közti misztikus viszonyát az ember és embertárs viszonyra módosítja és világnézetének középpontjába az embert állítja. Dante—Petrarca—Boccaccio e „népi humanizmus”-ának világnézeti értelmét leszűkíti a XV. század latin nyelvű humanizmusa melyben a „refeudalizálódó” polgárság és signoria néptől elzárkózó, többé-kevésbé arisztokratikus ideológiája jut kifejezésre. De e századon belül is vannak nagy szellemek, akik az antikvitás leszűkített és formalista utánzásával szemben a „klasszikus” világ-felfogás valóságtiszteletével és természet-kutatásával közelednek, a nagy trecentisták nyomába lépve, művészethez és irodalomhoz. Bennük és nem egy Vallában vagy Marsilius

Ficinusban teljesedik ki az a polgári fejlődés, ami Danteval kezdődik. A legnagyobb közülük: Leonardo da Vinci. Ő, aki Vasari szerint „többre becsülte hogy filozófus legyen, semmint hogy keresztény”, teljesíti ki a Sallay által vizsgált eretnek fejlődését. Fantasztikus keleti elbeszélés-tervezeti összegezést adják a Faragóné művelődéstörténeti szemléjében foglalt folyamatnak. De Leonardo a társadalmi változásnak olyan jegyeit is megragadja, miket előtte nem láttak meg. At van hatva a manufaktura fontosságától s részére gépeket szerkeszt; a természet erőinek felhasználására és megzabolázására készít terveket. S bár „omo senza lettere”-nek, irodalmilag műveletlen embernek vallja magát, egész művészete, a természet megfigyelése, az emberi élet, munka és jellem legkülönbözőbb viszonyainak ábrázolása őt avatják a tágabb értelemben vett igazi „emberség” kifejezőjévé, egy „népi humanizmus” szószólójává. Kardos Tibor e felfogásnak részletes kifejtését a történeti és elvi humanizmus ellentétének feloldását a *Magyar humanizmusról* szóló nagy művének második kötetétől várjuk. Tisztázása túlnőtt volna e tanulmány keretein. A kitűnő kép, mit Leonardóról itt kapunk, azonban a jövő nagyobb szintézisnek fontos eleme fog maradni.

Mint láttuk, Kardos Tibor szerves egésszé tudta összefogni munkatársainak részlet-kutatását. Gondos szerkesztői munkáját dicséri a könyvet díszítő képanyagnak kiválasztása is, mely valóban kísérő és illusztrálja a szép kötetben foglalt alapvető társadalomtörténeti változás szakaszait és jellemét.

Koltay-Kastner Jenő

SÖTÉR ISTVÁN: VILÁGTÁJAK

Esszék és jegyzetek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1957. 580 l.

Tájékozódások, vizsgálódások tanúságainak nevezi Sötér István a kötet anyagát. „Ezek az írások — mondja — mintegy harmadfél évtized munkáiból maradtak vissza afféle melléktermékeként.” Esszék, jegyzetek, olykor egyenesen naplójegyzetek, melyek „nagyobb művek szomszédságában jöttek létre; valamikor regények, újabban irodalomtörténeti monográfiák szomszédságában”. A könyv így természetesen tarka és vegyes: nagyobb igényű tanulmányok mellett vázlat-szerű kis cikkek állnak, előadások mellett könyvkritikák — s ami a témákat illeti: Rabelais mellett Camus, Mickiewicz mellett Thomas Mann, Puskin mellett Hemingway.

Ma már szeretjük a jól megszerkesztett, lehetőleg témában is, érdeklődésében is egységes tanulmánykötetet. Sötér István sem érte be különféle időkben keletkezett esszéinek és széljegyzeteinek pusztá egymás mellé helyezésével. Sokszínű, sokféle és vegyes fajú anyagát ő is bizonyos egységbe komponálta. Egységbe, melynek gerince magának a tanulmányírónak a fejlődése. Hogyan jutott el a harmincas évek „játékos Európájától” és kísérletezéseitől mai álláspontjához, addig a marxista irodalomszemléletig, amely a dolgokat szigorúan társadalmi-történelmi összefüggéseikben és funkcióikban látja és értékeli: ennek az útnak szolgál mintegy illusztrációjává a kötet. A cím azonban bizo-

nyos fokig vallomás és program is: a tájékozódás tágasabb igényére utal — Sötér István gesztusa nem az eleve elutasítás és rideg kivetése, hanem az értékelő — vagy átértékelő — szándékú befogadása.

Elég egy pillantást vetnünk a tartalomjegyzék évszámaira, hogy lássuk, időbelileg is mennyire vegyes a könyv anyaga: a legkorábbi esszé 1935-ből való, s a legkésőbbi 1957-ből. Hogy mennyire vegyes igényeiben és szándékaiban, azt viszont a jegyzetekből tudhatjuk meg: más és más becsvággyal, mert más és más közönségnek készültek a *Válaszban* vagy az *Új Időkben* megjelent írások, az írói portré igényével föllepő előszavak vagy a szükségszerűen csak egy-két lényeges benyomásra szorítóköző könyvkritikák.

Persze fölmerül a kérdés: nem lett volna-e jobb régiebb írások gyűjteménye helyett — a gyűjtemény anyagának fölhasználásával megírt — egy új könyv: néhány egységes, átfogó nagy esszé, alkalomszerűből hogy úgy mondjuk általános érvényűvé átdolgozva; egyetlen nagy Mickiewicz-tanulmány, egyetlen portré Camus-ról, egyetlen nagy számbavétel Thomas Mannról... Am miközben ezt az elképzelt, új — nem-megírt — tanulmánykötetet kérjük számon az írón, egyúttal ennek a meglevő, megírt kötetnek az előnyeit is látjuk és — élvezzük. Elsősorban azt az „útkereső igényt”, amelyet Sötér István bevezetőjében is hangsúlyoz. Érdekes és tanulságos az olvasó számára, szemmel kísérni ennek a makacs és komoly igénynek az útját az író egy-egy korrekciójában, önmagának, elményeinek és emlékeinek folytonos újraszámunkérésében — ahogyan második Morgan tanulmánya elején írja: „Vizsgálzzanak hát régi olvasmányaink: az olvasó vizsgálzik általuk! Régi eszményei, kedvtelése és igényei vizsgálzzanak.” Minden tanulmányíró, akinek kialakult, szilárd világnézete van, többé-kevésbé fenyeget a megcsontosodás veszélye: az, hogy világnézetének tételeit gépiesen kezdi alkalmazni a valóság mindig nagy hajlékonyságot és fogékonyságot kívánó tényeire. Ezt a veszélyt csak azzal a szellemi résen-állással lehet legyőzni, amely újra meg újra „vizgáztatja” a régi olvasmányokat; olyan intellektuális frissesség, olyan állandó szellemi vitalitás ez, mely semmilyen megszerzett tudás- és ismeretanyagot nem hagy bennünk megkövesedni, hanem állandóan szervesen élő anyagként kezeli, állandóan ott tartja szellemi vérkeringésünkben. A tanulmányírónak nem egyszer már kimondott véleményéhez kell mindenáron hűnek maradnia, hanem igazságra való igényéhez, mindenkor becsületes igazságra-törekvéséhez; mert nem az a lényeges, hogy ő ekkor meg ekkor mit mondott egy-egy dologról, hanem az, hogy mi és milyen is a dolog valóban.

Ezért olvassuk különös érdeklődéssel Sötér István könyvében azokat az esszéket, amelyekben ugyanazt a témát és jelenséget közelíti meg különféle időpontokban, különféle ürügyeken, vagy az önellenőrzés, a „vizsgáztatás” és korrigálás szándékával. Legjellegzetesebb írása ebből a szempontból a két Morgan-tanulmány: az egyik 1945-ből, még valósággal elbűvölten Morgan (akkor valóban elbűvölően ható) neoplatonizmusától, a másik 1957-ből, már kiábrándulva ebből a neoplatonista irodalmi misztikából (és néha majdnem misztifikációból), mégpedig éppen azoknak az egészséges igényeknek a nevében, amelyeket Morgan egészséggtelenül, élettellenesen valami mesterséges, légüres világba visz át.

A módszer — az egy-egy témának többszörös, újra meg újra való megközelítése — különben jellemzőnek látszik Sötér István szellemi műhelyére. Mickiewiczről három év alatt négy tanulmányt írt, s hogy nem pusztán alkalom-szülte írásokról van szó, nyilván mutatja, hogy az egyik, az *ösökről* „az olvasó naplójából” való: mintegy magánbeszéd a problematikus művel. Két tanulmány szól Camus-ról (1948-ból és 1957-ből), három (1952 és 1957 között) Thomas Mannról; de egyébként is: a különféle esszék, portrék, jegyzetek nemcsak egy író fejlődését illusztrálják, hanem egy gondolat lényegében egységesen fejlődő útját is — fejlődést, melynek legfontosabb benső problémái esszéről esszére kitapinthatók.

Megismerésüket maga Sötér István könyvíti meg az olvasó számára, amikor bevezetőjében röviden vázolja saját szellemi fejlődését és köteete ennek megfelelő szerkezetét. „A játék és révület világa helyébe a szolgálaté lépett, eszmék és feladatok szolgálatáé”. Hogy milyen témákhoz nyúl, vagy hogy hogyan nyúl hozzájuk, azt többnyire ennek az organikus fejlődésnek az igényei és szükségletei szabják meg. A klasszikus realizmus vagy a romantika, Thomas Mann vagy az egzisztencialisták így az ő számára nemcsak *ad hoc* témát, az irodalmi élet kíváncsi és alkalmi szerint adódó feladatot jelentenek, hanem (még esetleges *ad hoc* jellegűben is) elsősorban a saját gazdagodását elősegítő, saját szellemi épülését előmozdító *táplálékot*. Ez a magatartás az irodalommal szemben: nem holt anyagként, illusztrálásra alkalmas dokumentumként kezelni az irodalmat (akár a múlttét, akár a jelenét), hanem úgy, mint élő, mindenkor személyes állásfoglalásunkat kívánó, aktuális valóságot — az a magatartás például szolgálhat mindazok számára, akik az irodalomhoz a szellemi fejlődés vitális igényével közelednek, nem pedig úgy, mint egy kiaszott herbárium itatóslapok közé préselt leltári anyagához.

Persze szerettük volna, ha az utolsó negyed század (és benne egy élete termékeny delelőjére most lépő nemzedék) szellemi fejlődéséről a szüksézárv bevezetésénél s a tanulmányok elejtett megjegyzéseinél bővebben és részletebben is értesülünk. Az a generáció (a *Nyugat* harmadik nemzedéke) szellemi fejlődésének egyik szellemi útját Sötér István képviseli, egy kissé mintha kiesett volna ha nem is az irodalmi fejlődésből — az irodalmi köztudatból mindenestre. A második világ-háború katasztrófája, ez a jégverés, java virágjában zúdult erre a nemzedékre, éppen akkor, amikor már a gyümölcs friss ígérete zsendült a leválni készülő szirmok alatt. A háború után viszont rövidesen haladásellenesnek minősültek e nemzedéknek azok a törekvései, amelyek pedig a haladásnak, az irodalmi tájékozódásnak csak egy *másfajta* (és irodalmi eszközeiben sokszor nagyon is haladó) útját és törekvését jelentették. A realizmus igénye és követelménye jobbra a realizmusnak csak egyetlen fajtáját ismerte el, általában azt, amelynek esztétikáját a múlt század úgynevezett „nagy realizmusából” vonta le; arról azonban mintha némileg megfeledkezett volna, hogy egy struktúrájában, életritmusában, technikájában döntően megváltozott, asszociációs készletében lényegesen gyarapodott kornak másfajta, sűrítettebb, szintetikusabb realizmus felel meg az irodalomban (egyáltalán a művészetben), mint amilyen például a sokkal „ráérősebb” élettempójú világban élt Balzacé volt. Ami egy-egy Balzac-regény elején száz-százötven lapos részletes, leltárszerű leírás (törekvés a környezet és atmoszféra szuggesztív föl-idézésére), ahhoz a modern regényírónak többnyire elég egy-egy jelzés, színfolt, utalás — mert ez a modern regényíró már számíthat arra az asszociációs kincsre s az asszociálásnak arra a gyakorlatára, a jelzések közti öröknek arra a kitöltésére, egyáltalán a „részvételnek” (a „társszerzőségnek”) arra a készségére, amelyet a modern élet (elsősorban a film) fejlesztett ki az olvasóban.

A „harmadik nemzedék” kísérletei s útjai erre felé, egy ilyen értelemben modern és korszerű művészet felé vezettek; ennek a fejlődésnek állt aztán útjába annak a realizmusnak a követelése, amely a maga esztétikáját általában túlságosan a múlt század nagy realizmusához szabta. Hamarosan maga Sötér István is letette regényírói tollát, mint szépíró osztozva nemzedékének sorsában: abban, hogy a maga lassan, mintegy a fejlődés természetes dialektikája folytán kialakuló realizmusa (mondjuk a filmtől kölcsönzött, s itt meglehetősen találó szóval: *neorealizmus*) szemben találta magát egy olyan, stílusában konzervatív post- (vagy pseudo-) realizmussal, amely a társadalmi

élet *haladó tartalmait* — bizonyos különös paradoxáival — *maradi formák és módszerekkel* kívánta kifejezni.

Minderről (s a dolgok további taglalása, bármily érdekes volna is, túl nagy teret venne igénybe) örömet olvastunk volna bővebben is Sötér Istvánnál, aki mint a harmadik nemzedék egyik jelentős tagja, ezekben a kérdésekben „koronatanú”, s bizonyára az író Sötér személyes élményeiből, tapasztalataiból, töprengéseiből és kísérleteiből sok olyasmit tudna elmondani, ami a fönti vázlatos fejtegetéseket kiegészítené, módosítaná, helybenhagyná vagy cáfolná. De a kérdés mindenképpen figyelemre érdemes, s már irodalmunk egészséges alakulásának érdekében is megérné az alaposabb vizsgálatot.

Egy anyagában olyan gazdag és változatos kötet esetében, mint a *Világtájak*, természetesen könnyű volna vitába szállni egyik vagy másik tanulmány egyik vagy másik megállapításával; vagy kiemelni más megállapítások találó és érvényesnek bizonyult voltát. Föl lehetne hozni például, hogy a nagyon érdekes (és ismereteinket nagyon hasznos irányba tágitó) Mickiewicz-tanulmányokban Arány és Mickiewicz balladáinak párhuzamba állításánál amilyen találó a hajnal-alkony ellentétének elővillantása (hogy a lengyel költő balladája a hajnal, az öreg Aranyé az alkony), épp oly kevéssé érezzük meggyőzőnek magát a párhuzamot: érzésünk szerint a balladák ihletforrása, ihletmódja gyökeresen más és más Mickiewicznél is, meg Aranyánál is. Föl lehetne hozni, hogy olykor a jogos és helyes társadalmi-politikai szempont mellett kissé háttérbe szorul a témául vett író sajátos egyénisége, írói természete: leginkább a Keller-tanulmányban érezzük ezt — pontos és részletes képet kapunk az író helyéről, csak éppen az író sajátos arcát nem látjuk elég világosan. Másfelől föl lehetne hozni a Bronte-tanulmány igen figyelemre méltó megállapításait romantika és realizmus kölcsönösségéről, a Gide-tanulmányt a gide-i *emberi* kísérlet *írói* kudarcairól s ennek okairól, és így tovább de az állásfoglalás, melyre ez a kötet elsősorban készíti olvasóját, nem az, hogy: én ezt másként látom, én ezzel egyetértek, nekem ez tetszik. Elsősorban mint pályaképet kell értékelnünk a *Világtájakat*, azután mint a folytonosan gazdagodni törekvő szellemi vitalitás példáját; végül mint példát a tájékozódás igényére.

Hadd zárjuk a szép, gazdag és színes könyv ismertetését az író akár programadásnak is föléro szavaival: „Világtájaink hívása egyre sürgetőbb, s nem szabad előre bedugnunk fülnket. Egy új és felelős művészet van világszerte kialakulóban. Az elkövetkező években több kíváncsisággal és felajzottsággal

kell erre figyelnünk, mint bármikor eddig. Ez a kötet inkább csak a múltat kommentálja, a már bekövetkezett, a már beteljesültet — illetve a már le is záruló jelent. Bár arra

is buzdíthatna, hogy ablakainkat az egész kortársi világotól felé a jövőben figyelemmel és bizalommal kitárjuk”.

Rónay György

JÓZSEF FARKAS: ROHANUNK A FORRADALOMBA

(A modern magyar irodalom útja 1914—1919.) Bp. 1957. Bibliotheca.

Irodalomtudományunk hasznos művel gyarapodott; mert hasznos munkát végez a kutató akkor, ha eddig fel nem tárt területre merészkedik, ha eddig össze nem gyűjtött adatok sokaságát tárja fel, ha szorgalmas munkája további kutatás és értékelés számára szolgálhat alapul. Mindez pedig áll József Farkas kismonográfiájára, első nagyobb-igényű munkájára; s mindezt, az úttörés, a kezdeményezés érdemét nem szabad elhallgatnunk.

A monográfia célja: annak vizsgálata, hogyan bontakozott ki a magyar írók legjobbjainak háborúellenessége, hogyan juthattak el a proletárdiktatúra, a Tanácsköztársaság igenlőség, milyen fokozatokon keresztül radikalizálódtak. Lényegében: öt év irodalomtörténete, vagy pontosabban: irodalmának politikai története. A problémáról eddig is írtak; főleg történészek, párttörténeti művek szerzői, népszerűsítő igényű összefoglalások írói; az irodalomtörténészek közül Pándi Pál volt az, aki néhány cikkében felvetette az idevágó kérdéseket. József Farkas most mindnyájuknál alaposabban, mélyebben, szélesebb körben, a nagyobb összefoglalás igényével fogott munkájához. Már a pusztá anyaggyűjtés is széleskörű volt; s bár a jövőben a további kutatás még szélesítheti, a megvizsgált lapok, folyóiratok körét szaporíthatná a könyvből még hiányzó irodalmi-politikai események számát (Gyóni-ügy), így is alapvető munkát végzett az anyagfeltárásban, jegyzetanyaga jelzi, hány folyóirat, napilap, könyv anyagát nézte át. Mellesleg: quae mutatio rerum: a Bibliotheca könyvkiadónál megjelent mű — teljes jegyzetapparátussal!

Dicsérhető könyve szerkezetének világossága, átgondoltsága; a háború két szakasza (1914. júl. — 1917. jan.; 1917. febr. — 1918. okt.) alkotja a két fő fejezetet; s az októberi polgári forradalomra és a Tanácsköztársaságra vetett kipillantás zárja. Csak elismeréssel lehet szólni a szerző szilárd eszmei-politikai állásfoglalásáról, pártos irodalomszemléletéről, s ugyanakkor hajlékonyságra, árnyaltságra törekvő dialektikus látást érvényesítő ábrázolásmódjáról. Az utóbbira hadd hozzam fel példának, hogy új módon nyúl hozzá a

pacifizmus kérdéséhez, hogy általában a *Nyugat*nak és a polgári radikális irodalmi törekvéseknek reális, megbecsülő rajzát nyújtja. Nemcsak a néhány év előtti szélsőségesen egyszerűsítő, helytelenül sommázó értékeléseket igazítja helyre, — talpraesetten vitatkozik Kardos László finom Tóth Árpád-monográfiájának az Óda az ifjú Caesar-hoz versre vonatkozó ítéletével is. S talán legnagyobb újszerűsége az elmúlt évekhez képest: részletesen, alaposan, elemzően foglalkozik Kassák Lajos szerepével, a *Tett* s a *Ma* történetével, törekvéseivel.

Ami azonban a legfontosabb eredmény: a *Rohanunk a forradalomba* az eddiginél jóval világosabbá, érthetőbbé teszi, miért lehettek az írók csaknem osztatlanul hívei a Tanácsköztársaságnak, megindokolja ezt a — különösen az ellenforradalom szemszögéből — nehezen érthető fordulatot; másrészt: az 1917-es események, elsősorban a Nagy Októberi Forradalom hatását, jelentőségét, visszhangját meggyőzően bizonyítja; s így az erre vonatkozó eddigi, inkább csak deklaratív állításaink ténybeli alátámasztást nyertek.

Ami éppen az, hogy József Farkas könyvét hasznos, úttörő, érdemes munkának, egy ígéretesen induló kutatópálya becsületes kezdetének tartom, teszi kötelességemmé, hogy néhány hibájára is rámutassak, — köztük olyan hibákra, amelyek nem csupán az övéi, hanem mindnyájunké.

Mindenekelőtt: a monográfia egy-célra-irányultsága, egy-főszempontúsága következményeképpen különböző művészi értékű jelenségeket egyformán, csak politikai-tematikai szempontból értékeli; a dokumentáris jelleg olykor fontosabb lesz az irodalmi-nál. Nála is gyakori például a „komolyan-vétel”, azaz játékos, tetszelgő, pusztán divattól inspirált műveket egyenrangúnak lát az őszinte, nagy élményből fakadó, feltétlenül hiteles alkotásokkal, nem különböztet eléggé divat-sablon s új mondanivaló közt. Csak néhány példa: Kosztolányi novellája, a *Pokol* és rímjátéka, a *Szörny*, — valóban hordoznak valamit amaz évek háború-undorából, békevágyából, sőt: bizonyos lázító hangulatot is sugallnak, — de mindebbe

— legalábbis egyenlő arányban — vegyül Kosztolányi egzotikum-, külön-, fantasztikum-keresése, szecessióss játékossága; s így semmi esetre sem elemezném őket olyan komolyan, olyan minden-szavukat-késpénznek véve, mint József Farkas. Hasonlóképpen Karinthy *Az égő ház*-a is csak félig háborúellenes kísérlet, félig freudista ujjgyakorlat, álomtechnika-utánzás. Más oldalról: az expresszionisták egyes verseit — teljes mértékben elismerve háborúellenes, forradalmi mondanivalójukat — nem elemezném végig úgy, hogy nem veszem észre bennük, mi a futurista, az expresszionista sablon, az irányhoz kötelezően tartozó rekvizitum.

Az esztétikai értékelés területén maradva, erősen vitathatónak érzem József Farkas egyik főtételeit, azt, hogy az írók hangja, „mert egyre tudatosabban a néptömeghez akarnak szólni”, egyre közvetlenebb lesz, „levetkőzve a formajátékok sallangjait, öncélú díszeit... Stílusok, formanyelvük egyszerűsödik, költői kifejezőeszközeikben mind több a valóságem” (21. l.). Azt hiszem, itt egyrészt az egyszerűség és realizmus túlzott azonosítása, másrészt a realizmus egy kissé merev felfogása rejlik; hiszen igaz, nem egy alkotónál vagy iránynál van is ilyen egyszerűsödési törekvés, de van példa az ellenkezőjére is: a *Ma és Tett* körénél vajmi kevéssé beszélhetünk egyszerűsödésről, a háború borzalmainak fokozódásával szinte együttjár a fokozott formabontás is... A jelenség tehát legalábbis többoldalú; a könyv szerzőjének fogalmai még helyenként túl-merevek.

A fenti példa egyúttal átvezet egy még általánosabb hibájához — amely különben szintén nemcsak az övé —, fogalmi, érték-mérő szempontjai nem egyszer történelmietlenek, túlzottan csupán a ma kialakultra támaszkodnak, s nem veszik egyidejűleg eléggé tekintetbe az általa tárgyalt kor esztétikai, ideológiai, politikai helyzetét. Még pontosabban: az elmúlt évek során túlságosan is leszűkült fogalmak s meghatározások nyernek alkalmazást. Ilyen történelmietlen állítás bukkan fel többször az ún. formalizmus és főleg a naturalizmus megítélésében. Ezeket minduntalan ellentétesnek látja a háborúellenességgel (pl. „... még naturalista és formalista vonásai mellett is pozitív szerepet töltenek be...” 69. l. stb.), holott a háborúellenes irodalom legjobb termékei igenis naturalisták voltak, s éppen naturalizmusukkal hatottak, s a naturalizmus haladó, lázító szerepe állandó az egész századelőn. Ilyenfajta történelmietlen visszavetítésnek érzem a formalizmus és pártosság megítélését (l. pl. 176. l.), amikor pedig a formabontó (formalizmus legtöbbször ezzel egyenértékű a könyvben) irányzatok a forradalmi, sőt szocialista, majd

kommunista irodalom természetes megjelenési formái voltak sokáig; ez időben pedig feltétlenül. A lenini pártosság eszméje, mint a kommunista párt által irányított, annak politikai céljait elősegítő irodalom követelménye, nálunk — mint ezt József Farkas nálam jobban tudja — az 1919-es Tanácsköztársaság vitáiban kezd kibontakozni; korábbi jelenségekkel kapcsolatban tehát *jilius ante patrem* róla beszélni. Nem folytatom a felsorolást, csak hadd utaljak még egy sajátos jelenségre. Talán visszahatásképpen az elmúlt évekre, amikor túl sok mindent tekintettünk egyértelműnek, haladónak, forradalminak, szocialistának, József Farkas most kevés megnyilvánulásnak hajlandó elismerni kommunista, szocialista, sőt haladó voltát, túl sok helyen mutatja ki az ideológiai hiányokat; s éppen ezért nem is mutathatja meg eléggé az általa tárgyalt kor ideológiai állapotát.

Mert, amit a leginkább hiányolok József Farkas könyvében: az, hogy könyve, az erre irányuló becsléset erőfeszítése ellenére sem tükrözi eléggé a kor ellentmondásait, belső problémáit, bonyolultságait. Igaz, több előmunkát, több eseménytörténeti és ideológiatörténeti munka kellett volna ehhez; de talán a kutatás adott állapotában is fel lehetett volna figyelni néhány problémára. Így: árnyaltabban lehetett volna megragadni a magyar nemzeti érzés, s másrészt a magyar nacionalizmus oly bonyolult problémáját; felvetve a háború előtti és alatti retrógrad nacionalizmusnak, például a nemzetiségek elnyomásának kérdését s ennek sajátos összefonódását az integritás kérdésével, a magyarság-féltés nagy témáját Adynál, a „kétkedő, magyar lelkem” és a „harcok kényszerültje” oly erős motívumát, a magyarságos féltve-szeretés összefonódását a háború teljes céltalanságának, értelmetlenségének és eleve-eleettségének tudatával. Egy ilyen árnyaltabb vizsgálat a Tanácsköztársasághoz vezető úton nagyobb nyomatókkal mutathatta volna meg a nemzeti érzés szerepét; azt, mennyire a magyarság megmaradásának egyetlen biztosítékát látták a jobbik a proletárdiktatúrában.

Hadd álljak meg még egy pillanatra: Adynál. Érzésem szerint, bár sokszor idézi, hivatkozik rá s bőségesen kommentálja, József Farkas mégsem látja eléggé Ady centrális szerepét a kor irodalmi, politikai életében. Pusztán filológiaiilag is világos, hogy a háború előtt az irodalmi élet középpontjában állt Ady továbbra is sokak számára irányadó volt, hogy sokat jelent: háborúellenes versei ott voltak nemcsak a *Nyugatban*, hanem például az olvasott s elterjedt *Világ* tárcarovatának élén. Ő sűríti magába a kor legigazibb, legmélyebb s legtragikusabb mon-

danivalóját; sokkal több kezdemény származik tőle, több irány és gondolat indul tőle ez utolsó években is, mint József Farkas gondolja. Szabó Dezsőtől Komját Aladárig, s Gyóni Gézától Kassák Lajosig az Ady hatása érzik, az ő szava folytatódik. A mély humanizmus, egyéninek és közösségének elitéphetetlenül mély összefonódása, a ki-nem-alvó forradalmiság, a magyarság-féltés, a népközelség, e kései lírának hallatlan megérése és felemelkedése; a kor széttépettségének, idegességének, embertelenségének érzékeltetése, s az úzott magyar, ember s szegény egyszerű és keserű szava — mind tőle sugárzik át a kor lírájába, közgondolkodásába. A régiakkal tartani — a jövővel tartani, a „drága Tegnap, sebetlen homlok”, a „tegnapi tegnap siratása”, — a magyar politikai gondolkodás egyik legszebb vallomása. Ezt a hűséget a századelő radikális és szocialista fellendüléséhez, a ragaszkodást 1905-höz s 1912-höz, a folytonosság állandó tudatát a legnehezebb viszonyok között; — igazában csak 19 és 45 értette meg, a két világháború közti Ady-követők nagy része pedig elhallgatta. A radikális, a szocialista Adynak ez a megrendítő hűsége a tegnaphoz egészen más jellegű, mint pl. Kosztolányi visszavágása a békeidőkbe, a múltba, az ifjúsághoz, a békeidillhez, a változatlan Magyarország állóképéhez.

De hadd térjek vissza József Farkas könyvének még néhány, nem eléggé megoldott problémájához. Nem megoldott véglegesen a szociáldemokrata irodalom kérdése; főleg az a sajátos kétféle-mértékkel-mérés (elvi kifejtését l. 175. l.) nem látszik indokoltnak, amellyel polgári irodalom és szociáldemokrata irodalom elé más-más követelményeket állít. Igaz, szűrésebb, epigonabb, régiesebb a *Népszava* irodalmi anyaga, mint a *Világé*, s a *Pesti Naplóé*, de a maga módján s határai között bizonyos funkciót teljesített az is. Egy másik kérdés: meg kellene vizsgálni, hogy 1917 februárjától, majd októberétől kezdve ki mit értett forradalmon, szocializmuson, bolsevizmuson, ki mit várt tőle,

milyen problémájának megoldását remélte. A háború harmadik évének végtelen fáradtságában polgári radikálisok és szociáldemokraták, anarchisták és marxista teoretikusok, családott kispolgárok s életúnt gazdagok, elnyomott szegények s új szennációkra váró kiégett lelkek egyaránt várták a forradalmat; de csak nagyon ködös elképzeléseik voltak arról, milyen lehet és mit hozhat. Bonnyolította a helyzetet a központi hatalmak 1917 elején kezdődő és az orosz forradalmi, majd bolsevik békeprogrammal felületén összecsengő békeoffenzívája is. Az ideológiáknak és a véleményeknek ezt a kialakulatlan, kavargó összevisszaságát jól festi például Lengyel József számunkra is elsődűen forrásértékű *Visegrádi ucca c.* könyvében. Azt gondolom, ennek a kérdésnek árnyaltabb megragadása közelebb vinne annak a megértéséhez is, miért csatlakoztak oly nagy számban nem-szocialista szellemű emberek is a Tanácsköztársasághoz, s miért ábrándultak ki oly hamar belőle. Idekapcsolódik a „kultúra és szocializmus áldilemmája” is, amelyet József Farkas Kaffka Margittal kapcsolatban emleget (120. l.); bizony, a kor intellektuelli számára nem volt ez áldilemma, izgató, nyugtalanító kérdése Heine óta folyton-folyvást felvetődött.

Módszertani kifogásaim sorát hadd zárjam még egygel. József Farkas nem eléggé pontos, — sőt nem eléggé korszerűen tájékozott, — a magyar irodalomra ez időben ható külföldi áramlatok, elsősorban az izmusok, meghatározásában, jellemzésében, szétválasztásában, s általában a világirodalmi analógiák tárgyalásában. Kutatásai további folyamán a szerzőnek ebben az irányban is tágitania kellene ismereteit.

Sok volt a kifogás? Aránytalanul soknak tűnik a hiba? Magamat, — magunkat — is bíráltam. Befejező, kötelező mondatnak hat, pedig igaz: József Farkas könyve hasznos hézagpótló, vitára ingerlő, további kutatásra ösztönző munka. S biztos vagyok benne, egy ígéretes, becsületes kutatópálya kezdete.

Szabolcsi Miklós

HEGEDŰS NÁNDOR: ADY ENDRE NAGYVÁRADON

Irodalomtörténeti füzetek 6. sz. Akadémiai Kiadó. Bp. 1956.

A váradai születésű s iskolázottságú Hegedűs Nándor, aki 1906-tól munkatársa s 1908-tól 1913 májusáig felelős szerkesztője volt a *Nagyváradai Naplónak* s a váradai *Holnap-társaság* megalakulása óta (1908) személyes ismerőse, majd barátja Adynak, mindenképp illetékes Ady váradai éveinek hiánytalan és hibátlan ismertetésére. Nagy gonddal, odaadással írt könyve mellőzhetetlen forrásmű.

Bírálatomban itt-ott kibővítem az adatait s olyankor az Ady prózai írásaiból vagy verseiből merített idézetekkel vagy az Adytól szerzett értesüléseim alapján mutatok rá egy-egy tévedésére vagy egyes fogyatékos megállapításaira.

Könyve első három fejezetében kimerítő helyzetrajzot nyújt a váradai és Bihar megyei szociális állapotokról. Bőségesen világítja meg

Váradi közéletét, társadalmi osztályait, s a jelentékenyebb szereplőket. De téved, mikor a váradi szerzetesrendeket úgy tünteti föl, mintha részük lett volna a klerikalizmus propagálásában. Csak a legjelentősebb szereplő legműveltebb váradi szerzetesrendre, a premonstreiekre térek ki különösebben. Ennek tagjai tradíciósan jó hazafiak voltak, ugyanúgy a premonstreai állami tankerületi főigazgató is. Való, hogy a váradi *világi* papoktól irányított lap, a *Tiszántúl*, a klerikalizmus közlönye volt, de ezt az újságot a premonstreiek s a többi szerzetesrendek sem támogatták írsaikkal. Váradi felsőgimnázista-, majd teológus- és jogászkoromban (1888—1896) ennek semmi nyomát sem láttam. Ez a magatartásuk 1897—1903-ig sem változhatott meg.

Azt sem fogadhatom el, amit Hegedűs a váradi *Szabadságnál* 1900 januárjától 1901 májusáig működő Adyról mond. Szerinte Ady akkor még nem ismerte föl „a munkásságra váró történelmi szerepet”. Hiszen Ady, már mint debreceni hírlapíró, határozottan állást foglalt a szocializmus mellett (L. Ady *Endre Összes prózai művei* I. kötetének 76. és 150. lapjait). Természetesen a „szabad-elmű”-párti *Szabadságnál* sokszor kellett alkalmazkodnia a szerkesztői utasításokhoz s „megtagadnia” önmagát, amint ezt a *Nagyváradi Napló*hoz intézett 1901. május 22-i nyílt levelében fölpanaszolja. Sőt a *Nagyváradi Naplónál* is került nem egyszer olyan kényszerhelyzetbe, hogy az e lapot anyagilag segítő jórészt szabadkőműves kapitalistákra tekintettel legyen. Továbbá Hegedűs hangoztatja, hogy Ady életében döntő változást idézett elő a kálmínista Rómából a magyar Birminghambe (Váradra) érkezése. Ezt igazolni látszik Ady első önéletrajzi vázlatának az a mondata, hogy „Váradi sok mindent átforgatott bennem, amit a falu, Nagykároly, Zilah és Debrecen, tehát a falu formált meg”. De hogyan egyeztethető ez azzal, hogy ő már Debrecenben világosan látta a História fejlődési menetét? — Ez nála a kor lelkétől áthatott zseninek fölgyulladás volt, éppúgy, mint már a kezdő Petőfi forradalmi demokratizmusa. Megemlítem itt Hegedűs könyve kilencedik fejezetének egy idevágó megjegyzését, melyben ő Révész Béla érdemként tünteti föl, hogy Ady „a proletariátus költője is volt”. Hegedűs itt arra céloz, hogy Révész, a *Népszava* belső munkatársa, nyitott utat Adynak a szociáldemokrata párt hivatalos közlönyéhez s ez úton a proletariátushoz. Ám Ady csak 1907 óta írt a *Népszavába*. De ezzel szembenáll az, hogy a *Nagyváradi Napló*ban 1901 vagy 1902-ben jelent meg Ady *Vizió a lápon* c. verse (akkor még *A lápon* címmel) s ebben már a „vérvörös obogót” villantja meg. Majd az 1905-ös

forradalom hírére írja s közlik a *Budapesti Napló*ban a *Vörös szekér a tengeren* c. költeményét s ugyanez évben ugyanígy a *Harc a Nagyúrral*-t, ezt a lázas szimbólumát a fojtogató kapitalizmusnak.

Hegedűs Bóka László Ady-könyvének részletező kritikájában megfélemlítően túlzottan tartja Nagy Endre *A Pece-parti város* 1900-ban c. korrajzát. Valóban ennek a kitűnő cikknek jó egynehány adata valótlan. „Költői” ábrázolás ez, lényegében mégis igaz — aranyjánosi értelemben: (Nem az, ami rész-szerint igaz, Olyan kell, mi egészben s mindig az!) — Ám Bóka Nagy Endre minden szavát szó szerint-igazul fogadta s messzemenő következtetéseket vont le belőlük. S ezért Hegedűsnek kutató kötelessége volt a helyreigazítás.

Bóka monográfiájának további bírálatában Hegedűs terjedelmesen ír Fehér Dezsőről, a *Nagyváradi Napló* felelős szerkesztőjéről. Bár többszörösen s nyomatékosan elismeri nagy érdemeit Ady felkarolásában, szinte kíméletlenül teregeti ki az őt magasztaló Bókával szemben a Fehér nem kifogástalan pénzügyi hajszáit, amikre lapja fenntartása érdekében kellett kényszerűen rávétenednie. Ennek a láthatatlan munkásságú embernek jellemábrázolásában vannak némi elrajzolások, a sötét ecsetvonások mintha homályosítanák a világos színeket. Hegedűs elmondja, hogy fölöttese, Fehér olyan sértően viselkedett vele szemben, hogy mindenkorra szakítania kellett vele. Mégis dicséretes önelbírással igyekszik tárgyilagos lenni. S végül belátóan állapítja meg Fehér irodalomtörténeti jelentőségét: „Fehér Dezsőnek illő helye van Ady oldalán”.

Részletesen tárgyalja Hegedűs a váradi Ady szűkös anyagi helyzetét. Cáfolja Ady Lajos túlzó adatait bátyja váradi újságírói ellátottságairól. Elbeszéli Ady különféle pénzszerzési próbálkozásait. Nem épületes adalékok ezek Ady élettörténetének. Hegedűs azzal menti őt, hogy az ő örökös pénzhajszájának krónikája „éggő vádirat a társadalom és kor ellen, melyben élt”. (Mellékesen valljuk be, hogy a képtelenül pénzzsóró Ady sohase elégülhetett volna ki a legfényesebb írói jövedelemmel sem. Úgyhogy ezért „a társadalmat és kort” felelőssé tenni — anakronizmus.) Az Ady mentésére és — dicsősége: a kor jövőt jelentő eszméjének, a proletariátus fölszabadításának legerélyesebb publicisztikai és költői kultusza. Ő maga is így jellemzi magát: „Egy érdemem van, melyre láttam, Szerettem azt, ki szenvedett”. A proletárokról szól ez a verse, a „Jövendő fehéreiről”, a „bús Ahasvérusokról”.

Forrástanulmányában „Lédáról” s a Lédakörűli tudnivalókról számol be legdöbben Hegedűs. Hiteles adatok tömegét sorolja föl,

szó-fia-beszédeket is belevegyítve, a Brüll Adél és férje, Diósi Ödön, családjáról föl egészen a nagyszülőikig. S Léda és férje életfolyását elhunytukig ismerteti. De kijelenti, hogy életük egyes mozzanatai kideríthetetlenek. Legkevésbé tisztázható házasságuk szófiai szakasza. Annyi kiviláglik ebből a regényszerű életdarabból, hogy a férj nagyképességgel fezőt és kalandortermészet volt, aki magához tudta láncolni feleségét. Jellemző adat a férjre, hogy a húszas-harmincas években nagy vagyont harácsoló össze, sőt kormányfőtanácsosi „méltóságos” rangot kapott. (Ady Lajos szellemeskedő megjegyzése szerint nyilván irodalomtörténeti érdemeiért.) Lédának nyugtalanító hiányérzete lehetett mellette. Léda sok összetettségnőalak volt, Jókai-féle regényhősnőnek született. Voltak benne magasabbrendű lelki ösztönösségek, egy, már ifjú leánykorában fékezhetetlen érzékiségbe szövéődött. S ami igazi érték volt benne, annak nem csekély ösztönző része van Ady zsenijének teljes kibontakozásában. Ezt Hegedüs nem domborítja ki eléggé Ady az *Új versek* ajánlásában így hódol Léda előtt (e sorokat nem lett volna szabad hivatalosan kicenzurázni az utolsó Ady-vers-összesekből): „E versek mind-mind a Léda asszonyéi, aki kedvelte és akarta őket”. — És első önéletrajzi vázlatában így tanúskodik mellette: „Újságot csináltam, vezércikkeket írtam s nyilván elpusztulok, vagy nagyon okos életbe kezdek, ha nem jön el hozzám valaki. Asszony volt, egy hozzájutott versem küldte, megfogta a kezemet s meg sem állt velem Párisig. Ekkor rém erőltette az ő akaratát s magtalan hiúságát, hogy bennem hajtson ki, ha tud”. — Harmadik párizsi levelében (*Ady Párisban s Napjénországbán*) a francia forradalmárpóctáról, Jehan Rictusról írva, így iktatja bele egy zárójelbe Lédát: „nekem Rictusnak egy bámulója, egy finomlelkű szép asszony volt segítségemre a fordításban”. (Egy Rictus-vers fordításáról van szó.) Mindezen túl, Ady sok-sok versében, legkiemelkedőbbben Az asszony jussá-ban s a *Hiába hideg a Hold*-ban megrendítő, minden időknek szóló pátoossal hirdeti, mit köszönhet Lédának. (Ez utóbbi verse méltó párja Goethe An Frau von Stein c. hódolatos versének és áll ez a *Valamikor lyányom voltál* c. Ady-verse is, melynek egy passzusa értelmileg teljesen egyező a Goethe-verssel; ugyanilyen rokon gondolatúak egymással Ady *Hiába hideg a Hold*-ja s a Goethe Marianne von Willemer-ről és magáról szóló verse: a *Wiederfinden* című. Petőfi is ezt írja magáról és Júliájáról: „... A teremtes napján Egymásnak voltunk már rendelve mi”). Ezeket a lélekmélyből jött magasztalásokat a kegyetlen *Elbocsátó szép üzenet* sem homá-

lyosíthatja el. — Továbbá: már jóval az „Elbocsátó szép üzenet” után is, 1913–14–15-ben írt *Levelek Madame Préterite*-höz c. prózájában (De visszaemlékezésének utolsó darabja már a „Csinszkával” kötött házassága idejére esik) újra kísérti őt Léda alakja, melyet itt a fejedelmi nők szuverenitását illető jelzőkkel is kitüntet (*Vallomások és tanulmányok* c. kötet 120–128. l.). Hegedüs mindezeket a dokumentumokat mellőzi. Egy — az Ady—Léda-szerellem kezdetét ténylegesen nem vette figyelembe, pedig ez eldönt egy eddig többször vitatott pontot a Léda-szerelemben. S lényeges adalék kettőjük pszihikumához, szerelmi egzaltáltságuk megértéséhez. Ez a gazdag lélekrajzú s megragadó realitású novella megoldja Hegedüs „Képzeltetlenül tragikus” c. fejezetének tőle kideríthetetlennek vélt problémáját is.

A *Szökés Szófiából* c. fejezetben Hegedüs a házaspár életének egy romantikus regénybe kínáló szakszakaszáról szól Bölöni, Ady Lajos, Nagy Andor, Révész Béla közléseinek egybevetése alapján s az egyidejű 1900-as pesti és váradi napilapok idevágó szenzációs híradásainak bevonásával. Egyes apróbb mozzanatokat sikerül Hegedüsnek tisztázni. De a hirtelen menekülés a bolgár fővárosból rejtelmesen homályos marad. Csak egy bizonyos, hogy valami törvénybe ütköző vétség miatt kellett késő éjszaka megszökniük az elkerülhetetlen letartóztatás elől. És ez az eset megérteti azt a lelki kényszer, ami miatt Léda nem szakíthatott a férjével. Miután ez az ő 20–25 ezer koronányi hozományát irreális vagyoni tervével elpocskolta, Léda szegyenkezett visszamenni a szülővárosába a rokonok és barát nők szánakozó és kárörvendő szeme elé. S abban is bízhatott, hogy ügyes, pénzcsináló férje elő tudja teremteni a megélhetéshez szükséges összegeket.

A *Léda megjelenik* c. fejezetben Hegedüs cáfolja Révésznek azt a határozott állítását, hogy Ady *Fantom* c. verse (későbbi címe: *Az én menyasszonyom*) keltette föl Brüll Adél figyelmét iránta. Az a fantasztikus keret, amelybe Révész foglalja bele ezt az adatot, nyilván nem felel meg a valóságnak. De a tényt magát, mint már említettük, Ady is megerősítette.

Az utolsó *Egyéb vázlatok* c. fejezetben először Ady Lajos egyes adatait igazítja ki Hegedüs. — A Pálffyról szóló rész téves. Ez a harcias klerikális, a *Tiszántúl* főmunkatársa kiváló képességű író volt és intakt pap. Ady „Savonarolát” látott benne. Hogy nagyobb egyházi karriert nem csinálhatott, ennek éppen az ő megalkuvatlan jelleme állt útjában. — Meglepő, de hiteles adatokkal igazolt, amit Szűts Dezső életregi lelkés

kommunistaságáról mond el Hegedüs. Ady a *Magyar Pimodánban* „Artás és Téboly”-nak nevezi Szüts Dezsőt. Elzúllott, nagy írói tehetség volt; 1906 vagy 1907-ben beteg-iróti helyezték el a lipótmezei elmegyógyintézetben. (Ady A *bolondok* c. novellájában izgalmasan érdekes jellemképet fest róla.) Szüts később *Tiszántúli* álnéven a legaljasab-

ban duplázott rá *Dunántúli* (az öreg Rákosi Jenő) Ady-ellenes támadásaira. A továbbiakban eddig ismeretlen, igazolt adatokat közöl Adyról s egyes barátairól.

Hegedüs könyve, egészben véve, nagy előbbrejutást jelent Ady váradi éveinek helyes megismerésében.

Földessy Gyula

BATSÁNYI JÁNOS VÁLOGATOTT MŰVEI

Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor Bp. 1956. Szépirodalmi Kiadó. (Magyar Klasszikusok.)

Batsányi János verseinek 1953-ban megjelent kritikai kiadása nemcsak lappangó szövegeket hozott napfényre, s nemcsak a már ismert versek mintaszerű szövegkritikai vizsgálatát végezte el, hanem hatalmas filológiai-történeti jegyzetapparátusában feltárta a költő életének számos ismeretlen mozzanatát, műveinek eddig csak részben kibogozott személyes-politikai-irodalmi vonatkozásait is. Batsányi költői és emberi egyéniségének a kritikai kiadás apró vonásaiból egybeajazolódo képe sok vonatkozásban új, s egészében annyira jelentős volt, hogy világossá vált egy népszerű kiadás szükségessége, annál is inkább, mivel a költő művei egy fél évszázad óta csak szűkre méretezett válogatásokban kerültek az olvasóközönség kezébe. Ezt a hiányt volt hivatva pótolni Batsányi válogatott műveinek a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelenő kötete: feladata az volt, hogy az eddig csak két-három verse alapján közismert költő oeuvre-jének minden lényeges elemét közel vigye az olvasóközönséghez, s ezáltal a köztudatban élő hiányos vagy ferde nézeteket Batsányi alakjának és működésének teljes, igaz, őt megillető értéklésével váltsa fel. Ismertetésünkben azt kell lemérnünk: mennyiben felel meg a kiadvány ennek a követelménynek.

A kötet élén Keresztury Dezső mintegy négy iv terjedelmű bevezetése áll. A korábbi, nagyterjedelmű Batsányi-irodalom (életrajzát háromszor is megírták, s pályája érdekesebb epizódjairól kisebb-nagyobb tanulmányok egész sora keletkezett) Batsányi jelentőségének, személyének és művének együttes értéklését nem végezte el. A kötet bevezető tanulmányának tehát, népszerűsítő célkitűzése mellett, egyben az irodalomtörténeti értéklés feladatát is elsőnek kellett elvégeznie.

Keresztury tanulmánya mintaszerűen egyeztetni össze a népszerűség megkövetelte szempontokat a tudományosság igényével. Az olvasó számára ez a bevezetés Batsányi élete állomásainak ismertetésével, főbb alkotásainak elemzésével s korához való viszonya

jellemzésével a legkitűnőbb alapot nyújtja a költő műveinek megértéséhez és élvezéséhez. Ugyanakkor, amikor világosan kijelöli Batsányi irodalmi és politikai jelentőségét, személyes, emberi közelségbe hozza az olvasóhoz, alkotásait mint egyéniségének, fejlődésének, korának összetevőiből születő dokumentumokat jelenítve meg, s ha a bevezetés után fellapozzuk a költeményeket, nem egyes versek, hanem egy — éppen összefüggéseiben legérdekesebb — életmű tárul fel előttünk.

Ugyanakkor a Batsányi-kutatásoknak is jelentős állomása a tanulmány. Bevezetőül Keresztury felveti azt a nagyszámú ellentmondást, problémát, melyek a pálya s az életmű körül még megoldásra várnak (8—9. l). Feladata természetesen nem lehet az, hogy e kérdésekre egyenként válaszoljon; az ellentmondások legtöbbször a tárgyalás során mégis feloldódik. A tanulmány egyfelől azáltal éri ezt el, hogy Batsányi pályáját a kor történelmének, politikai és szellemi életének háttérre előtt vizsgálja, s az események és áramlatok hatásait gondosan számontartja; másfelől oly módon, hogy a költői alkotást beállítja a magyar költészet fejlődésének egészébe, az adott keretek között lehető részletességgel elemezve ki az előzményeket, rokonokat és folytatókat. Ez a módszer adja meg az alapot Batsányi alakjának gazdagon árnyalt, sablonoktól mentes megrajzolásához; nemcsak az első magyar politikai költőről kapunk képet, hanem egy változatos pálya minden vonatkozásáról: a történelem nagy eseményei, s a magánélet apró vagy nagy fájdalmai és örömei által alakított egyéniség fejlődéséről, a szerkesztőről, a politikai és irodalmi élet olykor háttérbe húzódó, olykor aktív és kezdeményező résztvevőjéről épp úgy, mint a szerelmesről, a férjről és barát-ról, a fogolyról és a száműzöttről, vagy a kéziratait javítható, féltő, sorsa nehéz fordulóiból is átmenteni törekvő íróemberről.

A jellemzés egyik legfontosabb eszköze a költő legjelentősebb verseinek elemzése, eszmei, tartalmi, történeti vonatkozásaik ki-

bontása. Ennek során nemcsak Batsányi eddig is közsímt és helyesen értékel verseiről kapunk új, elmélyült elemzést, mint például a franciaországi változásokra írott versről vagy a kufsteini elégiákról; a versanyag gondos vizsgálata lehetővé teszi azt is, hogy a tanulmány újjáértékelhesse Batsányi pályájának egyes állomásait, mint pl. a linzi korszakot, melynek verseiből nem a „megtorpanó”, hanem a felismert hivatásához ragaszkodó, a jelenhez szóló költő alakja bontakozik ki. A mondanivaló elemzését az egyes alkotások hatásának figyelemmel kísérése egészíti ki.

A kutatás eddigi eredményeinek összefoglalása mellett a tanulmány kijelöli a soron következő feladatokat. Ilyen elsősorban Batsányi élete homályos pontjainak vizsgálata; azután a költő viszonya kora ízlésáramlataihoz, s költői hatásának behatóbb analízise. Részletekbe menő továbbkutatást igényel Batsányi 1790—1795 közötti fejlődése, szerepe — életének talán legdöntőbb éveit ezek.

Hátralévő feladatnak érezzük még Batsányi prózai műveinek elemzését s az életmű egészébe való beillesztését. Keresztury tanulmánya alapvetően a költői anyagra támaszkodik, Batsányi prózai írásai s a belőlük levonható következtetések lényegesen kisebb helyet kapnak. Ez a feladat természetesen nem oldható meg addig, míg meg nem történik a prózai művek s a levelezés körüli történeti-filológiai problémák éppoly gondos, minden részletre és vonatkozásra kiterjedő tisztázása, amilyent a versekre vonatkozólag a kritikai kiadás eddig elkészült kötete nyújt.

A költőről a bevezetésben nyert kép elmélyítését az anyag szerencsés kiválogatása teszi lehetővé. A kötet csaknem a teljes magyar nyelvű költői oeuvre-t hozza; csak a költő portréja szempontjából jelentéktelen, művészileg sem sokatmondó darabokat hagyva el, mint például *A magyar költő idegen, messze földön* sorozat nagy részét, vagy kisebb terjedelmű kísérleteket. Mindössze a Hohenlohe Károlynéhoz intézett költeményt hiányolhatjuk, mely érdekesen, a nőkhöz fordulva egészíti ki az Abaúj vármegye örömnépére írott vers gondolatait, vagy a kevésbé ismert, szép, s a bevezetésben csak részben idézett *Készület*-et. A versek a kritikai kiadásban megállapított időrendben vannak elhelyezve; néhány datálatlan vers keletkezési idejének új megállapítását utóbb felvetődött szempontok indokolták.

A versek szövege ugyancsak a kritikai kiadásban hitelesnek és véglegesnek megállapított szöveget követi. Mindössze két jelentős költemény közlési módja látszik vitathatónak. A *Tekintetes Nemes Abaúj vármegye örömnépére* írott vers 1790. évi szövegét a kritikai kiadás ismertetői szerint

Batsányi a kényszerítő körülmények hatása alatt dolgozta át 1830-ban; leghitelesebbnek tehát az első, 1790-ben háromszor is megjelent változatot kell tekintenünk; a válogatás viszont, mint a kritikai kiadás is, a második változatot közli. Épp így kérdéses helyes volt-e a *Levél Szentjóbí Szabó Lászlóhoz* című verset a kritikai kiadásban megjelent formájában közölni, s nem kellett volna-e a vers körül támadt hivatalos eljárás irományai között fennmaradt, 1792-es szöveghez ragaszkodni. A két vers jelen formában való közlése viszont szükségessé tette volna egyrészt az átdolgozás időpontjának a megírás időpontja melletti feltüntetését, másrészt azt, hogy a jegyzetek e két esetben bővebben foglalkozzanak a versek átdolgozásának kérdésével s a szöveg közlésénél követett szempontokkal. Itt kell megemlítenünk azt a kisebb hiányt is, hogy Batsányi néhány idegen nyelven írott versének szép műfordításáról csak a jegyzetekből tudjuk meg, hogy eredetileg német vagy latin nyelven íródtak. Ez a közlés a felületesebb olvasók figyelmét könnyen elkerülheti.

A kötet második részét Batsányi prózai műveiből összeállított válogatás alkotja. Ezekből, a szerkesztők célkitűzésének megfelelően, „mind az irodalomszervező és közvéleményt hivatott irányítani, mind a költői mesterséget az ifjabb nemzedéknek tanító, a nyelv tisztaságát óvó” Batsányi alakja rajzolódik ki. E cél teljesebb elérése érdekében jelennek meg a prózai művek között Abaúj vármegye 1793. évi felterjesztései a magyar nemzeti játékszín és a sajtószabadság ügyében, melyek létrejöttében feltétlenül része volt Batsányinak, s valószínű, hogy megírásukban is. Ezek a körülmények azonban, úgy gondoljuk, még nem indokolják megnyugtató módon azt, hogy az iratokat Batsányi alkotásainak tekintsük; amíg tüzetes szövegkritikai vizsgálat vagy eddig ismeretlen adatok nem bizonyítják Batsányi szerzőségét, a két felterjesztést nem iktatnánk be művei sorába.

A szövegek utolsó csoportját Batsányi 21 levele alkotja. E levelek — Ráday Gedeonhoz, Teleki Józsefhez, Aranka Györgyhoz, Kovachich Márton Györgyhoz, Virághoz, Kazinczyhoz, Kisfaludy Sándorhoz, Jankovich Miklóshoz és Juranits Lászlóhoz — nemcsak időben fogják át — 1788—1840-ig — Batsányi egész pályáját, de költői és emberi egyéniségét is sokoldalúan mutatják be. Talán csak Batsányi feleségéhez intézett nagymennyiségű levélhagyatékának néhány darabjával lehetett volna gazdagabbá tenni a válogatást, melynek értékét egyébként érdekes, eddig kiadatlan szövegek is emelik. Az idegen nyelven írott leveleket a kötet helyesen csak magyar fordításban közli;

a fordítás tényére azonban a jegyzetekben utalni kellett volna. Nem lett volna talán felesleges a levelek lelőhelyére vagy első megjelenésére vonatkozó megjegyzés sem.

A kötetet az egyes darabokhoz csatlakozó tárgyi jegyzetek, s a neveket és kifejezéseket magyarázó jegyzék zárja le. A jegyzetek a kritikai kiadás eredményeire épülnek a legkisebb részletre is kiterjedő pontossággal és biztonsággal; az ott ismertetett bőséges anyagból csak azt emelve ki, ami a művek megértéséhez szükséges, sem többet, sem kevesebbet. Egyedül a Batsányi-mottók, idézetek forrásának megjelölését hiányoltuk néhány esetben; e források ismerete Batsányi műveltségéről, olvasmányairól alkotott képünket gazdagíthatná.

Összefoglalva az elmondottakat: a szerkesztők nemcsak annyiban végeztek jelentős és hasznos munkát, hogy Batsányi életművé-

nek maradandó értékeit a nagyközönség számára hozzáférhetővé tették, hanem azzal is, hogy a kötet bevezetése; szerencsésen válogatott anyaga s jegyzetei útján széles körök számára vált lehetővé Batsányi életművének s egész egyéniségének nemcsak megismerése, de megértése és értékelése is. A néhány, inkább technikai jellegű hiányosság nem csökkenti a kiadványnak ezt az érdemét. De figyelemre méltó a gyűjtemény a tudományos kutatás számára is: egytől jelentős bevezető tanulmánya s az ismeretlen vagy szétszórtnak megjelent prózai művek és levelek közlése és magyarázata folytán; másfelől azért, mert felébreszti mind Batsányi prózai művei és levelei teljes, kritikai kiadásának, mind a modern, részletes Batsányi-életrajznak igényét és szükségessége felismerését.

V. Windisch Éva

KASSÁK LAJOS: EGY EMBER ÉLETE

(Magvető kiadása, 1957. Két kötet.)

Némiképpen felelősnek érzem magamat ezért a könyvért, mert jó harminc évvel ezelőtt, mint a Dante könyvkiadó lektorának, részem volt a megjelenésében. 1925 tavaszán — Kassák Bécsben élt még — felesége hozta el hozzám az első kötetek kéziratát. Az emigráns szocialista s azonkívül avantgardista költő önéletírásának kiadása nem volt éppen kockázat nélküli vállalkozás a Horthy-korszakban, de a Dante gazdáiban megvolt a hozzávaló bátorság. Hat kisebb kötetben jelent meg a mű; utóbb még két kötet: a háború végének s a két forradalomnak személyi története. Az utolsó — VIII. — kötet nem kapta meg a terjesztési engedélyt.

Hogy most, három évtized elmúltával, újra megjelenik a könyv, bőséges igazolása az akkori merész vállalkozásnak.

A két vaskos kötet 1916 őszéig, tehát az első világháború derekáig beszéli el Kassák életét. A *Tett* című folyóirat betöltésével és a *Ma* megindításának tervezésével végződik, illetve szakad félbe. A könyvön semmi sem jelzi, de remélem, megjelenik folytatása, s talán kiegészítése is.

*

Augustinusnak, Hippo püspökének *Vallo* másai óta minden művészi igényű önéletrajz erkölcsi önbírálat. Művészi igényről azért beszélök, hogy kizárhassam az államférfiak és hadvezérek memoárjait, amelyek rendszerint mosakodások, tehát őszinteségük csak *cum grano salis* fogadható el. Az író, a művész

vallomása lélektanilag még akkor is érdekes, sőt bizonyos értelemben igaz, ha a kritika — mint Rousseau és főleg Goethe esetében — száraz helyen megállapítja is a tényektől való eltéréseket. Az a mazochista gyönyör, amellyel Rousseau rágalmazta magát, jellemzőbb lelki alkatára, mint az életrajz-írók ténymegállapításai.

Kassák önéletírásában van valami regényszerű. Tipikus, nap nap után ismétlődő eseményeket jelenetekbe szít össze s gyakran szó az elbeszélésbe hosszú párbeszédet, amelyeket emlékezése bizonyára nem sztenografált le ilyen pontosan. (Próbáljuk csak bármily életbevágóan fontos beszélgetésünket két nap múlva rekonstruálni!) De ez a művészi szándék, amely a könyvet minden valóságos naplónál élvezhetőbbé teszi, egyáltalán nem megy az őszinteség rovására.

Cselekvéseinek minden erkölcsi értékelésétől tartózkodik. Értelmetlennek látszó ifjúkori kalandozásait, munkakerülő, kolduló közép-európai vándorlását ugyanolyan tárgyilagos szárazsággal írja le, mint polgári kezgyetlenségét elcsábított huga iránt, akivel hónapokon át nem áll szóba. Ugyanígy mondja el, hogyan tesz anyává egy leányt minden különösebb emóció nélkül, mily közömbösen hagyja magára, meg sem nézve tulajdon gyermekét. Keménysége, amit mi utólag a *mű* élnivágásával, a viselős anya öntudatlan önzésével magyarázunk, nem teszi rokonszenvenné. Kassák nem is törekszik erre. Olyannak akarja megrajzolni magát, amilyen — más célja nincs.

Ilyen tárgyilagos egész környezetének ábrázolásában. Egyetlen kivétel: az anya. Őt sem érzélgős szavakból, hanem tetteiből ismerjük meg. Akik ismerték, mind csodálat-tal beszéltek erről az egyszerű, iskolázatlan asszonyról. Könnyű dolga volt Goethe anyjának! De ennek a gyermekeivel együtt cserbenhagyott proletárásszónynak, aki mo-sással vagy Buchwald-székek jegyeinek áru-sításával kereste meg sokszor az egész munka-nélküli család kenyerét, sikerült az, amit Frankfurt koronázatlan királyának leánya nem tudott végrehajtani: mindvégig együtt tartotta maga körül az egész fészekalját, nem engedte a családot szétszűlni. Esti beszél-getéseivel életbölcsségét, morális erőt csö-pögtetett gyermekeibe, s volt valami józan kritikája, aminek író fia is hasznát vette. Dicsőséges elődje ez az asszony ama másik mosónőnek, aki József Attila halhatatlan verse szerint „kékítőt old az ég vizében”.

Kassák nem keres szót arra, hogy anyját óriássá növesse. Tárgyilagos ábrázolása bennünk magunkban támasztott ilyen érzést. De azért van valami rokonság József Attila verse és Kassák prózája közt.

„Fent a kék tengerben könnyű fehér felhők uszkálnak. Lehet, hogy nem is felhők azok. Finom szerkezetű vitorlás hajócskák, amik-ben urak ülnek s így utazgatnak fölöttünk árva emberek fölött, könnyű selyemruhák-ban, illatosan és boldogan. Valahol messze a horizonton egy mosónő dolgozik, az uraságok szennyes ruháit gyúrja és dagasztja a két karjával, az ő teknőjéből szálltak fel ezek a gőzök és könnyű felhőcskék lettek belőlük. Úgy vándorolnak az égen, mint a fehér-gyapjas báránysok, holott bizonyos, hogy ezek a bárnykák a mosónő könnyeiből születtek meg s egyszer ismét könnyekké változnak át és visszahullanak ránk a földre.”

De feleségéről ugyanolyan könyörtelen őszin-teséggel írt meg mindent, mint önmagáról. Hadd mondjak el erről egy jellemző beszél-getést, amely nálunk folyt le, amikor — a könyv megjelenése után — a Kassák-házaspár meglátogatott bennünket. Napilapba nem írnám meg, de az *Irodalomtörténet* olvasói tanulságosnak fogják érezni.

Feleségem szemére vetette Kassáknak, hogy egy valamikor népszerű költő feleségét sértő módon jellemezte.

— Mit szólna ahhoz, ha a maga feleségéről írna így valaki?

Kassák meglepett arccal tett egy gesztust felesége felé.

— De hiszen róla is így írtam — mondta.

Most a felesége szólalt meg igen nyugodtan:

— Én már annyira más ember vagyok, mint akkor voltam, hogy nem is érzem, hogy rólam van szó.

Ilyen tárgyilagos annak a tömeglakásbeli promiszkuításnak leírása is, amelyben a Kassák-család élete folyt — még akkor is, amikor Kassák neve már ismertté kezdett válni. A polgári viszonyok közül vissza-tekintve sem árul el Kassák semmi elször-nyedést azon, hogy anya, leányok, házasa-társak, idegen ágyrajárók hálnak a lakás egyetlen szobájában. Az elszörnyedést, a fel-háborodást, a következtetések levonását mind rábízza az olvasóra,

A költő fejlődésének titkairól kevesebbet tudunk meg a könyvből, mint amennyit Gyergyai Albertnek Kassák válogatott ver-seihez írt kitéző tanulmányában találhatunk. Kassák nem sok szót veszteget sajátos írás-módjának kialakulására. Erdemes meg-említenünk a helyet, ahol különbséget tesz szocialista költő és pártköltő közt s magát szocialista költőnek nevezi. Alkotásmódjának elemzéséből idézzük ezeket a sorokat:

„Azt akarom, hogy testük legyen a ver-seimnek. Úgy nyúlok a szavakhoz, mint ahogyan annak idején a vashoz és acélhoz nyúltam. Azt szeretném, hogy olyan kemények és zártak legyenek a verseim, hogy kézzel megfoghassam és odaállithassam az asztalra, mint valami szobrot... Nem hangulatokból születnek ezek a versek, hanem a legmélyebb belső élményekből. Nem széplelkű költő vagyok én, amilyen legtöbb ismerősünk, hanem egyszerű munkásember, aki szereti az anyagot s úgy érzi, föl kell emelni azt a leg-magasabb egységbe. Nem nyugszom bele, hogy úgy vannak a dolgok, ahogyan vannak, s az anyag átalakítása, a magam képére való átformálása ez az én költészetem.”

Ilyen kemény pörölgatással formálja írói pályáját is. Jellegzetes a *Nyugat* meg-hódításáért vívott harca, Osvát Ernő „le-győzése”.

Tekintélyes részét foglalja el a könyvnek az író szerepe a munkásmozgalomban. Tagja lesz a szociáldemokrata pártnak, de kezdettől fogva elégedetlen a megválasztott párt-funkcionáriusok kényelmes, óvatos felfogá-sával. Sztrájkok szervezése miatt egyik munkahelyről a másikra vándorol, végül is munka nélkül marad, anyja és nővérei tart-ják, mert írásai még alig hoznak pénzt a konyhára.

Az első világháború kitörésekor elszörnyed a szociáldemokraták árulásán, a *Népszava* pálfordulásán. Liebknecht az ideálja és most már baloldali szocialistának vallja magát. Mindent megtesz, hogy be ne sorozzák katonának, de otthonmaradását veszélyes antimilitarista és háborúellenes propagandára használja fel. Folyóírata, a *Tett*, csak mellé-kesen szolgálja a modern irodalom és mű-vészet céljait: elsősorban a háborús szellem ellen harcol. Az ügyesség természetesen

hamar véget vet ennek a harcnak . . . Amint említettem, itt, illetve az új harci eszköz, a *Ma* tervezésének napjaiban ér véget a könyv.

Értékes művészi alkotás: objektív jellemzése egy embernek, egy környezetnek, egy válságos kor politikai és szociális alakulásának. Férfias állásfoglalás az uralkodó osztályokkal és a megalkuvó szociáldemokráciával

szemben. Az „egyéniségek” korában a könyv írója eljut a kollektivitás gondolatához s egy pillanatra sem tagadja meg azt a nagy kollektivitást, amely őt — pusztán létével, szenvedéseivel, újra meg újra levert sztrájkjaival és tüntetéseivel — észrevétlenül költővé nevelte.

Benedek Marcell

A TISZTESSÉG KERESZTJE

Kolozsvári Grandpierre Emil elbeszélései Bp. 1957. (Szépirodalmi Könyvkiadó)

Kolozsvári Grandpierre Emil önmagát vérbeli regényírónak ismeri, s mi is annak tartjuk őt, akik ismerjük és szeretjük művészetét. Műveinek többsége regény, s az elbeszélés igazán sohasem vonzotta; eddigi novellái is legtöbbször valamely nagyobb műnek előrekészült elemei vagy csillogó forgácsai voltak. Új kötete, *A tisztesség keresztje*, tizenhárom elbeszélést tartalmaz; meglepetés, hogy az az író, aki a novellát úgy szólván sohasem művelte, ilyen remek elbeszélésekkel pattan a nyilvánosság elé — mert nyugodtan előlegezhetjük végmegállapításunkat: ez a kötet Grandpierre legjobb és legmélyebb munkái közé tartozik. De az írásokba belemerülve látjuk, hogy nem történt itt döntő fordulat, az író hű maradt önmagához; a tizenhárom elbeszélés közül kilenc valójában megint regény-épület kimaradt eleme: olyan írások, amelyek a *Mérlengen* építkezése közben születtek, de az író szerkesztő szándékából, vagy a kiadó akkor még intenzív diktátuma következtében a regényben helyet nem kaphattak. S e fölött joggal sajnálkozhatunk, hiszen éppen a regény legerősebb és legerdekesebb része: a kisvárosi polgárság, gentry-világ leleplezése gyöngült.

Ugyanakkor örülünk annak, hogy ez a kötet megszülethetett. Egyetlen művét sem ismerem Grandpierrenek, amely alkotói műhelybe oly kitűnő betekintést engedne, mint ez; ugyanakkor egyetlen művét sem, amelynek emelkedetten magas színvonala ilyen töretlen s egyre feljebb szárnyaló lenne, mint ezé a köteté.

Tizenhárom elbeszélés. Alakjait lecsúszott vagy lecsúszófélben levő gentry-lányok, egyetemi tanárok, bölcsészek, a hatalom kormánykerekke mellett szivarozgató nagyrúr, az életet élvező gentry jogász-fiú, ostoba katonatisztek, érzéki zsidólány, a műzseni, a végtelenül önző öreg művész, számtiszt és bíró — egy vidéki város, egy provinciális kultúrcentrum uralkodó és hangadó rétegének jellegzetes figurái. Sem a környezet, sem az alakok nem újak a magyar irodalomban:

a modern magyar regénynek és novellának ezek szinte kivétel nélkül kötelező alakjai, a magyar irodalomnak már-már állandó színhelye a vidéki város. Mégis, Grandpierre elbeszéléseit nem lehet összetéveszteni senki máséval, novelláiból sajátos illat, légkör, hangulat csapja meg az embert: S ez nem csak és nem elsősorban stílári sajátosság, bár nem becsülném le annak a hangulati értékét sem. Grandpierre tiszta, kristályos és logikus magyar nyelven ír; alakjai környezetük és egyéniségük sajátos nyelven beszélnek (s ebben nagy tapintattal nagy merészségeket enged meg magának); az író nem egyszer a stílus szinte észrevétlen rezdületével: egy hangsúlytalan hasonlattal, jelzővel vagy mellékmondatnál pendíti meg a hűrt az olvasó lelkében, melyre szüksége van, hogy mondandóit magába vegye. Nyelvi művészetében a logikai elem az uralkodó az érzelmi-hangulati felett; de ez sohasem vezet az utóbbi kiszikkadására, vagy éppen eltűnésére. Ismétlem: nagy és fontos ezeknek az elemeknek a hangulati értéke az elbeszélésekben. De igazi varázsuk nem innen származik, hanem egy sajátos világ tökéletesen hiteles és csak az elbeszélésben elképzelhető sűrű felidézésében.

Grandpierre a Horthy-korszak világának hiteles és megvesztegethetetlen krónikása. Témái megközelítését néha már szinte szenvtelennek hinnők: mintha az „impassibilité” lenne az ő művészi elve. De ne ülünk föl a látszatnak: azért, mert ismeri a művészet ökonómiáját, mert tudja, hogy a szépirodalom nem publicista, mert nem téveszti össze az elbeszélést a lírai verssel, még ne nézzük szenvtelennek az író. Ellenkezőleg: kevés szenvedélyesebb írást olvastam, mint ez a kötet. A megvetés, a gyűlölet és az undor hulláma lapjain, akár a törtető egyetemi tanár házassági és közéleti pokláról ír (*A vízit, Győzelem és kudarc*), akár a paptanár perverz lélek-turkálásáról (*Mocsok*); de ez uralkodik az önzésen alapuló családi kapcsolatok kegyetlen leleplezésén (*A tartalékos vőlegény, Testvérek*), s az érzélgősséggel leplezett kéj-

vágy megnyilatkozásain is (*Polgári szerelem, A tisztesség kereszte* stb.).

Igazán az emberi lélek s annak reakciói, torzulásai érdeklik Grandpierret minden alakjánál, minden helyzetében; de a lelket és a lelki állapotot sosem ragadja ki a társadalomból, hogy számára „kristályosan tiszta” helyzetet teremtsen. Éppen ellenkezőleg: mint a bacilust a húsleves-kocsonyán a tudós, Grandpierre is benne hagyja tápláló közegükben alakjait, hogy így tudja megmutatni: mennyire a közeg tehet arról, mivé lettek ezek az emberek. Hogy milyennek? Arról az írónak a lehető legrosszabb véleménye van. A társadalmat a korrupció, a lelkeket a belső üresség üli meg, sem az egyik, sem a másik elől nincs menekvés, csak az italba és a kéjbe, mely az érzőbb és értelmesebb lelkek számára a kínzó belső üresség érzését legalább ideig-óráig eloszlatja; de még a kéj is (melyhez társra van szükség, hogy teljes lehessen) eltorzul, meghamisítódik, mert a világon uralkodó kegyetlen és undorító emberi viszonylatok ide is beszivárognak.

Grandpierréről már régen tudjuk, hogy távol áll művészetétől mindenféle hamis prudéria s ha rákényszerítették idegenül mozgott benne — de ez a kötet győz meg a legvilágosabban, hogy írásaiban a testi szerelem ábrázolása mennyire nem cél, csak eszköz. Ha irodalmi őseit keresem, nem itthon kutatnék, hanem a tizenharmadik század vég francia regényírói között, valahol Choderlos de Laclos, Louvet de Couvray, az ifjú Crébillon vidékén: amint azok a felvilágosodás szelétől érintetten a rothadó feudális világ felbomló erkölcsait ábrázolták s ezzel kívántak egy új világ, új erkölcs eljöveteleért s uralomra jutásáért küzdeni, úgy ábrázolja — külsőleg szenvtelenül, „úri tartással” leplezve belső undorát és háborgását — Grandpierre a két háború közötti Magyarország egész világát és nemi erkölcsét is. Az alakokból egy kiélt és kiegétt társadalom erkölcsi nihilje fakad fel lépten-nyomon: ha okos és fiatal, mint Gajára a jogász, akkor ez néha kényelmetlenül, kellemetlenül érinti; ha okos és öreg, mint Misleházy, akkor már kibékült vele, beletörődött, már jól is érzi magát benne; ha buta, mint Királyné, a bíró felesége, akkor érzelmi szükségleteit műdalokkal fedezi, s ha ostoba, mint Karcsi főhadnagy, akkor megérezni is képtelen a világ lényegét, amelyben él. De az alakok erkölcsi nihiljét ne tévesszük össze az író erkölcsi magatartásával: éppen az ábrázolás fejezi ki a művészet vágyát valami más, valami új, valami tisztultabb után. Grandpierre számomra úgy tűnik fel e kötet után, mint aki az elvesztett Paradicsomot keresi: él benne a vágy az igazi érzés, a tiszta szív,

az őszinte és hátsó gondolatok nélküli, érzelmeken alapuló emberi kapcsolatok iránt; fájó, sajgó szívvel keresi ennek a lehetőségét a világban, de kénytelen kegyetlenül megmutatni, hogy abban a világban, amelyet ábrázol, erre lehetőség nincs: nem adnak rá lehetőséget a társadalmi viszonyok, s nem ad rá lehetőséget az emberek talmi, sekélyes, értéktelen lelke sem. Ha innen nézem, Grandpierre valójában közvetve érvelő moralista: Bornemisza Péter a keresztény morált az „ördögi kísértések” beható festegetésével ábrázolta, Grandpierre a tisztultabb, emberibb, még kimunkálандó erkölcs vágyát a két háború közötti kor fertelmes erkölcsének ábrázolásával hirdeti.

Alakjai, világa tulajdonképpen a magyar próza hagyományos körében mozog: Jókai óta a kisebb-nagyobb urak s az ő életük adta a magyar irodalom történeteinek legnagyobb részét. De az úri világ, mely Jókaitól Móriczig mindinkább tartalmát-töltését veszítette, egyre jobban üres formává lett, még Móricznál is megőrizte az elmúlt jótalajdonságai utáni nosztalgia illatát, mint üres flaska az aszúborét. — Grandpierrénél már az illat és zamat legkisebb vonzását is elvesztette. Persze, Misleházy vagy Gajára kellemesebb emberek, mint Tiller vagy Karcsi — de csak annyival azok, amennyivel a természetes, laza mozgás kellemesebb látvány, mint a görcsökbe ránduló. Különböznék épp olyan tartalmatlanok, vagy talán még tartalmatlanabbak; pusztán ez a tartalmatlanság és célnélküliség, amely az uralomban résztvevő gentryn előmlik, még mindig kellemesebb látvány, mint a tillerek görcsös és embertelen, mert saját legbenső vágyaikon és hajlamaikon is erőszakot tevő, emberségük belső magját is megalázó, lealjasító karrierizmusa.

Amikor még a tematikai teljesség divata járta, bizonyára számon kértük volna Grandpierrén a munkásság, parasztság, kisiparosok ábrázolását; ma inkább azon örülünk, milióit válogatni: soha egy felesleges helyzettel, alakkal nem találkozunk elbeszéléseiben; nem véletlen, hanem nagyon jellemző — s nem az íróra, hanem az ábrázolt miliőre jellemző —, hogy ezek között az urak között emberi arccal egyetlen „népi fi” sem tűnik fel. Nem is bukkanhat elő: ezek az emberek a népet nem vették emberszámba, tőle hermetikusan elzárva éltek, s viszonyuk legfeljebb olyan volt, mint Karcsi főhadnagyé a tisztizolgájához, vagy a kezére bízott századához.

Az alakokkal és helyzetekkel való takarékoság is mutatja, amit az egész kötet is bizonyít: Grandpierre mestere az író-mesterségnek, minden fogása, szabálya, nyílt és titkos törvénye fölött könnyeden és természet-

tesen rendelkeznek. Hihetetlen könnyedséggel old meg olyan bravúrosan nehéz feladatokat, mint a *Lelki finomságok* rendkívül bonyolult, ellentétes és szövevényes lelkiállapotainak tiszta ábrázolása; olyan mesterségbeli buktatókat, mint a *Mocsok* időjátéka, amelyet még a két millió (a prostituált és az egyetemi tanár szobája) és a három lelkiállapot (a bölcsész előző esti és mostani, s a tanár jelenlegi hangulata, indulata) egymásra rétegződő, egymásnak ellentmondó, egymást erősítő hangulataival tesz fokozottabban feszültté — anélkül, hogy az olvasó számára egy pillanatra is zavarossá, vagy éppen nehezen kiismerhetővé válnék. Legtöbb elbeszélése lehántható lenne egy anekdotára; de ezzel Grandpierrehez lennének hűtlenek. Ez a tény pusztán annyit jelez, hogy Grandpierre egészséges vonzódással viseltetik az irodalom talaja: a mese iránt; de írói szándéka messze túlmegy a pusztá mesélésen, vagy éppen anekdotázgatóson. Mindig a lélek s a lelkek viszonya érdekli; sosem csak a történet csattanójáig kíséri az eseményeket, hanem egy lelkiállapot végéig, egy lelki

habitus teljes lelepleződéséig. Milyen könnyű lett volna a *Polgári szerelem*-et, a *Kínos esetet* vagy a *Tisztelesség keresztjét* csattanóra kihegyezni, egy hatásos „abganggal” befejezni! De Grandpierre elbeszélései túlnyomó többségében nem él ezzel az eszközzel — elsősorban azért, mert ez a megoldás szándékával ellenkezően billentené át az olvasó érdeklődését a lelki viszonyokról a materiálisakra, a lélekrajzról a történetre. Grandpierre másfajta hatásra tör, s ezt a legtöbbször el is éri: nem csattan az elbeszélés vége, hanem mint az erősen megütött húr, az olvasó lelkében még sokáig tovább rezeg.

Terjedelmében nem jelentős ez a kötet; tizenhárom elbeszéléssel szemben Grandpierre oeuvre-jében már eddig is tizenegy regény áll. Mégis, legjobb kötetei közé tartozik: csak a *Tegnap* tömörségével, belső hevével és művészi tisztaságával mérhető az a teljesítmény, amelyet ezekbe a novellákba öntött. Nemcsak jó olvasmány: marandó mű is, mely egy eltűnt kor igaz képét őrizi az utókor számára.

Nagy Péter

VÁRKONYI NÁNDOR: AZ ÜSTÖKÖS CSÓVÁJA. DOKUMENTUMOK PETŐFIRŐL

Pécs, 1957. Dunántúli Magvető. 259 l. 32 tábla.

Az elmúlt évek során a Petőfi-filológia és a költő életére vonatkozó kutatások örvedetes fellendülésének lehettünk tanúi. A nemzet a költő halálának századik évfordulóját az akkori viszonyok között még csak cikkekkkel, beszédekkel és kiállításokkal ünnepelhette, tudományos teljesítményekkel azonban alig. A centenárium mégis ösztönzést adott nagyarányú egyéni és társas munkálatok megindításához, a világháború alatt félbeszakadt kutatások folytatásához és befejezéséhez. Azóta jelent meg az új kritikai kiadás első hat kötete, mely az előkészületben lévő hetedikkel végre teljessé válik, a költő összes műveinek minden eddiginél teljesebb népszerű, jegyzetes, háromkötetes kiadása (*Magyar Klasszikusok-sorozat*), Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* c. nagy jelentőségű, igényes jegyzetekkel kísért, ötkötetes szöveggyűjteménye, a közelmúltban pedig Dienes András újabb, hatalmas anyagot feldolgozó munkája (*Petőfi a szabadságharcban*). Nyomatásra kész kéziratban vár kiadásra — sajnos, évek óta — Mezősi Károly terjedelmes és fontos dolgozata Petőfi születéshelyének évszázados vitájáról. Az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében tudományos Petőfi-bibliográfia készül. Mindezek a munkák távolabbi nagy célkitűzések útját egyengetik: az új, részletes, tudomá-

nyos Petőfi-életrajzét és nyomában a költő egész életművét, művészetét értékelő, tárgyhöz minden tekintetben méltó monográfiát. A Petőfi-kutatások most kibontakozó második felvirágzásának (az első az 1890-es évekre esett) ezek a nagyszabású tervek adják legfőbb értelmét, s helyes, ha minden újabb teljesítményt elsősorban ebből a szempontból értékelünk.

Várkonyi Nándor 1940-ben megjelent dolgozata óta (*Petőfi arca*) mint Petőfikonográfust is számon tartják. Most megjelent tanulmányköte a költő iránti sokoldalú érdeklődéséről tanúskodik, a mozdulatlan arcvonásokon túl a fáradhatatlan vándor, a versszerző Petőfi életteljes alakját próbálja több irányból megközelíteni és megjeleníteni.

A közönyösen tovahaladó idő legnagyobbjainkat sem kíméli; legelőbb azt támadja meg és rombolja szét, ami a fizikai világhoz kötötte őket: testi mivoltukat. Petőfi földi maradványai ismeretlen sírban porladnak, papíron, vásznon és dagerotíp-lemezen rögzített arcvonásai pedig éppen úgy halványodnak és kopnak, mint a kortársak emléképei. Egyetlen erő állhatja csak útját a pusztulás kerülhetetlen folyamatának: a tudomány, mely a költő külsejét a legnagyobbaknak kijáró áhitatos buzgalommal igyekszik re-

konstruálni, s a tévedéseket, hamisításokat helyreigazítva, az adatokat szembesítve mind hitelesebben állítja elénk Petőfi arcát és alakját. Ennek a tiszteletre méltó célkitűzésnek az eredménye a kötet első, legterjedelmesebb és legfontosabb tanulmánya (*Petőfi arca*), az említett dolgozat lényegesen bővített és javított változata. Várkonyi Nándor nem az első, aki ezzel a kérdéssel foglalkozik, s minden bizonnyal őt is követik még mások, de munkája nyereség: valóságos kis monográfia, mely összefoglalja és értékeli az eddigi eredményeket, s egyúttal kijelöli a további feladatokat. Módszeresen ismerteti és hitelességük szempontjából bírálja Petőfi állítólagos és hiteles, egykorú és emlékeztető festett képmásait, ill. a fontosabb művészi reprodukciókat (képek és szobrok). A többi közt eligazít az utóbbi években újra előkerült, már elveszettnek hitt dagerotípia, Petőfi leghitelesebb fennmaradt arcképe keletkezési idejének, változatos sorsának, másolatainak, felújításának mindaddig kevésbé ismert vagy tisztázatlan kérdéseiben. Fejtegetései során gyakran felhasználja és az utolsó fejezetben külön is felvonultatja az irodalmi emlékezeseket. A tanulmány élén 63 Petőfi-ábrázolás tárgyi csoportosítás szerinti, a jegyzetekben időrendi jegyzékét találjuk a legfontosabb adatok kíséretében, a kötet végén pedig az 54 fennmaradt kép, ill. szobor reprodukcióit. Több mint tanulmány: afféle kis kézikönyve ez a kötet a Petőfi-ikonográfiának, és Rózsa György *Petőfi Sándor képmásai* c. tanulmányával, ill. annak részletes katalógusával együtt (*Irodalomtörténet*, 1951.) a Petőfi-életrajzi kutatások fontos segédeszköze lesz. Nem állítjuk, hogy a tanulmány hosszú időre megnyugtatóan lezárta a kérdést, maga a szerző is — szerényen — csak „egy tökéletesebb, rendszerezettebb Petőfi-ikonográfia indító-állomásának” nevezi. Szóvá tehető például, hogy nem foglalkozik Barabás és Orlay több, 1849 utáni munkájával (Orlay: Petőfi szüleivel, olajfestmény; Petőfi Egerben a kispapok között, olajfestmény; Barabás: Petőfi Sándor, mellkép, litográfia; ua., mellkép, ecsetrajz), melyeknek jelentősége portréhűség szempontjából alárendelt ugyan, de annyi figyelmet mindenképpen megérdemelt volna, mint például Madarász Viktor festménye vagy Dunaiszky László „emlékezet után készült” (de nyilván az 1848. évi Barabás-portrét utánozó) mellszobra, mely helyett — mellékesen megjegyezve — tévedésből egy ismeretlen művész 1859-ből való szobra került a reprodukciók közé. Ki állíthatja, hogy Orlay a fenti kompozíciókban nem az általa olyan jól ismert fiatal Petőfi élethű ábrázolására törekedett? Barabás említett képei pedig azért fontosak,

mert a dagerotípia felbukkanásáig szinte egyeduralkodóvá váltak a Petőfi-ábrázolás területén. Érdemes lett volna még foglalkozni Grimm és Szamosy képeivel is. Az előbbi, Grimm Rezső festő és körrajzoló (1832—1885), akit a szerző egy helyen (103. l.) Grimm Vincével, *A helység kalapácsa* illusztrátorával téveszt össze, Szana Tamás szerint Petőfiről nagyon jó képet festett (Ernst Lajos: *Petőfi arcképei*. Bp. 1922. 4. l.). Azonos lenne ez a kép azzal, mely Grimmnek a Petőfi-család tagjait ábrázoló litográfiáján látható (Rózsa György katalógusa 22. sz.)? Grimm bizonyosan ismerte Petőfit, 1848-ban pesti lakos volt (ld. *Magyar Képzőművészek Lexikona*. Szerk. Szendrei János és Szentiványi Gyula. Bp. 1915. 601. l.). Szamosy Eleket (1826—1888) szintén Ernst Lajos említi azok között, akik emlékezet után festették a költőt. Egy elég kései körrajzát az Ernst Múzeum Petőfi-termének lajstroma (Bp. 1922.) a 10. lapon, a 31. sz. alatt ismerteti, azzal a megjegyzéssel, hogy az Barabás 1848. évi rajzának módosított tükörképe. Azonos-e ez az Ernst által említett portréval? S ha igen, milyen természetűek a módosítások? Ilyen apróbb, egyúttal sem nagy jelentőségű hiányokat lehetne még említeni, de a tanulmány részletes bírálata az ikonográfusokra vár. — Érdekes és eredeti kísérlet az ikonográfiai és irodalmi források sok tekintetben ellentmondó adatainak egyeztetése és összegezése a tanulmány utolsó, *Milyen volt Petőfi?* c. fejezetében. Az irodalmi leírások hosszú sorát bizonyára meg lehetne még toldani. Idézzük pl. Jókainak talán legkorábbi jellemzését: „Petőfi halvány, kifejezés teljes arccal bírt, erős haja dacosan felállt az ég felé, szemei vad, szilaj tűzzel villogtak, úgy hogy első tekintetre inkább visszaszűzített, mint vonzott.” (*Vasárnapi Ujság*, 1856. 69—70. l.) Számos adat található még Hatvany Lajos *Igy élt Petőfi* c. említett munkájában is, pl. III. köt. 355. l., Pap Zsigmond cikkéből, *Fővárosi Lapok*, 1885. jan. 31.: „... egész fölmelegedve beszéltem el Huszárnak, hogy Petőfit én 1846-ban lefestettem, miközben jól megfigyeltem minden vonását, arcizmát, különösen félprofilban orra hajlását és pontos észleleteim után ítélv a dunaparti ércszobor orrát kissé fítnak és nem olyan szabályos hajlatúnak találom mint a minő valóban volt. A hátramaradt Petőfi-arcképek közt véleményem szerint leghűbb az, melyet a Barabás legelső rajza után Tiroler metszett rézbe. Azon van leghívebben föl-tüntetve a hosszúkás sovány arc, a sűrű haj, a szemöldökívek, a szájugig lefelé s azon alól fölkanyaruló kis, ritkás bajusz, a csucorodó száj és a mi az élőnél — ha szavalt, vagy hévvel beszélt, kiválóan jellemző volt,

az a nem tudom mi nehezeltő, dacos valami... Mikor Petőfi egyszer előttem elszavalta „Dalaim, mik ilyenkor teremnek, Viilámai haragos lelkemnek” költeményét, akkor láttam legjobban ezt az egész valóját jellemző vonást a szája körül.” — Ld. még Hatvany i. m. V. köt. 19. l., Zilahy Károly Petőfi-életrajzából: „Mintha most is előttem állna a kis fürgő ember, tömött gesztenyeszín kecskeszakállával; hóna alatt kurta nád-pálca (tőrrel); nyakkendő nélkül, szélesen kihajtott inggallérral, mely meztelen barna nyakát egészen szabadon hagyta — brr! ezen legjobban csodálkoztam, a szél menykő mód hűvösen füttyörkélte be a Hortobágyról, :..” stb.

A *Rostra* és *Az üstökös csóvája* c. tanulmány célja egyes Petőfivel kapcsolatos legendás elképzelések cáfolata. A szerző gazdag bizonyító apparátussal győz meg arról, hogy Petőfi — az annyira elterjedt és emléktáblával is „igazolt” közhiedelemmel ellentétben — a Nemzeti Múzeum előtt nem szavalta el március 15-én a *Nemzeti dalt*. Ezt sem egykorú források, sem szemtanúk nem említik; s maga Petőfi is feljegyezte, hogy a *Talpra magyart* aznap négy ízben, utoljára a Landerer-nyomda előtt adta elő. De a legenda éppen azáltal lett jelképpé és kifejezővé, hogy *betű szerint* nem igaz: a hagyomány évek múltával, a közvetlen benyomások elhalványulása után a forradalom vezérének alakját s az általa többször elszavalt forradalmi esküt összekapcsolta az akkori népgyűlések színterével, és szószékével (rostra): a Nemzeti Múzeum lépcsőfalával. A szerző nyomon követi ezt a folyamatot és ezzel teljessé teszi a bizonyító eljárást. Az első ösztönzést a *Pesti Divatlap* ápr. 22-i számának melléklete, a Kálozdi János megzenésítette *Nemzeti dal* adhatta, melynek címlapján egy Nemzeti Múzeum előtti népgyűlés rajza látható, a lépcsőfalán alighanem Petőfi tollas sapkás, kardos alakjával. A magyarázó szöveg sem március 15-ét, sem a *Nemzeti dal* elszavalását nem említi, a későbbi reprodukciók mégis az ismert szöveggel jelennek meg: *Petőfi március 15-én a Nemzeti dalt szavalja*. Két hasonló tárgyú, egykorú, ill. közel egykorú ábrázolást, melyekkel ugyanez a folyamat játszódott le, a szerző a mellékletek közé felvett ugyan, de a szövegben nem említi őket. Mindkettő a Fővárosi Történeti Múzeum tulajdona (a reprodukciók alól a lelőhely adatai hiányoznak). A képeken tárgyukra utaló szövegadat nincs, — albumokban, emlékkönyvekben megjelent reprodukcióikat mégis a fentihez hasonló feliratok kísérik, melyekben ismét az évtizedek múltán is élő és ható legenda bukkan fel. — Az értékes, szépen megírt tanulmányt a jegyzetben

Március 15-e órarendje, a nagy nap eseményeinek pontos időrendi felsorolása egészíti ki.

A Petőfi szibériai fogságára és halálára vonatkozó, makacsul fel-felbukkanó hiedelem magyarázatát keresve a szerző bizonyos feladatok kijelöléséig jut el, továbbá azt fejtegeti, hogy a költő földi maradványait — fogazata és egyéb ismertetőjelek alapján — kedvező esetben még ma is fel lehetne ismerni (*Az üstökös csóvája*).

A *Versétkép és versnaptár* c. dolgozatban Várkonyi a Petőfi-vers születésének a költői alkatban rejlő feltételeit nyomozza. Mi a magyarázata annak — teszi fel a kérdést —, hogy Petőfi tekintélyes kéziratos hagyatékában a versszerzés műhelytitkaira, a költés folyamataira utaló nyom alig akad? A szórványosan előforduló törlések, apróbb korrekciók inkább utólagos, nyomdába adás előtti simítgatások a már kész költeményen. Vajon valóban rögtönözte-e verseit a költő, amint ezt sok „szemtanú” állítja, vagy arra gondoljunk inkább, hogy a fogalmazványokat megsemmisítette? A szerző arra az eredményre jut, hogy Petőfi fejben verselt s a kész költeményeket hosszú ideig meg tudta őrizni emlékezetében; a fogalmazáshoz nem papírra volt szüksége (ez csak a végső rögzítéshez kellett), hanem ütemes mozgásra: járásra vagy taglejtésre. A költő tehát a versszerzők motorikus, pontosabban mobilis típusát képviselte, s akkor is, amikor életkörülményei már nem kényszerítették arra, hogy szászámra rója a kilométereket, szobájában fel s alá járva költötte verseit; így keletkezett pl. a *János vitéz*. A közölt versétkép a hozzátartozó helységnév-jegyzékkel a gondolatmenet szemléltető, ill. statisztikai alátámasztása. Gazdag bizonyító-anyagot kapunk az emlékezéseknek Petőfi jellegzetes járásmódjára, „gyalogló-stílusára”, egyes verseinek keletkezési körülményeire és kitűnő emlékezőtehetségére vonatkozó adataiból is: az ikonográfiai tanulmány statikus Petőfi-képe c. dolgozatban életszerűen kiegészül, valósággal megelevenedik. Az érvek és a hatáson csoportosított adatok meggyőzők, s bár Várkonyi az emlékezések hatalmas tárházát távolról sem meríti ki, úgy érezzük, helyes irányban keresi a Petőfi-vers genezisének titkát. Nem említi pl. Hiador (Jámor Pál) *Emlékei*-nek egy pontosan idevágó részletét (ld. Hatvany i. m. III. köt. 118. l.): „Még egy nyolcadretű kötet volt [Petőfi] kezében: saját költeményeinek kézirata. Midőn bepilanték, csodálkozással vettem észre, hogy alig volt egy-egy javítás költeményeiben. Sajtó alá dolgozott. Addig le nem írta gondolatait, míg művészi formát nem nyertek...” Felhívom még a szerző figyelmét két, tudomásom szerint eddig ismeretlen adatra is.

Az egyik Popovitsné Rozvány Gabriella temesvári asszony emlékezéseiből való, aki nővérének Arany Jánoséknál tett látogatásáról többek között ezt írja (a kézirat Sáfrán Györgyi, az Akadémia könyvtárosa tulajdonában van): „Erzsébet néném akit Aranyékhoz és ott látta Petőfit a kertben a ribizlibokrok között fel és alá járni nagy léptekkel. Jobb kezén a verslábakat skandálta, bal kezével dús, göndör haját borzolta. Rozvány Erzsébet megkérdezte, „Arany bácsit”, mit csinál Petőfi? „Skandál” — válaszolta mosolyogva Arany.” A másik adatot dr. Kacziány Géza, Orlay Petrics Soma barátja jegyezte fel a *Dalaim* c. vers egyik, az Akadémia Könyvtára kézirattárában található kéziratának hátlapjára: „Orlai egy ízben ... e példány eredetét így adta elő: Petőfi egy napon hozzá rohant és első szava az volt: „Adj hamar egy árkus papírt!” Orlai e félivet adta neki, mire leült és egy folyóban leírta a *Dalaim*-at.” — Néhány kisebb észrevételem: Várkonyi tévesen említi a Petőfi által fordított regények szerzői között Hahn-Hahn Idát (189. l.): tőle legjobb tudomásom szerint semmit sem fordított, sőt — mint Degré Alajos emlékezéseiből kitűnik (ld. Hatvány i. m. II. köt. 491. l.) — igen rossz véleménye volt a műveiről. — Félreértésen alapul a szerzőnek az az állítása, hogy Petőfi „*Lant versei*” c. kis kéziratot gyűjteményét a versek keletkezése után három évvel, Pozsonyban, emlékezetből írta volna össze (197—198. l.); Neumann Károly előadása szerint (*Vasárnapi Ujság* 1880. 36. sz.) Petőfi a füzetkét már megírva vitte magával Pozsonyba; ellenben néhány más költeményt ugyanakkor emlékezetből írta le barátja számára. — A Petőfi rögtönzéseire vonatkozó emlékezőseket (199. l.) fenntartással kell fogadni, mert gyakran a romantikus zseni-elmélet hatása érezhető rajtuk. A „Mi kék az ég!...” kezdetű vers keletkezését pl. az egyik emlékezés rögtönzésként adja elő, a másik, egyébként is szavahihetőbb változat szerint a költő a verset egyik sétájuk alkalmával kéziratból olvasta fel (ld. Hatvány i. m. III. köt. 30. l.). — Meg kívánok végül emlékezni az Akadémia Könyvtárának egy érdekes, az ímént ismertett fejezetek szempontjából figyelemre méltó és elgondolkoztató Petőfi-kéziratáról (Kisfaludy-Társaság gyűjteménye. *Analekták. A Petőfi Sándor versei és töredékei* c. borítékban), melyet Mikes Lajos ismertett a *Szendrey Júlia levelesládájának kincsei* c. kiadványban (Bp. 1928. Lantos, 21—30. l., hasonmással). Ez a költőnek talán egyetlen olyan ismert kézírata, mely a papíron való fogalmazás kétségtelen nyomait mutatja: törlések, javítások; költői ötletek; verssorok szeszélyes egymásutánban; üresen

hagyott helyek későbbi pótlások céljára stb. — A „versnapár” nem egyéb, mint a versek évenkénti számszerű megoszlását mutató kis táblázat, mely szerint Petőfi költői termékenysége 1844-ben hirtelen magasra szökött: verseinek száma az 1843. évi 40-nel szemben 1844-től kezdve egészen 1848-ig évről-évre másfélszáz körül mozgott. A szerző, túlbecsülve az ilyen statisztikai összeállítások értékét, azt a következtetést vonja le, hogy Petőfi 1844-ben „talált magára”. Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre a pusztá számadatok nem adhatnak feleletet; ami pedig a költői termékenység nagyarányú felfülbuzdulását illeti, arra — nézetem szerint — a költő életkörülményeinek gyökeres megváltozása: a megélhetési gondok enyhülése, a zaklatott állapot megszűnése teljesen kielégítő magyarázat. — A tanulmány jegyzetében a szerző Petőfinek a vasút iránti rajongását elemzi és mobilis alkatával hozza összefüggésbe.

Az „Áttekintő” címen közölt időrendi táblázat forrása, amint azt a pontos leírás alapján minden kétséget kizáróan megállapíthattam, a Farnos Dezső szerkesztette *Petőfiana* c. évkönyv 1. (és egyetlen) füzeté (Kolozsvár, 1889): egyik példányának három utolsó — különvált — levele (35—40. l.) kerülhetett Riedl Frigyes birtokába, aki, mint kiegészítései mutatják, feltehetőleg valamelyik Petőfi-tanulmánya megírásához használta segédeszközü. Várkonyi leírásából nem derül ki, milyen alapon tulajdonítja az egész összeállítást Riedlnek, de bizonyára téved: a kötet névtelen írásai, köztük ez is, hihetőleg a szerkesztőtől, Farnos Dezsőtől valók. A táblázat legfeljebb Riedl betoldásai miatt érdemelte meg az újraközlést, de mint a tanulmánykötet egyetlen nem eredeti darabja, meglehetősen kéri a nívós és hasznos dolgozatok közül.

Még néhány szót a stílus és a módszer kérdéséről. Várkonyi szépen, szemléletesen ír, s nem egyszer bonyolult útvesztőkön át is biztos kézzel kalauzolja az olvasót. Prózája néhol szinte ihletett magaslatokig emelkedik (pl. a *Rostra* c. tanulmány befejezésében). Dolgozatai, célkitűzésének megfelelően valóban olvasmányok. De miért ne lehetnének egyúttal teljesértékű irodalomtörténeti tanulmányok is? Tudjuk, nehéz egyszerre két úrnak szolgálni s nehéz a népszerű előadásra való törekvés mellett a tudományos igényeket is maradéktalanul kielégíteni. De nem helyeselhetjük, hogy a szerző erről a *Zarádkában* (227. l.) mintegy le is mond, nem akarván „sűrű jegyzetesséssel akadályozni az olvasást”. Meggyőződésem, hogy nem a jegyzetelés és a hivatkozások *ténye*, lépteti a szerző személyét előtérbe; legfeljebb ezek *módja*. A szerző elvei (melyeket azonban a

gyakorlatban szerencsére nem nagyon szigorúan alkalmazott) megnehezítik a kötet eredményeinek tudományos felhasználását. Forrásait a kötet végén betűrendes jegyzékben sorolja fel s ez kielégítő megoldás volna, ha minden esetben kétség nélkül meg lehetne állapítani, melyikből merít. Sajnos, nem mindig van így. Pl. 60. l.: „Balassa Imre szerint...” Balassa Imre nevű szerző nem szerepel az irodalomjegyzékben. — 65. l.: „Mint Pálffy Albert mondotta...” mikor, kinek? — „Érdekes példát találunk... Ernst Lajosnál: ...” Ernstnek melyik írásáról van itt szó? — 195. l.: „Petőfi... egy ízben barátai előtt így végrendelkezett...” Ki szerint, hol? Stb., stb. Maga Várkonyi is megállapítja, hogy „A Petőfi-irodalom áttekinthetetlen” (227. l.). S éppen Hatvany Lajos általa is említett kiadványa szolgáltatja legtöbb példáját annak, hogyan vegyül

össze az emlékezések roppant tömegében költészet és valóság, legenda és történeti tény. Ezért alig van irodalomtörténetünknek olyan területe, ahol a szerzőtől olyan idegenkedve említett „ún. tudományos módszerre” nagyobb szükség volna.

E megjegyzéssel korántsem akarom a tanulmánykötet értékeit kisebbiteni, sőt — úgy gondolom — éppen azt fejeztem ki vele, hogy a Petőfi-kutatás, mely nagyszabású tervek megvalósítására összpontosítja figyelmét és erőit, ezeket az eredményeket értékeseknek, számos területen hasznosíthatóknak tartja. Reméljük, hogy kötetének sikere Várkonyi Nándort, az irodalomtörténet fáradhatatlan bűváráat további munkálkodásra ösztönzi s újabb tanulmányokkal járul majd hozzá Petőfi élete és műve megértéséhez.

Kiss József

MAGYAR KÖLTŐK, XVII. SZÁZAD

Összeállította: Jenei Ferenc. Magyar Könyvtár, Magvető Könyvkiadó, Bp. 1956. 389 l.

XVII. századi nemesi, főrangú költőink műveivel az utóbbi évtizedekben kissé mostohán bánt irodalomtörténetírásunk. Az irodalomtörténeti érdeklődésből szinte teljesen kiesett munkásságuk vizsgálata s csupán a barokk-kultusz hazai időszakában fordultak egyesek különösebb figyelemmel műveik felé, hogy mint minden XVII. századi alkotásban, az ő verseikben is ünnepeljék a magyar irodalmi barokk nagyszerű teljesítményeit. Ennek a rövidéletű újabb népszerűségnek, mint magának a barokk-kultusznak is, 1945 után bekövetkezett a reakciója.

A közelmúlt jelentős filológiai eredményei a Balassi-, és a Rimay-szövegek körül, valamint az újra élénkülő stílustörténeti érdeklődés szükségessé teszi főrangú költőink munkásságának filológiai vizsgálatát s a magyar irodalom fejlődésében betöltött szerepük megnyugtató kijelölését is.

Jenei Ferenc kötete ezért kettős feladatot teljesít: részben az irodalomkedvelő olvasóréteg ismereteit bővíti XVII. századi költőink műveivel (mert Zrínyi és talán Gyöngyösi munkásságán kívül igen kevés ismeretes ennek a századnak az irodalmából), másrészt az élénkülő stílustörténeti érdeklődést is szolgálja, hiszen a hazai barokk legproblematisabb időszakának költészetéből ad könnyen hozzáférhető anyagot.

A válogatás a század műköltőit mutatja be, de kirekesztve Zrínyi és Gyöngyösi verseit, hogy több hely maradjon a kevésbé ismertek számára. Nyolc költő: Rimay János, Wathay Ferenc, Nyéki Vörös Mátyás, Madách Gáspár,

Beniczky Péter, Listi László, Koháry István és Petrőczy Kata Szidónia verseinek a javát adja közre azzal a szándékkal, hogy felhívja a figyelmet a „felfedezni és megbecsülni való” alkotásokra, mert „valamelyes költői övrőt mindegyik hagyott ránk”.

A válogatást majdnem minden esetben szerencsésnek tartjuk, bár Rimay verseinek újabb publikálása ellen szól a néhány éve megjelent kritikai kiadás. Rimay szerepeltetése eltorzítja az érték-arányokat is, mert a XVII. század költészetében járatlan olvasó azt hiheti, hogy Rimay jelentősége nem nagyobb, mint a kötetben szereplő többi költőé, pedig az ő verseit közel olyan mértékben felhasználják a korabeli főrangú lírikusok, mint mesterének, Balassinak az énekeit.

A válogatás arányaival kellett volna éreztetni Rimay kiemelkedőbb szerepét.

Különösen öröndetes Wathay Ferenc verseinek viszonylag bőséges válogatása. Wathay költészete ui. szinte napjainkig nem részesült megfelelő méltatásban s műveinek egyetlen (149 példányszámú), ma már hozzáférhetetlen kiadása van csupán. Munkásságának eddigi mellőzése érthetetlen, mert e kötetben helyet kapó versei is bizonyítják: költészete jelentősebb, mint a Balassi-epigonoké. Jenei Ferenc válogatása igyekezett „igazat szolgáltatni” a sokáig mellőzött költőnek.

*

A kötetben szereplő költők egyike sem te-remtett új, önálló nagy költszetet, mind-egyiknél érezni az irodalmi minták költésé-

gét és követését (Rimay költészetét nem sorolva ide) s e műlköltők verseinek zöme nem is a magyar költészet fejlődésének fő áramában halad, tematikájuk sem a XVII. századi magyarság nagy problémái körül izzik, mint a kéziratosságnak követése. Részből a középkori, vallásos témák modernizálása (olykor barokkos kontextusban), részben szerelmi költés konvencionális eszközökkel, vagy az idő, az élet forgandóságán és mulandóságán való meditatálás, esetleg régi nagy történelmi esemény kissé erőltetett eposzszá kerekítése. Nem életszükségletük a költészet, csak az alkalom, a fölös idő, vagy a rabság készletét jórészt írásra. *Más dolgom nem lévén, henyélést kerülve, Fogtam ez ritmusimhoz* (Beniczky Péter) mottója lehetne a kötetben szereplő versek nagyrésznél. Nemesi, jelentős részben főúri szemléletet tükröző költészet ez, az ún. *irodalmi felszín* (Esze Tamás kifejezése), s ha tükre is bizonyos értelemben XVII. századunknak, mégsem ez a XVII. századi magyar költészet. Munkásságuk kissé elszigetelt irodalmunk történetében, mert nem talál olyan folytatásra, mint Zrínyi, Gyöngyösi, vagy a kéziratosságot s az előzményekhez is jobbára külsőséges jegyek kötik (l. a Balassi-hagyomány). Tematikájuk, verselési technikájuk újabb eredményeket nemigen hoz létre. A kötet összeállítójának mégis igaza van, mert az elmondottak ellenére „akad itt felfedezni és megbecsülni való”. Balassi költészetének nagy példája sokszor jótékonyan éreztette hatását, ha meg is fosztotta XVII. századi költőinket a nagyobb kezdeményezésektől.

Ez a főúri költészet bár nem halad irodalmunk fejlődésének fő áramában, a Balassi-hagyományt mégis továbbviszi Amade és Faludi élményektől távoli verseléséhez, az ún. gálans, ál-érzelmei világához s költői technikájukba is behatol a korszerűbb európai stílusáramlatok némely motívuma. Néhány vers mélyebb humanista, hazafias tartalmával is kiemelkedik a kötet anyagából, mint pl. a Madách Gáspárnak tulajdonított *Pöngését koboznak gyakran ha te hallod kezdetű vers*, vagy Beniczky Péter *Hogy a szabadságnak méltósága mindenneknél kívánatos* c. éneke, melyben Petőfire emlékeztetve szól a kalmár ebéről (szolgaság) s az időt üvöltő farkasról (szabadság):

Noha kalmár ebe, mind nyárba és télbe,
Rágódik zsíros koncon,
Borsos étket eszik, sátor alatt nyugszik,
S nyújtózik a lazsnakon,
De mégis néz mordon, hogy nem jár szabadon,
És hogy van kötve láncon.

A farkas az erdőt járja s üvölt üdőt,
Fárad sokat éhezve,

Tűr a koplalással, csakhogy a vasláncsal
Ne legyen nyakon kötve.
Szabadságnak örül, pálcautést kerül,
Fél, ne legyen rekesztve.

A *Pöngését koboznak*... kezdetű éneket azonban nem mernénk határozottan Madách Gáspár versének tartani. Madách Gáspár és Rimay költészete között óriási különbség van: „Madách Gáspár már csak halvány Rimay-utánzó, anélkül, hogy nagybátyja formai tehetsége iránt a bámulaton kívül kellő érzékkel bírt volna.” írja Eckhardt Sándor (*Rimay összes művei*. 3. l.) Madách Gáspár versei könnyed, bőbeszédre, mesterköltőségre eleve hajlamosak s közülük hihetetlenül kiemelkednek a *Pöngését koboznak*... megkapó hangulatteremtő készsége. Eckhardt Rimay kiadásának nagy jelentősége, hogy Rimay költészetéről leválasztotta Madách Gáspár verseit, de a Madách-versek, ill. a neki tulajdonított énekek szövegkritikai vizsgálatát nem lehet lezártnak tekinteni. A kérdést Eckhardt Rimay kiadásában nyitva hagyta, azt írván, hogy a problematikussá kéziratokban szereplő versekről „... ha külön okunk nincs feltenni, hogy Rimay vagy más versével van dolgunk, akkor csak Madách Gáspár szerzeménye vagy más ismeretlen szerző műve lehet” (*Rimay J. összes művei*. 163.) A kötet összeállítója hangsúlyozta, hogy a kiadásában szereplő nyolc költő mindegyike hagyott ránk valamelyes költői övrőt. A *Pöngését koboznak*... azonban nem illik Madách költői munkásságába.

*

A kötet a XVII. századi magyar irodalmi barokk kérdésében is nyilatkozik. Régebben, a barokk-kultusz idején — mint jeleztük —, a főrangú költők munkásságát túlértékelték s egyesek irodalmunk nagyszerű, remek alkotásait látták ezekben a barokk motívumokat őrző versekben. Türocz-Trostler József 1946-ban hívta fel a figyelmet, hogy „Az igazi természetes barokk mellett van egy másodlagos álbarokk. Az elsőnek legtöbb eleme megtalálható benne, de az együttesen belül mindnek más a funkciója. Burjánzó szóművészet, a nagybarokk elrontott nyelvjárása, melynek vezető törvénye a jelzőket, képeket, hasonlatokat halmozó dekoratív játékosztön.” (*Realizmus és irodalomtörténet*. Bp. 1946. 14.) Főúri költőinknél csak erről a másodlagos, dekoratív jellegű barokkról beszélhetünk. A kötet verseinek tanúsága szerint még ez a barokk sem hatott különösebb mértékben a század második feléig. A hangzás-, az ellentétek- stb. játékos (öncélú) kultusza is csak szórványosan található meg a kötetben: pl. Nyéki Vörös Mátyás *Dialogusában* a pokol

gyötrelemeinek a leírásánál él az ellentétpárok fárasztó halmazásával (171. l.). Ugyanakkor e külsőleges barokk térhódítását is megfigyelhetjük egy, a *Dialógus*ban szereplő motívum vándorlásán. Így jellemzi a *Dialógus* Lelke a Testet:

Oh fonnyadt virágszál, ki minap virágszál,
Sok ékességiddel kedved szerint játszál,
Most minden vígságtól immár eltávostál,
Ruházatotodban is igen rongyosodtál. (144. l.)

E motívum megtalálható a *Szentsei-dalos-könyv* 62. sz., 1676-ban keletkezett énekében is (Buda János kiadása, 132—133. l.):

Oh fonnyadt virágszál, ki minap virágszál,
Virágos kertemben, kedvem szerint játszál,
Játszodozván de mast szároz ágra szállál,
Mi lehet az oka, hogy így nyavalyodál.

A *Nem régen vala nékem vigasságom* kezdetű ének a hangzás-, és az ellentét-játékot a végletekig fokozza, s a vers igazi mondani-valóját e cikornyás öltözettel teljesen elfedi. Ami előbb (Nyéki Vörös Mátyásnál) még beilleszkedett az egész keretbe, az most fölébe nő az egésznek, legfontosabb kelléke lesz a versnek:

Világomat élem világon, világom*,
Virágoznék midőn kedves ifjúságom,
Ifjúságom útját gátolja fogságom,
Fogságomat mikor urí szabadságom.

Ennek az éneknek s Gyöngyösi *Dédalus templomának* (IV. 23—25.) szöveg-rokonságát Baros Gyula mutatta ki (It. 1914, 324.). Gyöngyösi művében a *Szentsei-dalos-könyv* énekének játékos modora figyelhető meg

a sorvégi s a sorkezdő szavak azonosságával, ill. ellentétes tartalmával:

Ifjúságom színét fonnyasztó *Fogságom!*
Fogság után vajon lesz-e *Szabadságom?*
Szabadsággal vidul minden *Hervadságom*,
Hervadságom után derül *vigasságom*.
(Gyöngyösi I. összes művei I. 67.)

A motívum, ill. a módszer fejlődése példa lehet arra, hogy a barokk cikornya jobbra csak a század második felében s a végén érzet-ti határozottabban jelenlétét a költészetben (a kéziratos énekekben is).

*

Népszerűbb, nem csupán szakembereknek szóló kiadványnál fontos szerepe van az olvasó tájékoztatásának, útbaigazításának a közreadott anyaggal kapcsolatban. E problematikus század nem kevés megoldatlan kérdést feltevő műveinél talán még inkább várná az olvasó, hogy a tudományos vizsgálat eredményeit, kételyeit összefoglaló, a kötet anyagának elhelyezését irodalmunk fejlődésének a keretében, valamelyes formában megkapja. A kiadó szűkkeblűségével magyarázhatjuk csupán, hogy a terjedelmes (366 l.) anyag után *Tájékoztató* cím alatt összesen alig tíz oldalnyi igen rövid életrajzismertetés sorozatot találunk. Ezekben a rövidre szabott életrajzokban is megtalálja az olvasó a kötet költőiről a legfontosabb tudnivalókat, de legalább vázlatos esztétikai elemzés elmaradását mégis fájjalnunk kell, hiszen Jenei Ferenc az irodalomtörténészek 1956-ban tartott sárospataki vitájában XVII. századi költészetünk stílusproblémaival kapcsolatban több érdekes, megfontolandó kérdést vetett fel.

Komlós Tibor

ORTUTAY GYULA—KATONA IMRE: MAGYAR PARASZTMESÉK

Bp. 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó, 408 l.

Szokatlan dolog, hogy egy mű második kötete öt évvel megkésve kövesse az első. Ortutay és Katona népmese-gyűjteményének első kötete ugyanis 1951-ben jelent meg, s annak idején a szakkritika (Bóka László, *Irodalomtörténet*, 1951: 347—351; Dégh Linda, *Ethnographia*, 1951: 475—476; Vargha Gyula, *Építünk*, 1952. 5—6. sz. 85—86.) ezt tartotta a népmesék iránt a föl-szabadulás utáni években sokáig érthetetlenül megmutatkozó közöny „frontáttörésének”. Mi lehetett az oka, hogy félváltódes

késéssel jelenhetett meg a dicséretes vállalkozás második kötete? (A kiadó — zavaró, de kereskedői szempontból érthető módon — mellőzte e mostani kötet gerincén a második kötet jelzését, s a címlapon is csupán két diszkrét csillag jelzi, hogy nem magában álló műről van szó. Öröm viszont, hogy külsőségei izlésesen rokonok az első kötetivel.)

Most talán valóban sikerül megtörni a közömbösség és lenézés jegét, s az örvendé- sen megszorodott — de még mindig nem kielégítő számú — tudományos és népszerű

*valószínűleg *virágom* lehetett az eredeti szövegben

mesekiadványok (legutóbb Kovács Ágnes vette őket számba, Ethn. 1956 : 183), nem utolsósorban az erdélyi magyar folkloristák szép eredményei, most már tudománypolitika és népművelés számára egyaránt kétségbevonhatatlanul igazolják, mennyire nem elfogult túlbecsülés, ha a magyar folklórnak, köztük parasztmeséinknek is, szerepet számunk a múlt minden értékét új fényben fölmutató szocialista kultúránk egészében.

Meseválogatásaink az utóbbi két évtizedben, de különösen a fõlszabadulás óta, többnyire már kiadott meséket tartalmaztak, egy meglehetősen közismertté vált meseanyagot variáltak terjedelmüknek, jellegüknek megfelelő mértékben. Ennek legfõbb oka a tudományos népmese-publikációk sajnálatos szünetelése, amely miatt nem válhattak hozzáférhetővé sem az elmúlt évszázad megõrzött kéziratok gyûjtései, sem a fõlszabadulás óta gyûjtött szintûgy gazdag népköltészeti anyagok. Ha Ortutay és Katona gyûjteményének elsõ kötete pusztán megjelenésével s anyagválogatásának új szempontjaival vált úttörõvé, úgy most e második kötet azzal, hogy *meséinek zõme eddig kiadatlan, kéziratok forrásokon alapul*. S ha a nagyközönségnek szánt gyûjtemény nem is teheti fölõslegessé a kéziratok anyagok tudományos szempontú közzétételét, így is fontos hivatást teljesít, mert egyrészt kistolót elõlegez a majdan kiadásra kerülõ kéziratok gyûjteményekbõl, másrészt fõlhívja a figyelmet e kéziratok folklórananyag publikációjának halaszthatatlan szükségességére, amely lehetővé teszi a meseanyag intenzívebb, tartalmi-eszmei és stilisztikai-formai vizsgálatát, meséink nemzeti sajátosságainak földerítését. Mesekutatásunk — minden szép eredménye ellenére is — e területen máig is csak tapogatózik, ötleteket ad szilárd, bõséges tényanyagon nyugvó bizonyítások helyett. *A magyar mesekincs teljes számbavétele, a magyar népmesekatalógus elkészülte lehet e tekintetben csak a megnyugtató kiindulópont.*

Teljesen új magyar mesetípusokat várni — mint erre Ortutay rövid bevezetõje is int — természetesen aligha ésszerû; ám a válogatások gazdagságára, különösségeire, a mesealakulás folyamatára, a mese életére számos új, tanulságos adatot nyerünk. Így van ez már a mostani kötettel is, amely gazdagon mutatja be a magyar parasztmesék minden mûfaját, az õsi tündérmeséktõl a hiedelmes, babonás történeteken, realiztikus tréfákon, anekdotákon át a mese hagyományos kereteit szétzõrõ újfajta népi elbeszélésekig. Ha az elmondott elõbeszédének olykori stílárís zökkenõi, a gyûjtõk történetileg korlátozott lejegyzõ módszereinek fogyatékoságai itt-ott csak sejtetik is a mondanivalót vagy a megfogalmazás szépségét, a meseanyag a maga

egészében méltóan sorjázik oda már kiadott meséinkhez, sõt egynémelyik bizonyos szempontból (pl. a tudományos vizsgálódás számára) még az eddig ismertekkel szemben is jelent új értékeket. Az elsõ kötet bevezetõje azt ígérte, hogy ebben több olyan meseszerû népi epikum lesz, mely történeti személyekhez, nemzeti hõseinkhez kapcsolódik. Mátyás történet — a java eddig kiadatlan — valóban szép számban van; kár azonban, hogy néhány Rákóczihoz, majd Kossuth alakjához fûzõdõ monda nem tette teljessé a sort, ha már Dózsa-hagyományunknak csak töredékes nyomai vannak.

Azt hisszük, érdemes néhány szempontot fõlvázolnunk a válogatás nagy munkájának, nehézségeinek értékeléséhez. Mint mesekutatóink szóbeli közléseibõl tudjuk, eddig *mintegy 3000 magyar népmese jelent meg nyomtatásban, s körülbelül ugyanennyi hever még kéziratban*. A népköltési anyagközlés mostoha sorsa nyilvánvalóvá válik, ha analógiaként arra gondolunk, mi lenne, ha írónk, költõink, is csupán alkotásaik felét tették volna közzé! Igaz, mint minden hasonlat, ez is sántít, hiszen a folklórananyag változataiban élven nem mindenben vethetõ össze az irodalmi alkotással. Ám még ezt tekintetbe véve is meg kell vallanunk, hogy — különösen a finnek, észtek, írek roppant kiadott anyagához képest — e téren *igen elmaradtunk, s sürgõzõ földadatunk e mulasztás pótlása*. Az meg külön elszomorító tanulság, mi lett a sorsa számos múlt századi népköltészeti gyûjteményünknek egészen a legutóbbi két évtizedig, a Néprajzi Múzeum Adattárának létesítéséig, a kéziratok anyaggyûjtések az elkallódás veszélyének voltak kitéve. Mi sem jellemzõbb erre, minthogy a magyar tudomány legfõbb fóruma, így a folklór-kutatás legilletékesebb irányítója, az Akadémia is — *a pincéjébe vitette az anyagi (s néha egyéb) okokból kiadásra nem került kéziratok gyûjteményeket*, s a fõlszabadulásnak kellett eljõnnie, hogy e lappangó kincsekre ráleljenek szakértõ kezek, s napvilágra hozzák... Vájon, gyûjtésre serkentõ lehetett-e ez?

A válogatás nem volt könnyû munka; nem csupán azért, mert kéziratot böngészni mindig összehasonlíthatatlanul nehezebb, mint nyomtatott szöveget, de azért is, mert igen sok — a kötet szerkesztõinek szóbeli tájékoztatása szerint mintegy *félezzer* — mesét kellett átnézniök, hogy ebbõl az aránylag kevéssé ismert fõlszáz variánst (az átnézett anyagnak tehát csupán *tíz százalékát!*) közzétehessek. S hozzá még megnehezítette a válogatást, hogy — amint a meseirodalom ismerõi már régen tapasztalták — a régi mesegyûjtemény-szerkesztõk, válogatók *igen jó ízléssel szelektáltak*. Nem véletlen tehát, ha, mint említettük, ez a viszonylag már ismertté

vált meseanyag vándorolt egyik kiadványból a másikba.

Annál értékesebb, hogy e nehézségeket legyőzve a kötet összeállítói a régi meseanyagot méltóképpen gazdagították. Kár lenne elhallgatnunk, — a parasztkultúra változását hagynánk figyelmen kívül — hogy a *mondaanyag náluk esik a művészi színvonal*. Az életforma változása mellett a gyűjtői fogytékosság (a megfelelő „specialista adatközlő” hiánya, a lejegyzés stilizáltsága) is oka ennek.

A kötetből élénk rajzolódik néhány mesemondó és mesegyűjtő alakja is. Bóka László az első kötet bírálatában hiányolta a mese stilsztikájára, szerkezetére, műfajaira vonatkozó magyarázatokat; a második kötet e tekintetben fejlődést mutat. Katona Imre jegyzetei például igen ügyesen jellemzik a mesemondói egyéniségek sajátos arculatát: a csengeri Molnár Lajos, a kopácsi Tyúkos Horváth Antal és Farkas János, a csongrádi Palásti Anna és a kakasdi Andrásfalvi György — megannyi új magyar mesemondó egyéniség, önálló jellegzetességekkel, tartalmi-formai jegyekkel, akik gazdagítják a Borbély Mihályból, Korpás Lászlóból, Fedics Mihályból, Pandúr Péterből, Lacza Mihályból, Palkó Józsefnéből s még másokból álló magyar mesemondói galériát. Nem érdektelen figyelni e szegényparaszti, halász, cseléd stb. mesélőkre, mert társadalmi helyzetük és mesei világuk egyaránt azt a régi megállapítást igazolja, hogy a mese döntő részben a szegényparasztság, a falusi szegénység kulturális teljesítménye.

A kötet anyagából számszerűségben Kálmány Lajos gyűjtései emelkednek ki: a 48 meséből 19 az övé, mégpedig valamennyi kéziratos hagyatékából való. Ezek, s a már innen másutt is (az első kötetben, s Ortutaynak a *Magyar Klasszikusok* sorozatában megjelent népköltési gyűjteményében) közzétett epikus darabok nagy várakozást keltenek bennünk Kálmány kéziratos mesegyűjteményének készülő kötete iránt. A régi gyűjtők közül a nyolc mesével szereplő mezőkovács-házi Balás Gyula érdemel figyelmet, s bár mesegyűjtő módszere (akár Ipolyi dolgozó-társaié) stilizáló-átíró, mégis sok értékes variánst mentett meg az utókor számára. A gyűjtők sorában megismerkedtünk még özevgy Könyi Jánosné, Kiss Mihály, Mogyorós András, Orbán Balázs, Dékány Ráfáel és Eszenyi Tamás nevével, sőt a múlt századiak közt találjuk az eddig csupán dalgyűjtéséről ismert Színi Károlyt is. A közelmúlt gyűjtői közé tartozott a 20-as évek végén munkálkodó Molnár József, aki a bizonyára családjába tartozó vagy rokon Molnár Lajos meséit jegyezte le. A mesélő 1928-ban csupán 32 éves volt; tán nem lenne tudáság nélkül

való, ha gyűjtőink megkeresnék, s ha még él, újból megszólaltatnák. (Ha már az 1882-ben született Borbély Mihály, Kálmány mesemondója, mint Bálint Sándor a közelmúltban megtudta szegedi rokonaitól, néhány éve meghalt a jügoszláviai Verbicán [Egyházaskénen], pedig rég dédelgetett tervünk volt, hogy a kulturális kapcsolatok jobbrafordul-tával fölkeressük.)

Szakmabéli mesekutatók közül a kötet egyik szerkesztője, Katona Imre szerepel három csongrádi és két kopácsi, Bérés András három rozsályi és Dégh Linda két kakasdi mesével.

A jegyzetek, mint már utaltunk rá, jók, megfelelnek a kiadvány jellegének, rendeltetésének, legfőkébb bizonyos formai egységet (pl. a kéziratos munkák következetes idézési módját, az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának azonos szavakkal történő idézését) és néhány apró henyéséget (pl. „most jelenik meg első ízben nyomtatott formában” [?] — 400. l.) tehetünk szövé. Főlőleseknek érezzük a „Mátyás király dologra taníttatja saját testvérét” c. mese jegyzetében ezt a magyarázatot: „E mondanban nem szabad történelmi hitelességet keresnünk . . .”; annál is inkább, mert már előbb (a 23. sz. jegyzet) helyesen jellemezte a népi történelmi tudat sajátosságait, az adatszerűségeen való fölilemelkedést, az anakronisztikus, történetietlen mozzanatok funkcióját a nép történelmi-társadalmi szemléletének kifejeződését jelentő történelmi mondanokban. Tán nem elfogultság részünkről, ha Kálmány említésekor (400. l.) keveseljük az „ismert nevű gyűjtő” epitetont, s úgy érezzük, nagyközségünknek bátorosan mutathatjuk be Kálmányt, mint a magyar népköltészeti gyűjtés egyik legnagyobb *klasszikusát*. A kukutyini major (402. l.) egyébként ma Ferencszállás néven önálló község.

A lapalji jegyzetek szükségesek, hasznosak. A *durbincs* tudományos neve fölőleses (271), viszont a *sikárlőről* (325) már csak azért is jó lett volna néhány magyarázó szó, mert a jegyzet az árából édegető mint a népi társadalom Szeged környéki típusát mutatja be (402).

Érdekes, hogy egy nemrég, 1950-ben gyűjtött mesében a szerkesztők találgatásokra vannak utalva egy kifejezés értelme felől (312). Azt hisszük, a gyűjtő feladatához tartozik, hogy a mese lejegyzése után a számára nem világos tájszavakat, kifejezéseket újból megkérde az adatközlőtől.

A kötet egyik Kálmány-gyűjtötte darabja a hagyományos eredetmagyarázó formát tanulságosan vetíti át a tradíció szerint *természeti* jelenségekről — a *társadalmiakra*. A falusi kovácsról van benne szó, aki azért dolgozik hajnali négytől este hétig, mert a foglalkozása jelképét, a kalapácsot, melynek

vasára 4-et, fejére 7-et írt az osztogató Úristen, fordítva, a vasánál fogta meg, ahelyett, hogy az eredeti isteni rendelés szerint reggel héttől délután négyig forgathatta volna szerszámát. Nem véletlen, hogy a magyar kisiparosság szájhagyományából, a sajátos magyar „munkásfolklorból” (mely épp olyan átmenet a nagyüzemi folklor felé, mint a Katona Imre kutatta kubikosköltészet) éppen Kálmány Lajos kiadott és kiadatlan gyűjteményei őriztek meg a legtöbbet. Származása és folklor-fölfogása egyaránt rávezették Kálmányt az e fajta epikus hagyományok fel-

jegyzésére, s ezért külön hálára kötelezte a mai kutatókat. *Ortutay Gyula az első kötet bevezetőjében célzást tett rá, hogy a gyűjteményt egy harmadik kötet követi majd, amely a munkásosztály költői, elbeszélő emlékeit fogja össze.* Az azóta eltelt években sok vita volt a munkásfolklor kérdéseiről, egyáltalán létéről, de e vita is mindaddig terméketlen marad, míg vitaalapul le nem tesszik a mellette érvelők az első gyűjteményes kötetet. A sok ígért nagy várákozást támasztott bennünk!

A Magyar parasztkésék e kötetét is György Miklós rajzai díszítik.

Péter László

MÓRA FERENC: A VILÁG ÍGY MEGYEN

Válogatott írások. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1956. Válogatta és jegyzetekkel ellátta: Vajda László

Örömmel üdvözljük ezt az új kötetet, amely Móra Ferenc elbeszéléseinek és karcolatainak gazdag gyűjteményét nyújtja az olvasónak. Vajda László hasznos munkát végzett, bátran és sokrétűen válogatta össze könyvének anyagát.

Ebben a kötetben megtalálja az olvasó Móra gyermekkorának költői ábrázolását, megismerkedik a kezdő tanár és a szegedi újságíró élményeivel. Joggal hiányoltuk eddig a tudós és a természetbarát Móra elbeszéléseit, most ezek is megjelennek, és örömmel látjuk, hogy semmit sem vesztek üdeségükből. Vajda elmélyíti az olvasó ismereteit, amikor bőven válogat a társadalombíráló írásokból. Nem feledkezik meg a riportokról sem, s válogatása valóban teljes képet nyújt Móra elbeszélő művészetéről.

Joggal vethetné fel valaki egy sereg elbeszélési hiányát, hiszen még sok kincs rejtőzik Móra köteteiben. De adjunk szabad kezét a válogatónak, mert ő csak saját ízlését követheti. Minthogy a szerzőnek gazdag és sokrétű elbeszélő művészetét megismerteti kötetével, célját elérte művének kiadásával.

Vessünk fel mégis néhány kérdést, amelyeknek megoldásával a további válogatásokat még könnyíthetjük.

Egy-egy kötet anyagának összeválogatásához sokféle szempontot kell figyelembe venni. Mint a fenti esetben is történt, meg kell mutatni az író művészetének legfőbb jellemzőit, és mindig a legszebb darabokat kell kiválasztani. De ezzel csak a nyersanyagot állítottuk össze. Ennek helyes szerkesztése csak megfelelő elv alapján sikerülhet. Ilyen elvnek tekinthetjük az író fejlődését. Ha ezt tartjuk legfőbbnek, akkor időrendben kell összeválogatnunk a szemelvényeket, a megjelenési sorrendet tartva szem előtt. Ezzel

szemben helyes lehet a tematikus szerkesztés is. Ilyenkor az egy témakörbe tartozó darabokat állítjuk egymás mellé. Elképzelhető olyan válogatás is, amely különösen kidomborítja egyik vagy másik sajátosságát az írónak, vagy éppen az eddig ismeretlen értékeit emeli ki. Ez a sokféleség meggondolkoztatja a szerkesztőt, vajon Móra Ferenc elbeszéléseinek válogatásakor milyen szempont lenne helyes?

Móra művészetét kell közelebbről megvizsgálnunk, ha erre a kérdésre felelni akarunk. A regényíró fejlődését jól megfigyelhetjük a *Négy apának egy lánya* (A *festő halála*) c. regénytől az *Aranykoporsó*-ig. Az első könyvben még epizódok uralkodnak, s a szerző nem tud epikus módon elbeszélni, művének egy része nem egyéb, mint a regény keletkezésének kedves előadása. Majd egyre jobban szerkesztett regényeket ír, fejlődését az irodalomtörténet már megállapította. De elbeszélései mintha Athéné módjára teljes fegyverzetben ugrottak volna ki teremő agyából, nem mutatnak fejlődést. Mind-egyikre jellemző az az előadásmód, amely Mórát oly kedvessé teszi: a derű és a keserűség sajátos ötvözete, a tréfás célzások, a szubjektivitás és a sokoldalúság. Ezért ha elbeszéléseket válogatunk Móra műveiből — véleményem szerint — tematikus rendet kell alapul vennünk.

De elképzelhető másféle szerkesztés is. A válogató az egyes elbeszélések megjelenésének időrendjét is követheti. Ez Móra műveinél nehéz kérdés, mert ilyen időrendi összeállítással még nem rendelkezünk, legfeljebb a saját válogatásában megjelent kötetekre támaszkodhatunk. Ha azonban elfogadjuk azt, hogy a fejlődés szempontja itt nem jelentős, akkor a tematikus összeállítás mellett döntünk.

Vajda László könyvének szerkesztése arra mutat, hogy a válogató nem követett határozottan egy elvet, s ez — véleményem szerint — árt is kötetének. A *világ így megyen* a *Nemzeti szolgálmester* című szemelvény-nyel kezdődik, amelyet Móra 1934-ben, nem sokkal halála előtt írt. Ez után *A Daru utcától a Móra Ferenc utcáig* című kötetből válogat Vajda, tehát ismét Móra életének utolsó szakaszából. Majd rátér az egyes kötetekre, amelyek Móra életében jelentek meg, azokból válogatja ki a legszebb darabokat. De itt nem érvényesül sem az időrend, sem a tematikus elgondolás. A mai olvasó a *Kalcinált szóda* vagy a *Legkedvesebb tan-könyveimről* című írásokat az *En szép tanár-korom* mellett szeretné látni, mert tematikailag odatartozik. Nem vonatkozik ez az olyan kötetekből való válogatásra, amely már az író gondozásában tematikusan összetartozó írásokat tartalmaz. (*Homokország, Utazás a földalatti Magyarországon.*)

Már a teljesen következetes elrendezés is jobban megvilágítaná Móra művészetét, de itt nem állhatunk meg, mert a kötet még ezzel sem teljes. Móra írásai sokban emlékeztetnek a népmesék gazdag motívumaira: újra meg újra előbukkannak anekdoták, epizódok vagy alakok, bár az olvasó már találkozott velük, nem nélkülözheti a szerkesztő tájékoztatását. A népmeséket motívumkatalógusokkal közelíti meg a kutató, hogy valamiféle rendszert állapíthasson meg. Móránál erre nincsen ugyan szükség, de az olvasó joggal vár kalauzólást ebben a mosolyból és keserűségből eredt rengetegben is. Hiányoljuk azt, hogy Vajda nem írt bevezetést válogatásához. Elbeszélhetne volna benne Móra életét, hogy az olvasó megismerje az embert, mert csak így élvezheti annak életművét. A bevezetés szólhatna Móra művésze-

téről, az egyes elbeszélések keletkezéséről és összefüggéseiről is. Mindezzel bevezethetné a közönséget az olvasás művészetébe, s ehhez jobb szerzőt Móránál nem is találhatna. A bevezetés megvilágíthatná azokat a társadalmi és gazdasági viszonyokat is, amelyek ellen Móra harcolt. Ha frázismentesen ismerteti a szerkesztő az egyes elbeszélések keletkezéstörténetét és realitását, könyvének sokkal termékenyebb a hatása. Így Mórának sok célzása és megállapítása kárba vész, mert az ifjú olvasó már nem tudhatja, hogy mire vonatkozik.

A jegyzet-szótár nyújt ugyan tájékoztatást, de ez nem elégítheti ki az olvasó jogos igényeit, mert ő életrajzt és elemző útbiztosításokat vár. Egyébként ez a szótár gondos, alapos munka. Az idegen szavakat és neveket mind megnagyrazza, szövege rövid és világos. Itt legfeljebb néhány hiányosságra kell rámutatnunk.

A tulajdonnevek egy részénél Vajda nem közli a születés és a halálozás évszámát, holott általában — helyesen — ez szerepel a szótárban. Nem találjuk meg Vergilius, Maeterlinck és Kipling adatait. Ovidius születési évét a szótár helytelenül 40-ben állapítja meg. (A költő 43-ban született.) Lucretius neve nem teljes, jobb lett volna Titus L. Carusról szólni. Hiányosnak tartom a következő meghatározást: „doctor utriusque — mindkettőnek doktora”. Ez nem világítja meg azt, hogy a jog- és államtudományok doktoráról van szó.

Az új Móra-válogatás nagy lépés előre, mert ezzel olvasóközönségünk jobban megismeri és megszereti egyik legkedvesebb elbeszélőnket. S ha még jobb válogatást és teljesebb kiadásokat kívánunk, akkor további lépéseket kell tennünk ezen az úton.

Lengyel Dénes

NAGY LAJOS: VÁLOGATOTT KARCOLATOK

Nagy Lajos Művei. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1957. Válogatta Gordon Etel

Nagy Lajos Művei sorozatában jelent meg karcolatainak válogatott gyűjteménye, mely mintegy háromszáz, hol humoros, hol komolyhangú kis írást ad az olvasó elé.

„Gyakran gondoltam arra, hogy valójában elvetélt humorista vagyok. Mert a komoly, sőt komor írásaimat nehezen írtam, írásuk fölkaparta a lelkemet, a tréfák meg csak úgy ömlöttek belőlem.” — Ezt írja önéletrajza második részében, a *Menekülő emberben*, és ha elolvassuk a most megjelent kötetet, mi is úgy érezzük, hogy Nagy Lajost nemcsak egyik legnagyobb novellistánk, hanem eredeti, sajátos hangú humo-

ristánknak is kell tartanunk. Természetesen a novellairót és a humoristát nem lehet elválasztani, mint ahogyan nem lehet élesen elhatárolni a karcolatot a novellától sem, egy arc, egy ember ez — csak más helyzetben, más arkifejezéssel. És a karcolatok sem egyszerű „tréfák”, hanem ide is ehatol Nagy Lajos más írásainak „komoly, sőt komor” hangja.

A karcolatnak, mint formának kifejlődése jellemző volt a polgári életre, a polgári irodalomra, hiszen a mindennapi újságolvasás elterjedése, az újságok egymásközi versengése termelte ki ezeket a kis

csattanós történeteket, vázlatos írói képeket. Ez tehát a polgárság, sőt a kispolgárság műfaja lett elsősorban. De az olyan nagy írók, mint Kosztolányi, Karinthy vagy Nagy Lajos, át tudták törni ezeket a kereteket, felülemelkedve ezeken a korlátokon itt is eredetít tudtak alkotni, és a napilapokba szánt, igénytelennek látszó írásokban is írójuk egész egyénisége tükröződik.

Mi az, ami egyéni szint ad Nagy Lajos karcolatainak? Mik a témái milyenek az eszközei? Az újságok politikai és más természetű szenzációi, az időjárás, a mindennapok emberének apró kis esetei — általában kicsinyes, felszínes témák, a kispolgárság életének problémái, az ő látóhatáruk képei. És mégsem adhatunk igazat azoknak, akik Nagy Lajosban a dohogó kispolgárt látják. Az, aki így tudja csipkedni, gúnyolni, nevetségessé tenni őket, az — legalábbis szellemileg — nem tartozhat közéjük. És a kicsinyesnek, felszínesnek látszó esetek ürügyén szociális kérdések, a társadalom élete, bajai és visszasságai kerülnek tollára, ezekre világít rá, hogy megmutassa bennük a nevetségességet, a butaságot, az embertelenséget. Éppen a jelentéktelen tárgyakon keresztül mutatja be a társadalmi viszonyok legmateriálisabb vonatkozásait. A pénz, a pénz mindenhatósága és a pénztelenség tehetetlensége — Nagy Lajos gondolatainak, következtetéseinek állandóan vissza-visszatérő refrénje. Néhol kissé egyhangúvá teszi a kötetet, bár ezt nem lehet Nagy Lajos hibájaként felróni, hiszen összegyűjtött anyagáról van szó, de nem hibája ez a válogatásnak sem, mert az író gondolatvilágát így teljesebb formában ismerteti. Mégis felvetődik a kérdés: hát nem tudott felülemelkedni ezen a szemléleten? Nem voltak mélyebben járó gondolatai, színesebb témái? Nem, ő ezt látta, ezt a „lapos” világot, ilyen volt az ő horizontja, de ahogyan látta, ahogyan felfogta mindezt, és ahogyan bemutatta megrázóan mélyen és meztelenül, az ki is emelte őt ennek a világnak laposságából, kicsinyességéből. És a kispolgáriasságról még annyit, hogy valóban kispolgári problémákról van itt szó, de Nagy Lajos kiemeli a sekélyességéből. Egy helyen azt írja, hogy szerinte kétféle író van: polgári, azaz aki a burzsoázia írója, és olyan, aki az általános emberit írja meg — és ennek a kifejezésnek nála haladó értelme van — nem egy osztály, hanem az emberiség érdekében. A karcolatoknak és többi műveinek kritikai szelleme pedig olyan szigorúan vett humanista erkölcsi felfogást sejtetnek, melynek alapján méltán sorolhatta magát a második kategóriába.

Ez az erkölcsi szemlélet ad a karcolatok humorának, csillogó szellemességének vala-

milyen mindig észrevehető komoly, sőt gyakran kissé szomorú, fanyar aláfestést; ezért van az, hogy Nagy Lajos eredeti, egyéni humora csak a legritkább esetben — a *Képtelen Természetrájr* egyes darabjaiban — válik játékká, üres humorizálássá.

Írói eszközei változatosak, bár egy-egy ötletét többször is felhasználja, egyes fordulatai többször felbukkannak. Erre nyilvánvalóan külső ok, a megélhetéért folytatott küzdelem kényszerítette, és éppen ezért a válogatáskor enyhíteni lehetett volna ezen a hibán. (A *Fürödjünk a szabadban!* például a *Fürdés* ötleteinek más formában való, kissé kibővített újraírása). A mondani-való megformálása, a gondolat megelevenítésének módja azonban — bár itt is vannak kedvezenc formái — rendkívül változatos: komolyhangú elgondolkoztató, gyakran drámai tollrajzok, csattanós és mindig jellemző kis történetek, elejétől végéig ironikus, mindent leleplező gúnyolódások, okoskodó játék, groteszk szójátékoktól, sziporkázó ötletektől túlradó szellemi légtornász-mutatványok, stílusparódiák és mindezeknek különböző keverékei fejezik ki, öntik formába az író gondolatait. Stílusa a beszélt nyelvhez igyekszik közeledni, a közvetlen társalgás, a személyes elbeszélés hatását akarja felidézni; éppen ezért egyszerű, sokszor megdöbbentően egyszerű ez a stílus. „Szegény ember”, „gazdag ember” — fakó és szürke szavaknak tűnnek, de minden kopottságuk mellett sem teszik a stílust művésziatlenné. Nagy Lajos éppen a lényegét húzza alá, teszi szembeszökvővé az elhasznált szavak üresnek hangzó kopogásával, és így új, elvontabb értelmet ad a már teljesen szintelen kifejezéseknek.

Ha a kötet elolvasása után visszatekintünk, észrevehetünk egy bizonyos fejlődési vonalat; megállapíthatjuk az egyes időszakok írásainak jellemző felfogásbeli és formai sajátosságait. Az első időszak — a monarchia és az első világháború kora — karcolatait szürkébbeknek, ötletekben szegényebbeknek érezzük a későbbiekhez képest, némelyiknek felfogása ma már túlhaladottnak, sőt naivnak tűnik. Helyes azonban, hogy a válogatás ezeket a még aránylag gyengébb karcolatokat is közli, hiszen így láthatjuk már az indulás néhány darabját is, amelyek közt vannak természetesen mély, a későbbiek realizmusára emlékeztető írások is, de amelyeket mégis egy kissé kezdetleges naturalizmus jellemez. A háború végétől az ellenforradalmi korszak elejéig írja a *Képtelen Természetrájr* furcsa állatjellemrajzait, a nagy társadalmi átalakulások idején. És mi látszik bennük, ami ezeknek a viharos éveknek a visszatükröződése volna? Igaz, hogy tele van célzásokkal, valóban gyilkos célzásokkal, de a leg-

mélyebb benyomást mégis a fantasztikus agytorna, a groteszk, szokatlan gondolatok állandó keresése teszi. Játék a szavakkal, játék a fogalmakkal, a köznap gondolkodás nevetségessé tétele — ez a lényege a *Képtelen Természetrájnak*. Nevetségessé teszi a tankönyvekből és máshonnan kritikátlanul átvett gondolkodásmódot, és egy egyéni, az általánosan elfogadott ideológiától elszakadó világszemlélet lehetőségét villantja fel. Van-nak persze itt is olyanok, ahol a közvetlen kritika kerül előtérbe mindig észrevehető célzások formájában. A *tyúk* c. rajzát például így fejezi be: „A kakas hangos kedélynyilvánítását kukorékolásnak nevezik, a tyúké pedig kodácsolásnak. A kakas kukorékolásáról azt mondják, hogy a hajnalt jelenti. Mostanában a természetkutatók sok kodácsolást figyelhettek meg, de kukorékolást aligha.”

Karcolatainak túlnyomó többségét a két háború között írta. A huszas évek írásai különösen kiválnak erős kritikai hangjukkal; támadja az ún. keresztény kurzus ideológiájának minden megnyilatkozását, az antiszemitizmust, a kezdődő fasizmust. Ezek a karcolatok szinte a huszas évek eseményeinek, társadalmi mozgalmainak krónikáját írják meg ironikus megvilágításban. Nagy Lajos ebben az időben kapcsolódik be leginkább irodalmi eszközökkel a politikai,

társadalmi harcokba. A harmincas években kissé visszahúzódik ettől a harctól, de karcolatainak hangja ebben az időben elmélyül, közelebb kerül a nagy realista novellák hangjához. Egész kis tanulmányokat ír például *Az írói szabadság* és *A ponyva győzelme* címek alatt, irodalmi, de még inkább társadalmi kérdéseket vizsgálva. Az utolsó két évtized írásait már nem az a szípor-kázó, gyilkos humor jellemzi, amely a huszas években annyira sajátja volt, hanem egy csöndesebb, hol mosolygó, hol komoly hang; de ez a hang is ugyanazt a bíráló Nagy Lajost szólaltatja meg legtöbbször, akit az előző karcolatokból megismertünk. Ezek az évek is hoznak új színeket, elég a *Villamos öreg* néni-jének meleg, együttérző megelevenítésére gondolnunk.

A *Válogatott karcolatok* anyagának legnagyobb része eddig újságokban hevert, nehezen volt hozzáférhető, és éppen ezért Nagy Lajos munkásságának ez az oldala homályban maradt. A gyűjtemény tehát nagyjelentőségűnek tekinthető bő és gondos válogatásával. Az utószóban a válogató Gordon Etel röviden elemzi a karcolatokat. A válogatásról még el kell mondanunk, hogy valóban sikerült, céljának megfelelően, sokoldalúan bemutatnia Nagy Lajos művészetének ezt a területét.

Rajnavölgyi Géza

TÁRSASÁGI HÍREK

Irodalomtörténész kitüntetése. 1958. március 15-én *Turóczi-Trostler József* egyetemi tanár, akadémikust, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmányának tagját több évtizedes tudományos és nevelő munkásságáért a Kossuth-díj II. fokozatával tüntették ki.

1. *Komjáthy Jenő* születésének századik évfordulóján, 1958. február 3-án az Irodalmi Tanács és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság koszorúzási ünnepélyt rendezett a Kerepesi úti temetőben, a költő síremlékénél. Komlós Aladár mondott emlékbeszédet majd Fodor József és Jankovich Ferenc helyezték el koszorút. Az ünnepélyen jelen voltak az író családjának tagjai, köztük a költő fia, Komjáthy Győző.

2. *Nagy Lajos* születésének hetvenötödik évfordulóján a Hazafias Népfront, az Irodalmi Tanács és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megkoszorúzta az író sírját a Kerepesi úti temetőben, 1958. február 5-én Gellért Oszkár mondott megemlékezést a sírnál, majd Ortutay Gyula a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, Szabó Pál az Irodalmi Tanács nevében helyezett el koszorút.

3. A Társaság és az Ismeretterjesztő Társulat irodalmi szakosztálya klub-est sorozatában január 8-án *Szabolcsi Miklós* beszélt a József Attila-kutatásokról. Ismeretette a készülő kiadványokat, és részletesen beszámolt legutóbbi romániai kutatóútjáról, melynek során fény derült a költő apjának

kivándorlása utáni sorsára. A megbeszélés résztvevői főleg az életrajz eddig ismeretlen részleteivel kapcsolatban tettek fel kérdéseket.

4. A márciusi klubmegbeszélésen *Tóth Dezső* számolt be a reformkori magyar irodalom kutatásairól. Megemlékezett a lengyel irodalomtörténetben folyó, és a mi problémáinkkal sokban rokon romantika-vitáról. Ismertette a készülő újabb monográfiákat, filológiai eredményeket. Fenyő István hozzászólásában beszámolt Leningrádban és Moszkvában végzett kutatásairól. Csokonai és főleg Vörösmarty költészetének korai ismeretéseiről, a reformkori irodalom nagy népszerűségéről igen fontos új adatokat talált a múlt század második feléből.

A Társaság irodájának közleménye ;

Azoknak a tagjainknak, akik tagsági díjukat 1957. évre befizették, kiküldtük a Tagsági Igazolványt. 1958-ra szóló tagdíjak befizetését kérjük a 171.250-számú csekk-számlán MTA. Magyar Irodalomtörténeti Társaság költségvetési folyószámla Budapest. Csekklapot kérésre küld a Társaság irodája. Bp. V. Pesti Barnabás u. 1.

Az 1957. évi tagdíjat 1957. december 1-től 1958. január 1-ig a következők fizették be :

Dénes Szilárd (10 Ft)

Gyárfás Imre (20 Ft)

Kovács József (Ráckeve) (20 Ft.)

СОДЕРЖАНИЕ

А. Дьердьяи: ВОСПОМИНАНИЯ БЫВШЕГО УЧЕНИКА О ЛЮБИМОМ УЧИТЕЛЕ

Юношеские воспоминания о преподавательской деятельности Яноша Хорвата в коллегии им. Этвэши, где он до первой мировой войны преподавал не только венгерскую литературу, но и французский язык; уже в результате первых работ он пользовался большим авторитетом и популярностью среди учеников.

Б. Саболичи: О РИТМЕ ТРЕХ СТАРИННЫХ ВЕНГЕРСКИХ СТИХОТВОРЕНИЙ

Сведения о раннем наличии падованов, ямбов и стихов песни о Нибелунгах в старинной венгерской поэзии.

Л. Бока: ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА СТИХОВ

Работа исходит от того установления, что анализ стихов должен подниматься до уровня научной систематизации, и рассматривает некоторые вопросы, возникающие при формировании метода научного анализа стихов. Прежде всего автор подчеркивает, что к индивидуальной психике поэтов надо подходить с лучшей психологической эрудицией, и что анализ стихов должен охватывать и литературу наших дней. В дальнейшем он занимается вопросом о том, каким путем можно разобщать объективную эстетическую ценность стихов от временного, изменяющегося в разные эпохи художественного эффекта. Анализ языка стихов является важной проблемой, и в пределах анализа литературного языка следует отдельно заниматься особенными вопросами языка стихов. Наряду с синтаксом стихов, необходимо создать поэтику других языковых категорий. Статья подчеркивает значение литературоведческой деятельности Яноша Хорвата в области научного анализа стихов.

Ш. Экгардт: ПИСАТЕЛЬСКИЙ ЗАМЫСЕЛ БАЛИНТА БАЛАШШИ

В этой статье автор старается доказать, что Балинт Балашши — первый великий венгерский поэт — постепенно отрывался от первобытного былинного осмысления, известного из первых его сочинений. Балашши хотел создать венгерскую литературу, причем школьная образованность, а особенно изучение ретирики поощряли его к оформлению научного понимания поэзии. Однако, до 1874 года о таком понимании ничего не было известно; в этом же году историки, любители поэзии, обнаружили одну рукопись любовных стихов Балашши. В настоящее время уже общеизвестно, что поэт осуществил синтез образования эпохи Возрождения и национальных традиций, представленных странствующими певцами.

Я. Барта: НАЧАЛО ПОЭТИЧЕСКОЙ КАРЬЕРЫ ЯНОША ВАЙДА

Значительное влияние на Яноша Вайда до 1848 года оказали два великих предшественника — лирика: Пэтефи и Верешмарти. Влияние первого толкнуло Вайда в направлении интимной, личной, песенной лирики и патриотической оды, влияние последнего же — в направлении страстной, признательной, любовной и мысленной поэзии.

В поэтическом развитии Вайда после 1848 года эти два влияния вызвали продолжительное смущение. Не только общее политическое и общественное положение эпохи, но и собственное его дарование предназначали Вайда на культивирование посредственной, искусственной лирики и эмоциональной поэзии; однако, присущий ему настоящий тон он сумел найти только в немногочисленных своих сочинений.

И. Бан: ВОЗБУДИТЕЛЬНЫЙ ЧАС КНЯЗЕЙ

Первый (частичный) венгерский перевод всемирно известной работы Antonio de Guevara, озаглавленной «Relox de Principes» был опубликован в 1610 году. Полный текст на венгерском языке вышел — на основании латинского текста Wapckelius — в 1628 году. Переводчик, кальвинистский проповедник Андраш Прагаи г. Серенч, оказался прекрасным стилистом, и работа пользовалась большим общим успехом. Как подлинник, так и венгерский перевод стал настольной книгой придворных кругов, и автор считает его интересным памятником венгерского *манерного* стиля.

Ф. Бришич: ОТ ФЕРЕНЦА ТОЛДИ ДО ПАЛА ДЬЮЛАИ

Статья старается указать на переворот, проявившийся в деятельности Ференца Толди в 1860-х годах. До тех пор в области литературы Ференц Толди был единственным доминирующим авторитетом. Однако, свои литературные взгляды окостенели, и проявлением Вэрэшмарти он считал развитие литературы законченным. В то же самое время, однако, возникло, наряду с Толди новое литературоведческое поколение, которое проанализировало литературные явления с помощью более утонченной и возвышенной литературо-эстетической принципиальностью чем Толди. Во главе этого поколения стоял Пал Дьюлаи.

Б. Золнаи: КОСТОЛАНЬИ, НИЦШЕ, ЮГАС

Автор сообщает письмо Дžэж Костоланьи, написанное Дьюле Югасу в 1906 году². В этом письме Костоланьи говорит восторженно о Ницше, и истолкует его творчество с точки зрения общей истории эпохи. 1906-й год оказался периодом брожения в политической и литературной жизни Европы и Венгрии. Анатолий Франс рисует картину утопического коллективизма (*Sur la pierre blanche*, 1905). В Венгрии вольнодумцы учредили свое общество. Ницше находил горячий отклик во всей Европе. Автор обрисовывает культ Ницше в Венгрии и старается обнаружить следы Ницше в творчестве Ади. Он приводит многочисленные высказывания Дьюлы Югаса в связи с Ницше. В дальнейшем он говорит о восторженности Дьюлы Югаса по отношению творчества Ницше.

Д. Керестури: ИСТОЛКОВАНИЕ СТИХОТВОРЕНИЙ

Нового метода агализа поэтических сочинений статья не дает; она обращает внимание лишь на некоторые основные факты, а именно: а) Поэтические произведения — творения человеческие, значит, нельзя оставить без внимания их исторические, индивидуальные, общественные предпосылки и действия. б) Поэтическое произведение — творение художественное, и поэтому истолкование, касающееся одно только содержание, искажает его, значит, следует проанализировать и форменные компоненты. в) Поэтическое произведение — творение языковое, материей которой является язык, определяющий пределы, однако инспирирующий и укрепляющий его своими выразительными средствами. г) Взгляды и методы объяснительного и оценивающего анализа следует обдумывать раздельно друг от друга, несмотря на то, что они переплетаются; нельзя удовлетворяться простым писанием таких сочинений. д) Каждое поэтическое произведение — конечная, суммарная ценность, получающая подлинное истолкование под знаком гуманности. — Методические ходы мысли статья освещает с помощью практического примера: анализом стихотворения Пэтэфи «В конце сентября».

ДАННЫЕ И СВЕДЕНИЯ

Дь. Тере: Szépirodalmi lapok (Беллитристически журнал)

И. Беркович: Известные иллюстрации Михалы Зичи к поэме «Витязь Янош».

Б. Коромпай: К миру идей стихотворения «Созат».

Д. Дьяллаи: Отражение одной местности в венгерской литературе.

Ж. Д. Зэлдхелли — г-жа М. Кэллэ: Первые переводы стихотворения Вэрэшмарти «Созат» на русский язык.

Неопубликованное письмо Лайоша Кошшута к Миклошу Вешселеньи (*О. Гарцш — А. Олтань*).

Д. Гелли: Известное письмо Ади редактору газеты «Вилаг».

Е. Зованьи: Янош Сатмари Пап и Янош Сатмари.

П. Рез: Неопубликованное письмо Аттилы Йожефа Морицу Жигмонду.

Ш. Шейбер: Юношеская элегия Яноша Аранья «К смерти Иштока Габуза».

И. Боржак: К биографии Ежаяша Будаи.

Письмо Костоланьи Йожефу Берда.

И. Бори: Брачное свидетельство Морица Йокаи.

Д. Ф. Чанак: Письма Жигмонда Морица Петеру Верешу.

Ф. Грержа: История одного стихотворения Дьюлы Югаса.

Р. Салатнай: Предисловие Жигмонда Морица чешскому изданию сочинения »Légy jó mindhalálig« — (Оставайся добрым до смерти).

ОБЗОР

Е. Колтаи-Кастнер: Тибор Кардош: Очерки эпохи Возрождения. — *Дь. Ронаи*: Иштван Штер: Страны света. — *М. Саболчи*: Фаркаш Йожеф: Мчимся к революции. — *Дь. Фелдешчи*: Нандор Хегедюш: Эндре Ади в г. Надьварад. — *Э. В. Виндиш*: Избранные сочинения Яноша Бачаньи. — *М. Бенедек*: Лайош Кашшак: Жизнь одного человека. — *П. Надь*: Эмиль Коложвари Гранпьер: Крест честности. — *И. Киши*: Нандор Варконьи: Хвост кометы. — *Т. Комловски*: Венгерские поэты. XVI век. — *Л. Петер*: Дьюла Ортутай — Имре Катона: Венгерские крестьянские сказки, II. — *Д. Лендьел*: Ференц Мора: Так идет мир. — *Г. Райнавельди*: Лайош Надь: Избранные очерки.

CONTENU

Albert Gyergyai: UN ANCIEN ÉLÈVE SE SOUVIENT DE SON PROFESSEUR PRÉFÉRÉ

Souvenirs de jeunesse concernant l'activité du professeur János Horváth, qui a, avant la première guerre mondiale, enseigné au Collège Eötvös à Budapest non seulement la littérature hongroise, mais aussi la langue française, et gagné grâce à ses premières oeuvres déjà autant d'autorité que de popularité auprès de ses élèves.

Bence Szabolcsi: SUR LE RYTHME DE TROIS ANCIENS MORCEAUX DE POÉSIE HONGROIS

Données concernant le rôle de la cadence des padouanes, des vers iambiques et du Chant des Nibelungen dans le rythme de l'ancienne poésie hongroise.

László Bóka: LES PROBLÈMES DE L'ANALYSE DES MORCEAUX DE POÉSIE

L'essai soutient le point de vue que l'analyse des morceaux de poésie devra, à son tour, atteindre le degré d'une systématisation scientifique et procède à l'examen de quelques problèmes qui se posent au cours du façonnement d'une méthode d'analyse, à prétentions scientifiques des poèmes. En soulignant, que la disposition psychique individuelle des poètes devrait être examinée avec un plus ample appareillage psychologique, l'auteur propose d'étendre l'analyse des morceaux de poésie à la littérature contemporaine. Ensuite il s'occupe

de la possibilité de séparer l'effet artistique occasionnel de la poésie, qui varie de temps à autre, de sa valeur esthétique intrinsèque. Des problèmes importants sont soulevés par l'analyse au langage des morceaux de poésie ; dans le cadre de l'analyse de langue littéraire il faut traiter séparément les questions spéciales de la langue poétique. A côté de la syntaxe de la poésie il faudra créer le traité de versification des autres catégories linguistiques. L'auteur relève l'importance de l'activité de János Horváth dans le domaine de l'histoire littéraire et plus spécialement en celui de l'analyse scientifique des oeuvres poétiques.

Sándor Eckhardt : L'INTENTION LITTÉRAIRE DE BÁLINT BALASSA

L'étude cherche à prouver que le premier grand poète hongrois, Bálint Balassa, s'est graduellement détaché de sa manière de voir primitive de barde, qui nous est connue en conséquence de ses premières oeuvres. Balassi se proposa de jeter les fondements de la littérature hongroise ; il fut poussé par son érudition, en particulier par ses études rhétoriques, vers la formation d'une conception lettrée de la poésie. Mais cette conception de Balassi n'était guère connue jusqu'en 1874. Ce fut alors, que des historiens amateurs de la poésie ont découvert un manuscrit de son oeuvre poétique d'amour. Aujourd'hui c'est une chose bien connue que ce poète a réalisé la synthèse de la culture de la Renaissance et des traditions nationales cultivées par les bardes errants.

János Barta : LES DÉBUTS AU POÈTE JÁNOS VAJDA

Avant l'année 1848, János Vajda a subi la forte influence de deux de ses grands précurseurs, notamment celle de Petőfi et de Vörösmarty. Le premier l'a influencé dans le sens du lyrisme spontané, personnel, genre chanson, et dans celui de l'ode patriotique, tandis que le dernier l'a impressionné en faveur de la poésie d'amour et du lyrisme méditatif, pleins de passion, à la manière des confessions. Ces influences divergentes provoquèrent, après 1848, un désarroi prolongé dans le développement poétique de Vajda. Il était désigné non seulement par la situation générale sociale et politique de l'époque mais aussi par ses propres talents plutôt pour la cultivation du lyrisme impersonnel, artistique et de la poésie reflétant d'une manière objective l'état d'âme. Toutefois il n'a réussi à retrouver sa propre voix que dans un nombre relativement restreint de ses oeuvres.

Imre Bán : L'HORLOGE DES PRINCES

C'est en 1610 que parut la première traduction partielle en langue hongroise de l'oeuvre célèbre d'Antonio de Guevara *Relox de Principes* tandis que l'ouvrage complet, traduit en hongrois sur la base du texte latin de Wankelius, n'a vu le jour qu'en 1628. Son traducteur, le prédicateur calviniste de Szerencs, András Prágai, s'est révélé un styliste excellent, et l'oeuvre avait un immense succès auprès du public. Comme l'original, la traduction hongroise devint également une sorte de manuel de la cour, et elle est, comme le prouve l'auteur de l'essai, un monument littéraire intéressant du style *maniériste* hongrois.

Frigyes Brisits : DE FERENC TOLDY À PÁL GYULAI

Cet essai se propose d'attirer l'attention à un revirement ayant eu lieu dans l'activité de Ferenc Toldy dans les années soixante. Jusqu'alors Ferenc Toldy seul avait fait autorité dans la littérature hongroise. Pourtant sa conception de la littérature se raidissait peu à peu et il finit par considérer l'évolution de la littérature hongroise comme terminée avec l'oeuvre de Vörösmarty. Toutefois une nouvelle génération des historiens de la littérature surgissait entre-temps à côté de Toldy, génération analysant les phénomènes de la littérature sur la base de principes qui prenaient leur source dans une conception plus haute et plus fine que celle de Toldy. À la tête de cette nouvelle génération d'historiens de la littérature se trouvait Pál Gyulai.

Béla Zolnai : KOSZTOLÁNYI, NIETZSCHE, JUHÁSZ

L'auteur publie une lettre adressée par Dezső Kosztolányi à Gyula Juhász en 1906, — lettre pleine d'admiration pour Nietzsche — accompagnée de commentaires inspirés par le point de vue de l'histoire de l'époque. L'année 1906 marque une période d'effervescence dans la vie politique et littéraire de l'Europe et de la Hongrie. Anatole France ébauche un collec-

tivisme utopistique (Sur la pierre blanche, 1905) et à la même époque les libres penseurs fondent une société en Hongrie. Les paroles de Nietzsche ont un vif retentissement partout en Europe. L'auteur, après avoir esquissé le culte de Nietzsche en Hongrie, cherche l'empreinte de sa philosophie sur l'oeuvre du poète Ady. Il cite de nombreux propos de Gyula Juhász concernant Nietzsche, et met en relief l'enthousiasme de Kosztolányi pour celui-ci.

Dezső Keresztury : L'EXPLICATION DE MORCEAUX DE POÉSIE

L'essai n'avance point une nouvelle méthode d'analyse des oeuvres poétiques ; il se content d'attirer l'attention sur quelques faits fondamentaux comme ceux-ci : *a)* Les oeuvres poétiques sont des oeuvres humaines ; donc, les conditions historiques, individuelles et sociales ayant en effet sur leur création, ainsi que les conséquences de celles-là, ne doivent point être ignorées. *b)* L'oeuvre poétique est une création artistique qui se trouverait mutilée par une explication se limitant au contenu ; donc l'examen des éléments de sa synthèse formelle s'impose. *c)* La poésie est une création dont la matière est la langue qui la restreint dans certaines limites, mais dont elle s'inspire en même temps, tout en étant amplifiée par les moyens d'expression de cette dernière. *d)* Bien que les points de vue et les méthodes de l'analyse explicative et appréciative soient entrelacés, il faut les prendre en considération séparément et en point se contenter de la simple description de l'oeuvre. *e)* Chaque oeuvre poétique, est une catégorie de valeur finale, qui retrouve sa juste interprétation sous le signe de l'humanité. — Ces idées méthodologiques sont illustrées par un exemple pratique, par l'analyse du poème de Petőfi «Szeptember végén». (Fin de Septembre).

Notes et documents

Györgyi, Törő : Szépirodalmi Lapok (Revue littéraire)

Ilona Berkovits : Illustrations inconnues du poème «János vitéz» (Jean le Preux) de Petőfi par Mihály Zichy.

Bertalan Korompai : Le monde des idées inspirées par le poème «Szózat» (Appel à la nation) de Vörösmarty.

Domokos Gyallay : Le reflet d'un paysage dans la littérature hongroise.

Zsuzsa D. Zöldhelyi—Mme Miklós Köllő : Les premières traductions en russe du poème «Szózat» de Vörösmarty.

Une lettre inédite de Lajos Kossuth à Miklós Wesselényi. (*Ottó Harcos — Ambrus Öltványi*)

Dezső Geleji : Une lettre inconnue d'Ady au rédacteur du quotidien «Világ».

Jenő Zoványi : János Szathmári Pap et János Szathmári.

Pál Réz : Une lettre inédite d'Attila József à Zsigmond Móricz.

Sándor Scheiber : L'élégie «La mort d'Istok Gabuz» datant de la jeunesse de János Arany.

István Borzsák : Contribution à la biographie de Ézsaiás Budai.

Une lettre de Dezső Kosztolányi à József Berda.

István Bory : L'acte de mariage de Jókai.

Dóra F. Csanak : Lettres de Zsigmond Móricz à Péter Veres.

Ferenc Greza : L'histoire d'un poème par Gyula Juhász.

Rezső Szalatnai : La préface de Zsigmond Móricz à l'édition tchèque de son roman «Légy jó mindhalálig». (Sois bon jusqu'à la mort).

REVUE

Jenő Koltay-Kastner : Tibor Kardos : Études de la Renaissance.

György Rónay : István Sötér : Côtés de l'horizon.

Miklós Szabolcsi : Farkas József : Nous nous précipitons dans la révolution.

Gyula Földessy : Nándor Hegedüs : Endre Ady à Nagyvárad.

Éva V. Windisch : Les oeuvres choisies de János Bacsányi.

Marcel Benedek : Lajos Kassák : La vie d'un homme.

Péter Nagy : Emil Kolozsvári-Grandpierre : La croix de la probité.

József Kiss : Nándor Várkonyi : La queue de la comète.
Tibor Komlószy : Poètes Hongrois : 17ème siècle.
László Péter : Gyula Ortutay—Imre Katona : Contes de paysans hongrois, II.
Dénes Lengyel : Ferenc Móra : C'est ainsi que marche le monde.
Géza Rajnavölgyi : Lajos Nagy : Croquis choisis.

INHALT

Albert Gyergyai : ERINNERUNGEN EINES ALTEN SCHÜLERS AN SEINEN LIEBSTEN LEHRER

Jugenderinnerungen an die Tätigkeit des Professors János Horváth, der vor dem ersten Weltkrieg im Eötvös-Kollegium nicht nur die ungarische Literatur, sondern auch die französische Sprache lehrte und bereits auf Grund seiner ersten Arbeiten sich im Kreise seiner Schüler ein bedeutendes Ansehen und zugleich grosse Popularität erworben hat.

Bence Szabolcsi : ÜBER DEN RHYTHMUS VON DREI ALTEN UNGARISCHEN GEDICHTEN

Angaben über das frühe Vorkommen der Padova, des Iambus und des Nibelungenverses in der alten ungarischen Dichtkunst.

László Bóka : PROBLEME DER GEDICHTANALYSE

Die Studie vertritt den Standpunkt, dass auch die Gedichtanalyse den Grad der wissenschaftlichen Systematisierung zu erreichen hat, und untersucht in diesem Zusammenhang einige Probleme, die sich bei der Ausgestaltung einer mit wissenschaftlichen Ansprüchen auftretenden Methode der Gedichtanalyse ergeben. Es wird zunächst betont, dass die individuellen psychischen Motive der Dichter mit einem grösserem Aufwand an psychologischen Wissen behandelt werden sollten; andererseits wären die Gedichtanalysen auch auf die Literatur der Gegenwart auszudehnen. Weiters wird die Frage untersucht, wie die zeitweise sich ändernde gelegentliche künstlerische Wirkung des Gedichtes vom objektiven ästhetischen Wert des Gedichtes zu trennen wäre. Die Sprachanalyse der Gedichte wirft bedeutende Probleme auf; im Rahmen der Untersuchung der Literatursprache sollte den Spezialfragen der Sprache in den Gedichten ein besonderes Studium gewidmet werden. Neben der Gedichtsyntax sollte auch eine Verslehre der übrigen sprachlichen Kategorien geschaffen werden.

Sándor Eckhardt : DIE LITERARISCHE ABSICHT VON BÁLINT BALASSI

In diesem Aufsatz versucht der Verfasser den Beweis dafür zu erbringen, dass der erste grosse ungarische Dichter, Bálint Balassi, sich allmählich von jener primitiven Auffassung löste, die die zeitgenössischen »Sänger« kennzeichnete, und auch aus seinen eigenen ersten Schöpfungen uns bekannt ist. Balassi fasste den Vorsatz, die ungarische Literatur zu begründen; seine Schulbildung, insbesondere seine rhetorischen Studien spornten ihn zur Ausgestaltung einer gelehrten Auffassung der Dichtkunst an. Diese seine Auffassung blieb jedoch bis zum Jahre 1874 — als poesieliebender Historiker ein Manuskript seiner Liebeslyrik entdeckten — so gut wie unbekannt. Heute sind wir bereits dessen bewusst, dass dieser Dichter eine Synthese der Renaissance-Bildung und der durch die wandernden Sänger vertretenen nationalen Traditionen verwirklichte.

János Barta : DIE ANFÄNGE DES DICHTERS JÁNOS VAJDA

Zwei grosse Lyriker, die Vorgänger des Dichters, Petöfi und Vörösmarty, haben auf ihn vor dem Jahre 1848 eine starke Wirkung ausgeübt, und zwar der erste in der Richtung der unmittelbaren, persönlichen, liedartigen Lyrik und der patriotischen Ode, während der zweite in der Richtung der leidenschaftlichen, bekenntnisartigen Liebes- und Gedankenlyrik.

Diese zwei verschiedenen Einflüsse verursachten nach dem Jahre 1848 eine anhaltende Störung in der dichterischen Entwicklung von Vajda. Nicht nur die allgemeine soziale und politische Lage der Epoche, sondern auch die Eigenart seiner Begabung bestimmten ihn mehr zur Kultivierung der indirekten, kunstwerkartigen Lyrik und der objektiv veranlagten Stimmungspoesie; die ihm eigene Tonart drang jedoch nur in einer kleineren Zahl seiner Schöpfungen durch.

Imre Bán : DIE ANSPORNENDE STUNDE DER FÜRSTEN

Die erste Teilübersetzung in die ungarische Sprache des weltberühmten Werkes von Antonio de Guevara *Relox de Principes* erschien im Jahre 1610, während das vollständige Werk auf Grund des lateinischen Textes von Wancellius in ungarischer Übersetzung in 1628 das Tageslicht erblickte. Der Übersetzer, der reformierte Prediger in Szerencs Andreas Prágai, erwies sich als vorzüglicher Stilist, und das Werk erreichte beim ungarischen Publikum einen grossen Erfolg. Gleichwie das Original, wurde auch die ungarische Übersetzung zu einem Handbuch der höfischen Kreise und ist, laut Beweisführung des vorliegenden Aufsatzes, als ein interessantes Monument des ungarischen *manieristischen* Stils anzusehen.

Frigyes Brisits : VON FERENC TOLDY BIS ZU PÁL GYULAI

In diesem Essay wird auf die in den Jahren nach 1860 in der Tätigkeit von Ferenc Toldy eingetretene Wendung hingewiesen. Bis dahin war Ferenc Toldy in der ungarischen Literatur die einzige und alleinige Autorität. Die Anschauungen des hervorragenden Kritikers und Literaturhistorikers erstarrten jedoch mit der Zeit; er schloss die Entwicklung der ungarischen Literatur mit Vörösmarty ab. Inzwischen ist aber neben Toldy eine neue Generation von Literaturhistorikern aufgetreten, die die literarischen Erscheinungen aus verfeinerten und höheren literaturästhetischen Prinzipien heraus analysierten. Die führende Gestalt dieser Generation war Pál Gyulai.

Béla Zolnai : KOSZTOLÁNYI, NIETZSCHE, JUHÁSZ

Der Verfasser veröffentlicht einen im Jahre 1906 von Dezső Kosztolányi an Gyula Juhász gerichteten Brief, in welchem der Dichter sich für Nietzsche begeistert; an den Text werden zeitgeschichtliche Kommentare geknüpft. Das Jahr 1906 ist eine Periode der Gärung im europäischen und ungarischen politischen und literarischen Leben. Anatole France stellt einen utopistischen Kollektivismus dar (*Sur la pierre blanche*, 1905). Freidenker gründen eine Vereinigung in Ungarn. Die Worte Nietzsches erwecken in ganz Europa einen starken Widerhall. Der Verfasser schildert den ungarischen Nietzsche-Kult und sucht die Spuren dieser Philosophie im Oeuvre von Ady. Es werden mehrere auf Nietzsche bezügliche Äusserungen von Gyula Juhász angeführt, sodann die schwärmerische Begeisterung Kosztolányi's für Nietzsche gekennzeichnet.

Dezső Keresztury : DIE ERKLÄRUNG VON GEDICHTEN

In diesem Aufsatz wird nicht etwa eine neue Methode der Analyse von dichterischen Werken dargestellt, sondern nur einige grundlegende Tatsachen beleuchtet: a) Die dichterischen Werke sind menschliche Schöpfungen; ihre historischen, individuellen, sozialen Vorbedingungen und Wirkungen dürfen daher keineswegs vernachlässigt werden. b) Das dichterische Werk ist aber auch ein Kunstwerk, welches durch eine lediglich inhaltliche Erklärung eine Verstümmelung erfahren würde; die Untersuchung der formbildenden Elemente darf daher nicht hintangestellt werden. c) Das dichterische Werk ist zugleich eine sprachliche Schöpfung, die durch ihr Material, die Sprache begrenzt, aber auch inspiriert, und durch das der Sprache eigene Ausdrucksvermögen auch erstärkt wird. d) Die Standpunkte und Methoden der erklärenden und bewertenden Analyse sind zwar in der Praxis ineinander verflochten, müssen jedoch gesondert überdacht werden; wir dürfen uns keineswegs mit der blossen Beschreibung der Werke begnügen. e) Jedes dichterische Werk ist von endgültiger, zusammenfassender Wertordnung, und erhält seinen wahren Sinn im Zeichen der Humanität. Die methodologischen Gedankengänge werden durch ein praktisches Beispiel beleuchtet, welches in der Analyse des Gedichtes »Szeptember végén« (Ende September) von Petöfi besteht.

DATEN UND BEITRÄGE

- Györgyi, Törő*: Szépirozzalmi Lapok (Balletar Finke Zeitschrift)
Ilona Berkovits: Unbekannte Illustrationen von Mihály Zichy zum Gedicht »János vitéz« von Petőfi
Bertalan Korompai: Zur Ideenwelt des Gedichts »Szózat« (Aufruf) von Vörösmarty,
Domokos Gyallay: Die Widerspiegelung einer Landschaft in der ungarischen Literatur.
Zsuzsa D. Zöldhetyi—Frau Miklós Köllő: Die ersten russischen Übersetzungen des Gedichts »Szózat« von Vörösmarty.
Ein unveröffentlicher Brief von Lajos Kossuth an Miklós Wesselényi (*Ottó Harcos—Ambrus Oltványi*).
Dezső Geleji: Ein unbekannter Brief Ady's an den Redakteur des Tagblattes »Világ«.
Jenő Zoványi: János Szathmári—Pap und János Szathmári
Pál Réz: Ein unveröffentlicher Brief von Attila József an Zsigmond Móricz
Sándor Scheiber: Ein Jugendwerk von János Arany, die Elegie »Zum Tode des Istók Gabuz«
István Borzsák: Ein Beitrag zur Biographie von Ézsaiás Budai
Ein Brief von Dezső Kosztolányi an József Berda
István Bory: Der Heiratsschein Jókai's
Dóra F. Csanak: Briefe von Zsigmond Móricz an Péter Veres
Ferenc Grezsa: Die Geschichte eines Gedichts von Gyula Juhász
Rezső Szalatnai: Das Vorwort von Zsigmond Móricz zur tschechischen Ausgabe seines Romans »Légy jó mindhalálg« (Sei brav bis in den Tod)

RUNDSCHAU

- Jenő Koltay-Kastner*: Tibor Kardos: Renaissance-Studien
György Rónay: István Sötér: Himmelsgegenden
Miklós Szabolcsi: Farkas József: Wir stürzen uns in die Revolution
Gyula Földessy: Nándor Hegedüs: Endre Ady in Nagyvárad
Éva V.—Windisch: Die ausgewählten Werke von János Bacsányi
Marcell Benedek: Lajos Kassák: Das Leben eines Menschen
Péter Nagy: Emil Kolozsvári-Grandpierre: Das Kreuz der Ehrlichkeit
József Kiss: Nándor Várkonyi: Der Schweif des Kometen
Tibor Komlowszky: Ungarische Dichter. XVII. Jahrhundert
László Péter: Gyula Ortutay—Imre Katona: Ungarische Bauernmärchen II.
Dénes Lengyel: Ferenc Móra: So geht es in der Welt zu
Géza Rajnavölgyi: Lajos Nagy: Ausgewählte Skizzen

Terjeszti: Posta Központi Hirlap Iroda Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 780—850
Előfizetési ára egy évre 24.— Ft. Egy példány ára 8.— Ft.
Csekk számszáma: 61.257

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1958. IV. 7. — Terjedelem: 17. A/5) iv + 17 old. melléklet

---

45867/58 Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOMTÖRTÉNET

1958.

3—4. SZÁM

<i>Gyergyai Albert</i> : Egy vén diák emlékezése legkedvesebb tanárára	319
<i>Szabolcsi Bence</i> : Három régi magyar vers ritmusról	324
<i>Bóka László</i> : A vers-elemzés problémái	332
<i>Eckhardt Sándor</i> : Balassi Bálint írói szándéka	339
<i>Barta János</i> : Vajda János pályakezdése	350
<i>Bán Imre</i> : Fejedelmeknek serkentő órája	360
<i>Brisits Frigyes</i> : Toldy Ferencről Gyulai Pál	374
<i>Zolnai Béla</i> : Kosztolányi, Nietzsche, Juhász	389
<i>Keresztury Dezső</i> : Költemények magyarázata	406

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Törő Györgyi</i> : A Szépirodalmi Lapok	418
<i>Berkovits Ilona</i> : Zichy Mihály ismeretlen János vitéz illusztrációi	435
<i>Korompay Bertalan</i> : A Szózat eszmevilágához	436
<i>Gyallay Domokos</i> : Egy táj tükröződése irodalmunkban	445
<i>D. Zöldhelyi Zsuzsa—Köllő Miklósné</i> : Vörösmarty Szózatának első orosz fordításai ..	451
<i>Kossuth Lajos</i> kiadatlan levele (Közlök: <i>Harcos Ottó</i> és <i>Oltványi Ambrus</i>)	452
<i>Geleji Dezső</i> : Ady ismeretlen levele a Világ szerkesztőjéhez	457
<i>Zoványi Jenő</i> : Szathmári Pap János és Szathmári János	458
<i>Réz Pál</i> : József Attila kiadatlan levele Móricz Zsigmondhoz	459
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany János ifjúkori elégiája: Gabuz Istók halálára	460
<i>Borzák István</i> : Budai Ézsaiás életrajzához	462
<i>Kosztolányi Dezső</i> levele Berda Józsefhez	465
<i>Bory István</i> : Jókai házasságlevele	466
<i>F. Csanak Dóra</i> : Móricz Zsigmond levelei Veres Péterhez	467
<i>Grezsza Ferenc</i> : Egy Juhász Gyula-vers története	471
<i>Szalatinai Rezső</i> : Móricz Zsigmond előszava a Légy jó mindhalálig cseh kiadásához	472

SZEMLE

<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Renaissance tanulmányok	474
<i>Rónay György</i> : Sötér István: Világtájak	478
<i>Szabolcsi Miklós</i> : József Farkas: Rohanunk a forradalomba	481
<i>Földessy Gyula</i> : Hegedűs Nándor: Ady Endre Nagyváradon	483
<i>V. Windisch Éva</i> : Batsányi János Válogatott Művei	486
<i>Benedek Marcell</i> : Kassák Lajos: Egy ember élete	488
<i>Nagy Péter</i> : Kolozsvári-Grandpierre Emil: A tisztesség keresztje	490
<i>Kiss József</i> : Várkonyi Nándor: Az üstökös csóvjája	492
<i>Komlós Tibor</i> : Magyar költők, XVII. század	496
<i>Péter László</i> : Ortutay Gyula—Katona Imre: Magyar parasztmesék, II.	498
<i>Lengyel Dénes</i> : Móra Ferenc: A világ így megyen	501
<i>Rajnavölgyi Géza</i> : Nagy Lajos: Válogatott karcolatok	502

TÁRSASÁGI HÍREK

Ara: 16,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

Irodalomtörténeti Közlemények 1958. 2—3. szám

Gerézi Rabán: Nagyszombati Márton
Varjas Béla: A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai
Klaniczay Titor: Ujfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv
Stoll Béla: Közösségi költészet — népköltészet
Tarna Andor: Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban
Szauder József: Géniusz száll...
Tóth Dezső: Irodalmi kritikánk kezdeteinek néhány kérdése
Fekete Sándor: Petőfi mint Nyesi Demeter táblabíró
Komlós Aladár: A Petőfieskedők
Sőtér István: Toldi és szerelme
Nagy Miklós: A köszívű ember fiai
Horváth Károly: Madách Imre I.
Németh G. Béla: Egy elfelejtett századvégi folyóirat
Czine Mihály: Móricz Zsigmond szülőföldje és népköltési útjai
Nagy Péter: Szabó Dezső fiatalsága
Szabó György: Komját Aladár költészete
Kozocsa Sándor: Újabb adalékok Horváth János irodalmi munkásságához

SZEMLE

Gerézi Rabán—Horváth Károly: Waldapfel József: Irodalmi tanulmányok
Jenei Ferenc: Tolnai Gábor: Vázlatok és tanulmányok
Szauder József: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai
Nagy Miklós: József Farkas: Rohanunk a forradalomba
Vargha Kálmán: Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim
Dienes András: Szalatnai Rezső: Petőf Pozsonyban
V. Kovács Sándor: Mátyás a kortársak között
V. Kovács Sándor: Bakos József: A magyar Comenius (Komensky)-irodalom II.
Bán Imre: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái
Bán Imre: Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei
Bóta László: Magyar költők, XVII. század
Varga Imre: A kuruckor költészete
Varga Imre: Őszi harmat után
Beke Albert: Csokonai Vitéz Mihály összes versei
Fenyő István: Gergely Pál: Arany János és az Akadémia
Sziklay György: Komorocky, Ján: Král Matej Korvin v ľudovej prozaiskej slovesnosti
Kovács Győző: Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában (második kiadás)
A szomszédos államok magyar irodalmi folyóiratainak 1957. évi magyar irodalomtörténeti repertóriuma (Szerkesztette: Kemény G. Gábor és Szabó György)

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Az Irodalomelmélet Klasszikusai
A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata
A XX. századi magyar irodalmi katalógus
Gyulai-kutatások
József Attila-kutatások
Intézeti hírek

00043053